

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

BENKŐ LORÁND

SZERKESZTŐ

JUHÁSZ DEZSŐ

C. KÖTET

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST
2004

TARTALOM

BALÁZS GÉZA: „Nekem nyolc!” A nyolcas számjegy a szólásokban 192. – Domonkosi Ágnes, Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban	505
BALÁZSI JÓZSEF ATTILA: Mióta járunk az apostolok lován?	298
BÉKÉSI IMRE: Néhány kötőszóegyüttes értelem szerkezeti elemzése	171
BENE ANNAMÁRIA: Margalits Ede frazeológiai gyűjteményéről	203
BENKŐ LORÁND: Még néhány szó Kristó Gyuláról 238. – Az ómagyar <i>-j</i> , <i>-aj/-ej</i> helységnévképző	406
BEREGSZÁSZI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN: Egy új iskolatípus mint társadalmi és nyelvi strukturáló tényező?	195
BODÓ CSANÁD: Szociolingvisztikai szempontok a moldvai magyar–román kétnyelvű beszélőközösségek kutatásában	347
BÓNA JUDIT – IMRE ANGÉLA: International Workshop Dedicated to the Memory of Farkas Kempelen	507
BORZSÁK ISTVÁN: Kapz(s)i 81. – † Harmatta János	511
BÖLCSKEI ANDREA: Hoffmann István, Magyar helynévkutatás 1958–2002	498
BÜKY LÁSZLÓ: Puruttya 82. – Szabó Zoltán szerk., „Arany-alapra arannyal” – Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról	225
CSERNICKÓ ISTVÁN (BEREGSZÁSZI ANIKÓVAL): Egy új iskolatípus mint társadalmi és nyelvi strukturáló tényező?	195
CZETTER IBOLYA: Tátrai Szilárd, Az ’én’ az elbeszélésben	502
ÉDER ZOLTÁN: Magyar értelmező kéziszótár	146
FEHÉRTÓI KATALIN: A <i>Pokaj</i> helynév eredete és az ómagyar kori <i>-j</i> ~ <i>-aj/-ej</i> helynévképző	75
FODOR ISTVÁN: Gondolatok a Magyar értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadásához	234
GÁSPÁRI LÁSZLÓ: Szathmári István, A stíluselemzés elmélete és gyakorlata	105
GERSTNER KÁROLY: Mária D. Mátai, Kleine ungarische Sprachgeschichte 223. – (SZÉPE JUDITVAL és SZENDE TAMÁSSAL): <i>Csuklik, kotlik, hámlik</i> . Megjegyzések a hiányos paradigmájú igék módjelezéséről	358
GHEÑO, DANILO: A magyar lenne a mai etruszk?	490
GÓSY MÁRIA: A lexikális előhívás temporális szerveződése	52
GRÉTSY LÁSZLÓ: Búcsú Szende Aladártól	117
HAVAS FERENC: Thorsten Roelcke ed., Variationstypologie / Variation Typology	368
HEGEDŰS ATTILA: A tulajdonnevek szerepe egy különleges szócsoport kialakításában	470
HEGEDŰS JÓZSEF: Leibniz és a finnugorság	385
HOFFMANN ISTVÁN: Benkő Loránd, Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről	209

HONTI LÁSZLÓ: Hiedelmek és hipotézisek az uralisztikában 1. – Jubilál a Nyelvtudományi Közlemények 203. – Vékony Gábor, Magyar őstörténet – magyar honfoglalás	486
HORVÁTH MÁRIA: Meddig él az Értelmező Szótár?	231
IMRE ANGÉLA (BÓNA JUDITTA): International Workshop Dedicated to the Memory of Farkas Kempelen	507
JUHÁSZ DEZSŐ: Két fontos névtörténeti segédkönyvről 107. – Bura László köszöntése ...	246
KÁVÁSSY SÁNDOR: Földesúr	193
KERTÉSZ ANDRÁS – RÁKOSI CSILLA: Ellentmondás és plauzibilis következtetés a nyelvészetben	129, 273
KISS GABRIELLA – KISS MARGIT – PAJZS JÚLIA: A Nagyszótár történeti korpuszának morfológiai elemzéséről	185
KISS JENŐ: A Magyar Nyelvtudományi Társaság 99. közgyűlése 114. – Temesi Mihály dialektológiai munkásságáról 243. – A Magyar Nyelvtudományi Társaság centenáriuma elé	257
É. KISS KATALIN: Egy igekötőelmélet vázlata 15. – É. Kiss Katalin írja	252
KISS MARGIT (KISS GABRIELLÁVAL ÉS PAJZS JÚLIÁVAL): A Nagyszótár történeti korpuszának morfológiai elemzéséről	185
KONTRA MIKLÓS: Lesley Milroy – Matthew Gordon, Sociolinguistics: Method and Interpretation	91
KOÓSZ ISTVÁN írja	512
KUSTÁR ZOLTÁN (A. MOLNÁR FERENCSEL): A <i>gyapjú</i> szó a 72. zsoltár fordításában	340
LÉNÁRT TAMÁS: Vilmos Ágel, Valenztheorie	219
LUKÁCS ISTVÁN: A Jessze-vessző esete egy ószláv aorisztosszal	313
D. MÁTAI MÁRIA: A szófajváltás a magyarban 43. – Jakab László, A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban	110
MIZSER LAJOS: Az <i>akasztófa</i> északkelet-magyarországi helyneveinkben 250. – Vas- kapu	474
MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: Szabó Géza hetvenéves	248
A. MOLNÁR FERENC: Csep(p) ~ csöp(p) 80. – (KUSTÁR ZOLTÁNNAL): A <i>gyapjú</i> szó a 72. zsoltár fordításában 340. – Újabb szempontok a Halotti Beszéd ma- gyarázatához	439
MÓZES HUBA: Három szótagos hangzágyságra épülő sorok és sorkapcsolatok	331
NYIRKOS ISTVÁN: Búcsú Mező Andrástól	120
NYOMÁRKAY ISTVÁN: Kultúra és könyvnyomtatás a felvilágosodás korában 99. – A hangváltozásokról	395
PAJZS JÚLIA (KISS GABRIELLÁVAL ÉS KISS MARGITTA): A Nagyszótár történeti kor- puszának morfológiai elemzéséről	185
Pályázati felhívás	249
†PÁSZTOR EMIL: Arany János az <i>ly</i> hangról és betűről	510
PESTI JÁNOS: Nyelvjárásutatók ünneplése Baranyában	240
PETE ISTVÁN: Az alany és állítmány primátusának váltakozó megítéléséről	66
PETHŐ JÓZSEF: Szikszainé Nagy Irma szerk., Kossuth Lajos, a szó művésze	376
PUSZTAI FERENC: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk., Hunga- rológia és dimenzionális nyelvészlelet	482
RÁCZ MIKLÓS: <i>Or Miklós dombja</i> – egy középkori helynév Nagyrév határában	345
V. RAISZ RÓZSA: Szathmári István szerk., A retorikai stilisztikai alakzatok világa	371
RÁKOSI CSILLA (KERTÉSZ ANDRÁSSAL): Ellentmondás és plauzibilis következtetés a nyelvészetben	129, 273

RÓNA-TAS ANDRÁS: Néhány megjegyzés faneveinkről	260, 419
RUCSKÓ VIKTOR írja	123
STEMLER ÁGNES: Mátyás Flórián nyelvészeti munkásságáról	84
SZABÓ JÓZSEF: Svájc nyelvi helyzete, különös tekintettel a nyelvi kisebbségekre 159, 291.– Búcsú Kristó Gyulától	236
SZATHMÁRI ISTVÁN: Forgács Tamás, Magyar szólások és közmondások szótára 103. – Krúdyról – Márai szemével	180
SZENDE TAMÁS (SZÉPE JUDIT-tal és GERSTNER KÁROLY-lal): <i>Csuklik, kotlik, hámlik</i> . Megjegyzések a hiányos paradigmájú igék módjelezéséről	358
SZÉPE JUDIT – GERSTNER KÁROLY – SZENDE TAMÁS: <i>Csuklik, kotlik, hámlik</i> . Megjegyzések a hiányos paradigmájú igék módjelezéséről	358
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: Ekvivalencia és ellentét a retorikai kérdésben	331
SZÜCS TIBOR: A 80 éves Rónai Béla köszöntése	121
TÓTH VALÉRIA: Az inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben	321, 454
VOIGT VILMOS: A közmondások megnevezésének európai mintái	474
ZIMÁNYI ÁRPÁD: A. Jászó Anna, Csak az ember olvas – Az olvasás tanítása és lé- lektana	229
ZSILINSZKY ÉVA: Mihály Benkő, On the Tracks of Friar Julian. Journeys across Mongolia	94
Élő nyelv	195, 347
Kisebbségi közlemények	75, 185, 331, 470
Különböző	231, 507
Levélszekrény	123, 252, 512
Nyelvtörténeti adatok	250
Szemle	91, 209, 368, 482
Szó- és szólásmagyarzatok	80, 192, 340, 472
Társasági ügyek	114, 236, 511
Tudománytörténet	84, 203, 474

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

A. Jászó Anna, Csak az ember olvas 229	Baranya megyei nyelvjáráskutatók 240
<i>akasztófa</i> helynevekben 250	beszédtempó szerepe a hangváltozásokban 405
alany és állítmány primátusa 66	Benkő Loránd, Beszélnek a múlt nevei 209
alany vonzat volta 67	bibleizmusok 302
állandósult szókapcsolatok mai nyelvünkben 103	bibleizmusok topológiája 302
állapotváltozás – helyváltoz(tat)ás váltakozás kifejezése az igekötővel 33	Bura László 246
állapotváltozást kifejező mondatok 22	bükk 260
analógia szerepe a hangváltozásokban 400	<i>bükk</i> szavunk török háttere 269
<i>apostol</i> kifejezésekben 302	csángó, csángómagyar 348
apostolok lován jár 307	csep(p) ~ csöp(p) 80
„Arany-alapra arannyal” 225	cser 420
Arany János az <i>ly</i> hangról és betűről 510	<i>de hisz, de hát, pedig hát</i> kötőszóegyüttes értelemszerkezeti elemzése 171
Árpád-kori tulajdonnevek 209	

- dió 431
 disszimiláció 401
 D. Máta, Mária, *Kleine ungarische Sprachgeschichte* 223
 Domonkosi Ágnes, *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban* 505
- éger, eger 431
 egyéni és közösségi kétnyelvűség 356
 egyeztetés 66
 ekvivalencia és ellentét a retorikai kérdésekben 337
 első személyű elbeszéléstípus szövegtani elemzése 502
 Értelmező Szótár 231
 érzelmi és mentális állapot beállását kifejező mondatok 29
 esetrag és birtokos személyjel eredeti (uráli/finnugor) alapnyelvi sorrendje 1
 etrusk–magyar nyelvrokónítás 490
 Európa nyelveinek változattipológiája 368
- figura etymologica 445
 Forgács Tamás, *Magyar szólások és közmondások szótára* 103
 földesúr 193
 francia nyelvű Svájc 169
- gyertyán 427
 gyümölcs, gyümölcsény 425
 gyűrűfa 429
- halal nec halalaal hol–(HB.) 445
 Halotti Beszéd magyarázata 439
 hanghelyettesítés 404
 hangváltozások 395
 hangváltozások okai 396
 hangváltozások típusai 399
 Harmatta János 511
 három szótagos hangzágyságra épülő verssorok és versek 331
 Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához 107
 hiányos paradigmájú igék módjelezése 358
 Hoffmann István, *Magyar helynévkutatás 1958–2002.* 498
 honfoglaló magyarok nyelve 489
- Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet 482
- igealak + képző összetételű nevek, szavak 470
 igekötőelmélet 15
 igekötő grammatikai szerepe 15
 igekötőhasználat célra irányuló mondatokban 20
 igekötőhasználat nem célra irányuló mondatokban 19
 igekötő jelentéstani és aspektuális szerepe 15
 igekötő kora és eredete 4
 igekötő mint másodlagos prediktátum 15
 igekötő szerkezeti helye a mondatban 15
 igekötők típusai 15
 inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben 321, 454
 inetimologikus mássalhangzók mássalhangzós környezetben 454
 International Workshop Dedicated to the Memory of Farkas Kempelen 507
 intervokális *v, h* kiesése helynevekben 325
- japán nyelvkönyv 512
 Jessze 345
 Jessze vesszeje motívum kaj-horvát kéziratosszövegmélekekben 314
- kapzsi 81
 kárpátaljai magyar felvételiztető iskolák társadalmi és nyelvi strukturáló szerepe 195
 kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek a felvilágosodás korában 99
 Kempelen Farkas 507
 korai magyar–török kapcsolatok 419
 Kossuth Lajos retorikai stílusa 376
 kőrös 422
 Kristó Gyula 236, 238
- Leibniz a magyar és finn nyelv hasonlóságáról 385
 Leibniz a szkíta és a kelta nyelvek őseredetiségéről 390
 leíró helynévkutatás 500
 Lesley Milroy – Matthew Gordon, *Socio-*

- linguistics: Method and Interpretation 91
- lexikális előhívás időviszonyai spontán beszédben 52
- Magyar értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadása 146
- magyar irodalmi szecesszió stílusa 225
- magyar közmondásterminológia európai háttere 474
- magyar névtan 482
- magyar nyelv egy számnévi szerkezete 5
- magyar nyelvhasználatstörténet 84
- Magyar Nyelvtudományi Társaság 99. közgyűlése 114
- magyar őstörténet 486
- Márai írásai Krúdyról 180
- Margalits Ede frazeológiai gyűjteménye 206
- Mátai Mária, Jakab László, A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban 110
- Mátyás Flórián nyelvtörténeti munkássága 84
- Mátyás Flórián nyelvtörténeti szótárkísérlete 84
- megjegyzések a Magyar értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadásához 234
- megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek 505
- mend w jzentíí ef unutteí cuzicun (HB.) 447
- Mező András 120
- Mező András, Patrocíniumok a középkori Magyarországon 107
- mogyoró 432
- moldvai magyar–román kétnyelvű közösségek nyelvhasználatja és nyelvcsereje 347
- mozzanatos eseményt kifejező mondatok 35
- Nagyszótár lekérdezhető elektromos korpusza 186
- Nagyszótár morfológiai elemzőprogramja 185
- Nagyszótár XVIII. és XIX. századi szövegeinek standardizálása 187
- Nagyszótár történeti korpuszának morfológiai elemzése 185
- Nekem nyolc! 192
- német nyelvű Svájc 163
- népetimológia 401
- névtörténeti segédkönyvek 107
- nézőpontváltó megszólításátvitel 506
- „nyelvem hegyén van” jelenség elemzése 54
- nyelvészeti elméletek argumentációs szerkezete 129, 273
- nyelvészeti érvelés sajátosságai 129
- Nyelvtudományi Közlemények 203
- olasz nyelvű Svájc 291
- olvasástanítás 229
- ősmagyar kori -j ~ -aj/-ej helynévképző 75
- Or Miklós dombja 345
- orvosi helyesírás 123
- ósláv *jese* igealak és a *Jessze fája* (*gyökere, vesszeje*) motívum összeolvadása egy kaj-horvát szövegművekben 315
- ősnyelvek kérdésköre Leibniz nyelvészeti gondolkodásában 389
- pályázati felhívás 249
- perszonális narráció 502
- Pokaj 75
- predaktív viszony 71
- pur ef chomuv (uogmuc) (HB.) 439
- puruttya 82
- A retorikai-stilisztikai alakzatok világa (szerk. Szathmári István) 371
- rétoromán Svájcban 292
- rezultatív igekötő 23, 41
- Rónai Béla 121
- spontán beszédben tartott szünetek 56
- Strázsa-halom 346
- Svájc nyelvi helyzete, nyelvi kisebbségei 159, 291
- Szabó Géza 248
- Szathmári István, A stíluselmélet elmélete és gyakorlata 105
- Szende Aladár 117
- Szerzőink figyelmébe 125
- szimultán vers 332
- szociolingvisztika módszertani kérdései 91
- szófajváltás 43
- Tátrai Szilárd, Az 'én' az elbeszélésben 502

- Temesi Mihály dialektológiai munkássága 243
XVII. századi kaj-horvát szövegemlék szer-
zője 314
temporális „útvonal”-ra utaló igekötő 27
terminatív igekötő 15
tölgy 419
török–alán–magyar kapcsolatok 435
török eredetű faneveink 419
történeti helynévkutatás 501
tulajdonnevek új szófajalakító szerepe 470
- ugor alapnyelv realitásának kérdése 9
valenciaelmélet 216
Wurzel affrikáta-elméletének argumentációs
szerkezete 131, 273
Zsidó-halom 345

KISS GABRIELLA

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

C.

ÉVFOLYAM

2004.

1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:
FARKAS TAMÁS

TARTALOM

<i>Honti László</i> : Hiedelmek és hipotézisek az uralisztikában	1
<i>É. Kiss Katalin</i> : Egy igekötőelmélet vázlata	15
<i>D. Máta</i> : A szófajváltás a magyarban	43
<i>Gósy Mária</i> : A lexikális előhívás temporális szerveződése.....	52
<i>Pete István</i> : Az alany és állítmány primátusának váltakozó megítéléséről	66
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Fehértói Katalin</i> : A <i>Pokaj</i> helynév eredete és az ómagyar kori <i>-j ~ -aj/-ej</i> helynévképző	75
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>A. Molnár Ferenc</i> : Csep(p) ~ csöp(p). — <i>Borzák István</i> : Kap(z)si. — <i>Büky László</i> : Puruttya.....	80
T u d o m á n y t ö r t é n e t. <i>Stemler Ágnes</i> : Mátyás Flórián nyelvészeti munkásságáról	84
S z e m l e. <i>Kontra Miklós</i> : Lesley Milroy — Matthew Gordon, <i>Sociolinguistics: Method and Interpretation</i> . — <i>Nyomárkay István</i> : Kultúra és könyvnyomtatás a felvilágosodás korában. — <i>Szathmári István</i> : Forgács Tamás, Magyar szólások és közmondások szótára. — <i>Gáspári László</i> : Szathmári István, A stílus-elemzés elmélete és gyakorlata. — <i>Juhász Dezső</i> : Két fontos névtörténeti segédkönyvről. — <i>Máta Mária</i> : Jakab László, A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban	91
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Kiss Jenő</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság 99. közgyűlése. — <i>Grétsy László</i> : Búcsú Szende Aladártól. — <i>Nyirkos István</i> : Búcsú Mező Andrástól. — <i>Szilcs Tibor</i> : A 80 éves Rónai Béla köszöntése	114
L e v é l s z e k r é n y. <i>Rucskó Viktor</i> írja	123

Hiedelmek és hipotézisek az uralisztikában

A címben jelzett két kategóriát természetesen ellentétpárként értelmezem: hiedelem az a nézet, amely nincs kellőképpen megokolva, hanem csak valamely jelenség nem eléggé megalapozott értelmezési lehetőségeként került be a tudományos köztudatba, míg a hipotézis teoretikus érvelés és nyelvi tények alapján valószínűsített értelmezési lehetőség, magyarázat. Mivel meglehetősen bonyolult e két véglet megítélése és értékelése, csak azoknak a problémáknak egy részére merek itt kitérni, amelyekkel magam is foglalkoztam. Mindig igyekszem úgy tárgyalni az általam vitathatónak tekintett elképzeléseket, azaz a hiedelmeket, hogy ellenpólusként (esetleg a mások által is vallott) — talán többé vagy kevésbé reális — hipotézist is bemutatom; e kettőt a jelenség (= látszat) és a lényeg megvalósulásaként értelmezem. Sietek megjegyezni, én magam is tudom, hogy talán szubjektívnek tűnő véleménynyilvánításommal nem feltétlenül mindenki ért egyet.

Leginkább olyan kérdésekről szólok, amelyek kapcsolatosak valamilyen formában a magyar nyelvvel, tehát anyanyelvünk ősi örökségéről is beszélni kívánok, noha nem is mindig direkt módon. Ezek a kérdések pedig a következők: 1. az esetrag és a birtokos személyjel eredeti (uráli/finnugor alapnyelvi) sorrendje, 2. az igekötő kora és eredete, 3. a magyar nyelv egy számnévi szerkezetével kapcsolatos vélekedések, 4. a jelző és jelzett szava közti kongruencia, 5. az ugor alapnyelv realitásának kérdése.

1. Az esetrag és a birtokos személyjel eredeti (uráli/finnugor alapnyelvi) sorrendje. — Az uráli alapnyelv fejlett casusrendszerrel rendelkezett, hat casusragot (nominativus: \emptyset , accusativus: $*-m$, genitivus: $*-n$, lativus: $*-k$, locativus: $*-nA$, ablativus: $*-tA$) bizonyosan rekonstruálhatunk. A személyjelölés mind az ige, mind a főnéven a három szám három személyében személyes névmási eredetű elemekkel történt. Uralisztikai szempontból fontos kérdés a birtokos paradigmában az esetrag és a személyjel sorrendisége. Korábbi kutatók után évekkel ezelőtt az én érdeklődésemet is felkeltette az a körülmény, hogy az uráli nyelvcsalád tagjai nem egységesek az esetragok és a birtokos személyjelek egymáshoz viszonyított sorrendjének tekintetében. Ezzel a kérdéssel több dolgozatomban is foglalkoztam (A mondat szórendje és a morféma sorrendje közti összefüggés az uráliiban: NyK. 94. 1995: 89—117; Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache: HEIKKI LESKINEN red., Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I. Jyväskylä, 1995. 53—82; Zur Frage nach dem Zusammenhang zwischen der Wortfolge im Satz und der Abfolge von Suffixen [am Beispiel der uralischen Sprachen]: BOHUMIL PALEK ed., Typology: Prototypes, Item Orderings and Universals. Proceedings of LP '96. Prague, 1997. 433—43; Még egyszer a casus- és possessivsuffixumok sorrendjéről: NyK. 99. 2002: 143—59), s megnyugtatónak éreztem, hogy nem sokkal korábban RAIJA BARTENS (Permiläiset / ja s -koaffixit: Sananjalka 35. 1993: 23—42) is az enyémhez hasonló eredményre jutott; de

voltak más előzmények is, amelyekről később szólok. A következőkben dióhéjban ismertetendő nézetemmel kapcsolatban bizonyos ellenvélemények (TAPANI SALMINEN, Comments on László Honti's Paper „Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache”: HEIKKI LESKINEN — TÖNU SEILENTHAL ed., Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum VIII. Jyväskylä, 1996. 25—7; TIIT-REIN VIITSO, Comments on László Honti's Paper „Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache”: Uo. 28—33; EBERHARD WINKLER, Zur Reihung von Possessiv- und Kasusuffixen im Permischen und Tscheremissischen: FUM. 21—22. 1997—98: 219—25) is megfogalmazódtak.

Miről is van szó valójában? Az uráli nyelvcsalád tagjai háromféleképpen rendezik el az említett két suffixumtípust a főnévi alakokban:

1. RxCxPx: finnégi, erza-mordvin, északi szamojéd, pl. fi. *käde-ssä-ni* 'kezemben', vö. *käsi* (*käte-* ~ *käde-*) 'kéz', *-ssä* Cx, *-ni* PxSg1,

2. RxPxCx: ugor, pl. m. *kez-em-ben*,

3. RxCxPx ~ RxPxCx: moksa-mordvin, cseremisiz, permi és déli szamojéd nyelvek, pl. cser. *kið-em-ən* 'kezemnek a...', ~ *kið-əšt-em* 'kezemben', vö. *kit* (~*kið-*) 'kéz', *-em* PxSg1, *-ən* és *-əšt* Cx-ek.

A 3. csoport nyelveiben a helyzet ennél sokkal bonyolultabb:

a) Bizonyos casusragok a harmadik típusba tartozó nyelvekben mindkét sorrendiségben részt vehetnek, ilyen pl. a cser. dativus: *kið-em-län* ~ *kið-län-em* 'kezednek', vö. *kit* (~*kið-*) 'kéz', *-em* PxSg1, *-län* Cx. A PERLMUTTER által felállított hipotetikus sorrendi univerzálé szerint nincs olyan nyelv, amelyben a morféma sorrendje szabad lenne; ha két szóban ugyanazok a morféma szerepelnek, de különböző sorrendben, akkor azok különböznek egymástól a mélyszerkezetben (DAVID M. PERLMUTTER, Surface Structure Constraints in Syntax: Linguistic Inquiry 1. 1970. 234; idézi JORMA LUUTONEN, *βlak-* ja *lak-* monikon pätteiden ja possessiivisuffiksien vaihtelusta nominatiivimuotoisissa substantiiveissa: SIRKKA SAARINEN — JORMA LUUTONEN — EEVA HERRALA toim., *Systemi ja poikkeama. Juhlakirja Alho Alhoniemen 60-vuotispäiväksi* 14. 5. Turun Yliopiston Suomalaisen ja Yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 42. Turku, 1993. 97). A kétféle sorrendiség tényét közlő források nem szólnak arról, hogy a két különböző változat akár csak egy árnyalatnyival is eltérő jelentésű lenne a cseremisizben és a permi nyelvekben. Éppen ezért inkább arra gondolhatok, hogy a kettős sorrendiség ugyanazon suffixumok esetében átmeneti állapot, amely vagy azzal magyarázható, hogy az illető esetrag névutói eredetű, tehát viszonylag fiatal morféma, vagy azzal, hogy egy-egy testesebb esetrag a névutói eredetű, éppen ezért szintén testes esetrag analógiájára vált ingadozó sorrendűvé (ez utóbbira vö. BEREZCKI GÁBOR, A cseremisiz nyelv történeti alaklata: Studies in Linguistics of the Volga Region. Supplementum I. Debrecen, 2002. 57).

b) Egyes esetragokkal más és más lehet a birtokos személyjel és az esetrag sorrendje az egyes személyekben a mordvinban, pl. M *valmä* 'ablak': *valmä-žo* (nom.) ~ RxPxCx: *valmä-žo-ni* 'ua. (acc.-gen.)' / *valmä-c* 'ablaka (nom.)' ~ RxCxPx: *valmä-n-c* 'ua. (acc.-gen.)'.

Vajon milyen alapnyelvi suffixumsorrendet lehet posztulálni abból a tényből kiindulva, hogy az uráli nyelvek egy részében az esetragok a birtokos személyjelek előtt foglalnak helyet (tehát: CxPx), másokban viszont PxCx a sorrend, megint másokban mindkét sorrend lehetséges? E kérdésre többen is az egyes suffixumok kialakulásának relatív kronológiájában vélték megtalálni a választ: úgy gondolták, hogy a mindkét sorrendet mutató nyelvekben a legősibb esetragok rendszerint a birtokos személyjelek előtt állnak, míg az újabb keletűek követik a birtokos személyjeleket, vagyis az uráli alapnyelvi sorrend is CxPx lehetett (mint pl. a finnben), az ettől való eltérések későbbi újítások. Ezek lényege: a finnégiben és a lappban a birtokos személyjelek valószínűleg fiatalabbak az

esetragoknál, vagyis a személyes névmások agglutinációja az esetragok kialakulását követően ment végbe. Az *l* elemű localisi casusok (megfelelőik vannak a cseremiszb en és a permiben) fiatalabbak a birtokos személyjeleknél, és eredetileg ezek a birtokos személyjelek után álltak. Így fel kell tenni, hogy ezen casusok esetében a többi casusbeli CxPx analógiájára kiegyenlítődé s történt. A cseremiszb en PxCx a sorrend az *-m* accusativus- és az *-n* genitivusrag esetében, amely sorrendet TAULI a viszonylag fiatal esetragok körében teszi fel (VALTER TAULI, *The Sequence of the Possessive Suffix and the Case Suffix in the Uralian Languages: Orbis* 2. 1953: 400), bár ezek éppenséggel az uráli kori örökség részét képezik. TAULI szerint a permiben a cseremiszb ehhez hasonló a helyzet (i. m. 400—2); ehhez vö. „Die Reihenfolge der Suffixe in den Fällen der primären Kasus ... ist Kasussuffix + Possessivsuffix. Diese Tatsache weist ohne Zweifel darauf hin, daß die Agglutination der primären Kasussuffixe früher vor sich gegangen ist als die der Possessivsuffixe” (RÉDEI KÁROLY, *Geschichte der permischen Sprachen: DENIS SINOR ed., The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik. Leiden—New York—København—Köln, 1988. 385*); „Possessivsuffix + Kasussuffix ist die Reihenfolge im Falle des Akkusativs, obwohl er ein primäres Suffix ist” (uo. 386; hasonlóan T. E. UOTILA, *Zur Deklination der Personalpronomina in den permischen Sprachen: NyK. 1936: 476*). Az uráli alapnyelvre is CxPx sorrendet posztuláltak ennek a típusnak a viszonylagos gyakoriságára hivatkozva, vö. „A mai szamojéd, lapp és finn nyelvek eset- és személyragjainak majdnem azonos sorrendi: tő + esetrag + személyrag elhelyezkedése alapján Wiklund olyan véleményt alkotott, hogy csakis ezek a nyelvek tükrözhetik vissza az egyedüli ősi uráli sorrend-típust »... weil man im großen und ganzen die lappischen und finnischen Verhältnisse auch im Samojedischen wiederfindet und hieraus mit großer Sicherheit schließen kann, daß sie aus uralischer Zeit stammen, während der Wirrwarr der östlicheren fi.ugr. Sprachen ein Ergebnis späterer Entwicklung sein dürfte« (vö. *Stufenwechselstudien: Le Monde Oriental* XIII, 113; elfogadja Mark i. m. 251; Uotila: *NyK. L, 476 stb.*)” (GYÖRKE JÓZSEF, *Tő, képző, rag (szó- vagy jelrésztan): MNyTK. 67. Bp., 1943. 194—5*).

A finnugrisztikában elfogadott, hagyományos magyarázat szerint tehát a cseremiszb és a permi CxPx sorrend régi esetragokkal érvényesül, míg a PxCx az újabb keletűekkel jelentkezik. Szerintem ez aligha helytálló, hiszen éppen az uráli alapnyelvből származó **-m* accusativus- vagy **-n* genitivusrag és a birtokos személyjelek együttese mutat a volgai és a permi nyelvekben vagy ingadozó PxCx ~ CxPx sorrendet (az accusativus-genitivus a mordvinban) vagy a fenti magyarázattal ellentétes PxCx sorrendet (az accusativus a cseremiszb en és a permi nyelvekben, a genitivus a cseremiszb en). Az a magyarázat, mely szerint az accusativus- és a genitivusragos alakok a későbbi keletkezésű esetragos alakok PxCx sorrendjének analógiájára kerültek volna át a másodlagos sorrendbe, számomra azért nem túlságosan meggyőző, mert egy ilyen analógiás tendencia valószínűleg egységessé tette volna a sorrendezést az egész paradigmában, amint ez a finnben és az ugorban be is következett (igaz, ellentétes irányú kiegyenlítődé ssekkel).

E tartságót látva és elemezve BARTENS és én arra a következtetésre jutottunk, hogy a kettősség az uráli/finnugor alapnyelv korából származik, s a mindenkori (váltakozó) sorrendet a kétféle suffixum (Cx, ill. Px) szemantikai relevanciája, vagyis az szabta meg, melyik volt alkalmasabb determinálni a névszót, a denotatum jelölőjét a nyelven kívüli valósággal közelebbi kapcsolatba hozni: a grammatikai casusok esetében így PxCx, az adverbialisziak esetében CxPx lehetett a sorrend (BARTENS i. m. 29; HONTI: *NyK. 1995: 109—10*, HEIKKI LESKINEN szerk. i. m. 76; majd JORMA LUUTONEN, *The Variation of Morphem Order in Mari Declension: MSFOu. 226. 1997. 154 stb.*).

Már majdnem húsz évvel korábban SEREBRENNIKOV expressis verbis elutasította a hagyományos nézetet, mert — mint írja — azok a formativumok, amelyek egy tárgy (предмет) minőségére utalnak, mindig a tő mögött helyezkednek el. E tekintetben a birtokos személyjelek a minőséget kifejező fogalmához közelítenek, így a PxCx az elsődleges (Б. А. СЕРЕБРЕННИКОВ, Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва, 1974. 347). Sőt őszerinte a cseremisiz és a permi e kétféle sorrendje alapján az alábbi következtetések adódnak: a) a PxCx a természetesebb sorrend, ez az eredeti az uráli és az altaji nyelvcsaládban, b) a CxPx sorrend másodlagos, amely Px-es névutós szerkezetekben alakulhatott ki, s általánosult egyes nyelvekben minden casusban (pl. finn), vö. cser. *awa dene-m* 'anyámmal', zürj. *bat'dora-s* 'apjához'. Az alanyi-tárgyi casusok nem kapcsolódtak névutóval, ezért a cseremisizben és a permiben megmaradt az eredeti sorrend (SEREBRENNIKOV i. m. 327—9) — SEREBRENNIKOV ezen állítása valószínűleg további vizsgálatot igényel.

GALKIN már jóval a BARTENS—HONTI-féle magyarázat és SEREBRENNIKOV fejtegetései előtt mutatott rá arra, hogy az esetragok szemantikája is szerepet játszott a sorrendiségben: az alanyi-tárgyi esetragok esetében az alany és a tárgy (valakihez tartozás) került a figyelem középpontjába, ezért ilyenkor a birtokos személyjel megelőzi az esetragot. A térbeli viszonyokat jelölő esetragoknál a figyelem a helyre, irányra esik, ezért a sorrend is az esetragot emelte ki. A dativusban a PxCx sorrend, úgy tűnik, későbbi, az alanyi-tárgyi esetragok hatására jött létre, hiszen a dativus eredetileg lativus volt. A birtokos személyjel helye csak a finnugor alapnyelv felbomlása után rögzült (И. С. ГАЛКИН, Историческая грамматика марийского языка. Морфология. Часть I. Йошкар-Ола, 1964. 72—3). További adalék ehhez TUŽAROV megfigyelése: a cseremisizben az alanyi-tárgyi esetek (accusativus, genitivus, dativus), továbbá: comparativus, comitativus, abesivus PxCx sorrendűek, pl. *ača-m-əm* 'apámat', míg a localisi (azaz az adverbialis) esetek (locativus, lativus, adverbialis [= обстоятельствоный падеж] CxPx sorrendűek, pl. *pört-əšt-em* 'házamban'; kivételek a dativus (PxCx ~ CxPx), a locativus és a lativus T/1 és T/2 birtokos személyjellel bizonyos feltételek mellett (PxCx; Г. М. ТУЖАРОВ, Грамматические категории имени существительного в марийском языке. Йошкар-Ола, 1987. 71—2).

Ez az „eretnek” ötlet csírájában valójában ilyen vagy olyan (de részleteit tekintve nem elfogadható) formában már a korábbi szakirodalomban is felmerült, pl. GYÖRKE (i. m. 41—3) az accusativus és a genitivus esetében lehetségesnek vélte mindkét (ingadozó) sorrendet, a többiek esetében inkább CxPx sorrenddel számolt; FOKOS DÁVID (A névszóragozás történetéből: NyK. 1956: 87) mindkét sorrendet lehetségesnek vélte.

2. Az igekötő kora és eredete. — A magyar igekötőkkel kapcsolatban már a XIX. században felmerült a gondolat, hogy idegen minta hatására honosodtak meg. E nézetekkel akkor BUDENZ szállt vitába (A magyar *meg* igekötőről: NyK. 1863: 161, 171—4), ZSIRAI pedig ezen igei kategóriánkat a szlávból értelmezni kívánt nézetekkel hadakozva írta meg nevezetes munkáját (Az obi-ugor igekötők. Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből. XXVI/3. Bp., 1933). Ennek ellenére a szláv, a germán és a latin igei prefixumokat látva időről időre többen is utalásszerű megjegyzésekben lehetségesnek vélik a magyar igekötőnek német (KIEFER FERENC, Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból: MNy. 1996: 268; Verbal prefixation in the Ugric languages from a typological-areal perspective: S. ELIASSON — E. H. JAHR ed., Language and its Ecology. Essays in Memory of Einar Haugen. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 100. Berlin—New York, 1997. 333; ANU NURK, On the origin of Finno-Ugric verbal prefixes. Fenno-Ugristica 20. Tartu, 1996: 78), szláv (WOLFGANG SCHLACHTER — PUSZTAY JÁ-

NOS, Morpho-semantiche Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-* [Auf dem Hintergrund deutscher Entsprechungen]. MNyTK. 167. Bp., 1983. 13; NURK: i. h., KIEFER: i. h.), latin (KIEFER: i. h.) befolyásra történt kialakulását. Meglepőnek érzem az olyan kijelentéseket, hogy a magyar vagy az ezen kategóriát többé-kevésbé ismerő többi finnugor nyelv igekeetői „általános vélemény szerint” idegen eredetű jelenségnek számítanak e nyelvekben. Meglepő, mert nyilvánvalóan nem ismerik ZSIRAI fejtegetéseit, a kérdéssel alaposan foglalkozó kutatók (pl. SOLTÉSZ KATALIN, Az ősi magyar igekeetők [*meg, el, ki, be, fel, le*]. Bp., 1959. 13—4; KÁLMÁN BÉLA, Adalékok néhány igekeető történetéhez: Benkő-Eml. 317) megállapításait. Különösen megfontolandó HADROVICS következtetése, amelynek szintén alig találtam nyomát a kérdéssel foglalkozók írásaiban: „Die ungarischen Verbalpräfixe zeigen mehr Verwandtschaft mit den slavischen Adverbien und mit den trennbaren deutschen Präfixen als mit den immer untrennbaren lateinischen und slavischen Verbalpräfixen” (HADROVICS LÁSZLÓ, Das System der Verbalpräfixe im Slavischen und Ungarischen: Die Welt der Slaven 21. 1976: 94). Nemcsak az eredetéről vallott ilyen értelmű felfogások minősülnek tévedésnek, hanem azok a megjegyzések is, amelyek szerint a finnugor (uráli) nyelvektől tipológiailag idegen jelenségről lenne szó. E tévedés pedig kettős gyökerű: a) ezen nyelvek igekeetője nem „prefixum” hanem helyét változtató elem, bár kétségtelenül leginkább közvetlenül az ige előtt áll, b) a finnugor igekeetők lativusi funkciójú (és morfológiájú) határozószókra mennek vissza, statusuk ma is a határozószó és a sajátos „morfémaosztály” közöttinek tekinthető (I. HAJDÚ PÉTER, Nicht-Uralisches in den uralischen Sprachen: Incontri Linguistici 17. 1994: 66; vö. még: PLÉH CSABA, Mondatmegértés a magyar nyelvben. Bp., 1998. 106; KIEFER, Jelentésmélelet. Bp., 1999. 234; É. KISS—KIEFER—SIPTÁR, Új magyar nyelvtan. Bp., 1999. 33 kk.). A magyar igekeető bizonyosan belső keletkezésű, ami nem zárja ki, „hogy egyes igekeetős igék tükörfordításként kerültek a finnugor nyelvekbe, például *leigáz* < német *unterjochen*, *belát* < *einsehen*... I. még ész *läbi rändama*, német *durchwandern*, ész *üle valgustama*, német *überlichten* stb.” (KÁLMÁN i. m. 316—7).

Az ugor nyelvek tanúsága egyértelművé teszi, hogy e három nyelvben idegen háttól függetlenül jött létre az igekeető, ennek időpontja, legalábbis a kezdete az ugor együttélés kora volt. A finnugor nyelvek hasonló kategóriájának kialakulásában a szomszédos indogermán nyelveknek (főleg a németnek, kisebb részben az oroszoknak) lehetett szerepük. (E kérdéshez még vö. HONTI, Das Alter und die Entstehungsweise der „Verbalpräfixe” in uralischen Sprachen [unter besonderer Berücksichtigung des Ungarischen]. I.—II. LU. 35. 1999. 81—97, 161—76; KIEFER—HONTI, Verbal „prefixation” in the Uralic Languages: ALH. 50. 2003: 137—53).

3. A magyar nyelv egy számnévi szerkezetével kapcsolatos vélekedések. — A finnugor/ugor alapnyelvi számnévről és számnévrendszerről elég sok téveszme látott napvilágot a folyóiratokban és alkalmi kiadványokban. Most csak a második és a harmadik tízesbeli magyar számevek szerkezetének állítólagos idegen eredetére térek ki röviden. A m. 11—19 és 21—29 értékek megnevezése olyanféle szerkezettel történik, amilyen a szlávban és az ún. balkáni nyelvekben használatos a második tízesbeli egyesek megnevezéseként. Ezekre a párhuzamokra CZUCZOR—FOGARASI (CzF. 2: 1755) és SIMONYI (Die ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik. Straßburg, 1907. 246) már régen rámutatott, majd e felismerésre alapozva a későbbi szakirodalomban hol biztosan szláv eredetűnek állították e szerkezetünket, hol pedig csak „nem kizárható” címkét kapott e feltevés (pl. GÜNTER REICHENKRON, Der lokativische Zähltypus für die Reihe 11 bis 19: „eins auf zehn”: Südostforschungen 17. 1958: 162—3; SCHÜTZ ISTVÁN, Fehér foltok a Balkánon. Bevezetés az albanológiába és a bal-

kanisztikába. Bp., 2002. 40; KISS LAJOS, Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban: NytudÉrt. 92. Bp., 1976. 186—7). Ez az elképzelés abból fakadt, hogy a) a szlávban és az ún. balkáni nyelvek nagy részében a magyaréhoz hasonlóan locativusi szerkezetű számnévi kifejezések használatosak a második tízesbeli egyesek megnevezésére, b) a kérdésről nyilatkozóknak nem volt tudomásuk arról, hogy a magyar nem áll egyedül e szerkesztésmóddal a finnugor nyelvcsaládon belül, c) sok számérték nyelvi kifejezése valójában a számolást gyakran kísérő gesztusok nyelvi kifejezése (ehhez vö. HONTI, Szláv hatás a magyar számnévszerkesztésben?: NyK. 88. 1986: 196—207).

a) A szláv, (a nem szláv balkáni nyelvek közül) a román és az albán alkalmazza a locativusi szerkesztésmódot, vö. pl. or. *одиннадицать* ~ óegyházi szl. *jedinū na desęte* '11' <összl. **jedinū na desęte* '1 a 10-en', vö. m. *tizenegy* '11' < **tíz-en—egy* '10-en 1'.

b) Több rokon nyelvünkben is ismert a locativusi szerkesztésmód, csak éppen esetrag helyett névutó, (a lappban és a finnugori nyelvekben) előjáró vagy adverbium használatos, pl. vog. *T low-təmər-kat* '16 (tkp. 10-re 6)', lp. *L akta lākē nan* '11 (tkp. 1 [a] 10-en)', fi. R. *caxi pälle yhdexänkymmenen* '92 (tkp. 2 [a] 90-re)', észt R. *wīz kimmend päle seitse* '57 (tkp. 50-re 7)'.

c) Minden kétséget kizáróan számolási gesztus nyelvi megformálása az ún. locativusi számnévi szerkezet vagy pl. a vog. *ak_o-xujp(u)-luw* '11 (tkp. 1 [és] fekvő 10)', fi. *kahdeksan* '8' < < **kakta—eksä-n* '2 nincsen-ek [du.]' is (vö. HONTI, Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen. Bp., 1993. 107).

E téma lezárásául még megjegyzem, hogy a nyelvek, amint FODOR ISTVÁN megállapította (*Tizenegy-tizenkilenc, huszonegy-huszonkilenc szláv tükörszó?*: NyK. 88. 1986: 189—95), számnéveket és nem számnévi szerkezeteket (morfoszintaktikai struktúrákat) szoktak átvenni egymástól. Például a zürjének erős orosz befolyás alatti permjék dialektusa leginkább orosz eredetű számnéveket használ, de nem másolta le az orosz szerkezeteket. GREENBERG megvizsgálta a számnévrendszereket, de egyetlen olyan esetet sem említ, amikor a nyelvek morfoszintaktikai szerkezetet vettek volna át (vö. JOSEPH H. GREENBERG, Generalizations About Numeral Systems: CHARLES A. FERGUSSON — MORAVCSIK EDITH A. ed., Universals of Human Language. Stanford, 1978. 288—90); BERNARD COMRIE (Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen. By László Honti: Language 71. 1995: 409) viszont úgy látta, hogy ez további vizsgálatokat igényel. Szerintem a konkrét mennyiségek megnevezései, ha még egyáltalán elemezhetők a beszélők számára, őrzik konkrét képszerűségüket, azaz a számolási gesztus (pl. 'két kéz' = '10') vagy a mennyiség egyéb szemléltetésének képességét (pl. 'két nagy bevágás a rovásfán' = '10'), és közvetlenül érzékeltetik a mennyiséget; a számnévi szerkezet alkotóelemei szinte a felismerhetlenségig összeolvadhatnak (mint pl. a szláv nyelvek második tízesbeli egyesének megnevezései vagy a finn-permi nyelvekben a 8 és a 9 megnevezései). A mennyiségeknek számolási gesztusokra stb. épülő megnevezésekor a metaforikus jelentés, azaz a mennyiség közlése válik dominánssá, ezért a szerkezet transzparenciája csökkenhet, esetleg teljesen el is tűnik (pl. fi. *yhdeksän*, m. *kilenc* '9'). Ezzel szemben az idiomatikus kifejezések esetében, amelyek csakugyan átkerülnek egyik nyelvből a másikba, noha az átvitt jelentés dominál, legfeljebb a valós történelmi (dologi) háttér halványul el, a kifejezés grammatikailag jól formált marad (vö. pl. m. *fején találja a szöveget* ~ n. *den Nagel auf den Kopf treffen*).

4. Kongruencia a jelző és jelzett szava közt. — A) E kongruencia a finnben szinte teljes, a lappban, a magyarban és a jurákban és a tavgiban korlátozottan fordul elő, szórványosan jelentkezik a volgai és a permi nyelvekben is. Ismeretlen viszont az obi-ugorban, a jenyiszejiben és a déli szamojédban.

A finnben a jelző számban és esetben szinte mindig egyeztetve van jelzett szavával, csak kevés kivétel van. Ilyen a *se 'az'* mutató névmásnak például az egyes számú inessívusa, ebben a formában régi esetrag használatos: *sii-nä talo-ssa* 'abban a házban', de vö. *tä-ssä talo-ssa* 'ebben a házban', *suur-i-ssa talo-i-ssa* '(a) nagy házakban' (FELIX J. OINAS, Concord in Balto-Finnic and Preposition Repetition in Russian: American Studies in Uralic Linguistics. Uralic and Altaic Series. Volume 1. Bloomington, 1960. 134; TAULI, Structural Tendencies in Uralic Languages: UAS. 17. London—The Hague—Paris, 1966. 260—3; ARVO LAANEST, Einführung in die ostseefinnischen Sprachen. Hamburg, 1982. 304—5).

A lappban rendszerint csak akkor érvényesül az egyeztetés néhány alakban, ha a jelző mutató névmás vagy számnév. Ezt a jelenséget a szakirodalom „fél kongruencia”-ként tartja számon, vö. pl. lp. N *dâm vāre* 'ezt a hegyet', *dâm vāre* 'ennek a hegynek a...', *dâ-k vāre-k* 'ezek a hegyek', vö. lp. N *dât varre* 'ez a hegy', *dâm varrai* 'ehhez a hegyhez'. A melléknévi jelző viszont nem kongruál, annak speciális „attributív” alakja használatos (OINAS i. m. 134; TAULI: UAS. 17. 1966. 262—3; ERKKI ITKONEN, Zur Frühgeschichte der lappischen und finnischen Lokalkasus: MARTTI KAHLA — ALPO RÄISÄNEN ed., CIFU. II. Pars I. Helsinki, 1968. 205; LAKÓ GYÖRGY, Chrestomathia Lapponica. Bp., 1986. 126).

A mordvinban mutató névmási jelző esetében kötelező a számbeli egyeztetés, pl. *неть лома-т-нень* 'этих людей (pl. acc.-gen.)', vö. *М ня ши-т-нень* 'в эти дни (pl. acc.-gen.)', vö. *Е се валкестэнтъ* 'в то утро (sg. acc.-gen.)', *М ся тингъ* 'в это время (sg. acc.-gen.)' (Д. В. ЦЫГАНКИН отв. ред., Грамматика мордовских языков. Фонетика, графика, орфография, морфология. Саранск, 1980. 259—60).

A cseremiszen az esetbeli kongruencia jobbára mutató névmási jelzővel grammatikai esetekben jelentkezik, pl. *tudtā-n* (gen.) *oza-n* (gen.) *robotnikše ulo* 'ennek az úrnak volt bérese' (ERNST LEWY, Tscheremissische Grammatik. Leipzig, 1922. 117, 127). A számbeli egyeztetés is előfordul, pl. keleti cs. *nine uškal-wlak* 'ezek a tehének', de vö. nyugati cs. *tā eđem-wlä* 'azok az emberek' (ALHO ALHONIEMI, Marin kieliooppi. Helsinki, 1985. 85, 86).

A votjákban akkor van szám- és esetbeli kongruencia a jelzős szerkezetben, amikor legalább a mutató névmási jelző tartalmazza az *-ez*, *-iz* determináló elemet: pl. *bur-ĭn-iz* *šinn-ĭn-iz* 'jobb szemével', *ta-iz* *kniga* 'это (именно) книга' : *ta-iz-ly* *kniga-ly* 'этой (именно) книге', *ta-os-ыз-лэн* *kniga-os-лэн* 'у этих (именно) книг' (В. М. ВАХРУШЕВ отв. ред., Русско-удмуртский словарь. Москва, 1956. 1306, 1308; Удмуртско-русский словарь. Москва, 1983. 577).

A zürjénben a jelző általában nem kongruál jelzett szavával (RÉDEI, Die syrjänische Sprache: DENIS SINOR szerk. i. m. 122). Mutató névmási jelző azonban kongruálhat számban és esetben egyaránt, pl. V *naja nĭvjas* 'azok a leányok', Ud. *šilĕn mužikĕn baba•js kuli* 'annak az embernek a felesége meghalt' (FOKOS, Zürjén szövegek. Bp., 1916. 70, 182), Р „Местоимение *эта* 'этот, эта, это' в роли определения может согласоваться с существительным в числе и падеже: *эта книгаыс* 'эта книга', *эта книгаэс* 'эти книги', *этö книгасö* (вин. п. ед. ч.) 'эту книгу', *этö книгаэсö* (вин. п. мн. ч.) 'эти книги'" (Р. М. БАТАЛОВА — А. Ц. КРИВОЩЕКОВА-ГАНТМАН, Коми-пермяцко-русский словарь. Москва, 1985. 609; vö. még F. J. WIEDEMANN, Versuch einer Grammatik der syrjänischen Sprache nach dem in der Übersetzung des Evangelium Matthäi gebrauchten Dialekte. Reval, 1847. 52; TAULI: UAS. 17. 1966: 265; М. А. САХАРОВА — Н. Н. СЕЛЬКОВ, Ижемский диалект коми языка. Сыктывкар, 1976. 75—6).

A magyarban teljes a kongruencia, ha a jelző mutató névmás, sőt ilyenkor a névutós szerkezetben a névutó a névmás után is jelentkezik, pl. *ez-zel a ház-zal, ez-ek-vel a házak-kal, ez előtt a ház előtt, ez-ek előtt a ház-ak előtt.*

A jurákban általában nincs egyeztetés, olykor azonban előfordulhat, főleg accusativusban, ritkábban genitivusban és prolativusban (H. M. ТЕРЕЩЕНКО, Ненецкий язык: В. И. ЛЫТКИН — К. Е. МАЙТИНСКАЯ ред., Финно-угорские и самодийские языки. Языки народов СССР. III. Москва, 1966. 391—2; ТЕРЕЩЕНКО, Ненецкий язык: Ю. С. ЕЛИСЕЕВ — К. Е. МАЙТИНСКАЯ отв. ред., Языки мира. Уральские языки. Москва, 1993. 339; még vö. N. SEBESTYÉN IRÉN, Beiträge zum Problem der protolappischen Sprache: ALH. 3. 1953: 309 kk.): *i'ikim? xibe'im?* 'ezt az embert' (HAJDÚ, Chrestomathia Samoiedica. Bp., 1968. 70), *xev" xäda"* 'короткие ногти', vö. *xem' xäda'* 'короткий ноготь' (ТЕРЕЩЕНКО in ЕЛИСЕЕВ—МАЙТИНСКАЯ szerk. i. m. i. h.).

A tavgiban van részleges esetegeyztetés bizonyos casusokban (M. A. CASTRÉN, Grammatik der samojedischen Sprachen: UAS. 53. St. Petersburg — Bloomington — The Hague, 1854/1966. 187), de csak mutató névmási adatokat ismerek erre a jelenségre, pl. *amij* (nom.) *koru?* (nom.) 'этот дом (sg. nom.)', *amə(m)* (acc.) *korudə(m)* (acc.) 'этот дом (sg. acc.)', *amə(η)* (gen.) *korudə(η)* (gen.) 'этого дома (sg. gen.)', de: *amə(η)* (gen.) *korutənu* (lok.) 'в этом доме (sg. lok.)', *amə(η)* (gen.) *korukətə* (elat.) 'из этого дома (sg. elat.)'; *amə?* (pl. nom.) *korudə?* (pl. nom.) 'эти дома (pl. nom.)', *aməj* (pl. acc.) *korudəj* (pl. acc.) 'эти дома (pl. acc.)', *amij?* (pl. gen.) *korudu?* (pl. gen.) 'этих домов (pl. gen.)', de: *amij?* (pl. gen.) *korutini* (pl. lok.) 'в этих домах (pl. lok.)', *amij?* (pl. gen.) *korukitə* (pl. elat.) 'из этих домов (pl. elat.)' (HELMISKI levélbeli közlése).

B) Ami a finnségi nyelvek egyeztetésének eredetét illeti, megoszlanak a vélemények. Egyesek belső, mások külső okokkal magyarázzák a meglétét, megint mások mindkét lehetőséget valószínűnek gondolják. GEORG VON DER GABELENTZ (Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse. Leipzig, 1901. 271) óta kísért a gondolat, hogy germán befolyásnak köszönhető, de kisebb mértékben a balti és a szláv hatás is szóba került (pl. PAAVO RAVILA, Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen: FUF. 27. 1941: 112; utoljára: HAJDÚ, Lappáliák: MÉSZÁROS EDIT szerk., Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. A JATE Finnugor Tanszék különkiadványa. Szeged, 1996. 115). Akik belső okokat kerestek (KLEMM ANTAL, Magyar történeti mondattan. Bp., 1928—1940. 287; LAURI HAKULINEN, Suomen kielen rakenne ja kehitys. Viides, muuttamaton painos. Helsinki, 2000. 543—4; PAPP ISTVÁN, Hozzászólás [A névragozás történetéből c. előadáshoz az I. finnugor nyelvészeti konferencián]: NyK. 1956: 103; Zur Frage der Kongruenz des Adjektivattributs im Finnischen: MSFOu. 125. 1962: 408), többféle, itt nem részletezendő hipotézissel rukkoltak elő (ezekről l. HONTI, Fremdes oder Eigenständiges? Zum historischen Hintergrund der Attributivkongruenz in uralischen Sprachen: SIRKKA-LIISA HAHMO — TETTE HOFSTRA — HONTI LÁSZLÓ — PAUL VAN LINDE — OSMO NIKKILÄ Hrsg., Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt. Maastricht, 1997. 135—44.).

SCHLACHTER volt az egyetlen, aki nemcsak pusztán ötletként adta elő a finnségi kongruencia esetleges idegen (germán) eredetét, hanem igyekezett valószínűsíteni is: „wenn wir hier ... ohne germanischen Einfluß auskommen wollen, müßte sich ein deutlich sichtbares Motiv und eine breite Ausgangsbasis aufzeigen lassen” (WOLFGANG SCHLACHTER, Die Kongruenz des attributiven Adjektivs im Finnischen: HELMUT HUMBACH — HEINZ BECHERT Hrsg., Münchener Studien zur Sprachwissenschaft 12. München, 1958. 12; vö. még 13—23). A magyarral kapcsolatban így szól elutasító álláspontja: „Der bekanntlich einzige Kongruenzfall des Ungarischen (Typ *ez-t a háza-t* 'dieses Haus (acc.)'), wo in der Tat eine Art Apposition vorliegt, kann hier nichts beweisen. Er tritt nämlich nur im

Zusammenhang mit Demonstrativpronomina auf, also mit Zeigwörtern, deren Natur es gestattet, Vorstellungen oder ganze Situationen zeigend zu identifizieren, bevor man sie noch gedanklich oder gar sprachlich gegliedert hat" (SCHLACHTER i. m. 16). De éppen az értelmezői helyzetű főnév teszi egyértelművé a denotátum azonosítását, lévén a deiktikus mutató névmás az egyenletben szereplő „x”-hez hasonló funkciójú, ti. csak az egyenlet megoldásával kap egzakt értéket, azaz a névmási rámutatás utáni, név szerinti azonosítással. Ha a névmás az értelmező, mint a mordvin determinált főnévragozás előzményében és a magyar beszélt nyelvi nyomatékos topik esetében, vö. pl. *Máriát(,) azt meglátogatam* (SZABOLCSI ANNA, Az aktuális mondattagolás szemantikájához: NyK. 1980: 77), akkor anaforikus szerepe van. Az sem elhanyagolható körülmény, hogy a kongruencia-hordozó morfémák a (régebbi) germánban és a finnugorban morfológiailag eltérő jellegűek voltak; ezt SCHLACHTER (i. m. 16) megemlítette, de nem tulajdonított neki jelentőséget. Márpedig ez azért fontos, mert az agglutináló finnugor nyelvekben a számjelek és az esetragok egymástól jól elkülöníthetők és hangalakilag viszonylag stabilak, míg a flektáló germánban a kétféle morféma portmanteau-morfémává összerosódva jelentkezett és ragozási osztályonként legtöbbször eltérő hangalakú volt. Ezzel szemben az északi oroszban, ahol a prepozíció mind a jelző, mind a jelzett szó előtt fellép, vö. pl. *у Гаврилу у дьяка* 'Gavrilánál, a diakónusnál', *на колохозной на работе* 'a kolhozbeli munkában' (I. OINAS i. m. 134), talán számolhatunk idegen, mégpedig finnugor hatással.

Egyedül RAVILA feltevése plauzibilis: szerinte a főnév a mutató névmás értelmezője volt, s ezért ugyanazon numerusjelet és esetragot vette fel, mint a mutató névmás. Utalt a magyar szerkezetre (pl. *ezt a házat*), s egyúttal megjegyezte, hogy más uráli nyelvekben is éppen a mutató névmási jelzős szerkezetekben fordul elő a kongruencia. Az értelmezős szerkezet átértékelődött jelzőssé (RAVILA, Adjektívtributin kongruenssin synty suomen kielessä: Sananjalka 2. 1960: 32—5). Ezt a magyarázatot egyértelműen megerősíti a lapp, a mordvin, a cseremis, a votják, a zürjén, a magyar, a jurák és a tavgi.

5. Az ugor alapnyelv realitásának kérdése. — Az ugorként ismert nyelveknek az uráli nyelvek körében genetikailag kijelölt helyét illetően három felfogásról van tudomásom:

a) Jó egy évszázadon át axiómának számított a finnugor (uráli) nyelvtudományban, hogy a két obi-ugor nyelv (vagyis a vogul és az osztják) a magyarral együtt az uráli nyelvcsalád finnugor ágának keleti, ún. ugor csoportját alkotja, míg a finn-permi nyelvek a nyugati csoport tagjai.

b) Csak a legutóbbi évtizedekben bukkantak fel olyan vélekedések, amelyek szerint korántsem biztos, hogy a magyar egy olyan nyelvi előzményből származna, amely a finnugor alapnyelv felbomlása után a vogulnak és az osztjáknak is őse lett volna,

c) vagy hogy a két obi-ugor nyelvnek a finnugor alapnyelv felbomlását követően egyáltalán közös előzménye lett volna, tehát a három ún. ugor nyelv ennek megfelelően a finnugor nyelveknek külön-külön éppen olyan önálló ágát alkotná, mint a finn-permi nyelvek közössége.

A kérdés természetesen az, hogy e három felfogás közül melyik tekinthető a kérdéses nyelvek tanúságtétele alapján reálisnak vagy legalábbis valamelyest valószínűnek. E probléma vizsgálata azt teszi szükségessé, hogy e nézeteket összevegyük a három, eddig ugorként ismert nyelv közös vallomásával.

A) **Megjegyzések az ugor nyelvek közti rokonsági viszonyról közzétett némely vélekedésekről.** — Korábban már összefoglaltam az ugor nyelvek esetleges közelebbi rokonságával kapcsolatos nézeteket, és előadtam az ezen nyelvekből számomra adódott következtetéseket (HONTI, Az ugor

nyelvek jellemző vonásai [Észrevételek az ugor egység kérdéséhez]: NyK. 1979: 225—45; Characteristic Features of Ugric Languages [Observations on the Question of Ugric Unity]: ALH. 29. 1979: 1—26).¹ Helykimélés végett gyakran csak utalok a korábbi írásaim lapszámára, hogy az ott előadottakat és az irodalmi hivatkozásokat itt ne kelljen megismételnem.

Az utóbbi mintegy két évtizedben az ezen kérdéstről közzétett nézetekben számomra az a legfeltűnőbb, hogy nagyon gyakran ellentétes értelmű állásfoglalások láttak napvilágot ugyanazon részproblémák megítéléséről. Ha egy nem finnugrista próbálna ezek alapján véleményt formálni, igencsak nehéz helyzetben lenne, nem tudná, mit kell hinnie, ha az egyik nyilatkozó valamiről azt állítja, hogy fehér, a másik pedig éppen olyan meggyőződéssel jelenti ki, hogy az bizony fekete... Nem ritkán pedig csak odavetett, mindenmű indokolás és magyarázat nélküli kijelentések hivatottak az ugor csoporton belüli viszonyokat minősíteni.

GULYA JÁNOS egy régebbi idevágó tanulmányában így nyilatkozott: „W. Steinitz mind a vogul, mind az osztják magánhangzórendszerek magyarázata során többször — és helyesen — hivatkozott e két nyelvnek az egymásra gyakorolt másodlagos hatására [GWV. (= Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin, 1955. H. L.) 152]. Ilyen egyezések a hangtanon kívül e nyelvekben másutt is vannak (például a birtokos személyjelek körében²). E két nyelv, a vogul és az osztják szomszédságából fakadó kiegyenlítő hatáshoz én még felemlíteném egy igen valószínű közös szubsztrátum ugyanilyen irányban ható, nagymérvű lehetőségét is³... [Bekezdés.] A feltételezett obi-ugor egységen belül mi most már a valóban közös, az ősi közösség emléke, és mi az ilyen vagy olyan irányú konvergencia eredménye? Mindezeket látva, nem lenne-e — akár csak munkahipotézisként — helyesebb, ha az ugor nyelvek körében nem kettéosztódással, hanem közvetlenül három ősi leány nyelv kialakulásával számolnánk? Esetleg akár még az az eredmény is, hogy nem volt számottevő az az időszak, amit valamilyen kapcsolatban két későbbi önálló nyelv még egy ideig együtt töltött. Más megközelítésben: pánkron meggondolás alapján is úgy vélem, a kutatás jelen állásában a kettéosztódásos magyarázat helyett célszerűbb közvetlenül három későbbi ugor jellegű nyelv proto-nyelvi formáját, azaz ősmagyart, ősvogult és ősosztjákot, illetőleg eleve magyart, vogult és osztjákot minden további összekapcsolás nélkül felvennünk” (GULYA JÁNOS, Megjegyzések az ugor őshaza és az ugor nyelvek szétválása kérdéséről: BARTHA ANTAL et al. szerk., Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp., 1977: 118). Annak idején igyekeztem rámutatni e felfogás megalapozatlan voltára (HONTI: NyK. 1979: 240, ALH. 29. 1979: 23). HELIMSKIJ hozzám hasonlóan ítélte meg GULYA kísérletét (Е. А. ХЕЛИМСКИЙ, Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели [Лингвистическая и этногенетическая интерпретация]. Москва, 1982. 21—2).

¹ Tudtommal elsőként DÉCSY GYULA foglalta össze az ugor nyelvek közös vonásait (Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden, 1965. 169—72).

² Bevallom, nem is sejtem, mire gondolhatott itt a szerző, hiszen amennyire én ismerem az obi-ugor nyelveket és nyelvjárásaikat, nincsen olyan birtokos személyjel egyetlen nyelvjárásukban sem, amely hangalakját a másik obi-ugor nyelv valamely nyelvjárása alakította volna. GULYA „pl.” aposztrófálása arra enged következtetni, hogy neki egyéb ilyen jelenségről is van tudomása — nekem nincs...

³ Az esetleges szubsztrátumra vagy areális kapcsolatokra való hivatkozás igen gyakran csak annak az indirekt beismerése, hogy valamely fogas kérdésre nem tud a szerző választ találni. Talán csak akkor lenne érdemes szubsztrátumot emlegetni, ha a szubsztrátumnyelvet meg tudjuk nevezni, és persze tudunk is róla valamit.

Az uráli nyelvek közös szókincsét vizsgáló szamojedológus JANHUNEN reálisan ítélte meg a helyzetet: „...suomalais-ugrilainen kielihaara on paljon monimuotoisempi ja sen sisäiset suhteet kaikin puolin hämmästyneempiä. Erityisesti ugrilaisten kielten asema tässä kokonaisuudessa on yhä monessa suhteessa epäselvä, eikä ugrilaista kantakieltä ole kyetty eksplisiittisesti rekonstruoimaan siitä huolimatta ettei sen diakronisesta todellisuudesta ole epäilystä...” (JUHA JANHUNEN, Uralilaisen kantakielen sanastosta: JSFOu. 77. 1982: 219).

B) Az ugor nyelvek közti szókincsbeli egyezések kérdése. — Az uráli nyelvészet kétségtelenül egyik legsikeresebb művelője, HAJDÚ PÉTER, akinek valamikor (HAJDÚ, Az ugor kor helyének és idejének kérdéséhez: NyK. 1952: 264—9) semmiféle kétségei sem voltak az ugor egység meglétét illetően, később azonban bizonytalanságának adott hangot, bár szerinte is viszonylag sok egyezés van az ugor nyelvek szókincsében (Die uralischen Sprachen: HAJDÚ PÉTER — DOMOKOS PÉTER, Die uralischen Sprachen und Literaturen. Bp.—Hamburg, 1987. 334). Ennek az állításnak az ellenkezője is megtalálható a szakirodalomban: „Pelkästään sanastomäärien perusteella näyttää yhteisugrilainen kausi heikosti dokumentoidulta:

uralilaisia suomalais-ugrilaisia ugrilaisia obinugrilaisia

sanoja 181 sanoja 357

sanoja 162 sanoja n. 500”

(KAISA HÄKKINEN, Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Turku, 1984. 92). Ezzel szemben az UEW. alapján készített statisztikai kimutatásomból (HONTI, Statistisches zum Uralischen etymologischen Wörterbuch: LU. 29. 1993: 241—58) például a következők derülnek ki:

Az UEW.-ben tárgyalt

704 magyar szónak a megfelelői a finnugor nyelvek körében

	vog.	osztj.	zürj.	votj.	cser.	mord.	lapp	finn
m.	404	381	293	262	211	199	230	287

Az UEW.-ben tárgyalt

726 vogul szónak a megfelelői a finnugor nyelvek körében

	m.	osztj.	zürj.	votj.	cser.	mord.	lapp	finn
vog.	404	547	312	275	209	195	261	317

Az UEW.-ben tárgyalt

779 osztják szónak a megfelelői a finnugor nyelvek körében

	m.	vog.	zürj.	votj.	cser.	mord.	lapp	finn
osztj.	381	547	320	275	228	216	297	334

Az UEW.-ben tárgyalt

704 magyar szónak kizárólagos obi-ugor megfelelői

	vog.	osztj.
m.	144	127

Ha pedig valaki úgy véli, hogy csekély a két obi-ugor nyelv közös szókincese, annak csak azt javasolhatom, szánjon némi időt a DEWOS. (W. STEINITZ Hrsg., Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin, 1966—93.) anyagának áttanulmányozására...

A magyar és a két obi-ugor nyelv közti lexikális kapcsolatoknak a közelebbi rokonság szempontjából elégséges vagy elégtelen voltát összehasonlíthatjuk például a lapp és

a két volgai nyelv hasonló adataival (ismereteim szerinti ui. a lapp, a mordvin és a csere-misz esetében még senkinek sem jutott eszébe kétségbe vonni, hogy ezek egy közös alapnyelvre, a finn-volgai alapnyelvre mennek vissza).

Összehasonlításul nézzük meg például azt, hogy a lapp és egyéb finnugor nyelvek közt mennyi a közös szó (HONTI: LU. 29. 1993: 256—7).

Az UEW.-ben tárgyalt								
726 lapp szónak a megfelelései a finnugor nyelvek körében								
	fi.	mord.	cser.	voj.	zürj.	osztj.	vog.	m.
lapp	454	320	283	253	313	297	261	230

Az UEW.-ben tárgyalt		
726 lapp szónak kizárólagos volgai megfelelései		
	mord.	cser.
lapp	101	60

Ezen adatok alapján igen nehéz lenne csatlakoznom a szkepticizmust sugárzó állásfoglalásokhoz. Itt utalnom kell még arra a megjegyzésemre, amelyet akkor tettem, amikor első ízben szoltam hozzá az ugor problémához: „Mivel egy magyar szó finnugor eredetűvé minősítéséhez elegendő, ha az egy tucatnyi finn-permi nyelvnek csak az egyikéből van hozzákapsolható megfelelő, míg az ugor minősítéshez legalább az egyik obi-ugor nyelvből van szükségünk megfelelőre, vagyis a nyelvek számát tekintve a finnugor eredet igazolhatóságának nagyobb a valószínűsége, mint az ugorénak, ezért az ugor kori [magyar] szók 23%-a [az MSzFE. anyagában] komoly aránynak tekinthető” (HONTI: NyK. 1979: 234—5, vö. még HONTI: ALH. 29. 1979: 12—3) — ezt változatlanul fenntartom.

A magyar—vogul/osztják közös szókincs egyes elemei különös súllyal esnek latba. Megítélésem szerint rendkívül fontos a közös magyar-vogul ethnonym (amelynek van osztják megfelelője is): m. *magyar* ~ vog. Szo. *mānsi* 'vogul'. Nem kevésbé fontosak a lótarással kapcsolatos szavak és kifejezések: m. *harmadfi* ló ~ vog. *kurəm pum tēm luv* vagy az azonos szemléletű összetételek: m. *hét-fő*, vog. *sāt-puŋk-χōtal* 'vasárnap', osztj. *mapət-ōχ-χātəl* 'ua.', szó szerint: 'hét-fő-nap'), a m. *iafia* (= *i-a—fi-a*) ~ vog. So *āyi-piy* 'gyerek' ~ osztj. Trj *āyit pādyt* 'gyerekek' ugor kori összefoglaló (copulativ) összetételnek látszik (vö. még HONTI, Ugrisches: LU. 26. 1990: 299).

C) **H a n g t a n i e g y e z é s e k.** — Állítólag csekélyek az ugor nyelvek közös hangtani újításai. Ezt elég nehéz kérdésnek vélem, mert ennek megítéléséhez azt a kérdést kell feltennem: mennyivel több újítást tudunk a finn-permi vagy a finn-volgai alapnyelvben kimutatni. Az a kevés, bizonyíthatóan ugor kori hangtani változás is azonban olyan mélyrehatóan bizonyul, hogy egyebek közt ezek különítik el őket a finn-permi nyelvektől. Én két ilyen döntő jelentőségű hangváltozást ismerek:

Az U/FU alapnyelvi szibilánsoknak az ugor korban elkezdődött és hosszan elhúzó-dott változásai (HONTI, Zur ugrischen Lautgeschichte (Beiträge zur relativen Chronologie einiger Lautwandel in den ugrischen Sprachen): ALH. 33. 1983: 113—22; főleg HONTI, A vogul *s* és *š* U/FU alapnyelvi szibiláns előzményei: NyK. 1986: 258—63) és a szókez-dő **k* velarizációjának köszönhető módosulások. (E nyelvekben a hangfejlődések eredményei tekinthetők az ugor és a finn-permi ág közti legmarkánsabb különbségeknek.) Az első fontos hangtörténeti esemény az U/FU szibilánsoknak az ugor korban elkezdődött módosulása volt, amelynek eredményeként az U/FU **s* és **š* helyén magyar *ø*, vogul *t* és osztják *l ~ j ~ ø ~ ʌ ~ t* található, illetve az alapnyelvi **s* depalatalizálódott e nyelvekben. A másik döntő jelentőségű hangváltozás az volt, hogy a veláris magánhangzó előtti

k helyét vagy egy erősen veláris ejtésű: *k̄*, vagy egy mediopalatális/veláris spiráns foglalta el: *χ*, vagy éppen laringális *h* a folytatója (éhhez vö. pl. LAZICZIUS GYULA, A finnugor szókezdő *k* magyar fejleményei mélyhangú szavakban: MNy. 1938: 32).

A többi hangváltozás is jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az ugor nyelvek hangtani arculata eltér a finn-permi nyelvekétől (ezeket l. HONTI, Ugor alapnyelv: téves vagy reális hipotézis?: BAKRÓ-NAGY MARIANNE — MOLNÁR ZOLTÁN — SALÁNKI ZSUZSANNA — SIPOS MÁRIA szerk., Ugor Műhely, 1997. szeptember 17—19. Budapesti Uráli Műhely I. Budapest, 1999. 28).

D) Morfológia. — Ismereteim szerint a közös morfológiai jegyek nem korlátozódnak kevés elemre, amelyek közül most valóban csak néhányra utalok (részletesebben l. HONTI: Ugor alapnyelv... 28—30). A m. *-va/-ve, -ván/-vén*, az oszjtj. *-man/-män ~ -mjn/-min* és a vog. *-m3* ugor kori **m3, *m3n* „Gerundium des Zustands” folytatói (SZ. KISPÁL MAGDOLNA, Über einige Fragen der ugrischen Verbalnomina: KAHLA—RÄISÄNEN ed., Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsingiae habitus... Pars I. Helsinki, 1968. 272). A magyar-vogul caritívusuffixum ugor kori örökség (esetleges távolabbi kapcsolataira l. ITKONEN, Ugrilaisten kielten karitiivistä: DERÉKY PÁL — RIESE, TIMOTHY — SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE — HAJDÚ PÉTER Hrsz., Linguistica Uralica. Wien—Budapest, 1992. 221—37). Az *-l* ablativusrag minden bizonnyal nem régebb az ugor kornál. Új, localisi viszonyt jelölő casusragcsalád alakult ki a **-nä-* bázisú névutóból az ugor alapnyelvben. A m. *én ~ vog. am, äm* ’ich’ névmás előzménye az ugor alapnyelv korában bizonyos mondatfonetikai helyzetben alakulhatott ki és konkurálhatott az eredetibb formával (ez utóbbi állandósult az oszjtjék, az előbbi pedig a vogul és a magyar előzményében). A m. *ő E/3* szem. névmásban ugyanaz az **-ŋ* képző lappang, amely az obi-ugor nyelvekben megvan. A T/I személyű igerag és birtokos személyjel ugor alapnyelvi „labiális magánhangzó + *k” hangalakú morfémára vezethető vissza.

A ’2’ számnév nem jelzői alakjának megformáltsága azonos morfémával, a dualis **-γ* morfémájával történik: m. *két* ’2 (attr.) ~ *kettő* (< < **kätʒy*) ’2 (nem-attr.)’ ~ vog. So. *kit ~ kitəy ~ oszjtj. VVj. kät ~ kätʒən, kätkən*.

A legfrissebb felismerés JANURIK TAMÁSTÓL (Az esetrendszer változásai az ugor nyelvekben. Az „Ugor Műhely” című konferencián, Budapesten, 1997. szeptember 17-én elhangzott előadás) származik: az irányhármasságot kifejező magyar és vogul adverbiumok egy részében az ablativusi funkciójúak gyakran a lativusi alakra épülnek, vö. m. *itt ~ ide ~ inné-t/inne-n*, vog. *tit ~ tiy ~ tiy-əl* ’ua.’. Az oszjtjakra azonban ez már nem igaz, vö. VVj. *tēt ~ tēy ~ tēl* ’ua.’, Kaz. *tīw ~ tāta ~ tāta* ’ua.’.

Az ugor nyelvek más képzővel formálják meg a kettős jelző második melléknévi tagját, ha az elidegeníthető (alinéable) és megint másként, ha az elidegeníthetetlen (inalinéable) tulajdonságot jelöl (DENIS CREISSELS, Note sur la distinction alinéable-inalinéable dans l’expression de la possession en hongrois: ÉFOu. 12. 1975: 151—67; KÁLMÁN, A szerves és szervetlen kapcsolat egyik kifejezése az ugor nyelvekben: BEREZKI—DOMOKOS szerk., Uralisztikai tanulmányok [Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére]. Bp., 1983. 193—205; Adalék egy közös nyelvhasználati jelenséghez: KOVÁCS LÁSZLÓ — VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., Honfoglalás és nyelvészet. Bp., 1997. 43—7), vö. pl. m. *kék ruhás nő ~ kékhajú nő*.

Közös — részben szintaktikai — vonás, hogy „Az ugor nyelvek helyhatározói viszonyító eszközeiben megvan a morfológiai elhatárolás a névutó és a határozószó között, pl. oszjtj. *itpənə ~ ilŋ; kimpijŋ ~ kāmən*, vog. *jol(i)-pält ~ jolən; numi-pält ~ numən*; m. *alatt ~ alant, alul; fölött ~ fent*. A finn-permi ágra azonban ez nem jellemző, pl. *takana* ’hinter; hinten’, *vieressä* ’neben, an’; zürj. *viljn* ’über; oben’; *berjn* ’hinter, nach; hinten’; *berjś* ’hinter ... hervor; von hinten’” (SEILENTHAL 1981: 468).

E) T ő t a n. — Különösen fontosnak látom az általam instabil tövűnek nevezett igék egységes viselkedését a három ugor nyelvben. Ennek a tótipusnak a nyelvcsalád egyetlen más tagjában nyoma sincs. Az alábbiakban csoportokra bontva mutatom be az idetartozó igéket.

a) Mindhárom ugor nyelvben megvan az instabil tövű ige

1. m. *ë-, ëv-, ész-* ~ vog. **tī- ~ *tīγ- ~ *tāj-* ~ oszjtj. < < FU **sewe-* (**seye-*) > fi. *syö-* (UEW. 440)

2—3. m. *vë-, vëv-, vësz-/vi-, viv-, visz-* ~ vog. **wī- ~ *wīγ- ~ *wāj-* ~ oszjtj. **wë- ~ *wěj-* < < FU **wiye-* > fi. *vie-* (UEW. 573)

b) csak a két obi-ugor nyelvben van meg az instabil tövű ige

4. vog. **jī- ~ *jīγo- ~ *jāj-* ~ oszjtj. **jē-/jō- ~ *jēγ-/jōγ-* < < Ug. (? FU) **jētγz-*, **jōγz-* (**jōkz-*) > m. *jō- ~ jöv-* (UEW. 109)

5. vog. **mī- ~ *mīγ- ~ *māj-* ~ oszjtj. **më- ~ *mēj-* < < FU **miye-* > fi. *myö-, myy-* (UEW. 275)

6. vog. **wī- ~ *wīγ- ~ *wāj-* ~ oszjtj. **wu- ~ *wuj-* < < U **wšjz-* > m. *ó- ~ óv* (UEW. 588, vö. még 901)

c) egy-egy ugor nyelvben van meg az instabil tövű ige

α) csak a magyarban van meg az instabil tövű ige

7. m. *i- ~ iv- ~ isz-* < < FU **juye-* (**juke-*) > fi. *juo-* (UEW. 103)

8. m. *lë- ~ lëv- ~ lësz-* < < FU **le-* > fi. *lie-* (UEW. 243)

9. m. *të- ~ tëv- ~ tész-* < < FU **teke-* > fi. *teke-* (UEW. 519)

10. m. *hi- ~ hiv- ~ hisz-* < < ? (vö. EWUng. 562)

β) csak a vogulban van meg az instabil tövű ige

11. vog. **lī- ~ *līγ- ~ *lāj-* < < FU **lewe-* > m. *lō- ~ löv-* ~ fi. *lyö-* (UEW. 247)

γ) csak az osztyjokban van meg az instabil tövű ige

12. oszjtj. **nü- ~ *nüγ-* < < FU **näke-* > m. *nëz-* ~ vog. **nīγ-l-* ~ fi. *näke-* (UEW. 302)

13. oszjtj. **tu- ~ *tuγ-* < < U **toye-* > ? m. *toj-* ~ vog. **tū-l-* ~ fi. *tuo-* (UEW. 529)

(HONTI, Széjlegyzetek instabil tövű igéink történetéhez: NyK. 87. 1985: 51—2, 77—8, Lautgeschichte, Etymologie, historisch-vergleichende Morphologie [ein gemeinsamer Typ von Stammalternation im Ugrischen]: Parallelismus und Etymologie. Studien zu Ehren von Wolfgang Steinitz anlässlich seines 80. Geburtstag. Berlin, 1987. 188—9; vö. még SZ. KISPÁL, Egy ősi tóváltakozás az ugor nyelvekben: J. KALLIO — K. HÄKKINEN — L. KYTÖMÄKI toim., Sanomia. Turku, 1970. 119—28).

F) F r a z e o l ó g i a. — Érdemes megemlékezni egy olyan kifejezésről is, amely kétséget kizáróan közös a magyar és a két obi-ugor nyelv között. Ez pedig a m. *kenyeret keres* '(sein) Brot verdienen', tkp. 'Brot suchen', vog. *kinš-* 'suchen; Jagd machen, jagen', oszjtj. *kēñč-* stb. 'suchen; Jagd und Fischfang treiben' közös, ugor kori kifejezések, amelyek az '(állatot) ölni' eufemisztikus kifejezésre mennek vissza (HONTI: LU. 26. 1990: 298—9)¹.

BERECZKI GÁBOR hívta fel a figyelmet arra, hogy a vog. *χosa minas, wāfi minas* 'hosszú ideig ment, rövid ideig ment', oszjtj. *wān manləŋən, χoy manləŋən* 'rövid ideig mennek, hosszú ideig mennek' foklórfordulatnak van pontos magyar megfelelője, amely a székely népköltészetben fordul elő, vö. pl. *mentek kicsit, mentek sokat*. Hasonló fordulatot talált a cseremiszbén is. Mivel azonban a három ugor nyelv kifejezései voltaképpen

¹ A. MOLNÁR FERENC kollégám volt szíves figyelmemet felhívni KÁLMÁN BÉLA „Keres” című kis írására (Nyr. 83. 1959: 483—4), amelyben e kifejezés obi-ugor rokonságára rámutatott. Sajnálom, hogy erről nekem nem volt tudomásom, amikor e kérdéssel foglalkoztam.

pontosan egymás hasonmásai, okunk van feltételezni, hogy e szerkezet az ugor együttélés idején lehetett általános (BERECZKI, Mentek kicsit, mentek sokat...: MNy. 1975: 338).

HONTI LÁSZLÓ

Beliefs and hypotheses in Uralistics

This paper discusses certain assumptions that have been made within Uralistics, some of which are closely connected to the remote past of the Hungarian language. The author provides a critical survey of some unfounded hypotheses — or rather beliefs — that have been published over the past few decades and attempts to counter them with well-founded hypotheses. The specific issues are as follows: 1. the original (Proto-Uralic/Proto-Finno-Ugric) order of possessive suffixes and case suffixes; 2. the age and origin of Hungarian preverbs; 3. the explanation of Hungarian numerals exhibiting a locative structure (e.g. *tíz-en—egy* ‘eleven’, literally ‘one—on-ten’) that traces them back to Slavic; 4. the emergence of congruence between a noun and its adjectival modifier in Hungarian and other Uralic languages; 5. the issue of whether Proto-Ugric really existed.

LÁSZLÓ HONTI

Egy igekötőelmélet vázlatja

1. Bevezetés. — E tanulmány olyan elemzést kíván felvázolni a magyar igekötőkről, melyből levezethető, hogy (a) mely igéknek van igekötőjük, és melyeknek nincs; (b) mi az igekötő jelentéstani és aspektuális szerepe; (c) mi az igekötő grammatikai szerepe, és ez hogyan függ össze a tárgy jelenlétével és specifikusságával; és (d) milyen szerkezeti pozíciót foglal el az igekötő a mondatban.

E kérdésekkel kapcsolatban amellet fog érvelni, hogy

a) az igekötő megléte vagy hiánya a mondatban leírt esemény szerkezetétől függ. Olyan mondatokban találunk igekötőt, melyek komplex eseményt fejeznek ki, két állítást sűrítve egy mondatba.

b) Az igekötőknek három fő típusuk van. A rezultatív igekötők állapotváltozást kifejező mondatokban jelennek meg, a változás elszenvedőjének a változás eredményképpen létrejövő állapotára utalnak. A terminatív igekötők helyváltoztatót kifejező mondatokban szerepelnek, a helyváltoztató egyén mozgásának végpontjára vonatkoznak. A lokatív igekötők elsősorban létezés vagy térbeli elhelyezkedést kifejező mondatokban állnak, a jellemzett egyén létezésének vagy térbeli pozíciójának helyét fejezik ki. Az igekötő nem aspektuális operátor; csupán csak közvetett szerepet játszik a mondat aspektusának meghatározásában.

c) Az igekötő olyan másodlagos predikátum, melynek logikai alanya az ige úgynevezett belső argumentuma, azaz *patiens* vagy jellemzettje, tehát lényegében tranzitív ige esetén a tárgy, non-agentív intranszitív ige esetén pedig a grammatikai alany. Az igekötő ezért feltételezi egy *patiens* vagy jellemzett szerepű összetevő meglétét, s megkívánja annak specifikus voltát.

d) Az igekötő mondatszerkezeti pozíciója jelöletlen esetben a VP-t uraló PredP kifejezés specifikálójában van.

2. Egyszerű és összetettesemények. — Az igeikötőhasználat vizsgálata során abból a feltételezésből indulunk ki, hogy az igeikötő jelenléte vagy hiánya összefügg a mondatban kifejezett esemény szerkezetével. Ezért első lépésként ZENO VENDLER (*Verbs and times: Philosophical Review* 56. 1957: 143—60) és CAROL TENNY (*Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface*. Dordrecht, Kluwer, 1994.) nyomán tekintsük át a mondatban kifejezett események főbb típusait! VENDLER és követői állapotot, tevékenységet (más szóhasználatban: folyamatot), valamint teljesítményt és eredményt kifejező mondatokat, illetve állítványtípusokat különböztetnek meg. Például:

Állapot:

(1) *János ismeri Évát.*

Folyamat:

(2) *Éva főz.*

Teljesítmény:

(3) *Éva megfőzte az ebédet.*

Eredmény:

(4) *János eltörte a vázát.*

Az állapotot és a folyamatot leíró mondatok egyszerű, egynemű eseményeket fejeznek ki. A teljesítményt és eredményt kifejező mondatok viszont összetett, két mozzanattól álló eseményeket rögzítenek. Az ilyen események közös sajátossága, hogy az ige úgynevezett belső argumentumának, azaz patiens vagy jellemzett (esetleg experiens) szerepű vonzatának állapotváltozását vagy helyváltozását írják le, s egy, a változást jelölő folyamatszakaszból, valamint egy, a változás következményét jelölő állapotszakaszból állnak. Az *Éva megfőzte az ebédet* mondat például olyan eseményt fejez ki, melynek során az ebéd Éva általi főzésének folyamata az ebéd elkészült állapotát eredményezte. Az *Éva megfőzte az ebédet* típusú teljesítmény-mondatok abban különböznek a *János eltörte a vázát* típusú eredmény-mondatoktól, hogy az utóbbiakban az esemény folyamatszakasza, mely a patiens megváltozott állapotához vezet, csupán pillanatnyi. A teljesítmény- és eredménymondatok — H. B. GAREY (*Verbal aspects in French: Language* 33. 1957: 91—110), DAVID R. DOWTY (*Thematic proto-roles and argument selection: Language* 1991. 67: 547—619), CARLOTA SMITH (*The parameter of aspect*. Dordrecht, Kluwer, 1991.), CAROL TENNY (i. m.), ALESSANDRA GIORGI és FABIO PIANESI (*Ways of terminating*. In: C. CECCHETTO, G. CHERCHIA és M. T. GUASTI szerk., *Semantic interfaces*. Stanford, CSLI, 1997. 211—77), IANA FILIP (*Aspect, eventuality types and nominal reference*. Garland, New York, 1999.), PIER M. BERTINETTO (*On a frequent misunderstanding in the temporal-aspectual domain: The perfective-telic confusion*. In: C. CECCHETTO, G. CHERCHIA és M. T. GUASTI szerk., *Semantic interfaces*. Stanford, CSLI, 2001. 177—210), GUIDO VANDEN WYNGAERD (*Measuring events: Language* 77. 2001: 61—90) és másokhoz hasonlóan — egy közös osztályba: a célra irányuló (telikus) eseményt kifejező mondatok osztályába vonom. (Szóhasználatom különbözik a BERNARD COMRIÉÉTÓL (*Aspect. An introduction to the problem of verbal aspect and related problems*. Cambridge University Press, 1976.), akinél a telikusság csak a teljesítményigék jellemzője.) Az állalam is képviselt felfogásban a célra irányuló mondatoknak két meghatározó tulajdonságuk van: olyan változást fejeznek ki, mely 1. az ige belső argumentumát (azaz patiensét vagy jellemzettjét, esetleg experiensét) érinti; 2. s melynek inherens, természetes végpontja van.

TENNY (i. m.), VENDLERTŐL eltérően, nem a folyamatszakaszcsoz hossza szerint osztályozza a komplex eseményeket jelölő mondatokat, hanem aszerint, hogy a belső argumentum állapotváltozását vagy helyváltozását írják-e le, azaz folyamat + végállapot vagy folyamat + végpont szakaszokból állnak-e. Ez a megkülönböztetés az igekötőhasználat szempontjából is relevánsnak fog bizonyulni. — A célra irányuló eseményeket és az összetett eseményeket leíró mondatok osztálya nem esik teljesen egybe. Egyrészt célra irányuló egyszerű események is vannak; ilyenek a keletkezést, megjelenést, létrejövést, létrehozást kifejező mondatok, például:

(5) *Sütöttem egy kalácsot.*

E mondat ugyanúgy célra irányuló, eredménybe torkolló eseményt ír le, mint a (6) alatti állapotváltozást kifejező mondat, azonban, míg a (6)-os mondat összetett eseményt fejez ki, az (5)-ös mondat nem. Vö.

(6) *Megsütöttem a kalácsot.*

A (6)-os mondat két állítást sűrít: 'Sütöttem a kalácsot'; 'A kalács készen lett'. Az (5)-ös mondat viszont nem osztható egy folyamatszakaszcra és egy állapotszakaszra. CHRISTOPHER PIÑON (Strong and weak accomplishments. Kézirat, 2003.) több tesztet is javasol e különbség kimutatására. Ha például a (6)-os mondatot módosítjuk tagadószóval vagy *majdnem*-mel, a tagadószó, illetve a *majdnem* az eseménynek akár a folyamatszakaszcára, akár az eredményszakaszára vonatkozhat. A tagadószóval, illetve *majdnem*-mel módosított (5)-ös mondat viszont nem kétértelmű. Vö.

(7) a) *Nem sütöttem meg a kalácsot.*

= 'Nem kezdtem el sütni.' / 'Sütöttem a kalácsot, de nem lett kész.'

b) *Nem sütöttem egy kalácsot (sem).*

= 'Nem kezdtem el sütni.'

(8) a) *Majdnem megsütöttem a kalácsot.*

= 'Majdnem elkezdtem sütni.' / 'Sütöttem a kalácsot, és majdnem kész lett.'

b) *Majdnem sütöttem egy kalácsot.*

= 'Majdnem elkezdtem sütni.'

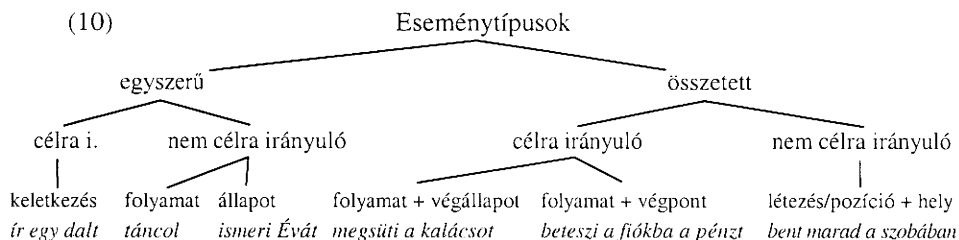
A célra irányuló eseményt kifejező mondatok és az összetett eseményt kifejező mondatok egybeesése azért sem teljes, mert vannak nem célra irányuló összetett eseményt kifejező mondatok is. Mint már DEME LÁSZLÓ (A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról. Az *ott* határozószó igekötőszerű használata: MNy. 1959: 185—98) is megfigyelte, a (9)-eshez hasonló mondatok is két állítást sűrítnek egybe: igéjükkel általában létezés, illetve térbeli elhelyezkedést fejeznek ki, s állítják a létezés, illetve térbeli elhelyezkedés jellemzettjének helyét is. Az alábbi mondat például egyrészt azt állítja, hogy János áll, másrészt azt, hogy János kint van a kapu előtt:

(9) *János kint áll a kapu előtt.*

Az efféle összetett állítmányok ige előtti, helyre utaló eleméről is azt fogom állítani (DEME i. m. tentatív álláspontját elfogadva), hogy rendelkezik az igekötők jellemző sajátágaival.

A különféle állítmány-, illetve mondatípusok részletes vizsgálata arra a következtetésre vezet majd, hogy az egyszerű eseményt, azaz a folyamatot, az állapotot, valamint a keletkezést/létrehozást kifejező állítmányok igeikötő nélküliek. Az igeikötő az összetett eseményt leíró állítmányokban jelenik meg; a belső argumentum állapotváltozásának eredményére, helyváltoztatásának végpontjára vagy létezésének, térbeli pozíciójának a helyére utal.

Tanulmányomban azt fogom tehát állítani, hogy az igeikötőhasználat attól függ, hogy az adott mondat miféle eseményszerkezetet tükröz, azaz, az általa leírt esemény milyen helyet foglal el az eseményípusok alábbi rendszerében:

Elemzésemben felhasználom az igeikötőkkel kapcsolatos, másfél évszázadot átívelő szakirodalom eredményeit, megfigyeléseit és általánosításait, köztük a legfontosabb alapk munkákat: BUDENZ JÓZSEF, A magyar *meg* igeikötőről. Bevezetésül az árja nyelvek néhány állítólagos hatásáról a magyar nyelvre: NyK. 2. 1862: 161—88; PAIS DEZSŐ, Az igeikötők mivoltához és keletkezéséhez: MNy. 1959: 181—4; DEME LÁSZLÓ i. m.; SOLTÉSZ KATALIN, Az ősi magyar igeikötők. Bp., 1959.; TEMESI MIHÁLY, Az igeikötők. In: MMNyR. 1: 263—7; JEAN PERROT, Adalékok a *meg* igeikötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. NytudÉrt. 52. 1966.; WACHA BALÁZS, Az igeaspektusról: MNy. 1976: 59—69, A folyamatos — nem-folyamatos szembenállásról: ÁNyT. 17. 1989. 279—328; JULIA HORVATH, Verbal prefixes: a non-category in Hungarian: Glossa 12. 1978: 137—62; JAKAB ISTVÁN, A magyar igeikötő szófajtani útja. NytudÉrt. 112. 1982.; FARREL ACKERMAN, Verb modifiers as argument taking predicates: complex verbs as predicate complexes in Hungarian: Groninger Arbeiten zur Germanistischen Linguistik 25. 1984: 23—71, Lexeme derivation and multi-word predicates in Hungarian: Acta Linguistica Hungarica 50. 2003: 7—32; BEÖTHY ERZSÉBET—GEORG ALTMANN, The diversification of meaning of Hungarian verbal prefixes I. *meg*: NyK. 87. 1985: 187—96; JEFF HARLIG, The interaction of verbal aspect and noun phrase determination in Hungarian. PhD. disszertáció, University of Chicago, 1989.; KOMLÓSY ANDRÁS, Fókuszban az igeik: ÁNyT. 17. 1989: 171—82, Régenek és vonzatok. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan [= StrNyt.] 1. Mondattan. Bp., 1992. 299—527; KIEFER FERENC, Az aspektus és a mondat szerkezete. In: StrNyt. 1: 797—885; CHRISTOPHER PIÑON, Heads in the focus field. In: KENESEI ISTVÁN és PLÉH CSABA szerk., Approaches to Hungarian 4. Szeged, JATEPress, 1992. 99—122; SZILI KATALIN, Az igeikötőről és az igeikötős igeről. Kandidátusi értekezés, Bp., 1994., A perfekтивitás mibenlétéről a magyar nyelvben a *meg* igeikötő funkciói kapcsán: MNy. 2001: 263—82; WOLFGANG SCHLACHTER, Egy „jelentés nélküli” szó a magyarban: MNy. 1995: 10—25; BENDE-FARKAS ÁGNES, Prefixation and discourse. In: KENESEI ISTVÁN szerk.: Approaches to Hungarian 5. Szeged, JATE, 1995. 192—220; LADÁNYI MÁRIA: Az igeikötők kapcsolhatóságáról: NyK. 94. 1995: 45—85; KIEFER FERENC—LADÁNYI MÁRIA, Az igeikötők. In: StrNyt. 3: 453—518. Javaslatomban elsősorban a rendszer jelent újonságot, nem a rendszer építőkövei. Mindazonáltal

a szakirodalom könyvtárnyi terjedelme miatt csak a közvetlen előzményekre hivatkozom tételesen.

A következőkben sorra veszem a különféle eseményszerkezet-típusoknak megfelelő mondattípusokat, s megvizsgálom, hogy mi jellemző rájuk az igekötőhasználat tekintetében.

3. Nem célra irányuló egyszerű eseményt kifejező mondatok. — A nem célra irányuló egyszerű események olyan folyamatot vagy állapotot foglalnak magukba, melynek az eseményen belül nincs inherens végpontja (bár például időhatározóval önkényes végpontot jelölhetünk ki számára). Az ilyen események egyenműek, tehát nem oszlanak eltérő tulajdonságú szakaszokra. A (11) alatti mondatok folyamatot fejeznek ki. A (11a) alatti mondat igéje agentív intranszítív (hagyományosan: bennható, mai nemzetközi szakszóval: non-ergatív) ige, azaz olyan ige, melynek egyetlen vonzata agens. A (11b) alatti mondat igéje tranzitív, agens szerepű alannyal és patiens szerepű tárggyal. (11c) non-agentív intranszítív (azaz mediális, tágabb értelmű nemzetközi szakszóval: non-akkuzatív) igét tartalmaz; ennek egyetlen, patiens szerepű vonzata alanyként funkcionál. (A non-ergatív—non-akkuzatív megkülönböztetésről lásd ALBERTI GÁBOR, *Argument selection*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 1997. 3.3.fejezetét.)

- (11) a) *Éva táncol.*
 b) *Éva süti a kacsát*
 c) *A kacsá süil.*

A (11b, c) alatti mondatok patiens szereplője állapotváltozáson megy át, azonban e változás végpontja, eredménye már nem esik az adott esemény tartományába.

A nem célra irányuló, egyszerű eseményt kifejező mondatok nemcsak folyamatigét, hanem statikus, állapotjelölő predikátumot is tartalmazhatnak:

- (12) a) *Éva szereti Jánost.*
 b) *Évának tetszik János.*
 c) *Évát zavarja a zaj.*

A (11) és (12) alatti nem célra irányuló egyszerű állítmányok folyamatos aspektusúak — ennek megfelelően időtartamot kifejező időhatározókkal állhatnak együtt (vö. KIEFER, *Az aspektus és a mondat szerkezete*. StrNyt. 1: 807—16.) Például:

- (13) a) *Éva két óra hosszat süti a kacsát.*
 b) *Éva sokáig szerette Jánost.*

Ugyanakkor vannak pillanatnyi folyamatot kifejező egyszerű állítmányok is, például:

- (14) *Péter köhintett/lőtt.*

Ezek a mondatok szintén nem célra irányuló eseményt kifejező mondatoknak minősülnek, mivel — csak egy agensük lévén — a bennük kifejezett folyamat az esemény ke-retein belül nem eredményezi valamely patiens állapotváltozást (vö. SMITH i. m. 61). Az ilyen nem célra irányuló események a befejezett aspektusra jellemző időhatározókkal és — a cselekvés ismétlődését feltételezve — a folyamatos aspektusra jellemző időhatározókkal is összeférhetnek:

- (15) a) *Péter öt percen belül lőtt.*
 b) *Péter öt percig lőtt.*

Az olyan nem célra irányuló eseményt leíró mondatok, melyek patientst is tartalmaznak, bizonyos feltételek között (I. KOMLÓSY, Régenek és vonzatok: StrNyt. I: 508—13.) azt is megengedik, hogy patientst névelőtlen predikatív főnévként az ige előtt álljon, l. a (16a)-t. Mint lentebb megmutatjuk, ez lényegében mindenfajta, akár célra irányuló, akár célra nem irányuló tranzitív és non-agentív intranszitiv igére igaz. Míg (16a) a célra nem irányuló mondatokra általában jellemző módon folyamatos aspektusú, a pillanatnyi folyamatként is érthető (16b) befejezett is lehet. (16c, d) akár a folyamatos eseményekre jellemző időtartamot kifejező, akár a befejezett eseményekre jellemző határpontos időhatározókkal helyes. Ennek az az oka, hogy (16c, d) nemcsak a folyamatot leíró *Éva sütötte a kacsát*, *Éva sütött egy (bizonyos) kacsát*, *Sült a kacska*, *Sült egy (bizonyos) kacska* szerkezetre vezethető vissza, hanem a lentebb tárgyalandó, létrehozást, létrejövését leíró *Éva sütött egy kacsát*, *Sült egy kacska* szerkezetre is, mely célra irányuló, és jelöletlen esetben befejezett.

- (16) a) *Éva három óra hosszat ágyneműt mosott.*
 b) *Éva egy perc alatt kezet mosott.*
 c) *Éva három óra hosszat/délre kacsát sütött.*
 d) *Három óra hosszat/délre kacska sült a sütőben.*

Mint a (11)—(16) alatti példákból kitűnik, a nem célra irányuló egyszerű eseményt kifejező mondatok igező nélküliek.

4. Célra irányuló egyszerű eseményt kifejező mondatok. — A célra irányuló egyszerű események olyan folyamatokat foglalnak magukba, melynek eredményeképpen egy individuum keletkezik vagy kerül be a társalgási univerzumba. Az esemény eredményeképpen keletkező vagy megjelenő szereplő a predikatív patientse, mely alanyként vagy tárgyként funkcionál a mondatban. Minthogy az eseménytől függetlenül, az eseményt megelőzően nem létezett a társalgási univerzumban, az efféle patientse mindig nem-specifikus, határozatlan névelős vagy számneves — vagy éppen névelőtlen — főnév. SZABOLCSI ANNA utóspecifikus kifejezéseknek nevezi az efféle főnévi kifejezéseket (A specifikus/nem specifikus megkülönböztetésről: NyK. 85. 1983: 83—92). WACHA terminológiájában (A folyamatos-nem-folyamatos szembenállásról: ÁNyT. 17. 1989: 279—328) az ilyen tárgy utótárgy, az utótárgyat tartalmazó szerkezet pedig létesítő szerkezet. Például:

- (17) a) *Éva alakított két énekkart.*
 b) *Alakult két énekkar.*
 (18) a) *Éva sütött egy kalácsot.*
 b) *Sült egy kalács.*

A célra irányuló egyszerű állítmányok befejezett aspektusúak. Ennek bizonyítéka, hogy időtartamot kifejező időhatározókkal nem állhatnak együtt, a befejezett aspektusra jellemző *egy hét alatt*, *egy héten belül* típusú határpontos időhatározókkal viszont igen (vö. KIEFER i. m. 807—16).

- (19) a) *Éva egész héten alakított egy énekkart.
 b) Éva egy hét alatt / egy héten belül alakított egy énekkart.

A *süt* ige kétértelmű, nemcsak azt jelentheti, hogy 'hő segítségével ételt hoz létre', hanem azt is, hogy 'adott ételen hő segítségével állapotváltoztatást végez'. Ez utóbbi jelentés esetén a *patiens* megnevezettjét már létezőnek tekintjük, így specifikus főnévi kifejezéssel fejezzük ki. A specifikus tárgyú *süt* ige tehát nem célra irányuló eseményt (létrehozást), hanem folyamatot, célra nem irányuló változtatást ír le:

- (20) Éva két óra hosszat sütötte a kalácsot.

Minthogy a határozatlan főnév akár specifikus, akár nem-specifikus lehet, határozatlan főnévi tárgy esetén a *süt* ige is kétértelmű. A két jelentés aspektuálisan is különbözik, tehát más-más típusú időhatározóval jár együtt:

- (21) a) Éva két óra hosszat sütött egy (adott) kalácsot. (változtatás)
 b) Éva két óra alatt sütött egy kalácsot. (létrehozás)
 (22) a) Egy (bizonyos) kalács két óra hosszat sült. (változás)
 b) Két órán belül sült egy kalács. (létrejövés)

Hogy pontosan mi számít létrejövésnek, keletkezésnek, létrehozásnak egy adott helyzetben, az részben pragmatikai tényezők függvénye — mint WACHA (i. m.) és BENDEFARKAS (i. m.) számos érdekes példával rámutat. A (23) alatti példák megjelenést, elérhetővé válást kifejező állítmányai mindenesetre e típusba tartoznak (l. SZABOLCSI ANNA, *From the definiteness effect to lexical integrity*. In: Werner Abraham — Sjaak de Meij szerk., *Topic, Focus, and Configurationality*. Amsterdam, John Benjamins, 1986. 321—48).

- (23) a) Kaptam három levelet.
 b) Találtam egy gyűrűt.

A (24a) alatti mondatnak viszont nem tulajdonítható keletkezés-olvasat — csak imperfektív folyamatot jelölhet. Ugyanakkor a (24b) alatti példát érthetjük létrehozást kifejező, befejezett olvasatú, a jövőre utaló mondatként, hiszen a kavarási tésztáknak lehetséges létrehozási módja.

- (24) a) Kavarok egy levest.
 b) Kavarok egy tésztát.

Mint DOWTY (i. m.) megfigyelte, az evést-ivást jelentő igék viselkedhetnek keletkezést, létrehozást kifejező igék módjára. A magyarban is ezt tapasztaljuk: az *eszik*, *iszik*, *fogyaszt* is megjelenhet a keletkezés/létrehozás kifejezésére szolgáló szerkezetben:

- (25) a) Ettem egy almát.
 b) Ittam egy sört.

Nem egészen világos, hogy mi az evést, ivást, elfogyasztást kifejező igék és a keletkezést, létrehozást kifejező igék közös jelentésmozganata. Intuícióm szerint az *Ettem egy almát* a *Szereztem egy almát* típusú predikátumokkal rokon, melyek egy dolognak a társalgási univerzumba való bekerülését fejezik ki.

A keletkezést, létrejövést kifejező predikátumok *patiens* névelőtlen főnév is lehet. Ennek helye közvetlenül az ige előtt van. Az *Énekkar alakult* típusú mondatok megőrzik az *Alakult egy énekkar* típusú mondatok célra irányultságát és perfektivitását; legfeljebb csak többes számú puszta főnévvel, ismétlődésként értelmezve fordulhatnak elő a folyamatos mondatokra jellemző időhatározókkal, *vö.*

- (26) a) *Szeptemberre énekkar alakult a városban.*
 b) *Szeptember folyamán énekkarok alakultak a városban.*

A *Kalácsot sütöttem*, *Kalács sült* típusú mondatok viszont, melyek igéje akár folyamat, akár létrehozás/keletkezés kifejezésére alkalmas, kétértelműek célra irányultság és aspektus tekintetében — mint (16c, d)-vel kapcsolatban megállapítottuk.

A (17)—(26) alatti példák tanúsága szerint a keletkezést (létrehozást, létrejövést, elérhetővé válást) kifejező predikátumok is igeikötő nélküliek. Minthogy az ilyen predikátumok befejezett aspektusúak, e megállapítás kizárja annak lehetőségét, hogy a magyarban az igeikötő volna a perfektivizáló operátor.

5. Célra irányuló összetett eseményt kifejező mondatok

A) Állapotváltozást kifejező mondatok

1. A prototipikus eset. — A célra irányuló események során az esemény *patiens* (vagy jellemzett, olykor *experiens*) szerepű résztvevője olyan változáson, mégpedig állapotváltozáson vagy helyváltozáson megy át, mely valamilyen inherens statikus végpontba torkollik. A célra irányuló állapotváltozás a változás elszenvédőjének új fizikai, illetve lelki vagy mentális állapotát hozza létre. A célra irányuló helyváltoztatás a mozgó személy vagy tárgy újfajta statikus térbeli állapotához vezet. A változás mindkét típusú esemény során olyan végállapotot eredményez, melynek elérésével a változás megszűnik. Az állapotváltozást kifejező mondatok tehát olyan összetett eseményeket fejeznek ki, melyek egy hosszabb-rövidebb változásfolyamatból és egy rá következő statikus állapotból tevődnek össze.

Minthogy a célra irányuló állapotváltozást kifejező predikátumok a *patiens* szerepű résztvevő állapotváltozását írják le, az ilyen mondatok nélkülözhetetlen eleme a *patiens*, mely *non-agentív intranszítív* ige esetén alanyként (27a), *transzítív* ige esetén pedig tárgyként valósul meg (27b, 28a, b).

- (27) a) *A kacsza megsült.*
 b) *Éva megsütötte a kacsát.*
 (28) a) *Éva kimossa a ruhát.*
 b) *Péter széthasított egy rönköt.*

A fenti állapotváltozást leíró mondatok igeikötős igéket tartalmaznak. Azonban az igeikötő jelenléte nem szükségszerű; az ilyen mondatokban az igeikötőt rezultatív névszó is helyettesíthetné. Azaz:

- (29) a) *A kacsza pirosra sült.*
 b) *Éva pirosra sütötte a kacsát.*
 (30) a) *Éva tisztára mossa a ruhát.*
 b) *Péter ketté (kettőbe) hasított egy rönköt.*

A rezultatív névszót tartalmazó mondatokban világos az ige és a szintén predikatív szerepű névszó közötti munkamegosztás: az ige az összetett esemény folyamatszakszagt jelöli, legyen az bármilyen rövid vagy hosszú, a névszó pedig a patientsnek a folyamat eredményeképpen létrejövő utóállapotát fejezi ki. E mondatok tehát az alábbi állításpa-rokat kapcsolják egybe:

- (31) a) *A kacsra pirosra sült.* → *A kacsra sült; a kacsra piros (lett).*
 b) *Éva pirosra sütötte a kacsát* → *Éva sütötte a kacsát; a kacsra piros (lett).*
 c) *Éva tisztára mossa a ruhát.* → *Éva mossa a ruhát; a ruha tiszta (lesz).*
 d) *Péter ketté (kettőbe) hasított egy rönköt.* → *Egy rönk kettőben van.*

Mint az átfogalmazásokból is kitűnik, a *pirosra*, a *tisztára* és a *ketté* rezultatív értelmű másodlagos predikátumok, melyek logikai-jelentéstani értelemben vett alanya a patients. E rezultatív névszók azonban csak grammatikailag funkcionálnak másodlagos predikátumokként; információ értéküket tekintve fontosabbak, mint az elsődleges igei predikátum. Az ilyen mondatokban az ige előtti rezultatív elem képviseli a fő újdonságot; a mondat többi része akár ismert információt is hordozhat. Az alábbi mondat második tagmondatában például csak a rezultatív elem új az első tagmondatához képest:

- (32) *Bár Éva hideg vízben mossa a ruhákat, tisztára mossa őket.*

Figyeljük meg, hogy a (27)—(28) alatti mondatok igekötője ugyanazt a szerepet játssza, mint a (29)—(30) alatti mondatok rezultatív névszói predikátuma: a patients utóállapotára utal, ha leíró tartalma nincs is. Azt fejezi ki, hogy a patientsen végbement az ige által jelölt állapotváltozás. Azaz:

- (33) a) *A kacsra megsült.* → *A kacsra sült; a kacsra kész (lett).*
 b) *Éva megsütötte a kacsát.* → *Éva sütötte a kacsát; a kacsra kész (lett).*
 c) *Éva kimossa a ruhát.* → *Éva mossa a ruhát; a ruha tiszta (lesz).*
 d) *Péter széthasította a rönköt.* → *Péter hasította a rönköt; a rönk kettőben van.*

Arra következtetek tehát, hogy a *meg*, *ki* és *szét* szintén rezultatív másodlagos predikátumok; alanyuk az adott ige patients szerepű vonzata. Az ilyen másodlagos predikátum is elsődleges információ értékét tekintve, hiszen az ilyen mondatokban is csak az igekötő hordozta információ szükségszerűen új (miszerint a patients elérte/eléri az ige által jelölt változási folyamat végpontját). Vö.

- (34) *A kacsra három óra hosszat sült, míg végre megsült.*

Némileg más a helyzet, ha az igekötős ige jelentése nem-kompozicionális; ilyenkor az igekötő és az ige csak együtt képviselhetik a fő újdonságot.

A rezultatív igekötők úgy viszonylanak a névszói rezultatív predikátumokhoz, mint egy névmás a vele koreferens lexikális főnévi kifejezéshez: csupán grammatikai jegyeket testesítenek meg, deskriptív tartalom nélkül.

Számos nyelvben, például a spanyolban is előfordul, hogy egy igevonat két alakban: tartalmas főnévi kifejezésként és igehez simuló névmásként is jelen van a mondatban:

- (35) *Miguelito le_i regaló un caramelo a Mafalda.*
Miguelito neki adott egy karamellát Mafaldának.

Az egyidejűleg kitett rezultatív igekötő és rezultatív névszó között olyan jellegű viszony áll fenn, mint amilyen a (35)-ös mondat névmási és tartalmas részeshatározója között.

- (36) a) *Éva kimosta a ruhát tisztára.*
 b) *Péter befestette a kerítést pirosra.*
 c) *János felvágta a húst darabokra.*

A rezultatív igekötő egyébként nincs mindig teljesen híján a leíró tartalomnak. Például az *el* igekötő az igék egy csoportja mellett azt a jelentést hordozza, hogy a *patiens* az ige által jelölt cselekvés/történés eredményeképpen felhasználásra alkalmatlan állapotba kerül — pl. *elszózza a levest, elír egy nevet, elszabja a ruhát, elméri a ruha hosszát.*

A szakirodalomban számos megfigyelés utal rá, hogy olyan szereplőt megnevező összetevő, mely a mondatban kifejezett eseménytől függetlenül nem létezik a társalgási univerzumban, nem funkcionálhat az adott állítás logikai alanyaként, azaz topikként, hanem az állítmány belsejében a helye (pl. SZABOLCSI i. m.; É. KISS, The definiteness effect revisited. In: KENESEI ISTVÁN szerk., *Approaches to Hungarian 5*. Szeged, JATE 1995. 63—88; MALECZKI MÁRTA, *Weak subjects in fixed space: Acta Linguistica Hungarica* 46. 1999: 95—118). Azaz:

- (37) Valamely állítás logikai alanyaként csak specifikus [azaz az adott társalgási univerzumban már jelen lévő megnevezettre utal] főnévi kifejezés szolgálhat.

Az igekötővel kapcsolatban is megfigyelték — pl. PERROT (i. m.), WACHA (i. m.), BENDE-FARKAS (i. m.) és KÁLMÁN LÁSZLÓ (Definiteness effect verbs in Hungarian. In: KENESEI ISTVÁN szerk., *Approaches to Hungarian 5*. 1995. 221—42), hogy jelenlétében a mondat *patiens*-ét valamilyen formában már létezőnek kell tekintenünk. Erre a tényre most magyarázatot is tudunk adni: logikai értelemben az igekötő is predikátum, melynek az adott mondat *patiens*-e az alanya. A logikai alanyak pedig — a (37) alatti elv értelmében — mindig specifikusnak kell lennie. Vö.

- (38) a) *Éva megtalálta a százast.*
 b) *Éva megtalált egy százast.*
 c) *Éva talált egy százast.*

A (38a) *patiens*-e határozott; a beszélgetésben korábban már előforduló referensre utal. A (38b) *patiens*-e határozatlan, tehát akár egy új eseményszereplő megnevezésére is szolgálhatna — mégis csak egy, a beszélgetés univerzumában valamilyen formában már felmerült referensre vonatkozathatjuk. Azaz, — (38b)-t olyan helyzetben használhatnánk, melyben már szó volt bizonyos elveszett dolgokról vagy elveszett pénzről. Ha azt akarjuk kifejezni, hogy Éva minden előzmény nélkül talált egy százast, akkor nem tesszük ki igekötőt — l. (38c)-t. Ez utóbbi esetben azonban már nem állapotváltozásról, azaz egy adott pénzérme rejtett állapotból észlelt állapotba való kerüléséről van szó, hanem a 4. pont alatt leírt célra irányuló egyszerű eseményről, melynek során új szereplő jelenik meg a társalgási univerzumban. Míg tehát a (38b) típusú — igekötős igét tartalmazó — mondatok egy specifikus *patiens* állapotváltozását fejezik ki, a (38c) típusú, igekötő nélküli, úgynevezett létesítő mondatok egy nem-specifikus *patiens* megjelenését vagy létrejöttét írják le.

Az igekötő kitétele vagy hiánya olykor csak árnyalatnyi, de pontosan megjósolható jelentéskülönbséget fejez ki. Például:

- (39) a) *Kivasalok egy inget.*
 b) *Vasalok (neked) egy inget.*

A (39a) mondat jelentése: 'egy ingen állapotváltoztatást hajtok végre'. A (39b) mondaté: 'Létrehozok (számodra) egy vasalt inget.' A *neked* beneficiens ez utóbbi jelentés természetes velejárója. A két olvasat közötti különbség a (7) és (8) alatt bemutatott tesztekkel is kiemelhető. Például:

- (40) a) *Majdnem kivasaltam egy inget.*
 b) *Majdnem vasaltam neked egy inget.*

A (40a) összetett predikátuma esetében a *majdnem* akár az elsődleges, akár a másodlagos predikátumra vonatkoztatható, azaz a mondat akár azt jelentheti, hogy majdnem belekezdtem egy ing vasalásába, akár azt, hogy belekezdtem egy ing vasalásába, és majdnem be is fejeztem. A (40b) predikátuma egyszerű predikátum, és ennek megfelelően a mondat is egyértelmű.

Nehezebb megfogalmazni, hogy mi a jelentéskülönbség az olyan igekötős, illetve igekötő nélküli mondatváltozatok, például a (41a) és a (41b) között, melyek igéje szótári jelentésénél fogva is létrehozást fejez ki:

- (41) a) *Írtam egy verset.*
 b) *Megírtam egy verset.*

A szakirodalom (például BENDE-FARKAS i. m. és KÁLMÁN i. m.) alapján arra következtethetünk, hogy az igekötős (41b)-t akkor használjuk, ha versek — legalábbis valamilyen előzetes formában, például tervként, koncepcióként — már felmerültek a társalgási univerzumban, vagy ha valamiféle versírást előkészítő, versíráshoz köthető tevékenységről már volt szó. A (41b) tehát nem szolgálhat például egy beszélgetés nyitómondatául, a (41a) viszont igen.

Minthogy mind a rezultatív névszó, mind a rezultatív igekötő megkívánja, hogy a mondat *patience* az adott eseménytől függetlenül létező megnevezettre utaljon, azaz specifikus legyen, a rezultatív igekötőt vagy rezultatív névszót tartalmazó mondatokban a *patience* általában nem maradhat kifejtetlenül. Vö.

- (42) a) **Éva kitisztított.*
 b) **Éva megírt.*

E megszorítás alól néhány ige kivételt képez (l. SZILI KATALIN, A perfekтивitás mi-benlétéről a magyar nyelvben a *meg* igekötő funkciói kapcsán: MNY. 2001: 263—82). Ezek olyan intézményesült tevékenységfajtákat jelölnek, melyek specifikus *patience* egyértelműen kikövetkeztethető az ige jelentéséből:

- (43) a) *Éva kitakarított.* [kitakarította a lakást]
 b) *Éva megfőzött.* [megfőzte az ebédet]
 c) *Éva elmosogatott.* [elmosogatta a használt edényeket]
 d) *Éva becsomagolt.* [becsomagolta a holmiját]
 e) *Éva meggyónt.* [meggyónta a bűneit]
 f) *A gazda megetetett.* [megetette az állatokat]

- g) *A kismama megszült. [megszülte a gyerekét]*
 h) *Éva megreggelizett/megebédelt/megkávézott/meguzsonnázott/megvacsorázott.*

Bizonyos igék csak bizonyos helyzetű vagy foglalkozású beszélők számára jelölnek intézményesült tevékenységet — tehát például — (42f) nem mindenki számára egyformán elfogadható. A (42h) alatti igék esetében esetleg arra is gondolhatnánk, hogy a cselekvés igébe inkorporálódott *patiens*e (a *reggeli, kávé, ebéd, uzsonna*) szolgál — kötött morféma volta ellenére — a rezultatív igekötő logikai alanyául. Azonban, mint GÁBOR EMMA megfigyelte (személyes közlés), az **Éva megfagylaltozott* mondat helytelensége arra utal, hogy a *patiens*nek az igébe való inkorporálódása az ige által jelölt tevékenység intézményesültsége nélkül nem elegendő az igekötő engedélyezéséhez.

A rezultatív szerkezetek javasolt elemzéséből, illetve a (37) alatti megszorításból az is következik, hogy az ige előtt rezultatív névszót vagy igekötőt tartalmazó mondat *patiens*e nem lehet sem egyes, sem többes számú pusztá főnév — hiszen az ilyen főnév nem-specifikus. Pl.

- (44) a) **Éva pirosra süített kacsát.*
 b) **Éva pirosra süített kacsákat.*
 (45) a) **Éva megsüített kacsát.*
 b) **Éva megsüített kacsákat.*
 (46) a) **Megsült kacsá.*
 b) **Megsültek kacsák.*

Névelőtlen főnévi *patiens* az igekötő helyén jelenhet meg igekötő, illetve rezultatív névszó nélküli mondatban:

- (47) a) *Kacsá sült vacsorára.*
 b) *Kacsát süitök vacsorára.*

Az ilyen mondatok azonban nem célra irányuló állapotváltozást, hanem vagy folyamatot, vagy keletkezést/létrehozást fejeznek ki, és ennek megfelelően vagy folyamatos, vagy befejezett aspektusúak — l. a (16c, d) és a (26a, b) példákkal kapcsolatban mondottakat.

A *patiens* állapotváltozását kifejező rezultatív mondatok befejezett aspektusúak, tehát az *x idő alatt, x időn belül* típusú határponos időhatározókkal állhatnak együtt:

- (48) a) *Éva két óra alatt megsütötte a kacsát.*
 b) **Éva két óra hosszat megsütötte a kacsát.*

(Ez természetesen nem áll a névelőtlen főnévi *patiens*t tartalmazó, rezultatív igekötő vagy névszó nélküli mondatokra, melyek aspektusa attól függ, hogy folyamat- vagy keletkezés-/létrehozás-olvasatot tulajdoníthatunk nekik.)

Az a tény, hogy aspektus tekintetében a célra irányuló, állapotváltozást tartalmazó események a célra irányuló egyszerű állítmányokkal tartoznak egy osztályba, azt mutatja, hogy a befejezett aspektus jelöletlen esetben a célra irányuló eseményt kifejező mondatokra jellemző.

A (27)–(48) alatti példák elemzése azt mutatta tehát, hogy a célra irányuló állapotváltozást kifejező mondatokban rezultatív igekötő vagy rezultatív névszó, ritkán mindkettő található. A rezultatív elem (vagy elemkomplexum) olyan másodlagos predikátum,

melynek logikai alanya a mondat patiens (azaz tranzitív mondatban a tárgy, non-agentív intranszitiv mondatban a grammatikai alany). Rezultatív másodlagos predikátum logikai alanyaként csak specifikus főnévi kifejezés funkcionálhat.

2. A patienst útvonalként érintő eseményt kifejező mondatok. — Mint TENNY (i. m.) megmutatta, a célra irányuló, a patienst útvonalként érintő folyamatot kifejező predikátumok mind a mondattani szerkezet, mind az aspektus tekintetében ugyanúgy viselkednek, mint a célra irányuló, a patiens állapotváltozását kifejező predikátumok; lényegében azok egyik altípusának tekinthetők. A két predikátumtípus közötti azonosság az igekötőhasználat tekintetében is fennáll. Tekintsük az alábbi példákat:

(49) a) *Éva eljátszotta a szonátát.*

b) *A szonáta elhangzott.*

(50) a) *Éva elolvasta a könyvet.*

b) *Éva bejárta a várost.*

E mondatokban a patiens, azaz a szonáta, a könyv, illetve a város jelenti az ige által kifejezett cselekvés útvonalát, és az első két esetben a szonáta vége, illetve a könyv vége jelenti a cselekvés célját, az esemény végpontját. A város esetében bonyolultabb a helyzet; cselekvés akkor ér véget, ha Éva a város minden releváns pontját érintette. E mondatok igekötői lényegében a *végig* határozószó megfelelői; azt fejezik ki, hogy az ige által jelölt folyamat eredményeképpen a patiens a folyamatban teljes egészében érintetté vált. A továbbiakban 'végig' jelentésű igekötőket is a rezultatív igekötők közé fogom érteni.

A többi rezultatív igekötőhöz hasonlóan ezek az igekötők sem engednek meg névelőtlen, pusztá főnévi patienst:

(51) a) **Éva eljátszott szonátákat.*

b) **Éva elolvasott könyvet.*

c) **Éva bejárt várost.*

Névelőtlen patiens csak igekötő nélküli mondatban jelenhet meg az ige előtt — l. (52a, b)-t; az (51c) tárgya nem prototipikus tárgy, ezért nem fejezhető ki predikatív névelőtlen főnévvel — l. KOMLÓSY i. m. 508—13. Mint várható, míg az igekötős mondatváltozatok célra irányuló eseményt fejeznek ki és befejezett olvasattal járnak együtt, az igekötő nélküli változatok célra nem irányuló folyamatot írnak le és folyamatos olvasatúak.

(52) a) *Éva szonátákat játszott.*

b) *Éva könyvet olvasott.*

Az e csoportba tartozó igék egy része előfordulhat a 4. pontban tárgyalt, 'keletkezés'-t, 'létrehozás'-t kifejező mondat szerkezetben is, igekötő nélkül, nem-specifikus tárggyal, befejezett olvasatban:

(53) a) *Éva énekelt egy dalt a vendégeknek.*

b) *Péter szavalt két verset a vendégeknek.*

3. Egy temporális „útvonal”-ra utaló igekötő? — Az olyan, folyamatot jelölő agentív intranszitiv igék mint a *báméskodik*, *beszélget*, időtartamra utaló — lényegében áltárgy jellegű —, accusativusban álló főnévi kifejezéssel is alkothatnak állítmányt:

- (54) a) *Éva tíz perccet báméskodott a kirakatok előtt.*
 b) *Beszélggettünk két órát.*

Az efféle, pusztán egy számnévi determinánst tartalmazó tárgyak akár nem-specifikus, akár specifikus főnévi kifejezésként értelmezhetők. Specifikus főnévi kifejezésként a fenti igék mellett az *át*, *végig*, illetve az *el* igekötővel járnak együtt. Igekötő jelenlétében az időtartamot jelölő tárgy akár határozott is lehet:

- (55) a) *Éva végigdolgozta a hetet.*
 b) *Éva átaludta az éjszakát.*
 c) *Éva elbáméskodta az időt.*
 d) *Elbeszélggettünk két órát.*
 e) *Elbeszélggettük a két órát.*

Az a tény, hogy az igekötős ige határozott időtartamjelölő tárgy esetén tárgyasragozásban áll, alátámasztja az időtartamjelölő kifejezés tárgyként való elemzését. TENNY (i. m.) szerint az efféle időtartamjelölő kifejezést az teszi tárgygyá, hogy a *patiens* szerepű tárgyhoz hasonlóan ő „méri ki” az eseményt, azaz az ige által jelölt célra irányuló folyamat az adott időtartam végének elérésével éri el célját és szűnik meg.

Az (54), illetve (55) alatti mondatok tehát az előző pontban tárgyalt szerkezetek rokonai. Míg a (49)—(50) és az (53) alatti példákban a cselekvés valódi elszenvedője, egy zenei, illetve irodalmi műalkotás, az (54)—(55)-ös példákban egy adott időszakasz jelenti azt az „útvonal”-at, melyet a cselekvésnek be kell járnia. Az eseményt kimérő (ál)tárgy akár térbeli távolságra, valódi útszakaszra is utalhat. A térbeli távolságra utaló tárgy is lehet akár specifikus, akár nem-specifikus. Az előbbi esetben az ige rezultatív igekötővel áll együtt (56a); az utóbbi, igekötő nélküli szerkezet (56b) minden bizonnyal létesítő szerkezet:

- (56) a) *Péter lefutotta a két kilométert.*
 b) *Péter futott két kilométert.*

Egy tekintetben mégis különbözik a temporális *el* a többi rezultatív igekötőtől: olyan mondatokban is előfordulhat, melyekben nincs kifejtett időhatározói tárgy:

- (57) a) *Éva elbáméskodott a kirakatok előtt*
 b) *Elbeszélggettünk.*

Ezekről a példáról esetleg feltételezhetnénk, hogy az *el* egy implicit, időtartam jelentésű tárgyra vonatkozó másodlagos predikátum bennük. Azonban az *el* olyan mondatokban is megjelenhet, melyek a *-t* ragos időhatározó mellett valódi tárgyat is tartalmaznak. Egyelőre nem világos, hogy az ilyen mondatok, például az (58)-as példa, hogyan elemzendők a javasolt keretben.

- (58) *Fél óra hosszat elnézette a fényképet.*

Az *el* temporális igekötő épp úgy célra irányulóvá teszi a állítmányt, mint a többi rezultatív igekötő. KIEFER (i. m.) is amellet érvel, hogy az *el*- igekötős mondatok duratív jelentésük ellenére rendelkeznek a befejezett mondatok meghatározó tulajdonságával: nem kumulatívak. Tehát ha például Péter elborozgatott, az adott esemény bármely tet-

szóleges osztata nem minősül elborozgatásnak; egy-egy rövid osztat csak borozgatás. Csak a teljes borozgatási esemény számít elborozgatásnak. Ez összhangban van azzal a fenti megállapításunkkal, hogy a temporális, duratív *el* azoknak az igekötőknek a rokona, melyek a célra irányuló, a patientst útvonalként érintő állítmányokban szerepelnek. Ahogy az *Elolvastam a könyvet* mondat *el*-je azt fejezi ki, hogy a könyvön végighaladó olvasási folyamat a könyv végére ért és ezzel megszűnt, az *Elbáméskodtam két órát* mondat *el*-je is azt jelenti, hogy a két órán végighaladó báméskodási folyamat a két óra végére ért és ezzel megszűnt. E megközelítésben tehát az *el* temporális igekötő kitett vagy odaértett időtartamjelölő tárgyra vonatkozó rezultatív másodlagos predikátum.

4. Érzelmi és mentális állapot beállítását kifejező mondatok. — Az állapotot kifejező, jellemzett és experiens vonzatokkal együttjáró igéknek — például *szeret, utál, ért, tud, ismer, lát, hall, tetszik, zavar* — néhány kivétellel, mint például az *imád* — telikus, igekötős változatuk is van:

- (59) a) *Péter megszerette a matematikát.*
 b) *Éva megértette a levezetést.*
 c) *János megtudta az igazat.*
 d) *Éva meglátta Jánost.*
 e) *Éva megtetszett Jánosnak.*

Az ilyen igék is célra irányuló állapotváltozást fejeznek ki — ha nem is mindig egyértelmű, hogy a jellemzett vagy az experiens szereplő állapotváltozását jelölik. TENNY (i. m.) szerint az ilyen kétargumentumú predikátumok esetében mindig a nem-alanyi argumentum állapotváltozása méri ki az eseményt. TENNY gondolatmenete alapján az bizonyítaná a nem-alanyi argumentum kiméző szerepét, ha például az *Éva félig megértette a levezetést* mondat azt jelentené, hogy 'Éva megértette a levezetés felét', azaz, a levezetés fele került Éva által értett állapotba. A mondatnak valóban van ilyen olvasata, de azt is jelentheti, hogy Éva került félig a levezetést értő állapotba. A *megszeret* esetében még egyértelműbb, hogy az experiens, azaz az alany állapota változik, ő kerül a jellemzett nem-szeretésének állapotából a jellemzett szeretésének állapotába.

Az állapotváltozást kifejező predikátumok prototipikus esetében, melyet az 5. A)1. pontban tárgyaltunk, a patiens megy át változáson, az ige fejezi ki a változást, és az igekötő utal a patiens utóállapotára. Ha néhány fenti példa elemezhető is ily módon, a mentális vagy érzelmi állapot beállítást kifejező igék jó részére nem erőltethető rá ez az elemzés. Viszont mindegyik (59) alatti mondat szemlélhető az általában szintén belső argumentumként elemzett experiens (l. ADRIANA BELLETTI—LUIGI RIZZI, *Psych-verbs and Theory*. Lexicon Project Working Papers 13. Cambridge, Mass., MIT, 1985.) állapotváltozásának leírásaként. Az ilyen predikátumok esetében az igekötő fejezi ki a változást, és az igei predikátum utal a változás eredményeként elért utóállapotra.

Ha az experiens mentális vagy érzelmi állapotának megváltozását kifejező mondat nem statikus állapotot, hanem tevékenységet jelölő igét tartalmaz, a predikátum a prototipikus állapotváltozást kifejező predikátumok módjára viselkedik:

- (60) a) *Évát megzavarta a kérdés.*
 b) *Évát megdöbbenette a hír.*

Ilyen esetben kétség sem férhet hozzá, hogy az állapotváltozást elszenvadó experiens az ige belső argumentuma, s az igekötő annak utóállapotára vonatkozik.

Természetesen a mentális vagy érzelmi állapot beálltát kifejező igék is befejezettek, amint ezt az *x időegységig, x időegység hosszát* típusú időhatározókkal való összeférhetlenségük és az *x időegység alatt* típusú időhatározókkal való kompatibilitásuk mutatja:

- (61) a) *Éva tíz percre megszerette Jánost.
b) Éva tíz perc alatt megszerette Jánost.

B) Célra irányuló helyváltoz(tat)ást kifejező mondatok

1. A prototipikus eset. — A célra irányuló helyváltoztatás során a *patiens* olyan mozgást végez, mely a cél elérésekor véget ér. Például a (62a) alatti mondattal leírt esemény során a labda Pétertől a kapu irányába mozog, majd végül a kapuban nyugalomba kerül. A célra irányuló helyváltoztatást kifejező mondatok mozgást jelentő igéből, végpont (TENNYI i. m. terminológiájával: terminus) szerepű határozóból, valamint vagy egy *patiens* szerepű tárgyból és egy *agens* szerepű alanyból, vagy csak egy *patiens* szerepű alanyból állnak. Például:

- (62) a) Péter *begurította a labdát a kapuba*.
b) Péter *a kapuba* gurította a labdát.
c) Péter *begurította a labdát*.
(63) a) A labda *begurult a kapuba*.
b) A labda *a kapuba* gurult.
c) A labda *begurult*.
(64) a) Éva *odaadta a levelet Péternek*.
b) Éva *Péternek* adta a levelet.
c) Éva *odaadta a levelet*.

E példasorok (a) mondataiban a célra irányuló helyváltoztatást kifejező mondat ige előtti pozíciójában ige-kötőt találunk. Az ige-kötő a végpont/terminus szerepű tartalmas kifejezéssel mintegy értelmezői szerkezetet alkot — ezért ezt az ige-kötőtípusot terminatív ige-kötőnek fogom nevezni. Az ige előtti pozíciót az ige-kötő helyett maga a terminus szerepű tartalmas kifejezés is elfoglalhatja — ahogy a (b) mondatokban tapasztaljuk. A (c) mondatokban csupán az ige-kötő (azaz egy leíró tartalom nélküli adverbium) képviseli a terminust.

Felfogásom szerint e szerkezetekben az ige előtti terminus — legyen az akár az ige-kötő, akár a tartalmas határozó — másodlagos predikátum, melynek alánya a *patiens*. Szerkezeti helyét és jelentéstani súlyát tekintve e másodlagos predikátum valójában prominensebb, mint az igei predikátum, hiszen egyrészt — mint a 7. pontban megmutatom — fölötte áll a mondat szerkezetben. Másrészt az ige-kötő (illetve az ige-kötő és a vele értelmezős szerkezetet alkotó tartalmas főnévi kifejezés) képviseli a mondatban a nem előfeltételezhető, fő újdonságot. Tehát, a terminatív másodlagos predikátumot tartalmazó mondatban minden összetevő hordozhat ismert információt, kivéve a terminatív elem(e)ket — vö.

- (65) A csatár *hosszan* gurította a labdát, *míg végül* *begurította a kapuba*.

Az olyan mondatok, melyek terminatív másodlagos predikátumot is tartalmaznak, két propozíciót sűrítenek egy mondatba. A (62c) és (63c) alatti mondatok tehát a következő állításokat rejtik:

- (66) a) *Péter begurította a labdát.* → *Péter gurította a labdát. A labda bent van.*
 b) *A labda begurult.* → *A labda gurult. A labda bent van.*

Az ige-kötő olykor, például a (67) alatti mondatban, az ige forrás szerepű határozójával látszik egy fogalmi egységet alkotni. Azonban ha valóban erről volna szó, az ige-kötő helyett maga a forrás szerepű határozó is elfoglalhatná az ige előtti helyet — ez a változat azonban helytelen:

- (67) a) *Péter kivette a kulcsot a zsebéből.*
 b) **Péter a zsebéből vette a kulcsot.*

Valójában az ige-kötő a (67a) típusú mondatokban is a terminust képviseli — akkor is, ha a mondatban nem szerepel olyan tartalmas terminus szerepű határozó, mellyel értelmezős szerkezetet alkothatna. Azaz a (67a) teljesebb változata valahogy úgy hangzana, mint a (68a). Mint a (68b) mutatja, a (68a) végpont szerepű határozója helyettesítheti az ige-kötőt az ige előtti pozícióban:

- (68) a) *Péter kivette a kulcsot a zsebéből a kezébe.*
 b) *Péter a kezébe vette a kulcsot.*

Állításunkat, miszerint az ige előtti terminatív elem (ige-kötő vagy tartalmas határozó) az ige patiens szerepű vonzatára vonatkozó predikátum, az a tény is alátámasztja, hogy az ilyen igék patiens nem lehet egyes vagy többes számú pusztá főnév — hiszen független bizonyítékok alapján tudjuk, hogy nem-specifikus főnévi kifejezés nem lehet predikáció logikai alanya —, l. a (69a)-t. Pusztá főnév alkotta patiens esetén maga a pusztá főnév foglalja el az ige-kötő helyét — mint a (69b)-ben.

- (69) a) **Péter begurított labdát a kapuba.*
 b) *Péter labdát gurított a kapuba.*

Ez utóbbi szerkezet azonban már nem célra irányuló helyváltoztatást kifejező mondat; imperfektív folyamatmondatként (70a) vagy esetleg befejezett aspektusú létesítőmondatként (70b) értjük.

- (70) a) *Péter az edzésen tíz percig labdát gurított a kapuba.*
 b) *Péter a meccsen tíz perc alatt labdát gurított a kapuba.*

Maga a célra irányuló helyváltoztatást kifejező, terminatív ige-kötőt és specifikus patienst tartalmazó szerkezet jelöletlen esetben befejezett aspektusú (bár a szövegösszefüggés vagy időhatározó olykor például ismétlődést kifejező folyamatos olvasatot is rákényszeríthet); vö.

- (71) a) **Péter két óra hosszat felrakta a könyveket a polcra.*
 b) *Péter két óra alatt felrakta a könyveket a polcra.*

A célra irányuló helyváltoztatást kifejező mondatok vizsgálata azzal a tanulsággal járt tehát, hogy az ilyen mondatok terminatív ige-kötővel fejezik ki a helyváltoztatást végző patiens mozgásának végpontját. Az ige-kötő másodlagos predikátumként funkcionál, melynek logikai alanya a mondat patiens. Az ilyen mondatokban egy tartalmas terminatív

szerepű határozó is megjelenhet, mely értelmezős szerkezetet alkot az igekötővel, vagy helyettesíti az igekötőt az igekötői pozícióban.

2. *Patiens nélküli célra irányuló helyváltoztatóst kifejező mondatok?* — A célra irányuló helyváltoztatóst kifejező igékkel kapcsolatos megállapítások a célra irányuló mozgást jelentő tárgyatlan igékre is igazak. Például a *fut* ige pontosan azokban a szerkezetekben lehetséges és azokban a szerkezetekben aggrammatikus, mint a *gurul*:

- (72) a) *Péter befutott az épületbe.*
 b) *Péter az épületbe futott.*
 c) *Péter befutott.*
 (73) a) **Befutottak fiúk az épületbe.*
 b) *Fiúk futottak az épületbe.*

Ha a *fut* ige agentív ige volna, akkor csak a 3. pontban tárgyalt folyamatigék módjára viselkedhetne, tehát nem szerepelhetne célra irányuló cselekvést kifejező predikátumban, és nem vehetne fel igekötőt — hiszen csak egy *patiens* határolt állapot- vagy helyváltoztatóst kifejező predikátum lehet célra irányuló és igekötős. (Általánosításunk szerint az ige előtti terminatív elem az ige *patiens*éről szóló predikátum — ha tehát a *fut*-nak nincs *patience*, a *fut* előtt álló terminatív másodlagos predikátumnak nincs alánya.) Azonban, mint BETH LEVIN és MALKA RAPPAPORT HOVAV független bizonyítékok alapján megállapította (Unaccusativity. At the syntax — lexical semantics interface. Cambridge, Mass., MIT Press, 1994. 5.), a mozgást jelentő igék kétféle argumentumszerkezettel állhatnak együtt. Mozgásmódot jelölő folyamatigékként valóban agentívak; ha viszont terminatív elemmel vagy elemekkel társulva célra irányuló helyváltoztatóst fejeznek ki, akkor alanyuk a *patiens* szerepű alanyok tulajdonságaival bír, ők maguk pedig mediális igékként viselkednek. Az az általánosítás tehát, hogy a célra irányuló mozgást jelentő igék terminatív predikátuma a *patiens*re vonatkozik, ezen ígétípusra is kiterjeszhető.

Néhány további ígétípus esetében a terminatív igekötő mellől valóban hiányozni látszik a *patiens*. Például:

- (74) a) *János rálőtt a vadra.*
 b) *János belerúgott a kutyába.*
 c) *Péter ránézett Évára.*
 d) *Péter rászólt/ráköszönt /rámósolygott Évára.*

Tulajdonképpen az effajta predikátumok is olyan eseményeket írnak le, melyek mind tartalmazznak valamiféle implicit, odaérthető vagy jelentésanilag rekonstruálható *patiens* funkciójú szereplőt. A (74a, b) esetében az ige jelentéséből könnyen kikövetkeztethető a rejtett *patiens*: az előbbi esetben tőltény vagy golyó, esetleg nyílvesző, az utóbbi esetben pedig Péter lába végez célra irányuló mozgást. A (74c) esetében nem lehet explicité tenni az implicit *patienst*, de az ige jelentéséből arra következtethetünk, hogy tekintet vagy pillantás az, amit Péter Évának küldött. A (74d) alatti példákban szavak, köszöntés, illetve mosoly képviseli a helyváltoztatóst *patiens*ét. Ezekben az esetekben nyilván azért nem kell külön kitenni a *patienst*, mert az morfológiailag inkorporálódott az igébe. Egyébként BELLETTI és LEVIN (Speculations on theta-role assignment and the V PP construction. Kézirat, Center for Cognitive Science, MIT, Cambridge, Mass. 1985.) is amellett érvel, hogy az efféle, látszólag csak *agens*t és helyhatározót vonzó igéknek mindig van rejtett *patiens*ük is.

3. Az állapotváltozás — helyváltoz(tat)ás váltakozás. — Mind a nemzetközi, mind a magyar szakirodalomból ismert (pl. DOWTY i. m., TENNY i. m. és ZSILKA JÁNOS, A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. NytudÉrt. 53. 1966.) az alábbi rendszerszerű, számos nyelvben megjelenő váltakozás:

- (75) a) *Éva bekente a cipőt (a) cipőkrémrel.*
 b) *Éva rákente a cipőkrémet a cipőre.*
 (76) a) *István megrakta a szekeret (a) szénával.*
 b) *István felrakta a szénát a szekérre.*

Az is régi megfigyelés, hogy az (a) esetekben a tárgyként megjelenő cipő, illetve szekér totálisan érintett a cselekvés által, a (b) példákban viszont a határozóként megjelenő cipő, illetve szekér totális érintettsége nem szükségszerű. Azaz az (a) és (b) mondatok igazságfeltételei nem azonosak; a (b) mondatok akkor is igazak lehetnek, ha a cipőnek csak egy részére került cipőkrém, illetve a szekérnek csak egy részére került széna. További különbség, hogy az (a) mondatok *cipőkrémrel*, illetve *szénával* összetevője lehet névelőtlen, a (b) mondatoké nem. E különbségek elemzésünkben a következőképpen vezethetők le: az (a) példákban állapotváltozást, a (b) példákban helyváltoztatást kifejező célra irányuló predikátumokat találunk. Az (a) példákban az esemény akkor éri el célját, ha a patientsen teljes mértékben végbemegy az állapotváltozás, azaz a cipő teljes egészében bekrémezett, a szekér pedig teljes egészében megrakott lesz — tehát a cipő, illetve a széna totális érintettsége az állapotváltozást kifejező szerkezetben való patients szerepéből következik. A (b) példákban viszont a cipő, illetve a szekér végpontként funkcionál; a célra irányuló helyváltoztatást kifejező predikátum akkor éri el célját, ha a cipőkrém a cipőre, a széna pedig a szekérre kerül. Az eseményszerkezet szempontjából közömbös, hogy a végpont megnevezettjének végül is hanyad része érintkezik ténylegesen a patientssel. A (b) mondatokban a *cipőkrém*, illetve a *széna* patientsként, a másodlagos állítás logikai alanyaként funkcionál, tehát specifikus kell, hogy legyen. Az (a) mondatokban viszont szabad határozó — ezért akár névelő nélkül is állhat.

4. Célra irányuló helyváltoz(tat)ást jelentő igék keletkezést/létrehozást kifejező szerkezetben. — Mint a 3. és 4. pontok alatt megmutattuk, az állapotváltozást kifejező predikátumok egy része keletkezést, létrejövést, létrehozást jelentő predikátumként is értelmezhető. E jelentésükben azonban patientsként nem-specifikus főnévi kifejezést vonzanak, és nincs igekötőjük. Az ilyen, úgynevezett létesítő szerkezetben a célra irányuló helyváltoztatást kifejező igék egy része is előfordulhat — mint arra SZABOLCSI (i. m.) és WACHA (i. m.) felfigyelt. Például:

- (77) a) *Hoztam (fel) bort.*
 b) *Érkezett egy vendég.*

Az *érkezik* ige *meg* igekötője ebben a szerkezetben elmarad, hiszen leíró jelentése nem lévén nem volna semmi funkciója. A *hoztam* ige *fel* igekötője viszont megmaradhat adverbiumként az ige mögött.

A keletkezést, létrehozást jelentő szerkezetben a határozatlan nem-specifikus anyagnévi patientsnek — mind (78a)-ban is — nincs névelője. Az ilyen patients az ige előtt is állhat. Az ige elé kerülnek a nem-anyagnévi névelőtlen patientsek is:

- (78) a) *Bort hoztam (fel):*
 b) *Vendégek érkeztek.*

C) Agentív intranszitiv igék áltárgyas célra irányuló mondatszerkezetben. — A keletkezés-események és a célra irányuló változás-események közös sajátága, hogy kulcsszerepet játszik bennük a *patiens* szerepű bővítő. A keletkezést kifejező mondatok a cselekvés/történés *patiens*ének létrejöttét vagy egy *agens* általi létrehozását állítják, a célra irányuló állapot- vagy helyváltozást kifejező mondatok pedig a cselekvés/történés *patiens*ének állapot- vagy helyváltozását. Ebből a tényből az következne, hogy a *patiens* nélküli, csupán egy *agensi* szerepet kiosztó igék nem fordulhatnak elő a keletkezést, illetve állapotváltozást kifejező szerkezetekben. Mint ahogy már az 5. A) 3. pontban is felfigyelhettünk rá, nem egészen ez a helyzet. Noha az ilyen igék nem osztanak ki *patiens* szerepet, azaz az általuk kifejezett cselekvésnek nincs elszenvetője, mégis képesek tárgyat — mintegy pót-patientst — felvenni s azzal keletkezést, illetve állapotváltozást kifejező mondatot alkotni. Az ilyen tárgyat, mely nem hordoz az ige által kiosztott tematikus szerepet, áltárgynak nevezzük.

A keletkezést/létrehozást és az állapot- vagy helyváltozást kifejező mondatok között az az elsődleges különbség, hogy az előbbieknél *patiens* nem-specifikus határozatlan főnév, az utóbbiaké viszont határozott vagy specifikus határozatlan. Ennek megfelelően az agentív intranszitiv igék áltárgya is másmilyen lesz e két szerkezetben: a létrehozást kifejező szerkezetben nem-specifikus határozatlan főnév, az állapot- vagy helyváltozást kifejező szerkezetben pedig határozott.

Az agentív intranszitiv igékkel kifejezhetjük, hogy *agens*ük mintegy létrehozza vagy létrehozta az adott típusú esemény egy megvalósulását; más szóval, az *agens* által keletkezik vagy keletkezett egy adott típusú esemény. Ebben az esetben az ige tárgya egy számnévből vagy határozatlan névelőből és esetleg egy melléknévi jelzőből álló, üres alaptagú határozatlan főnévi kifejezés:

- (79) a) *A veréb ugrott egyet-kettőt.*
 b) *Most alszom egy nagyot.*
 c) *Éva táncolt egy jót.*

Az ilyen áltárggyal létrehozott szerkezet azonos a keletkezést kifejező, úgynevezett létesítő mondatként tárgyalt szerkezettel; ennek megfelelően igéje igekötő nélküli, aspektusa pedig befejezett. Ennek egyik jele, hogy jelen idejű igealak esetén a jövőre vonatkozik. Az időhatározók közül is csak némely határpontos időhatározóval fér össze:

- (80) a) **Egy óra hosszat járok egy jót.*
 b) *Egy óra alatt / egy órán belül / délre járok egy jót.*

Mint a keletkezést jelentő igék általában, a nem-specifikus áltárgyat felvevő non-agentív igék is megengedik a névelőtlen ige előtti tárgyat — feltéve, ha a névelő elhagyásával tárgyukból nem csupán egy üres főnév marad, hanem egy hangzó melléknév is:

- (81) a) *Éva jót táncolt.*
 b) *Éva nagyot alszik.*

(A szerkezettel kapcsolatos megszorításokról I. PIÑON KRISTÓF, Töprengtem egyet: azon, hogy mit jelent az *egy*. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE—BÁNRÉTI ZOLTÁN—É. KISS KATALIN szerk., Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Bp., Osiris, 2001. 182—99.)

Azt is kifejezhetjük a non-agentív intranszítív igékkel, hogy agensük saját cselekvése által állapotváltozáson megy át, melynek eredményeképpen egy bizonyos utóállapotba jut. Ilyenkor az ige egy, az alanya visszautaló visszaható névmási vagy testrészt megnevező, határozott főnévként viselkedő áltárggyal látjuk el, azaz az agens megnevezettjét patiensként is újra kifejezzük. A patiens utóállapotára a szokásos módon rezultatív melléknévvel vagy igekötővel utalunk. Például:

- (82) a) *Éva betegre tanulta magát.*
 b) *Éva kitáncolta magát.*
 c) *Éva vörösre sírta / kisírta a szemét.*

A specifikus áltárgy, pontosabban az ál-patiens igekötővel jár együtt; kölcsönösen feltételezik egymást:

- (83) a) *A lányok kibeszélgették magukat.*
 b) **A lányok kibeszélgettek.*
 c) **A lányok beszélgették magukat.*

Az ilyen áltárgyas szerkezet a célra irányuló állapotváltozást kifejező mondat szerkezettel azonos, és ennek megfelelően jelöletlen esetben befejezett aspektusú:

- (84) a) **A lányok két óra hosszat kibeszélgették magukat.*
 b) *A lányok két óra alatt kibeszélgették magukat.*

D) *Mozzanatos eseményt kifejező mondatok.* — A célra irányuló predikátumok sajátos altípusát képviselik a mozzanatos predikátumok. Ezek általában mozgást vagy fény-, illetve hangkibocsátást fejeznek ki. Mint LEVIN és RAPPAPORT HOVAV (i. m. 5.1. fejezet) megállapította a szakirodalom áttekintése és saját tesztjeik alapján: az olyan mozgást, valamint fény- és hangkibocsátást jelentő intranszítív igék, melyek akár külsőleg, akár belsőleg indukált cselekvést jelölhetnek, akár bennható, akár mediális igékként viselkedhetnek, azaz, alanyuk akár agensi, akár patiens szerepet betölthet.

A mozgást jelentő mozzanatos igék a különféle mozgásfolyamatok legkisebb egységét, molekuláját jelölik — például *mozdul, pattan, villan*. Egy-egy ilyen mozgásmolekula inherens végponttal rendelkezik: a mozgó test nyugalmi állapotába torkollik (például a pattanó labda a levegőbe való felemelkedés után visszaér a földre); következésképp az ilyen eseményt leíró mondatok célra irányuló állapotváltozást fejeznek ki. Ennek megfelelően patiensként viselkedő alanyuk igekötő jelenlétét kívánja meg:

- (85) a) *Az ág megmozdult.*
 b) *A fény felvillant.*
 c) *A kő felpattant.*

Ha a mozzanatos ige patiens szerepű alanya nem-specifikus pusztá főnév, akkor viszont nem szolgálhat másodlagos predikátum alanyául, tehát az ige nem lehet igekötője. Ekkor a pusztá főnévi alany maga foglalja el az ige előtti pozíciót. Bár ilyenkor a predikátum elveszti célra irányuló jellegét, minthogy pillanatnyi folyamatot jelöl, befejezett aspektusa megmaradhat:

- (86) a) *Kéz mozdult (felém).*
 b) *Fény villan a távolban.*
 c) *Kő pattant a szélvédőre.*

A mozgást jelentő mozzanatos igék határolatlan folyamatok kifejezésére nem alkalmasak — hiszen az általuk jelölt mozgásmolekula inherens végponttal rendelkező mozgásegység. Ezért agentív igékként is csak célra irányuló mondatban, nem-specifikus áltárggyal bővítve, a (79) alatti példákon bemutatott létesítő szerkezetben használhatjuk őket:

- (87) a) *Az ág mozdult egyet.*
 b) *A kő pattant egyet.*

Az olyan mozzanatos igék, melyek esetében nem esik egybe a mozgás okozója és végrehajtója, agens és patiens is vonzó tárgyias igék. Mínt hogy patiensük statikus utóállapotba torkolló állapotváltozását fejezik ki, igekötővel együtt alkotnak szabályos, célra irányuló cselekvést kifejező mondatot:

- (88) a) *Péter megmozdította az ágot.*
 b) *A vadász lepattintott egy darabot a készülő lándzsahegyből.*

Az ilyen, kauzatívnak is nevezett mozzanatos igék is állhatnak áltárggyal is, mely esetben a tárgyias változat patiens szerepű tárgya szabad határozóként jelenik meg:

- (89) a) *A fa mögött leselkedő mozdított egyet az ágon.*
 b) *János nagyot lendített a hintán.*

Mint LEVIN és RAPPAPORT HOVAV (i. m.) vizsgálatai alapján várható, a hangadást kifejező mozzanatos igék is akár a non-agentív intranszitiv állítmányokra jellemző igekötős szerkezetben (90a), akár az agentív intranszitiv állítmányokra jellemző, keletkezés/létrehozást kifejező áltárggyas szerkezetben előfordulhatnak (90b). Ha patiensként funkcionáló alanyuk pusztá főnév, az foglalja el az igekötő helyét (90c).

- (90) a) *Az ág megreccsent.*
 b) *Az ág reccsent egyet.*
 c) *Ág reccsent.*

Ha a hangkeltő és a hangadó nem esik egybe, akkor a hangkeltő alanyként szerepel, a hangadó pedig tárgyként vagy szabad határozóként. Az előbbi esetben célra irányuló állapotváltozást kifejező igekötős szerkezetet, az utóbbi esetben igekötő nélküli áltárggyas szerkezetet találunk:

- (91) a) *Péter megpendítette a hűrt.*
 b) *Péter pendített egyet a húron.*

Vannak olyan mozzanatos igék is, melyek egyértelműen agentívák (mivel az általuk kifejezett cselekvés csak belsőleg indukált lehet). Ezek — nem lévén patiensük — nem vesznek fel igekötőt (92a), hacsak nem áltárggyal együtt (92b). Nem-specifikus áltárggyal létesítő szerkezetet is alkothatnak (92c):

- (92) a) *Péter köhintett.*
 b) *Péter elköhintette magát.*
 c) *Péter köhintett egyet.*

A mozzanatos igék sajátos jelentésüknél fogva az időhatározóknak csak egy igen szűk körével fordulhatnak elő. Ezek közé tartoznak a határpontos időhatározók — ami a mozzanatos igét tartalmazó állítmányok perfektivitására utal:

- (92) a) *A harang egy percen belül megkondul.*
 b) *A harang egy percen belül kondul egyet.*
 c) *A harang egy percen belül nagyot kondul.*
 d) *Péter fél perc alatt tudja megkondítani a nagyharangot.*

E) Célt nem érő célra irányuló eseményt kifejező mondatok. — Mind az állapotváltozást, mind a helyváltoz(tat)ást kifejező célra irányuló predikátumok esetében előfordulhat, hogy az állapot-, illetve helyváltozás megakad, mielőtt célt érne. Például:

- (93) a) *A gyerekek még írták (*meg) a dolgozatot, amikor kicsengettek.*
 b) *Éva éppen ment fel az emeletre, amikor elesett, és eltörte a lábát.*

E példák olyan helyzeteket írnak le, melyekben elkezdődött a dolgozat megírása, illetve Évának az emeletre való felmenetele, de nem fejeződhetett be. Az is gyakori, hogy az állapot-, illetve helyváltoztatást semmi sem akasztja meg, minden bizonnyal be is fejeződik, azonban a mondatban az eseményt olyan perspektívából ábrázoljuk, hogy a patiens végső állapota kívül esik rajta. Például:

- (94) a) *A vendégek érkezésekor a kacska még sült (*meg) a sütőben.*
 b) *Péter éppen gurította be a labdát a kapuba, amikor a bíró sípolt.*

Noha a (93) és (94) alatti mondatok főmondatai célra irányuló szituációkra utalnak, a beszélő e szituációkból csupán folyamatokat ragad ki — azaz e mondatok predikátumai folyamat-predikátumok. Ennek megfelelően ige előtti pozíciójukban nem tartalmaznak igekötőt. Az olyan (elsősorban rezultatív) igekötő, mely az ige alapjelentését nem változtatja meg, hanem csupán az eredményállapotnak a patiens által való elérésére utal, ilyen esetben elmarad. Az olyan igekötő, melynek leíró tartalma is van, vagy amely megváltoztatja az ige alapjelentését, az ige mögött áll, mintegy adverbiumként. Mint KIEFER (i. m. 849—66) rámutat, az olyan célra irányuló eseményt kifejező igék, melyek jelentésében nem különíthető el a folyamatszakasz és utóállapot-szakasz, illetve, melyek nem kompozicionális jelentésűek, nem fordulhatnak elő ebben a szerkezetben — vö.

- (95) a) **János éppen ért fel a hegyre, amikor...*
 b) **A pincér javában csapta be a vendéget, amikor...*

Az olyan mondatok, melyek tehát célra irányuló folyamatot írnak le, de nem utalnak a cél elérésére, folyamatos aspektusúak. KIEFER (i. h.) a folyamatos aspektus ezen típusát korlátozott folyamatos aspektusnak, másként progresszív aspektusnak nevezi. A progresszív mondatok a folyamatos aspektusra jellemző időhatározóknak csak egy alcsoportjával, elsősorban az időpontot kifejezőkkel férnek össze.

Néhány (hétköznapi értelmében véve) célra irányuló eseményt leíró predikátum esetében az ige vagy a patiens sajátos jelentése miatt nem szükséges az igekötőt eltávolítani ahhoz, hogy határolatlan folyamat-olvasatot kapjunk. Például:

- (96) a) *A gyerekek kinéznek az iskolaudvarra.*
 b) *Misi felolvasta az újságot Pósalaky úrnak.*
 c) *A Duna belefolyik a Fekete-tengerbe.*
 d) *A jázminbokor kihajlik az utcára.*

A (96a—c) alatti mondatok olyan típusú eseményeket fejeznek ki, melyek során bizonyos értelemben célra irányuló mozgás történik (tekintetek, szavak, valamint a Duna vize haladnak adott cél irányába) — azonban, minthogy a mozgó tekinteteknek, szavaknak, illetve Duna-víznek folyamatos az utánpótlása, a cél nem határolja az eseményt, és így a cél elérése nem jelenti szükségszerűen az esemény végpontját. A (96d) nyilvánvalóan kétértelmű: célra irányuló mozgást és rögzült állapotot, statikus orientációt is kifejezhet. A (96a) és (96b) is megenged mind befejezett, mind folyamatos olvasatot, és ennek megfelelően kombinálható mind befejezett, mind folyamatos típusú időhatározóval; csupán a (96c) esetében hiányzik — pragmatikai okok folytán — a befejezett olvasat; vö.

- (97) a) *Misi ötre felolvasta az újságot Pósalaky úrnak.*
 b) *Misi délutánonként két óra hosszat felolvassa az újságot Pósalaky úrnak.*
 (98) a) *A gyerekek az óra alatt végig kinéznek az udvarra.*
 b) *A gyerekek egy pillanatra kinéznek az udvarra.*

6. Nem célra irányuló összetett eseményt kifejező mondatok. — A magyarban lehetséges egy létezést vagy térbeli helyzetet kifejező elsődleges predikátum és egy helyet kifejező másodlagos predikátum egy tagmondatba való sűrítése is. Például:

- (99) a) *A képek **kint** vannak a kirakatban.*
 b) *A képek **a kirakatban** vannak.*
 c) *A képek **kint** vannak.*
 (100) a) *A bérkocsi **ott** áll **a ház előtt**.* (l. DEME i. m.)
 b) *A bérkocsi **a ház előtt** áll.*
 c) *A bérkocsi **ott** áll.*
 (101) a) *Péter **ottmaradt** az iskolában.*
 b) *Péter **az iskolában** maradt.*
 c) *Péter **ottmaradt**.*
 (102) a) *Péter **bent** hagyta a számítógépét az irodában.*
 b) *Péter **az irodában** hagyta a számítógépét.*
 c) *Péter **bent** hagyta a számítógépét.*

Az (a) mondatváltozatokban egy *hol* kérdésre felelő proadverbium szerepel lokatív másodlagos predikátumként, mely fogalmi egységet alkot egy ige utáni tartalmas lokatív főnévi kifejezéssel. A (b) változatokban a tartalmas lokatív kifejezés került a másodlagos predikátum helyére. A (c) változatokban a proadverbium egyedül képviseli a lokatív predikátumot.

Lokatív másodlagos predikátummal elsősorban a létezést kifejező ígék, illetve melléknévi predikátumok fordulnak elő (például a *van, található, tartózkodik, marad*). Szin-

tén nagyon gyakoriak e szerkezetben a LEVIN és RAPPAPORT (i. m.) által térbeli helyzetet jelentő igéknek nevezett *áll, ül, fekszik, hever* stb. Mint TEUN HOEKSTRA és RENÉ MULDER (Unergatives as copular verbs: Locational and existential predication: The Linguistic Review 7. 1990: 1—79) valamint LEVIN és RAPPAPORT (i. m.) elemzéséből kitűnik, az ilyen igék kétértelműek; van egy agentív, 'adott pozíciót (szándékosan) fenntart' jelentésük és egy non-agentív, létezését kifejező jelentésük. Lokatív másodlagos predikátummal való összekapcsolódásuk ez utóbbi jelentésüket hívja elő. (Ha lokatív predikátum nélkül jelennek meg, akkor előbbi, agentív értelmükben szerepelnek.) A *valahol tart, hagy* típusú tranzitív igék tárgyuk valahol való létezését állítják. A *talál* viszont megint csak kétértelmű: van egy 'észlel és birtokba vesz' és 'egy dolog valahol való létezését észleli' jelentése, és csak az utóbbi jelentésében kíván lokatív másodlagos predikátumot. Hasonlítsuk össze az alábbi mondatpárok tagjainak jelentését:

- (103) a) *A bérkocsi ott áll a ház előtt.*
 b) *A bérkocsi áll a ház előtt.*
 (104) a) *Péter ott találta a gyűrűt a szék alatt.*
 b) *Péter találta a gyűrűt a szék alatt (nem pedig lopta).*

A (103b) igéje azt fejezi ki, hogy a bérkocsi áll, és nem mozog; a locativus csak szabad határozóként vesz részt a mondatban. A (103a) ezzel szemben a bérkocsinak a ház előtt való elhelyezkedését állítja. Hasonlóképpen a (104b) azt fejezi ki, hogy Péter meghatározott módon szerezte a gyűrűt; a locativus csak szabad határozóként módosítja ezt az állítást. A (104a) viszont azt fejezi ki, hogy Péter azt találta, hogy a gyűrű a szék alatt van.

A (99)—(100) alatti mondatok proadverbiumának, különösen a (100a) *ott* elemének státusza régóta vitatott témája a magyar nyelvészeti szakirodalomnak — I. DEME (i. m.), KOMLÓSY (i. m.), SCHLACHTER (i. m.) és CSIRMAZ ANIKÓ—SURÁNYI BALÁZS (Is there an expletive in Hungarian? [Előadás.] First Conference on Linguistic Theory in Eastern European Languages. Szeged, 1998.). Az itt bemutatott elemzés DEME (1959) felfogásával rokon. DEME az *ott*-ot nem lexikalizálódott igekötőként írta le. (Az ilyen igekötők egy része, például *ott van, bent marad, kint tartózkodik*, valójában lexikalizálódottnak is tekinthető, hiszen még szóképzés alapjául is szolgálhat: *ottlét, bentmaradás, kinttartózkodás*). Az itt javasolt igekötőelemzés értelmében az igekötő olyan — leíró tartalom nélküli — másodlagos predikátum, melynek logikai alanya az elsődleges predikátum belső argumentuma. A fenti példák lokatív proadverbiuma eleget tesz e feltételnek: olyan lokatív másodlagos predikátum, melynek alanya a létezését vagy térbeli helyzetet kifejező elsődleges predikátum jellemzett szerepű belső argumentuma. Predikátum voltának egyik bizonyítéka, hogy pusztá főnevet nem fogad el logikai alanyául. Ha a létezését, térbeli elhelyezkedést kifejező predikátumok jellemzettje pusztá főnév, akkor ő maga jelenik meg a lokatív igekötő helyén:

- (105) a) **Péter otthagyt a kalapokat a fogason.*
 b) *Péter kalapokat hagyott a fogason.*
 (106) a) **A ház előtt ott állnak bérkocsik.*
 b) *A ház előtt bérkocsik állnak.*

Némileg bonyolítja a helyzetet, hogy olyan példákat is találunk, melyekben az elsődleges predikátum folyamatot jelölő agentív ige, s ilyenkor a lokatív másodlagos predikátum alanya az ige agense, például:

- (107) a) *Péter fent dolgozik az emeleten.*
 b) *A gyerekek kint játszanak az utcán.*
 c) *Péter lent nyírja a fűvet az udvaron.*

Egyszerű volna az ilyen típusú mondatokat úgy elemezni, hogy bennük az ige előtti locativus nem igekötő, hanem fókuszba emelt helyhatározó. Azonban az efféle agentív igék az alábbi típusú kontextusban kívánnak lokatív proadverbiumot:

- (108) a) *Hol van Péter?*
Fent dolgozik az emeleten.
 b) *Nem láttad a gyerekeket?*
Kint játszanak az utcán.
 c) *Hol van Péter?*
Ott nyírja a fűvet az udvaron.

A kérdésekben *Péter*, illetve *a gyerekek* jellemztként, nem agensként szerepel; s a válaszokban is mintha az összetett predikátum is statikus jelleget nyerne; mintha elsősorban a jellemztként funkcionáló alany valahol való létezését állítaná. Azaz, mint az *áll, ül* típusú igék esetében tapasztaltuk, a lokatív másodlagos predikátum hatására az ige deskriptív tartalma háttérbe szorul, s az ige a 'van', illetve a 'meghatározott térbeli helyzetet foglal el' sajátos jelentéselemekkel dústott szinonimájává válik.

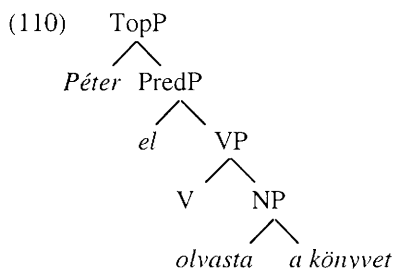
A lokatív igekötőt tartalmazó predikátumok statikus, nem célra irányuló predikátumok, és ennek megfelelően folyamatos aspektusúak; csak a folyamatos aspektusra jellemző időhatározókkal állhatnak együtt. Például:

- (109) a) *A bérkocsi legalább két óra hosszat ott állt a ház előtt.*
 b) **A bérkocsi két óra alatt ott állt a ház előtt.*

7. Az igekötő szerkezeti helye. — Az igekötők ige előtti helyét illetően többféle hipotézis született. Vitatott, hogy az ige előtti igekötő-pozíció az igés kifejezésen belül található vagy egy VP-n kívüli úgynevezett funkcionális projekcióban, ahová valamilyen logikai vagy grammatikai (például aspektuális) többletjelentés kifejezésére visszük az igekötőt. Az a tény, hogy az igekötő nemcsak a saját igéje előtt állhat, hanem egy főrendelt ige elé is kerülhet (pl. *el akar utazni, el kell, hogy utazzon*), arra utal, hogy az igekötő ige előtti helye levezetett pozíció, mely egy funkcionális projekcióban található.

Akik úgy vélik, hogy az ige előtti igekötő egy funkcionális projekcióban foglal helyet, azok az igekötőt többnyire aspektuális operátorként értelmezik, és egy AspP kifejezés alatt helyezik el (pl. CHRISTOPHER PIÑON, Heads in the focus field. In: KENESEI ISTVÁN—PLÉH CSABA szerk., Approaches to Hungarian 4. Szeged, JATEPress, 1992. 99—122; MARCEL DEN DIKKEN, Agreement and clause union. In: É. KISS KATALIN—HENK VAN RIEMSDIJK szerk., Verb clusters in West Germanic and Hungarian. Amsterdam, John Benjamins, megjelenés alatt; és É. KISS KATALIN, The Syntax of Hungarian. Cambridge University Press, 2002.). A fentebb megvizsgált tények azonban arra utalnak, hogy az igekötő és az aspektus között nincs egyenes összefüggés. Egyrészt az igekötők (olykor ugyanazon igekötő is) mind befejezett, mind a folyamatos aspektussal együttjárhatnak. Másrészt mind a befejezett, mind az folyamatos aspektus igekötő nélküli mondatokra is jellemző lehet. (Például a keletkezést, létrehozást kifejező igekötő nélküli mondatok befejezettek.) Az igekötő aspektusjelölő funkcionális elemként való felfogása tehát nem tartható.

A rezultatív, terminatív és lokatív igeekötőknek az a közös sajátosságuk, hogy predikatív szerepűek — ezért JAN KOSTER és AD NEELEMAN hollandra kidolgozott elemzése (KOSTER, Predicate incorporation and the word order of Dutch. In: G. CINQUE, J. KOSTER, J.—Y. POLLOCK, L. RIZZI—R. ZANUTTINI szerk., Paths towards Universal Grammar. Georgetown University Press, 1994. 255—76; NEELEMAN, Complex predicates. Utrecht, OTS, 1994.) és CSIRMAZ ANIKÓ magyarra vonatkozó megoldása (Particles and phonologically defective predicates. In: É. KISS KATALIN—HENK VAN RIEMSDIJK szerk., Verb clusters in West Germanic and Hungarian. Amsterdam, John Benjamins, megjelenés alatt) nyomán azt javasolom, hogy egy predikatív kifejezés (PredP) alatt helyezzük el őket, a következőképpen:

Arra nem utalnak nyelvi tények, hogy a PredP uralta másodlagos predikátum és annak logikai alanya, a patiens a mondat levezetésének valamely szintjén egy összetevőt alkotna; a köztük lévő predikatív viszony pusztán logikai viszony, mely a mondat szerkezetében nem tükröződik.

Az ige előtti pozícióban az igeekötő vagy tartalmas főnévi kifejezés képviselte rezultatív, terminatív vagy lokatív kifejezés helyett pusztán főnévi belső argumentum (alany vagy tárgy) is megjelenhet. Minthogy a pusztán főnévi vonzat szükségszerűen predikatív értelmű, természetes, hogy számára is nyitva áll a PredP alatti predikatív pozíció. Külön tanulmányban (É. KISS, Focus as a predicate. Előadás, Symposium on Information Structure, Lundi Egyetem, 2002.) érvelek amellett, hogy a fókusz is predikatív kifejezés, egy azonosító állításnak a predikátuma, ezért a fókusz is természetes helye a PredP alatti predikatív pozíció. Az igeekötő, a pusztán főnévi vonzat és a fókusz ige előtti kiegészítő megoszlásának tehát a magyarázata, hogy mindhárman predikatív elemek, így lehetséges kitöltői az ige előtti predikatív pozíciónak.

8. Összefoglalás, predikciók. — A javasolt elemzés szerint az igeekötő olyan másodlagos predikátum, mely összetett eseményt kifejező mondatokban jelenik meg, és melynek logikai alanya az ige patiens szerepű vonzata. Az igeekötők a rezultatív, a terminatív, illetve a lokatív igeekötők osztályába sorolhatók. A rezultatív igeekötők állapotváltozást leíró mondatokban szerepelnek; a patiensnek az állapotváltozás során elért végállapotára utalnak. A terminatív igeekötők helyváltoztatót kifejező mondatokban állnak; a patiens helyváltoztatásának végpontját jelölik. A lokatív igeekötők létezését vagy térbeli helyzetet (esetleg folyamatot) kifejező mondatokban fordulnak elő; a jellemzett funkciójú szereplő helyére vonatkoznak.

Az igeekötők osztálya nagy és heterogén osztály, határai bizonytalanok, elemei történetileg is sokféle eredetűek. Bizonyára találunk olyan idioszinkretikus elemeket, idiómákat, metaforizálódott igeekötőket is, melyek nem illenek bele a felállított igeekötőosztályokba. Olyan ige is vannak, melyeket igeekötősöknek jósolnánk, de történeti okok folytán

igekötő nélküliek. (Ezek esetében szokott tévedni a nyelvérzék, s mondat *bepótol-t* a *pótol* helyett, *kiértékel-t* az *értékel* helyett, *leellenőriz-t* az *ellenőriz* helyett.) Az azonban okkal feltételezhető, hogy a produktív igekötőhasználat beleillik a fentebb felállított rendszer kereteibe; azaz kikövetkeztethető, hogy mikor lesz egy, a nyelvbe újonnan bekerülő ige- nek igekötője és mikor nem, és az is, hogy mi lesz az igekötő szerepe.

Tekintsünk néhány, a számítógéphasználat körébe tartozó új igét! Ha az ige folyamatot fejez ki, mint az *internetezik*, nem lesz igekötője, l. a (111a)-t — hacsak nem látjuk el specifikus áltárggyal, azt kifejezendő, hogy az agens az internetezés által egy bizonyos utóállapotba kerül — l. a (111b)-t. Az igekötő nélküli igét nem-specifikus áltárggyal ellátva mintegy létesítő szerkezetet hozhatunk létre, mellyel azt fejezzük ki, hogy az agens létrehozott egy internetezés-eseményt — l. a (111c)-t. A nem-specifikus melléknévi áltárgy névelőtlenül, az ige előtt is megjelenhet. Ilyenkor is hiányzik az igekötő — l. a (111d)-t.

- (111) a) *Éva internetezik.*
 b) *Éva kiinternetezte magát.*
 c) *Éva internetezett egyet.*
 d) *Éva jól internetezett.*

Az *internetezik*-et mint folyamatigét lokatív igekötővel is elláthatjuk:

- (112) *Éva fent internetezik (a diákszobában).*

Ez a mondat a *Hol van Éva?* kérdésre felel, azaz, az *internetezik* ige 'meghatározott térbeli helyzetet elfoglal' jelentésmozzanata kerül előtérbe.

A célra irányuló állapotváltozást kifejező igék, mint az *ement*, *elszével*, rezultatív igekötőt vesznek fel: (113a). Azonban ha patiensük, az állapotváltozás alanya nincs kifejezve, vagy nem-specifikus pusztá főnév, akkor igekötő sem használható: (113b, c).

- (113) a) *A gép ementette, amit írtam.*
 b) *Az én gépem ötpercenként ment.*
 c) *Éppen leveleket mentek.*

A célra irányuló helyváltoz(tat)ást kifejező igék terminatív igekötővel állnak: (114a). Az igekötő ige előtti helyét maga a terminus szerepű főnévi kifejezés is elfoglalhatja, feleslegessé téve az igekötőt: (114b).

- (114) a) *Éva elemailezte a levelet (az intézetbe).*
 b) *Éva az intézetbe emailezte a levelet.*

Az olyan igék, mint a *printel*, kétértelműek: állapotváltozást és létrehozást is kifejezhetnek. Az előbbi esetben specifikus főnévi kifejezés a tárgyuk, és igekötőjük is van: (115a). Az utóbbi esetben igekötőjük nincs, tárgyuk pedig nem-specifikus főnévi kifejezés: (115b). A nem-specifikus tárgy névelőtlenül az ige előtt is állhat: (115c).

- (115) a) *Kiprintelem a kéziratot.*
 b) *Printelek neked egy példányt.*
 c) *Cikket printelek.*

A javasolt igekötőelméletből adódó predikciók tehát teljesülnek, ami az elmélet alapvető érvényessége mellett szól — ha számos részletkérdést a későbbi kutatásoknak kell is majd megválaszolniuk.

É. KISS KATALIN

Outlines of a theory of the verbal particle

The paper aims to outline a theory of the verbal particle which can predict when a Hungarian verb takes a verbal particle and when it does not. It argues that the verbal particle appears in sentences describing complex events, and it is a secondary predicate predicated of the theme argument (hence it is barred from unergative sentences with no theme). It has three subtypes: the resultative particle, predicating the resulting state of a theme undergoing a change of state; the terminative particle, predicating the resulting location of a theme undergoing a change of location, and the locative particle, predicating the location of a theme whose existence or spatial configuration is asserted. Since the subject of predication must be specific, sentences with a non-specific theme can have no particle.

KATALIN É. KISS

A szófajváltás a magyarban

1. A magyar szófajtvételek kérdéseivel foglalkozva sok probléma fölmerül. Többek között az, hogy hogyan bővülnek az egyes szófajok, milyen módon keletkeznek új elemek az egyes szófajok körében, hogyan, milyen mód(ok)on erősödik egy-egy szóosztály. E kérdéssel kapcsolatban a szókeletkezés mindenféle módja szóba jön: az idegen szavak átvételétől a szóteremtésen át a legkülönbözőbb szóalkotásmódokig. (A legtöbb szóalkotási módot felvonultató, elemző nagy tanulmányt — tudommal — PAPP ISTVÁN írta 1963-ban: A szóalkotás problémái: MNy. 9: 3—31).

A két fő szóalkotásmódot, a szóösszetételt és a szóképzést minden grammatika tárgyalja. Az ún. ritkább szóalkotási módoknak azonban különféle, sokszor egymástól eltérő fajtáit sorolják fel. „A magyar nyelv története” (MNYtört., 1967.) például szórövidülésről és rövidítéses továbbképzésről, ragszilárdulásról, elvonásról, szóhasadásról és szóvegyülésről beszél (340—8). Az új „Magyar grammatiká”-ban (MGr., 2000.) e körben a következő szóalkotási módok szerepelnek: ikerítés, szórövidülés és továbbképzése, elvonás; a mozaikszók alcím alatt: betűszók, szóösszevonás, egyéb mozaikszók, szóhasadás; valamint a népetimológia és a szándékos szóferdítés, s végül a tulajdonnevek köznevesülése és az elemszilárdulás [ez a rag- és jelszilárdulás összefoglaló neve] (337—45).

Egyes szófajok állománya azonban más módon is gyarapodik. A *reggel*-féle határozószókból főnevek, a *hátra*-féléből igekötők, a *ha, hogy*-féle határozószókból kötőszók, a *múlva*-féle határozói igenevekből névutók lettek stb. A főnevek, igekötők, kötőszók, névutók stb. szófaja tehát ily módon is bővült, illetőleg bővül a magyar nyelvtörténet egyes korszakaiban. — Mi történik ilyenkor? Szóalkotás? A szó szófaja megváltozik. De keletkezik-e ennek révén új szó, új lexikai egység?

A továbbiakban a szó szófajának megváltozásáról, a szófajváltásról, a nemzetközi szakirodalomban konverzióknak nevezett jelenségről szólok. Először a szófajváltás mi-
benlétéről, jellegéről általában, azután arról, hogyan valósul meg ez a változás a magyar

nyelvben; hogy milyen szófajok között és milyen irányban mennek végbe azok a folyamatok, amelyek egy szó szófajának megváltozását eredményezik. Vizsgálatom nemcsak a mai magyar nyelvre irányul, hanem a magyar nyelv életének egész folyamatára. — Tehát: mi a szófajváltás? Szóalkotási mód-e? Keletkezik-e ennek révén új szó, új lexikai egység?

2. A) A kérdés megválaszolása előtt nézzünk egy — bizonyos szempontból — hasonló jelenséget. PAPP ISTVÁN már említett tanulmányában a szóalkotási módok körébe sorolja a „jelentésbeli szóalkotás” különféle eseteit, a jelentésbővülést, a metaforikus, metonimikus névátvitelt stb. (i. m. 8—11). A jelentésváltozásnak ezeket az eseteit ma nem tartjuk nyilván a szóalkotásmódok között. Ilyenkor nem keletkezik új lexéma, hanem a meglévő bővül új jelentéssel, ezért a szó poliszemiájáról beszélünk. Igaz, ha az újabb jelentés eltávolodik a régitől, ha köztük a memoriális kapcsolat megszűnik, ha már nem idézik föl egymást, akkor homonimákká (pontosabban álhomonimákká, amit egyes szótárak jelölnek is) hasadhatnak (vö. ÉrtSz.: *hegy*⁽¹⁾, *hegy*⁽²⁾, ugyanígy: RagSz.: *hegy*¹, *hegy*²; ÉrtSz.: *fagy*⁽¹⁾, *fagy*⁽²⁾, ugyanígy: RagSz.: *fagy*¹, *fagy*²; ÉrtSz.: *az*⁽¹⁾, *az*⁽²⁾; ÉKsz.: *az*¹, *az*²). A szóhasadás példái között viszont (a magyar nyelvészek) nem emlegetnek ilyen, teljesen hasonló alakú szavakat (csak olyanokat, amelyekben alaki különbség is van a két szó között, tehát ahol funkció- és alakhasadás, alak- és funkció-megoszlás együtt jár: pl. GRÉTSY LÁSZLÓ, A szóhasadás. Bp., 1962. MNytört. 344—7; HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar történelmi jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Bp., 1992. 87—8; MGr. 343).

Térjünk vissza a szófaj megváltozásának kérdéséhez! A *reggel* főnév, a *hátra* igekötő, a *hogy* kötőszó új lexikai egységként épül-e be a szókincsbe (és új szótári szóként-e a szótárba)? Vagyis: keletkezett-e új lexéma a szófajváltással? Ez súlyos kérdés, és a válasznak messzemenő következményei vannak: egyik oldalról a többszófajúság problémája, másik oldalról a „Hány szó van a magyar nyelvben?” örökzöld kérdése. Ezt legutóbb PUSZTAI FERENC a következőképpen fogalmazta meg (a Magyar szókincstárral kapcsolatban): „Nemcsak lexicográfiai szempontból figyelemreméltó formai újítás a több szófajú címszavak szócikkeinek megszerkesztése. [S idézi az „Előszó”-ból KISS GÁBOR szavait:] »A címszót minden római számmal jelölt szófaj előtt kiírtuk a könnyebb használhatóság érdekében, annak ellenére, hogy ezeket nem tekintjük önálló lexikai egységnek« (III)”. PUSZTAI FERENC így folytatja: „Grammatikai felfogásunk és a neki megfelelő lexicográfiai gyakorlat a szóképzéssel és a jelentésváltozással létrejött szófajváltást élesen elhatárolja. A szófajváltás eredete, formája, folyamata felől tekintve rá. A szófajváltás *eredménye* azonban azonos: új szófajú szó alakul ki. S mert új szófajú szó, ezért nemcsak jelentése más, hanem grammatikai viselkedése, potencialitása is — mindkét típusnak. Éppen ez különbözteti meg a többjelentésű szavaktól, a poliszemiától. A Magyar szókincstár megoldása, a jelentésváltozással alakult többszófajúság önálló címszavakkal való rögzítése világosabban állítja elének a megválaszolandó kérdést: hol is áll a jelentésváltozással keletkezett többszófajúság? A poliszemiában vagy a poliszémia és a homonímia között?” (PUSZTAI, Magyar szókincstár: Magyar Tudomány 1999/2: 199).

Tehát: hány *hátra* szavunk van a lexikonban? Én amellet szeretnék állást foglalni és érvelni (és a magyar grammatikai hagyomány tekintélyes része is emellett szól), hogy e g y. Lexikai szinten hasonló dolog történik, mint az előbb említett jelentésváltozás esetében: a *reggel*, *hátra*, *hogy* megmarad egyetlen (illetve három) lexémának. A szófaj megváltozásával nem keletkezik új lexéma, hanem a régi bővül új szófaji értékkel. A szófaj (szófajúság, szófaji érték) ugyanis a szó (a lexéma) egyes jelentéseihez kötődő grammatikai sajátosság (vö. BERRÁR JOLÁN, Próbák és problémák a mai magyar nyelv tan-

könyv új kiadásához: A szófajok. Nyelvtudományi Dolgozatok 33. 1982. 7—32; ÁGOSTON MIHÁLY, A magyar halmaznevek. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1993. 300). A szófajt a szó jelentése, szintaktikai és morfológiai viselkedése határozza meg [illetőleg: a szófaji érték ezekben a sajátosságokban nyilvánul meg; a három kritérium sorrendje ezáltal irreleváns] (vö. TELEGDI ZSIGMOND, Elméletek a szófajok természetéről: SULÁN BÉLA szerk., Nyelvtani tanulmányok. Bp., 1961. 25—48; BERRÁR i. m.; ÁGOSTON i. m. 181, 184; HELMUT GLÜCK Hrsg., Metzler Lexikon Sprache. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart—Weimar, 1993. R. L. TRASK ed., A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics. Routledge, London—New York, 1993. THEODOR LEWANDOWSKI, Linguistisches Wörterbuch 1—3. 6. Aufl. Quelle & Meyer, Heidelberg—Wiesbaden, 1994. Duden Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Band 4. 6., neu bearbeitete Auflage. Dudenverlag, Mannheim—Leipzig—Wien—Zürich, 1998. Bolsoj enciklopedyicseszkiy szlovar. Jazikoznanyije. Glav. Red. V. N. Jarceva, 2. izd. Moszkva, Naucsnoje izdatyelsztvo Bolsaja Rosszizskaja Enciklopedyija. 1998. HADUMOD BUßMANN, Lexikon der Sprachwissenschaft. 2., völlig neu bearbeitete Auflage. 1990. 3., aktualisierte und erweiterte Auflage, 2002. Kröner Verlag, Stuttgart).

Hogyan lehet tehát ebből a szempontból értékelni a szófaj megváltozását? Akkor is a szó jelentése, szintaktikai és morfológiai viselkedése változik meg. A *reggel* határozószó főnévvé válásakor megváltozik a szó jelentése: főnévként a napszak nevét jelöli; megváltozik szintaktikai viselkedése: határozóból más mondatrész (alany, ha tárgyragot kap, tárgy stb.) lesz, és bővíthetősége is módosul: jelzőt kaphat, névelője lehet, s végül toldalékolhatósága is más lesz: főnévre jellemző jeleket, ragokat kaphat. Bizonyos szófaji változások esetében (pl. határozószó → partikula) a szó szövegtani, illetve kommunikációs-pragmatikai szerepe is megváltozhat (vö. KESZLER: Nyr. 1995: 293—308). Tehát a szófaj megváltozásakor is a szó szófaját jellemző tulajdonságok változnak meg (vö. HADROVICS, Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Bp., 1992. 37, 125).

B) Ahogy a szófajisággal kapcsolatban beszélünk lexikai és aktuális szófajról, úgy a szófajváltás is lehet lexikai (vagy lexikális) és aktuális (vagy alkalmi). Egy szóelőfordulás — mondatbeli szerepe következményeképpen, aktuálisan — lehet más szófajú, mint a kérdéses lexéma eredeti, lexikai szófaja: a *Jajt kiált* mondatban a *jaj* aktuálisan főnévként viselkedik, de ez nem válik a *jaj* lexéma állandósult grammatikai sajátosságává, azaz nem válik lexikai szófajjává. A *jaj* lexikai szinten indulatszó marad, lexikai szófajváltás nem történik (vö. LENGYEL, A szófajváltás: MGr. 78—9). A továbbiakban az aktuális szófajváltással nem foglalkozom, csak a lexikaival.

A szófaj megváltozását a magyar grammatikai irodalomban többféleképpen is nevezték: szófaji átcsapás, kategoriális eltolódás, szófajváltás (vö. G. VARGA, Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról. In: RÁCZ ENDRE — SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Bp., 1978. 59). Én a *szófaji változás* mellett a *szófajváltás* kifejezést használok. Ugyanakkor nagyon megértem ÁGOSTON MIHÁLY felvetését, miszerint csak, illetve „elsősorban” akkor kellene szófajváltásról beszélni, ha a régi szófaj megszűnik és a szó csak új szófaji értékében él tovább, mint például a *ravasz*, a *jobbágy*; vö. *örségváltás*, *pénzváltás* (ÁGOSTON i. m. 188—9). Végül — bár „csak jobb híján és megszokásból” (i. m. 299) —, de ő is használja a *szófajváltás* terminus technikust.

C) A szófajváltás fogalmába — az erre vonatkozó szakirodalom egy részével összhangban, más részével ellentétben — nem értem bele a szó szófajának képző által való megváltozt(tat)ását, valamint nem értem bele a rag- és jel-, illetve elemszilárdulásnak köszönhető szófaji változást sem, például ragos főnévből határozószó vagy névutó keletke-

zését. A szóképzés és az elemszilárdulás olyan szóalkotási mód, melynek során képzőnek, jelnek vagy ragnak a tőhöz való hozzátételével változik meg a szó szófaja, s így módon új szó, új lexéma keletkezik. A szófajváltás viszont morféma hozzáadása nélkül történik, a szó változatlan alakban marad, új lexéma nem jön létre. A szófajváltás tehát (a fentiek alapján) nem szóalkotási mód, hanem szemantikai-szintaktikai folyamat: jelentésbővülés, a meglévő lexéma grammatikai viselkedési képességének a megváltozása, bővülése, melynek eredményeképpen poliszémia, a meglévő lexéma több jelentése s egyúttal több szófaja áll elő. A jelentés és a szófaj viszonyát ÁGOSTON szavaival jellemezve: „A több szófajú szó nem egészében (összes jelentésével) kötődik több szófajhoz, hanem rendszerint egy vagy több jelentésével egy-egy szófajhoz” (ÁGOSTON i. m. 185).

3. A nemzetközi szakirodalom konverzió címszó alatt tárgyalja az általam vizsgált kérdéskört (néha a *t r a n s z p o z í c i ó* egyik fajtájaként, például JARCEVA i. m. 235; vö. még: ROBERT BEARD, *Lexeme-Morpheme Base Morphology. A General Theory of Inflection and Word Formation*. State University of New York Press, 1995. 177—203).

A konverzióknak is van tágabb és szűkebb felfogása. A tágabb értelmezés belevonja az olyan szófaji változásokat is, amelyekben bizonyos toldalékok is részt vesznek, vagy töváltakozás is bekövetkezik (pl. GLÜCK i. m. 693; PETER EISENBERG, *Grundriss der deutschen Grammatik. Band 1: Das Wort*. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart—Weimar, 1998. 281).

A konverzió szűkebb értelmezése van közel a mi szófajváltás-fogalmunkhoz: egy szónak egyik szófajból a másikba való átlépése, affixum részvétele nélkül (pl. LEWANDOWSKI i. m. *Konversion* 608—9, *Wortartwechsel* 1251), ezért általában zéró- vagy null-morfémás vagy affixum nélküli derivációról (valamint bázis-szóról és derivátumról) beszélnek; egyéb megnevezések, kifejezések: „back-formation” (LAURIE BAUER, *English word-formation*. Cambridge University Press, 1983. 230); „Wortartwechsel ohne Wortbildungselemente” (B. NAUMANN, *Einführung in die Wortbildungslehre des Deutschen*. Tübingen, 2. Aufl., 1986. 23); „Rückbildung” (BUBMANN i. m. 653); „derivation régressive” (MAURICE GREVISSE, *Grammaire française*. [1936.] Paris, 13ième édition reue, 1993. 198, 253); „Konversion: d. h. die affixlose Überführung eines Wortes in eine andere Wortart” (GLÜCK i. m. *Wortartwechsel* 694), „Nullableitung” (GLÜCK i. m. *Konversion* 2. 337), „implicite Wortableitung” (GLÜCK i. m. *Wortartwechsel* 693; LEWANDOWSKI i. m. 1251); „Die grammatische Umsetzung in eine andere Wortart” (DUDEN i. m. 426).

A definíciókból, jellemzésekből is látszik, hogy a nemzetközi irodalom a konverziót szóalkotási módnak tekinti. Ennek megfelelően a szóalkotási módok között tárgyalják, általában az összetétellel és az affixációval való szóalkotási módok után. Tehát új szóalkotásáról beszélnek, morfológiai eszköz nélkül (GLÜCK i. m. 337; PETRA MARIA VOGEL, *Wortarten und Wortartenwechsel*. Zu Konversion und verwandten Erscheinungen im Deutschen und in anderen Sprachen. Walter de Gruyter, Berlin—New York, 1996. 104; PETER EISENBERG i. m. 237, 280—1; BUBMANN i. m. 751). — A „bázis-szó” és a „derivátum” viszonyát pedig — amennyiben említik — „homonimákhoz hasonló formák”-nak nevezik, például JARCEVA i. m. 235: „Конверсия приводит к некоторому подобию омонимии форм, поскольку одна и та же материальная последовательность соответствует словам разных частей речи, ср., напр. англ. round the table 'вокруг стола', где слово round — предлог, а round table 'круглый стол' где оно является прилагательным, а round 'раунд', где это слово — существительное, и, наконец, to round with 'окружить', где round — глагол” (uo. 235). De KUBRAKOVA, a szócikk szerzője rögtön hozzát teszi, hogy ezek azért nem igazi homonimák: „На самом деле омонимии здесь нет,

т. к. указанные единицы семантически сходны и связаны единством корня” (uo. 235). Korábban LOPATIN (1967) például még homonimákról beszélt, két olyan önálló szóról, amelyek morfológiai kategóriáikban és szintaktikai funkcióikban különböznek (idézi VOGEL i. m. 37).

A homonímia, poliszmia kérdésével kapcsolatban érdemes még A. LINKE — M. NUSSBAUMER — P. R. PORTMANN (Studienbuch Linguistik 3., unveränderte Auflage, Max Niemayer Verlag, Tübingen, 1996.) felfogását megemlíteni, bár e szerzők a konverzió kifejezést az eddigiektől eltérően értelmezik. A klasszikus grammatikai leírás ismertetésekor megkülönböztetik a szintaktikai szót, a szóalakot és a lexémát: „*Konversion*. Damit ist der Wechsel in den morphosyntaktischen Merkmalen eines syntaktischen Wortes ohne äusserliches Erkennungszeichen in seiner Wortform gemeint: (*der*) *Balken* — (*die*) *Balken*. Man könnte auch von homonymen syntaktischen Wörtern oder polysemen Wortformen reden ... So kennt das Lexem mit der Zitierform *Fliege* ... nur gerade zwei Wortformen, die aber für acht verschiedene syntaktische Wörter stehen: *Fliege* NomSg, *Fliege* GenSg, *Fliege* AkkSg, *Fliegen* NomPl, *Fliegen* GenPl, *Fliegen* DatPl, *Fliegen* AkkPl. Der Kasuswechsel wird in diesem Fall offensichtlich nur durch Konversion 'ausgedrückt', d. h. eben: nicht ausgedrückt. Andere Sprachen kennen neben oder anstelle dieser drei Möglichkeiten weitere Mittel, so z. B. die Prosodie oder Tonalität” (LINKE—NUSSBAUMER—PORTMANN i. m. 71). Egy főnévi lexéma két szóalakjának nyolc szintaktikai szaváról van szó. Ebben az összefüggésben a szintaktikai szavak homonímiájáról és a szóalakok polisziájáról beszélnek a szerzők.

4. Mindezekből is okulva a magyar szófajváltás lényegét a következőkben fogalmazhatjuk meg. A szófajváltás során a szó szófaji sajátosságai változnak meg. Egy szó morfológiai eszköz nélkül, változatlan alakban lép át egy másik szófajba. Ennek során a szónak — az új szintaktikai körülményeknek megfelelően — új jelentése és új grammatikai sajátosságai keletkeznek. Ezáltal a meglévő lexéma új jelentéssel s egyúttal új szófaji értékkel bővül. Poliszmia keletkezik, vagy a meglévő poliszmia bővül tovább. A lexémának ezáltal több szófaja is lesz. A többszófajúság igen gyakori a magyarban. Előfordulhat azonban az is, hogy a lexéma egyes jelentései (és a hozzájuk tartozó szófajok) annyira eltávolodnak egymástól, hogy köztük a memoriális kapcsolat megszűnik. Ilyenkor a lexéma két homonimává, pontosabban álhomonimává hasad. Ezt tükrözi az új „Magyar értelmező kéziszótár” is; az *egy* esetében például két lexikai egységgel számol: a továbbélő eredeti számnévi és határozatlan névmási *egy-gyel* (*egy*¹) és az új határozatlan névelői *egy-gyel* (*egy*²), amely ezek szerint is új lexémaként épül be szókincsünkbe.

A szófajváltás egyik eredménye (sokszor elindítója, okozója) tehát a többszófajúság (vö.: FABÓ KINGA, A szófajváltás: Nyr. 1984: 360). Így a szófajváltás vizsgálata a többszófajúság kérdésétől nem választható el (vö. A. MOLNÁR FERENC, A két- és többszófajúság; a szófajváltás: TNYt. I: 553—83, II/1: 911—28; PAPP FERENC, A Debreceni Thészaurusz. Linguistica, Series C, Relationes 11. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 2000. 20).

Hogy egy szófaj milyen más szófajjává válhat, hogy egy lexémához milyen szófaji értékek kötődhetnek egy adott szinkroniában, nyelvenként és nyelvtörténeti koronként változó. Érdemes föltárni az egyes nyelvekben a szófajváltás lehetséges irányait, ezek produktivitását egy adott időben egymáshoz képest, valamint a különböző nyelvtörténeti korszakok egymásutánjában. Ha minél több nyelv szófajváltási lehetőségeit, illetve realizációit föltárja a kutatás, szófajváltási univerzálék felismeréséhez is eljuthatunk.

A különféle nyelvek leírásai sokszor csak a fő szófajokkal (az igével, a főnévvel, a melléknévvvel, esetleg az adverbiummal) kapcsolatban beszélnek szófajváltásról és

többszófajúságról (pl. BEARD i. m. 177—203; EISENBERG i. m. 280—5), pedig a szófajváltás a többi szófaj körében, illetve a többi szófajjal összefüggésben is jelentős. Különös figyelmet érdemelnek az alapszófajok és a viszonyszók közötti, valamint a viszonyszokon belüli szófajváltások. QUIRK a nyílt és a zárt szófaji osztályok megkülönböztetésének megfelelően a szófajváltást is ebben a kettősségben nézi. Az angolban a nyílt szóosztályok egyrészt könnyedén gyarapodhatnak új elemekkel, másrészt könnyebben lehetnek alapjai más szófajúvá válásnak (ilyenek: főnév, ige, melléknév, határozószó); a zárt szóosztályok tagjai viszont kis számban és csak alkalmilag vehetnek részt a szófajváltásban: előjárók, determinánsok, kötőszók (RANDOLPH QUIRK ed., *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Longman, London—New York, 1985. 1550—63). Jól áttekinthető táblázatban szemlélteti a szófajváltási irányokat — a teljes szófaji rendszerre érvényesen, bár kissé elnagyoltan — például V. V. VINOGRADOV (Русский язык. Москва, 1961. 41) az orosz, N. M. TERESCSENKO (Нганасанский язык. Ленинград, Наука, 1979. 54) a nganaszan nyelvre vonatkozóan. Figyelemre méltó, hogy a szófajváltási folyamatban központi szerepet játszik az adverbium mind a bemenet, mind a kimenet oldalán. Ez a magyarra is érvényes.

5. Én most a magyar szófajváltás irányait tekintem át, az ősmagyar kortól napjainkig. Érdekes és elég szövevényes a kép. — A teljes szófaji rendszert átfogó vizsgálathoz nagy szöveges és szótári anyag szükséges. A szófajváltási folyamat megismeréséhez az „elégészes szövegekörnyezetben” megjelenő szavak alapos szintaktikai és morfológiai elemzésére van szükség. Minél több szólófordulás tüzetes számbavételére, hogy megállapításaink minél biztosabbak legyenek. (A tévedés kockázata így is nagy.) — A szófajváltási folyamat az egész magyar nyelvtörténet folyamán zajlik, így az anyaggyűjtés az egész időszakra kiterjesztendő. (Az ősmagyar kor eseményeit egyéb, ismert módszerekkel derítjük fel.)

A gyűjtött anyag elemzése alapján a következő kérdések merülnek fel (mivel az ezekre adott kimerítő válasz terjedelmes lenne, most csak néhányra felelek):

1. Milyen szófajváltási irányok jelentkeznek az egyes nyelvtörténeti korszakokban?
2. Mely szófajváltások zajlanak csak időlegesen, egyik vagy másik korszakban?
3. Mely szófajváltások zajlanak az egész nyelvtörténet folyamán?

4. Lehetne jellemezni az egyes szófajokat két szempontból is: a) Egy-egy szófaj (mint előzményszófaj) milyen másik szófajba, illetve szófajokba képes átlépni, s melyikbe milyen intenzitással? (Természetesen mindig az illető szófajba tartozó szavak változásáról van szó.) — Van-e ebből a szempontból különbség az egyes nyelvtörténeti korszakok között? b) Egy-egy szófaj (mint következményszófaj) milyen szófaji előzményekből bővül, keletkezik, s melyikből milyen intenzitással? — Van-e ebből a szempontból különbség az egyes nyelvtörténeti korszakok között?

5. Mely szófajváltási irányok a legerősebbek, legjellemzőbbek a magyarra, melyek gyengébbek, milyen mértékben és miért? (A korszakonkénti különbségekre is tekintettel.)

6. Mely szófajok (ba tartozó szavak) nem keletkeznek szófajváltással? — Ilyenek az igenevek és az indulatszók.

7. Mely szófajok jöttek létre kizárólag szófajváltással? (Vagyis: mely szófajváltások eredményeképpen keletkezett új szófaj?) — Ilyenek: a határozott névelő, a határozatlan névelő, a partikula; tipikusan ilyen az igekötő is (de néhány eleme ragszilárdulással jött létre).

8. Mely szófajoknak van 1, 2, ..., 7 szófaji előzménye? — Az igekötőnek és a határozott névelőnek csak 1 van: Igekötő csak határozószóból keletkezhet szófajváltással; ez az egész magyar nyelvtörténet alatt zajló folyamat. A határozott névelő a mutató név-

másból keletkezett, de nyelvtörténetünknek csak egy periódusában, a korai ómagyar korban. 5 szófaji előzménye van a kötőszónak, 7 szófaji előzménye van a partikulának stb. Ez a sajátosság arra utal, hogy mennyire „befogadó” szófajról van szó. És ha a befogadást eredményező szófajváltások között van olyan, amely az egész nyelvtörténet folyamán, ma is zajlik, akkor az illető szófaj a gyarapodó szófajok közé tartozik.

9. Mely szófajok(ba tartozó szavak) nem válnak szófajt (nem válnak más szófajúvá)? — Ezek: a főnévi igenév, az indulatszó, az igekötő, a névutó, a határozott és a határozatlan névelő.

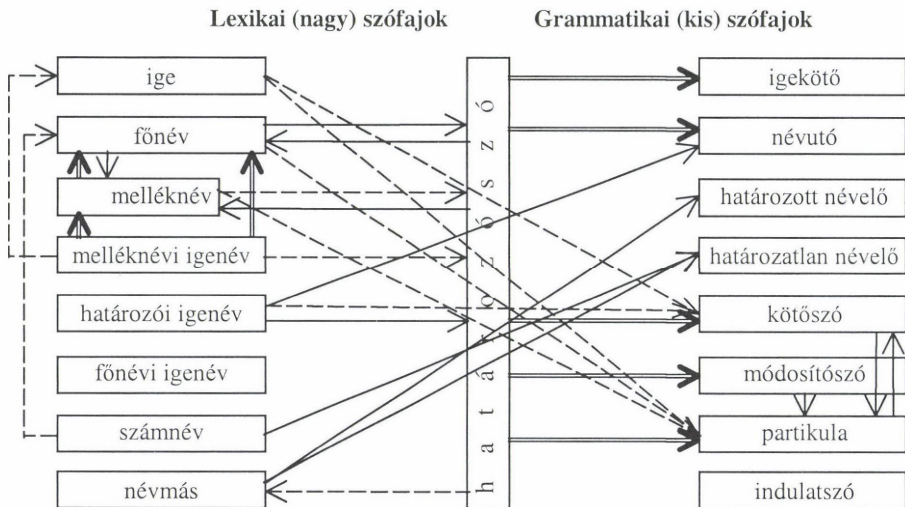
10. Mely szófajok(ba tartozó szavak) lépnek át csak 1 szófajba? — Ilyenek: a kötőszó (csak partikulává válhat) és a partikula (csak kötőszóvá válhat). Mindkét szófajváltási folyamat az egész nyelvtörténeten átvonuló, közepesen erős változás.

11. Mely szófajok(ba tartozó szavak) lépnek át 2, 3, ..., 9 szófajba? — 9-be a határozószó lép át: → igekötő, → névutó, → kötőszó, → módosítószó, → partikula (ezek mindig zajló, erős, intenzív változások). Határozószóból keletkezhet még: → főnév, → melléknév (ezek mindig zajló, közepesen erős változások). Volt még: határozószó → névmás változás (csak az ősmagyar korban, akkor is gyenge volt), valamint határozószó igésülése (csak az ősmagyar korban, akkor is gyenge változás volt). Ez a sajátosság arra utal, hogy az illető szófaj mennyire „kibocsátó”. — Ha egy szófaj több előzményszófajra megy vissza, és több következményszófaj is lesz belőle, ez azt jelenti, hogy az illető szófaj mindkét irányban hajlamos a szófajváltásra (ilyen például a főnév, a melléknév, a határozószó). — A „befogadás” és a „kibocsátás” vizsgálatából és összevetéséből kiderül, hogy a magyarban elég erős, intenzív a szófajok közötti mozgás, a szófajok egymásba való átalakulása (vö. D. MÁTAI, *A magyar szófajváltás jellemzői*: HAJDÚ MIHÁLY — KESZLER BORBÁLA szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Bp., 2003. 70—6, táblázat: 74). Ez a különböző nyelvek közötti összehasonlítás során tipológiailag is értékelhető sajátosság.

12. Vizsgálatot érdemel a szófajváltás szerepe a grammatikalizálódási folyamatban (erről a Budapesti Uráli Műhely 4. konferenciáján tartottam előadást 2003. szeptember 4-én); stb.

6. Minden kérdésre (és a kérdéseket lehet szaporítani, mert a probléma szövevényes, szerteágazó és sokféle összefüggése van) példákkal illusztrált, kifejtő válasz adható, de a kérdések, illetve témák többsége táblázatba is foglalható. A továbbiakban két, egymást kiegészítő, összefoglaló jellegű táblázatot mutatok be. Az 1. táblázat egyrészt jelzi a szófajváltási irányokat (előzményszófaj, illetve forrásszófaj — következményszófaj), másrészt jellemzi azokat a változás ereje, erőssége szempontjából. Ebből a táblázatból az is látszik, hogy az illető szófaj mennyire „befogadó”, azaz hány előzményszófajból keletkezik, illetőleg mennyire „kibocsátó”, azaz hány következményszófajjává vált a nyelvtörténet folyamán. (A változás időhöz/korszakhoz kötése nem szerepel a táblázatban, nem akartam azt ezzel tovább bonyolítani.) A 2. táblázat néhány példával illusztrálja az egyes szófajváltási irányokat.

1. táblázat
A magyar szófaji változás fő irányai

lexikai szóból (alapszófajú szóból, nagy szófajba tartozó szóból) → lexikai szó

lexikai szóból → grammatikai szó (viszonyszó, kis szófajba tartozó szó)

grammatikai szóból → grammatikai szó

*grammatikai szóból → *lexikai szó: ilyen változás nincs.

A szófajváltás erőssége és iránya: erős: dupla vonal, közepes: vékony vonal, gyenge: szaggatott vonal. A leggyengébb, illetve ritka szófajváltásokat az 1. táblázatban nem jelölöm. A táblázatban jelölt szófajváltások részben egy-egy nyelvtörténeti korszakban, részben az egész magyar nyelvtörténet folyamán zajlottak.

2. táblázat

Milyen előzmény-, illetve forrásszófajokból milyen következményszófajok lehetnek?
(a magyar nyelvtörténet folyamán)

A táblázatban zárójelben szereplő változások gyengék, ezért az 1. táblázatban nem jelöltem őket.

Lexikai szóból → lexikai szó

Igéből

→ (fn.: *es[ik], sodor, hajhász*)

Melléknévi igenévből

→ ige (ösm.: múlt idejű igealak)

→ fn. *ét-, lét; szabó, mező, teendő*

→ mn.: *szomorú, aszó ~ aszú, hű, kiváló, kajla*

→ hsz.: *roppant, szakasztott, kivált*

Lexikai szóból → grammatikai szó

Igéből

→ kötőszó: *vagy, akár, hiszen*

→ partikula: *lám, vajjon, hadd*

→ (módosítószó: *talán*)

Határozói igenévből→ hsz.: *nyilván, készakarva, fölvaltva***Határozói igenévből**→ névutó: *fogva, múlva, kezdve*→ kötőszó: *illetve, feltéve***Főnévből**→ (ige: ősm. *szak, tel[ik]*)→ mn.: *böles, fő, vad, bolond*→ hsz.: *kontra, retúr, maximum*→ (nm.: óm., közép. *kegyelmed > kend, maga*)**Melléknévből**→ főnév: *örök, farkas, bűnös*→ hsz.: *ritka, tömérdek, csupa, egész***Melléknévből**→ (módosítószó: óm. *bizony*)**Számnévből**→ fn.: *két, tíz, fél, tized, kilenced***Számnévből**→ határozatlan névelő: (óm.) *egy***Névmásból**→ (fn.: *egyéb, saját, senki*)**Névmásból**→ határozott névelő: óm. *a ~ az*→ határozatlan névelő: óm. *egy*→ (módosítószó: alapnyelv, ill. ősm.: *ně, něm*)→ (partikula: *-ě, ím, ám*)**Határozószókból**→ fn.: *reggel, haza, közel, rokon*→ mn.: *messze, rokon, -talan* képzős szavak→ nm.: ősm. *mennyi, ennyi, ily, oly, mely*→ (ige: ősm. *jelen, átal*)**Határozószókból**→ igeikötő: *hátra, egybe*→ névutó: *össze, helyett*→ kötőszó: *ha, hogy, viszont*→ módosítószó: *szinte, majd, tényleg, alkalmasint*→ partikula: *bezzeg, éppenséggel, mindössze, főleg, épp(en)***Grammatikai szóból → grammatikai szó**Kötőszó → partik.: óm. *ha, avagy* 'vajon'Mód. szó → partik.: *hiszen, bizony, biz, tán*(Ind. szó → partik.: óm. *vaj* 'bárcsak', 'vajon'**)Partik. → ksz.: *de, ám, bár, ámbár***Nem lehet forrásszófaj:**

a nagy szófajok közül:

— **főnévi igenév** (egyetlen változást szenved el: az analitikus jövő idejű igealakba beépülve szófaját elveszti, s az igealak alkotó eleme lesz).— ****indulatszó** (egyetlen kivétel, amiről tudok, a *vaj* indulatszó, amely az ómagyar korban 'bárcsak' és 'vajon' jelentésű partikulává vált (egy ideig kettős szófajú volt). — Indulatszó keletkezhet igéből, pl. *éljen!* (ZELLIGER, Az igével kapcsolatos szófajváltásokról: MNy. 1983: 308), de ez szerintem elhanyagolható mértékű változás.a kis szófajok közül: **igeikötő, névutó, határozott névelő, határozatlan névelő.**

Conversion in Hungarian

This paper deals with one of the main issues in the history of parts of speech in Hungarian: that concerning how the individual word classes get expanded, in what way(s) new items emerge within, or are added to, a given word class. Related research has focussed on the various ways of word formation (compounding, derivation, lexicalisation of suffixed forms, etc.). Most parts of speech, however, get expanded in another manner, too: by way of conversion. For instance, adverbs like *reggel* 'in the morning' were converted into nouns ('morning'), adverbs like *hátra* 'to the back' into preverbs ('back'), adverbs like *ha* 'whether', *hogy* 'how' into conjunctions ('if', 'that'), adverbial participles like *múlva* 'having passed' into postpositions ('[some amount of time] later'), etc. This paper explores that process of conversion. The phenomenon has received a number of interpretations in the international literature; the present author uses the term in a restricted sense. She argues for the claim that „zero derivation”, „derivation by a zero morpheme” does not result in a new lexical item in Hungarian, hence it is not an instance of lexicalisation, but rather it produces a new sense and thereby a new part-of-speech affiliation of an existing lexical item (she discusses the issues of polysemy and homonymy in passing). The paper raises a number of problems with respect to conversion and concludes with a tabular summary of the major directions of conversion in Hungarian: which parts of speech may serve as its sources and which may serve as its targets.

MÁRIA D. MÁTAI

A lexikális előhívás temporális szerveződése*

1. Bevezetés. — Az elmúlt két évtized kutatási eredményei igazolták azt a feltevést, hogy a lexikális előhívás két szinten történik. Először a fogalom szemantikai- és szintaktikailag meghatározott reprezentációja aktiválódik, majd hozzárendeljük a fonológiai tartalmat (V. A. FROMKIN, *The non-anomalous of anomalous utterances: Language* 47. 1971: 27—52; M. F. GARRETT, *Levels of processing in sentence production*. In: B. BUTTERWORTH ed., *Language Production*. Academic Press, London, 1980. 35—71; W. J. M. LEVELT, *Speaking: From Intention of Articulation*. MIT Press, Cambridge, MA. 1989.). Noha a szóprodukciónak a folyamatát szemléltető modellek kisebb-nagyobb mértékben különböznek egymástól, az valamennyiükben közös, hogy két részfolyamatot feltételeznek, amelyek között időbeni eltérés van. A fonológiai specifikációt mindig megelőzik a szemantikai és a szintaktikai jellemzők; azaz a lemma szint előbb aktiválódik, mint a lexéma szint. A „nyelvem hegyén van” jelenséget gyakran idézik annak alátámasztására, hogy az elméletileg feltételezett két szint valóban működik. A szóelőhívási folyamat időzítési viszonyainak elemzése ugyancsak a kétszintű modell hipotézisét erősíti. A kísérleti adatok tanúsága szerint egy főnévi csoport előhívásakor a beszélők hozzáfértek a főnév nemének azonosításához a fonológiai szerkezetük meghatározása előtt. A fonológiai információ 40 ms-mal később állt csak rendelkezésre, mint a szintaktikai tulajdonság előhívása (M. VAN TURENOUT — P. HAGOORT — C. M. BROWN, *Brain activity during speaking: from syntax to phonology in 40 milliseconds: Science* 280. 1980: 572—74). Ugyanakkor ismertek olyan kísérleti eredmények, amelyek ellentmondani látszanak ennek az egymásra következésnek. Ezek az eredmények ugyancsak

* A kutatás a T 037287 sz. OTKA-pályázat keretében folyt.

a „nyelvem hegyén van” jelenség kísérleti vizsgálatából adódtak, s arra engedtek következtetni, hogy egy szó előhívásában a részleges fonológiai információ rendelkezésére állhat a beszélőnek anélkül, hogy a szintaktikai jellemzők aktiválódtak volna (A. CARMAZZA — M. MIOZZO, The relation between syntactic and phonological knowledge in lexical access: evidence from the 'tip-of-the-tongue' phenomenon: *Cognition* 64. 1997: 309—43). Úgy tűnik, hogy a temporális szerveződés elemzése segíthet eldönteni a kérdést, mégpedig a sokat idézett „nyelvem hegyén van” jelenség, illetőleg a spontán beszéd lexikális előhívási problémáinak vizsgálatára révén.

LEVELT modelljével egyetértésben feltételezzük, hogy két lexikális szint (vagy mag) — a lemma és a lexéma — vesz részt a kívánt szó előhívási folyamatában, azaz a szó szemantikai, szintaktikai és fonológiai sajátosságainak meghatározásában. Valahányszor a beszélő egy szót keres — akár azért, mert pillanatnyilag nem jut eszébe vagy a spontán beszéd tervezésének egy diszharmonias pillanatában —, mindig felmerül a kérdés, mennyi idő szükséges ahhoz, hogy megtalálja a keresett szót. Melyek a keresési utak és stratégiák, és ezek milyen temporális szerveződése biztosítja a leggyorsabb találatot? A hipotézisünk az, hogy a) a szünetek utalhatnak a mentális lexikonban végbemenő folyamatokra, és b) előjelezhetik a fonetikai végeredményt, azaz a keresett szó kiejtését még spontán beszédben is. Ha a szünetidőtartamok valóban a lexikális hozzáférés aktivációs idejét mutatják, akkor az időzítési szerveződés ablakot nyithat a lexikális hozzáférés részfolyamataira is.

Két kísérletsorozatot folytattunk le. Az egyikben a kísérleti személyek a „nyelvem hegyén van” jelenség állapotában voltak, s akusztikai-fonetikai szempontból elemeztük a lexikális hozzáférésük „útját”. Ez az állapot azt jelenti, hogy a beszélő 'tudja a szó jelentését', mégsem tudja előhívni, azaz nem jut hozzá a teljes fonológiai-fonetikai struktúrához. Bizonyos információkkal rendelkezik a keresett szóról, néha részleges fonológiai ismeretei is vannak, a kiejtéshez szükséges összes tényezőt azonban nem birtokolja. A magyar beszélők gyakran nemcsak a szó jelentését és ritmusát ismerik, hanem morfológiai jellemzőiket is pontosan meg tudják adni. A spontán beszédben is előfordulhat ez az állapot, de ott a lexikális hozzáférés más problémáival is szembesülhet a beszélő. Gyakorikak a téves szótalálások annak ellenére, hogy a beszélő pontosan tudja, mit és hogyan akar mondani. A legtöbbször a hangzási hasonlóság okozza a téves aktiválást, például a keresett *önkéntes* szó helyett az *önkéntes* hangzik el vagy a *karantén* helyett a *konténer*. A lexikális előhívás kudarcának időzítési körülményeit spontán beszédben is elemeztük. Itt azokat a szüneteket mértük meg, amelyek téves szó-, illetve toldalékaktiválást előztek meg, avagy magukban a szavakban fordultak elő.

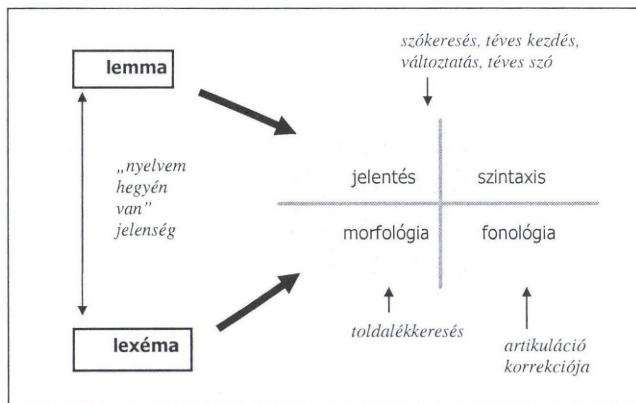
2. A lexikális előhívás problémája. — Valószínűleg nincs olyan ember, aki ne élte volna már át azt a bosszantó élményt, hogy ki akar mondani egy szót, de sehogy sem jut az eszébe. A köznyelv ezt a „nyelvem hegyén van” jelenségnek nevezi. Leggyakrabban akkor tapasztaljuk, ha egy nevet akarunk kiejteni, s bár pontosan tudjuk, hogy mire vagy mire gondolunk, mégsem sikerül a kérdéses szót kimondanunk. Fiatal korban ritkábban, idősebbeknél meglehetősen gyakran fordul elő. A folyamatos beszéd során ezeket az eseteket úgy oldjuk fel, hogy általában más, hasonló jelentésű szóval helyettesítjük vagy körülírjuk azt a szót, amire gondoltunk. Nemesgyeser azonban mindenáron rá akarunk találni az adott szóra, és ilyenkor a legkülönbébb stratégiákat alkalmazzuk (természetesen, ha ezt az adott kommunikációs helyzet lehetővé teszi). Ezek a kereső stratégiák csaknem kivétel nélkül hangosan történnek, a kereső folyamatnak — úgy tűnik — szüksége van az akusztikus ingerre, amire a beszélők ösztönösen rá is éreznek. A szótalálási nehézség másik „formája”, amely szintén akár mindennapos ta-

paszlatatunk lehet, a téves szótalálás (vö. LEP; GÓSY M., A lexikális előhívás problémája. In: Beszédkutatás 2001. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 1—15). Ebben az esetben a hozzáférési folyamat a mentális lexikonhoz látszólag jól működik, valójában azonban egészen más szót aktiválunk, mint amit mondani szándékoztunk. A spontán beszédben ez kétféle megakadásjelenségben ölt testet. A beszélő kimondja a tévesen aktivált szót (és vagy korrigálja, vagy nem), ez a téves szótalálás; illetőleg a részlegesen kiejtett szót a beszélő nem fejezi be, hanem azonnal javít, ez a téves kezdés. A mentális lexikon aktiválásának nehézségeit további hibajelenségek is jelzik, ilyenek az újraindítások (a befejezetlen szó befejezése), illetve a korrigált újraindítások (ez utóbbi esetben todalékváltoztatás történt). A lemma és a lexéma szint között feltételezett aktiválási nehézségeket szemlélteti az 1. ábra.

A lexikális előhívás problémáját nem csupán maguk a hibajelenségek, hanem a szünetek is jelzik. A hipotézisünk az, hogy a szókereséseket megelőző szünetek, illetőleg a korrekciók, újraindítások előtt tapasztalható jelkimaradások tartama információval szolgálhat a hibajelenség helyére. Úgy gondoljuk, hogy a hibajelenség aktuális helye a beszédproduktions folyamatban meghatározza a megoldáshoz (korrigáláshoz) szükséges időt. Ha a feltételezésünk helyes, akkor a megakadásjelenségeknél tapasztalható szünetek időviszonyai jelzésértékűek a mentális lexikon előhívási műveleteire vonatkozóan.

1. ábra

A beszédproduktio lemma és lexéma szintje
az itt feltételezett megakadásjelenségekkel és korrekciókkal

3. A „nyelvem hegyén van” jelenség. — Ismereteink szerint JAMES volt az első, aki 1890-ben leírta, hogy vannak nevek, amelyek „nem jutnak az eszünkbe”, amikor szükségünk lenne rájuk (W. JAMES, *The principles of Psychology*. Vol. 1. Dover. New York, 1890/1950.). Bár azok ritmusára emlékezhetünk, sőt a kezdő hang is megjelenhet, de a teljes szót nem találjuk meg. Később MERINGER (R. MERINGER, *Aus dem Leben der Sprache: Versprechen, Kindersprache, Nachahmungstrieb*. Behr's Verlag, Berlin, 1908.) foglalkozott a jelenséggel; szemléletesen úgy fogalmaz, hogy az elfelejtett szó után nyomozunk az agyunkban. Feltételezése szerint a beszédhangoknak különböző „erősségük” van, s minden szóban található egy legnagyobb erősséget képviselő hang. Az elfelejtett szó utáni nyomozás során tudjuk meg, hogy melyiket is kerestük. A legnagyobb erősségű beszédhang fog ugyanis előjönni; példaként hozza, hogy a *Botticelli*

név helyett a *Signorelli* aktiválódott először egy beszélőnél (i. m. 47). Magyarázata nem sok követőre talált. FREUD (Slips of the tongue 1924. In: FROMKIN — V. MOUTON ed., *Speech Errors as Linguistic Evidence*. The Hague, Paris, 1973. 46—82) az elszólások kapcsán tér ki a jelenségre, saját példájának elemzését adja: a *Monaco* szót akarta kimondani, de ez csak a következő szóaktiválások eredményeként jött létre: *Montenegro, Colico, Montevideo* és *Piedmont*. A beszéd szempontjából WOODWORTH elemezte először behatóan a jelenséget (*Experimental Psychology*. Holt, New York, 1938.); az első kísérletes vizsgálat a jelenség mesterséges előidézésére 1966-ból való, és BROWN és MCNEILL nevéhez fűződik (R. BROWN — D. MCNEILL, The 'tip of the tongue' phenomenon: *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 5. 1966: 325—37). A mentális lexikon működési sajátosságainak tárgyalásában jelenik meg a kérdés újra a hetvenes években, majd a beszédprodukciónak vizsgálatában, főként a nyolcvanas évektől. Eleinte inkább a memória működési sajátágaival, illetőleg a figyelemösszpontosítással hozták kapcsolatba (FROMKIN 1980). Rögzített spontán beszédben nem mindig egyszerű meghatározni, hogy a beszélő valóban ebben a „szókeresési” állapotban volt. A szövegkörnyezet segítségével azonban azonosíthatók ilyen jelenségek. Példák saját gyűjtésünkből: *és én viszek neki ööö na, nem aszpirint, antibiotikumot, vagy: biztos a ravala ravala a ravatalozóban lesz, vagy: tudod, az andalúziai vagy milyen ööö a szüzai menyegző.*

4. Anyag és módszer. — A) Első kísérlet. — A kísérletben 87 felnőtt vett részt (46 nő és 41 férfi, életkoruk 26 és 40 között szórt); a cél olyan állapot létrehozása volt, mint amelyet a „nyelvem hegyén van” jelenség esetén átélünk. A résztvevők azt a feladatot kapták, hogy nevezzék meg azt a szót, amelynek a meghatározását hallják. Azt is kértük, hogy a definíció elhangzásának pillanatától mondjanak ki hangosan mindent, amire gondolnak, vagy ami az eszükbe jut abban az esetben, ha már tudják, hogy minek a definíciója hangzott el, de a szót kimondani még nem képesek. Tudatában voltak, hogy az egész kísérletet magnetofonszalagra rögzítjük. Minden egyes kísérleti személyt egyénileg teszteltünk.

A tesztanyag 52 magyar szó meghatározásából állt. A keresett szavak sajátosságai a következőkben összegezhetők: a) 49 főnév és 3 ige, b) viszonylag ritkán használatosak, de felnőttek számára biztosan ismert szavak, c) 49 nem összetett és 3 összetett szó, d) a szótagszám egy és öt között váltakozott (egy szótagúak aránya 3,89%, két szótagúak 26,9%, három szótagúak 50,9%, négy szótagúak 14,38% és öt szótagúak 3,86%). Például: *kromoszóma, piramis, kaleidoszkóp, urna, donor*. A „nyelvem hegyén van” állapot lehetséges számát 100%-nak véve (résztvevők és a szavak száma) mindössze 3,64%-ban sikerült a kísérleti személyeket a „mesterséges anómia” állapotába hozni, ez összesen 165 esetben felel meg (személyenként átlagosan 1,9 előfordulás). Az összes többi esetben a kísérleti személyek vagy azonnal kimondták a keresett szót, vagy egyáltalán nem tudtak rájönni, hogy minek a meghatározását hallották (ez volt a lényegesen ritkább eset). Megjegyezzük, hogy azok a résztvevők, akik valamiért erősen szorongtak a kísérlet alatt, sokkal gyakrabban kerültek a kívánt „nyelvem hegyén van” állapotba, mint azok, akik alig vagy egyáltalán nem izgulnak. Voltak olyan adatközlők, akik az átlagos 2 esettel szemben hétszer-nyolcszor élték át a szókeresés nehézségét.

A résztvevők minden verbális megnyilatkozását elemeztük, amely a lemma állapottól a lexéma állapotig tartott. Elsősorban a tartalmas és nem tartalmas jeleket mértük meg a keresett szó kimondásáig, de jelöltük az egyéb megnyilvánulások temporális viszonyait, mint például a nevetések, torokköszörülések. A méréseket a Kay Elemetrics CSL (Computerized Speech Lab) 4300B típusú jelfeldolgozójával végeztük különböző beállításokban.

B) Második kísérlet. — A vizsgálat célja az volt, hogy kiderítsük, vajon a spontán beszédben tartott (néma és kitöltött) szünetek ténylegesen definiálják-e a beszélő pillanatnyi beszédprodukción problémáját. Ebben a vizsgálatban korábban rögzített spontán beszédanyagot használtunk fel. Az anyag egy monológokat (8 beszélőtől) és egy dialógusokat (7 beszélővel) tartalmazó beszédrészből tevődött össze (a teljes időtartam 7 óra). A szövegekben jelöltük azokat a szünehelyeket, ahol a beszélő kétséget kizáróan szót vagy toldalékot keresett, korrigált vagy bizonytalankodott, azaz nehézsége támadt a mentális lexikon aktiválásával. A spontán szövegekben ezek a problémák négyféleképpen jelentek meg: a) néma vagy kitöltött szünet (hezitálás) előzte meg a keresett szó kiejtését, b) nyelvbólás javítása történt szünettartással, c) újraindítás, a befejezetlen szó kiejtése és d) újraindítás a toldalék változtatásával. Az egyes jelenségek nem teljesen azonos mértékben fordultak elő az anyagban, nyolcvan körüli számot kaptunk az egyes esetekre (szókeresés: 88, toldalékprobléma: 78, nyelvbólás javítása: 82 és szóbefejezés: 84 darab). A további akusztikai-fonetikai elemzéshez így összesen 332 eset állt rendelkezésünkre. A szünetek időtartamát mértük olyan esetekben is, amikor azok szavakon belül (egyszerű és összetett szavak belsejében) fordultak elő, továbbá a szótó és a toldalék, illetve a szótó és az igekötő között. Összesen 148 ilyen esetet elemeztünk. A legrövidebb időtartamú szünet, amelyet tekintetbe vettünk, 50 ms volt. A szünetek időtartamát átlagoltuk, és meghatároztuk az átlagtól való eltéréseket. A statisztikai elemzésekhez az ANOVÁ-t használtuk (SPSS for Windows szoftver 8.0). A szignifikanciaszintet 99%-ban határoztuk meg.

5. Eredmények. — A) A „nyelvem hegyén van” kísérlet. — Négy kategóriát határoztunk meg, amelyek megfelelnek azoknak a kereső utaknak, amelyeket a beszélő bejár annak érdekében, hogy eljusson a keresett szóig. A négy út a következő: szünet (néma vagy hezitálás), fonetikai, szemantikai és kevert folyamatok. A szünetként azonosított folyamat azt jelenti, hogy a beszélő nem ejt ki tartalmas beszédhangsorokat, jelentésemegységeket, hanem egyszerűen néma szünetet tart, vagy hezitál. A kitöltött szünet leggyakrabban az [ø] magánhangzóval valósult meg, ritkábban valami morgást produkált a beszélő. Például (felkiáltójellel jelezzük azt az időpillanatot, amikor a kísérleti személy egyértelműen eljutott a lemma szintre): ! [m] (2770 ms) csendes szünet (4250 ms) [ø:] (370 ms) *orgazda* (a keresett szó). A fonetikai folyamat azt jelenti, hogy a beszélő különböző hangokat, hangkapcsolatokat és/vagy szavakat ejt, amelyek hangzásukban hasonlóak a keresett szóhoz. Például: ! csendes szünet (920 ms) [k] csendes szünet (50 ms) [k] *kaloda* vagy ! [ø:] (260 ms) [li] [lib] csendes szünet (870 ms) *libéria* csendes szünet (456 ms) [lib] csendes szünet (50 ms) *librettó* (a keresett szó). A szemantikainak nevezett folyamat során a beszélő olyan szavakat, kifejezéseket aktivál, amelyek valamilyen módon tartalmilag kapcsolatosak a keresett szóval. Például: ! néma szünet (4180 ms) *Egyiptom* néma szünet (1060 ms) *fáraó* néma szünet (1365 ms) *Egyiptom, fáraó, piramis* (az utolsó a keresett szó), vagy: ! néma szünet (1640 ms) [ø:] (650 ms) *nem a fakír, hanem* csendes szünet (2250 ms) *mazochizmus* (a keresett szó). A kevert folyamatban a beszélő többféle stratégiát is alkalmaz, hogy továbbjusson a lemma szintre. Például: ! néma szünet (3360 ms) *utópia* néma szünet (5170 ms) *uszály* csendes szünet (1070 ms) *missile* (az angol szó hangzik el angolul kiejtve: [mis:ajl]) néma szünet (14 700 ms) *uszály* néma szünet (8563 ms) *torpedó* (a keresett szó).

A mentális lexikon „erőltetett” kísérleti aktiválása számos — a keresett szótól független — tartalmas közlés elhangzásával járt. Ezekkel az adatközlő egyfelől informálta a kísérletvezetőt a saját „mentális” aktivitásáról, másfelől e viszonylag kellemetlen állapot oldására, mintegy saját magát próbálta segíteni, hogy mielőbb eljusson a keresett szóhoz. A leggyakoribbak a következők voltak: *várj, várj*, vagy: *egy pillanat*, vagy: *oh, igen, igen*,

már itt van, a nyelvem hegyén van, vagy: úgy érzem, mégsem tudom kimondani, vagy: sajnos, nem megy, nem tudom előhívni, vagy: mindjárt jön, vagy: rögtön mondom vagy: jaj, istenem, nekünk is van olyan, vagy: sose mondom meg. Ezekbe a közlésekbe nemegyszer beleékelődtek a keresési utat jelző lexémaaktiválások produkciói is, mint: *tudom, tudom, várjál, várjál, nem tigris, hanem* (12 062 ms néma szünet) *bestia* (a keresett szó). Gyakran közli az adatközlő, hogy a szó milyen „betűvel” kezdődik: *na, o betűvel kezdődik* (2600 ms néma szünet) *orgazda* (a keresett szó). Megemlítjük a nem tartalmas hangadásokat is, amelyeket a hezitálásokkal egyenértékűnek tekintettünk a kísérletben. Előfordultak hangos sóhajok, kényszernevetések, torokköszörülések, nyögések, továbbá különböző „kinesztéziás” jelenségek, gesztusok, mimika.

Összegezve az összes adatközlő valamennyi adatát, azt láthatjuk, hogy a keresett szóhoz a rövidebb idő alatt akkor jut el a beszélő, ha a kiejtett szó (szavak) és a keresett szó között fonetikai/fonológiai kapcsolat van. Hosszabb idő szükséges akkor, ha a kapcsolat szemantikai jellegű (vö. 1. táblázat). Ez az eredmény alátámasztja azt az állítást, hogy a keresés közben aktivált szavak hangjai részei annak a folyamatnak, amely a keresett szó megtalálásához vezet.

1. táblázat

A lexikális hozzáférés folyamatának időviszonyai a keresett szó aktiválásáig

A keresési folyamat típusa	Az aktiválási időtartam a lemma és a lexéma szint között	
	átlag (ms)	átlagos eltérés (ms)
fonetikai	3467,55	3004,06
szemantikai	8631,51	6332,32
szünet	5534,13	5517,99
kevert	9059,96	7006,94

A leggyorsabb előhívás akkor következik be, ha a beszélő a fonetikai kapcsolat révén próbál aktiválni. A *csalamádé* szó kimondását megelőzte a *csö*, majd 169 ms után a *csi* hangkapcsolat, végül 270 ms után a keresett szó. A *sparhelt* kimondásához a *sp* mássalhangzókapcsolat kiejtését követően már csak 790 ms-ra volt szüksége az adatközlőnek. Előfordult, hogy a kísérleti személy félig kiejtette a szót, majd szünetet tartott, s csak egy kis idő eltelte után fejezte be: *öö, ez megint az az eset* [ti. a „nyelvem hegyén van” állapot], *eszembe fog jutni* (2690 ms szünet) *kom* (186 ms szünet) *presszor*. (Majd látni fogjuk, hogy a spontán beszédben ez a jelenség relatíve gyakran előfordul.)

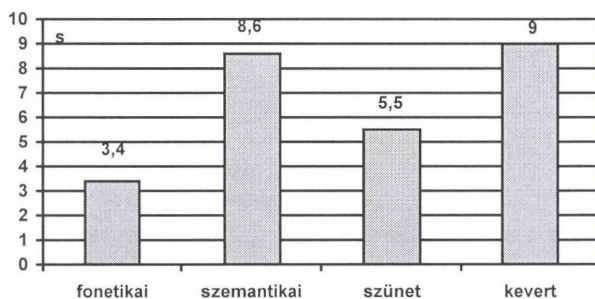
A szemantikai „út” hosszabb. *Az orgazda a seftes, nem seftes* közlés után 1260 ms-os szünetet követően aktiválódik. Ugyanezt a szót egy kísérleti személy a *drogot, nem, nem a tolvaj, jaj* közlés után 1680 ms-mal mondta ki. A *citera* szótól a keresett *cimbalom*-ig 1346 ms telt el. A keresett *donor* szóhoz a *transzplantáción* keresztül 2230 ms után jutott el egy beszélőnk. Szinonimák sorozatán keresztül jutott el a keresett szóig egy kísérleti személy: *fegy* (410 ms szünet) *fegyenc* (5185 ms szünet) *str nem strázsa* (11 136 ms szünet) *dragonyos nem dragonyos* (13 500 ms szünet) *kínzókamra* (1140 ms szünet) *porkoláb* (a keresett szó). Nem egy esetben az adatközlők hangosan ismételték a definíciót (vagy egy részét), mintegy segítve a lemma szintről a lexéma szintre kerülésüket. Néha további saját magyarázatot is adtak: *amit a tengeralattjáró lö ki* (a *torpedó* esetében, a magyarázat és a szótalálás között 4850 ms telt el); *igen, tudom, le lehet ereszteni és visszahúzni és* (1555 ms szünet) *fregoli* (a keresett szó).

A leghosszabb időt a kevert folyamat eredményezi minden adatközlőnél. A fonetikai és a szemantikai aktiválások akár váltogathatók is egymást. Kezdődhet fonetikaival és folytatódhat szemantikaival: *szivacs* (2120 ms szünet) *valami szivacs* (6650 ms szünet) *emelő vízemelő ókori egyiptomiak* (7770 ms szünet) *szivattyú* (a keresett szó); a sorrend fordított is lehet: *tégely, na, hogy hívják* (490 ms szünet) *szauna, herna* (350 ms szünet) *urna* (keresett szó). A következő példában a szemantikai stratégia visszatér: *spanyolcsizma* (12 500 ms szünet) *k valami ka* (580 ms szünet) *szólás is van ilyen, abba bezár* (9840 ms szünet) *kaloda* (a keresett szó).

A kísérleti személyek számos esetben néma vagy kitöltött szünetet követően kiejtették a keresett szót. Nem tudjuk pontosan, hogy ilyenkor mi zajlik a beszélőben; a legnagyobb a valószínűsége annak, hogy még semmiféle keresés nem indult el, a folyamatműködés gyakorlatilag stagnál, úgymond „várakozó” állapotban van. Egy bizonyos idő eltelte után a lexéma szint kiegészítő segédfolyamatok vagy stratégiák nélkül is aktiválódik. Az eredményeink azt mutatják, hogy ez hosszabb idő alatt következik be, mintha a mentális lexikon fonetikai jellegű aktiválása történt volna meg (vö. 2. ábra). A fonológiai kapcsolódó szóaktiválások egyértelműen elősegítik a lexémák megtalálását. Mindez azzal magyarázható, hogy ha a folyamat „várakozik”, akkor csak a lemma szint aktiválódott. Ugyanakkor, ha fonetikai aktiválások is vannak már, az arra utal, hogy a mentális lexikon lexéma szintje is működésben van.

2. ábra

A lemma szintről a lexéma szint eléréséhez vezető utak temporális viszonyai a „nyelvem hegyén van” jelenség kísérleti helyzetében

Mi lehet az oka a szemantikai és a kevert típusú utak relatív időigényességének? Az adatok arra engednek következtetni, hogy a szemantikai vonatkozások a mentális lexikon, illetőleg az asszociációs folyamatok nagyobb mértékű aktiválását igénylik (mint a fonetikai aktiválások esetén), s ehhez több időre van szükség. Az idézett *piramis* szó esetében például a kísérleti személy történelmi, földrajzi háttérkapcsolódásokat is aktivál, amikor az *Egyiptom* és a *fáraó* szavakat kiejti, s ez nyilván több időt vesz igénybe, mintha csak hangzás alapján próbálna a lexéma szintre jutni. A kevert típusú út előre jelezhetően a leghosszabb, hiszen többféle aktiválás történik, s ez mind-mind időt vesz igénybe (l. 1. táblázat). Az egytényezős ANOVA-elemzés szignifikáns hatást igazolt a folyamat típusa és a lexikális előhívás időtartama között [$F(3,125) = 7,973$; $p < 0,0001$]. A Games—Howell post hoc összevetések megerősítették a fonetikai és szemantikai, valamint a fonetikai és a kevert típusú folyamatok közötti szignifikáns különbséget (99%-os szinten). A szemantikai és a kevert típusú folyamat között azonban nincs szignifikáns eltérés.

B) A spontán beszéd eredményei. — A spontán beszédben tapasztalható sikertelen lexikális hozzáférési folyamatok többféle formában is jelentkezhetnek. Az adott forma attól függ, hogy a zavar hol keletkezik a fogalom és az artikuláció között. Három típust határoztunk meg a lexikális hozzáférési nehézség eseteire (vö. 1. ábra):

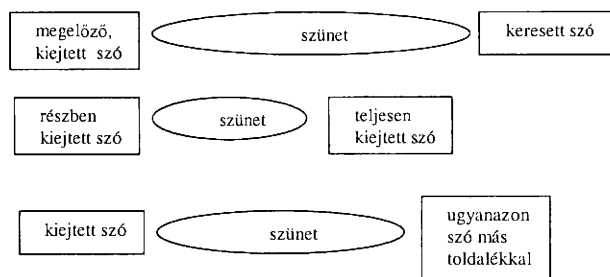
1. a szemantikai válogatás problémája — a fogalom és a lemma szint között jön létre,
2. morfo-fonológiai probléma — a lemma és a lexéma szint között jön létre,
3. fonetikai zavar — az artikulációban jelentkezik, de a korrekció a fonológiai szint aktiválásával történik.

A lexikális előhívási nehézség egyes típusainak temporális hátterére a következők a jellemzőek. A szemantikai válogatás problémáját néma és kitöltött szünetek előfordulása jelzi a kiejtendő szót közvetlenül megelőzően. A morfo-fonológiai problémát az újraindítások (változatlan újraindítás és újraindítás a toldalék változtatásával) mutatják. A fonetikai zavarok (ezek az egyszerű nyelvbotlások) egy részét korrigálja a beszélő, a korrekciót megelőzően szünetet tart (ez is lehet néma vagy hezitálás). Az említett helyzetekben előforduló szünetek jelzései annak, hogy a beszédproduktions folyamatban zavar támadt, illetőleg a beszélő megpróbál úrrá lenni a váratlan problémán. Sajátos és nagy valószínűséggel nyelvspecifikusnak tekinthető jelenség az, amikor hasonló zavarok és korrekciójuk egyetlen szó kimondása közben jelentkeznek. Az a tény, hogy ilyen megakadásjelenségek előfordulhatnak, nagymértékben kapcsolatosak a magyar nyelv struktúrájával, mégpedig az összetett szavak relatív gyakoriságával és a morfémagazdagsággal. A lexikális hozzáférési problémák ugyanis — az adatok tanúsága szerint — jelentkezhetnek egyetlen szó kimondása alatt is, azaz — szemben a megelőzőekkel — nem a szó kimondása előtt és nem is azt követően. Mi okozza itt a nehézséget? Gyakorlatilag ugyanazok a problémák, mint a már ismertetett esetekben, tehát egy adott lexikális egység aktiválása (például egy összetett szó második tagjának előhívása) vagy egy toldalékmorféma szelekciós problémája.

Hipotézisünk szerint a spontán beszédben adatolt megakadásjelenségek szünetei információhordozók magukra a megakadásokra vonatkozóan (3. ábra). Az ábrán a szünet síkbeli hossza szemlélteti a feltételezett időtartambeli különbségeket.

3. ábra

A hipotetikus szünetarányok a spontán beszédben tapasztalható hibajelenségek (és javításuk) esetén

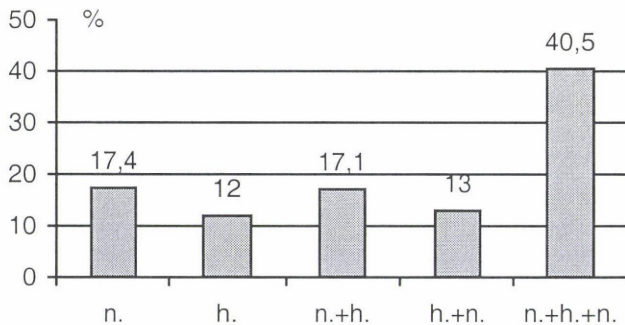
A keresett szavakat/toldalékokat, illetőleg az újraindításokat megelőző szünetek lényegesen rövidebbek a spontán beszédben, mint a „nyelvem hegyén van” jelenséggel kapcsolatban végzett kísérlet anyagában. Ez magától értetődően adódik a kétféle anyag

különbségéből; a szótalálási nehézséget a beszélő a spontán beszédben — mint írtuk — különféleképpen oldja fel (körülrí, definiál, rákérdez stb.). A lemma kiválasztási problémáját jelző szünetek átlagos időtartama a spontán beszédben 636 ms. A lexéma szinthez köthető megakadások megszüntetését segítő szünetek átlagos időtartama pedig 334,55 ms.

Rendkívül érdekesek a szünetek jellemzői. Találtunk csak néma és csak kitöltött szünetet csaknem 30%-ban. Nagyobb részét e két szünettípus bizonyos kombinációi fordulnak elő, közel azonos arányban a néma és a kitöltött szünet (a hezitálás utáni néma szünet valamivel ritkább). Legnagyobb arányúak a három részből álló szünetek, ezekre a csendes szünet + hezitálás + csendes szünet „képlete” a jellemző (vö. 4. ábra). Ez utóbbi jelzi — tartamánál fogva is — a legnagyobb szóelőhívási zavart. A statisztikai elemzések alátámasztották azt, hogy a kitöltött szünetek és az összes többi, illetőleg a néma + kitöltött + néma szünet és az összes többi között szignifikáns a különbség ($p < 0,01$). Megnéztük, hogy vajon a szünet típusa mutat-e valami összefüggést a hibajelenséggel, illetőleg annak korrekciójával. Ilyen kapcsolatot azonban nem tudtunk igazolni.

4. ábra

A szótalálási nehézséget előjelző szünetek típusainak aránya
(n. = néma szünet, h. = hezitálás)

Megmértük a szünetek tartamát, és az egyes típusokon belül az alábbi átlagértékeket kaptuk. A néma szünetek átlagidőtartama 535,06 ms (átlagos eltérés: 373,8 ms); a hezitálások rövidebbek, az átlagérték 322,46 ms (átlagos eltérés: 153,72 ms). A néma és a kitöltött szünetek együttes megjelenése nagyjából azonos tartamú, néma + hezitálás = 584,3 ms (átlagos eltérés 150,28 ms); hezitálás + néma szünet = 566,23 ms (átlagos eltérés 245,86 ms). Az utóbbi nagyobb időtartamokkal valósul meg. Természetesen leghosszabb a két néma szünet és közöttük a hezitálás típusú szünetek időtartama: 865,66 ms az átlag (átlagos eltérés 564,15 ms).

1. A szemantikai válogatás problémája. — Ha a beszélő beszéd közben nem találja hirtelen a megfelelő szót, akkor általában szünetet tart. Az is előfordul azonban, hogy egy bizonyos pontig kiejti a megfelelőnek vélt szót, majd elbizonytalanodik, újraindít s ekkor fejezi csak be a szót. Ezt akár szótalálási bizonytalanságnak is felfoghatjuk. A szótalálási nehézségnek három alapvető oka van: a beszélő nem tudja pontosan, milyen szót aktiváljon; nem tud választani a két vagy több lexemalehetőség közül; vagy a „nyelvem hegyén van” állapotba kerül. Ez a három ok a lexikális hozzáférés folyamatát tekintve a következőképpen fejezhető ki. Az első esetben a beszélő nem talál kapcsolatot a fogalom és a lemma között (néha maga a fogalom is bizonytalan), ez

tehát egyértelműen a lemma kiválasztásának problémája. A második esetben két vagy több lexéma aktiválódott csaknem egyidejűleg az adott fogalomra, a harmadik esetben pedig a beszélő nem jut a lemma szintjéről tovább, a lexéma szintre. A spontán beszéd elemzésekor nincs minden esetben egyértelmű kulcs arra nézve, hogy melyik ok eredményezte a felszíni megakadásjelenséget. A közvetlen kontextus elemzése sem ad minden esetben egyértelmű felvilágosítást. Példák a szótalálási nehézségekre: *a lényeg az, hogy mindegyik* (358 ms hezitálás) *kifejezés, tehát a keletről indul ez a* (212 ms szünet) *tánc, hogy összemosódik a* (458 ms szünet) *képességfejlesztés, a beszéd* (298 ms hezitálás) *jellemzőivel, s így vetek fel újabb* (532 hezitálás és néma szünet) *szóképeket, ez nem volt egy könnyű* (867 ms szünet) *feladat.*

A szótalálási bizonytalanság is relatíve gyakori; viszonylag sok újrakezdést tapasztalunk a spontán beszédet tartalmazó anyagokban. Ez összefüggésben lehet azzal a tényvel is, hogy a magyarban relatíve hosszúak a szavak (a lexémák), a leggyakoribbak a négy szótagúak (toldalékokkal, igekötőkkel stb.), s a korrekciós, illetőleg önellenőrző folyamatok e szavak kiejtése közben mennek végbe. Ez eredményezheti az újrakezdések jelentős részét, valamint a — később tárgyalandó — szavakban előforduló szüneteket. Példák az újrakezdésekre: *elektroni* (283 ms szünet) *elektronikus, hi* (85 ms szünet) *hibaforrás, magya* (197 ms szünet) *magyaráz, pro* (248 ms szünet) *prostituáltak.*

A legtöbb problémát a főnevek jelentik a lexikális hozzáférésben (az összes nehézséget 100%-nak tekintve, a főnevek részesedése 72,21%), a melléknevek csupán 23,61%-ban idéznek elő nehézséget, az igék pedig mindössze 4,16%-ban. Ezek az arányok összefüggenek azzal a ténnyel, hogy a „nyelvem hegyén van” jelenség is elsősorban a főneveket érinti, alig-alig a mellékneveket, és csak elvétve az igéket.

2. A morfo-fonológiai változás zavarai. — A lexikális hozzáférés zavarai nemcsak a tömorfémákkal lehet kapcsolatosak, hanem a todalékmorfémákat is érintheti azután, hogy a tömorféma sikeres aktiválása megtörtént. Azok az újrakezdések, amelyek a tömorféma változtatását tartalmazzák, jelzik azt, hogy a beszélő a szemantikailag helyesen aktivált szóhoz egy helytelen végződést választott. Ezekben az esetekben egyrészt az történt, hogy a beszélő újraszerkesztést végzett, ennél fogva szintaktikai zavar állt elő, amelyet más todalék aktiválásával „semlegesített”. Más esetekben téves todaléket aktivált, s az újraindítás és módosítás során ezt a tévedését korrigálta. Az *eltér a fogalmainknak* (136 ms szünet) *fogalmainktól* példában nyilvánvalóan téves volt a todalékmorféma előhívása. Az *és az ezzel kapcsolatos testrészeknek* (337 ms szünet) *testrészek voltak kapcsolatosak* példában már bonyolultabb a „történések” láncolata. Egyfajta szerkezetkontamináció eredményezhette a tévesen todalékkolt szót, a korrekció egyben szerkezetmódosítást is vont maga után. Fogalmi korrekció miatt érezte a beszélő szükségét a javításnak a következő példában: *a nyelvekkel* (288 ms szünet) *a nyelvvél nem különösebben foglalkoztam.* A szövegvagyományból kiderül, hogy egyetlen nyelvről van szó, a többes szám használata tehát nem helyes. Sorrendiségi zavar (egyfajta anticipáció) javítása végett kellett todaléket változtatni a következő példában: *foglalkozott a jellemzőivel* (312 ms szünet) *a jellemzőinek a hatásával.* Végül egy példa, amikor a grammatikai megformálás módosítása következtében vált szükségessé a todalék változtatása: *az alkoholfogyasztásról szeretnék Önökkel* (247 ms szünet) *önöknek néhány gondolatot elmondani.* Feltételezhető, hogy a beszélő az „önökkel beszélni” formát változtatta az „önöknek elmondani” szerkezetre.

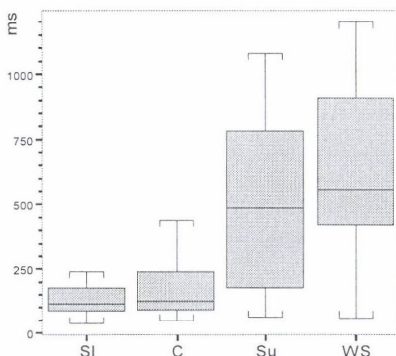
A todalék változtatása, „cseréje” úgy történhet, hogy a beszélő „visszamegy” egy korábbi beszédprodukciós szakaszba, ahonnan biztonsággal újratervezhet; ez azonban időt vesz igénybe, s ez a szünettartásban jut kifejezésre.

3. Fonetikai korrekció. — A spontán beszéd szünetei a fonetikai szintű hibajavítást is előjelezhetik a lexikális hozzáférés során. Ezek a korrekciók lényegében ismétlések, hiszen nem igényelnek újabb aktiválást a mentális lexikonban, de egyfajta fonológiai újraszerkesztés történik, és az artikulációs tervezés módosítása megy végbe. Mindez időt vesz igénybe, de feltételezésünk szerint lényegesen kevesebbet, mint a korábbiakban tárgyalt jelenségek. Példák: *találkozóhoz* (89 ms szünet) *találkozóhoz*, *györs* (116 ms szünet) *gyorsíró*, *akmelyik* (129 ms szünet) *amelyik*.

Valószínűsítettük, hogy a megakadás-jelenség helye a folyamatban és a természete meghatározza azt az időt, amin belül realizálódik. Hipotézisünk szerint a legtöbb időt a lexémák aktiválása veszi igénybe, kevesebbet a szavak toldalékmorfémájának korrekciója, illetőleg a befejezetlen szavak befejezése, és legrövidebb idő alatt rendezhetők az artikulációs nyelvbtlások. Ha a hipotézis igaz, akkor a szünetekre kapott időtartamadatoknak ezeket a különbségeket tükrözniük kell. Az empirikus tények alámátasztották a feltételezéseket (vö. 5. ábra).

5. ábra

A szünetek időtartama a lexikális hozzáférés folyamatában
(SI = nyelvbtlások korrekciója előtt, C = a szó újrajkezdése és befejezése előtt,
Su = toldalékok megváltoztatása előtt, WS = szótalálási nehézség esetén)

A szótalálási nehézséget megelőző szünetek átlagos időtartama (a szünet típusától függetlenül) 636 ms (az átlagos eltérés 304,92 ms); az újraindításokat (és a szó befejezését) megelőző szünetek átlaga 172,48 ms (az átlagos eltérés 366,32 ms); a toldalékváltoztatásos újraindításokat megelőző szünetek átlaga 500,56 ms (az átlagos eltérés 366,32 ms); a nyelvbtlások korrekcióját megelőző szünetek átlaga pedig 168,54 ms az átlagos eltérés 141,38 ms). A statisztikai elemzések szerint a különbségek szignifikánsak ($[F(3,332) = 83,439; p < 0,0001]$). A Games—Howell post hoc összevetés szerint robusztus a különbség a toldalékváltoztatásos újraindítások előtti szünetek és a szóbejező újraindításokat, illetőleg a nyelvbtláskorrekciókat megelőző szünetek között ($p < 0,0001$). A szótalálást megelőző és a toldalékváltoztatásos újraindítások előtti szünetek között kevésbé robusztus a különbség ($p = 0,015$). A szóbejező újraindításokat és a nyelvbtláskorrekciókat megelőző szünetek között azonban nem volt szignifikáns különbség (még 95%-os szinten sem). Ez egyértelműen jelzi azt, hogy a lexikális hozzáférés folyamata megtörtént, az előálló zavar nem az aktiválási szakaszban, hanem azt befejezően történt. Az első esetben a korrekció azért történik, mert a beszélő hirtelen elbizonytalanodik, hogy a lexi-

kális hozzáférés jó volt-e, a másik esetben pedig a lexikális hozzáférés tökéletes, csak a kivitelezés tökéletlen.

C) Szünetek a szavakon belül. — Feltételeztük, hogy a szavakon belül megjelenő szünetek hasonló funkciójúak, mint amit a lexémák és a toldalékok aktiválása során tapasztaltunk a spontán beszédben. A 2. táblázatban példákat adunk a szavakon belül előforduló szünetekre.

2. táblázat

Példák a szünettartásokra egyetlen szón belül

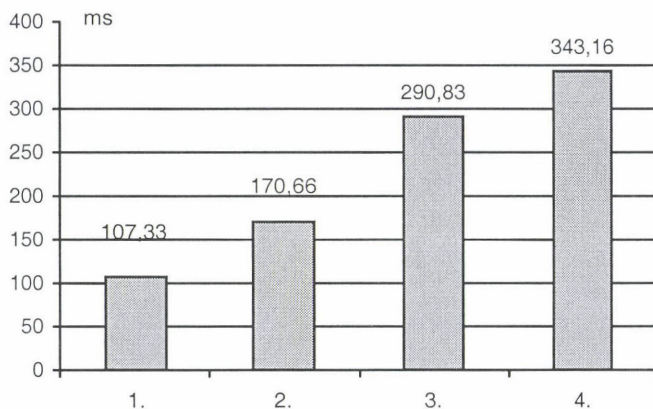
Szünet előtt	Szünet (ms)	Keresett szó/toldalék
har	134	madik
improvi	82	zációs
zené	148	ben
kutatás	180	nak
leg	342	népszerűbb
meg	253	alkotására
hát	405	térrel
nép	397	zenében

Az összetett szavakban jelentkező szünetek átlagos időtartama 290,83 ms (az átlagos eltérés 165,94 ms), míg a nem összetett szavakban található átlagos időtartama 107,33 ms (az átlagos eltérés: 46,71 ms). A szótó és a toldalék határán előforduló szünetek átlaga 170,66 ms (az átlagos eltérés 183,5 ms), a prefixumok és a szótó közötti szünet átlaga 343,16 ms (az átlagos eltérés 233,64 ms). Ezeknek a jelenségeknek további érdekessége az, hogy a szünetek úgy jelennek meg a szavakban, hogy nem törik meg a szótaghatárokat. A beszélő nyelvi tudatossága olyan erős ebben, hogy ösztönösen korrigál, ha a kimondott hangsor ellentmond a szótaghatárnak. Például a *szós* (579 ms szünet) *statisztikáját* esetében a kiejtés során zárt szótag keletkezett az eredetileg nyílt szótag (*szó-*) helyett. A szünetet követően a beszélő megismételte a [j] mássalhangzót, ezáltal „rendezte” a szó szótagszerkezetét. Számos hasonló esetben ez a fajta korrekció mindig megtörtént, tehát az idézett példa nem egyetlen különleges eset. Ez arra enged következtetni, hogy a szavakban lévő fonémákat mindig az adott specifikus szótagban hívjuk elő a mentális lexikonból.

A statisztikai elemzések szignifikáns eltérést igazoltak a különféle helyzetű szünetek között (az összetett és a nem összetett szavakban megjelenők esetén, vö. $p = 0,006$). Nincs szignifikáns különbség azonban azoknak a szüneteknek az időtartamában, amelyek a prefixumok és a szótó, illetőleg az összetett szavak szóhatárán jelentkeznek. Ez igazolja, hogy mindkét esetben szókeresési nehézséggel állunk szemben. Az a tény, hogy szignifikáns a különbség azon szünetek között, amelyek a nem összetett szóban (a tömorfémán belül vagy a tö és a toldalékmorféma határán) jelentkeztek, arra utal, hogy nem a lexéma aktiválása okozta a gondot a beszélőnek (6. ábra).

6. ábra

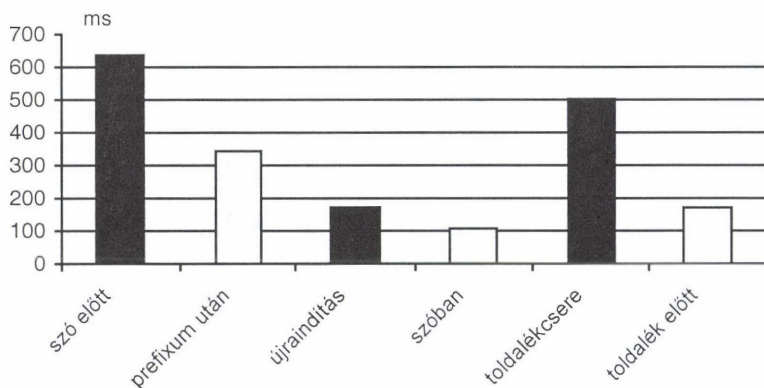
A szavakban különböző helyeken jelentkező szünetek átlagidőtartamának összehasonlítása
 (1. = nem összetett szóban, 2. = a szótó és a toldalék között,
 3. = összetett szóban a két szó határán, 4. = a prefixum és a szótó között)

Spontán beszédben a legrövidebb idő alatt oldja meg a beszélő a szóelőhívási bizonytalanságot. A legtöbb idő a lexéma előhívásához szükséges; valamivel rövidebb a toldalékok aktiválása. A 7. ábra együttesen szemlélteti az egyetlen szón belül és a nem egyetlen szón belül mért szünetek arányait.

7. ábra

A lexéma és a toldalék aktiválását, az előhívás bizonytalanságát jelző szünetek tartama egyetlen szón belül (szürke oszlopok) és nem egyetlen szón belül (fekete oszlopok)

A lexéma előhívása mindkét esetben a leghosszabb időt igényli, a bizonytalanság megoldása pedig a legrövidebbet. A toldalékcseré a spontán beszédben — mint láttuk — gyakran szerkezeti változtatást is szükségessé tesz, ezért az ekkor jelentkező szünetek lényegesen hosszabbak, mint a szótó és a toldalék között (egyetlen szón belül) előforduló szüneteké.

6. Következtetések. — A lexikális hozzáférés folyamatának temporális szerveződése nincs egyértelműen szemléltetve az ún. hibaalapú modellekben. A jelen eredmények azt mutatják, hogy minél messzebb jelentkezik a diszharmónia az artikulációtól, annál hosszabbak a szünetek a korrekciókat megelőzően. A szünetek időtartama jellemző a javítási folyamatokra: a beszélőnek akkor van szüksége a legtöbb időre, amikor a szemantikai választásban adódik nehézsége, rövidebb időt igényel a toldalékválasztási zavar megoldása, s a legrövidebb idő alatt képes az ún. fonetikai hibák korrekciójára. A „nyelvem hegyén van” jelenség szótalálási zavarának temporális sajátosságai alátámasztják a megállapítást. Itt is a szemantikai hozzáférés igényli a legtöbb időt, míg a fonetikai a legkevesebbet. A két vizsgálatban kapott értékek eredeti formájukban természetesen nem összehasonlíthatóak, azonban az arányok összevethetők. A szemantikai típusú előhívás mintegy két és félszerese a fonetikainak a „nyelvem hegyén van” szókeresési állapotban; a spontán beszédben a fonetikai korrekció mintegy három és félszer rövidebb idő alatt oldható meg, mint a szemantikai vagy a morfológiai.

A szakirodalmi adatok szerint a beszélőnek kb. 100 ms-nyi ideje van arra, hogy egy belső jelrendszer segítségével mintegy „értse” az artikulációs szerveket zavar esetén (vö. W. J. M. LEVELT, *Speaking: From Intention of Articulation*. MIT Press, Cambridge, MA. 1989.). Jól látható ez olyan megakadások esetén, mint az elemzett újrakezdések, szöbefejezések vagy egyszerű nyelvbtlások. Az ezeknél tapasztalt szünetek összesített átlagos tartama 149,45 ms. Ugyanakkor azoknak a zavaroknak a korrekciója, amelyek magasabb szintű szerveződésűek, mint például a megfelelő lexémák kiválasztása, több időt vesz igénybe. Az itt előfordult szünetek időtartamának összesített átlagértéke 423,33 ms. A toldalékok előhívása, illetőleg módosítása következtében létrejött szünetek átlagos tartama 335,61 ms. Az elemzett adatok alapján igazoltnak vehető, hogy egy mondat tervezésekor minden egyes szó morfo-fonológiai kódja egyenként aktiválódik a mentális lexikonban. Az eredmények megerősítik a kiinduló hipotézisünket, hogy a szünetek valóban előjelzik a lexikális hozzáférés különböző folyamatait.

GÓSY MÁRIA

The temporal organisation of lexical retrieval

The interaction between pauses and the retrieval of the desired lexemes in the process of word production is a topic that involves controversies worth investigating. The hypothesis of the present paper was that certain pauses might refer to specific operations in the mental lexicon predicting the phonetic output. The temporal analysis of word retrieval was carried out in a 'tip-of-the-tongue' elicitation experiment while pauses (1) marking the speaker's word finding trouble and (2) preceding restarts and repetitions were measured in spontaneous speech. The results confirmed the existence of specific temporal organisation underlying lexical access: a significantly different amount of time was measured depending on the subprocesses involved and on the mode of word retrieval that mediated between concept and articulation.

MÁRIA GÓSY

Az alany és állítmány primátusának váltakozó megítéléséről

E cikk megírására LACZKÓ KRISZTINA „Az alany és az állítmány viszonyáról: hozzárendelés vagy alárendelés?” (Nyr. 125. 2001: 407—17) c. munkája készített.

1. A nyelvtudomány empirista jellege és ami ebből következik. — A nyelvtudomány a matematikától, filozófiától és logikától eltérően nem racionális, hanem empirikus tudomány. Ebből többek között az következik, hogy tudományos találon történő mozgásunk helyes voltát elsősorban a nyelvi tények dönthetik el. Évekkel ezelőtt V. SZ. HRAKOVSKIJ pétervári nyelvész professzor az előadása utáni vitában Wacha Balázs hozzászólása kapcsán kijelentette, hogy a „legtudományosabbnak látszó elmélet is összeomlik, ha azt a nyelvi tények nem igazolják”. LACZKÓ KRISZTINA előzőleg „Az alany-állítmányi viszony megítélése” (Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. Bp., 1994. 74—5), „Az alany és az állítmány viszonyáról” (Vox humana. Bolla Kálmán prof. 70. születésnapjára. Bp., 250—6) c. munkákban foglalkozik a témával. Ez azt bizonyítja, hogy nézetei jól átgondoltak.

A) Mi irányítja az egyeztetést? — LACZKÓ KRISZTINA (409) „inkább tudománytörténeti érdekességnek” tartja K. E. MAJTYINSZKAJÁNAK azt a felfogását, amely szerint „az alany az állítmány fölrendeltje, s ennek legfőbb grammatikai bizonyítéka, hogy az alany irányítja az egyeztetést”. Ez a vélekedés az orosz nyelvészeti iskolák hatására kerülhetett be a magyar nyelvészetbe, amely „esetleg csak azokban a nyelvekben tekinthető helytállónak, amelyekben létezik nembeli egyeztetés (például az orosz)”. Ugyanezen az oldalon 15 sorral lejjebb DEMÉNEK (Mondatszerkesztési sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971. 51—4) az állítmány primátusáról szóló elmélete alapján viszont már ez olvasható: „az alany irányítja az egyeztetést...” Csak találgatni lehet, hogy a nembeli egyeztetés meglete miért előfeltétele az alany irányította egyeztetés meglétének, amely egyeztetés az oroszban csak egyes számban és múlt időben lehetséges. A németben is három nem van, de ez egyáltalán nem játszik szerepet az alany irányította szám- és személybeli egyeztetés meglétében. Vö. „Zwischen dem Subjekt und der Personalform im Prädikat besteht allgemein formale Kongruenz, d. h. die Personalform muss dem Subjekt nach Zahl (Singular oder Plural) und Person (1., 2. oder 3. Person) entsprechen” (SCHULZ — GRIESBACH, Grammatik der deutschen Sprache. Hueber, München, 1990. 333). Az angolban is az a felfogás érvényesül, hogy az igének kell megegyeznie az alanyával és nem fordítva. Vö. „In English, the most generally recognized agreement (or concord) is that between a subject and its verb. As verbs have few inflections, this mainly affects the third person of the present simple of lexical verbs, where the singular -s ending contrasts with the plural and with the other persons of the singular (e. g. *He* or *she* works, but *I*, *we*, *you*, *they* work). The verbs *be* and *have*, and progressive and perfect tenses formed with them (*I am* working, *She has* worked), also must agree with their subjects.” (S. CHALKER, E. WEINER, The Oxford Dictionary of English Grammar. Oxford, 1994. 18.) A magyar nyelvészetben sem tudománytörténeti érdekesség az alany irányította egyeztetés. A MMNyR.-ben (Bp., 1962. 138) TOMPA JÓZSEF megállapítja, hogy „az állítmányt egyeztetjük alanyával... A két főmondatrész közötti egyezés (congruentia) úgy jön létre, hogy a mondat dinamikusabb fő részének, az állítmánynak az alakját a statikusabb fő résznek, az alannak az alakjához igazítjuk...”. RÁCZ ENDRE „A mai magyar nyelv” c. egyetemi tankönyvben (Bp., 1968. 228) leszögezi, hogy „az alany és állítmány kapcsolatát alakilag az fejezi ki, hogy az állítmány számban és személyben megegyezik az alannal”. Mindez nem véletlen. Az egyeztetést minden nyelvben az a szófaj irányítja, amelynek kategóriái állandóbbak, vagyis statikusabbak és önállóak. Az igének a 3. sze-

mélyű főnévhez való igazodását jól szemlélteti a főnévnek megszólításban történő használata. Ilyenkor a főnév ugyanis 2. személyűvé válik: *Rebi, gyere, segíts nekem! Rebi és Hanci, gyertek, segísetek nekem!* Vannak főneveink, amelyek csak többes számban használhatók. Ilyenkor az állítmány is többes számba kényszerül: *A lakásviszonyok nem kielégítőek.* Az állítmány alakjának az alany jelentésétől való függőségét bizonyítják azok az angol példák is, amelyekben egyes számú gyűjtő jelentésű alany állítmánya állhat egyes és többes számban is: *Our family is quite a big one. — A nyomorultak nehéz körülmények között élnek. — My family are early risers 'members of my family'.* Vö. a magyarban: *A „Nyomorultak” / A „Nyomorultak” című regény Victor Hugo legnagyobb műve. Az EU keretében egyesült államok gyorsabban fejlődnek. — Az Egyesült Államok / Az Egyesült Államok kormánya támogatja hazánkat.* (Vö. BERRÁR JOLÁN, A mondattan. In: Nyelvtan — stílus, szónoklás. Szerk. TERESTYÉNI FERENC. Bp., 1960. 363). Néha előfordul az ún. fordított egyeztetés, amikor a kopula az állítmány névszói részével egyezik meg: *A hunok harcias nép volt. Kovácsék gyermektelen házaspár volt* (vö. PETE ISTVÁN, Egyeztetési típusokról a mondat szerkezetében. In: A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei. IV. Szeged, 2000. 69—84).

B) *Vonzat-e az alany?* — LACZKÓ KRISZTINA úgy véli, hogy az alany vonzat voltát „jó néhány érv támasztja alá” (410). Én ezeket az érveket ingatagnak érzem. 1. „Az alany képes tárgyjal (mely mindig vonzat) és határozói vonzattal váltakozni bizonyos szerkezetekben, következésképpen az alany maga is vonzat... Az aktív-passzív transzformáció kétszeresen is igazolja az alany vonzat voltát: *János könyvet ír. → János által könyv íratik*” (410). Az alany azonban képes állítmánnyal is váltakozni: *E könyv írója Huszár Erika. → Ezt a könyvet Huszár Erika írta.* 2. „Csak az állítmányról lehet az alanyra kérdezni, hiszen az igei állítmánynak önálló kérdőszava nincs”. Ezt nem erősítik meg a következő állítmányra vonatkozó kérdő mondatok: *What does (or did) the subject do? What tells about the condition of the subject?* (angol), *Was wird über das Subjekt ausgesagt?* (német), *Mit állítunk az alanyról? Mit mondunk az alanyról?* (SZENDE ALADÁR, Anyanyelvi kalauz a család számára. Bp., 1976. 165, 167).

C) *Irányíthat-e a bővítmény egyeztetést?* — LACZKÓ KRISZTINA felfogása szerint „a szám és személybeli egyeztetésnek éppen az a sajátága, hogy mindig a bővítmény irányít (vö. a birtokos jelzős szintagmát — *én könyvem*, valamint az igenévi szerkezetet — az *én idéztem* példa)” (409). Ez az utóbbi példa teljesen idegen a mai magyar nyelv rendszerétől. Vö. az *én példám*, az *általam idézett példa*. Jelzői igeneves szerkezetek vannak a magyarban, de itt semmiféle egyeztetés sem fordul elő, a főneveket pedig semmiféle névmással sem lehet helyettesíteni: *dér csipte szőlő → *én csiptem szőlő, kígyó marta seb, madár látta kenyér, Isten áldotta tehetség, eső verte széna, áramkimaradás(ok) okozta sötétség.* Ennek a szerkezetnek van még egy nyomatékos személyes névmásos változata is: *A magam (magad, maga, magunk, magatok, maguk) építette ház a jövő héten beköltözhető lesz.* A személyes névmások, a birtokos személyragok és birtokos névmások használata független a mondatban lévő bármelyik alapszótól, mivel a beszéd egocentrikus voltából adódóan ezek a valóságra, a beszédaktus összetevőire irányuló kategóriák *reality-based categories*. A személyes névmások csak nyomósítanak, vö. *Erika mellettem/émmeltem (melletted, mellette, mellettiünk, mellettetek, mellettük) ült. — Ez a könyv az enyém (a tied, az övé, a mienk, a tiétek, az övék).* — *A könyvem (a könyved, könyvünk, könyvetek, könyvük) az asztalon van. — Az ő könyve van az asztalon, nem a te könyved/nem a tied.* Némely esetben a személyes névmás kitétele jelentésmegkülönböztetést okoz: *Péter szereti a feleségét. — Péter az ő feleségét szereti, nem a tiédet. — Péter csak a saját feleségét szereti.* Az alany és az állítmány egyeztetésénél a személy és a szám kategória elválaszthatatlan egymástól, a birtokos je-

lölésénél a ragok esetében szintén elválaszthatatlanok, a birtok száma viszont független a birtokos személyétől: *az én könyvem/könyveim, a mi könyvünk/könyveink. Egész énemmel tiltakozom ez ellen. A felesége az ő második énje.* Bővítmény csak a *-lak/-lek* ragozás esetében irányítja az egyeztetést: *Szeretlek.* — *Szeretlek titeket is.* A tárgyas ragozás esetében viszont csak „elvi” irányításról beszélhetünk, amelynek a konkrét „kivitelezése” az alany feladata: *Őt én szeretem igazán, te nem szereted őt.*

D) Eleve hozzátartozik-e az alany vonzat volta az ige jelentéstartalmához annak szótári tételeként? — LACZKÓ KRISZTINA tudatában van annak, hogy „a fő nehézséget az alany vonzat voltának a megítélése jelenti” (410). Ő úgy gondolja, hogy „az ige jelentéstartalmához általában eleve hozzátartozik az alannal való kiegészülés”. Az igei jelentéstartalom a legtisztábban a főnévi igenévben (nem véletlen, hogy számos nyelvben ez az ige szótári alakja) és a *nomen actionis* jelentésű főnévben fejeződik ki. Ennek érdekes bizonyítéka a három éves Rebi unokám szóhasználata, aki egykor elkezdte csúfondárosan énekelni nekem a következő kis dalt: *Kutya, kutya tarka, Se füle, se farka, Mégis azt ugatja, hogy a Pista csalfa.* Ez így nem jól van, mondom neki. Úgy kell énekelni, hogy *a Nagyi csalfa.* — *Miért csalfa a Nagyi?* — *Mert bepalizott* válaszoltam a váratlanul jött kérdésre némi töprengés után. Erre ő: *Mit jelent a bepalizás? A bepalizni* szót soha senkitől sem hallotta a családban, nekem is csak a kényszerítő körülmények hatására jobb híján jutott az eszembe, de a jó nyelvérzékű gyerek automatikusan ráérezett, hogy itt a Nagyitól független igei jelentésre van szüksége, s ezért nem azt kérdezte, hogy *Miért palizott be? Mit jelent a bepalizott?* Ez a kis történet azt bizonyítja, hogy az alany nem tartozik az ige szótári jelentéséhez, és így nem is vonzata az igeinek. De ez nyelviileg is igazolható. Vö. *valahol, valamikor, valamiért bepalizni vkít*, de: **be-palizni ki — vkinek a bepalizása valamikor, valahol, vmiért*, de: **ki bepalizása.* LACZKÓ KRISZTINA „Névmási csoport? Adalékok egy sajátosan bővíthető szófaji osztályhoz” (Nyr. 1995: 398) c. cikkében RÁ CZ ENDRÉRE hivatkozva megállapítja, hogy a „*nyelvtant tanulni* szerkezet alaptagja a *tanulni* főnévi igenév, bővítménye tárgy. A főnévi igenév bármely mondatrészi szerepbe kerül, megmarad mellette a tárgy”: *Jó nyelvtant tanulni, Szeretek nyelvtant tanulni. Megyek nyelvtant tanulni. Ideje nyelvtant tanulni* (a főnévi igenév jelző). Ezek után az olvasók többsége egyetért azzal, ha LACZKÓ KRISZTINA óvatoskodó megfogalmazását, amely szerint „Az alany mint vonzat ugyanis nem tartozik hozzá alapvetően a főnév szótári tételéhez, s kérdéses a melléknév szótári tételéhez való tartozása is, jóllehet például Rá cz Endre (1994c: 89—90) a melléknév valenciaértékét vizsgálva a melléknév vonzataként tartja számon az alanyt, azzal indokolva, hogy állítmányi funkcióban a melléknév mindig köthető az alanyhoz” (411), így módosítjuk: az alany nem vonzat révén épül be a mondatba.

E) Milyen funkcióban kaphatnak a névmások szabad bővítményeket? — LACZKÓ KRISZTINA (Névmási csoport? Adalékok egy sajátosan bővíthető szófaji osztályhoz: Nyr. 1995: 398—408) megállapítja, hogy a névmások lexikai tételként indirekt denotatív jelentésükből adódóan gyakorlatilag bővíthetetlenek. Ha viszont a névmás állítmányi szerepbe kerül, szabad bővítményeket kaphat, s ez a legszemléletesebb grammatikai bizonyíték az állítmány központi szerepére (412—3): *Jövőre a faluban teljesen a tettek lesz a föld.* Ez az egy példa nem erősíti meg az állítmány központi szerepéről megfogalmazott, alkalminak tűnő vélekedést, sőt cáfolni látszik. A *tettek* névmás ugyanis „nem állítmányi szerepbe került”, hanem általában állítmányi funkcióban használatos névmás. Egyetérték a szerzővel, hogy a névmások egyetlen „természetes” bővítménye az értelmező. Értelmezője, jelzői mellékmondata viszont többnyire az alanyi funkcióban szereplő névmásnak van: *Én, ostoba, hittem neked. Ti, a szakértők ne tudná-*

tok? Ti, barátaim, megértitek a helyzetemet. ↔ Ti, akik a barátaim vagytok, megértitek a helyzetemet. ↔ A barátaim ti vagytok, és így megértitek a helyzetemet.

F) Névmás, „határozószó más”, „igé más”, a vagy létezik-e igei állítmányi mellékmondat? — LACZKÓ KRISZTINA (415) úgy véli, hogy csak névszói állítmányi mellékmondat van, „igei állítmányi mellékmondat nem létezik”, s ez „mutatja a legtisztábban azt, hogy az igei állítmány alanya alárendelő jellegű”, maga az állítmány pedig az egyedüli főmondatrész. RÁCZ ENDRE „A mai magyar nyelv” (Bp., 1968. 372) c. egyetemi tankönyvben szintén kijelenti: „Igei állítmány nem fejthető ki mellékmondatl”. Vannak utalószavas mondatrészkifejtő mellékmondatok és utalószó nélküli mellékmondatok. Az utalószó a főmondati részben távolra mutató névmás, amely a főmondatban azt a funkciót tölti be, amelyet a mellékmondat kifejt. A fő problémát annak az eldöntése jelenti, hogy vannak-e igét helyettesítő és így arra rámutatni képes i g e m á s o k, vagy pedig a névmási határozószókhöz hasonló (én ezeket a főnévi, melléknévi, számnévi névmásokhoz hasonlóan határozószói-másokként kategorizálom) névmási igék? Igen, vannak. Az az mutató névmás igére utaló szó is lehet, a *történik, csinál, tesz, végbemegy, folyik, művel* igéket névmási igékként is számon tarthatjuk, amelyek számos ige helyettesítő lehetnek. A legtipikusabbak azok a mellékmondatok, amelyeknek zsugorított (vagy inkább valamilyen) változatai a főmondatba ugyanolyan funkcióba illeszthetők, mint amilyenben az utalószó volt. Vö.: *Nem a z é a madár, a k i elszalasztja. ↔ A madár nem (annak) az elszalasztójáé. Olyan a cipőm, mint a tied. ↔ A cipőm a tiedhez hasonló/hasonlít a tiedre.* Ennek alapján a következő mondatok egyértelműen bizonyítják, hogy az igei állítmány mellékmondatl is kifejthető: *Engemet senki sem szeret. ↔ Én vagyok az, akit senki sem szeret. Én senkit sem szeretek. ↔ Én vagyok az, aki senkit sem szeret. Te árultál el engem. ↔ Te vagy az, aki elárultál engem.*

G) Az állítmány primátusának 9 szempontú cáfolata. — Az ige központi szerepét a mondatban már a középkorban is hangsúlyozták (vö. VILMOS ÁGEL, Valenztheorie. Tübingen, 2000. 16—21). A valenciaelmélet már 1781-ben megfogalmazódott JOHANN WERNER MEINER „Versuch einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftlehre” c. könyvében. 100 évvel később nálunk BRASSAI SÁMUEL 1881-ben kijelenti, hogy „a mondat fő és uralkodó eleme az ige, és az összes többi alkotórészeket reá kell vonatkoztatni”. Újabb 100 év elteltével a Frege-féle matematikai logika és a kémiai vegyértékek hatására ismét újraéledt az állítmány primátusának az elmélete. Ezen elmélet szerint a mondat stabil elemei a p r o p o z í c i ó t (p) ’ítéletet’ alkotják, amelybe az a, b, c tárgyak tartoznak, ezeket pedig valamilyen viszony (R/Relation) köti össze. A propozícióban az R az állítmány (P), az a, b, c tárgyak pedig az állítmány a r g u m e n t u m a i (más terminológiai rendszerben a k t á n s a i, vagy p a r t i c i p á n s a i [Mitspieler]). Formális jelölésük: $p = aPbc$, vagy $p = aRbc$. Az *Úgy hallottam, hogy holnap reggel revizor jön hozzánk* mondatban például a propozíció: *revizor jön hozzánk*. Az állítmány lehet egyvalenciájú aR (*A kutya a l s z i k*), kétvalenciájú aRb (*A kutya m e g u g a t j a a járókelőket*), háromvalenciájú $aRbc$ (*A fiú bort v e t t az apának*) és négyvalenciájú (*Uta németről angolra f o r d í t o t t a a cikket*). L. TESNIÈRE szerint a ige h a t ó k ö r é t ő l függ a mondat kötelező és fakultatív bővítményeinek a száma. A kötelező bővítmények (aktánsok) között megkülönböztet elsőrendű (alanyt), másodrendű (egyenes tárgyat) és harmadrendű (közvetett tárgyat) aktánsot. A fakultatív bővítmények pedig lehetnek határozók és jelzők. Az ige primátusát valló nézettel a következőket lehet szembeállítani: 1. Minden nyelvben vannak igétlen mondatok: *Ez már mégiscsak sok! Hátra arc! Kollégiumi igazgatói szoba. A falon régi csoportképek*. 2. A kopulák és az időbeli segédigék hatóköre egyáltalán nem terjed ki a névszói állítmánykiegészítő bővítményeire: *Magyarország s z e g é n y ásványi k i n c s e k b e n . A kosár tele volt a l m á v a l .*

Gábor ennek az iskolának volt a tanulója. 3. A ragozott igealak hatóköre nem terjed ki a mondat alanyának a bővítőjeire: *A nemzet akkori politikai helyzete magyarázatra szorul.* (E mondat információs központja a *politikai* fakultatív jelző, amely egyáltalán nem lehet a *szorul* ige argumentuma. 4. A jelző és a határozó is lehet a mondat kötelező bővítője: *Ma jó napom volt.* (**Ma napom volt*). *Péter Szegeden lakik.* (**Péter lakik.*) A kötelező és fakultatív bővítők megkülönböztetésének nyelvészeti szempontból nincs nagy jelentősége, mivel szerkezetüket tekintve semmiben sem különböznek egymástól (*Péter Szegeden dolgozik.* — *Péter dolgozik*). Jelentőségük az igei kötelező egyenes és függő tárgyi vonzatok esetében azonban igen nagy, mivel ezek az egyes nyelvekben sokszor jelentősen különböznek egymástól. 5. Az igei állítmány valencialehetőségeinek a realizálása nemegyszer az alanytól függ: *Péter beszél.* — *A rádió beszél.* *Péter folyékonyan beszél németül.* — **A rádió folyékonyan beszél németül.* 6. Valenciaértéke nemcsak az igének van, hanem minden jelentéssel bíró nyelvi egységnek, még a morfémnak is, a szabad bővítők sem függetlenek az alapszó valenciájától. A *-ság/-ség* morféma például nem képezhet minden igéből, melléknévből és főnévből elvont vagy gyűjtő jelentésű főnevet: *segítség, gyorsaság, ritkaság, betegség, magyarság, hegység, uraság, de: *ceruzaság, *írásosság.* 7. A halmazott mondatrészek között bizonyos formai egyformaságnak kell lennie: *Sokáig és gyorsan dolgoztunk.* — **Sokáig és gyorsabban dolgoztunk.* — *Sokáig és egyre gyorsabban dolgoztunk.* 8. N. D. ARUTJUNOVA (Сказуемое. In: Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990. 455) úgy véli, hogy a nominalizáció az állítmányon nyugszik: *Tihamér iskolánkban tanul.* → *Tihamér iskolánk tanulója.* *A barátok május elsején találkoztak.* → *A barátok május elsejei találkozója.* Ez a nézet pontosításra szorul. Úgy tűnik, hogy a nominalizáció lehetősége az adott ismertetőjel dinamikus voltától, főnéviesítési lehetőségétől és valamilyen tárgy ismertetőjeleként való szereplési lehetőségeitől függ, nyugodhat az állítmányon és az alanyon is. Vö. *Utcánk sarkán egy magas ház van/áll.* → *A ház magassága 20 méter.* *Kis lak áll a nagy Duna mentében.* → **Kis lak állása a nagy Duna mentében.* *Tegnap er ő s s z é l f ú j t.* → *Tegnap hatos erősségű szél fúj t.* 9. A Frege-féle matematikai logikán alapuló állítmány-argumentum elemzésben csak alárendelő viszonyok léteznek, a nyelvészet az alárendelésen kívül ismer még mellérendelést, hozzárndelést (*Erikának van lakása, de még milyen!*), kísérő mondatrészeket is (*Gyerekek, segítetek!*).

2. A beszélő szerepe a mondatstruktúra kialakításában. — ÁGEL VILMOS (i. m. 7) kiemeli, hogy „a szavak — mindenekelőtt az igék — predeterminálják a mondat struktúráját” („Wörter — vor allem Verben — präterminieren die Satzstruktur”). Az viszont, hogy milyen szavak, pontosabban mely szófajokhoz tartozó szavak kerülnek be egy mondat struktúrájába, a beszélő választásától függ. A beszélő szó-, szófaj- és mondatstruktúra választását négy tényező befolyásolja: 1. a dolgok állása, 2. a szavak szemantikai és szófaji kategoriális jelentésének a választott mondatstruktúrával, annak egyes szerkezeti egységeivel, 3. a mondandó konnotációs aktualizálása, 4. a címzett. Vö. *reality-based orientation, word meaning- and sentence structure-based orientation, informative-based orientation, hearer-based orientation*). A dolgok állása pl. mutathatja azt, hogy a valóságban van egy ország, és ezt az országot sok nemzetiség lakja. Ezt a beszélő többféle mondatstruktúrában fejezheti ki (vö.: М. В. ВСЕВОЛОДОВА, Практикум по курсу Функционально-коммуникативный синтаксис. Москва, 1995. 6):

Oroszországban sok nemzetiség él. Oroszországot sok nemzetiség lakja.
Oroszország sok nemzetiséget fog össze (tömörít, tart össze).
Oroszország soknemzetiségű. Oroszország soknemzetiségű állam/ország.

Oroszország lakossága soknemzetiségű. Nemzetiség Oroszországban sok van. Oroszország egy olyan ország, amelyben sok nemzetiség él.

Ez az egy példa bizonyíthatja, hogy az igei és az összetett névszói állítmány között szinte semmiféle szakadék sincs. Talán még az igei állítmány primátusának az elméletét is cáfolja. ÁGEL VILMOS (i. m. 7) bizonyára csak a heurisztikus hevület büvkörében fogalmazhatta meg a következő állítását, amely szerint „Egy ige ugyanaz, mint amikor egy sötét helyiségben felkattintjuk a villanyt. Egy csapásra megjelenik a mondat alapszerkezeti váza” („Ein Verb, das ist so, wie wenn man im dunklen Raum das Licht anknipst. Mit einem Schlag ist das Grundgerüst des Satzes da”). Egy kis kísérletet végeztem a környezetemben. „Felkattintottam” az *él* igét → *Él, mint hal a vízben, Kis városban élek, a soknemzetiségű elhangzása* után a *Közép-Európában az államok soknemzetiségűek, a könyv* szó után pedig *A könyv az asztalon van* mondatot kaptam. Vagyis egyik szófaj sem „hagyja sötétségben” az embert.

A beszélőnek arra is lehetősége van, hogy denotatív szituáció jelölésekor négy eltérő kategoriális jelentésű szófaj között választhasson. Vö.

Erika megharagudott rám megjegyzésem miatt.

Erika haragos lett megjegyzésem miatt.

Erika haragosan nézett rám megjegyzésem miatt.

Erika haragra lobbant megjegyzésem miatt.

A beszélő választhat egyrészes és kétrészes mondat szerkezetek között is. Vö.: *Már hetek óta nem esett.* ↔ *Már hetek óta nem esett az eső.* ↔ *Már hetek óta nem volt eső.* De csak: *Sok eső esett az éjjel.* ↔ *Nagy eső volt az éjjel.*

3. A predikatív viszony elemzése. — HUSZÁR ÁGNES (A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. NytudÉrt. 101. sz. 1979. 4—10) az alany és állítmány kapcsolatának öt fő koncepcióját különbözteti meg: 1. Az alany primátusának a hívei szerint az alany és állítmány kapcsolata alárendelő, amelyben az alany egyeztetés formájában irányítja az alárendelést. 2. Az állítmány primátusának a kezdeményezői azt állítják, hogy az alany és állítmány kapcsolata alárendelő, amelyben az állítmány vonzat formájában irányítja az alárendelést. 3. A paralelizmus-felfogás képviselői az alany és állítmány viszonyát nem tartják alárendelőnek. E nézet hívei úgy gondolják, hogy a *Ti mit csináltok itt?* mondat alánya és állítmánya alakjai között nincs semmiféle függőségi viszony, mivel a *ti* névmás csak a *csináltok* alakokkal állhat, és fordítva. De ezt az *ebben a könyvben* szerkezet tagjairól is elmondhatjuk. 4. A hozzárendelő felfogás követői úgy vélik, hogy az alany és állítmány viszonya kölcsönösen hozzárendelő, vagyis kölcsönösen függnek egymástól. 5. A mondatmag-koncepció elindítója az alany és állítmány kapcsolatát olyan szorosnak tekinti, hogy azok oszthatatlan mondatmagot alkotnak, s ezen belül alig bírnak önálló értékkel.

4. A mondat ötféle szempontú elemzése. — ELEKFI LÁSZLÓ (A predikatív viszony: Nyr. 90. 1966: 62) a predikatív szerkezetek kombinált szempontú (nyelvtani, logikai és ún. lélektani) elemzésének a híve. Én a mondat központjának (magjának) szintén a predikatív viszonyt tartom, amelynek logikai, szemantikai, nyelvtani, szerkezeti és információs szempontú elemzését tartom fontosnak.

A) A predikatív viszony logikai elemzése. — A nyelvtudományban kétféle logikai elemzés honosodott meg: az arisztotelészi attributív logikán és a Frege-féle matematikai logikán alapuló mondatelemzés. Az előbbi központi problémája

a mondatfajták és az ítélet kapcsolata, az utóbbié pedig a mondaton belüli propozíció és a beszélő vele kapcsolatos attitűdjét kifejező rész elkülönítése. Az arisztotelészi logika szempontjából a mondat alanyi és állítmányi része egyenlő rangú ítélettagok (a részeken belüli bővítményekkel nem foglalkozik), a matematikai logikán alapuló elemzés viszont az állítmányt tekinti a propozíció fő tagjának, mivel csak az igei állítmánynak van R funkciója. Egy mondatban azonban nemcsak az igének van viszonyt keltő funkciója. R funkciója lehet például a határozószóknak, sőt még a nem autoszemantikus főneveknek is. Ezek üres helyeinek kitöltése nélkül nincs értelmes mondat. Vö. pl.: **Erika nagyon lány. — Erika nagyon szép lány. *Az unoka beteg lett. — Erika unokája beteg lett.* Igen érdekes ÁGEL VILMOS (i. m. 58) okfejtése az előjárók R funkciós szerepéről, amely közvetve szintén cáfolja az ige egyedüli R funkciós szerepét a mondatban, de ugyanakkor meg is erősíti azt. Ellenérzést bennem csak a felfogását tükröző jelölési módja vált ki. Az *Andreas geht auf → die Straße* jelölési mód eltorzítja a kapcsolatok lényegét. Én ugyanis úgy vélem, hogy nem az igének van előjárója, hanem a főneveknek, hiszen azoktól függ, hogy az ige változatlanul hagyása mellett miért kell más és más előjárót használnunk. Vö. *Andreas geht → an die Front, Andreas geht → in den Wald.* Névelőjük is a főneveknek van, és nem az igéknek. Az előjáróknak és a névelőknek a főnevekhez való tartozását jól bizonyítják az ilyen példák: *Andreas geht → auf die / zur Post. Andreas geht → aufs / zum Rathaus. Andreas geht ins Ausland. Andreas geht ins / zu Bett.* E szerkezetekben az ige alaptag volta és az előjárós-névelős főnevek vonzatos determinánsi minősége azonban vitathatatlan. Vö. *Andreas steht/geht → auf der Straße.* András áll/megy az utcán. Az oroszban viszont: *Андрей стоит → на улице. — Андрей идет → по улице. Andreas sucht Beeren und Pilze im Wald.* E példák azt bizonyítják, hogy bizonyos előjárók és esetek használata nemcsak attól függ, hogy az ige *hová?* vagy *hol?* kérdésre felel-e, hanem a determinánsként használt főnevek jelentésétől, a helyviszony statikus vagy dinamikus voltától is. Ezért én a mondatok logikai elemzésénél továbbra is az arisztotelészi logikát részesítem előnyben, mivel ez több vonatkozásban érintkezik a nyelvtani predikatív viszonyal. Ezt a nézetet követi a középkori **aliquid — stat pro — aliquo** (valamit valamiről mondani) modell is.

Amiről mondunk valamit, az a logikában a *szubjektum*, a nyelvtanban a mondat *alanyi része*, az pedig, amit mondunk róla, a logikában a *predikátum*, a nyelvtanban pedig a mondat *állítmányi része*. A „valamiről valamit”, a logikai szubjektum és predikátum kapcsolatát, a *paralelizmus* jellemzi: egyik rész sem lehet meg a másik nélkül. A mondat alanyi pozíciójában általában alanyesetben álló főnevek, állítmányi pozícióban pedig ragos igealakok találhatóak. Alanyi és állítmányi pozícióban azonban elvileg bármilyen szóalak szerepelhet, sőt alanyi vagy állítmányi pozícióba „süllyedt” teljes mondat is használható, vö. *Kétszer kettő négy. Tévedni emberi dolog. Az „eszik” egyes szám harmadik személyben álló igealak. A „Világ proletárjai, egyesüljetek!” jelszó volt. A borból maradt még két üveggel. Repülővel a Kanári-szigetekre! Cipőt a cipőboltból!*

B) A predikatív viszony szemantikai elemzése. — A mondatsemantika három dolgot bizonyít: 1. az alanyi funkcióban lévő szó a mondat szemantikai központja, 2. az alanyi (és tárgyi) funkcióban szereplő szavaknak általában referenciális jelentésük kerül előtérbe, 3. az értelmes mondat előfeltétele a szemantikai egyeztetés megléte a mondat *valamennyi* tagja között. HUSZÁR ÁGNES (i. m. 7) hivatkozik HENNIG BRINKMANN „Die deutsche Sprache” (Düsseldorf, 1962. 457) c. könyvére is, amelyben a szerző rámutat arra, hogy „a kimondott alany lehetőségeket hordoz magában, a különböző állítmányok lehetőségeit... Az alany előreutal az állítmányra, az állítmány visszaal az alanyra”. A verbális közlést megelőző szituációt tükröző dolgok állásában tudatunk legelőször az egyedi konkrét önálló tárgyakat különíti el, azután az

e tárgyhoz kapcsolódó nem önálló, időhöz kötött cselekvéseket és ismertetőjeleket, aztán pedig a cselekvésektől függő tárgyakat, azoknak az ismertetőjeleit. Targyakat jelölő szavak a főnevek, cselekvéseket igék, ismertetőjeleket melléknévek és határozósók jelölnek. Ezeknek a kapcsolata alapján alakulnak ki a mondatrészi pozíciók.

C) A predikatív viszony nyelvtani elemzése. — Nyelvtani szempontból az alany primátusáról kell beszélnünk, mivel a mondatok többségében az alany irányítja az egyeztetést. A magyarban az alany primátusi szerepe kiegészül a 3. személyű határozott tárgy másodlagos egyeztetést befolyásoló szerepével. Az igék tárgyas ragozása elvétele akkor is kötelező lehet, ha a mondatban nincs határozott névelős tárgy. Ilyenek a *beér* és a *megjár* több jelentésű igék tárgyas alakjai egyik jelentésükben: *Beérem egy tányér levessel is. Kevéssel is beéri az ember. Ne vedd meg ezt, megjáród vele. Jó az új cipőd? — Megjárja.*

D) A predikatív viszony szerkezeti elemzése. — HUSZÁR ÁGNES (i. m. 20—6) hosszasan foglalkozik azzal, hogy szintagma-e az alany és állítmány kapcsolata. Mondaton kívül nem az, a mondatban, ha az alanyi és állítmányi részből áll, viszont az. Az alany és az állítmány a mondat szerkezeti magja, mivel a mondat bővítésményei vagy az alany, vagy az állítmány révén épülnek be a mondatba: *Az iskolából betegségem miatt sokat hiányzó Péter helyzete | az érettségi előtt szinte renénytelen.* Ez a mondat cáfolja azt az állítást, hogy az alanyi csoportban csak egyetlen bővítésmény lehet, a jelző, amely DEME LÁSZLÓ (i. m. 46—51) értékelése alapján nem mondatrész, hanem csak szerkezettag. A mondatrészek nála a kizárólagos fő mondatrésznek tekintett állítmány közvetlen alárendeltjei. A *Mari néni gonosz lélek* mondatban a melléknév hiába az állítmány közvetlen alárendeltje, az mégse mondatrész, hanem csak szerkezettag, ahogy ez a *Mari nénit megszállta a gonosz lélek* mondatban is van. DEME koncepciója logikailag következtelen, ellentmondásos. A mondaton belül minden mondatrész szerkezettag is. A fő mondatrészek és bővítésmények jól tükrözik a mondat többlépcsős hierarchikus szerkezeti felépítését. Az állítmány lehetőségei a mondat szerkezeti felépítésében grammatikai kategóriái és R funkciók volta következtében azonban jóval nagyobbak, mint az alanyéi. Ebből az következik, hogy szerkezeti szinten az állítmányt elsődleges, az alanyt pedig másodlagos főmondatrészként célszerű számon tartanunk. Ez nemcsak az igei állítmányra vonatkozik, hanem a névszóra is. Vö. pl. *Magyarország szegény ásványi kincsekben. — Az ásványi kincsekben szegény Magyarország behozatalra szorul.* A két példa összevetése azt bizonyítja, hogy a szófajoknak és nem az állítmányi mondatrésznek van valenciája. A valenciaértékek kibontakozásának a természetes területe azonban az állítmányi funkció: *Magyarország szegény ásványi kincsekben, ezért behozatalra szorul.*

E) A predikatív viszony információs elemzése. — Ebből a szempontból az állítmány a vezető szerep, mivel a mondat aktuális tagolása szempontjából fontos rész általában az állítmány előtti pozícióban van a magyarban. DEME LÁSZLÓ fejtegetései e területen lényegében helytállóak (vö. még: BÉKESI IMRE, Deme László mondatvizsgálatairól. MNy. 2002: 129—33).

Egy külön cikk tárgya lehetne annak a bemutatása, hogy ez az öt szempontú elemzés milyen mértékben esik egybe, illetve tér el egymástól a különböző diatézisű elsődleges és másodlagos mondatokban. A visszaható mondatokban például a mondat nyelvtani alánya egyben a mondat logikai alanya (szubjektuma) és logikai tárgya (objektuma) is. A szenvedő szerkezetekben a nyelvtani alany a mondat logikai tárgya stb.

Felhívom még az olvasók figyelmét ELEKFI LÁSZLÓ „Magyar grammatika — és ami utána következhet” (MNy. 2002: 11—33) c. cikkére. Némelyik javaslatára e cikk keretében is reagálhattam volna. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy az igenevek elszakítását az

igéktől semmiképpen sem tartom szerencsésnek. Teljesen logikátlan például az a nézet, hogy összetett jövő ideje az igének van, amelyet két másik szófajhoz tartozó (segédige + főnévi igenév) szóval fejezünk ki. A nyelvtanítás ilyen „specificum-hungaricum”-aihoz nem ésszerű ennyire ragaszkodnunk. Az infinitívus több nyelvben az ige szótári alakja. Az idegen nyelvek tanulása során rácsodálkozhatunk, hogy hogyan lehet az ige szótári alakja egy olyan alak, amely a magyar nyelvben egy igétől elszakított önálló szófajba tartozik. Az alapszófajok és másodlagos szófajok elkülönítésének a szempontjai sem megnyugtatók. ELEKFI LÁSZLÓ (16) szerint a főnév, az ige és a melléknév jellemzője többek között az autoszemantikus jelentés, amellyel a szinsemantikus szavak állíthatók szembe. A német grammatikában az *Autosemantik* jelentése *Begriffswörter*, a *Synsemantik* fogalomé pedig „Hilfs- oder Formwörter”. A határozószók egy része névmási jellegű. Ha a névmások az alapszófajhoz tartoznak, akkor nem egészen érthető, hogy miért záródnak ki onnan a határozószók. Az az érv, hogy a határozószók „nem szabadon toldalékolhatók”, csak félig-meddig igaz. Vö. *mai, tegnapi, holnapi, otthoni, reggeli, esti, ottani, iteni, szépen* → *szebben* → *legszebben* → *legeslegszebben*. (Itt jegyzem meg, hogy az „autoszemantikus” szót én csak azokkal a főnevekkel kapcsolatban használom, amelyek jelentésüket önállóan, más szavaktól függetlenül képesek kifejezni.) Jelen cikkemben utaltam arra, hogy számos fogalmi-denotatív jelentést négyféle szófaji kategoriális jelentés formájában is kifejezhetünk: *fehér* — *fehérlík* — *fehérség* — *fehéren, kettő* — *kettősség* — *kettős, kétszeres* — *kétszeresen*. Ez több nyelvben is így van. Ebből az következik, hogy a határozószók is az alapszófajokhoz tartoznak, amelyeknek azonban szintén megvan a maguk hierarchikus rangsoruk (17). Vö. PETE, *Szófajaink rendszere és hierarchiája*. MNy. 2000: 259—72).

PETE ISTVÁN

On alternating priorities in the subject—predicate relationship

There are many ways in which sentences can be analysed. The author proposes five points of view (logical, semantic, grammatical, structural, and informational) for the analysis of predication and of sentences. (1) From an Aristotelian *Logical* point of view, the sentence is divided into two main, coequal parts: subject and predicate. Further (secondary) parts of the sentence are within the scope of either the subject or the predicate: *All good things | must come to an end. Betegsége miatt az iskolából sokat hiányzó Péter helyzete | az érettségi előtt nehéz* ‘Peter having missed a lot of his classes due to his illness, his situation | is difficult before the final exam’. (Cf. *aliquid* — *stat pro* — *aliquo* ‘something is said about something’). In a formal logical analysis (based on Frege’s mathematical logic), a verbal predicate (having function R) takes priority over the subject and the other arguments: a **R** b c d. This paper argues against the priority of the predicate over the subject. The scope of the predicate does not extend to the modifiers or specifiers of the subject. — (2) From a *semantic* point of view, the subject is the nucleus of the sentence, because the majority of nouns are autonomous words, realising their referential meaning in a subject function and semantically controlling the whole sentence. — (3) From a *grammatical* point of view, the subject has priority over the predicate which must agree with its subject. — (4) From a *structural* point of view, the predicate governs its arguments in the structural tree of the sentence. — (5) With respect to an *informational* characterisation of the sentence, the predicate takes priority over all other constituents of the sentence since the informationally most prominent part of the rheme (or comment) usually precedes the predicate in Hungarian.

ISTVÁN PETE

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A Pokaj helynév eredete és az ómagyar kori *-j* ~ *-aj/-ej* helynévképző

1. A címben jelzett ómagyar kori helynévképző meglétét újabban BENKŐ LORÁND vetette fel a „*Tokaj- és kapcsolt nevei*” című nagyhatású tanulmányában (Nyíri Antal kilencvenéves. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ. 1997. Szeged, 29—36, Hímesudvar — Kőrén — Tokaj. In: Uő., Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korból. Bp., 1998. 162—8.). Mondandójának bevezetéséül cáfolja azt a korábbi feltevést, mely szerint az anonymusi *Hímesudvar* és a XIII. században feltűnő *Kőrén* elnevezések a Tisza melletti Tokajra vonatkoznának. BENKŐ célja valójában az volt, hogy a *Tokaj* helynév eredetét, ezt a „hurcolt nyelvészeti babonát” elvesse és egy új névmagyarázattal bebizonyítsa magyar eredetét és azt, hogy az ómagyar kori „helynévképzőink sorában a *-j*, *-aj/-ej*-jel is okvetlenül számolnunk kell.” (i. m. 35).

Sajnálatos módon az ómagyar kori *-j* helynévképző felvetése után félreértéseken alapuló megnyilatkozások láttak napvilágot. Ennek jórészt az az oka, hogy nem ismerjük kellően a történeti személy- és helynévanyagunkat, főleg nem vagyunk tisztában a nevek eredetével. Máskor a helynévmagyarázatokban javasolt más megoldások elsikkadnak, mert nem illenek valamely — jelen esetben az ómagyar kori *-j* helynévképző meglétét igazoló — koncepcióba.

BENKŐ LORÁND tanulmányának ismertetése előtt idézek jelen témánkhoz kapcsolható tudománytörténeti adalékot. KNEI ZSA ISTVÁN 1935-ben NICOLAE DRĂGANU román nyelvész munkájáról írt könyvterjedelmű kritikájában erősen kifogásolta a szerző munkamódszerét, a Kárpát-medence helyneveinek román eredetével kapcsolatos felvetéseit (Pseudoromänen in Pannonien und in den Nordkarpathen: AECO. 1: 97—220, 2: 84—179). A *Márévára* (1316—1441: *Castrum de Mare, de Mareey, de Marey*) névmagyarázatot egyenesen érthetetlennek („unverständlich”) tartotta, hogy DRĂGANU e névben egy román személynév + *-j* magyar helynévképzőt vélt felfedezni. KNEI ZSA szerint ilyen képzőt senki nem ismert, ez nyilvánvalóan DRĂGANU találmánya („Ein solches Suffix kennt niemand, es ist offenbar Dr.-s Erfindung”). Ugyanitt KNEI ZSA MELICH JÁNOS egyik munkájára (MNY. 1914: 156) hivatkozva megemlíti, hogy a magyarban van egy *-é* possessivképző, mely a helynevekben is előfordul, és rendszerint *-i*-vé fejlődik, és magánhangzó után *-j*-vé válhat. Azonban KNEI ZSA MELICH-nek erre felhozott példáit igen kétes értékűnek tartotta („Diese Fälle sind jedoch von sehr zweifelhaftem Wert”), mert ezek között talán egy név sincs, melyet ne lehetne másképpen is magyarázni („da sich darunter vielleicht kein einziger Name findet, der nicht auch anderswie erklärt werden könnte.”). Például a MELICH által felhozott *Balozsaj* helynév a szláv *Blažej* < latin *Blasius* személynévből is létrejöhetett (i. m. 1: 186). De DRĂGANU nemcsak a *Máré*, hanem a *Tokaj* helynevünket is egy *-j* magyar helynévképzős magyar vagy román személynévi alakulatnak tartotta. KNEI ZSA ezzel kapcsolatban utalt a *Máré* alatt mondottakra, majd megjegyezte: *Tokaj* helynevünk valószínűleg („wahrscheinlich”) egy török személynévből alakult (i. m. 214).

2. BENKŐ LORÁND *Tokaj* helynévmagyarázata azzal kezdi, hogy megállapítja: *Tokaj* helynevünk volt Borsod, Zemplén, Somogy és Gömör megyében, tehát nem egyedi alakulás. Messzemenően egyet lehet értenünk BENKŐ kérdésfeltevésével, mely a történeti névtan módszertani alapkérdésének is felfogható: „egyedi nyelvi tény-e a vizsgált név, vagy vannak-e azonos társai, s ha ilyenek vannak, mi áll e többszörösség mögött?” (i. m. 32). BENKŐ miután elveti a *Tokaj* helynév török etimológiáját, kijelenti: a magyar nyelvterületen előforduló helyneveink eredetét előbb a magyar nyelv körében kell keresnünk; ha ez sikertelen, akkor „elsősorban — a nyelvi, kronológiai szubsztrátum-viszonyokat tekintve — a szláv nyelvekhez” kell fordulnunk (i. m. 33).

A *Tokaj* helynév magyarázatához BENKŐ felsorol számos *-aj/-ej* végződésű Árpád-kori személy- és helynevet, igazolandó e típus gyakoriságát. Valóban az Árpád-kori névállományban igen nagy számban fordulnak elő a *-j*, *-aj*, *-ej*, *-oj*, *-uj* végződésű személynévek. A készülő Árpád-kori személynévtár a tergo adattárából könnyen visszakereshető lesz e névtípus. De kétkem, hogy e ne-

vek „zöme származás szerint más, mint magyar nem lehet, s végződésük magyar formáns voltáról sem lehet kétségünk” (i. m. 33). BENKŐ csak „néhány idegen etimonra gyanús vagy ismeretlen eredetűek minősíthető elem”-et vél közöttük. Tapasztalatom szerint e nevek egy része valóban ismeretlen eredetű, tehát fogalmunk sincs arról, hogy a végződésüket minek minősítsük, más részük biztosan szláv eredetű, közülük többet megtaláltam a szláv (lengyel, cseh, horvát) személynévi adattárakban. Most nem akarok elmélni az úgynevezett „magyar” nevekről, vagyis voltaképpen nem kívánom feltenni a kérdést, hogy melyek a magyar nevek. De ez a kitétel, hogy a „-j, -aj/-ej végű nevek zöme más, mint magyar nem lehet” nemcsak erősen kérdéses, hanem egyenesen veszedelmes is, mert a BENKŐ által is jogosan és többször kifogásolt „nyelvi babonákhoz”, romantikus névmagyarázatokhoz vezethet, melyekkel napjainkban is többször találkozunk (a médiákban is).

BENKŐ úgy gondolja, hogy az egyetlen — eddig ismert — 1219/1550: *Tukay* Árpád-kori személynévünk „a *Tokaj* helynevek nagy túlsúlya és széles területi szórtsága miatt” helynévből lett és nem fordítva. Természetesen ez a feltevés is elfogadható, de ha megnézzük a nevezett *Tukay* környezetét, több társa szláv eredetű nevét, akkor a helynév > személynév teória halványulni látszik. Ugyanis a Szabolcs megyei Nyírből való izmaeliták latorsággal vádolták a Borsod megyei vámosi Márton ispán és az Abaúj megyei tapolcai apát jobbágyait, kiknek neve a következők: *Egud, Botyka, Zobotha, Karasun, Torka, Zekus, Ioacyn, T u k a y, Iroslou, Jacobum, Benedic, Nunige, Zobozlo, Borathe, Henuc, Lusutha, Zama-Cziomut, Buchi, Tomas* (VR. 41. §. 229; GYÖRFFY 1: 813; NÉMETHI PÉTER, A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997. 49). A felsoroltak közül vajon melyik névről lehetne biztonsággal állítani, hogy magyar eredetű?

A *Tokaj* helynév alapszavában BENKŐ vagy az ismeretlen eredetű *tok* 'burok, tartó', vagy a bizonytalan eredetű, talán török *tok* 'halfajta', esetleg a szláv eredetű *toka* köznevekből alakult *Tocu, Tok, Thoka, Tuka* Árpád-kori személynév valamelyikét sejt. Mindezek után BENKŐ úgy véli, hogy az alapnév a -j, -aj/-ej formánssal alakult *Tokaj*-já, és ez a formáns azonos a birtokjellel. Mivel azonban a *Tokaj* helynév „aligha pusztán személynévből lett”, ezért a birtokjel „nagy valószínűséggel helynévképző szerepű” tehát a „*Tokaj* helységeink végződése ugyanolyan funkciójú, mint az -i helynévképző (*Pályi, Tamási* stb.)”. Ebből BENKŐ szerint egy általánosabb magyar nyelvtörténeti tanulság következik: „helynévképzőink sorában a -j, -aj/-ej-jel is okvetlenül számolnunk kell” (i. m. 35).

3. A *Tokaj* személynév és helynév számomra továbbra is az ismeretlen eredetűek közé tartozik. Kijelentésemet a következőkkel támasztom alá: KNEJZSA ISTVÁN „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című művében a *toka* (a szláv nyelvekben 'zsír, háj' jelentésű) közszo nyelvtörténeti adatai közé a hasonló alakú Árpád-kori személynéveket nem vette be (vö. SzJJSz. 1: 526). Továbbá az ólengyel személynévek között van *Toch, Tuch, Tok, Toka, Tuka* (SISNO. 5: 444, 446, 486, 487), az ócseh családnevek között van *Tuka* (< *tuka* 'straka', 'szarka, tolvaj'), *Tochaj* (BENEŠ, ČPpřijm. 92, 192). A ma élő horvát családnevek között van *Tok, Toka, Tuk, Tuka, Tukaj ~ Tuhaj (Tokić, Tukać, Tukić, Tuksa)* (LPH. 679—92). Tehát egyelőre a *Tokaj* helynév eredetét illetően csak találgatásokra szorítkozhatunk.

Az Árpád-kori személynévképzők, a „magyar formánsok” kérdéskörét már érintettem (vö. Nyr. 119. 1995: 186—7, MNy. 1999: 45—54), példákon bizonyítottam a magyar -a, -o, -k, -š, -č és -ta/-te személynévképzők alaki hasonlóságát, ami miatt szinte lehetetlen biztonsággal megállapítani, melyik a magyar és melyik a szláv (képzésű) Árpád-kori személynév. Jelen mondanivalómhoz kapcsolódóan bemutatok néhány szláv személynévet, melyek mindegyike a szláv -j képzővel alakult: *Andřej, Balej, Blažej, Blažej, Častěj, Čepřěj, Čělej, Dobřěj, Dušej, Hoděj, Kocej, Lepěj, Malej, Milej, Miřěj, Mladěj, Modlej, Pelej, Peřěj, Ratěj, Řenděj, Sěmněj, Trěběj, Uněj, Vlastěj, Vlčěj, Vršěj, Želej; Černaj, Jíraj, Holaj, Tichaj; Sovoj, Radoj, Stanoj, Domoj; Raduj, Beruj, Boguj, Lutuj, Miluj, Jaruj* stb. (JAN SVOBODA, Staročeská osobní jména a nasě přijmení. Praha, 1964. 167—8.)

A felsorolt -j képzős szláv személynévi példák alapján nem látom kellően igazoltnak a véleményem szerint bizonytalan eredetű *Tokaj* helynevének „magyar” alapszóból, „magyar formánssal” alakultnak tekinteni, és a *Tokaj* név -j végződéséből mint ómagyar helynévképzőből általáno-

sabb nyelvtörténeti tanulságot levonni. A *Tokaj* helynév eredetének tisztázása a gyakori *-j* végű Árpád-kori személynevek tüzetes vizsgálata után lehetséges.

BENKŐ LORÁND egyik tanulmányában elmarasztalóan nyilatkozott a helyneveink vizsgálatában dogmává merevedett névmagyarázatokról. Idézem témánkhoz illő szavait: „Esetenként természetesen mindezen következtetések mindegyike valós lehet, csak az elvi alaphól kiinduló tömegesítés, sablon, túlzás vitatható, illetőleg kétségeket ébresztő.” (NévtÉrt. 18. 1996: 12). Az alábbiakban BENKŐ LORÁND „*Tokaj* — és kapcsolt nevei” című tanulmánya után nyilvánosságot kapott „sablonokból, túlzásokból” is bemutatok néhányat.

4. Bevezetésképpen megemlítem, hogy a magyar névállományban fellelhető szláv *-ej* képzős személynévre gondolt MIKOS JÓZSEF a fehérvári keresztetek 1193. évi oklevele „*Gudejakara*” határrésznévének magyarázatában (MNy. 1935: 251), és KNEIENZA ISTVÁN is a zobori apátság 1111. évi okleveléből a „*Nicolaus filius Pestrei*” névalakból (DHA. 1: 383; GYÖRFFY 4: 430) a *Pestrei* apanevet „valószínűleg a szláv *рѣстры* > tót *pestrý* *-ěj* képzős” származékának magyarázta (Helynév- és családnévviszágatok. Bp., 2003. 225).

Bizonyos *-j* végű nevekről rövid, de annál fontosabb cikket közölt PAIS DEZSŐ a „*-goj* és *-voj* utótagú szláv személynevek magyar fejleményei” címmel (MNy. 1936: 307—10). Ebben MELICH JÁNOS korábbi munkáira (MNy. 1909: 369, HonfMagy. 393) hivatkozva idézi, hogyan lesz a szláv *Radigoj* személynévből a magyar *Redege* helynév, majd e nyomon haladva PAIS megállapítja és számos példával támasztja alá, hogy a szláv *Budigoj* szn.-ből keletkezett a magyar *Bödöge*, *Bedege* hn., a *Berivoj*, *Bervoj* > *Bervei* szn.-ből a magyar *Börvely*, *Bervely*, és szabályos hangmegfeleléssel a *Berve* hn. (Alsó-Fehér megyében). — Jó nyomon jár a BÉNYEI ÁGNES — PETHŐ GERGELY szerzőpáros, amikor a Győr megyei *Bódé* (*Budej*) helynévben (GYÖRFFY 2: 583) egy szláv személynevet, esetleg a *Budivoj*-t keresi. Jóllehet nem hivatkoztak PAIS fent említett munkájára, hasonló hangváltozást írtak le, mint PAIS: „A *Bódé* változat a korábbi *Budej*-ből keletkezett nyiltabbá válással és az *ei* monoftongizálódásával.” (Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen, 1998. 23). Ugyanilyen alakulás a Kraszna megyei *Maladé* hn. (GYÖRFFY 3: 517) is egy szláv *Mladěj* szn.-ből (FNESz.) szabályos hangmegfeleléssel, akárcsak a *Máté* személynevünk a szláv *Matěj*-ből (vö. PAIS DEZSŐ: MNy. 1934: 327, NyK. 44. 1916: 328).

Mindezek után, vagyis MELICH JÁNOS és PAIS DEZSŐ alapvető, mert helynevünk eredetét helyesen magyarázó példáinak értelmében, valamint a FNESz. megfelelő szócikkeit elolvasva aligha tartozik a Fehér megyei *Bervei* ~ *Berve* hn. „az *-aj/-ej* helynévképző az *-i* előzménye, de annak megkövült, archaikus változata” című csoportba (BENKŐ LORÁND, Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Bp., 2002. 64). TÓTH VALÉRIÁNAK is felesleges volt a Bars megyei *Rendve* (< szláv *Redivoj* szn.) helynévről — jóllehet hivatkozik a FNESz.-re — a következőket írnia: „*Rendve* forma másodlagosan, talán a helynévképzőnek felfogott névvég elvonásával keletkezett. A *-j* helynévképző nem tekinthető ritkaságnak [?] a korai ómagyar kor helynévkincsében, ez [?] analógiát szolgáltatott e névféljődési folyamathoz.” (Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2001. 229). A FNESz. hiába hozott korai *Nouuo*i személynévi alakot a *Novaj* helynév magyarázatául (FNESz. *Novaj*), TÓTH VALÉRIA „helyesebbnek” véli, ha a *Noe* ~ *Novaj* névpárban is a *Noe* + *-i* ~ *-j* „helynévképzős” származékot látjuk (i. m. 110). TÓTH VALÉRIA nem tudhatta, hogy a *Noe* személynévnek volt *Novaj* változata is: idézem a Hanva nemzetséghez tartozó *Noe*-t, akit egy korábbi oklevélben *Nowey*-nek írtak, sőt KARÁCSONYI JÁNOS az 1287: „*Noe filius Noe de genere Zah*” (Sztp. II/2—3: 375; GYÖRFFY 4: 301) névalakot a Záh nembeli „*Novaj* fia *Novaj*”-ként idézi (Magyar Nemz.² 1055, 1060). A Hanva nemzetséghez tartozó *Novaj* ~ *Noe* adatai: 1274/1338: „*Nowey filius Theodoli*! ... de genere Hanva”, 1289/1479: „*Dionisio filio Noe de genere Honva*” (GYÖRFFY 2: 505), továbbá Gömör megyében egy határrésznév: 1254/1364/1399: *Nauoyuelge* volt (GYÖRFFY 2: 528). Hasonlóan az előbbihez 1237-ben a Fejér megyei Vaján lakó szabados nevét is *Vre* és *Vrey* alakban jegyezték fel (ÓMOlv. 90:

GYÖRFFY 2: 413). TÓTH VALÉRIA a Bars megyei *Szovaj* (*Zowey, Soway, Zouoy, Zoe*) helynevet is a *Szoe* személynév -j helynévképzős származékának tekinti, és szerinte a név fejlődésére az „abaúji *Noé ~ Novaj* névpár szolgálthat analógiát” [?] (i. m. 239—40). A *Szovaj* névben nincs -j helynévképző, hanem a helynév alapja egy szláv személynév: *Svoj ~ Sovoj* (vö. SVOBODA: SOJ. 88, 168).

TÓTH VALÉRIA idézett munkájában nagyrészt a FNESz. névmagyarázataira támaszkodik, és méltánylandó, ha az azoktól eltérő véleményét is megfogalmazza. ha például az Abaúj megyei *Monaj* és *Pocsaj* helynevek végződésében is az ómagyar kori -j helynévképzőt látja. Ám kérdés, miért hivatkozik BENKŐ LORÁND e tárgyú tanulmánya mellett KISS LAJOS *Pokaj* névmagyarázatára is (i. m. 106, 119). Majd az Abaúj és Bars vármegye helyneveinek névrendszertani feldolgozásában a -j, -aj/-ej helynévképző tárgyalása során szóról szóra idézi BENKŐ LORÁND szavait, de lábjegyzetben ezt írja: „KISS LAJOS a személynévalapú neveken többnyire [?] nem helynév-, hanem kicsinyítő képzőnek magyarázza a névvégződést (vö. pl. ... *Pokaj*). JUIHÁSZ DEZSŐ — lektori véleményében — KISS LAJOSsal ért egyet, magam mindkét lehetőséget elképzelhetőnek tartom.” (Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Debrecen, 2001. 55).

TÓTH VALÉRIA meglehetősen pontatlanul fogalmaz, mert KISS LAJOS nem „többnyire nem”, hanem s o h a n e m magyarázott névfejtéseiben egyetlen névvégződést sem ómagyar kori -j helynévképzőnek. Az ómagyar kori -j helynévképzővel kapcsolatosan már csak azért sem célszerű ilyen értelemben KISS LAJOS *Pokaj* cikkére hivatkozni, mert az a Magyar Nyelvben 1996-ban jelent meg, egy évvel korábban, mint BENKŐ LORÁNDnak az 1997-ben írt és megjelent „*Tokaj* — és kapcsolts nevei” című, valójában az ómagyar kori -j helynévképző meglétét felvető tanulmánya.

5. A Gömör megyei *Pokaj ~ Pokajfalva* településről és helynévről ILA BÁLINT a következőket írta: a falut a Rátoldok, közelebről a Putnokiak alapították. GYÖRFFY GYÖRGY *Ila* közlését megerősítette: a Rátót nembelieké volt *Pokaj* (GYÖRFFY 2: 355). ILA a továbbiakban csupán feltévéseit fogalmazta meg, amikor úgy gondolta, hogy a „névadó Póka a helység első lakosai közé tartozott, esetleg soltésza volt. Mivel a név [*Póka*] magyar és a falu egyetlen ismert jobbágynévsora is [1551-ből] magyar nyelvű jobbágyokat tüntet fel, a helység mind alapításában, mind lakóiban mindvégig magyar.” ILA BÁLINT lábjegyzetben megmagyarázta a helynév eredetét is: „A '*Póka*' a '*Poul-Pál*' kicsinyített alakja ...; ebből a '*Pokaj*' alak olyan képzésű, mint az 'ura'-ból alakult *Uraj*, *Halm-Holmo*-ból fejlődött *Halmaj*. (Olv. PAIS, MNy. X. 131)” (ILA, Gömör m. 3: 213). ILA helynévmagyarázata tetszetős, csak nem igaz. Erre gondolhatott KISS LAJOS is, amikor sort kerített a *Pokaj* helynév magyarázatára. Nem akarta ILA névfejtését lesöpörni, hanem — a FNESz.-ben rendre alkalmazott módszere szerint — ajánlott helyette egy jobbat (amit azonban TÓTH VALÉRIA nem akart észrevenni). Idézem KISS LAJOS névmagyarázatát a Magyar Nyelvből: „határrész Putnok belterületétől nyugatra’ (1329/1466: *Pokajfalva*: GYÖRFFY 2: 535; 1400: *Pokaj*: ZsigmOkl. 2/1: 6; 1427—31: *Pokaj*: Csánki 1: 143). Az elsődleges *Pokajfalva* névalak szn.-i előtagja a m. *Póka* (1237: *Pouca*: ÓMOlv. 90) szn. kicsinyítő funkciójú -j képzős származékának magyarázható. De l. cseh *Pokoj* sz. (SVOBODA: SOJ. 204); le. *Pokoj* szn. (SISNO. 4: 307) is. A -falva utótag idővel elmaradt. (ILA 3: 213; STANISLAV: SlovJuh. 2: 417; KÁZMÉR: Falu 299; SCHLIMPERT: SIPn². 102). — Vö. *Pókaszeptek*” (FNESz.⁴) (MNy. 1996: 494). — Kérdés: miért hivatkozott többször TÓTH VALÉRIA az általa -j ómagyar kori helynévképzősnek feltételezett helyneveknél KISS LAJOS *Pokaj* névmagyarázatára?

6. *Pokaj* helynév az Árpád-korban Gömör megyén kívül volt Szepes megyében (CSÁNKI 1: 265), Varasd, Szerém és Körös megyében, vagyis nem egyedi előfordulású névalak, akárcsak a *Tokaj. Pokaj* helynév első említése 1237-ből származik, ekkor IV. Béla Péterváradot a bélakúti ciszterci apátságának adta minden tartozékával együtt. A Duna révjének két oldalán Szerém és Bács megyében összesen 25 falu között tűnik fel. Az oklevelet IV. László 1279-ben átirta: 1237/1279/1385: „de monasterium Triumfontium ... in comitatu Syrmienisi ... villa Chuda ... villa Lazar ... villa Chervet ... villa *Pokoy*” (ÁÚO. 7: 27—31; vö. Szt. 1: 191, II/2—3: 230; FERENC HERVAY, Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis

in Hungaria. Roma, 1984. 134, vö. GYÖRFFY I: 230). 1248-ban IV. Béla megerősíti a Kadar-Kaluz nemzetséghez tartozó Andronicus mestert a zeguriai várhoz (Varasd megye) tartozó *Pocoy* és Prozlou földlek birtokában „terra de castro Zeghuria ... *Pocoy* ... et Prozloum ... metatur cum Chare filii domini Bani” (ÁÚO. 11: 359; Sztp. 1: 268). 1270-ben V. István az oklevelet átírja és Andronicus fiait *Pocoy* és Pruzlou nevű földlek birtokában megerősíti (Sztp. II/1: 93; vö. KARÁCSONYI, MNemz². 734).

A Szepes megyei *Pokoj* nevű földre első adatunk 1270-ből származik, amikor V. István nővérének, Kinge hercegnőnek kérésére a Szepes megyei *Pokoy* nevű földből két ekényit Boloseynek, a hercegnő serviensének adományoz: „ad petitionem domine Kyngue duciesse, karissime sororis nostre Bolosey servienti suo in terra *Pokoy* in comitatu de Scipus dedimus ... terrarum duorum aratrorum” (LevKözl. 1924: 128—9; Sztp. II/1: 71). 1274-ben Miles fia Balasey kérésére V. István az oklevelet átírja: „Balasey filius Miles ... duorum aratrorum in *Pokoy* in comitatu Scypus” (i. m. Sztp. II/2—3: 87). További Szepes megyei adatok: 1273: *Pokay* (HO. 8: 157); 1278/1327: *Pokoy* (Sztp. II/2—3: 219; CSÁNKI 1: 265; AnjOkl. 11: 237); 1286: *Pukoyfelde* (Sztp. II/2—3: 367); 1288/1291: *Pokay* (Sztp. II/2—3: 367); 1289: *Pocoy* (HO 6: 348); 1323: *Pokay* (RDES. 2: 390, 469).— 1290 körül III. András a Körös megyei Chano ügyében kiadott privilégiumát 1312-ben átírták és a föld határait leírták. Ebben tűnik fel *Pokay* föld (AnjOkl. 3: 182; vö. Sztp. II/4: 28).

KISS LAJOS a Gömör megyei *Pokaj* helynév előzményének szláv, (cseh vagy lengyel) *Pokoj* személynévet idézett. A lengyel adat 1136-ból származik, egy egyházi hospes a név tulajdonosa: „Hospites (ecclesie beati Adalberti) uero sunt hii: Poc, *Pocay*, Tessanta” és 1454-ből Matis *Pokuy* (SISNO. 4: 306, 307). A szláv személynév bekerült a német nyelvterületre is, melynek a szláv eredetű történeti névanyagát SCHLUMPERT dolgozta fel. Ebben az 1335-ben előforduló *Pokoy* név magyarázataként ez áll: „**Pokoj*, zu ursl. **pokojb*... 'Ruhe, Zimmer, Frieden'”, azaz a szláv személynév a 'nyugalom, béke' vagy 'szoba' jelentésű ósszláv közszóra vezethető vissza (GERHARDT SCHLUMPERT, Slawische Personennamen in mittelalterlichen Quellen zur deutsche Geschichte. Berlin, 1978. 102). Az Árpád-kori helynevek vagy a 'nyugodt, békés' jelentésű személynévből alakultak (vö. FNESz. *Tihany*), vagy az elnevezett hely, terület volt nyugodt, békés.

Ha végezetül összevetjük a *Tokaj* és *Pokaj* helyneveket, akkor mindkét helynév többszöri előfordulását. A *Pokaj* helynév is beleillik az Árpád-kori -j, -aj, -ej, -oj, -uj végű nevek csoportjába. Mindkét helynévet meg lehet magyarázni egy-egy személynévből, sőt a *Pokaj* helynév *Póka* személynévi előzménye lényegesen hihetőbb lenne, mint a *Tokaj* személynévnél 'hal', 'doboz, tok', esetleg 'toka' jelentésű közszavakból való teljesen bizonytalan levezetése. Elvileg semmi akadálya nem lenne annak, hogy a *Pokaj* név végződésében is egy ómagyar kori -j helynévképzőt lássunk, ennek azonban ellentmond a szláv *Pokaj*, *Pokoj* személynév, mely nemcsak a Kárpát medencében, hanem a nyugat-európai német nyelvterületen is előfordult. A lengyel határhoz közeli Szepes megyei *Pokaj* adatai nagymértékben erősítik a lengyel személynév jelenlétét mint előzményt az Árpád-kori helyneveinkben. Egyúttal erősen gyengítik a *Tokaj* helynév említett új magyarázatát, illetőleg a -j ómagyar kori helynévképző felvetését. A tanulság az, ha a név eredetét nem ismerjük, akkor nem lehet (nem szabad) végződéséről véleményt nyilvánítani, főleg nem célszerű a végződésben mindenáron egy „magyar formáns”-t felfedezni.

7. KNEJZA ISTVÁN jó 50 éve előadást tartott a „Honfoglalás előtti szlávok nyelve a Dunántúlon” címmel. HADROVICS LÁSZLÓ hozzászólásában az utókor számára is tanulságos gondolatokat fogalmazott meg: „Az előadó tagtársunk részéről érintett vitás kérdések főképp abból adódnak, hogy még sok mindent nem végeztünk el, ami a biztos nyelvészeti és településtörténeti következtetésekhez szükséges. Megbízható nyelvészeti megállapításokat, s ezekből továbbmenő történeti következtetéseket csak nagymennyiségű és filológiailag gondosan előkészített nyelvi anyagból lehet levonni. Mennyire biztosabban mozognánk ... számos kérdés tárgyalásában, ha pl. össze lennének gyűjtve a régi szláv eredetű és szláv gyanús helynevek és személynévek.” (MTA I. OK. 1952: 393).

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Csep(p) ~ csöp(p).* „A magyar fiktív (passzív) tövű igék” című könyvében (Bp., 1984.) BENKŐ LORÁND többek között arról ír, hogy egyes fiktív (passzív) tövű onomatopoetikus igék és velük eredetükben is összetartozó főnevek viszonyát, származtatását körültekintően kell kezelni. „Például a *csepeg* : *cseppen* : *csepereg* igék viszonya a *csepp* névszóhoz a szócsalád lehetséges rokon nyelvi alak megfelelői és korai magyar adatolhatósága miatt inkább az ősi igei-névszói párhuzamosság, illetőleg nomenverbum-problematika alapján ítéltető meg. A *durrog* : *durrogat* viszonya ellenben a *durr!* indulatszóhoz már csak az indulatszó kései felbukkanása miatt is más elbírálást, az igen valószínű másodlagos indulatszói elvonás megállapítását igényli” (i. m. 50—1). A *csepeg*-, *csepereg*-, *cseppen*-féle igékkel kapcsolatban pedig később BENKŐ azt mondja, hogy „ez igék nem a névszóból, hanem a párhuzamos névszókkal azonos alakú struktúrájú tőigékből képződtek tovább. Mindezek alapján feltehető, hogy az ide tartozó tőigék — mint a későbbi fiktív tőigék morfológiai előzményei — és a velük azonos etimonú tőnévszók legalábbis az ősmagyarban, de részben már azelőtt is kettős szófaji értékben igenévszói jelleggel éltek. Ez a körülmény a kétértékű tőlexémák igei tagjainak nagyon korai ősmagyar kori továbbképzésére, illetőleg a tőige kivészésére s csupán a tőnévszó ilyen minőségben való megmaradására utal. A jelenség mindenestre egybevág az ismert ténnyel, hogy a tőige könnyebben és főként szemantikailag és morfológikailag szükségszerűbben vesz magára képzőelemeket, mint a tőnévszó” (i. m. 95).

Egyébként akad is egy-két olyan eset, amikor az ó- vagy a középmagyar korból a megfelelő igei alapalakot — amely később kivészett, illetve csak képzett formában, fiktív tövű igeként él tovább — még adatolni tudjuk (l. BENKŐ i. m. passim; A. MOLNÁR: TNYt. 1: 556—7). Ilyenkor, tekintettel a probléma sajátosságára, a szó rendszerbeli összefüggésire, akár egyetlen adatra is építhetünk. Magam is így jártam el például, amikor Bornemisza Péter Electrájának egy *ki csossz* adatát nem a *kicsúszik*-kal kapcsoltam össze, mint általában a korábbi filológia, hanem a *csoszt* — a szövegösszefüggésnek szintén jobban megfelelő — a *(ki)csoszog*, *(ki)csosszan* igék alapalakjának gondoltam (MNY. 1998: 67).

A fentiek alapján bizonyára szintén következtethetünk tehát egy hajdani *csep* ~ *csöp* 'cseppen, csepeg' igére, amit a DebrK. egy — igaz, föltehetőleg íráshibás — alakja meg is erősíthet, 321: „O ío íesus · o en edes ídvezítõm nem *kõp* de bevsegele fol' vala az te zent testednec õth rezervl az te zent verõd'” ~ LobK. 165: „O ío íesus · O aldõt istennec zent fya nem eg *lõp* de bevseges ver zarmazek kya az te testednec õt rezen”. A DebrK. *kõp* szava a szövegösszefüggésből ítélve IndPraes. egyes szám 3. sz.-ű igealak, s a jelentése 'cseppen, csepeg'. Később a DebrK. szövege ennek megfelelően is folytatódik, 321—2: „De mondiad meg en zeretetes vram Iesus · kerlec mondiad meg hog ha at te zent verõdnec eg *lhopenete*: || eleg vot vona mînd ez telies velagna [!] megvaltasara · tahat mire hagial enne nag sok vert kí bozhatnyá az te zent testõdbõl!”. A LobK. (166) megfelelő szövegének leírója pedig azt mondja Jézusnak, hogy „eg *copenet* verõd” elég lett volna a világ megváltására. A DebrK. 305-től 326-ig és a LobK. 153-től 174-ig terjedő lapjai Bonaventura művének, a „De perfectione vitae, ad sorores”-nek a VI., a „De passionis Christi memoria” című fejezetéből, annak fordításából valók. Innen származnak az idézett mondatok. A két kódexrészlet viszonyáról pedig az állapítható meg, hogy azok, amint MADAS EDIT mondja, egy közös, mindkettőnél terjedelmesebb fordítás alapján készültek, annak változatai, az elmékedéseket pedig ugyanaz a kéz is írta (l. Debreceni kódex 1519. Az előkészítő munkát végezték ABAFFY CSILLA és REMÉNYI ANDREA. A bevezetést írta MADAS EDIT és REMÉNYI ANDREA. Bp., 1997. 14. irodalommal, másképp: PUSCH ÖDÖN, Vallásos elmékedések kódexinkben. Kolozsvár, 1910.

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 39. (vö. OTKA T 029146 sz.).

30—4; vö. még Lobkowicz-kódex 1514. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta REMÉNYI ANDREA. Bp., 1999. passim).

A DebrK. *köp* szava jelentéstani okokból nem kapcsolható össze a mai *köp* 'szájából nyálat lök ki' szavunkkal, s ez hangtörténetileg ugyancsak problematikus lenne: a mostani alak hangátvetéssel jött létre, a korábbi forma *pök* volt. A TESz. és az EWUng. a *köp* igealakot 1660-tól, a *köp* főnevet pedig csak 1800-tól adatolja. A DebrK. (322), illetve a LobK. (166) ugyanebben a szövegrészben Jézus arcának a szidalmazói által való pökdözéséről is beszél: *ppgdozesirvl*, illetve *ppgdözesidrvl*. A DebrK. *köp* szavát — azt gondolom — elsőrenden íráshibával magyarázhatjuk. A kódexnek a szövegrészünket másoló, harmadik keze (is) a *cs* hangot gyakran írja *l*-vel vagy *lh*-val, de a *k* hangnak ugyancsak előfordul (pl. a *k*-val való írás mellett) a *l*-vel való írása, vesd össze: 315: *dílopsages*, *lvjfoliäc*; 316: *pöldöstetel*, *ennekem*, *karhoztassoc*; 318: *lak*, *lhópógó* stb. (Hasonló helyesírási sajátágok vannak a LobK. megfelelő részében is, vö. pl. Lobk. 172: „lassad az vas zegeket melleckel atal veretem · es az lhvlat kivel atal oceltetem : es az tvis loronat” ~ DebrK. 326: „es neziéd az o feiben az tvis koronat az vas zegeket es az lanchat.”) Ezért és mivel adott esetben a *l* és a *k* betűt nem nehéz összetéveszteni, nyilván előfordulhatott, hogy a másoló a két betűt összekeverte, és tévedésből *l* helyett (egyszer) *k*-t írt. Másodsorban pedig még azt a lehetőséget is megemlítem, hogy a *csöp* (~ *csep*) szónak talán *köp* változata szintén lehetett. Erre ugyan nincs (? más) adatunk, de „hangutánzó hangfestő szavaink szókezdő *k* ~ *cs* hangmegfelelésére” vannak példáink: „*kukorodik* ~ *csukorodik*, *kajla* ~ *csajla*, *kattog* ~ *csattog*, *kúszik* ~ *csúszik* stb.” (TESz. *csábul* [~ *kábul*] a.; l. még pl. EWUng.).

Összefoglalásképp tehát azt mondhatjuk, hogy noha csak egy adatunk van, a DebrK.-ből egy *köp* (valószínűleg *o*: *csöp* 'cseppen, csepeg') ige, mivel ez beleillik egy népes szócsaládba és a hasonló (onomatopoetikus) fiktív (passzív) tövű igeik történetébe-rendszerébe, ennek alapján hajdani önálló létét valószínűnek tarthatjuk. S esetleg azzal ugyancsak számolhatunk, hogy a mozzanatos képzett alakokban (*cseppen*) intervokális helyzetben megnyúlt magánhangzó hatására az igei alapalaknak szintén volt *pp*-re végződő változata (vö. *csepp* 'Tropfen'). A főnév elvonás is lehet az igei alakokból, de ugyanígy lehetséges, hogy egy hajdani kettős szófajú nomen-verbum, ige-névszó (ige-főnév) folytatója. E hangutánzó eredetű szócsalád *csep*-töve egyébként vagy ősi örökség a finnugor korból, vagy a magyar nyelv külön életében keletkezett (l. TESz., UEW., EWUng.).

A. MOLNÁR FERENC

Kap(z)si. „Capax imperii” című dolgozatomban (AntTan. 46. 2002: 119 kk.) próbáltam kimutatni, hogy a sokszor idézett tacitusi szókapcsolat nem annyit jelent, mint ahogy általában értelmezik, vagyis nem a m. 'aki képes (vagy alkalmas) az uralkodásra', hanem 'az, aki kap (n a) a hatalmon, aki bármilyen eszközzel, foggal-körömmel tör(ekszik) a hatalomra'. (Megjelent a „Petroniana” c. H. Petersmann-emlékkönyvben is: Heidelberg, 2003. 59 kk.) A kérdéses szó (*capax*) mindenképpen a *capio* ige származéka. A WALDE—HOFMANN-féle latin etimológiai szótárban (s. v. *capio*) az ieu. **qap* tövel ('greifen, fassen') kapcsolatban utalás történik a magyar (és albán) *kap* igeire is: „Lautgebärde des raschen Zugreifens, Schnappens”. Így vetődött fel az ötlet: ez volna a magyarázata *kap(z)si* szavunk eredetének is?

A nem csehbeli nyelvész számára hozzáférhető szótárak tanúsága szerint a XVII. századtól fogva nyomon követhető szavunk főnévként 'zsákmány', 'préda' jelentésben. Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” 1653-ból való adata szerint „a magyar (már csata közben is) *kapsinak* szokott esni”, jelentheti azonban a szó az örökösök „kapari osztzkodását” is (ezt mifelénk az Alföldön „ortályozásnak” mondták, feltehetőleg a német *Urteil*ből); gondoljunk Tornyai János „Juss”-ára: „volt rútt kapzsi szegény [örökhagyónak] javaiban”. Melléknévként ugyanez a szó azt jelenti, 'kapari, pénzsóvár'. A „Magyar értelmező kéziszótár” szerint *kapzsi* az, 'aki mohón szerez, gyűjt

anyagi javakat' (< *kap*), a *kapar* ige pedig a. m. 'kapargatva gyűjt' (valószínűleg ugyanabból az igtőből). A CZUCZOR—FOGARASI-féle „teljes szótár” szerint a *kaparít* ige ('kaparva szerez vmit') is „inkább a *kap* ige származéka, mint a *kaparé*, vagyis inkább a ragadás, fogás eszméje rejlik benne, mint a *kaparásé*”, vö. „Kaparj kurta, neked is lesz.”

A *kapzsi* főnév jelentésével kapcsolatban szótáraink számon tartják a vadászati szakkifejezést is: *kapzsira ereszt* németül a. m. 'genossen machen', azaz a vadász odavet valamit az elejett vadból a kutyájának vagy sólymának, mint neki járó részt (Jagdanteil), hogy „élvezze” és legyen továbbra is kedve a vadászáshoz. Németül a *kapzsi* embert *raffgierignek* (Raffler) mondják; a *raffen* ige a. m. „in ungestüm reissender Bewegung ergreifend, an sich (mit sich) nehmen”.

Említett dolgozatomban kitértem a *fog* szavunkból (*nomen verbum*) meríthető tanulságokra is: a németnek is vannak 'fogói' (Fangzähne, Fänger), de vannak 'megragadó' és 'tépő' fogai (Raffzähne, Reisszähne) is. A „rokon” német kifejezések közül különösen beszédes a „sikeresszerző” típusát jelentő „*Raffke*” — ez áll talán legközelebb jelentésánál a mi 'kapzsi' szavunkhoz, vagy az emlékezetes Mikszáth-novella (Nagy kutya a vicebíró) „*Kápe-rápe*” (= *cape*, *rape*) Mihályához.

Kap(z)si szavunk kiformalódásának taglalása magyar nyelvészeink dolga. Az idegen felsővezetékre sodródó klasszikus-filológusnak legfeljebb olyan szóképzések jutnak az eszébe, mint például a *vaksi*, a *tömzsi* (lat. *differtus*, a *farcio* 'töm' igéből) gyerekek *buksi* fejére nyomott barack, a *tapsifüles* nyúl, vagy a régműltből előkiváncozó emlékeim közül a *Töksi* csúfnév, amely egy falumbeli garázda legényre ragadt rá. (A hozzám hasonlóan morgós *maradiak* rosszállásától tartva csak zárójelek közt merek hivatkozni a magyarosan ejtendő *ipse* argot-megfelelőjére, a *hapsira*, vagy éppenséggel az autósok *jogsíjára*, amelyet Devecseri Gábor annak idején ékes hexameterbe foglalt: „Gépjárművezető-jogosítványok kiadása”.)

BORZSÁK ISTVÁN

Puruttya. 1. Egy emlékkötet tisztelgő írásában olvasható, hogy a szerző gyermekkorra óta ismeri 'rendetlen, lompos, slampos, slendrián' jelentésben a *puruttya* szót, amelyet nemrég egy hontfűzesgyarmati író nyelvhasználatában talált meg. A cikkíró ezután elmondja, hogy néhány éve beszerezte a TESz.-t, így az abban található jelentésekről is be tud számolni (MORVAY KÁROLY, Puruttya. In: HAJDÚ MIHÁLY — KESZLER BORBÁLA szerk., Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet — Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2003. 576—7).

Magam kevésbé csodálkozom a szó felbukkanásán, hiszen Petőfi Sándor elbeszélő költeményéből ismerem meglehetősen régóta; a PSz. szócikkéből idézek: „**puruttya** mn. (*táj[észó, tájnyelvi alak]*), 'ronda, utálatos, ocsmány'; (*párh[uzam]*) nem fáj a szíved, te puruttya lélek, Te csúf poronty, anyádat megtagadni, Szülő anyádat? (Ap [= Az apostol]/3: 131)”. Egyébként Petőfi a szótár szerint itt, egyetlen alkalommal használta a *puruttya* szót. S az itt előforduló *poronty*-ot még egyszer, a „Széphalmon” című versében: „Azon szobában, | Melyben Kazinczy Ferenc | Élt s kilehelte tiszta lelkét. | Most piszkos nyávogó *porontyok* | Henteregnek [...]” (Petőfi Sándor: Összes költeményei. Magyar Helikon, Bp., 1967. 602).

A TESz.-ben a következők olvashatók: „**poronty 1570:** [...] román eredetű; vö. rom. *prunc* 'kisdud, csecsemő; N. gyerek'. Ennek eredete vitatott. — A m[agyar]. *poronty*ban a szó eleji más-salhangzó-torlódás feloldódott. A szóvégi *ty k > t* változáson keresztül (vö. *pamuk > pamut*, vö. még *páni ~ N. pánk* stb.) fejlődhetett ki; palatalizációját rokonságneveknél gyakran használt 3. sz. birtokos személyragos alak (*poronkja, porontja*) magyarázhatja. 2. és 3. jelentése névátvitellel létrejött magyar fejlemény. — Erdélyi nyelvjárási szó volt; a 19. sz.-ban kerülhetett be a köznyelvbe s innen más nyelvjáráásokba. — Szláv származtatása téves.” A TESz. számos szerző írására hivatkozik, többek között ALEXI GYÖRGYÉre: *Poronty*: Nyr. 15. 1886: 555—8.

A SzT.-ban, noha a *poronty* erdélyi eredetű, éppenséggel nincs adat a szóra. *puruttya* sem található, megvan ellenben a *porongy* 'gyalogfűz', utóbbit l. a TESz.-ben is.

2. A TESz. 1685-ből adatul egy *puruttya* szót ebben a szövegkörnyezetben: „Némelyeknek szép termete, gyönyörű complexiója vagyon, némelyeknek rút, ocsmány, puruttya”; itteni jelentése: 'ronda, csúf; ekelhaft, scheußlich', majd 1748-ban: 'gyalázkodó, csúnya <beszéd>; gartig <Rede> | szégyenletes, gyalázatos <magatartás, cselekedet>; schändlich <Haltung, Handlung>; egy 1805-beli forrásban: 'gyalázatos, erkölcstelen (nőszemély); ehrlos bzw. ehrlose Weibsperson'; egy 1808-beliben: 'szennyes, mocskos, lucskos; schmutzig, sudlig, matschig'; 1817-ből ? 'lusta, tespedt; faul, | hanyag; liederlich'. — A szó maga a TESz. szerint: „Ismeretlen eredetű. További vizsgálatot érdemel esetleges hangutánzó-hangfestő keletkezése. [...] Nyelvjárási szó. CZF.; r. L. G.: Nyr. 97: 500” (*puruttya* a.). — Vö. EWUng. *puruttya*.

A *puruttya* az ÚMTsz.-ben főnévként és melléknévként is adatolva van. A melléknév jelentéseit így írta le a szótár — csak az idevágó részeket idézem — : „1. hanyag, rendezetlen <öltözet, ember> *Ronda puruttya népség* 2. szennyes, piszkos, ill. megvetendő, utálatos *de puruttya ez a víz!* 3. csúnya, visszataszító 4. hitvány, rossz, vacak *Jáj de puruttya éggy út vàn, Puruttya népség* 5. élheterlen, ügyefogyott, gyámoltalan *Mingyâ mægöllek te puruttya lèlek* 6. élheterlen, ügyefogyott, gyámoltalan [Ehhez nincs példaszöveg. B. L.]”. Az ÚMTsz. a főnévi használatban a következő jelentéseket adja meg: „1. régi, rossz bútor [Példa nincsen. B. L.] 2. (*rosszalló*) haszontalan hitvány személy *Mènj, tè puruttya* 3. (*gúny*) cigány [Példa itt sincs. B. L.]”. — Az ÚMTsz. szócikk végén utal a *purungya* szóra, amelyet 'piszkos, rendetlen, elhanyagolt külsejű' jelentéssel adatul: „A rossz asszonyt az ura mutatja, aki *purungya*, piszkos, zsíros [...]” (*purungya* a.).

3. A román *prunc* a magyarban például **purunkja van* 'gyereke van' mintájú szerkezetben jelenhetett meg. Az effélékben a szó végéhez tapadott az egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag, hiszen szinte mindig **valakinak a puruntjáról* beszéltek (hasonlóképpen: **valakinek a napáról*, **valaminek ~ valakinek a veséjéről*), tehát kialakulhatott a *puruttya ~ porottya* (és a *napa a vese*) szó. A *poronty* persze (akár egyidejűleg evvel az alakulással) meg is maradhatott — és meg is maradt, vö. TESz. és EWUng. *poronty*. Lehetett egy másik alakulásmód is: **puruntja* → **purungya ~ porongya*.

Más eredetű a *porond ~ porongy* 'kosárfűz' (l. TESz. *porond* a.). A SzT.-ban 'gyalogfűz' a *porongy*, s számos származékát található meg címszó gyanánt (*porongybokor*, *porongyos*, *porongvessző* és mások). Egyébként ez a szó alakilag némileg összekeveredett a *poronty*-tial, az ÚMTsz.-ben van egy *porontyos* főnév, amely 'vízből kiemelkedő magasabb földhát, földdarab' (*porondos* a.), egyébként ilyen helyen szívesen tenyészik a fűzfa; vö. a TESz.-ben közölt jelentésekkel.

BÜKY LÁSZLÓ

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Mátyás Flórián nyelvészeti munkásságáról*

MÁTYÁS FLÓRIÁNT (1818—1904) nem emlegetik azok között a neves nyelvészek között, akik a XIX. században megalapozták a magyar történeti nyelvtudományt. Hunfalvy Pál és Budenz József kortársa volt ugyan, de neve talán ismerősebb a történészek, mint a nyelvészek számára. Legismertebb műve is a történettudományt gyarapította, történeti „kútfőgyűjteménye” (*Historiae Hungaricae fontes domestici*. 1—4. Pécs—Lipcse—Budapest, 1881—1885.) fontos történeti forrásmunka volt, és az Anonymus-kérdés kutatói között is számon tartják (CSAPODI CSABA, *Az Anonymus-kérdés története*. Bp., 1978. 42—77). Jóval kevesebb szó esik a nyelvészről, s ha meg is említik nevét, inkább elrettentő példaként. a finnugor rokonítás dühödt ellenfeleként, a délibábos dilettantizmus képviselőjeként kerül szóba (PINTÉR JENŐ, *Akadémiai törekvések a nyelvtudomány terén 1831—1850*. Jászberény, 1906. 16; LOVÁNYI GYULA, *A Magyar Nyelvészet*: NyK. 59. 1957: 25—7; KOVÁCS FERENC, *A magyar nyelvtudomány egyik úttörője*: ÁNyT. 13. 1981: 129; BÉKÉS VERA, *A hiányzó paradigma*. Debrecen, 1997. 177; HEGEDŰS JÓZSEF, *A magyar nyelvhasználat századai*. Doktori értekezés. Kézirat. Bp., 1999. 97). Ez az értékelés azonban nem teljesen igazságos a lelkes nyelvtudóssal szemben. Nagy ellenfeléhez, Hunfalvy Pálhoz hasonlóan Mátyás Flórián sem volt képzett nyelvész, csupán jogi végzettséggel rendelkezett. Autodidaktaként könyvekből sajátította el a nyelvtudomány alapjait, ehhez járult hozzá hatalmas nyelvtudása: fiatalon megtanult latinul, görögül, németül, olaszul, franciául, majd szanszkritul és perzsául is. Kenyerét sokáig házitánítóként kereste, miként a nem nemesi származású, tudományos pályára készülő ifjak közül annyian a XIX. században. Pécsen szerezte meg a jogi végzettséget, ami abban az időben szinte bármilyen hivatali állás betöltéséhez megfelelt, és kisebb megszakításokkal Pécsen is élte le életét. Tanított a városi főgimnáziumban és kinevezett törvényszéki bíró is volt (SZILÁGYI ERZSÉBET, *Adatok Mátyás Flórián életéhez, nyelvészeti és történetírói tevékenységéhez*: Baranyai Helytörténetírás. Pécs, 1976. 209). 1858-ban, amikor az Akadémia soha nem látott mértékben kibővítette tagságát, Mátyás Flóriánt is levelező tagjává választotta. Jelentősebb sikereket azonban nyelvészként nem érhetett el, mivel nézeteivel részben egy már letűnt nyelvtudományi korszakot képviselt, melyet a nyelvtudomány-történet a romantikus vagy filozófiai nyelvtudomány korszakának nevez.

A nyelvtudomány-történet korszakolásával foglalkozó szerzők a modern magyar nyelvtudomány kibontakozásának első, átmeneti korszakát az 1850—1870-es évekre teszik (SZATHMÁRI ISTVÁN, *A magyar nyelvtudomány-történet korszakai*: MNy. 1971: 18—35; BALÁZS JÁNOS, *A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig*: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből*. Bp., 1970. 13—20). Ez az az időszak, amikor kialakulnak a magyar nyelvtudomány intézményesülésének feltételei (állandó nyelvtudományi bizottság, önálló nyelvészeti folyóirat), és megszilárdulnak a modern összehasonlító nyelvtudomány módszerei, egyre nagyobb szerepet kap a nyelvtörténet nemzetközi viszonylatban is korszerűnek mondható kutatása (a hangváltozások szisztematikus vizsgálata, a jövevényszavak körének behatárolása, a magyar nyelv rokonsági viszonyainak feltérképezése stb.). Ez az átmeneti kor a legkülönbözőbb nézetek egymás mellett élését hozza, egyaránt jelen vannak például a gyökelmélet képviselői; a nyelvemlékek, a régi magyar nyelv vizsgálatával foglalkozó tudósok és a finnugor (altaji) nyelvhasználat művelői.

Ebben a sokszínű, kísérletező korszakban indult Mátyás Flórián pályája. Mátyás kezdetben nyelvhasználatával foglalkozott, majd ilyen irányú törekvéseinek kudarca után a történeti nyelv-

* Halálának 100. évfordulójára.

szet felé fordult és elsőként próbálkozott meg egy nyelvtörténeti szótár összeállításával. Nyelvhasonlításaiban testet öltött nyelvtudományi nézetei sem az ún. délibábos etimológiákkal, sem a korábban igen népszerű hangmetafizikai irányzattal nem tartanak rokonságot. Ha Mátyás korai nyelvhasonlító tanulmányainak eszmei hátterét jellemezni akarnánk, akkor leginkább a XIX. század harmincas-negyvenes éveiben virágzó nyelvhasonlítási kezdeményezésekhez kapcsolnánk próbálkozásait. Hogy a nyelvhasonlítás mint munkamódszer mennyire meghatározta a korai nyelvészeti törekvéseket, azt jól példázza az a kísérlet, hogy az Akadémia testületi munkával akarta megoldani a magyar szavak hasonlítását az ismertebb nyelvek szavaihoz. Kállay Ferenc javaslatára 1835-ben kijelölték, hogy ki mely nyelvekben keressen szövegyezéseket — ez a munkát a már akkor terembe vett, de csak jóval később elkészült akadémiai nagyszótár számára készült volna. Ezek a szószerkeztetések 1845-ig folytak és a következő nyelvekre terjedtek ki: szanszkrit, héber, káld, szír, perzsa, arab, török, görög, latin, olasz, spanyol, francia, román, német, cseh, szlovák, orosz, horvát, szerb, finn, illetve cigány (VISZOTA GYULA, *A Magyar Tudós Társaság nagyszótárának története*: MNy. 1909: 52—3). Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a fent felsorolt nyelvekben mindenütt rokonságot kerestek volna. A hasonlítás célja elsősorban a szókincs feltérképezése lett volna, nemcsak a rokonság, hanem a kölcsönzések szempontjából is. Elég egy pillantást vetni a hasonlításba bevont nyelvekre, és rögtön láthatjuk, hogy a klasszikus nyelvek mellett egyrészt azok a nyelvek szerepelnek közöttük, amelyeket valaha szűkebb vagy tágabb rokonságba vontak a magyar nyelvvel, másrészt a magyarok szomszédságában élő népek nyelvei, amelyekből kölcsönzések kerültek a magyarba.

Az 1850-es években még uralkodó nézet szerint a magyar nép rokonságát a történettudománynak az ideig még nem sikerült hitelesen bebizonyítani, a magyar nyelv hovatarozására nincsenek olyan kétségtelen bizonyítékok — sem nyelvészeti, sem történeti —, mint az indoeurópai nyelvek esetében, ezért egyetlen fogódzó csupán a nyelvhasonlítás lehet. A hasonlítás azonban e logika szerint egyelőre bármelyik nyelvet bevonhatja vizsgálódási körébe, a nyelvészetet ebből a szempontból nem korlátozza semmi. Ez a felfogás jellemzi az Akadémia nagyszótárát is: „Mintegy tehát hiteles történeti adatok hiányában eddigelé nem vagyunk képesek fokként egy régibb néptörzsig följutni, melytől egyfelül vérségi, másfelül nyelvi származásunkat kétségtelenül megállapíthatnók, nincs egyéb hátra, mint a régi és újabb nyelvek tömkelegében buvárkodni, vagyis a nyelvhasonlítás.” (CZF. I. 23, Előbeszéd.) A rokonság mint nyelvészeti terminus mai jelentése csak August Schleicher családfa-modelljének elterjedése után alakult ki az 1870—80-as években (BÉKÉS VERA, *A 'rokonság' terminus jelentésváltozása a 19. századi nyelvtudományi vitákban*: Sz. BAKRÓ-NAGY MARIANNE — SZÍJ ENIKŐ szerk., *Hajdú Péter 70 éves. Bp., 1993.* 45). Az 1850-es években tehát egész másként fogták fel a rokonság kérdését, mint ez a mai nyelvtudományban szokásos. A romantikus nyelvészet és a Hunfalvy Pál által megalapozott ún. pozitivisták iskola szemlélete közti legfőbb különbség tehát abban állt, hogy az előbbi nem szűkítette le a kutatások körét a finnugor nyelvekre, hanem a nyelvhasonlítás módszere által kívánta meghatározni a magyar nyelv helyét a világ nyelvei között, míg a pozitivisták a finnugor rokonság tényét eleve elfogadták és szövegyeztetéseiket is jórészt erre a területre korlátozták.

Mátyás Flórián tehát a romantikus szemlélet alapján közelítette meg a nyelvrokonság kérdését, és az indoiráni (ahogy ő nevezi: az árja) nyelveket választotta vizsgálatára tárgyul anélkül, hogy rokonságot tételezett volna fel e népek és a magyarság között. Szövegyezéseivel (ezeket ő a kor terminológiájával hasonlatoknak nevezte) csak azt kívánta bizonyítani, hogy ősünk valaha érintkezésben lehettek ezekkel a népekkel.

Mátyás Flórián első nyelvhasonlítással foglalkozó tanulmánya (*Magyar—árja nyelvhasonlatok*) 1856-ban jelent meg a *Magyar Nyelvészet* című folyóiratban (MNyszet. I: 234—52), majd 1857-ben Pécsen kibővített formában Mátyás újra megjelentette „hasonlatait”. A tanulmány nagyjából szövegyeztetéseket tartalmazott, melyek elé a szerző bevezetőt írt. Ebben kifejti, hogy a magyar nyelv részben „idegen befolyások” által jutott el mai műveltségi fokára, ám őstörténetére

nézve semmi fogódzónk nincs. Ezért „különcebb nyelvtüneményeink” csak a hasonlító nyelvészet által deríthetők fel. Am jövevényszavak nemcsak azokból a nyelvekből kerülhettek be a magyarba, melyeknek a magyarral való érintkezéséről történeti forrásaink beszámolnak. Mátyás azt feltételezi, hogy a szókincs bizonyos rétegeiben kimutathatók a honfoglalás előtti jövevényszavak is, és ezek között ő legfontosabbnak az indoiráni szókölcsönzéseket érzi, melyek azt bizonyítanák, hogy a magyar nép a honfoglaláskor legalább olyan műveltségi szinten volt, mint szomszédai a Kárpát-medencében. Mátyás tehát a rokonságkeresés helyett a „nemzeti műveltség eredetének” kutatását tűzi ki célul, ám elfogult, mert erre a célra szerinte csak jelentős kultúrával rendelkező népek nyelve használható. Ezért nem tudja elfogadni, hogy Hunfalvy Pál és követői a finnugor nyelvekkel rokonítják a magyart. Leszögezi, hogy a rokonság kimondására még nem érkezett el az idő, további kutatásokra van szükség a kérdés megválaszolásához: „...tévedés azon hiedelem, hogy e sokat vándorolt s szövetkezett nemzetnek nyelve, csupán önmagából vagy csak finn—tatár hasonlatok által, kielégítőleg elemezhető, s eredeti tisztaságában fölfogható. A belekeveredett idegen elemek ázsiai származásuk is lehetnek; s többeket éppen az érdekelne leginkább, mily érintkezésben állhattak hajdan őseink s mely szomszédokkal; s erre nyelv hasonlításán kívül minden eszköz elégtelen.” (Magyar—árja nyelv hasonlatok. Pécs, 1857. XI). A hasonlító nyelvészet célja tehát Mátyás szerint annak megállapítása, hogy őseink mely népekkel álltak érintkezésben, és milyen jellegű lehetett az adott érintkezés. Nem szándéka a magyar nyelvet az indoeurópai nyelvcsaládba sorolni, célja nem a rokonságkeresés. „Avatottabb és kitartóbb szellemekre hagyván a fajrokonság tüzetes tárgyalását, e vázlat hasonlatokat emel ki a magyar — s az emlékeinek mind régisége, — mind belbecsénél fogva tekintélyes árja nyelv között.” (MNyszet. I. 1856: 239).

Következő tanulmányaiban is ezt a véleményét fejti ki, további szövegyeztetésekkel támogatva, bár egyre inkább elragadják indulatai és hajlamos nem kifejezetten nyelvészeti érvekkel is előállni. „A magyar nyelv finnítési törekvések ellenében” (Pécs, 1857.) című írásában azt állítja, hogy a finnugor rokonság külföldi tudósok találmánya, ő maga nem SAJNOVICST, hanem BEREGSZÁSZI NAGY PÁLT tekinti elődjének, aki „egy huzomban hasonlított zsidót, arabot, persát, törököt”. BEREGSZÁSZI — mint ismeretes — nevezetes munkájában (Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen. 1794.) nem rokonságról (Verwandschaft), hanem csak hasonlóságról (Aehnlichkeit) beszél (HEGEDŰS i. m. 65), akárcsak Mátyás, aki a finn rokonítást balhiedelemnek tartja, ami ellen a magyar nyelvészeknek küzdeniük kell.

Mátyás kutatásainak célját abban jelöli meg, hogy találjon annyi szövegyezést az indoiráni nyelvekben, amennyit a finnezők mutattak ki a finnugor nyelvekből. „Vagy az árja is magyar-rokon, vagy a finn sem az” — szögezi le. Újabb magyar—árja egyeztetéseket is közöl, s bírálja HUNFALVYNAK „a finn—magyar felekezet buzgó főnökének” „Finn és magyar szók egybe hasonlítása” (AKÉrt. 1853.) című tanulmányában közölt finn szövegyeztetéseit. Az igazi csapást — úgy vélte — akkor méri a „finnezőkre”, ha mennyiségileg is bebizonyítja az árja szövegyezések fölényét.

1858-ban ismét megjelentet egy nyelv hasonlítással foglalkozó tanulmányt (Észrevételek finnező véleményre. Pécs), s a következő évben, akadémiai székfoglaló előadásában is ezt a témát boncolgatja (AKÉrt. 1859: 99—115). Ez az értekezése összefoglalja eddigi munkásságát, elméleti alapvetést kíván adni a magyar nyelv hasonlításhoz. Az akadémia színe előtt sem tagadja, hogy a nyelvbecsületért emel szót, s célja ellenfelei „rokonsági álmainak” megszüntetése. Úgy érzi, joga van nyelvbecsületre hivatkozni akkor, amikor ellenfelei általa kétesnek tartott szó- és szerkezeti összetevések mellett rokonságról beszélnek. „Mi a szanszkritból és perzsából hason szót és formát, nem százat, hanem ezert hozhatunk föl; még sem jutott eszünkbe a rokonítás. Mert annak tudományos igazolására nem csak egy pár száz, vagy ezer szóhasonlat, hanem még más tekintetek figyelembe vétele is igényeltetik.” (AKÉrt. 1859: 100; kiemelés: S. Á.)

Mátyás a hasonlító nyelvészetben három kutatási irányt különböztet meg. Az egyetemes nyelvtudomány kutatási körébe az emberi nyelvek jellemzési és osztályozási kísérleteit, a korabeli nyelvtípológiai osztályozásokat sorolja. A második irány a még ismeretlen, homályos irodalmi

emlékek, hieroglifák, ékiratok megfejtése, amely elsősorban az indoeurópai nyelvészek számára érdekes, bár tudjuk, hogy a magyar nyelvtudományban is komoly viták folytak már a XIX. század ötvenes éveiben is az újonnan felfedezett ékirásos emlékek nyelvéről (vö. pl. HUNFALVY PÁL, Babel tornya: BSzle. 1857: 424—44). A magyar nyelvre nézve Mátyás a harmadik kutatási irányt tartja a legfontosabbnak: az anyanyelv hasonlítását, a tulajdonképpeni történeti nyelvészetet.

Itt három célt különböztet meg, úgymint a) a szavak és nyelvtani formák pontos elemzését, jelentésük adatolt meghatározását; b) a rokonsági viszony megállapítását; illetve c) a jövevényszavak rétegének feltárását, melyekből az illető nyelv ősi műveltségére, történetére, egykori szomszédaira, s egyéb kapcsolataira következtethetünk. A magyar nyelvészek szerint két jól elkülöníthető táborra szakadtak, egyik részük csupán a magyar nyelvből igyekeznek magyarázni minden nyelvműveletet és sajtóságot, s minden „külhasonlatot” kizár. Mátyás elismerőleg szól e tábor munkájáról: „E felekezeti működésének köszönhetni nyelvünk jelen műveltségi állását; s folytonos közremunkálását jövőre sem nélkülözhetjük” (AkÉrt. 1859: 104).

A másik csoport Mátyás szerint kizárólag a finn vagy ural-altaji nyelvekkel foglalkozik. A magyar nyelvészet nagy fogyatékoságának tartja, hogy „a sémi, s más művelt nyelvek magyar hasonlítóit nem leltek napjainkban segédeket, s folytatókat”. Az Akadémia által kezdeményezett nyelv-hasonlítás „akció” ekkoriban már csendesen kimúlt, és Hunfalvy Pál irányító szerepével egyre inkább a finnugor kutatásoknak adta át a helyét. Mátyás „árja hasonlatait” e régi törekvés folytatásának tartja, természetesen elismerve, hogy ezek csak próbálkozások: „Árja hasonlataim még sokkal csekélyebbek, hogyszem leendő befolyásukat nyelvtudományunkra s őstörténetünkre most már kijelölhetném” (AkÉrt. 1859: 104).

Ezen a ponton, úgy hiszem, nem felesleges felidézni a korszak néhány jelentős nyelvészének állásfoglalását a nyelv-hasonlítás elméleti kérdéseivel kapcsolatban. HUNFALVY PÁL úttörő tanulmányai után (HUNFALVY PÁL, Tájékozás a magyar nyelvtudományban. Pest, 1852., Az altaji nyelvészetben nyilatkozó mozgalmak külföldön, különösen az elmúlt év alatt: AkÉrt. 1854: 1—18, Mit akar a Magyar Nyelvészet?: MNyszet. 1. 1856: 1—19) többen is az elméleti kérdések felé fordultak ebben az időben, megpróbálták felvázolni a magyar történeti-összehasonlító nyelvészet körét, feladatait. 1855-ben olvasta fel az Akadémián BALLAGI MÓR „A magyar szónyomozás, s az összehasonlító nyelvészet” című értekezését (AkÉrt. 1855: 589—602). Előadásában a nyelv-hasonlításnak két irányzatát különböztette meg. Egyrészt az általa „észleti nyelvösszehasonlításnak” nevezett irányt, mely a gondolkodás törvényeinek egyetemes megnyilvánulásait kereste a különböző nyelvekben s ezek összevetését tartotta feladatának. A másik alapvető irányzat — BALLAGI szerint — „a történeti nyelv-hasonlítás”, melynek feladata a nyelvet keletkezésétől fogva létezésének minden stádiumán keresztül vizsgálni, mivel a nyelv „nem valami mechanikai művelet, hanem olly szerves műalkotás, melly a szellem fejlődésével folyton fejlődik...” (AkÉrt. 1855: 599). BALLAGI a történeti nyelv-hasonlítás, a történeti nyelvészet első képviselőjének hazánkban RÉVAI MIKLÓST tartja, legfontosabb alakjaként pedig HUNFALVY PÁL nevét említi. Azzal zárja felolvasását, hogy véleménye szerint mindkét irányzatra szükség van a magyar nyelvtudományban.

A maga idejében nagyhatású tanulmányokat publikált a debreceni LUGOSSY JÓZSEF, akinek most csak az Akadémián 1856-ban felolvasott „Szócsalárendszer és nyelvészeti egymásután” című előadására utalunk (MNyszet 2. 1857: 138—59, 161—89). LUGOSSY is két tábort különböztet meg a magyar nyelvtudományban: egyrészt a szövegtökeket, másrészt az altajistákat, de hozzát teszi, hogy jelenleg zavar uralkodik a tudományos életben e két csoport hivatása körül. Ő sem gondolja, hogy a két tábor képviselőinek feltétlenül szembe kellene fordulniuk egymással, hiszen „egyazon ügy munkásai”. Ellenben rögtön ezután kifejti, hogy a magyar nyelvészetben ma a „szónyomozás” az elsőrendű feladat. Ez nem más, mint a szókinccs „bölcseleti úton családok szerinti rendezése addig a fokig, meddig saját nyelvelológiáinknak ítélete terjed”. LUGOSSY szerint tehát a nyelvészek saját nyelvérzékük segítségével rendezhetik családokba a szavakat, s csak ha elkészült a teljes magyar szókinccs „családosítása”, akkor következhet a felsőbb fokú szóelemzés. „Bizony ha illy rendezet

feküdt volna korábbi nyelvhasznítóink előtt: pazar tudományukat üdvösebben foghaták felhasználni; s hogy az elsőt és utolsót említsem csak: Otrókócsi és Mátyás Florián ennek segítségével egészen más eredményekhez fogtak volna jutni” — írja LUGOSSY (uo. 168). Így azonban szerinte felesleges párhuzamok felállítására tékoztak el idejüket. LUGOSSY szerint tehát elsőrendű feladat a nyelvcsaládosítás, az eddigi etimológiai próbálkozások kudarcait is arra vezeti vissza, hogy mindeddig nem volt nyelvünkben kijelölve a szócsaládok köre. Most az akadémiai nagyszótárban látja azt a művet, amely a magyar nyelv szavainak összefüggéseit feldolgozná.

A szócsaládosítás propagálása nagy vitát kavart a nyelvészek között, többen is reflektáltak a tanulmányra. Természetesen HUNFALVY PÁL is megszólal a vitában (MNyszet. 2. 1857: 190—220). Bírálatainak lényege: a szócsaládosítást nem lehet a nyelvtörténeti kutatást mellőzve folytatni. A családosításban nagy szerepet játszó szógyökök elmélete sem tetszik HUNFALVY-nak. „Ezek tapasztaláson túliak, sőt valótlanok.” (MNyszet. uo. 214.)

Ugyanígy látja a magyar nyelvészek megosztottságát a HUNFALVYI követő FÁBIÁN ISTVÁN is (AkÉrt. 1859: 497—515). Ő is két irányzatot különböztet meg a nyelvtudományban, az elméleti, bölcséleti alapon fejtegetett nyelvészetet, amely a magyar nyelvet eredetinek és önállónak tekinti, ezért saját magából, illetve a gondolkodás a priori törvényeiből próbálja megfejteni; illetve a „történelmi”, hasonlító nyelvészeti irányt, amely a rokon nyelvek körében vizsgálódik. FÁBIÁN — ebben a kérdésben is HUNFALVY nézeteihez csatlakozva — úgy tartja, hogy a rokon nyelvek köre már behatárolt a magyar nyelvtudomány számára. A feladat tehát az lenne, hogy az altaji nyelvcsalád valamennyi tagját kutatva létre kellene hozni az altaji nyelvek nyelvtanát a különböző nyelvekből elvonva, az etimológia terén pedig a gyök- vagy tőszók eredeti hangalakját kell megállapítani. Az eredeti szókinés megállapításához pedig a jövevényszavak körét kell behatárolni.

Az idézett nyelvészek közül tehát mindenki egyetértett abban, hogy két szemben álló irányzat létezik a magyar nyelvtudományban, de a megoldást már különbözőképpen látták. BALLAGI szerint a „históriai nyelvhasznításnak” nem kellene kizárólag a finnugor nyelvekre korlátozódnia, LUGOSSY a szócsaládok, a belső nyelvhasznítás folytatását látta elsődlegesnek, HUNFALVY és FÁBIÁN ISTVÁN pedig a rokon nyelvekkel való hasonlítás művelését tartotta a legfontosabbnak. Mátyás Florián szintén a „külső nyelvhasznítás” fontossága mellett érvelt, de nem fogadta el a finnugor rokonság tényét, ő a nyelvhasznítás által kívánta meghatározni a rokon nyelvek körét.

Székfoglalójában ehhez a munkához próbálja megfogalmazni az alapvető követelményeket. A rokonság bizonyítására nézve a következő elveket tartja alapvetőnek: 1. A nyelvésznek mentesnek kell lennie mindenfajta előítéllettől: „Ki rokonságot keres, k e r e s s e azt; ne higye el, míg meg nem találja”. 2. Előre meg kell határozni, mennyi és milyen jellegű hasonlat szükséges ahhoz, hogy nyelvek között bírálatot kiálló rokonsági viszonyt feltételezhessünk. 3. A hasonlításához csak olyan szavakat érdemes kiválasztani, amelyekben legalább egy közös hang van: „A hasonlító ne vegyen rokonságismérvül szókat, melyekben egyetlen hang sem közös.” Ez a meglepő kijelentés természetesen nem azt jelenti, hogy Mátyás semmibe vette volna a hangváltozások szerepét, csupán az önkényes szószármaztatások ellen érvel. „Ha megengedjük, hogy egyetlen hason hangnélküli szó is nyelvrokonságra mutatsin, nincs nyelv a világon, melyhez rokon voltunkat hangcsere, rövidítés, átmenet, erősbítés, lágyítás s több efféle eszközök által, ne lehetne megmutatni.” (AkÉrt. 1859: 106). A hangváltozások szisztematikus kutatása, a hangtörvények alkalmazása ebben az átmeneti korszakban még nem jellemezte nyelvtudományunkat. Mátyás szóhasonlatainak nagy része természetesen eleve elhibázott alapállásból indul ki, de HUNFALVY hasonlításainak nagy része sem állta ki az idő próbáját. Ennek okát fogalmazta meg néhány évvel később BUDENZ JÓZSEF „Török-magyar nyelvhasznítás és hasonlító magyar-altaji hangtanról” című tanulmányában (AkÉrt. 1861: 158—90). A magyar hasonlító nyelvészetről írva ennek legfőbb hiányosságát egy tüzetes magyar hangtan hiányában jelöli meg. BUDENZ úgy látja, hogy a magyar hasonlító nyelvészet próbál ugyan „gyököket fejtegetni” a rokon nyelvekből, de a hangalakok különbsége, összeegyeztethetetlensége gyakran megtorpanásra kényszeríti. Súlyos hiányosságnak tartja, hogy a magyar nyelvészet sok-

szor utólag állapít meg hangtani megfeleléseket, amelyeket már előzőleg ismernie kellett volna, és amelyek nem is minden esetben megfelelőek.

Mátyás Flórián székgoglaló értekezése tehát jól illusztrálja ennek az átmeneti nyelvtudomány-történeti kornak a nézeteit. Egyfelől nem hajlandó szakítani azzal a romantikus nyelvtudományi nézettel, mely szerint bármely nyelvvvel hasonlíthatunk, mert még nem bizonyosodott be a magyar nyelv rokonsága, másrészt azonban egzakt elveket szeretne megfogalmazni a nyelvhasználat művelői számára. érzi, hogy valamiképpen be kellene határolni a nyelvhasználati kísérletek burjánzását.

Az 1860-as évek új korszakot jelentenek Mátyás Flórián nyelvészeti tevékenységében. Ebben az évtizedben kezd neki nyelvtörténeti szótára anyagának összegyűjtéséhez és megszerkesztéséhez. Már a nyelvhasználat tanulmányok írása idején érdeklődése a régi nyelv felé fordult, tudatosan kezdte tanulmányozni a nyelvemlékeket. Ez a törekvés a hatvanas években felerősödött munkásságában és ekkor született rövidebb értekezései, melyek nagyrészt a „Magyar nyelvtudomány” című három füzeten kiadott gyűjteményében jelentek meg (Pécs, 1860—1871.), már kizárólag konkrét nyelvtörténeti problémákkal foglalkoznak. Ilyen volt például a magyar birtokviszony régi nyelvbeli használatáról, a Halotti Beszéd némely vitatott helyéről vagy a magyar igeidők használatáról írott tanulmánya.

1862-ben „Nyelvészettünk jelene s az akadémiai Nagy Szótár kritikai méltánylata” című akadémiai felolvasásában említi először nyelvtörténeti szótárának tervét (Magyar nyelvtudomány 2. 1863. 3). Már ekkor felveti, hogy szükség lenne egy ilyen jellegű szótárra, mert e nélkül sem nyelvrokonsági, sem nyelvtörténeti kutatások nem végezhetők. Fontos állomásnak tartja az akadémiai nagyszótár első füzeteinek megjelenését és nagyra tartja a szerkesztők munkáját, de mivel a CZUCZOR—FOGARASI-féle szótár értelmező, nem pótolhatja a nyelvtörténetit.

Mátyás Flórián már 1862-ben engedélyt kért az Akadémia elnökétől, hogy az akadémiai kódexmásolatokat vidéken használhassa, tehát gyakorlatilag kikölcsonőzhesse őket az Akadémiai Könyvtárból. Ezt Eötvös József elnök engedélyezi is Mátyásnak, a jó hírt Budenz József, az Akadémiai Könyvtár alkönyvtárnoka írja meg a pécsi tudósnak (Budenz József levele Mátyás Flóriánhoz. 1862. október 14. — Baranya Megyei Levéltár, Mátyás Flórián gyűjtemény [a továbbiakban: BML MFGy.] — VII.). Mátyás tehát már 1862-ben komolyan dolgozott szótára anyagának összegyűjtésén.

1863-ban szintén egy akadémiai felolvasásban (Magyar ősnyelvtanulmányok) a nyelvtudományi jutalomkérdések kapcsán fejti ki érveit a szótár szükségessége mellett (Magyar nyelvtudomány 2. 1863. 59). Ilyen jutalomkérdés volt például a magyar nyelvújítás története és bírálata, a magyar szógyökök számbavétele, vagy a magyar nyelv viszonya a világ többi nyelvéhez. Kielégítő felelet ezekre a kérdésekre Mátyás szerint csak úgy születethet, ha elkészül egy történeti szótár és nyelvtan. Ebben szerinte nagy szerepe lehet az Akadémiának, mert a jutalomkérdések célszerűbb kitűzésével előmozdíthatná e két alapvető segédeszköz elkészültét. A CzF.-val párhuzamosan szükségesnek tartja egy nyelvtörténeti szótár megjelentetését is, amelyet egyaránt használhatna diák és nyelvtudós.

„Magyar nyelvtudomány” című művének második füzetében — ahol a fent említett két akadémiai felolvasás is megjelent — ismerteti készülő nyelvtörténeti szótárát. A szótár — írja — magánhasználatra készült, de nyelvészársai kívánságára szívesen megjelentetné. Címe „Magyar nyelvtörténeti szótár” lenne, alcíme pedig: „Nyelvatdat-gyűjtemény a codex, és 16. 17. századi irodalomból”. Keletkezéséről elárulja, hogy az „árja hasonlatok” megkönnyítése végett jött létre, amikor az egyes szavak eredeti alakját és jelentését kívánta meghatározni, s ehhez a régi nyelv alapos tanulmányozására volt szüksége. Jegyzeteit betűrendbe állította, így jött létre tekintélyes méretű nyelvatdatgyűjteménye. A nyelvtudományi osztály ülésein társai lelkesedéssel fogadták a bemutatott részleteket, ezért Mátyás is úgy gondolta, jó lenne megjelentetni szótárát. Füzetenként szeretné kiadni, ezért arra kérte az érdeklődőket, hogy 1863 júliusának végéig hozzá, Pécsre küldjék a megrendeléseket. Mutatványokat is közölt a készülő szótárból mintegy 15 oldalon keresztül (Magyar nyelvtudomány 2. 1863. 61—80).

1863-ban tehát már létezett egy betűrendes „nyelvatadgyűjtemény”, melyet Mátyás készséggel közrebecsátott volna kellő számú előfizető jelentkezése esetén. A szótár iránti érdeklődés sajnos nem volt túl jelentősnek mondható, mivel 1863-ban mindössze húsz előfizető jelentkezett. Mátyás iratai között fennmaradt egy általa írt lista az aláírók nevével, innen tudjuk, hogy előfizetőnek jelentkezett többek között Budenz József, Rómer Flóris, Toldy Ferenc, Hunfalvy Pál, Vámbéry Ármin, Ballagi Mór, Szilády Áron, Gyulai Pál, Fogarasi János és Szász Károly is (BML MFGy. — I.). A névsor elárulja, hogy előfizetők inkább csak a legszűkebb akadémiai körből jelentkeztek, szélesebb közönséghez a szótár terve nem tudott eljutni.

Kezdetektől fogva világos volt, hogy támogatás nélkül lehetetlen a megjelenetés, ezért 1865 őszén Toldy Ferenc, aki ekkor vette át a Nyelvtudományi Bizottság elnöki tisztét, pénzsegélyt javasolt a szótár befejezéséhez és sajtó alá rendezéséhez, amelyet másodszeri felterjesztésre végül az Akadémia igazgató tanácsa is megszavazott. Ennek összege évi 500 forint volt, így tehát megindulhatott a munka. A tervekről és az előkészületekről Mátyás Flórián 1867-ben számolt be az Akadémián, ekkor ismertette a megjelenés előtt álló szótár részletes tervét (A magyar nyelv múltja és jelene. Pécs, 1867.).

A Nyelvtörténeti Szótár a tervezet szerint a kezdetektől a XVIII. századig dolgozná fel a Mátyás által kiválasztott nyelvemlékeket. Tartalmazná a szavak alakváltozatait, jelentéseit, illetve bemutatná használatukat idézetek segítségével. A kéziratok források tekintetében egyrészt vizsgálná a hozzáférhető credeti okleveleket, illetve felhasználná a már kiadott okmánytárakat. Mátyás a szótár tervét összekapcsolta azzal az elképzelésével, hogy a helyszínen tanulmányozza a magyar nyelvjárásokat, illetve összegyűjtse és megvizsgálja az Árpád-kori okmányokat Magyarország köz- és magánlevéltáraiban. 1866-ban engedélyt kapott a magyar királyi helytartótanáctól, hogy meglátogathassa a régi magyar vonatkozású okmányokat őrző hazai levéltárakat. Meg is kezdte a kutatást a magyarországi levéltárakban, 1866 és 1869 között Veszprémben, Pannonhalmán és Esztergomban járt (AkÉrt. 1869: 171—3). A szótár anyagának összegyűjtésekor is igen fontosnak tartotta, hogy az eredeti forrást használja abban az esetben, ha lehetősége nyílt rá. Sőt, az Akadémiához intézett beszámolójában azt írja, hogy az okleveles források közül egyelőre csak azokat fogja közölni, amelyek eredetijét személyesen is megvizsgálhatta (A magyar nyelv múltja és jelene. 1867. 5). A kódexekről és a korai kéziratok nyelvemlékekről szólva megemlíti, hogy a Halotti Beszéd, a Königsbergi Törödk, a Bécsi, a Münchener és a Döbrentei-kódex anyagának feldolgozásával már elkészült. A nyomtatott nyelvemlékekre nem tér ki részletesen, de korábbi előadásából tudjuk, hogy ezek közül is jó párat tanulmányozott már.

A szótár felépítésével kapcsolatban még elárul néhány fontos tudnivalót. Az idézeteket az ellenőrző bizottság kérésére betűhíven szándékozik közölni, de mivel szótárát nemcsak szakembereknek szánta, azt tervezi, hogy a szavak feltételezett hangalakját a mai kiejtés szerint is feltünteti, hogy könnyebb legyen a szótár használata. Az értelmezést latin nyelven kívánja megadni, de ahol szükséges, más ismert nyelven is közölni fogja. A mű végére latin nyelvű tárgymutatót is tervez, hogy a szótár iskolai kézikönyvként is szolgálhasson. Mátyás úgy gondolta, hogy megfelelő számú előfizető jelentkezése esetén a szótár nyomtatása már 1867-ben elkezdődhet.

Az első füzet végül 1868-ban jelent meg (A—Az). A szócikkek nem túl nagy terjedelműek, de a tervezetben kijelölt feladatokat Mátyás töle telhetően teljesítette. A következő évben azonban már arról panaszkodik, hogy a szótár kiadását nem segíyezi kellőképpen az Akadémia. A második füzet 1869-ben lát napvilágot (*Ábécze—Bársony*), és Mátyás ugyanebben az évben lemond a szótár többi részének megjelenetéséről, a Nyelvtudományi Bizottság pedig elfogadja a lemondást (AkÉrt. 1869: 33). A harmadik füzet előszavában, amelyet már saját költségén jelentet meg 1871-ben, leírja, hogy a szótár anyaga a zs betűig össze van gyűjtve, de egymaga nem győzi a sajtó alá rendezést, az akadémiai támogatás pedig nem elég segítőkész a megjelenetés finanszírozására. A második füzetből mindössze 50 példány kelt el, ami a nyomdaköltség felét sem fedezte. Ilyen mértékű támogatással egymaga havonta csupán egy ívnyi anyagot tudott sajtó alá rendez-

ni, így a szótár megjelenése évtizedekig nyúlt volna el. Felhagyott tehát a vállalkozással és a szótár többi része kéziratban maradt.

Mátyás valóban a zs betűig összegyűjtötte szótárának anyagát, ezt onnan tudjuk, hogy szótárának szerkesztetlen kézírata fennmaradt. Szerzője élete végéig megőrizte, s halála után 1904-ben a Széchényi Könyvtár Mátyás Rózától, Mátyás Flórián húgától megvásárolta. Jelenleg is az OSZK Kézirattára őrzi (Fol. Hung. 1274).

Természetesen a munka egyszemélyes jellege korlátokat szabott a feldolgozott anyag mennyiségének, de az eredmény még így is figyelemre méltó. „Mátyás Flórián méltatlanul elfeledett nyelvtörténeti szótártörzóját a kezdetektől a XIX. századig terjeszkedő, jelentéselemzést és forrásjelölést is nyújtó, szócsaladonként rendezett középmetretű adatközlő történeti szótárkísérletnek kell tekintenünk” — írja KISS LAJOS (MNY. 1994: 394).

Mátyás szótárának utolsó füzet 1871-ben jelent meg, s tudjuk, hogy két évvel később már megkezdődött az anyaggyűjtés a SZARVAS—SIMONYI-féle nyelvtörténeti szótárhoz (Nyr. 1873: 335—6), Mátyás kísérlete tehát ekkorra végleg kudarcba fulladt, a továbbiakban nem vett részt szótári munkálatokban.

1883-ban Mátyás Flórián átkérte magát az Akadémia Történettudományi Osztályába, s ettől kezdve történeti forráskutatással foglalkozott. Okleveleket, kódexeket és egyéb forrásokat tanulmányozott, ezek hitelességét vizsgálta. Apró részleteket igyekezett tisztázni magyar királyok, szentek, krónikaírók életével kapcsolatban. Történeti tevékenységét sokkal nagyobb siker koronázta, mint nyelvészeti munkálkodását. Legfontosabb műve e téren a már említett „Historiae Hungaricae fontes domestici” című forrásgyűjtemény, amely a középkori krónikákat, legendákat, törvényeket és egyéb forrásokat próbálta meg összegyűjteni a fennmaradt kódexek kritikai egybevetésének felhasználásával. Ez a munka jóval sikeresebb volt a nyelvtörténeti szótárnál. Még a lipcsei Brockhaus könyvkereskedő cég is felfigyelt rá és bizományba vette. A kiadáshoz az Akadémia is támogatást nyújtott, és a mű iránt a nagyközönség érdeklődése is számottevő volt, minden példánya elkelt (SZILÁGYI ERZSÉBET i. m. 215).

MÁTYÁS FLÓRIÁN nyelvészként nem volt elismert, szövegyezetéseit állandó támadások érték, nyelvtörténeti szótárát pedig az érdeklődés hiánya miatt nem tudta megjelentetni. Pályája azonban jól példázza a magyar nyelvészet 1850—1870-es évekre eső átmeneti korszakát, a különböző nyelvtudományi törekvések egymás mellett élését. Nyelvhasználati törekvései a romantikus nyelvtudomány jegyében születtek, adatgyűjtése és nyelvtörténeti szótárkísérlete pedig már a pozitívista nyelvtudomány korszakát előlegezik meg. Ha erről az oldalról közelítjük meg munkásságát, akkor magyarázatot kaphatunk arra, miért küzdött körömszakadtáig a magyar nyelv finnugor rokonítása ellen egy olyan korban, amikor már kibontakoztak a tudományos nyelvvizsgálat körvonalai, és a magyar nyelv hovatarozása elméletben már nem képezte vita tárgyát.

STEMLER ÁGNES

SZEMLE

Lesley Milroy — Matthew Gordon, *Sociolinguistics: Method and Interpretation*

Blackwell Publishing, Oxford, 2003. XV + 261 lap

Tizenöt évvel azután, hogy LESLEY MILROY szociolingvisztikai módszertana (*Observing and Analysing Natural Language: A Critical Account of Sociolinguistic Method*) megjelent a Blackwell kiadó „Language in Society” sorozatának 12. köteteként, MILROY egykori tanítványával, MATTHEW

GORDONnal újra áttekintette a szociolingvisztika módszertani kérdéseit. A valós nyelvhasználat elemzése a nyelv társadalmi kontextusban történő elemzésének elengedhetetlen követelménye. A szociolingvisztika az elmúlt másfél évtizedben hatalmas fejlődésen ment át, kiszélesedett a vizsgálati területe, s ennek megfelelően új módszertani és elméleti kérdések sokasága vetődött fel. A társasnyelvészet fejlődése oly mértékűt öltött, hogy Milroy először 1987-ben megjelent könyvének átdolgozása egy új kiadáshoz szinte lehetetlenné vált. Új könyvet kellett írni. — Ezt a könyvet várhatóan sokat forgatják majd nemcsak a diákok, hanem a tapasztalt kutatók is, mivel az egyes területek áttekintései alaposak, általában jól követhetőek és elméletileg is mindig érdekesek.

Az 1. fejezet (*Sociolinguistics: Models and Methods*, 1—22) a labovi kvantitatív paradigma (ang. *variationist sociolinguistics*) módszertani és elméleti kérdéseit vizsgálja meg, azzal a kimondott céllal, hogy a szerzők segítséget nyújtsanak a kutatóknak kutatási terveik elkészítésében. Minden kutatási területnek megvannak a rá jellemző elméleti és módszertani alapelvei, noha ezek nem mindig vannak expliciten megfogalmazva. E fejezet egyik fő célja az explikálás és a történelmi előzmények tudatosítása. LABOV korai munkái a kategorikus nyelvszemlélet elvszerű tagadásai, a *Martha's Vineyardon és New York Cityben* feltárt eredmények megcáfolták azt a hitet, hogy a nyelvi variabilitás kaotikus s ezért elméletileg érdektelen (2). A szociolingvisták, akár kvantitatívak, akár nem, nyelvészeti képzést kapnak, s általában olyan leírási és elemzési technikákat alkalmaznak, mint a többi nyelvész. MARTIN és WOLFRAM egy 1998-as tanulmánya például az amerikai néger angol tagadó szerkezeit vizsgálja a kormányzás és kötés elméleti keretében. A kvantitatív tanulmányok azonban (a hasonlóságok és azonosságok ellenére is) általában két alapvető szempontból eltérnek az elméleti nyelvészeti elemzésektől: 1. másképp viszonyulnak az adatokhoz, és 2. más szerepet tulajdonítanak a nyelvi variabilitásnak (3). A WEINREICH, LABOV és HERZOG 1968-as tanulmányában kifejtett elvek a variabilitásról ma is axiomatikusak: egy invariábilis nyelvi rendszer nemcsak fikció, hanem diszfunkcionális is, mivel a rendszerszerű variabilitás a nyelvnek alapvető tulajdonsága, ami fontos társadalmi szerepeket tölt be, s egyben lehetővé teszi a nyelvi változást (4). A CHOMSKY-féle kompetencia—performancia minden társasnyelvész számára problematikus, mivel a nyelvet asszociálisnak tekinti. Noha a társasnyelvészek és elméleti nyelvészek közötti alapvető nézetkülönbségeknek jó, ha tudatában vagyunk, a két irányzat között nincs átjárhatatlanság, például ALISON HENRY (1995.) a belfesti angol nyelvjárás elsajátítását CHOMSKY minimalista elméleti keretében vizsgálta meg (7). A társasnyelvészetben belül várhatóan továbbra is feszültség lesz a variábilis nyelvi rendszert középpontba állító vizsgálatok (pl. LABOV) és a beszélőkre koncentrááló vizsgálatok (pl. GUMPERZ) között (8).

A történelmi előzmények közül a szerzők kettőt tárgyalnak, az amerikai deskriptív nyelvészetet és a hagyományos dialektológiát. BLOOMFIELD és követői a deskripció szigorú szabályait dolgozták ki. Az adatok kimerítő leírásának igénye a kvantitatív szociolingvisztika alapkövetelménye lett: egy változó minden változatának minden előfordulásáról számot kell adni, nem szabad csupán azokat a nyelvi adatokat felhasználni, amelyek támogatják a nyelvész elemzését (137). LABOV ezen „principle of accountability” néven ismert módszertani kívánalma hasonlít a deskriptivisták elképzeléseire, de jócskán eltér CHOMSKY hipotetikus-deduktív nyelvészetétől. CHOMSKY-nak abban igaza volt, hogy a nyelvi korpuszok a nyelvészeti elemzésekhez szükséges adatok *e g y e t l e n* forrásai-ként elégtelenek, de a korpuszon alapuló kutatások kritikája azt eredményezte, hogy a megfigyelést az introspekció váltotta fel a nyelvészet „főáramában”, s ebből következően az ilyen elemzések már nem feltétlenül képesek leírni mások által gyűjtött adatokat (9—10). A deskriptivisták (pl. HARRIS, 1951.) módszertani arzenáljában fontos szerepe volt a megismételhetőség kritériumának, ami aztán a labovi szociolingvisztikának úgyszintén alapkövetelménye lett (11).

A hagyományos dialektológia európai változatában az idős, falusi, saját településükről lehetőleg ritkán vagy sosem kimozduló parasztemberek beszédét vizsgálták. Az amerikai nyelvattlaszmunkálatok 1929-ben kinevezett vezetőjének, az osztrák származású HANS KURATH-nak az volt a célja, hogy ne csak a vidéki népi beszédet kutassák, hanem mindenféle településről válasszanak, lehető-

leg mindenféle társadalmi csoportból adatközlőket. Így az amerikai atlasz adatközlői három iskolázottsági csoportot képviselnek, és jócskán van köztük városi ember is. Az American Dialect Society a XIX. században a neki megfelelő brit társaságnál sokkal nagyobb szerepet tulajdonított a városi nyelvjárások kutatásának (13). Amikor a „Dialect Notes” 1. évfolyamában, 1896-ban New York City alsóbb társadalmi osztályba tartozó lakóinak nyelvjárásáról jelent meg tanulmány, akkor s utána még jó ideig Angliában a városi nyelvjárásokat vizsgálatra érdemtelennek tekintették. Az adatgyűjtés két módon történt: a nyelvjárásgyűjtő helyszíni fonetikai átírásával vagy pedig postai kérdőívvel. A XX. században készített nyelvatlaszok, így például a brit „Survey of English Dialects” nemigen használták ki a hangrögzítő eszközök nyújtotta lehetőségeket, a magnetofonnak gyakran csak a XIX. századi gyűjtőtechnikákat alkalmazó dialektológusok segédeszközöként jutott valamilyen szerep. A XIX. századi postai kérdőíves vizsgálatok 100 évvel későbbi, modern változata CHAMBERS nagy „Golden Horseshoe” vizsgálata, melyben társadalmilag jól meghatározható adatközlők nyelvhasználati változásait vizsgálják. A részletek iránt érdeklődőknek nem kell Torontóba utazniuk, elég ha rákattintanak a [http://www.chass.utoronto.ca/~chambers/dialect_topography.html] helyre az Interneten.

A hagyományos nyelvjárás kutatás általában az „ösi, tiszta” nyelvjárásokat igyekezett leírni, a nyelvészek izoglosszákat határoztak meg, ezzel azonban eltakarták az egyes területeken belüli változatosságot. Azok, akik izoglosszákat helyett az egyes változatokat térképeken ábrázolták, az egyes beszélők beszédében megfigyelhető változatokat zárták ki az elemzésből (20). A XX. század utolsó évtizedeiben az amerikai nyelvatlaszokat számítógépre vitték, például WILLIAM KRETZSCHMAR a „Linguistic Atlas of the Middle and South Atlantic States” nevű atlaszt, ami Floridától New York államig 1162 kutatópont adatait tartalmazza, s nemcsak bináris képet nyújt (használgják — nem használják), hanem azt is megmutatja, hogy egy-egy alak milyen valószínűséggel fordul elő egy-egy 200 négyzetmérföldes területen. A megjelenés előtt álló „The Phonological Atlas of North American English” (LABOV, ASH és BOBERG munkája) adatait telefonos interjúkkal gyűjtötték, a magnóval rögzített interjúk lehetővé teszik az akusztikai elemzéseket, a folyamatban levő magánhangzó-változások térképei például az egyes beszédhangok formánsértékeit mutatják. Ezek a dióhéjban bemutatott példák azt is illusztrálják, hogy olyan, korábban meglehetősen jól elhatárolt nyelvészeti területek, mint a dialektológia, akusztikai fonetika és szociolingvisztika napjainkban jelentősen konvergálnak. Ugyanakkor még a dialektológia alapelve (legalábbis KRETZSCHMAR szerint) „előbb az adatok, aztán az elmélet”, a szociolingvisztikában az adatok gyűjtésének és elemzésének minden szakaszában jelentős szerepet játszanak az elméleti kérdések is (22).

A 2. fejezet (Locating and Selecting Subjects, 23—48) az adatközlők kiválasztását tárgyalja. A mintavétel olyan módszertani kérdés, amely ezer szállal kapcsolódik az elméleti kérdésekhez. LABOV újítása abban állt, hogy az adatközlőknek olyan mintáját használta, amely lehetővé tette mind a beszélők közötti, mind az egyes beszélők beszédén belüli eltérések vizsgálatát. A reprezentatív mintavétel lényege az, hogy a vizsgált populáció minden tagjának azonos esélye kell legyen a mintába kerülésre. LABOV 88 fős New York-i mintája a szó statisztikai értelmében nem volt reprezentatív (23). Ma a kutatók többsége nem szigorúan vett reprezentatív mintákkal dolgozik. LABOV és TRUDGILL korai munkáit azért is kritizálták, mert az elemszámok túl kicsik voltak az olyan csoportok beszédének jellemzésére, mint például „felső középosztálybeli nők”. A szigorú értelemben vett reprezentatív mintákkal kapcsolatos nehézségek miatt ma főleg kvótamintákkal dolgoznak a szociolingviszták (33). A kutatási célok nyilvánvalóan megszabják a mintaösszeállítást. A beszélők különböző generációinak vizsgálata a látszólagosidő-hipotézis miatt szükséges, de mivel valóságosidő-vizsgálat nélkül egy látszólagosidő-vizsgálat eredménye megtévesztő lehet (ott is változást mutathat, ahol valójában nincs), az eltérő időpontokban végzett azonos vizsgálatoknak, illetve a történeti adatoknak a felhasználása kardinális fontosságú. Az életkornak önmagában nincs magyarázó szerepe a nyelvi változásokban, de úgy már van, ha a társadalmi jelentőségét is figyelembe vesszük. Sok változó mutat például V-hatást, vagyis sok változó esetében a fiatal és az idős

beszélők közel azonosan viselkednek, de a középkorúak eltérnek. Ennek a bourdieui értelemben vett nyelvi piac konzervatív hatása lehet az oka: a munkaerőpiac szereplői az ilyen hatásoknak sokkal jobban ki vannak téve (39).

Míg az életkor mint változó főként a nyelvelsajátítást és a nyelvi változást kutatók számára fontos, a társadalmi osztály olyan változó, melynek relevanciája szinte minden olyan kutató számára nyilvánvaló, aki társadalmilag értelmezhető nyelvészeti kutatást végez. A társadalomtudományokban az osztály fogalma régóta viták tárgyát képezi, ezek a viták azonban nemigen érintették a korai (1960-as, 70-es évekbeli) szociolingvisztikai vizsgálatokat. LABOV New York-i és TRUDGILL norwichi vizsgálatában az osztály mint független változó gyakorlatilag azonos, annak ellenére, hogy az amerikai és a brit társadalomban az osztály egész mást jelent. Az USA-ban is nagyok s egyre nagyobbak a különbségek gazdagok és szegények, hatalmasok és hatalom nélküliek között, de ezek a különbségek nem tükröződnek a társadalmi presztízs különbségeiben. A britektől eltérően az amerikaiak saját társadalmukat nem látják hierarchikusnak, az osztály számukra nem különösebben érdekes beszédtéma. Az ilyen különbségek a variabilitást kutató nyelvész számára azért fontosak, mert a társadalmi változók csak annyiban kapcsolódnak a nyelvekhez, amennyiben az előbbieknél a társadalmi cselekedetek formálásában fontos, felismert szerepe van (41). Újabbán LABOV már csupán a beszélők foglalkozását használja az osztály helyett független változóként, mivel szerinte s MACAULAY (1977.) szerint is az korrelál a legjobban a nyelvi változatokkal.

A 3. fejezet (Data Collection, 49—87) az adatgyűjtés fogas kérdéseit mutatja be. Az írásbeli kérdőívek kapcsán MILROY és GORDON többek között azt az első látásra/hallásra meglepő kijelentést teszik, hogy értelmetlen dolog a Nagy Tavak környékén azt kérdezni valakitől, hogy a *caught* 'elkapta' magánhangzója azonosan hangzik-e a *cot* 'tábori ágy' magánhangzójával, mert azok az újítók, akik részesei a „Northern Cities Shift” néven ismert hangváltozásoknak és azok a konzervatív beszélők, akik nem részesei, egyaránt „nem”-mel válaszolnak a kérdésre, annak ellenére, hogy a két csoport között nagyok a fonetikai különbségek. A konzervatív beszélők tagadó válasza mögött olyan rendszer húzódik meg, amelyben a *caught* magánhangzója [ɔ], de a *cot*-é [ɑ], az újítók kiejtésében viszont az előbbi szó [ɑ]-val, az utóbbi viszont [æ]-vel hangzik. A láncszerű változás az egész magánhangzórendszerre hat: az [ɔ] alsóbb nyelvallással képzetté válik, s kiszorítja az [ɑ]-t, vagyis az eredetileg [ɑ]-val ejtett szavak magánhangzója előrébb képzetté válik, például a *cot* szó [kæt]-ként hangzik (53). Más problémákkal kell szembenéznie annak, aki terepmunkásokkal töltet ki kérdőíveket, s megint másokkal annak, aki — mint például GUY BAILEY Texasban — véletlen választású minta nem nyelvészeti vizsgálatához tud nyelvészeti kérdéseket kapcsolni egy telefonos felmérésben.

Ebben a fejezetben MILROY és GORDON részletesen taglalják a szociolingvisztikai interjúval, a résztvevő megfigyeléssel és a különféle tereptechnikák ötvözésével kapcsolatos tudnivalókat; e témák egy részéről magyarul is olvashatunk, például LABOV tanulmányát a Szociológiai Figyelő 1988/4. számában. Magyarul nemigen olvashatunk azonosan a nyelvészeti kutatások etikai kérdéseiről, ezokról a szerzők bő 8 oldalon értekeznek (79—87).

Az Egyesült Államokban részletesen szabályozva vannak azoknak a kutatásoknak a keretei, amelyekben embereket vizsgálnak a kutatók. E szabályok magyarországi nyelvész számára hihetetlenül szigorúak, megszegésüknek pedig komoly következményei lehetnek, például ha a szövetségi szabályokat egyetlen kutató megszegi, akkor anyaintézménye minden szövetségi kutatási támogatást elveszíthet egy időre, tehát a nyelvész hibája miatt a genetikus sem kutathat (79). A hibákat megelőzendő, a kutató intézmények és az egyetemek megkövetelik, hogy a kutatási terveket előzetesen hagyja jóvá az intézeti tervvizsgáló bizottság (Institutional Review Board). Az etikus kutatás legfőbb követelménye a vizsgálati személyek önkéntes részvétele és teljes körű tájékoztatása részvételük minden lehetséges következményéről (informed consent). Nem ritka, hogy a kísérleti személyekkel beleegyezési nyilatkozatot íratnak alá, ami általában a következőket tartalmazza: a kutatás rövid leírását a kutatási célokkal együtt, a kutatási eljárásokat s a várható esetleges kockázatokat,

biztosítékot a vizsgálati személy anonimitásának megőrzésére és a tőle nyert információk bizalmas kezelésére, a vizsgálati személy nyilatkozatát, hogy önkéntesen vesz részt s bármikor megszakíthatja részvételét, s végül a kutatóra és az intézeti tervvizsgáló bizottságra vonatkozó információkat. Első ránézésre is látszik, hogy ezek a szabályok jelentős nehézségeket okozhatnak annak a szociolingvistának, aki magnetofonnal akar minél spontánabb beszédet rögzíteni. Például: ha a kutató megmondaná vizsgálati alanyainak, hogy az angol többszörös tagadást vagy a magyar suksükölést kívánja vizsgálni, nem jutna hozzá azokhoz az adatokhoz, amikre szüksége van, mivel a vizsgálat céljának ismerete bizonyosan befolyásolná az adatközlők nyelvhasználatát. A hangfelvételek általában csak a kutatásban közvetlenül részt vevők számára válnak hozzáférhetővé, esetleg olyan kutatók számára is, akik nem állandó munkatársai a vizsgálatnak. Arról azonban szó sem lehet, hogy bárki hozzáférhessen a szociolingvisztikai interjúkhoz (81). — (Ebből a szempontból a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kapcsán a Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi osztálya igen liberálisan jár el. A kutatóintézetek és egyetemi/főiskolai tanszékek rendelkezésére bocsátott [olcsón megvásárolható] CD-k anonimizált interjúkat tartalmaznak, vagyis az átiratokból és a hangfelvételekből kitoröltük azokat a részeket, amelyek az anonimitás megőrzéséhez törlendőek voltak, s az anonimizált interjúkat az adatközlőkkel jóváhagyattuk.)

MILROYék megvizsgálják a titkos felvételek etikai vonatkozásait is. LABOV minden ilyen felvételt megengedhetetlennek tart; amikor ő volt a Linguistic Society of America elnöke, a Társaság etikai bizottságával elítéltette az ilyen felvételek készítését. A titkos felvételek készítésének etikai következményeit valamelyest enyhítheti, ha a nyelvész a felvételt utólag meghallgattatja a beszélőkkel, így tett például CRYSTAL és DAVY 1969-ben s így tett annak idején a Survey of English Usage egykori igazgatóhelyettese is, ROBERT ILSON (I. Assembling, analysing and using a corpus of authentic language. *Linguistica*, Series C, 4., MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1991.). MILROY elmondja, hogy LABOV szigorú elvárásainak ő sem felelt meg mindig. Például belfasti kutatásakor többször előfordult, hogy egy olyan társalgásba, amelynek résztvevői előre bekegyeztek abba, hogy MILROY magnetofonja rögzíthesse őket, „belesétált” egy új szereplő, aki aztán résztvevője lett a beszélgetésnek, láthatta is a mikrofont, de akitől menet közben már MILROY nem kért engedélyt (83). A rejtett felvételek készítésével kapcsolatos nézetkülönbségek nem szűntek meg, de LABOVnak az a tanácsa megszívlelendő, hogy „nem szabad olyat tenni, amit aztán a nyilvánosság előtt nehéz lenne megmagyarázni” (Szociológiai Figyelő 1988/4: 46).

A nyelvészek társadalmi felelősségéről bő három oldalt írnak a szerzők (84–7). Nemcsak arra van szükség, hogy adatközlőinknek ne okozzunk semmi kárt, hanem arra is, hogy valamit vissza is adjunk nekik. LABOV az Ann Arbor-i perről írt tanulmányában (1982.) két ide kapcsolódó elvet is megfogalmazott. Az első a téveszmék eloszlásával kapcsolatos (The Principle of Error Correction): Ha egy kutató olyan, széles körben elterjedt nézettel vagy társadalmi gyakorlattal találkozott, amelynek fontos következményei vannak, s amely nézet, illetve gyakorlat helytelenségét ő saját kutatásaival igazolta, kötelessége e nézet, illetve gyakorlat helytelenségét a lehető legtöbb emberrel tudatni. LABOV második elvét a kutatói adósság elvének nevezhetnénk (The Principle of the Debt Incurred), mely szerint: Annak a kutatónak, aki egy beszélőközösségtől gyűjtött nyelvi adatokat, kötelessége az adatok elemzéséből nyert tudását a beszélőközösség javára kamatoztatni, amikor erre szükség van. Az ilyen adósságtörlesztésekre főleg az iskolai oktatásban kerülhet sor (pl. a nemstandard változatok beszélőit sújtó tesztek megváltoztatásában), a többnyelvű társadalmak nyelvpolitikájának kidolgozásában és a veszélyeztetett nyelvek és nyelvjáráások esetleges megmentésében.

E két elv működését látjuk akkor, amikor a Linguistic Society of America állásfoglalásokat tesz közzé a nyelvi jogokról vagy a feketék anyanyelvi neveléséről, de akkor is, amikor bírósági tárgyalásokon vagy az amerikai kongresszusban szakértőként szerepelnek nyelvészek. Általában nem nagy sikerrel, mert a hírközlő szervek és a politikusok, amilyen gyorsan rákapnak egy nyelvi kérdésre, olyan gyorsan ejtik is azt, de az nemigen fordul elő, hogy fontos társadalmi vitában,

amely a nyelvvel kapcsolatos, a nyelvészek mérvadó körei ne szólalnának meg, vagy pedig ha megszólalnak, egy részük ne a téveszmék eloszlításában, hanem terjesztésükben venne részt.

A 4. fejezetben (*Language Variation and the Social World: Issues in Analysis and Interpretation*, 88—115) részletes elemzéseket olvashatunk a társadalmi kategóriák és a nyelvi változások összefüggéseiről, így a társadalmi osztályról, a nyelvi piacról, a korrelációk interpretálásának szövevényes kérdéseiről, aztán a biológiai és a társadalmi nemről, az etnicitás és a rassz kérdéseiről. Az elemzésekből azt a végkövetkeztetést vonják le a szerzők, hogy míg korábban a kutatók az osztály, életkor, nem stb. nyelvi rétegződésbeli szerepéről globális következtetéseket fogalmaztak meg, újabban azt hangsúlyozzák, hogy e változóknak a nyelvi variabilitásban játszott szerepe erősen függ a helyi normáktól és gyakorlattól, ezért például a társadalmi osztály mást és mást jelent a különböző közösségekben. Azt sem célszerű feltételeznünk, hogy a társadalmilag beágyazott nemnek (ang. *gender*) azonos hatása van a nyelvhasználatra a különböző közösségekben. A *gender* nem olyan bináris kategória, mint a biológiai nem (ang. *sex*). Az etnikum nyelvi hatásai is jelentős mértékű eltéréseket mutatnak az egyes közösségekben (115).

Az 5. fejezet (*Social Relations and Social Practices*, 116—35) a társas hálózatoknak és a gyakorlóközösségeknek (*communities of practice*) a szerepét vizsgálja a nyelvi variabilitásban, főleg MILROY és ECKERT munkái alapján. A kétnyelvű közösségek nyelvcsereje kapcsán GUMPERZ kutatásait említik, aki az ausztriai szlovéneknél jelentős összefüggéseket talált a nyelvhasználat, a társas hálózatok, valamint a makrotársadalmi és politikai körülmények között. A szlovének egynyelvű nemetté válása főleg gazdasági változásokhoz kapcsolható (125). GUMPERZ (1982.) leírja, miként váltak az önellátó parasztgazdák piacra termelő gazdákká, ez miképp változtatta meg társas hálózataikat, s mindez hogyan járult hozzá nyelvcserejükhez. Hasonló folyamatokat írt le Ó'RIAGÁIN (1997.) az íreknél és GÁL ZSUSZA (1978.) a felsőöri magyaroknál.

A fejezet második része a nyelvjárási kiegyenlítődésekkel (ang. *dialect leveling*) foglalkozó kutatásokat tekinti át, megállapítva, hogy a nyelvjárási különbségek elköpása annak a mai társadalmi folyamatnak a nyelvi leképeződése, amit az egykori helyi közösségek gyors felbomlásaként tapasztalunk meg. A sokrétű és szoros kapcsolatokat ápoló helyi közösségek felbomlásztásában a belső és a nemzetközi vándorlásoknak, az iparosításnak és az urbanizációnak van hatalmas szerepe (130). A mobilitás szociolingvisztikai vizsgálatára jó példa QUEEN (2001.) kutatása, aki a németországi törökök intonációjának elemzésével éppen a nyelvi kölcsönhatásokat vizsgálta, eltérően attól, ahogy LABOV kutat, aki a beszélőközösségekben mint vizsgálati egységben csak a belső viszonyokat elemzi, a külső hatásokat nem.

A 6. fejezetből (*Investigating Phonological Variation*, 136—68) azt tudhatjuk meg, mit tesznek a kutatók a beszédfelvételek készítése és a kvantitatív eredmények közzlése között. A fonológiai változók azonosítása számos buktatót rejthet magában. A változatok meghatározásakor helytelen azt feltételezni, hogy egy változó mindenhol azonosan viselkedik, például a legtöbb brit angol változatra igaz, hogy bennük a szókezdő zárhangok nem glottalizálódnak, de a cockneyra ez a megszorítás nem áll (140). Az elővizsgálatokra különös gondot érdemes fordítani, MILROYI belfasti kutatásának elővizsgálatában az a meglepetés érte, hogy a belfasti alapnyelvben a *get* és a *never* (első) magánhangzója eltér a *wet* és a *wedding* (első) magánhangzójától, ezért e szavakat nem tekinthette az (e) változó példányainak (142). A kvantitatív elemzésnek mindig előfeltétele a gondos fonológiai elemzés. Az adatok kódolásakor a legutóbbi időkig a kutatók saját auditív ítéleteikre támaszkodtak, „füllel kódoltak”. Ettől eltér az akusztikai jel műszeres vizsgálata, aminek első szociolingvisztikai példája LABOV, YAEGER és STEINER (1972.) munkája volt. Ma már egyetlen személyi számítógéppel el lehet végezni olyan spektrografikus elemzéseket, amelyekhez korábban egy fonetikai laboratóriumra volt szükség. Magyar példát említve: 15 évvel ezelőtt fonetikai méréseket nálunk csak egy-két laboratóriumban lehetett végezni, de ma egy jó számítógép birtokosa ingyen letölthet az Internetről olyan szoftvereket, amelyekkel akár nagymennyiségű felvételt elemzhet és tárolhat. MILROYÉK fel is sorolnak néhány ilyen szofvert: WASP (www.phon.ucl.ac.uk),

Wavesurfer (www.speech.kth.se/wavesurfer) és Praat (www.praat.org). A folyamatban levő hangváltások akusztikai elemzésével kapcsolatos problémákat a szerzők elég részletesen tárgyalják. Szó esik az olyan esetekről, amikor a kódolók meghallanak olyan hangkülönbségeket, amelyeket az adatközlők nem hallanak (150), arról, hogy a szóvégi zárhangok törlődésének vizsgálatából miért célszerű kizárni az *and*-eket (155), hogy a monomorfémikus *mist* szóból gyakrabban törlődik a zárhang, mint a két morfémából álló *misses*-ből (156), hogy Newcastle-ban az (o) négy változata között a fonetikai különbségek a hosszúságban, a nyelv vízszintes mozgásában és a diftongikus — monoftongikus jellegben mutatkoznak meg, vagyis e változatokat nem lehet egyetlen fonetikai kritérium alapján leírni (158), ami azt illusztrálja, hogy annak, hogy az elemző a változatok közti viszonyokat miként fogja fel, illetve állapítja meg, döntő hatása lehet az egész kvantitatív elemzésre. Több oldalon át taglalják MILROYék azt a kérdést, hogy egy-egy változónak hány példányát célszerű bevonni az elemzésekbe, s végül GUY szóvégi zárhangvizsgálatai alapján azt javasolják, hogy legalább 30 példányt kell elemezni, de ha például a nyelvi kontextus hatását is vizsgáljuk (pl. zárhang törlések a következő hangok hatását), akkor kontextusonként célszerű 30 példányt megvizsgálunk (164). A „Northern Cities Shift” labovi elemzése (1994.) eltér GORDON (2001.) elemzésétől, a különbségek elméleti és módszertani vonatkozásairól is olvashatunk (158—60). A fejezet végén röviden kitérnek a szerzők néhány statisztikával kapcsolatos kérdésre (Varbrul, ANOVA és főkomponens elemzés), de végül WOLFRAM 10 évvel ezelőtti figyelmeztetését idézik: fennáll a veszélye annak, hogy a kvantitatív szociolingvisztika (variation studies) módszertani redukcionizmusba süllyed, az a fontos, hogy jó (társas)nyelvészek legyünk, ne csupán jó terepmunkások és statisztikusok (168).

A 7. fejezetben (Beyond Phonology: Analysing and Interpreting Higher Level Variation, 169—97) a morfológiai és a szintaktikai változók kvantitatív elemzéséről van szó. Ami a fonológiában viszonylag problémamentesnek bizonyult, itt már nem az. Kérdéses például, hogy a szintaktikai változatok azonos jelentésűek-e. Aztán egy-egy morfológiai változó változatai, vagy egy szintaktikai változó változatai sokkal ritkábban fordulnak elő természetes beszédben, mint a fonológiaiak. RICKFORD és munkatársai (1995.) a topik-szűkítő *as far as* utáni variabilis igehasználát vizsgálatához (pl. *As far as the white servants are concerned, it isn't clear... és As far as the white servants O, it isn't clear...*) több mint 8 évig gyűjtötték az adatokat, minden lehetséges forrásból. Körülbelül 1200 adatot gyűjtöttek, ezek közül 500 számítógépes korpuszokból származik, de csak néhány adatra leltek az átvizsgált szociolingvisztikai interjúkban. A többi adatot különféle írott és szóbeli forrásokban találták, e-mail üzenetekig bezárólag (173). A nyelvtörténeti elemzésekben minden nehézség ellenére hasznosnak bizonyul a nyelvi változó: például a Helsinki angol nyelvtörténeti korpuszt elemző T. NEVALAINEN (1999.) az E/3 igei végződésről kimutatta egy 1540 és 1559 közötti korpusz alapján, hogy a *knowes*-féle alakok elterjesztésében (a *knoweth*-félék kárára) az alsóbb osztályok (non-gentry) férfi tagjai voltak az úttörők (177). MILROYék a kvantitatív szociolingvisztikai paradigma és a CHOMSKY-féle minimalista program egymást nem feltétlenül kizáró voltát, ezek egyidejű használatának lehetőségét ALISON HENRY „Belfast English and Standard English: Dialect Variation and Parameter Setting” (1995.) című könyvével illusztrálják. Az összehasonlító elemzések minimalista keretben készültek, de az elemzett adatok nem nyelvészek által konstruált mondatok, hanem szisztematikusan megfigyelésből származnak (193).

A 8. fejezetben (Style Shifting and Code Switching, 198—222) a szerzők az egy nyelven belüli stílusváltás és a nyelvek közötti kódváltás kérdéseivel foglalkoznak. A stílusvariációkat LABOV eredetileg a beszélők saját beszédüket követő figyelmének változásaival magyarázta, újabban azonban (2001.) kifejti, hogy ez nem tekintendő a stílusvariabilitás elméletének, nem általános leírása ez annak, ahogy a stílusváltás keletkezik és működik a mindennapi beszédben, inkább csak az interjúban megfigyelhető beszélőn belüli variabilitás kezelésének egy módja (200). Mindenesetre LABOV a stílusváltásokat olyan jelenségnek tartja, amiket a beszédhelyzet magyaráz, a stílus tehát egyfajta válasz a beszédhelyzetre. Az eredeti labovi kontextuálisstílus-hierarchia sok más vizsgálatban, így MILROY belfasti kutatásában is, problematikusnak bizonyult. Például a (th) változó

nemstandard változatát, a [0]-t spontán beszélgetésben és interjúkban a LABOV megjósolta módon használták a belfastiak, de szavak felolvasásakor már nem, ugyanis ebben a stílusban 13-ból 12-en sosem törölték az intervokális réshangot (tehát azok is következetesen standard stílust használtak, akik spontán beszédükben a nemstandard változatot gyakran használták). Van egy beszélő azonban, aki szóolvasáskor is 75%-át törölte a réshangoknak, az ő esetében tehát a saját beszédre fordított figyelem nem magyaráz semmit, itt inkább arról lehet szó, hogy a 18 éves fiatalember a belfasti fiatal munkásfiúk jellegzetes beszédstílusát szóolvasás közben is használja (202).

ALLAN BELL a stílusvariabilitást azzal magyarázta 1984-ben, hogy a beszélők mindig az adott beszédpartnerekhez és a hallgatóságához igazítják stílusukat. Tehát BELL is reaktívnek tartja a stílust, mint LABOV, de a váltakozást nem az önmonitorozásnak, hanem a beszédpartnereknek tulajdonítja. A lényegi különbség ellenére nyilvánvalónak látszik, hogy a korai (kimondva vagy kimondatlanul laboviánus) stílusvizsgálatok eredményeinek jelentős részét BELL stíluselméletével is magyarázni lehet (205). — Más kutatók szerint a stílusváltás nem reaktív, hanem proaktív jelenség. A beszélők úgy válogatnak a rendelkezésükre álló stílusokból, hogy kifejezzék identifikációjukat, akár tőlük társadalmilag vagy földrajzilag távol levőkkel is. ECKERT (2001.) a stílust központi szociolingvisztikai jelenségnek tartja, szerinte a stílus „a nyelvi eszközök csoportosulása oly módon, hogy az eszközök eme nyalábja társas jelentésre tesz szert” (208).

A nyelvek közti kódváltást MILROYék a stílusváltáshoz hasonló jelenségnek tartják. Vannak, akik a kódváltást eleve adott társadalmi és nyelvi normák által irányított reaktív jelenségnek tekintik (pl. FISHMAN), mások a kódváltás proaktív, beszédstratégiai használatát hangsúlyozzák (pl. AUER, MYERS-SCOTTON). A kódváltást interakció-orientáltan magyarázó elméletek két csoportra oszthatók: vannak, akik a két kód külső szimbolikáját tartják fontosnak, mások a kódváltást a folyamatban levő diskurzust strukturáló eszköznek tekintik. MILROY és GORDON arra figyelmeztetik olvasóikat, hogy e két elmélet nincs kölcsönösen kizáró viszonyban egymással (221).

A rövid zárófejezetben (Epilogue, 223—6) a két szerző sorra veszi az áttekintésből adódó legfőbb tanulságokat. Íme: 15 év hatalmas fejlődést hozott; a nagy városi felmérések ma sokkal ritkábbak, noha a kvantitatív szociolingvisztika kialakításában meghatározó szerepük volt; a dialektológiára megtermékenyítő hatása volt a technikai fejlődésnek; a dialektológia és a szociolingvisztika közti határvonal elhalványult s ez mindkét területnek jót tett; kialakult egy módszertani rugalmasság: amikor a szociolingvisztikai interjú kevésbé alkalmas, más eszközöket is bevetnek; a technikai fejlődés az elemzéseket jelentősen fejlesztette s egyben nagyon megkönnyítette (pl. akusztikai elemzések); esetenként a formális elméleti megközelítések és a szociolingvisztikai megközelítés szerencsésen ötvöződnek; a társadalomelmélet iránt megnövekedett érdeklődés azt eredményezte, hogy a társadalmi tényezők szerepét helyileg konstruálódónak tekintik, ellentétben a korábbi globális, stabil, problémamentesnek vélt szerepükkel; várhatóan megnő a szerepe a nyelvek közti és a nyelvi változatok (dialektusok) közti kontaktusoknak, így a társadalmi mobilitásnak; a variabilitás tipologizálásában és magyarázataiban meg fog nőni az eltérő szerkezetű beszélőközösségek kontextualizálásának szerepe. Ez utóbbi kijelentés kapcsán a szerzők főleg az imponáló mennyiségű és minőségű arab szociolingvisztikai munkákra utalnak, megemlítve egy arab nyelvész találómondását: „Sociolinguists often fail to understand that many shops in the Arab world do not have a fourth floor”. Az üzenet egyértelmű, s nemcsak arab vonatkozásban: LABOV forradalmasította a nyelvészetet s ebben a New York-i anonim áruházi vizsgálatoknak is nagy szerepe volt, de a New York-i kutatási modell máshol csak részben lehet sikeres. Egyelőre kevés kutatás célozta még meg annak feltárását, hogy a különféle nyelvi változók különböző beszélőközösségekben milyen szerepeket játszanak (225). Az utolsó tanulság, amit MILROYék levonnak, a stílusvizsgálatok növekvő elméleti jelentőségével kapcsolatos.

A tartalmi ismertetés után most következne a recenziens értékelése. Úgy vélem, MILROY és GORDON könyve nagyszerű, részletekbe is menő, de azokban nem elvesző összefoglalása a kvantitatív paradigma módszertani és elméleti kérdéseinek. Némi tanári tapasztalattal jól használható lesz

diákok próbakutatásaihoz is, de az érett kutatóknak is hasznos kézikönyve lesz. A kutatási kérdések megfogalmazásától hosszú út vezet az eredmények interpretációjáig és elméleti keretekbe helyezőség, ezen az úton MILROYÉK gondosan végigkalauzolják olvasóikat. A könyvben mindenki találhat érdekesítő részeket, az eszközfontikustól kezdve a nyelvtörténészen át az elméleti nyelvészig vagy épp a szépirodalmi stílus kutatójáig. Magyarországi nyelvészeknek azért is érdemes elolvasniuk, mert rengeteg olyan kutatásról és kutatóról olvashatnak itt, amik s akik Magyarországon — a szegényes könyvtárak miatt — teljesen ismeretlenek.

KONTRA MIKLÓS

Kultúra és könyvnyomtatás a felvilágosodás korában

KIRÁLY PÉTER, A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása

A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai 1777—1848.

Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 3. Nyíregyháza, 2003. 667 lap

Szinte frázisszerűen ismétlődik a történelmi, irodalomtörténeti, sőt nyelvészeti kézikönyvekben, hogy a felvilágosodás kora, Mária Terézia és II. József törvényei és rendeletei milyen fontos szerepet játszottak a magyarság és a Monarchia valamennyi népének szellemi életében. Idézhetjük akár SZERB ANTAL szavait is: „A Felújulás ereje Mária Terézia alatt gyülik csírákba... II. József trónra lépésével, amikor a cenzúra is szabadgondolkodó lesz, megindul a régóta előkészített mozgalom. Hírlapok, folyóiratok és könyvek eddig nem látott számban jelennek meg..., a Felújulás teljes erővel megindul.” (SZERB ANTAL, Magyar irodalomtörténet I. Bp., 1943. 196—7). KIRÁLY PÉTER professzor munkája e kor egyik lényeges, csaknem meghatározó intézményének, a Budai Egyetemi Nyomdának tevékenységét mutatja be. A munka forrásfeldolgozáson alapuló tájékoztatást és eligazítást nyújt erről a kulturális szempontból jelentős korszakról, amelynek kutatásához intézményesített keretet nyújt a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke azzal, hogy Udvari István professzor vezetésével új sorozatot indít útjára „Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae” címmel. Az elsősorban forrásfeltárás és forrásközlés célját maga elé tűző kiadványsorozat harmadik köteteként jelent meg Király Péter professzor munkája.

Király Péter vaskos kötete több évtizedes kutatómunka impozáns összefoglalása, a szerző ezen a területen végzett korábbi részletkutatásainak összegzése. A monográfia bizonyossága annak, hogy a XVIII. század harmadik harmada és a XIX. század első fele nem csupán a magyar, de a szomszédos népek nyelvének tudatosan irányított fejlesztésében és szabályozásában is meghatározó korszak volt. Az oktatásban és általában a szellemi életben kiemelkedő szerepet játszott a budai Egyetemi Nyomda, amely nemcsak magát a nyomtatást végezte, hanem — amint a jelen kiadvány „Előszavá”-ban Udvari István is kiemeli — „mintegy 70 városban működő könyvbizományos hálózatán révén a kiadványokat széles körben terjesztette” is (7). Király Péter a „Bevezető”-ben szerényen jelenti ki, hogy munkája „nem tekinthető a közép-kelet-európai irodalmi nyelvek és helyesírások teljes és rendszeres áttekintésének”, hiszen csupán egyetlen nyomda kiadványait vizsgálja. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a jelzett időszakban, tehát 1777 és 1848 között az Egyetemi Nyomda kiadásában 5500 kiadvány (tankönyv, nyelvtan, szótár, szépirodalmi és tudományos mű) látott napvilágot, amelyek alapjában véve tükrözik a magyar és a szomszédos népek irodalmi nyelvének és helyesírásának alakulását, nyugodtan állíthatjuk, hogy reprezentatív anyaggal van dolgunk, amelyből megbízható általános tanulságok is levonhatók (például a grammatikológiai vagy akár a szaknyelvi kutatások korabeli állapotára, szélesebb körű összefüggéseire, valamint a további kutatási irányok és lehetőségek vonatkozásában) talán kissé részletesebben és hangsúlyozottabban is, mint ahogyan azt Király Péter a filológus mértéktartásával teszi.

A monográfia — felépítését tekintve — két nagy részre oszlik. Az első rész az „Előzmények és fontosabb nyelvi-tanügyi események” címet viseli (13—69), a második a budai Egyetemi Nyomda kiadványait mutatja be nyelvek szerint csoportosítva (70—579), majd ezt a részt „Befejező gondolatok, tanulságok” címmel rövid összefoglalás zárja (582—5). Az érdemi tárgyalási részt rövidítésjegyzék, névmutató, földrajzi nevek jegyzéke, majd pedig a kiadványok felsorolása követi. A végén fekete-fehér könyvcímnap-illusztrációk és angol nyelvű rezümé olvasható. Külön ki kell emelni a földrajzi nevek jegyzékét, amely a korabeli munkák olvasásában hasznos útbaigazításokkal szolgál. A jegyzék bolgár, lengyel, német, orosz, szerb, szlovák, szlovén, ukrán és román neveket tartalmaz.

A monográfiának — mint említettük — megvannak a maga tudománytörténeti előzményei. 1977-ben nemzetközi konferencia zajlott le a Magyar Tudományos Akadémia szervezésében Király Péter kezdeményezésére és irányításával az Egyetemi Nyomda fennállásának 400., Budára költözésének 200. évfordulója alkalmából. A konferencia anyaga 1983-ban meg is jelent „Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848” címmel az Akadémiai Kiadó gondozásában. Ebben a kötetben már kirajzolódott az a koncepció, amely a monográfia tárgyalási rendjét is meghatározza: az egyes kiadványok nyelvenkénti csoportosítása s az általános tanulságokra az egyes csoportokon belüli utalások. Az 1983-as kötetre a korszak kutatói (elsősorban a grammatikatörténettel foglalkozók) gyakran hivatkoznak, legutóbb például HELMUT KEIPERT, aki három tanulmányban vázolta fel a német grammatikák (mindenekelőtt a bécsi „Anleitung zur deutschen Sprachlehre” című iskolai nyelvtan) hatását a közép-kelet-európai nyelvtanokra. (A kérdés részletesebb, az egyes magyar, horvát, szlovák és szlovén nyelvtanok szerkezet és szöveg szerint összehasonlítására vö. NYOMÁRKAY ISTVÁN, Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál. Ki-sébségkutatási Könyvek. Bp., 2002.)

Mária Terézia és II. József uralkodása alatt jelentősen emelkedett a Magyar Királyságban élő népek nyelveinek presztízse. A XVIII. századot „még nem jellemezte a XX. századból ismert nemzeti önzés és türelmetlenség, az egészségtelen nacionalizmus, az állami törekvések nem hatották át oly mértékben az egyén életét, mint azt az elmúlt századból ismerjük.” (UDVARI ISTVÁN, A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén. I. Nyomtatványok. Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 2. Nyíregyháza, 2003. 11). A felvilágosodás eszméinek hatására Magyarországon — mint köztudott — nemzeti és nyelvi mozgalom bontakozott ki.

A nyelv művelés és a vele kapcsolatos nyelvtanítás szabályozásában, korszerűsítésében, sőt népszerűsítésében a legfontosabb szerepe a „Ratio educationis”-nak volt. Király Péter szükségesnek is látja a „Ratio” kivonatolt ismertetését (22—31). A „Ratio educationis” szellemében Ausztriában Johann Ignaz Felbiger részletesen szabályozta a népoktatást, Magyarországon erre később került sor, az ún. „Projectum Budense” című jegyzőkönyvben rögzített elveknek megfelelően, amely a nemzeti iskolák inspektorainak 1778. évi Budán tartott tanácskozásáról készült. Király Péter részletesen szól a „Projectum”-ról, s az ismertetést a szöveg vonatkozó fontosabb részeinek lábjegyzetekben való közlésével teszi forrásértékűvé (27—45). Az „Előzmények...” című első részben kap helyet még az illír iskolai pátens (46—50), az 1806. évi „Ratio educationis” ismertetése, a könyvrevízióról és a korrektorokról, valamint a könyvterjesztésről való tájékoztatás (46—69). Az 1806. évi „Ratio educationis” a királyi (katolikus) iskolákra érvényesen előírta, hogy a tanítóknak nem csak anyanyelvükben, hanem a magyar nyelvben is járatosoknak kell lenniük. A magyart „lingua Patriae” elnevezéssel illeti. A könyvrevízió egyrészt a cenzúrázást, azaz a kéziratok nyomtatás előtti meghatározott szempontú ellenőrzését, másrészt magát a revíziót, azaz a külföldről behozott könyvek felülvizsgálását jelentette. A cenzori tisztséget pályázat útján elnyert személyek között tudós férfiak is voltak, például Petrovics György (Georgije Petrović), aki Szaller György 1793-ban megjelent latin és német metanyelvű magyar nyelvtanát fordította (bizonyos mértékig adaptálta) szerb nyelvre. Ez volt a szerbek számára kiadott első magyar nyelvtan. A cenzúrázás, illetve a revízió szempontjai általában politikai jellegűek voltak, például Vujics Joachim (Joakim Vujic) le-

fordította Balog István „Cserny György, avagy Belgrád megvétele a Törököktől” című drámáját illír (= szerb) nyelvre, azonban a fentebb említett Petrovics György cenzor a nyomtatást megtiltotta avval az indokkal, hogy „a szerb forrongások miatt ilyen aktuális dolgokat nem szabad kinyomtatni”, illetve szípadon bemutatni (a „Cserny György...” című darabról vö. PÓTH ISTVÁN, A magyar népszínmű a szerb színpadon. *Modern Filológiai Füzetek* 33. Bp., 1988. 18).

A monográfia második részét az Egyetemi Nyomda kiadványainak ismertetése képezi, sorrendben a magyar, a német, a cseh, a horvát, a szlovén, a szerb, a ruszin, az orosz, a bolgár, a macedón, a román, a görög, a héber és a jiddis nyelvű kiadványoké, valamint néhány angol, francia és olasz nyelvű könyvé. Részletesebben a magyar, a német, a szerb és a bolgár nyelvű munkákat mutatja be a szerző.

A magyar nyelvű kiadványok közül a tankönyvekkel, ismeretterjesztő és tudományos munkákkal ismerkedhet meg az olvasó. A tankönyvek között ábécés könyveket, nyelvtanokat, helyesírási és „igaz kimondási” munkákat, valamint mezőgazdasági és építési könyvecskéket találunk. Az ábécés könyvek közül különösen jelentős Révai Miklós „ABC könyvetske a’ nemzeti iskoláknak hasznokra — ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National Schulen in dem Königreiche Ungarn”, amely az 1774-ben Bécsben kiadott „ABC — oder Namenbüchlein für Anfänger zur Erlernung der Druck-, Latein- und Kurrentschrift zum Gebrauche der Schulen in den k.k. Staaten” című tankönyv fordítása, illetve adaptálása, amelyet a Zágráb környéki kajhorvát nyelvjárásra, szlavóniai štohorvátra, szlovákra, burgenlandi horvátra és szlovénre (vendre) is lefordítottak (vö. bővebben: NYOMÁRKAY i. m. 17—24). Az ábécés könyvekhez helyesírási és helyes kiejtési tankönyvek is járultak. A korabeli német grammatikákban külön fejezetként szerepelt a helyesírás, valamint a helyes beszéd és olvasás is.

A tudományos munkák között kiemelkedő helyet foglal el Verseghy „Magyar grammatiká”-ja, valamint az általa „némely Magyar nyelv szerzetők” és „több Tudós” összegyűjtötte anyag „egybedolgozása” eredményeként megjelent „Lexicon Terminorum technicorum az az Tudományos Mesterszókönny”, melyet bizonyosan hasznos lenne mai szemmel is áttanulmányozni, hiszen napjainkban ismét napirendre került a szaknyelvek és az egyes szakterminológiák kérdése. Különösen érdekes ebben a tekintetben a szlovén hagyomány és mai gyakorlat elemzése. A tudományos művek számát gyarapította az 1834-ben megjelent „Philosophiai Műszótár”. Az egyes tudományágak terminusainak anyanyelven történő visszaadása természetesen nem csupán magyar kérdés és probléma volt, hanem különös hangsúllyal vetődött fel ebben a korban a még véglegesen nem standardizálódott déli szláv irodalmi nyelvekben, de a Habsburg Monarchia más népeinek nyelvében is. Bécsi kezdeményezésre 1850-ben jelent meg annak a terminológiai szótárnak német—cseh kötete, amely a szláv népek jogi és politikai szókincsét igyekezett rögzíteni („Juridisch-politische Terminologie. Deutsch-böhmische Separat-Ausgabe”), majd három évvel később csaknem az említett munkának megfelelő német korpusz alapján a német—horvát—szerb—szlovén szótár. Természetesen egzakt alapelveket ezek a munkák nem fogalmaztak meg; a „jogi-politikai” megjelölés meglehetősen általános, annyi azonban bizonyos, hogy jelentős szerepet játszottak közvetlenül és közvetve is az érintett irodalmi nyelvek standardizációjában. A XIX. század hetvenes éveiben már egyes nyelvjárásokon, például bunyevác „nyelven” is születtek műszótárak. Mindezt azért szükséges hangsúlyozni, hogy a magyar szellemi folyamatokat, amelyek közvetítésében az Egyetemi Nyomda fontos szerepet játszott, európai összefüggésben szemlélhessük, amit egyébként Király Péter a megfelelő fejezetekben meg is tesz.

A német nyelvű kiadványok közül elsősorban az ábécés könyveket és az elemi iskolai nyelvtanokat ismerteti a szerző. Ezek csaknem mindegyike a Johann Ignaz Felbiger szerkesztette „Anleitung (később: Verbesserte Anleitung) zur deutschen Sprachlehre” című nyelvtanra megy vissza, amelynek alapja Gottsched grammatikája, illetve annak rövidített változata.

Az Egyetemi Nyomda szlovák nyelvű kiadványai között Király Péter első helyen Anton Bernoláknak, a szlovák nyelv első kodifikátorának „Slowakische Grammatik” (1817.) című nyelvtanát

és ötnyelvű szótárát („Slowár Slovenskí Česko-Lafínsko-Ňemecko-Uherski I-VI” (1825—27) elemzi. Bernolák nyelvtanát korábbi latin nyelvű szlovák grammatikájával („Grammatica slavica...” Pozsony, 1790.) való összefüggésben ismerteti minden részletre kiterjedően, különös hangsúlyt helyezve a helyesírásra, valamint az irodalmi nyelvi mintákra. Ebben az ismertetésben a gazdag anyagnak még csak a felsorolására sem vállalkozhatom, meg kell elégednem annak megemlítésével, hogy az Egyetemi Nyomda kiadásában látott napvilágot a maga korában nagy hatású Ján Kollár „Slawy Dcera” (‘Száva leánya’) című munkája 1824-ben, valamint P. J. Šafárik szláv irodalomtörténete („Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten”) 1826-ban.

Jelentős volt az Egyetemi Nyomda szerepe a horvát irodalmi nyelv fejlesztésében is. A horvát nyelvű (különböző nyelvjárásokban írt) iskolai nyelvtanokat részleteikben is megismerhetjük Király Péter leírásából, ismét különös tekintettel az egyik legfontosabb kérdésre, a helyesírás egységesítésére. Az 1780-as „Napuchenye...” (tkp. ’[helyesírási] útbaigazítás’) című munkával kapcsolatban egyebek mellett ezt olvassuk: „Újszerű a hangsúlyozással (hanglejtéssel) foglalkozó rész...” (166). Valóban újszerű, de közvetlen mintája a már említett bécsi „Anleitung”-ban található, amelyben a helyes hangsúlyozással („hangmértékeléssel”) a „Die Tonmessung” című rövid fejezet foglalkozik, melyhez egy lábjegyzet járul avval a megjegyzéssel, hogy ez a rész csak a tanítóknak szól, nem a tanulóknak.

Mind az irodalmi nyelv, mind a helyesírás tekintetében fontos munka Joachim Stulli háromnyelvű szótára („Lexicon latino-italico-illyricum...”), amely 1801-ben jelent meg az Egyetemi Nyomda kiadásában. Az újabb lexikográfiai szakirodalom nagyra értékeli Stulli szótárát (vö. VOLKER BOCKHOLT, Sprachmaterialkonzeptionen und ihre Realisierung in der kroatischen und serbischen Lexikographie. Die blaue Eule. Essen, 1990.). Király Péter részletesen megismertette a szótár megjelenésének kalandos történetével. A tudományos munkák közül megemlítendő a minden bizonnyal magyarul is tudó Marijan Lanosović szlavón (szlavóniai stohorvát) nyelvtana, amely felépítésében és tagolásában, sőt sok esetben példaszavaiban is csaknem szolgálai követi a bécsi „Anleitung”-ot. Külön figyelmet érdemel Antun Nagy „Novi i stari kalendar horvatzki” (1818.) című munkája, amelyben a horvát nyelvművelők elé a magyarok példáját állítja (részletesebben NYOMÁRKAY, Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung. Bp., 1989. 23—65). Mint-hogy az egyes tudományos munkák ismertetésének középpontjában irodalmi nyelvi és helyesírási kérdések állnak, részletes elemzést olvashatunk Ignjat Alojzije Brlić „illír” nyelvtanáról (194—202), valamint Ljudevit Gajnak, az illír-mozgalom vezéralakjának „Kratka osnova horvatsko-slavonskoga pravopisanija” (‘A horvát-szlavón helyesírás rövid alapvetése’) című röpiratáról is.

A szép számú szerb, bolgár, romás és más nyelvű kiadványok sorában a hangsúly ugyancsak az irodalmi nyelv formálódásán és a helyesírási kérdéseken van.

A hallatlanul gazdag anyagot feldolgozó, forrásfeltáró és értelmező munka bizonyos módszertani kérdéseket is felvet. Ha egy ilyen jelentőségű intézmény tevékenységét kívánjuk bemutatni, két megoldás közül választhatunk: vagy az érintett nyelven megjelent műveket vesszük alapul nyelvek szerinti felosztásban, vagy a leglényegesebbnek tartott elméleti kérdéseket, nevezetesen az irodalmi nyelvek standardizációját és a helyesírást, és ezek mentén haladva emeljük ki a leglényegesebb momentumokat. Mindkét módszernek megvannak a maga előnyei, de természetesen hátrányai is. Ha az első mellett maradunk, ahogyan Király Péter professzor is tette, feldolgozásunk bizonyos mértékig mozaikszerűvé válhat annak ellenére, hogy meghatározott kapcsolódási pontokra az éppen tárgyalt nyelven kívül más nyelvekben is rá kell mutatnunk, ha csak utalásszerűen is. Amennyiben a második megoldásnál maradunk, féltő, hogy azok a részletek, amelyek egyes nyelvek szempontjából lényegesek ugyan, de nem egyetemes jelentőségűek, esetleg elsikkadnak. Király Péter az első megoldás mellett döntött, s a vele járó buktatókat tapasztalt kutatóként kerülte ki. A bemutatott anyag imponáló. A felvilágosodás, sőt a reformkor kutatói, akik a jövőben közép (-kelet?)-európai térség nyelvi és általában kulturális kérdéseivel kívánnak foglalkozni, ezt a munkát kézikönyvként használhatják. Olyan kézikönyv ez, amelynek olvasása nem könnyű feladat — részben

az anyag és a feldolgozás természete, részben pedig az érintett nyelvekben való jártasság óhatatlan kívánalma miatt —, de a fáradság megéri, mert a korabeli szövegeket és magyarázatokat olvasva bele tudjuk élni magunkat ennek az érdekes kornak a szellemébe és a szereplők lelkvilágába. Az Egyetemi Nyomda tevékenysége bizonyítja azt, amire mintegy tanulságképpen a szerző is utal, hogy tudniillik „a [korabeli, Ny. I.] államhatalom komolyan vette a közművelődés terjesztésének feladatát az ország valamennyi népe között, s hogy e nemes munkában az Egyetemi Nyomdának is komoly szerepet juttatott... A másik említésre méltó mozzanat az, hogy míg a kormányzat szigorúan járt el az uralkodó osztályt és a vallási dogmákat bíráló írásokkal szemben, ugyanakkor f e l - t ű n ő e n t o l e r á n s v o l t [az én kiemelésem, Ny. I.] a nemzeti törekvéseket kifejtő művek megítélésében.” (582—3).

Király Péter professzor munkáját a korrallal foglalkozó kutatóknak, de tanulmányaikban elmélyedni kívánó egyetemi és főiskolai hallgatóknak és természetesen doktoranduszoknak ajánlom.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Forgács Tamás, Magyar szólások és közmondások szótára Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve

A magyar nyelv kézikönyvei VI.

Sorozatszerkesztő: KISS GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2003. 822 lap

1. A XX. század második felében, napjainkra kiszélesedett a nyelvtudomány. A mondat után a szöveg is a vizsgálódások középpontjába került: megszületett a szövegten. Hasonlóképpen elemzik az élőnyelv, az élőbeszéd működését, egyáltalán a kommunikáció nyelvi és nyelven kívüli tényezőit is: létrejött a pragmatika. Kutatják a beszélők társadalmi körülményei és a nyelvhasználatuk közötti összefüggéseket: új tudományág a szociolingvisztika. De alapjaiban megújult a szemantika, a leíró nyelvtan, a retorika, a stilisztika, a nyelvtörténet, a dialektológia, a lexikográfia, és még sorolhatnám tovább. Ezek mögött természetesen ott van, hogy nagyobb szerepet kapott a nyelvelmélet, egyáltalán az elméleti háttér; hogy változott a nyelvszemlélet: a strukturalizmus és a generatív nyelvszemlélet után ott munkál most már a kognitív irányzat. És nem szabad elfelejtenünk, hogy nagy lendületet adott a nyelvészeti kutatásoknak (is) a számítógép: a még oly nagy és sajátos korpuszok összegyűjtését és a legkülönbözőbb szempontú kezelését lehetővé téve.

Nos, minden bizonnyal az elmondottak eredményezték azt is, hogy — sokszor terjedelmes — alapművek (szótárak, kézikönyvek, összefoglalások) jelennek meg, és — mondhatnánk: sűrűn — egymás után. Jól példázza megállapításomat az a tény, hogy 2003 nyarának elején két hatalmas szólásszótárt vehettünk a kezünkbe: BÁRDOSI VILMOS főszerkesztésében a „Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára” (Tinta Könyvkiadó, Bp., 948 lap) és FORGÁCS TAMÁS „Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve” (Tinta Könyvkiadó, Bp., 822 lap) című alkotását. Magam ezúttal ez utóbbit kívánom bemutatni.

2. 1966-ban O. NAGY GÁBOR „Magyar szólásmondások eredete” című kandidátusi értekezéséről írt opponensi véleményemben (MNY. 1967: 504—11) utaltam arra, hogy nálunk először az ő tanulmányai igyekeztek tisztázni az állandósult szókapcsolatok, pontosabban a szólások elméleti, rendszerező hátterét. Bár a XVI. század végétől Magyarországon számos — és gyakran terjedelmes — szólás- és közmondásgyűjtemény látott napvilágot, az első idevágó szótár megszerkesztése

és megjelentetése is O. NAGY GÁBOR nevéhez fűződik (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966. 863 lap), hozzátéve, hogy ez a munka a mai értelemben nem is igazán szótár, a szerző maga is szólás- és közmondásgyűjteménynek emlegeti. Tehát több mint három évtizedet kellett várni, míg az első — címében és jellegében — igazi szólásszótárt kézbe vehetjük. Már ez a tény is mutatja Forgács Tamás művének jelentőségét. De haladjunk sorjában!

3. Az ízléses külsejű és célszerű, valamint esztétikus tipográfiájú vaskos kötet előszavában (I—XXII. lap) a szerző tájékoztat a szótár létrejöttéről; a szótár anyagának, az állandósult szókapcsolatoknak a lényegéről és kiválogatásának a szempontjairól; továbbá a szócikkek felépítéséről, benne a szemléltető példákról, egyáltalán a szótár használatáról; végül felsorolja a korábbi szólás- és közmondásgyűjteményeket, a gyűjtéshez felhasznált lexikográfiai munkákat, valamint a szintén felhasznált szakirodalmi tanulmányokat.

A szerző munkájának célját így jelöli meg: a mai magyar köznyelv állandósult szókapcsolatait — a valóban használtakat — összegyűjteni és rendszerezve bemutatni. Az állandósult szókapcsolatokról ezt állapítja meg: „...a legtöbbjükre jellemző, hogy a formájuk viszonylag stabil, alkotóelemek nem vagy csak korlátozottan cserélhetők ki, jelentésük pedig az esetek többségében nem számítható ki az alkotóelemek jelentésének összegzése révén” (V. lap). Majd frazémáknak nevezve őket (nem szerencsés elnevezés a magyar nyelvtudományban!), három típusukat különíti el: a szorosabb értelemben vett frazémákat vagy idiómákat, idiomatikus egységeket „a szintaktikai szerkezeti forma állandósult volta mellett a belső jelentésintegráció is jellemzi” (VII. lap, pl. *lővő tesz valakit*); a tágabb értelemben vett frazémák „nem idiomatikus, de integrálódott jelentésű állandósult szókapcsolatok” (VII. lap, pl. *a távozás hímes mezejére lép, váddal illet*); még tágabb felfogás szerint frazémák az olyan szerkezetek, illetve mondatok is, amelyekben „a szerkezeti és lexikális állandósultságnak valamilyen érzékelhető foka” (VII. lap) tapasztalható (pl. *Mi az ábra? Hogy ügy a fityeg?*). Forgács Tamás a tágabb felfogást képviselte, így szótárában a következő frazémafajták kaptak helyet: szólások, szóláshasonlatok, közmondások, közhelyszerű kifejezések, szállóigék, úgynevezett situációs klisék vagy helyzetmondatok (pl. *Őt az ajtó!*) és terpeszkedő kifejezések. Ez utóbbiakat azonban csak korlátozott mértékben vett fel, úgyszintén elhagyta a többtagú szaknyelvi terminusokat és a köszönésformákat.

A szótárba felvett mintegy 7500 állandósult szókapcsolatnak a mai köznyelvi használati jellegét a szerző úgy biztosította, hogy a korpuszt — egyetemi hallgatókat is bevonva — nagyrészt olyan napi- és hetilapok (Népszabadság, Magyar Hírlap, Heti Világgazdaság) szövegéből gyűjtötte össze, amelyek különböző keresőprogramokkal ellátott adatbázisokkal rendelkeztek. Csak akkor fordult a Nyugat szöveganyagát vagy a Mikszáth összes munkáit tartalmazó CD-lemezekhez, ha felleveendőnek ítélt frazeológiai egységről volt szó, de nem talált rá adatot a jelzett helyeken.

Hogyan épülnek fel az egyes szócikkek? Mindjárt hangsúlyozom, hogy erről világosan és szemléltetően tájékoztat a *szűr* szócikkének a magyarázatokkal való bemutatása a hátsó borítón. A szócikkek egyébként az úgynevezett vezérszók ábécérendje szerint követik egymást. A vezérszó a legfőbb, legjellemzőbb eleme a kifejezésnek. Többnyire a frazeológiai egység első főnévi eleme, ha ilyet nem tartalmaz, az első igei része. Nehezebb a szóláshasonlatok és a többi frazémafajta vezérszónak a megállapítása (a problematikáját l. a XII—XIII. lapon). — Ismeretes, hogy az állandósult szókapcsolatok esetében gyakori a variáció: a változatokban egyes elemek megjelennek vagy elmaradnak, aztán szinonimák válthatják egymást, vagy éppen szerkezetükben különbözhetnek. Ezek feltüntetése szintén gondot okozott (l. a megoldást a XIV—XV. lapon). — Nagyon fontos része a szócikkeknek az egyes szókapcsolatok bővíthetőségének (valenciájának) a pontos feltüntetése. A kötelező és fakultatív vonzatok jelzik ugyanis az illető kifejezés beépíthetőségét a mondatba, a szövegbe. — Nem kevésbé lényeges — éppen a felhasználás szempontjából is — a frazeológiai egységek jelentésének, jelentéseinek a megállapítása, illetve szétválasztása, valamint megfelelő, (lehetőleg rövid) meghatározása. — A jobbra a mai sajtónyelvből vett és gyakran igen hosszadalmas szem-

léltető példákról már szoltam. — Stílusminősítésekkel ritkán élt a szerző. Mivel a régi és tájnyelvi állandósult szókapcsolatokat kihagyta, a köznyelvi formákat külön nem jelöli. Az előforduló stílusminősítések tehát a következők: szleng, humoros, durva, illetve választékos, régies és familiáris. — Érdekes, hasznos egyes szólások keletkezésének, kultúrtörténeti háttérének a rövid bemutatása. — A szócikkeket az utaló rész zárja: hasznos utalásokat találunk itt olyan címszókra, amelyek rokon értelműek a tárgyalt kifejezéssel, illetve amelyek kiegészítik az idevágó tudnivalókat. Egyébként is gazdag a szótár utaló rendszere.

4. Összegezeként először azt hangsúlyozom, hogy Forgács Tamás nem kis bátorságról tett tanúbizonyságot, amikor — mondhatnánk: elsőként — vállalkozott a mai magyar köznyelvben használatos állandósult szókapcsolatok összegyűjtésére, rendszerezésére és jól alkalmazható szótárban való megjelentetésére. Másodszor arra mutatok rá, hogy vállalt feladatának magas szinten, filológus módon tett eleget.

A továbbiakban — nem elsősorban bírálatként, hanem egy következő kiadásban való esetleges hasznosítás céljából — teszek még néhány megjegyzést. Problematikus számomra az itt megjelenő korpusz. Már az is kérdéses, hogy — bármennyire átfogó is — egy nyelvi réteg: a sajtónyelv képviselheti-e a teljes mai köznyelvet. Még kérdésesebb: vállalható-e egy ilyen szótárban, hogy — mint a szerző utal rá (VI, XVIII. lap) — a korpusz (bizonyos) képet adjon napjaink politikai életéről. Még hozzá — objektív okokból (I. VI. lap) — itt nagyrészt a baloldali napi- és hetilapok szerepelnek. Aztán a mai újságra jellemző a csúsztatás, a manipulálás (hogy tovább ne folytassam), az elhallgatás, illetve a gúnyos, durva, trágár hangvétel. Tehát — azt hiszem — meggondolandó csak a sajtónyelv alkalmazása. És persze még azért is, mert a sajtónyelv mégsem képviseli a beszélt nyelvet a maga egészében.

Másik probléma, egyébként az egész nyelvtudomány problémája, az állandósult szókapcsolatok megnyugtató rendszerezése. Magam is megpróbálkoztam vele (A magyar stilisztika útja 527—8). Mindenesetre szilárdabb rendszerezésre lenne szükség, és kívánatos az is, hogy a rendszerezéshez jobban kötődjék az alkalmazott felosztás. — Végül keveslem az állandósult szókapcsolatok stilisztikai sajátosságaira vonatkozó utalást. Nem találkoztam például a bevezetésben a „stílusérték” szóval, és azzal sem, hogy a szólások esetében milyen meghatározó a mögöttük megjelenő kép. Felfért volna továbbá több stílusminősítő megjelölés is (gúnyos, eufemisztikus stb.).

5. Ez utóbbi megjegyzések — mint jeleztem is, jobbra túlmutatnak a bemutatott szótáron, így — nem vonnak le FORGÁCS TAMÁS művének az értékéből. Éljük mindnyájan e kiemelkedő lexikográfiai munka nyújtotta lehetőségekkel!

SZATHMÁRI ISTVÁN

Szathmári István, A stíluselmélet és gyakorlata

Kodolányi Füzetek 16. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2002. 440 lap

Ismertetésem némiképp rendhagyó, minthogy maga a kötet is az. Mert méltathatnám SZATHMÁRI ISTVÁNT, az iskolateremtő stilsztát, taglalhatnám a stílusról, stilsztikáról vallott nézeteinek a hazai és a nemzetközi tudományos életben betöltött — és személyével elválaszthatatlanul összefonódó — meghatározó szerepét és jelentőségét, értelmezhetném e nézet- és szempontrendszer egyes összetevőit és rendszerszerű összefüggésüket.

De 440 lapon egy páratlanul gazdag — a stilsztikának szentelt — életmű valamennyi lényeges ismérve van együtt és egyidejűleg jelen e tanulmánykötetben, a tudományos igényesség és alázatosság, a világosan követhető okfejtés foglatában, és — ahogyan tanáráról, Bárczi Gézáról írja a szerző — a tudós biztonságával (342).

Ez a tudósi biztonság, mely alapjaiban a funkcionális stilisztikát vallja magáénak, kiérlelt, áttekinthető, letisztult szemléletét „a strukturalista és generatív nyelvészet, a szemiotika és pragmatika, az új szemantika, a kvantitatív nyelvészet, a tipológia, a szövegtan stb.” hatására megújult, „újja alakult” (66) stilisztika kereteiben is következetesen és hitelesen érvényesíti. Másképpen szólva a „ma” ismereteit szinte azonnal integráló, de a funkcionalitás elvét és a gyakorlat igazolta megbízható elemző módszerét, vagyis érzékeny stilisztikai tudatosságát és a stíluselemzés szükséges voltát soha fel nem adó tudós alakja lép elénk a kötetből. Szathmári István munkásságában — írja KULCSÁR SZABÓ ERNŐ „A stíluselemzés a funkcionális stilisztikában: Van-e szükség stílus-elemzésre?” című dolgozattal kapcsolatos lektori véleményében — „plauzibilis alakban illeszkedik egymáshoz a stilisztikai kutatás örökül kapott, illetve a jelenben formálódó hagyománya” (27).

Erre a stilisztikai tudatosságra boltozódna rá a második fejezet plasztikus korrajzai, melyek szemléletesen viselik magukon a korstílusról, stílusirányzatról vallott szerzői felfogást (vö. „A korstílus és a stílusirányzat lényege, jellemzői”). Tömören, de valamennyi lényeges összetevőjével, eszmeiségét és lelkiületét fémjelző ismérvével tárul föl egy-egy kor s benne — szerves részeként — a kultúr- és művelődéstörténeti háttérbe ágyazva egy vagy több, a kort, korstílust vagy éppen az irányzatot reprezentáló mű, mely a többféle megközelítés lehetőségeinek a keretében éppen stilisztikai értékei felől kap más megvilágítást, illetve elemző értelmezést.

Így „elevenedik” meg a középkor, a középkori irodalom stílusa; rajzolódik ki a reneszánsz; történelmi, művelődéstörténeti, művészettörténeti és világirodalmi vonatkozásaival a romantika; majd a XIX—XX. század fordulója és a szecesszió sajátos arculata; az impresszionista stílus; s végül a XX. század költői stílusa az izmusok, az avantgarde és a tárgyias-intellektuális stílus tükrében.

A stíluselemzések pedig (Ómagyar Mária-siralom; Balassi Bálint: Egy katonának; Vörösmarty Mihály: A vén cigány; Vajda János: Húsz év múlva; Ady Endre versei: A vár fehér asszonya, Sóhajtság a hajnalban, Valaki útravált belőlünk; Tóth Árpád: Esti sugárkoszorú; Babits Mihály: Messze... messze...; Pilinszky János: Apokrif) az akusztikai szinttől a szó- és kifejezőkészlet szintjén a szintaktikai és a képi szinten át egészen a szöveg és a nyelven kívüli eszközök szintjéig — vagyis a stílusesszékzők szintjeinek tudatos rendszerében és a funkcionális stilisztika felől — az őket kiváltó kultúra és etika szerves részének tekintve mintegy újra felépítik, újraértelmezik számunkra a műveket. A tágabb fejtegetéseket mindig átszövik az életmű, az alkotói magatartás és módszer szempontjából lényeges és szinte meghatározó mikrotilisztikai jelenségtanulmányok, melyek Szathmári Istvánnak a részletek iránti finom érzékéről tanúskodnak (l. a „Valaki útravált belőlünk” „sajátos körülrásos cím” [127] lehetséges olvasatairól adott magyarázatot).

A tanulmányok és a műelemzések — a funkcionális stilisztika elméleti hátterén — megkomponált, szerves egységet alkotnak: bizonyos ismétlésekkel és hangsúlyozásokkal egymást is értelmezve tárják elénk írójuk szemléletét, tudósi nézeteit, meggyőződését, tapasztalatait. A korstílusok, stílusirányzatok kérdésköre például a bevezető alapvetés után (29) más összefüggésben — a tárgyias-intellektuális stílussal kapcsolatban (vö. A tárgyias-intellektuális stílus Pilinszky Apokrif című költeményében, 192) — nyer ismét újabb értelmet. Van tehát a dolgozatoknak egy sajátos belső ritmusa, mely fölerősíti a kiindulásul szolgáló alapvetés tételeit: mondhatni, a kötetben belüli intertextualitás mint rendezőelv biztosítja az összetartó kapcsolatot közöttük.

Ez a funkcionális stilisztika kereteit koncentrikusan tágító tendencia érvényesül, illetve folytatódik a kötet harmadik fejezetében is. Például „A Halotti Beszéd mint nyelvi teljesítmény” (202) „A középkor irodalmi stílusa”-ra rímel (32). Kossuth szónoki beszéde (vö. Kossuth és a szónoki beszéd, 231) „a szövegtannal és a pragmatikával kibővült nyelvtudomány”, valamint „a megújult retorika” alapján kerül „mérlegre” (232) úgy, hogy közben föltárul a szövegpragmatikának, a funkcionális stilisztikának és a retorikának az egymáshoz való viszonya (235—7); a „Kossuth nyelve és stílusa kilenc 1845—1846-os hivatalos levele alapján” (240) című írás pedig szinte teljes tablóját adja a reformkor irodalmi nyelvének. Vagy említhetném a Petőfi nyelvi hatásáról szóló tanulmányt (Petőfi nyelvi hatása, 252), mely a Prágai Nyelvészkrének a nyelvi sztenderdre, „benne

az irodalmi” nyelvre vonatkozó nézeteit (a polifunkcionalizmust és az irodalmi nyelv intellektualizációját) hozza összefüggésbe Petőfi korszakos jelentőségével (262—5). A „Megjegyzések Ady stílusforradalmához” (266) „A XX. századi költői stílusról” (160) stílusmeghatározását, a „choix” pártján álló, de „különösen a szépirodalomban és még inkább a költészetben” (162) az „écart” lehetőségét is figyelembe vevő szerzői értelmezést viszi tovább, erősíti meg, s mond — megint csak érdemben — újat a költői nyelvről, a költészet poétikájáról (268).

E tanulmányok ugyanakkor tudományos esszék, a szak- és szépíró nyelvész termékei, akinek valamennyi írását áthatja a maradandó értékek melletti személyes állásfoglalás és a mindig jelen lévő rokonszenvező humánus, hogy csak egyetlen példát említek: „Németh László a XX. századi magyar irodalom egyik legrokonszenvesebb, legsokoldalúbb és legnagyobb hatású alkotója, aki — mindenekelőtt Iszony című regényével — a világirodalomba is beírta nevét, mindig közel állt hozzám. Közel állt mondanivalójával; egy szebb, igazabb, erkölcsösebb és műveltebb életért küzdő egyéniségével; számomra a magyar próza csúcsát jelentő sajátos stílusával” (Németh László költői nyelvéről, 281).

De ez az ihletettség társul a tudományos igényű méltatással „A szép szavú Móra Ferencről”; az „Alakzatok Márai Halotti beszédében”; vagy a „Vainö Linna Tuntematon sotilas c. regénye magyar fordításának a stílusáról” szóló értekezésekben is.

A negyedik fejezet rövid stíluselmzései — a Kossuth Rádió „Édes anyanyelvünk” adásai-ban elhangzott ismeretterjesztő tevékenység dokumentumai — olyan miniatűrök, melyek könnyed, elegáns módon taglalják még a bonyolultnak tűnő, összetett jelenségeket is (például a többféle olvasati lehetőséget kódoló grammatikai formát Szemlér Ferencnek a két szóalakat tartalmazó „Atomkor” című versével kapcsolatban), s hozzák közelbe — a személyes átéltséggel — Petőfi, Weöres, Kányádi, Áprily, Illyés vagy Nagy Gáspár egyes műveit. Ezek a lélegzetnyi elmélkedések intertextualitásukkal is hozzájárulnak a kötet teljességéhez, mert a Petőfi-, az Ady- vagy a Weöres- tanulmányok egymáshoz, illetve egymásba illeszkednek (ahogyan korábban a Pilinszkyról írtak [vö. A tárgyias-intellektuális stílus Pilinszky Apokrif c. költeményében; Pilinszky Apokrif c. költeménye első sorának nyelvi-nyelvtani és stilisztikai elemzése] vagy az Ady-elemzések [A vár fehér asszonya; Valaki útravált belőlünk; 128] és az ezt „kiegészítő” „Földrajzi nevek mint szimbólumok” [354]). És itt kell kitérni a szerző stílusára. A szakmai igényességgel párosuló közérthetőség teszi lehetővé ugyanis számára, hogy „szűkebb” olvasóhoz ugyanúgy szóljon, mint a rádióban a hallgatóság szélesebb köréhez.

Mindez érvényes az utolsó fejezetre is, mely tudományos, tanácsadó, eligazító mivoltával külön színtöltja e sokrétű pályának. — Végezetül SZATHMÁRI ISTVÁN szavait idézem. Ajánlom „ezt a stíluselemző munkát ... az egyetemi és főiskolai hallgatóknak, mindenekelőtt a magyar szakosoknak, valamint a tanároknak és tanítóknak, de mindenkinek, akit anyanyelve, a magyar költészet és széppróza, valamint a rádiós stílus érdekel” (7).

GÁSPÁRI LÁSZLÓ

Két fontos névtörténeti segédkönyvről

1. Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. Összeállította ÖRDÖG FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp., 2002. [2003.] 957 lap + CD-melléklet. —
2. MEZŐ ANDRÁS, Patrocíniumok a középkori Magyarországon. METEM Könyvek 40. Bp., 2003. 546 lap

1. Két jeles kutatónk, ÖRDÖG FERENC és MEZŐ ANDRÁS szinte egy időben jelentkezett 2003-ban egy-egy vaskos névtudományi segédkönyvvel. Az egyik egy rég várt, régóta nélkülözött mutató, a másik egy speciális lexikon. Mint a bevezetőkből megtudjuk, akár kutatási „melléktermékek” is tekinthetnénk őket, hisz Ördög Ferenc eredetileg a XVII—XVIII. századi családnevek

vizsgálatának segédletéül, Mező András pedig „A templomcím a magyar helységnevekben (11—15. század)” (Bp., 1996.) című monográfiája háttéranyagaként állította össze könyvét. Mindketten tudatában voltak azonban annak, hogy az ilyen művek csak hosszú távon térítik vissza a beljük fektetett sok munkát, és akkor töltik be maradéktalanul hivatásukat, ha minél több tudományterület művelőjéhez eljutnak. A névtan közismerten az a diszciplína, amely képes integrálni a legkülönbözőbb kutatási ágakat a nyelvésztől kezdve a történettudományon, néprajzon, művelődéstörténeten, település- és népiségtörténeten, földrajzon, növény- és állattanon át egészen a vallástörténetig. Bátran nevezhetjük tehát az ismertető munkákat névtani segédkönyveknek, jóllehet bármelyik érintett tudományterület magáénak vallhatja őket. Feltehetőleg ez a „közhasznúság” is szerepet játszott abban, hogy mindkét művet sikerült rangos kiadónál megjelentetni: a Csánki-mutató az Akadémiai Kiadó gondozásában, a patrocíniumok lexikona a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) sorozatában látott napvilágot. A munkálatoknak a magyar államalapítás és a kereszténység felvételének ezer éves évfordulója is sajátos aktualitást, nyomatékot adott (vö. ÖRDÖG i. m. 4). A nemes célok megvalósítását különböző alapítványok is támogatták.

2. A magyar középkorkutatás és névtörténet egyik legismertebb és legtöbbet forgatott forrásműve CSÁNKI DEZSŐ torzóban maradt, de így is monumentális könyve, a „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” (I. 1890., II. 1894., III. 1897., V. 1913. — a IV. kötet FEKETE NAGY ANTAL munkája 1941-ből). Kész csoda — gondolhatná az olvasó —, hogy több mint egy évszázadnak kellett eltelnie Csánki kinyilvánított szándéka óta ahhoz, hogy a történelmi földrajz zömét kitevő helynévanyagról szakszerű és alapos mutató készüljön. Kézbe véve azonban a súlyos, közel ezer lapos, apró betűkkel szedett regisztert, már a terjedelem alapján is sejthető, hogy komoly, embert próbáló vállalkozásról van szó. Ha pedig elolvassuk a mutató élére illesztett tájékoztatót, meggyőződhetünk róla, hogy nemcsak a régi helynevek egyszerű betűrendbe szedését végezte el a szerkesztő. Az alapmű címszavainak, utalószavainak, okleveles adatainak, illetőleg a legkülönbözőbb fejezetekben (pl. megyék, várak, városok, birtokosok bemutatásában, sőt a törzsszövegekhez illesztett lábjegyzetekben) felbukkanó névelőfordulásoknak egymásra vonatkoztatott és a tipográfia által is minősített közzétételét kapjuk lexikográfiailag jól átgondolt formában. Látni való, hogy Ördög Ferenc nem először fogott bele mutató készítésébe: ha csak hatalmas zalai személynév-monográfiáira vagy az országos helynévgyűjtő mozgalom keretében megjelent számos megyei és járási adattár szakmai irányítására, kiadói, szerkesztői, ellenőrző munkájára gondolunk, sokakkal egyetértésben kijelenthetjük, hogy a legmegfelelőbb szakemberhez, a legjobb kezekbe került a Csánki-mutató kivitelezése. A szakmai csúcsteljesítményt a mondottakon kívül két kiváló nyelvész, illetőleg történész, (az időközben elhunyt) Kiss Lajos és Kristó Gyula akadémikusok lektori és tanácsadói munkája garantálta. Kiss Lajos arra is vállalkozott, hogy előszót írjon a könyvhöz. Ebben Ördög Ferenc munkájának méltatásán túl bemutatja Csánki (és Fekete Nagy) történelmi földrajzának keletkezéstörténetét és szerkezeti felépítését.

Az előszó után az „Útbaigazítás a helynévmutató használatához” című fejezet következik, amelyből többek között kiderül, hogy a leggyakoribb kategórián, a helyneveken kívül milyen névfajták kerültek még a mutatóba (pl. vízrajzi, domborzati, dűlőnevek, útnevek, tájnevek, járásnevek, nagyobb birtoktestek, várak stb. nevei). A mutató tartalmának körvonalazása után a szerkesztő a szócikkek szerkezeti felépítését ismerteti 18 pontban. Az ismertetés természetesen nem tekintheti feladatának e 18 tétel sorsa vételét, meg kell elégednie néhány fontos részlet kiemelésével.

A történelmi földrajz címszavait a mutató félkövér nagybetűvel közli, utána zárójelben a megyére utaló rövidítés, majd a kötet- és lapszám következik. (A vármegyék nevének rövidítéseit és ezek feloldását tartalmazó betűrendes lista a 16—7. lapon található.) A mellékalakok mint utaló címszók álló félkövér szedésűek és a nagybetűs címszókra utalnak, ez utóbbiak locusával együtt. A betűhű forrásadatok dőlt szedéssel kerültek a mutatóba, és ugyancsak a föléjük rendelt címszóra utalnak, annak locusával együtt. A Csánki által jelzett mai (értsd: Csánki korabeli) helynévalakok

dólt félkövér tipográfiával vannak kiemelve és ugyancsak valamely nagybetűs — a középkori alakból származtatott — címszóra utalnak. Névhomónia esetén kis a), b), c) stb. betűjelzések választják el a különböző denotációjú lexémákat, illetőleg a később rögzült jelzői előtagok felsorolása segít a tájékozódásban. Hasznosak az egyéb minősítő megjegyzések is, például pusztá, folyó, monostor, vár stb., az utóbbit a névhez indexként tapasztott kis v betű jelzi. A Csánki-műben, illetőleg a mutatóban használt földrajzi köznevek jegyzéke rövidítésük feloldásával a 18—20. lapon olvasható. Minden köznév mellett német nyelvű megfelelő is található. Ez és a tartalomjegyzéknek, fejezetcímeknek, valamint az előszónak és a tájékoztató egységnek a német fordítása a kötet szélesebb körű, a nemzetközi tudomány igényeire is figyelő alkalmazását segíti.

Csánki történeti földrajzának el nem múló népszerűségét jelzi, hogy a művet az Állami Könyvterjesztő Vállalat 1985-ben reprintben újra megjelentette. Az izléses és erős kötésű, fekete műbőrbe öltöztetett kötetek igazi sikerkönyvnek számítottak nemcsak a tudományos kiadványok piacán, hanem a művelt közönség körében is. A mutató — igazodva a reprintben megújult alapműhöz — annak küllemét és méreteit vette át. (Itt tesztek említést arról a 2002-ben az Arcanumnál kiadott CD-ről is, amely Csánki és Fekete Nagy művét tartalmazza digitális adathordozón, térkép-melléklettel, igen széles körű számítógépes keresési lehetőséget kínálva. Mind a CD-nek, mind a nyomtatott Ördög-féle mutatónak kisebb hiányossága, hogy mai, Csánki óta megváltozott helységnevéformákat nem tartalmaz. Például *Nagykörű* névalak egyikben sem található, tehát a kutató ügyességére és tájékozottságára van bízva, hogy a keresőmezőbe *Nagy-Kürű*, *Kürű(-monostora)* stb. változatokat írva gépi találatra leljen. Vannak azonban ennél bonyolultabb esetek is. Talán egy új kiadás majd erre az igényre is figyelni fog.)

Ördög Ferenc segédkönyve szemléjének végére érve hadd hívjam fel a figyelmet néhány aprónak tűnő mozzanatra. Aki a 4. lap impresszumát gondosan áttanulmányozza, a támogatók között több zalai intézményt, Ördög Ferenc szűkebb pátriájának önzetlen tudománypártfogóit is felfedezheti, akik anyagilag vagy egyéb formában támogatták a vállalkozást. A háttérintézmények között található a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke is. — Csánki monográfiája még további feldolgozatlan témákat kínál, például a benne foglalt személyek, illetve személynevek mutatóját. Kívánjuk, hogy Ördög Ferenc és segítői ezt is mihamarabb a tudomány asztalára tegyék.

3. Mező András, a nyíregyházi tanárképző főiskola tanára akadémiai doktori disszertációját a templomcímekből alakult középkori helységnevek monografikus feldolgozásából írta. A nagy szakmai elismerést és sikert aratott munkát 1996-ban sikerült megjelentetnie. Akkori könyvének fő céljairól új lexikona bevezetőjében (7) többek között így emlékezik meg: „templomaink titulusából ... keletkezett településneveink nyelvészeti, művelődéstörténeti, azaz névtani elemzését végeztem el. ...szóltam a titulussal rendelkező és a helynévadásban szerephez jutó egyházi építményeink típusairól (kápolnák, plébániaegyházak, kolostor- és ispotálytemplomok), szerepükről a települések életében, a templomcímek megválasztásának motívumairól stb. Bőségesen idéztem olyan templomnévi adatokat is, amelyekből nem vált helységnevé... Nem került sor az azonos alakú (pl. *Erzsébet¹* ~ *Erzsébet³*), illetőleg az ugyanazon névadóhoz kapcsolódó eltérő patrocíniumok szétválasztására...” Az új könyv céljai tehát részben az előző folytatásaként körvonalazódnak: „A jelen munkának részben az említett, az eltérő célból szükségszerűen adódó hiányok pótlása a feladata, részben pedig a magyar névtan figyelmének kiterjesztése a jelenlegitől jelentősen különböző egykori templomneveinkre, egyúttal célszerű rendbe állított adatok biztosítása a középkorra vonatkozó művelődéstörténeti vizsgálataink számára” (uo.).

Mielőtt a szerző a névtár és a szócikkek felépítésének bemutatására térne, körvonalazza a *patrocínium* terminus technikus tartalmát. Mint leszögezi, e szakszót összefoglaló értelemben használja, amely adott esetben jelenthet templomnevet, templomcímet, kápolnacímet, kolostorcímet, sőt vonatkozhat ol-tárnévre vagy ispotálymegnevezésre is. (A mellékoltárok nevei sem maradtak ki az anyaggyűjtésből!)

A névtár lexikonjellegű. A patrónusok, névadó szentek betűrendje szerint sorolódnak egymás után a szócikkek, közel félezer oldalon. Bevezető részükben tömör összefoglalás olvasható az érintett szentekről, bibliai személyekről. A szócikkeken belül ismét a betűrend szerint azoknak a településeknek a neve található, amelyek területén az adott patrocínium lokalizálható. A helységnévvé vált patrocíniumok saját belső számozást kaptak. Az egyes települések megtalálását a mű végére illesztett helységmutató (499—546) segíti. Itt a lapszám helyett a patrocíniumra és a megyére történik utalás, a patrocíniumok nyitólapja viszont a tartalomjegyzék alapján lelhető meg.

Konkrét példán folytatva a vizsgálódást: A helységmutató 525. lapján a megfelelő betűrendi helyen kiderül, hogy a kiszemelt település, Nagykörű a középkorban templomos hely volt. és (ké-sőbbi közigazgatási besorolásától eltérően) Heves megyéhez tartozott, a további részletek pedig a Mária Magdolnának ajánlott templomok szócikkei között olvashatók. Miután ezt a 250. lapon megtaláltuk, a következő lexikonrészlethez jutottunk:

***Nagykörű**, Heves vm.: 1334—5: [sac.] de *Kurev*, *Kuun*, *Keurev* (Vat. 1/1: 336, 342, 358); 1842: Eccl. Ad S. Mariam Magdalenam. ... Par. ext. jam 1332 (USE. 145).

Vagyis a pápai tizedszedők feljegyzései alapján már 1334—5-ben említik a település papját. A falu nevét ezek a dokumentumok *Kurev*, *Kuun* (ez az eredetiben rontott forma), *Keurev* alakban rögzítették, tehát nem patrocíniumi helységnévről van szó. A templom védőszentjének első említése — Mező András gyűjtésében — az „Universalis schematismus...” című könyvből (1842) adatható. A mai templomot azonban az újkorban építették, így patrocíniumának visszavetítése a középkorra bizonytalan (erre utal a csillag a szócikk élén). A rövidítések feloldása a 9—25. lapon található, két szakaszban: 1. Irodalom, 2. Egyéb rövidítések és jelek. Mindezek lehetőség szerint a már korábban elterjedt formákat követik, azon belül pedig a szerző a rövidebbeket részesíti előnyben.

A szócikkek nagy része azonban jóval bővebb adatolású, a névtanon messze túlmutató információkkal, főleg vallástörténeti, építészettörténeti, régészeti vonatkozásokkal gazdagon kiegészítve. Ez a könyv is, mint a szerző többi alkotása, széles látókörrel, nagy anyagismeretről, filológiai igényességről tanúskodik; a magyar névkutatási hagyományok méltó folytatója és nemzetközi színvonalú reprezentálója. A segítséget nyújtó tudósok közül MEZŐ ANDRÁS kettőt név szerint is megemlítek: NÉMETH PÉTER történetst és ÖRDÖG FERENCET. Az ismertetett mű — akárcsak a Csánki-mutató — a különböző tudományok és művelőik együttműködésének is szép példája.

JUHÁSZ DEZSŐ

Jakab László, A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban

Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 10.

Kiadja a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen, 2002. 527 lap

I. A JAKAB LÁSZLÓ által szerkesztett „Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár” 10. kötetként jelent meg az ismertetendő könyv, JAKAB LÁSZLÓ munkájaként. A korábbi kötetek egyes kódexek (BirkK., GuarýK., AporK., FestK.) ábécérendes adattárait, ill. egyéb régi szövegek többé-kevésbé hasonló jellegű bemutatását tartalmazzák (például a 4. kötet: JAKAB—BÖLCSKEI, A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója. Debrecen, 1988.; a 8. kötet: JAKAB—BÖLCSKEI, Balassi-szótár. Debrecen, 2000.).

A sorozat „A Jókai-kódex ábécérendes adattára”-val kezdődik (1978.) és „A Jókai-kódex szókincsének szófaji megoszlása”-val folytatódik (1980.), így a most ismertetendő 10. kötet a Jókai-kódexet feldolgozó harmadik munka. Egyrészt magában foglalja az első kettő tartalmát, de ki is bővíti sok új információval.

Az „Előszó”-ban (11—2) tájékoztatást kapunk a könyv készítésének folyamatáról, céljáról, a kötet szerkezetéről stb. A sorozat első kötetét (1978.) nehezen lehetett használni: „a sokszorosítás ugyanis a lyukkártyás számítógép által hiányos betűkészlettel kinyomatott anyagról egyetemünk akkori eszközeivel rosszul sikerült, így az adatok olvasása igen nehéz feladat” (11). A kódex szófaji megoszlását feldolgozó kötet pedig kevés példányban jelent meg (1980.). Napvilágra került viszont (1981-ben) P. BALÁZS JÁNOS munkájaként a kódex betűhű kiadása és latin megfelelője. Ezért Jakab László és munkatársai (Kiss Antal és Bölskei András) úgy döntöttek, hogy az adatokat az új kiadás alapján újra rögzítik számítógépen, átdolgozzák, s újra kiadják (P. Balázs János pontos szövegközlését csak néhány helyen korrigálták: 11—2).

A könyv két nagy részből áll: (A) az ábécérendes adattárból (15—376) és (B) az adattár sok szempontú rendezéséből (377—526).

Az adattár felépítéséről, használatáról a „Jelmagyarázat” tájékoztat: megadja a kódok, számok jelentéseit. Az adattár a címszavakat (mai helyesírással) a 2. oszlopban, ábécérendben közli. A 3. oszlop a kódexbeli összes előfordulást adja meg, abban a grammatikai alakban és helyesírásban, ahogy az a kódexben található. Ezeknek az adatoknak a lelőhelyét az 1. oszlopban találjuk meg.

Az adatokra vonatkozó információkat (a 4—11. oszlopban) számokkal rögzítették. Ezek helyesírási, szótörténeti, hangtani, szófajtani, jelentéstani és alaktani tudnivalókat tartalmaznak. E számok jelentését az eddigi kötetekben megszokott gyakorlat szerint adják meg, bár néhány korrekcióval is találkozhatunk a jelmagyarázatban (13—6): elhagyja például a szerző a 10. oszlop igeragozásra vonatkozó utolsó kódszámát (16), ami a Guarÿ-kódexről szóló kötetben még megvolt: „37 = *ják/jék* (felt. m. többes sz. 3. személy; *vitém/éjek*)” (1994: 7). Helyes az elhagyás több okból is: az igemód jelölésének például a 9. oszlopban van a helye (15). Egyéb apróságra nem térek ki (vö. HAADER LEA ismertetését a Guarÿ-kódexről: MNy. 1996: 482—6).

Az adattárban tehát „az egyes jelenségeknek a forrásban előforduló összes adata megtalálható” (12), és valóban megnyugtató következtetéseket lehet levonni belőlük „nyelvtörténeti problémákra, a forrás nyelvjárására, a XIV. századi magyar nyelvre vonatkozóan” (12).

A lelőhely pontos megadása (pl. 016/25 = oldalszám/sorszám) lehetővé teszi az adat könnyű visszakeresését, teljes szövegműnyezetben való megismerését, s így azt is, hogy az olvasó esetleg máshogyan értékelje az illető adatot, mint amilyen minősítésre a könyvbeli kódszám utal. Azt olvassuk az előszóban, hogy „ha például egy szóalakra azt állítjuk, hogy a mai nyelvhez viszonyítva nyíltabb magánhangzó van benne, ezzel nem állítjuk azt, hogy ez a hang nyíltabbá válással keletkezett, csupán a tényre hívjuk fel a figyelmet” (12). Az, hogy a JókK.-beli (hang)állapotot tényként írjuk le, nagyon is helyénvaló, hiszen nyilván nem mondhatjuk azt, hogy „a mai nyelvhez viszonyítva” (ahol zártabb a magánhangzó, pl. *jonhukkal*) a kódexbeli hang „nyíltabbá válással keletkezett” [!] (ha ott nyíltabb, pl. *yonhokual*; vö. 163). A példából azt is látjuk, hogy nemcsak a *tő*, hanem az egész szóalak minden magánhangzójára vonatkozóan megkapjuk az ilyen és hasonló információkat. Az 5. oszlop 6. számsora is hangtani jellemzőket ad meg (pl. „A mai alakhoz képest többlet-hang”: *miolta* [245]), ezért a 9-es kódszám jelentésének megadásakor sem helyes azt mondani, hogy „9 = Nem hangtörvényszerű változás” (változás! 14), hiszen itt is csak a mai alaktól való eltérésekről, különbözőzésekről van szó, nem pedig változásról. — Ugyanitt (az 5. oszlop 6. számsorában) a 7-es szám = „Mai *j*-s diftongus helyett hosszú magánhangzó” létét jelöli például a *bujdos* szóban, ami a JókK.-ben *búdos(nak)* hangalakú (vö. 495 is). A mai alakban azonban nem diftongus van, hanem *u* magánhangzó + *j* mássalhangzó kapcsolata.

A 6. oszlop a szavak szófaját adja meg. Nagyon jó, hogy az ige-kötöket is hiánytalanul megtaláljuk a könyvben: nemcsak akkor lehet az ige-kötős igéket, igeneveket, főneveket megglelni, amikor az ige-kötők a maguk ábécérendi helyén, elől állnak, hanem akkor is, ha a megfelelő szót követik, például a *kimegy* címszó alatt van: *kýmene* és *mentuala kÿ* (182). Sőt, a 7. oszlop 2. számsorában külön szám (a 4-es) is jelzi az ige-kötős összetételeket. Ez a 7. oszlop szótörténeti információkat is

ad. A 8. oszlop a szóképzésről, a 9. a „Névszó- és igejelek. birtokos személyragok” használatáról, a 10. a névszó- és igeragokról, a 11. a névszó- és igejelekről tájékoztat.

2. Jakab László munkája úttörő a maga műfajában: első kódexünknek nemcsak kódolt ábécérendes adattárát tárja elénk (amiből magunknak kell kikeresni, kiválogatni a minket érdeklő adatokat, bár a korábbi ilyen adattárak is kincset érnek!), hanem az adattár alapján az anyag teljes rendezését is elvégzi (377—526). „A kötet második fele a kódexben található adatok szókincre és alaktanra, hangjelölésre, helyesírásra és a hangtanra vonatkozó szótárszerű feldolgozását tartalmazza. Bár ezt mindenki elvégezheti saját számítógépén a Microsoft Word szövegszerkesztő segítségével minden külön program készítése nélkül, mégis úgy gondolom, nem árt, ha már átdolgozva ismét kiadjuk a kódex adattárát, egyúttal elrendezve is bemutatjuk az anyagot az érdeklődőknek” (12).

Azt hiszem, minden „érdeklődő”, felhasználó nagy örömmel veszi kézbe ezt a hatalmas munkát. Bár azt írja a szerző, hogy „Az adatok értékelése a felhasználó kutató feladata” (12), a kódolásból és a könyv második felében levő feldolgozásból felbecsülhetetlen értékű tájékoztatást kapunk a minket érdeklő kérdésekről. — Jakab László már mintát is adott a felhasználásra, amikor a kódex összes adatára építve megírta „A feltételes mód és az elbeszélő múlt jelének alakulása a Jókai-kódexben” című tanulmányát (MNy. 1982: 297—304).

Nézzük a könyv második részét!

A kódex szókincsről megállapítja, hogy 22306 adatban 2973 különböző szó van, és még 213 szó összetétel utótagjaként (377).

Ábécérendben felsorolja az azonos alakú szavakat, például *fél¹* ige, *fél²* fn/mn; *tér¹* ige, *tér²* fn; *tőr¹* 'fegyver', *tőr²* 'csapda'. De hiányoznak a felsorolásból (377) az olyan homonimák, mint a *mennyi¹* von. nm., *mennyi²* kérdő nm.; *egy¹* szn., *egy²* ne., *egy³* nm., pedig az adattárbeli kódolásuk azonos (a 4. oszlop 1. számsora utal erre). A *mennyi*-hez hasonló *hova* kódolása viszont eltérő: a címszóban jelzi a szerző az azonos alakúságot: *hova¹* 'vhova', *hova²* 'ahova', *hova³* 'hova?', a 4. oszlop 1. számsorában viszont nem; ott végig 0 szerepel. Itt a poliszémia, ill. a többszófajúság kérdésével való érintkezés okozhatja a gondot: a két *mennyi* ugyanis a névmások osztályán, a három *hova* pedig a névmási határozószók osztályán belül különbözik egymástól. Így inkább a névmáson, ill. a névmási határozószón belüli poliszemiáról beszélhetnénk a *mennyi* és a *hova* esetében, de mindenképpen hasonlóan kellene minősítenünk a két szót. Ettől különbözik a *maga¹* névmás és a *maga²* módosítószó viszonya: itt Jakab László sem jelez azonos alakúságot a 4. oszlop 1. számsorában, hanem a kettős szófajú szavak közé utalja e szót (393). Itt csak az a kérdés számomra, hogy miért szerepel az adattárban minden személyragos (ezt az elnevezést használja a könyv) alak külön címszóként: *magam*, *magatok* stb., amikor itt egyetlen lexéma, a *maga* visszaható névmás személyjeles alakjairól van szó (208—9).

A kódexben előforduló latin szavakat is felsorolja (380), utalva a kódra, amely erre a tényre vonatkozik. Azokat a latin eredetű szavakat azonban, amelyek sokszor magyar toldalékkal vannak ellátva, nagyon helyesen korabeli jövevényszavaknak tekinti, például *prédikálás*, *prédikátoroknak*, *privilegiumokról* (283). Ezeket (szóelőfordulásuk számával együtt) a megfelelő szófajok listáján (adott esetben a főnevek között) felsorolja.

Nagyon hasznos a kutatónak a szavak szófajok szerinti elrendezése (a szóelőfordulások számának megadásával). A többféle szófaji rendszerezés közül az egyik legelfogadottabbat követi: például az *-an/-en* módhatározó-ragos melléknéveket melléknévnék minősíti (pl. *gyorsan*, *tisztesen*), és csak a morfológiailag vagy szemantikailag megszilárdult elemeket tartja határozószónak (pl. *egészen*, *híven*, *jobban*: 388). A *bennem*, *érted*-féle elemeket is a régebbi besorolás szerint „személyragos határozószóknak” nevezi. Így a személyes névmások között csak a nominatívusi alakokat sorolja föl (a *téged* ~ *tégedet*-féle accusatívusi alakokat sem és a *bennem*, *(mi)érettünk*-féleket sem). De nem feltétlenül helyes az *ön*, *önnön* elemeket birtokos névmásnak minősíteni (387), az *enyém*, *tied*, *övé* mellett. Ezek nyomatékosító *-n* képzővel létrejött személyes névmási

alakok, melyeket névmások nyomatékositására vagy főnév előtt birtokos jelzőként használ a régi nyelv: GyS.: *Vnun tonohuananac*; JókK. 003/02: *ewnen tulaýdonitol*, ezért inkább a személyes névmások között lenne a helyük (a TNyt. is így minősíti). — A *megváln* a határozói igenevek között szerepel (kódolva is [225] és a felsorolásban is [391], a *megválnik* címszóhoz kapcsolva). Sok érv szól azonban névutósága mellett: SEBESTYÉN ÁRPÁD új könyvében (A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben. Debrecen, 2002. 57) névutónak minősíti (ugyanígy ZSILINSZKY ÉVA: TNyt. I. 1991. 450, II/1. 1992. 700).

A szófaji minősítésben a többszófajúság megítélése a legnehezebb. Ezért is jó, hogy a kettős, hármas szófajú szavakról külön listát ad, de az egyes lexémák összes előfordulási számának megadásával. Így azt, hogy a két (három) szófaj milyen arányban jelentkezik, ill. melyik adatban melyik szófaji értékben realizálódik a szó, az adattárból (a kódszámából, ill. magából a kódexből) tudjuk meg. — A kettős, hármas szófajú szavakat táblázatban is szemlélteti, de itt-ott eltérnek a számok: pl. a kettős szófajú hsz/ksz-k felsorolásában 5 szó szerepel (393), a táblázatban a „szavak száma” csak 4 (397). A hsz/nu kettősségű szavak között 11-et sorol fel (393), a táblázatban pedig csak 9-es szám utal ezekre (397).

Táblázatban látjuk a szófaji megoszlást (396), a szókincs gyakorisági megoszlását és a leggyakoribb 1033 szó gyakorisági szótárát (394—408).

A 8. oszlopban jelölt szóképzési sajátosságokat is tálcán kínálja számunkra a könyv, képzők szerint csoportosítva ábécérendben az anyagot (409—21). Kiderül például, hogy már a Jókai-kódexben van *-zat* összetett képző (*szózat* nyolc előfordulás: 314, 385, *szózatlik* két előfordulás: uo.).

Az összetett szavak listáját is megkapjuk itt, a feldolgozó részben (a 7. oszlop 2. számsora alapján), az adattárhoz képest tovább differenciálva, különválasztva az alá- és a mellérendelő összetételeket. Nem szerencsés viszont a „Mellérendelő viszonyt tartalmazó összetett szavak” (423) alá besorolni minden összetett névmást, számnevet, kötőszót, határozószót, módosítószót, hiszen ezek között van olyan, amelyik alárendelő szintagmából keletkezett (pl. *jóllehet*, *avagy* 'az van'), vagy szintaktikai viszonyban nem levő, egymás mellett álló szavakból; ezeket szervesen összetételeknek is hívjuk. Miért lennének mellérendelő viszonyt tartalmazók? (pl. *úgyhogy*, *hogyha*). A névutós összetételek sem mellérendelők (pl. *azután*, *ezután*: 423—4).

Az igeragozást feldolgozó fejezet is igazi kincsesbánya. Megkapjuk például az összes olyan adatot (igealakot), amelyekben *-χ* a felszólító mód jele: (*meg*)*tanoh*, *segehenek* (426; nem palatális *-χ*-ről van itt szó?). Kiderül, hogy a veláris hangrendű igék tárgyias ragozás (nem a határozott, ill. általános ragozás elnevezést használja) jelen idő E/3. személyében az *-i* személyrag (*akari*, *látí*, *mondí*) nem fordul elő a kódexben, ill. két bizonytalan adatot jelez a szerző, amin tovább gondolkodhat az olvasó (438).

A birtokos személyragoknak nevezett toldalékok, ill. toldalékos szavak listája is tanulságos: kiderül például, hogy az E/3. személyben mely szavakhoz és milyen arányban járul az *-ál-é* ~ *-a/-e*, ill. az *-i* hangalakú toldalék, pl. *teste* (8 előfordulás) ~ *testi* (1); *térde* (1) ~ *térdi* (1): 443—4; vagy jelentkezik-e a *kína* ~ *kínja* típusú kettősség, amiről tudjuk, hogy a morfológiai transzparencia erősödésének tendenciája a *-ja* alak terjedése felé mutat (vö. KIEFER, A magyar nyelv kutatásának általános nyelvészeti vonatkozásai. Akadémiai székfoglaló, 1988.): *parancsolatja* (6 előfordulás), *titkja* (1), *illatja* (1), *jogja* (3): 444.

Megismerjük a birtoktöbbsítő jel alakváltozatainak használatát, arányát, pl. *-i: kari* (2) ~ *-jai: karjai* (3): 441. Az adattárban a 9. oszlopban a 03-as kód az *-i* birtoktöbbsítő jelre, a 26-os pedig a kódok magyarázata szerint *-ja/-je* + *-i* jel kapcsolatára utal (15); vagyis: *karyának*, *karyául* 03 (ez az *-i* többesjeles *kari* szó két előfordulása), a három *karyáý* alakban pedig a birtoktöbbsítő jel egységes *-jai* változata van; ugyanakkor erre (más felfogást tükrözve) a 15. lapon *-ja/-je* + *-i* tagolásban utal a szerző.

Sokoldalú elemzésre adnak lehetőséget a megfelelő toldalékokban levő magánhangzók nyelvállására, az abban mutatkozó változásra utaló adatok, pl. T/1. *uronk, magonk, éretönk, nekénk ~ nekönk, adonk, mondassonk* stb., ill. T/3. *urok, érettök, alattok* stb. A korábbi, alsó nyelvállású magánhangzót tartalmazó alakra is van még adat: T/3. 086/20: *alattak* 'alattuk', de már *alattok* is (445).

Teljes lista van a JókK.-re oly jellemző *-balól/-belől* elatívisra, de az egy szótagú *-ból/-ből*-ökre is, pl. *világból* (2 adat) ~ *világból* (1).

A könyvet a helyesírási és a hangtani információk összesítése, rendszerezése, ill. a függelékben a leggyakoribb szavak, szóalakok összes előfordulási helyének és előfordulási számának megjelölése zárja.

A kutató, olvasó számára sokoldalúan használható, kincset érő forrás Jakab László munkája. Első kódexünk teljes anyagának feldolgozása a nyelvtörténet bármely kérdésével foglalkozva megkerülhetetlen alpműként kell hogy bevonuljon a szakirodalomba.

D. MÁTAI MÁRIA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 99. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 99. közgyűlését 2003. december 16-án tartotta a Magyar Tudományok Akadémia székházában.

1. **B e n k ő L o r á n d** elnöki megnyitó szavai után hangzott el **H o n t i L á s z l ó** „Hiedelmek és hipotézisek az uralisztikában” című előadása.

2. Az előadás után **K i s s J e n ő** főtinkári beszámolója következett.

Tisztelt Közgyűlés! A Magyar Nyelvtudományi Társaság első száz esztendejének utolsó évét kezdjük. Ugyanis száz évvel ezelőtt, 1903. december 19-én volt az alakuló közgyűlés, amelyen megválasztották az elnökséget is, elnöknek Szily Kálmánt, jegyzőül pedig Melich Jánost és Tolnai Vilmost. A Társaság alapszabályzatát 1904. május 2-án erősítette meg a belügyminiszter, s „ezzel a társaság végleges megalakulása megtörtént” (MNY. 1905: 93).

1. A Társaság első évszázadának utolsó előtti, tehát idei esztendeje a szokásos mederben haladva telt el. Két választmányi ülés volt: október 14-én küldtük ki bizottságainkat. Mivel az alapszabályzat három alelnök választását teszi lehetővé, s mivel egyik alelnökünk, Kiss Lajos idén januárban elhunyt, két új alelnök személyére kértünk javaslatot attól a bizottságtól, amelynek elnökéül Fábíán Pált, tagjaiul pedig Bańcerowski Januszt, Kenesei Istvánt, Sebestyén Árpádot és Szabó Józsefet kértük föl. Kiküldtünk még három bizottságot: a Pais-emlékérem és -díj odaítélésére javaslatot tevő bizottság elnöke Ördög Ferenc, tagjai Gerstner Károly, B. Gergely Piroska, Hoffmann István, Pesti János és Zala megye képviselője. A Csűry-bizottság elnöke Hajdú Mihály, tagjai Balogh Lajos, Hegedűs Attila, Szabó Géza és Szabó József, illetőleg Balázs Géza, Bíró Ferenc, Fodor Katalin, Kálnási Árpád és Raátz Judit. A megemlékezési bizottság elnöke az e tisztségéről lemondó Bolla Kálmán után Elekfi László lett, tagjai pedig Békési Imre, Keszler Borbála és Nyirkos István. Hajdú Mihály arról adott tájékoztatást, hogy az idei Nyelvjárási Gyűjtőpályázatra 32 pályamű érkezett be, s közülük többet is megjelentetésre és/vagy díjazásra érdemesnek talált a bizottság. Különdíjra Császai Ildikó „Zoboralja helynevei” és Sebők Attila „Barkóság helynevei” című dolgozatát, 1. díjra Mazurka Károly „Szuhogya falu tájszótára” című 800 lapos kéziratát, 2. díjra Nagy Lajos „Állandó szókapcsolatok a Marcal mentén” címmel írt pályamunkáját, 3. díjra pedig Diószegi Anna és Kótai Anita közös munkáját, amely a magyar nagyatlász kérdéseinek egy ré-

szére Soponya községben adott válaszokat tartalmazza. Tájékoztatót hallgattunk meg tagfelvételi kérelmekről s megjelent kiadványokról. Arról is, hogy a MTA Nyelvtudományi Intézetével közösen rendezzük meg a következő Magyar Nyelvtudományi Kongresszust, a Magyar Nyelvészek VII. Nemzetközi Kongresszusát 2004. augusztus 29—31-én.

December 9-én tartott választmányi ülésünkön meghallgattuk és jóváhagytuk a bizottsági javaslatokat. Új alelnökeink a választmányi határozat értelmében Honti László és Nyomárkay István. Ez azt jelenti, hogy Társaságunk alelnöki triumvirátusát immáron újra egy hungarológus, egy finnugrista és egy szlavista nyelvtudós alkotja. Az emlékérmek és díjak odaítéléséről elnökünk ad majd tájékoztatást az érem- és díjkiosztás során. A társasági tagdíj továbbra is változatlan, s mondhatni jelképes: 500 Ft aktív felnőtteknek, 400 nyugdíjasoknak és 300 diákoknak. Megvitattuk, mit kelle-ne-lehetne tenni annak érdekében, hogy szélesebb körben is felhívjuk a figyelmet a Társaságra, il-letőleg hogy tagságunkról pontosabb képünk lehessen. Jövőre, a centenáriumi évben a szükséges-nek vélt intézkedéseket meg tesszük. Zimányi Árpád telefonos tájékoztatása alapján tudjuk, hogy a tavaly elmaradt egri anyanyelv-oktatási napokat 2004. július 5—7-én rendezi meg az egri főis-kola Magyar Nyelvészeti Tanszéke Társaságunk támogatásával.

2. Idén tizenöt szakosztály-előadás hangzott el központi rendezésben: hetet a magyar, né-gyget-négyet pedig az általános nyelvészeti és a finnugor szakosztály rendezett. Debreceni csoportunkban 4 felolvasó ülést rendeztek. Ebből az egyik születésnap ünnepi tudományos ülésszak volt (Nyirkos Istvánt köszöntendő). Hagyományosan mindig aktív részt vállalnak vidéki csoportjaink tagjai a magyar nyelvvel kapcsolatos rendezvényeken, legyen szó A Magyar Nyelv Hete alkalmairól, a Debreceni Nyári Egyetemről, az Ady Akadémiáról vagy másról. Társaságunk nevében A. Molnár Ferenc tolmácsolta jókívánásainkat a Vizsolyi Alapítvány Kuratóriumának az ülésén Vizsolyban, valamint korábban is a Károli Gáspár- és a Szenci Molnár Albert-szobor avatásakor és megkoszo-rúzásakor. Szombathelyi csoportunk az ottani főiskola magyar nyelvészeti és uralisztikai tanszéken dolgozó tagtársainkra támaszkodva egy konferenciát rendezett „Emberközpontúság a magyar nyelv oktatásában és kutatásában” címmel, illetőleg részt vállalt a hungarológiai nyári egyetem megszervezésében, amely az Oroszországban élő kis finnugor nyelvek képviselőinek szólt. „Él-e még a latin örökség?” címmel az európai nyelvek napjára is szerveztek egy tanácskozást. Pécsi kollégáink Ró-nai Béla 80. születésnapjának megünneplését (április 23.), illetőleg Temesi Mihály és Tomanóczy Jolán emléktáblájának a leleplezését és a hozzá kapcsolódó tudományos ülésszakot szervezték meg október 26-án az ormánsági Hirics községben.

Örömmel jelentem, hogy április 23-án megalakult Társaságunk jászági csoportja, mégpedig a Szent István Egyetem Jászberényi Főiskolai Karán. Elnökévé Farkas Ferenc nyugalmazott főis-kolai tanárt választotta a csoport. Csatlakozom az eseményről tudósító JUHÁSZ DEZSŐ méltatásához és jókívánásaihoz (MNy. 2003: 253), s valamennyi tagtársunk nevében sok sikert kívánok a csoport tevékenységéhez.

3. Tagjaink közül többen is kerek évszámú születésnapot értek meg. Őket köszöntöttük. A 80 évesek közül Fábíán Pált, szakosztályelnökünket a magyar szakosztály ülésén, Rónai Bélát pedig Pécsen, pécsi szakosztályunk hathatós közreműködésével. Levélbeli köszöntőt kapott Juhász József, Bán Ervin, Horpácsi Illés és Kuntner Mária. A 70 évesek közül szakosztály-ülésen Buda-pesten köszöntöttük Gulya Jánost, Hajdú Mihályt, Hazai Györgyöt, Ördög Ferencet. Debrecenben — ünnepi tudományos ülésszakon — Nyirkos Istvánt, Szegeden pedig Rozgonyiné Molnár Em-mát. Levélbeli köszöntést kapott Hollós Attila, Tatár Béla és Vassné Kovács Emőke. Mindegyik jubiléumsunknak e helyről is gratulálunk és további termékeny éveket kívánunk.

Szomorú kötelességünk halottainkra emlékezni. Kiss Lajosra, néhai alelnökünkre, a Magyar Nyelv szerkesztőbizottságának tagjára, a névtan és az etimológia, valamint a lexikográfia kitűnő tudósára. Szende Aladárra, a magyarországi magyar anyanyelvi oktatás ügyének fáradhatatlan, tu-dománytörténeti fontosságú képviselőjére, mindig aktív választmányi tagunkra, a Magyar Nyelvőr néhai szerkesztőjére, aki 90. életévében hunyt el. Balassa Ivánra, a jeles Csüry-tanítványra, aki ta-

valy novemberben hunyt el, s akinek néprajzi munkáiban is benne van nyelvészeti tudása és érdeklődése, s aki a Magyar Néprajzi Társaság vezetőjeként is mindig szoros kapcsolatot tartott Társaságunkkal. Kelemen Tibornéra, a francia—magyar szellemi kapcsolatok kutatójára, a francia nyelv és nyelvészet egyetemi oktatójára, a Francia Becsületrend kitüntetettjére. F. Mészáros Henriettára, az osztják nyelv kutatójára, a finnugor nyelvészet oktatójára. Zsemlyei Jánosra, kolozsvári nyelvész-társunkra, a szótörténet és a nyelvi kapcsolatok kutatójára, az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” munkatársára. Bodolay Gézára, aki művelődéstörténeti és nyelvi közleményekkel gazdagította ismereteinket, s aki a berlini Humboldt Egyetemnek volt magyar vendégtanára. Iványi Zoltánra, akit Dévai Bíró-kutatásai tettek ismertté körünkben, valamint Meskó Sándor tanár úrra. A Néprajzi Múzeumban a Magyar Néprajzi Társasággal és a Reguly Társasággal együtt rendezett ülésen emlékeztünk Schmidt Évára, az obi-ugor nyelvjárások és néprajz, illetőleg folklór tragikus hirtelenséggel elhunyt kutatójára.

4. Taglétszámunkról egzakt adatokkal azért nem tudok szolgálni, mert nem minden esetben kapunk értesítést elhalálozásokról, illetőleg arról, ha valaki tagságát szünetelteti vagy a maga részéről lezártak tekinti. Az idei tagfelvételek és az elhalálozások figyelembevételével tagságunk létszáma 620 körül mozog. A tagdíjfizetési morál változatlanul alacsony a kívánatoshoz képest. Ennek aligha a tagdíj összege az oka, az ugyanis sok máshoz képest kirívóan alacsony.

A személyi jövedelemadó egy százalékának a felajánlásával idén is nagyjából azonos összeggel támogatták a névtelen támogatók Társaságunkat, mint tavaly: összesen 410 397 forinttal. Mikor köszönetet mondok mindannyiuknak ezért, jelzem, hogy az összeget a társasági kiadványok támogatására fordítjuk, egyszersmind fölhívom újra a figyelmet a magyar nyelvtudomány támogatásának eme lehetőségére.

5. A Társaság folyóiratával, a Magyar Nyelvvél kapcsolatos megszokott jó hír, hogy a szokásos rendben és ütemben jelenik meg, tehát idén is karácsony előtt várható a 4. szám megjelenése. Bizonyos változásokról azonban hírt kell adnom. Kiss Lajos elhunytával a szerkesztőbizottságot súlyos veszteség érte. Helyére a választmány Nyomárkay Istvánt választotta meg. Mivel pedig finnugor nyelvész közreműködése is kívánatos, a szerkesztőbizottság javaslatára a választmány Honti Lászlót választotta a szerkesztőbizottsági tagok sorába. Elfogadta a választmány a szerkesztőbizottság azon javaslatát is, hogy Farkas Tamás tanársegéd személyében legyen technikai szerkesztője a folyóiratnak. A Magyar Nyelvnek — miként a Magyar Nyelvről is — azonos mértékben emelkedik az előfizetési ára: egy-egy szám ára 500 Ft, az évi előfizetés pedig 2 000 Ft lesz 2004-ben. Tudjuk, ez az ár sok más folyóirathoz képest igencsak jutányos.

6. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai című sorozatunkban idén egy kötet, a 218. jelent meg: „A magyar nyelv és a magyarnyelvű oktatás helyzete Romániában”. Megjelent továbbá a MURÁDIN LÁSZLÓ gyűjtését tartalmazó, JUHÁSZ DEZSŐ szerkesztette „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak VIII. kötete.

Tisztelt Közgyűlés! Biztos vagyok abban, hogy a következő évi, centenáriumi közgyűlésünk az ideinél sokkal vonzóbb, színesebb, változatosabb lesz. Azt kívánom, lehessünk résztvevői ennek a valóban ünnepi eseménynek mindannyian — erőben, egészségben. Az ünnepekre szóló jókívánásaimat is kifejezve kérem jelentésem elfogadását.

3. A főtitkári jelentést a közgyűlés elfogadta. Ezt követően B a l o g h L a j o s olvasta föl a pénztárosi jelentést. E szerint a 2003. év társasági bevételei így alakultak:

MTA-támogatás (a folyóirat-támogatással együtt)	3.460.000
Tagdíjak	182.900
Kiadvány-értékesítés	211.450
Személyi jövedelemadó 1%-a	410.327
Egyéb bevételek	250.400
Összes bevétel	4.515.077 forint.

A Társaság kiadásai pedig így alakultak:

Nyomdaköltség (a folyóiratot is beleértve)	2.195.424
A jászberényi konferencia támogatása	100.000
Munkabér és megbízási díjak	1.516.200
A személyi kifizetések közterhei	439.000
Posta- és telefonköltiségek, bérleti díj	216.420
Összes kiadás	4.467.044 forint.

2003-ban is sikerült, miként az előző években, pozitív mérleggel zárni a pénzügyi évet. 2004-ben lényegi változás nem várható. Reméljük tehát, hogy kiadásainkat egyensúlyban tudjuk tartani a bevételekkel.

4. A pénztárosi jelentést követően A. Molnár Ferenc ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését: a Társaság iratait, bizonylatait, elszámolásait átnézve minden rendben lévőnek találta.

5. A közgyűlés záróakkordjaként Benkő Loránd elnök méltató szavak kíséretében szövegezte Fehértői Katalinnak, az idei Pais-émlékérem és -díj kitüntetettjének (Budapest) eredményes névtani munkásságáról (az emlékérem és -díj ünnepélyes átadására Zalaegerszegen tavasszal kerül sor). Méltatta a Csűrű-émlékérmét és -díját elnyert Mizser Lajosnak, a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola tanárának a nyelvjárástani és névtani tevékenységét, s méltató szavak kíséretében nyújtotta át a Nyelvjárási Gyűjtőpályázat 1. díját elnyert Mazurka Károlynak a díjat és az erről szóló oklevelet. A közgyűlés elnöki zárszóval ért véget.

Közléteszi: KISS JENŐ

Búcsú Szende Aladártól

Fáj, kegyetlenül fáj ez a búcsú. Fáj még akkor is, ha azzal nyugtatgatjuk magunkat, hogy akit életének 90. évében, tehát már pátriárkai korban ér a halál, ráadásul olyan eredményes életút végén, amilyen Szende Aladáré volt, azt inkább irigyelni kell, semmint elsírni. Józan ésszel csak azt mondhatjuk, magunknak sem kívánunk szebb, jobb halált. De mégis fáj, olyannyira, hogy mi, akik ismertük, még sokáig, életünk végéig fogjuk érezni egy tömbből faragott alakjának hiányát. Ezt az „egy tömbből faragott” kifejezést Kemény Gábor alkalmazta rá, néhány nappal a gyászshír megkapása után, halottunk első búcsúztatójaként, mesterien (Édes Anyanyelvünk 2003/5: 16). Ha ugyanis valakire illik, illetve még ma is illik ez a hajdan szebb napokat látott, de mára már kissé megkopott kifejezés, Szende Aladár az. Őrá illik. Őrá csakugyan ez illik legjobban.

Egy hangszalagra felvett hosszabb beszélgetésben, egy ún. életinterjúban, amelyet Maróti István, a Petőfi Irodalmi Múzeum hangtárának vezetője készített vele — s amelyből, szintén Maróti jóvoltából, a 85 éves Szende Aladárt köszöntve közzé is tehetünk néhány részletet (Édes Anyanyelvünk 1999/3: 6) —, Szende tanár úr szinte büszkén említette meg, hogy ő még az első világháború előtt született. Igaz, csak egy hónappal előzte meg a kataklizmat, de megelőzte. S a környezet, amelyből jött, a hatások, amelyek kisgyermek korában érték, tökéletes összhangban vannak — voltak — azzal a tulajdonságával, hogy mindenkit becsült, mindenkit igyekezett megérteni, soha semmin fel nem habborodott. Én legalábbis csaknem négy évtizedes ismeretségünk emlékei közül egy olyat sem tudok említeni, amely ennek ellentmondott volna. De hogy is beszélt ő ezekről a kezdeteiről? Idézem:

„M. I.: Az ember életének legkorábbi élményei is meghatározó hatásúak lehetnek. Az Ön életében is így volt ez?

Sz. A.: Igen, sőt többszörösen így. Az első világháborút megelőző hónapban születtem egy olyan baranyai kis faluban, amelyben apám tanító volt, s pályájának kezdeti éveit nevezetes helyi és történeti körülmények között zajlottak le. Karancson ugyanis kettős etnikai és — ennek következtében — kettős nyelvi körülmények között folyt az élet. A község egyik részében németek és katolikusok éltek, a másikon magyarok és reformátusok. Apám a német iskolában tanított, de a magyar tiszteletet látogatta, s magyar kollégájával barátságban volt. Én apám német iskolájába jártam, a családban magyarul, gyerektársaim körében németül beszéltem.”

A nyelvi és társadalmi hatások, a történelmi élmények, tanárai, iskolatársai és barátai a későbbiekben is meghatározó szerepet játszottak Szende Aladár életében. Amikor szülei — akik ekkor már Galgahévízen laktak, mivel apja ott lett kántortanító —, a gödöllői premontrai gimnáziumba írták be, a nagy múltú kanonokrend iskolájában szembesülnie kellett Trianon következményeinek egyikével; azzal, hogy az iskola tanárai közül jó néhányan az akkor már megszállottnak tekintett országrészekből, főleg Kassáról és Nagyváradról valók voltak, onnan települtek át. Amikor pedig, jeles érettségije után, az Eötvös-kollégiumba került, s olyan tanárok vezették be a tudományok rejtelmeibe, mint „Gombocz úr”, azaz Gombocz Zoltán, továbbá Pais Dezső és Keresztúry Dezső, a kollégium belső hierarchiájának köszönhetően egy olyan iskolatárssal került „családi” kapcsolatba — „azonos vagy rokon szakú tagok hierarchikus együttese alkotta a családot”, mondta az említett beszélgetésben —, akivel egész életre szóló, és Szende Aladárnak egész életére kiható barátságuk alapozódott meg. Ez az iskolatárs, ez a barát Lőrincze Lajos volt.

Még az egyetemre évek krónikájához tartozik két olyan mozzanat, amelyet mindenképpen érdemes megemlíteni. Az egyik az, hogy ott többek között Horváth János és Németh Gyula voltak a tanárai — kedves néprnévjáték, hiszen Horváthtól magyar irodalmat, Némethről török nyelvet tanult —, a másik pedig, hogy Németh Gyula törökóráin került közelebbi ismeretségbe padszomszédjával, Körmendy Máriával, későbbi feleségével, akivel 63 évet élt boldog házasságban, s akit annak elvesztése után még a gyászév letelte előtt maga is követett a sírba.

A középiskolai tanári oklevelének átvétele, 1938 óta haláláig eltelt 65 év már nem ismeretlen számunkra — azok számára sem, akik személyesen sohasem találkoztak vele —, egyszerűen azért nem, mert ezt a két emberöltőnyi időszakot megelevenítik, érzékeltesen élénk vetítik a művei. Talán azt azért érdemes elmondani, hogy tanári munkáját a hatvani gimnáziumban kezdte — ott még éneket is tanított, sőt, énekkart is vezetett! —, de amikor a második világháború a Szende családot sem kímélte, hatvani bérelt házuknak a bombázások következtében csak a falai maradtak meg, akkor új életet kellett kezdenie. Némi baráti segítséggel sikerült a „Köznevelés”-hez kerülnie, s még arra is jogot szerzett, hogy a Szabadság-hegynék átkeresztelt Sváb-hegy egyik elhagyott lakásába családostul beköltözzön. E munkája mellett tanított népfőiskolán — a Parasztszövetség népművelési tanfolyama számára tizenkét fejezetben megírta a magyar irodalom történetét a népmeséktől a kuruc költészetten át Balassin, Arany Jánoson keresztül Szabó Dezsőig és a népi irodalomig, 1945-ig —, s tanított különféle általános iskolákban is: Kispesten, a budai Városmajor utcai iskolában, majd az Irányi utcai gyakorlóiskolában. (Ez utóbbit különösen jó érzéssel írom le, egyrészt mert ELTE-beli tanszékvezetősködésem idején jó néhány kedves tanítványom gyakorolt ebben az iskolában, másrészt pedig mert unokáim közül is többen tanultak itt.) 1953-tól a budapesti Pedagógiai Főiskola magyar nyelvi oktatásának módszertanosa lett, majd 1962-től, húsz éven át, még jóval a nyugdíjkoron túl is az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa. Ezzel párhuzamosan pedig már 1956-tól a Magyar Nyelvőr segédszerkesztője, majd szerkesztője, csaknem négy évtizeden át!

Szende tanár úr minden munkáját felsorolni szinte reménytelen vállalkozás volna, mivel publikációinak időköre több mint hat évtized: 63 év, csakúgy, mint házasságáé. De ez érthető, mivel ugyanúgy egy életre jegyezte el magát a nyelvműveléssel és a nyelvi neveléssel, mint választott asszonyával is. Egészen bizonyosan vannak például olyan tankönyvei, amelyekről nem is tudunk, legalábbis e búcsúztató szerzője nem tud. Ezért inkább a kontúrok megrajzolására, fontosabb önálló — vagy társszerzői minőségében írott — műveinek felsorolására szorítkozom, időrendben.

Első munkája Gombocz Zoltán és Pais Dezső által irányított disszertációja. „A XVI. század nyelv-szemlélete” című tudományos értekezés, amely 1938-ban jelent meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában. (Ezt egyébként A. Jászó Annának a nyolcvanéves Szende Aladár éppen a Társaság 1994. június 7-i felolvasó ülésén elmondott, meleg hangú köszöntőjéből, illetve ennek a Társaság folyóiratában közzé is tett változatából tudom: MNy. 1994: 496—8). Ezt „Süss föl nap! 116 magyar népmese” című, 1943-ban megjelent munkája követi, amelynek utóélete is említésre méltó, ugyanis 55 évvel (!) első megjelenése után, 1998-ban újból napvilágot látott. 1954-ben jelent meg „A nyelvtanítás módszertana” című főiskolai jegyzete, majd ezt követte „A stílus” című gimnáziumi IV. osztályos tankönyv, amelyen csaknem egy egész nemzedék nőtt fel, ugyanis 20 éven át használatban volt. 1965-ben hagyta el a sajtót a III. osztályos gimnazistáknak szánt „Szerkesztés”, amelynek külön értéke, hogy már munkafüzet is kapcsolódik hozzá.

Ebben az időben több nagyon tanulságos nyelvművelő és nyelvi ismeretterjesztő munkát is letett az asztalra, így a „Szóról szóra” című (1965.), majd Fajcsék Magdával társszerzőségben a „Méről vallanak a magyar szavak?” című kötetet. A következő is társszerzős, a „Szép magyar nyelv” (1967.), amely Károly Sándor, J. Soltész Katalin és Szende Aladár közös műve. Helyesírási tárgyú kötet következik ezután, a „Helyesírás lépésről lépésre” című, Szabolcs Árpáddal közösen jegyzett munka (1970.), amely már a programozott oktatás jegyében fogant, s amely több kiadásban is megjelent, legutóbb 2002-ben. „Anyanyelvünk a középiskolában” című áttekintő műve 1972-ben látott napvilágot.

A hetvenes évekre esett a tantervi irányelvek kidolgozása, s természetes, hogy ebben igen jelentős, szinte meghatározó szerepe volt Szende Aladárnak, aki akkoriban az OPI munkatársa volt. Erről a tantervi megújításról bővebben — s nálam jóval értőbben — ír a 80 éves Szende Aladár köszöntő cikkében Fülöp Lajos (Nyr. 1994: 369—71). Szende ebbeli munkájának talán legfontosabb s legértékesebb dokumentuma „Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai” című, általa szerkesztett kötet (1981.). Ám bevallom, én még ennél is jobban kedvelem néhány évvel előbb megjelent, „Anyanyelvi kalauz a család számára” című könyvét (1976.), amelyet TIT-előadóként a könyv megjelenése utáni években mint remekművet számos helyen és alkalommal ajánlottam a szülők figyelmébe. E futólagos felsorolást pedig hadd zárjam halottunknak „A magyar nyelv tankönyve” című, a négy középiskolai osztály számára együttesen szóló könyvével (1993.), amelynek külön érdekessége és erénye „A magyar nyelv helye a világban” című fejezet. Az embernek az az érzése, mintha a könyv szerzője már előre látta, tudta volna, hogy évekkel később, európai uniós tagként már nem foglalkozhatunk úgy nyelvünkkel, hogy ne keressünk meg egyúttal helyét a világ nyelvei között, s ne igyekeznénk ilyen módon is kitágítani tanulóink szemhatárát.

Arra, hogy önálló műveinek futólagos felsorolása után Szende Aladár tanulmányainak, cikkeinek, kisebb közleményeinek legalább áttekintő ismertetésére is vállalkoznék, már eleve nem gondoltam, nem is gondolhattam. De egyetlen adatot azért mégis megemlítek, annak igazolására, hogy szerzőnk — és jó barátunk, akit mindnyájan szerettünk — valóban „egy tömbből faragott” ember volt; kortalan, akin nem fog az idő. Másokra inkább az jellemző, hogy nyolcvanadik évük elérése után egyre inkább visszafogják magukat, mind kevesebb kedvet és energiát éreznek magukban ahhoz, hogy továbbra is tevékenyen részt vegyenek a szakmai közéletben tanulmányal, cikkel, előadással vagy akár pusztán jelenlétükkel. Szende Aladár nem ilyen volt. Nem készítettem statisztikát arról, hogy mely folyóiratban hány cikket publikált — nem is tudnám ezt elkészíteni —, de azt mint az Édes Anyanyelvünk című lapnak felelős szerkesztője pár percnyi lapozás, tartalomjegyzék-átnézés alapján is könnyen megállapíthattam, hogy akire most éppen kegyelettel és fájdalommal emlékezünk, pusztán ebben a lapban, az Édes Anyanyelvünkben, 80. életévének betöltése után is nem kevesebb mint 14 cikket tett közzé. Ezek között vannak aránylag rövid, egy-két flekkes beszámolók is különféle nyelvhelyességi versenyekről vagy az anyanyelvi mozgalom valamilyen eseményéről — ugyanis Szende tanár úr még élte legutolsó, 89. esztendejében is rendre részt vett a különféle anyanyelvi rendezvényeken; ilyenkor gyakran föl is szólalt, sőt előadásokat is tar-

tott —, de vannak köztük fontos, időszerű kérdéseket feszegető hosszabb, értékes dolgozatok is. Az utolsó cikk a 2000. évi decemberi számunkban jelent meg tőle. Attól kezdve írni már nem írt, de az Anyanyelvápolók Szövetségének rendezvényein — úgy is, mint az elnökség tagja — mindig részt vett.

Mostantól szegényebbek vagyunk egy elismert tudóssal, egy jeles tanárral, egy jó barátal. Ez az, ami neki már nem fáj, de nekünk — sokunknak — kimondhatatlanul.

GRÉTSY LÁSZLÓ

Búcsú Mező Andrástól*

Tisztelt Gyászoló Gyülekezet! Kedves Kollégák, Tudóstársak és Hallgatók!

Mintha sűrű, fekete köd ereszkedett volna lelkünkre, mikor meghallottuk a szomorú hírt, hogy kedves professzor társunk, kollégánk, barátunk nincs többé, s ez megdöbbentő hír volt számunkra, még ha sejtettük, sőt tudtuk is, hogy a kör teljesíti kegyetlen kötelességét.

Joggal gondolhattuk egykor, hogy páratlan fizikuma és páratlan tehetsége, hihetetlen sokoldalúsága, érdeklődésének intenzitása csodákra lesz képes. S talán nem is csalódtunk, hiszen az időnek előtte bekövetkezett tragikus sors ellenére Mező András professzor úr, kedves barátunk élete és életműve tökéletes egészet, gazdag oktatói és kutatói pályát testesít meg. További tervei valóra váltásának és várt további munkásságának kényszerű elmaradása ellenére sem érezhetjük úgy, mintha valamit nem teljesített volna. Maradandóan értékes eredményeket mondhat magáénak, illetve talán mondhatunk magunkénak, hiszen sohasem önmagáért, hanem valóban a közösségért, a tudományért, a hallgatóságért, azaz értünk, valamennyiünkért, a családjáért dolgozott kitartó szorgalommal és tehetséggel.

Mondják, hogy elsősorban a névtan, a magyar névtani kutatások kiemelkedő kutatója volt. Ez természetesen igaz, de jól tudjuk, hogy a névtan különösen ilyen szinten nem művelhető önmagában, nyelvtörténeti, történettudományi, egyháztörténeti, művelődéstörténeti, néptudományi és középkori latinus műveltség nélkül, s ő ezt nemcsak megszerezte, elsajátította, hanem magas szinten művelte, s nem egy területen tovább fejlesztette, gazdagítva Árpád-kori, középkori és mai névrendszertani ismereteinket. Történettudományi jellegű cikkei, névtani módszertani tanulmányai már fiatal korában komoly elismerést váltottak ki az igényes szakemberek körében is. Egyetemi doktori disszertációja: „Nyírbogdány földrajzi nevei” (1965.) már jelezte, hogy magasra tette a mércét, s erről bizonyoságként említhetjük továbbá a témájában is új kandidátusi disszertációját. „A magyar hivatalos községnevéadás”-t (1973.), mely osztatlan sikert aratott országszerte a névtan, illetve a magyar nyelvtudomány művelőinek széles körében. Mindebből a Bessenyei György Tanárképző Főiskola szélesebb közössége is kivette részét azzal, hogy lehetőséget biztosított kutatói és oktatói pályájának további építésére. 1976-tól főiskolai tanárként nevelte az utódokat szeretett tudományterülete számára. A főiskolai környezet mellett meg kell említenünk kedves családja támogatását, megértését.

Az olykor esetleg zaklató külső körülmények ellenére is ezzel a háttérrel fáradhatatlanul és nagy odaadással tudott dolgozni minden addiginál jelentősebb művén: MTA doktori disszertációján, a „Magyarország patrocíniumi helységnevei (11—15. század)” című értekezésén, mely „A templomcím a magyar helységnevekben (11—15. század)” címen jelent meg 1996-ban a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség kiadásában. A könyv nagy hiányt pótol, hiszen ehhez hasonló teljességre, egy egyházi névesoport komplex elemzésére és monografikus igényű tárgyalására eddig nem volt példa. A nagy munkával összegyűjtött anyagot a mai névtudomány legmodernebb eredményeire támaszkodva, azt továbbfejlesztve és elmélyítve elemezte. Ez a munka településneveink nyelvészeti és művelődéstörténeti elemzését végzi el megdöbbentő tájékozottsággal és

* Elhangzott búcsúztatásán, Nyíregyházán, 2004. január 12-én.

alapossággal. Mintegy hét évvel később, 2003-ban jelent meg az akadémiai értekezés adattárát és a téma több vonatkozását kiegészítő, azt magába foglaló másik terjedelmes alkotása: „Patrocíniumok a középkori Magyarországon” címmel (546 lap terjedelemben).

Azt mondhatjuk, hogy igen jelentős tudományos alkotás született, melyből elsősorban természetesen név- és nyelvtudományi, nyelvtörténeti jellege miatt a hazai és a nemzetközi, különösen a környező országoknak a magyar névtan iránt érdeklődést tanúsító kutatói meríthetnek, továbbá szélesebb érdeklődési körű kutatók, a vallástörténet, a középkori magyarországi latin műveltség, a néprajztudomány, a művelődéstörténet stb. kérdései iránt fogékony olvasók is. A névanyagot úgy tárgyalja, mutatja be, hogy az tükrözi a középkori magyar élet sokszínűségét, szellemi horizontjának kiterjedtségét. A szerző, kedves barátunk, kötelességének érezte, hogy — olykor fizikai erejét sem kímélve — a magyar nép tudományos és kulturális értékeinek különböző rétegeit tárja fel, nem kis mértékben tanúskodva mély hivatástudatáról és emelkedett erkölcsi felfogásáról. Mi valamennyien hálával tartozunk ezért a nagyszerű, de sajnálatos módon mégis kissé hamar véget ért egyetemes értékű tevékenységért.

Professzori címmel való elismerése és számos tudományos kitüntetése (a Csűry Bálint-emlékérem, a Pais Dezső-, az Apáczai-, a Bessenyei-díj, a Szent László-emlékplakett stb.) is bizonyíték arra, hogy van okunk a mély fájdalomra, a szomorúságra, hiszen nem számíthatunk többé a doktoranduszokat és az egyetemi, illetve főiskolai hallgatókat a Debreceni Egyetemen, valamint a nyíregyházi főiskolán is oktató rendkívül igényes és magas szintű tanári munkájára. Hiányozni fog számunkra a tudományos bizottságok üléseiről, a kongresszusok és konferenciák magas szintű, új távlatokat nyitó előadóinak sorából.

Lelkiismeretes, szuggesztív előadó volt, óráit a magas tudományos színvonal, a rendszeresség és a pedagógiai követelményeknek megfelelő tudatosság jellemezte.

A főiskolai és a tanszéki vezetés és kedves, szeretett egykori és mai munkatársai vagy tanárai fájó szívvel búcsúznak Mező András professzor úrtól, Banditól, a jóbaráttól, a tudományosság tereén tréfát nem ismerő, rendkívül igényes, de azért jókedélyű és mindig segítőkész szándékú, nagyszerű embertől.

Mély fájdalommal búcsúzik Tőled a Magyar Nyelvtudományi Társaság, melynek nemcsak hűséges munkása, hanem aktív választmányi tagja is voltál. Munkásságodra, a Társaság fejlődését segítő tevékenységedre mindig emlékezni fogunk. A Magyar Nyelv szerkesztősége, melynek tagjaként dolgoztál, hálásan gondol vissza az együtt eltöltött időkre.

Kedves Professzor Úr! Kedves Bandi! Mindent a magad erejéből, a tehetséged jóvoltából értél el, jutottál a legmagasabb tudományos szintre. Ebben bizonyára az is szerepet játszott, hogy tudtad: valóban becsültünk és szerettünk, nagyra értékeltük odaadással végzett munkádat, erőfeszítéseidet, kimagasló eredményeidet. Gondolataid értéke, eredetisége, kisugárzó egyéniséged melege, de jóízű humora is tovább él emlékezetünkben és szívünkben.

Nyugodjunk meg, nyugodj meg a sors kegyetlen rendelkezésében! Szeretetünk a síron túl is elkísér. Nem felejtünk el soha. Nyugodj békében!

NYÍRKOS ISTVÁN

A 80 éves Rónai Béla köszöntése

80. születésnapján — a Magyar Nyelvtudományi Társaság, az Anyanyelvápolók Szövetsége, a Pécsi Tudományegyetem és Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata nevében — egykori és mai pályatársainak, tanítványainak és további tisztelőinek ünneplő körében újabb könyvével, a „Fölnevelő édesanyám (Kis magyar nyelvművelő)” IV. kötetének (Krónika, Pécs, 2003.) erre az alkalomra időzített kiadásával köszönhetjük Rónai Béla nyugalmazott nyelvészprofesszort.

Rónai Béla a neves Rippl-Rónai család újabb — ezúttal nem művész, hanem tudós — ígéretéként 1923. április 23-án született Magyarladon. Iskolaévei innen először a szomszédos Patosfára és Szigetvárra, majd a bajai tanítóképző intézetbe és a szegedi tanárképző főiskolára vezették. A katonai szolgálat és a hadifogság után 1947-ben magyar—német—történelem szakos tanárként végzett. 1949-ben a pécsi püspöki tanítóképző intézetbe került, s 1950-ben innen kapott meghívást Temesi Mihály tanszékvezetőtől — Klemm Antal és Bálint Sándor szegedi ajánlásának köszönhetően — az éppen frissen alapított Pécsi Pedagógiai Főiskola magyar nyelvészeti tanszékére. Azóta szinte a legutóbbi időkig folyamatosan idekötődik munkássága — még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy nyugdíjazása (1983.) körül átmenetileg a bajai, majd a szekszárdi tanítóképző főiskolán oktatott, s a Pécsi Tanárképző Főiskola „feloldódott” az új Janus Pannonius Tudományegyetem keretében. Itt azonban nyugalmazása után is — címzetes egyetemi docensként — tovább szolgált mindaddig, amíg egészségi állapota engedte.

A főiskolai tanszéken — kezdetben adjunktusként, majd docensként, végül főiskolai tanárként — szerteágazó oktató-kutató tevékenységet kellett végeznie. Elmélyült szakmai érdeklődésének megfelelő szűkebb szakterülete lassan mégis kikristályosodhatott a néprajzzal is érintkező névtan, a nyelvjárástan, valamint a beszéd- és nyelvművelés témakörében. Ezekben elért kutatási eredményeinek elismerését hitelesíti mind a pályakezdő főiskolai oktatóként szerzett bölcsészdoktori cím, mind az érett egyetemi pályaszakaszhoz fűződő kandidátusi fokozat. Maga a szakmai közvélemény természetesen közben is folyamatosan értesülhetett sokoldalú eredményeiről számos tudományos közleményéből és különféle konferenciákon tartott előadásából.

Az egyébként végig a Dél-Dunántúlhoz kötődő szakmai életútnak — mai távlatból — volt egy érdekes kitérője is a külföldi (a hungarológiai misszió jelentőségét érzékeltetve ez esetben ma inkább így mondhatnánk: határon túli) vendégtanárkodás szerepvállalásával. Ennek állomásait jelzi a szlovákiai magyartanárok nyári akadémiaja (Pozsony, Nyitra, Kassa; 1960—64), Újvidék (az egyetem magyar tanszéke és a helyi rádió magyar stúdiója; 1967) és tartósabban Maribor (a két-nyelvű pedagógusjelöltek anyanyelvi képzésével; 1967—71).

Életművére meghatározó hatással volt szűkebb hazája, szülőföldje, gyermekkorának otthoni tája, a Somogy és Baranya megyéhez tartozó Zselic. Munkásságának ezt a vonulatát koronázza meg — egyben a hazai tájnyelvi atlaszok sorát gazdagítva — a „Zselici nyelvatlasz. Nyelvföldrajzi vizsgálatok a Zselicben” (1993.). Ennek előtanulmányaiként a közlemények sorából külön említést érdemelnek a mutatónyelv-pályamű (1948.), a Patosfa néprajzi monográfiáját jelentő doktori értekezés (1958.) és a kutatási beszámoló (1963.), valamint a diglosszia és a magyar—német bilingvizmus, illetve ezzel összefüggésben a kiejtés iskolázásának kérdéseit taglaló írásai (1967/1973.). — A nyelvjáráskutató figyelme időközben természetesen kiterjedt a régió másik vidékére, az Ormánságra is. (Egyébként magam is itt ismertem meg személyesen közelebről, egy — a pécsi hallgatóknak szervezett, az ő irányításával és kíséretével megvalósított — kákicsi gyűjtőtűt mint dialektológiai terepgyakorlat alkalmával.)

A helytörténet, a néprajz, a névtan és a nyelvjáráskutatás nála szerves egységbe olvad. Erről tanúskodik írásai közül például a „Rejtett kincsek nyomában” című baranyai mondagyűjtemény (VARGHA KÁROLY közreműködésével), lektori szöveggondozásából a „Bukovinai székely népmesék” 1—4. kötete (SEBESTYÉN ÁDÁM gyűjtésében), s oktatói tevékenységéből a néprajzi és nyelvjárási szakkör is, amelyből annak idején tudományos diákkör alakult a főiskolán.

Első átfogó igényű felsőoktatási teljesítményeként közreműködött az „Anyanyelvünk” (1955.) megírásában — TEMESI MIHÁLY és VARGHA KÁROLY szerzőtársakkal — az ismeretterjesztést is szolgáló, ám egyértelműen tudományos igényű leíró magyar nyelvtan főiskolai bevezetésével. A későbbiekben — az egységes tanárképző főiskolai jegyzetek, tankönyvek sorából — kiemelkedik a KERÉKES LÁSZLÓVAL közösen írott „Nyelvművelés és beszédtechnika” (1974.).

Széles körben ismert — és remélhetőleg hatékony — ismeretterjesztő tevékenysége sohasem korlátozódott a nyelvkultúra ünnepi alkalmaira (a magyar nyelv, illetve az anyanyelv hetének ren-

dezvénysorozataira), hanem hagyományt teremtve eleven folyamatosságot képvisel Pécs és a régió mindennapi médiavilágában (korábban például még a Pécsi Rádió nyelvhelyességi műsorában is, újabban pedig elsősorban a Dunántúli Napló állandó heti nyelvvelő rovatában).

E többszörösen is — az oktatást, a kutatást, az ismeretterjesztést egyaránt átható — áldozatos munkásság mögött a nyelvész biztos küldetésstudata, a tanár alázatos hivatástudata, a nyelvvelő példaadó szolgáltatudata húzódik, amelyekre együttvéve nagyon is illik az elismerő „apostoli” jelző (Szépe György egyik korábbi méltatásából), hiszen egyben fölidézi az ünnevelt szerző személyiségére mindig is jellemző önzetlen szerénység és dolgos serénység erőit is. Aki ilyen, valóban belülről közvetít: példájával tanít. Mindig szigorú önmagával szemben, de tud megértően elnéző lenni másokkal szemben.

A „Fölnevelő édesanyám” I—III. kötete is a következetes mércével mérő nyelvvelés és a esendő nyelvhasználóval szemben tanúsított tapintat egységében fogant. S miként — Illyés Gyula „Koszorú” című versének kicsengését fölidézve — már a sorozat személyes hangvételő címe is sugallja, tükrözi a szülőházához és az édesanyához fűződő anyanyelv nevelő-növelő kincsei iránt féltőn és otthonosan táplált meleg szeretetét. E nyelvvelő (pontosabban a beszélő-író ember megszólalásának, megnyilvánulásának felelősségét tudatosító) „egypercesek” sorát gyarapítja tehát immár a IV. kötet is: ugyancsak válogatásként a Dunántúli Naplóban megjelent népszerű írások gyűjteményéből.

Ezúton is tolmácsolni szeretném az Ünnepeltnak a szűkebb és tágabb szakmai környezetéből — elismeréssel szóló kollégáitól, hálás tanítványaitól, lelkes olvasóközönségétől — érkező jókívánásokat. Társaságunk nevében Isten áldásával köszöntjük, minden jót — főként pedig jó egészséget és töretlen alkotókedvet — kívánunk neki sok szeretettel — hálás köszönetünk és őszinte tiszteletünk jeléül, s abban a reményességben, hogy még sokáig élvezhetjük színvonalas nyelvi mintájának sugárzó példamutatását, tiszta beszédének kellemes hangzását, igényes stílusának magyarságát, gondos kézírásának szép betűit, világos gondolatainak és bölcs tanácsainak további megnyilvánulásait.

SZÜCS TIBOR

LEVÉLSZEKRÉNY

Rucskó Viktor írja: A Magyar Tudományos Akadémia Orvostudományok Osztálya már 1975-ben megalakította az Orvosi Helyesírási Bizottságát, amely később az Orvosi Szaknyelvi és Helyesírási Bizottságként is működött. Ezzel az intézkedéssel az osztály a magyar orvosi szaknyelv fejlődését kívánta segíteni annak reményében, hogy a tevékenysége előmozdítja az egységes orvosi írásmód kialakulását. Ennek ellenére jelenleg még nagyobb a káosz az idegen szavak helyesírásában, mint korábban volt. Ennek több oka van.

A magyar orvosi nyelv területén történő fejlődés tendenciája szerint fokozatosan több és több orvosi terminus magyarosan, azaz fonetikusán írandó. Ugyanakkor bizonyos esetekben (az anatómiai nevek, a kevésbé ismert betegségmegnevezések, a műtéti eljárások megnevezései) az MTA Orvosi Szaknyelvi és Helyesírási Bizottsága, valamint az Egészségügyi Tudományos Tanács a latin írásmód mellett foglalt állást.

A latin nyelv tökéletlen tudása gyakorlatilag valószínűtlenné teszi, hogy a fent említett szabályokat betartsuk. Így gyakran olvashatók a szakirodalomban, valamint az orvosi dokumentációban olyan kifejezések, mint például: *pancreas fej pseudocysta* (helyes: *pseudocysta capitis pancreatis*), *kettős mitralis vitium* (helyes: *vitium mitrale duplex*), *obs. ad Syncumar következményes haematuria* (helyes: *observatio ad haematuriam consequentem propter Syncumar*), *Sorin típusú billentyű implantatio* (helyes: *implantatio valvulae typi Sorin*) stb. Ugyanazon oknál fogva

lehetetlenné vált az orvosi szavak helyes latin ragozása, amely szerint a nemben, számban, esetben egyeztetett. latin szórendben álló mondatok helyett indokolatlan, gyakran érthetetlen, sőt félrevezető rövidítésekkel használnak, például: *emesis grav.* (vagy *emesis gravis*, vagy *emesis gravidarum*), *st.p.com.hep.* (vagy *status post commotionem hepatitis*, vagy *status post coma hepaticum*), *ca.medull.anapl.p.exsc.post út.st.III/b* (érthetetlen).

Ugyancsak indokolatlannak tűnik az élő (főleg angol) nyelvből átvett és eredeti írásmód szerint írt nagy számú szakkifejezés használata. Először azért, mert majdnem mindig meg lehet találni a magyar megfelelőjét (pl.: *side-to-side*, vagyis *oldalt-oldalhoz*; *by-pass*, vagyis *sönt*, *pacemaker*, vagyis *szívritmusszabályzó*; *longterm*, vagyis *tartós* stb.) Másodszer az idegen szavak az eredeti ortográfia szerint írt képe kiejtési problémákat okoz, és így a magyar orvosi nyelvet még zűrzavarosabbá teszi. Harmadszor intézkedéseket kell tenni a magyar orvosi szaknyelv magyarságának megóvására.

Minden nyelv nemcsak írásbeli, hanem szóbeli alkotóelemből is áll, amelyben elsődleges a szóbeli. Magyarországon nem szokásos használni a nemzetközi hangjelölési rendszert az idegen szavak kiejtésének jelölésére. A jelenleg használatos hangjelölés, és ezért a kiejtés sem egységes. Például a BAKOS FERENC által kiadott *Idegen Szavak és Kifejezések Szótárában* „szereplő idegen szavak és kifejezések kiejtésének mértékűl a művelt ajkú beszélők körében szokásos köznyelvi ejtésformát” tekintik. A kiejtést pedig, mint BRENCSÁN JÁNOS Orvosi Szótárában is, a magyar hangok betűivel adják meg. MAGAY TAMÁS *Idegen Név Kiejtési Szótárában* pedig a magyar hangrendszerben nem szereplő idegen hangokat különleges fonetikai jelek segítségével jelölik. Ez ahhoz vezet, hogy az eredeti írásmód szerinti írás ellenére a kiejtés legfeljebb megközelíti az eredetit, de legtöbbször alig hasonlít rá. Így a fent említett Orvosi Szótárban található angol nyelvből származó kifejezéseknek a kiejtése gyakran helytelen, például: *highmoritis* (hejmuritisz), az eredeti hangzás pedig: [haim 'raitis] (itt és a továbbiakban a szögletes zárójelben a kiejtést a nemzetközi hangjelölési rendszer, az APhI jeleivel közlöm), *voltage* (voltage), az eredeti hangzás pedig: [voultid], *shunt* (sönt), a helyes kiejtés pedig: [sönt].

A fentiek miatt a fonetikus elv alapján egyes szavak írásmódját más-más orvos különbözőképpen ítéli meg, ami az egységes írásmód kialakulását gátolja. A kiejtési nehézségek miatt az orvosok gyakran a helyesírás alapú transzfonomizációt alkalmazzák, ami félreértéshez vezet, mivel a betűjeletben a homográf, de nem homofón szavak megkülönböztethetetlenekké válnak.

Közismert, hogy az idegen szavak asszimilációja írásbelileg három lépcsős lehet: 1. az idegen nyelvbeli helyesírásukat még őrzik, 2. az idegen és a magyar nyelvbeli helyesírás interferál, 3. kialakult a magyaros helyesírás. Az első és a harmadik lépcsőnél a szavak írásképe stabil. A második lépcsőnél pedig egy vagy több átmeneti íráskép fordulhat elő. Ugyanakkor az idegen szavakat hangalaki adaptációjuk szempontjából három csoportban oszthatjuk: 1. az asszimilálatlan, 2. a félig asszimilált, 3. a magyar nyelvbe teljesen beilleszkedett szavak. Az első csoportba tartozó szavak idegen fonémákat tartalmaznak.

Ha egységes orvosi szaknyelv kialakítására törekszünk és az idegen szavak használata mégis nélkülözhetetlen, akkor grafémikailag az asszimilációs folyamat első vagy harmadik lépcsője elfogadható. Ha az első lépcsős megoldást követjük, akkor fonetikailag az első csoport kiejtés módja követendő, ami a nyelvismeretünk ellenére megoldhatatlannak bizonyul.

Tehát az egységes orvosi írásmód kialakításához a latin nyelv tökéletes tudásán kívül az idegen szavak írásbeli asszimilációjának harmadiklépcsős alakjának használata szükséges, amely a helyes, egységes fonetikai átíráson kell, hogy alapuljon.

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

Kérjük szerzőinket, hogy kéziratukat kinyomtatva és elektronikus formában is juttassák el szerkesztőségünkbe. A nyomtatott változatban másfeles sorközt, 3 cm-es margót, 12 pontos Times New Roman betűtípust kérünk. A mentés formátuma .rtf vagy .doc legyen. Kérjük továbbá szerzőinket, hogy kéziratukra írják rá a postai és e-mail címüket és telefonszámukat is. Szerkesztőségünk címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em. 234. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. A folyóirattal kapcsolatos egyéb információkat l. honlapunkon: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>.

A kéziratok megformálásával kapcsolatban az alábbiak az irányadók. — Kérjük munkatársainkat, hogy a szövegszerkesztés során törekedjenek a helykímélésre, a szöveg szétesésének elkerülésére és a tipográfiai viszályokra. Ha valamely formai eszköz, eljárás alkalmazásában bizonytalanok, inkább ne éljenek vele.

A mondanivaló tagolásának leggyakoribb eszköze folyóiratunknál a félkövér arab szám a szakaszt nyitó bekezdés elejére illesztve: **1., 2., 3.** stb. Az ilyen bekezdés fölött egy sor kimarad. A nagyobb fejezetek megjelölésére alkalmazható félkövér római szám is: **I., II., III.** stb. Az alfejezetek megjelölésére szokásos megoldások — hierarchikus rendben — még a következők: A), B), C); 1., 2., 3.; a), b), c); α , β γ stb. (kövértítés nélkül). Ha fejezetcímeket alkalmazunk, ezek oldalcímként és bekezdéscímként egyaránt megjelenhetnek, de általában elég a bekezdéscím is. Középre igazított fejezetcímmel — kivételes esetben — csak akkor élünk, ha az oldalcímek és bekezdéscímek lehetőségeit már kimerítettük. A számokkal és betűkkel való tagolás kombinálódhat az alcímek alkalmazásával. A bekezdéscímet gondolatjel választja el az utána következő szövegtől. Az oldal- és bekezdéscímek általában ritkítással (kivételesen kövértítéssel) vannak kiemelve. A ritkítás mértéke két pont. A betűközök beiktatásával történő ritkítás kerülendő, mivel az automatikus sor-elválasztás programja az ilyen betűközöket szóvéggként értelmezi, és szabálytalan helyeken, kötőjel nélkül vágja el a szöveget.

A ritkítás az értelmi kiemelés eszköze is. Ugyanakkor ezzel is szerényen kell bánni, mert a túl sok ritkítás zavaró, épp a kiemelő funkciót szorítja háttérbe. Értelmi kiemelésre kurzíválást nem használunk, ez utóbbi a nyelvi jelek, jelelemek, jelkapcsolatok kiemelésére van lefoglalva. A kövértítés csak igen ritkán alkalmazható, főleg a számozások kiemelésére szolgáló eszköz. A tudományos véleményt nyilvánító szerzők nevét kiskapitális betűtípussal emeljük ki. Ismertetésekben és tudománytörténeti jellegű cikkekben a kiskapitális kiemelést elégséges a bemutatandó személy első és utolsó említésekor használni.

A jegyzetek szerkesztése során a következőkre kell ügyelni. Törekedjünk a lehető legkevesebb lábjegyzet beiktatására, illetve igyekezzünk elkerülni ezek alkalmazását. A mellékgondolatok jelzésére általában elég a szóban forgó mondat, mondatrészlet főszövegbeli zárójelzése. A kézirat kiadásának előkészítésére vonatkozó általános megjegyzéseket a címhez csillaggal illesztett lábjegyzetben közöljük (pl. a kutatást támogató alapítványok megnevezése, szakmai konzulenseknek, lektoroknak címzett köszönetnyilvánítások). Több számban elhúzódó közlés esetén címhez illesztett jegyzetben adjuk meg a korábban már megjelent egységek lefóhelyét is. A közlemény egyes szakaszaihoz csatlakozó elkerülhetetlen lábjegyzetek folyamatos arab számozást kapnak, felső indexbe emelve. Minden lábjegyzet bekezdéssel indul. Betűméretük a kéziratban 10 pontos, a sőtávolság — a szerkeszthetőség érdekében — a főszöveghez hasonlóan másfeles legyen. Végjegyzetet nem alkalmazunk.

A szakirodalmi hivatkozás legfontosabb tudnivalói a következők. Hivatkozni illik minden olyan tételre, amely a nyelvtudományban alapismeretnek számít, általánosan elfogadott tételeken kívül esik. A hivatkozott bibliográfiai tételt a szövegbe foglaljuk és általában zárójelbe tesszük. Az első említés helyén adunk teljes(ebb) leírást, a későbbiekben csak szerzői családnév, évszám, lapszám jelzi a hivatkozott helyet. Ez utóbbi esetben az évszám helyett állhat „i. m.” (= idézett mű), ill. „i. h.” (= idézett hely), feltéve, ha ez az egyértelmű hivatkozást nem veszélyezteti. A tel-

jes(ebb) hivatkozás szerzői család- és keresztnévet, ettől vesszővel elválasztott műcímet, majd lelőhelyet tartalmaz.

Ha a lelőhely periodika, a cikkcím után kettőspont áll, majd a periodika címe, kötetszáma ponttal, évszáma kettősponttal, valamint lapszáma következik. Az ismert periodikák az ismert rövidítésekkel szerepeljenek, a rövidítés után ponttal lezárva. A Magyar Nyelvre való hivatkozáskor a kötetszám elhagyandó, elég az évszám megadása. A lapszámra utalás általában tóligos: ha az egész közleményre hivatkozunk, akkor a kezdő és záró lapot, ha csak egy szakaszra, akkor az adott lapo(ka)t tüntetjük föl nagyköötjellel elválasztva. A kötőjel jobb oldalán levő lapszám megadásakor az ismétlődő számjegyek elhagyandók (pl. 214—221 > 214—21). Ez egyéb típusú hivatkozásokra is érvényes.

Ha a lelőhely gyűjteményes kötet, akkor a cikkcímet pontosvesszővel zárjuk le, majd „in” jelzés után a gyűjteményes kötet címe következik ponttal lezárva. Ezek után „Szerk.” megjelöléssel a kötet szerkesztője következik. Idegen nyelvű kötetek idézésekor meghagyható az eredeti formula (Ed., Hrsz., red. stb.). Ha több szerkesztő van, a neveket nagyköötjellel elválasztva közöljük. A szerkesztői nevek is kiskapitális betűvel szedendők. A kiadó feltüntetése elhagyható (inkább a könyv-árusi forgalomba nem kerülő vagy a nehezen hozzáférhető kiadványoknál indokolt), de a megjelenés helye és ideje — ebben a sorrendben — vesszővel elválasztva megadandó. A hivatkozást ebben az esetben is a lapszámok zárják a már említett módon. Az évszám után mindig pont áll, a lapszám(ok) után csak akkor, ha az mondatzáró értékű.

Ha a lelőhely önálló mű, akkor a következő fontosabb megoldások vannak: KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, 2005. 214—21. Több szerzővel: KOVÁCS JÁNOS — SZÓCS ANNA, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, 2005. 214—21. A kiadó feltüntetésével: KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, Unikornis, 2005. 214—21. Több kötetes mű esetén: KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. 1—3. Debrecen, Unikornis, 2005. 2: 214—21. A kötet számot tehát arab számjegyekkel jelezük, kivéve, ha az eredetiben római és arab szám kombinációja van: KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, Unikornis, 2005. II/1: 214—21.

Több tételből álló hivatkozásokban az azonos szerzőtől származó tételek között vessző, a különböző szerzők művei között pontosvessző áll. — Az ismert kézikönyvek, szótárak, nyelvtanok, nyelvtanok stb. rövidítéssel is hivatkozhatók. (Bő gyűjteményük található pl. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának első kötetében.) Ha egy rövidítés még nem vált közkeletűvé, akkor az első említés teljes bibliográfiai leírásához lehet függeszteni a javasolt rövidítést, szögletes zárójelben. A közlemény további részében már a rövidítés használható. — A kontextusba illesztett címetek idézőjelek különítik el, de a zárójeles hivatkozásokban az idézőjelek elmaradnak.

A kéziratkészítés elvi, etikai kérdéseire, több praktikus vonatkozására (az említettekén kívül pl. az adatközlésre, a rövidítésszerű jelekre, a szövegszerkesztésre, korrigálásra stb.) hasznos tanácsok olvashatók a következő művekben: BENKŐ LORÁND, Tudnivalók a Magyar Nyelv közleménycinek alakításmódjához. MNYTK. 129. Bp., 1972.; Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. Szerk. TIMKÓ GYÖRGY. Bp., 1972.; GYURGYÁK JÁNOS, Szerkesztők és szerzők kézikönyve. Bp., 1996.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
 145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
 146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
 147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
 148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
 149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
 150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
 151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
 152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
 153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
 215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.
 216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-
 oktatási napok. Szerk. **Raisz Józsa és Zimányi Árpád.** 2002.
 218. A magyar nyelv és a magyar nyelvű oktatás helyzete Romániában. Nyelvészeti tanácsko-
 zás Jászberényben. Szerk. **Horváthné Kispéter Zsuzsanna.** 2003. 300 Ft.
 219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció
 és ellenreformáció korában. 2003. 300 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
 Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
 Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
 Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
 Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
 Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
 Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata.
 XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
 Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és
 XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
 Kódelexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-
 kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.
- Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I—IV.
 + Mellékletek. Bp.—Zalaegerszeg, 1991—1998. 3600 Ft.
- Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
- A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I—VIII. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot össze-
 állította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995—1999. I—IV. kötetenként 2500 Ft,
 V—VIII. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
- Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára.
 Bp., 1999. 600 Ft.
- Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
- Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
- Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk.
 Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
- A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spanraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
- Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
- Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
- Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
- T. Somogyi Magda: Toldalékrendszeresítésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
- Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
- Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és
 Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft. — 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mari-
 ann. Bp., 2001. 500 Ft. — 3. Szilágy megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt.
 Bp., 2002. 500 Ft. — 4. Kisküküllő és Nagyküküllő megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és
 Sebestyén Zsolt. Bp., 2003. 500 Ft.
- Radóczné Bálint Ildikó: A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben. Bp.,
 2001. 600 Ft.
- Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárasi régiók
 szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági
 tagoknak 2500 Ft.
- Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárasi régiók
 szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 5000 Ft,
 társasági tagoknak 4500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A MAGYAR NYELV MUNKATÁRSAINHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy folyóiratunkba szánt cikkeik formai kialakításában a „Szerzőink figyelmébe” című közleményünket (I. e szám 125—6. lapján) tekintsék irányadónak.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 500 Ft, nyugdíjasoknak 400 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 300 Ft. — A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekk számlájára.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkészítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magister Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com. • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Türr Tamás. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. A folyóirat **elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em., H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft, Budapest, Hajdú u. 42-44., H-1139 Hungary. Tel.: (36-1) 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com.

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor

TAMÁS FARKAS

CONTENTS

<i>Honti, László</i> : Beliefs and hypotheses in Uralistics	1
<i>É. Kiss, Katalin</i> : Outlines of the verbal particle	15
<i>D. Mátai, Mária</i> : Conversion in Hungarian	43
<i>Gósy, Mária</i> : The temporal organisation of lexical retrieval	52
<i>Pete, István</i> : On alternating priorities in the subject–predicate relationship	66
Minor Contributions. <i>Fehértói, Katalin</i> : The origin of the place name <i>Pokaj</i> and the Old Hungarian place name forming suffix <i>-j ~ -aj/-ej</i>	
E t y m o l o g i e s. <i>A. Molnár, Ferenc</i> : <i>Csep(p) ~ csöp(p)</i> ‘drop (n)/drip (v)’. — <i>Borzsák, István</i> : <i>Kap(z)si</i> ‘greedy’. — <i>Büky László</i> : <i>Puruttya</i> ‘slovenly’	75
H i s t o r y o f L i n g u i s t i c s. <i>Stemler, Ágnes</i> : On the linguistic oeuvre of Flórián Mátyás	80
R e v i e w s. <i>Kontra, Miklós</i> : Lesley Milroy — Matthew Gordon, Sociolinguistics: Method and Interpretation. — <i>Nyomárkay, István</i> : Culture and the printing of books in the age of Enlightenment. — <i>Szathmári, István</i> : Forgács Tamás, Magyar szólások és közmondások szótára [A dictionary of Hungarian idioms and proverbs]. — <i>Gáspári, László</i> : Szathmári István, A stíluselemzés elmélete és gyakorlata [The theory and practice of stylistic analysis]. — <i>Juhász, Dezső</i> : On two important handbooks of historical onomastics. — <i>D. Mátai, Mária</i> : Jakab László, A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban [A dictionary of Jókai Codex as a linguistic record]	84
S o c i e t y N e w s. <i>Kiss, Jenő</i> : The 99th general assembly of the Society of Hungarian Linguistics. — <i>Grétsy, László</i> : Last farewell to Aladár Szende. — <i>Nyirkos, István</i> : András Mező: An obituary. — <i>Szűcs, Tibor</i> : Greeting Béla Rónai on his 80th birthday	91
L e t t e r s t o t h e E d i t o r. <i>Viktor Rucskó</i> writes	114
	123

4.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

C.

ÉVFOLYAM

2004.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBÉSTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:
FARKAS TAMÁS

TARTALOM

<i>Kertész András—Rákosi Csilla: Ellentmondás és plauzibilis következtetés a nyelvészetben</i>	129
<i>Éder Zoltán: Magyar értelmező kéziszótár</i>	146
<i>Szabó József: Svájc nyelvi helyzete, különös tekintettel a nyelvi kisebbségekre</i>	159
<i>Békési Imre: Néhány kötőszóegyüttes értelemszerkezeti elemzése</i>	171
<i>Szathmári István: Krúdyról — Márai szemével</i>	180
Kisebbségi közlemények. Kiss Gabriella—Kiss Margit—Pajzs Júlia: A Nagyszótár történeti korpuszának morfológiai elemzéséről	185
Szó- és szólásmagyarázatok. Balázs Géza: Nekem nyolc! A nyolcas számjegy a szólásokban. — Kávássy Sándor: Földesúr	192
Élő nyelv. Beregszászi Anikó—Csernicskó István: Egy új iskolatípus mint társadalmi és nyelvi strukturáló tényező?	195
Tudománytörténet. Honti László: Jubilál a Nyelvtudományi Közlemények. — Bene Annamária: Margalits Ede frazeológiai gyűjteményéről	203
Szemle. Hoffmann István: Benkő Loránd, Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. — Lénárt Tamás: Vilmos Ágel, Valenztheorie. — Gerstner Károly: Mária D. Mátai, Kleine ungarische Sprachgeschichte. — Büky László: Szabó Zoltán szerk., „Arany-alapra arannyal” — Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról. — Zimányi Árpád: A. Jászó Anna, Csak az ember olvas — Az olvasás tanítása és lélektana	209
Külföldiek. Horváth Mária: Meddig él az Értelmező Szótár? — Fodor István: Gondolatok a Magyar értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadásához	231
Társasági ügyek. Szabó József: Búcsú Kristó Gyulától. — Benkő Loránd: Még néhány szó Kristó Gyuláról. — Pesti János: Nyelvjárásutatók ünneplése Baranyában. — Kiss Jenő: Temesi Mihály dialektológiai munkásságáról. — Juhász Dezső: Bura László köszöntése. — Molnár Zoltán Miklós: Szabó Géza hetvenéves. — Pályázati felhívás	236
Nyelvtörténeti adatok. Mizser Lajos: Az akasztófa északkelet-magyarországi helyneveinkben	250
Levélszekrény. É. Kiss Katalin írja	252

Ellentmondás és plauzibilis következtetés a nyelvészetben Előtanulmány nyelvészeti elméletek argumentációs szerkezetének vizsgálatához*

I.

1. Kérdésfelvetés. — DEVITT és STERELNY ismert nyelvfilozófiai tankönyvükben tömören így jellemzik nyelvészet és tudományelmélet viszonyát: „Nem csupán azok a problémák tisztázatlanok és vitatottak, amelyek megoldásához a nyelv elméleteire van szükség, hanem ezen elméletek mibenléte is. Az elméletek mibenléte rendkívül absztrakt kérdés: megköveteli a nyelv elméleteinek elméletét, egy 'metaelmélet'-et. Jó lenne, ha figyelmen kívül hagyhatnánk a metaelméletet, és csak az elmélettel foglalkozhatnánk, de ez olyan luxus, amit nem engedhetünk meg magunknak. Úgy véljük, hogy a nyelvelmélet számos hibája a hibás metaelméletből származik. Továbbá úgy véljük, hogy ezek a hibák többnyire azért lépnek fel, mert a metaelmélet kifejtése nem történik meg explicit formában: mi helyt az implicit metaelmélet bemutatására sor kerül, azonnal kiderül, hogy implauzibilis és tarthatatlan.” (M. DEVITT—K. STERELNY, *Language and Reality. An Introduction to the Philosophy of Language*. Oxford, 1999. 9; kiemelés tőlünk.)

A huszadik század második felében — részben a generatív nyelvészet kialakulásának eredményeképpen, részben annak ellenhatásaként — létrejött nyelvészeti elméletek mindegyike előfeltételezi egy olyan implicit metaelmélet létét, amelyet eleve adottnak vél, és amelynek háttérfeltevéseire nem kérdez rá. Noha az elméleti nyelvészet pluralizmusa és heterogenitása közismert, és ezért az egyes nyelvészeti elméletek mögött meghúzódó metaelméletek is sokfélék lehetnek, ez utóbbiak egy jelentős része mégis rendelkezik nagyon jól leírható közös vonásokkal. E közös vonások megfelelnek az analitikus tudományelmélet ún. „standard” vagy „elfogadott nézetének” (vö. LAKI J., *Empirikus adatok, metodológia, gondolkodás és nyelv a XX. századi tudományfilozófiában*. In *Tudományfilozófia*. Szerk. LAKI J. Bp., Osiris, 1998. 7—32). A közfelfogás szerint tehát a nyelvészeti elméletalkotást azon ideálképnek megfelelően kellene elképzelnünk, amelyet az analitikus tu-

* Jelen írás tudománymetodológiai előtanulmány az MTA—DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoportban folyó, „Kognitív szemantikai elméletek empirikus alapjai” című kutatáshoz. Köszönetet mondunk FEHÉR MÁRTA tudományfilozófusnak, MIHÁLYDEÁK TAMÁS logikusnak és MORAVCSIK EDIT nyelvésznek a kézírathoz fűzött megjegyzéseikért. Ugyancsak köszönetet mondunk írásunk lektorának hasznos észrevételeiért. RÁKOSI GYÖRGYnek az angol nyelvű idézetek magyar fordításának az eredetivel való egybevetéséért tartozunk köszönettel. A hibákért a felelősség kizárólag bennünket terhel. Írásunkat terjedelmi okokból két részre bontva közöljük. K. A. — R. Cs.

dományelmélet „standard nézete” a tudományos racionalitásról fest: „Noha e feltevés nem mindig explicit, a nyelvészek szemmel láthatóan eleve adottnak tekintik az empirikus elméletek szerkezetére, funkciójára és értékelésének módszereire vonatkozó standard nézetet” (J. D. RINGEN, *Linguistic facts. In Testing Linguistic Hypotheses*. Eds. D. COHEN—J. WIRTH. New York, Wiley, 1975. 3).

E felfogás az utóbbi évtizedekben mit sem változott. A generatív nyelvészet, illetve az annál szélesebb, de azzal összefüggésben kialakult jelenlegi elméleti nyelvészet implicit metaelmélete többnyire megkérdőjelezetlenül érvényesnek tekintti az említett standard felfogást. A DEVITT és STERELNY könyvéből idézett mondatok ugyanakkor azt sugallják, hogy a standard metaelméleti nézetrendszer helyességét nem kell kritikátlanul elfogadnunk. Fel kell tennünk azt a kérdést, hogy ez az implicit metaelmélet nem fest-e hamis képet a nyelvészeti elméletalkotás gyakorlatáról, és nem kell-e arra a következtetésre jutnunk, hogy „implauzibilis és tarthatatlan” (i. h.).

Miután e kérdést a hetvenes-nyolcvanas évek tudományelméleti vitáiban igen élesen, de elsősorban a generatív nyelvészet empirikus státusával kapcsolatban vetették fel, jelen írásban egy eddig alig érintett szempontból kívánjuk megvizsgálni: a nyelvészeti érvelés bizonyos sajátosságainak szempontjából.

Az empirikus elméletek elfogadhatóságának a standard felfogás szerinti kritériumait W. STEGMÜLLER többek között így jellemzi az analitikus tudományelmélet nézeteit összefoglaló monumentális könyvsorozatában (terjedelmi okokból a felsorolt tíz tulajdonságból itt csupán azt a kettőt emeljük ki, amelyek későbbi problémafelvetésünk szempontjából relevánsak lesznek): Először is az elméletnek helyes deduktív következtéseket kell alkalmaznia. Másodsor, az elméletnek logikailag ellentmondásmentesnek kell lennie. (*Theorie und Erfahrung*. Berlin — Heidelberg — New York, Springer, 1970. 373.) Ha a nyelvészeti elméletek implicit metaelméletként előfeltételezik a standard nézetet, akkor ebből az alábbi állítás következik:

(H1) Az elfogadható nyelvészeti elméletek

- a) kizárólag helyes deduktív következtetéseket alkalmaznak, és
- b) fenntartják az ellentmondás-mentesség elvét.

Azt kívánjuk megmutatni, hogy (H1) „implauzibilis és tarthatatlan”, mégpedig azért, mert a nyelvészeti elméletalkotás gyakorlata jelentősen eltér attól a normától, amelyet (H1) megfogalmaz. (H1)-gyel szemben az alábbi hipotézis mellett kívánunk érvelni:

(H2) Van olyan nyelvészeti elmélet,

- a) amelynek tételei között nem deduktív, hanem plauzibilis következtetési relációk állnak fenn és
- b) amely az ellentmondás-mentesség elvének csupán egy gyengített változatát képes fenntartani.

Mindenekelőtt röviden rá kell mutatnunk azokra a szempontokra, amelyek (H1) és (H2) imént jelzett szembeállítását motiválják.

Először: (H1) szerint az olyan nyelvészeti elméleteket, amelyek (H2)-vel jellemezhetők, elfogadhatatlannak kellene minősíteni, mert nem felelnek meg sem annak a követelménynek, hogy kizárólag helyes deduktív következtetéseket szabad alkalmazniuk, sem annak, hogy követniük kell az ellentmondás-mentesség elvét. Ugyanakkor egy ilyen elmélet mégis lehet „sikerese”, „eredményes”, „működőképes”, és a recepció tanúsága szerint jelentősen hozzájárulhat azon problémák kezeléséhez, amelyek megoldását céljának tekinti (az idézőjelbe tett kifejezéseket preexplikatív értelemben használjuk).

Másodsor: a gyakorló nyelvészek meghatározó többsége nincs tisztában a plauzibilis következtetéseknek és az ellentmondásoknak a tudományos problémamegoldásban játszott szerepével. A gyakorló kutatók jó része ugyanis elfogadja a (H1) hipotézist, ugyanakkor lépten-nyomon használ nem-deduktív következtetéseket egy-egy probléma megoldása során — csakhogy ezt reflektálatlanul teszi. Ez két dolgot jelenthet: vagy abban a tévhitben ringatja magát, hogy — a standard felfogás normáitól vezérelve — helyes deduktív következtetéseket alkalmaz és ellentmondásmentesen jár el, miközben következtetései valójában nem deduktívek, hanem plauzibilisek és esetleg ellentmondásosak; vagy sejti ugyan, hogy nem (H1) szerint jár el, de ezt rossz lelkiismerettel teszi. Vagyis: az az önkép, amelyet a nyelvészek jelentős része (H1) implicit vagy explicit elfogadásával saját tevékenységéről fest, lényegesen eltér e tevékenység egyes tényleges tulajdonságaitól.

Harmadsor: tekintettel azon problémák bonyolult voltára, amelyeket (H1) és (H2) viszonya felvet, és amelyeket csupán nagyon terjedelmes tudományfilozófiai elemzésekkel lehetne megragadni, (H2)-t nem általánosságban kívánjuk bizonyítani, hanem mindössze egy sarkított és ezért tanulságos példán szemléltetjük. Ezért írásunk középpontjában egy olyan esettanulmány áll majd, melynek célja mindössze az, hogy alátámassza (H1) implauzibilitását és (H2) plauzibilitását.

Negyedsor: az esettanulmány W. U. WURZELnek a német affrikátákra vonatkozó elméletét vizsgálja meg. WURZEL fonológiája a hetvenes-nyolcvanas évek vitathatatlanul legsikeresebb, elismert, sokat hivatkozott szegmentális fonológiai elmélete volt a germanisztikában, mely jelentős szerepet játszott abban, hogy elkezdődhetett a német nyelv grammatikájának korszerű nyelvészeti elméletek eszközeivel való feltárása. Ezért kiváló alkalmat nyújt annak tesztelésére, hogy egy minden kétséget kizáróan sikeres nyelvészeti elmélet megfelel-e (H1)-nek. Van azonban egy olyan sajátos körülmény is, amely WURZEL elméletét a nyelvészeti argumentáció szempontjából különösen érdekessé teszi. WURZEL „Phonologie: Segmentale Struktur” című írása ugyanis a HEIDOLPH és társai által szerkesztett akadémiai német grammatika 7. fejezete. E kötet koncepciója az, hogy a nyelvi rendszer bemutatásának „...nem csupán kutatási eredményeket kell közvetítenie, hanem világossá kell tennie a mindenkori döntések mellett szóló motívumokat, és fel kell mutatnia a lehetséges alternatív megoldásokat is annak érdekében, hogy bizonytalan esetekben elkerüljük a dogmatikus megállapításokat. [Bekezdés.] Így tehát nem egy, pusztán eredményeket közlő grammatika létrehozására törekedtünk, hanem a mai német nyelv grammatikai szabályszerűségeinek problémaorientált bemutatására.” (HEIDOLPH—FLÄMIG—MOTSCH Hrg., Grundzüge einer deutschen Grammatik. Berlin, Akademie-Verlag, 1981. 5; kiemelés tőlünk.)

E koncepció jegyében WURZEL végig a lehetséges érvek és ellenérvek plauzibilitásának minél gondosabb mérlegetelésére vállalkozik (vö. pl. i. m. 912, 937 sk., 940 stb.) azzal a céllal, hogy megtalálja a lehető legjobb alternatívát — nem hallgatva el azt sem, ha esetenként nem talál minden szempontból kielégítő megoldást. Ezért feladatunk a jelen írásban nem az, hogy a generatív fonológia általános, deklarált tudomány módszertani feltevéseit vizsgáljuk, hanem az, hogy feltárjuk a WURZEL argumentációjának szövegszerű kifejtésében alkalmazott következtetési sémákat. Csakis ily módon világíthatunk rá a nyelvészeti elméletalkotás gyakorlatának a deklarált normáktól való esetleges eltéréseire. (Ugyanezen példa más szempontok alapján való elemzéséhez l. még KERTÉSZ A., Heuristik der deutschen Phonologie. Eine elementare Einführung in Strategien der Problemlösung. Bp., Akadémiai, 1993. 8. fejezet, mely a fonológiai problémamegoldás didaktikája szempontjából tárgyalja WURZEL affrikáta-elméletének a plauzibilis következtetésekre épülő heurisztikáját; valamint KERTÉSZ A., Nyelvészet és tudományelmélet. Bp., Akadémiai, 2001. 1. fejezet. A jelen dolgozat esettanulmánya szervesen illesz-

kedik az utóbbi kötet első fejezetében bemutatott esettanulmányhoz, amennyiben annak olyan aspektusait emeli ki, amelyekre ott csupán utalások történtek, de amelyek kifejtésére — részben terjedelmi okokból, részben a problémafelvetés súlypontozásából adódóan — nem lehetett kitérni. A jelen írásban bemutatott gondolatmenetnek a plauzibilis következtetések és a parakonzisztencia összefüggését is expliciten tárgyaló továbbfejlesztéséhez l. KERTÉSZ A., *Philosophie der Linguistik. Studien zur naturalisierten Wissenschaftstheorie*. Tübingen, Narr, 2004. Következtetéseink melletti független érvnek tekinthető a plauzibilis érvelésnek a nyelvészet egy egészen más területén, a kognitív szemantikában való bemutatása, vö. KERTÉSZ A., *Cognitive Semantics and Scientific Knowledge. Case Studies in the Cognitive Science of Science*. Amsterdam—Philadelphia, Benjamins, 2004.)

Az esettanulmánnyal a következő kérdésre kívánunk választ kapni:

(K) Megfelel-e WURZEL affrikáta-elmélete a (H1)-ben foglalt követelményeknek?

E kérdésre válaszként az alábbi hipotézist fogalmazzuk meg:

(H2') Nem, mivel

- a) Wurzel affrikáta-elméletének tételei között nem deduktív, hanem plauzibilis következtetési relációk állnak fenn, és
- b) ezen elmélet az ellentmondás-mentesség elvének csupán egy gyengített változatát képes fenntartani.

E hipotézis érdekességét különösen kiemeli az a körülmény, hogy WURZEL elmélete a CHOMSKY és HALLE nyomán kidolgozott generatív fonológiai elméletek egyike, így a közfelfogás szerint természetszerűleg vonatkozik rá is az a kép, amelyet CHOMSKY például a „Mondattani szerkezetek”-ben a nyelvészeti elméletalkotásról felvázolt és amelynek egyes aspektusait (H1)-ben jellemeztük.

A dolgozat felépítése a következő. — A 2. fejezetben röviden összegezzük a plauzibilis következtetésekre vonatkozó szakirodalmat. A 2. A) szakaszban a (H1) és a (H2) hipotézis a) pontjának megértéséhez szükséges háttérismereteket foglaljuk össze, amennyiben áttekintjük a deduktív és a plauzibilis következtetések közötti viszonyt. A 2. B) szakaszban az említett hipotézisek b) pontját világítjuk meg az inkonzisztencia és a plauzibilitás összefüggésének tárgyalásával. A 2. C) pontban pedig összegezzük az áttekintés eredményeit. — A 3. fejezetben a bevezetett fogalmak és tudomány módszertani háttér-felvételek felhasználásával bemutatjuk az említett esettanulmányt. A 3. A) — D) szakaszban rekonstruáljuk a plauzibilis következtetéseknek azt a rendszerét, amely WURZEL elméletében ellentmondáshoz vezet, a 3. E) — F) szakaszban pedig mérlegeljük az ellentmondás feloldásának lehetőségeit. — Végül a 4. fejezetben (H2') plauzibilitásából (H2)-re következtetünk majd. Ennek megfelelően a bemutatásra kerülő, meglehetősen speciális esettanulmányból önmagán messze túlmutató, a nyelvészeti elméletalkotás alapvető mechanizmusaira vonatkozó általános tanulságokat vonunk le. Ily módon bizonyos, a nyelvtudományban elterjedt, reflektálatlan előítéleteket kívánunk megengatni.

2. Plauzibilis következtetések a tudományos érvelésben.
— A) Alapfogalmak. — Írásunk terjedelmi és műfaji korlátai miatt az alapfogalmak precíz explikációjára nincs lehetőségünk, ezért azokat tudatosan preexplikatív formában használjuk. Ugyanakkor gondolatmenetünk követhetősége és érthetősége érdekében előrebocsátjuk a következő — nem precíz explikációnak szánt — terminológiai megjegyzéseket. Először: a „deduktív”, „konkluzív” és „logikai”, illetve a „plauzibilis” és

„nem-konkluzív” következtetések fogalmát szinonimaként használjuk. Másodsor: a kijelentéslógika alapfogalmait és jelöléseit ismertnek tekintjük, és nem vezetjük be őket szisztematikusan. Harmadsor: a „konzisztencia” és az „ellentmondás-mentesség”, illetve az „inkonzisztencia” és „ellentmondásosság” fogalmát is szinonimaként kezeljük. Negyedsor: „Valószínűsége” nem matematikai értelemben vett valószínűséget értünk, hanem a *hihetőség* fokát (a valószínűségszámítás és a plauzibilitás közötti kapcsolatról I. PÓLYA GY., *A plauzibilis következtetés*. Bp., Gondolat, 1989. 126 skk.). Ötödször: „heurisztikán” olyan szabályokat értünk, a) amelyek feladata viszonylag nagy problématarományok (nem szisztematikus) átvizsgálása, b) amelyek elvezethetnek valamely probléma megoldásához, de c) amelyek *nem szükségszerűen* vezetnek el annak megoldásához vagy optimális megoldásához. Hatodsor: „adatokon” olyan kijelentéseket értünk, amelyek egy adott információs állapotban egy adott probléma megoldásához rendelkezésünkre álló ismereteket tartalmaznak. (E megfogalmazás szerint nem csupán — valamilyen értelemben vett — „tényeket” vagy „megfigyeléseket” leíró kijelentéseket nevezünk adatnak, hanem minden olyan háttérfeltevést, amelyet az érvelés során felhasználunk. Az adatok ilyen értelmezéséhez I. N. RESCHER, *Cognitive Systematization*. Oxford, Blackwell, 1979. 69.)

E terminológiai megjegyzéseket előfeltételezve az alábbiakban a plauzibilis következtetéseknek a tudományos érvelésben betöltött szerepét PÓLYA GYÖRGY és NICHOLAS RESCHER klasszikus írásait kiindulópontul használva jellemezzük. Ez korántsem jelenti azt, hogy jelentősen eltérő megközelítések eklektikus egyesítését hozzuk létre, mivel a két említett szerző felfogása szorosan összefügg: „Pólyának az induktív érvelés logikájára vonatkozó teljes elemzése összeegyeztethető a jelen megközelítéssel” (N. RESCHER, *Plausible Reasoning*. Assen—Amsterdam, Van Gorcum, 1976. 67).

Arra törekszünk tehát, hogy egymáshoz jól illeszkedő felfogások felhasználásával és a szakirodalmi nézetek összegző igényű bemutatásával alapozzunk meg egy koherens metaelméleti elemzést. — A 2. A) és B) szakaszban bevezetett fogalmakat tudományos elméletekre vonatkoztatva értelmezzük, és az elméleteknél átfogóbb ismeretrendszerre nem terjesztjük ki.

1. *A plauzibilis következtetés fogalma.* — A plauzibilis következtetések közös tulajdonságait első megközelítésben két pontban foglalhatjuk össze. „Az első pont: *hiányzik* belőlük a szigorú értelemben vett egzakt bizonyítás *bizonyosság*a. A második pont: lényegesen *új tudás* megszerzéséhez segítenek hozzá, sőt, nem tisztán matematikai vagy logikai tudás szerzésében — tehát bármely, a fizikai világra vonatkozó tudás szerzésében — egyenesen *nélkülözhetetlenek*. Azt az okoskodást, amely az ilyen bizonyítás alapját alkotja, *'heurisztikus okoskodás'*-nak, vagy *'induktív okoskodás'*-nak, vagy (ha el akarjuk kerülni az eddig alkalmazott szakki-fejezések értelmének kiterjesztését) *'plauzibilis okoskodás'*-nak nevezhetjük.” (PÓLYA GY., *A gondolkodás iskolája*. Bp., Typotex, 1994. 90; kiemelés tőlünk.)

A plauzibilis és a deduktív következtetések közötti alapvető különbség a következő példán szemléltethető:

Deduktív következtetés	Plauzibilis következtetés
Ha <i>A</i> , akkor <i>B</i>	Biztos, hogy ha <i>A</i> , akkor <i>B</i>
Nem <i>B</i>	<i>A</i> lehetséges, <i>B</i> nem biztos
Nem <i>A</i>	<i>B</i> igazolása után <i>A</i> hihetőbb
<i>modus tollens</i>	<i>redukció</i>

2. A plauzibilis következtetések bizonytalansága. — A fenti példában a két konklúzió közötti döntő különbség az, hogy míg a deduktív következtetésnél a premisszák igazságából bizonyossággal következik a konklúzió igazsága, a plauzibilis következtetés esetében a premisszák csupán a konklúzió hihetőségét növelik: „A konklúzió nem egyértelmű, a premisszák nem határozzák meg pontosan ... A premisszák minden értelmesen gondolkodó ember számára maguk után vonják azt, hogy *A* hihetőbb lett (vagy legalábbis kizárják azt, hogy kevésbé lett hihető). De két ember a legbecsületesebb szándék mellett sem fog feltétlenül megegyezni abban, mennyire lesz *A* hihetőbb” (PÓLYA 1994. i. m. 91; kiemelés az eredetiben). „A plauzibilis konklúzió az erőhöz hasonlítható, amelynek iránya és nagysága van. Egy bizonyos irányba taszít bennünket: *A* hihetőbbé válik. A konklúzióknak van bizonyos erőssége is: *A* válhat sokkal hihetőbbé vagy épp csak egy kicsivel hihetőbbé. A premisszák a konklúziót nem pontosan fejezik ki és nem teljesen támasztják alá. A premisszák az irányt kijelölik, az erősséget nem. A premisszáknek minden értelmes ember számára van egy olyan tartalmuk, hogy *A* hihetőbbé (biztosan nem kevésbé hihetővé) válik, de barátommal esetleg nem értünk egyet abban, hogy *A* mennyivel lesz hihetőbb. Az irány személytelen, az erősség lehet személyes. Barátom és én esetleg őszintén nem értünk egyet a konklúzió súlyát illetően, mivel vérmérsékletünkben, háttérünkben és egyéb meg nem fogalmazott dolgainkban különbözhetünk.” (PÓLYA 1989. i. m. 124; kiemelések az eredetiben.)

Következésképpen a plauzibilis következtetések természetesen sokkal kevésbé megbízhatók, mint a konkluzív következtetések: szükségképpen magukban hordják a tévedés, a hiba, a visszautasíthatóság lehetőségét.

3. A plauzibilis következtetések heurisztikus funkciója. — A problémamegoldás során igen gyakran kerülünk olyan helyzetbe, hogy egy adott ponton egymást kölcsönösen kizáró hipotézisek (sejtések) állnak rendelkezésünkre, melyek mindegyike mellett szólnak bizonyos megfontolások, és így egyaránt lehetséges alternatívát jelentenek a rendelkezésünkre álló információk alapján. Ilyenkor döntünk kell a rivális hipotézisek között, azonban nem fordulhatunk segítségért a deduktív logikához: „A deduktív logika önmagában bizonyosan nem fogja eldönteni a dolgot. A logika csupán azt mondja, hogy a helyzet így nem tartható. Tudomásunkra hozza, hogy valamit fel kell adnunk, de nem ad semmilyen segítséget abban, hogy mit. ... A plauzibilitás elmélete túlvisz minket a logikán és a valószínűségeken: elvisz minket a formális birodalmából a »materális« megfontolásokéba. Arra törekszik, hogy kidolgozza azt a kifinomultabb eszköztárat, amelyre szükségünk van ahhoz, hogy meg hozzuk az elkerülhetetlen döntéseket az olyan helyzetekben, amikor az információs túldetermináltság miatt kognitív ellentmondásba keveredtünk.” (RESCHER 1976. i. m. 2; kiemelések az eredetiben.)

A plauzibilis következtetések tehát heurisztikus eszközök, melyek célja, hogy közelebb vigyenek bennünket egy bizonyos probléma megoldásához, amennyiben segítenek megítélni, melyik lehetséges alternatíva a legígéretesebb a pillanatnyilag rendelkezésünkre álló információk alapján (vö. az 1. pontban feltüntetett idézetet is): „Heurisztikus okoskodás olyan okoskodás, amely nem végleges és szigorú, hanem csak átmeneti és plauzibilis; célja a kitűzött feladat megoldása.” (PÓLYA 1994. i. m. 120.)

A plauzibilis következtetések heurisztikus funkciója nemcsak az egyes kutatók problémamegoldó tevékenységében érhető tetten, hanem a tudományos közösség kommunikációjának irányításában is: „A plauzibilis érvelés ... mintáit úgy tekinthetjük, mint a tudományos viták megengedhetőségi szabályait. Semmilyen értelemben sem vagyunk kötelesek határozott hihetőségi fokot adni egy sejt-

tésnek, ha valamely következménye beigazolódik. De amikor megvitatunk egy sejtést, akkor teljesen megengedhető megemlíteni ezeket az igazolásokat, valamint helyes és észszerű odafigyelni rájuk. Szkémáink több dolgot lajstromba vesznek az olyan igazolásokat illetően, amelyek hatással lehetnek a bizonyíték súlyára (mint az analógia, korábbi igazolásokkal való analógia hiánya stb.)... E szkémák összegyűjtésével az volt a szerző szándéka, hogy felsorolja azokat az általános dolgokat, amelyek kiváló tudósok gyakorlata szerint megengedhetők egy tudományos vitában azzal a céllal, hogy befolyásolják a vitatott sejtés hihetőségét.” (PÓLYA 1989. i. m. 151; kiemelések az eredetiben.)

4. A plauzibilis következtetések részleges bázisa. — A deuktív következtetéseknél a premisszák „teljes bázist” alkotnak abban az értelemben, hogy „semmiféle új információ nem ingathatja meg a konklúzió helyességébe vetett hitünket, feltéve, hogy a kapott új információ a premisszák helyességébe vetett hitünket nem befolyásolja” (PÓLYA 1994. i. m. 91). A plauzibilis következtetéseknél a premisszák viszont csak „részleges bázist” alkotnak, vagyis a teljes bázisnak van olyan része, amely a premisszában nem jut kifejezésre: „...a teljes bázisnak csak egy része — mintegy 'látható része' — jut kifejezésre; van azonban még egy ki nem mondott, láthatatlan része is, amely csupán pontokba nem szedhető megérzések és meg nem fogalmazott meggondolások formájában él. Az is megeshet, hogy olyan új információhoz jutunk, amely teljesen érintetlenül hagyja a két premissza érvényét, *A* igazságába vetett hitünket mégis a konklúzióban megjelölttel ellentétes irányba befolyásolja. Az, hogy premisszáink alapján *A*-t hihetőbbnek véljük, teljesen érthető és indokolt. De egy nappal később felmerülhetnek olyan indokok, amelyek ugyan egyáltalán nem érintik a premisszákat, mégis csökkenthetik számunkra *A* hihető voltát, sőt egyenesen cáfolhatják a konklúziót. A konklúziót tehát megingathatják, sőt egyenesen romba dönthetik olyan megrázkódtatások, amelyek bázisának láthatatlan részében következnek be, annak ellenére, hogy a premisszák — a bázis látható része — szilárdan a helyükön maradtak.” (Uo. 91; kiemelés tőlünk.)

5. A plauzibilis következtetések kontextusfüggősége. — A 4. pontban már jelzett okból „A plauzibilis érvelés általunk megadott szkémájában a konklúzió nem »választható le«. Az »*A* hihetőbbé lett« kijelentés értelmetlen a premisszákra való hivatkozás nélkül, amelyek megmagyarázzák a konklúzió változásának körülményeit. A premisszákra való hivatkozással a plauzibilis konklúzió teljesen értelmes lesz és tökéletesen ésszerű, de az idő múlásával értéke csökkenhet, annak ellenére, hogy a premisszák érintetlenül maradnak. ... Ostobaság volna azon sajnálkozni, hogy a plauzibilis érvelés szkémája nem ér fel a demonstratív érvelés tökéletességéhez. Ellenkezőleg, elégedettséget kellene éreznünk, hogy sikerült kideríteni valami kezdettől fogva gyanított különbséget. Kezdetről fogva világos volt, hogy a kétfajta érvelésnek különbözőek a feladatai. Kezdetről fogva nagyon eltérőnek látszottak: a demonstratív érvelés határozottnak, véglegesnek, »gépiesnek«, a plauzibilis érvelés homályosnak, ideiglenesnek, jellegzetesen »emberinek«. ... A demonstratív következtetéssel ellentétben a plauzibilis érvelés határozatlanul hagy egy nagyon lényeges momentumot: a konklúzió »erősségét« vagy »súlyát«. Ez a súly nemcsak a tisztázott okoktól függhet, olyanoktól, amik például a premisszában fejeződnek ki, hanem tisztázatlan, ki nem fejezett okoktól is, amelyek valahol a következtető személy hátterében lehetnek. Az embernek van háttere, a gépnek nincs.” (PÓLYA 1989. i. m. 125; kiemelés tőlünk.)

Itt feltétlenül fel kell hívnunk a figyelmet a „ha A , akkor B ” szerkezetű kijelentések problémájára. Tudjuk, hogy az ilyen típusú kijelentések nem fordíthatók le információvesztés nélkül $A \supset B$ -vel, azaz kondicionálissal (ami csupán annyit állít, hogy $\sim(A \ \& \ \sim B)$). Ha ugyanis A és B egyaránt igaz, $A \supset B$ igaz lesz abban az esetben is, amikor A és B között nincs semmilyen tartalmi összefüggés. A deduktív logikában mégsem követünk el hibát, ha kondicionálist használunk, mivel „a következtetések ellenőrzése során a feltételes állításokat az igazság veszélyeztetése nélkül helyettesíthetjük a megfelelő kondicionálisokkal” (RUZSA I., Bevezetés a logikába. Bp., Osiris, 2000. 40). Ennek ellenére történtek kísérletek olyan logikai rendszerek kidolgozására, amelyek megkövetelik, hogy a premisszák relevánsak legyenek a konklúzióra nézve (vö. pl. A. R. ANDERSON — N. D. BELNAP, Entailment. The Logic of Relevance and Necessity. Princeton, Princeton University Press, 1975.), azonban ezek a kísérletek egyelőre nem vezettek általánosan elfogadott eredményekhez (l. pl. RUZSA I., Az eb és az ő logikája. In: Tertium non datur. Bp., Osiris, 2000. [1984.], 13—53).

A plauzibilis következtetéseknél azonban a „ha A , akkor B ” fordulat semmiképp sem adható vissza kondicionálissal. Ezért a továbbiakban — első megközelítésben — az ilyen típusú kijelentéseket úgy értelmezzük, hogy A -nak B szükséges feltétele (B nélkül A nem lehet igaz), illetve B -nek elégséges feltétele A (valahányszor A igaz, B is az lesz).

6. A plauzibilis következtetések és az információs háttér. — A 3. pontban azt mondtuk, hogy a plauzibilis következtetések heurisztikus eszközök. A problémamegoldás azonban nem más, mint egy folyamat, amelynek során a rendelkezésünkre álló információkat újra és újra felülvizsgáljuk. Ez azt jelenti, hogy az információs háttér megváltozása módosíthatja egyes premisszáink hihetőségét, ami — a plauzibilis következtetések előző pontban említett kontextusfüggősége miatt — jelentősen befolyásolhatja a konklúzió hihetőségét is. A plauzibilis következtetések tehát dinamikusak, hiszen a premisszák hihetőségének változásával megváltozik a konklúzió hihetőségének mértéke is: hihetőbbé vagy kevésbé hihetővé válik. PÓLYA GYÖRGY két feltevést fogalmaz meg ezzel kapcsolatban. Először is e változás monoton: „Egy plauzibilis következtetés konklúziója monoton módon változik, ha egyik premisszája monoton módon változik” (PÓLYA 1989. i. m. 49). Másodszor: e változás folytonos is. E két tulajdonság alapján sajátos kapcsolatot fedezhetünk fel a plauzibilis, illetve a konkluzív következtetések között: „...a plauzibilis következtetési skémáknak van »határesete«, s az egy demonstratív következtetési skéma. Ahogy a plauzibilis következtetés premisszái »tartanak« a határeset megfelelő premisszáihoz, a plauzibilis konklúzió »közelít« az extrém határeset erejéhez. Még rövidebben: folytonos átmenet van a heurisztikus skéma és valamely demonstratív skéma között.” (PÓLYA 1989. i. m. 50). Mindezt a következő példával illusztrálhatjuk (vö. PÓLYA 1989. i. m. 34):

Demonstratív	Árnyalt plauzibilis		Plauzibilis
Biztos, hogy ha A , akkor B	Biztos, hogy ha A , akkor B	Biztos, hogy ha A , akkor B	Biztos, hogy ha A , akkor B
<u>Nem B</u>	<u>B kicsit hihető</u>	<u>B hihetőbb</u>	<u>B igaz</u>
Nem A	A kicsit hihetőbb	A valamivel hihetőbb	A hihetőbb
<i>modus tollens</i>	<i>árnyalt modus tollens</i>	<i>árnyalt redukció</i>	<i>redukció</i>

Az első esetben tudjuk, hogy A egy szükséges feltétele nem teljesül, amiből arra kell következtetnünk, hogy A hamis. A második esetben már nem vagyunk bizonyosak abban, hogy B hamis, ezért nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy A hamis. A harmadik

esetben olyan információhoz jutottunk, amely bár nem igazolja e szükséges feltétel teljesülését, bizonyos mértékig alátámasztja, mellette szól — ez mindenképpen növeli A hihetőségét. A negyedik esetben immár biztosan tudjuk, hogy A egyik szükséges feltétele igaz, ez azonban még nem elegendő ahhoz, hogy A -t igaznak tekinthessük, hiszen lehetséges, hogy A -nak van olyan további feltétele, amely nem teljesül.

A konklúzió hihetősége tehát nagy mértékben függ attól, mennyire plauzibilisek a premisszák: szoros kapcsolat van a konklúzió erőssége, illetve a premisszák hihetősége között. A fenti séma esetében ez például azt jelenti, hogy „a sejtésbe vetett bizalmunkra hatással van valamely következményébe vetett bizalmunk, és ugyanolyan irányba módosul” (PÓLYA 1989. i. m. 33). Ha például a második premissza nagyon gyenge, nyilván nem sokkal növeli a konklúzió hihetőségét, esetleg szinte semmivel sem, de semmiképp sem szól ellene (vö. a 2. pont 2. idézetével); ha viszont „majdnem biztos”, a konklúzió plauzibilitása is magasabb lesz. Hasonló megállapítást tehetünk a következő esetben is:

Demonstratív	Árnyalt plauzibilis
Biztos, hogy ha A , akkor B	Kevésbé hihető, hogy ha A , akkor B
<u>Nem B</u>	<u>Nem B</u>
Nem A	A kicsit hihetőbb
<i>modus tollens</i>	<i>árnyalt modus tollens</i>

Az első következtetésünk két premisszája azt a szituációt rögzíti, hogy A egy szükséges feltétele nem teljesül — ezért A egyértelműen hamis. A második esetben nem tudjuk bizonyosan, hogy B szükséges feltétele-e A -nak, csak sejtjük; B hamissága ebben az esetben már nem zárja ki A -t.

7. A plauzibilis következtetések általánossága. — Noha PÓLYA GYÖRGY a plauzibilis következtetéseket és a heurisztikus okoskodást a matematika példáján demonstrálta, alkalmazásukat a megismerés más területein is kívánatosnak, sőt elengedhetetlennek tartotta, és a köznap gondolkodásunkban is jelen lévőnek találta: „Az előző fejezetekben számos példával szemléltettük, hogy matematikai sejtésekkel dolgozva mennyire természetes a plauzibilis következtetésre megadott szkéma alkalmazása... A mögötte meghúzódó elv általánosan elismert a természettudományokban, burkoltan a bíróságokon és a mindennapi életben is elfogadják. A következmények beigazolódását a sejtés mellett szóló ésszerű bizonyítéknak tekintik, bármely területen. Ezért szkémánk általánosanak mutatkozik. Ennek az »általánosságnak« azonban megadjuk az árát. Szkémánk azért általános, mert egyoldalú, a plauzibilis következtetés egyetlen aspektusára korlátozott. A »Mekkora a súlya az ilyen bizonyítéknak?« kérdéssel az általánosság homályba vész. A bizonyíték súlyának felméréséhez ismernünk kell a területet; a biztonságos ítélethez a szóban forgó terület szakértőjének kell lennünk... Ezért bárki elég hamar észreveheti, hogy a plauzibilis következtetés általánosságának gyakorlati korlátai vannak.” (PÓLYA 1989. i. m. 124. sk.; kiemelések az eredetiben és tőlünk.)

Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy ugyanaz volna a plauzibilis következtetések funkciója például a matematikában, illetve a társadalomtudományokban. A matematikában ugyanis elsősorban az eredmények megtalálásában, az összefüggések felfedezésében, egy elmélet axiómáinak kiválasztásakor, illetve a bizonyítások ötletének fellelésében jutnak szerephez. S bár a matematikai elméletek kifejtésében is találkozhatunk nemkonkluzív következtetésekkel (például analógiákkal), ezeket csupán a megértést megkönnyítő rövidítésként alkalmazhatjuk: „A heurisztikus okoskodás önmagában jó. A rossz

az, ha a heurisztikus okoskodást összevegyítjük a szigorú bizonyítással. Még rosszabb az, ha a heurisztikus okoskodást szigorú bizonyításként akarjuk feltüntetni. Bizonyos tárgyak oktatását, különösen a mérnökök és a fizikusok differenciál- és integrálszámítás-oktatását lényegesen meg lehetne javítani, ha jobban megértenénk a heurisztikus okoskodás természetét... Egy ízléssel és őszintén megadott heurisztikus bizonyítás hasznos lehet; előkészítheti a szigorú bizonyítást, amelynek bizonyos csiráit rendszerint tartalmazza.” (PÓLYA 1994. i. m. 121.)

A tudományos elméletek túlnyomó többségében — az önmagukat empirikusnak nevező természettudományokban, a humán- és társadalomtudományokban — viszont nemcsak új hipotézisek felfedezésének eszközei lehetnek, hanem a hipotézisek értékelésében is fontos szerepet játszanak (részletesebben vö. pl. N. RESCHER, *How Serious a Fallacy is Inconsistency?: Argumentation* 1987. 1: 303—16). Az utóbbi megállapítás természetesen a nyelvészetet is érinti. Ennek megfelelően tett KERTÉSZ (1993. i. m.) kísérletet arra, hogy WURZEL fonológiai elméletének példáján bemutassa a fonológiai problémamegoldás heurisztikus és plauzibilis argumentációs eszközeit.

B) Inkonzisztencia és plauzibilis következtetés. — Mint tudjuk, az ellentmondás-mentesség elve a tudományelmélet standard felfogása szerint a tudományos racionalitás egyik alapvető tartópillére, ezért semmiképp sem adható fel: „...könnyen kimutatható, hogy amennyiben elfogadnánk az ellentmondásokat, akkor mindenfajta tudományos tevékenységet fel kellene adnunk: az ellentmondások elfogadása a tudomány teljes összeomlását jelentené” (K. POPPER, *Conjectures and Refutations*. London, Routledge and Kegan Paul, 1962. 313; kiemelés az eredetiben).

Az ellentmondásos elméletek ugyanis azért nem fogadhatók el, mert destruktív logikai és ismeretelméleti következményekkel járnak. A közzelfogás szerint a) egy logikai ellentmondásból bármilyen kijelentés levezethető, b) az ellentmondások nem lehetnek igazak, c) az ellentmondásokban nem hihetünk racionálisan, d) ha az ellentmondások elfogadhatók lennének, az emberek nézeteit nem lehetne racionálisan bírálni, és e) ha az ellentmondásokat elfogadnánk, semmit sem lehetne tagadni (I. G. PRIEST, *What is so bad about contradictions?: The Journal of Philosophy* 1998: 410—26). Ugyanakkor tudjuk a következőt: „A tényleges tudományos gyakorlat, valamint azok az elméletek, amelyek e gyakorlat keretében létrejönnek, úgy látszik, még a legalapvetőbb metodológiai szabályokat is durván megsértik, köztük a legkevésbé vitatottat: az ellentmondásmentesség, azaz a belső konzisztencia törvényét is... Azt a tényt, hogy kölcsönösen inkonzisztens állítások külön-külön konfirmálhatók vagy alátámaszthatók a rendelkezésre álló empirikus evidencia alapján, a tényleges tudománnyal kapcsolatban a tudományfilozófusok régen felismerték és jól tudjuk... Ugyanakkor a belső (és külső) konzisztenciát az ideális tudomány összes kritériuma közül mindig is a legalapvetőbbnek és a legkevésbé vitatottnak tartották.” (FEHÉR M., *The Essential Tension (On the Role of Inconsistencies in Science): Studies in Soviet Thought* 1990: 231. sk.).

A tudomány gyakorlata és a tudományról alkotott ideálkép közötti ily módon jellemzett feszültség feloldására az utóbbi két-három évtizedben a logikában és a tudományelméletben egyre határozottabban vetődött fel az ellentmondások kezelésének igénye. E hangsúlyáthelyezésben jelentős szerepet játszott az ún. „parakonzisztens logikák” kialakulása, melyek legfőbb jellemzője az, hogy ellentmondásos rendszereket ellentmondásmentesen képesek rekonstruálni (a parakonzisztens logikák működési elveiről közérthető és világos áttekintést nyújt pl. PRIEST i. m., FEHÉR i. m., valamint FEHÉR M., *Fallibility (A Comment on P. Klein’s The Virtues of Inconsistency): Epistemologia* 1990: 337—44). A parakonzisztens logikák kidolgozásával párhuzamosan, de attól részben független folyamatok eredményeképpen (vö. T. NICKLES, *Scientific Discovery and the Future of Phi-*

losophy of Science. In *Scientific Discovery, Logic and Rationality*. Ed. T. NICKLES. Dordrecht, Reidel, 1980. 1—59) a tudományfilozófusok érdeklődésének súlypontozása is megváltozott: lezárt elméletek logikai szerkezetének vizsgálata mellett az elméletalkotás és a probléma megoldás folyamata is érdekes kutatási témává vált. Ennek során fokozott figyelmet kapott az a felismerés, hogy számos tudományos elmélet vagy inkonzisztens, vagy más, elfogadott vagy elfogadottnak vélt nézetekkel nem egyeztethető össze. Ez a hangsúlyáthelyezés olyan kényes kérdéseket vetett fel, mint például: Hogyan kerülhető el, hogy egy ellentmondásos elmélet logikai káoszba torkolljon? Racionális-e, ha elfogadunk egy ellentmondásos elméletet? Lehetnek-e ellentmondásos elméletek igazak? (Vö. ehhez bővebben J. MEHEUS ed., *Inconsistency in Science*. Dordrecht, Kluwer, 2002. Megjegyezzük, hogy az ellentmondásoknak a nyelvészeti elméletalkotásban játszott szerepét eddig kevesen vizsgálták. E témakör alapműveinek tekinthető MORAVCSIK EDIT két írása, melyek tanulságos és szisztematikus áttekintését nyújtják a szintaxisban fellépő ellentmondásoknak: *Why is Syntax Complicated?* In *Principles and Prediction: The Analysis of Natural Language*. Eds. M. EID — G. IVERSON. Amsterdam—Philadelphia, Benjamins, 1993. 73—92; valamint *Syntax. An Introduction*. Amsterdam—Philadelphia, Benjamins, 2004. [sajtó alatt].)

Az említett kérdések megválaszolásának egyik lehetősége az, ha felismerjük, hogy a tudományos elméletekben fellépő ellentmondások és a plauzibilis következtetések alkalmazásának mechanizmusa között szoros összefüggés áll fenn. Ezt legkörültekintőbben RESCHER vizsgálta meg számos könyvében és tanulmányában (vö. többek között RESCHER 1987. i. m.; 1976 i. m.; N. RESCHER — R. BRANDOM, *The Logic of Inconsistency*. Oxford, 1980.). Az inkonzisztencia és a plauzibilitás összefüggését RESCHER kiterjedt vizsgálataira támaszkodva a következő szempontok szerint foglalhatjuk össze.

8. A premisszák plauzibilitása és az ellentmondások fellépése. — A tudományos megismerés jelentős részére többek között az jellemző, hogy nem áll rendelkezésünkre elegendő biztos információ egy adott hipotézis igazságának eldöntéséhez. Azokat a premisszákat, amelyeket kénytelenek vagyunk érvelésünk kiindulópontjaként elfogadni, nem tekinthetjük bizonyosan igaznak, hanem csupán azt tehetjük fel, hogy az adott kontextusban plauzibilisek, azaz bizonyos feltételek teljesülése esetén hihetőbbek, mint esetleges alternatíváik: „Gondolkodásunk nagy — ha nem a legnagyobb — része olyan körülmények között zajlik, amikor azokat a premisszákat, amelyekből kiindulva okoskodunk, nem tartjuk abszolút biztos igazságoknak, hanem csupán nagyon valószínű vagy plauzibilis feltételeseknek.” (RESCHER 1987. i. m. 303; kiemelés tőlünk.)

Előfordulhat azonban, hogy a rendelkezésünkre álló hiányos (túl kevés információt tartalmazó) adatahalmazból plauzibilis következtetéseket levonva inkonzisztens (túl sok információt felölölő) adatahalmazhoz jutunk: „Tudjuk, hogy a deduktíve érvényes következtetések esetében a klasszikus deduktív logika elve alapján nem juthatunk igaz premisszából egymást kölcsönösen kizáró konklúziókhoz. Ez azonban másként van a deduktívnál kevésbé szigorú érvelések esetében. Itt minden további nélkül lehetséges — legalábbis elméletileg —, hogy igen nyomós érveket hozunk fel egymást kölcsönösen kizáró konklúziók mellett. Amennyiben a rendelkezésünkre álló premisszák csupán plauzibilisek, ... mindent összevetve elképzelhetővé válik, hogy igen meggyőző érveket állítsunk fel egyrészt P , másrészt $\sim P$ mellett. Több okunk is van arra (és nem is lényegtelenek), hogy úgy véljük, az induktív következtetések minden fajtája, melyet a tradicionális, az akceptálhatóságból kiinduló szemléletmód szellemében hoztunk létre,

inkonzisztenciát eredményez... (RESCHER—BRANDOM 1980. i. m. 160; kiemelés az eredetiben és tőlünk.)

9. Az információs túldetermináltság kezelése. — A túl sok információ kognitív disszonanciát eredményez, amelyet — a fejezet elején jelzett okokból — mindenképpen meg kell próbálnunk feloldani. (Megjegyezzük, hogy RESCHERNél a 'kognitív disszonancia' ellentmondást jelent, és nem azonos e kifejezés azon ismert értelmezésével, amellyel L. FESTINGERNél találkozhatunk, vö. *A Theory of Cognitive Dissonance*. Evanston, 1957.)

„Az inkonzisztencia példáinak mindegyike olyan eseteket mutat be, ahol információs túldetermináltsággal állunk szemben. Az adottnak tekintett információk csoportja ... egyszerűen túl nagy ahhoz, hogy megfelelően kezelni tudjuk. A konzisztencia érdekében valamiről le kell mondani, az »adottnak« tekintett információkból valamit fel kell adni: a zavarba ejtő gazdagságot valahogyan kezelhető mértékűre kell szűkíteni.” (RESCHER 1976. i. m. 2; kiemelés tőlünk.) — Az olyan adathalmaz kezelésére azonban, amely a fenti értelemben túl sok információt tartalmaz, nem alkalmas a deduktív logika. A 3. pontban ugyanis láttuk, hogy a deduktív következtetések nem alkalmazhatók döntési helyzetekben.

10. Plauzibilis következtetések és az ellentmondások feloldása. — Az információs túldetermináltság feloldása csak úgy lehetséges, ha eldöntjük, mit adunk fel az egymásnak ellentmondó információk közül. Ehhez az előző pontban mondottak értelmében túl kell lépnünk a tisztán formális szempontokon, és valamilyen össze kell hasonlítanunk a lehetséges döntési alternatívákat. Amennyiben a következtetéseket az információfeldolgozás eszközeinek tekintjük (bővebben l. RESCHER 1976. i. m. 97. skk.), a plauzibilis következtetéseket felfoghatjuk úgy, hogy egy premisszahalmazt egy bizonyos plauzibilitással rendelkező információvá, vagyis a konklúzióvá alakítják (vö. 6. pont is). Ez lehetőséget teremt arra, hogy öszszemérjük az információhalmaz egyes részhalmazából levonható következtetéseket, és kiválasszuk a számunkra legvalószínűbbnek, legoptimálisabbnak, leghihetőbbnek tűnőt: „A logika ... alapján nem tudjuk megmondani, mi fogadható el ésszerűen a nem tökéletesen megbízható, sőt, egymásnak ellentmondó adatok tükrében... Azáltal, hogy a kognitív disszonancia kezelésére alkalmas eszközt ad a kezünkbe, a plauzibilitás elmélete megteremtí az ésszerű alapját annak, hogy megkülönböztessük a nem tökéletesen megbízható források egymással összeegyeztethetetlen leírásaiból származó, ellentmondásos adathalmazból levonható és le nem vonható következtetéseket.” (RESCHER 1976. i. m. 4—5; kiemelés tőlünk.)

11. Részleges összegzés: a plauzibilis következtetések és az ellentmondások fellépése közötti kétféle viszony. — A plauzibilis következtetések és az ellentmondások között a fent mondottakat összegezve alapvetően kétféle viszonyt állapíthatunk meg:

a) Egyfelől nem tökéletesen megbízható információkból kiindulva — azaz részleges bázis alapján (vö. 4., 6. és 8. pont) — kell érvelnünk. Tudjuk, hogy részleges bázisból csak plauzibilis következtetéseket vonhatunk le, melyek viszont bizonyos esetekben egymásnak ellentmondó konklúziókat eredményezhetnek: egymást kölcsönösen kizáró, de bizonyos szempontokból (egy-egy adott kontextusban) egyaránt plauzibilis hipotéziseket is felállíthatunk adataink megmagyarázására. Ez azt jelenti, hogy a plauzibilis következtetések alkalmazása egymásnak ellentmondó alternatívákhoz vezethet. Azaz az ellentmondások fellépésének forrása a plauzibilis következtetések lehetnek. (Természetesen a részleges bázis nem vezet szükségképpen ellentmondások fellépéséhez, viszont az ellentmondások fellépése a részleges bázis sajátosságaiból származó lehetőségek egyike.)

b) Másfelől a részleges bázisból plauzibilis következtetések konklúziójaként kapott (esetleges) ellentmondások feloldására ismét plauzibilis következtetéseket alkalmazhatunk, megvizsgálva, hogy az alternatívák közül melyik az, amely az adott kontextusban számunkra a leghihetőbb — reménykedve abban, hogy előbb-utóbb olyan információs állapotba jutunk, amelyben már nem lépnek fel újabb ellentmondások (l. még ehhez a 12. és 15. pontot is). Azaz: az ellentmondások feloldásának egyik lehetséges eszköze a plauzibilis következtetés.

Összefoglalva: a plauzibilis következtetések és az ellentmondások fellépése közötti szoros összefüggés a legegyszerűbben úgy jellemezhető, hogy a plauzibilis következtetés egyrészt az ellentmondások fellépésének egyik lehetséges forrása, másrészt az ellentmondások feloldásának egyik lehetséges eszköze.

12. A plauzibilis érvelés ciklikussága. — Az inkonzisztens premisszahalmazból kiindulva ciklikusan okoskodunk. Az adott problémákhoz újra és újra visszatérünk, és a részleges bázist más-más látens háttérfeltevessel kiegészítve a rendelkezésünkre álló információhalmazt újabb plauzibilis következtetések levonásával átalakítjuk, az egyes adatok (hipotézisek, alternatív magyarázatok) hihetőségét újraértékeljük. E ciklikus visszatérések során különböző — esetleg egymásnak ellentmondó — szempontok alapján arra törekszünk, hogy fokozatosan kirotáljuk a valamilyen okból nem elfogadható hipotéziseket: „Az ilyen érvelés alapötlete egy többlépcsős folyamat, melynek során újra és újra megvizsgáljuk ugyanazt a dolgot különböző és egymásnak kölcsönösen ellentmondó szempontokból... Körtörően vagy ciklikusan haladunk, és e körök vagy ciklusok során egy bizonyos kérdéshez egyszer ebből a megvilágításból, másszor egy másiktól térünk vissza ... ismételten megvizsgáljuk a teljes szituációt különböző 'változatok' fényében annak érdekében, hogy olyan átfogó, plauzibilis leírásához jussunk, amely — még végeredményként is — bizonyos dolgokat megoldatlanul és összeegyeztetetlenül hagyhat. ...egyszer ebből, másszor abból a szempontból tisztázzuk a dolgot, eltérő nézőpontokból visszatérve ugyanahhoz a kérdéshez, különböző és akár egymást kölcsönösen kizáró premisszákat használva felkifejtéséhez... Itt egyfajta fokozatos megközelítési folyamattal van dolgunk, ahol minden stádiumban olyasmit állítunk, ami szó szerinti értelemben hamis, és amit végül majd korrigálnunk kell. Olyan esetekben azonban, amikor zökkenőmentesen haladunk, ezek az egymást követő korrekciók egyre apróbb és jelentéktelenebb szempontokra vonatkoznak. Azzal kezdjük, hogy megmondjuk, mi az, ami »az első elemzés alapján« helyes — ez az első durva megközelítés. Aztán pedig hatályon kívül helyezzük ezt a megfelelő módosító »korrekcióval«. És így haladunk tovább. Minden stádiumban az, amit állítunk, szó szerinti értelemben véve nem helyes, hanem csupán egy bizonyos pontig helyes... Ez az eljárás általánosságban szükségtelen és értelmetlen a szigorúan deduktív okoskodásban.” (RESCHER 1987. i. m. 304; kiemelés tőlünk.)

Ily módon lehetővé válik, hogy ciklusainkat összehasonlítsuk és előrehaladásunkat értékeljük. Ennek során mindenekelőtt két kérdést vizsgálhatunk meg: a) Először is azt, hogy egy adott cikluson belül sikerült-e megszüntetnünk az ellentmondásokat (azaz konzisztens információhalmazhoz jutottunk-e), vagy legalábbis növekedett-e az egymásnak ellentmondó hipotézisek valamelyikének plauzibilitása. b) Másodszor pedig azt, hogy egy érvelési ciklusban fellelhető információmennyiség egészenek más érvelési ciklusok egészéhez viszonyítva mekkora a plauzibilitása — vö. ez utóbbihoz még a 16. pontban feltüntetett második idézetet is. Ez a ciklikus érvelésmód azonban semmiképpen sem jelent körben forgó érvelést: „Ez a ciklikus előreha-

adás kiemeli a plauzibilitás-elemzés szisztematikus alkalmazásában jelen lévő »önkorrekciós« elemet, mely lehetővé teszi a kezdeti adatok újraértékelését, ami az elemzés tényleges anyagát alkotja... Az »önkritika« szóban forgó válfaja nem ördögi vagy rosszindulatú körköröséget tükröz, hanem voltaképpen egyszerűen egy visszacsatolási folyamat, mely az elemzés egy későbbi, letisztultabb szakaszát használja fel abból a célból, hogy olyan finomításokat hozzon létre, amelyek helyesbítik a korábbi szakaszok alapját képező anyagot. Visszatérünk »ugyanahhoz a ponthoz«, azonban ezt egy másik kognitív szinten tesszük.» (RESCHER 1976. i. m. 119; kiemelések az eredetiben és tőlünk.)

(Noha jelen tanulmány keretében nem lehet célunk az érintett témakörök szakirodalmának teljes áttekintése, a félreértések elkerülése végett ezen a ponton megjegyezzük, hogy a ciklikus okoskodás különböző kontextusokban vált a tudományelméleti reflexió tárgyává. A teljesség igénye nélkül megemlítjük, hogy a ciklikus okoskodás technikáját például a korábban hivatkozott irodalmon túl matematikai példákön LAKATOS is bemutatja: Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai. Bp., Atlantisz, 1999. Megjegyezzük, hogy újabban a ciklikusság más összefüggésben is a tudományelmélet érdeklődésének előterébe került: például a mintegy másfél évtizede kialakulóban lévő tudományhermeneutika egyik alapvető problémaköre a tudományos megismerés ciklikusságának vizsgálata. A tudományhermeneutikáról reprezentatív képet nyújt pl. FEHÉR M. — KISS O. — ROPOLYI L. szerk., *Hermeneutics and Science. Proceedings of the International Society for Hermeneutics and Science.* Dordrecht, Kluwer, 1999.)

13. A plauzibilis érvelés prizmatikus volta. — A szigorúan deduktív érvelést alkalmazó, az ellentmondás-mentességet megsérthetetlen tudománymódszertani elvnek tekintő gondolkodás RESCHER szerint csupán a tudományok egy rendkívül szűk körére — mindenekelőtt a matematikára — vonatkozik. Az e csoportba tartozó tudományok axiomatikus felépítésűek; számukra az inkonzisztencia végzetes hiba. A tudományok nagy részénél azonban más a helyzet. A kutatás nem axiomatikus, hanem prizmatikus, amennyiben az ismereteket folyamatosan újraértékelő ciklusok során többféle szemszögből próbáljuk szemügyre venni az adott problémát. Itt az inkonzisztencia mindennapos dolog, amit hiba lenne végzetesnek tekinteni: „Óriási különbség van a következő két helyzet között: ha biztosnak tekintett (biztosan igaz) premisszák alapján érvelünk, és ha olyan premisszák alapján érvelünk, amelyek elfogadhatósága csupán a plauzibilitás talaján áll (amelyek igazsága csak plauzibilis vagy amelyek csak feltehetőleg igazak)... Ha olyan vizsgálatokkal foglalkozunk, amelyek során nem egyszerűen deduktívan érvelünk eleve biztos premisszák alapján, vagy ha érvelésünk menete ... nem deduktíve konkluzív, akkor teljes mértékben indokolt, hogy ... egy összefüggést prizmatikusan vizsgáljunk, nem csupán különböző, hanem akár ellentmondásos perspektívák változó megvilágításában.” (RESCHER 1987. i. m. 306—7; kiemelés tőlünk.) Továbbá: „...a matematikai okoskodás területén kívül ez a »prizmatikus« módja annak, hogy egy dolgot különböző nézőpontokból vegyünk szemügyre ... tökéletesen értelmes és teljes mértékben hasznos eljárás lehet” (RESCHER 1987. i. m. 313; kiemelés tőlünk.)

Hasonlóképpen PÓLYA is rámutat a problémamegoldás prizmatikus voltára: „Amikor valamilyen összetett egészet vizsgálunk, akkor figyelmünket majd az egyik, majd a másik részlet vonja magára. Elkülönytünk valamilyen részletet, arra összpontosítjuk a figyelmünket, beállunk reá, azt hangsúlyozzuk, azt emeljük ki a környezetéből, azt vizsgáljuk meg nagyon alaposan. Azután a »fényszórával« más részletre térünk, most ezt emeljük ki, és így tovább. Különböző részek átvizsgálása és egyiknek-másiknak az átértékelése után szükség lehet az egész helyzet új elképzelésére. Néhány részlet újraértéke-

lése egészen más színben tüntetheti fel a problémát... Az újraértékelésnek ez az összetett hatása teljesen új helyzetet teremthet, a részletek valamilyen más, harmonikusabb ös z z s z e k a p c s o l á s á h o z vezethet. Elkülönítés és összekapcsolás egymást kölcsönösen kiegészítve segíti elő a megoldást.” (A problémamegoldás iskolája. Bp., Tankönyvkiadó, 1985. 2: 80; kiemelések az eredetiben).

14. Az ellentmondás-mentesség mint ideál. — Az ellentmondás-mentesség elve fontos norma, amelyet minden olyan esetben feltétlenül követnünk kell, amikor egyáltalán lehetséges. Ugyanakkor az esetek egy jelentős részében csupán olyan ideálnak tekinthetjük, amelynek elérésére ugyan mindenképpen törekednünk kell, de amelyet tudományos megismerő tevékenységünk során gyakran nem tudunk megvalósítani: „Ismeretelméleti perspektívából az ellentmondás-mentességet, csakúgy, mint a teljességet, idealizációnak tekinthetjük, ... olyan regulatív ideálnak vagy telosnak, amelyet ... nem feltétlenül kell állítanunk vagy megkövetelnünk azon igen komplex konkrét esetekkel kapcsolatban, amelyekkel gyakorta szembesülünk” (RESCHER 1987. i. m. 316; kiemelés az eredetiben és tőlünk). Továbbá: „...hipotézisek egymásnak kölcsönösen ellentmondó halmazainak jelenléte, valamint az eliminálásukra tett állandó készítés és kísérletek igen lényegesek a tudomány mozgásban tartása, a tudományos változás és fejlődés szempontjából ... nem szabad elhamarkodottan feladnunk a klasszikus logikai konzisztencia követelményeit mint tudománymetodológiai elvet ... az ellentmondások permanens megjelenése és a lokalizálásukra valamint eliminálásukra tett állandó készítés nélkül a tudományból eltűnnének a változások és holtpontra jutna” (FEHÉR 1990. i. m. 234).

15. Az ellentmondás-mentesség lokális jellege. — Kognitív felépítésünkéből az következik, hogy mindig ellentmondás-mentességre törekszünk. Az ellentmondás-mentességért viszont komoly árat kell fizetnünk, mert információvesztéssel jár, hiszen az egymásnak ellentmondó, de egyaránt lehetséges információk egy részét fel kell adnunk. Ez azt jelenti, hogy a rendelkezésünkre álló és az adott pillanatban teljes bizonyossággal nem kizárható alternatívák közül egyeseket figyelmen kívül kell hagynunk. Vizsgálatunk tárgyának szintjén egyre szűkítve a megragadott jelenségek körét csupán lokális ellentmondás-mentességet érhetünk el; nincs azonban semmi biztosítékunk arra, hogy valaha is teljesen ellentmondásmentes rendszerhez jutunk. A lokálisan ellentmondásmentes részrendszerek között ugyanis globálisan olyan ellentmondások léphetnek fel, amelyek az adott információs állapotban feloldhatatlanok: „...lokálisan — a kutatás bármely sajátos területén — mindig konzisztenciára törekszünk lokálisan alkalmazható döntési kritériumok égisze alatt. Ugyanakkor felismerhetjük — és fel is kell ismernünk —, hogy talán nem lesznek, sőt olykor biztosan nem lesznek olyan kritériumok, amelyek globálisan invariánsak kutatási törekvéseink teljes spektrumában.” (RESCHER 1987. i. m. 312; kiemelések az eredetiben.)

16. Az inkonzisztencia tolerálhatósága. — A deduktív, illetve a plauzibilis érvelés másképp viszonyul az ellentmondások tolerálhatóságának kérdéséhez is. Tisztán deduktív rendszerekben (a paradoxonoktól eltekintve) nem léphetnek fel ellentmondások, nem merül fel az ellentmondások valamilyen értelemben vett keze-lésének szükségessége sem: „A deduktív ... érvelésnél a konzisztencia minden. Ha a kiindulópontnak tekintett, előzetesen elfogadott premisszák halmaza nem konzisztens, akkor ezen halmaz alapján nem juthatunk elfogadható eredményekhez. Ha a levont következtetések nem konzisztensek, elfogadhatatlan helyzetbe kerülünk.” (RESCHER 1987. i. m. 311.)

A plauzibilis érvelés esetében ezzel szemben szó lehet az inkonzisztencia átmeneti akceptálásáról: „Bizonyos körülmények között ésszerű lehet, hogy elfogadjuk

az állítások egy S halmazát, melynek inkonzisztenciájában bizonyosak vagyunk, például ha a következő feltételek teljesülnek:

a) Nyomós okunk van arra, hogy akceptáljuk az S állításhalmaz minden egyes tagját.

b) Az S halmaz inkonzisztens (és ennek tudatában vagyunk).

c) Bár S konzisztenciája elméletileg bármikor helyreállítható bizonyos elemeinek törlésével, ezt (mint mindig) sokféle módon tehetjük meg, és mivel adottak az információk hozzáférhetőségének és feldolgozásának azon korlátai, amelyek között valójában a gyakorlatban munkálkodunk, egyszerűen nincs megfelelő módja annak, hogy igazoljuk bármelyik konzisztencia-helyreállítási javaslat preferálását az alternatíváival szemben.

Ilyen körülmények között ésszerű volna megőrizni S iránti elkötelezettségünket — legalábbis ideiglenesen, további értesítésig. Ilyen esetekben ugyanis a konzisztencia eliminálással történő helyreállításának kívánalma oly módon kerül összeütközésbe más kognitív szükségletekkel (ti. az S elemeit alátámasztó kutatási standardokhoz való ragaszkodással), hogy az utóbbiak a kérdéses speciális körülmények között lényegesebbnek bizonyulhatnak, mint az előbbi” (RESCHER—BRANDOM 1980. i. m. 51. skk.; kiemelések az eredetiben és tőlünk).

17. A plauzibilis érvelés racionalitása. — Ellentétben a jelen tanulmány 1. szakaszában az analitikus tudományelmélet standard felfogásáról mondottakkal, a racionalitás nem azonosítható a deduktív következtetések alkalmazásával. Abból, hogy a plauzibilis következtetések konklúziója nem bizonyossággal igaz — hanem csupán hihető, fallibilis, kontextusfüggő —, nem következik, hogy nem racionális: „Viszont akkor, amikor a plauzibilitás elmélete meghaladja a logika ... tisztán formális megfontolásait, ... nem lépi át a racionalitás határait. Akkor, amikor »ésszerű« kiutat keres az ilyen konfliktusokból — olyat, amelyben ésszerűen gondolkodó emberek minden további nélkül egyetérthetnek — az a cél vezérli, hogy a következtetéseket racionálisan összehangolja és koordinálja.” (RESCHER 1976. i. m. 5; kiemelés tőlünk.)

18. Inkonzisztencia és racionalitás. — A korábban az inkonzisztenciáról mondottakkal összefüggésben az inkonzisztenciát sem kell feltétlenül kizárnunk a racionális megismerésből, noha elkerülésére mindig törekednünk kell: „Ellentétben a széles körben elterjedt nézettel, nem kell azt az álláspontot elfoglalnunk, hogy a konzisztencia nélkülözhetetlen előfeltétele a meggyőző gondolkodásnak és a racionálisan elfogadható reflektálásnak. A konzisztenciát ésszerűen olyan tulajdonságnak tekinthetjük, amely csak a formalizálható gondolkodás szűk területei (a tiszta és alkalmazott matematika) számára fontos, de amely nem jellemzi általánosságban a racionális gondolkodást. A konzisztencia fenntartását tehát ugyanolyan fontosnak vélhetjük, mint a teljesség, az egységesség vagy az egyszerűség elérését — olyan fontos kognitív értékeknek, amelyet ápolnunk és becsülnünk kell. A konzisztenciának nyilvánvalóan és vitathatatlanul episztemikus kívánalomnak kell lennie... A konzisztencia olyasmi, amire végső soron törekednünk kell, nem olyasmi, amit kezdettől fogva megkövetelhetünk. Semmiképpen sem szabad a racionalitás abszolút követelményének tekinteni — olyasminek, aminek hiányában az egész vállalkozás hajótörést szenved” (RESCHER, Racionalitát. Eine philosophische Untersuchung über das Wesen und die Begründung der Vernunft. Würzburg, Königshausen—Neumann, 1993. 107; kiemelés tőlünk). Továbbá: „...ahogyan KLEIN mondja, »...ha valaki úgy véli, hogy igazolt vélekedéseink némelyike hamis, nem csupán elfogulatlan a jövőben esetlegesen felbukkanó diszkonfirmáló bizonyítékokkal szemben, hanem tovább fogja folytatni a keresést új bizonyítékok után, és tudatosan újra fogja értékelni a már rendelkezésére álló bizonyítékokat«... Ez az elfogulatlanság megakadályozhatja, hogy a tudomány dogmatikussá váljon, míg az inkonzisz-

tencia feloldásának követelménye és rendelkezésünkre álló technikái azt gátolhatják meg, hogy a ténylegesen létező tudomány ismeretelméleti vagy logikai káoszba zuhanjon. És ez az oka annak is, hogy a ténylegesen létező tudományt — annak ellenére, hogy mindig gyengén inkonzisztens — teljes mértékben racionális és valóban tudományos vállalkozásnak tekinthetjük.” (FEHÉR 1990. i. m. 238. skk.; kiemelés tőlünk.)

C) Összegzés. — A 2. A) és B) pontban elmondottak összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a plauzibilis következtetések és az ellentmondások fellépése között alapvetően az alábbi összefüggések állnak fenn:

a) Egyfelől a tudományos elméletekben fellépő ellentmondások egyik forrása az, hogy kénytelenek vagyunk bizonytalan információk alapján, hiányos és/vagy inkonzisztens információhalmazból kiindulva érvelni és következésképpen plauzibilis következtetési sémákat alkalmazni; a plauzibilis következtetések alkalmazása pedig azzal az eredménnyel jár, hogy különböző irányokból közelítve az adott, megoldandó problémához, olyan konklúziókat kapunk, amelyek ellentmondhatnak egymásnak.

b) Másfelől az elméletben ily módon fellépő ellentmondások feloldásának egyik eszköze az, hogy plauzibilis okoskodással szűkítjük a lehetőségek körét egészen addig a pontig, amíg a létrejövő információs állapot már — legalábbis lokálisan — kezelhető számunkra, de még nem jár olyan információvesztéssel, amelyet nem vállalhatunk.

c) A plauzibilis érvelésnek kezelnie kell az ellentmondást tartalmazó adathalmaz információs túldetermináltságát.

d) A b) pontban említett plauzibilis érvelés során ciklikusan haladunk, amennyiben újra és újra visszatérünk korábbi feltevéseinkhez, folyamatosan újraértékelve őket.

e) A ciklikus újraértékelések prizmatikusak, mivel új és új nézőpontokból közelítünk feltevéseinkhez.

f) Bizonyos esetekben e ciklikusan és prizmatikusan haladó plauzibilis érvelési mechanizmus eredményeképpen feloldhatjuk a kiinduló feltevéseink bizonytalanságából és az adataink hiányos voltából származó ellentmondásokat, más esetekben viszont a globálisan fel nem oldható ellentmondást is vállalnunk kell, miközben lokálisan ellentmondás-mentességre törekszünk.

A nyelvészeti problémamegoldás jelentős része tipikusan az inkonzisztens háttérismeretekből kiinduló plauzibilis érvelés ily módon jellemzett eszközeit alkalmazza. Ennek szemléltetésére — miután bevezettük azokat a háttérfeltevéseket, amelyek segítségével az 1. szakaszban körvonalazott esettanulmányt bemutathatjuk —, írásunk következő részében WURZEL affrikáta-elméletének argumentációs szerkezetét elemezzük, és levonjuk a (H2) és a (H2') hipotézisekre vonatkozó következtetéseinket.

(Folytatjuk.)

KERTÉSZ ANDRÁS — RÁKOSI CSILLA

Contradiction and plausible inference in linguistics

Preliminaries to an investigation of the argumentation structure of linguistic theories

This paper discusses the methodology of scientific inquiry and is a preliminary study written for a research project entitled “The empirical bases of theories of cognitive semantics”. It consists of two major parts (the second of which will be published in this year’s third issue of the present journal). The first section of Part One exposes the problem by drawing the reader’s attention to the relevance of the metatheories which linguistic theories implicitly presuppose. In the second

section, some of the literature on plausible inference is briefly summarised, with special emphasis on the relationship between deduction and plausible inference, as well as on how inconsistency and plausibility are interconnected. Part Two is a case study containing a methodological analysis of W. U. Wurzel's theory of affricates. Employing the concepts and methodological background assumptions introduced, the authors point out the internal contradictions of that theory and consider the possibility of resolving those contradictions by the use of plausible inferences. In the final section, general conclusions are drawn that go beyond the particular case study and concern basic mechanisms of theory construction in linguistics.

ANDRÁS KERTÉSZ — CSILLA RÁKOSI

Magyar értelmező kéziszótár*

1. A „Magyar értelmező kéziszótár” (a továbbiakban: ÉKsz.) második, átdolgozott kiadása (a továbbiakban: ÉKsz.²) jelentős határátkelő a magyar szótárirodalom újabb kori történetében.¹

Ismertes ugyanis az a sajnálatos tény, hogy a CZUCZOR—FOGARASI „nagyszótára” (1862—74), továbbá BALLAGI MÓR „A magyar nyelv teljes szótára” (1868—73), a mai kéziszótár tulajdonképpeni elődje után a szinkrón egynyelvű szótárirás folytonossága megszakadt, az ÉrtSz. megjelenéséig (1959—62) csaknem százados ür tátong. „Magyarország talán egyedül áll Európa nemzetei közt abban, hogy nincs korszerű értelmező szótára” — állapította meg ORSZÁGH LÁSZLÓ a készülő ÉrtSz.-t ismertető tanulmányában (Nyr. 1953: 387). Az ÉrtSz. megalkotása tehát százados adósságot törlesztett, s alighogy megjelent utolsó kötete, nyomában, ezúttal a folyamatosságot biztosítva, a Nyelvtudományi Intézet e célra szervezett munkaközössége hozzájárult az ÉKsz. szerkesztéséhez (I. JUHÁSZ JÓZSEF — SZŐKE ISTVÁN, A Magyar Nyelv Kéziszótára. (A képes értelmező szótár munkálatai és mintaszócikkei): MNy. 1964: 257—73). Az ÉKsz. 1972-ben látott napvilágot, egy kötetben (I. RUZSICZKY ÉVA: MNy. 1974: 111—4), a nagyközönség számára készült, s hogy eleven igényt elégített ki, ennek bizonyítéka, hogy három évtized alatt kilenc, szövegében változatlan kiadás követte.

Am a változatlanságot semmiképp sem írhatjuk javára. Külföldi példák tanúsítják ugyanis, hogy a szinkrón egynyelvű szótárakat folyamatosan — de legalább öt-tíz évenként — kiegészíteni, megújítani, korszerűsíteni kell. A (három évtizedes) változatlanság viszont nemcsak az új nyelvi fejleményeknek nem adott helyet, hanem az időközben bekövetkező változásoknak figyelmen kívül hagyásával az elavultat konzerválta. Különösen érvényes ez az ideológiai tartalmú szócikkekre. A gyökeres, érdemben való átdolgozást

* Második, átdolgozott kiadás. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében az Akadémiai Kiadó Szótárszerkesztőségének közreműködésével. Főszerkesztő PUSZTAI FERENC. Szerkesztők GERSTNER KÁROLY, JUHÁSZ JÓZSEF, KEMÉNY GÁBOR, SZŐKE ISTVÁN, VÁRADI TAMÁS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. XXIV, 1057 lap.

¹ A *kéziszótár* fogalma és elnevezése már a Magyar Tudós Társaság 1843—1844. évi gyűlésein szóba került; Vörösmartyék ugyanis azt tervezték, hogy a kétnyelvű Zsebszótárt fejlesztik egynyelvű *értelmező kéz szótár*-rá, „a Nagy Szótár hirtelen el nem készülvén” (I. GALDI LÁSZLÓ, Az akadémiai Értelmező Szótár első terve: Nyr. 1957: 86—91). Újabb időben az ÉrtSz. első terve *kézi szótár* formájában öltött testet (I. ORSZÁGH LÁSZLÓ, Mutatvány „A magyar nyelv kézi szótár”-ból: MNy. 1954: 225—33).

is — bár folyamatos volt az adatok gyűjtése a szótár felfrissítésére — az ideológiai-politikai kötöttségek késleltették, akadályozhatták.

A rendszerváltás utáni években vált élesen nyilvánvalóvá, hogy ismét előállt a három évtizeddel korábbi helyzet: a magyar nyelvnek nincs korszerű értelmező szótára. S a Nyelv-tudományi Intézetben — KISS LAJOS javaslatára — megérlelődött az a felismerés, hogy átmeneti megoldásul a feladat a ÉKsz. átdolgozása. A munkálatok 1993-ban már folytak (vö. PUSZTAI FERENC, Új és változó szavaink szótárokozása. In Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Bp., 1995. 322). 1994-ben pedig az egri lexikológiai és lexikográfiai kongresszuson „Leíró lexikográfiánk változó és változatlan feladatai” címmel PUSZTAI FERENC a készülő átdolgozás elméleti kérdéseiről és módszertani eljárásairól nyújtott átfogó képet (MNy. 1994: 413—21 és MNyTK. 201. sz. Bp., 1994. 33—41). Az átdolgozás szempontjait és az azzal összefüggő részfeladatokat pedig 1995-ben a szerkesztők tíz pontban foglalták össze (ÉKsz.² [V]—VI). Az átdolgozás előrehaladott stádiumában a műhelymunka mélyrétegeibe enged bepillantást PUSZTAI FERENCnek „A XX. század műveltségváltozásai és nyelvi változásai” című tanulmánya (MNy. 2000: 385—91).

Az „Előszó a második, átdolgozott kiadáshoz” 2003. március 10-én kelt (ÉKsz.² VIII), feltehetően ez a kézirat lezárásnak is időpontja. A kötet sajtóbemutatója július 9-én volt (PUSZTAI: MNy. 2003: 365). A kiadó előzetes híradása szerint a szótár kétféle kivitelben, „elegáns műbörkötésben, illetve praktikus papírkötésben” (kemény kötésben) készül(t) (Könyveink 2002—2003. Akadémiai Kiadó, Bp., 78). A papírkötéses változat hátsó kötéstáblájának külső oldalán a kiadást reklámozó felsorolásban két fontos, máshol nem található adat olvasható: a szótár közel 75 000 címszót, illetve közel 5000 új címszót tartalmaz.

2. A szótár bevezető része ([V]—XXIV) a következő fejezetekből áll: „Előszó a második, átdolgozott kiadáshoz”; „Előszó az első kiadáshoz”; „Tájékoztató”; „Rövidítések és jelek”. — A „Tájékoztató” az alábbi alfejezetekre oszlik: „Az átdolgozott Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz.²) jellegéről és szerkezetéről”, „A szócikk bevezető része”, „A gyakorisági mutatók”, „A szócikk értelmező és szemléltető része”, „A szócikk vége (az etimológia)”, „A magyar szóragozás alapmintái”, „Igei minták”, „Névszói minták”. — A teljes magyar ábécé nyomtatott nagy- és kisbetűinek felsorolása zárja a befejező részt.

A (tulajdonképpen) „Előszó” az ÉKsz. átdolgozásának előzményeit és szempontjait tárja fel. Ami az előzményeket illeti, két forráscsoportra támaszkodtak: „Egyrészt Juhász József, Pusztai Ferenc, Szőke István szógyűjteményeire, illetőleg Dorogman Györgynek két (az ÉKsz.-ban meglelt elírásokat, hiányokat is lajstromozó) kéziratára; másrészt az 1990-es években folyamatosan megjelent szótárakra.” Ezek sorában szerepelnek többek közt: az „Akadémiai kislexikon” két kötete, a „Magyar Larousse” három kötete, a „Képes diákszótár”, az „Idegen szavak és kifejezések kéziszótára”, „Magyar szlengszótár”, „Magyar helyesírási szótár”. E forrásanyag értékesítése mellett a friss adatokat gyűjtő munkát a kézirat szerkesztésének lezárásáig megszakítás nélkül végezték.

Az „Előszó”, mint már utaltam rá, közli az átdolgozás tíz pontban összefoglalt szempontjait. Továbbá felhívja a figyelmet az átdolgozott szótár két újdonságára. Az egyik úttörő vállalkozás: mutatványanyagot közölnek „az erdélyi, a szlovákiai és a kárpátaljai magyar regionális elterjedtségű szókészlet elemeiből”. (A kezdeményezésről I. PUSZTAI FERENC: MNy. 1994: 417—8, 2000: 387, Nyr. 2003: 365—6; LANSTYÁK ISTVÁN: Nyr. 2003: 377; valamint I. az ennek háttérében lezajlott vitát a magyar nyelv többközpontúságáról: LANSTYÁK ISTVÁN: Nyr. 1995: 213—36, DEME LÁSZLÓ: Nyr. 1995: 357—65; LANSTYÁK ISTVÁN: MTud. 1995: 1170—85; BENKŐ LORÁND: MTud. 1996: 310—18.)

A másik nemcsak ennek a szótárnak, hanem egyúttal a magyar szótárirodalomnak az újdonsága, hogy minden címszó mellett piktogram utal a szó előfordulásának gyakori-

ságára. A gyakorisági adatok ilyen mértékű bemutatását az a 150 millió szavas Magyar Nemzeti Szövegtár tette lehetővé, amely 1997 és 2002 között készült VÁRADI TAMÁS vezetésével a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Korpusznyelvészeti Osztályán.

A „Tájékoztató”-ból értesültünk az ÉKsz.²-nak egy további igen fontos újításáról, amelyet a szavak nyelvhelyességi minősítésében vezettek be. Nevezetesen arról, hogy — eltérően az ÉKsz. eljárásától, amely „egy-egy szó vagy jelentés magyartalan, helytelen, ezért gondosabb fogalmazásban, igényesebb beszédben kerülendő voltát egy kis (*) jelezte” — az ÉKsz.². a csillag helyett egyrészt „olyan tartalmaz, az árnyalatokat is kifejező szavakkal” él, amelyeket egyébként az ÉKsz.¹ is alkalmazott (mint: *helyesen; helyesebben; pongyola haszn.* stb.), másrészt több esetben a *biz(almas)* minősítést használja.

A szoros értelemben vett nyelvhelyességi minősítést kiegészíti a stílusminősítések széles skálája: *argó, biz(almas), durva, pejor(atív), szépítő, trágár, tréffás, vál(asztékos), vulg(áris)*. Ezek közül a munkálatok során nem kis gondot okozott az *argó*, a *durva*, a *vulg(áris)*, a *biz(almas)* meg a *pejor(atív)* minősítés következetes elhatárolása (l. PUSZTAI FERENC: MNy. 1994: 419—20). A megoldásról a „Tájékoztató” így számol be: „A *vulgáris (vulg)* stílusminősítés hatáskörét szűkítettük: a pejoratív tartalmát erősítettük fel. A pejorativitást jelölő minősítések közé felvettük még a *trágár*-t, elsősorban azoknak a szemérem sértő szavaknak a megjelölésére, amelyek (tabusítva) az ÉKsz.-ból kimaradtak. Ezeknek a viszonya (a növekvő pejorativitás irányában) így módosult: *vulg[áris]* ’bántóan közönséges, alantas v. kirívóan igénytelen’ → *durva* ’sértően, megalázóan (gyakran kakofemisztikusan) nyers’ → *trágár* ’szemérem sértően illetlennek tekintett, tabusított megnevezéseket (gyakran tüntetően) kimondó <beszédmód>’. Ugyancsak szűkítettük az *argó* kategóriáját. Az ÉKsz.-ban ekként megjelöltek tekintélyes része ugyanis inkább a *bizalmas* nyelvhelyességi elem — a gyakoriságát tekintve is.” (vö. PUSZTAI: Nyr. 2003: 363—4).

Hogy jobban megértsük, miről van szó, ragadjunk ki a *vulgáris, durva, trágár* által minősített szavak közül néhányat:

Vulgáris: *kakál, pisál, punci, serbli*.

Durva: *megdug, hímringyó, puca, fing, fos(ik), hügyos, szar* (és összetételei: *-evő, -házi, -jancsi, -jankó, -keverés, -keverő, -rágó*), *seggdugasz, spiné*.

Közülük — e szókincs terén kevésbé jártas olvasók kedvéért — megadom a jelentését az alábbiaknak:²

megdug ts *durva* ige Férfi nőt magáévá tesz.

hímringyó fn *durva* 1. Nőies férfi. 2. Homoszexuális (kapcsolatban női szerepű) férfi.

puca fn *durva* Hímvesző. Sz: *Nincs vér a ~jában*: gyámoltalan, férfiatlan; *Van vér a ~jában*: bátor, beleváló férfi.

Trágár: *basz(ik)* és továbbképzett alakjai: *bazmeg, megbasz, kibaszik, lebasz, odabaszik, rábasz(ik), fasz, lófasz, picsa, pina*.

A szűrőpróbából annyit megállapíthatunk, hogy az emésztés végtermékeivel kapcsolatos szavak jórészt a *durva* kategóriába kerültek, a nemi életre vonatkozó tabusított (az ÉKsz.-ból kihagyott) szavak zöme pedig a *trágár* minősítést kapta. Tegyük még hozzá: ez utóbbiak nemcsak önálló használatban, hanem különösen a velük szerkesztett kifejezésekben gyakran szándékosan (szemérem)sértőek. Például:

lófasz fn *trágár* 1. Mén hímveszője. 2. Indulatos tagadás kifejezése: *~(t sem ér)!*: értéktelen, semmit sem ér; *~(t)!*: semmiképpen sem, szó sem lehet róla!

² Itt a és a továbbiakban a szó szófaji megjelölését és minősítését, valamint a szócikk értelmező és szemléltető részét idézem, de — helykímélés céljából — nem közlöm a gyakorisági mutatót és az etimológiát.

picsa fn *trágár* 1. Női szeméremtest. Kif.-ekben: *menj a ~ba!*: *menj a pokolba, a fenébe!* ~n *rúg* vkit: *átv* is fenéken rúg, kirúg vhonnan. 2. Ellenszenves nő. *Hülye ~!*

Nem kétséges: (az egyéni nyelvhasználati tapasztalat alapján) vitatni lehet azt, hogy egy-egy szó melyik kategóriába tartozik inkább. A fentiek közül véleményem szerint például nem illik a *vulgáris* csoportba (bár tabusított volt) a *punci* 'kislány v. fiatal nő szeméremteste' jelentésű szó, inkább *bizalmas* v. *gyermeknyelvi*; olyan szavak közé tartozik, mint a *kuki* v. a *pisilő*.

Mind az ÉrtSz., mind az ÉKsz. feladatának tekintette a nyelvi műveltség szolgálatát, a szavak nyelvhelyességi és stílusminősítését. ezt a feladatot az ÉKsz.² is vállalta, s a nyelvi jelenségek és a nyelvszemlélet változásához igazodva az előbbieknél árnyaltabban, nagyobb körületekintészel oldotta meg. Ezzel azt a nemes hagyományt folytatta, amelyről BÁRCZI GÉZA a készülő ÉrtSz. kapcsán így vallott: „E szótár hivatva van a nyelvi öntudatot, s ezen keresztül a nyelvi kultúrát, minden nemzeti kultúrának, sőt az egyetemes kultúrának az alapját fejleszteni, közönségünk sokszor fogyatékos stílusértékét megfelelő módon nevelni, sőt talán kialakítani. Egész magyarságunk művelődésének fontos fegyverrévé kell, hogy váljék ez a szótár, mely remélhetőleg nemcsak minden tollforgató embernek, de minden öntudatos olvasónak állandó segítő társa lesz.” (MNY. 1960: 8).

Ám napjainkban a nyelvészek egy kisebb csoportja kétségbe vonja az értelmező szótár nyelvművelő szerepének, sőt egyáltalán a nyelvművelésnek jogosultságát. Legutóbb LANSTYÁK ISTVÁN sorakoztatta fel — jórészt már korábról ismert — érveiket „A magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában” címmel (Nyr. 2003: 370—88); bár ő is kénytelen elismerni, hogy „a kisebbségi kétnyelvűség körülményei közt a korrekt nyelvi tanácsadásra való igény a beszélők részéről annyira egyértelmű, hogy nem lehet semmibe venni” (uo. 373); valamint azt, hogy „az emberek a szótáraktól leggyakrabban épp azt várják, hogy a standard nyelvváltozat szókészletében való eligazodást könnyítsék meg számukra” (uo. 383). Igen, így van ez Magyarországon is; az emberek a nyelvészek alkotta értelmező szótártól elvárják, hogy a szókészlet különféle rétegeiben eligazítást nyújtson, a nyelvhasználati kétségekben pedig árnyaltan, de határozottan foglaljon állást. Vagyis, amint CZIGÁNY LÓRÁNT az ÉrtSz. normatív szerepének lehetőségeit mérlegelve leszögezi: „a szótár döntőbírói tisztét a lehetőségekhez képest el kell fogadnunk Kiskundorozsmán és Londonban egyaránt” (Vakrepülés. Írások az emigrációból. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Bp., 2003. 25).

Nem kívánok ezúttal részletkérdésekbe bocsátkozni, csupán azt jegyzem meg, hogy az ÉKsz.² gyakorlata nemcsak a magyarországi elvárásoknak felel meg, hanem „eurokonform”, sőt a nemzetközi eljárásokkal is összhangban van. Elég egy pillantást vetni az angolszász gyakorlatra, vagyis fellapozni néhány újabb kiadású angol nyelvű szótárt, hogy meggyőződjünk arról: a szavaknak nyelvhasználati és stílusminősítéséről nem mondtak le. Ime:

A „Random House Websters Unabridged Dictionary” (Second Edition. Random House, New York, 1997.) stílusminősítései (*Labels of style*) közt találjuk az *Informal*, *Nonstandard*, *Slang*, *Vulgar*, *Offensive* jegyet. Közülük a *Vulgar*: „Vulgar terms are considered inappropriate in many circumstances because of their association with a taboo subject. Major taboo subject in English-speaking cultures are sex and excretion and the parts of the body associated with these functions. A *Nonstandard* pedig: „A nonstandard term is characteristic of the speech of persons with little education and is often regarded as a marker of low social status.”

A „Longman Dictionary of Contemporary English” (Third Edition with New Words Supplement. Pearson Education Limited. Edingburgh Gate, Harlow, Essex, 2001.) nemcsak *formal* és *informal*, továbbá *slang* és *spoken* változatot különböztet meg, hanem a

taboo-val jelzett szavak használatát kifejezetten kerülendőnek minősíti: „a word that should be not used because it is very rude or offensive”.

A. S. HORNBY szótára, az „Oxford Advanced Learner’s Dictionary” (Sixth edition. Radically revised for new millenium. Edited by Sally Wehmeier. Oxford University Press, 2000.) a legnagyobb példányszámban „fogyasztott” angol értelmező szótár a szokásos minősítések (*approving, disapproving, formal, informal, offensive, slang* stb.) mellett a *taboo*-val jelzett szavakra külön Δ piktogrammal hívja fel a figyelmet, mert „Taboo words are likely to be thought by many people to be obscene or shocking and you should avoid using them.”

Sapientia sat.

3. Az „Előszó” leszögezi, hogy az ÉKsz.² nem új szótár, hanem az ÉKsz. átdolgozott és bővített változata. Az átdolgozás tudománytörténeti jelentőségét és lexikográfiai következményeit legutóbb bővebben is kifejtette PUSZTAI FERENC (Nyr. 2003: 262 skk.). Az átdolgozás műveletének eredményei egyfelől az új címszavak, másfelől az új, valamint a módosított jelentések.

A szótárban tallózva meglepi az olvasót az új szavak sokasága. A korunkban lezajló gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, tudományos és technikai változásoknak a szókészletben megnyilvánuló változásai, az új világnak, amelyben élünk, mozgunk és vagyunk, fény- és árnyoldalai kaleidoszkópszerűen tárulnak elénk a szótár lapjain: *áfa, biotermék, cirkogejzír, diszkont-áruház, drogambulancia, emdéeifes, emeszpés, euró, fideszes, globalizáció, graffiti, hálapénz, hírtelevízió, jogharmonizáció, kárpótlási jegy, kérekbilinc, klónoz, kondigép, kreditrendszer, lízing, lombikbébi, másság, miépes, minimálbér, mountain-bike, olajszőkítés, ombudsman, ózonlyuk, paparazzo, pedofil, pénzmosás, pizzéria, plaza, projekt, stroke, szkinhed, szponzor, szupermarket, taj-szám, tanga, telefonszex, termálturizmus, testékszer, topless, tömbrehabilitáció.*

Forgassunk ezen a kaleidoszkópon, s a híradás- és számítástechnika nemrég megismert szavaira bukkanunk: *cédé, csip, digitális, drótposta, egér (a számítógépé), e-mail, fax, hangposta, hardver, hifitorony, internet, input, inzert, kijelző, kiprintel, kompaktlemez, kurzor, mikroprocesszor, mobiltelefon, online, printer, szoftver, telefonkártya, tele-text, terminál, világháló, walkman, winchester, xerox.*

Aki kedvét leli benne, az étrendünkbe újabban került finomságok közt válogathat e sajátos képernyőn: *avokádó, brojlercsirke, brokkoli, camembert, cukkini, fondue, gofri, hamburger, hot dog, instant leves, lasagne, kapucsínó, kecsöp, kivi, melegszendvics, müzli, patison, pizza, pop-corn, steak, sztracsatella.*

Az új szavak mellett jelentős csoportot alkotnak az újonnan szótározott szavak, vagyis azok, amelyek ismertek voltak a korábbi nyelvhasználatban, de az ÉKsz.-ből valamilyen okból kimaradtak, s így az ÉKsz.²-ban új címszóként szerepelnek. --- Tekintsük át a következő, azonos tartalmi jegyeket hordozó és azonos szerkezetű szócikkek egy kisebb csoportját!

elnémetesedik tn ige <Nem német> a nyelvében és öntudatában németté válik. *elnémetesít* ts ige <Más nép, nemzetiség közösségébe tartozó személyt, (nép)csoportot> (szándékos) ráhatással nyelvében és öntudatában németté tesz.

eloroszosít ts ige <Más nép, nemzetiség közösségébe tartozó személyt, (nép)csoportot (szándékos) ráhatással> nyelvében és öntudatában oroszra tesz. *eloroszosodik* tn ige Nem orosz a nyelvében és öntudatában oroszra válik.

elrománosít ts ige < Más nép, nemzetiség közösségébe tartozó személyt, (nép)csoportot (szándékos) ráhatással> nyelvében és öntudatában románra tesz. *elrománosodik* tn ige Nyelvében, öntudatában fokozatosan románra válik.

elszlovákosít ts ige *ritk* <Más nép, nemzetiség közösségébe tartozó személyt, (nép)csoportot (szándékos) ráhatással> nyelvében, öntudatában szlovákká tesz. *elszlovákosodik* tn ige Nyelvében, öntudatában fokozatosan szlovákká válik.

A felsoroltak közül az ÉKsz.²-ban új szócikkek: *eloroszosít*, *elrománosít*, *elszlovákosít*, amelyeket nem volt tanácsos felvenni az ÉKsz.-ba, mert napi politikai vonzatuk miatt esetleg sérthették volna — úgymond — a szomszéd népek érzékenységét; az *elnémetesít* viszont nem rejtett ilyen veszélyt, mert a történelmi múltra vonatkozott értelme. Hasonlóképp valószínűleg politikai megfontolásból nem szótározták az alábbi, az ÉKsz.²-ban újonnan beiktatott szavakat:

bárisnya fn *tréf* v. *gúny* *bárisnya* Tört kiv szovjet (orosz) (katona)nő. Nő, aszszony.

davaj msz *biz elav* Valamire erélyesen felszólító szó. Rajta, indulj, gyerünk! Ide vele!

káderdülő fn *biz gúny* <A pártállam idején:> magas beosztású vezetők lakta városrész.

moszkovita mn Tört *sajtó pejor* A szovjetunió politikai céljait és tetteit fenntartás nélkül elfogadó és gyakr. túlbuzgón támogató, ált. szovjetunióbeli emigrációból hazatért magyar politikus, állampolgár.

munkás tanács fn Tört I. Mo.-on 1918-ban létrehozott, 1919-ben államhatalmi szervként működő, megválasztott munkásokból álló, döntési jogosultságú üzemi testület. 2. Mo.-on 1956-ban a forradalom céljainak támogatására megalakult, ill. (a forradalom után) ezek védelmét vállaló testület.

pufajkás I. mn Pufajkát viselő. II. fn Tört *pejor* Az 1956-os forradalmat megortló fegyveres testület tagja; karhatalmista.

sztalinizmus fn *biz sztalinizmus* Tört Sztálintól megvalósított, szigorú pártállami központosításon, tervutasításos gazdaságirányításon, személyi kultuszon és terroron alapuló önkényuralmi rendszer.

vallásellenes mn A vallást elutasító, a vallásgyakorlatot, az egyházak tevékenységét (meg)akadályozó, velük nyíltan szembenálló <magatartás, személy, politika>.

A *vallásellenes* című szócikk alkalmat nyújt a további vizsgálódásra. Jól jellemzi ugyanis a pártállam egyházpolitikáját, amelynek feltételei közt folytak az ÉKsz. munkálatai. Úgy tűnik, a szerkesztőknek meg kellett rostálni a szótárba kerülő vallási, különösen a katolikus egyházi szókincset. Legalábbis erre engednek következtetni az ÉKsz.²-ban a *Vall* rövidítéssel jelzett új (az előző kiadásból kimaradt) szócikkek: *áldozat*, *bérmaanya*, *bérmaapa*, *diakónia*, *egyháztanító*, *elsőáldozás*, *elsőáldozó*, *evangelizáció*, *exkommunikáció*, *főszékesegyház*, *harmadrend*, *hermeneutika*, *homília*, *hóráskönyv*, *karizma*, *kegytemplom*, *klarissza*, *klauzúra*, *klerikus*, *megtestesül*, *menóra*, *mennybevitel*, *nagyhétfő*, *nászmise*, *novícia*, *ókatolikus*, *oltárfosztás*, *pápválasztás*, *pasztorál*, *priorissza*, *rabbiképző*, *rituálé*, *sarus kármeliták*, *sarutlan kármeliták*, *sátánista*, *siíta*, *szakrális*, *szen-telmény*, *szenteltvíz*, *szenteltvíztartó*, *szentháromság*, *szenktenet*, *szentlélek*, *szentostya*, *szentségmutató*, *szertartásmester*, *szereztesnő*, *szunnita*, *szűzanya*, *úrangyala*, *úristen*, *vállruha*.

4. Az új szócikkek néhány kiválasztott csoportja után a továbbiakban azoknak a szócikkeknek a tanulmányozására térek át, amelyek az ÉKsz.-ban előfordultak ugyan, ám értelmezésük részben vagy egészben módosításra szorult. Az eljárásra vonatkozóan az „Előszó” munkaprogramja ezt mondja: „3. Módosítjuk, esetenként kicseréljük az értelmezést, ha hiányos, pontatlan vagy félreérthető (vö. az *absztrakt*, az *ájtatos*, az *áldozócsüörtörtök*, az *antianyag*, az *áruőzds* stb. szócikkét.)”

E szűkszavú megfogalmazás mögött, véleményem szerint, az ÉKsz.² egyik legfontosabb művelete, a *s z ó c i k k e k* szoros értelemben vett *á t d o l g o z á s a*, modern szótárirodalmunknak korszakos jelentőségű eseménye rejlik. Különösképpen azért, mert ennek az átfogó műveletnek a során számolták fel az ÉKsz.-nak a hatvanas évekből származó (s részben az ötvenes évekre visszanyúló) örökségét, s váltották fel a szócikkek elavult ideológiai tartalmát, álmarxista frázisait, napi politikai torzításait higgadt és reális szemlélettel, tárgyyszerű, pontos, mértéktartó megfogalmazással. Ezt az alapos és sokrétű munkát követhetjük nyomon, ha egy-egy szócikk korábbi szövegét összevetjük átdolgozott változatával.

demokrácia fn. — ÉKsz.: 1. *Pol* Az a politikai rendszer, államforma, amelyben a hatalmat formailag az egész nép, valójában vmely osztály gyakorolja. *Antik* ~: az államot a szabadok széles körű részvételével irányító ókori államforma; *burzsoá* v. *polgári* ~: a polgárság osztályuralma, amelyben formálisan a dolgozóknak is vannak politikai jogaik; *népi* ~: a proletárdiktatúrának az a formája, amelyben a kommunista párt irányításával a nép legszélesebb körei gyakorolják a hatalmat; *szovjet* ~: az a politikai rendszer, amelyben az államhatalmat a nép a kommunista párt irányításával a választott szovjetek útján gyakorolja. — ÉKsz.²: 1. *Tört* A szabadok közvetlen döntésén alapuló államforma. *Az antik* ~. 2. Az a jogegyenlőségen, szabadságjogokon (és a többpártrendszeren) alapuló politikai rendszer, államforma, amelyben a közhatalmat a (választópolgárok által) megválasztott képviselők gyakorolják. *Polgári* v. *parlamenti* ~: az a rendsz. köztársasági államforma, amelyben az országgyűlés ellensúlyozza a végrehajtó hatalmat, *Tört népi* ~: a(z) egykori) szocialista országoknak egypártrendszeren és tervutasításos gazdaságon alapuló államformája.

karhatalmista fn *Tört* — ÉKsz.: Közvetlenül 1956 után: a szocialista rendet helyreállító karhatalmi testület tagja. — ÉKsz.²: Az 1956-os forradalom leverését követően: a forradalmat megtorló, ill. az új hatalommal szembeni társadalmi ellenállást elnyomó fegyveres testület tagja; pufajkás.

koncentrációs mn. 2. — ÉKsz.: *Tört*: ~ *tábor*: a fasiszmus üldözötteinek fogva tartására és megsemmisítésére létesített t. — ÉKsz.²: *Tört*: ~ *tábor*: <parancsuralmi rendszerben> leigázott népek, hadifoglyoknak, ill. (politikai okok miatt) nemkívánatosnak tekintett személyeknek a fogva tartására (és megsemmisítésére) létesített tábor.

népfront fn — ÉKsz.: *Pol* A dolgozó tömegek szervezeteinek, haladó rétegeinek tömörülése a munkásosztály és a kommunista párt vezetésével a fasiszmus, az imperializmus és a háborús veszély ellen, ill. a szocializmus megvalósításáért. — ÉKsz.²: *Tört* <Az 1930-as évek közepétől> a fasiszmus ellen kialakított széles körű politikai, ill. (baloldali) koalíció. *Pol* <1949—89 között Mo.-on> az állampárt törekvéseinek megvalósítását segítő politikai és kulturális (tömeg)mozgalom.

szociáldemokrácia fn — ÉKsz.: A nemzetközi munkásmozgalomnak a 19. sz. utolsó harmadában kialakult, előbb marxista, később megalkuvóvá váló politikai irányzata. — ÉKsz.²: Az a politikai irányzat és mozgalom, amely a demokrácia, ill. demokratikus jogállam elveit elfogadva a piacgazdaság és a szociális érdekek összeegyeztetésére reformok kezdeményezésével törekszik.

szocializmus fn — ÉKsz.: 1. A kapitalizmust felváltó, a termelőeszközök társadalmi tulajdonán és a proletárdiktatúrán alapuló, kizsákmányolás nélküli társadalmi és gazdasági rend(szer), a kommunizmus alsó foka. *A* ~ *építése*. *Pol* Az ennek megvalósítására törő forradalmi munkásmozgalom. *A* ~ *diadala*. 2. *Pol* Közg E társadalmi rendről és megvalósításáról szóló elvek, tanok összessége. *Tudományos* ~. 3. *Tört* *Pol* Új, igazságos társadalmi rend megvalósításának elmélete. *Utópista* ~. — ÉKsz.²: *Fil* *Pol* 1. A termelőeszközök magántulajdonát elítélő tanok, mozgalmak valamelyike. *Utópista* ~. 2. Mar-

xista ideológiát valló állampárt által irányított, államosítással birtokba vett termelőszközökkel működtetett politikai rendszer. *Kelet-európai* ~.

ügynök fn 2. — ÉKsz.: *Pol pejor* Idegen, ellenséges hatalom érdekében tevékenykedő személy. *Titkos* ~: kém. — ÉKsz.²: *Pol* | a környezetében élők megfigyelésére beszerzett, róluk rendszeres jelentéstételre vállalkozó személy; besúgó. | Idegen, ellenséges hatalom érdekében tevékenykedő személy. *Titkos* ~: kém.

vasfüggöny fn 2. — ÉKsz.: *Pol sajtó* <Reakciós szóhaszn:> szocialista és tőkés országok közti mesterséges politikai válaszfal. — ÉKsz.²: *Tört Pol* Az egykori európai szocialista országoktól a szabad közlekedésnek nyugati határunkon való megakadályozására létesített, szigorúan ellenőrzött (drót)akadály, védelmi rendszer. *sajtó* Ez mint ledöntetetlennek, áthatolhatatlannak tekintett politikai válaszfal, illetve mint az európai szocialista országok elszigeteltségének jelképe.

5. Az imént idézett szócikkek nagy vonalakban érzékeltetik ugyan az átdolgozás sokrétű műveletét, úgy vélem azonban, hogy érdemes az apró-(műhely)munkába is betekinteni. Erre késztet PROPPER LÁSZLÓnak, az Akadémia Kiadó szótárszerkesztősége egykori érdemes osztályvezetőjének — bizonyára az ÉKsz. szerkesztői számára is irányadó — kijelentése is 1960-ból: „A politikai és ideológiai munka a szótárszerkesztés és szótárkiadás során döntő fontosságú. Érvényesül ez a szóanyag kiválasztásában, értelmezésében, de abban is, hogy milyen példamondatokat, szókapcsolatokat, milyen frazeológiát adunk.” (MTud. 1960: 81) Az ördög a részletekben lakik. Ezért azokból a vallási témakörbe tartozó (az ÉKsz.-ban szótárazott) szócikkekől szemelgetek, amelyeknek — a végrehajtott ideológiai munka következtében? — hiányos értelmezéseit az ÉKsz.²-ban kiegészíteni, helyesbíteni, javítani, adott esetben átdolgozni kellett.

a) Kezdjük azokkal az apró kiegészítésekkel, amelyek a jelentéstartalmat mindössze egy-egy fontos szóval vagy szókapcsolattal pontosítják.

feszület fn *Vall* — ÉKsz.: (Festett, faragott) kereszt, Krisztus alakjával együtt. — ÉKsz.²: (Festett, faragott) kereszt a megfeszített Krisztus alakjával együtt.

hitoktatás fn *Vall Isk* — ÉKsz.: Vmely vallásfelekezet hitére vonatk. ismeretek tanítása. — ÉKsz.²: Vmely vallásfelekezet hitére, vallásgyakorlatára vonatkozó ismeretek tanítása.

keresztény *Vall* II. fn — ÉKsz.: Keresztény személy. — ÉKsz.²: Keresztény személy, Krisztus követője.

pápa fn I. — ÉKsz.: a róm. kat. egyház feje. — ÉKsz.²: Róma püspöke, a kat. egyház feje.

gyónás fn — ÉKsz.: az a cselekvés, hogy vki gyónik. — ÉKsz.²: *Vall* A bűnbánat szentsége. Az a cselekvés, hogy vki gyónik.

húsvét fn *Vall* — ÉKsz.: A keresztényeknél Krisztus feltámadásának ünnepe. — ÉKsz.²: A kereszténység legnagyobb ünnepeként Krisztus feltámadásának ünnepe.

prédikáció fn I. *Vall* — ÉKsz.: (Istentiszteleten tartott) egyházi beszéd. — ÉKsz.²: <Istentiszteleten tartott> (bibliai idézetekre épülő) egyházi beszéd.

lelkigyakorlat fn I. *Vall* <Kat.> — ÉKsz.: csoportosan (több napon át) folytatott elmélkedés és ájtatosság. — ÉKsz.²: (rends. pap irányításával) csoportosan (több napon át) folytatott elmélkedés és ájtatosság.

b) Egy-egy (többszörös) birtokos jelzős, illetve minőségjelzős szerkezet bővíti a szócikket, és tölti meg tartalommal a katolikus ünnepek elnevezését.

gyertyaszentelő mn és fn *Vall* — ÉKsz.: ~ (*Boldogasszony*): kat. ünnep (febr. 2.). — ÉKsz.²: ~ (*Boldogasszony*): a kised Jézus templomi bemutatásának, illetve Szűz Mária megtisztulásának (kat.) ünnepe (febr. 2.).

gyümölcsoltó mn és fn *Vall* — ÉKsz.: ~ (*Boldogasszony*): kat. ünnep (márc. 25.). — ÉKsz.²: ~ (*Boldogasszony*): Jézus fogantatásának kat. és ort. ünnepe (márc. 25.).

háromkirályok tbszú fn *Vall* ÉKsz.: *nép* *Vízkereszt*. *Ma van* ~. ÉKsz.²: 1. Az újszülött Messiás imádására Betlehembe érkezett (nap)keleti bölcsek: Gáspár, Menyhért, Boldizsár. 2. *nép* *Vízkereszt*. *Ma van* ~.

áldozócsütörtök fn *Vall* ÉKsz.: A mennybemenetel kat. ünnepe. ÉKsz.²: A mennybemenetel keresztény ünnepe, a húsvétot követő 40. nap.

úrnapja fn *Vall* 1. ÉKsz.: az oltáriszentség ünnepe. ÉKsz.²: <Kat.:> az oltáriszentség ünnepe, a pünkösöd utáni első vasárnapot követő csütörtök.

hamvaz tn ige *Vall* ÉKsz.: <Pap> hamvazószerdán a hívőket hamuba mártott ujjával a homlokukon kereszttel jelöli meg. ÉKsz.²: <Pap> hamvazószerdán (a mulandóságra emlékeztetve és bűnbánatra intve) a híveket hamuba mártott ujjával a homlokukon kereszttel jelöli meg.

mennybemenetel fn *Vall* ÉKsz.: A keresztény hit szerint Krisztusnak (és Máriának) testetül való felemelkedése a mennybe. ÉKsz.²: A keresztény hit szerint Jézus Krisztusnak testetül való fölemelkedése a mennybe. — [A helyesbítéshez új szócikk csatlakozik:] ÉKsz.²: *mennybevétel* fn *Vall* <Kat.:> Szűz Máriának a mennybe való felvitele.

c) A különféle kiegészítések és változtatások a katolikus egyházi intézmények értelmezését helyesbítik, és az egyházi személyek elnevezését pontosítják.

egyházkerület fn *Vall* ÉKsz.: <Prot.:> több egyházmegyéből álló, püspök irányította igazgatási egység. ÉKsz.²: 1. <Prot.:> több egyházmegyéből álló, püspök irányította igazgatási egység. 2. <Kat.:> több egyházközségnek esperes által vezetett kormányzati egysége.

esperes fn *Vall* 1. ÉKsz.: <Kat.:> egyházmegyei kerületet vezető pap. ÉKsz.²: <Kat.:> egyházkerületet vezető pap.

egyházmegye fn *Vall* ÉKsz.: <Kat.:> magasabb fokú kormányzati egység, püspökség. ÉKsz.²: <Kat.:> több egyházkerületből álló, (megyés)püspök irányította kormányzati egység.

káptalan fn *Vall* ÉKsz.: püspökség, székesegyház stb. mellett működő tanácsadó papi testület. ÉKsz.²: püspök(ség) mellett működő, kanonokokból álló tanácsadó testület.

bazilika fn 2. *Vall* ÉKsz.: Jelentősebb kat. templomok megnevezéseként. *Az esztergomi* ~. ÉKsz.²: Nagyobb katolikus templomoknak a pápa által adományozott címeként. *Az esztergomi* ~.

spirituális II. fn *Vall* ÉKsz.: Kat. papnevelő intézetben: felügyelő. ÉKsz.²: Kat papnevelő intézetben: a növendékek lelki fejlődését gondozó elöljáró. | Lelkiatya, gyónató pap.

novicius fn *Vall* ÉKsz.: Újonc szerzetes. ÉKsz.²: (Fogadalma letételéig) próbaidejét töltő szerzetes.

laikus mn 3. *Vall* <Kat.:> Az egyházi rendet föl nem vett <szereztes>. ÉKsz.²: fogadalmat tett, de pappá nem szentelt <szereztes>. ~ testvér.

d) (Többszörösen összetett) határozós és jelzős szerkezetek gazdagítják a liturgikus cselekményekkel és a szentségekkel kapcsolatos szócikkék jelentéstartalmát.

oltáriszentség fn *Vall* 1. ÉKsz.: <Kat., gör. kel.:> misében megáldott kenyér (ostya) és bor mint sz. ÉKsz.²: (tulajdonnévszerűen) <Kat., ort.:> misében Krisztus testvéé és vérévé átlényegült kovásztalan kenyér (ostya) és bor.

úrfelmutatás fn *Vall* ÉKsz.: Misében az a mozzanat, amikor a pap felmutatja az ostyát és a kelyhet. ÉKsz.²: Misében az a mozzanat, amikor a pap felmutatja a Jézus testvéé átváltoztatott ostyát és a Jézus vérévé átváltoztatott bort tartalmazó kelyhet.

eucharisztikus mn *Vall* ÉKsz.: Az oltáriszentség tiszteletével kapcs. ÉKsz.²: Az oltáriszentség tiszteletével kapcs. ~ *kongresszus*: az Oltáriszentség tiszteletére rendezett nemzetközi kongresszus, ünnepség.

szenség fn *Vall* ÉKsz.: 1. Kat.: a kegyelem részesévé tevő vallási cselekmény (jele). *A keresztség* ~e. 2. Oltáriszentség. ÉKsz.²: | Kat., ort.: Krisztustól rendelt, kegyelmet közvetítő jel, vallási cselekmény. *A keresztség* ~e. | Oltáriszentség. 2. Vkinék, vminek szent volta. ~ *hírében áll*.

kegyelem fn 2. *Vall* ÉKsz.: <A keresztény dogmatikában> a bűnbocsátó isteni szeretet. ÉKsz.²: <A keresztény dogmatikában> a természet feletti isteni segítség, illetve a bűnbocsátó isteni szeretet.

e) A jelentés körét (különösen a szűkszavú értelmezést) a szócikkek kisebb-nagyobb, részleges átdolgozása bővíti, pontosítja.

hittan fn *Vall* ÉKsz.: <Kat.:> vallástan. ÉKsz.²: 1. A hitigazságok rendszere. 2. Vmely vallásra vonatk. ismeretek anyaga mint tantárgy v. óra.

imád ts ige *Vall* ÉKsz.: Istenként tisztel. ÉKsz.²: <Istent v. vmely istenséget> (szavakkal és mozdulatokkal is kifejezett) hódolattal tisztel.

kolostor fn [*Vall* nincs jelölve] ÉKsz.: Rendház. ÉKsz.²: Szerzetesek lakóhelyül szolgáló épület v. épületsoport; rendház.

oratórium fn 3. *Vall* ÉKsz.: Kat. templomnak a szentély melletti része. ÉKsz.²: *Vall Ép* Kat. templom szentélyének v. hajójának (a templom belső terétől elzárt) karzata.

imaszőnyeg fn *Vall* ÉKsz.: Kis sz., amelyen a mohamedán hívő imádkozik. ÉKsz.²: Hagyományos mintázatú kis szőnyeg, amelyen a muszlim hívő (leborulva) imádkozik.

imaszija fn *Vall* <Izr.:> ÉKsz.: a reggeli imádkozáshoz szertartásosan haszn. sz. ÉKsz.²: a reggeli imádkozáshoz szertartásosan haszn. szija, amellyel a mózesi törvény főbb parancsait tartalmazó tokot homlokukhoz és bal karjukhoz kötik.

neológ I. mn. 1. *Vall* ÉKsz.: a zsidó vallás modernebb ágazatához tartozó, arra jellemző. ~ *ritus*. ÉKsz.²: Az izraelita vallásnak a rituális előírásokhoz az ortodoxnál kevésbé ragaszkodó irányzatához tartozó, arra jellemző. ~ *ritus*.

katolicizmus fn 1. [*Vall* nincs jelölve.] ÉKsz.: A kat. vallási tanok összessége. ÉKsz.²: a kat. vallási tanok összessége, a kat. egyház hitéletének és intézményeinek rendszere.

ortodox I. mn. 2. [*Vall* nincs jelölve.] ÉKsz.: Gör.kel ~ *pap*. ÉKsz.²: Kelet-Európában kialakult és elterjedt, a pápa fennhatóságát el nem ismerő keresztény vallás, egyház, illetve vele kapcs. ~ *pap*.

ökumenikus mn *Vall* ÉKsz.: A keresztény egyházak egyesítésére törekvő v. így létrejött. ÉKsz.²: a keresztény egyházak együttműködésére, működésének összehangolására törekvő v. így létrejött. ~ *szertartás*; ~ *szeretetszolgálat*.

keresztanya fn 1. *Vall* — ÉKsz.: Az a nő, aki a megkeresztelendőt valóságosan v. jelképesen a keresztvíz alá tartja. ÉKsz.²: Az a nő, aki a megkeresztelendőt (jelképesen) a keresztvíz alá tartja, s ezzel a megkereszteltnek lelki, erkölcsi, vallási stb. neveléséért felelősséget vállal.

keresztapa fn 1. *Vall* ÉKsz.: Az a férfi, aki a kereszteléskor a megkeresztelendőnek lelki gyámja lett. ÉKsz.²: Az a férfi, aki a kereszteléskor a keresztanyával együtt a megkereszteltnek lelki, erkölcsi, vallási stb. neveléséért felelősséget vállal.

f) Az elnagyolt, nem kielégítő, esetleg pontatlan értelmezést új jelentésekkel (is) bővíti, a szemléltető anyagot szaporítja a szócikkeknek részletes átdolgozása.

hit fn 2. *Vall* ÉKsz.: Valamely vallás tételeinek rendszere. ÉKsz.²: Meggyőződés amely természetfölötti lénynek, illetve magának az abszolút létezőnek, Istennek létéről. *Istenben való ~*. Vmely vallás tételeinek rendszere.

kinyilatkoztat ts ige 2. *Vall* ÉKsz.: <Kat.: Isten vallási tételeket> az ember(iség) tudomására hoz. ÉKsz.²: <Kat.: Isten> önmagáról kijelentéseket, természetfölötti igazságo(ka)t erre kiválasztott személy(ek) révén az ember(iség) tudomására hoz.

biblia fn 1. *Vall* ÉKsz.: (tulajdonnévként) A keresztény vallás szent könyve. | Ennek vmely kiadása, példánya. *Öreg~*. ÉKsz.²: (tulajdonnévként) A keresztény vallás szent könyve: az Ó- és Újszövetségből álló szentírás. | (tulajdonnévként) A zsidó vallás szent könyve: az ószövetségi biblia. | A Biblia vmely kiadása, példánya. *Öreg~*.

messiás fn 1. *Vall* ÉKsz.: A bibliai zsidók várt megváltója. (tulajdonnévszerűen) | Jézus Krisztus. ÉKsz.²: <Az Ószövetségben:> Isten küldötte, aki Izraelt visszahelyezi jogaiba, és elhossa az igazság korszakát. *Szh: Úgy várja, mint (zsidók) a ~t*; türelmetlenül, epekedve. | (tulajdonnévszerűen) <Az Újszövetségben:> az Isten országát hirdető Jézus Krisztus.

szent I. mn *Vall* ÉKsz.: 1. Vallási szempontból tökéletesnek tekintett, halála után a kat., illetve a gör.kel. egyháztól ilyennek nyilvánított. (röv. szt. v. Szt.) [...] ÉKsz.²: erkölcsi értelemben teljesen tökéletes. 2. <Kat., ort.:> akit az egyház (vértanú halála v. hősi fokon gyakorolt erényei miatt) ilyennek nyilvánított, és engedélyezte, illetve elrendelte nyilvános tiszteletét (röv.: szt. v. Szt.) [...]

védőszent fn *Vall* ÉKsz.: <Kat. és gör. kel.:> az a sz., akit vmely közösség v. valaki pártfogóként tisztel, illetve akinek a nevét vki, vmely egyházi intézmény viseli. *A templom, a város ~je*. ÉKsz.²: <Kat. és ort.:> az a szent, akit vmely hívő közösség v. vki olyan pártfogóként tisztel, aki csapások idején védelmet nyújt, személy(ek)e(t), közössége(ke)t, helysége(ke)t oltalmaz. *A templom, a város v. az ország ~je*.

pap fn 1. [*Vall* nincs jelölve] ÉKsz.: Vallási szertartásokat végző (képesített) egyházi személy. ÉKsz.²: Vallási szertartásokat végző egyházi személy. *Baal ~jai*. | <Kat., ort.:> az egyházi rend szentségében részesülő férfi, akinek felhatalmazása van egyházi közösséget vezetni, misét bemutatni, szentségeket kiszolgáltatni, és az egyház nevében tanítani. *~pal temet(ték)*: (kat. egyházi szertartással). | ritk. Prot. lelkezés.

keresztiség fn *Vall* ÉKsz.: Keresztény szertartás, amelyben vkit víz ráöntésével v. vízbe merítésével az egyház tagjává fogadnak, és keresztnevet adnak neki. ÉKsz.²: 1. A keresztény vallásnak az a szentsége, amely eltörli az eredendő (s az összes elkövetett) bűnt. 2. E szentség kiszolgáltatásának szertartása, amelyben vkit víz ráöntésével v. vízbe merítésével az egyház tagjának fogadnak, és keresztnevet adnak neki.

6. Tudjuk, hogy nincs tökéletes emberi mű. Azt is tudjuk, hogy a leglelkiismeretesebben szerkesztett szótár sem elégíthet ki minden igényt. Tudjuk továbbá azt, hogy az egészen naprakész szótár megvalósíthatatlan elképzelés. Mindennek tudatában, de a latin közmondás szellemében — *Errare humanum est, sed in errore perseverare stultum est* — adom elő az alábbi észrevételeimet és javaslataimat.

a) A szótárban a részletekre gondosan ügyelő átdolgozás után is maradt néhány javítatlan hiba és hiányos értelmezés:

A csendes mise egyrészt *kiveszőben*, másrészt nem 'mormolva mondott', hanem 'a pap által halkán olvasott' mise.

A dóm értelmezése nem kielégítő, így lehetne pontosítani: 'Egyes püspöki v. érseki székesegyház hagyományos elnevezése.' | 'Gyakran a város legnagyobb templomának neve.' Továbbá: az *egri* nem *dóm*, hanem *székesegyház*, viszont valóban *dóm* (tessék közülük választani): a *kassai*, *szegedi*, a *bécsi* (*Szt. István*), a *kölni*, *milánói speyeri*.

A *kármelita* nem 'kolduló', hanem 'részben szemlélődő, részben lelkipásztorkodó szerzetesrend' (l. PUSKELY MÁRIA, Szerzetesek. 2. bőv. kiadás Bp., 1990. 61—4). Célszerű lett volna ebbe a szócikkbe beszerkeszteni az új *sarus kármelita*, *sarutlan kármelita* szócikkeket.

A monostor 1. 'Önálló jogú kolostor' jelentése nem sokat mond, jobb a TESz. értelmezése: 'középkori alapítású szerzetesrendek központi kolostora', pl. a *pannonhalmi monostor*.

A *minorita szerzetesrend* a ferenceseknek nem (kizárólagosan) az 'első rendje', s hivatalos neve sem 'Kisebb Testvérek Rendje (Ordo Fratrum Minorum)'. hanem a barna ruhás ferencesek (Ordo Fratrum Minorum), a fekete ruhás minoriták (Ordo Fratrum Minorum Conventualium) és a barna ruhás kapucinusok (Ordo Fratrum Minorum Capucinatorum) együtt alkotják Assisi Szent Ferenc első rendjét (l. PUSKELY i. m. 35, 58, 77). Második rendje az Assisi Szent Kláráról elnevezett klarissza apácák (Monache Clarisse) (l. PUSKELY i. m. 149—51). Harmadik rendje, rövidebben a harmadrendiek világiakból álló, rendszerint ferences szerzetesek által vezetett vallásos társulat.

nagymise értelmezésére javaslatom: 'olyan orgonával és kántor vezette népe-
énekekkel kísért ünnepi mise, amelynek egyes részeit a pap énekelve mondja'.

pályaudvar fn ÉKsz.: 'Nagyobb vasúti állomás'. ÉKsz.²: ua. Javaslatom: 'Nagy személy- (v. teher)forgalom lebonyolítására és széles körű szolgáltatásokra alkalmas vasútállomás' *Budapest Déli* ~, *Keleti* ~, *Miskolc—Tiszai* ~.

Apiarista (szerzetes)rend: [...] 'fekete reverendájú tanítórend'. Ami egyrészt pongyola fogalmazás (inkább: tagjainak rendi öltözete fekete reverenda); másrészt a fekete reverenda a piaristáknak nem lényeges ismertető jele. A katolikus papok s köztük a férfiszerzetesek jó része: a bencések, jezsuiták, szalezianusok, szerviták stb. fekete reverendát hordanak (bár manapság egyre gyakrabban papi civilben járnak). Ezért az öltözet színét akkor érdemes feltüntetni, ha ettől eltérő s így jellemző (esetleg feltűnő), mint a fehér, pl. a ciszterciák, domonkosok, premontreiek ruhája, vagy barna, mint a ferencesek, kapucinusok kámzsája, s a ferencrendiek közt fekete, mint a minoriták csuhája.

rekviem fn ÉKsz.: 1. *Vall* Gyászmise. 2. *Zene* Ennek szövegére írt énekes zenemű. ÉKsz.²: ua. Különösen a 2. jelentés kezdetleges és pontatlan. Javaslatom: 1. *Vall* gyászmise; kat. gyászistentisztelet. 2. *Zene* halotti mise; a gyászmise meghatározott részeinek latin szövegére írt ének- és zenekari mű. *Mozart, Berlioz* ~je.

skolasztika fn 1. *Fil* ÉKsz.: A középkorban: a vallási dogmák alapján álló objektív idealista filozófiai irányzat. ÉKsz.²: ua. Az elavult sematikus fogalmazás helyett ajánlom az IdSzK. értelmezését: 'Arisztotelész tanításait és a keresztény dogmákat összhangba hozni törekvő középkori filozófia és teológia (9—15. sz.)'.

stáció fn 3. *Vall* ÉKsz.: A kálvária 14 képe, szobra stb. közül valamelyik. ÉKsz.²: ua. — Alig érthető, miről van szó, de megmondja az IdSzK.: 'a keresztút egy-egy állomása; az ezt jelképező kép, dombormű, szobor'.

A *szakrális* mn 'egyházi jellegű' jelentését ki lehetne egészíteni így: ~ *folklor*: vallási néprajz | ~ *művészet*: egyházi, templomi művészet.

b) Olyan szavak, amelyeknek hiányát jogosan kérhetné számon a szótár használója, alig akadnak. Talán a következők közül néhány: *ábécéáruház*, *adóbírság*, *adóhiány*, *adókülönbözet*, *autószállító kocsi* (vonaton), *böcsködés*, *croissant*, *déli* (ti. *pályaudvar*, mint *keleti*), *fekvőhelyes kocsi* (vonaton), *fiúisten*, *főorvosasszony*, *gyros*, *hipermarket*, *interpici*, *jócselekedet*, *judaisztika*, *közvetlen kocsi* (vonaton), *mozzarella*, *nagyheti (szertartások)*, *nagykarácsony*, *nagytemplom*, *nyugati* (ti. *pályaudvar*, mint *keleti*), *orosz rulett*, *orvoslátogató*, *pita*, *postán maradó (poste restante)*, *parfüméria*, *testápoló*, *taxisbloká*d,

vonatpótló (autóbusz), wellness. Közülük szótárforgató kedvemben a következőknek kíséreltem meg szócikké kerekítését:

adó bírság fn Adóhiány után fizetendő, a törvényben meghatározott bírság (összege).

adóhiány fn Az adókülönbözetnek az esedékesség napjáig való meg nem fizetése miatt keletkezett hiány.

adókülönbözet fn A bevallott, a bevallani elmulasztott vagy a bevallás napján kivetett és az adóhatóság által utólag megállapított adó különbözete.

bőcsködés fn <Az erdélyi magyar köznyelvben> a *bölcsködés*-nek olyan hangalakbeli változata, amelynek fokozottan tréfás-lekicsinylő értelme van.

fiúisten fn *Vall* (tulajdonnévként) A Szentháromság második személye, Jézus Krisztus.

interpici fn Városközi, kisebb távolságon, gyorsvonati sebességgel közlekedő, csak fontosabb állomásokon megálló, nagyobb kényelmet nyújtó vonat.

jócselekedet fn *Vall* is Mások javára, önzetlenül, érdek nélkül végrehajtott tett, segítségnyújtás.

nagykarácsony fn *nép* Karácsony (első) napja, december 25: *Kiskarácsony, ~ megsült-e már a kalácsom?*

nagytemplom fn *Vall* is főtemplom (tulajdonnévként) a *debreceni Református Nagytemplom*.

orvoslátogató fn (Általában gyógyszerési v. orvosi diplomával rendelkező,) új gyógyszerkészítményeket és gyógyászati eszközöket orvosoknak megvételre ajánló szakember.

testápoló mn A test tisztán tartására, higiénikus ápolására szolgáló (kozmetikai) készítmény: ~ *krém*.

wellness fn Tudatosan kialakított életmód az egészség megőrzésére a természet adta kincsek felhasználásával.

Kuriózumnak tekinthető, de feljegyzésre érdemes az *alvószékes kocsi* (I. Magyar Államvasutak Részvénytársaság. Hivatalos menetrend. 2003—2004. Menetrend-táblázat részeinek magyarázata. 11., 13., 15., 17. lap). A német, az angol, a francia megfelelőik: *Liegesessel; sleeperette (coach equipped with reclining, airline style seats); siége á dossier inclinable* alapján jelentését így körvonalazhatjuk: 'hátrahajtható támlás ülésekkel ellátott kocsi'. Bár a jelek szerint ilyen kocsi Magyarországon jelenleg (még) nem közlekedik, a kezdeményezés — idegen kifejezések magyar megfelelővel való felváltása az illető szakma részéről — követésre méltó, a jövő útja.

Az érdeklődők figyelmébe ajánlom az újabban feltárt neologizmusok két gyűjteményét: KISS GÁBOR — PUSZTAI FERENC, *Új szavak, új jelentések 1997-ből*. (Bp., Tinta Könyvkiadó, 1999.) MINYA KÁROLY, *Mai magyar nyelvújítás. Szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig*. (Bp., Tinta Könyvkiadó, 2003.)

Végül az Akadémiai Kiadó tipográfiai újításairól csak elismeréssel szólhatok. Nagyobb formátum (28,5 cm × 18 cm, az első kiadása 24 cm × 17 cm volt), ennél fogva nagyobb a szedéstükör, nagyobb a sortávolság, ami az olvashatóságot javítja. Jól mutatnak az iniciáléként kiemelt kezdőbetűk. Az egyes szócikkeken belül a többféle kiemelés: a címszavak kövérbetűs szedése, a jelentésárnyalatok elkülönítésére a virgulák betűközökkel való használata, a kurzív szemléltető példák vastagsága áttekinthetőbbé tette a laptükröt, s ezáltal a bokrosításban szembetünőbbé váltak a szócikkek. Az egyes lapokra az oldal margón az ábécé betűi vannak feltüntetve, ami elősegíti a gyors keresést. Az elülső kötet tábla belső oldalán és a mellette lévő szennylapon ügyes tájékoztató mutatja be a szócikkek tartalmát és szerkezetét.

7. Miként határainkon a vasfüggönyt, úgy e szótárban lebontották az ideológiai-politikai alapokra helyezett szócikkek korhadt anyagát és rozsdás szerkezetét. A „Magyar értelmező kéziszótár” második, átdolgozott kiadása a rendszerváltás szótára, amely megnyitotta az utat a korszerű magyar értelmező szótár megalkotásához. Befejezésül idézzük a vízvonalasztó szócikket:

rendszerváltás fn Pol Vmely ország politikai, társadalmi rendszerének rövid idő alatt végbemenő felváltása egy alapjainban más rendszerrel. | A ~: <Mo.-on az 1990-es évek elejétől> a pártállami rendszernek parlamenti demokráciává alakítása.

ÉDER ZOLTÁN

The revised edition of A Concise Dictionary of Hungarian

It was in the early nineties, right after the political changes in Hungary, that the pressing need for an up-to-date dictionary of Hungarian became evident. As a temporary solution, it was decided that the 1972 first edition of the Concise Dictionary of Hungarian should be revised and updated. The author of this paper surveys earlier and immediate predecessors of that dictionary, reviews the major innovations of the revised edition both in terms of content and methodology, presents a sample of the neologisms that appear in it in considerable numbers, and gives a detailed analysis of the various procedures of the revision process. It is demonstrated how certain obsolete ideological/political distortions found in the original entries have been replaced by objective, exact, and moderate wording in the revised ones. The author concludes that the revised edition is the dictionary of the recent period of “democratic transformation” that provides a solid foundation for a thoroughly modern comprehensive Hungarian dictionary of definitions, yet to be written.

ZOLTÁN ÉDER

Svájc nyelvi helyzete, különös tekintettel a nyelvi kisebbségekre

I. B e v e z e t é s . — Egy korábbi közleményemben „Nyelvek és nyelvjárások Svájcban” címmel áttekintést adtam a több szempontból (pl. államalakulata, történelmi, politikai, kulturális, nyelvi körülményei tekintetében) is sajátos helyzetű országról, mégpedig elsősorban a svájci többnyelvűségről és ennek történelmi háttéréről, valamint a német nyelvrendszerhez tartozó különféle alemann, illetőleg a francia és az olasz nyelvhez sorolható nyelvjárásokról, továbbá a rétoromán tájszólásokról (MNY. 2000: 109—20). Akkori (1998 októberében folytatott) vizsgálódásaim ugyan nem szociolingvisztikai indítatásúak voltak, Svájc többnyelvűségének bemutatása viszont ilyen szempontokat is fölvetett, ezért ezeket elhagyni, megkerülni nyilvánvalóan nem lehetett, amint arról az említett írásom „Ö s s z e g z é s , z á r ó m e g j e g y z é s e k” című fejezete tanúskodik (118—20).

Már az 1998-as tanulmányutam során fölmerült bennem annak gondolata, hogy célszerű és hasznos lenne Svájc nyelvi-nyelvjárási helyzetét megismerni, részletesebben is feltárni, de erre — az akkor kitűzött feladat teljesítése mellett — kéthetes kutatómunka

kevésnek bizonyult. Korábbi tervem megvalósítását 2003 júniusában egy négyhetes zürichi tanulmányút tette lehetővé.¹

A svájci nyelvudomány (ezen belül a nyelvjáráskutatás is) régi múltra, nagy hagyományokra tekinthet vissza. Fejlődése, eredményei természetesen mindig szorosan kapcsolódtak az ausztriai és főképpen a németországi kutatásokhoz, amelyek — különösen a XIX. század első harmada óta — nemcsak a svájci nyelvészek számára szolgáltak mintául, hanem Európa-szerte elismerést váltottak ki, a dialektológiában pedig meggyőződésem szerint mindmáig az élvonalat jelentik. A svájci nyelvjáráskutatásnak és az utóbbi három-négy évtizedben egyre inkább teret hódító szociolingvisztikának gazdag szakirodalma van, sőt az utóbbi tudományszaknak, miként például Németországban, Svájcban is figyelemre méltó dialektológiai előzményei vannak, amint azt jól igazolja például WALTER HAASnak Svájc nyelvi helyzetével foglalkozó, igen alapos szociolingvisztikai tanulmányához tartozó bibliográfiai összeállítás is (Schweiz. In *Soziolinguistik*. Bd. 2. Hrsg. ULRICH AMMON — NORBERT DITTMAR — KLAUS J. MATTHEIER. Berlin — New York, 1988. 1365—83; a továbbiakban: HAAS 1988). Bőven találhattam tehát olyan kiadványokat, melyeket kutatásaimhoz fel tudtam használni. Svájc nyelvi-nyelvjárási helyzetének áttekintéséhez — W. HAAS említett munkája (1988) mellett — a legfontosabb forrásaim a következők voltak: HANS BICKEL—ROBERT SCHLÄPFER szerk., *Die viersprachige Schweiz*. Verlag Sauerländer, Aarau — Frankfurt am Main — Salzburg, 2000. (a továbbiakban BICKEL—SCHLÄPFER 2000.); ERVIN DIEKMANN, *Das Rätoromanische in der Schweiz*. In *Handbuch der mitteleuropäischen Sprachminderheiten*. Hrsg. ROBERT HINDERLING — LUDWIG M. EICHINGER. Gunter Narr Verlag. Tübingen, 1996. (a továbbiakban: DIEKMANN 1996.) és BEAT SIEBENHAAR — ALFRED WYLER, *Dialekt und Hochsprache in der deutschsprachigen Schweiz*. Pro Helvetia Schweizer Kulturstiftung, Zürich, 1997. (a továbbiakban SIEBENHAAR—WYLER 1997.). A BICKEL és SCHLÄPFER összeállította kötetről szeretném megjegyezni, hogy ez a könyv átdolgozott és bővített változata egy ugyanezzel a címmel 1982-ben napvilágot látott kiadványnak, amelyet akkor R. SCHLÄPFER egyedül szerkesztett. Megjelentetését a szerkesztők elsősorban azzal indokolták, hogy Svájc nyelvi helyzete az utóbbi két évtizedben eléggé megváltozott. Ez tette szükségessé például az országos népszavazást a nyelvtörvényről, az idegennyelv-oktatás bevezetését az alsó tagozatos tanulók körében, Graubünden kantonban pedig a rétoromán nyelvjárású nyelvközösség számára egy mesterségesen kialakított normatív nyelvváltozatnak, a *Rumantsch Grischun* rétoromán sztenderdnek a terjesztését. Az új kötet több olyan fejezettel is bővült, melyek a különböző nyelvű lakosság (köztük a kisebbségi helyzetben élő nyelvközösségek) nyelvi-nyelvhasználati problémáit tárgyalják. Ezeknek a megismerése is hasznosnak bizonyult vizsgálati céloom megvalósításához. Főképpen azonban az említett két-két önálló kiadvány és tanulmány alapján igyekeztem Svájc nyelvi helyzetének jellegzetes vonásait megrajzolni, főbb sajátosságait összefoglalni. Ezenkívül a svájci kollégákkal folytatott beszélgetések némely tanulságát, valamint a zürichi tanulmányutam során szerzett tapasztalataimat is hasznosítani tudtam.

¹ Ezt a Svájci Nemzeti Alapítvány támogatásának és svájci nyelvjáráskutatók közreműködésének köszönhetem. A Zürichben végzett kutatásaimhoz a kollégákkal folytatott megbeszélések, konzultációk révén és a különféle (egyetemi, intézeti) könyvtáraktól minden segítséget megkaptam ahhoz, hogy vizsgálódásaim célját — Svájc nyelvi helyzete témakörben is — megvalósíthassam. Ezért elsősorban dr. ELVIRA GLASERnek, a Zürichi Egyetem Német Szemináriuma professzorának és dr. PETER OTTnak, a „Schweizerdeutsches Wörterbuch” munkálatai vezetőjének tartozom köszönettel.

II. Svájc többnyelvűsége. — Svájc többnyelvűségének kialakulását, történelmi hátterét „A négy nyelvű Svájc” című (régebbi és újabb kiadású) kötet számára mindmáig W. HAAS tárta föl a legrészletesebben (vö. BICKEL—SCHLÄPFER 2000: 17—56). Mivel erről a bevezetésben már említett cikkemben vázlatos áttekintést adtam (vö. MNy. 2000: 110—2), ezért itt ettől lényegében véve eltekintek. W. HAAS kutatási eredményeiből csupán egy-két fontosabb mozzanatot emelek ki, mégpedig azzal a céllal, hogy fény derüljön Svájc többnyelvűségének kialakulására, s ezáltal — a történelmi múlt ismeretében — mai nyelvi helyzete könnyebben érhetővé váljék.

Svájc mai területe már az időszámítás előtti első évezredben is lakott hely volt. Az első följegyzések szerint kezdetben az Európa-szerte sokfelé terjeszkedő kelták egyes törzsei Svájc déli részét, Wallis területét is birtokukba vették. A kelták terjeszkedésének, uralmának a Római Birodalom vetett véget, s ennek következtében — a latin nyelv és kultúra hatására — saját nyelvüket elhagyva néhány évszázad során az V. század végére többségük a vulgáris latin egyik változatát vette át. Ez történt a Wallisban élt kelta törzsekkel is, s így a bekövetkezett romanizálódás az akkori Svájcot — legalábbis két-három évszázadig — lényegében egynyelvűvé tette. Ezt a nyelvi helyzetet a germán törzsek hódítása, déli irányú terjeszkedése változtatta meg. Először a burgundok telepedtek meg, majd pedig a germán törzsszövetségben egyesült alemannok, akik a VI. századtól kezdve egyre nagyobb tömegekben hódították meg a korabeli Helvéciát, a mai Közép-Svájc és a Boden-tó közötti területet. Az alemann népcsoportok évszázadokig tartó terjeszkedéssel Svájc északi, északnyugati részét is elfoglalták, majd a lassú, fokozatos germanizálódás folyamata az alsó Rajna-völgyet és az Alpok vidékét is elérte. Ily módon a lakóhelyén maradt újlatin (francia, olasz, rétoromán nyelvűvé vált) népességgel együtt már a kései középkorra kialakult Svájc többnyelvűsége, amely napjainkig fennmaradt.

Svájc államformája szövetségi köztársaság. A régi államszövetséget (Alte Eidgenossenschaft) Uri, Schwyz és Unterwalden kantonok alapították a XIII. század végén, és a mindenkori kormányzati hatalom nyelve kb. ötszáz éven át (1798-ig) a német volt. Ez — főleg a végrehajtó hatalomban — általában nem okozott gondot, hiszen annak tagjai kivétel nélkül a képzetesebb rétegekből kerültek ki, s ők megfelelő nyelvismerettel rendelkeztek. Ahol pedig szükség volt rá — elsősorban a törvényhozó hatalomban —, ott tolmácsok segíthették egyes testületek munkáját. Kisebb-nagyobb problémák akkor merültek föl, amikor 1481-ben a megalapításától fogva kétnyelvű (francia és német) Fribourg/Freiburg és környéke is belépett a szövetségbe. A város és vezető rétege ugyanis többségében francia nyelvű volt, s nemegyszer — főképpen a kevésbé képzett lakói — bizonyos kérdésekben anyanyelvükön szerették volna hallatni szavukat. A nyelvi kérdés kedvezőbb megoldását az 1847-es szövetségi alkotmány teremtette meg azzal, hogy a németet, a franciát és az olaszt Svájc egyenrangú nemzeti nyelvének nyilvánította. Ezzel a szabályozással a német nyelv korábbi egyeduralma végleg megszűnt (Svájc többnyelvűségének kialakulására, a svájci államszövetségnek a nyelvi kérdésekben betöltött szerepére l. részletesebben W. HAAS, Sprachgeschichtliche Grundlagen. In BICKEL—SCHLÄPFER 2000. 17—56; különösen 18—39; 49—56). A Svájcban használatos nyelvek törvényben meghatározott státusa később még többször is módosult. Így például az 1938-ban elfogadott szövetségi alkotmány négy nemzeti nyelvet ismer el (német, francia, olasz és rétoromán), de a másik hárommal szemben a rétorománt nem tekinti hivatalos nyelvnek. Jelentősebb módosításra néhány évvel ezelőtt került sor, amelyről a későbbiekben részleesebben is szölok.

1. A négy nyelvű Svájc; statisztikai adatok és nyelvterületek. — Svájc nemzetközileg elismert semlegessége, szilárd államformája, gazdasági ereje és régi múltra visszatekintő demokratikus hagyományai — területének nagyságához

mérten különösen — tekintélyt és mintát jelenthetnek a világ sok országa számára. Svájc huszonhat kantonból áll, mindegyiknek saját kormánya és parlamentje van olyan önállósággal, amely sok kérdésben lehetővé teszi a törvényalkotást és a helyi viszonyoknak megfelelő döntéshozatalt is. Az államigazgatás a szövetségi kormány (*Bundesregierung, Bundesrat*) kezében van, ennek élén a szövetségi elnök (*Bundespräsident*) áll, a törvényhozás pedig a szövetségi parlament (*Vereinigte Bundesversammlung* vagy más néven *Parlament*) feladata. A regionális (az egyes kantonokon belüli) és az egész országot érintő problémák eldöntésében nagy szerepe van az — olykor a lakosságot is megosztó, vitatott kérdésekben meg-megisméltendő — népszavazásoknak.

A huszonhat kanton túlnyomó többsége (összesen 22) egy nyelvű, három kanton két-, egy pedig három nyelvű. Nagy részük (17) német nyelvű, négy francia, egy pedig olasz nyelvű. A két nyelvű kantonok közül egyben német nyelvű többség van francia kisebbséggel, kettőben viszont a többség nyelve francia, az ottani kisebbség viszont német ajkú. Az egyetlen három nyelvű kantonban (Graubündenben) német, olasz és rétoromán nyelvű lakosság él. Svájcban 1880 óta tartanak népszámlálást, mégpedig tízévenként. Az ország lakóinak száma 1880-ban 2,9 millió volt, ezzel szemben 1970-ben 6,3 milliót tett ki, majd az utóbbi harminc évben kb. 1 millióval gyarapodott a svájciak lélekszáma. Népszámláláskor a lakosság nyelvi hovatartozását is fölmerik, sőt 1990-ben is arról érdeklődtek a kérdezőbiztosok, hogy általában mely nyelv(ek)en beszél a megkérdezett otthon és a hozzátartozók körében, illetőleg az iskolában, hivatalban, munkahelyen. Az akkori fölmeréssel ugyanis azt szerették volna megtudni, hogy például két- és többnyelvűség esetén milyen kommunikációs helyzetben használja a beszélő az egyik vagy a másik nyelvet.

A kapott értékeket külön-külön táblázatban szokták közzétenni, mégpedig az egyikben a Svájc össznépségére vonatkozó eredmények, a másikban pedig a svájci állampolgárságú lakosok adatai szerepelnek (a népszámlálás adatainak részletes elemzésére és az alábbi táblázatokra vö. BRUNO PEDRETTI, *Die Beziehungen zwischen den schweizerischen Sprachregionen*. In BICKEL—SCHLÄPFER 2000. 270—2).

Svájc népességének nyelvi hovatartozás szerinti adatait (az 1990-es népszámlálással bezárólag, százalékos értékekkel) az alábbi táblázat tartalmazza:

	Német	Francia	Olasz	Rétoromán	Egyéb
1888	69,7	21,8	5,3	1,3	2
1910	69,1	21,1	8,1	1,1	6
1941	72,6	20,7	5,2	1,1	4
1960	69,3	18,9	9,5	0,9	1,4
1970	64,9	18,1	11,9	0,8	4,3
1980	65,0	18,4	9,8	0,8	6
1990	63,6	19,2	7,6	0,6	8,9

A svájci állampolgárok nyelvi hovatartozás szerinti adatait (ugyancsak az 1990-es népszámlálással bezárólag, százalékos értékekkel) az alábbi táblázat tartalmazza:

	Német	Francia	Olasz	Rétoromán	Egyéb
1910	72,7	22,1	3,9	1,2	0,1
1941	73,9	20,9	3,9	1,1	0,2
1960	74,4	20,2	4,1	1,0	0,3
1970	74,5	20,1	4,0	1,0	0,4
1980	73,6	20,0	4,5	0,9	1,0
1990	73,4	20,5	4,1	0,7	1,3

A táblázatok adatai azt mutatják, hogy a német és a francia nyelvű lakosság számának alakulása lényegében nem sokat változott, csupán az arányok tekintetében van kisebb mértékű ingadozás. Az olasz nyelvű népesség számarányában viszont valamelyest nagyobb eltérés figyelhető ingadozás. A rétoromán nyelvűek körében egyértelmű és fokozatos csökkenés mutatkozik, a más (pl. angol, portugál, spanyol, török) nyelvű betelepülők száma viszont markánsan növekszik mind az össznépességet, mind a svájci állampolgárságú lakosságot tekintve (l. részletesebben B. PEDRETTI i. m. 271—2).

A német nyelvű Svájc (Deutschschweiz) a 41.288 km² nagyságú országnak több mint felét (kb. 60%-át) foglalja magában, nagyobb részét az északi, középső és keleti területeket, valamint délen a két nyelvű Wallis kanton keleti vidékét. Nyugat-Svájcban, amelynek több elnevezése is használatos (*West-Schweiz*, *Französischschweiz*, *Welschschweiz*, *die welsche Schweiz* és *Romandie*), franciául beszélnek. Baseltől délnyugatra, az északon fekvő (francia nyelvű) Jura kantontól déli irányban — Berntől kb. 30 kilométerrel nyugatra a Biel/Bienne és Freiburg/Fribourg vonalától nagyjából Sion városon át dél felé egészen Olaszországig — húzódik a német, illetőleg a francia nyelvű Svájc közötti határ. A délen található Tessin kanton (olasz nevén Ticino) nyelve az olasz, ezenkívül a három nyelvű Graubünden kanton déli részén beszélnek olaszul. Az ország keleti, délkeleti vidékén fekvő Graubünden lakossága túlnyomórészt német nyelvű, Chur városától délnyugati, déli és keleti irányban pedig — általában nem összefüggő területen, hanem inkább szórványokban — rétoromán nyelvű népesség él. A továbbiakban a különböző anyanyelvű lakosság számaránya szerinti sorrendben — külön-külön fejezetben — taglalom a négy nyelvű Svájc nyelvi helyzetét és az ezzel kapcsolatos nyelvhasználati kérdéseket, helyi sajátosságokat és a velük összefüggő társadalmi, nyelvészeti problémákat.

2. A német nyelvű Svájc nyelvi helyzete. — A) A svájci német nyelv és főbb változatai. — A svájci németet (*Schweizerdeutsch*), amelynek beszélt és írott változatai vannak, összefoglalóan (helyi nyelvjárási kiejtéssel) *schwyzertütsch*-nek szokták nevezni. HUTTERER MIKLÓS, a kiváló germanista ezt a nyelvi formát egyik munkájában a következőképpen határozta meg: „A *schwyzertütsch* (n. *Schweizerdeutsch*, a. *Swiss*), azaz svájci német nyelv tulajdonképpen a svájci német lakosság alemann nyelvjárásainak, ill. az ezekből kialakult regionális köznyelvnek a neve. Írásbeliséggel is rendelkezik, különösen a zürichi változata (*Züürütütsch*), és a legtöbb svájci napilap állandóan közöl *schwyzertütsch* nyelvű szövegeket. A II. világháború idején komoly mozgalom indult meg azzal a céllal, hogy az irodalmi német nyelv helyett ezt tegyék hivatalos államnyelvvé, de erre végül is mégsem került sor. Svájc, Ausztriához hasonlóan, magáévá tette az 1901. évi össznémet ortográfiai és grammatikai határozatokat, de a német irodalmi nyelv Svájcban számos helyi sajátosságot őrzött meg, ami éppen a *schwyzertütsch* hatására vezethető vissza” (A germán nyelvek. Bp., 1986. 327).

A német nyelvű svájciak számára a német nyelv elsősorban azt a tájszólást jelenti, amelyet az egyes helyi közösségek — természetesen, normatívnak elfogadva — a mindennapi nyelvi érintkezésben használnak. Számukra tehát a *schwyzertütsch* a saját helyi nyelvjárásuk, amely nem szorult vissza a jószerével csak családi körben vagy a barátok, jó ismerősök közötti beszélgetésben élő hagyományos tájnyelvre, hanem a nyelvhasználat különböző szinterein (például hivatalos helyeken, egyházi szertartásokon, közéleti fórumokon) a nyelvi kommunikáció eszközeként (német kifejezéssel: mint *Umgangssprache*) tölti be szerepét. Ez a szemléletmód, ez a nyelvi magatartás kivétel nélkül minden társadalmi rétegre, a közöttük létrejövő nyelvi érintkezésre jellemző.

A svájci német nyelv jó néhány, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő regionális változatra (ilyen pl. Basel, Bern és Zürich nyelve) és több nyelvjárársra osztható föl

(ezekről l. részletesebben tölem: MNy. 2000: 112—5). A svájci alemann nyelvjárások sokszínűségéről, a nyelvi érintkezésben betöltött szerepükről és felhasználásukról, valamint sokféleségük és különbségeik okairól a SIEBENHAAR—WYLER szerzőpáros a következőképpen vélekedik: „A svájci német nem egységes nyelvi forma, számos nyelvjárásra tagolódik, amelyek hangtani és alaktani tekintetben és részben szókincsben is jelentős mértékben különböznek egymástól. A tájszólásoknak ilyen kis területen meglévő sokféleségét a más anyanyelvűek gyakran furcsának, szokatlannak találják, és csodálkoznak azon, hogy a német nyelvű svájciak egyáltalán megértik egymást. A különböző nyelvjárásokat beszélők közötti érintkezés általában nem okoz problémát, mivel a svájciak az egyre növekvő migráció és tömegtájékoztató eszközök révén szinte naponta kapcsolatba kerülnek egymással. Mégis előfordulhat, hogy egy-egy archaikus nyelvjárás (például a felső-walseri) néhány kifejezését, tájszavát vagy akár egész mondatait Svájc alföldi területein nem értik meg. Emiatt az ilyen nyelvjárások beszélői — főképpen az idegenekkel való érintkezésben — általában tájnyelvük kevésbé archaikus formáit használják. ... A nyelvjárásoknak ilyen kis területen meglévő sokfélesége az Előalpok és az Alpok vidéké nehéz közlekedési viszonyainak következménye, ezen körülmények ugyanis meggátolták a nagyobb közösségek kialakulását. Ez a nyelvjárás sokszínűség továbbá a korábbi évszázadok kistérségeinek politikai és vallási helyzetével is összefügg, amely egyébként a svájci államszövetségben mindmáig továbbél” (1997. 24; saját fordítás).

A svájci német sajátos helyet foglal el a német nyelv különféle változatai között. Ezzel és a német nyelv többközpontúságával kapcsolatban FÖLDES CSABA a „Deutsch als Sprache mit mehrfacher Regionalität: Die diatopische Variationsbreite” című, nemrég megjelent tanulmányában a következőket fejtette ki: Az utóbbi évtizedekben a németet a germanisták közül többen is többközpontú és többnemzetiségű nyelvnek tekintik. Abból indulnak ki, hogy a német nyelv nemcsak nyelvjárás tekintetben tagolt földrajzilag, hanem a sztenderd szempontjából is. A regionális és a helyi nyelvjárásai sajátosságok fölött a németnek nemzetek szerint eltérő sztenderd változatai léteznek. Ezen gondolatmenet alapján három központja van, mégpedig Németország, Ausztria és Svájc, s ezáltal három nemzeti sztenderdje: a németországi (*Binnendeutsch*), az ausztriai (*österreichisches Deutsch*) és a svájci német (*Schweizerhochdeutsch*). Mindamellert egyébként a német nyelv nemzeti változataira vonatkozóan más felosztások is vannak. Van például olyan is, amelyik a német írott nyelv hat változatáról beszél (l. részletesebben in *Muttersprache* [Wiesbaden] 112. 2002/3: 230—1). A svájci német főbb változatait és jellegzetességeit SIEBENHAAR és WYLER nyomán (1997: 9—12) próbálom meg a következőkben összefoglalni. A irodalmi nyelvet Svájcban írott nyelvnek (*Schriftsprache* vagy *Hochsprache* szakszóval) jelölik meg, melyet elsősorban írásban, ritkábban felolvasáskor használnak. Szóbeli (beszélt nyelvi) előfordulására viszonylag kevés lehetőség adódik például az iskolában, az elektronikus médiumokban és a közélet színterein is. A nyelvjárás, a *schvyzertüütsch*, amint már szó esett róla, a legkülönbözőbb társadalmi rétegek számára — mint beszélt nyelvi forma — a mindennapi érintkezés eszköze. Írásban — a nyelvjárásokban született szépirodalmi alkotások kivételével — csak nagyon szórványosan jelentkezik (pl. magánlevelezésben, apróhirdetésekből). Mindkét fő változatnak, az irodalmi nyelvnek és a nyelvjárásnak is megvan a saját használati köre. Ebben jól elkülönülnek egymástól, közöttük keverék és átmeneti formák szinte egyáltalán nem fordulnak elő. A svájci németek általában tudatában vannak, hogy egy-egy konkrét nyelvi helyzetben (mikor, kivel és hol) melyik nyelvváltozatot illik vagy kell használniuk. A német nyelvű Svájcban sokan — különösen az értelmiségiek — szinte mesterei a kódváltásnak, amint azt Zürichben nemegyszer jómagam is tapasztalhattam.

A SIEBENHAAR—WYLER szerzőpáros azon véleménye is figyelemre méltó, amelyet a német nyelv két fő változata diglossziás viszonyának Svájcra, illetőleg Németországra s Ausztriára jellemző sajátosságairól, különbségeiről a következőképpen fogalmaztak meg: „A svájci diglossziaszituációtól eltérően Németországban és Ausztriában az irodalmi nyelv és a nyelvjárás között folyamatos kapcsolat van: a beszédhelyzet szerint ugyanis többekévé egy, a helyi tájszólásoktól színezett regionális köznyelv használatos; a szomszédokkal inkább nyelvjárásban beszélnek, egy más vidékről származó főiskolai tanárnóvel pedig az irodalmi nyelv használatára törekszenek. A nagyobb városokban a vezető társadalmi réteg olyan regionális köznyelven beszél, amely sokkal közelebb van a normatív irodalmi nyelvhez, mint a helyi nyelvjáráshoz. Aki tájnyelvi formákkal él, arra Németországban általában úgy tekintenek, mint valamely alacsonyabb társadalmi réteghez tartozóra. A regionális köznyelv, melyet alig színez helyi nyelvjárásosság és a tájszólás mint alternatív nyelvhasználati forma áll szemben egymással. S ez a versenyhelyzet a nyelvjárást mint nyelvváltozatot csekélyebb társadalmi presztízse miatt egyre inkább visszaszorítja. Ezzel szemben a német nyelvű Svájcban a nyelvjárásnak mint az összes társadalmi réteg érintkezési nyelvének a helyzete semmiképpen sincs veszélyeztetve, éppen ellenkezőleg: a tájnyelv használati köre a köznyelvvvel szemben a XX. században kiterjedt, és azóta még inkább növekedett. ... Mindez annak a demokratikus hagyománynak a kifejeződése, amely Svájcot más országoktól, így például Angliától és Németországtól is megkülönbözteti, ahol az egykori feudális társadalmi rend erőteljes hatásának következményeként az egyes társadalmi rétegek nyelvhasználatukban még ma is eltérnek egymástól. Az utóbbi évek szociolingvisztikai kutatásai azt mutatják, hogy Svájcban is vannak rétegspecifikus különbségek, de Németországtól és Ausztriától eltérően a nyelvváltozat megválasztása nem kapcsolódik a beszélő társadalmi rangjához, beosztásához” (1997. 10—1; saját fordítás).

Hogy a nyelvjárásoknak milyen nagy a presztízse a német nyelvű Svájcban, azt nagyon sok példával lehetne illusztrálni. Így pl. Max Frisch írónak és Furgler kormánytagnak a vitája az irodalomnak a társadalom életében betöltött szerepéről a nyilvánosság előtt nem irodalmi nyelven, hanem nyelvjárásban zajlott. A politikai és gazdasági élet szakértőivel, vezetőivel készült rádiós és televíziós beszélgetések legalább olyan gyakran hangzanak el nyelvjárás formában, mint svájci sztenderd német (*Schweizerhochdeutsch*) változatban (további példákra vö. SIEBENHAAR—WYLER 1997. 10). Ugyancsak jellemző, hogy azoknak a külföldieknek, akik állampolgárságot szeretnének kapni, a svájci német nyelv megfelelő ismeretéről kell tanúbizonyosságot tenniük. Tanulságosnak látszik a „Zürich város polgárává fogadásához kapcsolódó rendelkezések” (Bestimmungen für die Aufnahme in das Bürgerrecht der Stadt Zürich) 7. törvénycikkéből néhány előírást szó szerint idézni: „Azoktól a pályázóktól, akik a városi polgárjogot meg akarják kapni, megkövetelik, hogy bizonyos (svájci) állampolgári ismeretekkel is rendelkezzenek, s megértsék a svájci német nyelvet, és egy svájci német nyelvjárást megfelelő mértékben beszéljenek. [A kiemelés tőlem. Sz. J.] Az utóbbi feltétellel kapcsolatban — a pályázó egyéb, kedvezőnek számító körülményei esetén — kivételek is megengedhetők” (SIEBENHAAR—WYLER 1997. 9; saját fordítás).

B) A svájciak viszonya a beszélt nyelvhez. — Külön kell szólni a német nyelvű Svájc lakóinak az irodalmi német nyelvvel (*Binnendeutsch*) kapcsolatos nyelvi magatartásáról és annak okairól. A németekkel és az osztrákokkal a svájciak általában nem szívesen beszélnek sztenderd német nyelven, s ha csak tehetik, előbb-utóbb nyelvjárás nyelvhasználatra térnek át. A sztenderd némettel szembeni idegenkedés a kevésbé iskolázott és a műveltebb rétegekre egyaránt jellemző. A német irodalmi nyelvet az értelmiség is elsősorban írásos formában ismeri és használja, a mindennapi érint-

kezés beszélt nyelvi formája pedig számukra is a nyelvjárás. A német nyelvű svájciaknak a sztenderd némettel szembeni nyelvi viselkedését a SIEBENHAAR—WYLER szerzőpáros alapvetően két okra vezeti vissza. Ezeket — részletes fejtegetésüket lerövidítve — a következőképpen fogalmazták meg: „Az irodalmi német nyelvvel szembeni negatív beállítottság lényegében véve két okra vezethető vissza. Az egyik az, hogy az irodalmi nyelv a teljesítményorientált iskolai oktatásnak az eszköze. A német nyelvű Svájcban a sztenderd elsajátításához kapcsolódó újabb kutatás arra mutatott rá, hogy az irodalmi némettel szembeni negatív nyelvi magatartás kialakulásához az iskolai oktatás nagy mértékben hozzájárul. Miközben ugyanis az iskoláskor előtt a különféle játékok során a gyerekek szívesen beszélnek az irodalmi németet, mégpedig nyugat-németországi kiejtéssel, melyet leginkább a televízióból vesznek át, az addigi pozitív beállítottságuk az első két tanévben megváltozik. Ettől kezdve a sztenderdre úgy tekintenek, mint az iskola nyelvére, amely a tanulnivalókat közvetíti, amelyen hibákat lehet elkövetni, amelyen felelni, vizsgázni kell, amelyen megfeddhetik őket. Ezzel szemben számukra a nyelvjárás nem normatív, nem szabályozott nyelvváltozatnak, hanem a szabadidő, az érzelmek nyelvének tekinthető. Ez a vélekedésük, az így kialakult nyelvi magatartásuk az iskolai évek után is alig változik meg. Az irodalmi német nyelvvel szembeni fenntartásuk másik oka pedig abban rejlik, hogy a németországi németek iránt a német nyelvű svájciakban általában nincs különösen erős szimpátia. ... Ez részben a hitleri időkre vezethető vissza, részben — az utóbbi évtizedekben legalábbis — azzal függ össze, hogy a német nyelvű svájciak egy részében a »nagy kanton«, ahogy Németországot tréfásan nevezik, gazdasági ereje, politikai súlya szorongást vált ki” (1997. 14—5; saját fordítás).

A svájciak idegenkedése a német irodalmi nyelvtől — a fentiekben kifejtett okok mellett — azzal is összefügghet, hogy ebben a nyelvi formában nekik kevés gyakorlatuk van. Aligha véletlen, hogy a svájciak körében „az írott nyelvi németet beszélni” (*Schriftdeutsch sprechen*) megfogalmazás igen gyakori, az ő számukra ugyanis az irodalmi nyelv (*Hochsprache*) inkább az írott nyelvet jelenti.

A sztenderd némethez való kapcsolódásnak egy másik sarkalatos kérdése Svájcban az, hogy milyennek kell lennie az ottani kiejtési normának. Ennek a bonyolult problémakörnek a vázlatos áttekintésében is SIEBENHAAR és WYLER közös munkájára (i. m. 16—7) támaszkodom.

A kiejtés normatívvá tételét nemcsak Svájcban nehéz megvalósítani, hanem még Németországban is. A kiejtési norma csak egy-két területen, mégpedig elsősorban a színházban és az elektronikus médiumokban (a rádióban, televízióban) jut szerephez. A svájciak többsége azt vallja, hogy az ottani német kiejtés nem hangozhat a németországi normák szerint. Ha a bementő például a rádióban a színpadi irodalmi németnek megfelelően olvassa föl a híreket, nemritkán számos tiltakozó levél érkezik az érintett szerkesztőségbe. Az eléggé ellentmondásos helyzetet úgy próbálják megoldani, hogy a tömegtájékoztató eszközökben olyan kiejtés valósuljon meg, amelyet a svájci német nyelvű lakosság is elfogad, de az mégsem annyira svájcias színezetű, hogy más német nyelvterületen ne lehetne megérteni.

C) Az irodalmi nyelv és a nyelvjárás használatának főbb színterei. — A két fő nyelvváltozat szerepe, felhasználási területe az utóbbi évszázadban — miként más népek és nyelvek esetében — Svájcban is változott. Ehhez helyi sajátosságként még az is hozzájárul, hogy — főleg bizonyos politikai intézmények, testületek esetében — még az egyes kantonok között is lehetnek eltérések. A XX. század második felében általában egyre inkább visszaszorultak a nyelvjárások. Úgy tűnik, hogy az Európai Unió létrejötte és fokozatos bővülése után viszont — nemcsak a kisebb lélekszámú népek, hanem a nagyobb országok bizonyos régióiban is — a nyelvi és kulturális

összetartozás érzését, az etnikai, nemzeti identitástudatot erősítve — a nyelvjárások szerepe ismét megnövekedhet. Svájcot tekintve ez a körülmény szóba sem jöhet, hiszen nem tagja az EU-nak, s lakosságának többségében ma is inkább ellenérzés él az Európai Unióval szemben. Itt más oka van annak, hogy a nyelvjárási nyelvhasználat az utóbbi ötven esztendőben teret nyert az irodalmi nyelvvel szemben. Ebben jelentős mértékben az játszott közre, hogy a német nyelvű svájciak általában szembefordultak a Harmadik Birodalom eszméjével, s vele szemben — mindenben, amiben csak lehetett — önállóságukat igyekeztek hangsúlyozni. Mindez a szűkebb hazához, a szülőföldhöz való ragaszkodás kifejezésének szimbólumaként fölértékelte a helyi alemann nyelvjárásokat és általában hagyományaik érzését is. S hogy ez nem kérészéletű fölbuzdulás volt, azt nemcsak a tájnyelvük mai szerepe, presztízse mutatja, hanem például az a tény is, hogy a svájci német nyelvközösség mindmáig anyagi eszközökkel is támogatja az ottani nyelvjáráskutatást. Ezt egy konkrét példával is szeretném illusztrálni. A Schweizerdeutsches Wörterbuch Intézet 2003. június 13-án tartotta évi közgyűlését, amelyre én is meghívást kaptam. Az ott elhangzott beszámolóból és a közreadott, a 2002-ben végzett munkát részletező kiadványfüzetből (Bericht über das Jahr 2002.) az is kiderült, hogy a Schweizerdeutsches Wörterbuch kutatásait a Svájci Tudományos Akadémia mellett egyéni adományozók is jelentős mértékben támogatják. Érdekességként jegyzem meg, hogy a taggyűlés végig nyelvjárásban zajlott, mégpedig az ülést vezető alelnök, PETER GLATTHARD professzor — amint azt később megtudtam — berni tájszólásban beszélt, a beszámolót tartó PETER OTT, a Schweizerdeutsches Wörterbuch Intézet vezetője Zug város tájnyelvén szólt, BEATRICE BÜRKLI FLAIG, a bázeli szótár egyik szerzője pedig természetesen bázeli nyelvjárásban tartotta meg előadását. A svájciaknak egyébként általában igen jó érzékük van ahhoz, hogy a beszélő kiejtése, szóhasználata alapján viszonylag kis hibaszázalékkal megállapítsák annak szűkebb pátriáját.

A következőkben az irodalmi nyelv és a nyelvjárások használatának azokat a fontosabb színtereit veszem sorra, ahol a két fő nyelvváltozat valamilyen formában szerephez jut.

a) **Politikai intézmények, testületek.** — A svájci szövetségi Parlamentnek (Vereinigte Bundesversammlung vagy Parlament) két kamarája van, s mind-egyikben azonos módon van szabályozva a nyelvhasználat. Mivel ezeknek a munkájában különböző nyelvű országrészek képviselői vesznek részt, a megbeszélések német irodalmi nyelven folynak. A szavazások és a választások eredményeit viszont német és francia nyelven hozzák nyilvánosságra. A kantonokban ettől eltérő helyi szabályozás lehetséges. Az egynyelvűekben az jellemző, hogy a nagyobb kantonokban az írott német nyelv (*Schriftsprache*) a kötelező, a kisebbek inkább a nyelvjárás használatára törekszenek. A két- és a háromnyelvűek közül háromban (Graubünden, Freiburg és Wallis kantonban) a német nyelvű honatyák irodalmi nyelven szólhatnak föl az üléseken, a kétnyelvű Bern kantonnak viszont külön szabályzata van. Itt ugyanis a német anyanyelvű parlamenti képviselők — a francia mellett — saját tájnyelvükön is beszélhetnek. Országos érvényű viszont, hogy héttagúnál kisebb létszámú testületekben és a különféle parlamenti bizottságokban általában a nyelvjárás a megbeszélések, tanácskozások nyelve. A nyelvhasználati forma megválasztása általában a szóban forgó testület létszámától függ (a politikai intézményekkel kapcsolatos nyelvhasználatra részletesebben l. SIEBENHAAR—WYLER 1997. 18—9).

b) **Rádió és televízió.** — A két fő nyelvváltozatnak a rádióban és a televízióban való megoszlásáról, használatuk arányairól nincsenek megbízható statisztikai adatok. Vannak viszont bizonyos becslések, melyek szerint kb. húsz-harminc évvel ezelőtt az elektronikus médiumokban az adásoknak mintegy 60 százaléka irodalmi nyelven, 40%-a pedig nyelvjárási formában zajlott. Ez az arány az utóbbi évtizedben a nyelvjárások javá-

ra változott meg. Ebben minden bizonnyal az a tény játszik közre, hogy 1983-tól engedélyezték a magán rádióadók működtetését is. A közszolgálati rádió- és televízió-adóállomásokban viszont gyakoribb a német irodalmi nyelv használata, főképpen a kulturális műsorokban. Az írókkal, gazdasági szakértőkkel, politikusokkal, sőt esetenként még a kutatókkal folytatott beszélgetések is általában nyelvjárási formában hangzanak el. A közérdekű (például közlekedési, katonai) közleményeket viszont irodalmi nyelven olvassák föl. Egyébként nincsenek pontos előírások, amelyek például a műsor tartalmától tennék függővé a megfelelő nyelvhasználati forma kiválasztását (minderről részletesebben l. SIEBENHAAR—WYLER 1997. 19—21).

A körzeti televízióállomások különféle adásainak nyelvhasználati formája — a hivatalos közlemények kivételével — a helyi nyelvjárás, amint arról a Zürichi Televízió műsorait nézve többször is módomban volt meggyőződni. Elképzelhetetlennek tartom viszont, hogy például a Szeged Televízió adásai a szegedi, Szeged környéki nyelvjárásban hangozzanak el, pedig valószínűleg nem kevesen lennének, akik szívesen hallgatnák a nyelvünkben nagy gyakoriságú nyílt *e* és zárt *ë* hangok okozta monotónia ellensúlyozására a nyelvészeti szempontból szerencsés és előnyös *ö*-zést és más tájnyelvi sajátosságokat is.

c) Az iskolai oktatás. — Az oktatás a német nyelvű Svájcban is — miként a többi országrészben és általában más országokban is — irodalmi nyelven folyik. Ez természetes minden olyan nyelvet illetően, amelynek már régen kialakult a sztenderd nyelvváltozata. Az iskolai nyelvhasználat problematikáját, legfontosabb formáit — az első tagozatos osztályoktól a felsőoktatásig — SIEBENHAAR és WYLER a következőképpen foglalta össze: „Az iskola vállalja magára, hogy a gyerekeknek az írott nyelvhez közeli irodalmi németet közvetítse. ... Az irodalmi nyelv megismerése, elsajátítása fokozatosan történik. Az első tanévben többnyire csak nyelvjárásban beszélnek, a második év során szaktárgyanként térnek át a sztenderd németre. Az olvasástani tanításban felhasznált szövegek azonban kezdettől fogva irodalmi nyelvek. ... Az oktatás később is irodalmi nyelven folyik, de csak a tanítási órákon. A tanórak előtti szervezési feladatok elvégzése, majd az órák utáni szünetekben a tanulókkal folytatott megbeszélés és a tanárok egymás közötti társalgása is tájnyelven történik. Bizonyos tanórakon még a felső tagozaton és a középiskolában is megengedik a nyelvjárás használatát, ha azt a szóban forgó téma indokolttá teszi. A készségtárgyak (pl. a rajz- és testnevelésórák, a gyakorlati foglalkozások) általában tájszólásban zajlanak, a közismereti órákon (például a matematika, a különféle természettudományos tárgyak tanításakor) viszont az irodalmi németet beszélik. Ezekben az órákon is lehet azonban a nyelvjárást használni, ha a munka nem osztályközösségben, hanem kisebb csoportokban folyik. Egyébként hasonló a helyzet a felsőoktatásban is: az előadásokat irodalmi nyelven tartják, a gyakorlati foglalkozásokon viszont magától értetődő a tájnyelv használata. Sőt egyes esetekben még az is előfordul, hogy a szóbeli vizsgák is, ahol kevesen vannak jelen, nyelvjárásban folynak” (1997. 21—2; saját fordítás).

Az iskolai oktatás nyelvét az ún. területi elv alapján határozzák meg. Ennek az a lényege, hogy a hivatalok és a magánemberek nyelvi érintkezésének eszközeként a szóban forgó terület (kanton) vagy település többségének az anyanyelvét kell figyelembe venni. Kivétel azonban lehetséges. Bern kanton például a többnyelvűség érdekében francia nyelvű iskolát támogat, ugyanakkor a Svájcba bevándoroltak anyanyelvi oktatásában anyagilag nem vállal részt, segítségüket csupán ajánlani tudja. A rétoromán nyelvű iskola az egyetlen, amelyben a gyerekek a németet mint idegen nyelvet már a negyedik osztálytól kezdve tanulhatják. Előírás született arról, hogy államérdekből Svájcban első idegen nyelvként valamelyik nemzeti nyelv tanítása kötelező, így a német tannyelvű iskolákban a francia, a francia nyelvű iskolákban a német, az olasz nyelvű Tessin kantonban a francia, a háromnyelvű Graubündenben pedig a német. Egy második nemzeti nyelv elsajátítása csak

az olasz és a rétoromán anyanyelvű tanulóknak kötelező, mégpedig a középiskolák alacsonyabb évfolyamaiban, leggyakrabban a hetedik osztálytól kezdve. Kivétel azonban ebben is akad az egyes kantonok között. Ilyen például a német nyelvű Uri kanton, amely — amint már szó esett róla — a Svájci Államszövetség egyik alapítója volt a XIII. század végén. Itt ugyanis nem franciául kell a gyerekeknek tanulniuk, hanem a Tessin kantonnal való, régi keletű történelmi kapcsolatok miatt az olaszt tették kötelezővé (a területiség elvét, az iskolai oktatás részletesebb kifejtését l. HAAS 1988. 1367—70).

A tanítási órákon használt nyelvváltozat kérdésében — elsősorban a középiskolákra vonatkozóan — gyakran alakulnak ki viták, ugyanis a tanárok egy része nem szívesen vállalja az irodalmi nyelven való tanítást, az oktatásügy hivatalai és az iskolák vezetői viszont a sztenderd német használatát szorgalmazzák. Egyes vélemények szerint az irodalmi német azért okoz gondot a tanulóknak, mert az viszonylag ismeretlen számukra, ezért elsajátítása többletmunkával jár. Mások szerint a diákok — főleg több idegen nyelv kötelezővé tétele miatt — túl vannak terhelve, és ez is hozzájárul ahhoz, hogy a sztenderd német írásbeli és szóbeli használatában még a német nyelvű Svájcban is elég sok hibát követnek el. Abban a kérdésben egyébként, hogy hány idegen nyelvet tanuljanak a gyerekek, nagyon megoszlanak a vélemények.

3. A francia nyelvű Svájc nyelvi helyzete. — A francia nyelvű Svájcban könnyebben áttekinthető nyelvi helyzet jellemző mind az egy- és kétnyelvűség, mind a főbb nyelvváltozatok (az irodalmi nyelv és a nyelvjárások) viszonyában és használatában. Svájc nyugati részén négy kanton (délnyugatról észak, északkelet felé haladva: Genf, Waadt, Neuenburg és Jura) francia nyelvű, háromban pedig (Bern, Freiburg és Wallis kantonokban) a francia mellett német nyelvű népesség is él. Mindegyik francia nyelvű vidékre érvényes, hogy az ottani lakosság évszázadok óta az Île-de France-i nyelvjárásból kialakult francia irodalmi nyelvet tekintette követendő mintának, saját tájnyelvét pedig — Nyugat-Svájc vezető rétegeivel az élen — általában stigmatizálta és kerülendő nyelvváltozatnak tartotta. Ebben az is közrejátszhatott, hogy a német nyelvű kantonokkal szembeni ellenérzésüket a nyugat-svájciak általában a francia kultúra és irodalom iránti vonzódással is kifejezték. Ennek a kulturális és nyelvi magatartásnak a kialakulásában továbbá az a körülmény sem hagyható figyelmen kívül, hogy a francia nyelvű népesség olyan kantonokban él, amelyek a többihez viszonyítva több évszázaddal később, csak a XIX. század elején váltak a Svájci Államszövetség tagjává (a francia nyelvű svájci lakosság nyelvi magatartására és ennek okaira vö. PIERRE KNECHT, *Die französischsprachige Schweiz*. In BICKEL—SCHLÄPFER 2000. 139—76; különösen 139).

A francia nyelvű Svájcban található nyelvjárásokról szólva csak megismételni tudom, amit róluk korábban írtam, vagyis azt, hogy „nagyobb részük (pl. a Wallis kantonbeli, a Freiburg, Genf, Neuenburg és a Waadt környéki tájszólás) nagyfokú rokonságot mutat a franciaországi frankoprovincal nyelvjárással, melyet például Lyon vidékén beszélnek. A Jura kantonbeli tájszólások viszont, melyek nagyjából a Neuchâtel—Solethurn városok vonalától észak-északnyugatra esnek, a francia dialektológiában hagyományosan északfranciának nevezett nyelvjárásterülethez sorolhatók. Mivel a francia irodalmi nyelv presztízse több évszázad óta Nyugat-Svájcban igen nagy, az ottani nyelvjárások visszaszorulása, pusztulása is régi keletű. Egyes becslések szerint talán egy-két százalékot tesz ki azoknak a száma — főképpen az idősebb nemzedék körében —, akik őrzik és az egymás közötti érintkezésben még beszélnek eredeti francia tájszólásukat. Egy, a svájci nyelvatlaszhoz kapcsolódó, 1966-ban végzett kérdőíves gyűjtés során, amint azt PIERRE KNECHT említi tanulmányában, a munkálatban részt vevő kutatók arra az eredményre jutottak, hogy a hagyományos nyelvjárást leginkább a többségében katolikus Wallis, Fri-

bourg és Jura kantonokban őrzik. Ezzel szemben a református többségű kantonokban (pl. Bern, Genf és Neuenburg környékén) egykor beszélt francia tájszólások szinte teljesen kipusztultak. Aki ezekről a hajdan volt nyugat-svájci és természetesen a többi francia nyelvjárás különféle sajátosságairól szeretne tájékozódni, haszonnal forgathatja azt a több kötetes, igen gazdag anyaggyűjtésen alapuló kiadványt, amely »Glossaire des patois de la Suisse romande« címmel jelent meg századunk elejéig” (MNY. 2000: 115—6).

Mindebből nyilvánvaló, hogy Nyugat-Svájcban már régóta szóba sem kerülhet a két fő változatnak, az irodalmi nyelvnek és a nyelvjárásoknak olyan szerepköre és használati különbsége, mint a német nyelvű Svájcban, s olyan diglossziás viszony sem, mint amilyen Németországban és Ausztriában tapasztalható. Nyugat-Svájcban már nagyon régóta a francia irodalmi nyelv az uralkodó, amelyről legfőljebb azt lehet állítani, hogy csupán helyiel-közzel van kissé tájnyelvies színezete. Nyelvhasználati problémák itt inkább a német nyelvű Svájccal való, régi gyökerű szembenállásból adódtak, s merültek föl időnként az utóbbi időben is. Ilyen például az ún. Jura-kérdés, amelyet az váltott ki, hogy 1979-ben Bern kanton északnyugati részén — az ottani (kisebbségi helyzetben lévő) francia nyelvű lakosság kezdeményezésére — Jura néven önálló kanton jött létre. A népszavazások sora és a föl-föllángoló viták azt jelezték, hogy nem csupán nyelvi kérdésről van szó, hiszen a Bern és Jura kanton közötti határokat sokkal inkább történelmi, vallási, politikai szempontú különbségek alapján húzták meg (minderről részletesebben l. HAAS 1988. 1378). Vissza-visszatérő vitákat, elégedetlenséget vált ki a francia nyelvű Svájc lakói körében az is, hogy a német irodalmi nyelvet az iskolában kötelező idegen nyelvként kell tanulniuk, de azt a német nyelvű Svájcban nem tudják igazán használni, mert ott a helyi (alemann) nyelvjárásokat beszélik. Freiburg kantonban viszont, ahol a német anyanyelvűek vannak kisebbségben, az okoz problémákat, hogy egyes településeken a szülők nem tudják német nyelvű iskolában taníttatni gyermekeiket.

(Folytatjuk.)

SZABÓ JÓZSEF

The linguistic situation in Switzerland, with special regard to linguistic minorities

It has recently been suggested in many parts of the world that globalisation might endanger languages and cultures of smaller groups of people. This may primarily concern communities living in the territory of another nation, in a minority situation. Obviously, all minority groups have the right to preserve their mother tongue and the culture of their ancestors; but it is not at all easy to do so among the economic and social trends of recent decades. — Although Switzerland is not a member of the European Union, it has been exposed to changes in the past few decades that affect its linguistic situation, too. Two of the four official languages listed in the 1996 constitution of Switzerland, German and French, have a leading role at present, too. On the other hand, the use of Italian is declining, and Romansh — despite efforts to the contrary and decisions that favour the community speaking it — is being supplanted. The increasing number of immigrants (e.g., Portuguese, Spaniards, Turks) makes many people suggest that Switzerland is not a quadrilingual but rather a multilingual country today, and the linguistic and educational policies of the country should promote the solution of linguistic and cultural problems of all minority groups. The centuries-old democratic traditions of Switzerland and the various earlier modifications of their language laws may serve as a firm foundation for that and as a model to be followed.

JÓZSEF SZABÓ

Néhány kötőszóegyüttes értelemszerkezeti elemzése

De hisz, de hát, pedig hát

1. A téma felvetése. — Ebben a cikkben három kötőszóegyüttes (a németben *Konnektiv-Komplexe*, vö. J. FRITSCHÉ Hrsg., *Konnektivausdrücke — Konnektiveinheiten*. Hamburg, 1982. 37), mégpedig a *de hisz-*, a *de hát-* és a *pedig hát-*féle alakulat értelemszerkezeti hátterét vizsgálom.

A témát két irányból is meg lehet közelíteni. Ki lehetne indulni például a *de hát-*féle kötőszóegyüttesrel viszonyított kijelentésekből, vagyis abból, hogy két vagy pedig három kijelentést viszonyítanak-e a kötőszók; továbbá — a kijelentésekkel összefüggésben — vizsgálat tárgyává lehet tenni magukat a kijelentések közötti viszonyokat. Ez utóbbi esetben a *de* és a *tehát* nem két különálló, hanem egymással kölcsönös összefüggésben szereplő két viszony; (a 'tehát' szerepű *hát* ritmikái változata a *tehát*-nak, akár csak a *hiszen*-nek a *hisz* a *de hisz*-féle kötőszóegyüttesben).

A két viszony jelenléte a háromelemű tételkapcsolatokban (háromtagú összetett mondatokban, illetőleg mondat fölötti egységekben) magától értetődő tény (ELEKFI LÁSZLÓ, *Tagmondatok szubjektív igazságértéke kételemű tételkapcsolatokban*. Bp., MTA Nyelvtudományi Intézet, 1997. 30—36), a két viszony kölcsönös összefüggése viszont csupán feltevés, amelyet — egy elfogadható értelemszerkezet alkalmazásával — bizonyítani kell.

A feltevés egyik alkotórésze — hogy tudniillik nem csupán a kimondott, hanem a *tudott* ('implicit') gondolattal is számolnunk kell — már SIMONYI ZSIGMOND alapművében is kiemelt szerepben áll: „Kötőszónak ... csak az olyan határozót nevezhetjük, melynek jelenléte *mindig megkívánja a mondat mellett egy másik gondolat kimondását vagy legalább tudását.*” (A magyar kötőszók. A mellérendelő kötőszók. Bp., 1881. 2). Ami pedig a feltételezett értelemszerkezet másik alkotórészét, a viszonyokat (s azok viszonyait) illeti, W. PORZIG egy megjegyzésére érdemes felfigyelnünk. E megjegyzés szerint a gondolat a dolgok viszonyait ragadja meg, a gondolatmenet (ezeken túl) a viszonyok viszonyait (PORZIG, *Das Wunder der Sprache*. Bern, 1950. 368—9; BÉKÉSI: *Szemiotikai szöveg*. Szeged, 1990. I: 23). Ha kiindulásunk eleve nem rossz, akkor az itt vizsgált kötőszóegyütteseknek három feltételnek kell megfelelniük.

2. A 'kötőszóegyüttes' feltételei és megfelelései. — Vagy csupán egyetlen viszony van a *de hát-*féle kötőszóegyüttesekben (mint ahogy pl. csupán ellentét van a *de viszont*, illetőleg csupán magyarázat a *mert hiszen*-féle alakulatokban); vagy két viszony van bennük ugyan, de a *de hát* maga nem a kötőszói rendszer megszilárduló félben lévő, komplex tagja, hanem csupán a nyelvhasználat alkalmi, például sorrendi alakulata. (Vö.: DEME LÁSZLÓ, *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Bp., 1971. 161—6; JUHÁSZ DEZSŐ, *A kötőszók*. In BENKŐ főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/1: 772—814; továbbá BÉKÉSI, *A mert bár* és a *de bár* jelentésszerkezeti rokonsága. In *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Bp., 1991. 95—100.)

A harmadik feltétel akkor utasítaná el a téma felvetését, ha ugyanannak a viszonynak a kifejezéséhez az egyik kötőszó is, azaz önmagában a *de* vagy önmagában a *hát* is elegendő lenne, s nem volna együttes szerepük az értelemalkotásban.

A három feltételnek az alábbiak szerint a *de hát* kötőszóegyüttes az (1a) jelű megnyilatkozásban maradéktalanul megfelel:

(1a) „*Igen rosszkedvű vagyok, de hát csupa kesernyés témáról beszélünk.*” (Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*. Bp., 1968. 2: 625.)

Legegyszerűbben a h a r m a d i k kritériumra tudunk választ adni. Ugyanazt a viszonyt, amelyet az (1a) példában a *de hát* fejez ki, önmagában sem a *de*, sem pedig a *hát* nem tudná kifejezni, illetőleg más-más viszonyt fejeznének ki külön-külön, mint együtt.

A) A z ö n m a g á b a n v i s z o n y í t ó *de*.

(1b) *Igen rosszkedvű vagyok, de csupa kesernyés témáról beszélünk.*

Önmagában a *de* kötőszó ebben a változatban tipikusan megszorító, 'elvárástörő' szerepet tölt be. Ez a szerep a mondat olvasóját arra készíti, hogy hozza létre az ellentétes viszony el nem hangzott előtagját: 'Nem kellene csupa kesernyés témáról beszélünk'. Ez az implicit előtag voltaképpen konklúziója annak a következtetési alaphoz, amelyet a tényállásleíró szerepű kijelentés (*Igen rosszkedvű vagyok.*), valamint a hozzá társuló konvencionális tudás együttesen alkot: 'Ha a társaságnak rossz kedve van, akkor ajánlatos abbahagyni a kesernyés témákat'. A gondolatmenet efféle összefüggéseit, azaz a logikai implikációk mintájára létrehozott konverzációs implikációkat, az ún. 'implikaturákat' P. H. GRICE tanulmánya tárgyalta először (GRICE, *Logic and Conversation*. 1975. 41—58; vö. BÉKÉSI, *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése*. Szeged, JGYF Kiadó, 1993. 16—24). A konverzációs implikációk főbb tényezői az (1a) jelű példában:

ÁLTALÁNOS, KONVENCIÓNA LIS TUDÁS:

'Ha egy társaságban valakinek rossz kedve van,
akkor ott nem kellene kesernyés témákról beszélni'

és

EGYEDI TÉNY:

Igen rosszkedvű vagyok,

tehát

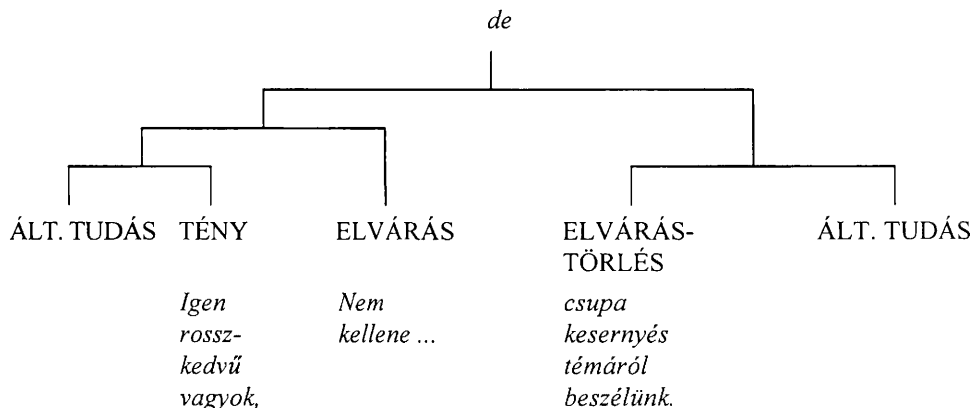
EGYEDI ELVÁRÁS:

'nem kellene csupa kesernyés
témáról beszélünk',

ELVÁRÁSTÖRLÉS:

*de csupa kesernyés témáról
beszélünk.*

Az alábbi megnyilatkozásban érvényesülő értelemszerkezet összefüggéseit az ágrajz szemléletesen ábrázolja. Az 'általános, konvencionális tudás'-nak csupán a helyét tüntetjük fel.

Az ágrajzról leolvasható, hogy a *hát* kötőszótól megfosztott *de* egyetlen szerepet tölt be: törli az értelemszerkezet előtagjának implicit konklúzióját: 'Nem kellene csupa kesernyés témáról beszélnünk', *de csupa kesernyés témáról beszélünk*. Mivel az elvárás törlését a *de*-vel viszonyított utótag az előtagjával azonos szerepkörben hajtja végre (vagyis az előtag konklúzióját törli az utótag konklúziója), nem marad szerepe az ugyancsak konklúziót képviselő *hát*-nak. Megállapíthatjuk tehát, hogy az egyedül viszonyító *de* kötőszó egészen más értelemszerkezet alkotórésze, mint a *de hát*-féle kötőszóegyüttes.

B) Az önmagában viszonyító *hát*:

(1c) *Igen rosszkedvű vagyok, hát csupa kesernyés témáról beszélünk*.

A 'tehát' jelentésű *hát* önmagában mindenekelőtt az ismerős Arany János-i interpretációt idézi fel: „én uram isten! / Csak rajta! Hadd lám: mire megyünk *ketten!*” azaz: 'Hadd legyen még rosszabb!'

Ennél logikusabb, sőt mindjárt kétféleképpen is logikus értelemhez jutunk, ha a következtető *hát* helyébe a magyarázó *hisz* kötőszót képzeljük. A *hisz* kötőszóhoz ugyanis egyértelmű összefüggésrendszert rendelhetünk: *Igen rosszkedvű vagyok, hisz* ha egy társaságban csupa kesernyés témáról beszélnek, akkor nem meglepő, hogy valakinek/mindenkinek rossz kedve lesz, *és* mi itt csupa kesernyés témáról beszélünk.

Ha ezeket a viszonyokat is egy implikátúra alkotórészeiként ábrázoljuk, két újabb tanuláshoz jutunk. Az egyik az, hogy ebben az esetben nem két következtetési művelet van, mint ahogy az (1b)-ben szereplő *de* környezetében láttuk, hanem csak egy. Másodszor az tűnik fel, hogy itt az *Igen rosszkedvű vagyok* kijelentés a következtetési alap konklúziója, amely előre vetett helyzetben jutott szerephez. (Vö. a szerep értelmezéséről folytatott kerekasztal-beszélgetéssel: Szemiotikai szövegtan 14. JGYF Kiadó, Szeged, 2001. 37—51.)

EGYEDI OKOZAT

Igen rosszkedvű vagyok.

hiszen

ÁLTALÁNOS TUDÁS

'Ha egy társaságban csupa kesernyés témáról beszélnek, akkor nem meglepő, ha valakinek/mindenkinek rossz kedve lesz'.

és

EGYEDI TÉNY

mi itt *csupa kesernyés témáról beszélünk*.

Ha ez az értelmezés logikus, akkor erre építve felcserélhetjük a *rosszkedvűség*, valamint a *kesernyés témák* oki—okozati összefüggését: 'Azért beszélünk csupa kesernyés témáról, mert rosszkedvű vagyok', azaz: *Igen rosszkedvű vagyok, hát csupa kesernyés témáról beszélünk*.

Természetes, hogy ezeknek az értelmezéseknek az életszerűsége vitatható, vagyis lehetne találni náluk tartalmasabb, meggyőzőbb változatokat is. Az (1b) pontnak azonban nem ez a fő tanulása. A lényeg itt az, hogy a *de* kötőszó elhagyásával az ellentétes viszony is elmarad, vagyis önmagában a *hát* nem tudja azt, amit a *de hát* teljesít. A *de hát* kötőszóegyüttes tehát a *h a r m a d i k* kritériumnak megfelel: az (1a) példában érvényesülő értelemszerkezet a kötőszóegyüttes mindkét tagjára igényt tart. S amennyiben helytálló ez a következtetés, akkor egyúttal az *e l s ő* kritériumunkra is igénylő választ kaptunk: a *de hát* kötőszóegyüttes két viszonyt (ellentétet és okozatiságot) képvisel. Kitűnik az is az (1a) példa elemzéseiből, hogy nem pusztán alkalmi találkozás a *de hát*, hanem egyazon értelemszerkezet egymással kölcsönösen összefüggő két alkotórésze, amely az ér-

telemszerkezet implicit, azaz egyéb nyelvi eszközökkel ki nem fejezett alkotórészeit képviseli.

3. Az értelemszerkezet implicit alkotórészei. — Ha Fodor András, az (1a) példaként szereplő mondat szerzője a *rosszkedvének* nem az okát írja be mondatának az utótagjába, hanem az értelemszerkezetben ugyancsak impliciten benne lévő okozatát, akkor a mondat körülbelül így szólna:

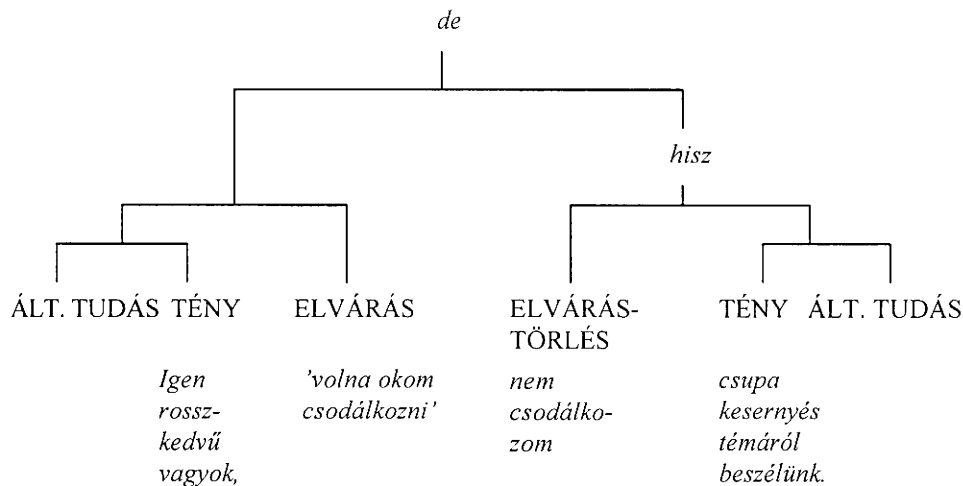
(1d) *Igen rosszkedvű vagyok, de hát nem csodálkozom.*

A *nem csodálkozom* ('nem csoda', 'nincs min csodálkoznom', 'nem csodálkozhatom', 'nem kell keresnem / nem keresem a rosszkedvem okát')-féle rekonstruált tagmondatban a szerzőnek a saját tényállásleírásához (*Igen rosszkedvű vagyok*) való viszonya fejeződik ki, s e viszony kifejeződésével le is zárul a mondat. A tartalmi-logikai szempontból csupán részleges megnyilatkozást a kötőszóegyüttes a partnerrel kiegészítetteti: a *de* valami ellentétet hozat létre az előtagban, a *hát* pedig azt sugallja, hogy általa egy oki-okozati mozzanat van jelen.

Amennyiben viszont mégsem zárulna le a megnyilatkozás, hanem utótagjában kiegészülne egy okadó szerepű tényállásleírással, akkor a *de hát*-féle kötőszóegyüttes helyén csupán az elvárástörli *de*-re lenne szükség.

(1e) *Igen rosszkedvű vagyok, de nem csodálkozom, hisz csupa kesernyész témáról beszélünk.*

Ez a változat azért tanulságos, mert megjelenik benne az ellentétes viszony eddig rejtőzködő, 'implicit' komponense: a *nem csodálkozom*-féle 'értékelő', a beszélőnek a saját tényállítására vonatkozó kijelentése. Az explicitté vált *nem csodálkozom* az előtag implicit 'elvárását' törli: 'volna okom csodálkozni', *de nem csodálkozom*.

Ha a fenti ábrát összehasonlítjuk a korábbi, 2. A) pont alatti jelű ábrával, akkor feltűnik, hogy az (1d) változatban belépő új utótag (*nem csodálkozom*) megváltoztatja, önmagához illő tartalommal tölti fel az előtag implicit tételeit, vö. (1b):

ÁLTALÁNOS TUDÁS

'Ha valaki saját rosszkedvűségét appericipálja, akkor annak okát önkéntelenül keresi.'

és

EGYEDI TÉNY

Igen rosszkedvű vagyok.

tehát

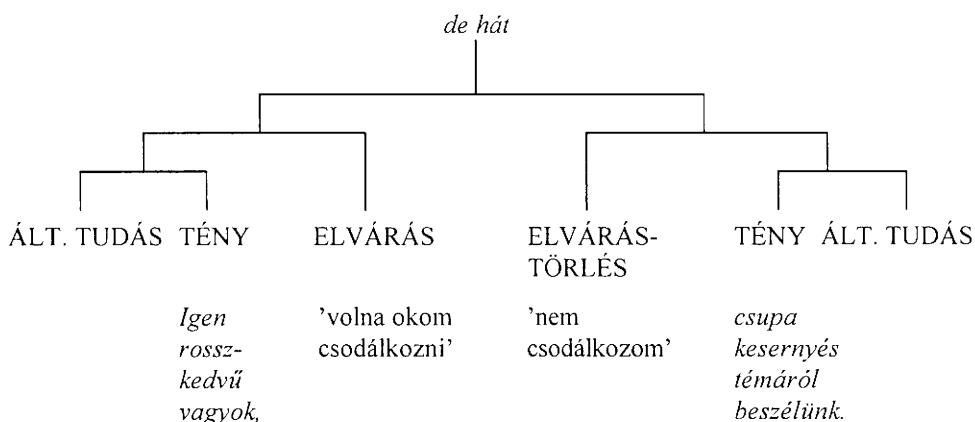
EGYEDI OKOZAT

'Rosszkedvűségem okát nem értem, keresem; csodálkozom.'

Mindezek után visszatérhetünk kiinduló feladatunkhoz, a *de hát* kötőszóegyüttes értelmezéséhez, az *Igen rosszkedvű vagyok, de hát csupa kesernyés témáról beszélünk*-féle értelemszerkezet bizonyításához. Mivel eléggé egyértelmű, hogy a két tényállásleírás mögött jelen van e két tényezőhöz való beszélői viszony ('csodálkozom', illetőleg 'nem csodálkozom'), az összefüggőség bizonyításához elegendő lenne az utótag két tételének sorrendi felcserélése:

(1f) *Igen rosszkedvű vagyok, de csupa kesernyés témáról beszélünk, hát nem csodálkozom.*

Az író azonban nem írta le az elvárástörli tételt ('nem csodálkozom'), csupán a műveletet képviselő *hát* kötőszót használta közvetlenül a *de* után. Ez indokolt, hiszen a két kötőszó együtt hozza létre az értelemszerkezetet.

A fentiekre építve kísérletet tehetünk a *de hát*-féle kötőszóegyüttes meghatározására. A *de hát* olyan elvárástörli altípus, amelyben a *de*-vel jelölt ellentét két implicit konklúzió, vagyis az 'elvárás' és az 'elvárástörés' között keletkezik. A *de* az elvárást, a *hát* az elvárástörést képviseli.

4. Az értelemszerkezet referenciális összetevői. — Az eddigiekben az (1c) jelű példa viszonyait (pontosabban: viszonyainak viszonyait) vizsgáltuk. Ehhez pragmatikai — s a pragmatikaival együtt szemantikai — szempontokat is érvényesítenünk kellett. Tudniillik amikor az 'általános, konvencionális tudás' változásait figyelembe vettük, akkor a referenciatartományt is változtattuk ('témák és hangulatok', 'a hangulatokhoz való viszony'). Érdemes tehát közelebbről is megvizsgálunk az értelemszerkezet referenciaviszonyait.

Aligha tekinthető véletlennek, hogy az alábbi, (2) jelű példában nem — az elvileg egyébként lehetséges — *de hát*-féle viszonyítás jött az író tollára. Veres Péter a *de...*, *mert*-kötőszókkal viszonyította az értelemegész nyelvileg kifejtett részleteit:

(2) „A Rózsi bociból végre tehénke lett, **de** soha nem adott annyi tejet, hogy egyszeri fejésből jól tarthatta volna a családot, **mert** mindig az igát húzta.” (Veres Péter: Válogatott művei. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1979. 1416.)

Ha az idézett közlést Veres Péter nem a témában járatlan olvasóinak szánja, hanem *Rózsi boci* sorsát gyepsori lakosként a szomszédjának meséli, bizonyára nem untatja a szomszédot a számára nyilvánvaló részletekkel. A *boci* és a *tehenke*, a *tehen* és a *tej*, az 'igavonásra kényszerből befogott tehen és a kevesebb tej' összefüggése jól ismert tény a Gyepsoron, szomszédok viszonyában elegendő lett volna csupán ennyi:

(2a) *A Rózsi bociból végre tehénke lett, de hát mindig az igát húzta.*

A *de hát*-tal történő viszonyítás különféle okait — szemantikai és/vagy pragmatikai, kommunikációs és/vagy referenciális, implicit és/vagy explicit vonatkozásait — vizsgáltam Esterházy Péter esszészövegeiben (MNy. 1991: 42—50).

Az alábbiakban a *pedig hát* környezetének néhány sajátos jegyét emelem ki.

Az (1c) jelű változat szerkezetében a *rosszkedvű*, valamint a *kesernyés* lexémák együttes szereplésében oki—okozati összefüggést találtunk: *kesernyés* témák, **tehát** *rosszkedvűség*. Ha a változat egyik lexémáját saját ellentétére változtatjuk át (*rosszkedvű* — *jókedvű*, *kesernyés* témák — *vidám* témák), akkor az értelemszerkezet fő viszonya nem az 'elvárástörő' ellentét, hanem a 'megengedő' ellentét lesz. Ezt látjuk az (1g) és az (1h) változatban.

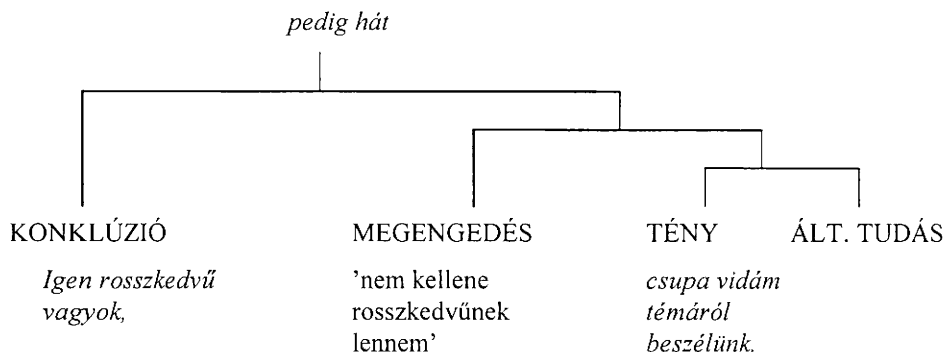
(1g) *Igen rosszkedvű vagyok, pedig hát csupa vidám témáról beszélünk.*

(1h) *Igen jókedvű vagyok, pedig hát csupa kesernyés témáról beszélünk.*

E két változat kapcsán első megközelítésben kézenfekvő megállapításokat tehetünk. Elsőként talán azt, hogy a megnyilatkozás előtagja (*Igen rosszkedvű vagyok*) itt más szerepkörben áll, mint a *de hát*-féle szerkezetben. Ott a következtetési alap összetevőjeként egy implicit 'következtetés' folyt belőle; itt viszont, azaz az (1g), (1h) esetében az előtag maga a 'következtetés'.

Az implicit következtetés a *pedig hát* együttes hatására az utótagban keletkezik ('nem kellene rosszkedvűnek lennem'), ahol természetesen olyasféle 'általános, konvencionális tudás' lesz a következtetési alap része, mint például 'ha egy társaságban csupa vidám témáról beszélnek, akkor ott nem szokás rosszkedvűnek lenni'.

Az alábbi ágrajz a *pedig hát* kötőszóegyüttessel alkotott értelemszerkezetet ábrázolja:

Természetesen itt is felmerül a *hát* kötőszó elhagyhatóságának kérdése, miként az (1b) és az (1e) esetében láttuk, de ugyanazt tapasztaljuk, mint azoknál. Itt is az 'egyedi tény' megokoló szerepét emelné ki a *hát* hiánya miatt megjelenő *hisz*. Most azonban már

szembe kell néznünk azzal az elvi kérdéssel, amelyet akkor nem tettünk szóvá. A *hát* elhagyhatósága-e a valódi kérdés a *de hát*-ban és a *pedig hát*-ban, vagy ennek épp az ellenkezője? Nem azért jött-e létre e két kötőszóegyüttes, hogy létrejöjjön, de implicit maradjon az utótag 'elvárástörölő', illetőleg 'megengedő' konklúziója? Nem épp azért viszonyít-e *pedig hát*-tal a költő (József Attila: Levegőt!), hogy tágabb teret hagyjon meg az olvasónak?

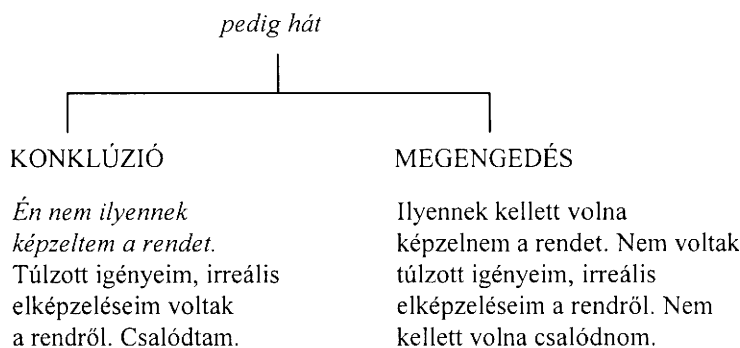
(3) *Én nem ilyennek képzeltem a rendet.*

Pedig hát engemet

*sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek,
mint apró gyermeket,*

Az olvasó igen gazdag tartalommal töltheti fel a 'megengedés' keretét. Kiindulhat abból az általános vélekedésből, amely szerint 'csalódik, akinek irreális, túlzott elképzelései vannak a társadalmi rendről'; s felidézheti magában azt, akinek nem lehetne oka csalódnia ('Ha valakit apró gyermekként idegenek vernek, annak felnőttként nem lennének bizakodó elképzelései a társadalmi rendről.') stb.

Ez a gazdag tartalom a 'megengedés' keretében keletkezik ugyan, de visszasugárzik az értelemszerkezet explicit előtagjára. Az *Én nem ilyennek képzeltem a rendet.* előtag nemcsak azt jelenti, amit saját nyelvi eszközei tartalmaznak, hanem a 'megengedés' tartalmát is átveszi. Ez nemcsak azért történhet meg, mert lineárisan előtte áll a *pedig hát*-tal viszonyított implicit folytatásnak, hanem azért is, mert — miként a 'megengedő' folytatás — maga is 'konklúzió' szerepet tölt be. Az *Én nem ilyennek képzeltem a rendet.* az előtte felsorolt okok következménye (*Számon tarthatják, mit telefonoztam...*).

A József Attila-idézetben markánsan jelenik meg a *hát* szerepe a megengedő szerkezetben belül: létrehozhatja az olvasóval az implicit konklúziót (pontosabban: valamiféle implicit konklúziót létrehozhat). Ha ez a megállapításunk helyes, akkor a tagok fordított helyzetére is igaznak kell lennie. Vagyis egy olyan megnyilatkozásban, amelynek a szerkezete *pedig*-gel értelmezhető, az explicit 'megengedés' kizárja a *pedig* utáni *hát* explicitálását. Legalábbis Petőfi Sándor János vitézének indító versszakában ezt találjuk:

(4) *Tüzesen süt le a nyári nap sugára*

Az ég tetejéről a juhászbojtárra.

Fölösleges dolog sütnie oly nagyon,

A juhásznak úgys nagy melege nagyon.

A *pedig* kötőszót — ha ritmikai s egyéb verstani akadályoktól eltekintünk — megengedné a két mondategész:

(4a) *Tüzesen süt le..., pedig Fölösleges dolog sütnie oly nagyon...*

Ugyanide a *pedig hát* kötőszóegyüttest csak akkor illeszthetnénk be, ha a konklúzió szerepű explicit 'megengedés'-t elhagynánk:

(4b) *Tüzesen süt le..., pedig hát (...) A juhásznak úgyis nagy melege nagyon.*

A (3) és a (4) jelű példák tanulságaira építve kísérletet tehetünk a *pedig hát* köztöszóegyüttes definiálására. Eszerint a *pedig hát* olyan megengedő altípus, amelyben a *pedig*-gel jelölt ellentét az előtag explicit, valamint az utótag implicit konklúziója között keletkezik, a *hát* az implicit konklúziót képviseli.

5. Az értelemszerkezet érvényesülése a dialogikus szövegben: a *de hisz* kötöszóegyüttes. — Ha felidézzük az (1) és az (1g) példát, valamint keressük a velük egy értelemszerkezetben elképzelt *de hisz* szerepét, akkor e harmadik mint dialogikus szövegszervező eszköz különül el az első kettőtől:

(1) *Igen rosszkedvű vagyok, de hát csupa kesernyés témáról beszélünk.*

(1g) *Igen rosszkedvű vagyok, pedig hát csupa vidám témáról beszélünk.*

(1i) — *Igen rosszkedvű vagyok.*

— *De hisz csupa vidám témáról beszélünk.*

Az (1i) jelű dialógusban a partner elsősorban nem azt vonja kétségbe, amit a beszélő mond (ti. hogy *igen rosszkedvű*), hanem a kijelentést helyteleníti: „Hogy mondhatsz ilyet?” Szerinte ugyanis ’ha egy társaságban csupa vidám témáról beszélnek, akkor ott a résztvevők általában nem rosszkedvűek, vagy ha valamelyikük mégis, akkor ezt maga is furcsállja’. Monologikus szövegben ezt a furcsállást a *pedig hát* kötöszóegyüttes fejezi ki, a *de hisz* ugyanezt a szerepkört dialógusokban tölti be. Meggyőzően mutatja ezt az alábbi két Illyés-idézet (Naplójegyzetek 1977—1978., Szépirodalmi Kiadó, Bp.), ahol a monologikus szövegek *de hisz*-ei az író — önmagával folytatott — dialógusait képviselik:

(5) *Az interjúért letesznek az asztalra 50 dollárt. De hisz ez valutarendelet-ellenes vétség. (I. m. 113.)*

(5a) *Az interjúért letesznek az asztalra 50 dollárt, pedig hát ez valutarendelet-ellenes vétség.*

(6) *Nemcsak tv lesz, hanem mozifilm is, széles vásznú, színes. De hisz még semmi igazi terv nincs rá.*

(6a) *Nemcsak tv lesz, hanem mozifilm is, széles vásznú, színes, pedig hát még semmi igazi terv nincs rá.*

A monologikus, illetőleg a dialogikus szövegépítés különbségéről az alábbi, (7) jelű példa alapján még árnyaltabb képet nyerhetünk. A példa egy párbeszéd-részlet Szilágyi Domokos „A tehén” című groteszk elbeszéléséből, amelyben Olga, Elemér felesége tehénre változott, de Elemér ezt érthető módon nem akarja elhinni:

(7) „Elemér eltűnődött:

— *No igen. Beszélni tudsz. Mondd csak, írni tudsz-e? Mivel fogod a ceruzát? Ha tudnál írni, egykettőre kiderülne minden. A feleségemet hat éven át nem tudtam rávenni, hogy... de nem mondom meg előre. Idesüss, te tehén: milyen ő-vel írják azt a szót, hogy sőt?*

— *Röviddel.*

— *Bumm! Pont, mint Olga!*

— *De hiszen Olga vagyok...*” (Szilágyi Domokos: Élnem adjatok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1990. 270.)

Az *Olga vagyok* kijelentés *De hiszen* viszonyítása körülbelül az alábbi gondolatmenetet idézti fel az olvasóval: ’Ha valaki Olga, s téved, akkor Olgára jellemző módon téved. Én Olga vagyok, tehát magamra jellemző módon tévedek.’

6. Az ellentétes utótag ’tényállásleíró’, illetőleg ’formatív-modális’szerepe. — Újabb tapasztalathoz jutunk, ha felfigyelünk arra, hogy a *De hiszen* egy ’tényállásleíró’ kijelentést (*Olga vagyok*) viszonyít a párbe-

szédben. Ha *De hát* állna helyette, akkor az inkább valamiféle 'performatív-modális' tartalmú kijelentést idézne fel, miként a (7a) jelű változatban látható (vö. PETŐFI S. JÁNOS: Szemiotikai szövegtan JGYF Kiadó, Szeged, 1991. 2: 33):

(7a) — *Bumm! Pont, mint Olga!*

— *De hát Olga vagyok!*

Ebben a változatban — hasonlóképpen, mint az (1d), (1e), (1f) változatokban — körülbelül az alábbi gondolatmenet rekonstruálható: 'Ha valaki Olga, s téved, akkor ne csodálkozz, ha önmagára jellemző módon téved. Én Olga vagyok, *hát ne csodálkozz*, hogy magamra jellemző módon tévedek.'

A (7) jelű példa egy további változatában a *pedig hát* is szerephez juthat, de csak monologikus szövegben, azaz Elemér gondolatmenetének megengedő lépéseként:

(7b) — *Bumm! Pont, mint Olga! Pedig hát ez egy tehén.*

Ebben a szerkezetben, miként a *de hisz* esetében is, a kijelentéseknek 'tényállásleíró' szerepük van: 'Ha valaki tehén, és téved, nem tévedhet ugyanúgy, mint egy ember. Ez a lény egy tehén, tehát *nem tévedhet pont úgy*, mint Olga.'

7. Az implikátúra szerepei. — A fentiekre építve nemcsak felvethetjük, hanem meg is válaszolhatjuk azt a kérdést, hogy ha van *pedig hát*, akkor miért nincs **pedig hisz*?

Ahogy az igei szóalak jelmorfémájának a helyén nem szerepelhet egyidejűleg módjel és időjel (pl. vagy *várt*, vagy *pedig várj*), az implikátúra 'kis premisszájának' a helyét is — mivel mindkettő megokol — vagy a *hisz*, vagy a *pedig* tölti ki. A *hát* az implikátúra 'konklúzióját' képviseli, így a *pedig* után nem csupán alkalmi, hanem az implikátúra szerkezetéből következő állandó helye van.

8. Összegzés. — A három gyakori kötőszóegyüttest a cikk azonos értelemszerkezet keretében, egymáshoz viszonyítva vizsgálta. Az értelemszerkezet alapja GRICE implikátúra-felfogására épülő, kettős konverzációs implikáció; lényege az ellentétes főviszonynak, valamint kauzális természetű alviszonyainak együttes, szerkezetalkotó szerepe.

A kötőszóegyüttesek *hát* eleme az utótag implicit konklúzióját képviseli; az explicit előtagot a *de* elvárástörölő, a *pedig* megengedő szerkezetbe helyezi. A *de hát* és a *pedig hát* a beszélő saját (monologikus) gondolatmenetében szerepel, a dialógust szervező *de hisz* a partner ellenvetését képviseli.

Nem foglalkozik a cikk a kötőszóegyüttesek előtörténetével (az önálló kötőszók együttesé válásával), sem további szilárdulásukkal, vagyis a lexikalizálódott *dehát*, *dehiszen* (~ *dejszen*) kötőszókkal. Ezek vizsgálata további tanulságokkal szolgálhat.

BÉKÉSI IMRE

Relations between relations of coordination

The author investigates the relations that hold between the Hungarian conjunctions *de* 'but' vs. *pedig* 'yet' on the one hand, and *tehát* 'hence' vs. *hiszen* 'since' on the other hand, relying on evidence drawn from Hungarian texts. In order to analyse surface relations, he creates a theoretical framework on the basis of Grice's conversational implicatures. (For details, see his *The Place of Concession in Contrastive Structures*. In: *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 13.2 (2003): 103—22.) The said framework treats *de* and *pedig* as constituting the main relation in a concept structure, while *tehát* and *hiszen* constitute sub-relations. The paper confirms the author's working

hypothesis that the constructs formed with the conjunctions of coordination at hand (*de hisz* ‘but then’, *de hát* ‘and yet’, *pedig hát* ‘even though’) can be derived from a single common concept structure.

IMRE BÉKÉSI

Krúdyról a Márai szemével*

1. Be kell vallanom, hogy bár Krúdyra emlékezünk, engem Márai vitt Krúdy felé. Amint az elmúlt években és ezen a nyáron módomban volt Márai műveit olvasni és a szakirodalommal együtt tanulmányozni, egyre jobban bebizonyosodott számomra, hogy nála műveltebb, sokoldalúbb és rokonszenvesebb íróval — e szavak legteljesebb és legtisztább értelmében — nem találkoztam. Bámulatos, hogy Márai szinte élete utolsó percéig rendszeresen olvasott: magyar és külföldi szépirodalmat, filozófiát és mindent, amit fontosnak tartott, továbbá mindig hozzátette átgondolt, megalapozott, valamint tanulságos véleményét. És miért rokonszenves számomra Márai? Röviden azért, mert az élet nagy kérdéseiben (Isten, nemzet, haza, hagyomány, élet és halál és így tovább), valamint az örök értékeket illetően (műveltség, szépség, erkölcs, mások megbecsülése, munkaszeretet stb.) — igaz ember módjára — mindig a jó oldalon állt.

Krúdy korábban nem tartozott a legkedveltebb íróim közé. Valahogy zavart a sejtelmessége, titokzatossága, még a szecesszió felé mutató sajátos szó- és kifejezőkészlete, stílusa is. Ezúttal tehát arra voltam kíváncsi, hogy Márai hogyan látta, hogyan értékelte Krúdyt. Egyébként már a „Halotti beszéd” és a „Naplók” tanulmányozása során tapasztaltam, hogy Arany, Kosztolányi, Babits és mások társaságában Krúdy mindig ott szerepel Márai legnagyobbnak tartott és általa legolvasottabb írói, költői között.

Természetesen ilyen esetben azzal számolni kell, hogy egy-egy szépíró elfogult lehet író- és költőtársa művészetének megítélésében. Ugyanakkor azonban — különösen olyan páratlan műveltségű és rendkívül lelkiismeretes író, mint Márai — minden bizonnyal nagyobb távlatokban és mélyebben, lényeglátóbban tudja szemlélni az általa — mondhatnánk — tudományosan vizsgált író társ művészetének értékét, mint adott esetben akár egy-egy felkészült irodalomtörténész.

Hogyan jártam el vizsgálatomban? Először is — nem kis utánajárással — összegyűjtöttem Márainak a Krúdy életművével, egyes műveivel foglalkozó írásait, valamennyi megállapítását egészen az apró utalásokig. Attanulmányoztam ilyenformán az öt naplót, az „Ami a naplóból kimaradt” c. írásokat, az 1938-as „A négy évszak”, az 1943-as „Füves könyv”, az 1946-os „Föld! Föld!...”, továbbá a 2002-ben kiadott „Írók, költők, irodalom” című kötetet, valamint a győri Műhely 2000. évi 2—3. Márai-számát, amely Márai emigráns lapokbeli cikkeit, a Szabad Európa rádióban elmondott írásait és egyes leveleit tartalmazza.

Átnéztem aztán a Simányi Tiborral folytatott levelezéséből összeállt gyűjteményt (Kedves Tibor! Márai Sándor és Simányi Tibor levelezése. 1969—1989. Helikon K., Bp., 2003.), és természetesen az elsők között használtam fel Márainak „A százéves Krúdy” címet viselő összefoglaló jellegű tanulmányát, amely Krúdynak az „Ál-Petőfi” című regényéhez mintegy bevezetésként hozzáfűzve jelent meg Münchenben 1978-ban. Külön

* Elhangzott 2003. október 21-én a Nyiregyházi Főiskolán az ottani Magyar Nyelvészeti Tanszék, a Tanítóképző Intézet és a Magyar Nyelvtudományi Társaság által Krúdy Gyula születésének 125. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülésen.

figyelemmel kísértem Márainak „Szindbád hazamegy” című regényével kapcsolatos megjegyzéseit, minthogy ez a regény közvetlenül Krúdy hatására, az ő ihletésének eredményeképpen íródott.

Az így tapasztaltakból igyekeztem aztán leszűrni — természetesen kitekintve az egyre bővülő Márai- és Krúdy-szakirodalomra —, hogy miben áll Márai és Krúdy ismeretsége; hogy hogyan látta Márai Krúdyt, az embert; és hogy hogyan értékelte Krúdy művészetét.

2. Márai, ha talán nem is sokszor, találkozott Krúdyval. A következőt írja ugyanis az 1933. május 13-i újságcikkében, amellyel búcsúzott az akkor elhunyt írótarstól: „Életem legnagyobb kitüntetésének tartom a ritka órákat, melyeket társaságában tölthettem.” (Írók, költők, irodalom. Helikon K., Bp., 2002. 38.) Ennél is lényegesebb azonban, hogy búcsúbeszéde szinte kiérlelt tanulmány Krúdy életművéről (i. h. 34—8), és hogy — mint jelzi is — elhunyt társának minden betűjét ismeri, és tisztában van életvitelének minden mozzanatával (i. h. 35, 38). Úgy látszik, Márai még Krúdy fiával is kapcsolatot tartott, mert már az 1941 karácsonyán a Délmagyarországban megjelent „Utóhang, Krúdyról” című cikkében (i. h. 38—43) utal arra, hogy Krúdy fia egyszer ezt mondta apja egyedül-létéről: „A papa olyan magányos volt a végén, mint Beethoven” (i. h. 39—40). Ezenkívül olyan részletes leírást ad a Templom utcai kis házról, Krúdy utolsó lakhelyéről és a szemben lévő éjszakai kávéházról, továbbá Óbudáról, egyáltalán arról a világról, ahol Krúdy nap mint nap megfordult, hogy szó szerint kell vennünk, amit bevall búcsúbeszédében: „Krúdyról összeszedtem mindent, amit tudni lehet felőle, pincéreket és kártyásokat faggattam ki felőle, kritikusokat, nőket, a lump pajtásokat.” (I. h. 38.) „Mikor regényt írtam a varázskörről (értsd: a „Szindbád hazamegy” c. regényről) — jegyzi meg továbbá 1946-os Krúdy-esszéjében —, mely személye és műve titkát magába zárja, sűrűn eljártam Óbudára, fölkerestem élete utolsó éveinek színhelyét.” (Ihlet és nemzedék. Akadémiai és Helikon K., Bp., 1992. 77.)

Márainak a Krúdyval, illetve a Krúdy családjával való kapcsolatáról tanúskodik az is, hogy 1974-ben a Simányi Tibornak szóló levelében ezt jegyzi meg: „Krúdy legkisebb leánya jó régen, még New Yorkban, írt egyszer-kétszer, tanácsot kért, hogyan lehetne Krúdy írásait külföldön elhelyezni. Ajánlottam, hogy a német mellett kísérletezzen a spanyol elhelyezéssel — a spanyol titokzatos módon, valahogy »hallja« a magyart. Nem tudom, volt-e ilyen kísérlet. A német, sajnos nem sikerült.” (Kedves Tibor! Márai Sándor és Simányi Tibor levelezése. 1969—1989. Helikon K., Bp., 2003. 73.)

Hogy Márai igen jól ismerte Krúdy életét, életművét, hogy vonzódott ez utóbbihoz, azt a továbbiakban részletezés nélkül, négy tényező köré csoportosítva, összefoglalászerűen igyekszem bemutatni.

a) Márai végig figyelemmel kíséri egy-egy Krúdy-mű megjelenését vagy újra kiadását, és mindig megteszi velük kapcsolatban a maga megjegyzéseit. Effélével 1943-tól 1986 decemberéig hat esetben találkoztam. Ezekből csupán kettőre hivatkozom. 1946-ban ezt írja Márai: „Krúdy posztumusz, újonnan kiadott könyvét olvasom, a Szindbád megtérését. Hasalva olvasom, csillogó szemmel, mint kamasz koromban Jókait.” (Ihlet és nemzedék 80.) Felfigyelt aztán a „Krúdy-élesztés”-nek, azaz a Krúdy-életmű iránti érdeklődés feltámadásának a magyarországi eseményeire is. Sziklai Andornak 1986. december 6-án írt levelében megköszöni Lukács János professzor Krúdyról szóló cikkének a kéziratban való megküldését. (L. még: Napló 1943—1944. Akadémiai és Helikon K., Bp., é. n. 110; Föld! Föld!.. Emlékezések. Helikon K., Bp., 1972. 285; Napló 1984—1989. Helikon K., Bp., é. n. 39 és 60.)

b) Márainak Arany János mellett a leggyakoribb olvasmánya Krúdy, szinte halála pillanatáig. Erre tíz esetben találtam utalást. Ezek közül is kettőre utalok ízelítőképpen. Ezt írja az „Ami a Naplóból kimaradt” 1950-es, 1951-es és 1952-es kötetében (183): „Éjjel Krúdy, a Vörös postakocsi... nincs tökéletesebb, mint ez a könyv.” Aztán idézek az utolsó bejegyzésből (1988. augusztus 27.): „... Teljesen egyedül maradtam, 89. évemben a járás, látás egyre rosszabb, olvasni már csak negyedórát tudok... Olvasmány: éjjel az újság, aztán Krúdy.” (Napló 1984—1989. 179.) (L. még: Napló 1976—1983. Helikon K., Bp., é. n. 98; Napló 1984—1989. 113, 144, 145, 156, 159, 166 és 178.)

c) Ha a magyar és a világirodalom nagyjairól esik szó, sohasem felejtí el odasorolni Krúdyt is. Ilyen megjegyzéssel hat esetben találkoztam. 1949-ben írja: „Egyedül kell maradni, egyedül a magyar nyelvvel, Károlival, Pázmánnyal, Vörösmartyval, Arannyal, Bubitscsal, Kosztolányival, Krúdyval... Egyedül, halálíg.” (Ami a Naplóból kimaradt 1949. 269.) (L. még: Napló 1943—1944. 110; Ami a Naplóból kimaradt 1948. 171; Napló 1976—1983. 170; Napló 1984—1989. 129 és 137.)

d) Végül megemlítem, hogy Márainak a Krúdyhoz való vonzódását talán a legpregnánsabban az igazolja, hogy apró, lényegtelennek látszó dolgokat is tudott Krúdyról, és ezeket is gyakran lejegyezte. Például azt, hogy „Lila tintával írt, sűrűn rótt, apró betűkkel. Kézírása szabályos volt, semmi nem árulta el a külzeten a műgondot és viaskodást, mellyel e sorok készültek.” (Írók, költők, irodalom. Helikon K., Bp., 2002. 40.)

3. Márai milyenek mutatja be Krúdyt, az embert? Az író és az embert azonban nyilván nem lehet szétválasztani. Márai is ezt mondja búcsúbeszédében, Krúdy ravatalánál: „Élete éppen úgy érdekel, izgat, mint művészete... Egyszer meg akarom írni, amit tudok és sejtek felőle. Ezt meg is ígértem neki, s ő szavamat vette...” (Írók, költők, irodalom 38.) Magam a búcsúbeszédén kívül négy olyan írást találtam, amelyben Márai az ígérteét valóra váltotta. Ezek a következők: 1941-ben a már említett „Utóhang, Krúdyról” című Délmagyarország-beli tárca; az 1946-os „Krúdy” című esszé (Ihlet és nemzedék 77—82); a krúdyzmusról szóló tanulmány, valószínűleg a hetvenes évek elejéről (Föld! Föld!... 285—93) és „A százéves Krúdy” című összefoglaló értékelés, amely — mint már jeleztem — 1978-ban Krúdy „Ál-Petőfi” című írásához csatoltan jelent meg Münchenben.

Márai rendkívüli, szinte eszményi emberként — és íróként — jellemzi Krúdyt. „Nézétek ezt a roncsaiban is nemes testet — mondja búcsúbeszédében — , mert életnek is, testnek is rendkívüli volt, ahogyan az volt szellemnek, őslény, egyszeri, nem másolható, soha meg nem ismétlődő...” Majd ezt jegyzi meg: „...oly tisztán élt és tisztán halt meg, mint egy szerzetes.” (Írók, költők, irodalom 36, 37.)

Mindenekelőtt Krúdy valóságábrázolását és ugyanakkor a mitikushoz való közelítést emeli ki: „... az embert kíméletlen valóságában ábrázolta — írja „A százéves Krúdy” című tanulmányban (11) — , de ugyanakkor — folytatja — a legsilányabb, legszimplább emberi jelenséget is mitikus fényvel vette körül, aurával...” És egy másik helyen: „...olyan közel ment a valósághoz, mint Flaubert, Maupassant és a nagy francia realisták. Látomásai titokzatosan gazdagok, mint Proust emlékezései az idő mélyvizéről.” (Föld! Föld!... 290.) Krúdy legnagyobb bátorságának azt tartotta, hogy független író tudott maradni. Érthető, hogy egész életében — ahogy Márai jelzi — ordas szegénység vette körül. Erre így mutat rá Márai: „Mikor meghalt [ti. Krúdy], a Templom utcai földszintes házban már nem égett a villany, mert nem tudta kifizetni a számlát. Szekrényében egy viseltes frakkot találtak, ingeket, melyek kézelője rojtos volt és néhány tucat Jókait. Egyebe már nem volt. Az utolsó években ordas szegénységben élt, súlyos betegen, az alkoholizmus utolsó menetében... A pénzzel nem tudott »bánni«, konflisra, kocsmára elköltötte azt a keveset,

amit így szerzett... és senki nem akart tudni róla, hogy a rozoga óbudai viskóban a század egyik legnagyobb magyar írója él.” (Föld! Föld!... 287.) A függetlenség biztosításához az is hozzájárult, hogy kedvelte a magányt. Ezt akkor is megtalálta, ha valaki volt körülötte. Márai így idézi vissza egy találkozásukat: „Emlékszem egy délutánra, mikor órákon át szótlanul ültünk a »London«-szálloda kávéházában; lapokat olvastam, Krúdy körömmöllöt kért a klozettes asszonytól, s komolyan és aggályosan nyesegette halványkrém színűre mosott selyeminge kézelőjének feslett rojtjait.” (A négy évszak 123.) „Ebben a magányban — írja másutt Márai —, mely sűrű volt és szenvedély, vágy nem tudta már megzavarni, mindent tudott a világról, mint a nemes fenevadak a barlangban.” (Írók, költők, irodalom 40.) Márai kiemeli azt is, hogy Krúdy író, igazi író, öntudatos író volt. „Író volt — jegyzi meg —, akinek minden cselekedete, étrendje, minden mozdulata, hibája, szándéka a betűt szolgálta... A munka óráiban rend volt nála, fegyelem, tisztaság, öntudat uralkodott ebben a műhelyben.” (Írók, költők, irodalom 36.) — Ez utóbbi megállapítások már átvezetnek annak a bemutatásához, hogy hogyan látta Márai Krúdyt, az író és az író alkotásmódját, stílusát.

4. Mielőtt e kérdésekre felelnénk, rá kell mutatnom arra, hogyan értelmezte Márai az irodalmat, illetve arra, hogy jelen vizsgálódásunkban a stílust szélesebb jelentésében szemléljük. Márai szerint „Az irodalom — szinte Krúdyhoz szabottan — lehetőség, megmutatni az embert mint valóságot. Aztán van többlet: amikor az irodalom megmutatja az embert mint látomást. Az író — folytatja —, aki átlép mondanivalójával ebbe a térfogatba, értelmén túli energiát ad az irodalomnak.” (Napló 1976—1983. 98.) A stílus pedig — éppen Máraira gondolva — követendő értelmezésünkben világgép is: az írónak, a költőnek a stílusában tükröződik ugyanis a külső és belső világ teljességéről, benne a nyelvről, a gondolkodásról és a kettő viszonyáról alkotott felfogása.

Tehát valóság — látomás — értelmén túli energia: Márai ennek az irodalomértelmezésnek — mint RÓNAY LÁSZLÓ megfogalmazza (Márai Sándor. Korona K., Bp., 1998. 123) — a legnagyobb, világirodalmi példaképét látta Krúdyban. Krúdy eljárását Márai el is nevezte krúdyzmusnak. Hogy mi volt ennek a lényege, két helyen fejtette ki részletesebben: a „Föld! Föld!...” emlékezőskötet 285—93. lapjain és „A százéves Krúdy” című többször említett esszéjében.

Mi a krúdyzmus? Valójában Krúdynam a legszélesebb értelemben vett ábrázolásmódját jelenti. Közelebről ezt írja róla Márai: „[Krúdy] Egyszerre tudott beszélni a mitikusról, a »szürrealizmusról«, ami a valóságot, a reálisat körülveszi, mint a bolygókat az interstelláris, kozmikus por...” (Föld! Föld!... 289.) Aztán joggal emeli ki, hogy „Krúdy műfajt teremtett, amely egyedülálló volt, csak az övé: az élet álomszerű cselekményéből párolta le a hús-vér valóságot. Könyvei nem »regények« ...nem is »belső monológok« ..., s leginkább és feltűnően nem »olvasmányos« művek... Krúdy egyedül volt azzal, amit mondott és azzal is, ahogy mondta...” (A százéves Krúdy 8—9.) Az 1946-os „Krúdy” című esszében pedig ezt olvashatjuk: „Krúdy minden regényhőse titkot őriz szívében. Nem ismerek írókat — folytatja Márai —, aki olyan csalhatatlan biztonsággal érzékelte volna a valóságot, mint ő, s ugyanakkor olyan öntudatosan megtagadta volna a valóság törvényeinek érvényét az élet mélyebb térfogata, az emlék, a vágy és a képzelet birodalma fölött. Hősei állandóan úton vannak... Két emlék között vándorolnak, postakocsin, gyalog vagy az álmok ködfogatján...” (Ihlet és nemzedék 80.) Azt is megállapítja Márai Krúdy hőseiről, hogy többdimenziósak: „Krúdy volt az a magyar prózaíró, aki az embert kiméretlen valóságában ábrázolta, ugyanakkor a legsilányabb, legszimplább emberi jelenséget is mitikus fényvel vette körül... Krúdy hősei egyidejűleg többdimenziósak.” (A százéves Krúdy 11.)

Azt hiszem, minden olyan lényeges fogalmat felsorakoztattam, amellyel Márai Krúdy ábrázolásmódját jellemezte. A továbbiakban arra mutatok rá, hogy Márai hogyan látta Krúdy közvetlen stílusát. Két fő vonását emelte ki: a sajátos atmoszférateremtést és a még sajátosabb Krúdy-zenét. A következőt írja a „Föld! Föld!...” Krúdy-jellemzésében: „...ezekben az írásokban [ti. a Krúdy írásaiban] mindent besugároz stílusának fénytörése, az a gyöngyházzsínű finom köd, ami Turner képein vagy Monet vízilíliomos festményein lepi be a vásznat.” (289—90.) Krúdy szavairól pedig megállapítja, hogy — szinte a funkcionális stiliztika követelményének megfelelően — „olyan varázslatosak, pontosak, ahogy csak az egészen nagy versekben fejezik ki a szavak a valóságon túli értelmet.” (Uo. 290.) A többi stílusesszékzövege vonatkozólag meg ezt írja: „Úgy szórta szellemének értékeit, az alakok, hasonlatok, stíluszsépségek, mélyhegedűhangok teljességét, mint a kártyás, akinek szenvedélye a játék, amelyet akkor se hagy föl, ha tudja, hogy biztosan veszít.” (A százéves Krúdy 12.)

És ezzel már átléptünk a másik fő vonás: a Krúdy-zene területére. Márai „Krúdy” című esszéjében így szól erről: „A valóságot kevesen rögzítették úgy, mint ő [ti. Krúdy], de senki nem oldotta fel olyan tudatosan mélyebb, zenei értelemben, mint ez a költő, kinek látomásai a magyar sors, a magyar élet és létezés legnemesebb tájait és alakjait mutatták be.” (Ihlet és nemzedék 80.) Közelebbről így világítja meg, miről is van szó: „...ez az irány teljesen zenei, szólamok vonulnak át a lazán összefűzött történeteken... ez az író tudja, hogy a valóság csak akkor teljes, ha megkeressük a zenei tartalmat az élet tömpe és vaskos tüneményei mögött. Mondataiban úgy sugárzik ez a néma zene, mint a villanyosság a világűrben. Akárhol nyitjuk fel könyveit, minden oldalon, minden sorában érezzük ezt a titkos áramot. Most a szerelem villanyütése ad szikrát, most a magyar ősz esőzése kezd szólani, mint egy alvilági zenekar, most a tél kurjongat.” (Uo. 79.) Vagyis ennek a zenének van tartalmi oldala, benne van a szövegritmus és a prózaritmus számos eleme. Ahogy FRIED ISTVÁN utal rá: „Krúdy olyan kép- és gondolatasszociációkra szoktatja olvasóját, amelyek zenei sarjadással indítanak el a lélekben hangulati láncreakciókat.” (Márai Sándor Krúdy-naplója: Forrás 2002/4: 76.) Egyébként Márai a Krúdy-zenét hol „hárfahang”-nak (Föld! Föld!... 288), hol „gordonkabrummogás”-nak (uo. 291), hol meg „Krúdy mélyhegedűszava”-ként (Ami a Naplóból kimaradt 1950., 1951., 1952. 205) említi.

Végül ideiktatom — szépsége és igaz volta miatt is — a „Füves könyv”-nek (Helikon K., Bp. Az 1943-as kiadás alapján, é. n. 126) „A remekműről és a tündérről” című írását, amely ugyan nem utal Krúdyra, de minden bizonnyal a Krúdy-életmű hatására — vagy hatására is — született: „Ahhoz, hogy egy emberi alkotás remekbe sikerüljön, s időtlen ragyogással kápráztassa és gyönyörködtesse az embereket, a tehetség, a téma, a kivitel tökéletessége mellett kell valami más is. A remekműben van valamilyen tündéri elem is, mely csodálatos fényével átsugárzik az egészen, oly gyöngéden és megejtően, mint ahogyan az északi fény világít a nyári éjszakában, valószerűtlenül s mégis fényyszerűen, mert látni és olvasni is lehet mellette. A remekmű legyen valóságos, pontos, okos, céltudatos, arányos, gondosan megmunkált, hűségesen kivitelezett — s legyen még valami más is. Tündéri is legyen. S minden öntudatosság mellett önfeledt is legyen. Mérnöki szabályok szerint épüljön, de káosz is legyen benne, egy kávéskánálra való az ősködből, mely a csillagképek nyomában porzik, arany szemcsékkel. Tündéri nélkül csak »nagy« vagy »tökéletes« művek vannak. Az igazi remekmű néha nem is olyan tökéletes. Csak sugárzik, a »csak álom« is benne van, a csillagok fénye, a tündéri. S a feladatnak ez a része, amikor a művész már nem tud művén segíteni; az utolsó ecsetvonást, a tündérit az Isten végzi el.” (91.)

5. Íme, Márai ilyenek látta Krúdy életművét, annak a Krúdynam az életművét, aki végigkísérte egész életpályáján, aki követendő példakép, minta volt a számára, akit a ma-

gyar irodalom „titokzatos, szépséges áloévirág”-jának és világirodalmi hangsúllyal megszólaló, Babitscsal, Kosztolányival, Móriczsal egyenrangú írónak tartott (I. Napló 1976—1983. 88 és 170—1). Reális ez a kép? Alapjaiban minden bizonytalanság. Van benne túlzás? Aligha tagadhatjuk, hogy van. Azt viszont joggal állíthatjuk, hogy Márai Krúdy-képe egy páratlan műveltségű, sokfélért és sokat alkotó nagy gondolkodónak és igaz embernek a roppant tanulságos műve.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Gyula Krúdy — as seen by Sándor Márai

The author began his talk by admitting that his taking to Krúdy had in fact been inspired by Márai. Therefore, in this public lecture, he tried to present that curious personality of the history of Hungarian literature with the help of Márai's essays and numerous remarks. Márai knew Krúdy's life and work quite closely and how much he was attracted to him was demonstrated by a number of facts. He kept an eye on the publication or re-publication of each of Krúdy's works and always wrote appreciative remarks on those occasions. The writer whose works Márai read the most frequently, apart from János Arany, was Krúdy, almost throughout his lifetime. If he was talking about the greatest figures of Hungarian and world literature, he never failed to list Krúdy among them. And he knew small, seemingly insignificant details about him, too. — The author then went on to discuss the fact that Márai had characterised Krúdy as an ideal person and as an ideal writer. He emphasised Krúdy's representation of reality as verging on the mythical, and thought that it had been his most courageous achievement to remain an independent writer. He also pointed out how conscious Krúdy had been of his own talent. He especially stressed two features of Krúdy's style: its atmosphericity and its musicality.

ISTVÁN SZATHMÁRI

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A Nagyszótár történeti korpuszának morfológiai elemzéséről*

A cikkben bemutatandó projektum fő célja az Akadémiai Nagyszótár teljes elektronikus korpuszának morfológiai elemzése. (A korpusz jelenleg a XVIII. századtól [kb. 1772-től] 2000-ig tartalmaz különböző témájú, műnemű és műfajú szövegeket, l. a következő honlapon: <http://www.nytud.hu/hhc>.) Írásunkban részletesen beszámolunk erről a munkátról és eddigi elért eredményeinkről.

Első lépésben a HUMOR morfológiai elemzőprogramot használtuk (l. PRÓSZÉKY GÁBOR, HUMOR — A Morphological System for Corpus Analysis. In Proceedings of the first TELRI Seminar in Tihany. Research Institute for Linguistics, Bp., 1996. 149—58). Míthogy a HUMOR a mai standardizált helyesíráson alapuló szövegekre készült, így nem vesz figyelembe diakrón szempontokat. Ennélfogva talánunk kellett egy olyan eljárást, amellyel a nem mai helyesírás szerinti szövegeket is tudjuk elemezni és ezen szavak lekérdezésének hatékonyságát is növelni. A cikkben azt fogjuk bemutatni, hogy miként tudtuk átültetni a nyelvi diakróniát egy másik nyelvre, a számítógép nyelvére.

1. A morfológiai elemzőprogram. — A HUMOR morfológiai elemzőprogram első verzióját a MorphoLogic Kft. osztályunkkal, az MTA Nyelvtudományi Intézete Lexikológiai

* Köszönetet mondunk Gerstner Károlynak és Mészáros Tamásnak a cikk megírásában nyújtott segítségéért.

és lexikográfiai osztályával együttműködve készítette el (vö.: PAJZS JÚLIA, The Use of a Lemmatized Corpus for Compiling the Dictionary of Hungarian Using Corpora, In: Proceedings of the 7th Annual Conference of the OUP & Centre for the New OED and Text Research. Waterloo, University of Waterloo, 1991. 129—36; PRÓSZÉKY i. m. 1996.; PRÓSZÉKY GÁBOR — KIS BALÁZS, Agglutinative and Other (Highly) Inflectional Languages. In Proceedings of the 37th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics. College Park, Maryland, USA, 1999. 261—8).

A morfológiai elemzőprogram működéséhez szükség van a magyar szókincset reprezentáló összes tőszóra, továbbá a magyar nyelvben előforduló összes felvehető suffixumra és prefixumra, valamint olyan morfofonológiai és morfotaktikai szabályszerűségek alkalmazására, melyek az agglutináló magyar nyelv komplex morfológiai szabályait képesek leszűkíteni. Ezeket az információkat tartalmazza a HUMOR morfológiai elemzőprogram.

A HUMOR tőszavainak kiinduló halmazát „A magyar nyelv értelmező szótára”-nak a szavai és a hozzájuk rendelt morfológiai kódok adták. Már itt láthatjuk a diakrón szövegeknél fennálló nehézséget: a XX. század szavainak és morfémáinak halmaza bizonyos tekintetben különbözni fog a XVIII. és XIX. századi szövegek szavaitól. Ezeket a lexémákat a HUMOR az esetek nagy többségében nem tudja elemezni.

2. A lekérdezhető elektronikus korpusz. — A jelenlegi lekérdezhető elektronikus korpuszon a HUMOR morfológiai elemző futott le. A szövegszavak századonkénti eloszlása a következő: a XX. századból 16 millió, a XIX. századból 6,8 millió, a XVIII. századból 1,7 millió szövegszó szerepel (szövegszón minden egyes szóelőfordulást értünk). A korpuszt különböző hosszúságú, műfajú és témájú szövegek alkotják, valamint a korpusz tartalmazza még a szövegeket felépítő logikai egységeket, az XML fájlokat. Az XML olyan metanyelv, amelynek segítségével szöveges dokumentumok tartalmi strukturálását végezhetjük el. Az XML szabványban (World Wide Web Consortium, XML Specification 1.0, W3C Recommendation, <http://www.w3.org/TR/xml>, 1998.) rögzített módon definiált XML alapú nyelvek (XML alkalmazások) segítségével adhatjuk meg a szöveges dokumentumok logikai szerkezetét. A szabvány szerint megjelölt szöveges dokumentumok tartalma számítógép által is értelmezhető. Ezt a megoldást alkalmazva a szövegkorpuszunk (adatbázisunk) több szempontból válik lekérdezhetővé (pl. bibliográfiai adatok lekérdezése, keletkezés dátuma, megjelenési év, műfaj stb.). A korpuszban a szövegeket ASCII-kódokkal rögzítettük (l. www.diffuse.org/chars.html#ASCII). Ez azt jelenti, hogy számok és betűk kombinálásával helyettesíthetjük a régebbi, illetve a mai magyar ábécé ékezetes és más speciális betűit: pl. *e1 = é; u2 = ü; u3 = ű, s4l = f*.

A korpuszban lévő szövegek illusztrálására bemutatunk két részletet. Egy a HUMOR számára tökéletesen elemezhető szövegrészlet Arany János Arisztophánész-fordítása (korpuszbeli azonosítója: 1900014008, kódolásunkban az első két számjegy jelöli a keletkezés évszázadát):

*Hogy fe1rfi egy se jo2n! re1g kelne ma1r. /
Itt a1llok, o1n-fehe1rrel vastagon /
Bekenve, sa1rga ko2nto2st ve1ve fo2l, /
Hia1ba, s ho1mi csal1b-dalt du1dolok, /
Va1rva1n, ha le1pre kaphatne1k vagy egyet. /
Mu1zsa1k, elo3 halt, ajkaimra mind! /
Sugalljatok egy io1ni
dallamot.*

Lássunk ugyanakkor egy XVIII. századi szövegrészletet is FÖLDI JÁNOS „Magyar nyelvkönyv, avagy grammatika” (1800112022) című művéből. Ez a szöveg a HUMOR-ral csak részleteiben elemezhető.

Egy Magyar Nyelvkönyv jelenik-meg elo24tted, o2nno2n Nemzeti Magyar o24lto2zetel-ben. Minden ts43avargals, minden talvolro1l valol eleibekeru24le1s nellku24l, egyedu24l ts43ak velghez vitt Munkalmban elo24ttem tartott okaimro1l, els egyenes43en cze1lozott talrgyomro1l akarok e1n ez Elo3lja1rol besze1ldben eggyu24gyu24en, nem fellengo24s43o2n, egy Magyar egyenes43selggel, mine1l ro2videbben jelente1s43t tenni... Magyaru1l ilrva1n a' Nyelvkönyvet, az azzal jalrol Nevezeteket is Magyaru1l ki-tettem, els e' velgre eggye1lhalny ulj nevezetekkel Nyelvu2nket is gazdagiltottam.

A XVIII. századi szövegek ortografikus sajátosságait jól tükrözi fentebbi példánk is. Itt egy-egy mással- vagy magánhangzót egy kétjegyű szám is követhet, pl. *s41* (azaz *f*) vagy *u24* (azaz *ü*). Itt olyan kódokat használunk, amelyek nem a mai magyar ábécé betűit reprezentálják. A szöveget végigolvasva olyan szóalakokat is találhatunk, amelyek a morfológiai elemzés tótárában nem szerepelnek, pl. *eggy*. A HUMOR-ral tehát nem tudjuk a morfológiai elemzést elvégezni, ha olyan szám- és betűkombinációra bukkanunk, amely ma már nem létezik, pl. *o23* (azaz *ó*), vagy ha olyan szuffixumot vagy prefixumot találunk, amely ma már nem vagy nem a mai alakban használatos (*magyar-u1l*, lásd a fenti szövegben), vagy ha a szó (törmorféma) alakilag régies formájú (*neveze-tekkel* 'megnevezéssel').

Vizsgáljuk meg ezt a problémát közelebről: vajon lehet-e valamilyen megfeleltetést találni a régi ortográfiával írt szövegszavak és a mai helyesírású szövegszavak között? Végző célunk az volt, hogy a XVIII., a XIX. és a XX. századi szövegeket egységes formában tudja a program elemezni és ezzel együtt a lekérdezések hatékonyságát növelni.

3. A XVIII. és XIX. századi szövegek standardizálásának módszere. — Arra törekedtünk, hogy a XVIII. és XIX. századi szövegek sajátosságainak feltárásához olyan szabályokat találjunk, amelyeket a számítógépes program fel tud dolgozni. Az alábbi példákknak szeretnénk bemutatni a feldolgozás módszerét.

A) A régi betűk problémájának feldolgozása. — Kezdjük első lépésben a *s4lemmi* szóval. (A példákat ebben a fejezetben ASCII kóddal írtuk, hogy a programozástechnikai folyamatot jól be tudjuk mutatni. Az eredeti szövegben az *s41* jel az *f*-nek felel meg.) Az *s41* jelet a mai *s* betűre cseréljük, ekkor a szóalakunk már megfelel a mai helyesírás követelményeinek. Jelöljük ezt a cserét a következő szabállyal: *s41* → *s*. A szabály jelentése a következő: 'ha *s41*-et találunk, akkor cseréljük ki *s*-re'.

Az *u20*-as (eredeti szövegben: *ű*) kódot tartalmazó szavaknál már nem egyértelmű a választás, hogy melyik betűvel helyettesítsük ezt a kódot. Például a *bu20szke* (ma: *bűszke*, ASCII kóddal *bu2szke*) vagy *bu20n* (ma: *bűn*, ASCII kóddal *bu3n*) szavak említhetők erre jó példaként. Ebben az esetben a szabályunk így hangzik: 'ha *u20*-at találunk a korpusz valamelyik szóalakjában, akkor azt *u2*-re vagy *u3*-ra kell cserélnünk', azaz *u20* → *u2*, *u20* → *u3*, *u20* → *u2*, *u3*. A magyar nyelv és helyesírás ismerőinek nem nehéz eldönteni, hogy melyik megoldást válasszák a második szabály alkalmazásánál. Nekünk viszont egy a számítógép nyelvére átültethető módszert kellett találnunk arra, hogy a gép elemezni tudja például a *bu20szke* szót. Az elemző nem képes arra, hogy megkeresse a jó eredményre vezető helyettesítést, de képes arra, hogy a morfológiailag jó vagy rossz szóalakot elfogadja, illetve elutasítsa. Ezt a tulajdonságát felhasználva jutottunk el konverter-programunk alaptéziséhez: állítsuk elő az *u20* esetén azok korpuszbeli alternatív helyettesítéseit.

a) **bu20szke** → **bu2szke**, **bu3szke**

A nyíl jobb oldalán álló szóalakok közül a HUMOR a *bu2szke* alakot elemzi, a **bu3szke* alakot pedig nem. Természetesen fontos megtartani az archaikus *bu20szke* szóalakot is. A helyes elemzés mellett ezeket az információkat együtt tároljuk a korpuszban, így a mai szóalakokat keresve azok diakrón megfelelőit is megkaphatjuk. (Tapasztalataink során arra a következtetésre jutottunk, hogy az *u20* karakterkombináció cseréjénél elegendő azt *u2*-re és *u3*-ra cserélni.)

A fenti logikát követve olyan archaikus szóalakok esetében is jól tudjuk használni ezt a módszert, ahol nem a régi ábécé betűinek helyettesítését kell megoldanunk, hanem a mai helyesírástól eltérő szóalakokat kell egy mai szóalaknak megfeleltetnünk. Példaként említhetjük a *mellyen* szóalakot, amely igen gyakran fordul elő ilyen formában a még nem standardizált szövegekben. — A fenti megfeleltetési szabályhoz hasonló módon találhatunk szabályt erre az esetre is:

b) *lly* → *ly*.

A teljes korpuszon belül gyakori a *lly* hosszú mássalhangzó, illetve betű. Ez a többjegyű betű nemcsak a XVIII. századi ortográfiában, hanem a mai helyesírású szövegekben is előfordul, például *aszállyal*, *akadálljá* stb. Ha erre az esetre alkalmaznánk a *lly* → *ly* szabályt, akkor egy helyesírási szempontból helytelen szóalakot állítanánk elő: **aszállyal* (= *aszállal*). Így a fenti szabály alkalmazásával bővítenünk kell, hogy ne állítsunk elő hibás formákat. Írjuk fel például az *aszállal* szóalakra azt a szabályt, amely nem rontja el az elemzését! Ez esetben a megfeleltetési szabály a következő:

c) *lly* → *lly*.

Ezt a szabályt úgy értelmezhetjük, hogy 'helyettesítsük a *lly*-t *lly*-nal', azaz hagyjuk változatlanul. Az *u20* → *u2*, *u3* szabályt két előzetes szabályból vontuk össze. Ugyanezt kell itt is tennünk, ha azt akarjuk, hogy a *mellyen* és az *aszállal* típusú eseteket egy szabályban írjuk le:

d) *lly* → *ly*, *lly*.

Ezzel a szabállyal még nem teljes a *lly* megfeleltetésének problémája, de a bemutatott lépésekkel jól érzékelhető annak a menete, hogy milyen módszert választottunk a nem mai helyesírás szerint írott szövegek standardizálására. Egy-egy szabályszerűség megtalálásakor mindig arra törekedtünk, hogy minél több szempontból vizsgáljuk meg a korpuszt, hogy lehetőleg minden feltárható helyettesítést elvégezhessünk. Ezt számítógépes módszerrel és nyelvészeti ismeretek együttes alkalmazásával értük el. (Az alkalmazott szabályrendszer egy része a lentebbi táblázatban található, vö. 5. pont.) Egy-egy szóalakon belül olykor több megfeleltetési szabályt is alkalmaznunk kellett.

Nevezzük el az *lly* és *u20*, azaz a cserélendő betűket *mintá*-nak. A program *mintá*kat keres majd a szövegszavakban, s ha talál, akkor a szövegszó *mintá*ját az általunk megadott *mintá*kra cseréli. Ezt az eljárást mutatjuk be a *negyvennyolczboll* szón. Ehhez a szóhoz a következő szabályokat alkalmazhatjuk (a szabályokat ezúttal már a teljes korpuszra felírt szabályrendszerből vettük):

1. *nny* → *nyj-ny-nj-nny*,

2. *cz* → *c, cz*,

3. *o11* → *ol, o11*.

A jobb oldalon álló helyettesítések számát összeszorozva $4 \times 2 \times 2 = 16$ variánst állíthatunk elő a *negyvennyolczboll* alakból.

Az első szabály alkalmazása után keletkező variánsok: *negyvennyolczboll*, *negyvenyolczboll*, *negyvenyolczboll*, *negyvenyolczboll*, *negyvenyolczboll*.

Minden eddigi variánsalakra a második szabály alkalmazása:

negyvennyolczboll *negyvenyolczboll*

negyvenyolczboll *negyvenyolczboll*

negyvenjolczboll *negyvenjolczboll*

negyvennyolczboll *negyvennyolczboll*

Minden eddigi variánsalakra a harmadik szabály alkalmazása:

negyvenyolczboll *negyvenjolczboll* *negyvenyolczbol*

negyvenyolczboll *negyvennyolczboll* *negyvenyolczbol*

negyvenjolczboll *negyvenyolczbol* *negyvenjolczbol*

negyvennyolczboll *negyvenyolczbol* *negyvennyolczbol*

negyvenyolczboll *negyvenjolczbol*

Ezt a módszert követve számos más nyelvi esethez is tudunk szabályt találni. Hangsúlyozzuk, hogy az általunk felírt megfeleltetési szabályok nem kötődnek szóösszetételi szabályokhoz sem (lásd *negyvennyolczbold!*)! A program csak mintát keres, és ezért a minták cseréjénél a lehetséges variációkat állítja elő.

4. Nyelvészeti ismeretek alkalmazása a szabályok kialakítása során. — Bár a XVI—XVII. századi reformáció és ellenreformáció az ortográfia terén is sok változást hozott, a magyar helyesírás és hangjelölés akkor még nagyon messze volt a mai szabályokba fektetett állapotától. A XVIII. századi szövegeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a következetesség inkább egy-egy szerző egy-egy művén belül érvényesül, a szélesebb körű, általánosabb szabályok azonban még ekkor is formálódóban voltak.

A megfeleltetési szabályok felírásához megpróbáltunk olyan nyelvi palettát összeállítani, amely képviseli azokat a maítól eltérő hangtani-morfológiai jellegzetességeket, amelyek a XVIII–XIX. századi nyomtatott írásbeliséget jellemzik. Természetesen a kategóriák kialakításába az egyedi esetek nem férhettek bele. Mínthogy a régi nyelvezetben voltak még olyan igei és névszói paradigmák, valamint olyan írásváltozatok is, amelyek a mai standardban már nem léteznek, a morfológiai elemző ezeket az alakokat nem tudta elemezni, vagy pedig a mai összetételi szabályoknak megfelelően összetett szóként elemezte őket. Például: a) a HUMOR nem elemezte ezt: *ábrándi %* (a % jelöli azt, hogy a HUMOR nem ismerte föl a szóalakot); b) összetételként elemezte: *zokogásikon* = zokogás [FN] + ikon [FN]; *állék* = áll [FN] + ék [FN]; *kelének* = kel [FN] + ének [FN]; *íratok* = ír [FN] [MN] + átok [FN]; *hajtata* = haj [FN] + tata [FN]; *aggóda* = agg [FN] [MN] + óda [FN]; stb. — Megjegyzendő, hogy jelentések szerint az elemző nem tud keresni, így a szemantikailag nem létező összetett szavakat a gépi elemzésből nem tudjuk kizárni.

Az újonnan kialakított megfeleltetési szabályokat az alábbi típusokba soroltuk: *p o z i c i o n á l i s*, *o r t o g r á f i a i*, valamint *f o n o l ó g i a i*, *o r t o - f o n o l ó g i a i* és *m o r f o l ó g i a i*. Ezeket a szabályokat a reprezentatív nyelvi metszet alapján állapítottuk meg.

A) Melyek a *p o z i c i ó r a* (azaz az adott betűnek a szavakban levő elhelyezkedésére) jellemző sajátosságok, és milyen szabályokat írhatunk fel rájuk? Agglutináló jellegénél fogva a magyar nyelv ilyenfajta szabályok felírására csak csekély mértékben alkalmas. A szóvégi jelenségeket tekintve az alábbi változtatásokat állítottuk fel:

1. *tt* → *t*, *ábrázoltt* → *ábrázolt*;
2. *ü* → *ű*, *árnyszerü* → *árnyszerű*, *aczelhegyü* → *aczelhegyű*;
3. *zz* → *z*, *apollóhozz* → *apollóhoz*;
4. az *n* határozórag időtartamának változása: *nn* → *n*: *zajbann* → *zajban*.

Ezek a szabályok általában a magán-, illetve a mássalhangzók hosszúságára vonatkoznak. A táblázatban P jellel szerepelnek. Részint ide tartozhatnak még az olyan morfológiai szabályok, mint a *be*, *le*, *ki*, *meg*, *fel* igeikötők leválasztása a szóvégről. Ehhez járul még az *-ik* rag és az *is* partikula, illetve kötőszó leválasztása is. Ezeket a szabályokat *m o r f o l ó g i a i* szabályoknak hívjuk, bár inkább nevezhetnénk ál morfológiainak is, mivel nem morfológiai kategóriát jelöltünk ki, hanem hangzócsoportot szóvégi pozícióban, amelyre mellesleg morfológiai kritériumok is vonatkoznak. A pozicionális jellegüket is rögzítettük a táblázatban egy S jellel, azaz hogy szókezdő vagy szózáró helyzetről van-e szó. A morfológiai változtatásokat M jellel láttuk el. — Igeköti levágása a szóvégről: *állíthassonfel* → *állíthasson fel*; jel levágása: a birtoktöbbséítő jel és birtokos személyjel alternánsai: *-im* → *-aim/-eim*, *-jaim/-jeim*: *áldozatim* → *áldozataim*; lexéma leválasztása: *is* partikula és kötőszó leválasztása arról a szóról, amelyekre vonatkozik: *állapotbanis* → *állapotban is*.

B) Az *o r t o g r á f i a i* és *f o n o l ó g i a i* megfeleltetési szabályok már nincsenek pozícióhoz kötve, a szó bármely részén előfordulhatnak. A szabályok ortográfiai és fonológiai jellege az esetek nagy többségében nem választható el élesen egymástól. Így létrehoztunk egy olyan kategóriát, amely az FO jelzést kapta, ahol az ortográfiai és fonológiai jegyek együttesen vannak jelen.

Elsősorban olyan jelenségek köré gyűjtöttük a jellemző előfordulásokat, mint az *l, m, n, r* nyújtó hatása magánhangzó után, az összeolvadásos hangok, a palatalizáció, a gemináció: tehát a jelentősebb minőségi és mennyiségi hangtani jelenségekről van itt szó, beleértve a korra jellemző ortográfiai sajátosságokat is. Egyelőre azonban nem tudunk olyan sajátos, egy-egy szerzőre vagy nyelvhasználói csoportra jellemző jelenségeket figyelembe venni, mint az *i*-zés vagy az *ö*-zés. Tehát mindenképpen a korra általánosságban érvényben lévő jelenségekkel kellett foglalkoznunk. Itt a következő alcsoportokat hoztuk létre:

1. magánhangzó időtartamának változása: *it* → *ít*, *ol* → *ól*, *ös* → *ős*, *ól* → *ol*, *ón* → *on*: *ámit* → *ámit*, *alattvalókón* → *alattvalókon*;

2. magánhangzó zárttsági fokának változása: *ül* → *öl*: *afelül* → *afelöl*;

3. palatalizált mássalhangzók jelölési variánsai: *lly* → *lyj*, *ly*, *lj*; *tty* → *tyj*, *ty*, *tj*; *nny* → *nyj*, *ny*, *nj*; *ggy* → *gyj*; *dgy* → *dj*, *gy*, *gyj*; *dj* → *dgy*; *ty* → *tyj*; *ly* → *l*, *lj*: *asszonyiszemélyly* → *asszonyiszemély*, *beszélly* → *beszélj*; *adgy* → *adj*, *edgy* → *egy*;

4. különféle egyéb ortográfiai jelenségek: *cs* → *ts*: *hajcs* → *hajts*.

C) A tisztán ortográfiai szabályok közé az alábbi esetek tartoznak:

1. *f* cseréje *s*-re: *friff* → *friss*;

2. *o24* (*ő*) és a maitól eltérő ékezetek cseréje *árviztől* → *árviztöl*;

3. *cz* → *c*: *ábéczés* → *ábécés*; *tz* → *c*: *akátz* → *akác*; *ts* → *cs*: *áts* → *ács*;

4. *szsz* → *ssz*: *araszszal* → *arasszal*.

5. A szabályokat összefoglaló táblázat értékelése. — A táblázat összeállításakor 1.400.000 szóalakat vizsgáltunk, ebben mai és régi helyesírású szóalakok is találhatóak. (Megjegyzések: \$ = szóvégi pozíció, O = ortográfiai szabály, FO = fonológiai-ortográfiai szabály, M = morfológiai szabály; hatékonyság = (helyes cserék száma / összes csere száma) × 100.)

Szabály leírása	Szabály kódja	Nyelvtani jellemző	Helyes cserék	Összes csere	Hatékonyság
<i>o22</i> → <i>o2</i> , <i>o3</i>	<m1>	O	16211	22550	71,9
<i>ly</i> → <i>l</i> , <i>lj</i> , <i>ly</i>	<m22>	FO	3089	11909	25,9
<i>im</i> → <i>im</i> , <i>aim/eim</i> , <i>jaim/jeim</i>	<m24>	M	6659	18103	36,8
<i>oll</i> → <i>ol</i> , <i>oll</i>	<m25>	FO	5023	20324	24,7
<i>s43</i> → <i>s</i> ; <i>s41</i> → <i>s</i>	<m27>	O	57375	88939	64,5
<i>cs</i> → <i>ts</i> , <i>cs</i>	<m4>	FO	1828	17790	10,2
<i>ik\$</i> → <i>0</i> , <i>ik</i>	<m45>	M	4556	10031	45,4
<i>it</i> → <i>i1t</i> , <i>it</i>	<m46>	FO	25054	57487	43,5
<i>cz</i> → <i>c</i> , <i>cz</i>	<m7>	O	7695	13043	58,9
<i>s43zs43z</i> → <i>szsz</i>	<m10>	O	798	1162	68,6
<i>s43s43</i> → <i>ss</i> , <i>s</i>	<m11>	O	2615	3776	69,2
<i>cscs</i> → <i>ccs</i> , <i>cscs</i>	<m15>	O	363	676	53,6
<i>tyty</i> → <i>tty</i> , <i>tyty</i>	<m18>	O	13	15	86,6
<i>dgy</i> → <i>dj</i> , <i>gy</i> , <i>gyj</i> , <i>dgy</i>	<m19>	FO	784	1178	66,5
<i>ty</i> → <i>tyj</i> , <i>ty</i>	<m20>	FO	747	4340	17,2
<i>oln</i> → <i>on</i> , <i>oln</i>	<m26>	FO	755	3769	20
<i>le\$</i> → <i>0</i> , <i>le</i>	<m33>	M	2054	2054	100
<i>fel\$</i> → <i>0</i> , <i>fel</i>	<m35>	M	114	114	100
<i>id</i> → <i>id</i> , <i>aid</i> , <i>jaid</i>	<m36>	M	200	730	27,3
<i>be\$</i> → <i>0</i> , <i>be</i>	<m37>	M	325	325	100

<i>meg</i> § → <i>o</i> , <i>meg</i>	<m42>	M	239	239	100
<i>u2</i> § → <i>u3</i> , <i>u2</i>	<m433>	FO	1955	3425	57
<i>tz</i> → <i>c</i> , <i>tz</i>	<m6>	FO	2725	7149	38,1

A szabályok alkalmazásának hatékonyságát bemutató lista eredményei azt mutatják, hogy a morfológiai megfeleltetési szabályok közel 100%-os hatékonysággal működnek. Az eredmény azonban félrevezető. Miért? A látszólagos sikerek technikai okai vannak. Az ilyen esetekben a HUMOR olyan morfémákat elemez, amelyek önállóan léteznek a program tótárában, és ezeket így mindig sikeresen tudja is szegmentálni. Ha az elemzések tényleges hatékonyságát vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a legsikeresebb elemzések az ortográfiai megfeleltetési szabályok alkalmazásával történtek. Itt tehát a tisztán ortográfiai helyettesítésekről van szó. Kevésbé sikeresnek mondhatók a fonológiai-ortográfiai megfeleltetési szabályok alapján működő elemzések. Ennek természetesen az az oka, hogy a fonológiai szabályok sokkal körülményesebben definiálhatók — főként ha nem is beszélhetünk nyelvi egységről —, mint a pusztán ortográfiaiak, amelyek mondhatni következetes cseréken alapulnak.

Megvizsgáltuk azt is, hogy a megfeleltetési szabályok közül melyeket milyen gyakorisággal alkalmaztunk. Legtöbbször az *s43*-at (*f*) cseréltük *s*-re, ezek a cserék azonos szabályba vannak belefoglalva. Várható volt ez az eredmény, hiszen a XVIII. században a nem egységes helyesírás ellenére rendkívül következetesen használták ezeket a betűket. A második helyen az *it* → *ít* cserék állnak, a harmadik a *ts* → *cs* csere lett. Hogy a nagy előfordulás mellett miért volt csak 26%-os a szabályok alkalmazásának sikere, annak oka abban rejlik, hogy a *ts* betűkombináció nemcsak a *cs* hangot jelölte, hanem a magyarban a *ts* előfordulhat szóösszetételi határon (pl. *kamatszámítás*), illetve különböző morfémák találkozásánál (pl. *tartsa*) is. A negyedik helyen magánhangzójelek cseréi állnak, mégpedig az *o24* (*ő*) → *ö*, *õ*, és más régies ékezetű betűk cseréje. Az ötödik helyre egy a XVIII. századra is jellemző fonológiai jelenség került: az *l*, *m*, *n*, *r* hangok magánhangzókat nyújtó hatásáról van szó, melyet írásban is jelöltek.

Az esetek nagy többségében nem pusztán egy cserét végeztünk el egy-egy szón belül: előfordult olyan eset is, amikor hét átalakításra is sor került, de a legvalószínűbb csak egy, illetve két csere volt szavanként.

6. Összegzés. — A kísérlet, hogy a történeti korpusz lekérdezéseinek hatékonyságát növeljük, biztató eredménnyel zárult. Azt a célt tűztük magunk elé, hogy a több mint kétszáz éves nyelvi diakróniából adódó nehézségeket a számítógép számára minimalizálni fogjuk. A mai standard nyelvre készült morfológiai elemzőt a hozzátoldott megfeleltetési szabályoknak köszönhetően olyan szövegekre is tudjuk immár alkalmazni, amelyek még jóval a nyelvi-helyesírási egységesülés előtt íródtak. Olyan szabályos eltéréseket kerestünk, amelyekkel a mai nyelvi és helyesírási formájukra tudtuk alakítani a régies szavakat. A teljességre nem is törekedhettünk a feldolgozandó anyag jellege miatt, azonban jelentős eredményeket értünk el az elemezhetőség és ezzel együtt a lekérdezések számszerű bővítésében. További feladatként arra törekszünk, hogy újabb átalakítási, megfeleltetési szabályokat tárjunk fel.

Egy másik lehetőséget kínál a HUMOR morfológiai elemző kivételeket tartalmazó adatbázis-komponense. Itt külön fájlban tüntettük fel azokat a szavakat, amelyekre nehéz transzformációs szabályt találni. Ilyen például a régies *vala* szó, amelynek mai megfelelője a *volt*. Ezen két módszer kombinálásával egy-két hónapos feltárómunkával, melyet lehetőség szerint nyelvészek végeznek el, lehet még javítani a korpusz elemezhetőségén. Meggondolandó azonban az, hogy mennyi energiát érdemes még a munkába fektetni, hiszen megítélésünk szerint ugyanannyi befektetéssel már csak egyre kevesebb esetet tudunk újradefiniálni, felvenni, ugyanis mindinkább közeledünk az egyedi jelenségek felé. Emiatt arra kell törekednünk, hogy a még fel nem tárt általános szabályszerűségeket próbáljuk megtalálni.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Nekem nyolc! A nyolcas számjegy a szólásokban. 1. *Nekem nyolc!* — Mindennapi beszédfordulat. Jelentése: 'nekem mindegy'. Paradigmája is van, tehát a ragozható szólások közé tartozik: *neked nyolc, neki nyolc, nekünk nyolc, nektek nyolc, nekik nyolc*. Máshogy: *almás, annyi, egál, Füttyölök rá!, Kit érdekel?* (újabbán: *Hol érdekel?*), *Közöd?, Közöd — nulla!, Miattam!, Na és?, Nekem annyi, Nekem csocsó/fakanál/fél kilenc/kilenc/lila, Nekem tök mindegy!, Passz, Részemről bakfitty, Tojok rá, Tök mindegy, Totál mindegy, Tőlem!* stb. (HOFFMANN OTTÓ, Mini-tini-szótár. A mai magyar diáknyelv szinonimaszótára. University Press, Pécs, 1996. 118 alapján). Sokszor előfordul, a különféle gyűjtemények fel is tüntetik *Nekem nyóc* népies formáját. A *Nekem nyolc* jelentése O. NAGY GÁBOR szólástárában: 'teljesen mindegy nekem, nem számít' (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976. 509).

De vajon miért nyolc? Hogyan kerül a nyolcas szám a szólásba? Minden magyarázat a nyolcas számjegy (8) írásmódjával, alakjával kapcsolatos. Szabó Zoltán „A tardi helyzet” (Cserépfalvi, Bp., 1937. 197, reprint: 1986.) című szociográfiájában azt írja: „A 8-ast azért használják a 'mindegy' helyett, mert fölül is, alul is egy karika, szóval felül is, alul is ugyanaz”. HOFFMANN OTTÓ diáknyelvi szlengszótárában némiképpen módosított (de a jelentés motivációját tekintve mégis hasonló) meghatározást közöl idézőjelben (tehát föltehetőleg adatközlőtől): „A nyolcas megfordítva is 8 marad” (i. m. 118). A harmadik — szóbeli — magyarázat a 90 fokkal elfordított 8-asra, azaz a végtelen matematikai jelére utal: vagyis 'nekem végtelen, teljesen mindegy'. De erre már egy másik szólás is vonatkozik, a *nyolcas fekvő* vagy *fekvő nyolcas* 'végtelen' jelentésben. Írásos adata a BOROSS JÓZSEF és SZÜTS LÁSZLÓ szerkesztette „A mai magyar argó kisszótára” (Belügyminisztérium, IPV, Bp., é. n.) című gyűjteményben olvasható: *nyolcas fekvő; nyolcas fekvőt kapott* 'életfogytiglanra ítélték', vagyis „végtelen” ideig börtönben lesz. Ez azonban már nem a *nekem nyolc* szemantikai köre, hanem egy újabb, ám ugyancsak a 8-as alakjával kapcsolatos jelentés. A *nekem nyolc* szó szerinti értelmezésére, a defrazeologizálásra (BÁRDOSI VILMOSSzal közösen alkotott fogalmunk) pedig KISS TAMÁS szlengszótára szolgáltat adatot: *nekem nyolc* (szó szerint értelmezve) 'nyolc napom van hátra' (Bakaduma. Zrínyi, Bp., 1992. 214).

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a „nekem nyolc” szólás jelentése az álló 8-as alakjából lett kialakítva. De további szólások is kapcsolódnak a 8-as számhoz, például a *fekvő nyolcas*, amely a végtelen matematikai jele. Továbbá van példa a defrazeologizálásra, azaz a szólásnak szó szerinti jelentésben való értelmezésére („*Nekem nyolc* — napom van hátra”).

2. *A hét meg a nyolcát!* — A nyolcas azonban más szólásokban is szerepel, például *Megmutatja valakinek, hány a nyolc* (fenyegetés: ellátja a baját, ráncba szedi), *Megtudja, hány a nyolc* (megregulázzák, mórest tanul) (vö. O. NAGY i. m. 509). Ezek a szólások az *azt a hét meg a nyolcát* (játékos, tréfás fenyegetés) szólásra mennek vissza (de ezt az alapszólást O. NAGY nem ismeri, azt viszont igen: *Nálunk is több a hét a nyolcnál* 'nálunk sincs rendben a dolog', i. m. 282). A *hét meg a nyolc* tréfás fenyegetés minden valószínűség szerint az enyhítő káromkodások (átkok) csoportjába tartozik: az *azt a hétszentségit* enyhítése (ebből lett a *hét*, s a nyomaték kedvéért toldották meg a számsorban következő *nyolc*-cal. Tehát ismét egy szólás, amelyben a *nyolc* mint szám jelenik meg, de most a számsor egyik elemeként.

3. *Nyolcra vesz.* — Az argóban azt jelenti: 'kirabol' (O. NAGY i. m. 509). SZIRMAY ISTVÁNNál megtudjuk, hogy a *nyolcas* a 'rabló' megnevezése (A magyar tolvajnyelv szótára. Béta Irodalmi Rt. Kiadása, Bp., é. n. 39), de hogy miért, arra nem kapunk választ.

4. *Vizes nyolcas.* — A nyolcas található a *vizes nyolcas* kifejezésben, amelynek eredetje (föltehetően csak a népnyelvben) ez lehetett: *vizes nyolcast rajzol* (vagyis 'a döngölt agyag-

padlót — szobában vagy tornácán — benedvesíti jellemzően esztétikusan rajzolt nyolcas alakú vízcsikkokkal: nem található meg O. NAGY GÁBORNÁL). Kosztolányi Dezső „Aransyárkány” című regényében azonban előfordul: „Kis inasok, kik szép *vizes nyolcasokat* rajzoltak a száraz aszfalton, fölfelé tekintettek” (Szépirodalmi, Bp., 1986. 18). Föltehetőleg ebből metonimikus úton alakult ki a *vizesnyolcas* ’inas, kereskedősegéd’ jelentése (ÉKsz.), s továbbfejlődve a ’piperkőc hajlamú, jelentéktelen kispolgári fiatalember’ (uo.) megnevezése. Az 1990-es években megfigyeltem a *vizes nyolcas* újfajta (immár köznyelvi) szólásban való felbukkanását. *Olyan vizesnyolcas ember*, azaz ’semmilyen’, ’tedd ide, tedd oda’, ’jelentéktelen’, illetve ’mindig illeszkedő ember’ (J. F. somogyi születésű tanár, valamint Panek Zoltán erdélyi író szóbeli közlése). A köznyelvben való megjelenésére pedig sajtónyelvi adat: „Gorbacsovról beszél hosszan és elítélően... Már a nyolcvanas években mondogattam, *vizesnyolcas* ez a Gorbí...” (Magyar Nemzet 1997. október 15.) A nyilatkozó nyilván a fentebb megadott jelentés(ek)ben elítélően vélekedik e jelző használatával a politikusról.

BALÁZS GÉZA

Földesúr. 1511 óta adatolható *földesúr* szavunk kialakulása a TESz. magyarázata szerint alapvetően nem a hazai latinban azelőtt is ismert és használt *dominus terrestris* név következménye, mert — mint szól a magyarázat — a latin kifejezésben a szolgáló elemek, illetve a jobbágy feletti hatalmon van a hangsúly, míg a magyar *földesúr* hasonlóan az angol *landowner*-hez, a német *Gutsherr*-hez, vagy *Grundherr*-hez a föld, illetve a földtulajdon fölötti hatalmat fejezi ki, a földesúr tehát minden más előtt valamely földterület, mezőgazdasági termelő üzem, birtok ura (TESz. I: 165). Anélkül, hogy vitatkozni akarnék az idézett állásponttal, régi törvényeink alapján a *dominus terrestris* kialakulását illetően szeretnék néhány adatot hozni, illetve ezekkel együtt magát a fogalmat is történelmileg pontosabbá tenni.

A klasszikus latinban is többjelentésű *dominus* ’tulajdonos’ értelemben (a *domina*-val, vagyis úrnővel, úrasszonnyal egyetemben) már István első törvénykönyvében is ott van, *persona servilis*, illetve *ancillae*, tehát szolgaszemélyek, rabszolganők ura. (István I. 20., 29., ZÁVODSZKY LEVENTE, Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1904. 147, 150). Ugyanebben a szerepkörben látjuk viszont László törvényeiben (László I. 14., III. 5., 9., ZÁVODSZKY 170, 175—6). Kálmán 1100 körül keletkezett ún. első törvénykönyvében változik a helyzet, itt már valamely környék, táj, terület (*vicinum*, *vicinium*) ura (Kálmán I. 51., ZÁVODSZKY 190). Az Aranybulla 1231. évi megújításánál találkozunk a *dominus ville* (= a falu ura), *dominus fundi* (= a telek ura) és a *dominus terre* (= a föld ura) megnevezésekkel (Az Aranybulla megújítása 9., 33., KNAUZ NÁNDOR, II. Endre szabadságlevelei. Pest, 1869. 40, 44). Károly Róbert 1342. évi dekrétumában szintén a *dominus terrae* nevet használja (CorpJur. I: 156). Zsigmond 1405. évi első dekrétumában tűnik fel (*domini terrestris* alakban) első ízben a *dominus terrestris* (Zsigmond 1405. I. 8, CorpJur. I: 216). Használata a XV. század végétől, a Jagellókorban válik gyakorivá, mondhatni általánossá (CorpJur. I: 440., 512., 538., 540., 542., 584., 616., 628., 660., 680., 682., 732., 764., 782., 806., 820. stb.). Párhuzamosan közben a ’földesúr’ jelölésére is változatos terminológia alakul, pl. *dominus loci* ’a helység ura’, *dominus possessionis* ’a birtok, a falu ura’, *dominus colonorum* ’a jobbágyok ura’ (CorpJur. I: 534., 540., 542., 710.).

Az idézett adalékok pontosan tükrözik, hogyan válik a XI. század elején még félnomád *dominus*, a törvények szerint servusok és ancillák, a valóságban nyilván még hatalmas állatvagyon és egyéb javak ura, a XIII. század derekára egyre világosabban és egyértelműbben *dominus terrae*-vé, későbbi terminussal *dominus terrestris*-szé, azaz földesúrrá.

A fogalmak tisztázása érdekében ezúttal sem mulaszthatjuk el hangsúlyozni, hogy a nagy földtulajdonos, a mégoly roppant kiterjedésű földvagyon tulajdonosa sem földesúr még. A nagy földtulajdon önmagában még senkit sem tesz földesúrrá. A klasszikus értelemben vett földesúr a feu-

dalizmus terméke, a feudalizmus a nagy földtulajdon, illetve a földtulajdon koncentrációja alapján jött létre, a földesuraság, a földesúri hatalom pedig csak ezután, nem máról holnapra, hanem fokozatosan, ahogy másutt is Európában, nálunk is az immunitas (= mentesség) jogi alapzatán.

Az *immunitas* (mentesség) intézményéről már kiváló szakemberek írtak, ezért csak a legszükségesebbekre szorítkozom. Az immunitas az ókori Rómában jött létre, szélesebb körben a Meroving-kortól terjedt el. Önálló bírói hatalmat, az állami adók, illetékek és bírságok beszedési jogát biztosította annak, aki megszerezte, illetve minden közteher alól mentesítette a neki alávetett népességet. Magyarországra már ebben a formában jutott el. Már István első törvénykönyve is említi az Istennek szentelt és az ő tiszteletére „sub regia immunitatis defensione”, azaz a „királyi mentesség védelme alá” helyezett birtokokat, és hogy az általa engedélyezett mentességet minden alattvaló sértetlenül tartozik megtartani (István I. 1., ZÁVODSZKY 142). Mint nem mellékes körülményre kell felhívunk a figyelmet, hogy az idézett törvényhely a *possessio* (a birtok) nevet többes számban (*possessiones*) használja, aminek alapján megalapozott lehet a következtetés, hogy István több egyházi birtokot is felruházott az immunitás kiváltságával. Legrégibb okleveleink elemzése alapján Váczy Péter azt állapította meg, hogy István a pannonhalmi Szent Márton monostort és a Veszprémi püspökséget részesítette ebben az immunitásban, de a kettő közül igazában csak Pannonhalma immunitása kelt életre (VÁCZY PÉTER, Immunitas és jurisdictio: A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve I. 1931. 13—40). PLEIDELL AMBRUS ugyane tárgyban írott tanulmányában rendkívül logikusan és meggyőzően mutatja ki, hogy a legvalószínűbben már a legkorábbi időktől fogva más egyházi méltóságok is rendelkeztek az immunitás kiváltságával. „Mindenekelőtt az Esztergomi Érsekségre kell gondolnunk — írja —, mert elképzelhetetlen, hogy az ország legelső egyháznál bármely magyarországi egyház is több jogot élvezhetett volna.” Majd summásan szögezi le: „Nyilvánvaló tehát, hogy régi idő óta immunitást élveztek Magyarországon az összes királyi monostorok, s ... az összes érseki és püspöki egyházak, valamint a királyi prépostságok is.” (PLEIDELL AMBRUS, Egyházi és világi immunitás: A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve IV. 1934. 42—55).

Számos emlékéket találni az egyház által élvezett immunitásnak törvényeinkben is. Így például hogy egyháziak és világiak pere esetén egyházi személy csak a püspök vagy az esperes pecsétjével volt idézhető, és kihallgatni is ugyanezek jelenlétében lehetett. Vagy: törvény mondta ki, hogy a püspökön kívül senki se merészeljen magának hatalmat szerezni az egyházban (Kálmán I. 6., 65., ZÁVODSZKY 184, 191). Az 1100 körül tartott esztergomi zsinat alkalmával az első határozat mondta ki: „Hogy az egyházi személyekre vagy az egyházi dolgokra vonatkozó pereket az egyházi törvényeknek megfelelően kell befejezni.” (ZÁVODSZKY 198). Nem kétséges, mindezek az egyháziak törvénykezési kiváltsága (*privilegium fori*) alapján is értelmezhetők, teljes kiterjedésükben csak az immunitas figyelembevételével érthetők. Így teljesen természetes, hogy az egyház kebelében lassan kialakult a földesúri hatalom, és a magyar társadalomban is megjelent (egyelőre alacsony számban) az *egyházi földesúr*. (A XII. században az esztergomi érsek, a pannonhalmi apát, a veszprémi, az egri püspök és még néhány már egészen biztosan földesúr.)

Világi urak és hatalmasságok immunitásáról a XII. század vége előtt nincs tudomásunk. Előzményei feltétlenül voltak. Lehetetlen ugyanis (mint idézett tanulmányában erre már VÁCZY PÉTER is felhívta a figyelmet), hogy a világi kis- és nagyurak szolgálkái, szolgáló népeik fölött hatalmat ne gyakoroltak volna. Figyelemre méltó ebből a szempontból, hogy a nemesek udvarában és környezetében László és Kálmán törvényei már poroszlót említenek (László III/12., Kálmán I. 51., ZÁVODSZKY 177, 190). A poroszló (*pristaldus*) pedig kifejezetten hatósági személy, és poroszlója is a királynak, főméltóságoknak, a püspöknek, ispánnak, bírónak van (vö.: szabolcsi zsinat 40. határozata, Kálmán I. 28., 29., 30., 31., ZÁVODSZKY 164—5, 187). A poroszló megjelenése már önmagában is valamilyen hatósági elemre, mozzanatra utal. Ezt látszik alátámasztani az a PLEIDELL AMBRUS által is hivatkozott törvény, mely szerint ha valamely nemes udvarában lopás történik, az udvarház urának vagy poroszlójának kell jelenteni. Ha egyik sincs otthon, tíz napig várjanak, és ha

a tizenegyedik napon se jönnének haza, a tolvajt bíró elé kell állítani (László III. 12., ZÁVODSZKY 176—7). Bár a törvény nem mondja ki, teljesen logikus következtetés: különben ha az úr vagy poroszlója otthon volna, vagy a várakozási időnek megadott tíz nap folyamán hazaérkezne, akkor ő vagy poroszlója ítélkezne a tolvaj fölött.

1193-ban Bertalan comes adománylevelével kezdődik a világiak immunitással való megadományozása. Három évtized múltán az Aranybullában pedig már törvények intézkednek kiterjesztéséről. Így értelmezhetjük, hogy a bulla mentesíti a szállásadás alól a serviensek házait és falvait, a lovászoknak, pecéreknek, solymároknak megtiltja, hogy a serviensek falvaiba szálljanak, a király disznai hozzájárulásuk nélkül nem legelhetnek a serviensek erdeiben és rétjein, megígéri, hogy semmiféle adót sem fognak szedni a serviensek prédiúmain, se az egyházas népeitől, végül a megyei ispánok csak tized- és pénzügyekben ítélkezhetnek a serviensek prédiúmain (Aranybulla 3., 5., 15., 22., KNAUZ NÁNDOR i. m. 20—1, 23—4). Mindezeket a bulla 1231. évi kiadása is megerősítette, hozzátéve, hogy az egyházak és a serviensek népeit a továbbiakban nem kényszerítik kerítések vágására és árok ásására, kertekben vagy királyi épületekben, műhelyekben való munkára (Aranybulla megújítása 28., KNAUZ i. m. 43—4). Ezekkel együtt az is kimondatik, hogy az olyan személy ügyében, akinek nem szolgáltattak igazságot, „a falu ura, bárki legyen is az, akár érsek, akár püspök, akár nemes, személyesen tartozzék az ügyben igazságos ítéletet mondani”. És azt a nemes, aki nem szolgáltattat igazságot, saját egyházmegyéjében a püspök közösjtse ki, és a király mindaddig kiközösítettnek fogja tekinteni, míg a sérelmet szenvedettnek nem ad megfelelő módon elégtételt (Aranybulla megújítása 9., 10., KNAUZ i. m. 40—1). A törvény tehát súlyos felelősség terhe mellett, kötelezően rendelte el az úri igazságszolgáltatást, amivel lényegében kibontakozott a földesúri hatalom. Tényként szögezhetjük le tehát, hogy földesurakról, földesúri státuszról, földesúri hatalomról a magyar történetben igazán ettől fogva beszélhetünk.

KÁVÁSSY SÁNDOR

ÉLŐ NYELV

Egy új iskolatípus mint társadalmi és nyelvi strukturáló tényező?

1. Főként az 1980-as években bekövetkezett politikai változásoknak köszönhetően ma már sokkal többet tudunk a határon túli magyar nyelvhasználatról, mint akár egy évtizeddel ezelőtt. Számos konferencia-előadás, cikk, tanulmány, monográfia témája a kisebbségi magyarság nyelve. Örvendetes, hogy közöttük szép számmal vannak ma már olyan kötetek is, amelyek a kárpátaljai magyar nemzetrezs nyelvével, nyelvi helyzetével foglalkoznak (pl. LIZANEC PETRO, A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I. Bp., 1992. II. Ungvár, 1996.; CSERNICKÓ ISTVÁN, A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Bp., 1998.; CSERNICKÓ ISTVÁN szerk., A mi szavunk járása. Beregszász, 2003.). Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk a határon túli s köztük a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról szóló írásokat (beleértve a rendszerváltás előtt készületeket is), olyan közös vonásokat fedezhetünk fel, amelyek törvényszerűek ugyan, ám amelyeket célszerű újabb szempontokkal, megközelítési módokkal bővíteni. A kisebbségi és az emigráns magyarok nyelvét, nyelvhasználati sajátosságait elemző munkák ugyanis szinte kizárólagosan kontrasztív szemléletűek. A tradicionális nyelvjáráskutatás módszertana szerint készültek legnagyobb része a helyi magyar területi nyelvváltozatokat a standarddal (esetleg más nyelvjárásokkal) konfrontálják, ehhez mérik az eltéréseket és a hasonlóságokat (l. pl. HORVÁTH KATALIN, A kárpátontúli magyar nyelvjárások magánhangzórendszere. Uzshorod, 1976.; LIZANEC PÉTER — HORVÁTH KATALIN, A kárpátontúli magyar nyelvjárások főbb sajátosságairól: MNyj. 24. 1981: 17). A szociolingvisztika módszertánát követő vizsgálatok eredményeit leíró munkák szintén a magyar(országi) standard változathoz viszonyítják

a Magyarországon kívül írott és (ritkábban) beszélt magyar nyelvet. KONTRA MIKLÓS írja például egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatáról készült monográfiája bevezetőjében: „Céлом egy közösség amerikai magyar (...) nyelvének nagy vonalakban történő leírása, vagyis a fonetikai-fonológiai, grammatikai, lexikai és nyelvhasználati/pragmatikai vonatkozásoknak a sztenderd magyarral (...) való első összevetése” (KONTRA MIKLÓS, *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Bp., 1990. 1). „A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén” című könyvsorozat eddigi kötetei (CSERNICKÓ ISTVÁN i. m.; GÖNCZ LAJOS, *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Bp.—Újvidék, 1999.; LANSTYÁK ISTVÁN, *A magyar nyelv Szlovákiában*. Bp.—Pozsony, 2000.) is kontrasztív szemmel nézik vizsgálatuk tárgyát: az adott közösség nyelvhasználatát szintén a standardhoz, illetve egy magyarországi kontrollcsoporthoz képest elemzik, s hasonló szemléletben készült a szlovákiai magyar középiskolások és magyarországi diáktársaik nyelvhasználatát összevető könyv is (LANSTYÁK ISTVÁN — SZABÓMIHÁLY GIZELLA, *Magyar nyelvhasználat — iskola — kétnyelvűség*. Pozsony, 1997.), amely szlovákiai magyar és szlovák tannyelvű középiskolások nyelvhasználatát hasonlítja össze magyarországi diáktársaikéval, vagy ilyen GÖNCZ LAJOS összehasonlító tanulmánya is (GÖNCZ LAJOS, *Nyelvi és szociológiai változók összefüggése a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben*: MNy. 2001: 152—71). Azok a magyarországi nyelvészek, akik foglalkoztak a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatával, szintén elsősorban a magyarországi nyelvhasználathoz képest eltérő vonásokat emelték ki (l. pl. BALOGH LAJOS, *Néhány megjegyzés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról*: MNy. 1993: 225—9; BALOGH LAJOS, *A magyar nyelv Kárpátalján*: Nyr. 1994: 26—38; BALOGH LAJOS, *A magyar köznyelv problémái Kárpátalján*: *Felső-Magyarországi Szemle* 1994/4: 96—101; SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A kárpátaljai magyarság nyelvhasználatának kérdései napjainkban: a magyar nyelv helyzete és fejlődésének főbb kérdései a területen*: *Kézirat év és hely nélkül*). Mindez természetes, hiszen évtizedekig szinte semmit sem tudott a magyar nyelvtudomány a Magyarországon kívül élő milliók nyelvéről, a kutatási lehetőségek kiszélesedése után pedig a kétségkívül alaposabban ismert magyarországi változatokhoz, illetve a standardhoz képest eltérő vonások feltérképezése és leírása volt az elsődleges feladat. Ezek a vizsgálatok nemcsak a Magyarországon kívüli magyar nyelvhasználat megismeréséhez járultak hozzá jelentősen, hanem az egész magyar nyelvészet fejlődéséhez is, valamint általános nyelvészeti szempontból sem érdektelenek. Jelzik ezt a rangos nemzetközi folyóiratokban megjelent publikációk is (pl. BEREGSZÁSI ANIKÓ, *Language Planning issues of Hungarian Place-names in Subcarpathia*: *Acta Linguistica Hungarica* 43. 1995/1996: 1—8; CSERNICKÓ ISTVÁN—FENYVESI ANNA, *The sociolinguistic stratification of Hungarian in Subcarpathia*: *Multilingua* 19/1—2. 2000: 95—122; KONTRA MIKLÓS, *Hungarian verbal puzzles and the intensity of language contact*: *Journal of Sociolinguistics* 5/2. 2001: 163—79; LANSTYÁK ISTVÁN—SZABÓMIHÁLY GIZELLA, *Contact varieties of Hungarian in Slovakia: a contribution to their description*: *International Journal of the Sociology of Language* 120. 1996: 111—30; stb.). Vanak azonban még adósságaink. Máig nem készült el például az egyes határon túli magyar közösségek nyelvhasználatának belső rétegződését feltáró, az ott folyamatban lévő nyelvi változásokat rögzítő alapos elemzés. Alábbi írásunkban azt mutatjuk be, hogy a nem összehasonlító leírásokra, elemzésekre is szükség van, amennyiben hozzájárulnak ahhoz, hogy jobban megismerjük az adott közösségben zajló nyelvi és társadalmi folyamatokat.

2. A társadalmilag jól strukturált (például az angolszász) társadalmakban meghatározó jelentősége van annak, hogy ki melyik középiskolában, főiskolán, egyetemen tanult. Egyes oktatási intézményeknek kiemelt presztízsük van, ami aztán a munkaerőpiacon előnnyé válhat (l. EARL BABBIE, *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Bp., 2000. 480—1). Ily módon az oktatás bizonyos mértékig a fennálló társadalmi egyenlőtlenségek konzerválásának egyik eszköze is (ANTHONY GIDDENS, *Szociológia*. Bp., 1997. 103, 414—21).

Nyilván nem lehet egyenlőségjelet tenni a szociális érvényesülés és a nyelvi, nyelvhasználati jellemzők közé, ám az is nyilvánvaló, hogy a nyelvi alapú diszkrimináció és stigmatizáció akadályozó tényező lehet az életpályán (JAMES MILROY, Children can't speak or write properly anymore. In: L. BAUER—P. TRUDGILL eds., *Language Myth*. London, 1998. 64—5; KONTRA MIKLÓS szerk., *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Bp., 2003. 327—35).

Kárpátalján a Szovjetunió széthullását követően az oktatási piac liberalizálódásával 1993-tól folyamatosan jelentek meg a hagyományos magyar tannyelvű középiskolák mellett az ügynevezett tehetséggondozó oktatási intézmények. A 2003/2004. tanévben a megyében összesen 43 magyar tannyelvű középiskola működik (1. táblázat). Ebből 36 hagyományos középiskola, amelyekben felvételi nélkül, az általános iskola (9 osztály) befejezését követően folytathatják tanulmányaikat a diákok két évig, az érettségi megszerzéséig. Ezekben az intézményekben tehát összesen 11 évfolyam elvégzése után érettségiznek a diákok (4 év elemi + 5 év általános, majd + 2 év középiskola). A 36 tradicionális középiskola közül 10 városban, 26 faluban található.

A szovjet rendszerből örökölt hagyományos középiskolák mellett egy 8 osztályos gimnáziumban és hat líceumban szerezhetnek még anyanyelvükön érettségit a kárpátaljai magyar fiatalok. A gimnáziumba a négyéves elemi iskola befejezését követően felvételizhetnek a gyerekek, és 8 évfolyam sikeres befejezését követően szerezhetnek érettségit. A líceumokba az általános iskolai végzettség megszerzését követően felvételizhetnek a diákok, és három évfolyamot elvégezve tehetik le az érettségi vizsgákat. A hat líceum közül négy a református, egy-egy pedig a római, illetve a görög katolikus egyház támogatásával és felügyelete alatt működik. A gimnáziumban és a líceumokban tehát felvételi vizsgák után, összesen 12 évfolyam sikeres befejezése révén érettségizhetnek a fiatalok (a gimnázium esetében 4 év elemi iskola + 8 gimnáziumi év; a líceumoknál 4 év elemi és 5 év általános iskola után + 3 év a líceumban).¹

1. táblázat

Magyar nyelvű középiskolák Kárpátalján (2003/2004. tanév)

8 osztályos gimnázium	1
Líceum	6
Városi középiskola	10
Falusi középiskola	26
Összesen	43

¹ Ukrajna általános középfokú oktatásról szóló törvénye szerint az iskolák három fokozatúak. Az I. fokozat a négy évfolyamos elemi iskola, a II. az I. fokozatra épülő 5 évfolyamos általános iskola, a III. pedig a II. szintre épülő középiskola. A III. fokozatú intézményekben a tanulási idő két vagy három év. Eszerint Ukrajnában vannak ún. I. fokozatú iskolák, ahol csak elemi iskolai osztályok működnek; vannak I—II. fokozatú iskolák, ahol kilenc évfolyamot végezhetnek el a tanulók; vannak továbbá I—III. fokozatú intézmények, amelyekben az elsőtől a tizenegyedik osztályig (az érettségiig) tanulhatnak. Ez utóbbiakat (az I—III. fokozatú iskolákat) neveztük hagyományos középiskolának. A nyolc osztályos gimnáziumok II—III. fokozatú oktatási intézmények, amelyekbe az I. szint elvégzése után felvételizhetnek a gyerekek. A líceumok ezzel szemben III. fokozatúak, ahová az I. és a II. fokozat befejezését követően lehet felvételt nyerni. Az ukrainai oktatási rendszerről, a *középiskola*, *gimnázium*, *liceum* fogalmak ukrainai értelmezéséről, valamint a kárpátaljai magyar oktatási intézményhálózatról l. még BEREGSZÁSZI ANIKÓ—CSERNICSKÓ ISTVÁN—OROSZ ILDIKÓ, *Nyelv, oktatás, politika*. Beregszász, 2001; GABÓDA BÉLA — OROSZ ILDIKÓ, *Kárpátalja*. In: FÁBRI ISTVÁN — HORVÁTH TAMÁS szerk., *Oktatási és tudományos intézmények a Kárpát-medencében. A magyar nyelvű képzést folytató határon túli oktatási intézmények összehasonlító vizsgálata*. Bp., 2003. 45—66.

A felvételiztető középiskolák megjelenésével strukturáltabbá vált a kárpátaljai magyar középiskolai rendszer, a diákok felvételi vizsgák általi szelekciója nyomán kialakulóban van egyfajta elitképzés. Az elmúlt évek tapasztalatai igazolják ezt: a felvételiztető középiskolákból (tehát a gimnáziumból és a liceumokból) kikerülő diákok nagyobb része szeretne továbbtanulni, illetve folytatja tanulmányait felsőoktatási intézményekben, mint a hagyományos városi és falusi középiskolákban (l. OROSZ ILDIKÓ, A kárpátaljai magyar érettségizők továbbtanulási szándékairól egy reprezentatív szociológiai felmérés adatai alapján: UngBereg 2001: 101—8).

„A hagyományos állami középiskolákban a legalacsonyabb a továbbtanulási kedv, azokban az intézményekben azonban, ahová felvételizni kell, s ahová általában olyan tanulók mennek, akik eleve folytatni szeretnék volna tanulmányaikat, ennek megfelelően magas a továbbtanulni szándékozók aránya. Az iskolatípusok közötti szignifikáns különbség arra is rámutat, hogy valószínűleg a kétéves hagyományos középiskolákkal szemben a hároméves egyházi líceumokban, illetve a nyolcosztályos gimnáziumokban magasabb, célirányosabb az oktatás színvonala.

Amint (...) megállapíthatjuk, a falusi és városi székhelyű oktatási intézmények között is jelentős eltérés van aszerint, hogy érettségiző növendékeik milyen arányban szeretnének továbbtanulni. A falvakban iskolába járó gyerekek körében magasabb a tanácstalanok, illetve az iskola után a munkát választók aránya” — írja a kárpátaljai magyar tannyelvű középiskolákban érettségiző diákok 595 fős (gyakorlatilag teljes) mintáján 2000-ben végzett kutatásáról készült beszámolójában OROSZ ILDIKÓ (i. m. 103—4).

A fentiekből kiindulva feltételeztük, hogy az egyes iskolatípusban tanuló középiskolások között nem kizárólag a továbbtanulási mutatók, hanem például nyelvi produktóik terén is vannak eltérések. Hipotézisünket egy kérdőíves vizsgálat adatai alapján ellenőrizhetjük.

2000 tavaszán a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola Limes Társadalomkutató Intézete Kárpátalja hat, részben magyarok lakta járásában (Ungvári, Munkácsi, Beregszászi, Nagyszőlösi, Técsői és Huszti) 29 település 36 oktatási intézményében 626, egy évvel az érettségi előtt álló magyar tannyelvű középiskolában tanuló diákokat kérdezett meg egy nyelvhasználati kérdőívvel. Ez a 626 diák a 2000-ben magyar tannyelvű középiskolában egy évvel az érettségi előtt álló középiskolások 63%-a volt, a minta tehát jól reprezentálja az adott célcsoportot.

A nyelvhasználati kérdőívben három feladattípussal számos nyelvi változó megítéléséről és írásbeli produktójáról gyűjtöttünk adatokat, köztük négy, a magyar nyelvközösségben jellegzetesen nem-standard jegyként számon tartott változóról²: a suksükölésről, a vele nyelvészetileg analóg, de társadalmi megítélésében jelentősen különböző (l. CSERNICKÓ ISTVÁN, A *-t* végű igék kijelentő módja mint egyetemes változó?: MNy. 2002: 313—20; KONTRA MIKLÓS szerk. i. m.) szukszükölésről, a nákozáról, valamint az *-e* kérdőszó szórendi helyéről. A változókat az alábbi feladattípusokkal vizsgáltuk:

a) Mondatjavító (MJ) típus: *Jónak tartod-e az alábbi mondatokat? Ha nem, javítsd őket úgy, ahogyan szerinted jók lennének.*

b) Mondatkiegészítő (MK) típus: *Írj a pontok helyére egy odaillő végződést vagy szót!*

c) Mondatválasztó (MV) típus: *Az alábbi mondatok közül karikázd be az egyiket, azt, amelyik szerinted természetesebb!*

² „Jellegzetesen nemsztenderd magyar forma például az ún. suksükölés és szukszükölés (a kijelentő módú *lássuk*, illetve *válasszuk* típusú alakok); a nem az állítványhoz kapcsolódó *-e* kérdőszó; a nákolás, azaz a toldalék illeszkedése az alanyi ragozású, feltételes módban lévő igealakok egyes szám első [az idézett helyen tévedésből harmadik személy szerepel — a szerzők] személyében, pl. (én) *látják*; stb.” — olvashatjuk a SÁNDOR KLÁRA által PETER TRUDGILL könyvének magyar fordításába kiegészítésként beemelt *nemsztenderd magyar* című szócikkében (PETER TRUDGILL, Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. Szeged, 1997. 53).

S u k s ü k ö l é s :

V_112. Ha Béla rosszul válogassa meg a barátait, pórul jár. (MJ) Standard: válogatja.

V_202. Én látom az összefüggéseket, de ő nem lá... (MK) Standard: látja.

V_309. Menj odébb, mert Mari nem látja téled a tévét. (MJ) Standard: látja.

V_412. (a) Gyorsan megkössük az egyezséget, és már megyünk is.

(b) Gyorsan megkötjük az egyezséget, és már megyünk is. (MV) Standard: megkötjük.

S z u k s ü k ö l é s :

V_101. A plakátragasztó egész nap ragassza a plakátokat. (MJ) Standard: ragasztja.

V_203. Attila mindig időben megcsinálja a leckét, Mónika pedig elhala..... másnapra. (MK) Standard: elhalasztja.

V_310. Mikor osztatok már el a kártyát? (MJ) Standard: osztjátok.

V_405. (a) A jó testvérek mindig igazságosan osszák el a csokit?

(b) A jó testvérek mindig igazságosan osztják el a csokit? (MV) Standard: osztják.

N á k o z á s :

V_110. Én nem tudnák úgy viselkedni, mint te. (MJ) Standard: tudnék.

V_207. Szívesen táncoln..... veled — mondta Péter Tamarának. (MK) Standard: táncolnék.

V_402. (a) Ha lenne időm, várnák még egy kicsit.

(b) Ha lenne időm, várnék még egy kicsit. (MV) Standard: várnék.

V_410. (a) Tudnék én jobban is tanulni, ha akarnék.

(b) Tudnák én jobban is tanulni, ha akarnák. (MV) Standard: tudnék.

- e k é r d ő s z ó s z ó r e n d i h e l y e :

V_304. Csak azt akarom kérdezni, hogy nem-e jössz te is moziba? (MJ) Standard: nem jössz-e.

V_415. (a) Nem-e akarsz te is enni egy fagyit?

(b) Nem akarsz-e te is enni egy fagyit? (MV) Standard: nem akarsz-e.

A 626 adatközlő közül 362 (58%) falusi, 140 (22%) városi, 123 (20%) pedig felvételiztető középiskolában (tehát gimnáziumban vagy liceumban) tanult. A minta iskolatípusok közötti megoszlása tehát lehetőséget nyújt arra, hogy hipotézisünket ellenőrizzük.

A 14 vizsgált változópéldány közül 11-nél a khi-négyzet-próba szerint statisztikailag 1 vagy 5%-os szinten szignifikáns különbséget mutatott a számítógépes elemzés. Két feladatnál (V_207, V_415) nincs jelentős különbség, egy esetben pedig (V_202) aggályos a khi-négyzet-próba alkalmazása (lásd 1—4. ábra).

Az iskolatípusok közötti különbség rendszerint (három kivétellel: V_202, V_412, V_410) úgy jelentkezik, hogy a felvételiztető középiskolában tanulók a legstandardabbak, utánuk a városi középiskolák diákjai következnek, s végül a falusi intézményekben tanulóknál fordulnak elő a leggyakrabban a nem-standard válaszok (lásd 1—4. ábra).

Ha az iskolatípusok szerinti bontást nem a fenti módon végezzük el, hanem csupán a felvételiztető és a hagyományos középiskolákat állítjuk szembe egymással (összevonva a városi és falusi iskolákat), akkor is hasonló eredményeket kapunk. Valamennyi vizsgált változópéldányánál a felvételiztető intézményekben volt magasabb a standard változatok aránya. A különbség kilenc esetben 1%-os, két esetben (V_402, V_415) 5%-os szinten szignifikáns. Két feladatnál (V_203, V_207) nem mutatkozott statisztikailag jelentős eltérés, egynél pedig (V_202) aggályos a khi-négyzet-próba alkalmazása. A statisztikailag szignifikáns különbségek nagyrészt ahhoz voltak hasonlósákosak, mint amilyeneket az 5. ábrán mutatunk be.

Megvizsgáltuk továbbá azt is, hogy a különböző iskolatípusokban tanuló középiskolások nyelvi ítéletei és produkciói közötti eltérések nem magyarázhatók-e egyéb tényezőkkel, például a szülők iskolázottságával. Elképzelhetőnek tartottuk ugyanis, hogy valójában a nyelvhasználatot strukturáló tényező a diákok szüleinek iskolai végzettsége (és a család ezzel összefüggő társadalmi státusa), nem pedig az iskolatípus. Ezt a hipotézisünket erősítette, hogy szignifikáns eltérést találtunk a kü-

1. ábra

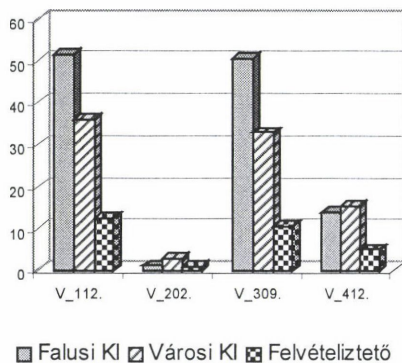
A nem-standard változatok aránya a suksükölő feladatoknál iskolatípusonként (N = 626)

V_112. Khi-négyzet-próba ($f = 2$): 58,621, $p < 0,01$

V_202. Khi-négyzet-próba ($f = 2$): 2,747, $p < a$ khi-négyzet-próba érvényessége aggályos.

V_309. Khi-négyzet-próba ($f = 2$): 64,195, $p < 0,01$

V_412. Khi-négyzet-próba ($f = 2$): 8,220, $p < 0,05$

2. ábra

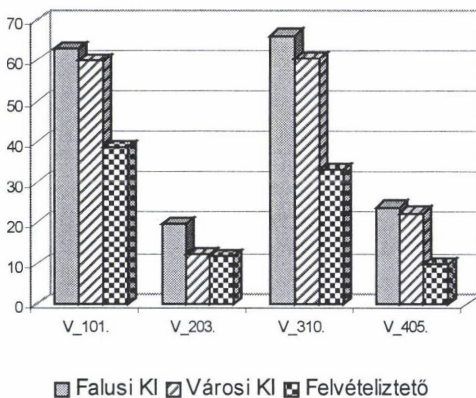
A nem-standard változatok aránya a szuksükölő feladatoknál iskolatípusonként (N = 626)

V_101. Khi-négyzet-próba ($f = 2$): 21,736, $p < 0,01$

V_203. Khi-négyzet-próba ($f = 2$): 6,166, $p < 0,05$

V_310. Khi-négyzet-próba ($f = 2$): 41,001, $p < 0,01$

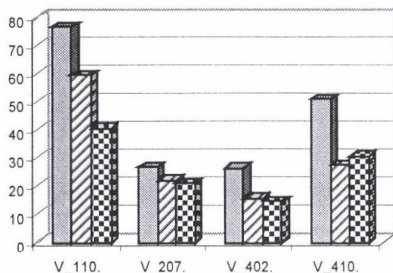
V_405. Khi-négyzet-próba ($f = 2$): 11,445, $p < 0,01$

3. ábra

A nem-standard változatok aránya a nákozó feladatoknál iskolatípusonként (N = 626)

V_110. Khi-négyzet-próba (f = 2): 55,208, p < 0,01
 V_207. Khi-négyzet-próba (f = 2): 2,098, p < nem szignifikáns.
 V_402. Khi-négyzet-próba (f = 2): 10,890, p < 0,01
 V_410. Khi-négyzet-próba (f = 2): 29,611, p < 0,01

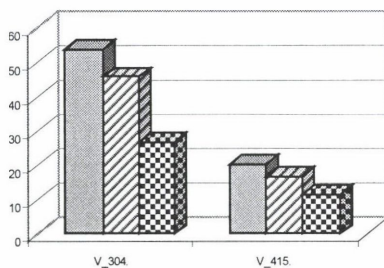

■ Falusi KI ▨ Városi KI ▩ Felvételizető

4. ábra

A nem-standard változatok aránya az -e kérdőszó szórendi helye feladatoknál iskolatípusonként (N = 626)

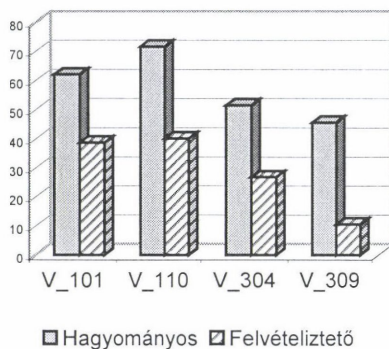
V_304. Khi-négyzet-próba (f = 2): 26,735, p < 0,01
 V_415. Khi-négyzet-próba (f = 2): 4,660, p < nem szignifikáns.

■ Falusi KI ▨ Városi KI ▩ Felvételizető

5. ábra

A nem-standard változatok aránya négy változó példánynál iskolatípusonként

V_101. Khi-négyzet-próba ($f = 1$): 21,445, $p < 0,01$ V_110. Khi-négyzet-próba ($f = 1$): 42,697, $p < 0,01$ V_304. Khi-négyzet-próba ($f = 1$): 24,316, $p < 0,01$ V_309. Khi-négyzet-próba ($f = 1$): 51,285, $p < 0,01$

lőnböző iskolatípusokban tanuló diákok szüleinek végzettsége tekintetében: mindkét szülő esetében a felvételiztető iskolatípusban volt a legmagasabb a felső végzettségűek aránya (2. és 3. táblázat).

2. táblázat

A különböző iskolatípusban tanuló diákok megoszlása az anya iskolázottsága szerint (%-ban)

Khi-négyzet-próba ($f = 6$): 25,320, $p < 0,01$

Anya iskolázottsága	Falusi KI	Városi KI	Felvételiztető KI
Általános iskola	11,3	6,0	3,3
Középiskola	48,1	39,8	38,0
Szak- vagy szakközépiskola	30,4	34,6	34,7
Főiskola/egyetem	10,1	19,5	24,0
Összesen	100	100	100

3. táblázat

A különböző iskolatípusban tanuló diákok megoszlása az apa iskolázottsága szerint (%-ban)

Khi-négyzet-próba ($f = 6$): 33,550, $p < 0,01$

Apa iskolázottsága	Falusi KI	Városi KI	Felvételiztető KI
Általános iskola	12,6	7,3	6,6
Középiskola	40,6	31,4	28,7
Szak- vagy szakközépiskola	40,3	40,9	43,4
Főiskola/egyetem	6,6	20,4	21,3
Összesen	100	100	100

Ellenőrzésképpen megvizsgáltuk tehát, hogy mutatkozik-e szignifikáns kapcsolat a szülők iskolai végzettsége és a diákok nyelvi ítéletei, illetve produkciói között. Várakozásunkkal ellentétben azt találtuk, hogy a szülő iskolázottsága nem befolyásolta számottevően az eredményeket. Az anya iskolai végzettsége csak a V_110, V_112, V_309 és V_405 esetében mutatott összefüggést az eredményekkel, az apa iskolázottsága pedig a V_101, V_110, V_112 és V_309 feladatoknál (a V_202-nél mindkétszer aggályos a khi-négyzet-próba alkalmazása, a többi feladatnál nincs szignifikáns különbség). Ez azt jelenti, hogy az iskolatípus inkább van hatással az eredményekre, mint a szülők iskolai végzettsége.

Tanulmányunk elején felvetett hipotézisünk tehát beigazolódt: az egyes iskolatípusban tanuló középiskolások között nem kizárólag a továbbtanulási mutatók, hanem különböző nyelvi jelenségeket vizsgáló feladatok megoldása terén is vannak eltérések.¹ Ez a vizsgálati eredmény — megerősítve más kutatások adataival (lásd pl. OROSZ ILDIKÓ i. m.) — arra engednek következtetni, hogy a kárpátaljai magyar középiskolák strukturálódása egyben egyfajta társadalmi átrétegződés kialakulásával is együtt jár.

A szociolingvisztikában közhelynek számít, hogy az emberek nyelvhasználata és iskolázottsága összefügg (KONTRA MIKLÓS szerk. i. m.). Az iskolázottság és a társadalmi státus összefüggése a szociológiában szintén triviális. Lehet, hogy 2000-ben végzett kutatásunkkal annak a folyamatnak a kezdetét sikerült rögzítenünk, amikor a kárpátaljai magyar közösségben az új iskolatípusok megjelenése egy új társadalmi strukturáló tényező kialakulásához vezet. A szociális szerkezet megváltozása pedig rendszerint együtt jár a nyelvi rétegződés átalakulásával. Mindez része a szocializmus homogenizáló kényszer² utáni társadalmi és az ezzel párhuzamosan zajló nyelvi átrendeződésnek.

Tanulmányunkkal talán sikerült igazolnunk, hogy az ilyen és ehhez hasonló kutatások hozzájárulhatnak az adott közösség helyzetének alaposabb megismeréséhez, a változások, a közösségben zajló folyamatok feltárásához és megértéséhez.

BEREGSZÁSZI ANIKÓ — CSERNICKÓ ISTVÁN

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Jubilál a Nyelvtudományi Közlemények*

Megjelent a Nyelvtudományi Közleményeknek egy kettős jubileumot ünneplő kötete: immáron a 100. kötet, amely szerencsés módon a finnugrisztika egyik legjelentősebb művelőjének és a folyóirat sorsában meghatározó szerepet betöltött tudósnak, Hajdú Péternek a 80. születésnapját is köszönheti, sajnálatos módon azonban már csak emlékkönyvként...

A 100. kötet megjelenése nem a folyóirat fennállásának 100. évében következett be, mert a történelem viharai miatt nem láthatott napvilágot minden esztendőben egy-egy kötet. Az alábbi táblázatban nyomon követhető a 100 kötet publikációtörténete.

¹ Ebből a vizsgálati eredményből nem következik szükségszerűen azonban, hogy az egyes iskolatípusban tanuló diákok nyelvi ítéletalkotásai, produkciói és választásai, valamint továbbtanulási eredményei közötti eltérések a különböző iskolatípusokban alkalmazott oktatási módszerek vagy nyelvi nevelés különbségeiből fakadnak. Elképzelhető például, hogy a felvételiztető iskolák megmértetéseinek eleve azok vesznek részt és nyerne felvételt, akik folytatni szeretnék tanulmányaikat, illetve akiknek nyelvhasználata közelebb áll a kodifikált standardhoz.

² A kommunizmust építő szovjet szocializmus homogenizáló törekvéseire lásd pl. az alábbiakat: „A jelenlegi szakaszban a társadalmi viszonyok fejlődésének fontos törvényszerűsége a munkásosztály, a kolhozparasztság és az értelmiség közeledése, az osztály nélküli társadalmi szerkezet létrejötte” (A Szovjetunió Kommunista Pártjának Programja. Uzsgorod, 1986. 84—5).

* Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2004. január 27-én elhangzott köszöntő szövege.

1. 1862	34. 1904	67. 1965
2. 1863	35. 1905	68. 1966
3. 1864	36. 1906	69. 1967
4. 1865	37. 1907	70. 1968
5. 1866	38. 1908	71. 1969
6. 1867	39. 1909—1910	72. 1970
7. 1869	40. 1910	73. 1971
8. 1870	41. 1911—1912	74. 1972
9. 1872	42. 1913	75. 1973
10. 1871—1873	43. 1914	76. 1974
11. 1875	44. 1915—1917	77. 1975
12. 1876	45. 1917—1920	78. 1976
13. 1877	46. 1923—1927	79. 1977
14. 1878	47. 1928—1930	80. 1978
15. 1879	48. 1931—1934	81. 1979
16. 1881	49. 1935	82. 1980
17. 1883	50. 1936	83. 1981
18. 1884	51. 1941—1943	84. 1982
19. 1885	52. 1944—1950	85. 1983
20. 1886—1887	53. 1951	86. 1984
21. 1887—1890	54. 1952	87. 1985
22. 1890—1892	55. 1953	88. 1986
23. 1893	56. 1954	89. 1987—1988
24. 1894	57. 1955	90. 1989
25. 1895	58. 1956	91. 1990
26. 1896	59. 1957	92. 1991
27. 1897	60. 1958	93. 1992—1993
28. 1898	61. 1959	94. 1994—1995
29. 1899	62. 1960	95. 1996—1997
30. 1900	63. 1961	96. 1998—1999
31. 1901	64. 1962	97. 2000
32. 1902	65. 1963	98. 2001
33. 1903	66. 1964	99. 2002
		100. 2003

Különösen feltűnő az időbeli csúszás az I. világháború közepétől a magyarországi szovjet rendszer stabilizálódásáig, vagyis 1915 és 1950 között, amikor 36 év alatt mindössze 9 kötet („évfolyam”) jelenhetett meg.

A Nyelvtudományi Közlemények 1862-ben indult útjára az alapító Hunfalvy Pál irányításával. Lássuk, kik és mikor álltak folyóiratunk élén a közel másfél évszázad során:

Hunfalvy Pál (1862—1878) [*1810 — †1891]	Lakó György (1955—1967) [*1908 — †1996]
Budenz József (1879—1892) [*1836 — †1892]	Hajdú Péter (1967—1985) [*1923 — †2002]
Simonyi Zsigmond (1892—1895) [*1853 — †1919]	Honti László (1986—1989)
Szinnyei József (1896—1930) [*1857 — †1943]	(Sz.) Bakró-Nagy Marianne (1990—1997)
Gombocz Zoltán (1931—1934) [*1877 — †1935]	Honti László (1998—)
Zsirai Miklós (1935—1954) [*1892 — †1955]	

E névsor mutatja, hogy szinte mindig a finnugrisztika művelői játszottak meghatározó szerepet a folyóirat életében. Ennek ellenére nem volt sohasem csak a finnugor és a magyar nyelvészet orgánuma, hanem mindig is kész volt teret adni az altajisztika, az indogermanisztika (ezen belül a germanisztika, a szlavisztika stb.), az általános nyelvészet, továbbá a (történeti-összehasonlító és leíró) nyelvészet számára fontos, egyéb tudományágak (pl. a fonetika, a régészet, az etnográfia, a nyelvfilozófia) eredményeinek is, és egyúttal vitára is serkentett. Az alapító rövid bevezetőjének szavai már az induláskor ezt vetítették előre: „A Nyelvtudományi Közleményekben megjelennek részint az Akademiában felovasott, részint a bizottsági ülésekben tárgyalt, de bárki által is beküldött nyelvtudományi értekezések. Ezek teszik az *Értekező Részt*, mely a Közlemények legnagyobb része lesz. Azonban a bizottság a tudományos haladást is mind kül- és belföldön szemmel akarván tartani, s értesíteni róla a Közlemények olvasóját, azon részhez *Ismertető Részt* csatol, mely a Közlemények legnagyobb része lesz, mely a nyelvtudomány körében megjelent munkákat és tudományos mozzanatokat ismerteti... Az *Ismertető Részt*... helyet enged bírálatnak és ellenbírálatnak s nem von ki semmit a bírálat alól” (NyK. 1: II—III).

A Nyelvtudományi Közlemények nemzetközi viszonylatban is a legrégebb nyelvészeti folyóiratok egyike, s ezt a körülményt még inkább említésre méltónak tekinthetjük, ha figyelembe vesszük, hogy nem előzmények nélküli orgánumról van szó: Hunfalvy Pál már ennek előtte is létrehozott egy ilyen profilú folyóiratot, a Magyar Nyelvészetet (1855—1861), amely hat évfolyammal vonult be a magyar tudománytörténetbe. Noha nem végeztem a nyelvtudományi folyóiratok életkorára vonatkozó kutatásokat, nekem úgy tűnik, talán csak egy „korosabb” társa van a mi folyóiratunknak, mégpedig az Adalbert Kuhn által alapított „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung”, amely 1852-ben Berlinben indult, s ma a 2003-ban megjelent 106. kötetnél tart (a 101. kötetből „Historische Sprachforschung” címen fut, kiadója a „Vandenhoeck & Ruprecht” Göttingenben).

Érdemes külön is szót ejteni a jogi végzettségű Hunfalvy Pálról, az alapítóról. A nyelvészetben autodidakta, de rendkívül józan és invenciózus ember volt. Nyitott szemmel figyelte, mi történt körülötte a világban és a nyelvek kutatásában, rendszeresen közölt beszámolókat a külföldi kutatásokról mind a Magyar Nyelvészetben, mind a Nyelvtudományi Közleményekben. Éles szemmel és jó érzékkel figyelt fel az akkoriban korszerű nyelvészeti képzést kapott Josef Budenzre, akit Budenz Józsefként a magyarországi finnugrisztika szolgálatába állított. Aki valamennyire is ismeri tudományágunk történetét, láthatja, hogy a kezdetektől Hajdú Péterrel bezárólag csupa olyan személyiség állt a folyóirat élén, aki meghatározó jelentőségű tudományművelő, tudányszervező és utánpótlásnevelő tényező volt. Közülük is ki kell emelni Hajdú Pétert.

Szomorú véletlen, hogy jubileumi kötetünk nem csupán Hajdú Péter akadémikus, korábbi felelős szerkesztőnk 80. születésnapjának tiszteletére, hanem egyúttal Hajdú professzor — szó szerint értendően: — e m l é k könyveként látott napvilágot, hiszen lassan már másfél éve annak, hogy nem gazdagíthatja tudományunkat. Hajdú Péter felelős szerkesztői tevékenységének éveiben a folyóirat a korábbiaknál is több teret szentelt a rokon diszciplínák problémáinak és eredményeinek, a modern külföldi nyelvészeti irányzatok megismertetésének; a magyar nyelvvel kapcsolatos ilyen indíttatású tanulmányok megszáporodtak, miközben a hagyományos finnugrisztikai és szamoje-disztikai témakörök is bővültek. Rédei Károly, aki 1974 és 1985 között Hajdú mellett szerkesztői feladatokat látott el, saját kutatói tevékenységével az uráli nyelvek egymás közti és a szomszédos nyelvekkel kialakult kölcsönös kapcsolatait és szókincsük eredetét, az alapnyelvek vizsgálatát állította a középpontba; ezen keresztül voltaképpen másokat is ösztönzött az ilyen jellegű kutatásokra és eredményeiknek a Nyelvtudományi Közleményekben történő publikálására.

A Nyelvtudományi Közlemények szigorúan lektorált tanulmányokat és ismertetéseket szokott közreadni, szívesen publikált külföldi szerzőktől is, a munkanyelvnek számító idegen nyelveken is, tehát finnül, németül, angolul, francián és oroszul jelentetett meg tanulmányokat a magyaron kívül.

Az eltelt bő 141 év során folyóiratunk mindig megemlékezett a magasabb életkort megért, arra érdemes magyar és külföldi nyelvészek évfordulóiról, nemegyszer ünnepi kiadványok („emlékkönyvek”) formájában, és az elhunyt kollégáktól illő módon vett búcsút.

A Nyelvtudományi Közlemények fennállása alatt igyekezett teljességre törekvő mutatókkal (tartalomjegyzékekkel) segíteni olvasóit. Az 1—25. kötetek jegyzéke SIMONYI ZSIGMOND szerkesztésében 1895-ben jelent meg, majd az ezt az időszakot is (sokkal bővebben) feldolgozó 1—50. kötetek anyagát JUHÁSZ JENŐ állította össze, amely 1955-ben került az olvasók könyvespolcára. ZÓLYOMINÉ CSABA KATALIN gondos munkáját dicséri az 51—75. kötetek tartalmának lajstromozása, amelyet 1991-ben adtunk közre. E hagyományt megőrzésre érdemesnek tartjuk, ezért már javában folynak a 76—100. kötetek jegyzékének munkálatai is. Szándékunkban áll a tartalomjegyzékeket (legalább részben) az interneten is közzé bocsátani, továbbá az utóbbi évek tanulmányait ugyanilyen módon is elérhetővé akarjuk tenni, és azt állandóan ki fogjuk egészíteni a legfrissebben publikált cikkekkkel.

A Nyelvtudományi Közlemények fennállása során szinte mindig küszködött anyagi természetű nehézségekkel. Hogy ma mégis létezik és szolgálhatja a magyarországi tudomány egy, a nemzeti értékek szempontjából igen fontos részterületét, elsősorban korábbi tudós felelős szerkesztőinek és a Magyar Tudományos Akadémia lankadatlan támogatásának köszönhetjük — ezért hálával tartozunk elődeinknek és köszönettel a mögöttünk álló intézménynek. Kettős jubileumunkat köszöntő 100. kötetünket azzal bocsátja útjára a mai szerkesztőbizottság, hogy folyóiratunk a jövőben is a tudomány iránt elkötelezett magyar és nem magyar szakemberek fóruma marad, amelynek bicentenáriumát és 200. kötetét is — reményeink szerint — oka és alkalma lesz az utókornak megünnepelni.

HONTI LÁSZLÓ

Margalits Ede frazeológiai gyűjteményéről

Beszéd és írás közben gyakran élünk szólásokkal, közmondásokkal. Értelmüket körülbelül tudjuk, s azt is, mikor használhatók. De ha kíváncsiak vagyunk, hogy mi a pontos jelentése például a *Más tinóján szánt* kifejezésnek, vajon melyik az a kézikönyv, amelyet leemelünk a polcra? Többségünk O. NAGY GÁBOR valamelyik művét, a „Mi fán terem?” (Bp., 1957¹.) vagy a „Magyar szólások és közmondások” (Bp., 1976¹.) című kötetét veszi kézbe. Hányan tudják azonban — annak ellenére, hogy az Akadémiai Kiadó reprint sorozatában 1990-ben, majd 1993-ban is megjelent —, hogy 1897-ben kiadtak egy másik, MARGALITS EDE tollából származó, az említett gyűjteményektől több szempontból különböző munkát?

Margalits, a XIX. század utolsó és XX. század első évtizedeiben tevékenykedő író, irodalomtörténész, nyelvész és műfordító, 1849-ben született Zágrábban. Bölcsészetet hallgatott Bécsben, összehasonlító irodalmat Párizsban. 1891-ben Zomborból, ahol gimnáziumi igazgató volt, Budapestre költözött, és nyugdíjba vonulásáig egyetemi tanárként tevékenykedett: a horvát nyelv és irodalom rendkívüli, majd rendes tanára volt. 1940-ben hunyt el Zomborban (GULYÁS PÁL, Margalits Ede: Irodalomtörténet 29. 1940: 142). Fél évszázados pályafutása alatt negyvenkét kötetet jelentetett meg: történeti, bölcséleti és nyelvészeti tárgyúakat — mára alig maradt fenn belőlük valami.

Szólások és közmondások gyűjtésével az 1860-as évek közepétől foglalkozott. A harminc évnyi gyűjtőmunka két legjelentősebb eredménye közül az első az 1895-ben publikált, mintegy tizenháromezer, a latin nyelvben ősidőktől meglévő közmondást, szólást, szentenciát tartalmazó „Flori-legium proverbiorum universae latinitatis” című kötet, amely világviszonylatban máig a legátfogóbb ilyen jellegű munka (MAGDALENA VESELINOVIĆ-ANĐELIĆ, Margalits Ede, a horvát és a magyar irodalom magyar tolmácsolója: A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1. 1969:

64). Két évvel később megjelent a másik is, a „Magyar közmondások és közmondásszerű szólások (Bp., 1897.) gyűjtemény. További ilyen jellegű munkái a „Bácskai közmondások és szólásmondások” (Bp., 1877.), a „Supplementum ad opus Florilegium proverbium universae latinitatis” (Bp., 1910.) és a „Sententiae in classicis latinis” (I—III., Bp., 1911—1913.). — A XIX. század végétől érdeklődése mindinkább a horvát—magyar és a szerb—magyar irodalmi kapcsolatok felé fordul. Sokat fordított szerzből és horvátból, elkészítette horvát—magyar és magyar—horvát zsebszótárát (Bp., 1898.). Budapestre költözése után tért vissza kedvenc témájához, a Zrínyi családhoz, melynek egyik tagjáról, a Zrínyiasz szerzőjéről írta legismertebb irodalomtörténeti munkáját, a „Zrínyi Miklós, a költő” cím alatt 1893-ban kiadott tanulmányt.

Munkásságának legbecesebb része mégis közmondás- és szólásgyűjtése, azon belül is a „Magyar közmondások és közmondásszerű szólások”, amely a maga több mint huszonezer, egészen pontosan 25.336 közmondásával és szólásával a leggazdagabb magyar közmondás- és szólásgyűjtemény (vö. ROBERT WOLOSZ, Tulajdonnevek a magyar közmondásokban. Margalits Ede, Magyar közmondások és közmondásszerű szólások című gyűjteménye alapján. Magyar Névtani Dolgozatok 125. 1994. 1—2). Elkészültekor az ilyen jellegű nyelvészeti kutatásnak jóformán semmilyen tudományos háttere nem volt, hiszen a frazeológia mint nyelvészeti diszciplína nem létezett, így mai szemmel nézve nagy bátorság kellett ahhoz, hogy valaki ilyen méretű munkába kezdjen. Már ezért is érdemes közelebbről szemügyre venni a kötetet!

Ahhoz, hogy képet alkothassunk arról, mekkora értéke van, sőt van-e még egyáltalán értéke e könyvnek, vessük össze a csaknem háromnegyed évszázaddal később megjelent hasonló jellegű, korábban már említett O. NAGY GÁBOR-féle munkával. — Mindkét szerző úgy állította össze gyűjteményét, hogy széles körű áttekintést nyújtson az összegyűjtött magyar szólások és közmondások típusairól, fajtáiról. Mind az irodalmi, mind a beszélt nyelvet forrásként kezelték, elsősorban azonban az élő, köznyelvi kifejezéseket gyűjtötték össze. Mivel pedig a magyar nyelvterületen a szólás- és közmondásgyűjtésnek nagy múltja, gazdag hagyománya van — az első gyűjtemény 1598-ban látott napvilágot (BARANYAI DECSI JÁNOS, Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricum chilia-des quinque. Bartphea, 1598.) —, olyan szerencsés helyzetben voltak, hogy a köznyelvi és nyelvjárási állandósult szókapcsolatokon kívül a régi nyelvi kifejezéseket is felhasználhatták. Margalits például Baranyai Decsi János, Szenczi Molnár Albert, Pázmány Péter, Kis Vicay Péter, Faludi Ferenc, Kovács Pál, Baróti Szabó Pál, Szirmay Antal, Dugonics András, Ballagi Mór, Erdélyi János, Czuczor Gergely, Sirisaka Andor gyűjtéseivel, valamint Mikes Kelemen leveleiben, a Magyar Nyelvörben és magyar népdalokban előforduló szólásokkal egészítette ki kötetét. Nagy részükhöz O. NAGY is visszanyúlt, azonban a két szerző nagyon eltérően kezelte forrásait. A régi gyűjtők ugyanis nem olyan szempontok alapján állították össze gyűjteményeiket, mint a mai, a frazeológiai kutatás modern szempontjai szerint dolgozók. A legelsőek elsősorban a latin nyelv tanítását tartották szem előtt, tehát azért gyűjtöttek és tettek közé magyar közmondásokat, hogy velük magyarázzák meg a hasonló jelentésű latin és görög kifejezéseket.

S nemcsak ebben különböznek e munkák a maiaktól. BARÓTI például elsősorban a neki tetőző, alkalmi írói szóképeket szedte össze és közölte a közkeletű szólásokkal és közmondásokkal együtt, DUGONICS példabeszéd-gyűjteményének egy része a nyelvújító alkotása, amit ő természetesen nem jelöl. A későbbi gyűjtők, közöttük Margalits is, minden nekik tetsző kifejezést átvettek a korábbi gyűjteményekből, aminek az lett a következménye, hogy a kritikai szemlélettel dolgozó mai kutató számára nagyon nehéz meghatározni, melyik állandósult szókapcsolat tükrözi a korabeli nyelvet. O. NAGY ezt úgy oldotta meg, hogy megvizsgálta, egy-egy kifejezésnek van-e rokonsága a mai köznyelvi vagy nyelvjárási frazémák között. Ha egy szólásra, közmondásra több adatot talált, azt a régiségben élő nyelvi alakulatnak tekintette. E módszert alkalmazva minden fontosabb régi gyűjteményből merített adatokat, de csak azokat vette át, amelyekről legalább valószínűsíteni tudta, hogy nem alkalmi szókapcsolat. Míg tehát a Margalits által megjelentetett gyűjtemény gyakorlatilag adattár, amely azzal a céllal jött létre, hogy a lehető legteljesebben összesítse a kortárs

köznyelvben élő és az elődök által feljegyzett szólásokat, közmondásokat, addig O. NAGY gyűjtése a modern nyelvészeti kutatás szempontjai alapján készült kézikönyv.

Vizsgáljuk meg ezek után a könyvek felépítését. Margalits kissé szokatlan szerkesztési elveket követett. Ma már ilyen jellegű munka nem képzelhető el mutató nélkül, legyen az szó- vagy témakörmutató. Ebből a kötetből mindkettő hiányzik, ez azonban önmagában nem nehezítené a használatát, ha nem társulna hozzá még egy „kicsinység”: a közreadónak az volt szándéka, hogy a szólások és közmondások mindegyike annyiszor szerepeljen a kötetben, ahány általa lényegesnek talált szó van benne. Ez azonban rossz döntés volt, mert például a *Kibújjik a szög a szákból* vagy a *Közös lónak túros a háta* egyaránt három alkalommal fordul elő a gyűjteményben. Ha most nyelvérzékünkre hallgatunk, s azt gondoljuk, hogy az utóbbi, négy „szóból” (az egyszerűség kedvéért nevezzük most csak így őket) álló közmondást a *közös* címszó alatt nem fogjuk megtalálni, akkor tévedünk: Margalits nem a *közös*, hanem a *hát* szót tartotta mellőzhetőnek! Ezt a megoldást nyugodtan nevezhetünk szubjektívnek. A szeszélyes szelektálásnak azonban más oka is volt: a gyűjtemény nagy részét ugyanis tanítványok szerkesztették, ami azzal a következménnyel járt, hogy körülbelül a kötet felétől nagyjából megfeleződik mind a címszók, mind az alattuk közölt közmondások száma. Valószínűsíthető tehát, hogy a kötet első részében (tehát kb. az L, M betűkig) a címszók a közlésre szánt teljes anyagot tartalmazzák, azután viszont már csak a gyűjtés egy részét. Ezt bizonyítandó legyen elég a következő összehasonlítás: az L betűig 516 oldalnyi adat áll az olvasó rendelkezésére, az M-től pedig mindössze 253. Továbbá a kötet második felében jóval sűrűbben sorakoznak a címszók, s ez szintén arra utal, hogy jócskán kimaradhattak szólások, közmondások.

O. NAGY könyvében van tárgyköri mutató, amelynek segítségével könnyen megtalálhatók a rokon értelmű kifejezéscsoportok, illetve akkor is jól használható, ha bizonyos frazémákat nem a bennük előforduló szavak alapján szeretnénk megtalálni. Továbbá némely szólás és közmondás után „Vö.” utalás áll, amely olyan variánsok helyére irányítja az olvasót, amelyek egyéb besorolásba kerültek. Például az *Isten hozzád, kedves eszem* utáni Vö. e686 azt jelenti, hogy a kötet E betű alatti 686. kifejezése változata ennek az alakzatnak.

Margalits gyűjteménye bizonyos szempontból felülmúlja az O. NAGY GÁBOR-félt: például helyes filológiai elvet követve minden egyes szólás, közmondás után jelöli annak írott forrását. Ez azért volt lehetséges, mert — mint korábban említettük — saját gyűjtését kibővítette régebbiek anyagával: például a *Más szemében meglátja a szálkát, magáéban nem a gerendát* után álló E. annyit jelent, hogy erre a közmondásra Erdélyi Jánosnál bukkant először. (A kötet bevezetőjének lábjegyzetében megtalálható a korábbi források szerzőinek névsora a közmondások után használt rövidítésekkel együtt.) A közmondások ilyen, történeti jellegű minősítése Margalits előtt nem volt ismeretes. Természetesen ezek a jelölések — a szerző is elismeri — fenntartással kezelendők, hiszen amint írta: „ez a munka sok nehézséggel járt és kétségkívül sok hibával is” (i. m. 1897. VI). — O. NAGY ugyancsak feltünteteti forrásait, csak másként: a kötet elején jegyzékbe foglalva közli őket, nem pedig az egyes kifejezések után. Ennek magyarázata az, hogy elsősorban a mai nyelvben élő állandósult szókapcsolatokat kívánta összegyűjteni.

A két kötet közös vonása, hogy felsorolja egy-egy közmondás minden, a gyűjtés során előkerült variánsát. Ugyanakkor a közlés módja eltérő. A Margalits-gyűjteményben az említett *szem* címszó alatt található közmondásnak például a *Más szemében a gerendát se látná, Más szemében szálkát, magáéban nem érzi a gerendát, Maga szemében a gerendát nem, máséban a szálkát meglátja*, továbbá a *Más szemében a szálkát ne keresd, ha magadéban a gerendát nem látod, Meglátja más szemében a szálkát, magáéban nem a gerendát* változatai olvashatók, de a *gerenda* címszó alatt! Természetesen a „Magyar szólások és közmondások” is közli a változatokat, csak kicsit logikusabb módon. Ott ugyanis mind a szólások, mind a közmondások a változatokkal együtt fordulnak elő.

A szólás- és közmondásgyűjtemények akkor használhatók igazán, ha nemcsak listázzák a különféle állandósult szókapcsolatokat, hanem jelentésmagyarázatokat is fűznek hozzájuk. Míg azonban O. NAGYNál minden közmondáshoz, szóláshoz értelmezés kapcsolódik, addig Margalits csak némely közmondással társít egy, esetenként néhány szavas értelmezést. Főleg olyanoknál fordul ez elő, amelyek véleménye szerint kevésbé ismertek, például a *Mindegy neki, akár a szélső háznak* annyit jelent: 'mindent eltűr'. — Végül szóljunk röviden a gyűjtemények szócikkeinek elrendezéséről és címszókiválasztásáról is. Mindkét esetben betűrendbe sorolt címszók alatt találhatóak a szólások, közmondások, ám a két szerző a címszókot eltérő kritériumok szerint határozta meg: Margalits, amint ezt már korábban leírtuk, egészen egyedi módon válogatott, O. NAGY viszont egységesen a kifejezés első állandó főnévi elemét tekintette címszónak.

A „Magyar közmondások és közmondásszerű szólások” a magyar frazeológiai kincs értékes és méltánytalanul elfelejtett tára. Nemcsak a XIX. század végén nyelvünkben élő közmondásokat, szólásokat tartalmazza, hanem jóval korábbi időszakig nyúl vissza: a XVI. század végétől a kötet megjelenéséig használatosakat gyűjti össze, tehát mintegy háromszáz év anyagát örökíti meg.

BENE ANNAMÁRIA

S Z E M L E

Benkő Loránd, Beszélnek a múlt nevei Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 208 lap

Benkő Loránd öt évvel ezelőtt kiadott névtani tárgyú könyve (Név és történelem. Bp., 1998.) után újabb kötetet jelentetett meg e témakörben. Az akkor közreadott 19 tanulmányt ebben a munkában további 18 követi. Dolgozatai jórészt az elmúlt években, döntően az előző könyv megjelenését követően születtek és láttak napvilágot különböző fórumokon: kevésbé hozzáférhető helyeken éppúgy, mint szem előtt lévő vezető folyóiratokban. Az olvasónak úgy tűnik, mintha az „újraközlés” miatt Benkő a könyv előszavában mentegetőzni látszanék. Döntését a kötetben való közreadásról azonban nemcsak azok a mozzanatok igazolják, amelyeket ő maga is megemlít: a sok esetben nehéz hozzáférhetőség, a szerkesztői gondosságnak olykor megmutatózó hiányosságai, az alkalmasint megkívánt korlátozott terjedelem és ezekből adódóan a szövegek kiigazításának és kibővítésének az igénye, noha ezek a tényezők is bőségesen magyaráznák az ismételt megjelenést. Mindehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy a szerző egyes írásai között olyan erős összefüggések mutatkoznak nemcsak a fő tematika, hanem még az egyes apró részletek terén is, hogy e belső kapcsolatok csakis így együtt közreadva válnak az olvasó számára minden vonatkozásukban felismerhetővé. A könyv formában való közlés még inkább megmutatja, hogy Benkő Lorándnak az itt körüljárt témákról szilárd alapokon nyugvó, egységes véleménye, nézetrendszere van, amelynek az egyes dolgozatok mindig újabb és újabb részleteit mutatják meg számunkra.

Benkő Loránd könyve — éppúgy, mint a korábbi is — nem abba az újabban (a köszöntő könyvek mellett) egyre divatosabb tanulmánykötet-típusba tartozik bele, amelynek az a rendeltetése, hogy áttekintést adjon egy-egy szerző munkásságáról vagy akár annak csak valamely időszakáról. (Kellően gazdag pályák esetében persze az ilyen könyvek kiadása is indokolt lehet.) Benkő írásai számomra sokkal inkább egy folytatásokban írott regény fejezeteit idézik. Egy-egy újabb dolgozat megjelenésekor a fő tematika változatlanágában biztosak lehetünk, legfeljebb azt találgathatjuk rögtön a címüket elolvasva, hogy ezúttal a „selekménynek” vajon melyik szálát viszi tovább a szerző.

E hasonlatot nem érzem sem erőltetettnek, sem mesterkéltnek, s főleg nem az ismertetés „színesítése” a céлом vele, hanem úgy látom, hogy Benkő Loránd maga is így írja ezeket a tanulmányokat, akár tudatosítja magában e körülményt, akár nem. Ezt mutatja például, hogy a könyv egyes tanulmányait fejezeteknek nevezi, hogy szövegét át- meg átszövik a továbbfolytatás lehetséges irányaira célzó, olykor többet, máskor alig-alig valamit sejtető utalásai. A folytatásokban írott regények szövegét pedig mindig meg kell egybekötvé is jelentetni, hogy az olvasónak is módja legyen együtt szemlélni mindazt, amit a szerző már előre látott: a mű egészét. A részekben való közreadáshoz képest a várakozás izgalmát ilyenkor felváltja a szövegben való kalandozás gyönyörűsége: a „szüzészt” már ismerjük, most lássuk újra a részleteket! — gondolhatja az olvasó. E részletek pedig egymástól újfajta megvilágítást kapnak: megértjük, amit eddig nem vagy csak kevésbé értettünk, belátjuk, amiben korábban kételkedtünk, és ezáltal a „műegész” is az eddigiektől némileg eltérő jelentést nyer számunkra. No és persze adva van annak a lehetősége is, hogy rajtakapjuk a szerzőt a részletek belső, addig rejtve maradt ellentmondásain, vagy esetleg kitűnjenek az egybecsiszolttság hiányosságai. A folytatásokban való írásnak ugyanis megvan az efféle veszélye — emlékezzünk csak például Mikszáthnak a maga által menet közben elfelejtett hőseire —, ám Benkő Lorándot e könyvben hasonlókon érni nem nagyon lehet.

A regényt mint műfajt a romantika virágoztatta föl, ám rögtön le kell szögezni: Benkő munkája távol áll a romantikus szemlélettől. Mi több: könyvét — saját bevallása szerint — elsősorban éppen a romantikus történeti, közelebről nyelv- és névtörténeti szemlélet ellenében írta, amely még ma is erősen befolyásolja nálunk a múltrol való véleményalkotást, és nemcsak a közgondolkodás, hanem az ezt sokszoros áttétellel meghatározó tudományos megközelítés terén is. Az efféle szemlélet azonban inkább a „vágyak” kivételését eredményezi, amelyekhez bizonyító tényeket keressünk, semmint a valóság visszaadását, márpedig a tudomány feladata éppen ennek a minél pontosabb feltárása. Benkő Loránd mélyen realista alkotó, sőt azt is mondhatnánk: dokumentarista. Veretes, kissé archaikus ízü szövegét a nyelvtörténeti adatok tömege dúsítja tovább. Ez kétségkívül nem teszi olvasmányosabbá a stílusát — amellyel a fent mondottak miatt amúgy is meg kell küzdenünk (persze e küzdelem intellektuális és esztétikai élményt nyújt az arra vállalkozónak) —, ám a mondandóját annál hitelesebbé avatja.

Benkő Loránd részben vitairatnak mondja könyvét: „Az itt közreadott mondanivaló egy része *v i t a i r a t* i s e g y b e n : szembenézés egyrészt névtudományunknak olyan múltbeli nézeteivel, amelyek ma is hordozzák a dogmává merevedés veszélyét, másrészt ellenkezés a tudományos romantika egykori és jelenkori elképzeléseivel.” (8). A szerző írásaiiban azonban szerencsére nyomma sincs a vitairatszerzők jellegzetes érzelmi elfogultságának, hevületének és indulatának, ehelyett a racionális érvelés logikája, a tudományos bizonyítás szabályrendszerének a követése — sőt néha ennek explicit formájú bemutatása — áll a középpontban. Régóta tudjuk, de ez a könyv ismét töményen bizonyítja, hogy Benkő a tudományos kritika nagymestere. Igen sok tanulmányának kiindulópontja egy-egy általa hibásnak vélt felfogás bemutatása, bírálata, illetve lehetőség szerint ezek helyébe új megoldások előhozása. Terítékre kerül itt a régebbi és a közelebbi múlt nagyjainak munkássága éppúgy, mint a kortársak egy-egy kérdésben vallott véleménye. A bírálat nemcsak hogy mindig tárgyyszerű, de egyúttal megértő is: Benkő szinte kutatja azokat a motívumokat, amelyek a nagy tudású pályatársakat egy-egy kérdésben megtéveszthették, tévútra csábíthatták. A szerzőnek kiváló érzéke van ahhoz, hogy összességében hibásnak bizonyuló véleményekből kiszűrje mindazt, ami előremutató, maradandó, ma is érvényes megállapítás. E pozitív viszonyulás azonban nem pusztán a Benkő habitusából adódó érzelmi attitűd, hanem a tudománytörténeti szemléletének szilárd elvi alapjából is adódó közelítésmód. Ennek lényegét — Melichre vonatkoztatva, de nyilvánvalóan általános érvénnyel is — úgy fogalmazta meg, hogy a tudós „munkásságát nem lehet, nem szabad korának körülményeitől és saját tudósi eszmevilágától elvonatkoztatva, csupán a jelen rideg egzaktságával szemlélni és megítélni” (168). A Benkőt jellemző efféle kritikus szemléletnek és az ezt kifejező higgadt vitastílusnak a tudományos megosztottság érdekcsoport-harcoktól és szemé-

lyeskedéstől hangos mai világában sokkal nagyobb jelentősége, súlya van, mint más, kiegyensúlyozottabb, hogy ne mondjam, békésebb korszakokban.

Benkő Loránd könyvének — aligha vitathatóan — Anonymus a főhőse. Noha a vele kapcsolatos fejezetek itt nincsenek külön egységbe vonva, mint ahogyan az előző könyvben szerepelnek, de a tanulmányok felét a szerző a Magiszter gesztájának szentelte, vagy legalábbis kiindulópontnak tette meg egy-egy probléma kifejtéséhez. E fontos történeti forrást Benkő nemcsak azért tartja kulcsszerepűnek, mert „P. magiszter saját korára vonatkozóan a geszta mint forrásanyag egyszerűen nem nélkülözhető, hanem azért is, mert a névanyagához fűződő kutatások szemlélete, módszere és eredményei egész történeti névtudományunk alakulását nagyban befolyásolták, a történeti nyelvtudomány egésze, valamint a történettudomány felé kisugárzásaik pedig, akár pozitív, akár negatív irányokban, de hosszú időn át máig kihatóan számos fontos részkérdésben véleményformáló tényezők voltak.” (8). A Gesta Hungarorummal sokan, sokféle közéletismóddal foglalkoztak már: történészek, nyelvészek, filológusok egész sora faggatta az Árpád-kornak ezt a kulcsfontosságú emlékét, ám Benkő Loránd e tudósok sorában módszertani tekintetben is újfajta felfogást képvisel. Vizsgálatainak lényege és egyúttal újszerűsége leginkább talán abban ragadható meg, hogy nála a szöveg mellett egyenrangúan, sőt — néha úgy tűnik — nagyobb súllyal van jelen magának a szöveg szerzőjének a személye. Ez persze nem jelenti azt, hogy — mint más vonatkozásban erre már utaltam — Benkő számára ne lennének fontosak az adatok. Többször közvetlenül is szól a szörványadatok forrásértékéről, hitelességük tárgyában egy helyen például az alábbiakat mondja: „Ha a korai magyar történetet érintő források szerzőinek naiv megjegyzéseire, magyarázataira nézve a legnagyobb óvatosságnak, kritikának vagyok is a híve, különösen az egykorú szerzőknek konkrét megnevezésekre utaló, nyelvi megformáltságú, leírt adatait szükségesnek tartom mindaddig teljes értékűnek, nyelvíleg is hitelesnek tekinteni, amíg abszolút filológiai bizonyosságú kritériumok alapján hibás, javítandó voltak be nem bizonyosodik.” (10). Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy pusztán a geszta szövegénél maradvá abból alig lehet valami újat kihámozni ahhoz képest, amit az előző tudósnemzedékek már kibontottak belőle. Benkő Loránd kutatói alapállása azt a megfontolást tükrözi, amely szerint Anonymus művét akkor fogjuk az eddigieknél is jobban, pontosabban megérteni és ezzel összhangban a valóságnak mindinkább megfelelően tolmácsolni, ha minél jobban tisztába jövünk alkotójának szándékaival, törekvéseivel, felfedjük mondandója megformálásának mozzatrugóit és ezek hátterét.

A Gesta Hungarorum szerzőjéről azonban valójában semmit sem tudunk. Megismerni leginkább a munkájából lehet, de mint láttuk, a szöveget elsősorban éppen írója ismeretében interpretálhatjuk mind hívebben. E gondolatmenet azonban a gyakorlatban mégsem feltétlenül bizonyul circulus vitiosusnak, mert e bűvös körből ki-ki lehet azért lépni. A szöveg — noha szerzője szándékosan elrejtőzik az olvasó szeme elől — néhol egyet s más elárul alkotójáról, ezek fényében pedig újabb szöveghelyek válnak a korábbiaktól eltérően (is) értelmezhetővé, és így tovább.

Egy személyiség megrajzolása, pláne gondolatvilágának a felfejtése mindenekelőtt nagyfokú azonosulási készséget követel meg attól, aki efféle feladatra vállalkozik, ez pedig leginkább azt feltételezi, hogy a feltárást végző személy érzelmileg is kötődjön ahhoz, akivel foglalkozik. Úgy tűnik, Benkő Lorándhoz közel áll Anonymus személye, sőt talán kedveli is őt. Hús-vér alaknak mutatja be, aki jár-ke az országban, végzi a munkáját, éli a kancellisták értelmiségi életét, töpreng művének részletein, ám ha arra alkalma nyílik, a saját eszközeivel belefolyik a hatalmi politikába is. De mégis leginkább intellektuálisan rendkívül érzékeny, tudós alkatnak láttatja őt Benkő Loránd, aki már a fent idézett korábbi névtani tanulmánykötetében is meglehetősen plasztikus képet rajzolt a Magiszterről, amelyet azonban most újabb vonásokkal egészített ki.

A geszta értelmezése szempontjából is nagy jelentősége van annak, hogy Anonymus országismeretéről minél pontosabb információink legyenek, mivel „P. mester a hadak legfontosabb vonulásait — gesztájából jól kivehetően — oda viszi, amely vidékeket legjobban ismer” (161). Már a „Név és történelem”-ben is szó volt arról, hogy a Sajó és a Bodrog alsó folyásának környékét

Anonymus közelebbről ismerhette, most pedig azt is megtudjuk, hogy miért cserélte össze e környéken Lád és Ladány nevét (*Zombor és Ladány*, 181—6). Tudomást szerzünk arról, hogy általában is kiváló földrajzi tájékozottsága kiterjedt a Garam völgyére (*Castrum Borssed Zouolvn*, 140—50), valamint a délvidéki Keve vármegye ittebei bencés kolostorának a környékére is (Az ittebei bencés monostor történetéhez, 161—7). Személyesen nemigen fordulhatott meg viszont a Vág völgyében, ahol — a gesztában ritka kivételként — téveszt is a vidék leírásában (155—6).

Az efféle ismerethiányait azonban a Mester más forrásokból igyekezett pótolni: a Duna mente Csepel-sziget alatti szakaszán például ugyan személyesen aligha járt, de oklevelekből jól ismerhette ezt a vidéket is. Benkő meggyőzően bizonyítja, hogy a székesfehérvári keresztesek III. Béla kancelláriájából származó megerősítő oklevele Anonymusnak kétségkívül forrása volt e tekintetben (*Kölpény* és ami körülötte előkerül, 20—37), ami egyben a Magiszter kancellista múltjára is utalhat. Anonymus széles körű ország- és helynévismeretét a geszta megírása szempontjából is meghatározónak kell tartanunk, mivel Benkő szerint „helynévi jártassága is segíthette, hogy biztos névi alapon, a z e g y k o r i m a g y a r n é v t u d a t s z á m á r a e l h i h e t ő m ó d o n válassza ki” személyneveit (55).

Benkő Loránd Anonymus nyelvhasználatának vizsgálata alapján is próbál következtetni életrajzi körülményeire. Felfigyelt arra, hogy az *ö*-zés legalábbis valamelyest jellemző a geszta nyelvére: „Anonymus szívesen él azzal a saját korának nyelvi rendszerében adott lehetőséggel, amely az *ě* ~ *ö* variáció terén az utóbbi javára nyílik meg számára, s *ö*-t jelölő *u*-t ír szinte minden olyan esetben, amikor az *ě*-t jelölő vagy jelölhető *e* betűs írásformát elkerülheti” (159). Ezt nyelvjárási sajátosságként értékelve Benkő azt tartotta, hogy a Névtelen anyanyelvjárása *ö*-ző területen, azaz az ország déli és/vagy nyugati területein kereshető. Később azonban módosította ezt a felfogását, és kifejti, hogy e jelenség mögött inkább egyfajta írásnorma érvényesülését kell látni (Anonymus *ö*-ző tulajdonnevei, 151—60). E mozzanat egyben azt is mutatja, hogy Benkő nemcsak a mások, hanem a saját írásaihoz, elképzeléseihez is roppant kritikusan viszonyul, s esetleges tévedéseit nem elkenődni, hanem kijavítani igyekszik.

Benkő Anonymus nyelvi ismereteit más összefüggésekben is figyelembe veszi, megállapítja például, hogy „csekélyke” szláv nyelvtudása is lehetett (79, 148), és foglalkozik a latinizálás kérdéseivel is, annak keretében vizsgálva ezt, hogy miféle gondot okozhatott a Mesternek a magyar nevek latinba illesztése, és milyen megoldásokat talált ezekre.

Benkő Loránd Anonymusnak a gesztából és annak külső összefüggéseiből kihámozott életrajzát bővíti azzal a megállapítással is, hogy hőse még az 1220-as években is életben lehetett. A Mester feltételezett ittebei útja, valamint az ottani fekete barátoknak a más forrásokból ismert pénzhamisítási ügyletei megerősíteni látszanak Benkőnek azt az elgondolását, amely szerint a Gesta Hungarorum az 1210-es években keletkezett volna (165—6).

Mint e példák is mutatják, Anonymus alakja nem magányos filozfként áll előttünk, hanem kora társadalmának jellegzetes figurájaként, akinek műve megírásával az volt az elsődendő célja, hogy kora nemzetségeinek ősi birtokfoglalási jogait igazolja (143—4). Benkő véleménye szerint „P. mestert jelenkorához, a XIII. század elejének magyar valóságához kemény, reális személyes érdekek is kötötték. Ezek érvényesítésének törekvésével ugyanis jól beleillett abba a korai magyar klerikus, írástudó értelmiségi elitnek a megjelenése óta kitapintható folyamatba, amely összefonódást, érdekközösséget teremtett az írásbeliséget uraló klérus, illetőleg annak a királyhoz is közel álló vezető tagjai és a korabeli nemzetségek, birtokos családok, egyének között. Ez az érdekegyezés elsősorban származási kapcsolatokon, valamint a kor gondolatvilágát alapvetően foglalkoztató anyagi javakon, a birtokhoz jutás azonos törekvésein alapult. Az összefonódás természetesen az érdekérvényesítés kiemelkedően fontos írásbeli területén, az oklevelezésben, illetőleg annak irányításában jutott szerephez, de behatolt az elbeszélő irodalomba, elsősorban egyes krónikások eszmévilágába is.” (38—9). Benkő arra is rámutat ugyanakkor, hogy a Magiszter efféle ügyeske-

déseit, mesterkedéseit — ugyanúgy, ahogy saját személyét is — a gesztában minél jobban elkenődzni igyekezett.

A kötet több tanulmányát Benkő Loránd elsősorban annak szentelte, hogy az Anonymus-kori társadalom belső kapcsolatrendszerét bemutassa. Elsőnek a „Szabolcs vezér. Adalékok a Csák nemzetség történetéhez” című írását (38—67) kell e dolgozatok között megemlíteni, amelyben az Anonymus alkotta Szabolcs vezér alakja ugyan a kiindulópont, de a korabeli Magyarország nemzetség- és család-, valamint birtoklástörténeti kérdései is fontos szerepet kapnak benne, határozott utalásokkal arra, hogy a Magisztert mely családokhoz fűzheték szorosabb kötelékek. E tematika Bars vezér — akinek előképét Benkő Anonymus kortársában, Bars ispánban látja — személye kapcsán a kötet egy másik tanulmányában is vezető szerephez jut (140—50). Az említett két dolgozat — tárgyából következően is — különösen jól mutatja a személy- és helynevek kutatásbeli egységét Benkő elemzéseiben.

Az Anonymussal kapcsolatos fejezeteket szélteben-hosszában átszövik Benkőnek az Árpád-kori Magyarországot érintő történeti földrajzi tárgyú fejtegetései, megjegyzései. A legnagyobb teret ez a téma talán a már említett *Kölpény* erdőnév kapcsán kap (20—37), amelynek lokalizálását több tucatnyi más helynévvel együtt végzi el a szerző. Pontosítja az általa igen nagyra becsült, számos más helyen kiindulásul vett GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának megállapításait, amelyben az itt tárgyalt nevek jó része a Délvidéken szerepel, és helyüket a Duna közelében Fejér és Bodrog vármegye határvidékén jelöli ki. A tanulmányból Györffy életművére vonatkozóan ugyanaz a viszonyulás tűnik ki, amelyet Benkő másutt ugyancsak Melichre értve, de nyilván általánosabb érvennyel fogalmazott meg: „leginkább úgy tiszteljük elért eredményeinek egészét, ha ... feltárjuk munkásságának vitatható pontjait vagy éppen tévedéseit” (168).

A könyvben másutt is található az ország további területeire vonatkozó történeti földrajzi megállapítások, pontosítások. Ezek közül csak a legfontosabbakat kiemelve megemlíthetjük Fejér megye dunántúli részeit, a Délvidéken főleg Temes és Keve vármegye területét, a Felvidéken Hont és Bars vármegyét, valamint a Bodrog—Ondava vízgyűjtőjét, de ezeken kívül is számos más vidék (Bereg, Tolna, Békés, Csongrád, Csanád, Arad, Bihar, Bereg, Sopron stb. megye) település- és természetföldrajzi képéhez kapunk fontos adalékokat. E körbe tartozik a kunok és a besenyők többszöri megemlézése is.

A történeti földrajzi tematikához a kötet egyes írásai közvetlenül is kapcsolódnak. A magyar nyelvterület nyugati határvidékének vizsgálata (Vázlat a Pinka felső vízgyűjtőjének településtörténetéhez, 124—32) több szempontból is fontos: az ottani nevek tanúsítják a magyar betelepülés korát, mutatják a határvédelem kiépülését, valamint a különböző etnikumok egymásra hatását. Vas megye keleti részének, Gérce környékének történeti földrajzához három középkori településnév megfejtésével és ezek névviszonyainak a tisztázásával járul hozzá a kötet egy másik tanulmánya (Helynevek Vas megyéből, 192—9).

A Székelyföld ismeretét gazdagítja a „Maros- és Udvarhelyszék település- és népességtörténetéhez” (108—23) című írás. E dolgozat több szempontból is eltér a könyvben található többi munkától. Benkő Lorándnak ez a tanulmánya még 1947-ben készült, akkori megjelenését azonban a politika megátolta. A mostani kiadáshoz fűzött utószó (123) ebben a vonatkozásban érdekes adalékokkal gazdagítja tudománytörténeti ismereteinket is. A szerző lényegbevágóan nem változtatott korábbi szövegén, mert akkori mondandóját a székelység történetére vonatkozóan csaknem fél évszázad múltán is érvényesnek tartja. Ezzel kapcsolatban azt sajnálhatjuk csupán, hogy az akkor a közlést vállaló folyóirat jellege miatt nem kerültek be a dolgozatba nyelvi adatok, legalábbis nem olyan mértékben és formában, ahogyan azt Benkő más munkáiban megszoktuk.

A székelykérdés, amely Benkő Loránd munkásságának legutóbbi bő évtizedében ismét nagy fontosságot kapott, további két itt közzétett tanulmányának is fő témája. „A székely nemzetségnevek történetéhez” (95—107) egyetlen nemzetségnevek, az *Ecken*-nek a részletes elemzését adja bőséges személy- és helynévanyag felhasználásával. A konkrét vizsgálat azonban általános

elvi és módszertani szempontok fölvetésével is hozzájárul a székelység belső társadalmi rendjének tudományos megközelítéséhez. A harmadik e tárgyba vágó dolgozat magát a *székely* néprésznevet tárgyalja (A *székely* néprésznev őmagyar történetéhez, 85—94). Benkő nem foglalkozik közvetlenül a szó megfejtésével, csupán őmagyar kori hangalakjának rekonstruálását kísérli meg a rendelkezésre álló adatok teljességének a figyelembevételével. Írásának ezen túlmenően is fontos eredménye azonban, hogy cáfol több jelenleg is forgalomban lévő etimológiai véleményt.

A könyvben számos hely- és személynév etimológiájának szentel figyelmet a szerző, főleg olyan neveknek, amelyek magyarázatát a tudományos kutatás többnyire megoldottnak látta, sőt ezekre nem egy esetben nagyobb ívű történettudományi koncepciók is épültek. A névtan ilyenfajta kihatásai és e téren megmutatkozó fokozott felelőssége miatt Benkő elsősorban olyan névfejtések felülvizsgálatát végzi el, amelyek ebbe a körbe sorolhatók. E körülmények is magyarázzák, hogy különösen nagy figyelmet fordít a névmagyarázatok metodikájára, mivel így egyes eljárásoknak és javaslatoknak nemcsak az egyedi bírálatát adhatja meg, hanem általánosabb érvénnyel az ezek mögött húzódó módszertani hiányosságokra is rámutathat.

A kötet nyitó fejezete a Konsztantinosztól említett *Termacsu* névvel foglalkozik (Konsztantinosz *Termacsu*-ja. Hogyan is hívták Árpád dédunokáját? 9—19), ám a konkrét névmagyarázatnál jóval nagyobb súlyt kapnak benne a névfejtés módszerét taglaló megjegyzések: nem lehetetlen, hogy talán éppen emiatt került ez az írás a kötet élére. A tanulmányban Benkő RÓNA-TAS ANDRÁS névmagyarázatára válaszol, aki *terem* szavunkkal kapcsolta össze a nevet, és ebből még a névviselő feltehető tiszttségére vonatkozó következtetéseket is levont. Benkő azonban módszeresen bizonyítja, hogy a név semmiféle összefüggésben sem lehet a szóba hozott főnévvel, mivel ezt a lehetőséget a helyesírási, fonológiai, morfológiai és morfofonológiai, valamint a szemantikai és szókinestörténeti bizonyítékok egybehangzón kizárják. Új származtatást nem tud ugyan javasolni, de eredményei a név nyelvi jellegét, státusát illetően így is fontosak, az pedig már szinte csak ráadás, hogy menet közben több, ezzel összefüggésbe hozott név (a *terem*-ből való nevek, *Tormos*) ügyében is állást foglal.

Zalán vezér nevével és személyével a magyar tudományosságban számos kiváló szakember foglalkozott. Benkő Loránd a róla írott tanulmányában (Zalán vezér nevééről és személyéről. Adalék P. magiszter névhasználatához, 68—80) mintegy módszertani újításként is azt mutatja be, hogy szórványemlékeink — amelyek közé a korai történeti munkák is tartoznak — vizsgálatában milyen nagy szerepe van a magyar nevek latin szövegbe való beiktatási módjának, illetve a magyar nevek vonatkozóan gyakran alkalmazott latinizálási eljárásoknak. Ezek elemzésével arra az eredményre jut, hogy a vezér neve *Szalan* formában rekonstruálható, ám Anonymus nem valós történelmi alak után mintázta meg figuráját, hanem az csupán a fantáziájának a szülötte, nevét pedig — ahogyan azt már mások is szóba hozták — a délvidéki Szalankamen várától kölcsönözte. A latin szövegnek és a magyar szórványoknak a kapcsolatát az eddigi kutatások valóban alig érintették, pedig e viszonyrendszerben vizsgálódva olyan megoldások is feltűnhetnek, mint például Anonymusnál a Tisza menti Polgárnak latin fordításban, *civiles*-ként való említése (Az elrejtett *Polgár*, 187—91).

Régi hagyományt cáfol az a tanulmány (Bors vezértől Borzsovaig, 133—9), amely azt bizonyítja, hogy *Borsova* neveinknek semmi közük sincs Anonymus Bors vezéréhez. Benkő a névnek, amely eredetileg víznévként jöhetett létre, egyértelműen szláv eredeztetését adja, ám a tő pontos azonosítását a szláv történeti névkutatók hatókörébe utalja. Nemcsak az azonos képző kapcsolja e névhez az *Orsova* és az *Ondava* neveket, hanem az is, hogy korábban ezekben is magyar szótöveket sejtettek a kutatók. Benkő azonban igazolja, hogy e nevek teljes egészükben szintén szláv eredetűek (*Orsova* és *Ondava*, 168—80). A tőről itt sem kíván nyilatkozni, de mindkét névhez kapcsolódóan egy sor további helynevet interpretál, sőt még a *Bodrog* víznév történetéhez is fűz megjegyzéseket. Módszertani szempontból is érdekes a *Petlend* nevekről írott tanulmánya (Megjegyzések a *Petlend* helynevek történetéhez, 200—4), amelyben a szerző a sokfelé előforduló megnevezést fonológiai és morfológiai szempontból közelíti meg.

Benkő Anonymus egyik nehezen értelmezhető helyének, a *Castrum Borssed Zouolvn*-nak a középső részét elemezve (140—50) kifejti, hogy abban a Magiszter alkotta nevet lát, aki ezzel is a Bors család nevét kívánta megörökíteni a Zólyom környéki birtoklás bizonyítékaként. Benkő szerint mintául egy **Bór-séd*-féle víznév (a. m. 'fenyő-patak') szolgálhatott számára, mivel egy ilyen név „a vár környékén meglehetően” (149). Az előtag helynévi előfordulására számos közeli példát is hoz, ezek közül azonban egyet valószínűleg ki kell iktatni: az 1228: *Brisneborod* adata (uo.) nemigen lehet ugyanis a szlovák *bor* származéka, hanem inkább a **brezъnъje* 'nyíres' és a **brodъ* 'gázló' összetétele (ehhez lásd TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 2001. 185). Az utótaggal kapcsolatban azonban komolyabb kétségeink lehetnek, a *séd*-re ugyanis a Garam, sőt az Ipoly vízgyűjtőjéből sem találtam adatot, de a Felvidékről a jóval kiterjedtebb Sajó-vízrendszerből is csak egy ilyen említést ismerek az ómagyar korból, a Medvesalján fekvő Bást (Gömör m.) határában: 1347: ad fluvium *Hydeghsed* (Gy. 2: 485). Az ÚMTsz. földrajzi köznévként csak a Dunántúlról és Erdélyből közli. Mindez azonban alapvetően nem érinti Benkő elképzelését, hiszen Anonymus konkrét helybeli névminták nélkül, akár anyanyelvjárása alapján is megalkothatta a szóban forgó helynevet.

Könyvének különböző fejezeteiben Benkő az itt bemutatottakon kívül több tucat személy- és helynév történeti, etimológiai kérdéseiről mond többnyire kritikai szemlélettel átitatott véleményt. Ezekkel az eredményeivel tovább gazdagította a magyar névkutatás legjobban kimunkált területének, a névféjtésnek az ismeretanyagát. Mivel azonban gyakran szándékosan nem mondja ki a végső szót egy-egy olyan kérdésben, amelyben nem érzi magát kellően felkészültnek és illetékesnek, másrészt pedig mivel nem egy esetben mások véleményétől eltérő módon foglal állást, eredményei bizonyára meg is pezdítik e szakterületen a kutatásokat. (Ennek jeleként például KRISTÓ GYULA a *székely* szó kérdéséhez fűzött Benkő írásához kapcsolódó megjegyzéseket: *A székely* népnév első vokálisának milyenségéről: MNy. 2003: 468—70.) Másrészt várakozással tekinthetünk Benkő Lorándnak az e könyv tematikájába vágó újabb írásai felé is, amelyeknek a tervét, készülését az itt közzétett dolgozatokban legalább egy tucatnyi utalás sejteti.

Benkő a neveket olyan különleges nyelvi elemeknek látja és látta, amelyek kulturális beágyazottságuk és nyelvi jellegük révén nagyon sokféle tartalmat hordoznak, és ebből következően kulcsszerepük van a múlt megismerésében. Az ómagyar korból ránk maradt névkincs pedig a honfoglalást követő műveltségváltásból és a nyelvi környezetnek a megváltozásából adódóan olyan csomópontként vizsgálható, amely egyrészt hagyományt őriz — így a még kevésbé ismert múlt felé utal vissza —, másrészt pedig új egyedeket és típusokat életre keltve napjainkig tartó folytonosságot képvisel. E névállomány vizsgálata Benkő értelmezése szerint nem tarthat csupán egy szűkebb tudományterület érékkörébe, ezért a történeti névtan „eredményességének egyik fontos feltétele, hogy problematikájában mennyire tud az önelvű és öncélú kutatáson, a pusztán nyelvészeti vagy éppen etimológiai kutatáson túlmenni, tágabb horizontú, komplexebb, analitikus vizsgálatokkal is szolgálni” (7).

Ismertetésem elején folytatásos regényhez hasonlítottam Benkő Lorándnak az utóbbi években megjelent két történeti névtani tárgyú könyvét. Közvetlen párhuzamként végeztem egy másik munkát szeretnék megemlíteni, amelyre — a korból, a szellemi és a tudományos környezet különbségeiből adódó számos és lényeges különbség ellenére — nagyon sok vonatkozásban emlékeztetnek Benkő dolgozatai. MELICH JÁNOSnak „A honfoglalás kori Magyarország” (Bp., 1925—1929) című könyve ugyanúgy részletekben készült el, mint Benkő munkái, és e részekből állt végül egybe hatalmas körképpé. Melich is, Benkő is elsősorban történeti, etimológiai szándékkal közelít a magyar névkincshez, gondosan ügyelve a történeti nyelvészet módszertani követelményeire, de részletesen kidolgozott névféjtéseikben mindketten gazdag kultúrtörténeti, történettudományi anyagot is felhasználnak. Ám a nyelvészeti eszköztár egyikük törekvéseit sem korlátozza abban a tekintetben, hogy a nevek vallatása révén a régi Magyarországnak minél teljesebb és sokrétűbb képét kívánják megrajzolni. Míg azonban Melich a honfoglalás korára összpontosította a figyelmét, Benkő

tágabb időhatárokra, az egész Árpád-korra figyel, de leginkább mégis a XII-XIII. század fordulójára, Anonymus korára. Kívánjuk neki, hogy az általa festett nagy ívű körképet a továbbiakban minél több részlettel, színes tájjal és hiteles szereplőkkel legyen alkalma kiegészíteni.

HOFFMANN ISTVÁN

Vilmos Ágel, Valenztheorie

Tübingen, Gunter Narr Verlag, Narr Studienbücher, 2000. 300 lap

A Szegedi Tudományegyetem professzorának, ÁGEL VILMOSnak 1986-ban indult mind sokoldalúbbá váló és igen gazdag publikációs tevékenységéről akár a világháló megfelelő helyeiről is gyorsan tájékozódhatunk. S azt is könnyű észrevennünk, hogy munkáinak mennyire gyakori tárgya a valenciaelmélet. A most ismertető könyv is a valenciaelmélet több irányból való megközelítése. — Mint ismeretes, a tübingeni Narr kiadó Studienbücher sorozatában a nyelvészet és irodalomtudomány egyes területeit feldolgozó monográfiák jelennek meg. Ezek a legújabb kutatási eredményekre támaszkodva a témák átfogó bemutatását nyújtják. Ágelnek ebbe a sorozatba illeszkedő munkája mint egyetemi segédkönyv mindenekelőtt az eddigi kutatások összefoglalásával, a valenciaelmélet tudománytörténeti előzményeivel ismerteti meg az olvasót. A kérdésben járatosak figyelmét ezenkívül eddig megoldatlan vagy fel sem vetett problémákra is ráirányítja. Különös tekintettel arra az igényre, hogy a valenciaelméletet új alapokra helyezze (9). Talán ezért is jegyzi meg, hogy a kötet pontosabb címe „Elmélkedések a valenciaelmületről” (*Nachdenken über Valenztheorie*, 9) is lehetett volna. — A könnyebb áttekinthetőség érdekében az ismertetést a könyv fejezetszámozását követve tagolom.

1. A bevezetésben Ágel a könyvnek és egyes fejezeteinek felépítését tárgyalja. A (nyelvfilozófia tárgykörébe is tartozó) mű az alapoktól indulva, a szakirodalom értékelő-elemző bevonásával, végig szigorú kérdésfeltevés—válaszkeresés módszerével halad előre, némelykor csupán a probléma megfogalmazásáig vezetve az olvasót. Következetes gondolatvezetése a szerkezeti megoldásokban is tükröződik. A főszöveget jól áttekinthető ábrák, táblázatok, pontokba szedett részösszefoglalások is kiegészítik. A kötet végén fogalommutató segíti a gyors eligazodást. Kiemelendő továbbá, hogy Ágel a hazai egyetemi tankönyvi gyakorlatból hiányzó, de a német vagy angol szakmunkákban nem ritka, fejezeteket záró kérdéssorokat is beiktat. Ezeket olykor a megoldást segítő útmutatásokkal és válaszajavaslatokkal egészíti ki. Mindezek az ismételtetés mellett probléma-továbbgondolásra is készítetnek. A szerző ki is mondja, hogy segítségükkel a „grammatikus gondolkodásmód”-ba (in *das grammatische Denken*, 10) is bevezeti az olvasót. Az egyes fejezetek is a mű egészéhez hasonlóan épülnek fel. Az első nagy egység, „A valencia-gondolat története és közege” a valenciaelmélet helyét jelöli ki a nyelvtudományban. Előbb történetileg (2. fejezet), majd más leíró módszerektől, mindenekelőtt a dependencia-elméletől elkülönítve (3., 4. fejezet). Ennek az első nagyobb résznek a végén, a hatodik fejezettel kezdődik a „Valencia — alapkérdések és -válaszok” című, második nagyobb egység. Ez vezet el a valencia jelenségével kapcsolatban felmerülő alapvető, de mindeddig megoldatlan problémákig. A különböző pontokról induló gondolatmenetek természetesen olykor összetelálkóznak, át-átszövik egymást.

2. Mint ismeretes, a valenciaelmélet megszületése LUCIEN TESNIÈRE (1893—1954) francia nyelvész munkásságához kapcsolódik. A valencia gondolata, vagyis az, hogy a „a szavak, mindenekelőtt az igék, predeterminálják a mondat szerkezetet” (7) azonban jóval korábbról adatható.

Ágel elsőként arra mutat rá, hogy az igék az iskolai nyelvtanokban is szokásos, tranzitivitás alapján való felosztása a valencia gondolatának a klasszikus latintanítás gyakorlatában gyökerező folytatódása. A tranzitivitás — intranszitivitás felosztás háttérében különben az a két felismerés húzódik, hogy (1) az ige képes a szintaktikai környezetét befolyásolni, és (2) e tulajdonságuk megléte vagy hiánya alapján az igék csoportokba rendezhetők. Visszatekintve a nyelvtudomány történetére, Ágel arról is tájékoztat, hogy az antik nyelvleírásban már kimutatható valencia gondolatának továbbtagolódása a korai, majd az érett skolasztika tudósainak köszönhető. Részletesebben elemzi PETRUS HELIAS († kb. 1160), továbbá a késő skolasztika korában élt holland nyelvész, MATTHÄUS HERBEN (1451—1538) munkáit, amelyek vélhetőleg elsőként tekintik az igét a mondat középpontjának. HERBENNél az igék valencia-alapú csoportosítása is szerepel. A német nyelvtanok XVI. századtól kezdődő korszakát Ágel a valenciaelmélet szempontjából átmeneti szünetként jellemzi, néhány, igen jelentős szerző azonban mégis közelébe jut a modern valenciaelmélet felvetéseinek. Ide sorolható JOHANN WERNER MEINER (XVIII. sz.), majd a XIX. századi KARL FERDINAND BECKER, CHRISTIAN AUGUST HEYSE, JOHANN AUGUST LEHMANN, a XX. századból pedig KARL BÜHLER. Ágel a fentiek közül részletesen elemzi SOLOMON D. KACNELSON orosz és A. WILLEM DE GROOT holland nyelvész munkáit a modern valenciaelmélet szemszögéből.

Az elődök nem lebecsülendő eredményeinek ismertetése után felvetődő kérdésre, arra, hogy TESNIÈRE mennyiben tekinthető a valenciaelmélet megalapítójának, Ágel az 1959-ben posztumusz megjelent főmű, az „Éléments de syntaxe structurale” problémaorientált áttekintésével és a fontosabb alapfogalmak tisztázásával ad feleletet. Kifejti, hogy TESNIÈRE valenciafelfogása már nem intuitív „gondolat” (*Idee*), hanem az általa kidolgozott dependenciamodellből levezetett szükségszerűség. Tesnière tudniillik leíró módszerekkel bizonyítja a valencia nyelvekbeli meglétét. Ágel megfogalmazásában tehát ő az, aki „a valencia gondolatát grammatikai rész-elemként dolgozta ki (32), aki a valenciát a leíró grammatika rendszerébe beleépítette, kijelölve ezzel a valenciautató máig érvényes feladatait. Könyve második részében Ágel is ezekből a problémafelvetésekből indul ki, kezdve a valenciahordozó (*Valenzträger*, a továbbiakban VT) tárgyalásával. A kutatás feladata a VT — amely a mondatban jellemzően az ige — alaki, jelentésbeli és egyéb tulajdonságainak meghatározása, a vonzatok és a szabad bővítmények (*Ergänzung*, illetve *Angabe*) megkülönböztetése, a valencia és a valencia megvalósulás elhatárolása (l. alább a 6., 7., és a 8. fejezetek ismertetésében).

3. Tesnière rendszerének ismertetése után Ágel a valenciát a rekciónak, valamint a dependencia fogalmával állítja szembe. A nyelvleírásban már oly régóta alkalmazott rekciónak fogalom összetett jelenségcsoport nevéként használatos, s ez az összetettség a mai kutatásokban is észlelhető. Ágel is ezt hangsúlyozza, amikor a formai rekciónak meghatározását, miszerint „egy mondat A eleme irányítja a mondat B elemét, ha B casusát A meghatározza” (48), három szempont alapján árnyalja tovább. Ezek a következők:

1. A rekciónak terjedelme alapján, azaz annak alapján, hogy az irányított tag mely mértékben, milyen módon függ az irányító tagtól, formális és funkcionális rekciónak különböztet meg. A régens az irányított elemnek formális rekciónak esetén az alakját, funkcionális rekciónak esetén pedig a szintaktikai szerepét határozza meg.

2. Mivel irányított tagokként névszókön kívül egyes ige-ek (német leíró terminológiával: *infinite Verbformen*) is állhatnak, Ágel az irányított tagok két típusa alapján különíti el a nyelvtani eseteket *Kasusformen*, illetve nyelvtani eseteket és státuszt is (*Kasus- und Statusformen*) irányító rekciónak. A németben háromféle „státuszformát” különböztet meg: az Infinitivet, a zu-Infinitivet és a Partizip Perfektet.

3. A régens típusa szerint állít szembe kategoriális rekciónak és lexikális rekciónak. Kategoriális rekciónak azt tekinti, amikor egy szófaj minden eleme azonos módon hoz létre függőségi viszonyt. A lexikális rekciónak ezzel szemben egy adott lexéma által létrehozott viszonyt neve.

A tesnière-i valenciafogalmat a fenti három kategóriapár segítségével veti össze a rekciofogalommal. A lehetséges rekcio típusok (kategoriális-funkcionális, lexikális-státuszt irányító stb.) helyett hat jellegzetes rekcio megvalósulást (ige—tárgy; ige—alany, prepozíció—casus, főnév—genitivus, főnév—státuszforma, segédige—státuszforma) vizsgál. A valencia ez alapján valamely lexéma lexikális-funkcionális és kategoriális-funkcionális rekcio típusainak együttese (57). E definícióval kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy a valencia — a rekciohoz hasonlóan — átfogó fogalom, amely többféle nyelvtani jelenséget takar. Mivel a tesnière-i valencia hagyományosan ígéhez kötött fogalom, míg régensként nem csak ige szerepelhet, az összevetés szükségszerűen elvezet a nem igei valencia kérdéséhez. Ezt aztán — különös tekintettel a prepozíciókra és a főnevekre — részletesen elemzi.

A valenciát a rekcioval való összevetést követően a dependenciával állítja szembe. A dependencia („függőség”, vö. „függőségi nyelvtan”) és a valencia fogalmait a legújabb szakirodalomban sem mindig választják külön. Ennek Ágel szerint az az oka, hogy mindkét fogalom TESNIÈRE munkásságához kapcsolódik. Ez nem jelenti azonban azt, hogy TESNIÈRE a valencián a dependenciaviszonyok egy csoportját értené, sokkal inkább azt, hogy a valencia jelenségével magyarázza meg a mondat függési viszonyainak egy részét. A dependencia — vagyis az, hogy a mondat B eleme függ A elemtől — kétféleképpen értelmezhető: (i) A irányítja B-t (ez tulajdonképpen a rekcio megfordítása), illetve (ii) B előfordulása megelőlegezi (mintegy elővételezi) A előfordulását. Ez utóbbi értelmében az A (*Kern* vagy *Kopf*) jelentésbelileg és szintaktikailag is meghatározza az A és B alkotta szerkezetet (71 k). (1) értelmében pedig a rekcio fogalmához hasonló összetettséggel kell a dependencia vonatkozásában is számolnunk. Ha azonban a valencia és dependencia elvét összevetjük (A üres helyeket nyit bizonyos számú B számára, illetve B függ A-tól, 74), világossá válik, hogy ezek valójában kizárják egymást, ellentétes oldalról közelítik meg ugyanazon mondatbeli jelenséget. Ennek értelmében tehát, ha a dependencia felől próbáljuk felfogni a valenciát, pontosan az eredeti „valenciaeszmét” adjuk fel (75).

4. A kétsarkú, illetve az ezzel szembeállítható állítmányközpontú mondatok problémája jóval TESNIÈRE előttre nyúlik vissza, a dependencia- és a valenciaalapú nyelvreírásnak pedig központi kérdése. Ágel mindenekelőtt kimutatja a formális logika érvrendszerét a kétpólusú mondatfelfogás tradíciójában, s ezt a nyelvreírástól idegennek tartja (Grammatik ≠ Logik, 88). Majd különbséget tesz az alanyt és az állítmányt egy szintre helyező (*Gleichberechtigung*) és az alanyt különleges helyzetüként (*Sonderstellung*) értelmező leírások között.

Az alany — állítmány szerkezetű mondat mellett szóló legfontosabb formai érv a kongruencia, amelyet Ágel — TESNIÈRE nyomán — beépít a dependenciamodellbe, s így jut arra, hogy a kétsarkú modell mellett főként mondatjelentéstani, kognitív és pragmatikai érvek szólnak. A rendszergrammatikák viszont következetesen igeközpontú szemléletűek (85). E fejezet megfigyeléseit sorra véve — hasonlóan más fejezetek lezárásához — a többszemponitú, heterogén leírás alkalmasabb volta mellett áll ki, szemben a mondatszerkezetet egyetlen oldalról, mereven vizsgáló nyelvreírással. Az alanyt tehát a valenciamodellben mint „elsődleges vonzatot” (*Erstaktant*) vizsgálja, különös tekintettel a kongruenciára és az összetett (analitikus) állítmányokra.

5. Ezek után a szerző a valenciaelmélet alapkérdéseit érinti. Az előző fejezetekben megalkotott és pontosított valenciameghatározás: „viszonyító nyelvi jelek, amelyek az ige kategóriájához tartoznak, vonzatpotenciáljukat tekintve azzal a képességgel rendelkeznek, hogy a mondat szemantikai és szintaktikai rendszerét előre elrendeljék” (105). Ezzel a meghatározással kapcsolatban felmerülő problémák és kérdések négy csoportba oszthatók. Az első két problémakört, a (1) valencia igei hordozójának (*Valenzträger*, VT) és (2) az általa meghatározott mondatszerkezetnek a leírását Ágel a „valenciaképesség” (*Valenzpotenz*) alapkérdéseinek nevezi. A következő kettő a valencia megvalósulását (*Valenzrealisierung*) érinti, ezek: (3) a valencia megjelenése egyes nyelvekben,

nyelvváltozatokban és (4) a valencia kontextus- és helyzetfüggő változása. Mindezeket a kérdéseket a könyv második részének fejezetei vizsgálják.

6. Ágel a valencia hordozójának a szakirodalombeli vizsgálatát viszonylag kidolgozatlannak ítéli. A VT-vel kapcsolatban felvethető, vajon mennyire „absztrahált” (vagyis egyes igék vagy igei paradigmák valenciáját vizsgáljuk-e?), morfológiailag mennyire összetett az igei szerkezet (például tő- és igekötős igék), illetve az egyes igei kategóriáknak (például segédige, kopula stb.) milyen a viszonya a valenciához. A VT nyelvi rendszerben elfoglalt helye szintén nem jelölhető ki egyértelműen. A fenti kérdések mindegyike külső (közvetlen nyelvi környezet) és belső (variánsok) szempontból is felvethető. További feladat az ige mellékváltozatainak (pl. *malen* : *bemalen* vagy *etwas* : *von etwas essen* típus) valenciaalapú vizsgálata.

Ágel a „Variáció, alternáció” című részben tárgyalja ez utóbbi kérdéskört. A számos (nem csak német nyelvű) példán bemutatott gondolatmenetet — az ezután következő fejezetekhez hasonlóan — nem zárja egyértelmű végkövetkeztetésekkel. Inkább megoldási javaslatokhoz, újabb problémafelvetésekhez vezet el. A variációt és alternációt vizsgálva két osztályozásmódot tart használhatónak. Az egyik a valenciavariánsokra vonatkoztható „norma-, illetve rendszervalencia” (130) egymástól való megkülönböztetése, melynek alapján bizonyos igék eltérő, a nyelvhasználatban megszilárdult valenciáin (normavalenciáin) kívül kikövetkeztethető egy rendszervalenciája is. A rendszervalencia valamennyi megvalósulást összefogja, a normavalenciákat mintegy „közös nevezőre hozva” (130). A másik, a valencia szakirodalmában már alkalmazott fogalom az alapvalencia. Ezen az értendő, hogy — az alapjelentéshez hasonlóan — a VT-knek van egy elsődleges, alapvető valenciája, amelyre ráépülnek különböző további (azaz másodlagos) valencia-megvalósulások, így például a *geben* ige alapvalenciája háromértékű: alany, tárgy, részestárgy (*Der Mann gibt dem Mädchen ein Buch*), a *geben* ’előállít’ jelentésű variánsa valencia szempontjából azonban már csak kétértékű: alany, tárgy (*Die Kuh gibt viel Milch*). Ebben a példában tehát a vonzatosság azáltal változik meg (azaz háromról kettőre csökken a vonzatok száma), hogy a *geben* ige (a valenciahordozó) az ’ad’ helyett más, ’előállít’ jelentést vesz fel.

A valenciahordozó (VT) terjedelmének kérdését az igekötős, illetve a visszaható igék (*sich-Verben*) kapcsán vizsgálja. A visszahatók hagyományos kategóriájának újragondolását, pontosítását elengedhetetlennek tartja. A VT terjedelmének megállapításához ezért a visszaható igéket alcsoportokra osztja, kiegészítve a medialitás fogalmával és a *sich* lexéma grammatikalizálódásának gondolatával. A *sich*-es igék tipizálásával lehetőség nyílik az igék hat fő csoportba sorolására aszerint, hogy az igei szerkezet mely része(i) és mi módon alkotják a VT-t (azaz mekkora a „terjedelme”, l. táblázat, 156). — A hivatkozott gondolatmenetek többször is ahhoz a felismeréshez vezetnek, hogy a valencia hordozójának tárgyalásakor különböző típusok elkülönítése szükséges. Ennek megfelelően az utolsó alfejezetben a VT részletes meghatározásához Ágel hét kategóriát állít fel, amelyek bemutatásához felhasználja az eddigi eredményeket, és egyben új távlatokat is nyit (l. táblázat, 161). Így ez a rendszer a szerző reményei szerint „egy jövőbeli VT-elmélet alapját képezheti” (uo.).

7. A valenciaelmélettel foglalkozók a leggyakrabban, legalaposabban a vonzatok (*Ergänzungen*) és a szabad bővítmények (*Angaben*) kérdését tárgyalták. Ágel a vonzatok és a szabad bővítmények megkülönböztetésének történetét következő stációkra osztja (167): 1. a fogalom bevezetése (a német valenciairodalomban a 60-as, 70-es években); — 2. a fogalom pontosítása („hívó” és „kritikus” táborok kialakulása); — 3. a fogalom „lebontása” (megtagadás vagy radikális kritika a 90-es években); — 4. a fogalom újbóli meghatározása. A szerző kritikával szól a két tábor közötti kommunikáció nehézségeiről. A „hívók” érvelésének legfontosabb eleme szerinte az, hogy bár a vonzatoknak a szabad bővítményektől való megkülönböztetése egyes példákban valóban nehézségekbe ütközik, a két kategória elhatárolását a kisszámú problematikus eset nem akadályozza.

Ezzel szemben a vonzat — szabad bővítmény szembeállítását „ellenzők” szerint a kivételek miatt az elmélet koherenciája, felhasználhatósága minősíthető kérdésesnek. Egyes kutatók a problematikus esetek arányait sem tartják elhanyagolhatónak.

Ágel ezt követően a szakirodalomban számon tartott öt valenciaviszonyt veszi sorra, a JOACHIM JACOBS 1994-es „Kontra Valenz” című munkája nyomán megfogalmazott definíciókat példákkal is szemléltetve (172). Ezek: 1. szükségességviszony (*Notwendigkeit*, NOT); — 2. argumentumviszony (*Argumenthaftigkeit*, ARG), — 3. formai sajátságok szerinti viszony (*formale Spezifität/Rektion*, FOSP); — 4. tartalmi sajátságok szerinti viszony (*inhaltliche Spezifität/semantische Valenz*, INSP); — 5. alosztályok sajátságai szerinti viszony (*Subklassenspezifität*, SUBKLASS). A *valencia* elnevezés e csoportosítás tükrében kettős jelentésű (s ez félreértésekhez vezethet): összefoglalóan utal a fenti öt alkategóriára, de nem ritkán valamelyik valenciaviszony szinonim megnevezéseként is szerepel. Az egyes valenciaviszonyok részletes bemutatása során a szakirodalomban bevett próbatételi (teszt-)módszereket is elemzően szemügyre veszi (például az eltörlést, „tartalmatlan” igéket [*geschehen, machen, tun*], mellékmondatokat stb. alkalmazó próbák). A következőkben — terjedelmi okokból is — csupán az egyes részeredmények összefoglalására vállalkozhatom.

A szükségességviszonyt a szakirodalom jellegzetesen a *valencia* elégséges, de nem kötelező feltételeként tartja számon (173), azaz arról beszél (a meghatározást némileg leegyszerűsítve), hogy ha egy elem a mondatból nem hagyható el, vonzatról (tehát valencijelenségről) van szó. A *valencia* fennállása azonban még ellenkező esetben sem zárható ki. A szakirodalom a viszonyt a következő alkategóriákra osztja: értelmi szükségesség (SEM-NOT, *sinnnotwendig*), szintaktikai szükségesség (SYN-NOT, *syntaktisch notwendig*), kommunikációs szükségesség (KOM-NOT, *kommunikativ notwendig*) és szövegbeli szükségesség (TEX-NOT, *textobligatorisch*), amelyek azonban (a TEX-NOT kivételével) adott nyelvi példában ritkán különíthetők el (175). Ágel hipotézise szerint e kategóriák — a grammatikalizálódás és lexikalizálódás folyamatának mintájára — diakrón sorba állíthatók: KOM-NOT > lexikalizálódás > SEM-NOT > grammatikalizálódás > SYN-NOT (176, ehhez lásd még a 9. fejezet ismertetését).

Az argumentumviszony a VT és a vonzatok közötti logikai kapcsolat elnevezése. Ágel, az „ellenzők” munkái nyomán utal az argumentumviszony elvi és a kimutatására szolgáló próbatételek gyakorlati nehézségeire (olykor éppen lehetetlenségére). Megállapítja, hogy az argumentumviszony tapasztalati és didaktikus relevancia nélküli, „kifejezeten elméleti konstrukció” (*hochtheoretisches Konstrukt*, 179).

A szükségességviszonyhoz hasonlóan a formai sajátságok szerinti viszonytal kapcsolatosan is a túláltalánosítás, valamint a meghatározás és az alkategóriák körüli bizonytalanság nehezíti a megoldást. A formális *valencia* fogalmán belül a terjedelmes szakirodalomban általánossá vált a vonzat megjósolhatóságának (*Vorhersagbarkeit*) fogalma, amely azt mutatja meg, hogy a VT mennyire és milyen módon határozza meg a hozzá kapcsolódó elemet. Ágel megkísérli (fenntartásainak is hangot adva, 181) a fogalom szintjeit lépcsőzetesen elkülöníteni. Ennek alapja, hogy milyen tág igei paradigma jósolható meg, azaz az ötlépcsős skála egyik végén állnak az egy adott valencia-hordozóra alkalmazható szerkezetek (azaz nem megjósolhatók, például *verzichten + auf*), a másikon a szabadon kapcsolhatók, s ezáltal megjósolhatók (Ágel példája az elvileg minden igehez hozzárendelő + *vor Wut* szerkezet).

A tartalmi sajátságok szerinti viszony a formai sajátságok szerintihez hasonlatos. A *valencia* alapja itt azonban nem valamely formai, hanem egy tartalmi jegy. Ez azt is jelenti, hogy a felmerülő problémák is a formai *valencia* kérdéseinek mintájára fogalmazhatók meg. A tartalmi viszony kimutatására a fentiekkel ellentétben a szakirodalom csak ritkán alkalmaz különféle próbatételeket, holott ennek lehetősége a szerző szerint megvan (disztribúciós, rákérdezésszerű, hozzátoldást használó próbatételek, 185). Utalva a strukturalista jelentéstan eredményeire, a túlzott absztrahálás ellenében, a tartalmi *valencia* nyelvspecifikus, lehetőleg idioszinkretikus felfogása mellett érvel.

Az alosztályok szerinti viszony lényege, hogy valamely VT — vonzat kapcsolatban a valenciahordozó felcserélhetősége nem korlátlan (például *Beckett wartet auf Godot.* ~ **Beckett erwartet auf Godot.*), szabad bővítmény esetében viszont igen. Ágel megkülönböztet (in)korrekt és (in)kongruens (*korrekt/kongruent, inkorrekt/inkongruent*, 188) beszélői ítéleteket, majd e megkülönböztetés segítségével bizonyítja, hogy az alkategóriák szerinti viszony nem a valencia fogalmának felel meg (bár sokan a valenciaelmélet középpontjába állítják), hanem a dependencia körébe eső grammatikai viszonyt jelöl.

A vonzatok és szabad bővítmények merev szétválasztását ért kritikák áttekintésével és csoportosításával Ágel a prágai nyelvészeti iskola által kidolgozott centrum—periféria-modell alkalmazását javasolja. Mégpedig két eltérő módon: Az adott nyelvi példát (1) multidimenzionálisan, azaz prototipikus vonzatokhoz és prototipikus szabad bővítményekhez viszonyítva és (2) lépcsőzetesen, azaz a bővítményt valamely ismérv alapján felállított vonzat — szabad bővítmény skálán helyezve el (199 sk.).

A fejezet lezárása a vonzat — szabad bővítmény kérdésköréhez a már említett JACOBS és HANS JÜRGEN HERINGER munkásságának elemző bemutatásával nyit meg új távlatokat.

Elsőként a külön-külön tárgyalt valenciaviszonyok lehetséges kapcsolatát vizsgálja. Ezúttal is diakrón szemlélettel közelítve meg a — JACOBSnál már megjelenő — problémát. Feltételezi az egyes viszonyok egymásba alakulásának lehetőségét. Ebben a modellben a valenciaviszonyok — annak alapján, hogy melyikük mivé alakul — hierarchikus rendbe szervezhetők. — A továbbiakban a vonzat — szabad bővítmény kérdését a nyelv és a nyelvhasználók „pszichológiai és kommunikációs valóságához” (208) viszonyítva közelíti meg. HERINGER nyomán Ágel feltételezi, hogy a nyelvi tudatban — a jelentéshez hasonlatosan — a valencia is egyes beszédhelyzetekhez (*Szenen*), pontosabban a beszédhelyzet résztvevőinek szemszögéhez kapcsolódva szerveződik (*Inszenierung*, például a 'vásárlás' a boltos szemszögéből 'eladás'). Ennek értelmében vonzatok azok a bővítmények, amelyeket egy beszédhelyzetben a beszélő és a hallgató is „odaért” (*mitverstanden*) az igehez, más szóval az ige ezeket „előfeltételezi” (*präsupponiert*). Erre vonatkozik HERINGER asszociációs vizsgálata, amelyben a kísérleti alanyoknak valamely igével kapcsolatban kérdőszavakat kellett megnevezniük. Ezekből aztán a gyakoriság és a megnevezés sorrendje alapján alakítható ki egy vonzat — szabad bővítmény skála. Például a *verkaufen* ige kérdőszavai sorrendbe állítva: 1. *was?*; 2. *wer?*; 3. *an wen?*; 4. *wem?*; 5. *wo?*; 6. *wie?*; 7. *wie viel?* stb. (209).

8. A nyolcadik fejezetben Ágel tágabb horizontú, nyelvtipológiai keretbe ágyazott valenciafelfogást vázol fel. Megkülönböztet koncentrikus és excentrikus rendszerű nyelveket, amelyek (prototipikus esetben) a dependencia jelölése alapján értelmezhetők. A koncentrikus rendszer formailag alaptagjelölő (*formal kopfmarkierend*, azaz a kapcsolat formai jegye az alptagon van) és funkcionálisan egyoldalú (*funktional unilateral*, azaz a bővítmény szintaktikailag egyoldalúan függ az alptagtól). Az excentrikus rendszer formailag nem alaptagjelölő és funkcionálisan kétoldalú (219). Ez a rendszer, a mikro- (VT-n jelölt) és makrovalencia (vonzaton jelölt) elkülönítése alapján lehetővé teszi a nyelvek valenciaalapú összetetését. A magyarra való vonatkoztatáskor Ágel — saját eredményein kívül — LÁSZLÓ SAROLTA 1988-as tanulmányára is hivatkozik (*Mikroebene*. In: P. MRAZOVIC — W. TEUBERT Hrsg., *Valenzen im Kontrast*. Ulrich Engel zum 60. Geburtstag. Heidelberg, Groos, 218—33).

A nyelvek valencia-alapú összetétele arra is rávilágít, hogy a valenciaviszonyt egyfajta, az egyoldalú (unilaterális) felépítés alapját képező deiktika jellemzi. Pontosabban (a fenti modellt a valenciára alkalmazva) a tisztán koncentrikus valenciarendszer mikrovalenciális és mikrodeiktikus, ezzel szemben a tisztán excentrikus valenciarendszer makrovalenciális és makrodeiktikus (223). A vizsgált nyelvek közül válogatva, a németet alapesetben excentrikus, a magyart koncentrikus-excentrikus, illetve koncentrikus VT jellemzi (vö. *Eszi.* ~ *Er/Sie/Es isst es.*; *Az anya eszi.* ~ *Die Mutter isst es.*; *Eszi a húst.* ~ *Er/Sie/Es isst das Fleisch.*).

Ez utóbbi elgondolást Ágelnek több oldalról sikerül finomítania. Így különböző bővítmények olyan emfátikus, elliptikus vagy jelöletlen előfordulásait vizsgálja, amelyek további elemzés révén beilleszthetők a koncentrikusság — excentrikusság szembeállításán alapuló nyelvreírásba. Ezt olyan példákkal szemlélteti, mint a különböző nyomatékösítő elemek (az előző példán: *Ö eszi. ~ ER/SIE/ES iszt es.*) megjelenése, a német *es* szócska grammatikai tartalmának változása vagy a lexémák összeolvadása a franciában és németben (példák a beszélt nyelvből: fr. *Arrivons de main.*, n. *Komme nicht weiter.*).

9. Az előző fejezet gondolatmenetének folytatásaként is felfogható utolsó fejezet célja, hogy az elméleti jellegű eredményeket a beszélt nyelv felől vizsgálja, árnyalja. — Elsőként a 8. fejezetben kidolgozott tipológiát veti össze a kontextuális-szituatív valenciáfelfogásban hagyományos szabadon választhatóság — elhagyhatóság (*Fakultatívität — Weglassbarkeit*) fogalmával. A példákat elemezve mindenekelőtt azt szögezi le, hogy nem a beszélő szabad választása dönti el, hogy az elhagyható excentrikus vonzatokat használja-e vagy sem (244).

A szabadon választhatóság további vizsgálata négy kategóriát eredményez. Ezek: (1) kategoriális szükségességviszony (a bővítő realizációja a VT szófajától függ); — (2) lexikális szükségességviszony (a bővítő realizációja az adott VT-től függ), — (3) szerkezetfüggő szükségességviszony (a bővítő realizációja a szintaktikai szerkezettől (is) függ) és — (4) nem szerkezetfüggő szükségességviszony. Az (1) és (2) nem zárják ki egymást: a bővítő(ek) realizációját befolyásolhatja egyidejűleg a VT szófaja (például a németben az igék esetében az elsődleges vonzat, azaz az alany megvalósulása) és a VT egyedi jellegzetessége (például a *liegen* igehez kötelezően kapcsolódó helyhatározó). Ezzel szemben ha a (3) áll fenn, azaz a bővítő szükségességét az aktuális szintaktikai környezet is befolyásolja, akkor értelemszerűen nem lehet szó a vele ellentétes (4) típusú szükségességviszonyról (246).

Az eddigi eredményeket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a szabadon választhatóság vizsgálatakor nem hagyhatók figyelmen kívül bizonyos „pragmatikus irányítóképességek” (*pragmatische Steuerungspotenzen*, 248). Ez alapján fogalmazza Ágel újra a kötelező és fakultatív vonzatok meghatározását. „Fakultatív az a vonzat, amely nem szükségességviszony révén azonosítható és pragmatikailag (azaz: a hallgató vagy a beszélő részéről) (még) irányítható. A kötelező vonzatok ezzel szemben azok a nem szükségességviszony révén azonosított bővítők, amelyek használata (már) nem (csak) pragmatikailag irányított.” (248).

Mindezek ismeretében kerít sort pontosabb szükségességviszony megadására is. Ennek kifejtése során (ismét a lexikalizálódás folyamatának elméletére támaszkodva, 256) említi a szükségességviszony diakrón változását. Az (excentrikus) szabadon választhatóság eszerint lehet beszélő irányultságú (diskurzustól független), illetve hallgatóirányultságú (diskurzusfüggő). Azt is megállapítja, hogy e két típus eseteinek lexikalizálódása kötetlenül, illetve kötötten is végbemehet (258).

Az utolsó fejezetben a szerző szavával „bezárul a kör”. A befejező rész összegzi az egyes fejezetekben megjelenő valenciaelgondolásokat. Ebben az összegzésben főszerepet kap a valenciaszerkezet történeti változásának, a *Valenzwandel*-nek, valamint a valenciafogalomban rejlő, eddig feltáratlan lehetőségeknek, a *Valenzkreativität*-nek a vizsgálata. Hangsúlyozza természetesen azt is, hogy sokszor inkább csak hipotézisről, spekulációkról van szó. A számos példán alapuló megfigyeléseket a valencia kialakulásának kilenclépcsős folyamatábrájában foglalja össze (271: a szerzőt idézve: „a tegnapi megvalósult valenciája a ma valencialehetősége”, 274). Modellje a bevezetőben említett igényre egy új alapokra helyezett valenciaelmélettel válaszol, amely a nyelvnek valamennyi szintjén érvényesül és túlmutat a leíró grammatika látásmódján, felhasználva a nyelvtörténeti és pragmatikai kutatások eredményeit is.

Mária D. Mátai, *Kleine ungarische Sprachgeschichte*

Aus dem Ungarischen übersetzt von Albrecht Friedrich unter Mitarbeit von Ruth Futaky.
Helmut Buske Verlag, Hamburg, 2002. 86 lap

Minden népnek természetes törekvése, hogy széles értelemben vett kultúráját megismertesse más közösségekkel. A képzőművészet, a zene, az irodalom mellett ide tartozik az adott nép nyelvének másokkal való megismertetése is. Ez utóbbi általában a gyakorlati nyelvtanításban valósul meg, illetve a mindenkori szinkrón nyelvállapotot bemutató leírásokban ölt testet. Ritkábban lehetnek olyan művek, amelyek egy-egy nyelvnek a történetét foglalják össze idegen nyelven. — Ez utóbbiak sorába illeszkedik D. Mátai Mária könyve is, mely a címe ellenére nem hagyományos, „szabályos” nyelvtörténet: fejezeteiben nem az egyes nyelvi szintek változásainak rendszerszerű összefoglalását adja, hanem a hangsúlyt a nyelvtörténet és a művelődéstörténet, illetve a nyelvtörténet és a mai nyelvállapot szoros kapcsolatára helyezi, miközben természetesen szó esik hangtani, morfológiai, jelentésbeli és egyéb változásokról is. Ebből a szempontból ez a németül olvasó művelt közönségnek szóló könyv „testvére” annak a magyar műnek, amely tíz évvel ezelőtt jelent meg D. Mátai Máriától. A „Nyelvünk élete” (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994. 120 lap) abba a könyvcsaládba tartozik, amely a 2003 őszén elhunyt SZENDE ALADÁR gimnáziumi magyarnyelvtan-könyvéhez készült, s egyebek mellett a nevekről (HAJDÚ MIHÁLY), a magyar nyelv változatairól (KISS JENŐ) és más tematikus egységekről szóló füzeteket tartalmaz.

A „Kleine ungarische Sprachgeschichte” négy fő fejezetet, függeléket és irodalomjegyzéket tartalmaz. Az első fejezet a nyelvtörténet és a művelődéstörténet kapcsolatával foglalkozik (Sprachgeschichte und Kulturgeschichte, 1—25). Itt olvashatunk arról, hogy a szűkebben vett nyelvészeti módszereken kívül a néprajzot, a növény- és állattant, a történeti földrajzot és más tudományágakat is segítségül kell hívni, hogy minél pontosabb képet rajzolhassunk egy-egy nép műveltségéről. A főleg szókészlettörténeti részben a szerző az ősi örökségbe tartozó és az idegen eredetű szavakkal foglalkozik, valamint a művelődéstörténet és a jelentéstörténet összefüggéseit vizsgálja alaposabban. Az ősi örökségbe sorolható szavakkal az alapnyelvi időszakra rekonstruálható életmódot, tárgyi és szellemi kultúráját mutatja be, utalva arra, hogy egy-egy szó megmarad, de az általa jelölt valóságélem tartalma változhat, például *ágy, ház, fék* stb. A lótartással összefüggő szavaknál tévesen szerepel a Besztercei Szójegyzék keletkezési ideje: 1350 áll 1395 körül helyett (5). A magyar népnév és a számnevek ágas-bogas problematikája után az ősi hitvilág szókészletéről olvashatunk (10—4). Az *orvos* szónál az a határozott kijelentés áll, hogy finnugor kori örökség, mely az alapnyelvben török jövevényszó. Nos, az EWUng. ennél jóval óvatosabban foglal állást mind a finnugorság, mind a török vonatkozások szempontjából. A 11. lapon a *néző* 'varázsló, igazmondó'-val összefüggésben alighanem egy félreértelmezett fordítást találunk: az 1529-ből származó „Vetkeztem mert *nezwnek* ... hitem” szerintem nem „...weil ich ihn für einen Seher ... gehalten habe”, hanem „weil ich einem Seher geglaubt habe”.

Az idegen eredetű szókészleti elemekről (jövevényszavakról) írva D. Mátai Mária három nyelvcsalád szavaival foglalkozik részletesebben (15—20). Az irániak csoportjában a biztosan ilyen eredetű *asszony, híd* és *vért* mellett szerepel az *özvegy* is, melyet az EWUng. ismeretlen eredetűnek tekint, valamint a *szekér* és a *tehén*, melyek vitatott eredetűek (az egyik lehetőség az iráni származtatás). A *bűz*-nél azt olvashatjuk, hogy ennek származéka a *bűszke*, ami még a magyar anyanyelvűek számára is némi magyarázatra szorul, hát még az idegenek számára! — A magyar szókészletben betöltött fontos szerepének megfelelően bőven foglalkozik a szerző a török jövevényszavakkal, különösen a honfoglalás előttiekkel. A szerző itt is hangsúlyozza a művelődéstörténeti tényezőket, valamint a később átalakuló kulturális környezet miatt megváltozó jelentéseket, vö. *bölcs* és *gyón*. A 18. lapon azt olvashatjuk, hogy a magyarba már a honfoglalás előtt is kerültek át a kunból szavak — nos, ismereteim szerint a magyar honfoglalás idején a kunként defini-

álható török nyelvű nép még messze Ázsia belsejében élt, így csak a honfoglalás után sok-sok évtizeddel történhetett ez közvetlen átvétel ebből a török nyelvből. A hagyományosan oszmán-töröknek nevezett nyelvből a magyarba átkerült szavakkal foglalkozó részbe több pontatlanság, felületes megfogalmazás is becsúszott. A *fõmufti*-nál az áll, hogy „gibt es auch heute” (azaz ’ma is megvan’): igen, de a német értelmezésben a vallási jelentés mellett a tréfás szóhasználatra, illetve a tréfás jelentésre (is) kellett volna utalni; a *dívány* mai magyar jelentése kizárólag ’fekvőbutor’ (vö. ÉKsz.²), ezért a német értelmezésből el kellett volna hagyni a török államtanácsra való utalást, a német *Divan* helyett pedig a *Sofa*, *Ottomane* szóval kellett volna megadni a magyar szó mai jelentését (avagy pedig meg kellett volna magyarázni a jelentésváltozást). A *basáskodik*-nak és a *harácsol*-nak természetesen csak a töve török, a 19. lapon a *tepsi*-vel kapcsolatban pedig a levegőben lóg az utalás a tövéghangzó megmaradására, hiszen erről a jelenségről korábban nem esett szó. — A magyar szókészleti szempontból a törökhöz hasonlóan igen fontos szláv eredetű elemekre már csak bő fél oldal jutott, az összes többi idegen eredetű réteg pedig mindössze tíz sort kapott! Bizonyára nyomós oka van ennek a súlyos aránytalanságnak, de egy-két szóval utalni lehetett volna ezekre is, különösen a latinra és a németre. Egyébként a *sátor* tévesen szerepel a szláv eredetű szavak között (vö. EWUng.); több szláv nyelvbe éppen a magyar közvetítette ezt a honfoglalás előtti török eredetű szót. — Az első fő fejezet 4. pontja a jelentésváltozások művelődéstörténeti összefüggéseivel foglalkozik (Bedeutungswandel und Kulturgeschichte, 20—5). Ebben D. Máta Mária igen szemléletes példákkal mutatja be, hogy egyes szavak eredeti jelentéséből hogyan jöttek létre a később és sok esetben még ma is használatos jelentések (pl. *gyertya*, *tárgy*, *pálya*, *trágya*, *fontolgat* stb.), illetve milyen néprajzi, hiedelembeli, történelmi és egyéb okai vannak bizonyos szólásoknak (pl. *kiteszik a szűrét*, *kilóg a lóláb*, *kordában tart*, *nem enged a negyvennyolcból* stb.).

A könyv második fő fejezete a nyelvtörténet és az irodalom kapcsolatával foglalkozik (Sprachgeschichte und Literatur, 27—33). Fontos szempontként utal a szerző arra a tényre, hogy a régebbi korok irodalmi alkotásainak megértési nehézségeit éppen a nyelvi változások okozzák, továbbá arra, hogy nem szabad a mai jelentéseket és stílusértékeket visszavetíteni a korábbi időszakokra. Ezt olyan szavakon mutatja be, mint *állat*, *hírhedett*, *együgyű*, *szerelmes* és egyebek, illetve a ’nő’ jelentésű főnév fogalmának kifejezésére használt *néember*, *hölgy* stb. Ezeket a példákat a magyar irodalom klasszikusaitól idézi, például Vörösmartytól, Kölcseytől, Aranytól, Gárdonyitól, Kodolányitól és másoktól. Egy-egy idézetet találunk a Bécsi és a Debreceni Kódexből is: kérdés, hogy a betűhű szövegrészletet nem kellett volna-e mai helyesírással is közölni — szerintem elegendő lett volna mai magyar nyelvre átírni. Ezekben a lapokon többször is találkozunk a német *Erzählvergangenheit* terminussal, mely pontos megfelelője a magyar *elbeszélő múlt*-nak: szerintem jó (jobb?) lett volna helyette a német szövegben az *Imperfekt* szót használni. A Jókai-kódex keletkezési ideje „um 1400”: ez valóban „középarányosa” a szakirodalomban általánosan elfogadott 1372 utánra feltett keletkezési és az 1448 körülire tett másolati időnek...

A harmadik fő fejezet a nyelvtörténet és a mai nyelv(állapot) összefüggéseivel foglalkozik (Sprachgeschichte und heutige Sprache, 36—50). Ebben nagy hangsúlyt kap a nyelvi változások elindulását lehetővé tevő szinkron változatok, a nyelvi gazdaságosság és az analógia hatásának taglalása. Ennek során az olvasó magyarázatot talál a ma is meglévő különféle tőtipusok kialakulására (pl. *kéz* : *kezet*, de *kézre*; *három* : *harmad*, de *háromból* stb.), a toldalékok alakjának és illeszkedésének problémáira (pl. *szám* ~ *szájam*, *messen* ~ *metsszen*, *irunk*, *csikos* stb.), bizonyos főnevesült igenevekről (*tű*, *fűró*, *seprű* stb.) és más, csak a mai nyelvallapotból kiindulva nehezen vagy egyáltalán nem magyarázható jelenségekről. Jól mutatja be a szerző a felszólító módú *láss* és a kijelentő módú *látja* kialakulását, valamint azt az „áthallást”, amely a suksükölés elterjedéséhez vezetett. Hasonlóképpen jó a *-nal/-ne* és a *-nál/-né* funkcionális elrendeződésének vázolása. Ebben a fejezetben is található olyan részek, amelyekhez előzetes ismeretek szükségesek (és nem biztos, hogy ezekkel a nem magyar anyanyelvű vagy a magyar kultúrában kevésbé járatos olvasó tisztában van), illetve amelyeknél vagy a terminológia, vagy a német interpretáció pontatlannak látszik. A 35. la-

pon minden magyarázat nélkül szerepel a *Stammauslautvokal* 'tövéghangzó'; a 38. lapon a *csikiak* német fordítása „die aus Csík”, ami rendben is van, csak vajon tudja-e az olvasó, hogy mi az a *Csík?*; a 39. lapon szereplő *verő* 'kalapács'-nál az áll, hogy már korábban is meg lett említve — én nem találtam ezt a korábbi helyet; a 40. lapon közölt vers „egyes számú cövek” részletének német fordítása szerintem helyesen 'Einzahl von *cövek*', nem pedig 'in Einzahl *cövek*'. A 41. lapon a felszólító móddal összefüggésben bemutatott ómagyar szövegrészletekhez és szóalakokhoz feltétlenül szükség lett volna német interpretációra is. A 45. lapon talán nem ártott volna konkrétan megadni, hogy mettől meddig tartott az Árpád-kor, mert nem biztos, hogy minden külföldi olvasó tudja ezt. A 46. lapon a *-talan* fosztóképző német megfelelőjeként a *Privativsuffix* áll, de szerintem *Deprivativsuffix*-nak kellene lennie.

A negyedik fő fejezet a Halotti Beszéd egy részletének elemzésével a továbblévő nyelvi alakok és az újítások viszonyára irányítja az olvasó figyelmét (*Analyse eines Abschnittes des ersten ungarischen Textdenkmals...: Änderung ... und Tradierung...*, 51—8). Ebben szó esik a különleges alakú tárgyas elbeszélő múlt idejű alakokról, a keletkező határozóragokról, a birtokos személyjelek alaki változásáról, a *munkás* melléknév korabeli jelentéséről és számos más nyelvtörténeti érdekességről.

A függelékben (Anhang, 59—79) a magyar nyelvtörténet vázlatos korszakolása után négy régi magyar szöveget találunk: a Halotti Beszédet, az Ómagyar Mária-síralmat, a Laskai Sorokat és Vörösmarty Szózatát. Az első háromnál a latin „alapszöveg” mellett megtaláljuk a faksimilét, az Abaffy-féle betűhű átiratot, a Benkő-féle értelmezést, valamint a szövegek német fordítását. A Szózatnál természetesen csak a magyar és német szöveg található meg. — A könyvet bő irodalomjegyzék zárja le (*Literaturverzeichnis*, 80—6), mely a műben feldolgozott témára vonatkozó minden fontos írást tartalmaz.

Összegezve a fentieket megállapítható, hogy D. Máta Mária könyve fontos küldetését teljesít, hiszen széles(ebb) körben ismert és használt nyelven teszi közzé a magyar nyelv és a magyar művelődés történetét összekapcsoló, illetve általában a nyelvi változások indítékairól, lefolyásuk menetéről összegyűlt ismereteinket. Igen hasznos lenne egyéb nagy nemzetközi és úgynevezett kis nyelveken is kiadni úgy, hogy a nem magyar, illetve nem nyelvész olvasó számára bizonyos magyar történelmi, kulturális események és nyelvészeti kifejezések bővebb kifejtését is tartalmazná (ez utóbbi egy esetleges újabb német nyelvű kiadásra is érvényes).

GERSTNER KÁROLY

Szabó Zoltán szerk., „Arany-alapra arannyal” Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002. 307 lap

A kötet előszavát a szerkesztő, SZABÓ ZOLTÁN írta (5—18). A kolozsvári professzor immár több évtizede foglalkozik szecesszió kutatással, SZABÓ köré és vizsgálati köré — örömdetesen — számosan fűl sorakoztak, amint a jelen kiadvány mutatja. SZABÓ ZOLTÁN itt, az előszóban fejti ki, hogy a szecesszió „...nem egyetemes irányzat, nem korstílus, hanem egy a századforduló stílusai közül. Elsődlegesen ipar- és képzőművészeti, építészeti, lakás[-] (bútor)- és könyvművészeti irányzat, de kevésbé kifejtetten, kevésbé megfoghatóan szépirodalmi is. Stílusai sajátosságainak, kifejezőeszközeinek a rendszere nem annyira zárt, mint más irányzatoké..., emiatt nehezebben körvonalazható, nehezebben tanulmányozható” (7—8).

Az első tanulmány AJTAY-HORVÁTH MAGDA munkája: „Virágélmény a szecessziós szépirodalmi stílusban” (19—43). A szerző meglehetősen széles háttérrel dolgozik (Ambrus Zoltán, Babits Mihály, Bródy Sándor, Csáth Géza, Czöbel Minka és még mások) műveire támaszkodva kimutatja,

hogy a magyar szecessziós irodalomban a virágélmény szervesen be van épülve: mint érzelmek metaforái, szimbólumai jelennek meg a virágok és mint természetleírások részei. A tanulmányban meglehetősen összekeveredik a szecesszióknak mint olyannak a nyelvi vizsgálata a jelenségnek gondolati-szemléleti mivoltával. Ez főképpen abban nyilvánul meg, hogy míg eleinte a *virág* névszóról tesz megállapításokat (21 kk.), később a virág fogalomként, szecessziós jelképként való használatát mutatja be. Egy helyütt az olvasható, hogy a *kehely* szó is 'virág' (26), ám egyik példája ennek ellentmond: „*Kelyhet* a virág tágra nyit...” (27). Ha a virágok, növények látványelemként való fölhasználásáról van szó, nem szükséges azokat szavakként tárgyalni a jelentésükkel, ellenben valamely virág, növény vagy növénytársulás (később az *erdő* is megjelenik) neve nyelvi elem gyanánt tárgyalható jelentésével és a jelentés esetleges elmozdításával. Ebben az esetben persze a (szótári) jelentéshez ragaszkodni lehet kiindulási alap gyanánt, s akkor nem zavarodik meg az olvasó a *kehely*-nek 'virág' és '<Virágban> a szirmok összessége, a párta ... által határolt, felül nyitott üreg' (ÉrtSz. *kehely* a.) és más jelentései miatt. Sajnálatos módon a rózsáról, liliomról, mákról és az egyebekről is ugyanilyen kettősséggel beszél a szerző. Vagy még így sem, hiszen a már említettem *erdő* kapcsán ez található: „...az erdő állandósága a változásban is a folytonosságot, az időtlen idő érzetét kelti: Nincs az erdőn tegnap, holnap | Mind egy csöndbe összeolvad, | Nagy hatalmas néma ének: Ezerhangú örök élet...” (41). Talán nem tévedés azt állítani, hogy az effélékben a dolgozatíró saját benyomásait mondja el. Máskor pedig a nyelvi kategóriáknak tulajdonít érthetetlen szerepkört: „Az életképtelenséget, az érzelmi elfáultságot az állapotra utaló melléknévi igenév fejezi ki a következő idézetben...”; „A *mintha* viszonyító szó, az *úgy tetszett* szerkezet a valószerűtlenség érzetét fokozzák” (39). Egy igenév, egy viszonyító szó és a többi mindössze olyan nyelvi elem, amely a megnyilatkozás vagy a szövegmondat nyelvi megformáltságának tehne jellegű eleme, minden más a kognícióra tartozik. — A téma egésze mellett érdeklődésre tarthat számot az O. Wilde-ra, Swinburne-re vonatkozó összevetés a motívumhasználat kapcsán. — A tanulmány szemléleti kidolgozatlansága együtt jár divatszavakkal és fölösleges idegen szavakkal (*alternatív, legkomplexebb, univerzális, precíz, intenzitás, legintenzívebb*), homályos kifejezésekkel (pl. *ritka és mesterkélt* [?] virágokról, másutt *ritka és keresett* virágokról szól, *ami-t használ amely* helyett). Itt említem meg, hogy a szakirodalmi hivatkozások kisebb pontatlanságoiktól és szokatlanságtól szeplősek, például az idézett mű lapszámái hiányoznak (17), a folyóiratoknak nincsen évfolyamszáma, csupán a folyó évi megjelenési száma (az viszont hol arab, hol római számmal szerepel) stb.

P. DOMBI ERZSÉBETÉ a második tanulmány: „Szecessziós stílus és barokk eszmény Prohászka írásművészetében” (44—64). A dolgozat írója a szecesszióról szóló irodalomban szereplő megállapítás nyomán jár, mely szerint a szecesszió párhuzamba állítható a gótikával, a manierizmussal, a barokkal, a rokokóval, sőt az expresszionizmussal és bizonyos absztrakt irányokkal (44). Prohászka Ottokár naplójának anyagára épül a dolgozat, amelynek szerzője a dekorativitásnak számos elemét tekinti át a Prohászka-napló stílusában, például „...a színek többnyire nem a külvilág reflexei, hanem a kontemplatív elmélyülés eredményei szimbolikus tartalommal: az éj királynéja aranyos ruhás, napsugár-diadémos nagyasszony..., a hit és a hűség a kékség színébe öltözködik, egybeölelve a tengert az égi magassággal..., a zöld a tavasz, a fiatalság szimbóluma..., az isteni fenség pedig bíborban s violában jelenik meg: »mint sarki fény, éjben bíboros-violás feleség«” (48). Ezt az esszé jellegű megoldást alkalmazza végig a szerző, nem csupán elkerülve az előző dolgozat buktatóit, hanem egyúttal hiteles képet is rajzolva. Bemutatja Prohászka stílusának motívikus elemeit (hegy, víz, tűz, szél, virág stb.) A szecessziós manír és a barokk pompa stilizációjának összeépítésére is mutat példát a tanulmány, amely kitér bizonyos mondatszerkesztési tulajdonságokra is, alakzati elemek használatára (halmozás) és egyebekre. Összefoglalva elmondja, hogy a Prohászka gondolkodását átszövő barokk eszme számos (meg)fogalmazási tulajdonságban jelentkezik, mégis az „íz-ig-vérig szecessziós stílus” jellemzi.

A kiadvány harmadik tanulmánya JENEI TERÉZÉ: „Indázó mondatok Babits Mihály Halálfiái című regényében” (65—83). A szerző úgy véli, a „...mondattan a stilisztika legfontosabb területe, mely [o: ami] azzal magyarázható, hogy minden nyelvi eszköz csak a mondatban funkcionál” (65). Inkább nyilvánvaló: minden nyelvi eszköz valamely szöveg része, s mindig a szövegben van a nyelvi elemeknek stílárius hatása, amely hatás „...a jellevő számára a kontextusra vonatkozó járulékos információként jelentkezik, magában a szövegben pedig bizonyos elemek előfordulási gyakoriságának, illetve valószínűségének más, hasonló kontextusú szövegek (illetve egy empirikusan megállapított kontextuális norma) gyakorisági értékeihez viszonyított arányaiban” (PÉTER MIHÁLY, *Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról*: ÁNYT. 12. 1978. 223). JENEI TERÉZ a bevezető mondatok után sem tekint ki a szöveg kérdésére, sem arra, hogy elemzésében miként értelmezi a mondatot mint olyat. Az indázó, kigyózó, hullámzó szecessziós mondatfajtákat — az ostorcspásstílus, a galandferegstílus, a styl spiral, a Wellenstil és a hasonló nyelvi-mondattani megfelelőiként — végül is, ha nem tévedek, rendszermondatok gyanánt elemzi. Az egyes mondatok elemzéseiben szól a „beszéd szintjén” álló főmondatokról (70, 78) meg az azok alatti szintről, ám nyoma sincs a megnyilatkozás, a rendszermondat és a szövegmondat fogalmi alapján álló vizsgálatnak. Ilyeténképpen azután a szecessziós szövegmondat-alakítás egyébiránt tanulságos példáinak elemzése zömében a kutató előzetes tudásának és érzelmi-stilárius benyomásainak igazolása lesz: „A nyolc tagmondatos periódusban mindössze kétszer lépnek mellékmondatok ... a beszéd szintje alá. A lassan indázó tagmondatok áradását kisebb »csavarásokkal« szakítja meg [Babits]” (71), és: „...az indázó szerkezetet szemantikailag a »hullámzás« fogalomkörébe tartozó szavak is erősítik: *ingásától, kigyózott, irizált, imbolyogtak*” (uo.). A mondatelemzések némely ábrázolása a mondatstilisztikai elemzés igazodáspont-nélkülisége ellenére is láttatja, hogy van jögalapja a vizsgálatnak.

Hasonlóképpen ez, tehát a szövegmondat-vizsgálat fontossága mutatkozik meg KEMÉNY GÁBOR dolgozatában: „A »szecessziós« Krúdy” (84—7). Ugyan KEMÉNY GÁBOR sem foglalkozik a szövegmondat fogalmával és a rendszermondati elemzéssel kapcsolatos kérdésekkel, nála a mintául kiválasztott Krúdy-szövegmetsetről kiderül, hogy „három félig-meddig önálló mondat” még hozzátartozik az előző huszonöt tagmondatos részhez (90). S ami még fontosabb: a szövegmetset nyelvi képi (szokásosan mondva: szóképi) fölépítése nem csupán a szöveghelyre jellemző, hanem az ún. szövegháttérre is (88), sőt a szövegháttér „Krúdy stílusának, sőt egész szövegalkotási módjának egyik döntő mozzanata” (92). A tanulmányíró kitér a kontextusra vonatkozó járulékos információként jelentkező, a szöveg(ekben) meglevő bizonyos elemek előfordulási gyakoriságának vizsgálatára is, a *hajó*, a *gőzhajó* szó (és motívum) Krúdy-használatára, s így valóban — együtt a kortárs írók mondatstruktúráira vonatkozó utalásokkal — bizonyítani tudja, hogy Krúdy csupán némi megszorítással mondható szecessziós stílusú írónak, legfeljebb szecessziós stílusúnak is mondható, hiszen a stílusjegyek, amelyek alapján több kutató a szecessziót megtalálja a XX. század első harmadában, voltaképpen mindenkinél megvannak: „...talán Ady — egy bizonyos korszakában — és Kaffka Margit mutatja a legtisztábban a szecessziós életszemléletnek és stílusnak a jegyeit” (95). E megállapítását további anyaggyűjtés és -feldolgozás előtt csupán ötletnek és munkahipotézisnek mondja KEMÉNY GÁBOR, ám úgy lehet: igazá van. Az ugyanebből az időszakból való Füst Milán-líra nyelvhasználatára gondolva is számos, ún. szecessziós jegyet sorolhatni, a képalkotásban, a színészhasználatában (l. BÜKY LÁSZLÓ: *Nyr.* 1979: 43; a szövegmondat-építésében, vö. BÜKY, *Egy vers szóhasználati háttere — Füst Milán: Szellemelek utcája. Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2000. 21, 33, 81; 85, 101 skk.*; a vers szövegmondatainak szintaktikai leírásai).

A kötet ötödik tanulmánya, MOLNÁR JUDIT írása — „Szecessziós stílusjegyek Herczeg Ferenc elbeszéléseiben” (98—121) — a dekorativitást mint a szecesszió lényegét a díszítőmotívumok alapján kívánja vizsgálni: „...a díszítő motívumok tartalma szerint négy jelentéskör különíthető el: érzelmi érzetek, illúzió és álom, művészet és szépség, valamint a természet motívumköre” (98). Ezeket a motívumokat mutatja be bő idézetekkel a szerző, bár voltaképpen nem is mindig motívumokról van szó. Megfigyelése szerint Herczeg Ferenc tartózkodik a szecesszió oly gyakori

virágmotívumától, „...illetőleg félreérthetlenné teszi, a virág is csak amolyan játékszer a nők szerelmi szövevényében” (113). Az e megállapításhoz tartozó példa szövegmetSZETE így kezdődik: „A gróf kabátján egy gardénia virított és a báróné már több ízben elég világos célzásokat tett a virágra...” A virág végül egy nő kebelére kerül, s a báróné ebből következtet a nőnek (aki talán vetélytársa) a gróf iránti szerelmére. Nos: a grófok akkortájt akként hordták kabátjukon a virágokat, amiként a társadalmi illem- és divatszokás előírta, s a hölgyek ennek megfelelően foglalkoztak e virágokkal, tehát a szecessziós virágkultusz irodalmi műben való meglétének vagy meg nem létének taglalása itt és most nem célszerű, hiszen a korjelenségről van szó (amely egyébként lehet éppen szecesszív).

MÓZES HUBA írta a kötet hatodik dolgozatát: „Szecessziós sajtáságok Ady Endre verselésében” címmel (122—7). Ady verselésének sorfajtaí, a sorfajtaí és versszakok fölépítési technikái az ismétléstechnika és a szerkezetindáztatás azok a jellemzők, amelyek alapján MÓZES Huba nemcsak rá tud mutatni a költő verselésének szecessziós voltára, hanem el is tudja hitetni azt az olvasóval.

MURVAI OLGA „Szecesszió — állókép vagy mozgókép?” című tanulmánya (148—67) Krúdy-, Gulácsy- és Babits- szövegdarabokat elemezve szövegnyelvészeti eljárásokkal vizsgálódik. A cseppben a tengert láttató módszere szöveggrammatikai, -szemantikai és -pragmatikai, s ennek némi hátránya, hogy a kis szövegmetSZETEK sokféle szempontból való elemzése némi merevséget ad a vizsgálatnak, s így a következtetéseknek is. Például az anaforás és kataforás szövegelemek vizsgálatából arra jut, hogy a szecessziós (mint mondja:) állóképhez a katafora társítható, az impresszionista ún. mozgóképhez katafora is, anafora is. Nos: mivel minden szöveget a benne lévő információk közlésrendje épít fel, tehát az aktuális tagolás adja meg a szöveg alapépítményét, amihez képest minden másodlagos jelenség, így a forikus elemek használata is. Egyébként a tanulmányban mintha összekeveredne az aktuális tagolás fogalma a mondategységek közötti viszonytal; a konnector szerepkörű szavak közül a *mint*-nek tulajdonít meglepő fontosságot a szerző stb., mindez megint azt jelzi, az egyes szövegnyelvészeti kategóriákat némileg a szövegegészről elszakadva látja. Más-képp szólva: az az elismerésre méltó igyekezet, amellyel számos szövegnyelvészeti kérdéskört egybefogva — szöveggrammatika, -szemantika, -pragmatika, külső kontextus, szövegvilágkép, relátum stb. — vizsgálódik, nem feltétlenül jó módszertani eljárás, minthogy a tudományosságban használatos kategóriák (mint a természettudományokban a műszerek) határozzák meg a vizsgálatot és az eredményt is. Némelykor a kutatónak kell műszert barkácsolnia ... s így nagyobb lesz lehetősége valamilyen új jelenség leírására, fölfedezésére. Ekkor is ellenőrizhető a vizsgálati módja, ellenőrizhető a kutatás (mondjuk: hasonló műszerekkel) akár meg is ismételhető, amint erre MURVAI OLGA is utal.

A nyolcadik tanulmány OLÁH ÖRSI TIBOR tollából való: „Asbóth János Álmodója című regényének stilisztikai helye a magyar irodalomban” (168—89). A szerző elhelyezi Asbóthot az ún. fölösleges nemzedék írói közé, majd (a kötetben immár szokásos) mondattani megállapítások révén az induló szecesszió első alakjának nevezi — egyébként eléggé megszerkesztetlen tanulmányában. A mondattani vizsgálataiban nemcsak a szövegmondat-szemlélet hiányzik (mint a kötetben másutt is), hanem némelykor a grammatikai kategóriák sem pontosak („felkiáltó modalitású mondatok”, „egyszerű vagy egyszerű bővített mondatok” 175), a színhasználat kapcsán a szint jelentő szavak mellett, olyanokról is szól, amelyek „szint rejtenek magukban” (182), ráadásul ezeket szinesztéziában véli látni („tündöklő erő” stb.).

RÓNAI CSILLA „A szecesszió stílári sajtáságai Gozsdu Elek Anna-leveleiben” (190—220) a következő dolgozat, amely sorra veszi a díszítő motívumokat, az érzéki érzeteket, az illúzió és a sejtelmesség, a művészi szépség, a természet megjelenítését a vizsgált anyagban. Majd a díszítő stilizációról ír, az indázó mondat- és szövegszerkezetekről, nem feledkezve meg Gozsdu szecessziós stílusának egyéni jellemzőiről sem.

STÁJER LAURA „Szecessziós sajtáságok Babits Mihály A második ének” című drámájában című munkája a kötet tizedik dolgozata (224—63). A dolgozatiró „elméleti alapjául ... textológiai drámaszemiotika alapvetésű szecessziós drámamodell” (225) szolgál, amelyet maga dolgozott ki. Azt is olvashatjuk, hogy a szecessziós drámaszövegeknek „egyszerűsített, idealizált, elvonatkoz-

tatással és általánosítással kidolgozott elméleti modellje nem más, mint egy kód, amely előírja valamely szöveg (!) drámába való szerveződésének módját [és egyebeket]” (i. h.) — ami meglehetősen furcsa, hiszen ha már létezik egy szöveg, annak már senki és semmi nem írhatja elő a drámába való szerveződés módját. A bevezetőben a szerző további fejtegetéseiből megtudjuk: „A szecessziós kód az irodalmi műalkotásban a stilizálás szervezőelvében érvényesül. A stilizálás egyrészt a műegész formaelemeinek a szervezőelve, a szemantikai szervezőelv... Másrészt a stilizálás a szövegszervező elv is, amelynek strukturális és szemantikai jellegű sajátosságai vannak. [Új bek.] A stilizációs szervezőelvének hatékonyságát növeli a dekorativitás és az indázás is” (224—5). Talán mutatják ezek az idézetek, hogy az elméleti megalapozás (némileg csinálmányos műnyelven) végül is ugyanolyan vizsgálni való jelenség(ek)hez jut, mint az illetén felvezetés nélküli tanulmányok. S valóban, a szerző a mű címétől a dráma szerzői utasításaiig, a szereplő személyiségétől a dráma-cselekményig számos jelenséget tekint át, s mintha jobban a babitsi szöveg vezetné, mint valamely előzetes, spekulatív megfontolás.

szabó ZOLTÁN, a kötet szerkesztője a tizenegyedik tanulmány szerzője: „Az indázás stílusformái” (264—82). szabó ZOLTÁN először az összművészeti háttér bemutatásával írja le a szecessziós indázást mint stílusformát, majd több évtizedes, a szecessziós stílusra vonatkozó vizsgálatai alapján (ezeket l. Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Szerk. PÉNTÉK JÁNOS. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Nyelv és Kultúra Tanszék, Cluj-Napoca, 1997. 453—65 és a jelen kötet szakirodalmi jegyzékeiben) különíti el az indázás három nyelvi formáját: az indázásra utaló szavaknak, a hullámzó mozgásokat tartalmazó jeleneteknek és az indázó mondat- és szövegszerkezeteknek csoportját. Rámutat a manierizmussal, a barokkal, a rokokóval és egyebek közt a posztmodernnel való rokonságra.

A kötetet SZÜCSNÉ TURÓCZY ZSUZSANNA dolgozata zárja: „A szecesszió főbb stiláris sajátosságai Kaffka Margit prózájában” (283—304). A tanulmányíró ugyancsak a díszítőmotívumok, a stilizáció, az indázó szerkezetek és a többi bemutatását adja. A dolgozat némely helyén öncélú a szakirodalom idézése, a fogalmazásmód is fésületelen („negatív dokumentumot képvisel”; „értékszintje nem pályaszakaszhoz kötött” stb.) Kaffka egyéni stílusának impresszionizmusa, szimbolizmusa mellett egyik jellemző vonulata a szecesszió; vö. fentebb a KEMÉNY GÁBOR tanulmányából idézett, Kaffkára vonatkozó résszel.

A tanulmányok sora nyilvánvalóvá teszi, hogy a szecesszió stílussajátosságai és kifejezési rendszere meglehetősen sok jelenségben nyilvánulhat meg. A más stílusokkal való rokonságok, az átfedések észrevétele és föltárása a kötet érdeme. A kötet egésze segíti a magyar szépirodalmi szecesszió tüzetesebb megismerését, illetőleg ösztönzést ad a további kutatásokhoz.

BÜKY LÁSZLÓ

A. Jászó Anna, Csak az ember olvas — Az olvasás tanítása és lélektana

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XX. Tinta Kiadó, Budapest, 2003. 188 lap

Az olvasástanítás pedagógiáját, pszichológiáját és tudománytörténetét feldolgozó tanulmánygyűjtemény megjelenése időszerűbb, mint valaha. A közelmúltban látott napvilágot annak a nemzetközi felmérésnek az eredménye, amely hazai diákjaink szövegértését vizsgálta. Köztudott, hogy lesújtó kép rajzolódott ki a magyarországi mutatók alapján. Bár az okok sokfélék, az olvasási készség meghatározó szerepe nyilvánvaló. Ennek fényében különös figyelemmel érdemes elmélyednünk egy nemzetközi kitekintéssel is rendelkező magyar nyelvész szintetizáló elemzéseiben. Azért

is érdekes ez a kötet, mert a szerzőnek az elmúlt másfél évtizedben megjelent, e témába tartozó publikációit tartalmazza, így kellő rálátással most már bátran kijelenthetjük, hogy a korábbi megállapítások helyénvalóak voltak, sokszor ma is érvényesek, és a sorozatos figyelmeztetések előrevetítették a mai problematikus helyzetet. Csak sajnálhatjuk, hogy a tudomány, az alkalmazott nyelvészet nem tudta idejében segíteni a közoktatást, a gyakorlatot, és így a leirtaknak éppúgy nem volt meg a kellő foganatjuk, mint a tanítók, tanárok folyamatos észrevételeinek. A megoldás azonban cseppet sem egyszerű: mindenféle értelemben korszakváltás történt az elmúlt évtizedben iskolai, módszertani, társadalmi szinten, de számunkra most az a leglényegesebb, hogy az olvasás helye, szerepe is teljesen átértékelődött a korábbi évtizedekhez képest, ráadásul olyan rövid idő alatt, hogy arra igen nehéz adekvát és gyors választ adnia az oktatásügynek. A helyzetelemzéshez, a tudományosan megalapozott válasz megadásához járul hozzá a kötet, amely jó kiegészítése s mintegy folytatása a JÁSZÓ ANNA szerkesztésében korábban megjelent „A magyar olvasástanítás története” című munkának (ismertetését l. ZIMÁNYI: MNy. 2002: 360—2).

A 23 tanulmányt tartalmazó könyv ugyan nem oszlik fejezetekre, de a tematikai összetartozás révén rokoníthatók az egyes írások, és ívet ad a szerkesztésnek az időbeliség: a múlt tanulásaiból kiindulva, a jelen helyzetet elemezve eljutunk a jövőig: Hogyan tovább a harmadik évezredben? — hangzik a bátor kérdés az utolsó tanulmány élén. De mielőtt erre válaszolnánk, összefoglalóan tekintsük át az előzményeket. Az említett átfedések, tartalmi összefüggések miatt nem mechanikusan, írásról írásra haladunk, hanem átfogóan, a főbb tárgyköröket, a csomópontokat érintve. Mindenekelőtt a címről (Csak az ember olvas) annyit, hogy Márai Sándornak az olvasásról szóló és a kötet hátsó borítóján közölt gondolatcsokrából való idézet.

Az olvasástanítás kulcskérdése a nyelvi és a fonológiai tudatosság (language and phonological awareness) megléte vagy hiánya, különösen az előkészítő szakaszban. Erre vezethető vissza a két különböző módszernek a szembenállása: a globális, másképpen az úgynevezett egészszó-módszer és hang—betű megfeleltetésen nyugvó analízáló módszeré. Az előbbi első nagy kritikusa BLOOMFIELD 1942-ben (14 — zárójelben a kötetre utaló oldalszámok), őt követte FLESCHE, akinek szenvedélyes hangú könyve nyomán indultak meg a nagy vizsgálatok a hatvanas években, melyek a fonetikus módszer előnyeit igazolták (15, 168—9). A norvég ALFRED LIE a fonológiai tudatosság, valamint az olvasási készség és a helyesírás viszonyát kutatta a nyolcvanas évek elején. Kísérletei ismételten bebizonyították, hogy a következetes analízálás segítette mind a szegmentálást (szótagokra bontást), mind a szintézist (összeolvasást), és a helyesírási készségre is jótékony hatással volt (10—1). Hasonló eredményre jutott a svéd INGVAR LUNDBERG is (178). Az amerikai és a magyarországi gyakorlat érdekes összevetéséből kiderül, hogy a globális módszer az angol nyelvterületen sem vált be (53—5, 59—64, 66). A hazai tapasztalatok is azt mutatják, hogy a két, egymást kiegészítő műveletet, az analízist és a szintézist párhuzamosan kell végezni, és optimális hosszúságú analízáló szakaszra feltétlenül szükség van. Mégis 1978-ban nálunk olyan — azóta már egyébként többnyire átalakított, javított vagy visszavont — globális, szóképes olvasástanítási módszereket vezettek be, amelyek nem hoztak megfelelő eredményt, ráadásul akadályozták a helyesírási készség fejlődését (42). A szótagolás elhagyása egyrészt pszicholingvisztikai szempontból, másrészt a magyar nyelv szerkezeti sajátosságai miatt kártékony (49—52, 169—71). Mindezek következtében ott tartunk, ahol az USA a harmincas években — állapította meg JÁSZÓ ANNA jó másfél évtizeddel ezelőtt (55).

A kiutat keresve a szerző azt ajánlja, hogy értelmezzük újra az olvasástanítást a l a p p e l v e i t. Az első helyre a kiegyensúlyozottság (balanced instruction) kerül, többek között a részegész viszonyával (ezen belül egyrészt a szöveg, a mondat, a szó, másrészt a szótag, a hang és a betű egyensúlya), majd ezt követi a szövegértés és a hibátlan dekódolás egyensúlya, az olvasás és az írás párhuzamossága, a beszéden és a vizualitáson alapuló tevékenységformák egyensúlya, a spontán beszéd és a nyelvi tudatosság arányos fejlesztése, valamint még számos egyéb tényező (45—6). A kiegyensúlyozottságon kívül meg kell említeni még a kreativitás elvét, újra kell gondolni az analógia

fogalmát és a mintakövetés szerepét (47—8, 70). Azt, hogy miképpen valósíthatók meg ezek az elvek, az Integrált magyar nyelvi és irodalmi program olvasástanítási eljárásaival szemlélteti a szerző, aki egyben a program kidolgozója is (72—6). Szorosan kapcsolódik az eddigiekhez hazai pedagógiánk egyik fő gondja, a *d i s z l e x i a* kérdése és megítélése, ami ugyancsak visszatérően jelentkezik a gyűjteményes kötetben (11—2, 15—6, 56—8, 156, 173).

Ugyancsak kulcskérdés a *s z ö v e g é r t ő o l v a s á s*, melynek technikáját, készségrendszerét, háttérismereteit és metodikáját jól összefoglaló tanulmány (154—66) mellett a fejlesztést célzó hasznos gyakorlatokat is találunk „Irodalmi nyelvünk tanítása az ezredfordulón” címmel, amelyek a középiskolai tananyagra épülnek (122—33). A pragmatika (101—9) és a szemantikai relativizmus (117—21) főbb elemeivel külön dolgozatok foglalkoznak. Az utóbbi elmélet van a mögött a szövegértelmezési irányzat mögött, amelyet *reader response/olvasói válasz* terminussal illetnek (110—6). A számos problémát feltáró helyzetértékelés után az olvasástanítás jövőjét firtató elemzés (167—79) végkicsengése mégis optimista: másfél évtized múlva talán jobbakké lesznek a vizsgálatok mutatói, hiszen a tévé és a videó romboló hatása az eddiginél rosszabb már nem is lehet, az internettel pedig remélhetőleg megtanulunk együtt élni (179).

Az olvasástanítás módszertanát és lélektanát feldolgozó tanulmányok ebben a terjedelemben természetesen nem törekedhetnek a teljességre. Mégis jól összegezik a problematikus pontokat, és a hazai helyzet mellett felvázolt nemzetközi kitekintés megalapozott és korszerű háttérrel ad a tárgyalatnak. A gazdag hivatkozási apparátusnak köszönhetően a témában elmélyedni kívánó szakemberek megtalálhatják az egyes kérdések bővebb kifejtését, az itt felhasznált forrásműveket. Amikor a szerző bemutatja a különféle tudományos nézeteket, mindvégig értékeli, hangot ad állásfoglalásának, de úgy, hogy érezzük határozott elkötelezettségét az anyanyelvi nevelés módszertanának jobbitásáért.

ZIMÁNYI ÁRPÁD

KÜLÖNFÉLÉK

Meddig él az Értelmező Szótár?

Éva:

Hadd lássam én is, e sok újulásban

Nem lankad-é el, nem veszít-e bájam?

(Madách: Az ember tragédiája, III. szín)

Egy 2003. áprilisában tartott tanácskozáson hangzott el: az ötven éve született, mára elavult Értelmező Szótár megújítására van szükség (Magyar Nemzet 2003. április 8. 14).

Több mint fél évszázaddal ezelőtt, 1949-ben kezdődtek az előmunkálatok a CzF., Ballagi, Balassa nyomában egy korszerű, a XX. század igényeit kielégítő szótár megalkotására. A szervezés, irányítás a nagy szótárírói tapasztalatokkal rendelkező Országgh László feladata lett, ő pedig — az eredmény ismeretében megállapítható — nagyszerű alkotógárdát toborzott maga köré: Balázs János, Bíró Izabella, Elekfi László, Kelemen József, Kovalovszky Miklós, Martinkó András, O. Nagy Gábor és a többiek; a „belső”, a „technikai” munkatársak névsora ma már része a magyar nyelvstudomány XX. századi történetének. A szócikkek lektorai között Gáldi László, Hadrovics László, Zolnai Béla mellett Áprily Lajos, Nagy Lajos, Örkény István neve is olvasható az I. kötet „Bevezető”-jében. És a többiek: Galamb Sándor, Csernyánszky Mária vagy Prohászka Lajos... és még számos kiváló szakember; ez már művelődés- és társadalomtörténet is.

A szótár készülését nagy várakozás és figyelem kísérte. Az 1952. november 14—16. között tartott szegedi, II. Országos Nyelvészkonferencián Illyés Gyula tréfás fenyegetéssel sürgette a nyelv-

vészeket: „...hogyha ők nem, hát majd megcsináljuk mi, írók.” (MNyTK. 83¹. 172). Ugyanitt, a szegedi kongresszuson LŐRINCZE LAJOS a nyelvtudományi munkák ismertetésekor még arról szólt, hogy: „...a magyar ÉrtSz. elkészítésének három éve folyó munkálatai rövidesen a befejezés stádiumába jutnak. A jelenlegi tervek szerint a szótár az ötéves terv utolsó évében, 1954-ben jelenik meg, két kötetben, mintegy 2000 lapon” (de már a kiadvány lapalji jegyzete utal rá: „Ezt a határidőt — az eltelt időben — sajnos — módosítani kellett” (i. m. 190/490).

Hüvösen tárgyilagos hozzászólásában ORSZÁGH LÁSZLÓ a szótár körül elvégzendő legfontosabb feladatokat sorolta fel: „...az ÉrtSz. töle telhetően igyekszik a szókincs fejlődésével lépést tartani, az eszközök és értékek változását felderíteni, lemérni és rögzíteni legalább az 1954-es év helyzetének megfelelően.” — Ez a törekvés a címszóanyag összeválogatásában jelentkezik. „A szójelentések meghatározásában és elválasztásában állandó probléma a tárgyi ismeretanyagot közlő lexikon és a filológiai, nyelvi szempontot alapul vevő magyarázó szótár szempontjainak elválasztása, továbbá a szójelentések helyes sorrendjének elvileg is, de esetről-esetre való tisztázása is... A szójelentések és a szóhasználat világos és plasztikus szemléltetéséhez jó példákat és irodalmi idézeteket kellett találni” (i. m. 216/516).

Annak idején — a sürgető, türelmetlen várakozással szemben — Országh józanul, a megoldásra váró kérdésekkel számolva mérte fel az elvégzendő teendőket; s amikor néhány év késéssel, 1959-ben az első kötet kikerült a nyomdából, meg lehetett állapítani: a szerkesztőknek a korábban megfogalmazott elvekhez igazodva sikerült a nagy művet megalkotniuk. Mindezt az I. kötet „Tájékoztató”-ja, majd összegzésül „A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában” című tanulmánygyűjtemény (NytudÉrt. 36., szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ. 1962.) ismertette.

A szótár mintegy hatvanezer önálló szócikkben — a gondosan összeállított és ellenőrzött Címszójegyzék alapján — utalószókkal kiegészítve, a magyar irodalmi és köznyelv törzsállományát foglalja magában az egyes címszókra vonatkozó legfontosabb tudnivalókkal. Ezek: a logikusan megalkotott és kidolgozott értelmezés példákkal és irodalmi idézetekkel, szóláshasonlatokkal, összetételekkel.

Elsősorban a szótári munkálatok során, a XX. század közepén élő köznyelv szavainak feldolgozására törekedtek, míg a peremszókincsbe tartozó (régies, tájnyelvi, szaknyelvi) elemek szótározását korlátok közé szorították. Nem mellőzte teljesen, de hasonlóképpen járt el a szerkesztőség az idegen és a kifogásolható szavak vonatkozásában is. A szócikkek zárt rendszert alkotnak, szorosan összefüggnek egymással.

Mit jelent ez a zárt rendszer? Ez érvényesül a szótár egészében; megfigyelhető a szócikkek azonos szerkezeti felépítésében, az utaló jellegű, egyszavas szinonimákkal történő értelmezésekben (a bővebb, részletesebb értelmezés az értelmező szó önálló szócikkében található), de főként a részletező, körülíró értelmezésekben, meghatározásokban, mert itt, ezen a ponton jut érvényre a szótár legfontosabb elve: „A címszavak értelmezésében a lehetőség szerint csak olyan szavak szerepelnek, amelyek az ÉrtSz.-ban vagy önálló címszavak, tehát a maguk helyén értelmezve vannak, vagy olyan, a szócikk végén felsorolt származékok vagy összetételek, amelyek nem szorulnak értelmezésre. A vezető szempont mindvégig az volt, hogy a szótár ismeretlent csak ismerttel, vagyis a maga helyén megmagyarázott szóval határozzon meg... Sok esetben nehéz volt ennek az elvnek a következetes alkalmazása, mégis helytelen lett volna lemondani róla” (NytudÉrt. 36. 68—9).

A szemléltetésre — a vonatok mellett — szabad példákat, azaz a szótár szerkesztőitől alkotott szókapcsolatokat és példamondatokat is közöl az ÉrtSz. (Ez utóbbiak „művésze” volt Kovalovszky Miklós.) A szók jelentését és mondatbeli használatát frazeológiával és írói-költői idézetekkel is megvilágították (i. m. 95).

¹ Ez az I. OK. IV. 3. számának különnyomata (300—541. lapig). Bár az MNyTK. 83. sz. lapszámozása 1-gyel kezdődik, az I. OK. tartalomjegyzékének számozását nem javították át.

A vizsgált szóállomány a mai (értsd: XX. század közepi!) művelt ember aktív szókinsésén túl számos olyan elavult (régies, elavulóban lévő) szót és szójelentést is tartalmaz, amely már nem is él a társalgási nyelvben, de szerves része a sok tekintetben konzervatívabb irodalmi nyelvnek. Ezeket a régies szavakat a szótár elsősorban olyan irodalmi példákkal szemlélteti, amelyek abban a korban keletkeztek, amikor még azok az élő nyelv elemei voltak.

Rendszeresen 76 szerző műveiből hoznak idézeteket, legtöbbit a XIX. századi klasszikusaink műveiből és a XX. század legnagyobb költőitől és íróitól. Hogy hozzájuk viszonyítva kisebb jelentőségű írók és költők alkotásaiból is közöl idézeteket a szótár, annak „az az oka, hogy több író nyelvhasználatát tekintve véve egyetemesebb képet adhatott a magyar irodalmi nyelvről” (i. m. 111). „Idézett szerzőink között ugyanis nem szerepel egyetlen élő író vagy költő sem, minthogy művüket még nem lehet lezártnak, nyelvhasználatuk megítélését pedig véglegesnek tekintünk.” (I. h. — A kézirati anyagot nem csupán szaklektorok nézték át, de több száz szócikket „illetékesek a marxista-leninista ideológia szempontjából is megbíráltak” az Akadémia II. osztályának megbízásából (i. m. 124).

Az ÉrtSz. hét kötete maga a huszadik század derekán rögzített, megörökített magyar irodalmi és köznyelv: szóállományával, a zárt *ë* ejtésének jelölésével is; az értelmezésekhez kapcsolódó szabad példákkal, irodalmi idézetekkel; a kor(szak)hoz fűződő ideológiai kívánalmakhoz igazodva is; — bár nem teljes és korántsem hibátlan alkotás. Zárt rendszer, a belső összefüggések hálózatával; minden önkényes változtatás: szócikkek elhagyása vagy beiktatása, az értelmezések átalakítása, módosítása nem történhet meg az összhang megbontása, az *e g é s z* sérelme nélkül.

Magam 1957 tavaszán Bárcki Géza javaslatára kerültem a szótár munkatársainak sorába. Feladatom az irodalmi idézetek gondozása, helyesírási egységesítése volt. Rendszeresen hallgathattam Balázs János, Kelemen József, Kovalovszky Miklós minden finom stílusármalatot számba vevő beszélgetéseit, vitáit.

1959-ben, az első kötet megjelenésekor Illés Endre éles hangú cikket írt a Népszabadságba; ez később „Herczeg Ferenc halhatatlansága” címmel egy esszékötetbe is bekerült (Gellérthegyi éjszakák. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1965. 398—401). „Bírálni Herczeg Ferencet már nem kell. De emlékét ápolni, utóéletét meghosszabbítani — oktalanság. — Pedig ezt teszi egy nagy gonddal írt és szerkesztett, nagyon fontos kiadványunk — az új Értelmező Szótár. Ezt a ballépést egy igen előkelő testület, a Nyelvtudományi Intézet hagyja jóvá” (i. m. 398). „Herczeg Ferenc nyugodjék békében. Herczeget nem akarja bírálni már senki. De bevonultatni őt új Értelmező Szótárunkba fölösleges volt... Herczeget nem vádolhatjuk, nem ő tolakodott be az Értelmező Szótárba...” (i. m. 399). „Meddig él egy Értelmező Szótár? A CzF. már százéves. És még fog élni jó néhány évtizedet. Az új szótár sem adja alább, úgy gondolom, kétszáz évnél. Kétszáz éves halhatatlanságot biztosítottunk Herczeg Ferenc süket mondatainak” (i. m. 401). Az éles hangú, kíméletlen írás érdemben nem méltatja az ÉrtSz.-t; néhány dicséret szava: *nagy gonddal írt és szerkesztett, nagyon fontos*, csupán az ellentét hangsúlyozására íródott; ez a szerkesztők „ballépése”: hogyan kerülhetett Herczeg Ferenc az ÉrtSz.-ba?

Az újságcikk megjelenése után Kelemen Józseftől tudtam meg, hogy Bárcki Géza javaslatára került Herczeg a szótárban idézett írók sorába, mivel Bárcki véleménye szerint — és ezzel a szerkesztőség is egyetértett — a XX. század első felében sokaktól kedvelt író, publicista és színpadi szerző volt, akinek művei jól szemléltetik a korabeli társalgási nyelvet. De vajon miért fordult el-lene ilyen indulatosan Illés Endre? 1959-ben Herczeg egy letűnt korszak képviselője, a feledésre ítélt írók közé tartozott; Illés Endre pedig a Szépirodalmi Könyvkiadó nagyhatalmú vezetője volt. De vajon elfelejtette-e addigra, hogy annakidején Herczeg „szépirodalmi, művészeti és társadalmi képes hetilapja”, az Uj Idők (így, rövid u-val) is egyengette az ő irodalmi pályáját? Ennek a lapnak az 1926-os évfolyamában jelent meg „Orvosságok” című (meglehetősen gyengécske) novellája (II. félév, 96—7). Majd ugyanebben az évfolyamban R. M. 1926 jelisével „A szerkesztő üzenetei” rovatban olvasható: „I. E. szigorló orvos. Budapesten él. Regénye, könyve eddig nem jelent meg.

Elbeszéléseit budapesti napilapok közlik” (i. m. 257). Talán ez a néhány adat hozzásegít a lélektani rejtély megfejtéséhez.

Váljék valóra — nyilván szándéka ellenére — Illés Endre epés jóslata: éljen az Értelmező Szótár — még ha „teljesen elavult” is — legalább kétszáz évig; lapjain őrizve az elmúlt, letűnt XX. századot. A XXI. század pedig alkossa meg — korszerű szemlélettel, korszerű eszközökkel és legalább olyan munkatársakkal — a maga új értelmező szótárát, de lehetőleg ne bolygassa meg a régi egységét.

HORVÁTH MÁRIA

Gondolatok a Magyar értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadásához*

Nyelvünk új szótára (ÉKsz.²) régen várt, örvendetes eseményt jelent nemcsak a nyelvtudomány, hanem a nemzeti művelődés számára is. Mint ilyen fontos művet számos recenzió fog részletesen ismertetni és értékelni. Ezt a tevékenységet magam is érdeklődéssel fogom olvasni, e cikkben csak szemelvényes észrevételeimet írom le abban a reményben, hogy a szótár újabb kiadásának szerkesztésekor hasznosíthatják. Teszem ezt még „A magyar nyelv értelmező szótára”-nak szerkesztésében szerzett (1956—1962) tapasztalataimra építve. Hangsúlyozom azonban, kritikámat, kifogásaimat csupán megvitatásra terjesztem elő, a kötet tudományos és gyakorlati értékét teljeséggel elismerem. Mondandómat témák szerint csoportosítva fejtem ki.

1. **Szóalakváltozások.** — A többalakú címszavakra nincs magyarázat, nem úgy, mint az ÉrtSz.-ban, ahol a szócikk elején utalás van a változatokra, az ÉKsz.¹ szintén nem közöl változatokat, ám példáiban csak a címszóval megegyező alakokat adja meg, tehát a főnevek alanyesetét, az igék jelentő mód jelen idő egyes szám harmadik személyét. Az új szótárban viszont gyakori a példák között a címszótól eltérő alak, így például az *út* címszó alatt az *utat tör* szóolás, az *eszik* ige alatt a *nem kér enni* példa. És persze hiába keresnők a *szép* melléknév középfokú *szebb* vagy a *bokor* főnév tárgyi *bokrot* alakját, márpedig mindez fontos tájékoztató az átlag olvasónak. Ezen vagy az ÉrtSz. megoldásával lehetne segíteni, vagy az „Igei minták” és „Névszói minták” táblázatához (XVII—XX) hasonló töváltózási táblázat megszerkesztésével, és az egyes változó alakú címszavak után (a gyakorisági mutatók mellett?) a megfelelő típus jelzésével. Ez persze megnövelné a szótár terjedelmét, de hasznossága kétségtelen. Én magam ezt a jelzésrendszert fontosabbnak tartom, mint a címszavak gyakorisági sorrendjének jelzését, habár ez sem érdektelen.

2. **Kiejtés.** — A *dűh* pongyola ejtése *dűch*, a *rüh* szó helyes *rű* ejtését is jelezni kellene. | *hja* és *hjaja*: gyakran csak *ja* és *jaja* hallatszik, a *h* pedig inkább *ch*-nak hangzik. | *hogy volt* értelmezésében a „Hogy volt!” kiejtése *vót*. | *knesszet* rövid *sz-szel* hangzik. | *koperáció*, *koordinál*: minthogy terjed a *koperáció*, főleg a *kordinál* ejtismód, erre föl kell hívni a figyelmet *o-o* jelzéssel. | *numerus*: hallatszik *sz* ejtésben is. | *pech*: népies ejtése *pek*. | *placebo*: a műveltebbek *é* ejtéssel mondják. | *státus*: fontos volna az *s* ejtést kiemelni, mert nemcsak mondják, hanem írják is (sajtó) szóvégi *sz*-nek. | *stressz*: kezdő *sz-szel* is hallható.

3. **Idegen eredetű előtagok és magyar toldalékok.** — A *bi-* után olvasható, hogy idegen eredetű, az *inter-*, *mini-* és *milli-* után nem, a *ko-* és *kol-* pedig nem is kiemelt címszó. Ami a magyar toldalékokat illeti, hasznos újítás, igaz, hogy a példákban szereplő előtagok egy része külön címszóként is szerepel, pl. *-ság/-ség*: *betegség*, *szépség*, de *nyugodt-ság* nem külön címszó; a következetesség nem kívánná meg mindegyik példa címszóként való feltüntetését (bár ezzel a szótár terjedelme megnövekednék)?

* Főszerkesztő PUSZTAI FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp., 2003.

4. M i n ő s í t é s. — Véleményem szerint túlságosan gyakori a szakminősítés, főként a történelmi (*Tört*), az állattani (*Áll*), a növénytani (*Növ*), a konyhai és az orvosi.

A *Tört* minősítés elsősorban a XX. század előtti fogalmakra való (pl. *hűbériség*), a múlt századiak esetében főlősleges akkor, ha az illető fogalom egy bizonyos időszakra vonatkozik, és azt az értelmezésben évszámok jelzik, pl. *levente* (Magyarországon 1921—1945 között), *verőlegény* (az 1950-es években); ez utóbbi példához tegyük hozzá, hogy a magyarországi viszonyokon túl, előtte és utána is használják, például a német Gestapo, a kubai vagy a chilei rémuralom viszonylatában.

Az *Áll* és a *Növ* minősítésű címszavak közt nincsen teljesen egyöntetű megoldás. Az *izeltlábúak* és *ernyősvirágzatúak* szakminősítése helyénvaló. De már a közönségesen ismert *galamb*, *kánya*, *sas*, *varjú*, *veréb* stb., illetve a *liliom*, *szegfű*, *rózsa* stb. szakminősítése főlősleges. A *kánya* minősítetlen, a többi példa értelmezésében az ÉrtSz.-ban alkalmazott módszerrel jelzik a szakminősítés szükségességét (pl. *galamb-félék*, *rózsa-félék*), de a *veréb* esetében *házi-veréb* áll *veréb-félék* helyett mint példa. A *goda* (*All*) és a *szásza* (*Növ*) minősítése jogos.

A fenti probléma vonatkozik az orvosi és a konyhai címszavakra. A *bárányhimlő*, *kanyaró*, *tüdőgyulladás* közönségesen ismert szavak, akárcsak a *habarás*, *töltött* (*káposzta*); érdekes, hogy a *rántás* minősítetlen. Különben ma már a *kecsöp* sem kívánja meg a (*Konyha*) minősítést, hiszen általánosan elterjedt izesítő.

A továbbiakban egy-egy címszó minősítését kérdőjelezem meg: *ara rég*, *irod* — nem inkább csak *vál*? | *céltámogatás Úz* is; *kiv*? Tudtommal ma is él. és pénzügyi, bankszakmai kifejezés, tehát (*Pérez*) volna jobb. | *gacsos* 1. minősítetlen; *biz*, *gúny* illenek rá. | *halálet* *hiv*, *vál*; elég volna *hiv*. | *halálmadár nép* — a 2. jelentés (véshírt terjesztő személy) nem *nép*, hanem *pejor*. | *indogermán kiv* — nyelvészeink fiatalabb nemzedékének több tagja szeretné kiirtani az *indoeurópai* javára. Vétót emelek ez ellen. Az *indogermán* jobban beleillik hangrendszerünkbe, évszázados hagyománya van, a még mindig tudományos német világnyelven is így van, miért kell ebben is amerikáznunk? „A világ nyelvei” című lexikonban *indogermán* a címszó (de *indoeurópai* szintén előfordul), márpedig ez a kötet (főszerk. e sorok írója, 1999/2000.) a nyelvnevek magyarsága tekintetében iránymutató. Szóval a *kiv* szerintem törlendő. | *jóság* 5. *nép*, *biz* — *kedvesk* minősítést alkalmaznék. | *kázus ritk*, *rég* — inkább *vál*. | *kebel* az egész szócikk *vál*, de némely jelentés *irod* is, a 4. jelentés szintén *irod*, de a *dagad a keble* szólás *tréf*. Ez így nem áttekinthető, a szólás csak *tréf*, semmiképpen sem *irod*. | *klauzula hiv*, *vál* — csak *hiv* vagy *Jog*. | *klérus Vall* — nem kell minősíteni, az iskolázottak körében általánosan ismert kifejezés, legfeljebb *vál*. | *kveruláns rég* — nem *rég*, inkább *vál*. | *kvietál* — ezt minősíteni kell, *vál* és *rég*. | *lerendez biz* vagy *hiv* — semmiképpen sem *hiv*, noha félművelt ügyintézők is gyakorta használják, de írásban talán mégsem vagy ritkán. Valami megjegyzéssel zárójelben nem lehetne kerülendőnek minősíteni ezt a szörnyű kifejezést? | *nosza irod* — az élőbeszédben gyakori, tehát nem *irod*, inkább *biz*. | *nuku vulg* — miért volna az? Csak *biz*. | *oszmánli ritk* — inkább *tud*. | *párbaj* minősítetlen — ide vagy *Tört* kívánczik, vagy pedig időhatár, pl. a XX. század első évtizedei előtt. | *pólus Föld*, *Csill*, *Fiz* — elég volna *Föld*. | *reccenzens vál* — inkább *Tud*. | *reváns*, *revansista*, *revansizmus*, *revanspolitika* minősítései közt túl nagy a különbség: mindegyik sajtónyelvi, politikai és választékos, talán elég volna a *Sajtó*. A sport- és játéknyelvi maradhat. | *seggel* 1. *ritk*, *nép* — szerintem *durva*, nem ritka és nem népies. | *tejbolt Ker* — nem kell minősíteni, köznapi szó. | *vargabetű nép* — ez is szokványos kifejezés, legfeljebb kissé *vál*. | *vajda* — még valami mást is jelenthet, vö. Seselj vajda.

5. U t a l ó z á s. — Több esetben nincs meg a visszautalás, pl. *hódeszka* → *snowboard*, *parasztháború* → *parasztfelkelés*, *standard* → *sztenderd*, *zsabó* → *mellfodor*.

6. E t i m ó l ó g i a. — Hiányolom a nyelvújítással keletkezett, valamint a tükörszavak külön megjelölését. Hogy az *állam* az *áll* ige, a *csapadék* a *csap* származéka, igaz, de a nagyközönséget arról is tájékoztatni kell, hogy a nyelvújítás, nyelvünk e jelentős fejlődési szakaszában alkották meg őket. Ugyanez vonatkozik a tükörszókra. A *pályaudvar* etimológiáját olvasván a kevésbé is-

koláztak nem értik meg, miért német eredetű, a *rák* 2. esetében pedig, hogy miért latin. Ugyanakkor az *állam* cikkében csak az *áll* ige mint eredet olvasható, a *főnév* esetében pedig a német.

Az etimológiai magyarázatokban a kétes vagy több lehetőség közül általában csak egy változat szerepel. A *spiné* „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” szerint két német eredettel magyarázható, a szótár német verziója már csak egyet közöl, s ezt veszi át az ÉKsz. is. Habár a magyar verzió inkább efelé hajlik, nem zárja ki a másikat sem: *Spinne*, amely a német argóban ’szajha’ jelentésű. Ez szemantikai szempontból is elfogadható, még inkább támogatják a hangtani ismérvek, ti. szinte teljesen megegyezik a magyar szó hangalakjával: a szóvégi magyar *é* a német mormolt *e* megfelelője, vö. *csokoládé*, *parádé*. Ezzel szemben német, jiddis *Spi* + magyar *-né* erőltetett, analógiára nem támaszkodó feltevés. Javaslom, hogy — habár a második kiadás terjedelmét ennek az elvnek a keresztülvitele szintén megnövelné — a többféle származtatás kerüljön be az etimológiai tájékoztatóba.

7. Új címszó- és jelentésjavaslatok. — *fókuszol* — de nem *fókuszál!* | *háromperhármas* (írva III/3-as) | *csettel* = *to chat* | *ejakuláció* — ha van *orgazmus*, akkor ez is kell | *eredetiség-vizsgálat Gépk* | *ékirásos* — *ékirás* van | *Jánosáldomás* — a *Jánosáldás* változata | *kacagányos* — *kacagányos apák és ifjú leventék* ... | *kánon* — a nemzeti irodalom klasszikus teaurusza | *klezmer* | *legfelső* — *Legfelsőbb* (!) *Bíróság* | *lezbi*, *lezbikus* | *magasságában* — friss, pl. *a miniszter 2 óra magasságában jön vissza* | *marketinges* | *moldvai* — a csehországi Moldova folyótól való | *önfoglalkoztatás* | *önzőség* — pongyola | *piár*, *piáros* | *pilóta* — versenyautó vezetője (*Sp*) | *portfólió* — választékos használatban *irattáska* is | *sms* | *taccs* és *töccs* — ez utóbbi a pingpongból jelenti a labda lepattanását az asztal éléről (*Sp*) | *távmasoló* | *turulista*.

8. Nyelvhelyesség. — Az *aki* vonatkozó névmásnak *amely* helyetti használatát a szótár nem kifogásolja, hanem népies vagy irodalmi minősítéssel látja el, sőt még példázza is: *A levél, akit kaptam*. Ezzel a szótár bátorítást ad ehhez a használathoz, amelyet nyelvművelőink régóta kifogásolnak, pláne hogy irodalmi értékűnek jelzi a szótár. Megjegyzem, hogy hibás nyelvi alakokra nagy íróinknál és költőinknél szintén lehet példákat találni. Az ÉrtSz. szerkesztésekor a csillaggal jelzett, tehát helytelenített szavak után több esetben fordult elő ilyen irodalmi példa, mígnem aztán a szerkesztőség úgy döntött, hogy az ilyen csillagos szavakat ne példázzák, mert különben rossz fény vetődik íróinkra, költőinkre.

9. Elírás. — Csak kettőt fedeztem föl: *konditerem* (*So*) = (*Sp*), és a *frocliz* szabad példája: *Ne ~!*, amiből csak egy *z*-re lehet következtetni.

Ez a széljegyzetem csak tallózás eredménye, de helyénvalónak tartanám a szótári elvek és az adatok felülvizsgálatát az újabb kiadás előtt. De ez az új szótár mindenképpen jelentős alkotása a magyar lexikográfiának. Elismerés illeti meg ezért a főszerkesztő Pusztai Ferencet és munkatársait, valamint az Akadémiai Kiadót. Bárcsak az akadémiai nagyszótárról lehetne már szemelvényes kritikát írni!

FODOR ISTVÁN

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Búcsú Kristó Gyulától

Zord téli napok követik egymást, 2004 januárjának utolsó vasárnapjánál tartunk, félálomban hallgatom a késő esti rádióhíreket, amikor hirtelen felriaszt, szíven üt egy közlemény: életének 65. évében elhunyt **Kristó Gyula** akadémikus, a kiváló történészprofesszor, sok tanárnemzedék tu-

dós oktatója, példamutató nevelője. Hetek, hónapok óta tudtam, hogy nagyon beteg, és mégsem akartam hinni a rideg, tényszerű közlésnek: Kristó Gyula nincs már közöttünk, és előadásokon, értekezleteken vagy éppen baráti beszélgetések során nem hallgathatjuk többé okos szavát, lényegre törő, mindig jól követhető gondolatmenetét, adatokon nyugvó meggyőző érvelését. Nehéz volt hinni a hírnek, mivel alig egy-két hónapja, hogy Szegeden a Somogyi Könyvtárban összegyűlt nagyszámú érdeklődő előtt a nemrég megjelent könyvről, a „Nem magyar népek a középkori Magyarországon” című munkájáról beszélt, mégpedig — dacolva súlyos betegségével — akkor is úgy, ahogy már megszokhattuk tőle: imponálóan gazdag ismeretanyaggal nyűgözte le a jelenlévőket, mondanivalóját olyan nyelvi megformálásban megjelenítve, hogy szavai, mondatai akár változtatás nélkül nyomtatásban is közölhetők lettek volna. Sok tehetséges embert volt alkalmam megismerni, de Kristó Gyula még közülük is kiemelkedik.

Orosházán született 1939. július 11-én, s ott járt általános iskolába és gimnáziumba is. Tanulmányait a Szegedi Tudományegyetemen folytatta, ahol 1962-ben szerzett magyar—történelem—latin szakos diplomát, és ott kapott egyetemi oktatói állást is. Kristó Gyula tehát vidéken nevelkedett, egész pályája, oktatói tevékenysége ahhoz a vidéki Magyarországhoz kötődött, amelyet általában a munka becsülete, a hivatás szeretete, a szűkebb hazához való ragaszkodás és a nemzet iránti elkötelezettség, hűség jellemez. Nem provincializmus ez, hanem a fölnevelő szülőföldről kapott emberi tartás és szorgalom, amelyből erőt lehet meríteni, és amely — tehetséggel párosulva — országhatárokat is átlépve európai hírű tudóssá képes tenni kivételes egyéniségeket. Kristó Gyula ezt az utat járta be, ilyen tudóssá vált.

Azon szerencsés emberek közé sorolhatom magam, akik életútját és oktatói-kutatói pályáját egyetemi hallgató kora óta ismerhették, és akik nemcsak nagy tudását csodálhatták, hanem bölcs életlátásából, vezetői tapasztalataiból is sokat meríthettek. Tudományos pályája gyorsan ívelt fölfelé: már harminc éves korában kandidátus lett, harmincnyc évében pedig elnyerte a történettudományok doktora címet is. Bölcsésztudományokban ez rendkívüli teljesítmény! Aligha véletlen, hogy erre a kivételes tudományos pályafutásra sokan felfigyeltek, s így a különféle helyi és országos testületek munkájában való részvételre kapott (nemegyszer vezetői) megbízásokat, ezenkívül tudományszervezői munkát és egyéb szerteágazó közéleti tevékenységet is folytatott. 1978-ban tanszékvezető egyetemi tanárrá nevezték ki, egy ideig dékán is volt, 1982—85 között pedig a JATE rektoraként tett sokat egyetemünkért. Bármilyen tisztséget is vállalt, bármily sok közéleti feladat hárult rá, kutatómunkáját lankadatlan szorgalommal, töretlen hittel folytatta. Különleges munkamódszer jellemezte: képes volt arra, hogy egy-egy hivatalos elfoglaltság és egyéb teendők miatt abbahagyott írását — akár több óra múltával is — azonnal folytassa. Az is jellemző volt rá, hogy egyidejűleg, egymással párhuzamosan több könyvön, tanulmányon dolgozott. Nagy tehetsége, különleges munkabírása mellett nyilvánvalóan ez is közrejátszott abban, hogy önálló kiadványainak a száma valamivel meghaladja a százat, ezenkívül húsznál is több kötetnek volt szerkesztője, nem is szólva cikkeinek, tanulmányainak hosszú soráról. Valószínűnek tartom, hogy ezzel a tudományos munkássággal a legtermékenyebb magyar szerzők egyike. S mégis viszonylag későn érte el, amit már 10—15 évvel korábban sokan vártunk: 1998-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett.

A különféle tudományok képviselőinek körében közismert, hogy a kutatók többsége úgy tud igazán időtálló értékeket teremteni, ha többnyire egész életpályáján megmarad egy-egy szakterület művelőjének. Kevés az olyan tudósoknak a száma, akik valamilyen indíttatásból vagy felismerésből adódóan — szűkebb szakmájuk mellett — más tudományzakokban is igen figyelemreméltó kutatási eredményeket tudnak felmutatni. Kristó Gyula ezen kevesekhez tartozott. Olyan történész volt, akinek névtani vizsgálódásait a magyar nyelvstudomány szakemberei körében is nagy elismerés övezi.

A magyar nyelvészet iránti érdeklődése már egyetemi hallgató korában kialakult. Ezt jelzi egy diákköri konferenciára készített dolgozata, amely 1962-ben az Acta Iuvenumban jelent meg, és

a Néprajz és Nyelvtudomány XIII. kötetében (1969-ben) közzétett írása is erről tanúskodik. Értethető, hogy történészként érdeklődését elsősorban a névtan (ezen belül főképpen a történeti névtudomány) keltette föl. Hogy az ilyen irányú munkássága mennyire gazdag és milyen nagy jelentőségű, azt jól mutatja HOFFMAN ISTVÁN „Magyar helynévkutatás 1958—2002” című alapos áttekintése (A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen, 2003.), amelyben a szerző nagy elismeréssel szól Kristó Gyula névtani tárgyú dolgozatainak eredményeiről, s közöttük például az egyik, két kötetben megjelent kiadványról a következőket írja: „Látva az Árpád-kori történeti stúdiumok nagy adatigényét és érzékelve GYÖRFFY történeti földrajzának viszonylag lassú haladási ütemét, a későbbi Szegedi Középkorász Műhelyt megalakító történészek, KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEGFÜ LÁSZLÓ az 1970-es évek elején arra vállalkoztak, hogy Adatok »korai« helyneveinek ismeretéhez címen (Adatok 1., 2.) összegyűjtsék mindazon helyneveket, amelyek valamilyen módon is kapcsolatosak a korai magyar történelemben szerepet játszott népek, törzsek és meghatározott személyek nevével... A munka mintegy másfélszáz nép-, törzs- és személynévhez kapcsolható több ezer helynévadatot ad közre nagy filológiai pontossággal, szöveges és térképi lokalizációval” (i. m. 134). — A „Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához” című, 1976-ban megjelent hézagpótló munkájával pedig a történeti helynév-tipológia több vitatott kérdésének megoldásában ért el olyan eredményeket, melyekre azóta nyelvészek, történészek bizton támaszkodhatnak. S az már egészen természetes, hogy egy történészeknek szánt kézikönyv két különböző kiadásában a helynévtan, a nyelvtudomány és a történettudomány összefüggéséről is ő adott áttekintést. Az önálló kiadványok mellett pályája elejétől 2003-ig számos névtani cikket, tanulmányt írt még, ezek közül kettőt, a „Törzsek és törzsnévi helynevek” című dolgozatát és a „Magyarország népei Szent István korában” című munkáját (a szóban forgó problematika fontossága miatt) külön is kiemelem. Hogy Kristó Gyula névtani kutatásai milyen nagy jelentőségűek, azt a Magyar Nyelv tavalyi évfolyamában BENKŐ LORÁND a következőképpen fogalmazta meg: „Sokra tartom KRISTÓ GYULA történeti és történeti névtani munkásságának egészét, s benne külön is örömmel nyugtázom azt a nagy figyelmet, melyet Erdély korai története felfedésének szentel egész szintézist felölelő és igen számos fontos, friss gondolatébresztő részlettel is telített írásaival.” (2003: 393—4). A Magyar Nyelv ugyanezen kötetében még tőle is olvashatunk egy cikket, s ez azt is jelzi, hogy egy tevékeny, tervekkel teli életpályát tört meg a könyörtelen halál.

Nagyon nehéz szavakat találni annak kifejezésére, hogy Kristó Gyula elvesztésével milyen nagy csapás érte szeretteit, barátait, a szegedi egyetemet, a magyar tudományos életet. Lenyűgözően nagy tudású kutató, kiváló előadóként ismert tanár volt, és olyan ember, aki igaz ügyekért, tudományos meggyőződéséért mindenkor bátran, határozottan kiállt. Emberi, tudósi, tanári példaadása, hatalmas életműve tovább él bennünk, valamint a kutató- és diáknemzedékek hosszú sorában. Em-lékét győzelemmel megőrizzük.

SZABÓ JÓZSEF

Még néhány szó Kristó Gyuláról

Szabó Józsefnek baráti közelségtől inspirált, érzelemteljes, ugyanakkor szakszerű nekrológia mellett is benső kényszert érzek arra, hogy Kristó Gyula elvesztéséhez néhány gondolatot fűzzek. Rövid emlékezésemet mint a magyar névtan egyik művelője teszem, többféle okból azonban ez az írás mégsem lehet mentes szakmán túli, személyes, érzelmi vonatkozásoktól.

Aki a magyar történettudománynak legújabb kori állapotát és előremenetelét akárcsak kívülről is szemlélte, figyelte, jól érzékelhette, hogy Kristó Gyula mennyire kivételes tudós egyéniségként, szinte üstökösként robbant bele szakmai körébe, mennyire sajátos fénytel, színekkel világított ott, és hunyt ki most szakmájára, környezetére sugárzása a tudósi életpályának éppen a zenitjén. Az a ritka tudós volt, aki széles tematikai keretekben, új kérdések fölvetésével, különösképpen pe-

dig szintetikus látásmódot megkívánó, szélesebb, távolibb összefüggéseket kereső áttekintésekkel valósággal fölkarvarta kutatási területének vizeit, vállalva a vitákat, kihívva szaktársaiból akár tézisei továbbgondolásának kényszerét, akár ellentmondásait. Jó érzékkel tapintotta ki a nehéz, kibogozhatatlannak látszó vagy éppen tudománytörténetileg összekuszált témákat; nem véletlen, hogy kutatási területként tudós egyéniségének alighanem legmegfelelőbbben a korai magyar történet sok vonatkozásban homályba vesző korszakait búvárolta. A magyar középkorra, benne különösen az Árpád- és az Anjou-korra irányuló monografikus vizsgálatai hatalmas anyagismeretről, invenciózus meglátásokról, nagy ténybeli pontosságról, könnyen folyó, elegáns, szabatos előadásmódról tesznek bizonyosságot. Majdnem átfoghatatlan méretű szakirodalmi produktivitása mutatja, hogy kutatói életének szinte minden óráját az alkotó munkának, eredményei közkinccsé tevésének szentelte, nem is szólva fáradhatatlan tudományos közérdekű, szervező, szerkesztő, nevelő tevékenységéről. E helyütt sem állhatom meg, hogy ki ne fejezzem értetlenségemet ama tény miatt, hogy Kristó Gyula hatalmas ívben felfelé haladó tudósi pályája, sorozatos kiváló teljesítményei ellenére a sors igazságtalansága miatt oly megkésve juttatta neki az akadémiai tagsági elismerést.

Kristó Gyula középkor-kutatásairól szólva nem lehet eltekinteni attól a szomorú tudománytörténeti tényről, hogy történettudományunkban a legutóbbi időkben éppen az ő szűkebb kutatási területén, a magyar középkor történelmének vizsgálóit érték a legnagyobb, sorozatos veszteségek; elég, ha olyan kiemelkedő tudós egyéniségekre gondolunk, mint Mályusz Elemér, Szűts Jenő, Györffy György, Bóna István, Engel Pál. Ezt a fájdalmas sort tetézi most különös súllyal Kristó Gyula halála. Nem nehéz belátni, hogy mindegyikük eltávozta külön-külön is, így együttesen pedig még inkább — legalábbis közvetetten — kedvezőtlenül fogja érinteni a történeti nyelvtudomány jelen és jövő művelését. Közvetlenül és különösképpen pótolhatatlan ür keletkezett e tekintetben a magyar történeti névtani kutatások terén: a hatalmas méretekben névadat-közvetítő Györffy és a névtani megoldásokban oly serény és eredményes Kristó végtelenül és beteljesítetlenül hiányzik majd tudományunkból.

Kristó Gyula történeti névtani munkásságáról tételesen, címszerűen szól Szabó József, nincs okom ezt ismételni. Mégis kiemelnék néhány olyan szempontot, eredményt, ahol ő egyszemélyben vagy munkatársai bevonásával hathatósan járult hozzá történeti névtanunk legújabb kori műveléséhez. Ilyen például a korai magyar történelemben szerepet játszó népek, néprészek, valamint ez időszakban fontos személyek nevének nemcsak a teljesség igényével való taxatív számbavétele, hanem e nevek más névi kategóriák irányában történt elmozdulásainak nyomon követése, csoportosítása, feltérképezése. Ilyen a magyar törzsnevek már korábban is oly sokat vitatott kérdésköréhez való igen érdeklődő, új téziseket tartalmazó hozzászólása. Ilyen a névélettan alapvetően fontos kutatási területén a korai magyar helynévtipológiának jelentékeny mértékű újraértékelése. Ilyen Erdély legkorábbi időszaka homályos történetének a személynévanyagával való többrendbeli foglalkozása. Sorolhatnám a résztémákat tovább is. De inkább arra a tőle kezdeményezett és általa szerkesztett nagy műre utalok, amely nem közvetlenül névtani célzatú, sőt ebből a szempontból még föltétlenül további kiigazításokra is szorul, de amely a magyar névtani kutatások történeti hátterének kívánatos szélesítésére több vonatkozásban is becses segítségül szolgálhat: a Korai magyar történeti lexikonról van itt szó.

Kristó Gyula nemcsak szűkebb, középkor-történeti szakmájának, hanem a magyar történeti névtannak a vizeibe is nem egy felkavaró követ dobott, túlhaladva egykor még tudománytörténetileg szükségszerű, progresszív, idővel azonban tematikailag szűk térre szorító, szemléletileg megmerevítő hagyományokat. Így igen sokat tett annak érdekében, hogy e tudományág továbblendüljön etimológia-központúságán, a név nyelvi eredetbeli „megfejtésén” mint akár öncélú, akár a társtudományok számára szóló törekvésén. Kutatásaiban átfogóbb, komplexebb felfogás, elvek és módszerek kerültek előtérbe, ahol a névadás folyamata és eredménye, jelölt és jelölő viszonya dominál, illetőleg lényegessé válik mindaz, ami ebből történeti, művelődési, gondolkodásbeli miliőben

megjeleníthető és kihámozható. Frissítő hatású belépője a magyar történeti névtan körébe mindenképpen jelentékeny tudománytörténeti mozzanatnak minősíthető.

Kristó Gyula kemény, következetes, a tudományos ellenfelet nem kímélő, de a tényeket mindig tisztelő vitázó volt, óriási anyagismeretre támaszkodó tételeit nagy elmeélel tudta védelmezni. Nem egy történeti névtani kérdésben csaptunk össze mi is. Bizonyos vagyok benne, hogy a folyóiratunkban nemrég megjelent, korai erdélyi személynevekhez kötődő ellenvéleményeimre is harcos, de tudományosan föltétlenül korrekt viszontválaszt adott volna — mint ezt máskor is tette —, ha súlyos betegsége le nem igázza. Ám történeti és névtani alapkérdések megítélésében nemigen volt köztünk lényeges nézetkülönbség, és különféle szintű személyes kapcsolatunkat is a kölcsönös megbecsülés övezte. Éppen a napokban kaptam kézhez a Századok legújabb (2004/2.) számát, melyben nem tudtam a legnagyobb meghatottság nélkül olvasni tavaly megjelent névtani könyvemről szóló, kemény vitáink után is nagylelkű, méltató ismertetését, mely a nagybeteg tudósunk minden valószínűség szerint egyik utolsó írásműve lehetett. Tragikus halála emberileg is, tudományunk nagy vesztesége miatt is mélységes fájdalmat költöztet szívembe.

BENKŐ LORÁND

Nyelvjáráskutatók ünneplése Baranyában

Baranya megye nyelvjárásainak kutatói — a XX. század második felében — jelentős művekkel gyarapították a magyar dialektológia szakirodalmát. E munkák megjelenéséről általában gyorsan hírt adtak a folyóiratok recenziói; így a feltárt nyelvi anyagról időben értesülhettek dialektológusaink. Ez a tény örvendetes. Az viszont sajnálatos, hogy az oktatásban, az anyanyelvi nevelésben tevékenykedő kollégáink korábban (tanulmányaik során) nem mélyül(het)tek el kellőképpen a legújabb nyelvjárási szakirodalomban. Csak kevesen értékék meg, hogy a nyelvjárási és köznyelvi oktatás egyik fontos nyelvi tényezője, hogy a nyelvjárási sajátos kultúrahordozóként a lokalitás megtestesítője, kifejezője. Örvendetes, hogy a dialektológiai szakmunkákban egyre többen hangsúlyozzák azt, hogy a nyelvjárási oktatás és az anyanyelvi nevelés fontos forrása.

A magyar dialektológia oktatásának fent említett g y a k o r l a t i a s irányultsága — remélhetőleg — elősegíti, hogy javuljon a nyelvjárási társadalmi megítélése. Nyelvjárási presztízsét növelheti továbbá az, hogy az új dialektológiai könyveket, tanulmányokat (általában szerzőikkel együtt) Baranya megyében az egykori adatgyűjtések színhelyén mutatjuk be a szakma képviselőinek, valamint a várhatóan érdeklődő nagyközönségnek, a leendő olvasóknak. Ez az újszerű tájékoztatás — tapasztalataink szerint — az adatközlők (és leszármazottaik), illetve a kis települések lakóinak megbecsülését is kifejezi. — A közelmúltban Baranyában a következő helyeken rendeztünk dialektológiai vonatkozású ünnepségeket:

1. 1999-ben Alsómocsoládon mutattuk be a község helytörténeti adattárát, melyben a nyelvjárástani és néprajzi tanulmányok mellett nyelvjárási beszédfelvételek szövegeit tettük közzé. A könyv címe: „Alsómocsolád község helytörténeti adattára I.” (szerk. PESTI JÁNOS. Alsómocsolád, 1999.).

2. 1999-ben Hosszúhetényben méltattuk BERZE NAGY JÁNOS, KISS GÉZA és NEMES JÁNOS nyelvjárásgyűjtő munkásságát abból az alkalomból, hogy 60 évvel ezelőtt, 1938 nyarán fejeződtek be az 1940-ben megjelent „Baranyai magyar néphagyományok I—III.” (szerk. BERZE NAGY JÁNOS) című monográfia gyűjtési munkálatai. Ehhez a megemlékezéshez kapcsoltnak került sor a „Hosszúhetényi szótár” (szerk. PESTI JÁNOS. Hosszúhetény, 1999.) bemutatására. KIRÁLY LAJOS főiskolai tanár ismertette a szótár szerkezetét, közlésmódját. Kiemelte, hogy ez a kiadvány a dialektológiai értékein túl a néprajzi és helytörténeti kutatásoknak is fontos forrása lehet. A szótár szavait DALLOS NÁNDOR gyűjtötte.

3. 2002. szeptember 28-án Sellye városa adott otthont az utóbbi évek legrangosabb nyelvjárástani könyvbemutatójának. TEMESI MIHÁLY „Az Ormánság nyelvjárása 1939 és 1949 között” c. monográfiájának (szerk. PESTI JÁNOS — SZÜCS TIBOR. Pécs, 2002.) ismertetését neves szakemberek vállalták. Örvedetes, hogy sok érdeklődő hallgató érkezett Sellyére az ormánsági községekből erre a fontos eseményre. (Ismertetése: MNy. 2002: 508.) A színvonalas és hangulatos könyvbemutató sikerén felbuzdulva a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Nyelvtudományi Tanszéke úgy döntött, hogy egy év múlva Hirics községben emléktáblát állítunk az Ormánság két kiváló dialektológusának tiszteletére. Elhatározásunkat sok-sok nehézség árán 2003 őszén sikerült megvalósítanunk.

4. 2003. október 26-án tudományos tanácskozással egybekötött emléktábla-avató ünnepséget rendeztünk az ormánsági Hirics faluban. A hiricsiek nagy igyekezettel, gondossággal készültek erre a jelentős eseményre (akárcsak a mocsoládaik, hosszúhetényiek és a sellyeiek az előző években!). Tudták, hogy október 26-án a tudományos rendezvényhez szorosan fog kapcsolódni a helyi református egyházközség ünnepe. A program első részében ugyanis emlékező és hálaadó istentisztelettel ünnepelték a megjelentek a hiricsi református műemléktemplom felújítását. PETERDI DÁNIEL pécsi esperes ígéhirdetésében arról beszélt, hogy a templomnak, az egyházközségnek milyen szerepe van korunkban a hitélet szervezésében, formálásában. — KOVÁCS JÁNOS helyi lelkész rövid áttekintést adott a hiricsi református egyházközség történetéről, a hajdani lelkészek munkájáról. Megemlítette, hogy dr. Tomanóczy János, aki 28 éven át volt a hiricsiek lelkésze, sok segítséget nyújtott leányának, Tomanóczy Jolánnak és vejének, Temesi Mihálynak a sokféle akadállyal járó nyelvjárási gyűjtés szervezéséhez, lebonyolításához. Hatvan évvel ezelőtt ugyanis ezen a vidéken még meglehetősen bizalmatlanul fogadta a lakosság az ide érkező idegeneket. Bizony szükség volt a befogadáshoz Tomanóczy tiszteletes úr ajánló szavaira!

Az ünnepi istentisztelet után avattuk fel a hiricsi templom homlokzati falán elhelyezett emléktáblát, amelyen ez a szöveg olvasható:

Községünkben
indította el 1937-ben
az Ormánság népnyelvének
újabb kutatását
TOMANÓCZY JOLÁN

és

TEMESI MIHÁLY

* *

Munkásságukra, érdemeikre
nagy tisztelettel és
kegyelettel emlékezünk.

*

Hirics, 2003

Az emléktábla előtt KOVÁCS JÁNOS lelkész mondott tartalmas és hatásos emlékbeszédet; s utána NÓRÁNTNÉ DR. HAJÓS KLÁRA, a pécsi Európa-ház főtanácsosa méltatta őszinte és nagy figyelmet keltő gondolatokkal az ünnepeltek érdemeit. A beszédek után a sellyei Kiss Géza Általános Iskola tanulói ormánsági népdal és népmese átélte, kifejező előadásával tették még színesebbé, maradandóvá az Ormánság két kiemelkedő nyelvtudósára való megemlékezésünket. Felkészítő tanárunk Répásné Hegedüs Katalin volt. A műsor végén a Pécsi Tudományegyetem és a vajszlói Általános Iskola nevében megkoszorúztuk az emléktáblát. Ezután tudományos ülésre gyűltek össze vendégeink a helyi Művelődési Házban.

PESTI JÁNOS nyugalmazott főiskolai docens tartotta a bevezető előadást. Ebben összefoglalta az ormánsági nyelvjárás kutatásának legújabb eredményeit, de szólt a „kezdetekről” is. Arról, hogy a XIX. század második felében a nyelvjárás adatok gyűjtői (főleg a tájszógyűjtők), majd a XX. század első felében Berze Nagy János és munkatársai, illetve Kiss Géza megteremtették a tudományos szintű nyelvjáráskutatás monumentális adatbázisait Baranya megyében. A nyelvjárás tények monografikus feldolgozására azonban már nem tudtak vállalkozni. Munkásságuk sikeres folytatója, egyúttal betetőzője volt Tomanóczy Jolán és Temesi Mihály. Mindketten Klemm Antalnak köszönhették, hogy figyelmük a nyelvjárásokra irányult, hogy viszonylag fiatalon kezdhettek hozzá a gyűjtőmunkához. Pesti János utalt arra is, hogy Baranya megyében a néprajzi és helytörténeti kiadványokban sok olyan adat található, amelyet jól lehet hasznosítani nyelvjárás, nyelvjárástörténeti vizsgálatokban. Elsősorban ZENTAI JÁNOS, ZENTAI TÜNDE, MÁNDOKY LÁSZLÓ, ANDRÁSFALVY BERTALAN, ROZS ANDRÁS és KOVÁCS SÁNDOR dolgozataira hívta fel a figyelmet.

SZÉKELY GÁBOR egyetemi adjunktus arról beszélt, hogy a Temesi-monográfia archaikus nyelvi adatainak sok esetben ómagyar kori, sőt távolabbról akár finnugrisztikai vonatkozásai vannak/lehetnek. Ezeket a nyelvjárás „kövületeket” feltétlenül be kell vonni a nyelvtörténeti vizsgálatokba. TOMANÓCZY JOLÁN és ZEMPLENYI VERA közös diskurzusa (akárcsak 2002-ben Sellyén!) azért volt érdekes, mert Zemplényi Vera jó kérdéseire Joli néni (Temesiné Tomanóczy Jolán) most is szellemesen válaszolt. A beszélgetésből szépen kirajzolódott, hogy lett ő 66 éve (!), 1937 táján nyelvjáráskutató; s az is, hogy miként tudta Temesi Mihályt segíteni az ormánsági gyűjtések idején, illetve az adatok értelmezésében, feldolgozásában. PESTI JÁNOS és ZEMPLENYI VERA egyaránt szólt arról, hogy a baranyai (bence az ormánsági) nyelvjárás(ok) kutatásában jelentős szerepe volt a Pécsi Tudományegyetem professzorainak, főleg Klemm Antalnak és Varga Damjának.

Érdekes véletlen, hogy a hírcsi emléktábla-avatás napja csaknem egybeesett egy ugyancsak fontos évfordulóval; azzal az eseménnyel, hogy 1924. október 24-én — 80 évvel ezelőtt! — ünnepelték Pécsen az Erzsébet Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának megalakulását. Az akkori (új) egyetemi kar szakmai és anyagi támogatásával kezdhette meg 1937-ben Tomanóczy Jolán és Temesi Mihály az Ormánság nyelvjárásának tüzetes hangtani, leíró nyelvtani és szófeldrajzi vizsgálatát.

5. 2003. november 15-én Drávapalkonya községben ugyancsak tartalmas és hangulatos ünnepség keretében emlékeztünk meg KOVÁCS SÁNDORRÓL, az ormánsági (bőközi) magyar néphagyományok jeles kutatójáról. Az emléktábla-avatás közvetlen indítéka itt az volt, hogy 2003-ban „Kovács Sándor emlékére” (szerk. PESTI JÁNOS. Drávapalkonya, 2003.) címmel sikerült megjelentetnünk az ünnepelt munkáinak válogatott gyűjteményét. Megjelenését az Ormánsági Hagyományápoló Társaság és az alkotó családjának áldozatos anyagi támogatása tette lehetővé.

Drávapalkonya község vezetői és lakói megható figyelmességgel készültek az emléktábla-avató ünnepségre. Küldöttség fogadta a falu elején a Pécsről érkező vendégeket, az Ormánsági Hagyományápoló Társaság tagjait. Ünnepi terített asztal mellett kezdődött az emlékműsor. A vendégeket köszöntő KUTI ZOLTÁN polgármester érdekes adatok felsorolásával mutatta be a község mai életét, és szólt jövőbeli terveikről is. Hangsúlyozta, hogy a környezet tárgyi értékeinek feltárása, megóvása mellett a szellemi értékek megmentését is fontosnak tartják. A falu lakói büszkék arra, hogy településük jeles személyiségei közé tartozik Kovács Sándor, a nagy olvasottságú politikus, hagyománykutató és szépíró. DANI LAJOS tanár kolléga Drávapalkonya történetéről adott érdekes áttekintést; és kitért arra is, hogy mivel érdemelte ki Kovács Sándor a helybeliek tiszteletét. NAGY FERENC agrármérnök (Kisharsány) hozzászólásából megtudhatták a megjelentek, hogy Kovács Sándor rendkívül jelentős vezetője volt 1945-ben és 1946-ban a baranyai, később az országos parasztmozgalomnak.

PESTI JÁNOS előadásában az ünnepelt nyelvjárásgyűjtő és néprajzi munkásságát ismertette. Szólt az emlékkötetben közzétett írások dialektológiai, néprajzi és helytörténeti értékeiről. Kovács Sándor Kiss Géza „felfedezettje” volt. A nagy olvasottságú „gazdafüű” (Kiss Géza szava!) a drávai víziület nyelvjárás szavait önzetlenül átadta mesterének, így ez a szóanyag megjelenhetett az OrmSz.-ban. A gyűjtőről (Kovács Sándorról) KISS GÉZA elismerő szavakkal emlékezett meg az OrmSz. elő-

szavában. A tájszógyűjtést Kovács Sándor 1952 után tovább folytatta. „Pótlógyűjtésének” eredménye (kb. 400 tájszó) is helyet kapott a fentebb említett emlékkönyvecskében. Dialektológiai szempontból is becses az a két tanulmány, amely a drávai hajósokról (13—36), illetve a drávai malmokról, molnárokról (36—61) szól. Pesti János utalt arra is, hogy Kovács Sándor politikusi, szépirói munkásságának kutatását szorgalmazni kell. Jó lenne, ha szépirodalmi művei mielőbb megjelenhetnének. Ugyanis ezeket barátai, kortársai — Várkonyi Nándor és Kodolányi János — értékes alkotásoknak tartották.

SZAKÁCSNÉ KOZÁRI PIROSKA tanár és festőművész történetek felidézésével szolgáltatott újabb adatokat Kovács Sándor portréjához: követendő példának tekintvén az ünnepeltnek a szülőfaluhoz való erős kötődését, szüntelen tanulásvágyát, következetes és erőteljes humanizmusát. KOVÁCS ZSUZSA kandidátus, egyetemi docens (az ünnepelt leánya) mélyen átélt, megrendítő gondolatokkal emlékezett meg édesapjáról. Kovács Sándor verseit helyi kisdíákok szóltatták meg kifejező és értő előadásban. A műsor befejezésésképpen KUTI ZOLTÁN, a falu polgármestere ismertette Kovács Sándor életútját, munkásságát, majd leleplezte az egykori Kovács-ház utcai oldalán elhelyezett emléktáblát. Szövege:

Ebben a házban lakott
1921—1968 között
KOVÁCS SÁNDOR
az ormánsági néphagyományok
jeles kutatója

*

Drávapalkonya, 2003-11-24

A felemelő szép ünnepség a Szózat hangjaival ért véget.

Sok-sok tényezőn múlik, lesz-e a közeljövőben apropója annak, hogy a baranyai dialektológia újabb eredményeit ünnepeljük. Reménykedjünk!

PESTI JÁNOS

Temesi Mihály dialektológiai munkásságáról*

I. Ünnepi együttlét a mai. Ormánság ünnepe, hiszen e táj ízes nyelvéről, kincses nyelvjárásairól és arról az emberről, Temesi Mihályról lesz szó, aki — mások mellett — ezt a kincset gyűjtötte, kutatta, s aki az első ormánsági nyelvjárási nagymonográfiát és nyelvatlaszt készítette. Ami az előbbit illeti: az „Ormánság nyelvjárása 1939 és 1949 között” (Pécs, 2002.) című munkáról, arról az adatbőségével külön is kiemelkedő tartalmas könyvről van szó, amely — anyagának gyűjtése után több mint fél évszázaddal, a feldolgozás kéziratának lezárása után 16 esztendővel — néhány héttel ezelőtt látott napvilágot. A kései, de annál örvedetesebb megjelentetés elsősorban azoknak köszönhető — s köszönjük is meg nekik: Pesti János és Szűcs Tibor tanár uraknak! —, akik rövidesen szólnak majd Temesi Mihály művéről. Ami pedig az ormánsági nyelvatlaszt illeti: nagyon remélem, előbb-utóbb — de inkább előbb, mint utóbb — kézbe vehetjük azt is.

Vajon mi jut eszébe azoknak, akik az Ormánság nevet hallják, s akik nem e táj szülőttei, illetőleg nem ismerik e vidéket? Először valószínűleg a magyarság biológiai fogyásának két háború közötti szomorú hírnöke, az egyke és az egykézés, továbbá a sajtós, színes, archaikus nyelvhasználat meg a szépségével, változatosságával lenyűgöző táj. És persze Kodolányi és Kiss Géza. A ré-

* Az ormánsági Sellyén 2002. szeptember 28-án a Temesi-emlékülésen (I. JUHÁSZ DEZSŐ: MNy. 2002: 508) elhangzott előadás.

giességével, színes voltával megragadó tájnyelv tehát az Ormánság jellemző jegye, s mint ilyen az ormánságiak részéről is megkülönböztetett figyelmet, érdeklődést érdemel. Minő szerencse, hogy Temesi Mihály élete úgy alakult, hogy nem ormánsági létére is az Ormánság nyelvének büvkörébe került. Ha nem így történt volna, akkor ma nem lennénk itt, s nem volna kedves feladatomban Temesi Mihály nyelvjárastani munkásságáról szólnom. S ha az ő nyelvjárasi kutatásairól szólok, akkor mindenekelőtt ormánsági vizsgálatairól kell szólnom, mert ő itt, ezen a tájon, 45 ormánsági faluban — természetesen „Söllébe” is — gyűjtött, összességében egy évnél is több időt, 492 napot töltvén el az itteni falvakban, végezvén hatalmas gyűjtőmunkáját. A gyűjtésben, az adatok hitelességében, ellenőrzésében nagy segítsége volt felesége, az ormánsági Tomanóczy Jolán, egy jeles nyelvjárastani kötetnek a szerzője (a munka címe: *Hirics ormánsági község nyelvjárásának hangtana*. Pécs, 1940.), akit külön is, nagy tisztelettel köszöntök.

2. A nyelvjárastan vagy dialektológia a nyelvtudománynak az az ága, amely a nyelvjárásokat vagy dialektusokat vizsgálja. Temesi Mihály a nyelvtudománynak több területén is dolgozott, legbüszkébb azonban nyelvjárastani tevékenységére, eredményeire volt (SZÜCS TIBOR: TEMESI i. m. 559). Hozzáteszem, okkal. Annak, hogy sajnálatos módon kevés pozitív visszhangra talált e téren, több, ehelyt nem részletezhető oka is van. A fő ok persze az, hogy nem jelent meg időben sem a nagymonográfia, sem az ormánsági nyelvatlasz. Ma már az említett nagymonográfia ismeretében szólhatunk Temesi Mihály nyelvjárastani munkásságáról. Nem kell mondanom: fél évszázad egy tudományág történetében nagy idő. 1950 óta annyi minden történt a nyelvjáraskutatásban is meg a nyelvjárások és a nyelvjárasi beszélők életében is. A szaktudományi számvetés megfogalmazza majd azt, amit tudománytörténeti perspektívában nézve megfogalmazandónak tart. Én itt és most a hangsúlyt az alábbi henyekre helyezem.

1. Temesi Mihály korán fölismerte, hogy a nyelv nemcsak a kommunikációnak az eszköze, hanem kultúrahordozó és -teremtő szerepkörű is, s hogy van társadalmi szimbólum funkciója is. A nyelvnek és a társadalomnak a szoros összefüggése evidencia volt számára, ezért a nyelvi adatok mögött nemcsak egy sajátos jelrendszer működési szabályait látta, hanem a nyelvet beszélő — életető, hordozó, továbbadó — közösséget is. Gyűjtőmunkája során sokezerszeresen megtapasztalhatta a nyelvnek közösségekhez, s a közösségeknek nyelvhez kötöttségét. Tudta, hogy a tájszavak, a nyelvjárasi fordulatok a nyelvjárasi beszélők életének nyelvi lenyomatai, amelyek a falusi közösségek életéről, múltjáról és jelenéről beszédesen vallanak. (Tamási Áron ezt így fogalmazta meg: a szavak olyanok, mint a hírnökök. Mindazt a jót és rosszat elmondják, ami abban a közösségben honol, ahonnan jöttek.) S mert ezt tudta, nyilván arra is gondolt, hogy ormánsági gyűjtéseit nemcsak nyelvészek fogják használni, hanem az ormánságiak is. Például az ormánsági iskolák tanárai, amikor a szóban forgó adatok idézésével, magyarázatával hozzák közel, teszik érthetővé az ormánsági diákok számára, hogyan is éltek szüleik, nagyszüleik, dédszüleik, régen sírba szállt őseik. Amikor a szűkebb pátria múltját tanítják a pedagógusok, találnak felhasználható anyagot a felgyűjtött ormánsági tájszavakban és állandó szókapcsolatokban. Íme egy kitűnő lehetőség a szülőföldhöz való ragaszkodás erősítésére, az egészséges öntudat kialakítására, a pozitív személyiségjegyek erősítésére.

2. Temesi Mihály azok közé a nyelvjáraskutatók közé tartozott, akik a nyelvjárások felgyorsuló változását érzékelték, s akik a változás vizsgálatát szükségesnek tartották. Világosan látta azt is, hogy az adatközlők csak akkor beszélnek zavartalanul nyelvjárásukat, ha nincsenek zavaró körülmények. Magyarán: otthoni környezetben, ismerősök között. Tudvalevő, már évszázadok óta kongatják a vészharangot, hogy kihalnak a nyelvjárások. Temesi Mihály hallotta ezt az ormánsági nyelvjárásokra vonatkoztatva is, s tapasztalatainak birtokában határozott véleményt fogalmazott meg, emígyen: „Kétségtelen ugyan, hogy az ormánsági nyelvjárásban is van köznyelvi hatás ..., de az átalakulás nem oly gyors, hogy a közeljövőben az ormánsági nyelvjárás teljes pusztulásával számolhatnánk. Meggyőződésem, hogy a nyelvjárások gyors pusztulására elsősorban egy-egy helyi nyelvjárásban töltött néhány napos gyűjtőutakon a nem passzív megfigyeléssel kapott nyelvjárasi

anyagból következtettek” (21). Az ormánsági nyelvjárások gyors változásának, szürkülésének fő oka a jeles szerző szerint „az volt, hogy az egykori Ormánság nyelvjárását beszélő őslakosság széttelepülésével, erős megfogyatkozásával, kihalásával és a falvak etnikai átrendeződésével csaknem megszűnt e táj néprajzi-nyelvjárási egysége ... A radikális változások ellenére — bár sokat szegényedett — napjainkban is létezik az ormánsági tájnyelv” (6) — írta Temesi Mihály 1986-ban. (A szegényedés természetesen úgy értendő, hogy bizonyos nyelvjárási sajátosságok, szavak, kifejezések átadták helyüket köznyelvi megfelelőiknek.)

3. A nyelvjárásgyűjtők mindig leletmentő munkát végeznek, ha gyűjtésbe fognak. Mi a magyarázata ennek? Mint tudjuk, minden élő nyelv és nyelvváltozat állandóan változik. A köznyelvek is, a nyelvjárások is. Csakhogy míg a köznyelvnek van írott változata a beszélt mellett, a nyelvjárásoknak általában nincsen, ezért amit a nyelvjárásokból nem jegyeznek föl, az előbb-utóbb elveszik vagy elveszhet, hiszen nem őrzik az írásbeliség vagy mondjuk a rádiós és televíziós fölvételek — ahogy a köznyelv szavait, fordulatait. Temesi Mihály hatalmas leletmentő munkát végzett, amikor sorra-rendre végigjárta az ormánsági falvakat s szorgalmasan jegyzetelt. Természetesen tudatában volt vállalkozása súlyának, fontosságának, s e tény csak növelte kitartását. Mert az efféle munkához, amely gyors eredményeket sem ígér, bizony kitartás nagy mennyiségben szükségeseltetik. Temesi Mihály példája azt mutatja, azt is mutatja, milyen gyümölcsöt képes teremni egy ember kitartása, ügyszeretete, hangyaszorgalma és szakmai tudása.

4. PESTI JÁNOS szerint az említett monográfia „véltetően Temesi Mihály legfontosabb, legmaradandóbb alkotása” (561). Ha a nyelvi adatokat tekintjük, egészen bizonyosan. Egyebek mellett azért is, mert a jeles szerző nem elégedett meg az ormánsági nyelvjárás leírásával, hanem régi-es adatait általában egybevetette a magyar nyelvterület távolabbi nyelvjárásainak az adataival, így erdélyiekkel is, és ezekből az összehasonlításokból érdekes nyelvtörténeti és népiségtörténeti következtetéseket egyaránt levont. Számos esetben ad könyvében talpraesett magyarázatokat, s vet föl ötleteket, illetőleg nevez meg vizsgálati feladatokat. Ezért a szóban forgó könyv a nyelvjárási összehasonlító vizsgálatok fontos és továbbvezető forrása is lesz.

5. 1980-ban jelent meg Temesi Mihálynak „A magyar nyelvstudomány” című könyve, amelyben a magyar nyelvészet II. világháború utáni eredményeit foglalja össze, állapotát írja le. Ebben viszonylag részletesen, külön fejezetben szól a nyelvjárásról is. Ami feltűnő volt — személy szerint nekem is akkor, amikor a könyvet frissiben olvastam —, az az, hogy alaposan tájékozott volt a magyar dialektológia kérdéseiben, jól ismerte mindazt, ami a magyar nyelvjárásokkal és vizsgálatokkal kapcsolatban megjelent. Érdemben reflektált a hazai nyelvjárás kutatásban jelentkező friss elméleti és módszertani problémák egy részére is, s ez csak úgy volt lehetséges, hogy rendszeres figyelemmel kísérte nemcsak a nyelvjárás-tani publikációkat, hanem a leíró nyelvészet, illetőleg a nyelvészociológia új eredményeit is.

6. Ma már nem úgy, illetőleg csak részben beszélnek úgy a tősgyökeres ormánságiak, mint 1939 és 1949 között, amikor Temesi Mihály följegyezte a tőlük hallott szavakat, kifejezéseket, amikor figyelemmel kísérte beszédmodjukat. Ezért ami emlegetett munkájában ormánsági adatként előfordul, annak jelentős részét már nem, vagy nem a korábbi alakjában és jelentésében használják a mai ormánságiak. Ez azt jelenti, hogy Temesi Mihály adatai egy letűnt kornak, nyelvi szempontból is elmúlt éveknek az üzenetét rejtik. Joggal tekinthetjük tehát monográfiáját és atlaszát is az ormánsági nyelvi múzeum igen fontos oszlopának. Ahogy ő fogalmazott 1986-ban: „Ha a régi szavak »muzeális értéke« csaknem azonos az általuk jelölt denotátumokkal (a létező tárgyakkal, dolgokkal, jelenségekkel), akkor ez a könyvem »szó- és fogalom-múzeumként« segítséget adhat az ormánsági magyarság nyelvi-kulturális kincseinek megőrzéséhez és a mai műveltségbe való integrálásához” (7). Ez az a könyvek és kéziratok lapjain élő múzeum, amely megannyi érdekes és fontos információt őriz az Ormánság és az ormánságiak múltjáról. Bár minél többen térnének be ebbe a múzeumba is, felnőttek és diákok, idősek és fiatalok, hogy többet megtudjanak eleik életéről, szűkebb pátriájuk múltjáról!

7. Temesi Mihály ormánsági munkái kutatási lehetőségekre, elvégzendő feladatokra is föl-hívják a figyelmet. Nyelvatlasza kérdéseivel új gyűjtést lehetne indítani s megállapítani, hol, miben és mennyiben változtak az ormánsági falvak nyelvjárásai. Nem kell föltétlenül minden faluba elmenni, ritkább kutatópont-hálózat is megfelelő lehet. Monográfiáját kiindulópontul véve egy-két helyi nyelvjárás nyelvтанáról lehetne érdekes változsvizsgálati elemzést készíteni, természetesen szociolingvisztikai szempontok alkalmazásával. KISS GÉZA „Ormánsági szótár”-ának, valamint Temesi Mihály két emlegetett munkájának a birtokában végre elmondhatjuk, hogy a magyar nyelv eme nyelvi szempontból is színes, számos régiséget és sajátosságot hordozó és rejtő nyelvjáráscsoportháról, az ormánsági nyelvjárásokról nagy mennyiségű és hiteles adat és leírás áll rendelkezésünkre. S bizton remélhetjük, hogy Temesi Mihály példamutatása abban a tekintetben sem lesz hiábavaló, hogy támadnak tette kész ifjú utódok az ormánsági nyelvjárások kutatásában. Minél előbb, annál jobb. Mert ne feledjük: a nyelvjárás szó is elrepül, s ha nem írják, nem írjuk le, nyomtalan eltűnhet. Kányádi Sándor írta: „Be kell hordani, hajtani mindent. A tájszavakat is. Semmi nem maradhat kinn. Semmi sem fölösleges”.

3. Zárásul csak annyit: Temesi Mihály nyelvjárás-kutató-utóélete most kezdődik. Ormánsági monográfiájának megjelenése a határhoz: ettől kezdve hozzáférhető, tehát értékesíthető és értékelhető — terjedelmét tekintve is — legnagyobb vállalkozása és munkája. S ha hozzávesszük azt a kívánságunkat és reményünket, hogy ormánsági nyelvátlaszának is közkinccsé kell válnia, akkor aligha lehet kétséges, hogy Temesi Mihályról nyilvánvalóvá lesz mindenki számára: nem véletlen, hogy ő maga nyelvjárás-gyűjtő és -feldolgozó tevékenységére volt a legbüszkébb. Tudta, miért.

KISS JENŐ

Bura László köszöntése*

Tisztelt Vendégek! Kedves Tanár Úr! Engedjék meg, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya nevében szívből jövő jókívánságaimat tolmácsoljam az ünnepeltnek, aki tudományos és közéleti tevékenységéért már nem először részesül kitüntetésben. Tudomásom szerint épp a Magyar Nyelvtudományi Társaság volt az, amely 1958-ban népnyelvi pályázatán díjjal jutalmazta az akkor még csak 24 éves fiatalembert, s később is (1960-ban és 2000-ben) díjazottjai közé sorolta. Lankadatlan és színvonalas nyelvjárás- és névtani gyűjtőmunkájáért Társaságunk 1987-ben Csűry Bálint Emlékéremmel is elismerte kutatásait. Díjainak sora azonban nem ér ezzel véget: 2000-ben a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Fraknói Vilmos díjjal, 2003-ban az Anyanyelv-ápolók Erdélyi szövetsége A nyelvörzés díjával tüntette ki. A szakmai elismerés jelének tekinthetjük azt is, hogy Bura László a Magyar Tudományos Akadémia köztestületi tagja (2000-tól) és a Magyar Néprajzi Társaságnak levelező tagja (1990-től).

Nem feladatom részletezni, csupán utalok rá, hogy az ünnepelt kiváló néprajz-, helytörténet- és vallástörténet-kutató is. A népnyelvkutatással érintkező néprajz köréből idézek tőle néhány idevágó műcímet: „Szatmári népballadák” (1978), „Szatmár vidéki néphagyományok” (1979), „Szatmár vidéki népi gyermekjátékok” (1982), „A tasnádi fazekasság” (Vass Mártonnal közösen, 1991). Már ez utóbbi füzet is jelzi, hogy a tárgyak világát kutatva elsősorban ezek terminológiája, szókincse érdekli. Innen egyenes út vezet a frazeológia, a szólások, közmondások irányába. Egyik leg-

* 2004-ben a romániai magyar Identitás Alapítvány „Identitás-díj”-at hozott létre a magyar nyelv, kultúra, nemzeti hagyományok és önazonosság ápolásában kiemelkedő emberek munkásságának elismerésére. Az Alapítvány első díjazottja Bura László nyugalmazott tanár és kutató volt. A köszöntő beszéd a 2004. március 12-én Szatmárnémetiben tartott díjátadó ünnepélyen hangzott el.

sikeresebb alkotása a „Szatmári szólások és közmondások” (1987), amely valóságos kincseshánya nemcsak a néprajzkutatók és művelődéstörténészek, hanem a nyelvjáráskutatók számára is. Nagy szolgálatot tett ünnepeltünk a néprajztudománynak a kihalt kismesterségek szókincsének, tárgyi világának felmérésével. A szitakötés, kötélverés, mézeskalács-készítés, fafeldolgozás táji kifejezéseinek módszeres felgyűjtésével és közzétételével a szatmári táj gazdag hagyománykincséből mentett meg egy-egy szeletet. Többségüket közvetlen munkahelyem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolinguisztikai, Dialektológiai Tanszéke adta ki a Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok sorozatban, és így vált szélesebb szakmai körben ismertté. Így találkoztam először én is Bura László nevével, s egy idő után nem is csodálkoztam, hogy a többi tanszéki sorozatban, a Magyar Személynévi Adattárakban és a Magyar Névtani Dolgozatokban is feltűnik a neve (1987: Szatmárnémeti utcanévei, 1988: Mezőpetri ragadványnevei, 1989: Bogdánfalva személynevei, 2003: Szatmári helynevek I.). De ez a népszerűség nemcsak annak köszönhető, hogy kollégánk, Hajdú Mihály sorozatszerkesztő korán felismerte az ünnepelt dolgozatainak értékeit, hanem annak is, hogy Bura László az elsoroltakkal egyidejűleg más helyeken, például a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben, a debreceni Magyar Nyelvjárásokban, a budapesti Néprajzi Látóhatárban, a Névtani Értesítőben, valamint konferenciakötetekben és emlékkönyvekben is szorgalmasan publikált. Nem is szólva a romániai magyar sajtóban közzétett nyelvvelő és ismeretterjesztő írásairól, melyeknek száma már a négyszázat is meghaladja. Ezek egy részét kötetbe is válogatta (Éltető nyelvünk: 1982, Éltetőnk, mindennapi anyanyelvünk: 2001 stb.).

Utóbb derült ki számomra, hogy Bura László egyháztörténettel is foglalkozik, sőt a Romániai Magyar Pax Romana elnöki tisztét is betölti (2001-től). Munkásságának ez a része külön értékelést érdemel, hozzáértő szakember tollából.

Nem mehetünk el szó nélkül az ünnepelt tanári működése mellett sem. A politikai bebörtönzés éveitől eltelve Bura László folyamatosan tanított különböző típusú iskolákban. 1956. szeptemberétől Mezőpetriben, 1960-tól Szatmárnémetiben általános iskolában, 1970-től liceumban dolgozott, 1990—1994 között liceumigazgató volt nyugdíjazásáig (1994). Ezután sem vonult vissza, elvállalta a Hám János Római Katolikus Teológiai Líceum igazgatását, 1999 októberétől pedig a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Tanítóképző Főiskolai Karának tanulmányi aligazgatója lett.

Ilyen komoly feladatok után, hetvenéves kor fölött az ember már jól megérdemelt pihenését szokta tölteni. Bura László azonban változatlan erővel és lendülettel folytatja a kutatómunkát, a kulturális és nyelvi kincsek gyűjtését és közzétételét. Most többek között negyven szatmári település helyneveit rendező adattárba, fiatalokat megszegényítő szorgalommal. Hogy micsoda értékekről van szó, abból már ízelítőt kaptunk a Magyar Névtani Dolgozatok 182. számában, ahol szűkebb pátriája helynévkincséből mutat be egy csokorra valót (Szatmári helynevek I.).

Nekem Bura László tanár úrral másfél évvel ezelőtt, a nyíregyházi élőnyelvi konferencián volt alkalmam többször is elbeszélgetni. Hamar találtunk közös szakmai témákat a nyelvjáráskutatás és névtan területén. Én utaltam rá, hogy aktuális előadásomat az északi csángók település- és nyelvjárástörténetéből tartom, és nagy haszonnal forgattam a felkészülés során a moldvai csángó nyelvjárás *a*-zásáról írt alapvető dolgozatát (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 28.). Arról is volt tudomásom, hogy nemcsak írt csángó témájú dolgozatokat, hanem járt is ezen az archaikus nyelvjáróterületen, és tagja volt a csángó nyelvatlász kutatócsoportjának. A jelenről faggatván a szatmári helynevek sajtó alá rendezésének munkálatairól és a Tanítóképző Főiskolai Kar fejlesztéséről beszélt. Volt valami fiatalos elszántság abban, hogy mondanivalójában nem a múlt, hanem a jelenre és jövőre koncentrált. Pedig ha visszatekintünk az eltelt évtizedekre, van mit mesélnie, van mivel dicsekednie.

Azóta is próbálok megfejtetni ennek a példamutatóan szívós, közösségi áldozatvállalásra kész, a nehézségektől meg nem riadó mentalitásnak a titkát. Nagyon sok ilyen emberre lenne szükségünk, mint Bura László, aki úgy szereti szülővárosát, mint ő Szatmárnémetit, úgy becsüli szűkebb hazáját, mint ő Szatmárt, és annyit tesz a magyar nyelv és kultúra ápolásáért, mint ő. Lehet,

hogy e titok teljességét nem fejthetjük meg, de egyik fontos elemére rábukkanhatunk, ha Bura László népnyelvi gyűjteményeit lapozgatjuk. Ezekből gyorsan megtapasztalható, milyen hatalmas megtartó és megújító erő lakozik a szülőföld kultúrájában és hagyományában. Aki vele foglalkozik, nemcsak áldozatot vállal, hanem belőle töltekezik is.

Gondolatmenetem végén hadd idézzek tehát néhány szólást és közmondást Bura László tanár úr szatmári gyűjtéséből — mindnyájunk épülésére és gyönyörűségére (l. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 35.).

Kevesen foglalkoztak még vele, mégis figyelemre méltó, mennyi zene, ritmus és költészet van közmondásainkban: *Ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát*. Ugyanez egy szatmári változatban: *Amint veted ágyadat, úgy aluszkod álmodat* (i. m. 11). Hasonló szemléletet tükröz ez is, ritmikus formában: *Ki mint él, úgy ítél* (19), illetőleg: *Embert szaván, ökröt szarván* (ti. fogják — uo.). Versformába öntött bölcsesség a következő: *Szép edénynek szép cserepe, szép asszonynak szép gyereke* (27), valamint *Fakó szekér kenderhám, mind a kettő rossz szerszám* (33). (De vajon tudják-e a mai fiatalok, mi az a kenderhám? Ugyancsak kell egy kis tárgy- és szótörténeli — sőt mondhatjuk: társadalomtörténeli — ismeret a következő közmondás hiánytalan élvezetéhez: *Guba a gubához, suba a subához*: 41.) Betűrímeivel és költői képszerűségével ragad meg bennünket ez a szóláshasonlat: *Csendes, mint a csillagos ég* (28).

Végül néhány olyan szatmári szólást idézek, amely nemcsak Bura Lászlónak, hanem mindannyiunknak további életbölcsest, létfilozófiát adhat:

Jobb itthon a fekete, mint máshol a fehér (35);

Okos ember sok fát ültet (30);

Amilyen a fa, olyan a diója (32);

Szorgalmas ember nem vár a holnapra (30);

Jobb dolgozni, mint éhezni (26);

Jobb hiába dolgozni, mint hiába henyélni (26);

Úgy dolgozzál, mintha örökké élnél,

úgy imádkozzál, mintha mindjárt meghalnál! (26).

Kedves Tanár Úr! Isten tartson meg jó egészségben az emberi kor végső határáig! Szívből gratulálok!

JUHÁSZ DEZSŐ

Szabó Géza hetvenéves*

Szabó Géza 1934. február 25-én született Derecskén. Fényes Elek a következőket írja erről a településről „Magyarország geographiai szótára” című könyvében: „Derecske, magyar mváros, Bihar vmegyében, Debreczenhez 2 mfd., rónaságon, 6356 lak., akik 30 család kath. kivéve, reformátusok” (1: 252). A szülőföld hagyományörző közege, természetszeretete egész életre szólóan elkötelezte ünnepeltünket a népi értékek gyűjtése, őrzése, felhasználása iránt.

Általános iskolai tanulmányait Kabán, középiskolai, majd felsőfokú tanulmányait a közeli nagyvárosban, Debrecenben végezte. Az egyetemen nagy hatással volt rá a Csűry-iskola szellemisége, nagy tudású professzorai közül Papp István rendszerező ereje, Kálmán Béla közvetlensége, embersége. Felsőbb éves hallgatóként demonstrátori feladatokat látott el, részt vett a tanszéki dialektológiai műhely munkájában (kabai nyelvjárási szövegeit az ÚMTsz. is felhasználta forrásként, l. 1: 54).

Ez irányú tájékozódását akkor is folytatta, amikor 1957-től Békéscsabán gimnáziumi tanár lett. Nyelvészeti tevékenysége alapján Tompa József Temesi Mihály figyelmébe ajánlotta őt, és így

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság szombathelyi csoportjának és a Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének együttes ülésén 2004. február 25-én Szombathelyen.

1964-ben a Pécsi Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékére került. 1968-ban készítette el egyetemi doktori értekezését Doboz község *é*-zésének vizsgálata alapján (I. ELTE NytudDolg. 5., Bp., 1971.). 1969-től 1972-ig az ELTE I. sz. Magyar Nyelvészeti Tanszékének tudományos ösztöndíjas aspiránsa volt Benkó Loránd vezetésével. 1972-ben vendégtanár lett Pozsonyban a Komensky Tudományegyetem Magyar Tanszékén. Megszakítva e munkáját — Imre Samu ösztönzésére is — 1973-ban elvállalta a szombathelyi főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének megszervezését. Előbb docensként, majd hamarosan főiskolai tanárként 1999-ig volt a tanszék vezetője, s ekközben elismert szakmai műhelyt alakított ki szervezeti egységében.

Oktatómunkáját az elmélyültség, az igényesség jellemezte, s jellemzi. Előadást tart a nyelvtudományba való bevezetésből, leíró magyar nyelvtanból (hangtanból, alaktanból, mondattanból), dialektológiából és szociolingvisztikából, e két utóbbiból, valamint élőnyelvi kutatásokból szemináriumot is vezet. Egységes jegyzetet írt „A magyar nyelvjárások” (Bp., 1980.), oktatási segédanyagot adott ki „Fejezetek a leíró magyar nyelvtan alaktanából” címmel (BDTF, Szombathely, 1981.). Mintegy két évtizedig TDK-vezető tanár volt, számos tanítványa nyert díjat az OTDK-kon. A szombathelyi főiskola gondozásában megjelent, az 1975 és 1986 között általa szerkesztett „Jelentkezünk” című folyóiratot is igyekezett a tudományos diákköri munka fórumává tenni.

Kutatómunkájában főként grammatikai, nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai és nyelvi kontaktusbeli kérdések érdekelték, érdeklik. Terjedelmes kandidátusi disszertációjában a mai magyar nyelv helyhatározó-rendszerével foglalkozott (1977.). A szóképzleti kérdőfűzetei alapján gyűjtött élőnyelvi anyag hatalmas adattárat és több monográfiára rúgó terjedelmű tudományos közleményeket eredményezett elsősorban Nyugat-Dunántúl régióira, valamint az itt érintkezésben levő nyelvekre vonatkozóan. Alapvető érdeme van abban, hogy a magyar nyelvjáráskutatók nemzetközi szakmai tanácskozása megrendezésének jogát rendszeresen Szombathely kapja meg.

Szakmai közéleti tevékenységét tekintve elnöke a Magyar Nyelvtudományi Társaság szombathelyi csoportjának, több mint két évtizeden át elnöke volt a VEAB Magyar Nyelvtudományi és Uralisztikai Munkabizottságának. Tagja több hazai és nemzetközi társaságnak, bizottságnak.

Tisztelt Tanár úr, kedves Géza, Géza bátyánk! Születésnapod alkalmából szeretettel köszöntünk, és erőt, egészséget, minden jót kívánunk további szakmai együttműködésünkhöz, magánéletedhez, és majd nyugdíjas évcidhez, évtizedeidhez!

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

idén is meghirdeti

ÖNKÉNTES NÉPNYELVI GYŰJTŐPÁLYÁZATÁT

A pályázat kiterjed az egész magyar nyelvterületre, s olyan önálló kutatáson alapuló, forrásértékű adattárak és rendszerezések készítésére irányul, amelyek eddig még nyomtatásban nem jelentek meg.

Célja a magyar nyelvterület fokozatosan feledésbe merülő nyelvi értékeinek (tájszavak, hagyományos népi mesterségek és tevékenységek szakszókincse; különböző társadalmi rétegek jellegzetes szavai; ragadványnevek, becenevek, népi helynevek; közmondások, szólások stb.) összegyűjtése, archiválása és lehetőség szerinti megjelentetése.

A pályázat nyitott: bármilyen foglalkozású, a téma iránt érdeklődő kutató egyénileg vagy csoportosan (szakkör, hagyományörző kör stb.) küldhet be pályamunkát.

A levéltári, irattári, anyakönyvi kutatásokra épülő dolgozatokban (az összesítések és táblázatok kivételével) az adatok betűhív írását, az élőnyelvi (adatközlőktől való) gyűjtések esetében egyezményes fonetikai lejegyzés követését kérjük. Feltétlenül jelölni kell tehát a zárt *ē* (rövid *é*), nyílt *ā*, palóc *ā*, hosszú *ā*, *ē*, rövid *u*, *ü*, *i* hangokat a köznyelvi hosszúk helyén (és fordítva); az *ię*, *eō*, *uo*, *ao*, *oy*, *ōū*, *ěj* stb. kettőshangzókat; a *j* ~ *ly* ~ *l* ejtést; *gy*-zést, *ty*-zést (pl. *vargyu* [varjú], *aptya* [apja] stb.); a hangkiesést, a hasonulást, az összeolvadást (pl. *béküttā* [beküldte], *roszföd* [rozs föld], *ēmongya* [elmondja] stb.). Ehhez segítséget többek között DEME LÁSZLÓ „A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése” (Magyar Nyelvjárások II. évf. 18—37), HAJDÚ MIHÁLY—KÁZMÉR MIKLÓS „Magyar nyelvjárás olvasókönyv” (Tankönyvkiadó, Bp., 1974. 9—13) és KISS JENŐ szerk. „Magyar dialektológia” (Osiris, Bp., 2001.) című munkáiban találhatunk.

A pályadíjak a következők:

1. díj: 50 ezer Ft
2. díj: 30 ezer Ft
3. díj: 15 ezer Ft

Az első helyezett munkáját a Magyar Nyelvtudományi Társaság lehetőség szerint megjeleneti, a legjobb dolgozatokat a Társaság archívumában helyezzük el, és a további kutatás számára hozzáférhetővé tesszük.

A legalább 10 lap terjedelmű pályázatot két példányban, a személyes adatokat külön lapon mellékelve kell a Társaság címére **2004. november 10-éig** eljuttatni. Az eredményről 2005 januárjában levélben tájékoztatjuk a pályázókat.

A pályázattal kapcsolatban bővebb felvilágosítást a Magyar Nyelvtudományi Társaság címén levélben (1088 Bp., Múzeum krt. 4/A), illetve a 485-65-00/5150-es telefonszámon Fodor Jánostól lehet kérni.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Az akasztófa északkelet-magyarországi helyneveinkben

Pesty Frigyes helynévtára északkelet-magyarországi földrajzi neveit vizsgáltam Bereg, Kővár-vidéke, Közép-Szolnok, Máramaros, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa megyék adatai alapján (Ungból nincs adat).

1. Akasztó. Korán előfordul: 1238/1292: „Cadit ad montem qui dicitur *Akasto*” (OkI Sz.). A feldolgozáskor némi óvatosság nem árt. NAGY GÉZA a következőket írja: „*Akasztóhomok* 1. ... a sivó homokban a szekerek elakadtak. 2. ... rossz útra tévedt embert akasztottak itt fel. Az első magyarázat a valószínűbb” (A magyarországi Bodroghöz földrajzi nevei. Pácin, 1994. 182. Lácacséke a.). Majd Kenézli alatt egyértelműbb választ ad: „*Akasztódomb* Van ezen a területen egy nagy emelkedő, melyen az út vezet. Ezen az emelkedőn a terhes szekerek gyakran elakadtak. Ezért kapta e terület a nevét” (i. m. 325).

A legtöbb esetben van a név után megjegyzés, magyarázat, ezek közül csak válogattam, a teljes anyagot nem közlöm. Máramaros: Visk: „Buzamező (: ezen dülő régebben égető és *akasztó vápa* név alatt is fordult elő, 's a' hagyomány azt tartja, hogy itt égették a boszorkányokat”. Szabolcs: Bercel: „*akasztó hegy* — hasonlóul — régibb időkben és közelebb 1849-ben két statarialiter kötél által ki végzett bűnösnek vesztő helye”. Szabolcs: Mihálydi: „*Akasztó hegy* ... nevéét hihetőleg magával hordja”. Kissé dodonai válasz. Pátroha: „*Akasztó hegy* ... A monda szerint Szomszéd

Thas községben a régi időkben lakott föld birtokos — Krúcsai nevű szolgabíró ezen hegyen bizonyos nagy bűn elkövetéseért egy asszonyt elevenen fejeztetett le”. További előfordulások: *Akasztó domb*: Komoró. *Akasztó halom*: Berencs, Gyulaj, Szentmihály, Tiszadob. *Akasztó hegy*: Demecser, Ibrány, Kék, Laskod, Mada, Nyírbátor, Nyírbétek, Ór, Paszab, Petneháza, Ramocsháza, Rohod, Tass. Szatmár: Vezend: „*Akasztó domb*, — ez magát felakasztott nő személytől kapta” (ti. a nevét). Egyéb előfordulások: *Akasztó*: Avasvámfalva, Nagypalád, *Régi akasztó* (Nagykároly). *Akasztó domb*: Erdőd, *Akasztó dűlő*: Fény, *Akasztó füzes*: Ricse, Uszka, *Akasztó hegy*: Hodász, Jármí, Papos. Ugocsa: *Akasztó domb*: Tamásváralja, Zemplén: Nagytárkány: *Akasztó homok* „e’ helyen a’ vezérek által a’ bünösök akasztattak most szántó föld”. *Akasztó domb*: Bodrogkeresztúr, Tállya.

A példák alapján az alábbi jelentéseket lehet megállapítani: 1. akasztófa, 2. egy élő fa, melyre valaki saját magát akasztotta, 3. vesztőhely (Visk: máglya, Pátroha: pallos), 4. a szekerek elakadása egy bizonyos helyen, 5. A *Farkasakasztó* (Gáva) név kissé eltér a fentiekől (vö. OklSz. 1368: *farkasakazthocurtuel*).

Az *akasztó* szót átvette a román nyelv *acăstău* formában. Mind ALEXICS GYÖRGY (Magyar elemek az oláh nyelvben: Nyr. 1887: 257, Biharból), mind TAMÁS LAJOS (Etymologisches-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. Bp., 1966. 52; hét megyéből, de még Moldvából is) hozza. Jelentései: 'Galgen, Galgendieb, Baugerüst'. Az első két jelentés a magyarból való. A másodikra vö. 1759-ből „Marada két fia, két *akasztófa*” (Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritos. Bp., 1960. 331). A Közép-Szolnok megyei Kírvárról ezt írják: „*Gyalu Akástaílor* határ része — ez nevezetett el — mivel a régi szokás szerént a fő határ rész tetején volt fel állítva a törvény három agu fa”. A Kővár vidéki Pirossa csak az adatot közli: „*Dimbu Akaszaelor*”.

2. Akasztófa. 1291-ből adatható: „Peruenit ad arborem platani que dicitur *Akasztofa*” (OklSz.). Bereg: Asztély: „*Akasztofa nyárasa* nevét onnan vette, hogy ott hajdan egy gonosztevő kötél által kivégeztetett”. Nagylónya: „*Akasztofasor*, mely helyen monda szerint hajdan akasztó fa volt fel állítva.” Közép-Szolnok: Szilágysámszon: „*akasztofa domb* hol a’ forradalom előtti időkben akasztó fa volt...” Tasnád: *Akasztofa környéke*. Máramaros: Huszt: *akasztofa domb*. Szabolcs: Paszab: *Akasztofa domb*, Kisvárd: *Akasztofa lapos*. Szatmár: Csenger: „*akasztofa fa sori dűlő* a hagyomány szerint Rekettye Pilának nevezet boszorkányos nőnek tartott nő fel akasztatott 's meg égettetett”. — A népi fantázia ugyancsak működött: Rekettye Pilát (Helénát) ugyan kínvallatásnak vetették alá, de nem akasztották fel, hanem elevenen megégették 1745-ben Nagykarolyban és nem Csengerben. Vámosoroszi: „...*Akaszto fa*... hogy honnan veszik nevezeteket nem tudatik”. Itt már nem működött az előbb emlegetett népi fantázia. Cseke: *Akasztofánál*, *Akasztofa domb*: Aranyosmeggyes, *Akasztofa sor*: Angyalos, Fülöpös. Ugocsa: Nevetlenfalva: *Akasztofa* nevű hely e’ helyen akasztófa volt fel állítva, attól nevezetett el”. Hetény: *Akasztofa*. SZABÓ ISTVÁN (Ugocsa megye. Bp., 1937.) több adatot hoz: Fekete-ardó (1805): *Akasztofa cseréje* (342), Kőkényesd (1776): *Akasztofánál* (407), Nagyszőlős (1667): *Akaszto fa* (433). Zemplén: Kisdobsza: „*akaszto fa* — hajdanában a magát fel akasztott embereket oda temették”, Olaszliszka: „*Akasztofa sori* (ti. dűlő), mely el nevezés — minek után aváros Ius gladiusmal bírt — azon helyen állott Akasztofáról vette eredetét”. Gercsely: *Akasztofa*. Kolbása: *Akasztofa dűlő*.

3. Törvényfa. Szatmár: Lázari: „Törvénygödör. — Ez a törvénnyel kivégezetteknek Sírja. — *Törvényfa* is mondatik akasztófa helyett”. SZABÓ is hoz egy adatot az ugocsaí Nevetlenfaluból (i. m. 442), 1757: *Törvényfánál*, ez Pestynél már *Akasztofánál*. SZABÓ T. ATTILA nagyenyedi példát hoz, XVII. század vége: „Az Akaszto Domb vagy *Törvény fa* alatt” (Nyelv és település. Bp., 1988. 221). Törvénydombnak hívták azt a helyet, ahol a „törvény három ágú fáját” (Kirva) felállították, az ítéleteket is ott hozták. A Törvénydomb csak a Közép-Szolnok megyei Erkedről és Hadadról adatható (a leírásban csak az ítélezésről esik szó, kivégzésről nem). Máramarosból is van

egy példánk Técsőről, 1665: *Teorveny Poiana* (BÉLAY VILMOS, Máramaros megye társadalma és nemzetiségei (Bp., 1943. 208).

4. Román: **Spinzurătoare** 'akasztófa'. Csak Máramarosból adatható. Rozávyia: „*Lă Spinzuratore* (az akasztónál) nevét vette a Statarialis időkben ezen helyen fel állított akasztó fától — mire jelenleg Isten jó voltából szükség nincsen...”, Sajó: *Lă Szpinzuratore* (nagyjából ugyanazzal a szöveggel), *Virvu Szpinzuratorilor* (akasztó csucsá)”. Mihálka Gábor alszolgabíró, a rozávyiai anyag lejegyzője beszámol egy kivégzésről is: „Kosztá Birhometyi ezen domb oldalon végeztetett ki törvényes ítélettel Groimiller Vilmos, a köznép nyelvén Villi, rabló ... ezen rabló 1811-k évben elfogatott, és Születése helyének határában Birhometye hegy oldalban az ország út közelében kötél által kivégeztetett”. Ez annyit jelent, hogy a *La Szpinzuratore* a XIX. század elejére elveszítette eredeti szerepét, illetve a Kosztá Birhometyi nevet nem változtatták meg, pedig az akasztás ott történt.

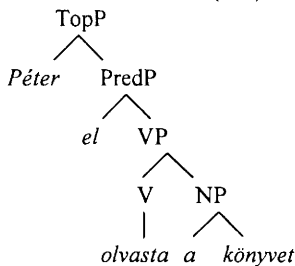
5. Ruszin: **Шибениця** 'akasztófa'. Ugocsa: Veréce: *Sibenyicza*.

6. Szlovák: **Šibeň** 'akasztófa'. Zemplénben: Bacskó: „*Pod sibenyom*, szántó föld nevezetét kapta az ottan még nem régen áló akasztófától (sibeny)”. Dobra (Nagy-): *Pod Sibenyu*, Lazon: *Na Sibenykort*, Nagymihály: *Pod Sibeny*. Sárosól: Palocsa: „*Sibena hura*” (:akasztófa:) „e helyre a ius gladii jognál fogva B. Palocsay József m. sz. végén akasztatott fel egy Pendzák nevezetű embert ki a templomot kirabolta”, Komlóskeresztes: „*Otsibena*”, Pétermező: „*Pod sibenyu*”. Véletlenszerűen bukkantam egy Szepes megyei adatra: Betlenfalu: „*Ku Sibenu* (: egy vólt akasztófa helye:)”.

MIZSER LAJOS

LEVÉLSZEKRÉNY

É. Kiss Katalin írja: A Magyar Nyelv 100. évfolyamának 1. számában az „Egy igekötő-elmélet vázolata” című cikk (110) alatti ábrája hibásan jelent meg. Íme a helyes változat:

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat kinyomtatva és elektronikus formában is juttassák el szerkesztőségünkbe. A nyomtatott változatban másfeles sorközt, 3 cm-es margót, 12 pontos Times New Roman betűtípust kérünk. A mentés formátuma .rtf vagy .doc legyen. Kérjük továbbá szerzőinket, hogy kéziratukra írják rá a postai és e-mail címüket és telefonszámukat is. Szerkesztőségünk címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em. 234. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. A folyóirattal kapcsolatos egyéb információkat l. honlapunkon: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>.

A kéziratok megformálásával kapcsolatban az alábbiak az irányadók. — Kérjük munkatársainkat, hogy a szövegszerkesztés során törekedjenek a helykímélésre, a szöveg szétesésének elkerülésére és a tipográfiai visszafogottságra. Ha valamely formai eszköz, eljárás alkalmazásában bizonytalanok, inkább ne éljenek vele.

A mondanivaló tagolásán a leggyakoribb eszköze folyóiratunknál a félkövér arab szám a szakaszt nyitó bekezdés elejére illetve: 1., 2., 3. stb. Az ilyen bekezdés fölött egy sor kimarad. A nagyobb fejezetek megjelölésére alkalmazható félkövér római szám is: I., II., III. stb. Az alfejezetek megjelölésére szokásos megoldások — hierarchikus rendben — még a következők: A), B), C); 1., 2., 3.; a), b), c); α), β) γ) stb. (kövérités nélkül). Ha fejezetcímeket alkalmazunk, ezek oldalcímként és bekezdéscímként egyaránt megjelenhetnek, de általában elég a bekezdéscím is. Középre igazított fejezetcímmel — kivételes esetben — csak akkor élünk, ha az oldalcímek és bekezdéscímek lehetőségeit már kimerítettük. A számokkal és betűkkel való tagolás kombinálódhat az alcímek alkalmazásával. A bekezdéscímet gondolatjel választja el az utána következő szövegtől. Az oldal- és bekezdéscímek általában ritkítással (kivételesen kövéritéssel) vannak kiemelve. A ritkítás mértéke két pont. A betűközők beiktatásával történő ritkítás kerülendő, mivel az automatikus sor-elválasztás programja az ilyen betűközőket szóvéggként értelmezi, és szabálytalan helyeken, kötőjel nélkül vágja el a szótestet.

A ritkítás az értelmi kiemelés eszköze is. Ugyanakkor ezzel is szerényen kell bánni, mert a túl sok ritkítás zavaró, épp a kiemelő funkciót szorítja háttérbe. Értelmi kiemelésre kurzíválást nem használunk, ez utóbbi a nyelvi jelek, jelelemek, jelkapcsolatok kiemelésére van lefoglalva. A kövérités csak igen ritkán alkalmazható, főleg a számozások kiemelésére szolgáló eszköz. A tudományos véleményt nyilvánító szerzők nevét kiskapitális betűtípussal emeljük ki. Ismertetésekben és tudománytörténeti jellegű cikkeken a kiskapitális kiemelést elégséges a bemutatandó személy első és utolsó említésekor használni.

A jegyzetek szerkesztése során a következőkre kell ügyelni. Törekedünk a lehető legkevesebb lábjegyzet beiktatására, illetve igyekezzünk elkerülni ezek alkalmazását. A mellékgondolatok jelzésére általában elég a szóban forgó mondat, mondatrészlet főszövegbeli zárójelzése. A kézirat kiadásának előkészítésére vonatkozó általános megjegyzéseket a címhez csillaggal illesztett lábjegyzetben közöljük (pl. a kutatást támogató alapítványok megnevezése, szakmai konzulenseknek, lektoroknak címzett köszönetnyilvánítások). Több számban elhúzódó közlés esetén címhez illesztett jegyzetben adjuk meg a korábban már megjelent egységek leelőhelyét is. A közlemény egyes szakaszaihoz csatlakozó elkerülhetetlen lábjegyzetek folyamatos arab számozást kapnak, felső indexbe emelve. Minden lábjegyzet bekezdéssel indul. Betűméretük a kéziratban 10 pontos, a sortávolság — a szerkeszthetőség érdekében — a főszöveghez hasonlóan másfeles legyen. Végjegyzetet nem alkalmazunk.

A szakirodalmi hivatkozás legfontosabb tudnivalói a következők. Hivatkozni illik minden olyan tételre, amely a nyelvtudományban alapismeretnek számító, általánosan elfogadott tételeken kívül esik. A hivatkozott bibliográfiai tételt a szövegbe foglaljuk és általában zárójelbe tesszük. Az első említés helyén adunk teljes(ebb) leírást, a későbbiekben csak szerzői családnév, évszám, lapszám jelzi a hivatkozott helyet. Ez utóbbi esetben az évszám helyett állhat „i. m.” (= idézett mű), ill. „i. h.” (= idézett hely), feltéve, ha ez az egyértelmű hivatkozást nem veszélyezteti. A tel-

jes(ebb) hivatkozás szerzői család- és keresztnévet, ettől vesszővel elválasztott műcímet, majd lelőhelyet tartalmaz.

Ha a lelőhely periodika, a cíkcím után kettőspont áll, majd a periodika címe, kötetszáma ponttal, évszáma kettősponttal, valamint lapszáma következik. Az ismert periodikák az ismert rövidítéseikkel szerepeljenek, a rövidítés után ponttal lezárva. A Magyar Nyelvre való hivatkozáskor a kötetszám elhagyandó, elég az évszám megadása. A lapszámra utalás általában tölígis: ha az egész közleményre hivatkozunk, akkor a kezdő és záró lapot, ha csak egy szakaszra, akkor az adott lapo(ka)t tüntetjük föl nagyköjtőjellel elválasztva. A köjtőjel jobb oldalán levő lapszám megadásakor az ismétlődő számjegyek elhagyandók (pl. 214—221 > 214—21). Ez egyéb típusú hivatkozásokra is érvényes.

Ha a lelőhely gyűjteményes kötet, akkor a cíkcímet pontosvesszővel zárjuk le, majd „in” jelzés után a gyűjteményes kötet címe következik ponttal lezárva. Ezek után „Szerk.” megjelöléssel a kötet szerkesztője következik. Idegen nyelvű kötetek idézésekor meghagyható az eredeti formula (Ed., Hrsg., red. stb.). Ha több szerkesztő van, a neveket nagyköjtőjellel elválasztva közöljük. A szerkesztői nevek is kiskapitális betűvel szedendők. A kiadó feltüntetése elhagyható (inkább a könyv-árusi forgalomba nem kerülő vagy a nehezen hozzáférhető kiadványoknál indokolt), de a megjelenés helye és ideje — ebben a sorrendben — vesszővel elválasztva megadandó. A hivatkozást ebben az esetben is a lapszámok zárják a már említett módon. Az évszám után mindig pont áll, a lapszám(ok) után csak akkor, ha az mondatzáró értékű.

Ha a lelőhely önálló mű, akkor a következő fontosabb megoldások vannak: KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, 2005. 214—21. Több szerzővel: KOVÁCS JÁNOS — SZŐCS ANNA, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, 2005. 214—21. A kiadó feltüntetésével: KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, Unikornis, 2005. 214—21. Több kötetes mű esetén: KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. 1—3. Debrecen, Unikornis, 2005. 2: 214—21. A kötetszámot tehát arab számjegyekkel jelezzük, kivéve, ha az eredetiben római és arab szám kombinációja van: KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, Unikornis, 2005. II/1: 214—21.

Több tételből álló hivatkozásokban az azonos szerzőtől származó tételek között vessző, a különböző szerzők művei között pontosvessző áll. — Az ismert kézikönyvek, szótárak, nyelvtanok, nyelvatlaszok stb. rövidítéssel is hivatkozhatók. (Bő gyűjteményük található pl. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának első kötetében.) Ha egy rövidítés még nem vált közkeletűvé, akkor az első említés teljes bibliográfiai leírásához lehet függeszteni a javasolt rövidítést, szögletes zárójelben. A közlemény további részében már a rövidítés használható. — A kontextusba illesztett címetek idézőjelek különítik el, de a zárójeles hivatkozásokban az idézőjelek elmaradnak.

A kéziratkészítés elvi, etikai kérdéseire, több praktikus vonatkozására (az említetteken kívül pl. az adatközlésre, a rövidítésszerű jelekre, a szövetségyszerkesztésre, korrigálásra stb.) hasznos tanácsok olvashatók a következő művekben: BENKŐ LORÁND, Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához. MNyTK. 129. Bp., 1972.; Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. Szerk. TIMKÓ GYÖRGY. Bp., 1972.; GYURGYÁK JÁNOS, Szerkesztők és szerzők kézikönyve. Bp., 1996.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

213. Balázs János-émlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.
216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-oktatási napok. Szerk. **Raisz Józsa és Zimányi Árpád.** 2002.
218. A magyar nyelv és a magyar nyelvű oktatás helyzete Romániában. Nyelvészeti tanácskozás Jászberényben. Szerk. **Horváthné Kispéter Zsuzsanna.** 2003. 300 Ft.
219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 300 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
 Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
 Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
 Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
 Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
 Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
 Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
 Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-
kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.
- Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I—IV.
+ Mellékletek. Bp.—Zalaegerszeg, 1991—1998. 3600 Ft.
- Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
- A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I—VIII. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot össze-
állította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995—1999. I—IV. kötetenként 2500 Ft,
V—VIII. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
- Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára.
Bp., 1999. 600 Ft.
- Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
- Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
- Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk.
Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
- A színinimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
- Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
- Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
- Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
- T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
- Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
- Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és
Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft. — 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mari-
ann. Bp., 2001. 500 Ft. — 3. Szilágy megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt.
Bp., 2002. 500 Ft. — 4. Kisküküllő és Nagyküküllő megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és
Sebestyén Zsolt. Bp., 2003. 500 Ft.
- Radócné Bálint Ildikó: A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben. Bp.,
2001. 600 Ft.
- Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárási régiók
szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági
tagoknak 2500 Ft.
- Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárási régiók
szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 5000 Ft,
társasági tagoknak 4500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A MAGYAR NYELV MUNKATÁRSAIHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy folyóiratunkba szánt cikkeik formai kialakításában a „Szerzőink figyelmébe” című közleményünket tekintsek irányadónak.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 500 Ft, nyugdíjasoknak 400 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 300 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekk számlájára.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, 1026 Budapest, Guyon Richárd u. 7. Tel./fax: 200-1153, e-mail: kalmar@hessandras.com. • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Türr Tamás. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em., H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft, Budapest, Guyon Richárd u. 7., H-1026 Hungary. Tel.: (36-1) 200-1153, e-mail: kalmar@hessandras.com.

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

IIU ISSN 1588-1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor
LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor
DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor
TAMÁS FARKAS

CONTENTS

<i>Kertész, András — Rákosi, Csilla</i> : Contradiction and plausible inference in linguistics	129
<i>Éder, Zoltán</i> : The revised edition of A Concise Dictionary of Hungarian	146
<i>Szabó, József</i> : The linguistic situation in Switzerland, with special regard to linguistic minorities	159
<i>Békési, Imre</i> : Relations between relations of coordination	171
<i>Szathmári, István</i> : Gyula Krúdy — as seen by Sándor Márai	180
Minor Contributions. <i>Kiss, Gabriella—Kiss, Margit—Pajzs, Júlia</i> : On the morphological analysis of the corpus of the Historical Dictionary of Hungarian	185
Etymologies. <i>Balázs, Géza</i> : The figure eight in idioms. — <i>Kávássy, Sándor</i> : Földesúr 'landowner'	192
Spoken Hungarian. <i>Beregszászi, Anikó — Csernicskó, István</i> : A new type of school as a factor of social and linguistic structuralisation?	195
History of Linguistics. <i>Honti, László</i> : The jubilee of <i>Nyelvtudományi Közlemények</i> . — <i>Bene, Annamária</i> : On Ede Margalits' phraseological dictionary	203
Reviews. <i>Hoffmann, István</i> : Benkő Loránd, <i>Beszélnak a múlt nevei</i> . Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről [The testimony of names from the past. Studies on proper names from the Árpadian age]. — <i>Lénárt, Tamás</i> : Ágel Vilmos, <i>Valenztheorie</i> . — <i>Gerstner, Károly</i> : Mária D. Máta, <i>Kleine ungarische Sprachgeschichte</i> . — <i>Büky, László</i> : Szabó Zoltán ed., "Arany-alapra arannyal" — Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról [Studies on the style of Hungarian literary secession]. — <i>Zimányi, Árpád</i> : A. Jászó Anna, <i>Csak az ember olvas — Az olvasás tanítása és lélektana</i> [Only humans read... Teaching reading and the psychology of reading]	209
Miscellaneous. <i>Horváth, Mária</i> : How long will the Hungarian Dictionary of Definitions survive? — <i>Fodor, István</i> : Reflections on the revised edition of A Concise Dictionary of Hungarian	231
Society News. <i>Szabó, József</i> : Farewell to Gyula Kristó. — <i>Benkő, Loránd</i> : A few more words on Gyula Kristó. — <i>Pesti, János</i> : A celebration of dialect researchers in Baranya County. — <i>Kiss, Jenő</i> : On Mihály Temesi's work in dialectology. — <i>Juhász, Dezső</i> : Greeting László Bura. — <i>Molnár, Zoltán Miklós</i> : Géza Szabó is 70. — Call for papers	236
Data from the History of Hungarian. <i>Mizser, Lajos</i> : <i>Akasz-tófa</i> 'gallows' in North-East Hungarian placenames	250
Letters to the Editor. <i>Katalin É. Kiss</i> writes	252

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

C.

ÉVFOLYAM

2004.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:
FARKAS TAMÁS

TARTALOM

<i>Kiss Jenő</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság centenáriuma elé	257
<i>Róna-Tas András</i> : Néhány megjegyzés faneveinkről	260
<i>Kertész András</i> — <i>Rákosi Csilla</i> : Ellentmondás és plauzibilis következtetés a nyelvészetben	273
<i>Szabó József</i> : Svájc nyelvi helyzete, különös tekintettel a nyelvi kisebbségekre	291
<i>Balácsi József Attila</i> : Mióta járunk az apostolok lován?	298
<i>Lukács István</i> : A Jesse-vessző esete egy ószláv aorisztossal	313
<i>Tóth Valéria</i> : Az inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben	321
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Mózes Huba</i> : Három szótagos hangzasegységre épülő sorok és sorkapcsolatok. — <i>Szikszaíné Nagy Irma</i> : Ekvivalencia és el-lentét a retorikai kérdésben	331
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>A. Molnár Ferenc</i> — <i>Kustár Zol-tán</i> : A gyapjú szó a 72. zsoltár fordításában. — <i>Büky László</i> : Jessze. — <i>Rácz Miklós</i> : <i>Or Miklós dombja</i> — egy középkori helynév Nagyrév határában	340
É l ő n y e l v. <i>Bodó Csanád</i> : Szociolingvisztikai szempontok a moldvai magyar—román kétnyelvű beszélőközösségek kutatásában. — <i>Szépe Judit</i> — <i>Gerstner Károly</i> — <i>Szende Tamás</i> : <i>Csuklik, kotlik, hámlik</i> . Megjegyzések a hiányos paradigmájú igék módjelezéséről	347
S z e m l e. <i>Havas Ferenc</i> : Thorsten Roelcke ed., <i>Variationstypologie / Variation Typology</i> . — <i>V. Raisz Rózsa</i> : Szathmári István szerk., <i>A retorikai-stilisztikai alakzatok világa</i> . — <i>Pethő József</i> : Szikszaíné Nagy Irma szerk., <i>Kossuth Lajos, a szó művésze</i>	368

A Magyar Nyelvtudományi Társaság centenáriuma elé

1. Illő és méltányos, hogy a Magyar Nyelv a Magyar Nyelvtudományi Társaság alapításának küszöbön álló századik évfordulójára rövid beköszöntővel emlékezzen és emlékeztessen. A megfelelő ünnepélyes keretet a december elsejére tervezett ünnepi társasági közgyűlés adja majd. Az ott elhangzó üdvözléseket és előadásokat olvasóink folyóiratunk jövő évi I. számában olvashatják. A Társaság száz éves történetét bemutató külön kötet (Éder Zoltán munkája) a Társaság sorozatában (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai) lát napvilágot a jövő esztendőben. A jeles jubileumra a száz évvel ezelőtti alapítás lényeges körülményeinek rövid számbavételével emlékezünk és emlékeztetünk.

2. Egy magyar nyelvtudományi társaság létrehozásának ötlete már az 1880-as évek elején fölbukkant (SZINNYEI: MNy. 1930: 1), formát ölteni azonban csak a XIX. század végén kezdett. A Társaság létrejöttének több oka és feltétele is volt, s megalakítását — száz év távlatából visszatekintve — a magyar nyelvtudomány szempontjából nagy fontosságú eseménynek kell tekintenünk (a történetre vonatkozóan I. BÁRCZI: MNy. 1965: 4—12, Nyr. 1972: 257—66; BENKŐ: MNy. 1980: 257—62; KNIEZSA: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Szerk. Uő. Bp., 1956. 3—5; RAISZ: MNyTK. 152. sz.; SZATHMÁRI: MNy. 1980: 265—73; SZÉPE: Eurasian Studies Yearbook 2000: 5).

A nyelvtudomány a XIX. század végén az akkor uralkodó szemléletnek megfelelően történeti irányultságú volt, de fontosnak tartotta — elsősorban történeti és nyelvművelői hasznosíthatósága miatt — a nyelvjárások leíró bűvárlatát is. S amikor egy magyar nyelvtudományi társaság megszervezése komolyabban szóba került, lehetséges elnevezéseként a Nyelvművelő Társaság, a Nyelvjárástudományi Társaság, illetőleg a Magyar Népnyelvi Társaság is felbukkant (Nyelvészeti Füzetek 9. sz. Bp., 1903. 5, 13. sz. Bp., 1904. 3, 18). 1903-ban napilapokban és a Magyar Nyelvőrben teszik közzé a szóban forgó társaság megalapítási szándékát megfogalmazó felhívást. Ugyanez év decemberének 19. napján, az alakuló közgyűlésen joggal mondta tehát Szily Kálmán a Társaságról, hogy „különösnek tetszhetik, hogy még meg sincs s már is van története” (MNy. 1905: 45). A Társaság hivatalosan 1904. október 22-én született, amikor a „tisztválasztó” közgyűlésen az elnöklő Herman Ottó bemutatta, s a jelenlevők elfogadták a belügyminisztériumtól 1904. május 2-án megerősített alapszabályzatot (i. m. 93). Az első tisztikar tagjaiul a következőket választották: elnöknek Szily Kálmánt, alelnöknek Szinnyei Józsefet, titkárnak Tolnai Vilmost, jegyzőnek pedig Gombocz Zoltánt.

A Társaság alapításának okai és feltételei között tudományon belüliek és tágabb értelemben vett társadalmiak egyaránt voltak. A következők említessenek!

1. A tudomány a maga eredményeinek közvetlen vagy közvetett hasznosíthatósága, tehát gyakorlati alkalmazhatósága miatt, illetőleg mint a közösségek és az emberiség szol-

gálatába állítható, sőt állítandó sajátos tevékenység a felvilágosodás után fölértékelődött. A tudománnyal foglalkozók társaságokba való összefogásával, szervezésével mindenütt azt a célt követték, hogy mind a tudományok egyetemes, mind pedig a polgárosodás nemzeti fejlődését elősegítsék.

2. Magyarországon az anyanyelv iránti érdeklődést, a vele való foglalkozás hasznosságának, illendőségének értelmiségi hagyományát a némettel szembeni, ismétlődően jelentkező anyanyelvfeltő buzgalom, az ortológus és neológus vita, a szaknyelvek gyakorlati szempontból oly fontos kérdésköre, az 1872-től megjelenő Magyar Nyelvőr tevékenysége, nemkülönben a nyelvrokonsági viták széles értelmiségi körökben napirenden tartották.

3. A Társaságot alapítók felismerték a kor parancsát, hogy az addigiaktól eltérő, nagyobb összefogást, rendszeresebb és intenzívebb vélemény- és információcserét lehetővé tevő szervezeti formára van szükség a nyelvtudományban is.

4. A XIX. század végére — elsősorban Budenz, illetőleg Simonyi tanári működésének köszönhetően — nevelődött föl egy felkészültségében európai szintű, létszámában is ütőképes, hadra fogható nyelvész-nemzedék, amely képes és kész volt — a fentebb említettek szellemében — a nyelvtudományt magas színvonalon művelni. Adva voltak tehát a személyi feltételek a nyelvtudománynak intézményesített keretek között való, a korábbiaknál intenzívebb művelésére.

5. Az alapítók megteremtették a megvalósítás közvetlen feltételeit. Ebben meghatározó szerepe volt Szily Kálmánnak, a kitűnő és agilis szervezőnek, a korabeli hazai tudományos élet egyik tekintélyes tényezőjének (1889-től az Akadémia főtitkára volt). Jól mérték föl a szervezők, hogy nemcsak a nyelvészek túlnyomó többsége, hanem a társtudományok (néprajz, történettudomány, irodalomtudomány) több jeles képviselője, sőt a művelt nagyközönség számos tagja is támogatólag a Társaság mellé áll. (A támogatás megnyilvánult egyebek mellett abban, hogy mindössze két év alatt a taglétszám 900 fölé emelkedett, a tagok 92%-a fizette is tagdíját, illetőleg hogy — egy példa a több közül — a Társaság vagyonának ingyenes kezelésére több bank is ajánkozott [!].)

6. Jól látta Szily Kálmán, hogy „Folyóirat nélkül ... egy társaság sem folytathat sikeres működést” (MNy. 1905: 46). 1905. januárjában meg is jelentették a Magyar Nyelv első füzetét, éspedig úgy, hogy Semsey Andor, „az akkori idők nagy maecenása” (MELICH: MNy. 1958: 161) pénzadományával biztosította a kiadás megindítását. A Magyar Nyelv, amely úgyszólván indulásával a magyar nyelvtudomány központi folyóiratává lett, kezdetül fogva meghatározó szerepet játszott nemcsak a magyar nyelvtudománnyal foglalkozók szakmai összetartásában, irányításában, tájékoztatásában és ösztönzésében, hanem — mindezekon keresztül — a magyar nyelvészet professzionálissá tételében is.

7. Az alapítók jókor, kedvező időpontban cselekedtek. Az ország fölemelkedő korszakát, a többnyire biztonságos tervezhetőség idejét élte, a magyar nyelvvel való értelmiségi törődés, az érte való áldozatkészség társadalmi szinten is elismerésre méltó volt. A nyelvtudomány akkor modern irányzatát, az újgrammatikus iskola szellemiségét a fiatalabb nyelvész-nemzedék minden jelentősebb tagja magáévá tette, s ezek az „új módszeresség szigorúságá”-t követő tehetséges fiatalok (Gombocz, Melich, Horger, Zolnai stb.) a Társaság és a Magyar Nyelv köré tömörültek (BÁRCZI: Nyr. 1972: 263). Gombocz szerepe kiemelendő. Kezdetül fogva tisztségviselő, egyszersmind szerkesztőtárs is volt, akinek korántól fogva vitathatatlan s egyre növekvő szakmai és emberi tekintélye nagyban befolyásolta a Társaságot és folyóiratát is (MELICH: MNy. 1935: 199—201).

3. A Társaság eredeti célját a következőképpen fogalmazták meg: „A magyar nyelvnek mennél teljesebb tudományos átkutatása, a nyelvészet eredményeinek népszerűsítése és a közönségben a magyar nyelvtudomány iránt az érdeklődés fölébresztése” (A Magyar

Nyelvtudományi Társaság alapszabályai. Bp., 1903. 3). A szándékot az alapítók a következő módon kívánták megvalósítani: tanulmányok publikálásával, megfigyelések, nyelvi adatok közzétételével, gyűlések, előadások tartásával, megbízások és jutalmak kitűzésével, a népnyelv kutatásának szervezésével, a Társaság életére, működésére vonatkozó közlemények közlésével, s a hasonló célú társaságokkal való együttműködéssel. Idővel kialakult a három fő tevékenységi terület, s ez mindmáig fennmaradt: 1. a publikációs tevékenység (rendszeresen: Magyar Nyelv, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, alkalmoszerűen: önálló kiadványok), 2. előadások tartása a társasági felolvasó üléseken és közgyűléseken, és 3. tudományos tanácskozások, konferenciák, kongresszusok, emlékülések rendezése, illetőleg a rendezésükben való részvétel.

A Társaság tehát mindenekelőtt tudományos fórum volt, amely összefogta a nyelvészettel hivatásszerűen foglalkozókat és a nyelv, illetőleg a nyelvtudomány kérdései iránt érdeklődő értelmiségieket. Hosszú évtizedeken át, az akadémiai tudományos intézetek megszervezéséig a nyelvtudománynak a legfontosabb utánpótlásnevelő és az egyetlen „továbbképzési” fóruma volt. Mindvégig jellemezte továbbá az, hogy a közművelődést nyelvi-nyelvészeti téren támogatta, segítette, s hogy a nyelvi jelenségek, adatok önkéntes, laikus gyűjtését, gyűjtetését szakmailag irányította, népszerűsítette, összefogta (BENKŐ: MNy. 1980: 259—61).

4. A Társaságról a legtöbbet akkor tudhatjuk meg, ha folyóiratának, egyszersmind élete krónikásának, a Magyar Nyelvnek a lapjait olvassuk. Ebből kiderül, hogy miként a tudományos társaságok életében általában, akként a Magyar Nyelvtudományi Társaságéban is voltak időszakai a nyugodt alkotó munkának, de voltak kritikus periódusok is. Tudvalévő: az a tény, hogy a Társaság centenáriuma közeleg, önmagában nem érdem. A száz év eredményei azonban az alapítók bölcs döntését és az elődök munkáját dicsérik. Mert tudománytörténeti közhely, hogy a Társaság a magyar nyelvtudomány történetében kiemelkedő szerepet töltött be. Tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy azok a fő feladatok, szerepkörök, amelyeknek elvégzésére, betöltésére az alapítók életre hívták a Társaságot, az elmúlt száz esztendő radikális változásai ellenére sem tekinthetők idejétmúltak napjainkban sem.

KISS JENŐ

Before the centenary of the Society of Hungarian Linguistics

The Society of Hungarian Linguistics celebrates the one hundredth anniversary of its foundation in 2004. The framework for that celebration will be provided by the general assembly of the Society to be held early in December. The addresses and talks to be delivered there will be published in next year's first issue of this journal. The present paper marks the jubilee by a brief recapitulation of the circumstances of foundation.

JENŐ KISS

Néhány megjegyzés faneveinkről

(*Bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, gyűrűfa, éger, kőris, mogyoró, tölgy*)*

I. A fanevekről

A fanevek jelentős szerepet játszanak az egy nyelvet beszélők történetének rekonstrukciójában. Közismert, hogy a különféle őshazák, így az indoeurópai vagy az uráli népek ősi tartózkodási helyeinek lokalizációjában régóta fontos, bár módszertanilag néha vitatott szerepet játszanak a fanevek. Az alábbi cikkemben egy sokkal későbbi korszakkal, a vándorlások és a honfoglalás idejével fogok foglalkozni, bár nem tudom teljesen megkerülni az általánosabb tanulságok levonását sem. A kiindulópontot *bükk* fanevünk eredetének vizsgálata adta.

Bükk

A magyar és a török szót elsőnek talán KÖPPEN vetette össze (Geographische Verbreitung der Holzgewächse des europäischen Russlands und des Kaukasus. 1—2. St. Petersburg, 1888—1889. 2: 161. [Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angrenzenden Länder Asiens. Dritte Folge, Bd. 5—6.]). Mint írja: „Tatarisch (in der Krim, und zwar im Gebirge): *Bik*”, majd egy jegyzetben hozzáfűzi „Vielleicht den Gothen entlehnt, die lange Zeit in der Krim gesessen. — Magyarisch auch *Bük, Bik*”. Felhívja a figyelmet, hogy a Krim déli partján a fa *Oxeja*, ami a fa görög neve.

A magyar kutatásban elsőnek MUNKÁCSI (Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez [második közlemény]: NyK. 32. 1902: 384) magyarázta a *bükk* szavunkat törökből, de ezt GOMBOCZ (Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki, 1912. 214) elvetette, és a németből eredeztette. Ezzel a nézettel többen vitatkoztak, így KNEZSA is, aki (A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp., 1955. 805) kissé bővebben indokolja, hogy mi szól a német és a szláv eredet ellen: „Eredete nincs tisztázva. Német nem lehet, mert (hangtani okokon kívül) német eredetű fanév a magyarban nincs. A szláv *buky* (erről vö. BEW I, 99) ellen szól a magyar szó következetes régi *i*-je, amelyet *u*-ból magyarázni nem lehet (így Leschka, SIEI 66, MEW 12, ellene ETSz I, 591, SzófSz). — Mariánovics Nyr 46: 25 azonban a csehre gondol, ahol ugyanis *u > i* hangfejlődés van. Csakhogy ez a hangfejlődés XIV sz-ban kezdődik és kizárólag eredetileg palatális mássalhangzó után fejlődik (pl. *jutro > jitro, ljud > lid*, stb.). A *buky, bukъ* szóban azonban palatális mássalhangzó nincs. A szó tehát semmiképpen nem lehet szláv eredetű.” A kutatástörténet részleteire itt most nem kell kitérnünk, tömören együtt van ez a TESz. bibliográfiájában. A TESz. az adatok ismertetése után a következőket írja: „Valószínűleg jövevényszó, de forrása ismeretlen. Minthogy a bükkfa elterjedési területe a Kaliningrádtól (Königsbergtől) a Duna torkolatáig húzott vonaltól nyugatra van, a magyarság csupán e vonal átlépése után ismerkedhetett meg vele. Törökből való származtatása, amely szerint összefüggene a csag. *bük* ’tölgy’ (Radl. [= W. RADLOV, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte 1893—1911. 4: 1876]); tat. Kr. *bik* ’bükk’ (Nyr. 62: 25) szavakkal, további vizsgálatot igényel. — Német jövevényszóként való magyarázata (vö. kfn. *büeche*, baj. *bueche* ’bükk’) és szláv eredeztetése (vö.: blg. *бук*; szb.-hv. R.

* A tanulmány az MTA és az SzTE Turkológiai Kutatócsoportjában készült, támogatást kapott az NKFP 5/2021 és az OTKA T034955 számú pályázat keretében. A magyar adatok fel dolgozásban közreműködött Gulyás Borbála és Bibor Máté.

bŭk; cseh, szlk., le. *buk*, or. *бук*: 'bŭkk') hangtani okok miatt elfogadhatatlan". Az EWUng. kissé tömörebb, de ugyanezen a véleményen van: „Die bisherige Erklärungen sind nicht überzeugend”.

I. Az indoeurópai 'bŭkk' és ami körülötte van. — A *bŭkk* szó vizsgálata nemcsak a magyar kutatásnak okozott fejtörést. Nem feladatomban itt az indoeurópai őshaza lokalizációjával kapcsolatos irodalomból a „bŭkk-érv” részletes ismertetése. A „bŭkk irodalmat” összefoglalta többek között TRUBACSOV (O. N. TRUBAČEV, *Étimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond* 3. Moskva, 1976. 90—1, a különféle elméleteket bemutató térkép megtalálható J. P. MALLORY, *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archeology and Myth*. London, 1989. 144, magyarul I. RÓNA-TAS, *A honfoglaló magyar nép*, Bp., 1996. 157, 37. ábra). Részletesen ismerteti a nyelvészeti kutatás állását MAYRHOFER (in W. EILERS — M. MAYRHOFER, *Kurdisch bŭz und die indogermanische 'Buchen'- Sippe: Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 92. 1962. 61—6). Elegendő arra utalni, hogy az indoeurópai őshazát Közép-Európába helyezők egyik fő érve éppen a *bŭkk* fanév, illetve a bŭkkfa elterjedése. Azok, akik máshová helyezik az indoeurópai őshazát, számos ellenérvet találtak. A vita két érvelési rendszerben folyik. Az egyik nyelvi, a másik növényföldrajzi. A magyar szó szempontjából csak a germán és a szláv alakok fontosak, de ehhez mégis — vállalva egy ilyen rövid bemutatás hiányosságait, már csak az általános tanulságok kedvéért is — át kell tekintenünk a szó indoeurópai hátterét.

Az indoeurópai ősi alakot lényegében azonos módon rekonstruálták, ha kisebb eltérésektől eltekintünk. A múlt század első felének eredményeit összegező POKORNY (*Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern, 1959. I: 107) rekonstrukciója: **bhāgō-s*. A modern strukturális nyelvészet eredményeit és a laringális elméletet is felhasználó mű szerzői, GAMKRELIDZE és IVANOV (*Indo-European and the IndoEuropeans*. Berlin — New York, 1995. 533; az első, orosznyelvű kiadás dátuma: 1984) rekonstrukciója **b^haHk'o-*. Mint látjuk a „klasszikus” hosszú magánhangzó helyett a laringális jelenik meg (jele H [GAMKRELIDZE és IVANOV szerint eredetileg három laringális volt, ezek azonban még a korai korszakban egybeestek, l. i. m. 147—8]), míg az aspirálatlan zöngés -g- helyén glottalizált -k'- áll.

Az indoeurópai nyelvekben a fenti rekonstruktum szabályos (általában nőnemű) megfelelői vannak a latinban (*fāgus*), az ofelnémetben (*buohha* > *ném. Buche*), az óizlandiban (*bók*), az óangolban (*bōc* > *book*), a görögben (*phēgós*), a dórban (*phāgós*), a részleteket I. MAYRHOFER idézett művében. — Az indoeurópai nyelvek egy másik csoportjában a tő egy a tő magánhangzója után álló -u-t mutat (vö. GAMKRELIDZE—IVANOV i. m. 534), valószínűleg a laringális maradványaként. Ide tartozik az óizlandi *beyiki*, az óangol *bēce* (> mai angol *beech*), bár egy másik vélemény szerint ezek az alakok egy *bōkjo-* bővült tőből származnak.

A felsorolásból feltűnően hiányoznak az indo-árja nyelvek, ami növényföldrajzi szempontból érthető, de hiányzik a szempontunkból fontos szláv is, ugyanis a szláv **bukъ* nem lehet az indoeurópai rekonstruált alak folytatója. Az ősszláv **bukъ* szó szabályos megfelelője megvan minden szláv nyelvben *buk* (bolg.), *buk* (maked.), *bŭk* (!mélyhangú rövid ereszkedő hangsúllyal) (szerbhorvát), *buk* (cseh, szlovák), *buk* (felső-szorb, alsószorb), *bauk/boik* (poláb), *buk* (lengy.), *bŭk* (szlovén) (I. TRUBAČEV 1976. i. m. 90). Már a korai szlavisztikai irodalom észlelte, hogy a szláv szó jövevény. Bár megjelentek más nézetek is, amelyek szerint a szó ősi szubsztrátum eredetű, a ma elfogadott álláspont, hogy a szó a szlávban germán eredetű. Bizonyos vita van a kölcsönzés kronológiáját illetően. Ugyanis a szláv **buky* 'betű' (ragozási tő **bukъv*-vö. orosz *буква*) szintén germán eredetű, s ugyan-

csak a *bükk* szócsaládjához tartozik (l. az ugyancsak idetartozó német *Buch*, angol *book* 'könyv' szavakat). A 'fanév' > 'falap, amelybe róttak' > 'könyv, betű' (vö. ném *Buchstabe* 'betű' eredetileg 'bükkpálca') a germán rovásírás egyik alapvető terminusa.

Igen érdekes, hogy a szláv **buky* megfelelői a szláv nyelvekben csak részben 'betű, könyv' jelentésűek, részben magát a fát vagy termését jelölik: óorosz: 'littera', bolgár: 'betű', makedon: 'betű', szerbhorvát 'bükk', (XIV. sz. kajhorvát: ubi est arbor *bukeu*), szlovén *búkev*, *búkva* 'bükk', de többes számban: *búkve* 'könyv', ócseh: 'bükk termése', cseh: 'bükk és termése', szlovák nyj: 'bükk termése', felső szorb: 'bükk', poláb: 'bükk termése'(többes), olengyel: 'bükk, más növények (Guilandina moringa, Hyperanthera)', lengyel *buk'ef*, *buk'fa* 'bükk termése', orosz 'betű', ukrán *búkva* 'betű', de növénynév, illetve növénynevek része is: 'Betonica officinalis L.', *буква біла* 'Primula officinalis L.', ukrán nyj. *bukov* 'bükk termése' (mindezeket az adatokat l. TRUBAČEV 1976. i. m. 91—2). A szláv **buky* 'betű' (ragozási tő **bukъv-*) elterjedése természetesen csak a germán rovásírás megjelenése utáni időre tehető. De ugyanakkor aligha valószínű, hogy ez az átvétel 870, vagyis a glagolita írás bevezetése utáni. Ez annyit jelent, hogy azok a bizonytalan tudósítások (Hrabar szerzetes), amelyek szerint a szlávoknak korábban volt valamilyen rovásírásuk, úgy tűnik, nyelvtörténeti érvekkel alátámaszthatóak. Ez viszont a székely rovásírás szempontjából döntő fontosságú. Ugyanis a székely rovásírásnak négy betűje szláv közvetítésű görög betű (l. RÓNA-TAS 1996. i. m. 335—41). Ezzel a székely rovásírás déli eredete és ennek kronológiája is új megvilágításba kerül.

Formai szempontból a szláv **bukъ* egy germán **būka-* átvétele, míg a szláv **buky* gen: *bukъve* egy germán **bōkō* származéka. A két átvétel relatív kronológiája vitatott, de most szempontunkból figyelmen kívül hagyható. Csak annyit jegyzünk meg, hogy a germán rovásírás kialakulása a III. századtól datálható, ami azt jelenti, hogy a germán és így a szláv szó 'betű, könyv' jelentése csak ezutáni időre tehető. — Azt is csak mellékesen jegyezzük meg, hogy szláv eredetű *bodza* szavunk szláv etimonját (**bъzъ*) egyesek mint az indoeurópai 'bükk' jelentésű szó 'szabályos' szláv folytatását tartják számon, de POKORNY (i. m. 108) szerint nem tartozik ide, és TRUBAČEV (1976. i. m. 144—5) szerint a szláv **bъzъ* talán inkább hangutánzó eredetű. Biztosan ehhez a szláv szóhoz tartozik a következő Liptóvármegyei adat 1231/1262-ből: „dumus dictus *buzbukur*”, ugyanebben az okiratban „stips arboris dicti *sumbukfa*”, ami valószínűleg a *Sambucus* 'bodza' (GYÖRFFY 4: 53). Ugyanakkor egy korai okiratban (1090—93/1227) azt olvassuk, hogy „*Gemelchen, quae et alio nomine Bozia* [var *Borzia, Boiza*] vocatur” (GYÖRFFY, *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Bp., 1992. 276). POKORNY és TRUBAČEV érvei inkább jelentéstaniak, mint hangtaniak. Végül említést érdemel a kurd *būz*, amely hangtanilag tartozhatna ide is, jelentése 'szilfa (Ulmus)'. EILERS szerint (EILERS—MAYRHOFER i. m. 66—92) azonban a kurd szót a **vīz* 'szil' szóval kell összekapcsolni (amihez l. talán az orosz *vjaz* 'szil' családját) és az indoeurópai 'bükk' szóhoz semmi köze.

Nem lényegtelen viszont, hogy a balti nyelvekben a szó csak 'bükk' jelentésű: litván: *buàkas*, óporosz *bucus*. Ez ugyanis azt jelenti, hogy ha ezek nem külön átvételek a germánból, vagy kései átvételek a szlávból, akkor a balti—szláv egység idején kellett, hogy a szót kölcsönözzék, ami súlyos nehézségeket jelentene mind a balti—szláv közös őshaza, mind a balti—szláv egység idejének meghatározásában. Ebből több kiút lehetséges. Az egyik, hogy itt egy „szabálytalan” megfeleléssel állunk szemben (vagyis a *-k-* nem lett *-z-*), a másik, hogy a 'bodza (*Sambucus*)' szláv őse mégis eredetileg 'bükk' jelentésű volt, de valamilyen (pl. tabuisztikus) okok miatt jelentésmódosulás ment végbe, és a *bükkfa* jelölésére egy új, germán szót kölcsönöztek (l. GAMKRELIDZE—IVANOV i. m. 534, 21. jegyzet). Mivel egyik magyarázat sem meggyőző, azt kell feltételeznünk, hogy a balti szavak külön kölcsönzések vagy a szlávon keresztül, vagy közvetlenül a germán-

ból. Ezekben az esetekben természetesen a szláv **bъzbъ* 'bodza' még tartozhat az indoeurópai 'bükk' szó családjához.

A fenti nehézségek tovább tetéződnek. A szó szabályos hangtani megfelelése megvan az albánban: *bungë* formában, de jelentése 'tölgy', s ez nem áll magában, mert a görög szabályos megfelelés a *phégós* és a dór *phagós* jelentése is 'tölgy' és nem 'bükk'. Ez azt jelenti, hogy a Balkánon 'bükk' > 'tölgy' jelentésváltozás zajlott le. — A Balkánon a bükkfát egy olyan szó jelöli, amely eredetileg 'kőris' jelentésű: ennek rekonstruált indoeurópai alakja **Hos-*, amely a különböző nyelvekben különböző képzőkkel jelenik meg. Az albánban is megvan *ah* alakban, és ez ott 'bükk' jelentésű, s a görögben *oksuē* szintén 'bükk' (l. *oxuoëis* 'bükkfából való' és fentebb a krimi adatot, amelyet KÖPPEN idézett). Itt arra kell figyelni, hogy a régi Balkánon a 'kőris' jelentésű fanév jelentésváltozással 'bükk' jelentésűvé vált, míg az eredeti 'bükk' jelentésű név átment a tölgy jelölésére:

kőris → bükk;

bükk → tölgy.

Ugyanakkor itt jegyezzük meg, hogy a 'nyárfa' (*Populus*) jelentésű indoeurópai *(*H*)*osp^h*- számos indoeurópai nyelvben fordul elő, vö. orosz *osina*, német *Espe*, angol *aspen* 'nyárfa' stb. Ez a szó átment bizonyos török nyelvekbe, rekonstruálható alakja **absaq* (< ***aspaq*) és megfelelőit mindenütt 'nyárfa' jelentésben találjuk, l. MT *ausaq* 'Pappel' (AHou); NT *usaq* (Tat), *osaq* (TatD). *uθaq* (Bashk), *ausaq* (BashkD), *ausaq* (SibT), *aspaq*, *apsaq* (Alt, Shor), *busaq* (így!) (Krch-Blk). (l. J. DMITRIEVA, Čuvašskie narodnye nazvanija dikorastujuščih rastenij. Debrecen, 2001. 42). Kérdés, hogy a karacsáj adat egy metatézis révén ide tartozik-e (*absaq* > *busaq*?, és nem az arab *būqaiṣā*, perzsa *būqīṣā* 'elm tree' metathetikus alakja **buqsa* > *busaq*). (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a 'nyárfa' oszét neve: *gaedy-baelas*, szó szerint 'macska [*gaedy*] fa', ami a kaukázusi nyelvekben található egyik megnevezés tükörfordítása).

A csuvas *äväs*, *os* 'osina' (< **ōs*) és az altaji *os* 'osina' (Matir, Abakán Verbickij), haksz *os* 'osina' (Sagai, Kojbal, Kacha R), 'topol' (KizilR) aligha tartozik ide, s talán inkább a fentebb idézett indoeurópai **Hos-* 'kőris' → 'bükk' alakkal függhetnek össze. Itt tehát egy 'kőris' → 'nyárfa' jelentésváltozás zajlott le (l. még DMITRIEVA i. m. 42):

kőris → bükk;

bükk → tölgy;

kőris → nyár.

Mivel a 'bükk' a Balkánon 'tölgy' jelentésűvé vált, nem kerülhetjük meg a kérdést: mi volt az eredeti indoeurópai 'tölgy' jelentésű szó és mi történt vele? Az indoeurópai alapnyelvben a „klasszikus” rekonstrukció szerint *de/oru/ū- / *dre/ou* (POKORNY i. m. 214—7), a „modern” rekonstrukció szerint **t'e/orw- *t're/ou* (GAMKRELIDZE—IVANOV i. m. 525) alakkal kell számolnunk. A szókezdő biztosan *d-*, illetve glottalizált *t'*, a második mássalhangzó pedig *-r-*, a magánhangzó vagy a két mássalhangzó között, vagy azok után állt, vagy *-e-* vagy *-o-* volt. A szó jelentése 'erdő', 'fa', illetve 'tölgy'. A legrégebbi forma a hettitában *taru* 'fa', szanszkrit *dā(')ru* 'fa', szogd *dārūk* 'tree', ide tartozik az angol *tree* és a szláv *drěvo*, orosz *derevo* és más indoeurópai nyelvek számos szava. De több nyelvben az indoeurópai alakra visszamenő formák jelentése 'tölgy', így például: az archaikus görögben egy képzett alak (gö. *drūmós* 'tölgyerdő', többes már Homérosznál: *tā drumá* 'tölgyerdő'), albán *dru* 'fa', de *drush-k* 'tölgy', a keltában 'tölgy' (óír, gall, velszi). Külön kiemelni a következők miatt a homéroszi *drumá* szláv párját: az orosz *drom* 'áthatolhatatlan őserdő', amelyet TRUBACSOV (Étimológickeskiy slovar' slavjanskikh jazykov. Praslavjanskij fond 5. Moskva, 1978. 109—10) ugyan a *drēmāti* 'szunyókálni' igéhez köt (vö. *dreučij* 'sűrű, áthatolhatatlan [erdő]'), de POKORNY (i. m. 216), VASMER (vö. az orosz fordításban még TRUBACSOV is: M. FASMER, Étimológickes-

kij slovar' russkogo jazyka. 1964. 1: 541), valamint GAMKRELIDZE—IVANOV (i. m. 525) egyértelműen a fent idézett indoeurópai szóból vezetnek le.

Azt látjuk tehát, hogy itt az ősi jelentés a 'fa', amelyből egyfelől 'erdő', másfelől az erdő jellemző vagy kiemelkedő fája: a 'tölgy', illetve 'bükk' jelentés alakult ki. Ez utóbbit találjuk az oszétban, ahol *taers/taersae* 'bükk', mind a *Fagus sylvatica*, mind a *Fagus orientalis* neve (V. I. ABAEV, Istoriko-étimologičeskij slovar' osetinskogo jazyka. Moskva, 1979. 3: 272—3). Érdekes, hogy a szó az oszétban jelent 'platán'-t is (orosz *činar*, ami azonos azzal a perzsa eredetű szóval, amely a karacsáj-balkárban a bükk neve). Itt tehát 'fa' → 'tölgy' jelentésváltozás zajlott le.

A 'tölgy' jelentésű másik szó a „klasszikus” rekonstrukció szerint **perk^u*- (POKORNY i. m. 822), a „modern” rekonstrukció szerint **p^{her}(k^{hu})u-* eredetileg egy 'magas, sziklás hegy' jelentést hordozhatott (hettita *peru* 'szikla', szanszkrit *párvata-* 'szikla, hegy'), de germán, kelta, itáliai, valamint indiai megfelelők 'erdő' jelentésűek (ide tartoznak a német *Forst* és az angol *forest* is), egyes nyelvekben a szó vagy derivátumai 'fenyő', más nyelvekben 'tölgy' jelentésűek (pl. latin *quercus* 'tölgy'). A 'tölgy' bizonyos indoeurópai nyelvekben a 'szent fa', s a jelentések között megtalálható a 'villám' is (l. pl. ukrán *perun* 'villám'), eredetileg a 'villám isten' az ősi szláv **Perunū* (minden adatot l. GAMKRELIDZE—IVANOV i. m. 527—8). A lezajlott 'erdős magaslát' > 'sűrű erdő' > 'az erdő jellemző, ki-magasló fája, tölgy, fenyő' > 'a szent fa' azután tabu alá került és számos nyelvben más fanevek léptek a helyébe; ilyen az indoeurópai **aik'*, amelyhez a szogd *āk*, a német *Eiche* és az angol *oak* is tartozik. — Itt 'magas, sziklás hegy' → 'erdő' → 'tölgy' a jelentésváltozás fő vonulata.

Ki kell még témünk a 'gyertyán' fanév indoeurópai összefüggéseire. POKORNY (i. m. 404) rekonstrukciója **grēb(h)o-s*, **grōb(h)o-s* 'Weißbuche, teilweise Deckwort für 'Eiche', GAMKRELIDZE—IVANOV (i. m. 535) szerint **(s)k'rōb^ho-* 'hornbeam'. A szó megvan a balti szláv nyelvekben (vö. orosz *grab*). Az albán megfelelő *shkozë* 'gyertyán, bükk sp.'. Már POKORNY felhívta arra a figyelmet (i. m. 404), hogy ez a fanév összefügghet a 'róni, írni' jelentésű szavakkal. Ezt elfogadta és tovább fejlesztette GAMKRELIDZE és IVANOV (i. m. 536), akik arra utalnak, hogy ebbe a szócsaládba tartoznak az angol *scrape*, a görög *gráphō-* 'karcolni (még így Homérosznál), írni' és *grámma* 'abc betűje', a német *kerben* 'róni', az orosz *žrebyj* 'kocka' és szláv megfelelői stb. A 'bükk' >> 'amire írnak, amibe írnak' tehát nem áll egyedül, a 'gyertyán' fanévnék is van ilyen jelentéstani rokonsága: 'fa' → 'fa, amelyre rónak' → 'róni, írni' → 'betű, stb.'.

Nem tárgyaljuk most itt az indoeurópai 'nyírfa' kérdését, sem ennek kérgét írásra felhasználó gyakorlatot és ennek nyelvi lenyomatát (l. GAMKRELIDZE—IVANOV i. m. 532), csak egy vonatkozását említjük: nevezetesen, hogy a nyírfa neve indoeurópai **b^herHr'* a latinban a 'kőris' nevévé vált: *fraxinus*, *farnus*. (Ide tartoznak az erdélyi *Brázova* helynevek is (l. FNEsz.⁴, s talán nem mind 'nyír', hanem esetleg 'kőris' jelentéssel), vagyis: 'nyírfa' → 'kőris'.

Mint fentebb említettük, az indoeurópai '*nyárfa' (l. tör. **absaq*) és '*kőris > nyárfá' (l. tör. **os/ōs*) szónak van török megfelelője bizonyos török nyelvekben. Nem foglalkoztak eddig az indoeurópai 'lucfenyő' egyik nevének esetleges török megfelelőivel. Az **el* tőnek GAMKRELIDZE és IVANOV (i. m. 545) a homéroszi görögben és az örményben mutatta ki a 'lucfenyő (Picea)' jelentés nyomait. Egy *-mo-s* kiterjesztésű alakja az a szó, amely az itáliai, kelta és germán nyelvekben a szilfa neve, vö. latin *ulmus*, német *Ulm*e, angol *elm*. Itt 'luc' → 'szil' jelentésváltozás zajlott le.

Az indoeurópai **el-mo-'szil'* tőhöz tartoznak a következő török szavak: **elme-n* 'szil (*Ulmus*): NT Chuv *yélme* 'ilym' (Chuv) (<**ilme*), *elme* 'ilym' (ChuvD); NW *elmä* 'ilym' (Tat), *jila* 'ilym' (Bashk), *elmä* 'ilym' (BashkD), — (STat), *emil* (v folklore)

'nazvanie očeny krepkogo dereva' (Kírg), — (Kaz), — (Kklp), *elmen* 'osina' (Nog), — (CrTat), — (Kar), *elme* 'vjaz' (Kum), *elme* 'osina' (Balk); SW — (Tkm), — (Az), — (Tt), — (Gag) — (Khor), — (SOgh), Kh —; T — (Uzb), — (Turki) — (Uyg). — Ez a csak a nyugati török nyelvek egyes csoportjaiban felbukkanó fanév biztosan összefügg a 'szil' szláv nevének (**slbmb* 'szil', részleteket l. TRUBACEV, *Étimológičeskij slovar' slavjanskih jazykov. Praslavjanskij fond* 8. Moskva, 1981. 222—3) keleti szláv változatával, l. óorosz *ilem* 'szil' (> orosz *ilbm*), egyébként az oroszban *vjaz* 'szil'. TRUBACSOV szerint a szláv szó vagy ófelnémet, vagy középfelnémet eredetű. DMITRIEVA szerint a csuvas és tatár szavak orosz eredetűek (i. m. 41), én egyelőre óvatosabban csak annyit állapítanak meg, hogy a szláv és a török szavak összefüggenek. A csuvas *ilem* 'belena' (*Hyoscyamus niger*) [beléndek]' aligha tartozik ide (lehetséges etimológiáját l. DMITRIEVA i. m. 78—9).

Aligha választhatók el a fenti adatsortól a következő török, többségükben 'tölgy' jelentésű, szavak: **em en* 'tölgy (Quercus)' MT: *ämän* 'Eiche' (AHou); NT Chuv *yuman* 'dub' (< *yaman* < *yämän*); NW *imän* 'dub' (Tat), *imän* 'dub' (Bashk), *imän* 'topol(!)' (STat), *emen* 'dub' (RKírg), *emen* 'oak' (Kaz), *emen* 'dub' (CTat), *jemen* 'dub' (Kkalp), *emen* 'dub' (Nog), *emen* 'dub' (CrTat), *emän* 'dub' (KarH, C), *eben* 'dub' (KarC), *ämän* 'der Baumstumpf' (KarLR), *emen* 'dub' (Kum, a KÖPPENNél [2: 131] jelzett *ešen* elírás), *emen* 'dub' (Krch-Blk), SW *imen* 'dub' (Tkm; TENIŠEV, *Grammatika tjurkskih jazykov. Leksika*. 2001. 124, erősen kétes adat), — (Az), — (Tt) — (Gag) — (Khor), — (SOgh); Kh — T *eman* 'dub' (Üzb), — (Turki), *emän* 'dub' (Uyg), — (Sal), — (YUyg); S. *ermen* 'dub' (RAIt). — (AltQk, AltL, AltK).

Itt említendők még a gyertyán különböző nevei KÖPPENNél (i. m. 2: 183): „kaukázusi török” *gogomen*, *kogumon* (olv. *gögömen*, *kögümön* < *kök emen*), kumük *gogoman* (olv. *gögömen* < *gök emen*), vagyis 'gyertyán' ← 'kék tölgy'. — Az altaji alak (ha egyáltalában hiteles) -*r*-je valószínűleg az **ermen* 'üröm' hatására került a szóba. Ha itt egy korai ***elmen* > **emen* hagváltozással számolhatunk, akkor ez egy 'szil' → 'tölgy' átvitelre utal.

A korai szláv és a nyugati török adatok viszonya további vizsgálatot igényel, de szinte bizonyos, hogy, ahogy már KÖPPEN feltételezte, itt a gót nyelvnek jelentős szerepe lehetett. Ma már tudjuk, hogy a gót nyelvet a Kr. u. II. századtól egészen a XVI. századig beszélték a Krímen (M. STEARNS, *Crimean Gothic. Analysis and etymology of the corpus*. Saratoga, 1978.; a részleteket magyarul l. RÓNA-TAS 1996. i. m. 169). A tölgy magyar vonatkozásaira még alább visszatérünk.

2. A b ü k k p a l e o b o t a n i k á j a . — Mint látjuk, az indoeurópai nyelvekben két fontos jelentéstani változást állapíthatunk meg, az 'erdő, fa' > 'egy konkrét, jellemző fa' és 'egy bizonyos fa' > 'egy másik fa', ahol a fanevek jelentésváltozását a környezetváltozás vagy a tabu indokolja. Meg szeretném itt jegyezni, hogy a környezetváltozásnak két alapesete lehetséges. Az egyik, hogy a klímaváltozások következtében a környéken a jellemző fa háttérbe szorul és egy másik fa válik jellemzővé, a másik a vándorlás, amikor a nyelvet beszélők egy olyan területről, ahol *A* fa a jellemző, elvándorolnak egy másik területre, ahol a *B* fa a jellemző fa. Mindkét esetben előfordul, hogy a fanév jelöltje megváltozik. Ezzel elérkeztünk a paleobotanika területére.

Nyilvánvaló, hogy a fanevek történetének kutatásához elegendhetlen a „növény-történelem” — a paleobotanika a vadon termő és az archeobotanika: a tenyésztett növények története —, az itteni legújabb eredmények ismerete. Hálás köszönetemet fejezem ki JÁRAINÉ KOMLÓDI MAGDÁNAK, a terület kiváló magyar kutatójának, hogy eligazított a legújabb hozzáférhető és áttekinthető irodalomban. (l. korábbi összefoglalását: JÁRAINÉ

KOMLÓDI MAGDA, Történeti növényföldrajz. In Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. Szerk. HAJDÚ—KRISTÓ—RÓNA-TAS. Bp., 1982. 4: 129—89). Itt köszönöm meg SZABÓ T. ATTILA botanikus professzornak (Veszprémi Egyetem) hasznos és gondos szaklektori tanácsait.

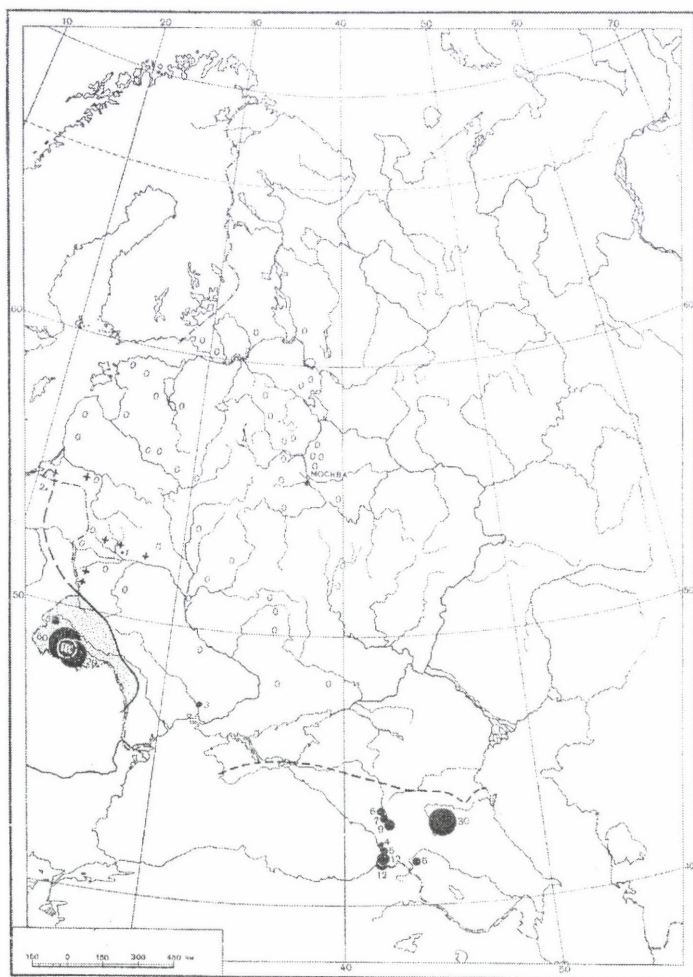
Az alábbiakhoz mindenképp négy alapvető munkából merítettem: CSAPODY I. — CSAPODY V. — ROTT F., Erdei fák és cserjék (Bp., 1966.); M. I. NEJŠTADT, Istorija lesov i paleogeografija SSSR v golocene (Moskva, 1957.); B. HUNTLEY — H. J. B. BIRKS, An Atlas of past and present pollen maps for Europe: 0—13 000 years ago (Cambridge etc., 1983.) és G. LANG, Quartäre Vegetationsgeschichte Europas. Methoden und Ergebnisse (Stuttgart — New York, 1994.). Ez utóbbi munka különösen fontos az újabb kutatások története és a metodika újításainak megismerése szempontjából. LANG könyvét egy több mint ötszáz tételes biliográfia zárja. F. FIRBAS a maga korában alapvető munkáját (Spät- und nacheiszeitliche Waldgeschichte Mitteleuropas 1—2. Jena, 1949., 1952.) ma már — legalábbis a kivüálló számára — LANG monográfiája helyettesíti, mint ahogy KÖPPEN fentebb idézett művét NEJŠTADT munkája. Azonban KÖPPEN szójegyzékeket tartalmaz, amelyek hiányoznak NEJŠTADT monográfiájából.

A kronológiai keretekről röviden csak annyit, hogy a kései jégkorszakot követő és máig tartó holocén földtörténeti korszak az eurázsiai térség minket érintő részein körülbelül 10000 évvel ezelőtt kezdődött. Az időt itt a jelen előtt (BP: 'before the present') adják meg, tehát ez Kr. e. 8000. A legújabb kutatások arról tanúskodnak, hogy a bükk a Kárpátokban és a Balkánon 5000 BP, vagyis Kr. e. 3000 körül jelenik meg, addig a vidéket a túlevelűek (*Pinus sylvestris*, *Pinus cembra*, *Picea abies*, *Larix*) népesítették be. Más a helyzet a Kárpátoktól délre fekvő területeken, ahol a mélyebb völgyekben és alacsonyabb síkságokon a minket érdeklő tölgy, a köris, a szil és a bükk (ez utóbbira még visszatérünk) valószínűleg túléltek az utolsó jégkorszakot. A refugiumokban való jelenlét azonban nem volt jelentős, és a bükk ezen a területen is csak a holocén második felétől, tehát Kr. e. 3000 körül válik jelentőssé. Különösen érdekes három bulgáriai lelőhely adata. A Rila hegységben (1900 m. magasságban), a Rodope hegységben (1300 m. magasságban) és a Vlachina-hegységben (870 m. magasságban) nyert pollenadatok azt mutatják, hogy a tölgy jóval korábban jelent meg, és jelentőségének csökkenése arányos a bükk jelentőségének emelkedésével (I. LANG i. m. 122). Minket most elsősorban a bükk elterjedése érdekel.

A továbbiakban a fák különböző korban volt elterjedését csak néhány paleobotanikai térképen mutatom be. A többi térképet az érdeklődő olvasó az idézett munkák megadott helyein megtalálhatja. A mellékelt 1. sz. térképen az akkori Szovjetunió területén mutatja be az európai bükk (*Fagus sylvaticus*) és a keleti bükk (*Fagus orientalis*) elterjedését a késő holocénban (NEJŠTADT i. m. Fig. 206). A térkép megértéséhez a következőket kell tudni. A fekete telt körök azt mutatják, hogy az ottani lelőhelyen mekkora pollenlelet hány százaléka volt bükk. A Kárpátokban ekkor 19%, a Kaukázustól északra a legnagyobb lelőhelyen 30%, a Dnyeszter alsó folyásánál még volt egy lelőhely, amelyben 3%-os előfordulást regisztráltak. A 0-val jelzett helyekről van pollenadat és ezek között nem volt bükk. Végül a fekete kereszttekkel jelzett helyeken a késő holocénban még volt szórványos bükk pollen. Az apró pontokkal jelzett terület az európai bükk mai elterjedését jelzi az egykori Szovjetunió területén. Ehhez képest a felszínen talált pollenadatok (NEJŠTADT i. m. Fig 207) a szempontunkból nem mutatnak lényeges eltérést. A Dnyeszter melletti lelőhelyen már nincs bükk. Az itt nem közölt első LANG-féle térképen (LANG i. m. 158, Abb. 4.3.3-23) az európai bükk (*Fagus sylvatica*) mai elterjedése látható. A térképről jól kivehető, hogy az európai bükk elterjedése néhány helyen ugyan eléri a Dnyesztert, és szórványosan annak felső folyásnál áthúzódik annak bal partjára,

azonban a Kárpátok előterében már csak a Prutig terjed, a Fekete-tengernél pedig nem lépi át a Duna deltáját. Ugyanakkor jelen van a Krím félsziget déli részén. Az itt ugyan-csak nem közölt második térkép (LANG i. h.) a keleti bükk (*Fagus orientalis*) mai elterjedését mutatja. A keleti bükk megtalálható a Balkánon és a Fekete-tenger északi partvidékén. Számunkra igen fontos, hogy ezek a térképek egymással is összhangban jelzik a keleti bükk északi határát. Ez a Krím félsziget déli részén, majd a kercsi szoroson áthúzódva nagyjából a Krasznodar—Majkop—Groznyj vonalnál halad és a Terek torkolata körül éri el a Kaszpi-tavat. Ettől északra bükk már a holocén korábbi korszakaiban sincs, és ma sincs. A keleti bükk északi határa nem változott az elmúlt két-két és félezer évben.

1. térkép

Фиг. 206. *Fagus sylvatica* L. и *F. orientalis* Lipsky, распространение в позднем плейстоцене. Условные обозначения см. фиг. 204.

Az európai és a keleti bükk elterjedése a volt Szovjetunióban a későholocénban (NEJŠTADT i. m. 1957. Fig. 206.)

Tudvalévő, hogy a növények elterjedése alkalomadtán lényegesen változott, s ezért azt is meg kell vizsgálnunk, hogy a bükk elterjedésének időrendjéről mi tudható. A bükkre vonatkozó legújabb paleobotanikai kutatások (LANG i. m. 158—63) alapján a korábbi kép némileg változott. Bár az európai vagy vörösbükk (*Fagus sylvatica*) és a keleti bükk (*Fagus orientalis*) között még két alfaját szoktak megkülönböztetni, amelyek közül a balkáni *Fagus moesica* az európai, az anatóliai *Fagus taurica* pedig a keleti bükkhöz áll közelebb, a pollenanalízis szempontjából ennek nincs jelentősége, ugyanis ezek pollenje nem különböztethető meg, sőt, az európai és a keleti bükk pollenjeit sem lehet érdemben megkülönböztetni. Nincs jelentősége nyelvészeti szempontból sem, mert a bükk neve jelölhette mindkét változatot. A bükk mai elterjedése alapján megállapítható, hogy a *Fagus orientalis*, amelyik ma Törökország északi részén és a Kaukázusban található, Észak-Görögországban és Kelet-Bulgáriában is jelen van, s ami a mi szempontunkból különösen fontos, megtalálható a Krim félszigeten is, ahol az európai bükkal együtt él. Egy LANG által idézett (i. m. 159) tanulmány szerint Bulgária Fekete-tengeri partvidékén (M. FILIPOVA, Paleocological investigations of lake Shable-Ezeretz in North-eastern Bulgaria, Ecol. Mediterr. Marseille, 1985. 147—57) egy zárt *Fagus*-görbe mutatható ki, amely 6800 BP-re, vagyis Kr. e. 4800-ra datálható, amely LANG szerint a *Fagus orientalis* jelenlétére utal.

A bükk korai elterjedését mutatja HUNTLEY és BIRK 5.108-as térképe (i. m. 207), amelynek az az érdekessége, hogy 2000 BP-re, vagyis a Krisztus születése körüli időre érvényes. A térképen izoglosszák láthatóak, melyek azokat a pontokat kötik össze, amelyeknél az adott fa (esetünkben a bükk) pollenja azonos százalékban fordul elő a leletekben. A térkép azt mutatja, hogy a Keleti-Kárpátokban a bükk a pollenanyag 50%-át is elérte, míg a Kárpátok keleti oldalán attól távolodóan 25%, majd 10% a bükk aránya. Még érdekesebb LANG 4.3.3-24 számú térképe (i. m. 160). Itt a nagyobb számok ezer, a kisebb, megemelt számok száz éveket jelölnek BP, tehát az európai bükk keleti elterjedésének szélén lévő 2⁵ azt jelenti, hogy a bükk ezt a keleti határt nagyjából 2500 BP, vagyis Kr. e. 500 körül érte el. A bükk az elmúlt évezredekben jelentősen megnövelte területét, s 5000 BP és a jelenkor között az általa elfoglalt terület 50%-al nőtt (LANG i. m. 162) ugyan, de keleti határa nyugat felé mozdult el. Expanziója két refugiumból történt, az Apennini-félsziget déli részéről és a Balkán-félsziget déli részről. Ez utóbli helyen a kutatók feltételezik, hogy mind a *Fagus sylvatica*, mind a *Fagus orientalis* jelen volt és innen terjedt el. Elterjedése kelet felé Kelet-Bulgárián át lassan történhetett a Duna torkolatáig.

A bükk elterjedésével kapcsolatban érdemes még megemlíteni, hogy Bukovina neve a szláv *buk* 'bükk' szóból vezethető le (FNESz.⁴). Ha mai jelentése 'történelmi táj a Keleti-Kárpátok és a Dnyeszter felső folyása között' a történelem során változott is (első rögzítése 1412: *Bukobina*), biztosan a Kárpátoktól keletre fekvő táj neve, vagyis a bükk jelenlétét mutatja a Kárpátoktól keletre. Itt csak megjegyezzük, hogy Liptó vármegyében volt egy *Bukovina* nevű helység, amelyet a mellette fekvő erdőről neveztek el: 1391: super silve *Nagbokouina* (GYÖRFFY 4: 58). Ezt a Bukovinát nevezték *Bakonya*-nak is ugyanebben az évben kelt oklevélben: „Nic[olaus] f[ilius] Jac[ob]i de *Bakonya* ... super collatione t-e *Bakonya* al. nom. *Varalya* vocate...” (uo.).

A magyar *bükk* szó eredete szempontjából a fentiek azt jelentik, hogy a magyarság a következő helyeken ismerkedhetett meg a bükkel: a) a Kaukázustól északra egészen Krasznodar—Majkop—Groznyj—a Terek torkolata által határolt területig; b) a Krimen; c) a Dnyesztertől nyugatra, azaz Etelköz nyugati részén (igazából csak a Kárpátok és a Prut közötti területen); valamint d) a Kárpát-medencében.

A Kaukázustól északra fekvő területen élő mai törökök, a karacsáj-balkárok nyelvén a 'bükk' és a 'platan' neve *činar*. A szó perzsa eredetű (vö. perzsa *čanār* 'platan [Platanus]') és a fanév megvan számos török nyelvben, így pl. kumükben (*činar*) és a tö-

rökországi törökben (*çınar*), ahol csak 'platánfa' jelentésű, ahogy a déli orosz nyelvjáráásokban. A karacsáj-balkároknál a 'platán' jelentés bővült a 'bükk' jelentéssel, méghozzá oszét hatás alatt, az oszétban ugyanis a *taers* jelent bükköt is, platánt is. Ez azért is fontos, mert mutatja, hogy a Kaukázus előterébe költöző karacsáj-balkároknak nem volt eredeti vagy régebbi török szavuk a bükkre, és nem is egy másik, török fanév jelentését változtatták meg.

3. *Bükk* szavunk török háttere. — Mindezek ismeretében fordulhunk most már *bükk* szavunk lehetséges török hátteréhez. Itt az alábbi adatok állnak rendelkezésünkre. Az adatokat annak a monográfiának rendje szerint közlöm, amelyet BERTA ÁRPÁDDAL közösen írunk (a részleteket l. Old Turkic Loan Words in Hungarian. Overview and Samples: Acta Orientalia Hungarica 55. 2002: 43–67).

Bükk [bükk] 'beech'. 1086 GN *bik* zadu [bik sadu], 1193 *bigfa* [big-fa], 1208 GN *Buc* eurem [bük ö:rēm], 1282 *Bikpotoka* ... arbores *byk* et gyrtean [bik-pataka ... bik ...], 1221/1550 GN *Bicc* [bikk], 1419 GN *Bukmalalya* [bük-mälalja]. | *bük* < *bik* ← *bik* < *bük* | *T bik* 'beech' < *bük* 'thicket'.

OT — (R), — (U), *bük* 'thicket' (AK), — (B); **MT** — (UOg), — (UY), — (UHy), — (UHyS), — (UCiv); *bük* 'thicket' (ABF), — (AGul), — (AHMA), — (AHŠF), — (AIM), — (AIMI), — (AKD), *bük* 'forest, wood, thicket' (AKor), — (AM), — (ANehF), — (ARbg), — (ATef), — (AYC); *bük* 'forêt' (AChag), *bük* 'forest' (A5D: 15219), — (AChagAbV), — (AChagB), *bük* 'les' (AChagMA), — (AChagS), *bük* 'orman, yol geçid, ağajlıq depe, tuğay' (AChagŠS apud RÁSONYI: MNy. 1927: 563), *bük* 'die Eiche' (ChagR-Calc.Wb; BUDAGOV, Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih narečij. Sanktpeterburg, 1869. I: 262 'dub, dubovij les'); — (LCC), *bük* 'orman (bir birine girmiş çalı ve cırpı gibi yabani ağaçlar)' (AAH), — (AAHI), — (ABul), — (ADur), — (AHou), — (AKav), — (AMGh), — (ATuh); — (AmTr), — (AmD), — (AmCh), — (AmE); *bük* 'sık çalılık, fundalık' (AOT); **NT** *Chuv buk* in: *buk bot.* 'buk'; *NW buk* 'tığiz hām dımga bik čıdam üzagaçlı, šoma kayrılı, yafraklı ere ağaç (parket, faner, muzika koralları, mebel h. b. š yasau öčen faydalanıla) [a kind of tree....] (TatE), *bük agaçi* 'buk' (RTat), *buk* 'buk' (Bashk), *pük* 'izgib, povorot reki' (SibT ugyanabban az alnyelvjárásban *püklä* 'sognut'), *?bök* in *šiberdüü böktü žajlagan folk.* 'letoval on na vozvyšennosti, pokrytoj gustom travy' (Kirg), *pek* in: *kökpek* 'low, coarse grass, used as fuel' (Kaz), *bük* 'kust' (Kaz apud RÁSONYI i. h.), *kök-bok, kökpek, kukpek, kukbek* 'laboda (Atriplex canum)' („Kirgisisch” = Kazak) (apud KÖPPEN i. m. I: 606, nyilván **kök bök, *kök bek*), — (Kkalp), *bik* 'buk' (Nog), *bik* 'buk (derevo)' (CrTat), — (Kar), — (Kum), — (Krch-Blk); *SW* — (Tkm), — (Az), *bük* 'thicket, jungle' (Tt), *bük* 'der Pass, der Durchgang, ein enges Thal, eine enge Schlucht, ein Hügel mit Bäumen' (TtR), *bük ~ buk ~ büx ~ büxüzümü ~ buk tudu ~ bük üzümü ~ bürük* 'ova ve dere kıyılarındaki çalı ve diken topluluğu; ırmak ve göl kenarındaki sazlık, dere kıyılarındaki söğütlük' (TtD1), — (Gag), — (Khor), — (SOgh); *Kh* — (Kh); *T* — (Uzb), — (Turki), — (MUyg), — (Sal), — (YUyg); *S buk* 'ravнина' (AltQk), *pük* 'ein flaches Thal zwischen Bergen, ein breites Flussthal, die Ebene (AltR, AltTelR), *pük* 'lug' (Khak), *pük* 'die Insel' (KhakSR), — (FY), *bük* 'gornaja vpadina, uzkaja dolina; podvetrennyj, nahodjaščijsja v gornoj vpadine, ne dostupnoj vetram' (Tuv), — (Tof); *Y buk* 'izgib (reki)' (Y), — (Dlg).

A fenti adatsorhoz néhány megjegyzés szükséges. A három volgai török nyelvben előforduló szó eredetű, az orosz *buk* átvétele. A legtöbb orosz–török szótárban az orosz 'buk' megfelelőeként egyszerűen *buk* szerepel, ezeket nem is vettük fel az adatok közé, a volgai adatokkal a tatár miatt tettünk kivételt. A nagy tatár értelmező szótár adata (TatE) is orosz átvétel, ugyanis egy eredeti -ü- a tatárban gráfiailag <-ö->, hangtanilag

redukált /*õ*/ lett volna, vö. tat *bökle*- 'hajlít' < *bükle*-, tat *bör*- 'hajtogatni' < *biür*-, tat *bötän* 'teljes' < *bütän* stb. A palatális hangrend az orosz *-k-* következménye, ugyanis az orosz /*k/* semleges a palatális—veláris szembenállás szempontjából, de hangtanilag közelebb áll a palatális tatár /*k/*-hoz. Számos hasonló esetet ismerünk, különösen a tatár beszélt nyelvből és a nyelvjárásokból: tatnyj. *bökäy* ~ *bokay* 'mumus, gyerekijesztő' ← or. *buka*, tatnyj. *sük* 'lé, gyümölcsle' ← or. *sok*, tatnyj. *čolka* ~ *cölkä* 'harisnya' ← or. *čulki*, stb. (I. Tatar telenej dialektologik süzlege. Kazan', 1969.). A csuvas, tatár és baskír szavakat tehát ki kell zárni a török szócsalád tárgyalásából.

A többi török adat nagy része összetartozik. A török szó legelterjedtebb jelentése 'erdő, sűrű erdő, sűrű bozótos erdő'. Jelentéstani szempontból a szibériai adatok idetartozása esetleg vitatható, ugyanis a 'síkság, mező' jelentés csak akkor tarthat ide, ha az a 'bozótos folyóvölgy, a kopár sziklás hegyekkel szembeállítva' eredetileg 'bozótos, erdős síkság' jelentésű volt. A jakut 'hajlat (folyóé)' jelentés természetesen származhat a török *bük* 'hajlat, sarok' szóból, I. OT *bük* 'corner' (G. CLAUSON, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.), amely a török *bük*- 'hajolni' zérus morfémával képzett főneve (mások szerint nomenverbuma), így gondolja É. V. SZEVERTJAN (Étimologičeskij slovar' tjurkskih jazykov. Moskva, 1978. 2: 290—3 és nyomában B. I. TATARINCEV (Étimologičeskij slovar' tuvinskogo jazyka. Novosibirsk, 2000. 1: 313) és korábban RÁSONYI NAGY (Bokor és Bakony: MNy. 1927: 561—71). Mégis, annyi igen valószínű, hogy a török nyelvtörténet mindhárom nagy korszakában: az ótörökben, középtörökben és újtörökben a jakuttól a törökországi törökhöz Turcia szinte teljes területén előforduló szavak összefüggenek és alapjelentésük '(sűrű) erdő, fás hely'. Ugyanakkor mindezek összefüggése a *bük*- 'hajlani', *bük* 'hajlat' szavakkal igen bizonytalan.

A török szó egy bizonyos fa neveként csak három forrásból mutatható ki. A krími tatárból és a nogajból *bik* alakban és a csagatájából, ott is csak a RADLOV (i. m. 4: 1875) által idézett ún. kalkuttai szótárból. BUDAGOVnál (i. h.) a szó megvan, jelentése 'tölgy, tölgyerdő', de ez ugyanabból a kalkuttai szótárból való, mint RADLOV adata. Ezért ezt az adatot alaposabban meg kellett vizsgálni.

4. A csagatáj *bük* 'tölgy'. — RADLOV szótárában (1875—6) *bük* (Dsch.) 'dub; Eiche' (Calc. Wrth. arab betűkkel *ميشة mīša*) adat áll. Ezt RADLOV BUDAGOV szótárából másolta (a másolásról I. RADLOV 1893. I: III). BUDAGOV szótárában (i. h.) ugyanez a csagatáj alak található: *bük* 'dub, dubovjy les (arab betűkkel: *mīša*, utána *k.sl.*, vagyis Kal'kutszkiy slovar'). Mindkét szótár forrásjegyzéke szerint az ún. kalkuttai csagatáj–perza szótár 1820-ban jelent meg Kalkuttában. A müncheni Bajor Állami Könyvtár A Or. 5954 8° Kat. 36627666120018 sz. alatt őrzött és Fazlullah Han által írott és Hidāyatallah által 1825-ben Kalkuttában kiadott munka 123. lapján a következő arabírást olvasnánk: *bük bi'l zam 'bīša'*, vagyis: *bük dāmmával* 'erdő' (I. 'a forest, a wood, wild, uncultivated country'; A. STEINGASS, Persian—English Dictionary. New Delhi, 1981. 221). Ez teljesen egyezik PAVET DE COURTEILLE (AChag.) szótárának jelentésével (I. fent). Honnan származhat akkor BUDAGOV adata? A *mīša* az oszmán-török irodalmi nyelvből ismeretes, ott *meše* 'oak, Quercus' jelentésben fordul elő (New Redhouse Turkish—English dictionary. 1968. 764). Nyugat-Anatóliában a *meše beyi* 'erdőfelügyelő, erdőkerülő' (I. H. EREN, Türk dilinin etimolojik sözlüğü. Ankara, 1999. 293), tehát ott a *meše* szónak egyszerűen 'erdő' jelentése van. Az 'erdő' jelentés megvan a többi oguz nyelvben is, így az azeriben *mešä* 'les, lesnoj', a türkménben *meše* 'les, rošča'. Az 'erdő' > 'tölgy' jelentésváltozás nemcsak a törökországi törökből adatható, hanem megtaláljuk a gagauzban is, ahol *mešä* 'dub, dubovjy'. A 'tölgy' jelentés előfordulása a gagauzban mindenesetre az 'erdő' > 'tölgy' jelentésváltozás kronológiájához ad fontos támpontot. A török *meše*

szó etimológiailag összefügghet a perzsa *bīša* szóval, tehát azzal, amelyet az általunk használt kalkuttai szótár tartalmaz. Tárgyalja a törökországi török szót HASAN EREN (i. h.); szerinte a török szó perzsa eredetű, és mind az 'erdő' > 'tölgy' jelentésváltozás, mind a szókezdő *b* > *m* változás a törökben zajlott le. Az mindenesetre érdekes, hogy az ottomán régiségben a *miše* vagy *meše* alak (az arabírásos szövegekben az első magánhangzó egyformán -*y*-vel írva) a XVI. századtól kezdve van adatolva, és csak 'erdő' jelentésben fordul elő (l. Tarama szözlüğü. Ankara, 1969. 4: 2806 'orman'). A XVII. század első feléből származó „Genc-i Leâl” című munkában a perzsa *bīšā* alak török megfelelőjeként a *mišā* alak áll.

A *b* > *m* változás és az 'erdő' > 'tölgy' változás azonban aligha a törökországi törökben zajlott le. A szókezdő *b*- a törökben megőrződik. BUDAGOV szótárában (1871. i. m. 2: 274) mint perzsa szót idézi: *mīša* 'dub', s megállapítja, hogy ez a szó *mešā* alakban megvan az oszmánliban és az azerbajdzsánban, ahol BUDAGOV szerint jelentése 'les', 'dubovaja roščā'. Ez pedig megadja a kulcsot a jelentésváltozáshoz.

A jelentésváltozás alapja az lehetett, hogy a *bīša* gyakran fordul elő olyan jelzős szerkezetben, mint például a perzsa *bīša-yi ballut*, vagyis 'tölgyerdő; dubovaja roščā'. Ez utóbbi alak megvan az A. ASADULLAJEVA — L. S. PEJSIKOVA által összeállított orosz—perzsa szótárban (1965. 214) *dubovaja roščā* címszó alatt. A BUDAGOV által a szó értelmezéseként megadott *mišā* 'tölgy, tölgyerdő' tehát minden valószínűség szerint olyan szótárból kerülhetett BUDAGOV művébe, amely a perzsa *miše* vagy *meše* 'tölgy' szót tartalmazta. Egyelőre nyitva kell hagynunk a kérdést, hogy a BUDAGOV által használt és 1820-ra datált szótár és az általunk használt szótár azonos-e. THURY (A „Behdset-ül-lugat” című csagatáj szótár. Bp., 1903. 6) azt írja, hogy az a szótár, amelyből többek között ZENKER és BUDAGOV is idéztek, s amellyel VÁMBÉRY és PAVET DE COURTEILLE is foglalkozott, a Kalkuttai Szótár, más nevein „Risžāle-i Fazlullah Khān” vagy „Lugat-i Türki” 1825-ben jelent meg Kalkuttában. BUDAGOV tehát vagy a kalkuttai szótár egy másik változatát használta, vagy ezt a változatot, de annak olyan példányát, amelyben volt egy perzsa vagy ottomán glossza, amely a török *bük* alakot a perzsa-oguz 'tölgy' jelentésű *mišā* szóval egyeztette. Mivel a kalkuttai szótárt PAVET DE COURTEILLE is használta, s nála a *bük* szó csak 'erdő' jelentésben van meg, csak az utóbbira gondolhatunk. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a csagatáj *bük* szó '*mīša*', vagyis 'tölgy, tölgyerdő' jelentése nem tévedés, nem is elírás, mint azt esetleg gondolni lehetne, hanem valós adat. Másfelől a kalkuttai szótárban a *bük* szó jelentéseként megadott perzsa *bīša* 'erdő' *mišā* formában átkerült az ottománba, s ott török *miše*, *meše* alakban 'tölgyfa' jelentése is volt, vagyis itt egy 'erdő' → 'tölgyfa' jelentés zajlott le.

A nogaj és krími tatár *bik* adatban az *ü* > *i* változás nem példátlan (l. pl. nogaj, krími tat. *bit*- 'befejeződni, vége lenni' < *büt*-), de magyarázatra szorul, vö. nogaj, krími tat. *bük*- 'hajlítani' < *bük*-.

Mielőtt az elemzést folytatnám, meg kell jegyezni, hogy bár szavunk megvan a törökországi törökben, ott 'sűrű bozót, bozotos erdő, szoros' stb. jelentése van (l. az adatokat fent); a 'bükk' neve ott *kayın*, ami az ótörökben *kadin* és a 'nyírfa (Betula)' neve (l. csuvas *χurān* 'bereza' < *kadin*). A törökországi törökök tehát, miután az oguz nyelvek szétváltak, és ők a mai lakóterületükre költöztek, a nyírfa nevét vitték át a bükkre (*Fagus orientalis*), míg a többi oguz nyelv megőrizte a szó 'nyírfa' jelentését, vö. türkmén *gayın* 'bereza belaja', azeri: *gayınagaji* 'bereza'. Láttuk, hogy a karacsáj-balkárok a perzsa eredetű 'platán' nevét vitték át a bükkre, amikor jelenlegi helyükre költöztek, ahol bükkal találkoztak, s ez a ószét helyi lakosság hatására történt.

Ezek után meglepő, hogy a (*bük* >) *bik* a nogajban és a krími tatárban éppen bükköt jelöl. A szót a hegyi krími tatárból („und zwar im Gebirge”) már KÖPPEN jelzi (i. h.), aki,

mint láttuk, össze is kötötte a szót a magyar *bük*, *bik* alakokkal. PALLAS a „Flora Rossica”-ban (I, 2, Petropoli, 6) idéz egy „tatár” *biuk* ’*fagus sylvaticus*’ alakot (apud BEKE, A magyar etymologiai szótárhoz: Nyr. 1933: 22—6, 25). Ugyanakkor a többi kipscak nyelvben a szó nincs meg, vagy mostanig nem bukkant fel. Így nincs feljegyezve a krími karaimból sem. Abban az egyetlen kipscak nyelvelmében, ahol a szó előfordul, ’erdő’ jelentésű (ABU HAYYAN).

Mint fentebb az indoeurópai fanevek tárgyalásakor láttuk, az ’erdő, fa’ > ’egy konkrét fa’ jelentésváltozás több esetben is igazolt, feltételezhetjük tehát, hogy a nogaj és krími tatár *bik* < *bük* ’bükkfa’ is a törökség minden korából és nagy területről kimutatható *bük* ’erdő, sűrű erdő, fás hely’ jelentésű szóból levezethető. Arra a kérdésre, hogy ez a jelentésváltozás a kipscak nyelvek körében miért csak a nogajban és a krími tatárban zajlott le, azt válaszolhatjuk, hogy azért, mert a bükk a kipscakok által lakott területek közül csak itt és a Kaukázus északi lejtőin honos, de az utóbbi helyen egy eredetileg ’platan’ jelentésű és végső fokon perzsa jövevényszóval jelölik a bükkfát, valószínűleg korai osztét vagy még korábbi alán hatásra.

Ugyanakkor ezen a fokon nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a nogajok és a krími tatárság beköltözésekor az akkor még itt élő más, korábbi török nyelvű népeségtől vette át a fa ismeretével együtt annak régebbi török nevét. A szó mindenesetre nincs kimutatva a krími karaimban. Vagyis lehetséges, hogy a ’sűrű erdő, fás hely’ > ’bük’ jelentésváltozás nem a nogajban és a krími tatárban, hanem egy másik török nyelvben zajlott le. Ez lehetett a kazár, amelynek jelenlétét a mai nogaj területen és a Krímben számos forrás egyértelműen biztosítja. A két lehetőség közötti mérlegelés szempontjából különös fontossága van többi fanevünknek.

A török *bük* egyeztetése a magyar *bükk* szóval hangtani szempontból nem problémamentes. Árpád-kori faneveink adattára (I. RÓNA-TAS, Árpád-kori faneveink. Adattár. Kézirat) azt mutatja, hogy szavunk korai adatai túlnyomó többségben egy /*bik*/ ejtésre utalnak, helyesírásilag *bik*, *byk* formában fordulnak elő. A /*bük*/ ejtésre utaló adatok ritkák és *buk*, vagy *buc* formában található. Néhány esetben idetartozásuk kétes. 1208/395: *bucchid* (Bodrog, GYÖRFFY 1: 714), 1228/305/361: *buckulese* (bükk-kő-lesse) egy bérc neve (Nógrád, GYÖRFFY 4: 229), 1228/305/361: *buk* (Komárom, GYÖRFFY 3: 409, 456), 1341 *Bukedeghaza* (Bodrog, GYÖRFFY 1: 714), ?#1061/272/327/58/90 *Bukesara* (Fejér, GYÖRFFY 2: 424), 1311 *Bukkescy* (Bács, GYÖRFFY 1: 224), 1243/335/XVII: *bukkpotoka* (Gömör, GYÖRFFY 2: 519), [1208]>394 — 1340>94: *Bukud* (Bodrog, GYÖRFFY 1: 714), *1308 *de Buky* (Bács, GYÖRFFY 1: 215). Mint látjuk, a fenti adatok idetartozása nem minden esetben áll vitán felül, és a több mint 60 biztosan /*i*-vel ejtett alak mellett mindenesetre sokkal ritkábbak. Az sem lényegtelen, hogy az -*ü*-s alakok mind későbbi másolatokban találhatóak. A fentiek alapján azt kell mondanunk, hogy a török *bük* még akkor is, ha az ősmagyar nyelvjárások közül az *i*-ző nyelvjárásba került be (erről I. BENKŐ, Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 68, 73), *bik* alakban került a magyarba. Majd ez később ugyanúgy labializálódott, ahogy ez például *gyümölcs*, *ünő* szavunkban, vagyis: török *bük* > *bik* → magyar *bik* > *bük*, *bükk*. Ha már az átadó alak is **bik* volt, akkor nem zárható ki az a feltevés, hogy a nogaj és krími tatár *bik* egy megőrzött ősi kazár illabiális alakot tükröz.

A magyar *bükk* fanév eredetének és átvételének kérdését mindenképpen szélesebb összefüggésbe kell helyezni, és ezért meg kell vizsgálnunk a többi fanevünket — így *tölgy*, *kóris*, *gyümölcsény*, *gyertyán*, *gyűrűfa*, *dió* szavunkat is.

(Folytatjuk.)

Some remarks on Hungarian names of trees

The paper discusses the etymology of the following Hungarian tree names: *bükk* 'beech', *tölgy* 'oak', *kőris* 'ash-tree', *gyümölcsény* 'hawthorn, a plant similar to whitethorn or elder', *gyertyán* 'hornbeam', *gyűrűfa* 'a kind of tree similar to maple or cornel', *éger* 'alder', *dió* 'nut', *mogyoró* 'hazel'. The author claims that *tölgy* is of Iranian, more precisely Alanian-Ossetian origin, *mogyoró* is either of Turkic origin or an internal Hungarian development from Old Hungarian *mony* 'egg', while the origin of *éger* is very uncertain. The remaining six and a seventh item, *som* 'cornel' (not dealt with in this paper), are of Turkic origin. — The first part of the paper focuses on the name *bükk* 'beech'. The author discusses its possible Indo-European origin. Further, he summarises the geobotanic background of the borrowing of tree names. He tries to reconcile the available geobotanic data with the linguistic and historical ones. — In search of the Turkic background of the tree names at hand, the author also deals with some other Hungarian, Slavic, Ossetian and Turkic tree names. — Finally, he points to the fact that the geobotanic map of these trees outlines the region where Hungarians may have borrowed the names, and thus this research opens a new type of source for the reconstruction of the early history of Hungarians in the first millennium.

ANDRÁS RÓNA-TAS

Ellentmondás és plauzibilis következtetés a nyelvészetben

Előtanulmány nyelvészeti elméletek argumentációs szerkezetének vizsgálatához*

II.

3. Esettanulmány: a (H2') hipotézis. — A) Problémafelvetés. — A német fonológia egyik legtöbbször vitatott kérdése az, hogy a két natív affrikáta — a [pf] (pl. *Pflicht*) és a [ts] (pl. *Zehn*) — mono- vagy bifonémikus-e:

(P) Bifonémikusak vagy monofonémikusak a natív német affrikáták?

A rendelkezésre álló adatok eleve ellentmondásosak, mivel „az affrikáták olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek csak nehezen értelmezhetők egységesen” (W. WURZEL, *Phonologie: Segmentale Struktur*. In *Grundzüge einer deutschen Grammatik*. Hrsg. HEIDOLPH—FLÄMIG—MOTSCH. Berlin, Akademie-Verlag, 1981. 938) és így nem teszik lehetővé e probléma közvetlen megoldását. Az adatok komplexitásának és a probléma bonyolultságának fényében úgy is vélhetnénk, hogy (P)-re nem adható egyértelmű válasz. WURZEL szerint azonban „nem érhetjük be azzal az általános megállapítással, hogy az affrikáták monofonémikus és bifonémikus tulajdonságokkal egyaránt rendelkeznek”, mivel: „Bárhogyan hozzuk is létre jegyek egy rendszerét, annak olyannak kell lennie, hogy segítségével minden képezhető és megkülönböztethető hangszegmentumot jellemezni lehessen” (WURZEL i. m. 900).

Következésképpen nem lehet a fonémarendszerben olyan elem, amely egyidejűleg egy szegmentumként, illetve szegmentumkapcsolatként is fellép, hiszen minden

* L. MNy. 2004: 129—45.

fonéma egyértelműen meghatározható kell, hogy legyen fonológiai jegyek összességé-
ként. Ez viszont azt jelenti, hogy WURZEL elméletében a 'bifonémikus' illetve a 'mono-
fonémikus' egymást kölcsönösen kizáró tulajdonságok.

A WURZEL művének is alapul szolgáló SPE-elmélet előfeltevései között az is sze-
repel továbbá, hogy „A fonológiai jegyek segítségével nem csupán az egyes szegmentu-
mok szubsztanciális tulajdonságait határozzuk meg, hanem egyúttal a más szegmentu-
mokkal való kapcsolataikat is megragadjuk és ezáltal meghatározzuk helyüket a nyelv
fonéma-, illetve hangrendszerében is” (i. h.).

A fonémarendszer elemeinek kapcsolatát többek között strukturális sza-
bályok szabják meg; így (P) megoldásában WURZEL mindenekelőtt annak jár utána.
hogy az affrikáták bizonyos strukturális szabályokban egyetlen foné-
maként vagy két fonémából álló fonémakapcsolatként visel-
kednek-e. Érveit a jelen dolgozat 3. B—D) fejezetében — a 2. B) pontban mondottak
szellemében — érvelési ciklusokra tagolva mutatjuk be. Mivel következte-
tései több esetben is argumentációs hibát tartalmaznak és megfogalmazásai homályosak,
ezért érvelésének KERTÉSZ ANDRÁS nemrég megjelent könyvében (Nyelvészet és tudó-
mányelmélet. Bp., Akadémiai, 2001.) körvonalazott racionális rekonstrukcióját elemez-
zük (a racionális rekonstrukció tudományelméleti módszerének tömör jellemzéséhez vö. uo.,
valamint az ott hivatkozott szakirodalmat). Az elemzés kimutatja majd, hogy két, egyaránt pla-
uzibilis következtetés eredményeképpen a premisszákból egymásnak ellentmondó konklúziók
következnek. A 3. E) pontban WURZEL azon érveit vizsgáljuk meg, amelyekkel ezt az ellent-
mondást fel kívánta oldani, illetve kísérletet teszünk további szempontok bevonására is.

B) 1. ciklus: Plauzibilis érvelés a monofonémikus meg-
oldás mellett. — A szerző első érve két strukturális szabályból indul ki:

(1a) Ha a szókezdetben a /V/ magánhangzó a /K₃K₂K₁/ mássalhangzósort követi,
akkor ugyanebben a pozícióban előfordul a /K₂K₁/ mássalhangzósor is.

(1b) Ha a szókezdetben a /V/ magánhangzó a /K₂K₁/ mássalhangzósort követi, ak-
kor ugyanebben a pozícióban előfordul a /K₁/ mássalhangzó is.

Mindenekelőtt megemlítiük, hogy (1) összefüggésbe hozható azzal a jelenséggel,
amelyet GREENBERG „resolvability”-nek nevez és amelyet a következőképpen fogalmaz
meg: „A szókezdetben vagy a szóvégződésben minden *m* hosszúságú szekvencia tartal-
maz legalább egy *m-1* hosszúságú folyamatos alszekvenciát” (J. H. GREENBERG, Some
Generalizations Concerning initial and final Consonant Clusters. In Universals of Human
Language. Vol. 2. Phonology. Eds. J. H. GREENBERG — CH. A. FERGUSON — E. A. MO-
RAVCSIK. Stanford University Press, 1978. 250). Ugyanakkor egyrészt GREENBERG rend-
kívül pontatlanul fogalmazza meg a fent idézett általánosítást, másrészt hangsúlyozza azt,
hogy a nyelvek meghatározó többségére érvényesnek tekinti ugyan, de nem mindre, illet-
ve az egyes nyelvekben is csupán bizonyos adatcsoportok támasztják alá, számos kivételt
megengedve. Ezért ezen összefüggésnek „csak statisztikai érvényessége van”. Ebből kö-
vetkezően annak a feltevésnek, hogy (1) nem más, mint a „resolvability” manifesztációja
a német mássalhangzórendszerben, nincs jelentősége annak meghatározása szempont-
jából, hogy mi (1) argumentációs státusa WURZEL elméletében. (Megje-
gyezzük, hogy a generatív fonológia szabályainak olvasata távolról sem egyértelmű, és
számos tudománymetodológiai problémát vet fel. Vö. pl. L. G. HUTCHINSON, Axiom,
Theorem and Rule. In Evidence and Argumentation in Linguistics. Ed. TH. A. PERRY.
Berlin — New York, de Gruyter, 1980.)

(1)-nek WURZEL érvelésében elfoglalt helyét akkor érthetjük meg, ha e megfontolásokkal összhangban hangsúlyozzuk, hogy a német nyelv fonémarendszerében a strukturális szabályok — köztük (1a) és (1b) — nem konkluzív következtetések. Ez nyilvánvaló, ha belegondolunk, hogy mi a forrásuk: WURZEL írása (1981. i. m. 978—81) olyan táblázatokat tartalmaz, amelyekben felsorolja, milyen mássalhangzócsoportokkal kezdődnek, illetve milyenekre végződnek a német szavak. Ezekből világosan kiderül, hogy az (1) szabály (a) részét mindössze három adatscsoport támasztja alá: /ʃpr_/, /ʃpl_/, /ʃtr_/. Más bizonyíték nem szól mellette, mivel az elmélet semmilyen kitéléből nem vezethető le. Ehhez hozzátehetjük azt is, hogy ebből a három esetből kiindulva WURZEL más strukturális szabályokat is megfogalmazhatott volna, például akár azt is, hogy a három mássalhangzóval kezdődő szavak /ʃK₂K₃_/ alakúak. Ezt a hipotézist egyébként magánál WURZEL-nél is megtalálhatjuk: „Amennyiben a németben egy formatívum három mássalhangzóval kezdődik, az első mássalhangzó [...] csakis /ʃ/ lehet” (i. m. 978).

Azt kell tehát megállapítanunk, hogy a strukturális szabályok mindössze többékevésbé árnyalt analógiás következtetések. Az analógiás következtetések viszont — ahogy az PÓLYA GYÖRGY tanulmányunk előző részében hivatkozott írásaiból kiderül — a plauzibilis következtetések speciális esetei, melyek hihetőségét nyilvánvalóan nemcsak az befolyásolja, hogy mekkora adatscsoportot képesek leírni, hanem tesztelésük szigorúsága is.

Következésképpen már WURZEL későbbi érvelésének egyik kiindulópontját is, vagyis (1a)-t és (1b)-t eleve plauzibilis következtetések eredményeként kapjuk meg. Mivel — mint látni fogjuk — WURZEL a későbbi érvelés során (1a)-t és (1b)-t premisszáként használja fel, (1a) és (1b) argumentációs státusa pontosan megfelel a tanulmányunk első felének 2. B) 8. pontjában az első idézettel illusztrált szituációnak. Azaz: a későbbi érvelés eleve bizonytalan premisszákra épül, mivel e premisszákat plauzibilis következtetések konklúziójaként kaptuk. (Vö. tanulmányunk első felében a 2. A) 6. pontot is.)

WURZEL (1)-et a dentális affrikátára vonatkoztatja és érvelését a következőképpen folytatja (i. m. 938):

(2) Legyenek adottak a dentális affrikátát tartalmazó szavak, köztük pl. a *zwar* [tsva:r] szó, melyben a szókezdetben fellép a [ts] dentális affrikáta. Tegyük fel, hogy a dentális affrikáta bifonémikus, és nézzük meg, hogy e feltevésből mi következik. Az következik, hogy a dentális affrikáta a /ts/ fonémaszerkezettel rendelkezik. Ezért a *zwar* szó fonológiai reprezentációja /tsva:r/ lesz, és a dentális affrikátára alkalmazhatjuk az (1a) szabályt; (1a)-ból viszont az következik, hogy létezik a /sv_/ fonémakapcsolat is; ilyen szerkezetű szó azonban nem létezik. Következésképpen a kiinduló feltevés hamis volt. Ezért az ellenkező feltevést kell elfogadnunk: a dentális affrikáta monofonémikus. Ha feltesszük, hogy a dentális affrikáta monofonémikus, azt kapjuk, hogy a *zwar* szóban a /t^s/ egy fonéma, és ezért (1b)-nek megfelelően létezik /va:_/ szerkezetű szó is. Ez pedig igaz, vö. *war*. — Ez az érvelés a következőképpen rekonstruálható:

(3) Premisszák:

P1: A dentális affrikáta bifonémikus, azaz fonémaszerkezete /ts/.

P2: A *zwar* létező német szó.

P3: Az (1)-gyel jelzett strukturális szabály.

P4: Létezik /sva:_/ kezdetű német szó.

P5: Létezik /va:_/ szerkezetű német szó.

Következtetések:

(3a) Lehetséges, hogy ha P1 & P2 & P3, akkor P4.

P1 & P2 & P3 lehetséges.

P4 lehetséges.

P4 megcáfolása után $\sim(P1 \& P2 \& P3)$ hihetőbb, amit úgy is fogalmazhatunk, hogy P1 & P2 & P3 kevésbé hihető.

A következtetés típusa árnyalt modus tollens: {lehetséges, hogy ha A , akkor B ; A lehetséges; $\sim B$ lehetséges} $\Rightarrow \sim A$ igazolása után $\sim A$ hihetőbb (vagyis A kevésbé hihető).

Konklúzió: P1, P2 vagy P3 közül legalább az egyik valószínűleg hamis; nekünk kell eldöntenünk, melyikük; mivel P2 biztos, feladhatjuk P1-et, de P3-at is. Választhatjuk azonban azt a megoldást is, hogy a (3a)-val jelölt következtetés 1. premisszáját adjuk fel, ami azt jelenti, hogy továbbra is bifonémikusnak tekintjük a dentális affrikátát és megtartjuk a P3-mal jelölt strukturális szabályt, azonban /ts/-t kivételnek nyilvánítjuk.

(3b) Lehetséges, hogy ha $\sim P1 \& P2 \& P3$, akkor P5.

$\sim P1 \& P2 \& P3$ lehetséges.

P5 lehetséges.

P5 igazolása után (vö. pl. *war*) $\sim P1 \& P2 \& P3$ hihetőbb.

A következtetés típusa árnyalt redukció: {lehetséges, hogy ha A , akkor B ; A lehetséges, B lehetséges} $\Rightarrow B$ igazolása után A hihetőbb.

WURZEL a labiális affrikátát a következő „tükörkép-szabály” alapján vizsgálja:

(4) Ha a szókezdetben fellép a / K_1K_2 _ / fonémakapcsolat, akkor létezik olyan szó, amelyben a szóvégződésben fellép a /_ K_2K_1 / fonémakapcsolat.

Számos kivétel gyengíti azonban e strukturális szabály akceptálhatóságát, melyeket maga WURZEL is megemlít (WURZEL i. m. 938): *Twist*, *Schwall*, *quer*. (Hozzátehetjük még, hogy ezekben az esetekben észébe sem jut megvizsgálni, vajon nem monofonémikus-e a /tv/, /kv/, /fv/ fonémakapcsolat.) Mivel tehát (4) alól vannak kivételek, logikai státusát tekintve ugyanaz mondható el róla, mint (1)-ről: egy plauzibilis következtetésen nyugszik, melynek konklúzióját WURZEL a későbbi érvelésben premisszaként használja fel.

(4)-ből kiindulva WURZEL az indirekt bizonyítás módszerét alkalmazza (vö. ehhez KERTÉSZ, *Heuristik der deutschen Phonologie. Eine elementare Einführung in Strategien der Problemlösung*. Bp., 1993.) és a következőképpen érvel:

(5) Legyenek adottak a labiális affrikátát tartalmazó szavak, köztük pl. a *Pfropfen* szó, melyben a szókezdetben fellép a [pf] labiális affrikáta. Tegyük fel, hogy a labiális affrikáta bifonémikus, és nézzük meg, hogy e feltevésből mi következik. Az következik, hogy a labiális affrikáta a /pf/ fonémaszerkezettel rendelkezik. Következésképpen a *Pfote* szóban alkalmazható lesz rá a (4) szabály. (4)-ből viszont az következik, hogy a szóvégződésben létezik a /_fp/ fonémakapcsolat. Azonban ilyen fonémakapcsolat nincs: a szóvégződésben kizárólag /pf/ fordulhat elő, vö. *Topf* /tɔpf/. Következésképpen a kiinduló feltevés hamis volt. Ezért az ellenkező feltevést kell elfogadnunk: a labiális affrikáta monofonémikus. Ha feltesszük, hogy a labiális affrikáta monofonémikus, azt kapjuk, hogy a *Pfropfen* szóban a /p^f/ egy fonéma, és ezért (4)-nek megfelelően létezik /_rp^f/ szerkezetű szó is. Ez pedig igaz, vö. *Karpfen*. — Az érvelés szerkezete a következőképpen rekonstruálható:

(6) Premisszák:

P1: A labiális affrikáta bifonémikus, azaz fonémaszerkezete /pf/.

P2: A *Pfote* létező német szó.

P3: A (4)-gyel jelzett strukturális szabály.

P4: Létezik /_fp/ szerkezetű német szó.

P5: A *Pfropfen* létező német szó.

P6: Létezik /_rpf/ szerkezetű német szó.

Következtetések:

(6a) Lehetséges, hogy ha P1 & P2 & P3, akkor P4.

P1 & P2 & P3 lehetséges.

P4 lehetséges.

P4 megcáfolása után $\sim(P1 \& P2 \& P3)$ hihetőbb, azaz P1 & P2 & P3 kevésbé hihető.

A következtetés típusa árnyalt modus tollens: {lehetséges, hogy ha *A*, akkor *B*; *A* lehetséges; $\sim B$ lehetséges} $\Rightarrow \sim A$ igazolása után $\sim A$ hihetőbb (*A* kevésbé hihető). — Konklúzió: P1 vagy P2 vagy P3 közül legalább az egyik valószínűleg hamis. Ezért nekünk kell eldöntenünk, melyikük. Mivel P2 biztos, választhatunk, hogy P1-et vagy P3-at vetjük-e el. Választhatjuk azonban azt a megoldást is, hogy (6a) első premisszáját adjuk fel, ami azt jelenti, hogy továbbra is bifonémikusnak tekintjük a labiális affrikátát és megtartjuk a P3-mal jelölt strukturális szabályt, azonban /_pf/-t kivételnek nyilvánítjuk.

(6b) Lehetséges, hogy ha $\sim P1$ & P5 & P3, akkor P6. $\sim P1$ & P5 & P3 lehetséges.

P6 lehetséges.

P6 igazolása után (vö. pl. *Karpfen*) $\sim P1$ & P5 & P3 hihetőbb.

A következtetés típusa árnyalt redukció: {lehetséges, hogy ha *A*, akkor *B*; *A* lehetséges, *B* lehetséges} $\Rightarrow B$ igazolása után *A* hihetőbb.

A (3)-ban és (6)-ban rekonstruált két érvelés a következő plauzibilis általánosítás megfogalmazásához vezet, mely a (P) probléma egyik lehetséges megoldásának tekinthető:

(7) A német natív affrikáták monofonémikusak.

C) 2. ciklus: Plauzibilis érvelés a bifonémikus megoldás mellett. — Ezen a ponton felmerül az a kérdés, hogy nem lehetne-e másképp is érvelni. A válasz: lehet, sőt kell! Ennek oka a következő. — Mint tudjuk, (7)-et WURZEL plauzibilis következtetési sémák alkalmazásával kapja. Láttuk azonban tanulmányunk első felének 2. A) 4. pontjában: plauzibilis következtetéseknel előfordulhat, hogy olyan új információkhoz jutunk, amely nem érinti ugyan a már elfogadott premisszák érvényét, mégis „a konklúzióban megjelölttel ellentétes irányba befolyásolja” (PÓLYA i. m. 108) az érvelést. Mivel a fent tárgyalt esetben, mint kimutattuk, WURZEL plauzibilis következtetési sémákat alkalmaz, nem zárható ki eleve olyan új szempontok fellépése, amelyek az érvelést esetleg (7)-tel ellentétes irányba befolyásolják. Ha pedig valóban felmerülnek új szempontok és azok ezzel az eredménnyel járnak, akkor az azt jelenti, hogy két — egyaránt elfogadható premisszákból kiinduló, de egymásnak ellentmondó — következtetéshez jutunk. Így az a tény, hogy WURZEL (7)-et plauzibilis érveléssel kapta, eleve magában hordozza egy annak ellentmondó következtetés levonásának lehetőségét. — WURZEL ezt a lehetőséget ténylegesen felis-

meri és v a l ó b a n ezen felismerés szerint jár el. Következő argumentációs lépéseinek megértéséhez mindenekeelőtt röviden össze kell foglalnunk eddigi eljárásának alábbi aspektusait:

- (a) Kiindulópontként meghatározta adatok egy bizonyos halmazát.
- (b) Plauzibilis következtetési sémák alkalmazásának eredményeképpen megfogalmazott bizonyos szabályokat; vö. (1)-et és (4)-et.
- (c) Az adatok leírását és e szabályokat plauzibilis következtetések premisszáinak tekinti.
- (d) E premisszákból adódó plauzibilis konklúzióként fogalmazza meg (7)-et.

De: ezen eljárás során bizonyos adatokat bizonyos szabályokkal kapcsol össze premisszákként. WURZEL maga is világosan rögzíti azonban, hogy a szabályokat és az adatokat másképp is össze lehetne kapcsolni egymással, azaz explicit módon megfogalmazza, hogy az adatok és a szabályok fordítva is egymásra vonatkoztathatók, mint ahogy azt (2)-ben és (5)-ben tette (i. m. 938—9). Így pontosan azzal a helyzettel állunk szemben, amelyet tanulmányunk első felében a 2. A) 4. pont felvázol és amelyet a 2. B) pontban részletesebben jellemeztünk: anélkül, hogy a premisszáként szereplő strukturális szabályokat — vagyis (1)-et és (4)-et, más szóval: a bázis látható részét — feladnánk, új premisszákat plauzibilitásukat kell elfogadnunk, amelyek esetleg (7)-tel ellentétes konklúzióhoz vezetnek. Nézzük meg, így van-e. Könnyű belátnunk, hogy igen. Ugyanis WURZEL expressis verbis megfogalmazott premisszáiból az alábbi érvelés következik (vö. még KERTÉSZ 1993. i. m., 2001. i. m.):

(8) Legyenek adottak a labiális affrikátát tartalmazó szavak, köztük például a *Pflicht* [pflɪçt] szó. Tegyük fel, hogy a labiális affrikáta bifonémikus. Ekkor a labiális affrikáta a /pf/ fonémaszerkezettel rendelkezik. Következésképpen a *Pflicht* szóra alkalmazható lesz az (1) szabály; (1)-ből viszont az következik, hogy az adott pozícióban létezik a /fl/ fonémakapcsolat, valamint a /l/ fonéma. Ez a feltevés pedig helyes, mivel a *flicht* és a *Licht* létező német szavak. Ergo: ezen érvelés szerint a labiális affrikáta bifonémikus. Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy a labiális affrikáta monofonémikus, akkor fonémaszerkezete /p^f/ lesz, és csak az (1) szabály (b) része lesz rá alkalmazható, melyet teljesít is, mivel pl. a *Pflicht* mellett a *Licht* is létezik.

Az érvelés szerkezete:

(9) Premisszáik:

P1: A labiális affrikáta bifonémikus, azaz fonémaszerkezete /pf/.

P2: A *Pflicht* létező német szó.

P3: Az (1)-gyel jelzett strukturális szabály.

P4: Létezik /fl_l / kezdetű német szó.

P5: Létezik /l_l / kezdetű német szó.

A következtetések:

(9a) Lehetséges, hogy ha P1 & P2 & P3, akkor P4 & P5.

P1 & P2 & P3 lehetséges.

P4 & P5 lehetséges.

P4 & P5 igazolása után (vö. pl. *flicht* és *Licht*) P1 & P2 & P3 hihetőbb.

A következtetés típusa árnyalt redukció: {lehetséges, hogy ha *A*, akkor *B*; *A* lehetséges, *B* lehetséges} ⇒ *B* igazolása után *A* hihetőbb. — Konklúzió: P1 & P2 & P3 hihetőbbé vált.

(9b) Lehetséges, hogy ha ($\sim P1$ & $P2$ & $P3$), akkor $P5$.

$\sim P1$ & $P2$ & $P3$ lehetséges.

$P5$ lehetséges.

$P5$ igazolása után (vö. pl. *Licht*) $\sim P1$ & $P2$ & $P3$ hihetőbb.

A következtetés típusa árnyalt redukció: {lehetséges, hogy ha A , akkor B ; A lehetséges, B lehetséges} $\Rightarrow B$ igazolása után A hihetőbb. — Konklúzió: $\sim P1$ & $P2$ & $P3$ hihetőbbé vált.

(9b) (9a)-val ellentétes konklúzióhoz vezet, vagyis lokális ellentmondást hoz létre. Ez utóbbi azonban (WURZEL vélekedésével ellentétben) feloldható, mivel (9a) és (9b) között tudunk döntenit. Egyrészt azt mondhatjuk, hogy alkalmazzuk OCKHAM borotváját, ezért a bifonémikus megoldást választjuk, mivel ez nem eredményezi új fonéma bevezetését. Ezen elv relevanciáját WURZEL érvelésének egy másik pontján egy analóg problémával, a diftongusok értelmezésével kapcsolatban fogalmazza meg (i. m. 920). Másrészt e két gondolatmenet nem független egymástól: minden példa, amely megfelel (9a)-nak, szükségszerűen megfelel (9b)-nek is.

A dentális affrikátára vonatkozóan a következő érvelés adódik:

(10) Legyenek adottak a dentális affrikátát tartalmazó szavak, köztük például a *zehn* [tse:n] szó. Tegyük fel, hogy a dentális affrikáta bifonémikus. Ekkor a dentális affrikáta a /ts/ fonémaszerkezettel rendelkezik. Következésképpen a *zehn* szóra alkalmazható lesz a (4) szabály. (4)-ből viszont az következik, hogy a szó végén fellép a /_st/ fonémakapcsolat. Ez a feltevés pedig helyes, mivel létezik például a *Nest* szó, melynek fonológiai reprezentációja /nest/ lesz. Ergo: ezen érvelés szerint a dentális affrikáta bifonémikus. Ha meg akarjuk vizsgálni azt a hipotézist, hogy a dentális affrikáta monofonémikus, akkor csak egyetlen példát vehetnénk szemügyre, mégpedig a /t^sv/_ szerkezetű szavakat, csakhogy a /Kv/_ típusú szavakat WURZEL kizárta a (4) hatálya alól.

(Megjegyezzük, hogy WURZEL hibásan okoskodik, amikor megpróbál ugyan utánajárni annak is, hogy mi történik, ha azt tesszük fel, hogy a dentális affrikáta monofonémikus, de nem azt vizsgálja, hogy a /t^sK/_ szerkezetű szavak hogyan viselkednek, azaz hogy létezik-e minden ilyen esetben /_Kt^s/ is, hanem arra hivatkozik, hogy a *zehn* szó mellett nemcsak a *Nest*, hanem a *Netz* is létezik.) Az érvelés szerkezete az előzőekhez hasonló:

(11) Premisszák:

P1: A dentális affrikáta bifonémikus, azaz fonémaszerkezete /ts/.

P2: A *zehn* létező német szó.

P3: A (4)-gyel jelzett strukturális szabály.

P4: Létezik /_st/ szerkezetű német szó.

A következtetések:

Lehetséges, hogy ha $P1$ & $P2$ & $P3$, akkor $P4$.

$P1$ & $P2$ & $P3$ lehetséges.

$P4$ lehetséges.

$P4$ igazolása után (vö. pl. *Nest*) $P1$ & $P2$ & $P3$ hihetőbb.

A következtetés típusa árnyalt redukció: {lehetséges, hogy ha A , akkor B ; A lehetséges, B lehetséges} $\Rightarrow B$ igazolása után A hihetőbb.

Azaz (9) és (11) alapján plauzibilis általánosításként megkapjuk (P) következő lehetséges megoldását:

(12) A natív német affrikáták bifonémikusak.

D) Részleges összegzés. — WURZEL eddig rekonstruált érvelésének lényege — a tanulmányunk első felének 2. pontjában ismertetett általános mechanizmus fényében — a következőképpen foglalható össze. — Két, egyaránt plauzibilis következtetési sor alapján ellentmondó konklúziókhöz — vagyis (7)-hez és (12)-höz — jutottunk, miközben a premisszák mindkét következtetési sor esetében érvényben maradnak. A második következtetési sor — vö. (9) és (11) —, mely a bifonémikus megoldáshoz vezetett, úgy jött létre, hogy a monofonémikus megoldást követően rendelkezésünkre álló adatokat prizmatikusan — egy újabb nézőpontból — újraértékeltek. Érvelésünk ennek megfelelően ciklikus volt, mivel az adatok prizmatikus újraértékelése az argumentáció egy későbbi szakaszában következett be. — Összegezve: A 2. pontban bemutatott általános mechanizmus speciális megnyilvánulásaként az argumentáció-elemzésnek ezen a pontján azt kapjuk, hogy WURZEL a) adatok ellentmondásos halmazából kiindulva, b) csupán részleges bázist alkotó premisszákra támaszkodva, c) plauzibilis következtetési sémák felhasználásával, d) ciklikus és prizmatikus okoskodást követően két, egymásnak ellentmondó következtetéshez jut.

A 2. C) pontban hangsúlyoztuk, hogy a plauzibilis következtetések és az ellentmondások fellépése között alapvetően kétféle viszony áll fenn. Ennek megfelelően — miután láttuk, hogy az eddig végrehajtott plauzibilis következtetések ellentmondó konklúziókhöz vezettek —, az alábbiakban gondolatmenetünket azon kísérletek argumentációs szerkezetének feltárásával folytatjuk, amelyeket WURZEL eredeti gondolatmenetéből kiindulva, majd attól fokozatosan elszakadva az ellentmondás feloldása érdekében tehetünk a plauzibilis érvelés ciklikus és prizmatikus jellegével összhangban.

E) 3. ciklus: Wurzel kísérletei az ellentmondás feloldására. — WURZEL megoldási kísérleteibe további strukturális szabályokat és egyéb megfontolásokat von be. Az alábbi strukturális szabályt vezeti be:

(13) Magánhangzó előtt a /v/ fonéma kizárólag egyedül vagy egy kéttagú fonémásor tagjaként léphet fel.

Például: *schwingen* [ʃvɪŋən], *winken* [vɪŋk ən]. Az érvelés arra a tényre épül, hogy léteznek olyan szavak, mint például *zwingen* [tʃvɪŋən] vagy *zwar* [tʃva:r]; ha ez utóbbiakban a dentális affrikáta bifonémikus lenne, fonológiai reprezentációja a /tʃv/ fonémásort tartalmazná. Ez azonban nem lehetséges, mert ellentmond a (13) szabálynak. Ugyanakkor ha a dentális affrikáta fonológiai reprezentációjaként a /tʃ/ -t tételezzük fel, és azt monofonémikusnak tekintjük, nem sértjük meg (13)-at, mivel a /v/ fonéma a /tʃv/ két-elemű fonémásor tagjaként lép fel.

Ha ez az érv független lenne (1)-től, alkalmas lehetne arra, hogy független evidenciát nyújtson és egy plauzibilis következtetési sor tagjaként a mérleg nyelvét — legalábbis átmenetileg, az argumentáció ezen pontján — elbillentse az adatok monofonémikus interpretációja felé. Ugyanakkor WURZEL hibásan okoskodik, amikor (13)-at független érvként kezeli, mivel mindaddig, amíg (1)-et érvényesnek tartjuk, (13) is szinte „automatikusan” igaz lesz: a /tʃv_/ szerkezetű szavakat (1) eleve kizárja, másrészt pedig szintén

(1) miatt (13) csupán annyit állít, hogy nem lehetségesek /K₁v₁/, illetve /K₁kv₁/ alakú szavak (hiszen /v₁/-n, illetve /kv₁/-n kívül nem létezik más szókezdet, ahol egy mássalhangzó és /v/ előz meg egy magánhangzót). (13) tehát nem teremt új helyzetet, és gyengesége folytán alkalmatlan az ellentmondás feloldására. Ha viszont feladjuk (1)-et, igen gyenge analógiás következtetésként ugyan, de megpróbálkozhatunk (13)-mal (l. még ehhez a 7. táblázat utáni lehetséges ciklusokat is).

WURZEL utolsó strukturális szabálya a következő:

(14) Egyetlen mássalhangzó előtt nemcsak rövid magánhangzók, hanem hosszú magánhangzók és diftongusok is állhatnak.

E szabály alapján /t^s/ monofonémikussága hihetőbbé válik (vö. *Mieze*, *Brezel* stb.). Az érvelés szerkezete megfelel az árnyalt redukciónak, melyet korábban már bemutatunk és melyet ezért itt nem részletezünk. /p^f/ hihetősége viszont csökken (vö. */taopf/, */to:pf/) — az érvelés szerkezete árnyalt modus tollens, melyet szintén bemutatunk és melyet ezért nem részletezünk.

WURZEL két további érvet is kifejti: egyikük a nem-natív szavak hangsúlyviszonyainak vizsgálatán alapul, a másik pedig azon, hogy az affrikáták „bizonyos perifériális fonológiai alternációkban vesznek részt” (WURZEL i. m. 940). Az elsőt KERTÉSZ (2001. i. m. 19 skk.) cáfolja, a másodikat maga WURZEL is azonnal visszavonja. Ezen adatok alapján a következő helyzetképet rögzíthetjük:

1. táblázat

strukturális szabály	[ts]		[pf]	
	bifonémikus	monofonémikus	bifonémikus	monofonémikus
(1)	–	+	+	–
(4)	+	–	–	+
(14)	–	+	–	–

A táblázatban a „+” azt jelzi, hogy az adott fonémakapcsolat kielégíti a szóban forgó szabályt, a „–”, azt, hogy nem elégíti ki, a satírozott mező pedig azt, hogy a szabály az adott fonémára nem alkalmazható, mivel nem teljesülnek alkalmazásának feltételei.

Ily módon azt a lényeges megállapítást fogalmazhatjuk meg, hogy az elmélet ellentmondásos jellege — az ellentmondás feloldására tett kísérletek sikertelensége folytán — nem csökkent, hanem fokozódott, mivel a 2. ciklusban elért állapothoz képest növekedett az egymással össze nem egyeztethető adatok mennyisége. Ezen a ponton lezárul az az érvelés, amelyet WURZEL kifejti. Következésképpen az eddig végrehajtott, 3 ciklusból álló érvelés feloldhatatlannak látszó ellentmondásba torkollik. — E következtetés megértéséhez két szempont között kell differenciálnunk: egy ellentmondás feloldhatatlansága és egy feloldhatatlan ellentmondást tartalmazó elméleten belül a felvetett probléma megoldásának egyik lehetséges heurisztikus eszköze között.

Egy elméleten belül egy ellentmondást a következő feltételek egyidejű fennállása esetén nevezünk feloldhatatlannak (vö. még a 2. B) 12. pontot is): a) Ha a végrehajtott ciklusok között nem találunk olyat, amely a rendelkezésünkre álló adatok teljes spektrumát figyelembe véve (még ha csupán ideiglenesen is és csupán „egy bizonyos pontig” — vö. N. RESCHER, *How Serious a Fallacy Is Inconsistency?* In *Argumentation* 1.

1987: 304 —, hiszen esetleg később más adatok fényében lehetőség nyílik újabb ciklusok végrehajtására) a két hipotézis egyikét egyértelműen helyesebbnek, hihetőbbnek, plauzibilisebbnek minősíti a másiknál, vagy b) ha az előbbi feltételnek megfelelő ciklusok között nem találunk olyat, amelynek egésze egyértelműen helyesebbnek, hihetőbbnek mutatkozik, mint bármelyik másik érvelési ciklus.

Azonban egy ebben az értelemben vett feloldhatatlan ellentmondás nem jelenti azt, hogy az argumentáció valamely pontján nem találunk más heurisztikus eszközt arra, hogy egy adott problémát ellentmondásmentesen megoldjunk: ugyanis bármikor dönthetünk úgy — perdöntő plauzibilis érvek hiányában akár önkényesen is —, hogy az ellentmondó tételek egyikét nem használjuk fel későbbi következtetések premisszájaként (vö. a 16. pontban idézett szövegrészt RESCHER és BRANDOM könyvéből: *The Logic of Inconsistency*. Oxford, 1980.). Ez a döntés kétségkívül a rendelkezésünkre álló heurisztikus eszközök egyike (mely a gordiuszi csomó megoldásának típusába tartozik). WURZEL is pontosan így jár el: noha, mint láttuk, a monofonémikus és a bifonémikus megoldás között nem lehet azon plauzibilis érvek alapján dönteni, amelyeket bemutat, és ezért rendszer feloldhatatlan ellentmondást tartalmaz, mégis (7)-et fogadja el későbbi okfejtései premisszájaként. Nézzük meg közelebbről, mit jelent az, hogy az elmélet egyrészt feloldhatatlan ellentmondást tartalmaz, másrészt azonban található ellentmondásmentes heurisztikus eszköz azon probléma megoldására, amely kidolgozását motiválta!

WURZEL elméletét ebben a tekintetben pontosan az a kettősség jellemzi, amelyet RESCHER és BRANDOM (i. m. 51 sk.) plasztikusan megfogalmaz (vö. 2. B) 16. pont). Egyfelől ugyanis WURZEL nyilvánvalóan tisztában van azzal az elvvel, hogy egy inkonzisztens elmélet „konzisztenciája elméletileg bármikor helyreállítható bizonyos elemeinek törlésével”, hiszen későbbi érvelésében, mint említettük, WURZEL (7)-et fogadja el premisszáként, miközben (12)-t nem használja fel premisszáként. Így elkerüli az inkonzisztens premisszákból származó destruktív következményeket. Másfelől viszont ezzel párhuzamosan kénytelen tudomásul venni azt is, hogy „a konzisztencia eliminálással történő helyreállításának kívánalma oly módon kerül összeütközésbe más kognitív szükségletekkel [...], hogy az utóbbiak a kérdéses speciális körülmények között elensúlyozhatják az előbbit” (RESCHER—BRANDOM i. h.). Ezért mindazok az adatok, amelyek (12)-vel függenek össze, részei maradnak elméletének, hiszen nem cáfolja és nem is vetheti el őket, mivel a német affrikáták összetett tulajdonságai folytán elvetésük olyan nagy információvesztéssel járna, amelyet (ugyancsak RESCHER — BRANDOM i. m. szellemében) semmiképpen sem vállalhat.

Azt látjuk tehát, hogy WURZEL elmélete egyrészt a fenti értelemben vett feloldhatatlan ellentmondást tartalmaz, másrészt azonban az ellentmondó tételeknek csupán egyikét — vagyis (7)-et — használja fel későbbi érvelésében premisszáként. Miért kell vállalnia ezt a kettősséget? Másképp fogalmazva: ha egyszer plauzibilis érveléssel a (7) és a (12) közötti ellentmondást nem tudja feloldani, miért dönt mégis úgy, hogy (12)-t premisszáként nem használja fel (miközben az elméletének része marad)? A válasz egyszerű: e döntésének heurisztikus oka van, amennyiben meg kell oldania azt a problémát, amelyet a német nyelv fonémarendszerének kidolgozása jelent. A fonémarendszer felépítéséhez el kell döntenie azt, hogy az affrikáták a rendszer önálló fonémái lesznek-e vagy sem. Nem véletlen, hogy az affrikátá-probléma megoldását hangsúlyozottan a mássalhangzórendszer kidolgozásának előfeltételként kezeli: „A következőkben a mássalhangzókat annak megfelelően fogjuk elemezni és osztályozni, ahogyan az előző fejezetben a német nyelv magánhangzóit fonológiai jegyek segítségével elemeztük és osztályoztuk. Ez természetesen előfeltételezi, hogy ismert, mely mássalhangzó-szegmentumok fordulnak elő egyáltalán a németben. E kérdés megválaszolása megint csak akkor lehetsé-

ges, ha minden egyes esetben különbséget tudunk tenni egyetlen fonéma, illetve egy fonémakapcsolat között” (WURZEL i. m. 937; kiemelések tőlünk). Ezen heurisztikus okból a döntést akkor is meg kell hoznia, ha nem állnak rendelkezésére megfelelő plauzibilis érvek, amelyek alapján dönteni lehetne (7) és (12) között.

WURZEL elméletének ily módon bemutatott kettős értékeléséhez két kiegészítő szakirodalmi megjegyzést fűzünk. Először: Azt, hogy WURZEL plauzibilis érveléssel alá nem támasztható döntése a fenti értelemben heurisztikus célokat szolgál, tanulságos megvilágításba helyezi az a tény is, hogy rendszerének kidolgozásával többé-kevésbe egyidejűleg jelent meg KLOEKE ugyancsak ismert és sokat hivatkozott német szegmentális fonológiája, mely viszont az ellenkező utat választotta: egyik natív affrikátát sem tekinti a rendszer önálló fonémájának (vö. W. V. L. KLOEKE, *Deutsche Phonologie und Morphologie*. Tübingen, Niemeyer, 1982., valamint KERTÉSZ 1993. i. m.). Másodszor: WURZEL érvelésének azt az aspektusát, hogy feloldhatatlan ellentmondást tartalmazó elmélete az ellentmondó tételeket a későbbi érvelésben nem használja fel egyidejűleg premisszaként, és ezzel automatikusan elkerülhetők az ellentmondás fellépésének a 2. B) szakaszban említett destruktív logikai és ismeretelméleti következményei, itt nem követjük tovább, mivel azt részletesen tárgyalja KERTÉSZ (2001. i. m. és UŐ., *Philosophie der Linguistik. Studien zur naturalisierten Wissenschaftstheorie*. Tübingen, Narr, 2004.). Jelen tanulmányunk témája szempontjából WURZEL elméletének e két, a szakirodalomban dokumentált és egyébként releváns irányba való továbbgondolásánál jóval tanulságosabb lesz az alábbi meglátás következményeinek felvetése.

Annak, hogy a fentiekben bemutatott érvelés ellentmondásba torkollik, alapvetően kétféle oka lehet. Először: A rendelkezésre álló adatok ellentmondásossága valóban nem teszi lehetővé azt, hogy (P)-re konzisztens megoldást találjunk. Másodszor: Az ellentmondás a rendelkezésre álló adatok alapján feloldható ugyan, csak éppen WURZEL nem találta meg azokat a plauzibilis érveket, amelyek alapján az ellentmondást feloldhatta volna. Ezért — a jelen argumentáció-elemzés keretében — meg kell vizsgálnunk azt a kérdést, hogy e két eset közül melyik áll fenn. Következésképpen az alábbi argumentáció-elemzésben olyan lehetséges további argumentációs ciklusokat mutatunk be, amelyek WURZEL explicite kifejtett gondolatmenetében de facto nem szerepelnek, de amelyek a rendszerben adott adatok — azaz a bázis és a bázisból levonható plauzibilis következtetések — alapján végrehajthatók és amelyeket WURZEL is végrehajthatott volna.

F) További lehetséges plauzibilis következtetési ciklusok. — 4. ciklus. — Megkísérelhetjük a strukturális szabályok alkalmazását szisztematikussá tenni. Ez azt jelenti, hogy minden eddig bevezetett strukturális szabályt ellenőrizzük az adatok teljes körére:

(15) Ha (6b)-nél ellenőrizzük, vajon WURZEL vizsgálatai teljes körűek voltak-e, akkor meg kell állapítanunk, hogy nem: az összes lehetséges $/p^f K_ /$ szerkezetű szóra el kell végezni egy-egy (6b) típusú következtetést (ahol K mássalhangzót jelöl). Amennyiben ezt megtesszük, negatív eredményhez jutunk: $/p^f l /$ lehetséges szókezdet (vö. *Pflaume*), nem találhatunk azonban $/lp^f /$ -re végződő szót. Így egy (6a)-hoz hasonló gondolatmenet alapján le kell vonnunk azt a plauzibilis következtetést, hogy a labiális affrikáta monofonémikuságának hihetősége csökkent.

A helyzet a következőképpen módosult:

2. táblázat

strukturális szabály	[ts]		[pf]	
	bifonémikus	monofonémikus	bifonémikus	monofonémikus
(1)	–	+	+	–
(4)	+	–	–	– (15)
(14)	–	+	–	–

5. ciklus: Azt kaptuk, hogy (4)-et a labiális affrikáta se monofonémikus, se bifonémikus értelmezésben nem teljesíti. Ezt a lokális ellentmondást mindenképpen meg kell próbálnunk feloldani. Vegyük először fontolóra azt, hogy (4)-et nem fogadjuk el strukturális szabálynak — ezt egyébként az is indokolja, hogy több ellenpélda is szól ellene; vö. 3. B):

3. táblázat

strukturális szabály	[ts]		[pf]	
	bifonémikus	monofonémikus	bifonémikus	monofonémikus
(1)	–	+	+	–
(14)	–	+	–	–

6. ciklus: A 3. táblázatban bemutatott információs állapotban egyetlen strukturális szabály, (1) kényszerít minket arra, hogy felvegyünk egy újabb fonémát, a /t^s/-t. Dönthetünk tehát úgy, hogy nem veszünk fel újabb fonémát, /t^s/-t, hanem feladjuk (1)-et. Tehát hasonlóan járnánk el, mint (4) esetében, hiszen ezt a szabályt is az ellenpéldák miatt vetettük el.

4. táblázat

strukturális szabály	[ts]		[pf]	
	bifonémikus	monofonémikus	bifonémikus	monofonémikus
(14)	–	+	–	–

7. ciklus: Így viszont egyetlen strukturális szabály alapján hozunk döntést, azaz azt mondhatjuk, hogy túlságosan nagy információvesztéssel járna a 4. táblázatban feltüntetett megoldás (vö. 2. B) 16. pont). Ilyen nagy információvesztésért azonban heurisztikus okokból nem vállalhatunk, mivel eltávolít (P) megoldásának lehetőségétől. Érdemes volna ezért megpróbálkozni azzal, hogy megtartjuk (4)-et, és kivételnek tekintjük a /Kv / szerkezetű szavakat azon megfontolás alapján, hogy később talán sikerül magyarázatot találnunk az ilyen fonémakapcsolatok viselkedésére. Erre az adhat reményt, hogy a kivételek szerkezete hasonló.

(16) (4) nem alkalmazható /t^s/-re, mert az egyetlen ilyen szerkezetű szókezdet a /t^sv /, melyet viszont felépítése alapján a kivételek közé sorolhatunk.

(17) Mivel /f/ a /v/ zöngétlen párja, egy analógiás következtetés eredményeképpen /pf/-t is kivételnek tekinthetjük (4) alól.

E szempontok alapján:

5. táblázat

strukturális szabály	[ts]		[pf]	
	bifonémikus	monofonémikus	bifonémikus	monofonémikus
(4)	+	(16)	(17)	–
(14)		+		–

8. ciklus: Amennyiben az előző ciklusban visszahozzuk (1)-et is, az alábbi helyzetkép bontakozik ki:

6. táblázat

strukturális szabály	[ts]		[pf]	
	bifonémikus	monofonémikus	bifonémikus	monofonémikus
(1)	–	+	+	–
(4)	+			–
(14)		+		–

Az eddigi következtetéseket az alábbi táblázatban foglaljuk össze (ahol *M* azt jelenti, hogy az illető fonémaszerkezet monofonémikussága hihető; *m* jelzi azt, hogy a monofonémikusság lehetséges, de kevésbé hihető; *B* és *b* ugyanezt jelenti a bifonémikussággal kapcsolatban):

7. táblázat

ciklus	[ts]	[pf]
1.	M	M
2.	b	b
3.	m	m/b
4.	m	m/b
5.	M	B
6.	m	b
7.	b	B
8.	m	B

Ezzel azonban még koránt sincs vége a bonyodalomnak. Át kell gondolnunk többek között az alábbiakat:

Először: Azt is meg kellene vizsgálnunk, nem jutnánk-e más eredményre, ha a ciklusainkat eltérő sorrendben hajtánánk végre. A válasz igenlő. Egyetlen kivétel van: ahhoz, hogy (4) teljesülését ellenőrizzük, a 4. ciklus nélkülözhetetlen, ezért legegyszerűbb e szabály ellenőrzésének részévé tenni. A többi eset azonban bármilyen sorrendben vizsgálható (sőt fel is adhatunk strukturális szabályokat). Vagyis nem dönthető el mechanikusan, hogy a részleges bázisból (vö. 2. A) 4. pont) mit emelünk ki látens premisszaként. Így attól függően, hogy hol kezdjük az érvelést, más és más eredményre juthatunk — mint azt KERTÉSZ (1993. i. m.) is megállapította.

Másodszor: Nem csupán egy strukturális szabály bevezetését kell indokolnunk, hanem a feladását is: csak akkor van jogunk véglegesen lemondani például (4)-ről vagy (14)-ről, ha meggyőződünk arról, hogy az

ellenpéldáikra nem találhatunk olyan egyéb szabályt, amely képes magyarázatot adni re-nitens viselkedésükre (egy szabály feladása ugyanis mindig információvesztéséget jelent, melynek vállalhatóságát mérlegelnünk kell).

Harmadszor: (3)-mal és (6)-tal kapcsolatban 3. B)-ben már jeleztük, hogy amennyiben egy fonéma(kapcsolat) nem teljesít egy strukturális szabályt, kétféleképpen is eljárhatunk: levonhatjuk azt a következtetést, hogy az adott fonémaszerkezet nem bifonémikus volt, hanem monofonémikus (vagy fordítva), de feladhatjuk az illető strukturális szabályt is. Ily módon minden alkalommal, valahányszor egy árnyalt modus tollens típusú következtetéssel van dolgunk, két lehetőség áll előttünk. Ezért a fenti 8 ciklus (még a ciklusok sorrendjétől eltekintve is) csupán egy oldala a „prizmának”, amelyen át az affrikáták viselkedését figyeljük: végig kell vizsgálnunk az olyan szituációkat is, ahol (1)-et adjuk fel, ahol (4)-et vagy éppen (14)-et.

Negyedszer: Következésképpen az egyes ciklusokat nem lineárisan egymásra épülő lépéseknek kell tekintenünk, hanem egyenrangú lehetőségeknek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az alternatívák egyformán plauzibilisek. Csakhogy a hihetőség mértéke nem kvantifikálható, nagyfokú egyéni eltéréseket mutathat aszerint, hogy mit tart fontos szempontnak egy-egy nyelvész és mit kevésbé lényegesnek (vö. a 2. pontban szereplő idézettel). Az alternatívák közötti döntési eljárás, a ciklikus és prizmatikus értékelések mechanizmusa számos releváns, de nem formalizálható és nem algoritmizálható összetevőt tartalmaz.

Ötödször: Ez utóbbi megállapítás következtében az sem vezetne el a megoldáshoz, ha kidolgoznánk egy olyan számítógépes programot, amelynek segítségével az adatokkal összeegyeztethető összes megoldási lehetőséget végignéznénk (a tudományos felfedezéseket modelláló számítógépes programok értékeléséhez általánosságban vö. pl. KERTÉSZ, *Artificial Intelligence and the Sociology of Knowledge*. Frankfurt am Main etc., Lang, 1993., valamint a *Social Studies of Science* 19—22., 1989—92. közötti köteteit).

Hatodszor: Találhatunk újabb (strukturális) szabályokat is. Például (1a) helyett felvehetjük (18)-at is, melyet 3. B)-ben már említettünk:

(18) A három mássalhangzóval kezdődő szavak /fK₂K₃/ alakúak.

(18) alkalmazásával azt kapnánk, hogy mindkét affrikáta monofonémikus. — Vagy: amennyiben feladjuk (1)-et, elővehetjük (13)-at, sőt egy analógiás következtetéssel (vö. *Sprosse, spleißen, Straße* ill. *Pfriem, Pflaume*) felállíthatnánk (19)-et is:

(19) Magánhangzó előtt a /l/ és a /r/ fonéma háromtagú fonémasor tagjaként is fellép.

E szabály alapján a labiális affrikáta bifonémikus.

Hetedszer: Figyelembe véve a 7. táblázat tanulságait, mérlegelhetjük azt a megoldást is, hogy a dentális affrikátát monofonémikusnak, a labiális affrikátát pedig bifonémikusnak tekintjük. E megoldási lehetőség felvetése ellentétes WURZEL eljárásával, és messze túlmutat rendszerének határain. Egyrészt azért, mert WURZEL elfogadja azt a látens premisszát, hogy a két affrikátát egységesen kell kezelni (vagy mindkettőt monofonémikusan, vagy mindkettőt bifonémikusan). Másrészt pedig azért, mert — mint említettük — a feloldhatatlan ellentmondást tartalmazó információs állapotból parakonzisztens kiutat talál akkor, amikor (7)-et fogadja el későbbi következtetései premisszájaként, egyszerűen figyelmen kívül hagyva a (7) ellen és a (12) mellett szóló plauzibilis érveket és ily módon nem használva egyidejűleg premisszaként (7)-et és (12)-t.

Annak az eddigiekben nem vizsgált feltevésnek, hogy a dentális affrikáta mono-, a labiális pedig bifonémikus lehet, a korábbi javaslatokhoz képest az alábbi okokból mégis viszonylag erős a plauzibilitása:

a) E tanulmány 3. F) pontjában jóval több érvelési ciklust hajtottunk végre, mint WURZEL, ezért sokkal több adatot vettünk figyelembe és mérlegeltünk.

b) WURZEL számos következtetési hibája (l. (9), (11), (15)), illetve például (14) figyelmen kívül hagyása azzal az indoklással, hogy „/s/ előtt is szinte csak rövid magánhangzók fordulnak elő” (i. m. 939) arra utal, hogy érvelése mögött egy igen erős látens háttérfeltevés húzódik meg: az a feltevés, hogy az affrikátákat egységesen kell megítélnünk. Ugyanakkor eddigi érvelési ciklusaink során nem találtunk olyan érvet, amely e feltevés elfogadásának szükségességét indokolná.

c) Az eddig bemutatott megoldási lehetőségek közül ez a megoldás egyeztethető össze a legtöbb érvelési ciklussal.

d) Mindez nem jelenti azt, hogy a javaslatot (P) megoldásaként elfogadhatnánk. Természetesen ez sem alkalmas a (7) és a (12) közötti ellentmondás végleges feloldására, hanem csupán arra vállalkozhat, hogy megtalálja az adott problémára az ismert adatok alapján adható leghihetőbb választ. E megoldás az ellentmondás feloldhatóságának csak a 3. E) pontban említett a) feltételét teljesíti, a b)-t nem: hihetőbbnek mutatja ugyan azt az alternatívát, hogy a dentális affrikáta monofonémikus, míg a labiális bifonémikus, ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy egyértelműen valószínűbbnek, kevesebb nyitott problémát rejtőnek, megnyugtatóbbnak tűnne bármelyik e döntést alátámasztó érvelési ciklus, mint a többi. Mégis — argumentációelemzésünk egyik eredményeként — rámutat (P) megoldásának egy olyan új lehetőségére, amelynek az egyéb lehetőségekhez képest viszonylag magas a plauzibilitása, de amelyet az elmélet kidolgozója nem ismert fel.

Az előző szakasz végén feltett kérdésre tehát a következő differenciált választ adhatjuk. A (7) és (12) közötti ellentmondás a rendelkezésre álló eszközökkel, a rendelkezésre álló adatok alapján az adott elmélet határain belül nem oldható fel. Ugyanakkor — ugyancsak az elmélet keretein belül — találtunk olyan érvelési ciklusokat, amelyeket WURZEL nem fedezett fel és amelyek plauzibilitása más ciklusokéhoz képest magasabb.

4. Következtetések. — A) (H2') és (H2) plauzibilitása. — 1. A 3. fejezetben bemutattunk egy esettanulmányt, melynek középpontjában a német affrikáták viselkedése állt. Azt láttuk, hogy WURZEL elméletében a (P) problémára plauzibilis érveléssel két, egymásnak ellentmondó megoldás vezethető le.

2. A 3. F) szakaszban az argumentációelemzés kimutatta, hogy a WURZEL idézett írásában *expressis verbis* nem tárgyalt, de a rendelkezésre álló adatok alapján levonható következtetések sem vezetnek (P) konzisztens megoldásához. A — teljesség igénye nélkül — bemutatott érvelési ciklusok elemzésének eredményeképpen plasztikusan kirajzolódik az elmélet ellentmondásos jellege. Ily módon új szempontok segítségével újfent alátámasztottuk KERTÉSZ (2001. i. m.) azon megállapítását, hogy az ellentmondás az adott információs állapotban bármely érvelési ciklusban feloldhatatlan. Ennek az információs állapotnak a kezelésére ezért nem lehet mást tenni, mint egy *parakonzisztens* — az ellentmondásokat ellentmondásmentesen rekonstruáló — logikai rendszert segítségül hívni. Erre — mivel KERTÉSZ (uo.) már bemutatta WURZEL affrikáta-elméletének egy parakonzisztens logika segítségével végrehajtott rekonstrukcióját — itt nem térünk ki. Megjegyezzük ugyanakkor, hogy az elméletekben jelentkező ellentmondások feloldása a tudományos megismerés egyik motorja, mely *progresszív* szerepet tölt be — ezért egy feloldhatatlan ellentmondás tudomásulvételéhez és parakonzisztens eszközökkel való rekonstrukciójához kizárólag „végső esetben” indokolt fordulni, vagyis

akkor, ha feloldására az adott elmélet keretein belül már nem látunk reményt (vö. ehhez FEHÉR M., *The Essential Tension [On the Role of Inconsistencies in Science]*: *Studies in Soviet Thought* 1990.). Mint kimutattuk, WURZEL affrikáta-elmélete a vizsgált adatok alapján ilyen „végső esetnek” tekinthető.

3. Ezzel alátámasztottuk a (H2') hipotézist és ily módon választ kaptunk a (K) kérdésre. Hangsúlyozzuk, hogy a 3. szakaszban bemutatott metaelméleti elemzésünk során magunk is csupán részleges bázissal, plauzibilis premisszákkal és az ezekből adódó plauzibilis következtetési sémákkal dolgoztunk. Ugyanakkor (H2')-höz vezető érvelésünk jelenlegi információs állapotában (H2') plauzibilitása erős, mivel neki ellentmondó plauzibilis érvet az eddig feltárt adatok alapján nem ismerünk, noha ilyen érvek későbbi felbukkanása természetesen nem kizárt.

4. Következésképpen végrehajtottuk azt a feladatot, amelyet jelen dolgozatban végre kívántunk hajtani: az esettanulmány révén alátámasztottuk (H2') plauzibilitását, és annak következményeként el kell fogadnunk (H2)-t is.

B) *Perspektívák és nyitott kérdések.* — Miután a dolgozatunk kiindulópontjaként megfogalmazott hipotéziseket ily módon alátámasztottuk, egy rövid kitekintés keretében megkísérelhetjük felmérni (H2') és (H2) néhány távolabbi, áttételes, a német nyelvű adatokra támaszkodó esettanulmányban rekonstruált argumentáció részletein messze túlmutató következményét.

1. Az 1. szakaszban említett DEVITT-STERELNY-idézet szellemében a nyelvészeti elméletalkotásra a metatudományos szinten reflektáltunk. E reflexió eredményeképpen bemutattuk azt, ahogy egy, a nyelvészetben alkalmazott következtetési eljárások koherens megragadására alkalmas — itt csupán vázlatosan és működésében szemléltetett, a teljesség igénye nélkül, töredékesen kidolgozott és részlegesen kifejtett — metaelmélet működhet. A bemutatott metaelmélet-fragmentum feltárta az ellentmondások fellépése és a plauzibilis érvelés mechanizmusa közti összefüggést egy sikeres nyelvészeti elméletben. Ezen összefüggés feltárásának azonban nem csupán deskriptív funkciója volt, amennyiben megtudtuk, hogy mit tesz egy generatív fonológiai keretben gondolkodó szegmentális fonológus akkor, amikor érvel, okoskodik, mérlegel, hipotéziseket vet fel és/vagy el. A metaelméleti reflexió konstruktív funkciót is betölthet, amennyiben — jelen esetben azzal, hogy tudomásul veszi a plauzibilis és a parakonzisztens érvelés alkalmazását a nyelvészetben — növelheti a gyakorló nyelvész problémamegoldó képességét. Egy ilyen — a DEVITT-STERELNY-idézetre emlékeztetve: „plauzibilis és tartható” — metaelméleti reflexió az adott probléma megoldási lehetőségeinek széles választékára hívhatja fel a nyelvész figyelmét. Például: rávilágíthat a plauzibilis következtetési sémák tudatos és reflektált alkalmazásának termékenységre a nyelvészeti problémamegoldásban; tudatosíthatja olyan heurisztikák kidolgozásának szükségességét, amelyek kiaknázzák az inkonzisztens adathalmaz alapján való plauzibilis érvelés technikáit a nyelvészeti problémák minél kevesebb információvesztéssel járó megoldása érdekében; felmutathat olyan megoldási lehetőségeket is, amelyekre a saját tevékenységére a metaszínten nem vagy hibásan reflektáló nyelvész nem figyel fel; a sor folytatható. Tehát kimondhatjuk: A nyelvészeti elméletalkotás gyakorlatával összeegyeztethető, „plauzibilis és tartható” metaelméleti reflexió hozzájárulhat a nyelvész előtt álló tárgy tudományos feladatok megoldásához. (E tételhez más metaelméletek példáján l. még pl.: KERTÉSZ A., *On the Contribution of Metascience to Cognitive Linguistics: Linguistische Berichte* 190. 2002: 207—28; RÁKOSI CS., *Nyelvészeti elméletek argumentációs szerkezetének elemzése*. PhD értekezés. Debrecen, 2004. [előkészületben]; általánosságban pedig S. AUROUX — D. KOULOUGHLI,

Why is there no 'true' philosophy of linguistics? In *Linguistics and Philosophy: The Controversial Interface*. Eds. R. HARRÉ — R. HARRIS. Oxford, Pergamon, 1993. 21—44).

2. E tanulmányban hangsúlyozottan nem a fonológiai elmélet absztrakt szerkezetét vizsgáltuk, hanem az elmélet kifejtésének szövegében alkalmazott argumentációs technikákat. Ugyanakkor lényeges kérdésként merül fel az, hogy az elméletek absztrakt szerkezete milyen argumentációs sémákat tesz lehetővé és milyeneket nem. Így például jól tudjuk, hogy a fonológia későbbi fejlődése a SPE-típusú elmélettől eltérő elméletek kidolgozásához vezetett, melyek problémamegoldó képessége jelentősen meghaladja az előbbiét. Ez igen jól nyomon követhető az affrikáta-probléma kezelésének változásában is. Így például WIESE lexikális fonológiájában az az ellentmondás, amely WURZEL munkájában feloldhatatlannak bizonyult, egészen egyszerű eszközökkel feloldható, miközben más jellegű problémák lépnek fel (vö. R. WIESE, *Silbische und lexikalische Phonologie. Studien zum Chinesischen und Deutschen*. Tübingen, Niemeyer, 1988., UÖ., *The Phonology of German*. Oxford, Clarendon Press, 1996.). Ily módon érdekes eredményekre juthatnánk, ha összevetnénk jelen tanulmányunk eredményeit azokkal az argumentációs eszközökkel, amelyeket más fonológiai elméletek az affrikáták problémájának megoldására alkalmaznak.

3. PÓLYA GYÖRGY könyveiből tudjuk, hogy a matematika sem nélkülözheti a plauzibilis következtetéseket, mivel az utóbbiaknak a tételek és bizonyítások felfedezésében döntő szerepük van. Ezen szerep elismertetésével PÓLYA jelentősen hozzájárult a matematikai heurisztika és didaktika fejlődéséhez, mivel publikussá tette a matematikai problémamegoldás azon aspektusait, amelyeket mindaddig a kutatók magánügyeinek tekintettek. A nyelvészetben azonban — eltérően a matematikától — a plauzibilis okoskodás összetevői és következményei nem csupán a felfedezés folyamatában, hanem — mint WURZEL affrikáta-elméletének példáján láthattuk — az elméletek kifejtésében is jelen lehetnek, ezért szerepük még jelentősebb, mint a matematikában. Fel kell tennünk, hogy a nyelvészeti elméletek plauzibilis következtetések alkalmazásán alapuló argumentációs szerkezetének feltárása jelentősen elősegítheti a nyelvészet didaktikájának kidolgozását: taníthatóvá tehetné a nyelvészeti problémamegoldás heurisztikáját. (Erre tett kísérletet KERTÉSZ 1993 i. m. a német nyelv szegmentális fonológiájának példáján.)

4. A bemutatott esettanulmány egyebek mellett azt is szemlélteti, hogy az az önkép, amelyet a nyelvészek egy része (H1) reflektálatlan hangoztatásával saját tevékenységéről rajzol, alapvetően hibás, hiszen mint láttuk, a nyelvészeti argumentáció szerkezete nem felel meg szükségképpen a (H1)-gyel fémjelzett standard felfogásnak. Ez a hibás önkép komoly károkat okoz, mert elzárja a problémamegoldás számos, plauzibilis következtetésen alapuló technikáját a nyelvész elől és egy téves — vagy legalábbis hiányos — tudományképpel legitimált, gyakran kontraszelektív értékrendet propagál.

5. Azzal, hogy (H1)-gyel szemben (H2) mellett érveltünk, nem kérdőjeleztük meg sem a nyelvtudomány racionalitását, sem tudományos voltát, sem nimbuszát. Mindössze ahhoz kívántunk szerény mértékben hozzájárulni, hogy a reflektálatlanul elfogadott normák és a nyelvtudomány tényleges argumentációs praxisa közötti távolság csökkenjen. E távolság csökkentése a tudományelmélet jelenlegi állása szerint a metatudományos reflexió egyik legfontosabb feladata. A 2. szakaszban felvázolt metatudományos keret ismertetésével és a 3. szakaszban bemutatott elemzéssel rámutattunk arra, hogy e feladat végrehajtása reális perspektíva.

6. Ha felismerjük, hogy a nyelvészeti elméleteket alapvetően nem a standard tudományelméleti nézet előírásaira alapozva, hanem (H2) szellemében plauzibilis érveléssel, prizmatikusan és ciklikusan építjük fel, nem várhatjuk el, hogy kérdéseinkre megtaláljuk

az egyetlen helyes választ, melyet aztán tüzzel-vassal védeni próbálunk. Nem biztosan igaz tételeket — és kizárólagosnak tekintett elméleteket — keresünk, amelyekből kiindulva a dedukció eljuttatja az igazságot az egyre bonyolultabb állításokhoz, hanem plauzibilis feltevések minél nagyobb tömegét figyelembe véve ismereteink fokozatos — ciklikus és prizmatikus — korrekciójára törekszünk. Az a nyelvtudomány-szemlélet, amely (H2)-ből következik, nem egyeztethető össze adott elméletek, adott álláspontok, adott módszerek és tételek reflektálatlan abszolutizálásával, más álláspontok reflektálatlan elutasításával. Elvezethet viszont a nyelvtudomány jelenlegi, egymástól jelentősen különböző elméletek szövevényes hálózatából álló, pluralisztikus helyzetének toleráns elfogadásához és az ezen helyzetből adódó lehetőségeknek a mindenkori nyelvészeti problémák megoldását szolgáló, tudatos kihasználásához.

Noha e csupán jelzésszerűen megemlített perspektívák metanyelvészeti gondolkodásunk legalább részleges újraértékelésére készíthetnek bennünket, számos megoldatlan kérdést is felvetnek. Ezek a nyitott kérdések csupán akkor válaszolhatók meg, ha az itt bemutatott esettanulmány analógiájára lehetőleg nagy számban végzünk el további — valamilyen, gondosan megválasztott szempont szerint tipikusnak vagy éppen szélső esetnek látszó — esettanulmányokat, melyek alapján talán kikristályosodnak a nyelvészeti problémamegoldás jellegzetes és sikeres stratégiái. Ebben a tekintetben jelen írásunk nem csupán kiegészítése a hivatkozott korábbi publikációknak, hanem egyúttal előtanulmány olyan későbbi vizsgálatokhoz, melyek célja a nyelvészeti elméletek argumentációs szerkezetének szisztematikus feltárása és az ebből származó perspektívák kiaknázása.

KERTÉSZ ANDRÁS — RÁKOSI CSILLA

Contradiction and plausible inference in linguistics
Preliminaries to an investigation
of the argumentation structure of linguistic theories

This paper discusses the methodology of scientific inquiry and is a preliminary study written for a research project entitled “The empirical bases of theories of cognitive semantics”. It consists of two major parts (the first of which was published in this year’s second issue of the present journal). The first section of Part One exposes the problem by drawing the reader’s attention to the relevance of the metatheories which linguistic theories implicitly presuppose. In the second section, some of the literature on plausible inference is briefly summarised, with special emphasis on the relationship between deduction and plausible inference, as well as on how inconsistency and plausibility are interconnected. Part Two is a case study containing a methodological analysis of W. U. Wurzel’s theory of affricates. Employing the concepts and methodological background assumptions introduced, the authors point out the internal contradictions of that theory and consider the possibility of resolving those contradictions by the use of plausible inferences. In the final section, general conclusions are drawn that go beyond the particular case study and concern basic mechanisms of theory construction in linguistics.

ANDRÁS KERTÉSZ — CSILLA RÁKOSI

Svájc nyelvi helyzete, különös tekintettel a nyelvi kisebbségekre*

4. Az olasz nyelvű Svájc nyelvi helyzete. — Tessin, Svájc egyetlen olasz nyelvű kantonja az ország déli részén (Uri kantontól délre) terül el. Olaszul beszélnek még Tessintől keletre, Graubünden kanton legdélebbi vidékén. Svájc olasz nyelvű őslakossága az 1980-as népszámláláskor 300.000 fő körül mozgott, ez a szám azóta több ezerrel csökkent (1990-ben 273.000 volt). Ugyanakkor az 1990-es években az olaszul beszélők száma az ország más területein jelentős mértékben növekedett. Ennek az az oka, hogy sokan települtek át Olaszországból, ezenkívül a Svájcba bevándorolt portugáloknak és spanyoloknak is az olasz lett a közvetítő nyelve.

A Tessin kantonbeli olasz népesség nyelvi, társadalmi és gazdasági helyzete kedvezőbb, mint Graubünden olasz nyelvű lakóié. A tessiniek nagy része városi közösségekben él, nehézségei ellenére jobban meg tudja őrizni nyelvi és kulturális hagyományait, és szorosabb kapcsolatban van a svájci olaszoknak fontos háttérrel, támaszt jelentő Olaszországgal. Nyelvi identitásának, kulturális örökségének megőrzését nagyban segíti az a tény, hogy Tessin kantonnak 1932 óta két saját rádióprogramja és 1961-től pedig önálló televíziós műsora is van. Sajnálatos viszont, hogy az utóbbi évtizedekben az olasz nyelv szerepe az oktatásban érezhetően csökkent. Bár a svájci egyetemeknek mindenütt van olasz tanszéke, az alsó- és a középfokú oktatásban kevesebben tanulnak olaszul, mint régebben. Második kötelező idegen nyelvként sok kantonban inkább az angolt választják helyette, s ez is kedvezőtlenül hat az olasz nyelv presztízsére. A tessiniek gyakran sérelmezik, hogy a svájciak többsége egyszerűen csak úgy tekint rájuk, mint dél-svájciakra, figyelmen kívül hagyva Tessin kanton történelmi múltját, értékes kulturális hagyományait. Tessin őslakóit zavarja, hogy az utóbbi időben igen sok turista keresi föl kantonjukat, valamint az is, hogy a német nyelvű Svájcból sokan települnek át, s mindez fölveri az árat, és telekspekulációt is előidéz. OTTAVIO LURATI — kissé lerövidítve fejtegetését — így ír erről: „Dél-Svájcra egyrészt nyelvi határokat átlépő kulturális kiegyenlítődés, másrészt a német nyelvű Svájc növekvő gazdasági befolyása jellemző, s ez napjainkban súlyosabban érezteti hatását, mint bármikor. ... Az itteni bankokban például a svájci olasz mellett »Schwyzertütsch« és egyre inkább angol beszéd hangzik” (Die sprachliche Situation in der Südschweiz. In BICKEL—SCHLÄPFER 2000. 177 ; saját fordítás).

A graubündeni olasz nyelvű svájciak — különböző életfeltételek közepette — egymástól földrajzilag elszakítva négy külön völgyben laknak. Az itteni lakosság rosszabb gazdasági és kulturális körülmények között él a három nyelvű kantonnak (a rétoromán melletti) egyik kisebbségeként. S ez a csekélyebb munkavállalási lehetőségek mellett például még azzal a nehézséggel is jár, hogy a graubündeni olasz nyelvű svájciaknak — a közelben nem lévén nagyobb település — csak távolabbi városokban (főleg Churban) van módja a továbbtanulásra, de nem anyanyelvén, hanem német tannyelvű iskolákban. Mind ezen gazdasági és társadalmi körülmények nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy az olasz nyelv presztízse itt egyre inkább csökken. Ez a tendencia — a már említett okokból — a Tessin kantonban beszélt olaszra is jórészt jellemző.

Az olasz nyelv fő változatainak mind a német, mind pedig a francia nyelvű Svájc helyzetéhez viszonyítva is sajátos használata van, amelyet korábban így összegeztem: „A nyelvhasználati formák tekintetében az olasz nyelv Tessin kantonban irodalmi nyelvként, regionális köznyelvként és nyelvjárási változatként egyaránt előfordul, s hogy mikor melyik használatos, azt különféle tényezők határozzák meg. Nagyban függ például a beszélő szociális

* L. MNy. 204: 159—70.

körülményeitől (foglalkozásától, iskolai végzettségétől stb.), de a nyelvi szituáció is szerepet játszhat abban, hogy éppen melyik nyelvváltozat kerül előtérbe. Mivel az ottani lakosság mintegy négyötöd részének a nyelvjárás az anyanyelve, ezért az jellemző, hogy az idősebb nemzedék és a vidéken (a városoktól távolabb) lakók többsége még nyelvjárásban beszél. ... A dél-svájci olasz tájszólások a lombardiai nyelvjáróterülethez sorolhatók, ez utóbbi pedig a piemonti és a ligur nyelvjárásokkal együttesen az ún. gallo-itáliai nyelvjárócsoporthoz tartozik. Maguk a Tessin kantonbeli nyelvjárások is igen tarka képet mutatnak, ugyanis számtalan tessini tájszólás alakult ki, mégpedig elsősorban földrajzi okok miatt. Dél-Svájcban ez a területe ugyanis földrajzilag rendkívül tagolt, az egyes vidékek, völgyek lakossága között nemigen jött létre kapcsolat, s így egységes nyelvjárásuk sem alakulhatott ki. Hasonló a helyzet Graubünden olasz nyelvű (déli) vidékein is. Az itteni nyelvjárások közül a legmarkánsabban a bergelli és a puslavi különíthető el egymástól” (MNY. 2000: 116).

A dél-svájci olasz tájszólások helyzete, megítélése egyébként más, mint a német, illetőleg a francia nyelvű Svájcban lévő nyelvjárásoké. A svájci német tájszólásoktól eltérően ugyanis nincs igazán presztízsük, Francia-Svájc nyelvjárásaival szemben viszont a svájci olasz dialektusok még ma is szívósan tartják magukat (részletesebben I. OTTAVIO LURATI i. m. 206).

5. A rétoromán nyelv helyzete Svájcban. — Az itteni fejezet-címmel is jelezni szeretném, hogy a rétoromán nyelv helyzete, státusa több okból is más, mint a Svájcban használt franciáé, németé és olaszé. Rétoromán nyelvű Svájcra elsősorban azért nem lehet beszélni, mert a rétoromán népesség már évszázadok óta nem könnyen és jól elhatárolható területen lakik, hanem inkább szórványokban, s csak helyenként élnek együtt kisebb-nagyobb tömbökben. Ezzel szemben a német, francia és olasz nyelvű lakosság túlnyomó többsége egy-egy országrészt, kanton(oka)t tarthat szűkebb hazájának, s csak kisebb csoportjuk került kisebbségi helyzetbe más anyanyelvű népesség közé (így pl. francia kisebbség Bern kantonban, olasz nyelvű települések Graubündenben). Érdekesként itt említem meg, hogy a német nyelvű svájciaknak Tessin kantonban napjainkig fennmaradt egy nyelvsziget Bosco-Gurin községben. Ennek a településnek a lakói egykor Wallis kantonból vándoroltak el, s eredeti (igen archaikus) walseri tájnyelvük több vonását napjainkig megőrizték.

A rétoromán népcsoportnak és nyelvének megnevezése körül elég sok a bizonytalanság. A leggyakoribb rétoromán (n. *rätoromanisch*) mellett a *román* (n. *romanisch*) és a *ladin* (n. *ladinisch*) kifejezések használatosak annak a — talán etrusztk vagy illír eredetű — *raet* (n. *Räter*) néven ismert törzsnek a megjelölésére, amely a rómaiak korában *Raetia* (n. *Rätien*) tartományban élt a mai Graubünden területén, a Trentótól északkeletre eső vidéken és Udine környékén. Vannak, akik e megnevezéseket rokon értelmű szavaknak tartják, és az egykori *raet* néprészleg leszármazottait és nyelvét jelölik meg velük, mások pedig kisebb (egymástól külön és távolabb élő) csoportjaikat nevezik meg a szóban forgó lexémákkal. RICARDA RIVER a „Die rätoromanische Schweiz” című tanulmányában (vö. BICKEL—SCHLÄPFER 2000. 211—34) a rétoromán megnevezésen olyan, egymással nem összefüggő területen (az Alpok vidékén) élő néprészleg újlatin eredetű nyelvét érti, amely három kisebb csoportot foglal magában: a graubündeni rétorománt (*Bündnerromanisch* vagy *Rätoromanischen Graubündens*), a dolomitladint (n. *Dolomitenladinisch*) az olaszországi Trentótól északkeletre és a friulánit (n. *Friulanisch*) Udine környékén. Jómagam a továbbiakban a rétoromán kifejezést minden esetben — írásom tárgyából és természetesen a rendelkezésemre álló szakirodalomból adódóan — a Graubünden kantonban élő rétoromán népcsoportra és nyelvére vonatkoztatva használom.

A rétoromán nyelv történetét és mai helyzetét nagyban meghatározza az a tény, hogy nem alakult ki sztenderd változata, amely a nyelvjárások fölé boltozódva fontos szerepet tölthetne be például az iskolai oktatásban, a hivatalos, politikai, közéleti nyelvhasználatban és a graubündeni rétorománok mindennapi nyelvi érintkezésében. Mindennek történeti, földrajzi, társadalmi okai is vannak, hiszen például az egyes rétoromán népcsoportok az Alpok völgyeiben egymástól eléggé elszigetelten éltek, s kapcsolataik elzártságuk miatt nem válhattak szorosra. Nem alakult ki egyetlen olyan városuk sem, amely a rétoromán lakosság szellemi, kulturális és gazdasági központja lehetett volna, s amely nyelvileg egységesíthette volna nyelvjárásaikat, és szerepet játszhatott volna egy normatív nyelvváltozat létrejöttében. Mindezen okok miatt a rétorománok viszonylag sok helyi tájszólása keletkezett, ezeket általában öt nagyobb csoportba szokták besorolni (részletesebben I. R. RIVER i. m. 213—34).

A rétorománok számára — nemegyszer éppen a nyelvük megőrzése érdekében hozott nyelvtörvény-módosítások, a kedvező nyelvpolitikai döntések ellenére — szinte reménytelenül nehéznek látszik anyanyelvük megtartása. A már említettek mellett ennek több oka is van. A népszámlálási adatok a rétorománok számának évről évre bekövetkező fogyását mutatják. Így például 1980-ban a svájci össznépességnek csupán kb. 1 %-a, Graubünden kantonban pedig — a német és az olasz nyelvű lakosság mellett — kerekén 22 %-a vallotta magát rétorománok. S ami még elszomorítóbb számukra: az utóbbi két évtizedben egyre többen települtek át Nyugat-Svájcba, ahol még inkább felgyorsult asszimilációjuk, mint a graubündeni német nyelvi környezetben. Egyes fölmérések szerint kb. 15—20 évvel ezelőtt a rétorománok 40%-a már nem szűkebb hazájában, Graubündenben lakott, hanem más kantonokban (vö. HAAS 1988. 1376). Az 1990-es népszámlálás adatai azt mutatják, hogy a rétoromán népességnek a száma alig haladja meg az ötvezretet. Ezzel szemben a más országokból bevándorlók (pl. portugálok, spanyolok, törökök) már jóval többen vannak Svájcban, mint az őslakos rétorománok, így például csak a spanyol betelepülők száma 1995 végén 100.000 körül volt (részletesebben I. DIEKMANN 1996. 376 ; továbbá B. PEDRETTI i. m. 270—3).

A rétoromán nyelv visszaszorulását — a lakosság számának fokozatos csökkenése és az irodalmi nyelv hiánya mellett — az is előidézi, hogy Svájc másik három nemzeti nyelvétől eltérően, melyek mögött olyan erős, tekintélyes országok állnak, mint Franciaország, Németország és Olaszország, a rétoromán nyelvnek semmilyen hátszaga sincs. Támogatást csak a svájci államtól és Graubünden kantontól várhat. A rétorománoknak nem alakult ki saját országuk, még csak olyan fejedelemségük vagy nagyhercegségük sem, mint Liechtenstein és Luxemburg esetében, amelyből önálló államuk lehetett volna. Sőt kisebb népcsoportjaik már XV—XVI. században nyelvcsere után estek át, amikor a felső Rhone-völgyi Wallisból a walseri (német) nyelvjárást beszélő lakosság vándorolt el például Graubündenbe is, és a rétorománok egy része az ő tájnyelvüket átvéve kb. kétszáz év után elnémetesedett (vö. PETER WIESINGER, *Deutsche Dialektgebiete außerhalb des deutschen Sprachgebiets: Mittel-, Südost- und Osteuropa*. In *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Hrsg. WERNER BESCH — ULRICH KNOOP — WOLFGANG PUTSCHKE — HERBERT ERNST WIEGAND. Zweiter Halbband. Walter de Gruyter, Berlin — New York, 1983. 902).

A rétorománok kétnyelvűségének kialakulása már régen elkezdődött, de ez a folyamat igazán csak az utóbbi évtizedekben gyorsult föl. Napjainkban már szinte csak az idősebb nemzedék körében vannak olyanok, akik teljesen rétoromán környezetben nevelkedtek föl, és foglalkozásuk, szakmájuk miatt a svájci némettel sem igen kerültek kapcsolatba, ezért ők gyengébben és erős akcentussal egy svájci német keveréknyelvjárást beszélnek. Sokkal nagyobb viszont azoknak a rétorománoknak a száma, akiknek — vagy más kantonba áttelepülve, vagy akár Graubündenben maradván — munkahelyükön és másutt

is a svájci németet naponta kell használniuk, és csak otthon, családi körben vagy többnyire baráti társaságban beszélnek még valamelyik rétoromán nyelvjárást. Van egy szűkebb rétegük — főleg a szakképzetlenebb munkások és a Graubündenben maradók körében —, amely még az egymás közötti beszélgetésben is inkább a német nyelv helyi változatát használja. Egy fiatalokra kiterjedő fölmérés szerint az utóbbi időben ez a jelenség kevésbé jellemző, s azt lehet tapasztalni, hogy a rétoromán anyanyelvhez való ragaszkodás erősödően van (részletesebben l. WERNER CARIGIET, Zur Mehrsprachigkeit der Bündnerromanen. In BICKEL—SCHLÄPFER 2000. 235—6).

Svájc régi gyökerű demokratikus hagyományaival függ össze, hogy mind Svájc, mind pedig Graubünden kanton (országos, illetőleg helyi) kormányáról és Parlamentjétől a rétorománok igen sok támogatást kapnak ahhoz, hogy ősi nyelvüket és kultúrájukat továbbra is meg tudják őrizni. (Milyen jó lenne, ha a Kárpát-medencei népek és kormányaik is hasonlóképpen gondolkodnának és cselekednének a kisebbségi helyzetbe került nemzetrészek sorsáról, nyelvéről!) Mindezek igazolására — a hitelesség érdekében nem fordításban, hanem németül — szó szerint idézem a szövetségi alkotmány 116. törvénycikkét, amelyet az 1996. március 10-én a nyelvkérdésben tartott legutóbbi svájci népszavazás eredményeként a következőképpen fogalmaztak meg:

Artikel 116 der Bundesverfassung 1. Deutsch, Französisch, Italienisch und Rätoromanisch sind die Landessprachen der Schweiz. 2. Bund und Kantone fördern die Verständigung und den Austausch unter den Sprachgemeinschaften. 3. Der Bund unterstützt Maßnahmen der Kantone Graubünden und Tessin zur Erhaltung und Förderung der rätoromanischen und der italienischen Sprache. 4. Amtssprachen des Bundes sind Deutsch, Französisch und Italienisch. Im Verkehr mit Personen rätoromanischer Sprache ist auch das Rätoromanische Amtssprache des Bundes. Das Gesetz regelt die Einzelheiten (vö. B. PEDRETTI i. m. 305).

A szövetségi alkotmány módosítása — jogkörét és hivatalos használatának területeit bővítve — tudatosan fölértékelte a rétoromán nyelvet. Azóta a rétorománok az állami hivatalokban is használhatják anyanyelvüket. Ehhez még azt fűzöm hozzá, hogy Graubünden kantonban pedig az egyes települések hivatalos nyelvét és az ottani iskolai oktatás nyelvét a helyi közösségek — figyelembe véve a lakosság nemzetiségi összetételét — maguk határozzák meg.

A nyelvtörvények módosítása mellett — ugyancsak a rétoromán támogatása, megőrzése érdekében — 1982-től van már normatív nyelvváltozat is, amelyet *Rumantsch Grischun*-nak neveznek, s amelyben a szókapcsolat mindkét eleme rétoromán nyelvjárási szóalak: a *rumantsch* 'rétoromán' jelentésű, a *Grischun* pedig Graubünden kanton rétoromán tájnyelvi megnevezése. A Rumantsch Grischun mesterségesen alkotott nyelv, amelyet megteremtője, HEINRICH SCHMID a különböző rétoromán nyelvjárások alapján — többnyire a megegyező vagy nagyon hasonló sajtóságaik figyelembevételével — hozott létre azzal a céllal, hogy az előbb-utóbb a graubündeni rétorománok közös, normatív nyelvvé válva lehetővé tegye a rétoromán megmaradását. A Rumantsch Grischun nyelvjárás fölötti, egységes beszélt és írott változatként az iskolai oktatás nyelve és a hivatalos, közéleti nyelvhasználat eszköze lehetne. Kialakítása és terjesztése körül heves viták lángoltak föl: a rétorománok és mások is sokan támogatják, ugyanakkor sok ellenzője is akad. H. SCHMID professzor például így érvelt a Rumantsch Grischun bevezetése mellett: „Mindenképpen az a véleményem, hogy az embernek haladnia kell a korrallal, ha erre megvan a lehetőség, és ha fontos ügyről van szó. De egy írott nyelvi forma megteremtése — tetszik nekünk vagy sem — nem lehet a többség dolga. Az olasz, a francia és lényegében véve az újfelnémet írott nyelv (csupán ezt a három példát kiragadva) egy időben keletkezett, amikor a nép túlnyomó többsége se írni, se olvasni nem tudott. Tu-

domásom szerint egyetlen irodalmi nyelv sem demokratikus módon jött létre. Az írástudóknak (szerzeteseknek, írnokoknak, költőknek, történétíróknak, jogászoknak, nyelv-tanítóknak stb.) mindig volt egy olyan kisebb csoportja, amely — a népnyelvből kiindulva, de főképpen a latinból átvett kölcsönzésekre is támaszkodva — többé-kevésbé tudatosan a nyelvjárások fölötti írott nyelv használatára törekedett. Ezt, az értelmiségiek szűk rétege által képviselt nyelvi formát általában csak lassan és nehezen fogadta el a köznép” (PEDRETTI i. m. 297; saját fordítás). A Rumantsch Grischunnal kapcsolatos viták máig sem zártak le. Mint írott nyelvi forma a létrehozása óta eltelt húsz évben alig terjedt el, s támogatói ezért arra törekszenek, hogy a helyi rádió- és televízióműsorok is segítsék térhódítását. S mivel a bevezetése, elterjedése elég lassan halad, nehéz megítélni, hogy mi lesz a sorsa, mikor és milyen területen jut majd igazán érvényre. A Rumantsch Grischun mindenestre egy kis nyelv megújulásra való képességének, erejének szép példája lehet.

Nyelvészek és más szakemberek közül többen is azt vallják, hogy a rétorománok kiegyensúlyozott kétnyelvűsége segíthetné igazán a rétoromán nyelv megmaradását. A nyelvpolitika feladata abban van — így vélekedik például W. HAAS (1988. 1374) —, hogy a kétnyelvűséget funkcionális és kulturális szempontból egyaránt fontosnak, hasznosnak tüntesse föl, a rétorománokat pedig érzelmileg is ennek elfogadására ösztönözze, és ebben az iskolának, a közéleti nyelvhasználat fórumainak is kellő szerepet kell kapniuk. E. DIEKMANN a rétoromán nyelvről írott tanulmányában a következőképpen fogalmazta meg a kétnyelvűség (esetleg lehetséges) nyelvmegtartó szerepét: „A rétoromán nyelv és kultúra megőrzése szempontjából a jövőben döntő lesz az, hogy vajon sikerül-e a német/rétoromán kétnyelvűséget megtartani, mivel a kétnyelvűsége általában az jellemző, hogy előbb-utóbb egynyelvűséggé változik. A rétoromán nyelv sorsára vonatkozó negatív előrejelzéseket tekintve a túlélés lehetősége a kétnyelvűség-szituáció fenntartásában rejlik. Ez a vélekedés a rétoromán nyelvű vidékek jelenlegi helyzetének értékeléséből és a rétorománok problémáinak jogi megítéléséből egyaránt adódik” (1996. 378; saját fordítás).

III. Z á r ó m e g j e g y z é s e k . — Ha a Zürichben végzett kutatómunkám eredményeit, tapasztalatait tömören próbálom összegezni, akkor Svájc — egyébként nagyon bonyolult, szövevényes — nyelvi helyzetének jellemző vonásaként alapvetően két, markáns sajátosságot tudok megállapítani. Mindegyik egy-egy nyelvtudományi diszciplínához kapcsolódik (elsősorban a dialektológiához, illetőleg a szociolingvisztikához), de mindkettő (vizsgálódásaimnak főképpen néhány szociolingvisztikai tanulsága) kisebb-nagyobb mértékben a társadalom életének különféle területeit (pl. oktatás, nyelvpolitika) is érinti. Az alábbiakban ezeket foglalom röviden össze.

Noha kutatásaim középpontjában nem a különböző nemzeti nyelvek (a francia, német, olasz és rétoromán) nyelvjárásainak bemutatása állt, a svájci nyelvhasználat vizsgálatában természetesen nem tekinthettem el az ottani tájszólások szerepének taglalásától sem. Ebben a problémakörben a legszokatlanabb, legfeltűnőbb nyelvhasználati sajátosság az, hogy a német nyelvű Svájcban a helyi nyelvjárások presztízse igen nagy, s ez az utóbbi évtizedekben sem csökkent, sőt még inkább erősödött. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a mindennapi nyelvi érintkezés eszköze — amint már részletesen kifejtettem — a tájszólás, nem alakult ki ugyanis valamiféle „svájci német” köznyelv, olyan beszélt nyelvi normatív változat, amely a helyi nyelvjárások fölé boltozódva összekötő, egységesítő szerepet kaphatna a szóbeli nyelvhasználatban. A svájci német nyelvű lakosság ezen nyelvi magartartása, szemléletmódja — amint már erről is szó esett — több tényezővel (pl. Svájc régi demokratikus hagyományával, Németországgal szembeni fenntartásaival, bizonyos ellenérzéssel), s nem utolsósorban önállóságához, szűkebb pátriájához (annak nyelvéhez és kultúrájához) való ragaszkodásával is magyarázható.

Úgy vélem, hogy nagy valószínűséggel világszerte — Európában biztosan — kevés olyan ország van, ahol a nyelvjárások olyan nagy becsben vannak, ahol annyira elismerik fontosságukat s nyelvhasználati szerepüket, mint a német nyelvű Svájcban. A dialektológiai tárgyú munkák — Svájc mellett — főképpen Norvégiát és Németország egyes tartományait (leggyakrabban Bajorországot) szokták olyan példaként említeni, melyeknek lakossága büszkén vállalja, öntudatosan használja nyelvjárását. Ez a nyelvi magatartás, ahogy ezekben az országokban, Svájcban is régi keletű, több évszázados múltra tekinthet vissza. B. SIEBEHAAR és A. WYLER szerint már 1510-ben arról tudósított egy korabeli krónikás, hogy az akkori svájci államszövetségek még a külföldi uralkodóktól is elvárták a „jó, szövetségi nyelvükön” való írásos nyelvhasználati formát. S hogy a svájci beszédmód sajátosságai Németországban is föltűnőek voltak, arra Luther egy megjegyzését hozzák föl példának, ő ugyanis Zwinglinek, a zürichi reformátornak a nyelvét „ein filziges, zotteliges Deutsch”-nak nevezte. Egyébként a Luther bibliafordítása utáni évszázadokban viszonylag egységes írott nyelv terjedt el Németországban, amely 1700 körül a műveltebb, képzettebb rétegek körében általánossá vált. A németországi új irodalmi nyelv (*Neuhochdeutsch*) Svájcba csak írott nyelvi formaként került be, ezért — Németországtól eltérően — nem szorította vissza a nyelvjárásokat (1997. 36—7). S mivel ez a nyelvi helyzet Svájcban később sem változott meg, ezért aleman nyelvjárásaik napjainkig fontos funkciót, a mindennapi nyelvi érintkezés szerepét töltik be, mégpedig a lakosság minden rétegében (így például az értelmiség körében is). A SIEBENHAAR—WYLER szerzőpáros ezt így fogalmazta meg: „...Dialekte keineswegs minderwertige Sprachen sind, sondern gleichwertige Sprachformen, die in bestimmten Kommunikationssituationen ihre Aufgabe genau so gut erfüllen, wie die Hochsprache ihre Aufgabe in anderen Situationen erfüllt. Eine Konsequenz dieser Einsicht war für die Deutschschweiz die Forderung, der Gebildete müsse Hochsprache *und* Dialekt gleichermaßen beherrschen und rein und untermischt sprechen können. Diese Forderung gilt heute noch, und sie bestimmt die Bildungsziele des Faches Deutsch zumindest an den höheren Schulen” (1997. 37).

Természetesen az utóbbi időben végbement gazdasági, társadalmi változások (például a népesség mobilitásának növekedése, a nagy agglomerációk kialakulása Svájc középső részein, a lakosság elvándorlása a hegyvidékekről) a nyelvjárásokra is hatással vannak. Itt is megkezdődött a tájszólások közötti kiegyenlítődés folyamata; a legföltűnőbb az, hogy egy-egy kisebb területen előforduló tájnyelvi sajátosságok itt is kezdenek visszaszorulni. A legújabb kutatások azonban azt is jelzik, hogy a nyelvjárások háttérbe kerülése a német nyelvű Svájcban nem jelentős mértékű, s nem is gyors ütemű. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a nyelvjárásnak mint beszélt nyelvi változatnak még napjainkban is nagyon fontos szerepe van. Ezenkívül az is további megőrzését segíti elő, hogy a nyelvjárás a beszélők tudatában nem lenézendő, kerülendő nyelvváltozatként él, mint például sajnos az egész magyar nyelvterületen sokfelé, hanem megbecsülésnek örvendő, értékes nyelvi formaként.

Svájc nyelvi helyzetének vizsgálatából egyik tanulságként azt állapíthatom meg, hogy a német nyelvű országrészben az irodalmi nyelv és a nyelvjárás egyenrangúak, mindegyiknek megvan a maga, jól körülhatárolható felhasználási területe. A francia, olasz és a rétoromán nyelvek-nyelvjárások esetében — elsősorban népiség- és településtörténeti okokból — nincs, nem alakulhatott ki olyan feladatmegoszlás az irodalmi nyelv és a nyelvjárás között, mint a német nyelvű Svájcban. Az ország egészére jellemző viszont, hogy minden egyes nemzeti, illetőleg tartományi nyelvet egyenrangúnak tekintenek, használatuknak nincsenek merev, a különböző népcsoportokat egymással szembeállító korlátai még akkor sem, ha egyikük (a rétoromán) valójában csak nyelvjárási változatokban él. S ha valamely kisebb közösség valamilyen okból (például más nyelvű országrész-

be való áttelepülés miatt) hátrányos helyzetbe kerül, akkor az érintett kanton (vagy ha szükséges, a svájci államszövetség is) igyekszik minél előbb támogatást nyújtani neki. Így például a rétorománok esetében Svájc szövetségi állama és Graubünden kanton ennek többször is tanúbizonyságát adta. A rétorománok anyanyelvének megmentésére nemegyszer alkalmaztak pozitív diszkriminációt. Erre jó példának tekinthetjük a Rumantsch Grischun nyelvváltozat tudatos megteremtését, amelyről az előzőekben már szót ejtettem.

A már említett svájci nyelvtörvény nemcsak a kisebbségi helyzetben lévő nyelveket (a Graubünden és Tessin kantonbeli rétorománt és olaszt) értékelte föl, hanem általában Svájc minden nyelvközössége közötti kapcsolat erősítését is nagyon fontosnak nyilvánította. A törvényalkotók helyesen ismerték föl tehát azt is, hogy például a gazdasági, politikai és nyelvhasználati problémák egy része arra vezethető vissza, hogy a kisebb-nagyobb régiók között nincsenek igazán szoros kapcsolatok, keveset tudnak egymásról, s lakosságuk valójában nem együtt él, hanem inkább egymás mellett. Ezen pedig az ország jövője érdekében mindenképpen változtatni kell. Ezt a gondolatot egyébként Friedrich Dürrenmatt egy vele készült interjújában már 1980-ban megfogalmazta (vö. PEDRETTI i. m. 273).

Svájc jelenlegi nyelvi helyzetének az a fő jellemzője, hogy az 1996-os alkotmányban megnevezett négy tartományi nyelv (*Landessprache*) közül kettő, a német és a francia továbbra is vezető szerepet tölt be, ezzel szemben az olaszé gyengülőben van, a rétoromán pedig — a nyelvközösségüket támogató törekvések, a számukra hozott kedvező intézkedések ellenére — egyre inkább visszaszorul. Svájc nyelvi helyzetének a legérzékenyebb nyelvi problémája a rétorománok elkerülhetetlennek látszó nyelvvesztése, amelyet — amint már szó esett róla — több tényező idéz elő és erősít föl az utóbbi időben. Bizonyos előrejelzések szerint a következő évtizedekben Tessin kantont és Graubünden olasz nyelvű népességét is hasonló veszély fenyegeti, hiszen a német nyelv presztízse ott is erős, sőt a tessinieknek napjainkban már nemcsak németül kell tanulniuk, hanem angolul is. Az angol előretörése egyébként a német és a francia nyelvű Svájcban is megfigyelhető, de ott ez merőben más jellegű problémákat okoz, mint a kisebbségi helyzetben lévő nyelvek esetében (vö. LURATI i. m. 209—10).

Bár Svájc nem tagja az Európai Uniónak, és a svájciak többsége (különösen a német nyelvű lakosság) továbbra is elveti az EU-hoz való csatlakozás gondolatát, egy-két évtizede mégis ki van téve változásoknak, társadalmi mozgásoknak, melyek gazdasági, szociális nehézségeket is fölvetnek, és nyelvi helyzetére is hatással vannak. Ilyen jelenség a bevándorlók számának fokozatos növekedése az országban. A tíz évenként tartott népszámlálás adatai azt mutatják, hogy ez a folyamat az utóbbi két-három évtizedben erősödött föl. Az összesített adatok szerint a négy nyelvű Svájcban 1990-ben nagyobb számú más nyelvű (pl. portugál, spanyol, török) népesség élt, mint például az őslakos olasz nyelvű svájci polgárok. Ez az oka annak, hogy egyre többen hangoztatják, hogy ma már nem négy nyelvű, hanem soknyelvű Svájcra kell beszélni. Ennek következtében a nyelvi többség és kisebbség fogalmát egyrészt újra meg kell fogalmazni, másrészt a svájci nemzeti nyelveken kívüli, egyéb nyelvcsoportokra is ki kell terjeszteni (vö. PEDRETTI i. m. 272). Egyre többen vallják, hogy Svájc mai és jövőbeli nyelv- és oktatáspolitikájában a bevándorlók nyelvi, kulturális problémái megoldásának kell előtérbe kerülni. Biztos vagyok benne, hogy a nehézségek megszüntetésére mihamarabb tervek, megoldási javaslatok születnek. Erre Svájc több évszázados demokratikus hagyományai és az utóbbi időben hozott különféle nyelvtörvény-módosításai egyaránt jó alapul szolgálnak. Sok más — már említett példa — mellett Svájc nyelvpolitikáját lényegében véve mintaadónak és követendőnek tekinthetjük például a Kárpát-medencében is.

The linguistic situation in Switzerland, with special regard to linguistic minorities

It has recently been suggested in many parts of the world that globalisation might endanger languages and cultures of smaller groups of people. This may primarily concern communities living in the territory of another nation, in a minority situation. Obviously, all minority groups have the right to preserve their mother tongue and the culture of their ancestors; but it is not at all easy to do so among the economic and social trends of recent decades. — Although Switzerland is not a member of the European Union, it has been exposed to changes in the past few decades that affect its linguistic situation, too. Two of the four official languages listed in the 1996 constitution of Switzerland, German and French, have a leading role at present, too. On the other hand, the use of Italian is declining, and Romansh — despite efforts to the contrary and decisions that favour the community speaking it — is being supplanted. The increasing number of immigrants (e.g., Portuguese, Spaniards, Turks) makes many people suggest that Switzerland is not a quadrilingual but rather a multilingual country today, and the linguistic and educational policies of the country should promote the solution of linguistic and cultural problems of all minority groups. The centuries-old democratic traditions of Switzerland and the various earlier modifications of their language laws may serve as a firm foundation for that and as a model to be followed.

JÓZSEF SZABÓ

Mióta járunk az apostolok lován? (Egy bibleizmus művelődéstörténeti háttére)

1. Hagyomány és szóbeliség. — A szóbeli hagyomány és a szinoptikus evangéliumok kapcsolatáról szóló tanulmányában KENNETH BAILEY ötféle népköltészeti alkotást különít el, amely az egyszerű nép ajkán apróbb-nagyobb változatban él: közmondásokat, rejtvényeket, költeményeket, példabeszédeket és elbeszéléseket, továbbá a falu vagy a közösség történetének kiemelkedő személyiségeiről költött beszámolókat (Informal, Controlled, Oral Tradition and the Synoptic Gospels: *Asia Journal of Theology* 1991: 41—2). Változékonyság szempontjából ezeket a szerző három típusba sorolja:

a) A közmondások és versek megváltoztathatatlanok: az előadó köteles szóról szóra elismételni őket. Ha akár egyetlen szó is hiányzik egy közmondásból, a közösség kiigazítja, s ezáltal az előadó nyilvánosan megszégyenül. Az ilyen típusú hagyomány szövegét tilos átkölneni.

b) Az elbeszélésekben és példázatokban bizonyos módosítás elképzelhető, az események sorrendje fölcserélhető, a cselekmény menetének és végkicsengésének azonban változatlanok kell lennie. A történeten belül a közmondás szövege állandó, különben a mesemondót elküldik. Az egyének és falvak életében fontos szerepet játszó történelmi elbeszélések, a szinoptikus evangéliumok zöme, továbbá a példabeszédek tartoznak e kategóriába (BAILEY i. m. 42—4). Témánkkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy „Több mint száz olyan újtestamentumi kézirat maradt fenn, amelyeket megfogalmazásuk után ötszáz éven belül foglaltak írásba, és további százak származnak a következő évszázadból” (JAMES R. ADAIR JR., *Old and New in Textual Criticism: Similarities, Differences, and Prospects for Cooperation: TC: A Journal of Biblical Textual Criticism* 1996.

<http://purl.org/TC>). A kéziratok száma ezt természetesen lényegesen meghaladta, ily módon a bibliai idézetek a kifejezőmód e széles skáláját tükrözik.

c) A viccekben és a közösség identitása szempontjából értéktelennek tartott anyagokban megengedhető változtathatóság, sőt túlzás is (BAILEY i. m. 45).

2. **Frazeológia a Szentírásban.** — A Biblia az idők során szállóigék, közmondások, szólások százaival gazdagította a keresztény népek nyelvkincsét. Noé, Ábrahám, Lót, Mózes és Sámuel a mohamedánok szent könyvébe, a Koránba is átvándorolt. FROLOV a kő—megkövezés motívum elemzésével meggyőzően bizonyítja több Korán-részlet szoros kapcsolatát a Bibliával; az említett idézetek egy részének forrása nem csupán közös kulturális hagyományokra, hanem magára az Írásra nyúlik vissza: „Ha ehhez hozzátesszük, hogy — mint láttuk — számos kömotívum a bibliai történetek közvetlen újramesélése vagy reminiszcenciája, vagy pedig olyan bibliai elbeszélésekbe illeszkedik bele, amelyekből eredetileg hiányzott, akkor nem tűnik erőltetettnek a következtetés, hogy a Koránban a kő témája a Biblia hatására jelenik meg. Mindkét kulcsmotívum felépítésére jellemző a Koránban az ó- és újszövetségi emlékképek egybeolvadása, nem biblikus (arab és mezopotámiai) elképzelések és szimbólumok összefonódása” (Д. В. ФРОЛОВ, Семантика мотива камня в Коране: Семантика образа в литературе Востока. Сборник статей. Москва, 1998. 119). További párhuzamokat tartalmaz még ABRAHAM I. KATSH, *Judaism in Islam. Biblical and Talmudic Backgrounds of the Koran and its Commentaries* (3rd ed. New York, 1980.) és HEINRICH SPEYER, *Die biblischen Erzählungen in Qoran* (12. Aufl. Hildesheim, 1961.).

J. ALAN PFEFFER szerint, aki a dán, holland, német, norvég, svéd, francia, olasz, portugál, román és spanyol nyelvű bibleizmusokat vizsgálta, számuk három- és négyszáz között mozog (*Das biblische Zitat im Volksmund der Germanen und Romanen. In: Teilnahme und Spiegelung. Festschrift für Horst Rüdiger. Hrsg. BEDA ALLEMANN, ERWIN KÖPPEN. Berlin, New York, 1975. 99*). A bibliai kifejezések szervesen beépültek a magyar nyelvbe is, íróink, költőink mellett gyakran élnek velük a publicisztika művelői is.

A magyar frazeológiai szakirodalom nem különbözteti meg őket a szállóigéktől (a homéroszi *ἕπεα πτερόεντα* tükörfordítása), noha jogos volna édesen szétválasztani e két csoportot. Valamely történelmi személyiségtől vagy ismert irodalmi forrásból származó szállóige szó szerinti idézet, míg a bibliai eredetű kifejezések nemegyszer hosszú történetek tartalmát sűrítik magukba. O. NAGY gyűjteményében 1011 bibliai és vallásos tartalmú mondás található (SZŰTS LÁSZLÓ, *Vallási vonatkozású kifejezések, frazeológiai egységek, szólások, közmondások szerkezeti és nyelvhelyességi vizsgálatáról. In A magyar művelődés és a kereszténység. La civiltà ungherese e il cristianesimo. 1—3. Szerk. JANKOVICS et al. Bp., Szeged, 1998. 1107*), s a XVII. század 2000 magyar verse mintegy 250 bibliai nevet tartalmaz (HARGITTAY EMIL, *A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben. In JANKOVICS MARCELL et al. szerk. i. m. 736*).

E szám függhet az ekvivalencia mértékétől (részletesebben l. DOROTHY KENNY, *Equivalence. In Routledge Encyclopedia of Translation Studies. Ed. MONA BAKER. London, New York. 1998. 77—80*), egyszersmind bizonyos kifejezések bibliai eredete gyakran nem is igazolható (PACZOLAY GYULA, *Bibliai közmondások és szólások a magyarban és más nyelvekben. In JANKOVICS et al. szerk. i. m. 1152*). Esetünkben szövegmegfelelésről van szó, amikor a forrás- és a (többnyire más nyelvű) célszöveg között figyelhető meg egyezés. WOLFGANG MIEDER diákjaitól, barátaitól és ismerőseitől összegyűjtött 55 közmondás-definíciójából kettő tartalmazza a bibliai eredetet (MIEDER, *Popular Views on Proverb: De Proverbio, Vol. 5 [2], 1999. <http://www.deproverbio.com/>*). Az első magyar közmondásgyűjtemény összeállítója, BARANYAI DECSI könyve (*Adagiorvm graecola-*

tinovngaricorvm chiliades quinque. Bártfa, 1596 [Reprintje: Bp., 1987. Fontes ad historiam linguarum populorumque Uralensium 5.] előszavában „felsorolja a régebbi szőlás-gyűjtőket a bibliai Példabeszédek könyve szerzőjének tekintett Salamon királytól kezdve Laertiuson, Theophrasztoszon és Didimuszon át Rotterdami Erasmusig, mellette megemlíti a XVI. századi Hadrianus Iuniust és Gilbertus Cognatum is” (PACZOLAY GYULA, Az első magyar közmondásgyűjtemény és szerzője Baranyai Decsi Csimor János: *Ethnica* 2001: 83). A megannyi változat¹ annak köszönheti létét, hogy a nemzedékről nemzedékre szálló bibliai kifejezéseket az egyházatyák kisebb-nagyobb változtatásokkal idézték, ugyanakkor a különböző nyelvekre lefordított szövegek is gyakran szolgáltak alapul a példabeszédek szállóigévé válásához. (A Bibliának legalább egy könyvét 2009 nyelvre vagy dialektusra fordították le, I. E. A. NIDA, Bible Translation. In BAKER ed. i. m. 23. A fordítás módszertani kérdéseiről I. JAN DE WAARD, EUGENE A. NIDA, Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban. Bp., 2002.)

A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején a Holt-tenger melletti barlangokból előkerült tekercsek között akadtak szabályzatok, pszeudoepigrafikus művek és testamentumok, „újraírt bibliák” és parabibliai szövegek, exegézis, imák, rituálék, bölcsességirodalom, naptárak, előjelek, listák (vö. A kumráni szövegek magyarul. Bevezette, fordította, a jegyzeteket készítette FRÖHLICH IDA. Piliscsaba, 1998.). „A kumráni kéziratok fölfedezése megmutatta, hogy a parafrázis műfaja fontos szerepet játszott a judaizmus hagyományában, különösképp annak nem ortodox szárnyáiban. A kumráni barlangokban olyan tekercseket találtak, amelyek a tannák könyveinek parafrázisai (legfontosabb közülük a Genézis könyvének apokrifje, IQGenAp), s amelyek ugyanolyan feladatot tölthettek be, mint a kanonikus iratok (A. M. ГАЗОВА-ГИНЗБЕРГ, М. М. ЕЛИЗАРОВА, К. Б. СТАРКОВА, Тексты Кумрана. Выпуск 2. Санкт-Петербург, 1996. 346—7). Ismerünk bibliai parafrázist Alexandriai Philóntól és Origenésztől is” (ЮРИЙ НИКОЛАЕВИЧ АРЖАНОВ, Перифрастические обороты в Ветхом Завете [на материале венгерских переводов Библии]. Дипломная работа. Санкт-Петербургский Государственный Университет, Филологический Факультет. Научн. рук.: Наталья Николаевна Колпакова. 2001. 25). Ugyanakkor például egy zenemű ellenáll a parafrázisnak vagy fordításnak, mégis kizárólag nyelven (stíluson) belül létezhet, ami szükséges feltételként tartalmazza a parafrázis és fordítás lehetőségét.

Azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a Példabeszédek könyvének példázatait mindig pedagógiai szándék vezérelte, s a Biblia tele van olyan történetekkel, amelyeket gyakran parabolákként, allegóriákként mondanak el újra valamely erkölcsi vagy vallásos téma kifejtésekor. A héber bibliamagyarázat, a haggáda „tartalmába sorolták többek között a meséket, legendákat, mondákat, hasonlatokat, példákat és közmondásokat. Ez a műfajcsoport (pontosabban különböző műfajok gyűjtőcsoportja)² azért is fontos, mert az ókori törvénykönyvektől kezdve a hellenisztikus irodalom egyházatyáin át az egyszerű imaformuláig különböző kultúrkörök motívumai hatottak rá” (KÖTÉL EMŐKE, »Nyeh

¹ „Kevésbé tudományos kifejezés a parafrázisra, amely megfelel a latin definíciónak: olyan munkát jelent, amelyet nem közvetlenül ültettek át egy idegen nyelvű eredetiből, hanem egy előző fordításból fogalmaztak át ugyanazon a nyelven (néha variánsnak nevezik)” (DOUGLAS ROBINSON, Paraphrase. In: BAKER i. m. 166—7).

² Héberül nem gyűjtőcsoportról, hanem gyűjtőfogalomról van szó, ugyanis a héber egyetlen szóval (הַגָּדָה [haggáda]) jelöli e műfajokat. Vö.: 1. ’közlés, kijelentés’; 2. ’elbeszélés, monda, bibliamagyarázat’ (JACOB LEVY, Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim. Leipzig, 1876. I: 449—50).

szé pácsi«. Örkény István egypercesei. PhD-dolgozat. Témavezető: Kovács András. Szeged, 2001.).

Több esetben a bibliai szöveg a fölismerhetetlenségig megváltozott. Az *Ember tervez, Isten végez* — régies változatban *Embernél szándék, Istennél ajándék* (O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. 2. kiad. Bp., 1976. 174) — eredetije „Az embernek az értelme terveli ki útját, de az Úr irányítja járását”³ (Péld 16,9). Alkuin, a költő (732 k.—804) *Homo cogitat, Deus iudicat* ’ember gondolkodik, Isten ítél’ alakban használta, míg a krónikás Ordericus Vitalisnál (1075—1142 k.) a *Homo cogitat, Deus ordinat* ’ember gondolkodik, Isten rendelkezik’ forma olvasható. Rimesítve *Homo proponit, Deus disponit* ’ember tervez, Isten végez’ (Imitatio Christi i, 19). Más nyelvek is követik a kádeniás megfogalmazást: ném. *Der Mensch denkt, Gott lenkt* ’uaz.’ (PACZOLAY GYULA, Európai közmondások 55 nyelven arab, perzsa, szanszkrit, kínai és japán megfelelőikkel. Veszprém, 1997. 309), holl. *De mens wikt, God beschikt* ’uaz.’ (PACZOLAY 1997. 308), finn *Ihminen päättää, Jumala säätää* ’uaz.’ (PACZOLAY 1997. 309). Venezuelában rosszmájúan megtoldják: *El hombre propone, Dios dispone y la mujer descompone* ’ember tervez, Isten végez, az asszony meg elrontja’ (PACZOLAY 1997. 310).

Változatok azért is létrejöhetnek, mert egyes kifejezések már az Újszövetség megszerkesztése előtt a szóbeli hagyomány részeként éltek a nép ajkán. Jézus a „nehéz neked az ösztöke ellen rugódoznod” (< σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν [The Greek New Testament. 4th Revised edition. Stuttgart, 1994.]: ApCsel 26,14) kifejezést használva egy Pindarosznál, Aiszkhülosznál és Euripidésznál egyaránt előforduló mondást alkalmazott (ARCHER TAYLOR, The Origins of the Proverb: De Proverbio. 1996. 2 (1), <http://info.utas.edu.au/docs/flonta/>). A bibliai eredet valószínűleg csak az onomasztikai elemeket tartalmazó szállóigék esetében bizonyítható egyértelműen (ЕКАТЕРИНА НИКОЛАЕВНА БЕТЕХТИНА, Фразеологические единицы с антропологическим компонентом библейского происхождения в русском и английском языках. Под ред. П. А. ДМИТРИЕВ et al. Санкт-Петербург, 1999. 13). Az Újszövetség hűen tükrözi „a [görög] nyelv természetes változásait a Krisztus utáni első évszázadokban, mindig követve a stilisztikai változatokat, melyeket a szerző műveltségi szintje határoz meg” (GEOFFREY HORROCKS, Greek. A History of the Language and its Speakers. London, New York, 1997. 93).

Elvértve egyetlen magányos lexéma (az ún. monofrazéma)⁴ is bibleizmussá válhat, ha elegendő képhívó erővel rendelkezik. Ilyenkor a megértéséhez nincs szükség a Biblia vagy a kifejezés művelődéstörténeti hátterének ismeretére. A héber אָמֵן [’āmēn] ’úgy legyen’ gyakori alkotóeleme számos nyelv frazeológiakincsének, az *áment mond vmire* ’megadja a végső jóváhagyást’ kifejezés megtalálható az angolban, csehben, dánban, finnben, franciában, horvátban, lengyelben, magyarban, németben és svédben (ЙОЖЕФ АТИЛА БАЛАЖИ, Библизмы «ámen, аминь» в венгерском и русском языках: Studia Russica 2001. 13—20). Igazat kell adnunk TAYLORNak: „akik nem beszélnek egy nyelvet, soha-

³ A bibliai helyeket (ha egyébként nem jelezzük) az átigazított protestáns fordítás szerint közöljük: Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Magyarázó jegyzetekkel. Bp., 1997.

⁴ Monofrazémáknak nevezzük „azokat az átvitt jelentésű magányos és névutós lexémákat, amelyek képhívó erejüknel fogva önmagukban frazeologizálódtak, ill. azokat a frazémakapcsolatokat, amelyeknek szemantikai egybetartozására a helyesírás is utal” (SOMHEGYI GYULA, Monofrazémák a magyarban: Nyr. 1988: 357—68).

sem ismerhetik fel összes közmondását, és ugyanígy az Erzsébet-kori vagy régebbi angol nyelvű, valóban közmondásos dolgok zöme elkerüli figyelmünket” (ARCHER TAYLOR, *The Proverb*. Cambridge, 1931.). Ez áll egyéb kifejezésekre is.

3. A bibleizmusok tipológiája. — A Biblia és a kifejezés összeforrottsága szerint többféle csoportot különböztethetünk meg. Egyeseket szó szerint idézünk (*eltévedt bárány* ’rossz útra tért, de még megmenthető személy’ — Zsolt 119,176), másokat csak tömörítve (*szálka vkinek a szemében vki/vmi* ’bosszúságot okoz vkinek, aki ezért szabadulni akar vkitől/vmitől’; vö.: „De ha nem üzitek ki onnan az ország lakosait, akkor tüskévé lesznek a szemetekben és tövissé az oldalatokban azok, akiket meghagytok közülük”), míg akadnak olyanok, amelyek — noha egy kifejezés magvát alkotják — nem találhatók meg a Szentírásban az adott alakban (*pálfordulás* < lat. *conversio Pauli* [jan. 25.]) (HADROVICS LÁSZLÓ, *Magyar frazeológia: Történeti áttekintés*. Bp., 1995. 264—71).

A bibliai kifejezések a következőképpen oszthatók:

a) Összetett főnevek, amelyek nem fordulnak ugyan elő a Bibliában, de a szövegből származnak (*ádámcsutka*);

b) Monofrazémák, amelyek metaforikus jelentésüket a bibliai szövegből nyerik (*matuzsálem* ’aggastyán’);

c) Jelzős szerkezetek, amelyek metaforikus jelentése a Szentírásból ered (*árukkodó júdás* ’társaira árukkodó gyermek’);

d) Héber kifejezések tükörfordításai (*mély szív* ’bölcesség’⁵). (A misztikus hagyományok szerint végtelen tisztelettel kell közelednünk a szent szövegekhez, mert ezeket Isten diktálta, s ezért tabunak számítanak (DOUGLAS ROBINSON, *Literal translation*. In BAKER, i. m. 125—7);

e) Bibliai idézetekből alakult szólások és közmondások (*nincs új a nap alatt* ’nemigen van olyasmi, amit első pillantásra ugyan újszerűnek hiszünk, de amihez hasonlóra ne lenne példa a múltból’ < „Ami volt, ugyanaz lesz majd, és ami történt, ugyanaz fog történni, mert nincs semmi új a nap alatt” [Préd 1,9]);

f) A Bibliához és metaforikus stílusához szorosan kapcsolódó kifejezések (*a pokolhoz vezető út is jószándékkal van kikövezve* ’az is okozhat kárt, bajt, akit a legjobb szándék vezet, ezért elsősorban nem a szándék, hanem az eredmény alapján kell megítélni a tetteket’). Ez utóbbi csoport különös figyelmet érdemel, mivel itt található a legtöbbféle változat, ugyanis „ezek a kifejezések mutatják a Biblia hatását, azt, hogy mennyire mélyen gyökeredzik egy etnikum nyelvi és szellemi szövetében” (W. CHLEBDA, Библия в языке — язык в Библии. In A. M. LEWICKI, W. CHLEBDA red. i. m. 70).

DE-BIE KERÉKJÁRTÓ a Szentírásnak a magyar szókincsre kifejtett hatását vizsgálva a bibliai kifejezések közé sorolja még a közvetlenül bibliai eredetű szavakat (*apostol, manna*) és személyneveket (*Erzsébet, János*), a belőlük keletkezett közsavakat (héb. תְּבִיאָה

⁵ Károlinál: „És az Isten adott bölcséset Salamonnak és igen nagy értelmet és mély szívet, mint a fővény, mely a tenger partján van” (1Kir 4,29). A héberben itt három szinonima áll: תְּבִיאָה [harabē] ’élettapasztalat, bölcsesség’; תְּבִינָה [tabūnā] ’belátás, éles értelem’; רֹחַב לֵב [rōhab lēb] ’értelem, szármaló szellem’ (GESENIUS’ Hebrew—Chaldee Lexicon to the Old Testament. Michigan, 1980. 278, 427, 764, 855). Vö.: „Isten adott Salamonnak igen nagy bölcséset és értelmet. Olyan sok bölcs gondolata volt, mint a tenger partján a homok” (1Kir 5,9).

[gālōyat] > Góliát > galád, héb. גִּלְיָאֵ [’úriyā] > Uriás > óriás), egyes vallási ünnepek nevét (*háromkirályok, mindenszentek*) is (DE-BIE KERÉKJÁRTÓ ÁGNES, Bibliai és pogány eredetű kifejezések a magyarban: JANKOVICS et al. i. m. 1096—7).

4. Az *apostol* szó kifejezésekben. — Nem csupán szépirodalmi művekben, hanem a mindennapi sajtóban, társalgásban is gyakorta felbukkan az *apostolok lován/szekerén megy* ’gyalogol’ kifejezés, melyet (nem egészen alaptalanul) sokan gondolhatnak az Újszövetség valamely kevésbé ismert idézetének. Ez nem meglepő, ugyanis számos fordulaton, költői képen ma már nem érződik a bibliai jelleg. Például a *szelek szárnyán* ’sebesen’ (< „Ő az, aki [...] szelek szárnyán jár” [Zsolt 104,2—3]) biblizmus előfordul a magyar literatúrában többszörösen módosított — gyöngített (*szellő szárnyán, szellő szárnyain, szellők szárnyán, szellőcske szárnyán*) vagy erősített (*vihar szárnyain, viharok szárnyán, szélvésznek szárnyain, zivatarnak szárnyain*) — formában is. Mivel a szólásban *apostol* szerepel, kézenfekvőnek tűnhet, hogy ez is a Szentírásból származik.

Mielőtt azonban magát a szókapcsolatot részletesebben megvizsgálánk, röviden tekintsük át az *apostol* szó jelentéseit, a belőle képzett szavakat, illetve a vele alkotott frazeológiai egységeket — egyszóval művelődéstörténeti háttérét. Ez közelebb vihet minket a megfejtéshez.

A) *Apostol* — ’Jézus egyik tanítványa’: e görög szó a keresztény vallás korai szakszavaként valamennyi európai nyelvben megtalálható (EWUng. 1: 42; SzJsz. 2: 588). Első magyar előfordulása: „ven maganak tizenket *apostalt*” (JókK. 1) (mai fordításban: „Maga mellé vette külön a tizenkét tanítványt” [Mt 20,17]). Egy középkori példa: „Ennek vtana tere a *tanituanio*khoz...” (WeszprK. 131). Az ógör. ἀπόστολος ’küldött, követ’ (< ἀποστέλλω ’küld’) (VARGA ZSIGMOND J., Újszövetségi görög—magyar szótár. Bp., 1992. 95) az arameus כְּלִיָּה [šālīhā] ’küldött’ (< כָּלַד ’küld’) tükörfordítása (LUDWIG KOEHLER, WALTER BAUMGARTNER, Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament 1—5. 3. Aufl., neu bearbeitet von J. J. STAMM, B. HARTMANN; P. REYMOND. Leiden, New York, Köln, 1967—1995. 5: 1790), aki „az őt elküldő felettesének teljes jogú képviselője és meghatalmazottja, a gazdáját megillető jogkör és megbecsülés jár ki neki” (KISS SÁNDOR, Újszövetségi görög—magyar szómagyarzat. 2. kiad. Bp., 1983. 180). Az apostolkodás fogalmának gyökerei az ókori Kelet követküldési jogrendjébe nyúlnak vissza. A rabbik apostolnak nevezték azokat, akiket a jeruzsálemi főtanács a diaszpórában élő zsidókhoz menesztett. Hatáskörük a következőkre terjedt ki: naptárkérdések, adománygyűjtés, a helyi közösség meglátogatása, tanítók kinevezése, a Palesztina és a szórvány közötti kapcsolatok erősítése. Azokat, akiknek a prozeliták toborzása volt a feladatuk, soha nem nevezték apostolnak. Az Újszövetségben az *apostol* szó jelentése elmélyült. „Amikor Jézus kiválasztja a Tizenkettőt és apostollá teszi őket, nem arról van szó, hogy követek vagy küldöttek lesznek, akik hivatalosan átadnak bizonyos üzeneteket, hanem Jézus a Tizenkettőt önmaga jogi és személyes képviselőjévé tette” (GERHARD KROLL, Jézus nyomában. Bp., 1982. 299).

E jelentésben a szó legelőször az Újszövetségben, Jn 13,16-ban bukkan fel: „ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, οὐκ ἔστιν δοῦλος μεῖζων τοῦ κυρίου αὐτοῦ οὐδὲ ἀπόστολος μεῖζωντοῦ πέμψαντοςαὐτόν” ’Bizony, bizony, mondom néktek: a szolga nem nagyobb az uránál, sem a *küldött* nem nagyobb annál, aki elküldte’, s összesen 79-szer fordul elő (LOTHAR COENEN, Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament. 9. Aufl. o. O. 1993. 32). Ugyanakkor az ἀπόστολος Χριστοῦ ’Ἰησοῦ ’Krisztus apostola, Jézus (Krisztus[nak]) apostola’ jelzős szerkezet nyolcszor olvasható, mindahányszor a pasztorális levelek első mondatában (1Kor 1,1; 2Kor 1,1; Ef 1,1; Kol 1,1; 1Tim 1,1; 2Tim 1,1; 1Pt 1,1; 2Pt 1,1).

A szó a klasszikus görögből és a hellenista zsidóság írásos emlékeiből nem adatható (HERBERT HAAG, *Bibliai lexikon*. Bp., 1989. 79—80).

Máskor 'küldött' értelemben a meghatározhatatlan keleti nyelvből származó ἄγγελος 'angyal'⁶ szót is használja a Septuaginta: „εἶπεν ὁ ἄγγελος πρὸς Δαυὶδ [...]”, 'A *küldönc* ezt mondta Dávidnak [...]’ (2Sám 11,23). (Károli mindkétszer *követ*-nek fordítja: „A szolga nem nagyobb az ő Uránál; sem a *követ* nem nagyobb annál, a ki azt küldte”, „És monda a *követ* Dávidnak...”.) A Vulgata a görög szót hol *apostolus*-szal, hol *angelus*-szal adja vissza.⁷ Nyelvünkben a göröghöz fonetikailag közelebb álló alak még a XVI. században is megőrződött: „tyzenket legio *angelioknal*” (WeszprK. 157) (vö.: „tizenkét sereg *angyalnál*” [Mt 26,53]). Ugyanebben a kódexben előfordul terjengős értelmezése is: „vrnak *angiala* fel vet embori testdben neki yelenek mikeppen yo *zolga* hogi az o vrat es nagi viadalba es erps hadba meg batoritanaia” (WeszprK. 135).

Költőink hasonlataiban az *apostol* szó igen gyakori: „Nem fáradunk mi jutalomreménnyel, / Mint a hazugság aljas zsoldosi, / De önzés nélkül, isten-ihletésből, / Mint hajdanában az *apostolok!*” (Kazinczy: Kazinczy Gáborhoz), „Nem volt *apostol*, mert sohasem állt ki; / nem érdemel *apostol* e világ!” (Somlyó Zoltán: Utazás). Petőfi trefásan *ékesen szóló apostol*-nak nevezi a 'nemes borral telí palack'-ot: „ugy neki lelkesedtem, mintha én ittam volna ki a *legékesebben szóló apostol!*” (Úti levelek).

B) Az *apostol* szó ritkább használatai. — Az *apostol* szórványosan jelenthet 1. 'egyházi tisztségviselő'-t (BARTHA TIBOR szerk., *Keresztyén bibliai lexikon*. Bp., 1993. 1: 101—2); 2. némely vidékeken pedig 'támasztóoszlop'-ot: *Em mellé is apostol köll mán, mer máskülömben kidül* (ÜMTsz. 1: 238), „A köhídnál leszálltak. Felül minden rendben volt, de alulról is meg kellett győződni, hogy alól a hídboldhajtásokon nincs-e valami hiba, nem kell-e annak is valami *apostol!*” (Jókai: Akik kétszer halnak meg). Fiúgyermeküknek a szülők elvéve az *Apostol* nevet is adják (LADÓ JÁNOS, *Magyar utónévkönyv*. 8., jav. kiad. Bp., 1996. 128).

C) *Apostol, apostolos könyv* — a középkori latinságban az *apostolus* 'apostoli levél', illetve 'fellebbezésről szóló bizonyáglevél' értelmű (HARMATTA JÁNOS főszerk., A magyarországi középkori latinság szótára. *Lexicon Latinitatis Mediae Aevi Hungariae*. Bp., 1987. 1: 198). A görög katolikusok nyelvhasználatában az *apostol* 'olvasmányrészlet az apostolok leveleiből', s az *apostolos könyv* 'az előbbi olvasmányrészletek gyűjteménye' (SASVÁRI LÁSZLÓ, A hazai görög katolikusok sajátos egyházi szavai: MNy. 1997: 328).

D) *Vmi apostola* — 'vmely ügynek, tanításnak buzgó hirdetője' (TESz. 1: 166): Szűkebb értelmében az Újszövetségben: „Ezért, szent testvéreim, mennyei elhívás részesei, figyeljete *hitvallásunk apostolára* és főpapjára, Jézusra...” (Zsid 3,1). Az újabbik kifejezés az ismert másik mozzanatát emeli ki, s jelentésbővüléssel az egykori 'Jézus tanítványa, a kereszténység hirdetője' immár mindenféle (régie vagy új) tanítás lelkes hívére, terjesztőjére mondható. Szorosan kapcsolódik a bibliai gyökerekhez, az emelkedett stílusú művek sajátja: „Nyugodj békén, *hazánk Apostola!*” (Ady: Kossuth halálá-

⁶ Vö. PIERRE CHANTRAINE, *Dictionnaire étimologique de la langue greque: Histoire de mots*. Tome 1. Paris, 1968. 8. Az ἄγγελια 'üzenet, megbízás, parancs' jelent. hírül ad, hirdet, elbeszél' (VARGA i. m. 5) általában az ἄγγελια ἀγαθή 'jó hír' kifejezésben (Péld 25,25) fordul elő.

⁷ A 'küldönc'-öt *nuntius*-szal: „dixit *nuntius* ad David” (1Sám 11,23). Ugyanakkor a *nuntius* másik lehetséges fordítása 'hírnök, hírvivő': „currens obviam currenti veniet et *nuntius* obvius *nuntiant!*” 'Futár futár után fut, és *hírnök hírnök* után' (Jer 51,31), „non eris *nuntius* in hac die” 'Ne légy te ma *hírvivő*' (2Sám 18,20). Ugyanez a két szemelvény Károlinál: „Futár futár elé fut, és *hírmondó a hírmondó* elé”, „Ne légy ma *hírmondó.*”

nak évfordulóján). Többes számban is előfordul („Az új rend apostolainak nagy része is az irodalommal kezdte” [Illyés: Oroszország 1934]), összetételben is („Amióta ezeket a híreket olvasom, nem fér a fejembe, honnan meríti igazságtevő pátosát Lord Carrington, akit békeapostolnak küldtek az egykori Jugoszláviába” [Eörsi: Megszállottak közt]).

E) Az *apostol* főnév származékai:

1. Az *apostolkodik* ige: 1. '[vmely nemes ügy, eszme érdekében] buzgólkodik, apostoli munkát végez': „Az író ellenben szuverén; úgy tesz, ahogy akar. Ha kedve van hozzá, átváltozik újságíróvá, publicistává: bírál, prédikál, politizál, beleásza magát a korát izgató kérdések fejtegetésébe, propagandát igyekezik csinálni az eszméinek, *apostolkodik*, a könyveiben is szónokol, vitatkozik, térít” (Ambrus: Mirbeau. Nyugat 1917. 1: 458); 2. (*ritk*) '[jelentéktelen ügyben] nagyképpen viselkedik, játssza az apostolt': „Icdenczy az udvari kancelláriában túlságos hévvel *apostolkodik*” (ÉrtSz. 1: 232).

2. Találkozunk az *apostolkodás* („Régi olvasói — a »Huxley szekta« — felpanaszolják, hogy tündöklő eszét, a híres gyémántfűrőt eltompította ez a műkedvelő apostolkodás” [Cs. Szabó: Aldous Huxley], „akkor aztán kezdődtek az eredménygazdagabb stratagémák, a korteskedések, ravaszkodások, nyílt és alattomos *apostoloskodások*” [Jókai: Kárpáthy Zoltán]) és az *apostolság* főnévvel is („*Apostolság*, művészet, vakmerés” [Ady: Ha visszajönne Margita]). Becéző képzővel is előfordul: „S kijönnek, mind a tizenkettő, / Az *apostolok* sorjába, körbe” (Kaffka: A város). Lekicsinyülő értelemben Ady az *apostolocskák* szót használja: „A művészbereket úgy is kezdik kiszorítani mindennél a kis társadalmi *apostolocskák*” (Péntek esti levél: Magyar Közélet 1905. márc. 26.). Ritkább az *apostolnő* összetétel: „Akárhogyan, de Jászai Mari ma: *apostolnő*” (Ady: Jászai Mari — apostolnő).

3. Kiskunfélegyházán az ájtatos embert *apostolképző*-nek nevezik (ÚMTsz. 1: 238).

4. Gyakori az *apostoli* melléknév — 1. 'apostoltól eredő, apostoltól végzett [dolog]'; 2. 'apostolokra jellemző' (ÉrtSz. 1: 232): „Olly buzgóság lelkesitt / *Apostoli tisztességben*” (Ányos: Ájtatos ének). Történelmi terminusként az *apostoli király* 'a magyar királyoknak korábban kivételesen alkalmazott, 1758-tól kezdve a pápa által hivatalosan adományozott címe, amely az első magyar királynak apostoli működésére, térítő munkájára vezethető vissza' (ÉrtSz. i. h.): „Felséges *apostoli király* — kezdé, és itt elbeszélte szögről-végről a dolgot, ahogy volt” (Mikszáth: A király és a plébános).

F) (*Az*) *apostolok osztlása* olyan ünnep, amelyet az apostolok missziós tevékenységének emlékére tartanak július 15-én; *dimissio*, *dispersio* vagy *divisio apostolorum* néven a középkorban általánosan megemlékeztek róla Spanyolországban és Itáliában. Ma is megünneplik egyes modern missziós társaságok Németországban, Lengyelországban, továbbá némely angol, francia egyházmegyékben és az Egyesült Államokban (St. Louis, Chicago, Milwaukee, Dubuque és Santa Fé) (Catholic Encyclopaedia: <http://www.newadvent.org/cathen/05046a.htm>); 2. 'színészek megválása a színésztársulattól szerződésük lejártakor'; 3. 'vmely együttes, kompánia szétszéledése, felbomlása' (MSzK. 49; ÚMTsz. 1: 238): „Először is utolsó ülés volt, melyre nyomban az *apostolok osztlása* kezdődik (némelyiké, éspedig a többségé, meg is előzi), s visz ki-ki haza kriszt-kindlit a tisztelt választóinak” (Mikszáth: A T. Házból. Pesti Hírlap 1882. dec. 22.), „Virágvasárnap van holnap. Nálunk *apostolok osztlása*. Sírás, búcsúzkodás volt ma egész nap a színház táján” (Ady: Hétről hétre: Szabadság 1901. márc. 31.), „*Apostolok osztlásának* napján ismét odajött a börtön ajtajára a főapátúr, s nevéen szólítá” (Jókai: Fráter György). Mikszáth ígésítve is használja: „Az *apostolok szétosztlottak*: a delegáció megitta a búcsú-poharat” (Politikai szemle: Magyar Néplap 1874. máj. 29.). Noha a tréfás kifejezés már jó ideje elavult, az ÉrtSz.-ban mindenféle magyarázat hiányzik mellőle.

G) *Tizenharmadik apostol* — 'fölsőlegesen bölcselkedő ember' (MSzK. 49): „Afféle Gregers Verle ő [Bürger János], akinek a sorsa, hogy »tizenharmadik legyen az asztalnál«, jó szándékú bajkeverő, balkörmű *apostol*, aki az elveiért életeket áldoz s nem hajlandó egy kicsit változtatni a merev papiros tételeken, hogy az emberek életben is maradjanak” (Kosztolányi: Szahara). Többszöröseivel együtt a tizenkettő a számszimbolikában a teljesség jelképe: ennyi hónapra osztották az ókoriak az évet, kétszer ennyi órára a napot. Anonymus krónikájában: „Aztán Árpád vezér tanácsot tartván szintén elküldötte követeit Salán vezérhez, s küldött neki tizenkét fehér lovat, tizenkét tevét meg tizenkét kun fiút, a vezérnének pedig tizenkét nagyon ügyes orosz leányt, továbbá tizenkét hölgyemenyétrémet és tizenkét aranyos köntöst”. A tizenegy már szintelen mennyiség, a tizenhárom viszont többnyire szerencsétlenséget hoz. Az apostolok csapata követte Jézust, tanítása méltó továbbadójának számított. Több tanítványra nem volt szükség.

H) *Apostolok/Tizenkét apostol közt is volt egy júdás* — 'minden közösségben akad áruló' (MSzK. 49): A motívum megtalálható egyebek között Szent Hilarius versében: „Választ kétszer hat apostolt, hirdetni az Életet, / *kik között akadt a Júdás*, aki árulója lett” (Szt. Hilarius Hajnali éneke Krisztus életéről, Babits fordításában).

I) *Apostoli szegénység* — 'szükölködés, nélkülözés': Az apostolok a nincstelen néprétegekből kerültek ki, életmódjukat lemondás, szerénység, egyszerűség jellemezte, éppen ezért jöhetett létre az említett jelzős szókapcsolat: „Itt hagyta »házacskáit« (mert noha két- és háromemeletesek, az *apostoli szegénység* látszatának okáért szerette azokat kicsinyíteni), itt hagyta balatonfüredi villácskáját” (Mikszáth: Meghalt lelkek). A közös bibliai frazeológiát minden nyelv saját képére és hasonlatosságára formálja. Az angol inkább Jóbot, illetve pulykáját emlegeti⁸ — (*as poor as Job('s turkey)*) '(olyan) szegény, mint Jób (pulykája)' (E. H. БЕТХТИНА i. m. 28) —, míg a magyarban megszokottabb a bibliai Lázárra hivatkozni: „S valóban, amint a holdvilág kibukkant, most látták, hogy egy meztelen *szegény Lázár* áll előttük” (Mikszáth: Csicsóvár). (Vö.: „Volt egy Lázár nevű koldus is, aki ott feküdt a gazdag előtt, fekélyekkel tele, és azt kívánta, hogy bárcsak jóllakhatna a gazdag asztaláról lehulló morzsákkal...” [Lk 16,20—21].) *Aggyanak ennek a szegé lázárnak!* — hangzott a század első felében a nyomorék koldus kéregetése (CSÜRY BÁLINT, Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához: MNy. 1940: 238—48). Nyelvjárásainkban *lázár* a 'béna, nyomorék, legyengült, sovány, betegeskedő ember', illetve a 'koldus, szegény ember' szinonimája (UMTsz. 3: 747): „ez az ország kicsi, félszeg, *lázár*” (Ady: Werbőczy és az ő népe: Budapesti Napló 1907. okt. 8.). A *szegény Lázár* szerkezetet Madách szellemesen kapcsolja össze egy másik kifejezéssel: „Tanácsban dús, *tettben szegény Lázár*” (Egy örült naplójából). Ady szóteremtő hajlandósága melléknevet alkotott Lázár nevéből: „Nézz, Drágám, kincseimre, / *Lázáros*, szomorú nincseimre...” (Nézz, Drágám, kincseimre).

Hasonló frazeologizmusok más nyelvekből is közismertek: cs. *apoštolská chudoba* 'apostoli szegénység' (Г. А. ЛИЛИЧ, Библиизмы как отражение воззрений эпохи. In П. А. ДМИТРИЕВ et al. szerk. i. m. 108), *žit apoštolsky* 'apostolként él' (ЛИЛИЧ i. h.), *učiněný lazár* 'emberi roncs' (JOSEF FRONEK, Velký česko—anglický slovník. Praha, 2000. 389).

5. Szamarak, öszvérek és tevék. — *Az apostolok lován (jár)* kifejezés sehol nem fordul elő az Újszövetségben. Frazeológusaink közül sem KERTÉSZ, sem

⁸ Noha az angolban is használatos az (*as poor as Lazarus*) '(olyan) szegény, mint Lázár' hasonlat (E. H. БЕТХТИНА, Фразеологизмы с библейскими именами [в русском и английском языках]. Санкт-Петербург, 1999. 86—7).

O. NAGY, sem HADROVICS nem foglalkozott vele, s elkerülte nyelvüvelőink (LŐRINCZE, GRÉTSY) figyelmét is. Vajon honnan származhat? Ha a közel-keleti életformában keressük gyökereit, akkor inkább (*az*) *apostolok szamarán/öszvérén/tevéjén* alak volna nyilvánvalóbb, hiszen arrafelé a ló nem tartozik az őshonos állatok közé. A félnomad szemiták hagyományos teherhordó, illetve hátsószága a szamár, az öszvér meg a teve. Mivel Izraelben megtiltották a szamár és a ló párosztatását („Állatodat más fajtával ne párosítsd!” [3Móz 19,19]), külföldről (Nyugat-Örményországból) kellett öszvért behozni („Bét-Tógarmából lovakat, lovasokat és öszvéreket hoztak piacodra” [Ez 27,14]) (HAAG i. m. 1633—4, 1813—4).

Néhány bibliai példa: 1. szamár: „Amikor a *szamaron* ülve egy hegy által eltakarva lefelé ment” (1Sám 25,20), „királyod jön, *szamáresikón* ülve” (Jn 12,15); 2. öszvér: „*öszvérrre* ültek, és elmenekültek” (2Sám 13,29); 3. teve: „föltette gyermekeit és feleségeit a *tevékre*” (1Móz, 31,17); 4. mindhárom állat együtt: „bőven hoztak kenyeret *szamarakon, tevéken, öszvéreken*” (1Krón 12,41). „Azután kiválasztott a szolga tíz *tevét* urának a *tevéi* közül...” (1Móz 24,10). A lovat általában Salamon korától (Kr. e. 965 k.—926) használták harci szekerek vontatására, ám magánszemély birtokában lóval csak elvéve találkozunk a Bibliában (HAAG i. m. 1124). Az angyalok szintén lóháton közlekedtek: „A mennyei seregek követték őt fehér *lovakon*” (Jel 19,14).

6. Más nyelvek tanúsága. — E rövid művelődéstörténeti bevezető után nézzük, mely nyelvekben dívik a kifejezés valamilyen formában:

I. Az újlatin nyelvek adataiból az alábbi kép rajzolódik ki:⁹

a) Az olasz mint *andare/viaggare coll/sul cavallo di San Francesco/dei cappuccini* 'Szent Ferenc / a szerzetesek lován megy/utazik' változatban ismeri a kifejezést (SALVATORE BATTAGLIA, Grande dizionario della lingua italiana. Torino, 1961. 2: 917).

b) A spanyol variáns ugyancsak a szekeret tartalmazza: *caminar/ir/viajar en el coche de San Fernando/Francisco* (átv, biz) 'Szt. Ferdinánd/Ferenc szekerén utazik' (DOROGMAN GYÖRGY, Spanyol—magyar kézisztár. Bp., 1992. 199).

c) A portugál megvan szekér nélkül is, ugyanis *andar no cavalo dos frades* 'a szerzetesek lován jár' (KIRÁLY RUDOLF, Magyar—portugál kézisztár. 2. kiad. Bp., 1987. 465);

d) A meglehetősen archaikus francia *aller sur la haquenée/mule des cordeliers* 'a ferencesek kancáján/öszvérén megy' vagy *arriver par la voiture des cordeliers* 'a ferencesek szekerén érkezik'. Ez megegyezik az előbb említett rokon nyelvek kifejezésével (PAUL IMBS, Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue de XIXe et du XXe siècle [1789—1960]. 1—16. Paris, 1971—1994. 6: 178; LUTZ RÖHRICH, Das Grosse Lexikon der Sprichwörterlichen Redensarten. 1—3. Freiburg, Basel, Wien, 1991—1992. 3: 1421);

e) A két román kifejezés — *a merge apostolește* 'apostoli módon jár' (BAKOS FERENC, Román—magyar kézisztár. Bp., 1991. 36; ANDREI BANTAȘ, ANDREEA GHEORGHITOIU, LEON LEVIȚCHI, Dicționar frazeologic român—englez. Ediția a II-a, revizuită și adăugită. București, 1981. 331), illetve *a se plimba apostolicește* 'az apostolok lován jár' (KELEMEN BÉLA főszerk., Román—magyar szótár 1—2. Bukarest, 1964. 1: 59) — a görög és a bolgár formának felel meg.

Mint látjuk, az újlatin nyelvek közös vonása: vagy általában szerzetest említenek, vagy konkrétan megnevezik a ferencset, és nem szólnak apostolokról.

⁹ Hálával tartozom ANA BELÉN AMARÓS kolleginámnak a spanyol, THIERRY FOUILLEUI. kollegámnak a francia, BAICUȘ IULIAN COMANNak pedig a román adatok stilisztikai besorolásában nyújtott segítségért.

II. Germán nyelvek:

a) A holland a következő kifejezéseket használja: *op zijn apostelpaarden gaan/reizen* 'az apostolok lován megy/utazik' vagy *met de apostelpaarden* 'az apostolok lován' (C. KRUYSKAMP, Groot Woordenboek der Nederlandse Taal 1—2. 's Gravenhage, Tiende, geheel opnieuw bewerkt en zeer vermeerderde druk, 1976. 1: 176; ЛИЛИЧ i. m. 109).

b) A dán hasonlóan *med apostlenes heste rejse* 'az apostolok lován utazik' (Н. И. КРЫМОВА, А. Я. ЭМЗИНА, А. С. НОВАКОВИЧ, Датско—русский словарь. 3-е, перераб. и доп. изд. Москва, 1975. 43).

c) A svéd nyelvben a kifejezés különféle változatban él: *ta/använda/färdas med/på apostlahästarna, resa/fara med apostlahästarna* 'az apostolok lován utazik', *begagna apostlahästarna* 'az apostolok lovát használja' (C. AUERBACH, J. HOLMBER, H. REUTERCORNA Hrsg., Tysk—svensk ordbok. Stockholm, 1932. 153; KARL KÄRRE et al., Engelsk—svensk ordbok. Norstedts, Stockholm, 1953. 733; HANS SCHOTTMANN, RIKKE PETERSSON, Wörterbuch der schwedischen Phraseologie in Sachgruppen. Münster, 1989. 13). Az etimológiai szótár szerint legrégebbi előfordulása 1769 (ELOF HELLQUIST, Svensk etymologisk ordbok 1—2. 3de upplagen. Lund, 1957. 1: 27).

d) Az egyik legnagyobb német szólásgyűjtemény a ném. *auf dem Apostelpferde reiten* 'az apostolok lován utazik' kifejezést a középkori lat. *per pedes apostolorum*¹⁰ 'apostolok lábán' szerkezetből vezeti le, a ferencesekkel hozva összefüggésbe. A szerző szerint az a Máté evangéliumában előforduló „Darum gehet hin [und machet zu Jüngern alle Völker...]” 'Menjetek el tehát[, tegyetek tanítvánnyá minden népet...]' (Mt 28,19) kifejezésre megy vissza (RÖHRICH i. h.). A diáknyelvből eredő kifejezés első lelőhelye 1757, ófn. alakja *der zwelfboten pfert riten* 'az apostolok lován utazik'. Korábban már a XVI. századi Zimmeri krónika említi (RÖHRICH i. m. 1: 94). Vesztfáliában *up dem Apostelpaarde riden* 'apostolok lován utazik' alakja ismert. Emellett a németben használatos a hasonló jelentésű *auf Schusters Rappen reisen/gehen/reiten/ankommen* 'a cipészek fekete lován utazik/megy/lovagol/érkezik' változata is (HALÁSZ ELŐD, Német—magyar nagyszótár 1—2. 11. kiad. Bp., 1992. 2: 1573, 1736; RÖHRICH i. m. 3: 1421). Az aln. *spann din Apostelpeerd an!* jelentése 'szedd a lábad!' ['fogd be az apostolok lovát!'] (RÖHRICH i. h.).

e) Amikor az angol „kutyagol”, némi iróniával mondja: *ride/go on Shank's/Shanks' mare/pony/nag(gy)* 'Lábszár kancáján/póniján/paciján jár' (ORSZÁGH LÁSZLÓ, MAGAY TAMÁS, Angol—magyar nagyszótár, Bp., 1998. 1360; ERIC PARTRIDGE, A Dictionary of Slang and Unconventional English. 8th Edition Completely Revised. London, Melbourne, Henley, 1984. 1043). Barátok helyett itt a megszemélyesített, nagybetűvel írt *Lábszár* szerepel. Ebből látszik, hogy más forrásból meríthetett, mint germán testvérei.

Tehát a germán nyelvek (az angol kivételével) a magyarhoz hasonló szerkezettel élnek.

III. A szláv nyelvek adatai némileg mást mutatnak:

a) A cseh *jet/jezdit/přijet na apoštolškém koni* (tréf) 'az apostolok lován utazik/érkezik', melynek első említése 1598-ból származik, talán Comeniusnak köszönhető, aki élete utolsó tizennégy esztendejét amszterdami száműzetésben töltötte (JOSEF JUNGMANN, Česko—německý slovník 1—5. Praha, 1835—1839. 1: 21; ЛИЛИЧ i. m. 106—9; VALERIJ MOKIENKO, ALFRED WURM, Česko—ruský frazeologický slovník. Olomouc, 2002. 25).

b) A szerbben a kifejezés bevett formája *апостолски* 'apostoli módon, gyalog': „отишао апостолски, т. ј. пјешке, zu Fuß, per pedes apostolorum” (ВУК СТЕФ. КА-

¹⁰ Újkeletű lehet, mivel a klasszikus latinban a *pedibus* 'gyalog' előjárószo nélkül használatos, akár ellentéte, az *equo* 'lovon'. Vö.: „Sisera de curru desiliens *pedibus* fugeret” 'Sisera leurgrott hadi szekeréről, és *gyalog* futott el' (Vulgata, Bir 4,15). Már a vulgáris latinban tért hódítottak a prepozíciós kifejezések.

РАЦИЋ, Lexicon Serbico—Germanico—Latinum. Edidit V. S. KARADŠCHITSCH. Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем рјечима. Треће [државно] издање, исправљено и умножено. У Београду, 1898), „Од Сомбора до Футога — лепа штација, па још апостолски” (Змај) ’Zombortól Futakig jó kis távolság, ráadásul az apostolok lován’ (Јовановић) (Речник спрскохрватског књижног и народног језика. 1—15. Београд, 1959—1996. 1: 143).

с) А болгар ис használja аз *апостолски* ’apostolként, apostoli módon [gyalog]’ határozószót: „Натоварихме партишините и припасите на тая кола, а ние направихме каквото би сторил всеки честен човек на наше място: тръгнахме *апостолски*” ’Ráraktuk arra a szekérre a cókímókot meg a fölszerelést, mi pedig azt tettük, amit tett volna helyünkben minden becsületes ember: elindultunk *az apostolok lován*’ (Vazov) (ЧОЛАНОВА КРИСТАЛИНА гл. ред., Речник на българския език. 1—4. София, 1977—1984. 1: 291). Ezenkívül él a болгарбан а hasonló szemléleten alapuló *пътувам/пристигам/движа с хаджипешовите файтони* ’zarándokok hintáján utazik/érkezik/közlekedik’ (С. ВЛАХОВ ред., Русско—болгарский фразеологический словарь. Москва, София, 1980. 225), *с хаджипешовия* ’az apostolok lován’ [’gyalog, mint a zarándok’], *хаджипешовата* ’uaz.’ (ВЛАХОВ i. h.). А Balkánon Szent Ferenc hívei ritkábban bukkantak fel, nem úgy а Mekkába tartó mohamedán zarándokok: ezért а szólásmódban аз ő életükből kölcsönzött képet találjuk (*хаджи* ’zarándokutat megtett mohamedán’ < tör. *hacı*). А szó аз újgörög *апостолика* ’apostoli módon, apostolként’ átvétele lehet (ΜΟΝΑΥ ANDRÁS, Újgörög—magyar kéziszótár. Bp., 1988. 99). Itt minden bizonynal а szomszédos nyelvek közti szoros areális kapcsolat egyik megnyilvánulásáról van szó: а болгар és а román egyaránt használja а görög formát.

д) Az oroszban а szláv gyökerű kifejezés hiányzik, azonban а XIX. századi irodalomban itt is előfordul а latin alak: „Лошадку ищите? Напрасно: не найдёте теперича... Поспеете к поздней и пешком. *Per pedes apostolorum!* — брякнул басом кто из толпы. Нечего делать. Закурил Колешников сигару и пошёл *по хождению апостолов*” (Данилевский: Девятый вал) ’А lovacskát keresi? Hiába, most nem találja meg... Később próbálja meg gyalog. *Per pedes apostolorum!* — hallatszott valaki mély basszusa а tömeből. Nem volt mit tenni, Kolesnyikov szivarra gyújtott, s elindult »az apostolok lovánk’ (Danyilevskij: А kilencedik hullám). Itt а szerző egyszerűen szó szerint lefordítja а latint. (Н. Т. БАБИЧЕВ, Я. М. БОРОВСКИЙ, Словарь латинских крылатых слов. Изд. 5-е, испр. и доп. Москва, 1999. С. 483).

Mint láttuk, а szláv nyelvek közül а némettel szomszédos cseh olyan szerkezetet használ, amely а németből jöhetett, míg а болгар és а szerb görög jövevényt.

IV. Finnugor nyelvek:

А rokon finn ugyancsak *kulkea apostolin kyydillä/hevosilla* ’az apostolok lován/apostoli szekeren jár’ (PAPP ISTVÁN, JAKAB LÁSZLÓ, Magyar—finn szótár. 2. kiad. Bp., 1993. 50; MATTI SADENIEMI päätoim., Nykysuomen sanakirja 1—6. Porvoo, Helsinki, Juva, 1996., neljästoista painos. 1: 89; SAKARI VIRKKUNEN, Suomalainen frasisanakirja. Helsinki, 1975, toinen, täydennetty painos. 25 palsta). Alakjából ítélve а finn а frazeologizmust а latinból vehette át, talán svéd közvetítéssel.

7. *Az apostolok lován utazik* — „Míg egyes közmondások eredetét tüzetes diakrón esszék vagy monográfiák taglalták, valójában igen keveset tudunk legtöbb közmondás pontos történelmi elterjedéséről” (WOLFGANG MIEDER ed., Wise Words. Essays on the Proverb. New York, 1994. 515). А szólások története még titokzatosabb: itt gyakran még аз eredetüket sem ismerjük. Mi lehet а történelmi magva аз említett mondásnak?

A szentírási szövegek tanúsága szerint Pál gyalogszerrel járta a világot: „Mi pedig előre mentünk, és hajóra szállva Asszoszba utaztunk, hogy ott vegyük fel Pált, mivel így rendelkezett; odáig ugyanis gyalog akart jönni” (ApCsel 20,13). Az idősebb Jakab apostolt általában zarándokként (kalapban, vándorbottal, kulaccsal, tarisznyával) ábrázolják (JUTTA SEIBERT szerk., *A keresztény művészet lexikona*. Bp., 1986. 37, 133). Jézus megtiltja az apostoloknak, hogy bármit vigyenek magukkal missziós körútjukra: „Ne szerezzetek se aranyat, se ezüstöt, se rézpénzt az övetekbe, se tarisznyát az útra, se két felsőruhát, se sarut, se botot” (Mt 10,9–10), „Semmit ne vigyetek az útra, se botot, se tarisznyát, se kenyeret, se pénzt, két-két alsóruhátok se legyen” (Lk 9,3). A bot nélkül utazón mindenki nyomban láthatta békés szándékát. Husz János imígyen korholja a bíborosokat: „Miért, kérdezem tőletek, tartják magukat [a kardinálisok] az apostolok helytartóinak? Nem azért-e, ... mert megszokták, hogy a pápát fényűző öltözetben és drága hintókon látogatják, hogy nagyságukat fitogtassák a világnak, noha útjuk nem távoli és nem fáradságos...? Míno ellentét Krisztussal és apostolaival, akik *gyalogszerrel* [pedestres], egyszerű ruhában járták a városokat, falvakat és helységeket, hirdetve Isten evangéliumát” (Tractatus de ecclesia 116).

A magyarban az *apostolok lován/lovain/szekerén (megy/utazik)* forma használatos. Stilisztikai besorolása a szótárakban eltérő: az ÉrtSz. és az ÉKsz.² szerint egyaránt tréfás, BÁRDOSI VILMOS (Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomkörü szótára. Bp., 2003.) ritkának és tréfásnak tartja, míg FORGÁCS TAMÁS (Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve. Bp., 2003.) nem ad minősítést.

Aranyszájú Szent János mondja Jákobról: „Ez az otthon nevelkedett férfi (megismétlem, amit már mondtam), aki oly nagy kényelemben részesült (hiszen az Írás szerint csendes, sátorban lakó ember volt (Ter 25,27), most, amidőn útnak indult, nem szorult rá sem igásállatra, sem kíséretre, sem útravalóra, hanem az »apostolok lován« utazott; napnyugtával pedig ott pihent le, ahol ráköszöntött az éjszaka. Vön egy követ, s a feje alá tévé” (RADÓ POLIKÁRP szerk., *Az egyházatyák szentbeszédeiből*. I–3. kötet. Bp., 1944.).

Irodalmunkban gyakori ez a bibleizmus, nemegyszer a költői szóteremtő kedvtől átalakított formában is. Csokonainál: „Szent Pál (N. B. nem sült *Apostolok lova*) sánta lova még mehet arra, tova” (Futtába készült versecskék), „sokszor be-berándult a fővárosba, barátaihoz, s bizony csak amúgy csendes pipaszóval, *az apostolok lovain*” (Mikszáth: *Hogy járt Vörösmarty a fináncsal?*). A *szent* jelzővel kiegészítve: „Egy ökör csizmadja mondta, elmenék ökör szován, / S feltevém, hogy elmasérzok *szent apostolok lován*” (Csokonai: *Trocheus lábakon*). „Hát kend honnét hozza *az apostolok lovait*? Szólitá meg a cigányt” (Vas: *Parlagi képek*). Petőfi kissé átgyúrja, nála *az apostolok postája* lesz belőle, ami érthető, hiszen a postakocsit lovak húzzák: „Téged sétára cifra hintón / Négy, öt szép drága ló ragad, / Én *az apostolok postáján* / Viszem sétára magamat” (Gróf Teleky Sándorhoz). Használja viccelődő formában is: „Gyi, te fakó, gyi, te szürke, / Gyi, két lábam, fussatok!... / Milyen áldott két csikó ez, / Egyik sem kér abrakot” (A vándorlegény). A népnyelvben is előforduló pajzán alakban: *Azon a lovon jöttem, a mit apám csinált* (ÚMTsz. 3: 877). Hasonló jelentésű *a Banári kocsiján meg a Kopárdi lovain* szólásmód is, mely az említett kifejezés két változatát egyesíti (MSzK. 69). Mikszáth ’elindul’ jelentésben a következő szerkezetet használja: „S ezzel megeresztette *az apostolok lovait*. Hopp, hopp! Még ugrott is néha egyet, mint a kecskebak” (Tavaszi rügyek). Jókainál más változatokban: „*Fogja be a fakóit* (értsd a saját lábait) menten, s kutyagoljon (műszó a gyaloglás kifejezésére) le Budára szaporán a szállásomra” (Kárpáthy Zoltán), „Az úrfi ezúttal a vasúti állomásig gyalog mehetett. Pedig nem volt az ilyen expedícióhoz szokva. De szekeret semmi árért nem bírt többé kapni, s úgy kellett tennie, mint más sze-

gény embernek: *megerőltetni az apostolok lovait*” (Szerelem bolondjai). Tréfás példa a költői nyelvből: „A pajzán Pegazus helyett: / E csúzos *apostol-pejek*” (Sík: Légmentes). Nem kell magyarázni, hogy itt a kinzó köszvényről esik szó...

Egy beszédes példa Mórától: „Tudom, hogy az utóbbi időkben megszervezték az iskolán kívüli népmívelést, s több helyen szerzett tapasztalatból tudom, hogy általában igen derék emberek állnak annak szolgálatában, sajnos, több jószándékkal, mint cselekvési lehetőséggel. Anyagi eszközöket alig bocsátanak rendelkezésükre, a legtöbb helyen még csak fuvar se kapnak, s azt kívánják tőlük, hogy apostoli tevékenységüket *az apostolok lovain* gyakorolják” (A magyar paraszt).

Jókainál és Mikszáthnál többször is előfordul a kifejezés latin változata: „Hát, mi-kor tavaly hazajöttem a kollégiumból, *per pedes apostolorum* [...]” (Jókai: Névtelen Vár), „Aztán jön a madárvilág gyalogsága, a fürjek. Ők csak úgy *per pedes apostolorum* vonulnak nagy sustorgással. Bolond jár gyalog, ha szárnya van” (Mikszáth: Apró képek a vármegyéből. Hanka), „*Per pedes apostolorum*, domine Horváthy? — kiáltja vidáman” (Mikszáth: A Krúdy Kálmán csínytevései), „közvetlen ebéd után érkeztek az említett olaszröszkői kocsmába *per pedes apostolorum*” (Mikszáth: Különös házasság). Egyszer a *pedes apostolorum* ’apostolok lába’ is felbukkan Mikszáthnál: „Nem lehet hát abszolúte elítélni semmi közlekedési eszközt, ha még a »*pedes apostolorum*« is jó ilyen bravúr-cselekedetre” (A tramway). — S végül egy példa a XX. századból: „Most ötven éve állt ki a pápai kollégiumból és ebből a társulatból egy mezőföldi gazdafiú, akit akkoriban még az apja lovai hoztak fel ide, az akarattjai szilfa s a veszprémi püspökvár alatt elvivő úton, hazamenet pedig, ha dologidőn állt be a vakáció, víg diákcsapatban, *az apostolok lován* csörtetett a Bakony erdején át haza” (Németh: Az önképzőkörök mai feladatai).

Jókai használja a magyar kifejezés latin tükörfordítását is: *per equos apostolorum*. „Mivelhogy a legátusnak még akkoriban nem állt rendelkezésre Illés próféta tüzes szekere, hanem *more patrio per equos apostolorum* (apostolok lován) gyalog kellett a küldetés helyére eljutni, aholott is három-négy távoli községet futvást bejárva, mindenütt prédikációt tartani, és mindenütt a honorácioroktól a subsidiumot beszédni” (A történelmi tarokkparti). Valószínűleg a nagy mesemondó maga fordította le a kifejezést, ugyanis ebben a formában sehol másutt nem található meg.

Noha napjainkban a latinos műveltség egyre ritkább, a szólás latin változata aránylag gyakran előfordul. Az interneten cseh, holland, lengyel, német, orosz, portugál és román nyelvű szövegekben bukkan fel. A számos találat közül egy irodalmi műben olvasható: „Dussel azt szokta erre mondani: *per pedes apostolorum*” (Anne Frank naplója. Ford. Solti Erzsébet).

8. Összegzés. — E körkép után próbáljunk meg válaszolni arra a kérdésre, hogy vajon mi lehet a magyar szólás közvetlen forrása. Az idézett példák közül a „Futtába készült versecskék” a legrégebb, 1792-ből. A kifejezés általános elterjedtsége azt mutatja, hogy magyar nyelvű változatának megjelenése előtt a latin *per pedes apostolorum* ’apostolok lábán’ közismert volt a latinos műveltségük körében. Ha latinból készült tükörfordításról lenne szó, a magyar alak *apostolok lábán* volna, hiszen a *pes*-nek nincsen ’ló’ jelentése. Viszont a fentiek alapján *az apostolok lován megy/utazik* lehet német tükörfordítás. Mint HADROVICS megállapítja, bibliai eredetű nyelvkincsünk XIX. századból származó szeletének német előzménye pontosan kimutatható (HADROVICS i. m. 261). Az írott német formát (*auf dem Apostelpferde reiten*) magyarra fordították, amely lassanként kiszorította a latin változatot, amelyhez már csak stilisztikai fogásként fordultak íróink, költőink. S honnét jön *az apostolok szekere*n változat? Mivel a lovat gyakran fogták be szekerbe — jóval gyakrabban, mint az ökröt vagy a szamarat —, könnyen lét-

rejőhetett *az apostolok szekéré*n forma. Nem szükséges közvetlen kapcsolatot föltételeznünk a magyar és azon nyelvek kifejezésmódja között, ahol szintén *kocsi* található. Hasonló életkörülmények hasonló kifejezéseket teremhetnek, egymástól függetlenül. Magától értetődik, hogy ez esetben a német nem ihlethette a magyar kifejezést, mivel ez a kocsis változat ismeretlen a németben.

Korunkban az apostolok lován már ritkábban járunk, viszont annál többet használjuk... a lábbuszt (vö. bolg. *с кракомобил* 'lábomobilon': ВЛАХОВ i. m. 225).

Az alábbi táblázat összefoglalja *az apostolok lován jár* szólás különböző nyelvi megfelelőit. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért az igét (*megy, jár, utazik, érkezik*) elhagytuk:

'apostol + láb' lat. <i>per pedes apostolorum</i>	'apostol/szerzetes/szent + ló/öszvér/ szekér' ol. <i>sul cavallo dei capuccini/San Francisco</i> fr. <i>sur la haquenés/mule des cordeliers; par la voiture des cordeliers</i> port. <i>no cavalo dos frades</i> sp. <i>en el coche de San Fernando/ Francisco</i>	
	'apostol + ló' ném. <i>auf dem Apostelpferde</i> holl. <i>op zijn apostelwaarden</i> dán <i>med apostlenes heste</i> sv. <i>med/på apostlahästarna</i>	'apostol + ló/szekér' m. <i>az apostolok lován/szekéré</i> n cs. <i>na apoštolském koni</i>
	'láb + ló' ang. <i>on Shank's/Shanks' mare/pony/ nag(gy)</i>	f. <i>apostolin kyddillä/hevosilla</i>
	'szerzetes + szekér' bolg. <i>с хаджиневоуме фаїтону</i>	
	'apostolként' gör. <i>αποστολική</i> rom. <i>apostolește</i> sz.-h. <i>апостолски</i> bolg. <i>апостолски</i>	

BALÁZI JÓZSEF ATTILA

Since when do we ride the apostles' mare? The cultural-historical background of a Bibleism

In this essay, the author tries to shed light on the cultural roots of the Hungarian saying *az apostolok lován megy* 'to go on foot' [lit. 'to ride the apostles' horse']. Expressions of biblical origin make up a considerable part of the vocabulary of each European nation (e.g. the number of these idiomatic expressions in Hungarian exceeds 1,000). Since these idioms first spread by word of mouth, and were written down only later, they are known in several variants. Many of the parables of the New Testament can be traced back to pre-biblical times (e.g., in Philo's and Origenes's works). The first Hungarian collection of proverbs (1596) already contained sayings that were of biblical origin.

After giving a typology of biblical phrases, the author analyses the word *apostol* and its usage in phraseology, comparing it with biblical texts as well as similar expressions in other lan-

guages. All this is needed for the sake of a thorough structural study of az apostolok lován and its equivalents. The sayings of the European languages are, on the whole, divided according to the various language families. Peoples speaking Romance languages and sharing a common territory, believe that it is either the apostle, the saint or the monk who rides the horse; whereas, the speakers in the Balkans travel as apostles, because they borrowed the expression from the Greek. On the basis of the data collected, it looks almost certain that the Hungarian expression (first used in 1792) comes from the German. The idiom is of Germanic origin in Czech and Finnish as well. Medieval Latin *per pedes apostolorum* (lit. 'on the apostles' foot') used all over Europe, has no derivative in any European language.

JÓZSEF ATTILA BALÁZSI

A Jesse-vessző esete egy ószláv aorisztosszal

1. Klasszikus filológiánknak mindig is erőssége volt a konkrét tudományos probléma sokoldalú és változatos érvrendszerrel történő megközelítése. Szlavisztikánk legcselebb dolgozatait és filológiai szempontból máig követendő mintáit HADROVICS LÁSZLÓ teremtetta meg. Tanulmányai nem csupán tudományos értékkel bírnak, de esztétikai minőséget is hordoznak. Műveltsége, tudása és nyelvismerete arra predesztinálta, hogy minden egyes filológiai problémát a legváltozatosabb módszerekkel oldjon meg. „Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban” (I. OK 5. 1954: 79—175) és „A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk” (I. OK 16. 1960: 235—93) című dolgozatainak köszönhetően filológiailag is igazolódott, hogy a középkori magyar irodalomban létezett az európai lovagi kultúra e két fontos műfaja. A délszláv Trója-regényeket elemezve roppant gazdag apparátussal igyekezett igazolni, hogy azok csakis magyar mintára mehetnek vissza. A legszellemesebb példa, amely akár önmagában is kellő bizonyítékkal szolgálhatna erre a tényre, a trójai falóval kapcsolatos. A délszláv Trója-regények mind-egyikében *konj ot črnoga stakla* szerepel, ami magyar fordításban fekete üveglovat jelent. Miként lehet megmagyarázni ezt a képtelenséget? Tudjuk, hogy arról a bizonyos üreges falóról van szó, amelyet Ulixes építtetett a görögöknek, akik aztán csellel elfoglalták Tróját. Hadrovics ezzel kapcsolatban a következőket írja: „Régi nyelvünkben gyakori volt az *üreg* melléknév 'concaus, cavus, hohl' értelemben (NySz.), tehát a kritikus helyen feltehetőleg **felette üreg lovat* állhatott, amelyet a másoló **fekete üveg lovat*-nak nézhetett. Ez a félreértés valamennyi szláv szövegben előfordul, s ez csak azzal magyarázható, hogy már valamelyik magyar másoló követte el ezt a hibát.” (1954. i. m. 148—9). Ennek az egyetlen, a szöveggörnyezetben képtelen szintagmának az elegáns és helyes megfejtésével önmagában is igazolható, hogy a délszláv Trója-regények magyar eredetre vezethetőek vissza. Magyarán, Hadrovicsnak a szövegtestben olyan DNS-re¹ sikerült bukkannia, amely alkalmas volt egy filológiai probléma százszázalékos megfejtésre. Dolgozatom kísérlet arra, hogy egy horvát nyelvű Mária-siralomban, vagyis egy adott szövegtestben (corpusban) felleljem azt a DNS-t, amely egy konkrét filológiai problémára választ adhat.

¹ A terminus technicus a szerző saját szüleménye, és csak annyiban van köze a dezoxiribonukleinsavhoz, hogy ez is kétséget kizáróan alkalmas valaminek az azonosítására. DNS = Data Nabbed in the System (A rendszerben elcsípett adatok). Ez a DNS lehet olyan szó, szó szerkezet vagy a szövegtest (corpus) egyéb olyan nyelvi jellemzője, amely alkalmas a szerző személyének, a szöveg keletkezésének, a fordítás alapjául szolgáló mű nyelvének stb. azonosítására.

2. KILIÁN ISTVÁN és PINTÉR MÁRIA ZSUZSANNA, a régi magyar drámai emlékek szakavatott hazai kutatói erdélyi szakmai útjuk során Csíksomlyón 1997-ben páratlan, számkra ismeretlen szláv nyelvű kéziratok szövegelemlékre bukkantak. A hozzám eljuttatott nyelvmemlék első olvasása után megállapítottam, hogy olyan szövegről van szó, amely a horvát nyelvnek a Zágráb környékén ma is beszélt ún. kaj-horvát változatán íródott.² A kéziratok szövegelemlék filológiai feldolgozását elvégeztem, s eredményeimet kétnyelvű (horvát—magyar) könyvben összegeztem (STJEPAN LUKAČ, Dramatizirani kajkavski Marijin plač iz Erdelja, 1626. — LUKÁCS ISTVÁN, Dramatizált kaj-horvát Mária-siralom Erdélyből. Slovenika, Hrvatska samouprava; Budimpešte, Bp., 2000. 259). Az 1626-ban keletkezett szövegelemlék 884 páros rímű felező nyolcabból álló dramatizált Mária-siralom (planctus), amely nyelvi változata és terjedelme miatt jelentős helyet foglal el a gazdagnak mondható horvát nyelvű Mária-siralom sorában. (Egy korai, csa-horvát nyelvű Mária-siralom éppen Magyarországon került elő; I. HADROVICS, Egy középkori horvát vers: Nagyvilág 1983/10: 1544—7, Cantilena pro Sabatho. Starohrvatska pasionska pjesma iz 14. stoljeća [XIV. századi óhorvát passió-ének]: Filologija 12. JAZU, Zagreb, 1984: 7—25.) De különösen becses emléke a XIX. századig erőteljes magyar hatás alatt fejlődő kaj-horvát irodalomnak is, mert napvilágra kerültével újra kell értékelni ennek az irodalomnak a teljes fejlődéstörténetét, hiszen a megelőző korból nem ismerünk semmiféle terjedelmesebb verses szövegelemléket. Az e nyelven íródott legkorábbi hasonló szövegelemlék jó hat évtizeddel később, 1687-ben keletkezett (ŠIME JURIC, Katalog rukopisa Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu. Knjiga I. Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb, 1991. 62—3). A kéziratok planctus minden bizonnyal másolat, forrása pedig olyan csa-horvát nyelvű szöveg lehetett, amely közel állt az 1471-ben keletkezett ún. Picic-féle Mária-siralomhoz (CVITO FISKOVIC, Rapska pjesmarica iz druge polovice XV. stoljeća [Rab-szigeti énekeskönyv a XV. század második feléből]. Građa JAZU 24. Zagreb, 1953: 25—71). Könyvemben részletesen is összevettem az imént említett planctust és a Csíksomlyóban fellelt kaj-horvát nyelvű változatot, megvilágítottam a szövegelemlék keletkezésének horvát és magyar szellem-történeti hátterét, továbbá kísérletet tettem a szöveg szerzőjének azonosítására. A szövegelemléket tartalmazó kolligátum possessora azonos a „szerző”-vel, aki a szöveg végén *Andreas Knezaich*-ként írta alá magát. De vajon kicsoda lehetett ez a bizonyos Andreas Knezaich? A könyvemben a rendelkezésre álló források alapján kísérletet tettem a szerző kilétének a tisztázására. Alább röviden összefoglalom az ezzel kapcsolatos feltételezésemet.

3. A protestantizmus erdélyi térnyerése és a katolicizmus pozícióinak gyengülése a XVII. elején Pázmány Pétert mély aggodalommal töltötte el, ezért komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy Csíksomlyó katolikus papokkal népesüljön be. 1630-ban Váradi János provinciálist küldte erdélyi misszióba, aki három évig maradt ott gvárdiánként. Váradi, akit először az 1602-es gyöngyösi káptalanon választanak meg tartományfőnököknek, egész csoport ferencessel indul Somlyóra. A mikházi *Historia Domus* a következőképpen számol be a kolostor benépesítéséről: „Dum haec fierent Patres et Fratres Provinciae Sanctissimi Salvatoris in Conventum Csikiensem adventantes, coeperunt multiplicari adeo ut jam essent septem Sacerdotes concionatores videlicet Andreas Zágrabi Guardianus, P. Nicolaus Somlyai, P. Martinus Szeredai, P. Bartholomaeus Kolosvári, P. Marcus

² A horvát irodalmi nyelvnek három nagy nyelvjárása ismert: a sto-horvát, a csa-horvát és a kaj-horvát. A megnevezés formai alapja a *mi? mit?* kérdő (vonatkozó) névmás megfelelő alakja az adott nyelvjárásban: *što? ča? kaj?*. Természetesen számos lényeges grammatikai és lexikai különbség is van a három nyelvjárás között.

Krivini, P. Emericus Szent Györgyi, P. Angelus Gyöngyösi, et Fratres Lajici Professi quattuor scilicet Thomas Kallai, Ladislaus, Blasius, Stephanus. [Amíg ezek történtek, a Legszentebb Üdvözítőről nevezett Salvatoriánus Tartomány atyái és testvérei a csíki konventusba jöve sokasodni kezdtek olyannyira, hogy már hét prédikáló pap volt, tudniillik Zágrábi András gvárdián, P. Nicolaus Somlyai, P. Martinus Szeredai, P. Bartholomaeus Kolosvári, P. Marcus Krivini, P. Emericus Szent Györgyi, P. Angelus Gyöngyösi, és négy fogadalmat tett laikus testvér: Thomas Kallai, Ladislaus, Blasius, Stephanus.]” (SÁVAI JÁNOS, A csíksomlyói és a kantai iskola története. Missziós dokumentumok Magyarországról és a hódoltságról II. Tanulmányok II. Szeged, 1997. 52.) A felsorolt ferencesek egy része erdélyi származású volt, közülük 1615-ben nyertek felvételt Gyöngyösön papnövendéknek Somlyai Miklós, Szeredai Márton és Szederjesi Mihály székely ifjak (uo. 44).

A Csíksomlyóba érkezett négy prédikáló pap egyike Zágrábi András volt. A kor szokásának megfelelően, hogyha az illető szerzetes nem volt magyar származású, családi neveként általában származásának települését jelölték meg, vagyis azt a helyet, ahonnan érkezett. Ezek szerint a Váradai János provinciális vezette ferencesek csoportjában egy, vélhetően a kaj-horvát nyelvterületről származó szerzetes is volt, aki tanulmányait akkor kezdhette meg, amikor a többi Erdélyből érkezett, majd vele együtt oda visszakérült ifjú. Zágrábi Andrásról a következőket olvashatjuk György József monográfiájában: „P. Zágrábi András szül. Horvátországban, beölt. Gyöngyösön 1624, a Smi Salvator Provincia tagja. 1628-ban Szakolczán Kroata András néven P. Esio Fulgenc theol, filoz. Lectornak tanítványa volt. A pásztoraitól megfosztott plébániákon sokat buzgólkodott. A főurak udvaraiban is kedvelt szerzetes volt. 1640—43 csíksomlyói zárdafőnök. Meghalt pestisben Kézdiszentléleken 1646. jan. 1.” (GYÖRGY JÓZSEF, A ferencrendiek élete és működése Erdélyben. Cluj—Koloszvár, 1930. 587.) Zágrábi András Kézdiszentlélek híveit Csíksomlyóból adminisztrálta több éven át (uo. 185). 1645 karácsonyának ünnepeire is ellátogatott Kézdiszentlélekre (uo. 407), s minden bizonnyal már vissza sem tért Csíksomlyóra, hiszen az ünnepeket követően pár napra rá pestisben meghalt. Az általam ismert források Zágrábi Andrásról kívül nem említenek egyetlen András nevű papot vagy szerzetest sem Erdélyben, aki vezetékneve alapján a horvátokhoz volna köthető. Az eddigiek alapján nagyon valószínű, hogy a források által oly gyakran említett Zágrábi/Kroata András nem lehet más, mint a kaj-horvát nyelvű dramatizált Mária-siralom lejegyzője, vagyis Andreas Knezaich. Ez természetesen csupán feltételezés, hiszen expressis verbis sehol sem szerepel, hogy Zágrábi/Kroata András azonos volna Andreas Knezaich személyével. Vajon maga a szöveg kínál-e bármilyen fogódzót a szerző azonosításához? Alább következő okfejtésben a szövegnek egyetlen olyan szintagmájáról fogok szólni, amely vélekedésem szerint kétségtelenné teheti a kaj-horvát szöveg szerzője, Andreas Knezaich és a forrásokban említett, a gyöngyösi ferences kolostorban tanulmányokat folytatott Zágrábi/Kroata András azonosságát.

4. A kaj-horvát szöveg megfejtése során számos érdekes, izgalmas és annak éppen másolat jellegéből adódóan szinte megfajthatatlannak tűnő részlettel is szembesülnöm kellett. Az a szókapcsolat, amely vélekedésem szerint megerősítheti a szerzőség kérdését, a teljes szöveg közepe táján található. Szűz Mária töviskoszorúval megkoronázott szenvedő fiához fordulva kéri, hogy ő hordhassa helyette a keresztet (409—36. sorok). A szűzanya szólamának végén terjedelmesebb narratív rész van, amelyben megtudjuk, hogy megostorozzák, fiától elválasztják és Simont kényszerítik, hogy vigye a keresztet:

421. Moresme zinko utissitj
422. recBmj Bobom Bad umretij

Vigaszt nyújtasz fiam nékem
Mondd, hogy haljak mostan véled

423. Peruo zebe wmorime	Magad előtt engem ölj meg
424. molim tebe vslissime	Könyörgöm hát most hallgass meg
425. Nedafseioij vech gouoritj	Tovább szólni nem engedék
426. palicβamiw <i>Jesse</i> biti	<i>Jesse</i> -vesszővel ütlegetik
427. Bofijw Mater odtiβkasse	Isten anyját elzavarák
428. tesko zinom raβdelisse	Fiától is elválaszták
429. Simuna <i>Jesse</i> takij ziliti	Simont <i>Jesse</i> vel arra bírják
430. I dassemw kris noβitj	Keresztet kell neki vinni...

A szöveg első olvasása során a 426. verssort úgy értelmeztem, ahogy fent szerepel. Meglepő módon ezt a megoldást nagyon régi emlékeimből merítettem. Egyetemista koromban, valamikor a nyolcvanas évek elején az Erdélyi Zsuzsanna gyűjtötte horvát és szerb archaikus népi imádságokat fordítottam, s ott találkoztam a *Jesse* fája, gyökere, vesszeje stb. motívummal. Ráadásul a horvát szövegben lévő szó írásképe teljes mértékben azonos a szó magyar írásképevel. Értelmezésemet azonban kétségessé tette a fent említett, 1471-ben keletkezett ún. Picić-féle planctus azonos sorában lévő szó alakja:

Picić, 1471

420. Mores li-me sincho utisiti
 421. Reçi-mi s-tobom sad umriti
 422. Pria sebe umori-me
 423. Molim tebe uslisi-me
 424. Ueçhe mi ne-dase gouoritj
 425. Paliçami me *iase* biti
 426. Bosiu mater odtischose
 427. Tescho od sina rasluçise
 428. Simuna *iase* usiliti
 429. Dase gnemu cris nositi

Knezaich, 1626

421. Moresme zinko utissitj
 422. recβmj βobom βad umretij
 423. Peruo zebe wmorime
 424. molim tebe vslissime,
 425. Nedafseioij vech gouoritj
 426. palicβamiw *Jesse* biti,
 427. Bofijw Mater odtiβkasse
 428. tesko zinom raβdelisse
 429. Simuna *Jesse* takij ziliti
 430. I dassemw kris noβitj,

A csa-horvát szövegrészben a 426. sortól szólamváltás következik be, vagyis e sorral lép be a narrátor, viszont a kaj-horvátban a 425. sornál következik be a váltás. A csa-horvátban nagyon is zavaró a megelőző két sor, hiszen Mária minden korábbi szavát közvetlenül Jézusnak címezte, egyedül e két sor szól valaki másnak — mintha a hallgatóságnak címezné őket: *Többet nem engednek szólnom / Jesse vesszővel ütlegetnek*. E két sor a kaj-horvátban: *Többet nem engedik szólni / Jesse vesszővel ütlegetik*. Ha igaz, hogy a csa-horvát *iase* és a kaj-horvát a *Jesse* a *paliça/paliçβa*-val közösen a *Jesse* vessző-t takarja, akkor mindkét sorban grammatikai hiátusnak kell lennie, hiszen a *biti* (verni) főnévi igenévi alak mellett — az összetett állítmány miatt — szerepelnie kellene egy igének, mondjuk a *kezdik* igealaknak. Mindkét változat nem csupán grammatikai, de prozódiai szempontból is ingatagnak tekinthető, hiszen egyaránt 9 szótagból áll. E sor prozódiai szempontból szabályosan így hangozhatna: *Palicami Jesse biti (Jesse vesszővel verni)*. Ám ha valóban ilyen lehetett a feltételezésünk szerinti szabályos verssor, akkor a *biti* ('verni') főnévi igenévi alak mint az összetett állítmány egyik tagja mellett a megelőző sorban szerepelnie kellett volna egy igének is, azonban ennek nyomát nem leljük.

Tovább haladva látszólag még kuszább a helyzet három sorral lejjebb:

428. Simuna *iase* usiliti
429. Dase gnemu cris nositi

429. Simuna *Jesse* takij ziliti
430. I dassemw kris nošitj,

A szövegben Cirenei Simonról van szó, akit a katonák arra kényszerítenek, hogy Jézus keresztjét vigye (Mk 15, 21). A csa-horvátban ismét csak a *iase* alakot, a kaj-horvátban pedig a *Jesse* alakot találjuk, ami azt jelenti, hogy a két szóalak megfeleltetése nagyon következetes. Csakhogy ezúttal hiányzik a szóösszetétel másik tagja, a *palica* ('pálca, vessző') szó, vagyis egyáltalában nem bizonyos, hogy a szövegből a *Jesse vessző*-t kell kiolvasnunk. Szövegemlékünk grafémarendszere a *Jesse* szónak *ješe* olvasatát valószínűsíti. Mellesleg a régi kaj-horvát szövegek transzkripciójánál mai napig számos megoldatlan probléma van. Az *s* vagy *ʃ* graféma a régi kaj-horvátban jelölhetett *š* és *ʃ* fonémát is, planctusunkban akad példa arra is, hogy *sz*-t jelöl, ám általában az *ss* vagy *ʃʃ* graféma *š* fonémát jelölt (ANTUN ŠOJAT, O nekim problemima transkripcije starih kaj-kavskih tekstova [A régi kaj-horvát szövegek transzkripciójának néhány problémájáról]. Hrvatski dijalektološki zbornik. Knjiga 6. JAZU, Zagreb, 1982: 289).

5. E szokatlan probléma megfejtésén buzgólkodva alaposabban is szemügyre vettem egy újabb csa-horvát nyelvű Mária-siralmat, amely a hetvenes évek elején került elő, közlője HRVOJE MOROVIĆ volt (Splitski tekst »Gospina plača«. Prilog povijesti stare hrvatske književnosti [Egy „Mária-siralom” spliti szövege. Adalék a régi horvát irodalom történetéhez]: Čakavska rič 1973/2: 149–85). A több mint 1400 verssort tartalmazó, úgyszintén páros rímű felező nyolcasokból álló planctus közel azonos időben keletkezett, mint a vizsgált kaj-horvát szöveg. A kérdéses szövegrész ebben is megtalálható, ám csak az egyik sora hasonlít a mi szövegünkhöz: *Židovi s nim potekoše / ter Šimuna privedoše. / Daše nemu križ nositi*. Magyarul: *A zsidók vele érkezének / és Simont odavezeték / Adák neki a keresztet vinni*. A kérdéses szintagma egyik tagját sem leljük meg itt, ellenben a szövegben számos olyan verssort találunk, amelyben előfordul a *iase*, s amelyet a szöveget közlő MOROVIĆ modern átíratban *jaše*-ként olvas: *U parsi se jaše biti; Jaše križu tad moliti; Jaše čavle izbiati; Jaše rane celivati*. A szöveggörnyezet alapján is nyilvánvaló, hogy a *jaše* tulajdonképpen az összetett állítmány igei része, jelentése *kezdék*, tehát a fenti sorok magyar fordításban: *Mellüket kezdék verni; A kereszthez kezdének ekkor fohászzkodni; A szeget kezdék ekkor kihúzni; A sebeket kezdék csókolgatni*. Ugyanennek az igenek egy másik gyakori alakjával, a *ja*-val is találkozunk: *Jedan od njih ja ga psovati; A drugi ga ja braniti; Ter Isusa ja moliti; Bogu ocu ja vapiti; Ja ju Josep tad moliti*. Magyarul: *Egyikük kezdé őt szidalmazni; A másikuk kezdé őt védelmezni; És Jézust kezdé kérlelni; Az Úristenhez kezdé sóhajtozni; József kezdé őt kérlelni*. Ugyanennek a szövegnek az az érdekessége, hogy a *ja/jaše* ('kezde/kezdék') igenek szinte azonos gyakorisággal megtaláljuk a szinonimáját is, a ma használatos *poča/poče/počeše* igét, amely az indoeurópai rekonstruált (*s*)*ken*-tő származéka (MARKO SNOJ, Slovenski etimološki slovar [Szlovén etimológiai szótár]. Založba Mladinska knjiga, Ljubljana, 1997. 736): *Poča joj se tilo tresti; U parsi se poča biti; K vratom poče napirati; Poče Gospa pozirati; Ter joj poče govoriti; Križu poče napirati; Počeše se mnom rugati*. Magyarul: *Teste kezdte remegni; Mellét kezdé verni; Az ajtóhoz kezdé nyomulni; Kezde a Szűz nézni; S kezdé neki sólni; A kereszthez kezdé nyomulni; Kezdének engem kigúnyolni*.

A MOROVIĆ közölte csa-horvát szöveg azt valószínűsíti, hogy a Picić-féle szövegben a *ja/jase* szóalak 'kezde/kezdék' jelentésben szerepel. Amíg a Morović-közölte csa-horvát szövegben, amely időben jóval későbbi, a két szóalak előfordulása nagyjából azonos mértékű, addig a Picić-féle szövegben többnyire az újabb keletűnek tekinthető *poča/počeše*

változatot találjuk, mégpedig 17-szer. A Knezaich-féle változatban nagyon hasonló a helyzet: sehol másutt nem találkozunk a *Jesse*-vel, a *poche* 21-szer fordul elő a szövegben.

Nézzük meg, hogy mit is kell tudnunk a vitatott ígérőt! A csa-horvát szövegváltozatban szereplő *ja/jase* igealak az ószláv *jeŕti*, általában aspektus nélküli szimplex 'kezdeni' jelentésű főnévi igenévnek a többes harmadik személyű aorisztoszi (elbeszélő múlt) alakja (FRANCE BEZLAJ, Etimološki slovar slovenskega jezika [A szlovén nyelv etimológiai szótára] A—J. Mladinska knjiga, Ljubljana, 1977. 29). Az ún. tőhangzováltós S-aorisztosz egyes szám harmadik személyű alakja *je*, a többes harmadik személyű pedig *jesę* és *ješe* (STJEPAN IVŠIĆ, Slavenska poredbena gramatika [Szláv összevető nyelvtan]. Školska knjiga, Zagreb, 1970.). A *e* nazális a csa-horvát nyelvben *a*-vá, a kaj-horvátban pedig *e*-vé alakult. A *jeŕti* igen gazdag jelentéssel bír a kaj-horvát nyelvben is: 'szerezni vmit, kifogni, foglyul ejteni, eltávolítani, szaván fogni' és 'kezdeni' értelemben is használatos (BOŽIDAR FINKA szerk., Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnoga jezika [A kaj-horvát irodalmi nyelv szótára] II/4. JAZU, Zagreb, 1988. 207). A kaj-horvát nyelv még be nem fejezett történeti szótárában a kérdéses szó 'kezdeni' jelentésének illusztrálására többek között éppen Ivan Belostenec „Deset propovijedi o euharistiji [Tíz példabeszéd az oltárszentségről]” című, 1672. évi művéből vett mondat szerepel. Az igazán meglepő az, hogy Belostenecnek a XVII. század közepe táján keletkezett híres latin—horvát és horvát—latin szótárában, a „Gazophylacium”-ban ez az igealak nem található meg. Ez pedig azt jelenti, hogy olyan igealakokkal van dolgunk, amely erőteljes sorvadásnak indult a horvát nyelvben, különösen annak kaj-horvát változatában. Áttekintő táblázatom az ószláv *jeŕti* igealaknak és az azt felváltó, az indeourópai (*s*)*ken*-tő származékainak a változását mutatja be egyes és többes harmadik személyű aorisztoszi formájában:

Ószláv igealak / indeourópai ige		Csa-horvát		Kaj-horvát	
		egykor	ma	egykor	ma
<i>jeŕti</i> / (<i>s</i>) <i>ken</i> -	E/3.	<i>ja</i>	<i>poča</i>	<i>je</i>	<i>poče</i>
	T/3.	<i>jaše</i>	<i>počaše</i>	<i>ješe</i>	<i>počeše</i>

Újabb alaposabb vizsgálat után a csa-horvát és a kaj-horvát planctus szövegében a kérdéses ószláv *jeŕti* igealaknak néhány egyes és többes harmadik személyű aorisztoszi alakját találtam meg. Az alábbi áttekintő táblázatban bemutatom ezeknek az igei alakoknak az egyes típusait. A két eltérő eredetű és időben egymást felváltó igealak használata meglehetősen vegyes képet mutat:

	Csa-horvát	Kaj-horvát
1. Azonos archaikusabb alakok	Mandalenu <i>ia</i> moliti (Magdolnát kezdé kérlelni) Gospoia tugom <i>ia</i> vapiti (Bánatos Szűz kezde jajveszékélni)	Magdalene <i>je</i> prozithj Gospa tužna <i>ie</i> tusitj
2. Eltérő alakok (archaikusabb/újabb)	Ocol stechi <i>ia</i> moliti (Körülállókat kezdé kérlelni) Telo gospodina <i>ia</i> masati (Az Úrjézus testét kezdé bekenni)	Okolw ztojtechijh <i>poche</i> molitj Telo Jesvsza <i>poc fe</i> mazati
3. Azonos újabb alakok	<i>Poča</i> uapiti gorchim placom (Jajveszékélni kezdé keserves sírással) Bogu oču <i>poča</i> rechi (Az Úristenhez kezdé szólani)	<i>Poche</i> krichati I plakati <i>poche</i> Boghw otčbu gouoritj

Az 1. és 2. típusba tartozó párhuzamos példák száma teljes — ide számítva a dolgozat elején kétszer előforduló többes harmadik személyű *jaše/ješe* igealakot is, amely az 1. típusba tartozik —, a 3. típusra pedig közel húsz párhuzamos példát is felhozhatnánk. A kaj-horvát szövegben a nem párhuzamos verssorokban az 1. típusba tartozó újabb hat igealakot tudunk összeszámlálni. Mindkét nyelvben erőteljesen érezhető az archaikusabb *jeŕi* igealak származékainak a visszaszorulása, ám a kaj-horvátban ez a tendencia még határozottabb, hiszen ahol a csa-horvátban az archaikusab *ja* van, ott a kaj-horvátban az újabb keletű *poče* szerepel. Ráadásul az 1. típusba tartozó egyik példa, a *Magdalene je prozithj* verssor grammatikai problémát is felvet. A csa-horvát szövegben jól látható, hogy az alany (Magdalenu) tárgysetben áll, ellenben a kaj-horvátban helytelenül birtoikos esetben (Magdalene), ami persze lehet másolási hiba is, amely prozódiai okokból csúszott be: az alany *-e* végződésének és az aorisztoszi igealak, a *je* közös végződésének az összezsengése miatt.

Az alább következő párhuzamos példa azért érdekes, mert az első sorban az újabb keletű igealakot találjuk, a rögtön utána következőben pedig az archaikusabbat. Ráadásul az archaikusabb igealakot tartalmazó verssorok mindegyike „szabálytalan”, hiszen nem felező nyolcasok, hanem kilencesek. Az archaikusabb igealak, a *ja/je* elhagyása szintaktikai és prozódiai szempontból is helyénvaló lett volna. Mindenesetre érdekes tény, hogy az archaikus igealakokat tartalmazó verssorok prozódiai szempontból nem tökéletesek:

Poča saian gouoriti
Piti od sidof *ia*prošiti
(Kezde szomszjasan szólni
Innivalót a zsidóktól kezde kérni)

Poche seijam gouoritj
Piti od Ljučtua *ie* prošiti
(Kezde szomszjasan szólni
Innivalót az emberektől kezde kérni)

Összegezve a két igealak használatával kapcsolatban eddig elmondottakat, bizton állíthatjuk, hogy a kaj-horvát szöveg szerzője tisztában lehetett annak pontos jelentésével, így annak helyes használatával is, mégis fölöttébb érdekes, hogy a dolgozat elején említett többes harmadik személyű aorisztoszi *Jesse* alakot csupán kétszer használja, mégpedig először a *palica* 'pálca' szó társaságában. A kérdéses igealakok nyelvtani problémakörét lezárva szeretnék ismételten visszakanyarodni a dolgozat elején említett nézetemhez, mely szerint a kaj-horvát *Jesse* szó mögött akár a magyar, de egyéb szláv népi imádságokból is ismert Jessét is sejthetjük.

6. A kaj-horvát és a muravidéki szlovén nyelvjárás több évszázadon keresztül egymás szomszédságában, egymásra hatva fejlődött. A muravidéki szlovén nyelvjárás terület 1777-ig a zágrábi püspökséghez tartozott, így az egyházi könyvek is onnan érkeztek, s általuk még erőteljesebben érvényesülhetett a kaj-horvát nyelvi hatás. A területnek a szombathelyi püspökséghez történő csatolásával ez a hatás lényegesen csökkent. (VILKO NOVAK, *Izbor prekmurskega slovstva* [Válogatás a muravidéki irodalomból]. Ljubljana, 1976. 8.) E nyelvek, kultúrák és vallásos irodalmi szövegek bonyolult egymásra hatása a leglátványosabban a kéziratos énekeskönyvekben érhető tetten. A magyar néprajz és szépirodalom szlovéniai népszerűsítésének szakavatott kutatója, fordítója és népszerűsítője, VILKO NOVAK professzor egy ilyen vegyes tartalmú kéziratos énekeskönyv kritikai kiadását készítette elő. A magyar források feltérképezésében én is segítettem. A döntően muravidéki szlovén, kaj-horvát és részben magyar vallásos szövegeket és néhány világi verset tartalmazó „Martjanska pesmarica [Martyánci énekeskönyv]” kritikai kiadása meg is jelent (V. NOVAK szerkesztésében és bevezetőjével: *Založba ZRC*, Ljubljana, 1997.), s később jómagam is behatóbban foglalkoztam vele (STJEPAN LUKAČ, *Alternative stan-*

dardizacije i kanonizacije na rubnim područjima. Sakralna erotika u Prekomursoj/Martjanskoj pjesmarici. [A standardizáció és kanonizáció alternatívái a peremvidékeken. Szakrális erotika a Martyánci énekeskönyvben]. In Hrvatski književni jezici. Szerk. STJEPAN LUKAČ. Bp., 2003. 53—60). A közismert Jesse-motívum az énekeskönyv három vallásos szövegében is felbukkan: O Źvetla zveji, / zda zorjanszka / zmilscsom ti szi preszvetla, lei,, / pa *Jes Źeva Źiba* (Ó, fényes Hajnalcillag, kegyelemmel teljes, csodás *Jesse vessz- sző*); Esaias Propheta, obri / toga tak poveda, da od dragoga / *korenya, Je Źevoga* zraszti ima jedna plemenita *Źiba* (Ezsaiás próféta efelől azt mondta, hogy a drága *Jesse gyöke- réből* ki kell sarjadnia egy nemes *vesszőnek*); Bosi Źveti Źzin zviszokih / Nebesz. *zJesseva korenya*, na fze / je telo vzeli, od Deive Źze rodi ovo / nocs nam (Isten szent fia a magas- ságos mennyekből, *Jesse gyökeréről*, testté lőn, Szűztől születik ma este nekünk.)

A fenti szövegidézetekben a *Jesse* mindháromszor ún. possessiv melléknévi alakban szerepel: *Jesse-/-va/-voga/-va*. A meglepő az, hogy a szónak nincs két egyforma írásképe, s felleljük a szó „magyaros”-nak nevezhető írásképét is: *Jesseva*. A változatos íráskép a szó olvasatának a kérdését is felveti. Vajon *jessze*-nek vagy *jese*-nek kell-e olvasnunk? A szóösszetétel (*Jesse-vessző*) és a szó azonos írásképeinek léte egy olyan ver- ses kéziratlan énekeskönyvben, amely ugyanabban az évszázadban keletkezett, mint a kaj- horvát planctus, azt valószínűsíti, hogy közismert és rögzült alakzatról lehetett szó. Ily módon nem teljességgel alaptalan az a feltételezés, hogy a fent említett archaikus aorisztosz abban az összefüggésben — a *palica* ’vessző’ társaságában — nemcsak az utókort „téveszti meg”, de maga a szerző, Andreas Knezaich is asszociációs mezejébe vonhatta. Bár a kizárólag pozitív vallásos tartalmakat hordozó motívumban helytelen volna Mária megbüntetésének eszközét látni, ám kaj-horvát szövegünkben jócskán akad az eredeti szöveg félreértelmezéséből eredő másolási „hiba”, amely arra utal, hogy szer- zőnk nem volt mindig tisztában a bibliai szenvedéstörténet összes mozzanatával. Másfe- lől emlékeztetni szeretnék arra, hogy a szentelt vesszővel bajelhárítási céllal történő megsújtás közismert keresztény motívum. (Az ERDÉLYI ZSUZSANNA gyűjtötte archaikus népi imádságok egyikében, a „Fejre való olvasás” címűben olvassuk: „Tizenkét szál szentelt vesszővel megsujtalak”: ERDÉLYI ZS., Hegyet hágék, lőtől lépék. Archaikus népi imádságok. Bp., 1976. 120). Így tehát a *Jesse vessző* motívumnak első látásra majdnem képtelennek tűnő használatát akár meg is lehetne magyarázni.

7. A *Jesse fája, Jesse gyökere, Jesse vesszeje* közismert keresztény motívum, s kü- lönösen népszerű volt a középkorban (DIÓS ISTVÁN főszerk., Magyar Katolikus Lexikon 5. Bp., 2000. 769—70). A *Jesse fája* valójában Krisztus családfájának az ábrázolása. Jesse (Isai) testéből nő ki az a fa, amelynek ágain a képzőművészeti ábrázolások szerint a Dávidtól származó királyok félalakja látható, s amelyet vagy Krisztus, vagy pedig Má- ria a gyermekkel koronáz meg. A motívum forrása az Ószövetség. Ézsaiás könyvében (Iz 11,1—10) ezt olvassuk: „Vesszőszál hajt ki Isai törzsökéről, hajtás sarjad gyökereiről”. Maga a motívum az élet fája, az arbor vitae motívumához nyúlik vissza (ERDÉLYI i. m. 171; a gyűjtésnek talán a legszebb Jesse-motívumot tartalmazó szövege a „Virágja viszi Annát” című imádság)

A *Jesse-fa* motívumának népszerűségére mi sem jellemzőbb, mint hogy a barokk- ban monstranciákat, sőt oltárokat is készítettek ebben a formában. A Gyöngyöستől mind- össze néhány kilométerre lévő Gyöngyöspatán a Kisboldogasszony-plébániatemplom fő- oltára valójában egy *Jesse-fa*, amely az alvó Isai testéből sarjad ki, törzsén passió-jelenet látható, ágai pedig Mária születését ábrázoló olajképet fognak közre (DERCSÉNYI—HEGYI— MARCSI—TÖRÖK, Katolikus templomok Magyarországon. Bp., 1991. 244—6). A koráb- bi vélekedés az volt, hogy „főoltára a XVII. század közepén készült” (uo. 277) ám a te-

lepülésről szóló legújabb monográfiában azt olvassuk, hogy a templomot 1610-ben lengyel mesterek újították fel és építették meg az oltárt, miután a falu erre engedélyt kapott a töröktől (HORVÁTH LÁSZLÓ, Gyöngyöspata. Bp., 2002.) Érdekes adalék mindehhez, hogy szövegünk szerzője a XVII. század húszas éveinek elején a Gyöngyöspatától mindössze néhány kilométerre lévő Gyöngyösön tanult, vagyis tudnia kellett a páratlan műalkotásnak is számító oltár létéről, így szövegének írása idején szellemi asszociációs látómezében elevenen élhetett a Jesse fája, gyökere, vesszeje motívum.

8. Valószínűnek tűnik, hogy egy sorvadó ósláv aorisztoszi többes harmadik személyű igealak (*ješe*), amely ortográfiai képét tekintve tökéletesen megegyezik a közismert *Jesse fája, gyökere, vesszeje* motívum ortográfiai képével, továbbá egy szakrális „műemlék”, a Jesse-oltár, egyévi olvadt egy kaj-horvát szerző, Andreas Knezaich tudatában 1626-ban. Így tehát azt kell mondanunk, hogy sikerült Zágrábi/Kroata András roncsolt DNS-ére bukkannunk.

LUKÁCS ISTVÁN

The case of the Rod of Jesse with an Old Slavonic aorist form

István Kilián and Mária Zsuzsanna Pintér found an unparalleled Slavonic manuscript in 1997 in Csíksomlyó, Transylvania. The document, written in 1626 in the Kajkavian (Zagreb) dialect of Croatian, is a kind of Lament of Mary in dramatised verses whose inception may have involved some Hungarian influence, too. Its author is probably Andreas Knezaich, a priest of Croatian descent who served in Csíksomlyó at the turn of the thirties and forties of the seventeenth century. The paper discusses some philological and cultural historical issues with respect to a certain expression in that poem whose explanation involves homonymy between two words: 1. *Ješe* ‘Jesse or Isai, the father of King David, Jesus Christ’s ancestor’; 2. *ješe* third person plural aorist (‘they began it’) of Old Slavonic *jeti* ‘begin’.

ISTVÁN LUKÁCS

Inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben

1. Az inetimologikus hangok problémakörének helynevekbeli áttekintéséhez az ötletet röviddel ezelőtt Nyirkos István professzor úr 70. születésnapja adta. Az öt köszöntő kötetben (MNYj. 41. 2003.) az inetimologikus magánhangzók helynevekben való megjelenéséről, az ott tapasztalt szabályszerűségekről számoltam be (627—40), ígéretet téve arra, hogy a szeretlen mássalhangzók kérdését egy hasonló tanulmányban adom közre. Az adatok forrásául jelen írásomban is ugyanaz a korpusz szolgált: részben az a közel 12 ezer lexémát tartalmazó, GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzára (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1—4. Bp., 1963—1998.; a továbbiakban: Gy.) és a Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból (1. Abaúj—Csongrád vármegye. Debrecen, 1997., valamint 2. Doboka—Győr vármegye. Debrecen, 1999.; a továbbiakban: HA.) kötetekre épülő hang- és helyesírás-történeti adatbázis, amelyről HOFFMANN ISTVÁN részletesen beszámolt a B. Gergely Piroskát köszöntő kötet hasábjain (Miskolc, 2002. 65—8). Ezen túlmenően azonban átnéztem KISS LAJOS „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-nak (1—2. Bp., 1988.; a továbbiakban: FNESz.) névkincsét is, s annak a hangszerkezeti módosulást mutató adatait ugyancsak beemeltem a feldolgozás alapját adó állományba. Sze-

mezgettem továbbá más munkákból is, közte forráskiadványokból (mint például: *Diplomata Hungariae Antiquissima* 1. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.; a továbbiakban: *DHA.*; Anjou-kori oklevéltár. *Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustrantia*. 1—12., 23—4. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp.—Szeged, 1990—; a továbbiakban: *Anjou-Oklt.*; vagy a KARL NEHRING és GEORG HELLER gondozásában Münchenben vármegyéenként megjelentetett *Die historischen Ortsnamen von Ungarn* sorozat darabjai; a továbbiakban a megyenévvel rövidítve, például: *ComZempl.*), történeti földrajzokból (CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában 1—3., 5. Bp., 1890—1913.; a továbbiakban: *Cs.*) és különféle monográfiákból: legyen az egy-egy vármegye történeti névanyagát közreadó (MEZŐ ANDRÁS—NÉMETH PÉTER, Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972.; a továbbiakban: *MEZŐ—NÉMETH, SzabSzatm.*; NÉMETH PÉTER, A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997.; a továbbiakban: *NÉMETH, Szab.*), egy-egy oklevél névkincsét feldolgozó (SZABÓ DÉNES, A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. Bp., 1954.; a továbbiakban: *SZABÓ, DömAd.*; BÁRCZI GÉZA, A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp., 1951.; a továbbiakban: *BÁRCZI, TihAl.*; K. FÁBIÁN ILONA, A Váradi Regestrum helynevei. Szeged, 1997.; a továbbiakban: *K. FÁBIÁN, VárReg.*), illetőleg egy-egy szemantikai vagy lexikai szempontból választott névtípus teljes korpuszát vizsgáló (MEZŐ ANDRÁS, A templomcím a magyar helységnevekben. XI—XV. század. Bp., 1996.; a továbbiakban: *MEZŐ, Templomcím*; KÁZMÉR MIKLÓS, *A falu a magyar helységnevekben*. Bp., 1970.; a továbbiakban: *KÁZMÉR, Falu*). E munkák teljes áttekintését azonban jelen írásom adatállománnyának összeállításához nem vállalhattam, csupán — mint előbb utaltam rá — kiemeltem belőlük néhány szemléletes példát. Az inetimologikus hangok nevébe bekerüléséről csupán az adott helynév etimológiájának az ismeretében nyilatkozhatunk. A nevek származtatásához természetesen a FNESz. eredményeit vettem alapul, a szláv eredetű neveknél a szláv helynévi származékokhoz emellett kitűnően hasznosíthattam VLADIMÍR ŠMILAUER munkáit (*Vodopis starého Slovenska*. Praha—Bratislava, 1932.; a továbbiakban: *ŠMILAUER, Vod.*, illetőleg *Příručka slovanské toponomastiky*. Handbuch der slawischen Toponomastik. Praha, 1970.; a továbbiakban: *ŠMILAUER, PšSITop.*), a személynévi eredetűeknél pedig a személynévi alapszó vélhető elsődleges hangalakjának feltárásához a FNESz. mellett FEHÉRTÓI KATALIN „Árpád-kori kis személynévtára”-t (Bp., 1983.; a továbbiakban: *ÁKSz.*) forgathattam nagy haszonnal.

A magánhangzók, illetve a mássalhangzók bekerülése a szavakba és a nevekbe a szórványos hangváltozások körébe tartozik. NYIRKOS ISTVÁN munkái az inetimologikus hangokról (*Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen, 1987.; a továbbiakban: *InetMsh.*; *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen, 1993.; a továbbiakban: *InetMgh.*) igazolják azt, hogy az ilyen, azaz a ritkább, nem tendenciaszerűen zajló hangváltozásokban is megfigyelhetők bizonyos törvényszerűségek. A helynevek vizsgálata a már látott inetimologikus magánhangzók és a most bemutatandó mássalhangzók tekintetében egyaránt azt mutatja, hogy ezek a változások rendszerszerűen írhatók le, és szabályosságok figyelhetők meg bennük.

2. Inetimologikus mássalhangzók, azaz etimológiai előzmény-nyel nem rendelkező, „az etimonhoz, illetve a szó eredeti hangszerkezetéhez képest valamilyen oknál fogva többlethangként” jelentkező mássalhangzók (a definícióhoz 1. NYIRKOS, *InetMsh.* 12, *MNyT.* 132) a lexémák elején, a szavak belsejében, illetőleg abszolút szóvégi helyzetben is felbukkanhatnak, ám igen eltérő gyakorisággal. Az általam feldolgozott névállomány alapján úgy tűnik, hogy a név eleji és névvégi inetimologikus mássalhangzó csak szórványosan jellemző a helynevek lexémáira. A név eleji szervesen

konzonánsra l. pl. a Dudvág jobb oldali mellékvízének, a mai *Holeska* víznek a nevét (1113: *Olesca*: DHA. 394/12. sor, 1335: *Koluska* [ɔ: *Holuska*]: ŠMILAUER, Vod. 299, 1808: *Holleska*: LIPSZKY, Rep. 1: 244), amely a szláv *Oleška* névből származik (vö. FNESz.), s *h* hangeleme protetikussá, továbbá a Somogy megyei *Vörs* falu nevét (1261: *Wrs*: Cs. 2: 634, 1496: *Ewrs*: uo., 1536: *Wers*: uo.), amely valószínűleg az *Örs* törzsnévre vezethető vissza (a *v* előtét hangként jelentkezéséhez lásd még KISS LAJOS, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. NytudÉrt. 139. Bp., 1995. 40—1 is; a továbbiakban: FNyFejl.), továbbá az erdélyi Fehér vármegyei *Ecsellő* településnév (1354: *Echelleu*: Gy. 2: 140) régi *Tecsellő* (1330: *Thycheleu*: uo.) alakváltozatát, amennyiben nem a német *die* névelő *d*-je tükröződik benne. A név végén jelentkező inetimologikus mássalhangzóra pedig a Bihar megyei *Debrecen* (1235/550: *Debrezun*: Gy. 1: 609) helynév ideiglenes *Debrecenc* (1347: *Debrecench*: Cs. 1: 597)¹ adata mellett az olyan neveket hozhatjuk példaként, mint az Esztergom megyei *Ebsző* (1193: *Epceu*: Gy. 2: 236) > *Ebszőny* vagy a Pozsony megyei *Majté* (1265: *Moythe*: FNESz. *Majtény*) > *Majtény* (1497: *Maythen*: uo.). Ezek kapcsán fölmerül ugyan a ragszilárdulás lehetősége is (további példákhoz l. még KISS, FNyFejl. 30—1), ám minthogy a föltételezhető *n* határozórag helyén minden esetben következetesen *ny* szerepel, inkább az *ny* végű helynevek analógiás hatását gyaníthatjuk a változás mögött: a *Bőny*, *Szőny*, *Darány*, *Harsány* vagy éppen a számos *Berény* nevéket. A helynevek alapján is az látszik tehát jellegzetesnek — amit a közszavak kapcsán NYIRKOS ISTVÁN monográfiája (InetMsh.) is mutat —, hogy a szervesen mássalhangzók többnyire a szavak, nevek belsejébe toldódnak be.

3. Mássalhangzóknak a szavakba való bekerülését fonetikai szükségyszerűség is előidézhetheti: a két egymással érintkező magánhangzó alkotta hiátust a nyelvünk ugyanúgy kiküszöbölni igyekszik, mint a mássalhangzó-torlódást a szó elején. A *h i á t u s t ö l t ö s z e r e p b e n* a lexémákba betoldódó mássalhangzók tehát inkább a szabályos, mint a szabálytalan hangváltozásokkal mutatnak szorosabb kapcsolatot. A két vokális közötti konzonáns kiesése vagy beiktatódása a magyar hangtörténetnek régi jelensége: az ómagyar és feltehetőleg már az ősmagyar korban is élénk lehetett, de a finnugor nyelvek tanulságai alapján minden bizonnyal számolhatunk hiátustöltő mássalhangzókkal az ugor, sőt talán a finnugor és az uráli alapnyelvben is (vö. BENKŐ LORÁND, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Bp., 1980. 86—7; a továbbiakban: ÁrpSzöv.; NYIRKOS, InetMsh. 115). A hiátus keletkezése vagy megszűnése igen mozgékony, s az ómagyar kor ennek a mozgékonytágnak különösen tipikus ideje (l. ehhez BENKŐ i. m. 87; BÁRCZI GÉZA, Magyar hangtörténet. Bp., 1958. 99—102, a továbbiakban: Hangtört.; BÁRCZI GÉZA — BENKŐ LORÁND — BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 131—2, 168, a továbbiakban: MNyT.).

Hiátustöltő hangokként a *h*, *a*, *j* és a *v* szerepével kell elsősorban számolnunk. Noha a közszavak körében ritkábban bár, de számításba jön az *l* is ilyen pozícióban (l. ehhez ABAFFY: MNy. 1955: 213, illetve NYIRKOS, InetMsh. 117—8, 131—2), a helynevek között magam csupán egyetlen bizonytalan példára bukkantam: a Sáros vármegyei szláv eredetű *Kavocsán* helynév (vö. szl. *Kvačan* hn.: FNESz.) régi adatai között a *Kavacsán* (1394: *Kauachan*: FNESz.) forma mellett *Kalacsán* (1423: *Kalachyan*: uo.) alakkal is

¹ Meg kell azonban jegyezni, hogy az egyedi előfordulások mögött esetlegesen íráshibát is gyaníthatunk. A *Debrecenc* alak létrejöttét mindenestre befolyásolhatta a szó belsejében lévő másik *c* hang, illetőleg az *-nc* végű helynevek (*Csobánc*, *Gönc*, *Kazinc*, *Losonc*, *Rohonc*, *Szalánc*, *Vinc*) analógiás hatása is. A kettős asszociáció inkább talán a névalak valós (ám ideiglenes) létezésére lehet szólnak.

találkozunk. Ennek kialakulása talán a *v* intervokális kiesésével és az *l* hiátustöltőként való bekerülésével magyarázható. Azt, hogy az *l* intervokális helyzetben úgy viselkedik, mint a hiátustöltő hangok általában, jól mutatja, hogy etimologikus *l* ki is eshet a magánhangzók közül: a Krassó vármegyei *Belényes* helynév (1349: *Belenus*: Gy. 3: 479) későbbi-mai *Bényes* hangalakja (1371—2: *Bynus*: FNESz.) bizonyára ennek és a magánhangzók összeolvadásának az eredménye.

Az egyes — hiátustöltőként a nevekbe bekerülő — inetimologikus mássalhangzók bemutatását a továbbiakban a nevekből való kiesésükkel együtt tárgyalom. Eljárásomat az indokolja, hogy a hiátustöltők betoldódása és kiesése egymástól elválaszthatatlan hangtani folyamatok: hiszen a jelenség több olyan kérdést is felvet, amelynek megválaszolásához látnunk kell mindkét irányú változást. Ezek közül a legfontosabbak az alábbiak. Vajon ugyanúgy nem állapítható meg szabályszerűség a helynevekben sem arra vonatkozóan, hogy mikor melyik hiátustöltő kerül be a szóalakba, ahogyan a közszavaknál sincs erre támpont? „Nem dönthető el, milyen tényezőktől függ, hogy a három gyakori hézag-töltő közül adott esetben melyik lép föl. Lehetséges, hogy eltérő használatuk olykor nyelvjárási elkülönülésre vihető vissza” (BÁRCZI, Hangtört. 100, MNyT. 131). Mi magyarázhatja azt, hogy ugyanaz a fonológiai helyzet egyszerre két gyökeresen ellentétes folyamatra is kedvez? Hogyan érhető továbbá az a jelenség, hogy az ómagyar korban jóval gyakoribb intervokális helyzetű hangkiesés csupán időleges, míg a ritkább hangbetoldás végleges hangalaki módosulást eredményez? A bekerülés és kiesés együtt tárgyalását célszerűvé teszi továbbá még egy tény: számos esetben megtörténik ugyanis, hogy az intervokális helyzetben álló etimologikus *h, j, v* mássalhangzó kiesése egy másik hiátustöltő hang betoldódását vonja maga után. Az persze más kérdés, hogy vajon az ilyen esetekben a másodlagosan bekerülő mássalhangzó inetimologikusnak tekinthető-e (NYIRKOS annak tekinti; vö. InetMsh. 111 és az inetimologikus *h, j, v*-t tárgyaló fejezetek), hiszen egy etimologikus hangot váltott fel.

A) Intervokális helyzetbe másodlagosan bekerülő *h* hanggal a helynevekben azok személynévi alapszavában vagy közsői alkotórészeiben találkozhatunk. (Itt kell utalnunk arra, hogy a későbbi-mai laringális *h* hang helyén a korai ómagyar korban palatoveláris zöngétlen spiráns [χ] szerepel a magyar hangrendszerben.) A *Teodor* személynévből alakult Bereg megyei *Tivadar*, illetve Ugocsa megyei *Tivadarfalva* helynév a régiségben *Tihedor* (1332—5: *Thihedor*: Gy. 1: 549) ~ *Teodor* (1343: de *Theodory*: uo.), illetve *Tivadarfalva* (1358: *Thywadurfalua*: ComMarUg. 179) ~ *Teodorfalva* (1409: *Theodorfalua*: KÁZMÉR, Falu 293) hangalakban egyaránt szerepelt. Az elsődlegesen egymás mellett két vokálist tartalmazó személynévben a hiátust a *h* és a *v* hiátustöltő is megszüntethette: ez magyarázza a három alak váltakozását a fenti helynevekben is. E példában mindkét konzonáns inetimologikus hang tehát, s e hangok az elsődleges személynév és a másodlagos helynév hangalakját egyformán befolyásolták.

Ugyancsak személynévből származó helynevekben tapasztalhatjuk azt, hogy az elsődleges *v* hang intervokális helyzetben bekövetkező kiesése ideiglenesen a *h* megjelenését idézi elő a két magánhangzó között. A szláv eredetű *Szová*t személynévből (vö. 1275/281: *Zowath* szn.: FNESz. < szl. *Svat* szn.) magyarázható *Szová*t helynevek (mint a Kolozs megyei mai *Magyar-* vagy a Bihar megyei *Hajdúszová*t) régi okleveles adatai között a *v* kiesését követő hiátusos (1311>348: *Zoath*: Gy. 3: 376) és a *h* betoldódását mutató *Szohát* (1332—5/Pp.Reg.: *Zohad*: Cs. 1: 625) formával is találkozhatunk. A *v*-vel és anélkül egyaránt adatolható személynévi alapszóból alakult Borsod megyei *Novaj* ~ *Noé* helynévben a *v* mellett hiátustöltői szerepben *h* hangot is találunk; vö. *Novaj* (1200 k.: *Nouuoy*: FNESz. *Novaj*) szn. ~ *Noé* (1287: *Noe*: FNESz. *Nova*) szn. > *Novaj* (1275: *Nouoy*: Gy. 1: 793) hn. ~ *Nohé* (1288: *Nohe*: uo.) hn. (Ugyanilyen etimológiai előzmény-

re megy vissza az Abaúj vármegyei *Novaj* településnév is; vö. 1255: *Noe*: Gy. 1: 124.) Mind a *Szovát*, mind a *Novaj* ma a *v*-s hangalakjában szerepel. Természetesen a *v* ~ *h* váltakozásán nem mechanikusan az egyik hang kiesését és a másik betoldódását kell feltétlenül értenünk (noha ilyen változás is lejátszódhatott). Az ingadozó alakok létrejöttéhez többnyire egyszerű hiátustöltő-csere vezetett: bizonyára a Szilágy megyei *Kávás* (ma *Érkávás*) helynév régi *Káhás* (1215/550: *Kahas*: FNESz.) változata is így — nem pedig *Káás* fokozaton keresztül — jött létre.

Ellentétes folyamatra, azaz eredeti *h* helyére lépő *v* betoldódására is van példa a helynevek körében. Etimológiailag elsődleges a *h* hang a szláv eredetű *Toh* (*Toch*) személynévből való Tolna megyei *Taha* (ma *Kistavapuszta*) helynévben (1138/329: *Tohu* ~ *Tahu*: SZABÓ, DömAd. 15). Az idővel bekövetkező *Taha* > *Tava* változást a hiátustöltőként viselkedő *h*-nak a *v*-vel való felcserélődése magyarázhatja. A szláv eredetű *Csohaj* személynévből (vö. szl. *Czohoy* szn.: FNESz.) származó Bihar megyei *Csohaj* (ma *Berettyőcsőhaj*) településnévnek a régiségben a *h* kiesése nyomán előállt hiátusos ([1291—4]: *Choáy*: Gy. 1: 608) és a hiátust másodlagosan *v*-vel megszüntető (vagy pedig a *h*-t *v*-vel felcserélő) *Csovaj* (1332—7: *Couey*: uo.) adatait is ismerjük.

A *h* kiesésével kialakult hiátust megszüntetheti a két egymás mellé kerülő magánhangzó összeolvadása is: a Szabolcs megyei mai *Ibrány* és az *-ábrány* utótagú helynevek (például a Bihar vármegyei mai *Nyírábrány*, a Borsod megyei mai *Bükkábrány*) az *Ibrahim*, illetve az *Abrahám* személynévből alakultak, s adataik már az ómagyar korban mutatják a *h* kiesése nyomán előállt hangalakot (például 1310/408: *Ibran*: NÉMETH, Szab. 96, [1291—4]: *Abraam*: Gy. 1: 590, 1325: *Abraam*: Gy. 1: 751). A Heves megyei *Bátor* településnév (1283: *Batur*: Gy. 3: 70) személynévi alapszava (1138/329: *Bahatur* szn.: ÁKSz. 38) etimológiailag a török eredetű *bátor* közszóval azonos (vö. tör. *bayatur*: TESz., EWUng.), hangtani változásai is párhuzamosak azével.

Intervokalikus helyzetet teremthet szótó és magánhangzós toldalékelem kapcsolata is: az *-i* helynévképzőt tartalmazó Nyitra vármegyei *Csehi* (ma *Nyitracsehi*) helynévben a *h* kiesése ilyen morfofonológiai környezetben történt meg: a *Csei* hangalak (1247/248//XVI., 1285: *Chey*: Gy. 4: 366) azonban nem bizonyult tartósnak (vö. 1323/XVI.: *Cehy*: uo.).

Az inetimologikus *h* tárgyalása kapcsán szólnunk kell a bizonyos lexémák elején szereplő hangérték nélküli *h* elemekről is. A *her* (*ér*), *herdeu* (*erdő*), *herestwyn* (*eresztvény*) stb. lejegyzésű formák szókezdő *h*-ja valószínűleg pusztán írássajátosság, ám — és emiatt térek ki éppen a hiátustöltők mint szeretlen mássalhangzók ürügyén a jelenségre — egy-egy adat kapcsán fölvetődhet a hiátustöltői szerep lehetősége is: például az abaúji *Büdi-eresztvény* helynév *Bwdyherestwyn* (1316, Gy. 1: 74, 87) vagy a *Fekete-erdő* talán *j* ~ *h* váltakozást mutató *Feketeerdeu* (1255, Gy. 1: 40, 98) ~ *Feketheerdeu* (1330, 1331, Gy. 1: 40, 100) adataiban. A szóeleji *h* jelentkezése többnyire azonban bizonyára mégsem tekinthető hangtani jelenségnek.

B) Hiátustöltő szerepben álló *j* elem a helynevek közszoói lexémáiban tűnik inkább jellegzetesnek. Tulajdonnévben jelentkezésére alig akad példa. A Doboka vármegyei *Nagykaján* helynév utótagja puszta személynévből alakult. Az alapjául szolgáló személynév a bibliai *Káin*-nal azonos (vö. FNESz.), így a *Kaján* formában (1456: *Naghkayan*: FNESz.) szereplő *j* eredetét tekintve hiátustöltő lehet. A *kaján* egyébiránt ma köznévként is előfordul: a tulajdonnév → köznévvé váltás azonban csak a XVI—XVII. század táján indulhatott meg. A lexéma hangalakjában *j*-s hiátustöltés és magánhangzó-hasonulás következett be, ám „ezt a fejlődést már a bibliai névből származó régi magyar személynévek is tükröztetik” (TESz.).

A *j* hiátustöltőt tartalmazó közszoji lexémák morfológiai szerkezetüket tekintve két-félék lehetnek: szerepelhetnek a helynevekben alapszóként, illetve birtokos személyjeles alakban. Inetimologikus hangoknak azonban minden bizonnyal csak az előbbi esetben (s ott sem mindig) tarthatjuk *j* elemüket (l. erről később).

Az Árpád-kor helyneveiben (pl. 1317: *Azyuzartus* [aszjúszartos], Abaúj vm.: Gy. 1: 39, 148; 1319: *Ozyvvelg* [aszjúvélgy], Abaúj vm.: Gy. 1: 139; 1330: *Huzuweulg* [hoszjúvölgy], Bars vm.: Gy. 1: 413, 428; 1192/374/425: *Losiuduna* [losjúduna], Bács vm.: Gy. 1: 201, 236) ugyan már nem hiátusos helyzetben látható (de l. mégis 1192/374/425: *Losoyuduna* [losojúduna], Bács vm.: Gy. 1: 236), ám elsődlegesen hiátustöltőként került be a *j* az *aszjú* ~ *aszjó*, *hoszjú*, *lasjú* szavakba (erre vonatkozóan l. TESz., EWUng., NYÍRI: NytudÉrt. 104: 607—17; NYÍRKOS, InetMsh. 81—2). A *Hoszjú-aszjó* (1397: *Hozywazyo*) helynévben emellett talán valamelyik lexéma hasonító hatásával is számolhatunk. Helynevek összetételi tagjainak a határán is jelentkezhethiátustöltőként keletkező *j* hang, amint ez a fentebb is említett *Feketejerdü* (1255: *Feketeverdeu*, Abaúj vm.: Gy. 1: 40, 98) formában látható.

A *h* és a *j*, valamint a hiátusos helyzet váltakozásának lehetünk tanúi a *fehér* ~ *fejér* ~ *feér* lexéma esetében (vö. pl. 1055: *Feheruuaru*, Fejér vm.: Gy. 2: 364; 1291: *Feyerpotok*, Gömör vm.: Gy. 2: 460, 543; 1224/291/389: *Feyrtow*, Bodrog vm.: Gy. 1: 715). A szóban egyébiránt minden bizonnyal a *j* lehet az elsődleges: az ősi γ folytatásának tarthatjuk (TESz.). Ezek a példák szemléletesen mutatják a két magánhangzó között lévő mássalhangzók viselkedésének ingadozását is. Az egy-egy intervokalikus helyzetben álló konzonáns kiesése nyomán előállt hiátust azonban nemcsak egy újabb (hiátustöltői szerepű) mássalhangzó bekerülése szüntetheti meg, hanem olykor a magánhangzók összeolvadása oldja fel ezt a kevésbé kedvelt fonológiai struktúrát. A *fehér* melléknév szolgált a mai *Féregyház* (régén Arad vm.) és *Firigyháza* (régén Csanád vm.) helynevek előtagjául is. A korai ómagyar korban az előbbi a *j*-t tartalmazó (+1256: *Feyreghaz*: Gy. 1: 175) és az annak kiesése után előállt hangalakjában (1274>340: *Feyreghaaz*, in C-u Orod: uo.) is adatható, az utóbbinak csak a hiátusos változatát (1274>340: *Feyreghaz*, in C-u Chanad: Gy. 1: 856) találjuk a korai oklevelekben. Az előző helynévben a *feir* két egymás mellé kerülő vokálisa *fér-ré*, a másikkban pedig *fír* (> *fir*)-ré olvadt össze. Hasonló hangtani módosulás mehetett végbe *Tésfalva* (a régiségben *Tejes*; vö. 1274>340: *Teyes*, Arad vm.: Gy. 1: 187) előtagjában végérvényesen, *Héjjasfalva* (a régiségben *Hésfalva*; vö. 1329/358/400: *Heesfolwa* ~ *Heesfolva*, erdélyi Fehér vm.: Gy. 2: 197) előtagjában pedig ideiglenesen.

Számos helynév morfológiai felépítését tekintve jelölt birtokos jelzős összetétel, azaz utótagjuk — többnyire valamely helyjelölő közszo (földrajzi köznévi) — birtokos személyjeles alakjában szerepel. A magánhangzóra végződő lexémák jeles formái kétféle alakban fordulhattak elő a korai ómagyar korban: a tö végén álló magánhangzó és a magánhangzós *-a/-e* ~ *-i* toldalékelem között állhat hiátus (1177/202—3/337: *Fequet kopua*, erdélyi Fehér vm.: Gy. 2: 131 — kisebb valószínűséggel a *kopua* betűhív alak mögött *kapuvá* hangzós forma is rejtőzhet; 1230/231: *Sciluasfee*, Baranya vm.: Gy. 1: 392; 1236: *Cuesmezéé*, Bihar vm.; Gy. 1: 628), de kitölthette ezt hiátustöltő *j* is (1290 k.: *Kach scenaya*, Baranya vm.: Gy. 1: 330; 1248/326: *Zuduskafeye*, Borsod vm.: Gy. 1: 767; 1345: *Apathmezeye*: OklSz.). E közzavak etimológiája ugyanakkor (a szláv eredetű *széna* kivételével) azt valószínűsíti, hogy a *j* elemet tartalmazó és a hiátusos forma egyidejűleg keletkezhetett, egy a szóban elsődleges γ folytatásaként, illetve annak kiesése nyomán (vagyis a *j* nem inetimologikus mássalhangzó). Az már más kérdés, hogy a hiátus idővel ugyancsak kiküszöbölődött, s a bekerülő *j* hang ilyen esetekben már másodlagosnak, hiátustöltői szerepűnek tartandó. (A *-ja/-je* toldalék *j* elemének másfajta — na-

gyon is szerves hangként való — származtatásához l. azonban SZILÁGYI N. SÁNDOR: MNyj. 41. 2003: 581—92.)

C) Intervokalikus helyzetben a leginkább mozgékony hangnak a három hiátustöltő közül a *v* (régén β) tűnik, ám a lexémákból való kikerülése (még ha ideiglenesen is) jóval általánosabb a korai ómagyar korban, mint az inetimologikus hangként, hiátustöltőként való jelentkezése. Ez utóbbi például a személynévi eredetű Bodrog vármegyei *Dávod* ~ régén *Daut* (1335: *Dauty*: Gy. 1: 717; vö. 1256: *Daut* szn.: Gy. 1: 216), az abatóji *Noé* (1255: *Noe*: Gy. 1: 124; vö. 1287: *Noe* szn.: FNESz. *Nova*) > *Novaj* (1312: *Nowey*: Gy. 1: 143, Anjou-Oklt. 3: 169/370) vagy a barsi *Szoé* (1324: *Zoe*: Gy. 1: 478, Anjou-Oklt. 8: 98—99/184) > *Szovaj* (1326: *Zowey*: Gy. 1: 478, Anjou-Oklt. 11: 63/95) helynevekben látható. A végső soron a *Saul* személynévből származó Borsod vármegyei *Sály* (1348: *Saal*: Gy. 1: 802) és Somogy megyei *Sávoly* (1397: *Sauol*: FNESz.) helynevek alakj elkülönülését, névhasadását az okozta, hogy személynévi alapszavukul a *Saul* (1139/329: *Saul* szn.: ÁKSz. 299) vagy annak *v* hangelemmel bővült *Sávoly* (1265/466/476: *Sauol* szn.: Gy. 1: 218) változata szolgált-e.

A két magánhangzó közötti helyzetben lévő *h* kiesése nyomán előállt hiátusos helyzetet olykor ugyancsak a *v* betoldódása küszöbölheti ki, amint ezt az előbbieken (többek között a *Csoaj* szn. > *Csoaj* hn. > *Csovaj* hn. példáján) már láthattuk. Sajátos ugyanakkor, hogy míg a *v* ~ *h* és leginkább a *h* ~ *j* ingadozására számos adatunk van, a harmadik hiátustöltőpár, a *v* ~ *j* esetleges váltakozását intervokalikus helyzetben csupán néhány különleges helynévi példa igazolja: a Kraszna megyei mai *Szilágyosomlyó* régi *Vatasomlyója* (1257 [c: 1259]/390/494: *Wathasomlyowa*: Gy. 3: 519; 1257 [c: 1259]>409: *Vathasomlyoia*: uo., illetve l. még 1257 [c: 1259]>390: *Watasumloa*: uo. is), valamint a Vas megyei *Ság* hegy régi neveként szereplő *Ságsomlyója* (1275 k.: *Sagsumlowa*: FNESz.) elnevezések némely adatában a birtokos személyjel *j* elemének a helyén *v*-t találunk. A Fejér megyei *Köves-kút* régi adata *küjes* alakban mutatja az előtagot (1193: *Quiescut*: Gy. 2: 351).

Annak, hogy a *h* (korábban χ) és a *j* vesz részt leginkább az intervokalikus helyzetű váltakozásban, fonetikai okai lehetnek: a két hang képzési módja azonos, és képzési helyüket tekintve is közel állnak egymáshoz. A bilabiális, később dentilabiális β ~ *v* képzési helyének távolsága a *h*, *j*-től is minden bizonnyal befolyásolta a hiátustöltőként való viselkedését: e hang esetében ugyanis a váltakozás főképpen a *v* (~ β)-s és annak kiesése révén kialakult hiátusos forma között mutatkozik meg. Feltétlenül utalnunk kell itt arra, hogy „Nem fogadható el az olyan vélekedés..., mely szerint az ómagyar nyelvmélekek számos hiátusos helyzete nem valóságos nyelvi tény, hanem pusztán írássajátság latin hatására, a ténylegesen ott levő *v* ki nem írásával”, mégpedig több okból sem: egyrészt a *v*, β kiesése az egész magyar nyelvtörténeten végighúzódó jelenség, másrészt számos olyan hangtani következménye is van (mint pl. a β előtti záródás), amely kétségtelenné teszi a bekövetkezését (l. mindehhez BENKŐ, ÁrpSzöv. 87).

D) A *v* (~ β) hang kiesése intervokalikus helyzetben lényegesen gyakoribb jelenség a helynevekben, mint az oda való bekerülése. Ez a változás a helynevek tulajdonnévi és közszoói lexémáit egyaránt érintette, és csaknem minden esetben csupán ideiglenesen következett be. A Veszprém megyei *Adásztevel* (1373: *Adastewyl*; Cs. 3: 256) és *Nagytevel* (1422: *Nagtewel*: uo.) személynévi eredetű (vö. *Tevel* szn.) utótagja (az anyatelepülés) szerepel a régiségben *v* nélküli *Tüel* (1180 k.: *Tuel*: FNESz. *Adásztevel*) hangalakban is. A Torda vármegyei *Kövend* (< *Köven* szn.), a Gömör vármegyei *Süvete* (< szl. R. **Siveta* szn.), illetve az ugyancsak Torda megyei *Szövérd* (< *Szövérd* szn.) településnevek a régiségben *v* nélküli *Küen* (1219: *Kuen*: FNESz.), *Süeta* (1262/334: *Sueta*: Gy. 2: 549), illetve *Szüérd* (1332—7: *Suerd*: FNESz.) formában adathatók, és noha a személynévi alapszavuk is előfordul *v* nélküli alakban (vö. 1138/329: *Kuene* szn.: ÁKSz. 189, 1249 k.:

Suete szn.: FNESz. ~ *Suente* szn.: ÁKSz. 325, 1252 e.: *Zuerd* szn.: FNESz.), azok etimológiája elsődlegesnek mutatja a *v* hangelemüket. Mindezen betűhív alakok mögött ugyanakkor egy a régiségben sajátos rövidítési eljárás is húzódhat, melynek lényege (erre JUHÁSZ DEZSŐ hívta fel a figyelmemet): két egymás után következő azonos *u*, *v* betűt egyszerűsítve, csupán az egyiket kiírva, feltüntetve szerepeltetik nótáriusaink. Ez esetben pedig nincs szó hiátusos helyzetről, s a *Tuel Tüßel*-ként, a *Kuen Küßen*-ként stb. olvasandó. A jelenségről azért láttam célszerűnek mégis szólni, mivel e helyesírási gyakorlat érvényesülésében természetesen nem lehetünk egészen bizonyosak. Épp emiatt egy-két, hasonló problémát felvető helynévi példa a továbbiakban is előkerül. Veláris hangrendű személynévi alapszóból alakult helynevet érintett a *v* kiesése a következő példákban: az Arad vármegyei *Kovácsi* (< szl. *Kvas* szn.) helynév a régiségben *Kuácsi* ~ *Kuáci*-ként (1278/XVIII.: *Kuaci*: Gy. 1: 180, 1332—5/Pp.Reg.: *Kuasi*: uo.), a Sáros vármegyei *Lovagháza* (< *Lovag* szn.) *Loagháza*-ként (1381: *Loaghaza*: FNESz.), a Pozsony megyei mai *Pozsonyivánka* régen *Jován* (< *Jován* szn.) *Joán*-ként (1209: *Ioan*: FNESz.), a Sopron megyei mai Sopronbánfalva régi *Zovány* neve (< szl. *Zwan* szn.) pedig *Zoány*-ként (1277: *Zoan*: FNESz.) szerepelt.

Szláv eredetű helynévben jelentkezik ez a módosulás az egykor Gömör megyei Aggtelek régi *Novák* (< szl. *Nòvāk* ~ *Novake* hn.) nevében: *Noák* (1295/315: *Noak*: Gy. 2: 530), az ugyancsak gömöri Gombaszög régi *Závozalja* (< szl. *závoz* 'hágó útja, rézsütös feljáró út') megnevezésében: *Záoz* ~ esetleg *Záßoz* (1243/335: ad caput *Zauz*: Gy. 2: 533, 558, 1320/358: *Zauzalia*: Gy. 2: 558), továbbá a Szepes vármegyei *Leszkovány* (< szl. *Lieskovany* hn.) *Liszkuány* ~ talán *Liszkußány* (1328: *Liskuan*: FNESz.), a Nyitra vármegyei *Kovarc* (< szl. R. **Kovarъci* hn.) *Koarc* (1280: *Koarch*: Gy. 4: 414) vagy az abaúji *Radvány* ~ *Radovány* (szl. R. **Radovanjъ* hn. vagy esetleg szl. *Radovan* szn.) *Rodoány* (1270/272: *Rodoan*: Gy. 1: 133) hangalakjában. A mai *Gortva*, *Ikva*, *Miszla* víznek és a víznévi eredetű *Zsikva*, valamint a *Karva* településnek eredeti s a magyarba bekerülő szláv hangalakja *Gortova*, *Ikova*, *Miszlova*, *Zsitova* és *Korova* lehetett (l. ezekhez a FNESz. megfelelő szócikkeit). A nevek *v* elemének ideiglenes kieséséről az ómagyar kori *Gortoa* (1240: *Gorthoa*, Gömör vm.: Gy. 2: 459, 499), *Ikoa* (1246: *Icoa*, Sopron vm.: FNESz.), *Miszloa* (1230: *Mysloa*, Abaúj vm.: Gy. 1: 39, 64, 116, 120), *Zsikoa* (1209 Pp.: *Sichoa*, Bars vm.: Gy. 1: 489) és *Korova* (1245: *Coroa*, Esztergom vm.: Gy. 2: 294) adatok tanúsodnak. (A mai alakjukat más hangváltozások, többnyire a kétnyíltszótagos tendencia működése eredményezte.) Jegyezzük meg továbbá, hogy a *Zsikva* víznév ugyanabból a szláv előzményből magyarázható, mint a *Zsitva*. A *Zsitva* azonban azért nem szerepel az előbbi példák között, mert nincs biztos adata a régiségből *Zsitoa* hangalakra. Ám éppen az említett nevek analógiája alapján gyaníthatunk a *Zsitva* számos *Sytua*-féle előfordulása mögött a *Zsitva* mellett olykor magánhangzós *Zsitoa* ~ *Zsitua* (vagy éppen *Zsituβa*) hangalakot is.

Helynevek mély hangrendű közzsói lexémáiban esett ki ideiglenesen az intervokalikus helyzetben lévő *v* a *kovács* (vö. például 1246/383: *Cuach*, Nógrád vm.: Gy. 4: 261; 1254: *Koachi*, Pest vm.: Gy. 4: 528; [1291—4]: *Kuachy*, Bihar vm.: Gy. 1: 635; 1295: *Koachy*, Nógrád vm.: Gy. 4: 261; 1313: *Koachy*, Baranya vm.: Gy. 1: 330; 1332—7/Pp.Reg.: *Coachi*, Bihar vm.: Gy. 1: 635; 1342: *Koachhyda*, Baranya vm.: FNESz.), a *kovás* (1291/397: *Koaspotak*, Szatmár vm.: FNESz.), a *lovás* (1171: *Luos*, Veszprém vm.: FNESz.), a *lovász* ([1292—7]: *Luazhetyn*, Baranya vm.: Gy. 1: 316) vagy a *ravasz* ([1093]: *Ruozti*, Győr vm.: Gy. 2: 621; 1211: *Ruozlicou*, Fejér vm.: Gy. 2: 433; 1278: *Roasd*, Győr vm.: Gy. 2: 521, 1323/332: *Roasd*: uo.; 1320: *Roazliuk*, Abaúj vm.: Gy. 1: 83) lexémák több adatában.

Palatális hangrendű szavakat érintett a hangtani módosulás a *fövény* (1291: *Fuen*, Fejér vm.: Gy. 2: 324), a *lövér* (1265: *Luer*, Sopron vm.: FNESz. *Lövérek*) és a *tövis*

(1317: *Tuissespalag*, Abaúj vm.: Gy. 1: 148) főnévben, a *köves* (1055: *Cuesti*, Fejér vm.: Gy. 1: 323, 432) és a *kövecses* (1343>351: *Kueches*, Gömör vm.: Gy. 2: 518) -s képzős melléknévben, a *tő* birtokos személyjeles *töve* (+?1061/272//376: *Sartue*, Fejér vm.: Gy. 2: 323, 419), a *kő* birtokos személyjeles *köve* ([1240]: *Bathakue*, Borsod vm., Gy. 1: 810) vagy helynévképzős *Köved* (1249: *Kved*, Esztergom vm.: Gy. 2: 208, 303), valamint a *nyű* helynévképzős *Nyűvegy* (1229: *Nywg*, Bars vm.: Gy. 1: 464) származékában. (További adatokat l. később.)

A *v* (pontosabban a *β*) hang kiesése legtöbb esetben az előtte álló magánhangzót sem hagyta érintetlenül: a kiesés ugyanis egyidejűleg egy zártabbá válási folyamatot is elindított; vö. *luász*, *ruosz*, *füeny*, *kües*; *Küen*, *Szüérd*. „A hiátusos záródás jelensége egyike az ómagyar nyelv leggyakoribb sajátosságainak..., s természetesen fonetikai magyarázatát nem a *v*, hanem a *β* kiesésés-beolvadásos ráhatása adja.” (BENKŐ, ÁrpSzöv. 75). Különösen szembetűnő ez a palatális hangrendű lexémákban (l. még alább is), legyen az akár közszoí, akár tulajdonnévi státusú. A mély hangrendű szavakban és nevekben talán kisebb arányban okozott változást a konzonáns kiesése, ennek megítélése azonban egy még teljesebb adatállomány alapján volna lehetséges.

Az olyan hangalaki variánsok, mint a *füeny* ~ *fëveny*, *kües* ~ *këves* stb. azt jelzik, hogy a palatális hangrendű lexémák hangalaki módosulásai további vizsgálatot igényelnek. Az alábbiakban ezért megkíséreltem bemutatni egy olyan szabályszerűség érvényesülését a korai ómagyar korban, amely szoros összefüggésben áll az előbb már említett (és a szakirodalom által is jól ismert) hiátusos záródás jelenségével, de amely — ismereteim szerint — ezidáig nem részesült figyelemben.

Azokban az adatokban, amelyekben a *β* jelen van, alig néhány kivételtől eltekintve (1291: *Kuuesheer*, Gömör vm.: Gy. 2: 458, 501, 1325/347: *Kuueswth*, Borsod vm.: Gy. 1: 789; 1326: *Arkuspothaktuwe*, Bihar vm.: Gy. 1: 625)² a *β* előtt minden esetben illabiális magánhangzó szerepel: ?1181/XVII.: *Keueczes*, Esztergom vm.: Gy. 2: 315, +1294/471: *Kevetzesut*, Gömör vm.: Gy. 2: 507; +1214/334: *Kewes ozow*, Bihar vm.: Gy. 1: 643, 1243/335: *Kevy*, Gömör vm.: Gy. 2: 518, 1283/464: *Ponitkewe*, Borsod vm.: Gy. 1: 788, +1294/471: *Kevesut*, Gömör vm.: Gy. 2: 507, 1447: *Kewed*, Arad vm.: Cs. 1: 735, 1467: *Mezewkewesd*, Borsod vm.: FNESz.; 1327: *Feuenzorm*, Bihar vm.: Gy. 1: 617; 1453: *Lewel*, Moson vm.: Cs. 3: 682; +1015/+158//403 Pp.Reg.: *Neuyg*, Pilis vm.: Gy. 4: 660, 1208/550: *Neueg*, Bihar vm.: Gy. 1: 647, [1268]/268: *Neueg*, Fejér vm.: Gy. 2: 396, 1277: *Neweg*, Pest vm.: Gy. 4: 532; +?1061/272//376: *Arukteue*: Gy. 2: 323, 419, *Ferteue*: Gy. 2: 424, *Harumagteue*: Gy. 2: 323, 419, *Lycuarteue*: Gy. 2: 323, 424, *Megeteue*: Gy. 2: 424, *Vorsadteue*: Gy. 2: 323, 424, 442, ez utóbbiak mind Fejér vármegyéből. Kevésbé tartom valószínűnek, hogy a fenti példákban az *ev*, *eu*, *ew* hangkapcsolat mögött ő hangérték rejlik, noha természetesen nem zárható ki ennek a lehetősége sem.

Azokban a lexémákban ugyanakkor, amelyekből a *β* kiesett, tőhangzóként kivétel nélkül minden adatban labiális (és minden bizonytalanság felső nyelvválású) vokálist találunk. Egyaránt jellemzi ez a *föveny* (1192/374/425, 1274: *Fuen*, Fejér vm.: Gy. 2: 385; 1289: *Fuen*, Torontál vm.: Cs. 2: 37; 1211: *Fuentuhout*, Bodrog vm.: Gy. 1: 706; 1241 [5: 1261]/338: *Fuened*, Győr vm.: Gy. 2: 563, 605; [1291]/291: *Fasfuen*, Fejér vm.: Gy. 2: 324, 389), a *lövér* (1265: *Luer*, Sopron vm.: FNESz. *Lövérék*) és a *tövis* (1317: *Tuissespalag*, Abaúj vm.: Gy. 1: 148) főnevek, a *köves* (1055: *Cuesti*, Fejér vm.: Gy. 2: 323,

² A *w* jelölés mögött álló hangérték kérdéses volta miatt — l. erről már korábban is — nem dönthető el teljes bizonyossággal a *β* hang megléte vagy hiánya a következő példákban: 1323: *Kwesd*, Gömör vm.: Gy. 2: 518 [olvasata a valószínűbb *küesd* mellett *küves* is lehet]; 1425: *Lwer*, Moson vm.: Cs. 3: 682 [lű(v)ér]; 1261: *Fwenyed*, Somogy vm.: Cs. 2: 605 [fű(v)enyed].

432, 1055: *Cues humuc*: *uo*.; 1193: *Quesarc*, Fejér vm.: Gy. 2: 351, 1193: *Cueshyg*, Fejér vm.: Gy. 2: 322, 410; 1211: *Cuest*, Fejér vm.: Gy. 2: 433; 1252: *Cuest*, Baranya vm.: Gy. 1: 399; 1236: *Cuesmezéé*, Bihar vm.: Gy. 1: 628; 1275: *Kuesd*, Borsod vm.: Gy. 1: 783; +1283: *Kuesd*, Bihar vm.: Gy. 1: 638; 1303: *Kuesd*, Bars vm.: Gy. 1: 489; 1295: *Kuesheg*, Hont vm.: FNESz.; 1298: *Kuesrew*, Borsod vm.: Gy. 1: 760; 1298/390: *Kuesberc*, Borsod vm.: Gy. 1: 785; 1307: *Kueskuth*, Zala vm.: Anjou-Oklt. 2: 87/187, 88/190; 1341—2: *Kueskal*, Veszprém vm.: Cs. 3: 66) és a *kövecses* (1337: *Kuechusholm*, Gömör vm.: Gy. 2: 551; 1343>351: *Kueches*, Gömör vm.: Gy. 2: 518) melléknevek, a birtokos személyjeles *töve* (+?1061/272/376: *Sartue*, Fejér vm.: Gy. 2: 323, 419; [1067]/267: *Sartoe*, Borsod vm.: Gy. 1: 736, 807; 1075/+124/+217: *Ertue*, Csongrád vm.: Gy. 1: 893; 1086: *Veieztue*, Győr vm.: Gy. 2: 574, 579; +1181/326/363: *Karantui*, Baranya vm.: Gy. 1: 385; 1237—40: *Kenesatue*, Bodrog vm.: Gy. 1: 721; +1256: *Harangadhue*, Csanád vm.: Gy. 1: 835, 858, 864) és *köve* ([1240]: *Bathakue*, Borsod vm., Gy. 1: 810; 1245/264: *Danuskué*, Gömör vm.: Gy. 2: 461, 548), valamint a helynévképzős *Köved* (1249: *Kved*, Esztergom vm.: Gy. 2: 208, 303; 1307: *Kyskued*, Esztergom vm.: Gy. 2: 306) származékokat. A *kő* (fgr. **kiþe-*), a *lő* (fgr. **leþe-*) és a *tövik* (fgr. **tek3-* ~ **tey3-*) igéből származó *tövis* biztosan, a *tő* (fgr. **tiþe* ~ **tiþe-*) pedig nagy valószínűséggel illabiális tőhangzót tartalmazott elsődlegesen, a *fővény* ismeretlen eredete miatt az első szótagi magánhangzójának eredeti minősége sem ítéhető meg. (Az etimológiákhoz l. TESz., EWUng.)

Mindezek alapján az intervokalikus helyzetű *v* (β) kapcsán a következő szabályszerűséget fogalmazhatjuk meg. Ahol a β a szóalakban jelen van, ott a *tőnek* az eredeti illabiális (és többnyire középső nyelvállású) magánhangzója megmaradt, ahol viszont a β a szóalakban nincs meg (kiesett), ott az első szótagi magánhangzó (többnyire tőhangzó) záródott és egyúttal labializálódott, a lehető legtávolabb jutva ezáltal a következő magánhangzótól. Később ez az elkülönülés megszűnt, és a *keves* ~ *kües* alakváltozatok — szabályos hangváltozások eredményeként — kiegyenlítődtek a *köves* formában: az előbbi fonológiai struktúra az ómagyar korban igen intenzíven zajló labializációs tendenciának (*kēves* > *kōves*), az utóbbi pedig a hiátus *v*-vel való kitöltődésének (*kūes* > *kōves*) esett áldozatul. Kivéve néhány esetet, amikor a hiátus a két érintkező magánhangzó összeolvadásával szűnt meg a helynevekben is. Így született meg például a mai *Fény*, *Főnyed*, *Jászfényszaru* a *fővény* lexéma egykori hiátusos *fūeny* (1289: *Fuen*, Torontál vm.: Cs. 2: 37, 1261: *Fwenyed*, Somogy vm.: Cs. 2: 605, 1277/282: *Fuenzorm*, Bihar vm.: Gy. 1: 617) alakjából. Ugyanílyenek még a veláris hangrendű lexémák köréből: *Felsőcsáj* (régén: 1337/349/382: *Chauay Superior* < *Chawoy* szn.: FNESz.), *Gór* (1279/328/XVI.: *Guor* < szl. *Govor* ~ *Hovor* szn.: FNESz.), *Jád* (1311/314: *Jaad*: Gy. 1: 561 < **Javad* szn.: FNESz.), *Lócs* (1239: *Louch* < szl. *Loveč* hn.: FNESz.) stb.

A helynevek lexémáiban olykor évszázadokon át megmarad a hiátus: még a XIV. század közepén is találunk mind a palatális, mind a veláris hangrendű adatok között hiátusos formát őrzőket, a hiátust alkotó magánhangzók azonban minden esetben különneűek: többségükben *üe* (1343/351: *Kueches*, Gömör vm.: Gy. 2: 518) és *uo* (1171: *Luos*, Veszprém vm.: FNESz.) vagy ritkábban *oa* (1320: *Roazliuk*, Abauj vm.: Gy. 1: 83). Egyet kell értenünk BENKŐ LORÁNDdal abban, hogy a hangrés kitöltésének kényszere az ómagyar korban nem egyforma az egyes hiátust alkotó magánhangzók között, s a hiátustöltő mássalhangzó beépülése lényegében a hiátus erősségének a függvénye (vö. ÁrpSzöv. 147).

Az intervokalikus helyzetben felbukkanó inetimologikus mássalhangzókról és az ugyanilyen pozícióban alkalmilag kieső, etimologikusan elsődleges hangokról *ö s z z s z e f o g l a l ó n* a következő észrevételeket tehetjük. Nemigen figyelhető meg helynevekben sem szabály arra vonatkozóan, hogy mikor melyik hiátustöltő hang jelenik meg a két vokális közötti hangúr megszüntetésére. Valamiféle törvényszerűséget inkább

abban láthatunk, hogy egyik vagy másik hang kiesése melyik másik hiátustöltőt vonzza erősebben: míg a h (χ) $\sim j$ váltakozása természetesnek és gyakorinak mutatkozik e tekintetben, $j \sim v$ (β) cseréjére alig-alig találunk példát. A v (β) esetében inkább az a jellegzetes, hogy a bilabiális zöngés spiráns (β) intervokalikus helyzetű kiesése nyomán előállt hiátust — amennyiben nem pusztán helyesírási sajátság rejtőzik a betűhív alakok mögött — idővel a dentilabiális v bekerülése szüntette meg. A hiátusos helyzet, illetve a hiátustöltők kapcsán láhattuk továbbá azt is, hogy ugyanaz a fonetikai helyzet két egymással ellentétes hangtani folyamatnak is kedvez. Ez a magyar hangtörténetet szemlélve egyáltalán nem meglepő, hiszen a legtöbb hangváltozásnak kialakul az ellentétes irányú megfelelője is, csupán a két folyamat arányaiban mutatkoznak eltérések. Egyfajta reciprok hangfejlődés lehet tehát az is, amit az intervokalikus helyzetben álló h (χ), j , v (β) más-salhangzók mozgékonyasága (kiesése és bekerülése) jelez. Az is megfigyelhető végül, hogy a jellegzetes hiátustöltő hangoknak a szavakba, nevekbe való bekerülése jóval ritkább, mint a kiesésük onnan. Az előző folyamat nyomán létrejövő hangalak ugyanakkor rendre állandósul, míg a kiesés eredményeként megszülető csupán időleges marad. Ez a kettősség jórészt azzal magyarázható, hogy a változás eredményezte hangalak stabilitása igen nagy mértékben függvénye a hangkörnyezetnek. Minthogy ugyanilyen konklúziókat hoz az l inetimologikus betoldódásának és kiesésének a problematikája is, e kérdésre az ezt tárgyaló részben kívánok részletesebben visszatérni.

(Folytatjuk.)

TÓTH VALÉRIA

Inetymological consonants in early Hungarian place names

Inetymological sounds are surplus vowels or consonants that are added to the etymon, or the original sound structure of a word, in the course of its historical development. Their occurrence in Hungarian common words has been discussed in two monographs by István Nyirkos, but their role in proper names has not been studied so far in a comprehensive manner. This paper investigates the appearance of inetymological consonants mainly in the place name material of 11—14th-century documents. — The most frequent cases, as with common words, involve hiatus resolution. Sequences of two adjacent vowels are often broken up by j , v , or h . In consonantal environments, it is l , n , and p that are most often inserted, but r , g ($\sim k$), d ($\sim t$), m , h , j , v also occur. The paper deals with the phonetic contexts of inetymological consonants in detail, it tries to reveal the phonetic reasons, as well as some extraphonetic ones, for these sound changes.

VALÉRIA TÓTH

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Három szótagos hangzóságsegregre épülő sorok és sorkapcsolatok

1. Verstanának a hangsúlyos verselés kérdéseit áttekintő fejezetében HEGEDŰS GÉZA kiter többek között a „három szótagszámú” ütemekre is. Megállapítja, hogy használatuk „abból a törekvésből származott, hogy a verselés távolodjék el a megszokott magyaros formáktól”. Faludi Ferenc „Forgandó szerencsé”-jére utalva folytatólag kifejti: „Akármennyire hangsúlyos ez a verselés, hatásában egy kissé már az időmértékes költészetre emlékeztet. Közelebbi rokona a német hangsúlyos daktilusnak, mint egy magyaros hangsúlyos ütemnek. Itt már-már ütem helyett *hangsúlyos*

verslábrol kellene beszélnünk.” A továbbiakban hozzáfűzi: „megtörténhetett volna talán az is, hogy a nyugat-európai versek tolmácsolása és a modern mondanivaló költői kifejezése Faludi Ferenc verselési elvei alapján folytatódik ..., ha nem sokkal később, még ugyancsak a XVIII. század folyamán időmértékes alapon nem bontakozik ki a magyar költészetben a nyugat-európai verselés. Ez azután kuriózumáá sekélyesítette Faludi úttörő munkáját” (HEGEDÜS GÉZA, A költői mesteriség. Bevezetés a magyar verstanba. Trezor Kiadó, Bp., 1992. [Alapkiadása: 1959.] 90—1).

A fenti fejtegetésből legkevesebb négy következtetés vonható le. Először: hogy a „hármasszótagos számú” ütemek használata egy közbeeső verstörténeti korszakhoz kapcsolódik. Másodsor: hogy a „hármasszótagos számú” ütemekre épülő verselés — a szimultán verselési mód kötöttségeit idézően — a „megszokottnál” szabályozottabb. Harmadsor: hogy a „hármasszótagos számú” ütemekre épülő, a „megszokottnál” szabályozottabb verselés átmeneti jellegű. Negyedsor: hogy a „hármasszótagos számú” ütemekre épülő verselés a „megszokottnál” ritkább.

A négy következtetés közül a leginkább érvényesnek a negyedik, a legkevésbé érvényesnek az első tűnik. A három szótagos hangzasegységre épülő versek a négy szótagos hangzasegységre épülőknél valóban ritkábbak. Használatuk azonban nem — vagy legalábbis nem feltétlenül — köthető meghatározott verstörténeti korszakhoz. Sokkal nagyobb valószínűséggel állítható, hogy a három szótagos hangzasegységre történő alapozás máig meglévő lehetősége a kötött versformák kialakulásának kezdeteitől adott. A gyakorisági vizsgálatok jelentőségét semmiképp sem tagadva, magam ezúttal mégis inkább a megvalósulás módozatainak, a három szótagos hangzasegységre építés változatainak valamiféle — nyilván korántsem hiánytalan — áttekintésére vállalkozom.

2. A változatok mindegyikében felismerhetők a szimultaneitás lehetőségét idéző kötöttségek. Az azonban már értelmezés kérdése, hogy a megvalósulások közül melyiket tekintjük ténylegesen szimultánnak. SZERDAHELYI ISTVÁN meghatározása szerint: „*Szimultán* verseknek azokat a verses szövegeket nevezünk, amelyeknek ritmusai egyszerre több versrendszerhez tartozó ritmuselveknek is megfeleltethetők”. Elvileg — fűzi hozzá a szerző — ezeket a szövegeket „három (az időmértékes vagy moraszámláló, a szótaghanglejtéses és valamilyen hangsúlyos) versrendszer lejtése” egyszerre jellemezheti. A megengedő felsorolásban benne rejlik már a fejtegetés folytatásának megszorító volta is. „Elméleti megfontolásokra támaszkodva — jegyzi meg SZERDAHELYI — bizonyosnak látszik, hogy háromnál több versrendszer ritmusai egyazon szöveget nem jellemezhetnek. A szimultán forma ugyanis csak akkor jöhet létre, ha a versrendszerek prozódiai alapja is eltér... Nem jelentkezhet ... szimultaneitás a hangsúlyos versrendszerek között... Ugyanígy nem lehet szimultán ritmust kialakítani az időmértékes vers és a moraszámláló vers ritmuselvének együttes alkalmazásáért” (SZERDAHELYI ISTVÁN, Verstan mindenkinek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994. 179).

3. A szakíró idézett észrevételeit feltételeesen elfogadva, az alábbiakban az ütemhangsúlyos kötöttségekkel egyidejűleg hangsúlyváltó kötöttségeket is érvényesítő verset nem tekintem szimultánnak, csak a szokásosnál szabályozottabbnak. A későbbiekben ez az eljárás teszi lehetővé a kétszeresen és négyszeresen szimultán vers fogalmának a bevezetését és elhatárolását a „csupán” kétféle — az ütemhangsúlyos és az időmértékes — ritmus szabályait érvényesítő szimultán vers fogalmától.

A fentiekből következően a három szótagos hangzasegységre épülő sor- és sorkapcsolat-változatok három csoportba vonhatók.

A) A hangsúlyváltás szabályait is érvényesítő ütemhangsúlyos sorok és sorkapcsolatok:

1. 3/2 (két ütemű ötös hangsúlyváltó adoniszi színezettel):

*Hopp, ide, tisztán,
Szép palútt deszkán.
Nem lesznek többé
Nyoszoló-leány (...)*
(Népdal)

2. 3//3 (felező hatos hangsúlyváltó daktilusi színezettel):

*Virág a vázában
szerelem lázában
pirosan pirosló
örömök házában (...)*

(Fábri Péter: Virágvázavágy)

3. 3//3 — 3 (felező hatos és három szótagos sor kapcsolata hangsúlyváltó daktilusi színezettel):

*Emeld föl fejedet,
büszke nép!
Viselted a világ
szégyenét (...)*

(Juhász Ferenc: Himnusz-töredék)

A kétsoros periódus álarcos harmadoló kilencesként is értelmezhető.

4. 3//3//3 (harmadoló kilences hangsúlyváltó daktilusi színezettel):

*Érik a ropogós cseresznye,
Viszek a babámnak belőle (...)*

(Népdal)

5. 3//3//3 — 3//3//2 (harmadoló kilences és három ütemű nyolcas kapcsolata hangsúlyváltó daktilusi színezettel):

*Hajnaltban állnak már vitézül,
szökik az égről a felhő,
haragos fejükön vigyázva
szallagot ingat a szellő.*

(Nagy László: Májusfák)

A kétsoros periódus álarcos hangsúlyváltó holodaktilikus hexameter színezetű.

6. 3//2//3//2 (felező tízes, felsoronként hangsúlyváltó adoniszai színezettel):

*Hallod-e, ifjú, jöjj te egy szómra,
Nem mondok gonoszt, sőt intlek jóra,
Nem sokat térszen egy fertályóra,
Nem sokat térszen egy fertályóra.*

(Szerelmi ének a XVII. századból)

7. 3//3//3//1 (Faludi tízese néven számon tartott, négy ütemű tízes hangsúlyváltó daktilusi színezettel):

*Fortuna szekerén okossan ül,
Ugy forgasd tengelét, hogy ki ne dülj (...)*

(Faludi Ferenc: Forgandó szerencse)

8. 3//2//3//2 — 3//3//3//1 (felező tízesnek és Faludi tízesének a kapcsolata az első két felsorban hangsúlyváltó adoniszai, a kapcsolódó sorban hangsúlyváltó daktilusi színezettel):

*Héja a sármányt öli az égen,
levegő-örvényben forog a toll (...)*

(Nagy László: A héja és a sármány)

9. 3 — 3 — 3 — 3 (három szótagos sorok hangsúlyváltó daktilusi színezettel):

*Lenge lány,
aki sző,
holdvilág
mosolya:
ezt mondja
a neved:*

Ilona,

Ilona.

(Kosztolányi Dezső: Ilona)

A sorok párosával álarcos felező hatosnak, négyesével álarcos negyedelő tizenkettesnek is tekinthetők.

10. 3//3 — 3//3 (két felező hatos kapcsolata hangsúlyváltó daktilusi színezettel):

Reszket a bokor, mert

Madárka szállott rá.

Reszket a lelkem, mert

Eszembe jutottál (...)

(Petőfi Sándor: Reszket a bokor, mert...)

A sorok párosával álarcos negyedelő tizenkettesnek is tekinthetők.

11. 3//3//3//3 (negyedelő tizenkettes hangsúlyváltó daktilusi színezettel):

végtelen vonalak hatalmas árama

gomolygó benti éj örvénylő irama (...)

(Weöres Sándor: Csillagzene)

12. 3//3//3//3//3//2 (hat ütemű tizenhetes hangsúlyváltó daktilusi színezettel):

Haragos Istenem mindenütt megtalál engem a Földön,

magyarnak születtem, pecsétje arcomon, mindenütt meglát (...)

(Fábi Péter: Dűnnyögő szózat — magyar hexametek)

A költemény sorai hangsúlyváltó holodaktilikus hexameter színezetűek. A vers címének tanúsága szerint a költő maga kifejezetten hangsúlyváltó ritmusúnak szánta e sorokat.

B) Trimetrikus, kétszeresen szimultán (a kétféle hangsúlyos ritmust az időmértékessel külön-külön társító) sorok:

1. 3

— u —

xxx

Alkohol

felkohol.

(Szilágyi Domokos: Alkohol)

A sor egyidejűleg három szótagú ütemhangsúlyos, egy krétikusból álló időmértékes és egyetlen daktilust mintázó hangsúlyváltó.

2. 3//2

xx / u — / —

xxx // xx

Ó, hogy nem úntat

A régi kútat

Elnézni csendbe...

(Tóth Árpád: A kút)

A sor egyidejűleg 3//2 tagolású ütemhangsúlyos, harmadfeles jambusi és hangsúlyváltó adonisz.

3. 3 // 3

— — — // — — —

xxx // xxx

Éj-mélyből fölzendő

— csing-ling-ling — száncsengő.

Száncsengő — csing-ling-ling —

tél csendjén halkán ring.

(Weöres Sándor: Szán megy el az ablakod alatt)

A sor egyidejűleg ütemhangsúlyos felező hatos, két molosszust társító időmértékes és daktilust kettőző hangsúlyváltó.

4. 3//2//3//2

xx / xx / xx / xx / u —

xxx // xx // xxx // xx

*Lovamra patkót senki nem veret,
Be szerencse, hogy senki sem szeret:
Kocogok, lógok követlen uton
S hogy merre megyek, nem nagyon tudom.*

(Ady Endre: A ló kérdez)

A sor egyidejűleg ütemhangsúlyos négy ütemű felező tízes, jambusi ötös és két adoneust társító hangsúlyváltó.

5. 3//3//3//3

— — — u u — // — u u — u —

xxx // xxx // xxx // xxx

*Angyalföld, Pasarét: városom arcai!
Itt lenn: zaj, zizegő; s csöndek a dombokon.*

(Fábri Péter: Városnéző)

A sor egyidejűleg ütemhangsúlyos negyedelő tizenkettes, klasszikus időmértékes kis aszklepiadeszi és négy daktilust sorjáztató hangsúlyváltó.

C) Quadrimetrikus, négyszeresen szimultán (a kétféle hangsúlyos ritmust az időmértékessel is, a moraszámlálóval is külön-külön társító) sorok:

1. 3//2

— u u // — —

xxx // xx

4m // 4m

*Csordul a hőség,
játszik az élet,
mintha a nyár még
emberi volna;*

*telnek a percek
s állnak az órák,
mintha a zsombék
kardala szólna (...)*

(Fábri Péter: Divertimento)

A sor egyidejűleg ütemhangsúlyos ötös, időmértékes és hangsúlyváltó adoniszai, valamint gavnarritta típusú moraszámláló.

2. 3//3

u u — // — u u

xxx // xxx

4m // 4m

*Kicsi őz, fuss ide,
a gyepe itt szép üde,
takaró vállamon,
a felét rád adom.*

(Weöres Sándor: Magyar etűdök, 12.)

A sor egyidejűleg ütemhangsúlyos felező hatos, anapesztust és daktilust társító időmértékes, két daktilust társító hangsúlyváltó, valamint két ütemű moraszámláló.

3. 3//3//3

u u — // u u — // u u —

xxx // xxx // xxx

4m // 4m // 4m

Jegenyék sora áll feszesen.

Csupa vers a világ s szerelem.

Belehal, ki remél ideleln.

(Fábri Péter: Picik)

A sor egyidejűleg ütemhangsúlyos harmadoló kilences, három anapestust társító időmértékes, három daktilust sorjáztató hangsúlyváltó, valamint három ütemű moraszámláló.

4. Abban az esetben, ha a prozódiai alap egyező voltát nem fogadjuk el a szimultaneitás érvényesülését gátló, sőt kizáró körülménynek, az A) csoport verseit szimultánnak, a B) csoport verseit háromszorosan, a C) csoport verseit pedig hatszorosan szimultánnak minősíthetjük.

Eme értelmezés szerint Weöres Sándor „Kicsi őz, fuss ide...” kezdetű költeményének quadrimetrikus sorai például a következő társításban minősülnek hatszorosan szimultánnak:

1. 3//3: u u — // — u u

2. 3//3: xxx // xxx

3. 3//3: 4m // 4m

4. u u — // — u u: xxx // xxx

5. u u — // — u u: 4m // 4m

6. xxx // xxx: 4m // 4m.

5. A szimultaneitás fogalmának a kiterjesztése legrégebbi fennmaradt — a korábbiakban többektől több szempontból vizsgált (vö. pl. TNyt.) — szövegelemünk, a Halotti Beszéd ritmikai sajátosságainak új összefüggésekre fényt derítő megközelítését is lehetővé teszi. A huszonhat sor terjedelmű HB. kitüntetett helyein, a szövegélen, valamint a negatív aranymetszés szintjén, a tizenegyedik sorban, két ütemhangsúlyos ritmusú mondat olvasható.

A nyitó mondatban egy 3//3//3//3 képletű, negyedelő tizenkettes és egy 3//3//2 képletű, három ütemű nyolcas önrímmel szorosabbra vont kapcsolatát ismerhetjük fel: *Látjátok feleim szümtükkel. mik vogymuk: / isa por és homou vogymuk.* A Pray-kódeben lapszélitől lapszélíg terjedő másik mondatban a három szótagos ütemek sorát szintén két szótagos ütem zárja: *Nüm heon mugának, gye mend ű fojánék halálut evék.* A második és a negyedik ütem összecsendítésével (3//3a//3//3a//3//2) a sor azt a benyomást kelti, mintha a majdani Balassi-strófát alkotó sorok/periódusok két szótaggal rövidebb ritmikai előzménye volna.

A fenti fejtegetések értelmében azonban a HB. idézett két mondata nemcsak ütemhangsúlyos, hanem egyidejűleg hangsúlyváltó ritmusúnak is felfogható. Az elsőként idézett mondat ütemhangsúlyos periódusát egybevonva, a sor hangsúlyváltó képlete egy lábbal hosszabbnak bizonyul a második mondat hangsúlyváltó képleténél:

xxx // xxx // xxx // xxxa // xxx // xxx // xxa

xxx // xxxa // xxx // xxxa // xxx // xx.

A két sort külön-külön, de egymás viszonylatában is szemügyre véve könnyen megállapítható, hogy mindkettő hangsúlyváltó holodaktilikus hexameter, azzal a különbséggel, hogy míg a második „szabályos”, addig az első a meglehetősen ritka heptapodiák közé sorolható.

„Mely nagy volt Róma: az ő romlása jelenti” — ezt az 1521-ben lejegyzett Lucanus-sort tartottuk sokáig az első magyar hexameternek. A HB. ritmusának vizsgálata alapján a magyar hexameter kialakulásának kezdeteit most több mint három évszázaddal korábbra tehetjük.

Ekvivalencia és ellentét a retorikai kérdésben

Látszólag két, egymással össze nem egyeztethető, egymást kizáró fogalom szerepel a címben. Hiszen a jelentésemélet szerint az ekvivalencia szavak/mondatok szemantikai/logikai egyenértékűsége, adott szituációban egymással fölcserélhetősége, az ellentét pedig szemantikai/logikai szembenállás. Viszont az általam vizsgált nyelvi-stiláris-retorikai jelenségben, a retorikai kérdésben ez a kettő: ekvivalencia és ellentét együtt és egyszerre van jelen.

Retorikai kérdésnek (interrogatio), azaz „alakzatként konvencionális hatáskeltő eszköznek [...] a kérdő mondatként megfogalmazott (konvencionalizálódó nyelvi jelzésekkel is megerősített) »állítást«, »felszólítást« és »értékelést« tekintjük” KOCSÁNY PIROSKA szerint (A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., Az alakzatok világa. 2. A retorikai kérdés a nyelvhasználatban. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001. 8). Ez a meghatározás már előlegezi mondandóm egyik fontos gondolatát: mivel a retorikai kérdés grammatikai formája és funkciója ellentmond egymásnak, a kérdő alakú mondat nem a kérdezéssel, hanem más funkcióval lesz egyenértékű, mint például a következő mondatpárokban: *Tehetek én róla?* 'Én nem tehetek róla.'; *Nem szégyelled magad?* 'Szégyelld magad!'; *Hát nem gyönyörű?* 'Gyönyörű!'. Valóban szemantikailag ekvivalens a retorikai kérdés és a neki megfeleltethető implicit jelentés verbalizált alakja, mert a referenciális ekvivalenciájuk miatt (erről l. pl. KLAUDY KINGA, Fordítás. Bp., Scholastica, 1997. 1: 101) azonos a közléshelyzeti szinonimitásuk: *Ez nekik művészet?* 'Ez nem művészet'.

A retorikai kérdés és a benne implikálódó jelentésnek megfeleltethető állítás, felszólítás, óhajtás közötti, szemantikai megfordíthatóság on alapuló korreláció a következő ekvivalenciamodellbe foglalható bele:

Kiegészítendő állító kérdés	= Nyomatékos tagadás	<i>Mit bánja ő?</i> 'Ő nem bánja.'
Kiegészítendő állító kérdés	= Nyomatékos tiltás	<i>Mit izgulsz?</i> 'Ne izgulj!'
Kiegészítendő állító kérdés	= Nyomatékos állító felkiáltás	<i>Hogyan is tehetted?</i> 'Nem lett volna szabad megtenned!'
Kiegészítendő állító kérdés	= Tagadó óhajtás	<i>Ó, miért kell korán hazamenni?</i> 'Bárcsak ne kellene korán hazamenni!'
Kiegészítendő tagadó kérdés	= Nyomatékos tiltás	<i>Mit nem gondolsz?</i> 'Ne gondoldj ilyet!'
Kiegészítendő tagadó kérdés	= Nyomatékos állítás	<i>Ki ne tudná?</i> 'Mindenki tudja.'
Kiegészítendő tagadó kérdés	= Nyomatékos állító felkiáltás	<i>Mit nem adnék érte?</i> 'Sokat adnék érte!'
Kiegészítendő tagadó kérdés	= Állító óhajtás	<i>Miért nincs most se jó idő?</i> 'Bárcsak most is jó idő lenne!'
Kiegészítendő tagadó kérdés	= Állító felszólítás	<i>Miért nem jösztek már el?</i> 'Gyertek már el!'
Eldöntendő állító kérdés	= Nyomatékos állítás	<i>Ugye hogy igazam volt?</i> 'Igazam volt.'
Eldöntendő állító kérdés	= Nyomatékos tiltás	<i>Még ő beszél?</i> 'Ő ne beszéljen!'
Eldöntendő állító kérdés	= Nyomatékos tagadás	<i>Ez neked szép?</i> 'Ez nem szép.'
Eldöntendő tagadó kérdés	= Nyomatékos állítás	<i>Hát nem gyönyörű?</i> 'Gyönyörű.'
Eldöntendő tagadó kérdés	= Nyomatékos tagadás	<i>Csak nem mégy oda?</i> 'Nem mehetsz oda.'
Eldöntendő tagadó kérdés	= Állító felszólítás	<i>Nem jönnél el te is?</i> 'Gyere el te is!'

A megfordíthatóság egyenértékűséget feltételez, hiszen ahogy KIEFER állítja: „A szinonim kijelentések egymást implikálják, tehát logikailag ekvivalensek” (Jelentésemélet. Bp., 2000. 26), azaz logikai ekvivalencia is fennáll a retorikai kérdés és a benne implikálódó jelentés között: *Az talán nem káros?* 'Az is káros.', noha a retorikai kérdés formájának és a vele ekvivalens jelentésű mondatnak/nyilatkozatnak sokszor a logikai minősége is más. Természetesen, az ellentétes logikai minőségbe átcsapás nem nyelvileg kifejtetten, csak a tudatban megy végbe:

ÁLLÍTÓ KÉRDŐ FORMA = tagadó értelmű kijelentés TAGADÓ KÉRDŐ FORMA = állító értelmű felszólítás

Honnan tudnám? ['Nem tudhatom.']

Nem mégy innen? ['Menj innen!']

Az állítás és a tagadás olyan antonim párt alkot, amely mindig bináris oppozícióban fejez ki kontrarius ellentétet. Mivel azonban az állító és a tagadó mondat jelentése egymást teljesen kizárja, ezért ezek inkompatibilitásuk miatt ugyanakkor ellentmondást is képeznek. Bár joggal hisszük az állító és tagadó mondatokat egymást kizárónak, a retorikai kérdés esetében mégis az állító forma és a kontrarius tartalom (vagy a tagadó forma és a vele kontrarius jelentés) között egyenértékűségi viszony áll fenn. A retorikai kérdésnek szabályszerű sajátossága sok esetben az állító (vagy fordítva: a tagadó) forma és a vele ellentétes logikai minőség közötti megfelelés (RÁCZ ENDRE, A mondat fajtái: MMNy. 1968. 222), hiszen a tagadó értelmű az állító formájú, az állító értelmű viszont tagadó formájú (KÁROLY SÁNDOR, A mondatfajták. In: TOMPA JÓZSEF szerk., A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. Bp., 1962. 2: 23—55; J. SOLTÉSZ KATALIN, Babits Mihály költői nyelve. Bp., 1965. 197; RÁCZ 1968. 222; PÉTER MIHÁLY, A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai. Bp., 1991. 155; KOCSÁNY PIROSKA, A retorikus kérdés. In: PÉNTEK JÁNOS szerk., Szöveg és stílus. Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 1997. 256). Az ezekben a korrelációkban fellelhető oppozíciók természetesen nem kizárólag a retorikai kérdésre jellemzők, hanem hozzátartoznak a felelés formáihoz. BERRÁR szokásos módként veszi fel az igenlés mellett az állító kérdésre a tagadó feleletet, tagadó kérdésre az igenlőt (Magyar történeti mondat. Bp., 1957. 140). Hozzátehetjük ehhez azt, hogy míg a (BERRÁR által jellemzett) valódi kérdések esetében a kérdés — válasz ellentétes logikai minősége csak mint eshetőség jön számításba, addig a retorikai kérdésekben törvényszerűnek látszik az ellentétes logikai minőségbe való átcsapás (RÁCZ ENDRE, Az egyszerű mondat vizsgálata I. rész. In: DEME LÁSZLÓ — KÖVES BÉLA szerk., Magyar nyelvhelyesség. Bp., 1961. 236; KÁROLY i. m. 44; PÉTER MIHÁLY i. m. 155; KOCSÁNY i. m. 1997. 256).

A használatban különben a leggyakoribb a nyomatékos tagadást bennfoglaló állító alakú retorikai kérdés: *Ki hiszi ezt el?* 'Senki sem hiszi el.' Ilyenkor a negatio tagadó szó nélküli retorikai kérdéssel ekvivalens: *Hát van magának szíve?* 'Magának nincs szíve'.

Sűrűn előforduló átváltási lehetőség még a nyomatékos állítással vagy felszólítással egyenértékű tagadó formájú retorikai kérdés is: *Hát nem megmondtam?* 'Megmondtam'. Ilyenkor az állítás értékű retorikai kérdésben tagadó elem szerepel (tagadószó, tagadó névmás vagy tagadó határozószó, tagadó ige): *Nem takarodsz?* 'Takarodj!'.

Az eddigi példák azt mutatták, hogy az ekvivalens mondatpárok egyben a n t o n i m o k is, hiszen állítás és tagadás képez kontrasztot, de úgy, hogy az egyik helyettesíthető az ellentétes előjelű formájával anélkül, hogy a mondat értelme és igazságértéke megváltoznék: *Hát normálisak ezek?* 'Hát ezek nem normálisak'.

A retorikai kérdés formája által sugallt és a latens jelentésének egyenértékűsége mindig m o n d a t f a j t a - v á l t á s o n alapszik. Tehát a retorikai kérdés és az implikált jelentését megfogalmazó mondat mindig más mondatfajta-ba tartozva m o n d a t f a j t á k e l l e n t é t é t rejti magában:

Kérdő mondat: <i>Nekem akarod ezt bebeszélni?</i>	Felszólító mondat: 'Nekem ezt ne beszéld be!'
Kérdő mondat: <i>Hol van igazság ezen a földön?</i>	Kijelentő mondat: 'Nincs igazság ezen a földön.'
Kérdő mondat: <i>Ez nekik költészet?</i>	Felkiáltó mondat: 'Ez nem költészet!'
Kérdő mondat: <i>Ó, miért nem érthette meg?</i>	Óhajtó mondat: 'Bárcsak megérthette volna!'

A mondatfajta-változás: azaz explicit helyett az implicit mondatfajtaként értelmezés nem jár együtt m o d a l i t á s v á l t á s s a l. Mivel a retorikai kérdés soha nem valódi kérdés, formája és funkciója között nincs összhang, de éppen emiatt minősül kérdésalakzatnak. Tehát bár formájából

ítelve a retorikai kérdéssel látszólag kérdést tesznek fel, szerepe nem felvilágosítás kérése, hanem ismeretközlés, ezért lehet a) cselekvésre készítő felszólítás a modális alapértéke: *Már menni akartok?* 'Ne menjetek még!'; b) kívánságot rejtő óhajtás a modális alapértéke: *Miért nem lehet mindig jó idő?* 'Bárcsak mindig jó idő lenne!'; c) érzelmeknek hangot adó felkiáltás a modális alapértéke: *Az talán különb?* 'Az se különb!'; de egyes esetekben modális alapérték nélküli tényközlő szerepű megállapításnak minősül: *Talán én menjek el helyetted?* 'Én nem megyek el helyetted'. J. SOLTÉSZ is olyan állító alakú kérdéseket adhat Babits nyelvében, amelyek „állítás, kijelentés nyomatékos, érzelmileg színezett kifejezésére szolgálnak” (i. m. 194). Ilyen például Babits „Miért lázadsz” című verséből: *Lesed a holdat? És remegsz, hogy mit hoz a Holnap?* Illetve ebbe a fajtába tartoznak a *tudod?, látod?, érzed?, emlékszel?* közbeékelésszerű formái és az *ugye* vagy *úgy-e* mondatszót és határozószót tartalmazó kérdések.

Erős a felszólító mozzanat a retorikai kérdésekben LADÁNYI PÉTER meglátása szerint, „ugyanis a kérdező, aki tudja a választ, a kérdezettől nem információ végett, hanem valamilyen más céllal akarja a választ megtudni: válaszadásra szólítja fel. Így nemcsak szemantikusan, hanem rendszerint pragmatikusan is egyenértékűek a cicerói-retorikai kérdés és a felkiáltás ilyen formái: »Ugy-e, milyen szép!«, — »Ó, milyen szép!«, »Meddig tűritek még...?« — »Ne tűrjétek tovább...!«” (A kérdő mondatok logikai analíziséhez. (Egy interrogatív logika vázlata): NyK. 64. 1962: 195—6).

A retorikai kérdésnek és az implikált jelentésének megfelelően nyilatkozat p r a g m a t i k u s a n e g y e n é r t é k ű. De míg pragmatikailag a beszélő szándéka szerint a retorikai kérdések közvetett illokúciós beszédaktusok, és ezért felszólításként, parancsként, felkiáltásként, óhajtásként értelmezhetők, addig az interrogatívval egyenértékű jelentést megfogalmazó mondatok direkt beszédaktusokat fejeznek ki.

De a retorikai kérdés formája és implikált jelentésének verbalizált alakja alapvetően két sajtásban tér el: egyrészt intonációban, másrészt az emocionalitás fokában és az utóbbi vonzataként a stílusrétegben, illetve a szövegtípusban való felhasználhatóságban. Vagyis a retorikai kérdés nemcsak a valódi kérdő mondatoknak, hanem minden más mondatfajtának a hanglejtésétől is elüt az é r z e l e m k i f e j e z é s miatt. Expresszivitása éppen a formának és a funkciónak a kettős elentetéséből és ugyanakkor egyenértékűségéből fakad: kérdés — nem-kérdés, állítás — tagadás. Az emocionális közlésmód a legellentétebb hangvételű kifejezésmóddhoz nyújt lehetőséget: lehet durva (*Még hogy én? Mit bánom én?*), illetve ünnepléses, különösen a versekben (*De lehet-e repülni annak, / Ki teste rabszolgája lett, / Kinek már mindenekfelett / Csak „hő”-i és „kiló”-i vannak, / S ki csak csomó rút vegyi bomlás?* Tóth Árpád: A Palace-ban...).

Tehát bár a mondat/nyilatkozat denotatív jelentéselmei megegyeznek, ám épp a konnotatív-affektív összevetődik következtében teljes szinonimitásról nem beszélhetünk, mivel az explicit és a mögötte megbújó virtuális mondat/nyilatkozat más és más érzelmi asszociációkat kelt, és így az esetek jó részében tartalmi ekvivalenciájuk ellenére sem helyettesíthetők egymással. Noha szemantikailag, pragmatikailag, logikailag ekvivalensek, csakhogy stílusérték-különbség van közöttük, stílárís változatokat hoznak létre az eltérő nyelvi megformáltsággal (*Tudod, kivel játssz? Velem ne szórakozz! Velem nem szórakozhatsz.*). Helyettesíthetőségüket éppen eltérő stílusminősítésük, illetve különböző stílusrétegbe illésük korlátozza, szabja meg.

Nyelvünk rugalmasságának jele az, hogy különböző szinonim nyelvi formákban ugyanaz az implikáció bújik meg, állító és tagadó alakú, kijelentő és feltételes módú ígét tartalmazó retorikai kérdés állító felszólítást egyformán magában foglalhat: *Abbahagyod végre? Nem hagyod végre abba? Abbahagynád végre? Nem hagynád végre abba?* 'Hagyd abba!'. Bár láthatóan több retorikai kérdés is egyenértékű a referenciális ekvivalencia miatt, mégis az egyes formák az érzelmmel telített közlésmódot többnyire két emocionális szélső pont felé tolják el: a durvább, illetve az udvarias kéréshangnem irányába: a kijelentő módú ígés formák támadók, a feltételes módúak felszólításnyihítók. Noha a logikai minőség átcsapása — mint a példa is mutatja — inkább csak árnya-

latnyi jelentéskülönbségeket teremt, stílusosan mégsem egyenértékűek ezek a formák, mert az állítók a pozitív, a tagadók pedig inkább a negatív reakciót valószínűsítik.

A retorikai kérdés és a nyelvilag is megfogalmazható implikált jelentése retorikai hatás-keltés szempontjából sem ekvivalens. A retorikai kérdés sokkal hatásosabb, mint a vele jelenlévő ekvivalens kijelentés értékű mondat/nyilatkozat, mert belső válaszadásra készítet, míg egy kijelentő mondat formájú megállapítás nem feltétlenül. Ráadásul burkoltan fejez ki buzdítást, csodálkozást, fenyegetést, nyomatékos ténymegállapítást stb., nem direkt módon, mint a kijelentés. Már pedig általános „tapasztalat, hogy a befogadókat könnyebben meggyőzi az, amit maguknak kell következtetniük vagy az elhangzottakhoz hozzátenniük” (ROBERT BEAUGRANDE—WOLFGANG DRESSLER, Bevezetés a szövegnyelvészetbe. Bp., 2000. 230).

Az interrogatio retorikai hatása egyrészt a hirtelen váltásból fakad, másrészt abból, hogy nyilvánvalóan érzékelhető a forma és a valóságos funkció összeférhetetlensége és egyben ekvivalenciája: egyrészt a mondatfajták, másrészt a logikai minőségek szintjén. Ehhez adódik még hozzá a valódi kérdés antiretorizáltságának és az interrogatio retorizáltságának összeütközése azáltal, hogy a retorikai kérdésben az ellentétes (kontrárius), sőt ellentmondó (kontradiktórium) gondolat és forma retorikai hatást kelt.

A retorikai kérdések bár nem információt tudakoló formák, mint a valódi kérdések, mégsem normasértők, mivel a retorikai szervezethez konvencionális egyenértékűségi megfeleltetési szabályai leírhatók: így beszélhetünk tagadással felérő állításról, állítással felérő tagadásról, felszólítás értékű kérdéssről, megállapítás értékű kérdéssről stb.

Láthatóan a retorikai kérdés ekvivalens a benne implikálódó antonim logikai minőségű és nem kérdő mondatfajtájú nyilatkozattal. Értelmezése „szemantikai fordítás” eredménye, azaz a felszíni szerkezet és a latens jelentés között szokásosan kontrárius (affirmáció — negáció, kérdezés — kijelentés, kérdezés — felszólítás, kérdezés — felkiáltás, kérdezés — óhajtás, állító kérdezés — állító felelet, kérdezés — tiltás stb. oppozíciók) megfeleltetések mutathatók ki, és ezek szabályszerű ekvivalenciák. A retorikai kérdésekben a kérdezett (az olvasó, a hallgató) kognitív művelete: szemantikai-logikai „átfordítása, átértelmezése” vezet el az értelemképzéshez, amely az oppozicionális alakok formája és funkciója (állítás — tagadás, kérdezés — felszólítás stb.) közötti szabályszerű egyenértékűségek miatt történhet meg. Ezek szerint a befogadó az együttműködési alapelv megvalósításával szemantikailag-pragmatikailag fejti meg a csak látszólag kérdő mondati, funkcióját változtatott üzenetet: a beszédhelyzetre, a szövegkontextus, esetleg a világismerete révén retorikai kérdéssé vált formát.

A retorikai kérdés és szemantikai ekvivalensei (felszólítás, megállapítás, felkiáltás, óhajtás) között bizonyíthatóan szinonimikus viszony áll fenn. De mivel ezek stílusos fokozatbeli különbséget éreztetnek, udvariassági fokok szerint egymás variánsai, funkcionális ekvivalencia (KLAUDY i. m. 101) nincs közöttük, mert a retorikai kérdés nagyobb hírértékű és expresszívabb, mint a jelentésének megfeleltethető explikált formája.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A gyapjú szó a 72. zsoltár korai fordításaiban*. A 72. (71.) zsoltár hatodik verse a legkorábbi magyar fordításokban a következőképp hangzik: Apork. 24: „Le zal mikent es a gápiura es mikent czepego czeppenetek földre” (NySz.) ~ DöbrK. 135: „Es vgan zal le · mikent ess gápiúra : es mikent lepego hívladekok földre” ~ KulcsK. 172: „Le zal mykeppen es gyapjwra es mykeppen harmatozo harmat feldre” ~ KeszthK. 179: „Le zal mykeppen es gyapywra, ees

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 45. (vö. OTKA T 029146).

mykeppen harmatozo harmath feldre”. A tágabb szövegösszefüggésben ez a rész az új katolikus bibliafordításban (A Biblia. Bp., 1973.) így olvasható: „A megígért király. (Salamontól.) || Ítéletedet Isten, bízd a királyra, | jogaidat ruházd a király fiára: | kormányozza igazságosan népedet, | méltányosan szegényeidet. || ... Élne fog minden nemzedéken át. | amíg a nap süt és világít a hold. || Úgy száll le mint eső a *mezőre*, | mint záporosó, mely átítatja a földet. || Napjaiban az igazságosság virágozik, | a béke teljessége, amíg csak el nem tűnik a hold.” (Felirat. 1, 2, 5, 6, 7 vers; a versek határát ||, a sorokét | jelzi). A zsolnárhoz pedig ezt a magyarázó jegyzetet fűzik (i. m. 699): „A zsolnárt Salamonnak, a béke, igazságosság és gazdagság királyának ajánlották (1Kir 3,9,12,28; 4,20), s bele van foglalva a király ideális képe. A zsidó és keresztény hagyomány azonban a Messiás-királyra vonatkoztatta, akit a próféták is királyként üdvözöltek (Iz 9,5; 11,1—5; Zak 9,9). Az új protestáns fordításban (Biblia. Bp., 1975.) a vonatkozó szöveghely kissé bővebb környezettel idézve a következő: „Imádság a királyért. Salamonné. Isten! Add törvényedet a királynak, | és igazságot a király fiának. || hogy igazságosan ítélje népedet, | és törvényesen a nyomorultakat. || Teremjenek a hegyek békét a népnek, | és a halmok igazságot! || Szolgáltasson igazságot | a nép nyomorultjainak, | segítse meg a szegényeket, | de tiporja el az elnyomókat! || Éljen addig, míg nap és hold lesz. | nemzedékről nemzedékre! || Mint amikor eső hull a *rétre*, | és zápor áztatja meg a földet: || úgy virágozzék napjaiban az igazság, | és legyen nagy békesség, | amíg meg nem szűnik a hold.” (Felirat, 1—7 vers). A fordítás magyarázatokkal ellátott kiadásában (Bp., 1996.) pedig a zsolnárt többek között ekképp kommentálják: „Ezt a zsolnárt valószínűleg Júda királyainak koronázásakor és talán azok évfordulós ünnepségein adták elő. A *király fia* magát a királyt jelenti, akit ez a kifejezés az előző király törvényes utódjaként nevez meg. A zsolnárt elmondja, hogy mit vár el a nép a *királytól*, amit azonban a valóságban nem mindig kapott meg. Ezért a zsolnárt végső soron közvetett kérés Istenhez, népének tulajdonképpen királyához, hogy küldje el a → Messiást, és adja át neki az *ítélkezést*. (*Add törvényedet a királynak*: »Add meg a királynak azt a képességet, hogy olyan megvesztegethetetlenül és igazságosan ítélkezzen, mint te magad«.) — A *béke* (sálóm) átfogó jólétet, teljességet jelent, melyet nem zavar meg semmi rossz, háború stb. A szerző a király igazságos kormányzásától az ember és a természet közötti harmonikus összhangot várja, mely az ilyen értelemben vett jólét előfeltétele (3. v.; vö. 16. v.). A keleti udvari stílus modorában kívánnak a királynak örök életet (5. v.) ...” (id. kiad. 660).

A fenti zsolnártfordításokból látható, hogy a 6. versben a kódexek szerint az eső a gyapjúra, az új átültetések szövegében viszont a mezőre vagy a rétre hull. A mai fordításokkal rokon Bencédi Székely István átültetése is: „Le bal mint az első az *kašalafra* : es mint az kód meg öntözi az földet”, amihez ő a következő magyarázatot adja: „Le bal mint az első az *nyrefre* az az, mint az első az le vagot fűnc Sariiut fel neueli, es meg vuyttá [!], azzon kippen az Chriiftofsis az ű meg nómorodot Biginit fel fegitti, es fel neueli” (Székely István: Zsolnártkönyv. Krakko, 1548 [Faksimile: Bp., 1991]. 71, 206). S a Vizsolyi Biblia szövege ugyancsak hasonló: „Le Ball mint egy első az *meg kašalt mezőre*, és mint az ő föld öntöző záporoc.” Károlyi ide a következő lapszéli megjegyzést teszi: „Tudni illic az te áldáfod”.

A *gyapjú* szó AporK.-beli példáját a NySz. 'lana, villus, vellus; Wolle' jelentésűnek veszi. (A többi hasonló kódexbeli adatot nem idézi.) Ez azonban, valamint a DöbrK., a KulcsK. és a KeszthK. hasonló szóhasználata — ellentétben a többi idézett fordításban lévő *kaszálás*, *mező*, *rét* szavakkal s a *megkaszált mező* szerkezettel — nem illik a szövegösszefüggésbe. Akkor viszont kérdés, hogy miért fordul elő kódexeinkben.

Ha az ember ezt a problémát elsősorban a magyar dialektológia és nyelvtörténet oldaláról kívánná megoldani, arra gondolhatna, hogy itt *gyapjú* szavunknak régebben, illetve egyes nyelvjáráásokban meglévő 'a rét (lekaszált) füve; sarjú' jelentéséről van szó, valamint az ide vonható *rét gyapja* és ehhez hasonló szerkezetekről. S megjegyzendő, hogy a *gyapjú*-nak 'az erdő (kivágandó) faanyaga' értelmére, illetve a hasonló jelentésű *erdő gyapja* kifejezésre szintén több adatunk van: „1846: ezen vesszős *erdő gyapja* betsültetett 14 Rf 40 Kr”; 1853: „...jelelném ki az eladandó *Erdő*

gyapját 's árrát mondanám meg ... hogy az Ünnepre vághatnának magoknak fát'; stb. (SzT.): „megvette az erdőt, s a *gyapjából* kihozta az árrát” (Bencéd, Udvarhely megye; I. MIKESY: MNy. 1955: 312, s. vö. még pl. TESz.; ÚMTsz.). A *gyapjú* szónak ezekkel a jelentéseivel legrészletesebben, a kérdés addigi szakirodalmát szintén feldolgozva MIKESY SÁNDOR „Erdő gyapja, gyapjú, gyepű” című cikke foglalkozik (uo. 312—9). Idéz például Arany János 1877-ben írt, „Vásárban” című verséből. A költőnek a nagyszalontai aratások jutnak az eszébe, amikor Pesten egy búzás alföldi szekeret lát: „Hoztál-e pirosuló új búzamatot? | Mezők üde lelkét: friss széna-szapot? || Oda-künn már, úgy-e, megért a kalász? | *Rét gyapja* lenyírve; foly a takarás.”. És hozza a SzamSz.-ban 'sarjú, sarjadzás (takarmányé)' jelentésben felvett, a Szatmár megyei Istvándiból származó adatokat is (az átírást MIKESY némileg egyszerűsíti): „Az első *gyapját* is ő vágta a szénának”; A harmadik *gyapját* a lúherének csak felébe kapta” (i. m. 312). Az ÚMTsz. 'vmely földterületről egy kaszálásra betakarított szálas takarmány', illetve 'sarjú' jelentésben tartja számon e szót: „A lucernám az idén négy *gyapjút* adot le” (Hajdúhadház), „Megkaszálták-e a bodorkát? — Még nem. Lassan nő ez a második *gyapja*” (Nagyrabé; — ez utóbbi adat forrása MIKESY cikke), illetve: „Ha jó az időjárás, három *gyapjút* is ad egy évben a lucerna.” (Debrecen). S például a Bihar megyei Micskéről, a Felső-Maros menti Radnótfjáról és Szilágypanitból szintén ismerik a *kaszáló gyapja* 'a kaszáló füve' kifejezést (I. SZABÓ T. ATTILA, A szó és az ember. Bukarest, 1971. 300). MIKESY jó valószínűséggel több, a *gyapjú* szavunkat tartalmazó helynevet is a szó 'rét, kaszáló' jelentéséből eredeztet: „1755: *A Felső gyapjáb(an)*, *Az alsó gyapjáb(an)* (kaszáló); 1761—2: *A Felső Gyapjában* (kaszáló rét) (i. m. 313; I. még SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei I. Kolozsvár, 1942. 296—7). Hasonlót tesz föl a Nagyvárad és Nagyszalonta közti *Gyapjú* község nevééről. Fejtetetésével kapcsolatban annyit azonban megjegyzünk, az a tény, hogy a község hajdani pecsétjén kereszt-zászlós bárány áll, nemigen hozható összefüggésbe a község nevével. A keresztény/keresztény művészetben ugyanis „A győzedelmes Isten Bárányát gyakran ábrázolják kereszt bottal és kereszt zászlóval” (A keresztény művészet lexikona. Szerk. JUTTA SEIBERT. Bp., 1986. 46; a bárány, Isten Báránya címszó al.). A jelzett helyen szintén látunk három ilyen illusztrációt, s elterjedt ez az ábrázolás pecséteken és címereken is (I. pl. a Magyarországi Református Egyház, Debrecen és Szeged címerét; az utóbbi kettőre MIKESY szintén utal).

A füves rét, a fával, erdővel benőtt terület és a juh gyapjával borított bőre között alaki hasonlóság van, ez *gyapjú* 'Wolle' szavunk jelentésbővülésének az alapja. S a lekaszált és/vagy újra sarjadó fű ugyancsak emlékeztethet a gyapjúra. MIKESY különböző indoeurópai nyelvekből (pl. angol, cseh, gót, görög, litván, óizlandi, óskelta, ósszláv, szerb, szlovák) olyan, etimológiailag összetartozó vagy összekapcsolható szavakat is említ, amelyek 'haj', 'rost', 'szál', 'buga', 'kalász', 'erdő' vagy 'gyapjú' jelentésűek (i. m. 314). A német *Schur*-nak szintén vannak hasonlóan összefüggő jelentései: „1. (birka)nyírás; 2. (nyírott) gyapjú; 3. pázsit-, sövény- v. fanyírás; 4. kaszálás; 5. lekaszált fű, széna; 6. erdőirtás; 7. községi mező v. rét része, kaszáló; 9. pósztonyírás; 9. posztópihe v. -alja” (HALÁSZ, NémMagySz.).

Kódexeink említett *gyapjú* szava azonban mégsem a magyarban végbement jelentésbővüléssel magyarázható, hanem azzal, hogy az adott helyen a Vulgatában is a 'Wolle' jelentésű *vellus* szó áll. Jeromos a Zsoltárok könyvét először az Órigenész által összeállított Hexapla, hathasábos Biblia ötödik hasábjá, azaz a Septuaginta Órigenész által javított szövege alapján fordította le (Psalmi iuxta Septuaginta emendati), majd az eredeti héber szöveg alapján szintén készített egy fordítást (Psalmi iuxta Hebraicum translati). A Vulgatába az előbbi átültetés került be (vö. pl. VilirLex. Hexapla, Vulgata al.), a WEBER által szerkesztett kritikai Vulgata-kiadás azonban mindkét változatot közli (Biblia Sacra iuxta Vulgatum versionem. Recensuit ROBERTUS WEBER OSB. Tomus I. Zweite, verbesserte Aufl. Stuttgart, 1975.). Itt látható, hogy a vizsgált helyen Jeromos mindkét fordításában a *vellus* 'gyapjú' szót használta. (Psalmi iuxta LXX: „descendet sicut pluvia in *vellus* | et sicut stillicidia stillantia super terram”, Psalmi iuxta Hebr.: „descendet ut pluvia super *vellus* | ut stillae inrorantes terram”. Idézett kódexbeli fordításaink a Vulgatára mennek vissza, és

Káldi György katolikus bibliafordítása is: „Le-fzall mint az első a' *gyapjúba*: és mint a' földre chöppögd chöppök”. (Ennek mai, nyelvében megújított és javított kiadásában — Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgata alapján. Bp., 2000. — azonban itt már a *rét* szó áll: „Úgy szálljon le, mint eső a rétre, | s mint ahogy az esőcepp öntözi a földet”. A Neovulgata a Vulgatának az eredeti szentírási szövegek és a bibliakutatás újabb eredményei alapján javított szövege.) A Zsolt 72,6-ban más nemzeti nyelvű fordításokba szintén a Vulgatából került a 'vellus' jelentésű szó.

Témánkat tovább vizsgálándó, menjünk vissza a zsolttárhely eredeti héber szövegére, amely (átírva) a következő: *jéréd k^lmátár 'al-géz kirbibím zarzíf 'árec* 'Szálljon alá, mint eső a kaszálóra, | mint zápor áztassa meg a földet!' (vö. pl. Biblia Hebraica Stuttgartensia. Editio quarta emendata opera H. P. RÜGER. Stuttgart, 1990.). A tárgyalt helyen a *géz* szó áll, amely a *gázaz* 'lenyírni, (nyáját) megnyírni; haját a gyász jeleként) lenyírni' igével függ össze, s az Ószövetségben négyszer fordul elő. A szakirodalom a szónak az 5Móz 18,4-ben és a Jób 31,20-ban lévő előfordulását a '(lenyírt) gyapjú, a juh lenyírása', a Zsolt 72,6-ban és az Ám 7,1-ben található pedig a 'lekaszált fű, széna; kaszálás, rét' jelentés alá sorolja be (l. pl. WALTER GESENIUS, Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament, 17. Aufl. Berlin/Göttingen/Heidelberg, 1962. 135—6; WALTER BAUMGARTNER, Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament. Leiden, 1967. 178; FRANK-LOTHAR HOSSFELD — ERICH ZENGER, Psalmen 51—100. 2. Aufl. Freiburg/Basel/Wien, 2000. 304). A Zsolt 72,6-ban valóban ezzel az utóbbi jelentéssel számolhatunk, amit a szöveg strukturális, stilisztikai elemzése szintén megerősít. A héber költészetben, a zsolttárokban, mint ismeretes, általában minden költői sor két paralel félsorból áll, s a második jórészt az elsőben kifejezett gondolatot ismétli meg. A két félsorban gyakran még a szavak száma, az egyes mondatrészek sorrendje és a mondat szerkezet is azonos (l. pl. J. ALBERTO SOGGIN, Bevezetés az Ószövetségbe. Bp., 1999. 84—5). Ezeket a jellegzetességeket a 72. zsolttár 6. versén ugyancsak megfigyelhetjük, a költői sor itt is két párhuzamos félsorból épül fel: „Mint amikor eső hull a ... -re | és zápor áztatja a földet.” Mindkét félsor utolsó szava egy helyhatározó, ami megjelöli, hogy az adott formájú csapadék hova hullik le. Mivel a második félsorban helyhatározóként a 'föld' jelentésű szó szerepel, az előző félsornak nyilván egy ezzel paralel szót kell hoznia. Ehhez pedig a *géz* szó két jelentése közül csak a második, a 'kaszáló, rét; levágott fű' jöhet számításba, és inkább az első két szóval adott megjelölés. Láttuk, így értette a szót több fentebb idézett fordítás is, s megemlítjük még, hogy Szenci Molnár Albert zsolttárparafraízisában itt szintén az *kaszált mezőre* áll, Kecskeméthy István nem rég kiadott bibliafordításában pedig ez a megfelelő mondat: „Úgy száll alá, mint eső a *kaszálásra*” (Biblia. Kecskeméthy István fordítása. Kolozsvár, 2002.).

Érdekes még a *géz* szó másik hasonló értelmű előfordulását is idézni. Ámósz könyve 7. része a próféta egy látomásával kezdődik: „Ezt mutatta nekem látomásban | az én Uram, az ÚR: | Íme, egy sáskarajt teremtett | a sarjufakadás kezdetén, | amikor már nőtt a sarjű | a királyi *kaszálás* után. || És amikor a föld egész növényzetét | meg akarták enni, ezt mondtam: | Ó, Uram, Uram! Bocsáss meg! | Mi lesz így Jákóbbal, | hiszen oly kicsiny? || Megbánta ezt az ÚR: | Nem történik meg! | — mondta az ÚR.”. Mint a csatlakozó kommentár írja: „Az első kaszálás után, amelyből a *király* részesedett, a fű ismét nő a második vágásra (*sarjű*); ez veszélyes időpont a sáskák támadása szempontjából. Ámósz közbenjár a népért, amely az éhség miatt túlságosan elgyengülne, és Isten nem viszi véghez a csapást” (új protestáns ford. Bp., 1996.). A király lovait illető első kaszálás után tehát fontos, hogy a sarjű megmaradjon, növekedhessen, ne pusztítsák el a sáskák, és nyilván az is, hogy esőt kapjon. A Zsolt 72,6-ban is a lekaszált rétnak, az újra növekedésnek indult sarjűnak igen kívánatos az eső, hasonlóan, mint a nép számára a király jó uralkodása vagy a várt megszabadító, a Messiás-király.

A Zsolt 72,6-ban az történt tehát, hogy a Jeromost és bibliafordításának, a Vulgatának a követőit minden bizonnyal a Septuaginta, az Ószövetség legkorábbi, a Kr. e. III—II. században keletkezett görög fordítása állította téves vágányra. Ez ugyanis a kérdéses szakaszt a következőképp fordítja: „καὶ καταβήσεται ὡς ὑετὸς ἐπὶ πόκοι” (l. Septuaginta id est Vetus Testamentum graece

iuxta LXX interpretés editit ALFRED RAHLFS, Stuttgart, 1979.). Itt a *géz* szónak a görög *πόκος* főnév felel meg, aminek a jelentése „lenyírt gypajjú; (állat) bundája; gypajjúcsomó” (I. GYÖRKÖSY — KAPITÁNYFÜY — TEGYEY, Ógörög—magyar szótár. Bp., 1990.). A görög fordítás értelme ezek szerint a következő: „És leszáll, mint harmat a lenyírt gypajjúra...”. A bibliai héberben kettős jelentésű szót a görög fordítás tehát egy olyanra cserélte fel, amiből eltűnt az egyik, az adott bibliai hely eredeti értelmének megfelelő jelentés, s csak a második, a kontextusba — első ránézésre — egyáltalán nem vagy csak alig illeszkedő jelentés maradt meg.

Tegyük fel még a kérdést: vajon mi vezérelhette a görög fordítás készítőit a *πόκος* szó választásában? Ez annál inkább indokolt, mivel a héber *géz* fordítására a Septuaginta sehol másutt nem használja ezt a főnevet! Ezzel kapcsolatban hipotézisként az alább kifejtett elgondolást lehet föltenni: A *πόκος* szó a Septuagintában összesen kilencszer fordul elő, s e kilencből hétszer (!) a Bír 6,37—40-ben szerepel (I. EDWIN HATCH and HENRY A. REDPATH, A Concordance to the Septuagint and the other Greek Versions of the Old Testament. Vol. II., Graz-Austria, 1954. 1170). Ezen a helyen arról olvasunk, hogy az Izrael megszabadítására kijelölt Gedeon Istentől jelet kér, meg akar győződni az elhivatásáról. Először azt kéri, hogy a szérűre kitett gypajjúfürt (*πόκος*) éjjel teljen meg harmattal, miközben körülötte a föld maradjon száraz, majd másnap ennek az ellenkezőjét kívánja: a gypajjúfürt maradjon száraz, és a föld legyen körülötte reggelre harmatos. Isten megadja a kért jeleket, így Gedeon vállalja küldetését, és a reménytelennek tűnő helyzetben is felszabadítja országát az idegen megszállás alól. E bibliai szakasz és a Zsolt 72,6 közötti párhuzamot tovább erősíti, hogy a gypajjúval kapcsolatban mindkét helyen csapadékról (eső, harmat) olvasunk, illetve a Zsolt 72,6-ban a *πόκος* paraleljeként szereplő *ἐπι τῆι γῆι* 'a földre' szerkezet — különböző bővítményekkel — a Bír 6,36—40-ben háromszor is szerepel. Mire gondolhatott tehát itt a Septuaginta fordítója? A gypajjú és a föld jelentésű szavak, valamint a csapadék szövegbeli szereplése alapján föltehetőleg Gedeon történetére, a harmat áztatta gypajjúra asszociálhatott, és a 72. zsoltárnak módhatazóként álló 6. versét a Gedeon idejében megtapasztalt szabadtításra vonatkoztatta. A 72. zsoltárnak egy olyan recenziójáról lehet itt szó, amely a Septuaginta keletkezésének idejében az utolsó időkre vonatkoztatott király-zsoltár messiás-király alakját igyekszik a jólét és áldás forrásán túl katonai felszabadítóként is megjeleníteni. A kontextus ezt a fajta értelmezést és görög fordítást legalábbis elviseli.

Bár a 'gypajjú' és a 'rét, (lekaszált) fű, sarjű' (stb.) jelentéseknek a magyarban és más nyelvekben meglevő kapcsolata a bibliai héber nem hatott, a Zsolt 72,6 korábbi fordításában mutatkozó látszólagos összefüggés pedig lényegében fordítási hibára megy vissza, a héber *géz* az említett szemantikai vonatkozásban is számon tartandó: további adat az említett jelentésféjlődésekhez.

Még röviden azt is megjegyezzük, hogy a népnyelvben több helyen a kaszáló levágásra szánt vagy levágott fűvét, illetve az erdő kivágásra alkalmas vagy arra szánt fáját a kaszáló szőrének, illetve az erdő szőrének is nevezik: *kaszáló szőre* (Körösfő); „a *kaszáló szőrit* aggya el” (Magyarmacskás; MÁRTON GYULA gyűjtéséből közli MIKESY i. m. 314); „*Ször, p. o. az eklézsia eladta az erdeje szőrit, azaz fáját*” (a Közép-Szamos vidéke, I. LŐRINCZ: Nyr. 1872: 383); „*Eladta az erdő szőreit*” (Désakna; I. SZABÓ T. i. m. 299). A szőr és a gypajjú összefüggésére pedig vesd össze még például az *aranyászőrű bárány* szerkezetet. Minderről bővebben és irodalommal lásd MIKESY i. m.; SZABÓ T. i. m.; TESz. Ezekhez az ugyancsak külső hasonlóságon alapuló névátvitelekhez a MIKESY hozta idegen nyelvi párhuzamok mellé a héberből szintén szolgálhatunk adattal. A bibliai héberben a *Szér* mint földrajzi név leggyakrabban az edomita hegyvidéket jelöli, amely a Holt-tenger déli csücskétől húzódik egészen az Akabai-öbölig, lásd 1Móz 14,6; 32,4; 33,24; 33,16; 5Móz 2,4—8; 2,12; Bír 5,4; 2Krón 20,10; Ézs 21,11; Ez 25,15. A Józ 15,10-ben ugyanezt a nevet viseli egy hegyvonulat Júda törzsének északi határánál is (vö. Keresztyén bibliai lexikon. II. Szerk. BARTHA TIBOR. Bp., 1995. 519). A szó etimológiailag a *szér* 'szőr, szörzet; haj, hajzat' szóból vezethető le; amely a rokon sémi nyelvekben is előfordul; ezekben hol hajzat, szört (arab, asszír, etióp), hol fűvet, lágyszárú növényt (etióp) vagy éppen bozótot (egyiptomi) jelent. A szó jelentése a bibliai héberben 'benőtt terület', illetve 'bozóttal, erdővel borított vidék' (I. GESENIUS i. m.

789—90; Bibliai lexikon. Szerk. HERBERT HAAG. Bp., 1989. 1652.). Mindehhez magyar párhuzamként lásd még például *bozotos* ~ *bozontos* (haj); *sűrű* (haj) és *sűrű* 'sűrű erdő, bozót, erdő mélye' (ÉKsz.); *lombos* ~ *lompos* (vö. MIKESY i. m. 314—5; TESz.). A juh gypajjával borított bőre, egy erős szőrű állat, valamint a rét vagy az erdő között talán akkor legnyilvánvalóbb a hasonlóság, ha egy füvel vagy bozóttal, fával, borított területet, domb- vagy hegyoldalt messziről nézünk.

A. MOLNÁR FERENC — KUSTÁR ZOLTÁN

Jessze. A közelmúltban LUDWIG EMIL-nek apró tévedését tette szóvá RITÓÓK ZSIGMOND, ugyanis a Rejtőzködő Magyarország című sorozatban a gyöngyöspatai templommal kapcsolatosan *Ézsaiás*-t, *Izaiás*-t említette; s azt írta, hogy e bibliai személyek népies neve *Jessze*.

RITÓÓK ezt írja: „Ez tévedés. Jessze a héber Jisajból (Vulgata Isai, ugyanígy a revideált Károlyi) ered. Hogy mikor, kinél és miért lett belőle Jessze, nem tudom. Iszai (Jessze) Dávid király apja, s így Jézusnak őse” (Magyar Nemzet 2003. december 19. 18). Tehát *Isai*, *Izaj*, *Jiszáj* avagy *Jessze* nevét tévesztette össze LUDWIG *Iszaiás*-sal, a Kr. e. 60-as évek elejéig élő prófétával, akinek nevét magyarosan *Ézsaiás*-nak, görögösen *Hészaiosz*-nak, latinosan *Isaias*-nak, héberesen *Jesajáhu*-nak szokás írni.

Tehát Dávid, Salamon, majd Jézus Jessze fájából, törzsökéből származtatnak. vö. 1Sám 17. 12—4; Ézs 11, 1.10). Az imént említett Dávid király Isainak legkisebb fia volt. RITÓÓK megjegyzi: „Hogy mikor, kinél és miért lett belőle [a *Jiszáj*-ból] Jessze, nem tudom.” A *Jessze* vagy *Jesse* név az újszövetség részben fordul elő (Lk 3,32; Csel 13,22; Róm 15,22); például „5 Salamon autem genuit Booz de Rahab, Booz autem genuit Obed ex Ruth, Obed autem genuit *Jesse*, 6 *Jesse* autem genuit David regem” (Novum Testamentum Graece et Latinae. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1984. 4. utánnomás. Mt 1), és a görög megfelelő: 5 Σαλωὼν δὲ ἐγέννησεν τὸν Βόεζ ἐκ τῆς Παχάβ, Βόεζ δὲ ἐγέννησεν τὸν Ἰωβὴδ ἐκ τῆς Ρούθ, Ἰωβὴδ δὲ ἐγέννησεν τὸν Ἰεσσαί, 6 Ἰεσσαί δὲ ἐγέννησεν τὸν Δαυὶδ τὸν βασιλέα.

Nos: a héber *Isai* a görög nyelvű bibliaiszövegekben (magyarra átírva) *Jesszái*. E szó végleges hangsúlyú kettőshangzóval (diftongussal) záródik, amelyet a latinra *ae* betűkkel szoktak átírni, kiejteni pedig bizonyára (mint hazánkban például a *Caesar* névben is szokás) *é*-nek, vagyis a görög *Jesszái*-ból a latinra fordítók csinálhattak *Jesszé*-t. Minél későbbi a latin szöveg, annál valószínűbb az *e* megjelenése a görög kettőshangzó helyett. Az *Isai*, *Iszái*, *Jiszáj*, *Jessze* névalakok azután keveredtek a különféle bibliafordításokban.

A MünchK.-ben három *Ieffe* előfordulás van (8ra5, 8ra5, 57vb32; a már említett Mt 1,5 és Lk 3,32 helyeken), I. NYÍRI ANTAL szerk., a Müncheneri Kódex latin–magyar szótára. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993. A fordító(k) vagy Németi György vette át a (külhoni) névmintát, aligha tudható meg.

BÜKY LÁSZLÓ

Or Miklós dombja — egy középkori helynév Nagyrév határában. Nagyrév határában keleten, a szőlők között látható egy kunhalom, melyet *Zsidó-halom*-nak neveznek. A környéke egykor legelő volt, majd a XIX. századi szőlőtelepítések nyomán itt, az ártér magaspartjának közelében került elő, s e halomról kapta nevét az a jelentős, tell-jellegzetességeket is viselő kora bronzkori lelőhely, melyet az akkori birtokos Kubinyi Albert rokona, a régész Kubinyi Ferenc fedezett fel, s tett világszerte ismertté, s amelyről az ún. nagyrévi kultúrát elnevezték.

Maga a Zsidó-halom egy ős- vagy népvándorlás kori kurgán. Mai állapota erősen veszélyeztetett: keresztülvezettek rajta egy kerítést és egy villamosvezetékét, két oldalából munkagépekkel hordták el, s a mezőgazdasági művelés is pusztítja. Legnagyobb relatív magassága körülbelül 3 m.

A halomtól a Tisza árterce felé — a bronzkori település közvetlen szomszédságában — Árpád-kori lelőhely, az egykori Mindszent falu helye fekszik. A falut először és utoljára 1333-ban említ ismert írott forrás. Külterülete, melynek a Zsidó-halom körülbelül a határán feketett, a késő középkorban — annak külterületétől megkülönböztetve — Nagyrévhez tartozott, majd az újkorra a falu határába olvadt. (1333. júl. 6. A nyulak-szigeti apácák átadják Peturke fia István fia Lászlónak a Szolnok megyei Poch birtokot, melyet Folkus fia Zerie egykor nekik adott, de az említett László régóta magának követelt. Poch birtok Galo, Zenthmyklos, *Mendzenth*, Hymud és Baba birtokok között (inter) feküdt — BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ, Pest vármegye történetének okleveles emlékei. Bp., 1938. 510; 1509-ben Nagyrévvvel együtt említik *Myndzenthelke* prediumot — DI. 76101, regesztája téves helynevekkel: BENEDEK GYULA — ZÁDORNÉ ZSOLDOS MÁRIA. Jász-Nagykun-Szolnok megyei oklevelek 1075—1526. Szolnok, 1998. 145—6; 1950—91-ben a török defterben a csongrádi náhije összeírása végén felsorolt puszták között: „*Micsne* (?) pusztá, Nagy Rév falu közelében. Nagy Rév falu lakosainak használatában” — ÁGOSTON GÁBOR, A szolnoki szandzsák 1591—92. évi összeírása. II. rész. Zounuk 4. 1989. 191—287. Utóbbi esetben a kérdőjellel a kiadó az olvasat bizonytalanságát jelezte, s a torzult névalak ellenére minden bizonnyal Mindszent pusztáról van szó.) A neve alapján ítélve templomos falu volt, melynek emlékét a nagyréviék még a XIX. században is őrizték (PESTY FRIGYES helynévgyűjtésében így írtak: „... a’ mint mondatik hajdan e’ helyen Mindszent nevű falu temploma lehetett.” — Pesty Frigyes kéziratosa helynévtárból. Külső-Szolnok. Közéteszi BOGNÁR ANDRÁS. Kecskemét—Szolnok. 1985. 72).

A *Zsidó-halom* név magyarázata nem ismeretes. A helynév ismereteink szerint a XVIII. század első felében fordul elő először, az alább még idézendő határperben, s a legkorábbi térképes ábrázolásoktól kezdve (I. katonai felmérés: *Sidó halom*) a mai napig kimutatható és élő helynév. Pesty Frigyes helynévgyűjtése alkalmával is összeírták az itteni adatközlők, megjegyezve, „hogy az elnevezés hogy ragadt rá nem tudatik” (i. m.).

A Nagyrév és a szomszédos Sáp pusztá, illetve Inoka birtokosai között 1744-ben kezdődött határper során készült tanúvallatási jegyzőkönyvekben igen sok értékes régészeti, néprajzi és történeti adat között számos korabeli, mára eltűnt helynevet találhatunk. A peranyaghoz egy színezett térkép is készült. A térképen, amely ugyan elnagyolt és — mivel nem mérnök, hanem feltehetőleg egy írnok készítette — meglehetősen pontatlan, a Zsidó-halomnak egyértelműen megfelelő helyen ábrázolt halomnál a *Strázsa-halom* név olvasható. Ez megnyugtató adatnak látszik a halom megelőző, eredeti nevét illetően.

A tanúvallomásokban több, máshonnan ismeretlen egykori helynév közt találkozhatunk az *Úrmiklós dombja*, illetve *-halma* névvel (Heves Megyei Levéltár, Törvényszéki iratok 266., fol. 32.: „cumulum *Úrmiklós dombja* vocitari solitum”). Az a tény, hogy ezt a furcsa, ám értelmezhető helynevet több esetben is — mégpedig nem a tanúvallomásokban, hanem a hivatalos kérdőíveken — *Or Miklós-*, vagy *Ór Miklós dombjá-*nak nevezték (uo. fol. 175. „Az *Ór Miklós Dombja* alatt levő lapossát...”), eredetéhez meglehetősen pontos támpontot nyújt, melyet alább tárgyalunk.

A kontextus és egyéb ismereteink alapján pontosan nem lokalizálható helynév csak újabb rejtély lenne a környék történeti topográfiájával kapcsolatban, ha egy latin nyelvű határleírásban nem tették volna a következő meghatározást: „... colle *Úr Miklós halom* immo per abusum jam etiam *Zsidó halom* nuncupato...”, vagyis: „az *Úr Miklós halom*-nak, közönségesen *Zsidó-halom*-nak is mondott domb” (uo. fol. 199.). Az *Or Miklós dombja* vagy *Úr-Miklós-domb/halom* tehát a *Zsidó-halom* korábbi neve, mely elnevezés mellett már ekkor megjelent a mai, egyelőre ismeretlen eredetű név.

Nagyrévről meglehetősen szórványosak a középkori források. Tudjuk, hogy a késő-középkorban több, feltehetőleg számos különböző kismemesi család birtokolta, melynek csak szórványos említésekből ismerjük egy-egy tagját. Közülük egyikkel szerencsésen azonosíthatjuk a halomnak nevet adó személyt: 1450-ben Tószeg és Paládics határjárásához királyi emberként nevezték meg, majd küldték ki a nagyrévi Or Miklóst (*Nicolaus Or de Naghrew* — DI. 81 937; A zichi és

vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerk. NAGY IMRE — NAGY IVÁN — VÉGHÉLY DEZSŐ — KAMMERER ERNŐ — LUKCSICS PÁL. Pest, Budapest, 1871—1931. 9. 269). A család- vagy ragadványnév a 'tolvaj' jelentésű régi magyar *or* szóból magyarázható. A szó a középkorban többször szerepel személynévként is, ma a másodlagosan kialakult *orv(-)* alakban, az eredeti alak pedig képzett szavakban (*oroz*), illetve összetételekben (pl. *orgazda*) fordul elő (TESz., CsnSz.). E nagyrévi nemessel több forrásban nem találkozunk, és ez a családnév sem fordul elő többször. Mégis nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a népnyelv az ő személyével vagy ugyanazon család valamely tagjával kapcsolta össze ezt a halmot feltehetőleg a XV. században, itteni, talán hosszú ideig birtokolt földje, esetleg egy általunk ismeretlen, ám a helybeliek számára jelentős és emlékezetes esemény vagy szokás révén.

Ugyanakkor ennek az egyezésnek alapján állíthatjuk, hogy a XVIII. századi elnevezések közül a halom eredeti neve valóban a szokatlanabb *Or Miklós dombja* volt, s az *Úr-Miklós-halom v. -domb* ennek a névnek az eredet elhomályosulása folytán népetimológiával módosult változata.

Ez az adat azért különösen érdekes, mert hiteles, az újkorig fennmaradt, s egészen pontosan lokalizálható középkori helynevet hagyományoz ránk olyan vidéken, ahol a középkorból falvak egész soráról — köztük Nagyrévről — nemhogy topográfiai, hanem a királyi emberek említésein kívül birtoktörténeti adatokat is csak elvétve ismerünk, s ugyanakkor valamelyest e név eredetére is rávilágít.

Ezek után az említett térképmellékleten szereplő *Strázsa-halom* kifejezést nehezen tudjuk elhelyezni, mert a tanúvallomásokban eddig nem találtuk meg, csupán következtethetjük, hogy a használatból már kikopó középkori eredetű és az új elnevezés mellett ekkor párhuzamosan élő harmadik változatról van szó. Ez a név feltehetőleg a török korból eredeztethető, és logikusan levezethető a halom stratégiai fekvéséből, ugyanis a félszigeten fekvő Nagyrév faluhoz vezető útnál, az országúthoz közel fekszik. A halom késő-középkort megelőző magyar neve természetesen továbbra is ismeretlen marad számunkra.

RÁCZ MIKLÓS

ÉLŐ NYELV

Szociolingvisztikai szempontok a moldvai magyar—román kétnyelvű beszélőközösségek kutatásában*

A moldvai magyar—román kétnyelvű beszélőközösségek kutatásában megjelenő szociolingvisztikai szempontok részben a hagyományosan „moldvai csángók”-nak vagy „csángómagyarok”-nak nevezett csoportok általam alkalmazott megjelölésével állnak összefüggésben. A címben szereplő *moldvai magyar—román kétnyelvű beszélőközösségek* terminus technicus bevezetése ugyanis két olyan főbb kérdéshez kapcsolódik, amelyeknek a vizsgálata nem kis részben szociolingvisztikai feladat. (A csoportok megjelölésére bevezetett körülírás következetes alkalmazása érdekében dolgozatomban a hagyományos külső etnonimát az idézetek mellett azokban a parafrázisokban is idézőjelek között használok, amelyekben jelentősége van a megnevezésnek.) Az egyik kérdés az ilyen módon körülhatárolt csoportok etnonimáit érinti, a másik pedig a kétnyelvű közösségek

* A dolgozat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával, „A moldvai csángók nyelvhasználatának szociolingvisztikai és nyelvöldrajzi vizsgálata” című kutatási program keretében készült. Korábbi változata előadásaként 2003 áprilisában hangzott el a Kriza János Néprajzi Társaság által szervezett, „A moldvai csángók néprajzi és antropológiai kutatása” című kolozsvári konferencián. Köszönetet mondok Bartha Csillának a dolgozat korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseierért.

nyelvi repertoárját alkotó egyik nyelvi kód, a helyi magyar (eredetű) nyelvjárás státusának meghatározására, tehát külső és belső lingvonimáira vonatkozik.

Mindkét kérdésben közös, hogy a rájuk adott válaszok elsődlegesen a laikus beszélők körében élő nyelvi ideológiák mentén fogalmazódtak meg, és — ezzel összefüggésben — kevésbé vették figyelembe a helyi közösségek heterogén nézőpontjait. Ezeknek az ideológiáknak az egyik rétege például a „csángó sorskérdések” kontextusában ragadható meg, ahol a moldvai közösségekre alkalmazott egységes elnevezés indoka lehet, hogy — mint HATOS PÁL (Szempontok a csángó kutatás kulturális kontextusainak értelmezéséhez: Pro Minoritate 2002/Tél: 14) megfogalmazza — „a csángó népnév által is szimbolizált, se ide, se oda nem tartozás a nemzeti azonosságtudat máig ambivalensen feldolgozott, Mohács és Trianon által szimbolizált gravaminális rétegének fontos része”. Emellett azonban megemlítendő, hogy a helyi perspektívákat kizáró, de a „csángók”-ról szóló közbeszéd gyakorlata ugyan visszavezethető a beszédmódok ideologikus jellegére, de egyben az empirikus vizsgálatok hiánya is széles tért nyit a helyi közösségek nézőpontjaitól független — a Foucault-i értelemben vett — diskurzusrendeknek.

A továbbiakban először megindokolom a címben bevezetett körülírásnak az etnonima meghatározását megkerülő jogosultságát, majd kitérek a helyi nyelvjárások státusát érintő elgondolásokra. Utután röviden áttekintem az eddigi kutatások szociolingvisztikai eredményeit, értékelésük során utalva saját vizsgálatunkra, amely a helyi közösségek nyelvhasználatát és nyelvcseréjét egyrészt az etnolingvisztikai vitalitás elmélete, másrészt a nyelvcseré visszafordítására irányuló nyelvi tervezés modellje alapján elemzi. Végül dolgozatomban azokról a kutatási területekről szólok, amelyekben a vizsgálatok számára evidens módon adódna a szociolingvisztikai szempontok érvényesítése, de erre mindeddig kevésbé vagy egyáltalán nem történt kísérlet.

1. A moldvai magyar—román kétnyelvű közösségek külső etnonimájaként leginkább a (*moldvai*) *csángó* és a *csángómagyar* elnevezések terjedtek el. Az általam alkalmazott körülírás és a hagyományos kifejezések kiterjedése azonban nem szükségszerűen esik egybe. A népszámlálások — itt nem elemzendő — adatai mellett már csak azért sem, mert a közösségek belső etnonimái nem feltétlenül azonosak a külső népnévvel (vö. PÁVAI ISTVÁN, Etnonimek a moldvai magyar anyanyelvű katolikusok megnevezésére. In Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben. Szerk. POZSONY FERENC. Teleki László Alapítvány [Bp., 1999.], 69—82): az etnográfiai, nyelvészeti, történettudományi diskurzusban és a Kárpát-medencei magyar nyelvű közbeszédben összefoglalóan *csángó*-nak vagy *csángómagyar*-nak nevezett etnikai csoportok között vannak közösségek, például Ketrisben (Chetriș) vagy Lábnyikban (Vladnic), amelyek elutasítják az előbbi megnevezést, a *csángómagyar* kifejezést pedig a magukat *csángó*-nak nevező csoportok sem igen használják. A *csángó* etnonimát elutasító csoportok önmagukat sokszor *szekuj*-ként (székelyként) határozzák meg (vö. PÁVAI i. m. 79), de terepmunka-tapasztalataink szerint vannak olyan közösségek is — például a Tatros folyó völgyében fekvő Szitás (Nicorești), Újfalú (Satu Nou) vagy Bahána (Bahna) —, amelyek az „igaz csángókat” Klézse (Cleja) környékére helyezik, és ezzel kizárják magukat ebből a kategóriából (vö. TÁNCZOS VILMOS, Keletnek megnyílt kapuja. Emlékképek a moldvai csángók szerkezet nélküli kultúrájáról. Moldva, 1995. augusztus. In Uő., Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék. 2. kiadás. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000. 141).

A moldvai közösségek heterogenitása tehát ellentmond a *csángó* külső etnonimát egységesen alkalmazó azon gyakorlatnak, amely a moldvai kétnyelvűek megnevezésével is az egységes és közös identitású etnikai csoport megkonstruálására irányul. Mikor a moldvai kétnyelvű közösségekre összefoglalóan utalunk, tekintetbe kell vennünk az egyes közösségek és egyének identitásának jelentős különbségeit. A *moldvai magyar—román kétnyelvű közösségek* körülírással jelölt csoportok megnevezése ilyen módon ugyan lemond arról, hogy hozzájáruljon az etnicitás kérdésének ideologikus szemléletű megválaszolásához, de talán segíthet abban, hogy a kérdésről szóló magyar és — az emberi jogi aspektus révén örvendetes módon többrétűvé váló — román nyelvű

diskurzusok között kialakuljon némi kontinuitás — legalább a *moldvai magyar—román kétnyelvű közösségek* kifejezés egyértelmű(bb) referencialitása révén. Így elkerülhető, hogy a román nyelvű közbeszédnek a *csángó* etnonima érvényét tagadó vagy a teljes moldvai katolikus népességre vonatkoztató szituatív stratégiái a párbeszéd kialakítását a közös fogalmi keret hiányában nehezítsék meg. A moldvai magyar—román kétnyelvű közösségekről szóló román nyelvű diskurzusban ugyanis két főbb megközelítés azonosítható: az egyik tagadja a „csángók” létezését — ION MÁRTINAȘ szerint „csángók nincsenek, csak *katolikus vallású románok*” (Cine sunt catolicii moldoveni? Iași, Institutul de Arte Grafice „Presă Bună”. 1942. 36; idézi ION H. CIUBOTARU, *Catolicii din Moldova*. Universul culturii populare. Editura Presă Bună, Iași, 1998. 14; kiemelés az eredetiben) —, a másik megközelítés ellenben, amelyet például DUMITRU MÁRTINAȘ, a „csángók” román eredetéről írt könyv szerzője képvisel, az összes moldvai katolikus, tehát a román egynyelvűeket is csángónak tekinti (MÁRTINAȘ, *Originea ceangăilor din Moldova*. Editura Științifică și Enciclopedică. Snagov—București, 1985.; vö. BENŐ ATTILA — MURÁDIN LÁSZLÓ, *Csángó dialect — Csángó origins*. In *Hungarian Csángós in Moldavia: Essays on the Past and Present of the Hungarian Csángós in Moldavia*. Szerk. DIÓSZEGI L., Teleki László Foundation—Pro Minoritate Foundation, Bp., 2002. 173).

Mindehhez megjegyzendő, hogy a *kétnyelvű beszélőközösség* mint szociolingvisztikai fogalom nem hordozza magában azt az előfeltevést, hogy a közösség minden tagja kétnyelvű, csupán — a fogalom funkcionális meghatározását követve — azt a feltételt foglalja magába, hogy a közösség két nyelvet a mindennapi nyelvi interakciók során rendszeresen használjon. Így a nyelvcsereben érintett közösségekre ugyancsak érvényes lehet, hogy egynyelvű beszélőinek növekvő száma ellenére is fennáll a közösségi kétnyelvűség (l. NANCY C. DORIAN, *Defining the speech community to include its working margins*. In *Sociolinguistic Variation in Speech Communities*. Szerk. S. ROMAINE. Edward Arnold, London, 1982. 25—33).

2. A *moldvai magyar—román kétnyelvű közösségek* kifejezés azonban még így sem bizonyul teljesen semleges terminus technicusnak. Tartalmazza ugyanis az egyik nyelvi kód megnevezésére a *magyar* szót, amellyel kapcsolatban az etnonimák kérdéséhez hasonló szempontok vehetők fel. Van azonban két fő különbség is: egyrészt egy-egy csoport belső lingvonimája nem minden esetben azonos belső etnonimájával, tehát esetünkben a magyarul beszélők nem feltétlenül magyar etnicitásúak. Másrészt a közösségek által használt nyelvváltozatok megnevezéseiről részben más kontextusban esik szó: a moldvai magyar—román kétnyelvű közösségek nyelvi helyzetéről az utóbbi években SÁNDOR KLÁRA fogalmazott meg a nyelvi tervezés területéhez tartozó elgondolásokat. SÁNDOR szerint a moldvai kétnyelvű katolikusok saját nyelvváltozatukat általában nem *magyar*-nak, hanem *csángó*-nak nevezik, és egyben megkülönböztetik a Kárpát-medencében beszélt *tiszta* vagy *igaz magyar*-tól (Apró Ábécé — apró esély: A csángók „nyelvélesztésének” lehetőségei és esélyei. In *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Szerk. CSERNICSKÓ I. — VÁRADI T. Bp., 1996. 55; A nyelvcsere és a vallás összefüggése a csángóknál. In *A magyar művelődés és a kereszténység*. Szerk. JANKOVICS J.—MONOK I.—NYERGES J. Bp., 1998. 2: 1133, 1140; *Contempt for linguistic human rights in the service of the Catholic Church: The case of the Csángós*. In *Language: A Right and a Resource*. Szerk. KONTRA M. és mtsai, Bp., 1999. 318; *National feeling or responsibility: The case of the Csángó language revitalization: Multilingua* 19. 2000: 157; *Magyar nyelvésztés? Megjegyzések a csángó beiskolázási kísérletről*. In *Anyanyelv, oktatás — közösségi nyelvhasználat*. Szerk. OSVÁT A. — SZARKA L., Bp., 2003. 171 k.; vö. még KONTRA MIKLÓS, *Magyar vonatkozású széljegyzetek a Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozatához*. In *Uő.*, *Közérdekű nyelvészet*. Bp., 1999. 81). Tehát a belső lingvonima használata a beszélők azon vélekedését tükrözi, amely szerint a „csángó” a magyartól különböző nyelv. SÁNDOR számos más érvet is felhoz amellelt, hogy a „csángó” nyelvváltozatokat nem érdemes a magyar nyelv hagyományos nyelvjárásainak tekinteni, de érvei sorában kiemelkedő jelentősége van a belső lingvonimák használatában jelentkező beszélői vélekedéseknek.

A belső lingvonimák használatát azonban az etnonimákéhoz hasonló heterogenitás jellemzi. A következőkben a Moldvában folyó szociolingvisztikai kutatásunk során felvett félstrukturált interjúk alapján elemzem a helyi nyelvváltozat megnevezésére szolgáló kifejezések használatának szituatív gyakorlatát. Folyamatban lévő empirikus szociolingvisztikai kutatásunk mindaddig húz moldvai településen vizsgálta a kisebbségi nyelvnek és beszélőközösségeinek a szubjektív vitalitás körébe tartozó kérdéseit, a beszélőknek a saját és a közösség nyelvi helyzetére, nyelvhasználatára vonatkozó attitűdjeit, vélekedéseit, céljait (I. BODÓ CSANÁD, *Nyelvek és közösségek vitalitása Moldvában*. In *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Szerk. KOZMA I. — PAPP R. Bp., 2004. 150—60.; HELTAI JÁNOS IMRE — TARSOLY ESZTER, *Lehetőségek a moldvai kétnyelvű katolikus közösségek nyelvcserejének elemzésére*. Előadás a „Nyelvvesztés—nyelvjárásvesztés—nyelvcsere” című 12. Élőnyelvi Konferencián, Nyíregyháza, 2002. augusztus 25—29. Megj. a.).

Az interjúinkban előforduló lingvonimákat három kontextuális szinten elemezhetjük: egyik rétegüket a terepmunkás indirekt kérdésére adott válaszok alkotják, amelyek a helyi nyelvváltozat megnevezését adják meg a román — a helyi magyar nyelvhasználatban *oláh* vagy *román* — nyelvhez és a Kárpát-medencei magyar — helyben *tiszta* vagy *igaz magyar*-nak nevezett — nyelvváltozatokhoz viszonyítva. Kérdőívünkben ugyanis éppen a nyelvhasználat heterogenitásának előzetes tapasztalatából kiindulva fogalmaztuk meg azt a bevezető kérdést, amely a helyi nyelvváltozat lingvonimájára vonatkozott. A második szinten az adatközlők a „tiszta magyar” nyelvváltozatokhoz viszonyítva nevezik meg a helyi nyelvjárást az interjúk során. Kérdéseink itt a Kárpát-medencei és a helyi magyar nyelvváltozatok közötti viszonyra irányultak. Végül a harmadik szinten — az interjúk egészének kontextuális meghatározottsága mellett — a beszélők a helyi nyelvváltozat belső lingvonimáját az előző szintektől viszonylag függetlenül, nem reflektált módon használják. Ezen a szinten a helyi nyelvváltozat megnevezése tipikusan a román lingvonimákkal (*román, oláh*) alkot oppozíciót. A három kontextuális szint elkülönítése az interjúkban előforduló lingvonimák szintenként eltérő megoszlásával nyerheti el igazolását.

A továbbiakban kutatásunk eredményeiből csak a két utóbbi szint összehasonlításához mutatok be adatokat, mivel a helyi nyelvváltozat megnevezésének direkt kérdéssel felvett megoszlásáról adataink szórványosak, továbbá a helyi nyelvváltozat lingvonimáiról két átfogó felmérés is tudósít az első kontextuális szint elemzésére alkalmas módon. Az egyik Somoskán (Șomușca) kérdezett rá az adatközlők anyanyelvére (HEGYELI ATTILA, *Hat nemzetiség egyetlen faluban? Egy moldvai csángó falu etnikai identitásáról*. In POZSONY F. szerk. i. m. 83—96), a másik — ugyancsak az anyanyelvre vonatkozó — vizsgálat pedig Csikban (Ciucani) készült (POZSONY FERENC, *Ceangăii din Moldova*. Asociația Etnografică Kriza János, Cluj, 2002.). A két településen nyert adatokat a következő táblázat adja közre (I. HEGYELI i. m. 88; POZSONY i. m. 125).

Az anyanyelvi bevallás megoszlása két moldvai településen

Anyanyelv	Csángó		Magyar		Román		Egyéb		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Somoska	170	35,9	108	22,8	131	27,6	65	13,7	474	100
Csik	163	18,8	631	72,8	73	8,4			867	100

A somoskai eredmények szerint a 474 adatközlő 35,9%-a anyanyelvének a csángót, 27,6%-a a román, 22,8%-a a magyart vallotta. Az „egyéb” kategóriában néhány adattal a „csángó-magyar” és a „csángó-román” megnevezések tűnnek fel, valamint ide soroltam a szerző „nem tudja” megjelölésű kategóriáját is (HEGYELI i. m. 88). A csíki felmérés eredménye kevesebb kiegyenlített megoszlást mutatott: a 867 személyről felvett adatok szerint közel háromnegyedük (72,8%) magyar anyanyelvű, 18,8%-uk csángó és 8,4%-uk román anyanyelvű (POZSONY i. m. 125). Ezeket az ada-

tokat azonban a felmérések dokumentációjának hiányosságai miatt két szempontból is óvatosan kell kezelnünk. Egyrészt — mint a somoskai adatokat közreadó tanulmányában HEGYELI (i. m.) is megemlíti — a terepmunkásoknak és az adatközlőknek az anyanyelv fogalmára vonatkozó konceptuális különbségeiből a kérdések és a válaszok értelmezésének nehézségei adódtak. Emiatt az anyanyelvre vonatkozó kérdést a somoskai felmérés folyamán olyan módon változtatták meg, hogy az már az adatközlők által az informális beszédhelyzetekben leggyakrabban használt nyelvre vonatkozott (Hegyeli Attila személyes közlése, Kolozsvár, 2003. április 26.). Ebből adódóan a HEGYELI (i. m.) által közreadott adatok az anyanyelvnek nem az elsajátítást („az elsőként megtanult nyelv”), az azonosulást vagy a nyelvtudást hangsúlyozó definíciói, hanem az anyanyelv funkcionális meghatározása alapján („a legtöbbet használt nyelv”) rögzített megoszlását tükrözik. A csiki felvétel esetében nem egyértelmű, hogy a terepmunkások melyik meghatározás alapján rögzítették az adatokat.

Másrészt kérdéses, hogyan történt a Csíkban készült felmérés alapsokaságának kijelölése: a felvett adatok jóval több személy anyanyelvről tudósítanak, mint ahány lakosa volt 1992-ben a településnek a romániai népszámlálás szerint. A felmérés valószínűleg nem csupán a helyi lakosok, hanem csiki származású, de más településen élő közeli rokonaik anyanyelvére is rákérdezett. Ebből következik, hogy az anyanyelvre vonatkozó adatok jelentős része nem az anyanyelvi bevallást, hanem a Csíkban élő adatközlők vélekedését ismerteti mások anyanyelvről. Emellett a csiki felmérés „egyéb” kategóriájának hiánya feltehetően abból adódik, hogy a terepmunkások az anyanyelvi adatokat zárt kérdéssel vették fel, amelyhez csak a „magyar”, „csángó” és „román” válaszlehetőséget adták meg. Megemlítendő továbbá, hogy az anyanyelv kategóriája éppen a hozzá fűződő értelmezések többrétűsége folytán kevésbé alkalmas a kétnyelvű beszélők közösségei nyelvi helyzetének szociolingvisztikai vizsgálatára (vö. BARTHA CSILLA, A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek. Bp., 1999. 152).

A két felmérés dokumentációjának hiányosságait is figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a magukat nem román anyanyelvűnek valló adatközlők közül igen sokan — SÁNDOR állításával ellentétben — anyanyelvüknek a magyart tekintették. A kérdés részletesebb elemzéséhez azonban szükséges megvizsgálunk a lingvonimák használatának más típusú kontextusait is.

Szociolingvisztikai kutatásunk interjúiban a beszélők mindhárom kontextuális szinten variábilisan használták a *csángó* és a *magyar* lingvonimákat, de megoszlásuk nagyfokú kontextuális rendszerűséget mutatott. Mielőtt rátérnénk a második és harmadik szinten elemzendő adatok ismertetésére, a következő interjúrészletekkel azokat a módszertani nehézségeket illusztrálom, amelyek a belső lingvonimák használatának vizsgálatában jelentkeznek, de részletesebb elemzésükre itt nem teszek kísérletet.

Az (1) interjúrészletben az adatközlő a helyi és a (román vagy magyar) külső diskurzusok közötti ellentétet neutralizációs stratégiával kívánja elkerülni. Ez az ellentét a lingvonimák és etnonimák használatában egyaránt megjelenik, gyakran a kétféle megnevezés közötti határ átlépésével.

(1) Bogdánfalva/Valea Seacă (BCs, SzP 4)¹

- 1 Tm1 és azt meg tudják-e mondani, hogy van-e itt a fáluban valaki, aki tud tiszta magyarul?
- 2 Inf1 he, úgy tudnak, min(d) moszt mondunk mük.
- 3 Tm1 és kendtek tiszta magyarul beszélnek?
- 4 Inf2 nem./
- 5 Inf1 /nem, nem.

¹ Az interjúk azonosítója a település magyar és román neve, majd zárójelben a terepmunkás(ok) nevének monogramja, valamint az adott közösségben készített interjújuk sorszáma. (A hangkassetára rögzített interjúk megtalálhatók az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén.) Az átírás során a BALOGH LAJOS által a néprajzi szövegfelvételek dialektológiai lejegyzésére kialakított eljárást (vö. BALOGH, A népköltési (folklor) alkotások dialektológiai szövegrendezésének kérdései. In VOIGT VILMOS — BALOGH LAJOS, A népköltési [folklor] alko-

- 6 Tm1 hát hogy?/
 7 Inf1 /há(t) műk olyanok vagyunk, **ceangăi** <csángók>, (.) ugy mojdnek minköt. (1.5)
 8 Inf1 ee mă(r)t há(t) mik vigyitettek vagyunk [ez a-]
 9 Inf2 , [há(t) lásză <'várj csak'>] ő (.) tis(z)ta majarul
 10 egy sēm beszél ejsze <'talán'> igazán.
 11 Inf1 nem, ne.
 12 Inf2 **corcitur** <keverékek>.

Mikor az adatközlő a saját nyelvjárását szembeállítja a terepmunkás kérdésében „tisza magyar”-ként említett kárpát-medencei magyar nyelvváltozatokkal, nem a „csángó” elnevezést használja, hanem a „min(d) moszt mondunk műk” körülírást (2. sor). A lehetséges válaszok közül tehát éppen olyan kifejezést alkalmaz, amely közvetlen referencialitása révén esik kívül az egyéb (*csángó*, *magyar* stb.) lehetőségek ideológiai jelöltségén. A terepmunkás következő kérdésére (3. sor), amely éppen a különbségtételre kérdez rá a tájékozatlanság látszatát keltő, enyhén provokatív eljárással, már nem követheti a neutralizáció korábbi stratégiáját. Ekkor az adatközlő a román egy nyelvű többség beszédmódjához folyamodik, de azonosulás nélkül, a kódváltással is kiemelve, hogy ez mások álláspontja: „**ceangăi**, ugy mojdnek minköt” (7. sor). Ez a nézőpont később, a 12. sorban újra megjelenik a másik adatközlő által használt „**corcitur**” alakkal, ismételten román nyelvi formában. A román többségi beszédmódra való utalás a második adatközlő esetében is azonos diskurzív eljárást (kódváltást) idéz elő. A kódváltás társalgási funkcióinak gumperzi elemzése alapján ezt a jelenséget a személytelenítés (távolítás) kategóriájába tartozó esetnek tekinthetjük (vö. JOHN J. GUMPERZ, *Discourse Strategies*. Cambridge, 1982. 80—1).

Eltérő stratégiát követ a következő interjú adatközlője, aki az interjú során nagyfokú tudatosságot mutat a lingvonimák használatában. Bogdánfalvi adatközlőnk következetesen kerüli a *magyar* lingvonimát, mint a (2a) részlet is mutatja.

(2a) Bogdánfalva/Valca Seacă (BCs, SzP 3)

- 1 Tm1 és kend jól beszél románul?
 2 Inf beszillék, beszillék, de jén mākár <'leginkább'> a (.) m ien hitēmre beszillék.

tások kritikai kiadásának szabályzata. Bp., 1974. 89—112) kiegészítettük a társalgáselemzésben használt és a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúban bevezetett transzkripciósi megoldásokkal. A szövegek átírásában a félkövér betűtípussal kiemelt román nyelvi részletek jelölése mellett alkalmazott szimbólumok a következők:

- Tm terepmunkás (ha többen vannak, nevük rövidítésének ábécésorrendjében Tm1, Tm2 stb.)
 Inf informátor (ha többen vannak, megszólalásuk sorrendjében az Inf1, Inf2 stb. számozást alkalmazzuk)
 (.) 0,5 másodpercnyi vagy rövidebb szünet
 (N.N) 0,5 másodpercnél hosszabb szünet, pl. (2.0), ha a szünet két másodpercig tart
 () a magyar köznyelvhez képest nem realizálódó fonémák, pl. *mě(r)t*
 [] két vagy több beszélő közti átfedés eleje és vége
 < > nem nyelvi megnyilvánulások (nevetés, köhögés, sírás stb.), valamint a lejegyzést végző személy egyéb megjegyzései, például a tájszavak és a román nyelvi szövegrészletek magyar köznyelvi megfelelője
 - a beszélő félbehagyja az elkezdett szöveget (szót, szerkezetet), pl. *el- elmēnt oda*
 / rácsatlakozás (beszélőváltás szünet nélkül, mindkét beszélőnél jelölve)
 ööö hezitálás (időtartamától és minőségétől függően jelölve)
 # érthetetlen szótag

- 3 Tm2 magyarul jobban beszé(l)?
 4 Inf nem magyarul, ezé- ne, ezég még nem magyar.
 5 Tm1 há(t) mi?
 6 Inf há(t) mi, **ceangăi**. (.) mē(r)t mik, mik nem vagyun(k) magyarak.
 7 Tm2 csángó?
 8 Inf csángók vagyunk, **român catolic** <katolikus román>, azok vagyun(k) mik.

A terepmunkástól a 3. sorban használt *magyar* lingvonima elutasítását követően a 6. sorban a beszélő érvelése már áttevődik az etnonimák használatának területére, hasonlóan az (1) részletben megfigyelhető áttételhez. Jellemző, hogy a 2. sorban a helyi nyelvváltozat megnevezése a valóságával összefüggésben fogalmazódik meg, és az adatközlő az interjúban később a „mik katolikus beszélünk” kifejezést is többször használja. Ugyanez az adatközlő (2b)-ben már mégis igazodik a helyi nyelvhasználat gyakorlatához.

(2b) Bogdánfalva/Valea Seacă (BCs, SzP 3)

- 1 Tm1 ha valaki husz esztendős, akkor a- husz éves, akkor az még tud magyarul? csángoul?
 2 Inf tudnak, tudnak, tudnak, de t-/
 3 Tm1 /és ez- husz évesek-/
 4 Inf /tudnak, tudnak, honne, de ### hoj öö moszt románul beszé(l)nek, mē(r)t mēnnek ez iskolába, ziz- zírász olá(h)ul mēnēn, moszt inkább olá(h)ul be- beszélnek, e szent igyházba <templomba> mēnünk e miszére, olá(h)ul mondják e miszét. (1.0) mēnnek, tanulnak a papoknál, egy-mászra, mind olá(h)ul, (.) olá(h)ul beszé(l)nek. ezék, mik, ez iz öregébbek beszélünk magya- igr öö csángojul. (.) de ez ola- zifjak olá(h)ul beszélnek,
 9 **românește** <románul>.

Az adatközlő a 8. sorban a *magyarul* kifejezés produkcióját félbehagyva, a beszéd folyamat megszakításával hajt végre korrekciót, és használja a *csángoul* alakot. Azonos jelenség figyelhető meg a (3) részletben is, ahol a beszélő a *csángó* és a *magyar* lingvonimákat ugyancsak egymás szinonimájaként használja.

(3) Kákova/Faraoani (ICs, RSz 1)

- 1 Inf s akkor abba(n) az üdőbe(n) (.) **să nu ne supărăm uni pe alți** <nem haragudtunk egymásra>. ha beszélünk ott az iskolába(n) aaa- (.) izét, ugy, o **recreație, întelegi, în orele libere-** <a szabad időben, érted, a lyukasórák alatt>. (.) ha beszélünk ott künn játszadoz- játszadozásba(n), (1.0) magyarul, így, csángoul, akkor vëtted a nagy- nagy követ így, s tette- tette fél a fe(j)édre, hogy vigyed. s az, amelyik meghall (ot)ta másikat, beszél így csángoul, így magyarul, (.) vötte el a követ s tette fél a fejire, nem lehetett beszé(l)ni.

A (2b)-ben megfigyelt korrekcióhoz hasonlóan a (3) részlet 4. sorában a beszélő a *magyarul* alakot értelmezi a *csángoul* alakkal, a 6. sorban pedig éppen fordítva jár el. Ez az adatközlőnk által gyakran alkalmazott diskurzív stratégia az interjúban tipikusan az előbbi sorrendet mutatja.

Végül (4) arra mutat példát, hogy a három általam azonosított kontextuális szint mellett további rétegek is megjelennek a lingvonimák használatában.

(4) Gyoszeny/Gioseni (ICs, RSz 1)

- 1 Inf1 csak Kítris még beszél magyarul, **sau Vladnic, Gaiceana** <vagy Lábnik, Gajcsána>.
 2 Inf2 Kítris is, e zörégébbek, [de ez ifjúság gyi lok <'egyáltalán nem'>].
 3 Inf1 [há(t), há(t), há(t) <'igen'>],

4		s aztá(n) idefeli, itt, peste Siret <a Szeret folyón túl>, ott mék <'még'> le. de ott is [ugy i-]
5	Tm2	[és]
6		Kétrésbe(n) hogy beszé(l)nek magya [rul? ugyanúgy, mind itt?]
7	Inf1	[cam oleaca mai- mai secuiesc <egy
8		picit székeleyesebben>, ugy.
9	Tm2	igén?
10	Inf1	igén, igy. něm, min(d) nállunk, mi-/.
11	Inf2	/székellyässen.
12	Inf1	há(t), há(t), [há(t), há(t)].
13	Inf2	[mi #] csángájěstül <'csángóul'>.

A székely származású ketrisi beszélők nyelvvaltozatra gyszényi adatközlőink először a „magyar” lingvonimát használják (1. sor), majd a terepmunkás kérdésére (6. sor) a ketrisiek nyelvvaltozatát a *secuiesc* 'székelyes' (7. sor), *székelyes* (11. sor) jelzőkkel jellemzik, és szembeállítják a saját nyelvjárásukkal (10. sor), amelyet a *csángájěst* 'csángó' lingvonimával neveznek meg (13. sor). A beszélők tehát olyan módon is tudatában vannak a Moldvában beszélt nyelvjárások közötti különbségeknek, hogy ezekre a dialektális eltérésekre akár a lingvonimák szembeállításával is utalnak.

Az idézett interjúrészeket részben arra mutatnak rá, hogy a lingvonimák használata jóval kevésbé tudatos, mint az etnonimák közötti választások. Az interjúhelyzetek azonban számos esetben olyan kontextust teremtenek, amelyben a lingvonimák közötti választás a helyi közösségek nyelvi repertoárjához fűződő ideológiák mentén válik értelmezhetővé. A kontextuális meghatározottság jelentősége leginkább azokban a helyzetekben mutatkozik meg, amelyekben a beszélők a helyi nyelvjárást két másik nyelvvaltozattípushoz: a románhoz és a Kárpát-medencei magyar nyelvhez képest nevezik meg. Az egyes kontextuális szintek elkülönítése azonban nem könnyen megoldható feladat, mint a (2b) és (3) részletben szereplő, a labovi stílusváltásra emlékeztető korrekciós eljárások is mutatják. Mégis érdemes — első megközelítésként — az interjúink anyagában előforduló lingvonimákat a két utóbbi kontextusban, a „tisza magyar”, valamint a román nyelvvel oppozícióban elemezni.

A kérdéses esetekben itt alkalmazott eljárás a következő: a lingvonimák elemzése során — az interjúkat bevezető kérdés háromelemű szembeállításától eltekintve — a második kontextuális szinthez akkor soroltam egy-egy adatot, ha a szöveggörnyezetben előfordul a „tisza/igaz magyar” kifejezés, és a beszélők explicit módon a Kárpát-medencei magyar változatokhoz képest nevezik meg saját nyelvjárásukat. Minden más esetet, tehát (2b) és (3) lingvonimáit is a harmadik szinthez számítottam. Nem vontam be az elemzésbe a lingvonimákról az etnonimák használatára áttevődő eseteket, például (1) és (2a) csoportokra vonatkozó megnevezéseit, továbbá a körülírásokat és az egyéb lingvonimákat (*székelyes*, *katolik* stb.).

A második kontextuális szinten, a Kárpát-medencei magyar nyelvvaltozatokhoz viszonyítva adatközlőink többsége a *csángó*, *csángós*, *ceangaiasca* lingvonimát használta. A hat településen (Bogdánfalva, Gyoszény, Kákova, Klézse, Nagypatak/Valea Mare, Somoska) 40 adatközlővel készült interjúk feldolgozása a következő megoszlást mutatta: az összes lingvonima 85,4%-a (N = 41) volt a *csángó*-típusú megnevezés, míg a *magyar*-féle lingvonimák 14,6%-ot tettek ki (N = 7) ezen a szinten. — A lingvonimák használatának harmadik kontextuális szintjén a beszélők kevésbé reflektálnak nyelvhasználatukra, de tipikusan a román (*oláh*) nyelvvel szembeállítva nevezik meg a helyi nyelvjárást. Az eredmények a *magyar*, *magyaros*, *ungureasca* lingvonimák nagyobb gyakoriságát mutatták. Itt arányuk 75,9% volt (N = 201), míg a *csángó* és hasonló megnevezések megoszlása 24,1%-ot tett ki (N = 64). Ezen a szinten tehát a *magyar*-féle lingvonimák nagyarányú használata élesen szemben áll a második szinten megfigyelhető megoszlással.

A két kontextuális szinten használt lingvonimák megoszlása közötti különbség statisztikailag szignifikáns (khi-négyzet = 68,424; f = 1; p < 0,001). Megjegyzendő, hogy a lingvonimák haszná-

latának területi megoszlása még az itt vizsgált hat közösség esetében sem homogén: a klézsei és somoskai adatközlők a harmadik szinten a *csángó*-féle kifejezéseket 37,9%-ban (N = 33), a *magyar* típusúakat 62,1%-ban említették (N = 54). Ha a két településen gyűjtött adatokat elkülönítjük a többi négy falu adataitól, akkor az utóbbiakban a *csángó* és a hasonló kifejezések használata már csak 17,4%-os (N = 31), míg a *magyar*-féléké 82,6% (N = 147). A különbség a két csoport között statisztikailag szignifikánsnak bizonyul (khi-négyzet = 13,426; $f = 1$; $p < 0,001$). A belső lingvonimák használatának területisége mindenestre részletesebb elemzést kíván.

Az itt bemutatott eredményeket összevethetjük SZILÁGYI N. SÁNDOR elemzésével, amely TÁNCZOS VILMOS néprajzi interjúinak lingvonimáit hasonló szempontból veszi számba (SZILÁGYI N., *About the Csángó dialects in Moldavia [Romania]*. Előadás a Veszélyeztetett kisebbségek Európában c. konferencián, Budapest, 2002. február 15–16.; a vizsgált interjúrészleteket l. TÁNCZOS, Csapdosó angyal. *Moldvai archaikus imádságok és életterük*. Pro-Print Könyvkiadó, Csikszereda, 1999.). A népi imádságok használatáról készült interjúk közül 39-ben fordul elő a helyi nyelvváltozat lingvonimája, és minden esetben a *magyar* típusú megnevezések közé sorolható módon (*magyarul*, *magyar szó*, *magyaron*, *magyarosan*, *magyar beszéddel* stb.). Emellett az interjúk gyakori lingvonimái a *román* és az *oláh*, tehát feltehető, hogy a SZILÁGYI által elemzett interjúkban a helyi nyelvjárás megnevezését a fentebb azonosított harmadik kontextuális szinthez sorolhatjuk (TÁNCZOS kötetében a közölt interjúrészletek kontextusa több esetben is hiányos, így az adatokat nem minden esetben rendelhetjük hozzá megbízhatóan az egyes szintekhez). A *csángó*-féle lingvonimák meglepő hiányát arra az eddig nem említett feltevésre is visszavezethetjük, hogy a megnevezések megoszlása életkori meghatározottságot mutathat. TÁNCZOS adatközlői döntő többségükben a közösség legidősebb korosztályához tartoznak, a SZILÁGYI által elemzett adatok tehát nem vehetők össze közvetlenül az adatközlők kijelölésében a generációs megoszlást is figyelembe vevő felmérésünk korpuszával. Ezt a feltevést a lingvonimák területi megoszlásához hasonlóan más alkalommal felmérésünk bővebb nyelvi anyagán vizsgálom meg.

Az eredmények alapján a területi és életkori különbségektől függetlenül is megkockáztatható az a kijelentés, hogy a moldvai közösségek reflektálatlan nyelvi gyakorlata nem támasztja alá SÁNDORNAK a belső lingvonimákra vonatkozó tételét, miszerint a „csángók” mind „csángóul” beszélnek. Ez ugyanakkor csak része azoknak az érveknek, amelyek egy önálló „csángó koiné” kialakítása mellett szólnak. Itt nincsen lehetőségem arra, hogy a helyi nyelvváltozatok standardizálására irányuló nyelvi tervezés SÁNDOR által megfogalmazott javaslatát részletesen elemezzem, így csak annyit említek meg, hogy a JOSHUA FISHMAN által a nyelvcsere visszafordítására kidolgozott nyelvi tervezési modell alapján a javaslat kevésbé lehet hatékony a moldvai katolikusok kétnyelvűségének fenntartásában (*Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Multilingual Matters, Clevedon, 1991.). FISHMAN ugyanis a formális (iskolai) nyelvhasználattal szemben a beszélők informális nyelvhasználatának az elsődlegességét hangsúlyozza a nyelvmegtartás folyamatában. Hasonló szempontokat lenne érdemes érvényesíteni a moldvai nyelvi tervezés másik kísérletében, amely a magyar nyelvű oktatás helyi bevezetésével törekszik a nyelvhasználat befolyásolására (l. HEGYELI, *A moldvai csángók magyar nyelvi oktatásának szükségességéről*: *Regio* 12/4: 181–94). Ez a moldvai oktatási program ugyanis kevésbé veszi figyelembe a nyelvi veszélyeztetettség beszélőközösségeként eltérő szintjeit (vö. BODÓ—HELTAI—TARSOLY, *Nyelvi tervezés Moldvában*. In *A MANYE XI. (pécsi) és XII. (szegedi) kongresszusa nemzetiségi és nyelvpolitikai tárgyú előadásából*. Szerk. DRESCHER J. ATTILA — HERR JUDIT. PTE—MANYE, Szekszárd—Pécs—Bp., 67—72).

3. Az etnonimák és a nyelvi státustervezéssel szorosan összefüggő lingvonimák kérdése mellett a moldvai magyar—román kétnyelvű közösségek kutatásában számos más szociolingvisztikai kérdés is felvetődött. Ezek közül a legjelentősebbek a kétnyelvűsége, a nyelvi szocializációra és a nyelvcsere, valamint ezek összefüggésére vonatkoznak.

A moldvai magyar—román kétnyelvű beszélők kétnyelvűségéről és a közösségek nyelvcsere-réjéről nincsenek részletes empirikus adataink. TÁNCZOS VILMOS (A moldvai csángók lélekszámáról. In POZSONY F. szerk. i. m. 7—32) terepmunkája alatt gyűjtött tapasztalatai alapján becslte meg a moldvai katolikus vallású közösségekben élő magyarul beszélők arányát. Becslése alapján a Moldvában élő katolikusok mintegy egynegyede, körülbelül 62 000 fő beszélt az 1990-es évek első felében magyarul (uo. 21). A nyelvismeret korosztályos megoszlására irányuló megfigyelések során azonban szembesült a jelenséggel, hogy „a családban románul tanított gyerekek csak mintegy »véletlenül«, az utcán tanulják meg a helyi magyar tájnyelvet” (uo. 17). A magyar nyelv elsajátításának TÁNCZOS által feltételezett „véletlenszerűsége” helyett érdemes inkább a k é s l e t e t e t t m á s o d n y e l v i s z o c i a l i z á c i ó helyi gyakorlatáról beszélünk, amely a 10—14 éves korukig román egynyelvűként nevelődő, de ekkortól már a felnőtt közösségbe lassan belenövő fiatalok kétnyelvűvé válását normatívnak tekinti (vö. HEGYELI é. n. [1999.] i. m. 87; BODÓ, Szempontok a nyelvjárásvesztés vizsgálatához. In IV. Dialektológiai Szimpozion. Szerk. SZABÓ G. — MOLNÁR Z. — GUTTMANN M. BDTF, Szombathely, é. n. [2002.] 71). A jelenség ellenére többen is hangsúlyozzák a magyar—román nyelvcsere időben lineáris jellegét, tehát nem ismerik fel a magyar nyelv-elsajátításnak a másodlagos nyelvi szocializációban játszott szerepét (l. GAZDA JÓZSEF, A nyelv és a magyarságtudat szintjei a moldvai csángóknál: Néprajzi Látóhatár 3. 1994/1—2: 279; SÁNDOR 1998. i. m. 1146 kk.; POZSONY i. m. 128; BENŐ—MURÁDIN i. m. 173). Empirikus adatok azonban igazolják, hogy a késleltetett másodnyelv-elsajátítás a közösségekben tudatosult nyelvi gyakorlat (l. BODÓ és mtsai i. m.; vö. még PÉNTEK JÁNOS, Az anyanyelv ökológiája Erdélyben. In UÓ., A nyelv ritkuló légköre. Szociolingvisztikai dolgozatok. Komp-Press — Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2001. 140). Egyben az is hangsúlyozandó, hogy a nyelvi szocializációnak ez a sajátos formája nem terjed ki minden moldvai magyar—román kétnyelvű közösségre, hanem területileg, valamint akár az egyes közösségekben is csak korlátozottan érvényesül (l. HELTAI—TARSOLY i. m.). Ez a gyakorlat ugyanakkor a nyelvismeret felmérése szempontjából jelentős módszertani kérdést vet fel: a magyarul beszélők korosztályainak szinkron megoszlása a nyelvi szocializáció sajátos mintái révén idővel megváltozhat. A generációs megoszlás egyirányú szinkron különbségei tehát nem feltétlenül járnak együtt a közösségi nyelvhasználat változásával. Mindez azonban csak feltételezéseként fogalmazható meg, mivel a késleltetett magyar nyelvi szocializáció viszonylag újabb keletű jelenség, és a nyelvi kompetenciában mutatkozó hatásait eddig nem vizsgálták a moldvai kétnyelvű beszélők körében.

A nyelvismeret mértéke mellett az egyéni és közösségi kétnyelvűség fokozatairól sincsenek felméréseink. A nyelvi érintkezés lexikai hatásai mellett a grammatikai hatások felmérése, valamint a közösségi nyelvvesztés jelenségeinek részletes elemzése a jövő feladata. Az empirikus kutatások hiányával is magyarázható, hogy a helyi nyelvjárások és a román nyelv érintkezésében kialakult köztes nyelvváltozatok megítélése mind a szakirodalomban, mind a magyar közbeszédben számos esetben negatív. A szakirodalom a magyar standardhoz képest nem csak a közösségi nyelvvesztés jelenségeit, hanem a kétnyelvűségből szükségszerűen adódó más kontaktusjelenségeket is a félnyelvűség, a kevertnyelvűség vagy a „csángósodás” — a fogalom kiterjedésének határozatlansága ellenére is — lassan nyelvészeti műszóvá váló kategóriája alá sorolja. A moldvai „csángók” félnyelvűségéről l. FODOR KATALIN (A csángók identitásproblémájának nyelvi és nyelven kívüli okairól. In Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. Szerk. KASSAI I. Bp., 1995. 121—7) és SZABÓ T. ÁDÁM (A moldvai csángó értelmiség két- és félnyelvűsége. In KASSAI szerk. 1995. i. m. 111—20) tanulmányát. A *csángósodás* kifejezést először FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE használja (Bomló kétnyelvűség. In Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Szerk. KONTRA M. Bp., 1992. 40), míg MURÁDIN LÁSZLÓ a moldvai magyar nyelvjárás és a román nyelv közötti kódváltás gyakorlatát, két nyelv egyazon megnyilatkozáson belül megvalósuló váltogatását nevezi kevertnyelvűségnek (A kétnyelvűség sajátos megnyilvánulása a moldvai csángómagyarok nyelvi tudatában: Néprajzi Látóhatár 3. 1994/1—2: 308). A helyi nyelvjárások kontaktusjelenségeit leíró terminológiának —

sokszínűsége ellenére is — közös sajátossága a nyelvi érintkezés hatásait általánosan stigmatizáló értékmozzanat. Nem szabad azonban megfélekednünk arról, hogy ennek a kisebbségi helyzetű beszélőközösségek nyelvmegtartását veszélyeztető hatásai nehezen vitathatók (I. MDial. 154; vö. még PÉNTÉK JÁNOS, A kisebbségi iskolák kétnyelvűsége és kettősnyelvűsége. In *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról.* Szerk. KONTRA M. — SALY N. Bp., 1998. 302).

4. Végül azokat a szociolingvisztikai kérdéseket említem meg, amelyeknek a vizsgálatára mindaddig nem történt kísérlet. Ugyan hosszú listát lehetne összeállítani a nyelv társadalmiságához kapcsolódó moldvai vizsgálatok eddigi feltáratlan területeiről, itt mégis csak néhány olyan kérdésre térek ki, amelynek a kutatása folyamatban van, de szociolingvisztikai szempontokat mégsem foglal magába.

Az első ilyen terület a moldvai magyar—román kétnyelvű közösségek identitásának vizsgálata. Közhelyeszerű megállapítás ezzel kapcsolatban, hogy a nacionalizmusok kialakulásának központi eleme, a nyelv — az ismert történeti okoknál fogva — nem a nemzeti hovatartozás szimbóluma Moldvában. Többen ebből a tényből arra következtetnek, hogy a közösségek „középkorias” identitásában a nyelv „irreleváns” (SÁNDOR 1998. i. m. 1146; I. még SÁNDOR 1996. i. m. 57, 2003. i. m. 169—170), „felszíni kategória” (HEGYELI é. n. [1999.] i. m. 87) vagy éppen „a moldvai csángók [...] a nyelvre nem úgy tekintenek mint közösségformáló szimbolikus tényezőre” (TÁNCZOS [1999.] i. m. 23). A nyelv és identitás összefüggése azonban a moldvai magyar—román kétnyelvű közösségekben is jóval összetettebb kérdés annál, minthogy kizárólag a beszélői vélekedések alapján leírható lenne. Ehhez azoknak a nyelvi identitásgyakorlatoknak a vizsgálata szükséges, amelyek a Moldvában élő nyelvvaltozatok szimbolikus funkcióját létrehozzák, fenntartják és szüntelenül alakítják (vö. BODÓ 2004. i. m.).

Hasonló módon lenne érdemes vizsgálni a román egynyelvűvé vált közösségek nyelvi identitását és nyelvhasználatát. Feltehetően a román nyelvű közösségek nyelvhasználatában kimutathatók magyar nyelvi maradványhatások (vö. MAGYAR ZOLTÁN, Vallás és etnikum kapcsolata egy moldvai csángó faluban: *Néprajzi Látóhatár* 3. 1994/1—2: 87; MURÁDIN i. m. 308 k.; SÁNDOR 1996. i. m. 57; BENŐ—MURÁDIN i. m. 173), bár SZILÁGYI N. SÁNDOR (i. m.) éppen D. MÁRTINAŞ (i. m.) megfigyeléseire hivatkozva feltételezi, hogy az egynyelvű közösségekben nyelvvaltozatcsere ment végbe, és ezeknek a román nyelvvaltozatoknak a helyébe a moldvai román nyelvjárás lépett.

A következő nagyobb terület a moldvai magyar—román kétnyelvű közösségek tagjainak területi migrációja, elsősorban a magyarországi vendégmunka, de kisebb részben az erdélyi vagy magyarországi tanulmányok céljából. A Kárpát-medencei magyarokkal intenzívebbé váló kapcsolat szociolingvisztikai vetülete a nyelvi érintkezés hatásaiban ragadható meg. Ezekről a hatásokról azonban keveset tudunk, és az eddig folytatott nyelvföldrajzi kutatások kérdőíves gyűjtéssel felvett eredményei mellett szükséges lenne a közösség spontán beszélt nyelvének felmérése is. Napjainkban a Kárpát-medencei magyar nyelvvaltozatok hatására egyes moldvai magyar—román kétnyelvű beszélőközösségek nyelvi repertoárjának kibővülése és átrendeződése kezdeti szakaszában figyelhető meg. Így folyamatában vizsgálhatjuk meg, hogy a helyi magyar nyelvjárás és a román nyelvvaltozatok mellett a Kárpát-medencei magyar nyelvvaltozatok megjelenése milyen sajátos szociolingvisztikai helyzeteket, esetlegesen a tágabb értelemben vett diglosszia valamely típusát alakítja ki az egyes változatok funkcionális megoszlásában.

A kétnyelvűség kutatása mellett jóval kevesebb hangsúly esett a helyi magyar nyelvjárások formális és informális beszédmódjainak a beszélés néprajza keretében elemző vizsgálatára. Hiányoznak azok a leírások, amelyek a különböző beszédműfajoknak a közösségek nyelvi praxisában játszott szerepével foglalkoznak. Itt talán csak TÁNCZOS VILMOS kutatásai említhetők meg, amelyek a népi imádságoknak a helyi kultúrában betöltött szerepét részletesen elemzik (Nyiss kaput, angyal! Moldvai csángó népi imádságok. Archetipikus szimbolizáció és életér. Bp., 2001.).

Ide kapcsolódó vizsgálati terület a moldvai magyar nyelvű, de román ortográfiát követő írásbeliség, amelynek a hangjelöléséről és helyesírásai kérdéseiről több nyelvészeti leírás, adatköz-

lés is tudósít (DOMOKOS PÁL PÉTER, Mai csángó nyelvjárásban írt levelek és versek: MNy. 1958: 564—74; KÓS KÁROLY, A csángó írásrendszeréről: Néprajzi Látóhatár 3. 1994/1—2: 283—98; MÁTAI MÁRIA, „A magyar nyelvet írni kezdik”. A hangjelölés nehézségei csángómagyar levelekben: MNy. 1992: 56—72; SZABÓ T. ÁDÁM, A csángók nyelve és helyesírása Lakatos Demeter szövegeinek tükrében. In „Megfog vala apóm szokcor kezemtül...”. Szerk. HALÁSZ P. Bp., 1993. 63—70; FODOR KATALIN, „nam irtom ulion sepen cioc hodi tutom”. Egy moldvai csángó asszony helyesírásáról. In Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. LACZKÓ K. Bp., 1995. 147—50). Hiányosak azonban ismereteink az írásbeliség helyi gyakorlatáról, a közösségek nyelvi interakcióiban betöltött szerepéről. Mindez azért is fontos lehet, mert a román ortográfiát követő magyar nyelvű írásbeliség mellett a magyar helyesírásnak a magyar nyelvi oktatással terjedő használata sajátos digráfia-helyzeteket, egyazon nyelv kétféle írásos gyakorlatának együttélését eredményezheti (a digráfia jelenségére újabban l. az International Journal of the Sociology of Language 150., 2001-ben megjelent tematikus számát).

Végül halaszthatatlan lenne a beszélt nyelvi szövegek gyűjtésének és kiadásának a korábbi — felbecsülhetetlen értékű — publikációkhoz képest (HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Néprajzi szövegek moldvai telepeseiktől. Bp., 1952.; GAZDA JÓZSEF, Hát én hogyne siratnám. Csángók a sodró időben. Bp., é. n. [1993.]) a nem interjúhelyzetekben felvett, spontán beszélt nyelvre irányuló kiterjesztése. Az így létrejövő, a korábbiakhoz képest kevésbé dekontextualizált szövegeket felölelő korpuszok többek között a diskurzuselemzésnek a kódváltás vizsgálati szempontjait is felölelő kérdésfelvetéseivel összhangban alakítandók ki. Ez azonban leginkább az antropológusok, néprajzosok és nyelvészek szoros együttműködését feltételező kutatási programokban valósulhat meg.

5. A moldvai magyar—román kétnyelvű közösségek kutatásában alkalmazott szociolingvisztikai szempontok áttekintésének összefoglalásaként ismételtlen hangsúlyozandó, hogy a helyi közösségek nyelvi nézőpontjainak sokrétűsége nem egyeztethető össze a vizsgált csoportokat homogénnek tekintő diskurzusokkal. A helyi és nem helyi beszédmódok közötti diszkontinuitás felszámolása különösen sürgető feladat a moldvai kétnyelvű közösségeket érintő nyelvi tervezés körében. Dolgozatomban jelentőségénél jóval kisebb súlyt kapott a magyar—román kétnyelvűség megtartására irányuló törekvések kritikai ismertetése (ehhez l. BODÓ és mtsai i. m.; HELTAI—TARSOLY i. m.), pedig éppen itt van szükség arra a felismerésre, hogy a helyi nyelvjárások jövőjét a nyelvi tervezés szakemberei és a moldvai beszélők közötti párbeszéd kialakítása is befolyásolja. Nem kérdéses, hogy a dialógus lehetőségének megteremtése a tudományos közösségre tartozó feladat.

BODÓ CSANÁD

Csuklik, kotlik, hámlik

Megjegyzések a hiányos paradigmájú igék módjелеzéséről*

1. A címben szereplő igék rendhagyó alaktani típusaival kapcsolatban azt a kérdést vetjük föl, hogy toldalékolt változataik alakulásának háttérében milyen irányító tényezők állnak. Kiindulásunk három sejtés.

1. A szótári egységek egy részének toldalékolásában mutatkozó anomáliák összefüggésben vannak ezeknek a lexikai egységeknek a jelentéstani—funkcionális tartalmával. Tapasztalatunk

* A tanulmány alap gondolatának alakításában és a részletekben éltető segítséget kaptunk Bodnár Ildikótól, Elekfi Lászlótól és Szépe Györgytől. Eredményeink így részben az övék is.

ugyanis a következő. a) A szó(alak)nak per definitionem önálló jeltárgya van. b) Az 'önálló jeltárgy' azonban nem mindig jelent 'egyedi jeltárgy'-at, ami egy 'dolog'. c) Ha a 'jeltárgy' nem 'egyedi', akkor a szó alaktani paradigmája szabálytalan. Például a névelőknek nincs többes számuk. Az eredetileg deiktikus szerepű névmások és névmási határozószók körében általános a többen a morfémaaváltás a ragozási paradigmában, l. *ő* — *vele, én* — *engem* stb. A segédigei szerepű egységek defektív disztribúciójú sorozatokat alkotnak, így a *szokik* segédigei használatának csak múlt idejű alakja van (*szoktam, szoktak* stb.), vagy a *fog*-nak a mai nyelvben nincs participiuma és múlt ideje. Hasonlóképpen, eredetileg melléknevek toldalékolási paradigmaváltással igei toldalékokat kaphatnak, amennyiben — szemantikai szerepük szerint — modális aspektusokkal egészítik ki a mondat igei csoportját (*szabadna [megkérdeszem], szabadjon [megjegyezmem]*); és így tovább.

2. A rendhagyó alakulatok fonológiai képletének végleges felépítése a szegmentális szekvenciaszervezés irányító szabályai szerint hajlamos alakulni. Vagyis a rögzített változatok létrejöttében döntő szerepet játszanak elsősorban a szótagépités — egyébként legalább részlegesen nyelvspecifikus — optimalitási követelményei. Tehát az, hogy a szótag milyen összetételű zárlattal végződik a tö ragozásának vagy jelezésének egyedi eseteiben.

3. Szükségszerűen számolnunk kell olyan esetekkel, amelyekben a toldalékolás funkcionális megoldásai ütköznek a fonotaktikai szabályokkal (mint majd látjuk, ez az eset a *?csukoljon* alakulattal). Ilyen helyzetekben egy lényegében extrafonológikus, tehát a funkció elsődlegességét tükröztető rendezőelv lép fel: az, amelyet a régi szaknyelv rendszerkényszernek, később analógiának nevezett.

A dolgozatban azt kísérreljük meg igazolni, hogy fenti hipotéziseink helytállóak, és a jelzett igei csoport elemzésében magyarázó elvként felhasználhatók.

2. Visszapillantásunk néhány reprezentatív tétele azt mutatja, hogy a kérdés morfofonológiai alapú tárgyalása az újabb szakirodalomban sem kielégítő.

1. SZÉPE GYÖRGY (Az alsóbb nyelvi szintek leírása: ÁNyT. 6. 1969: 359—466) nem tárgyalja külön fejezetben az idetartozó igei csoportját. A magyarra vonatkozó generatív fonológia elméletében csupán rekonstruálni tudjuk ezek leírását. Az egyszerűség kedvéért válasszuk a *hajlik* feltételes módú alternatív alakjait, tehát a *hajolnának* és a *hajlanának* formációkat. Megjegyezni érdemes, hogy ez az alakpárhuzam nem hozható összefüggésbe az ige (mai) ikés voltával, hiszen az maga is váltakozik: a régies *hajoljék* felszólító módú alak ikés tövet feltételez, a *hajoljon* iktelent (l. még például *romoljék/romoljon, bomoljék/bomoljon*). Nyilvánvalóan két változattal állunk szemben, amelyek (uo. 435 alapján) összevont, általános formában így ábrázolhatók:

$$\begin{array}{l} \text{hajol-} \\ \text{hajla-} \end{array} \left[\begin{array}{c} \\ n \cdot \\ \end{array} \right] \text{nak}$$

Az *o* és az *a* itt más morfológiai szintű, de egyaránt konnektívumok. Eltérő kategóriába tartozásukat az mutatja, hogy a kötőhangzó alapértéke ..CVC- igei struktúra esetén \emptyset vagy automatikusan középső nyelvvállású rövid magánhangzó. A *hajla-* összetevőben azonban *a*-t találunk. De miért éppen *a* jelenik meg? Nincs minden tekintetben megnyugtató magyarázatunk. SZÉPE GYÖRGY (személyes közlésben) a következőt valószínűsíti: a) *a* kétmássalhangzós szekvencia után következik be (ez ténymegállapítás, de nem lehet okmagyarázat); b) az ikesedéssel (**hajolV-* → *hajlik*) megváltozik a morfémaszerkezet: a morfológiai generálás „megelőzi” a szokásos szekvenciaszervezés rutinszerű működését (vagyis fölteszünk egy absztrakt -IK-markert), amiből az következik, hogy a „konkrét -ik előtti” tövek másként viselkednek a kötőhang megválasztásában, mintegy 'jegyes' (marked) állapotot hozva létre. Mégpedig esetleg azon a módon, hogy — mint SZÉPE fölveti — a többes szám harmadik személyű alak -*nak* ragjából hozza előre az *a*-t. Mindenesetre a SZÉPE-féle leírásban az alakváltozatokra közösen áll, hogy

$$[-szegmentum] \rightarrow [+szegmentum] / \left\{ \begin{array}{l} [-mgh] \\ [+msh] \end{array} \right\} \text{ --- } \left\{ \begin{array}{l} [-mgh] \\ [+msh] \end{array} \right\} // \text{ Feltételes mód}$$

A szabályt azonban többszörösen specifikálnunk kell a *hajlik*-ra nézve. Először is a szerkezetiírás első tagjában el kell hagynunk a [-mgh] jegyet *j* miatt, ha a *hajol*- alakváltozatról van szó (míg a *hajla*- tőalternánusra nézve a [-mgh] jegy természetesen marad). Másodsor: meg kell határozunk, hogy melyik alternáns az elsődleges, ez azonban egyszerű, mivel a *hajla*- változat inkább levezethető a fonológiailag teljesebb *hajol*-ból, mint fordítva (a kifejtést l. a szabályleírások után). Ezt követően szabályt kell fölírunk a „+szegmentum” kimenet jegyeire, amely a *hajol*- alternánusra egyszerűen adódik (l. SZÉPE i. m. 436):

$$\begin{array}{l} [+mgh] \\ [-msh] \end{array} \rightarrow \left[\begin{array}{l} -fel \\ -al \\ -hosz \end{array} \right] / [+msh] \text{ --- } \left\{ \begin{array}{l} [-mgh] \\ [+msh] \end{array} \right\} // \text{ Verbum}$$

Viszont a *hajla*- *a* konnektívumára — a kimenetben — a specifikáció megváltozik, mégpedig

$$\left[\begin{array}{l} +al \\ -hosz \end{array} \right]$$

A két szabályalkalmazás a felszíni alakulatok tekintetében természetesen kizárja egymást (vagy *hajol*-, vagy *hajla*-). Az előzményben azonban — a szekvencia eltérő helyein érvényesülve — valamikor egyidejűleg kellett megjelenniük. Erre a kettősségre történeti tények utalnak: „a régebben [a XVIII. század második fele előtt] keletkezett igéknek volt magánhangzós tövük is. S ez más toldalékok (-*nak*/-*nek*, -*m* stb.) előtt is előfordult” (KÁROLY SÁNDOR, *A csuklik*-féle ikes igék ragozása, képzése: Nyr. 1957: 280). A CVCV ősmagyar szótagstruktúrát alapul véve a **hajola*(+suff), pl. *hajolana* tőalakból mind a *hajol*(+suff), például *hajolna*, mind a *hajla*(+suff), például *hajlana* változat levezethető a Horger-törvénynek (kétnyíltszótagos tendenciának) eltérő szótagokon való működésével. Ha a törvény a módjellel toldalékolt **hajolana* harmadik magánhangzóját törli, akkor a levezetett alak a *hajolna*, ha a másodikat, akkor a *hajlana*. Vagyis itt egy „sorozati megszorítási szabály” működik, ahogy SZÉPE GYÖRGY mondaná. (Megjegyzés: a *hajla*- formációban *a*-t a tő végén kötelezően megjelenő összetevőnek tapasztaljuk, például feltételes módjel előtt, l. *hajlanának*, ugyanúgy, mint *játszanának*, *váltanának*. Így *hajl*-, *hajol*-, *hajla*- az egymást kizáró eloszlás viszonyában áll, a továbbtoldalékolás bemeneteként kombinatorikusan kondicionált változatokat mutatva minden eredetileg C₁C₂- tövű igéhez hasonlóan, vö. *játszik*, *vált* stb. Ebben az értelemben vesszük — műveleti egyszerűsítéssel — a *hajla*- kiinduló alakot tőalternánusnak a mai nyelvben.)

Ezzel így azután meg is volnánk, és csak annyi lenne hátra, hogy megadjuk az egyik vagy a másik szinkrón szabály fellépésének feltételeit. A SZÉPE-szabályok körül gyakran találunk szintaktikai megszorításokat, de néhol az igemódra utalókat is (l. pl. i. m. 442). Ilyenek itt azonban egyáltalán nem jönnek szóba. Mint látjuk majd, a megoldást máshol kell keresnünk.

2. SIPTÁR PÉTER (*A magyar mássalhangzók fonológiája*. Bp., 1995.) egyáltalán nem tér ki a problémára, és ez következetesen adódik alkalmazott teoretikus keretének szemléletéből. A tő kettősségének magyarázatát elvben — ha egyáltalán — nyilvánvalóan a lexikális szabályok terrénumán kereshetnénk. Az egyetlen pont, ahol utat találhatnánk a megoldáshoz, a tövég és a toldalék kapcsolatának szabály jellegű alakulása. Erre vonatkozólag azonban a következő tézist találjuk. „A tőallomorfok eloszlása szótagszerkezeti alapon megjósolható. Ezek a tövek [ebben a szövegkörnyezetben: *lő*, *fő*, *sző*, *rő* — betoldás tőlünk] mássalhangzóra végződnek, ha ez a mássalhangzó a következő szótag kezdeteként (onset) szótagolható, vagyis ha a magánhangzóval kezdődő tolda-

lék követi őket. De ha ilyen szótagolás nem lehetséges, tehát szóvégi helyzetben (ahol nincs következő szótag) és mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt (ahol a következő szótagkezdet már be van töltve) a tővégi mássalhangzó beleolvad a megelőző magánhangzóba, amely ezáltal hosszú lesz” (i. m. 63). Ami igaz önmagában, de a *hajol-/hajla-* alternációról ez a szabály nem tud számot adni. Más megközelítésben úgy tekinthetjük a helyzetet, hogy a mássalhangzó + *l* és mássalhangzó + *r* végű töveknél magánhangzó-betoldás következik be, amikor is két egyenlő (univerzális) hangzóságú mássalhangzó zárja a szótagot (vö. WOLFGANG U. DRESSLER — SIPTÁR PÉTER, A magyar nyelv természetes fonológiája felé: ÁNyT. 19. 1989: 29—51, l. 49; angolul: WOLFGANG U. DRESSLER — SIPTÁR PÉTER, Towards the Natural Phonology of Hungarian: ALH. 39. 1998: 35—59). Ilyen lenne a *hajol-* is. Igazolva láthatjuk, hogy a jelenség maga csakugyan gyakori, de ez szintén nem fedi le a szóban forgó tőalternációt. Ugyanis megmarad a magánhangzó-betoldás fonetikailag nem motivált skizofréniája, vagyis *hajl-* → *hajol-* és *hajla-*, amelyek egyformán megjelennek mássalhangzó kezdetű toldalékok előtt.

A végső megoldás SIPTÁRNÁL csak az lehet, hogy a különbség a lexikonban van kódolva, és a két alakon végbemenő fonológiai szabályok függetlenek egymástól. Ámde a helyzet mégiscsak az, hogy a tövek egymásnak alternánsai. Olyannyira, hogy a *hajla-* virtuális felszólító módú alakját a *hajol-*-ból képezzük (**hajlaj-*, **hajlj-* vs. *hajolj-*).

3. Lényegében szótagszerkezeti alapú SZIGETVÁRI PÉTER (Szótagtalan fonológia. In Szabálytalan fonológia. Szerk. SIPTÁR PÉTER. Bp., 2001. 37—76) ide vonható megközelítése is. Ő történetesen a morfológiai hatások által kiváltott váltakozásokon példázza a magyarban is meglehetősen következetességgel érvényesülő ’szinkópa’ tételét: Mint a *mozog/mozogjon/mozogta* [?] ~ *mozgat/mozgott/mozgó* párhuzamos sorok mutatják, „a magánhangzó meg nem jelenése annak függvénye, hogy az őt követő mássalhangzó után van-e kiejtett magánhangzó. Ki nem ejtett V pont [= valamelyik mögöttes fonológiai ábrázolásban szereplő magánhangzó szegmentum — betoldás tőlünk] előtt nem maradhat kiejtetlen egy üres V pont” (i. m. 52). Ez az összefüggés maradéktalanul megfelel a Horger-elvnek (vö. HORGER ANTAL, Egy ismeretlen magyar hangtörvény. Nyelvészeti Füzetek 65. 1911.), csak fordított megfogalmazásban: ott az alapforma a teljesebb, magánhangzót tartalmazó reprezentáció volt (l. *szerelem* → *szerelmet*). Azonnal belátható, hogy a *hajol-* és a *hajla-* továbbtoldalékolt alakjai teljesítik a szinkópa feltételét. Ezzel azonban megint csak alig jutottunk előre, hiszen a kettősség, vagyis hogy hol — és miért éppen ott — jelenik meg a kiejtetlen V pont, megmagyarázatlan maradt.

4. REBRUS PÉTER (Morfofonológiai jelenségek. In Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 2000. 763—947) a problémákat is magában foglaló jelenségalmaz magyarázatában a toldalékok felől, tehát következetesen morfológiai oldalról közelít. Felfogása szerint vannak ’kvázianalitikus toldalékok’, amelyek „a tövel kétféle alakot alkothatnak: az egyik hangkivető, a másik nem”. Velük szemben az ’analitikus toldalékok’ „sohasem váltanak ki a töben hangkivetést” (i. m. 846). Látni fogjuk, hogy a kétféle alak létrejötte, illetve választása nem a toldalékon, annak kvázianalitikus jellegén fordul meg. A tő alakváltozatainak regularitása magában a töben van, és sokkal mélyebb meghatározottságban gyökeredzik, mint a toldaléknak a tövel való kapcsolódása. REBRUS elemzését illetően még az a kérdés is fölvetődik, hogyan lehet ugyanaz a toldalékmorféma ceteris paribus egyszer kvázianalitikus, más helyen viszont analitikus (a tőalak ingadozását kiváltó) elem. Tanulságos ezen a ponton emlékeztetni arra is, hogy LOTZ megközelítése — elméletileg és a gyakorlati leírásban is — mennyire más volt. LOTZ JÁNOS (A felszólító mód [imperativus] a magyarban. In Szonettkoszorú a nyelvről. Szerk. SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1976. 170—8 [eredetije: JOHN LOTZ, The imperative in Hungarian. In American Studies in Uralic Linguistics. Bloomington, Indiana, 1960. 83—90], különösen 172—3) az imperatívusz alakváltozatainak osztályozásában elsődlegesként az igező ’preformemikus alternációjá’-t veszi alapul. Az egyes alternánsok mellett jelennek meg azután a felszólító módjel képviselői (ezeknek az alakváltozataiban az „alapalternáns a -j”, mint amelynek a legkisebb a fonetikai motiváltsága). A tő és

a toldalék-morféma illesztése kölcsönös szelekcióval történik, és a választás az igetövek egyik népes részhalmazában „kettősen kölcsönös”. LOTZ szavaival: „Ezekben az esetekben a premorféma határozza meg a szelekciót az imperativusi morféma-alternánsok közül, s az imperativusi morféma választja ki a súrlódás és palatalizáltság szempontjából megfelelő alternánst a premorféma alternánsai közül” (i. m. 176), vö. *metssz/mess, bocsáss* stb. Az általunk vizsgált igei csoport különböző módjelű változatai minket LOTZ JÁNossal szemben is arról győznek meg, hogy a tő számít, és ismét megjegyezzük: a választás determinációi mélyebben fekszenek, mint a tőalternáció mély vagy felszíni fonológiájának és morfológiájának szintje.

3. Nézzük most ezt a sajátos igecsoportot a maga részlegesen teljes taxonómiájában. KÁROLY SÁNDOR (i. m. 275—81) felmérése szerint mintegy hetven ige tartozik ide. A szerző gyűjtésének forráshelyei (köznyelvi és nyelvjárási szótárak) ezeknek az igéknek a toldalékok alakjaival kapcsolatban számos esetben foglalnak állást eltérően arra nézve, hogy közülük melyek elfogadottak és melyek nem felelnek meg a „nyelvérzéknek”, vagy ilyen szempontból megítélésük bizonytalan. Az ’elfogadottság’ fogalma és minősítő alkalmazása bizonyos szóalakok esetében mindenesetre nem pontos. Azok a szótárak, amelyek egyes lexikai egységekre vonatkozóan ennek alapján minősítenek, jobbra az egyik vagy a másik változat használati gyakoriságát veszik tekintetbe. ELEKFI LÁSZLÓ (Magyar szavak ragozási paradigmái és a ragozási szótár. In Műhelymunkák a nyelvészet és társ-tudományai köréből 4. 1988. 60) így ír: „a *romlasz* köznyelvi alak mellett a *romolsz* sokkal ritkább”. Figyeljünk fel azonban arra, hogy az alakváltozatok valójában eltérő (szemantikai) kategóriák valamelyikébe tartoznak. A *hajolsz* és a *hajlasz* viszonya más, mint a *pirosolsz* és az „első-sorban helyes” *piroslasz* közötti (vö. ELEKFI 1992. i. m. 60—1). Az utóbbi cselekvésmegjelölés ágense mindkét változat esetében ugyanaz, míg a *hajolsz* és a *hajlasz* párban cselekvés és történés áll szemben, ágenseik nem azonosak (erre l. még lejjebb). E lényeges elkülönítés ismeretében is, egyedi esetekben magunk is kénytelenek vagyunk tudomásul venni a bizonytalanság meglétét, szociolingvisztikai feladatkörbe utalva a hiteles döntést. Viszont határozottan próbálunk nyilatkozni általános, közös tulajdonságaikat illetően.

1. A csoportnak olyan ikés igék a tagjai, amelyeknek hiányos a ragozási paradigmájuk. Egyfelől az *-ik* ragot megelőző tőhöz közvetlenül nem illeszthető a felszólítómódjel, például **csukljon*, **kotljon*, **hámljon*. Ugyanis ezek az igék az *-ik* rag előtt olyan, morfémahatárral záródó mássalhangzó-kapcsolatra végződnek, amelyek a magyarban szótagzárlatként még morfémahatár által nem tagoltan (C₁C₂#) is igen ritkák (*fájl*; *ajánl*; *görl*; *rajz*, *felajz*, *spájz*, *csuszpájz*; *nemz*; *borz*, *torz*, *torzonborz*, *perverz*, *traverz*), szóhatár előtti, morfémahatár által tagolt szótagzárlatot (C₁#C₂##) pedig egyáltalán nem alkotnak (vö. ELEKFI LÁSZLÓ, A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai. Bp., 1992. 15—30, 84—6; TÖRKENCZY MIKLÓS, A szótag. In Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1994. 300—1), és amelyek a következők: *dl*, *gl*, *hl*, *jl*, *kl*, *ml*, *nl*, *rl*, *fl*, *tl*, *pl*, *zl*, *sl*, *bz*, *gz*, *jz*, *kz*, *lz*, *mz*, *pz*, *rz*. Ezek a szótagvégek — a *jl*, *rl*, *mz*, *jz* és *rz* kapcsolatokat kivéve — megsértik a szonoritási sorbarendezési szabályt (TÖRKENCZY i. m. 276, 314).

Nézzük mindenekelőtt a szabályt szegő előfordulásokat. a) Két olyan mássalhangzó-kapcsolat van, amely létezik ebben a pozícióban, mégis az őt tartalmazó igealaknak felszólító módja, ez a *ps*, vö.: *alapszik* — **alapsszon*, illetőleg az *rs*, vö. *ismerszik* — **ismersssen*. b) Az *ng*, *ll*, *dz* kapcsolat a magyarban csak morfémahatár által nem tagoltan fordul elő. Ikés igékben az *ng* kapcsolat ugyancsak morfémahatár által nem tagoltan van jelen, vö. *fignik* — *fignjon*, az alapalakjukban geminátának, illetve két szegmentumnak is tekinthető *ll*, *dz* (vö. SIPTÁR PÉTER, A mássalhangzók. In KIEFER szerk. i. m. 1994. 185—96; TÖRKENCZY i. m. 327—30; ill. SIPTÁR 1995. i. m. 34—6; TÖRKENCZY i. m. 207—10) pedig talán nem is mássalhangzó-kapcsolatként működik, hiszen az *inogjon* mintájára létrehozható tréfás *rinogjon*, *finogjon* alakokkal szemben a **sárgálojlon*, **borsódozzon* alakok létrehozására nincs minta. c) Szintén két olyan *-ik* előtti kapcsolat van, amely morfémahatár által tagoltan szóvégi szótagzárlatként nem fordul elő a magyarban (ugyanis megszünteti

őket egy hasonulási szabály), ezek a *gsz* és a *tsz*. Mindkettő olyan ikés igékben fordul elő, amelyeknek van felszólító módú alakjuk. De ezek az alakok *gs* esetében nem a *gs*-t tartalmazó töből képeződnek, vö. *haragszik* — *haragudjon*, *nyugszik* — *nyugodjon*. Egyedül az *-ik* rag előtt *ts*-t tartalmazó igék felszólító módja szabályos, például *hallatszik* — *hallatszson*, *tetszik* — *tetszsen*, *látszik* — *látsszon*. Ettől a hét rendhagyó kapcsolattól ezúttal tekintsünk el.

Másfelől az anyanyelvi intuíció berzenkedik a fonotaktikailag hasonló esetekben működő magánhangzó-betoldásos felszólító módú alakjuk ellen, például *rablok* — *raboljon*, de *csuklom* — *?csukoljon*, *hámlok* — *?hámoljon*. Pedig ezek az alakok fonotaktikailag lehetségesek. hiszen van *zsákoljon*, *gátoljon*, *rámoljon*.

2. A vizsgált igék (amelyeknek összegyűjtését PAPP FERENC, A magyar nyelv szóvégmutató szótára. [a továbbiakban VégSz.] Bp., 1967. és a Magyar értelmező kéziszótár. Bp., 1972. [a továbbiakban ÉKsz.] alapján végeztük) a hagyományos grammatika kategóriái szerint mind a mediális igék táborába tartoznak, vagyis olyan — általában intranszítív — igék, amelyek esetében az ige alanya az ige által kifejezett történés állapotában van, illetőleg amelyek esetében az ige alanya nem egyezik meg az igével kifejezett cselekvés ágensével; az alanyon bekövetkező cselekvést egy alanyon kívüli ágens hajtja végre. Jellemző sajátosságuk, hogy felszólító alakjuk nem felszólítást, hanem óhajt fejez ki (LENGYEL KLÁRA, Az ige. In Magyar grammatika. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000. 85). Ha most az 1. táblázat alapján összevetjük azokat a hiányzó felszólító módú intranszítív igéket, amelyeknek van tranzítív alakpárjuk (akár az igepár tagjai közti szemantikai kapcsolat nélkül — ezeket az táblázatban árnýekölás jelöli), ragozási paradigmájuk jelen időben és kijelentő, feltételes és felszólító módban a következő megoszlást mutatja. (Az ikés ragozásnak a beszélt nyelvben már alig élő felszólító módú alakjait nem tüntetjük fel, ugyanis vizsgálatunk szempontjából elkülönülésük nem releváns: nem befolyásolják a módjelek előtti fő fonotaktikai szerkezetét. Előrebocsátjuk, hogy a *torlik* ige az ÉKsz. 2003-as kiadásában már nem szerepel, a továbbiakban † jellel jelölt igék [itt: *párlik*] pedig már 1972-ben sem minősültek a szinkrón szókészlet tagjainak; mindez azonban morfofonológiai viselkedésüket nem befolyásolja.)

1. táblázat

Intransz., ind.	Intransz., kond.1	Intransz., kond.2	Intransz., imp.	Tranz., ind.	Tranz., kond.1	Tranz., kond.2	Tranz., imp.
porlik	porlana	*porolna	*poroljon	porol	*porlana	porolna	poroljon
torlik	torlana	*torolna	*toroljon	torol	*torlana	torolna	toroljon
párlik ¹	párlana	*párolna	*pároljon	párol	*párlana	párolna	pároljon
özönlik	özönlene	*özönölne	özönöljön	előzőnöl	*előzőnölne	előzőnölne	előzőnöljön
hírlík	hírlene	*hírelne	*híreljen	elhírel	*elhírlene	elhírelne	híreljen
ötlik	ötlene	?ötölne	?ötöljön	kiötöl	(?)kiötölne	kiötölne	kiötöljön
porzik	porzana	*porozna	*porozzon	poroz	*porzana	porozna	porozzon
érezik	?érezne !! ²	*érezne !!	?érezzen !!	érez	*érezne	érezne	érezzen
vérzik	?vérezne !!	vérezne	vérezzen	vérez	*vérezne	vérezne	vérezzen
sugárzik	sugárzana	*sugározna	*sugározzon	sugároz	*sugárzana	sugározna	sugározzon

¹ A *párlik* ige az ÉKsz. egyik kiadásában sem fordul elő. Fellelhető azonban a VégSz.-ban (186).

² Az alakok jóformáltságának megítélésében elsősorban saját vizsgálatainkra támaszkodtunk, amelyeknek eredményét összevetettük ELEKFI LÁSZLÓ Magyar ragozási szótárának [a továbbiakban RagSz.] (Bp., 1994.) és GRÉTSY LÁSZLÓ *tő- és kötőhangzó-váltakozások* címszavának (in NyKk. 2.) megállapításaival. Az azoktól való megítélésbeli eltéréseinket a következőképp jelöljük. A !-lel jelölt alakokat a RagSz. a mi jelölésünk szerint kérdőjelesnek, a !!-lel jelölteket pedig jól formálnak ítéli. A • jellel jelölteket pedig GRÉTSY (i. m.) minősíti jól formálnak.

Intranz., ind.	Intranz., kond.1	Intranz., kond.2	Intranz., imp.	Tranz., ind.	Tranz., kond.1	Tranz., kond.2	Tranz., imp.
nyálzik	nyálzana	*nyálazna	*nyálazzon	nyálaz	*nyálzana	nyálazna	nyálazzon
fogzik	fogzana	*fogazna	*fogazzon	fogaz	*fogzana	fogazna	fogazzon
habzik	habzana	*habozna	*habozzon	haboz ³	*habzana	habozna	habozzon
szaglik	szaglana	*szagolna	*szagoljon	szagol	*szaglana	szagolna	szagoljon
vedlik	vedlene	*vedelne	*vedeljen	vedel	*vedlene	vedelne	vedeljen
fejlik	fejlene	*fejelne	*fejeljen	fejel	*fejlene	fejelne	fejeljen

Az ige párok intranzitív tagja esetében a két lehetséges feltételes mód közül rendszeresen az a jólformált, amelynél az *-ik* rag előtti mássalhangzó-kapcsolatba nem toldódik be magánhangzó, például *porlik* — *porlana*; tranzitív tagja esetében pedig az, amelynél betoldódik, például *porol* — *porolna*. Vagyis az előbbi a ragozási paradigmához a *porl-*, míg az utóbbi a *porol-* tövet alkalmazza. Imperatívuszban a *-j* módjel fonotaktikailag szabályosan csak a *porol* típusú tőhöz tud kapcsolódni: *poroljon*. A **porljon* alak fonotaktikailag nem szabályos, hiszen a tő végén olyan szótagzáró mássalhangzó-kapcsolatot hoz létre, amely a magyarban nem lehetséges. Magánhangzó-betoldással viszont az intranzitív *poroljon* alak egybeesne a tranzitívval. Feltesszük, hogy az *érzik* szabályos feltételes módját, az *érezne* alakot — minthogy egybeesne a virtuális morfémaattagolással létrejövő homonim összetett szóval — a nyelvhasználatban felváltotta a másik tő, az *éződ(ik)* feltételes módja, az *éződne*. Ugyanebbe az irányba vezet a váltást az is, hogy az *érzik -ik-je* — az iktelen, cselekvő *érez-zel* szemben — már nem hordozza egyértelműen a passzív, mediális jelentésjegyet. Ezért is válhat ragozása töredékes paradigmájúvá, s léphet helyébe a mindezt képzővel kifejező *éződik* alak, amelynek ragozása sem eredményez fonotaktikai anomáliákat. A hasonló szerkezetű *vérez* esetében a (talán nem is létező) *véződne* alak nem bizonyult alkalmasnak a homonim párral rendelkező *vérezne* helyettesítésére, így a megfelelő tranzitív alak, a *vérezne* volt legközelebb kéznél. A magánhangzós tőnek az intranzitív paradigmában való engedélyezésével szabaddá vált az út a tranzitív imperatívuszi *vérezzen* alak intranzitív használata előtt is. (Ezzel szemben az intranzitív *érezne* alak elfogadhatatlansága legalábbis kérdésessé teszi az *érezzen* intranzitív alkalmazhatóságát.) A tranzitív *kiötöl* számos adatközlő által jól formáltak itélt *kiötlene* alakja feltehetően abból a paradigmaátszövődésből adódik, hogy az igeek ma már *kiötlik* változata is van, amelynek paradigmájában csak a *kiötlene* feltételes mód lehetséges. Az *ötlik* ige *ötlene* és *ötöljön* alakjainak bizonytalan megítélése is feltehetően ugyanezre az okra vezethető vissza.

3. A tranzitív alakpár nélküli igeek (2. táblázat) is szabályosan az előzőekben leírtak megfelelően működnek. A ragozási paradigma a magánhangzó-betoldás nélküli tövet alkalmazza. Ezt a szabályt szegné meg — az anyanyelvi intuíció által nem jólformáltak itélt — felszólító módú alak, amely minden esetben (az ezekben az esetekben nem létező tranzitív alakváltozatra) a magánhangzó-betoldásos töre épül. Figyeljük meg, hogy a *porlik* esetében az (intranzitívként működő) *poroljon* azért is lehetetlen, mert egybeesik a szabályos tranzitív imperatívusszal. Ezzel szemben a *csuklik*-nál (és társainál) — tranzitív változat híján — nincs tranzitív imperatívusz, tehát a *csukoljon* stb. alaknak nem következménye funkció-egybeesés. Kötőmódú mondatokban ezért az anyanyelvi intuíció — fintonogva ugyan, de — jobb híján elfogadja, míg a *poroljon*-t soha. A berzenkedés oka kettős. Egyfelől szemantikai, hiszen a *csuklik* típusú igeek mediális jellege miatt a felszólító módú alak léte „felesleges”. Másfelől pedig morfofonológiai: az intranzitív ragozási paradigmában nem lenne helye a magánhangzó-betoldásos tőnek.

³ *haboz*: l. TESz. 2: 7.

2. táblázat

Intranz., ind.	Intranz., kond.1	Intranz., kond.2	Intranz., imp.
vonaglik	vonaglana	*vonagolna	?vonagoljon •
robajlik	robajlana	*robajolna	*robajoljon
rejlik	rejlene	*rejelne	*rejeljen
sejlik	sejlene	*sejelne	*sejeljen
sikamlik	sikamlana	*sikamolna	?sikamoljon
villámlik	villámlana	*villámolna	?villámoljon •
hámlik	hámlana	*hámolna	?hámoljon
gyülemlik	gyülemzene	*gyüemelne	?gyüemeljen
meghasonlik	meghasonlana	*meghasonolna	?meghasonoljon
fehérlük	fehérlene	*fehérelne	*fehéreljen !
magaslik	magaslana	*magasolna	*magasoljon ⁴ !
hanyatlik	hanyatlana	*hanyatolna	*hanyatoljon !
sötétlik	sötétzene	*sötételne	*sötételjen ! •
fénylik	fényzene	*fényelne	*fényeljen ! •
sinylik	sinyzene	*sinyelne	*sinyeljen
viszonylik	viszonylana	*viszonyolna !	*viszonyoljon !!
ízlik	ízzene	*ízelve	*ízellen !
büzlük	büzlene	*büzölne	*büzöljön ! •
csuklik	csuklana	*csukolna	?csukoljon •
foszlik	foszlana	*foszolna	?foszoljon !
stb.			

4. Felmerül a kérdés, hogy amennyiben az intranszitiv ragozási paradigmában nem használható a magánhangzó-betoldásos tő, a betoldatlan pedig rosszul formált szótagzárlatot ad, miért nem kézenfekvő — a feltételes és a felszólító mód korábban bemutatott összefüggése alapján (vö. *porlik* — *porlana* — **porolna* — **poroljon*, de *porol* — **porlana* — *porolna* — *poroljon*) — az intranszitiv igék felszólító módban is a feltételes módban működő, a mássalhangzó-kapcsolat után betoldott magánhangzós tő alkalmazása? Miért nem jó a *porlana* mintájára **porlajon*, illetőleg a *csuklana* mintájára a **csuklajon* imperatívuszi alak? Azért, mert egy általánosabb szabály tiltja: ez a művelet a fonotaktikailag hasonló, tehát a tő végén mássalhangzó-kapcsolattal záródó, iktelen igék ragozási paradigmájában sincs megengedve. Ezekben az esetekben, noha a feltételes módú töben a tövégi mássalhangzó-kapcsolat és a módjel közötti magánhangzó-betoldás meg van engedve (*csengene*, *ajánlana*, *áldana*), imperatívuszi töben tiltott. Azaz nem **csengejen*, hanem *csengjen*, nem **ajánlaja*, hanem *ajánlja*, nem **áldaja*, hanem *áldja*. De a vizsgált igék között vannak olyanok, amelyek kizárólag intranszitiv változat(ok)ban léteznek, felszólító módú alakjuk mégis jólformáltak minőségül (3. táblázat). Amennyiben ezeknek az igéknek van magánhangzó-betoldásos alakjuk, az lehet az ikés ige alakváltozata, illetőleg a mediális ikés ige cselekvő párja. Az alakváltozatok közé ~ jelet, a mediális vs. cselekvő párok közé — jelet teszünk.

⁴ Míg a *fehéreljen*, *sötételjen* alakoknak korábbi szótárakban való előfordulását KÁROLY SÁNDOR is említi, addig a RagSz. szerint jól formált *magasoljon* alakról így ír: „a *magaslik*-nak viszont nincs ilyen alakja” (KÁROLY i. m. 278).

3. táblázat

Intranz., ind.	Intranz., kond.1	Intranz., kond.2	Intranz., imp.
ködlük — ködöl	ködlene	ködölne	ködöljön
döglük	döglene	dögölne	dögöljön
hajlik — hajol	hajlana	hajolna	hajoljon
zajlik1 (esemény)	zajlana	*zajolna	zajoljon
zajlik2 (folyó)	zajlana	zajolna	zajoljon
bicsaklik	bicsaklana	bicsakolna	bicsakoljon
haldoklik ~ haldokol	haldoklana	haldokolna	haldokoljon
fuldoklik ~ fuldokol	fuldoklana	fuldokolna	fuldokoljon
tündöklik ~ tündököl	tündöklene	tündökölne	tündököljön
omlik ~ omol	omlana	omolna	omoljon
bomlik ~ bomol	bomlana	bomolna	bomoljon
romlik ~ romol ⁵	romlana	romolna	romoljon
ömlik ~ ömöl ⁶	ömlene	ömölne	ömöljön
áramlik — áramol ⁷	áramlana	áramolna	áramoljon
csuszamlík	csuszamlana	csuszamolna	csuszamoljon
iramlik	iramlana	iramolna	iramoljon
örvénylik	örvénylene	örvényelne	örvényeljen
oszlik — oszol	oszlana	oszolna	oszoljon
kotlik ~ kotal	kotlana	kotolna	kotoljon
lélegzik ~ (be)lélegez	lélegzene	lélegezne	lélegezzen
(el)hangzik	(el)hangzana	(el)hangozna	(el)hangozzon
hullámzik	hullámozna	?hullámozna	hullámozzon
fogamzik	fogamzana	*fogamozna	*fogamozzon *fogamzson
(ki)rajzik	(ki)rajzana	*(ki)rajozna	*(ki)rajozzon *(ki)rajzson
elfajzik	(el)fajzana	*(el)fajozna	*(el)fajozzon *(el)fajzson

Feltehetően e táblázatba tartoznak a *bogárzik* ~ *bogároz*⁸ és a *rögzik*⁹ ~ *rögöz*¹⁰ ige párok is. Ám az első pár első tagján kívül egyik ige sem része a mai magyar szókészletnek, a *bogárzik* előfordulása pedig igen ritka, ezért az anyanyelvi intuíció módjellezésüket illetően rendkívül bizonytalan, történeti adatok pedig nem állnak a szükséges ragozási formákban rendelkezésünkre. Ráadásul a *rögöz* ige intranszitivitása sincs minden kétséget kizáró adatokkal alátámasztva a TESz.-ben. Azokban a nyelvváltozatokban, amelyekben a *feslik*-nek van *fesel* és a *hámlik*-nak *hámol* alakja is (KÁROLY i. m. 278), ezeknek az igéknek a 2. táblázat helyett a 3. táblázatban van a helyük.

⁵ *romol*: TESz. 3: 438—9.

⁶ *ömöl*: TESz. 3: 31.

⁷ *áramol*: TESz. 1: 170.

⁸ *bogároz*: TESz. 1: 321.

⁹ *rögzik*: VégSz. 192.

¹⁰ *rögöz*: TESz. 3: 455.

A táblázat adatai két csoportra oszlanak: a) Az utoisó három sorban lévő igék (*fogamzik, ki-rajzik, (el)fajzik*) — tövégi mássalhangzó-kapcsolatuk mind /z/-végű —, amelyek abban térnek el a többitől, hogy noha a magánhangzó-betoldásos tőalakú feltételes módjuk nem jólformált, imperatívuszuk lehetséges. Igaz, hogy — a feltételes módban alkalmazott tőalaknak megfelelően — nem a táblázat többi igéjénél működő magánhangzó-betoldásos változatban, hanem anélkül: *(el)-fajzzon, (ki)rajzzon, fogamzzon*. Mind a *z*, mind az *mz* olyan mássalhangzó-kapcsolatok, amelyek a magyarban morfémahatár által nem tagoltan megjelenhetnek szóvégi szótagzárlatban (így *rajz, nemz* stb.). — b) A táblázatnak az a) csoportba nem tartozó, többi tagja. Erre a csoportra az jellemző, hogy mindkét feltételes módú alakjuk jólformált, és imperatívuszuk is az. Közéjük tartozik az ugyancsak *mz*-t tartalmazó *hullámzik* — a *?hullámozna* feltételes módú alak jólformáltságának némi bizonytalanságával is. Itt egyetlen külön tárgyalandó ige van. A két *zajlik* ige esetében oly módon oszlik meg, hogy az, amelyiknek az esemény (nem pedig a folyó) az alanya, csak a magánhangzó-betoldás nélküli tövet teszi lehetővé feltételes módban. A b) csoporton belül *z* és *l* végű mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó töveket találunk (*gz, mz*, illetőleg *gl, jl, kl, ml, pl, tl*). Egyetlen eltérő eset az *sl* kapcsolatot tartalmazó *oszlik*. Miután a hasonló szegmentális felépítésű *foszlik* nem így működik (hiszen *oszlik* — *oszlana* — *oszolna* — *oszoljon*, de *foszlik* — *foszlana* — **foszolna* — **foszoljon*), feltehető, hogy a mediális *oszlik* ige ('légnemű vagy porszerű anyag részre válik szét') paradigmája a cselekvő *oszol* — *?oszlana* — *oszolna* — *oszoljon* ('tömeg, csoport szétszéd') hatására alakult így. Amennyiben pedig az *oszol* feltételes módjaként az *oszlana* elfogadhatónak minősül, az a két ige ragozási paradigmájának további egymásba szövődését mutatja. Annak ellenére, hogy az *oszlik* tőnek az *-ik* rag előtti mássalhangzó-kapcsolata eltér a többi tő hasonló helyzetű mássalhangzó-kapcsolatától, mégis ennek a csoportnak a jellemzőjét mutatja. Figyeljük meg, hasonló eloszlást és átszövődést mutat a mediális *hajlik* és a cselekvő *hajol*, a mediális *kotlik* és a cselekvő *kotol* (bár a *kotol/kotlik* jelentésmegoszlása nem minden nyelvváltozatban van meg), valamint a korábban már bemutatott mediális *ötlik* és a cselekvő, tranzitív *(ki)ötöl* is. A b) csoport számos tagjára igaz, hogy vagy két változatuk van, amelyek közül az egyik mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó tövű ikes, a másik pedig magánhangzó-betoldásos iktelen, például *fuldoklik* — *fuldokol*, *tündöklük* — *tündököl*, *bomlik* — *bomol*, *ömlik* — *ömöl*, vagy ugyanannak az igének (mediális vs. cselekvő párokat nem alkotó) alternánsai. Ez teszi lehetővé, hogy ezeknek az igéknek meglegyen mindkét feltételes módú, ebből következően pedig imperatívuszi alakjuk. A második alakokat valójában mindig az iktelen változatokból hozzuk létre, de a ragozási paradigma átszövődése miatt az ikes változatukhoz tartozónak is elfogadja az anyanyelvi intuíció. Ezek közül az imént említett *hajlik* — *hajol*, *kotlik* — *kotol* mediális vs. cselekvő párokat alkotnak. Ennek mintájára működik hasonlóan és tartozik ide a csoportra nem jellemző mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó, korábban bemutatott *oszlik* — *oszol*.

4. Elemzésünk azt mutatja, hogy a morfonológiai rendszerleírás nem lehet maradéktalanul valóságú az ige argumentumszerkezete — tehát végső soron szemantikai vonatkozások — figyelembevétele nélkül. Quod erat demonstrandum.

S Z E M L E

**Variationstypologie. Ein Sprachtypologisches Handbuch
der Europäischen Sprachen
in Geschichte und Gegenwart / Variation Typology.
A Typological Handbook of European Languages Past and Present**

Szerk. THORSTEN ROELCKE. Walter de Gruyter, Berlin—New York, 2003. 1047 lap

A fentiekből kitűnően is kétnyelvű kötet címében megjelenő, legalábbis nem szokványos „variációs tipológia” — avagy magyarul talán „változattipológia” — terminust a szerkesztői előszó a következőképpen világítja meg. A nyelvtipológia az összehasonlító nyelvtudomány azon része, amely csak szisztematikus szempontból vizsgálódik, és az egyes nyelveknek és nyelvcsoportoknak a genealógiai és areális szempontoktól független besorolására szolgál. Eközben a hangtaniakon kívül mindenekelőtt olyan grammatikai jelenségek állnak figyelme előterében, mint a nyelvtani kategóriák jelölése vagy a szórend és szintagmák sorrendje. (Kiegészítésül ide kívánkozik persze — s ezt a recenziens teszi hozzá —, hogy a modern nyelvtipológia számára a nyelvek illetően osztályozása az egyáltalában vett emberi nyelv szerkezeti lehetőségeinek kutatását is jelenti, sőt, a tipológia univerzalisztikus momentumma ma már lényegesebbnek is tűnik, mint a klasszifikációs beállítottság.) A tipológiai vizsgálatok keretében egyre inkább helyet kap az egyes nyelvek szisztematikus jellemzése — folytatja a szerkesztő. Az ilyen jellemzések azonban általában mintegy idealizált egységként kezelik az egyes nyelveket, és ezzel figyelmen kívül hagyják történeti és szinkrón variációikat, pedig ezek szinte mindig megfigyelhetők. (Példaként felsorolja a német nyelvtörténet különféle korszakait, a szinkrón nyelvjárási különbségeket, az irodalmi és a köznyelv, a szaknyelvek és egyéb nyelvváltozatok eltéréseit.) Ennek a kötetnek az a célja, hogy az egyes nyelveknek olyan nyelvtipológiai jellemzését adja, amely — a bevezető német nyelvű változata hozzáteszi: elsőként — teljes mértékben figyelembe veszi a nyelvek szinkrón és diakrón szempontból vett sokféleségét. (Itt a hangsúly valószínűleg a kétféle variabilitás ábrázolásának egyidejűségére esik, hiszen közismert, hogy például az angol vagy a francia nyelv történeti analitikussá — izolálóvá — válását az elmúlt két évszázad folyamán sokszor leírták már.) Az egyes nyelvek variációinak tipológiai megközelítése mind a variációnyelvészet, mind a tipológia számára hasznos lehet — így a gondolatmenet —, a változatnyelvészeti felismerések tipológiai értelmezése általában a nyelvi variációnak, különösen pedig az egyes nyelvek szerkezetének magasabb fokú szisztematikus megértését hozhatja magával, ezenkívül eddig nem lehetséges felismerésekre vezethet az egyes nyelvek és nyelvcsoportok rendszerszerű variabilitásának kutatásában. Kérdés persze — immár az olvasóé —, hogy ez a könyv végül is mennyit volt képes teljesíteni a maga elé tűzött programból.

A kötet csak európai nyelvekkel foglalkozik. Ennek egyik oka szerkesztője szerint a terjedelmi korlát, a másik annak a kérdésnek a központba állítása, mennyiben hasonlíthatók össze variabilitásuk tekintetében szomszédos és rokon nyelvek. Ily módon a munka alapot nyújt olyan tipológiai vállalkozások számára, amelyek Európa nyelveinek már genealógiai és areális vonatkozásait is figyelembe veszik, egyszersmind új változattipológiai szempontokat nyújt a kutatás számára. — Egyenkénti elemzésben a következő nyelvekről van szó a kötetben: I. nyugat- és észak-germán nyelvek: angol, német, holland, jiddis, norvég, izlandi, svéd, dán; II. kelta nyelvek: ír, walesi, breton, III. itálikus és román nyelvek: latin, olasz, szárd, francia, spanyol, katalán, portugál, román; IV. balti és szláv nyelvek: litván, lett, orosz, cseh és szlovák („dialektuskontinuum”-ként lényegében egy nyelvnek tekintve), lengyel, szlovén, horvát és szerb (ugyancsak „dialektuskontinuum”), bolgár; V. egyéb indoeurópai nyelvek: albán, ógörög, újgörög; VI. nem-indoeurópai nyelvek: baszk, finn, magyar, török. „Európa egyéb nyelveit, mint például a fríz, a rétorománt, az uk-

ránt, a szorbot, a makedónt, a máltait, az észtet, a karélt, a mordvint, a szamojédot, valamint egyes törökségi és kaukázusi nyelveket nem tudunk egyenként figyelembe venni” — teszi hozzá az kötet előszava. (VIII., ill. XI.)

Ezen a ponton a recenziens kénytelen fenntartásait hangoztatni. Először is a kiválogatás (pontosabban a be nem válogatás) logikáját nehéz átlátni: már a felsorolt nyelvekkel kapcsolatban is nehéz kikövetkeztetni valamiféle kritériumot, melynek alapján hátrányt szenvedtek a tárgyalattal szemben. A magam részéről az európai nyelveknek egy tipológiai célzatú összehasonlításában meghökkentőnek tartom például az észt nyelv mellőzését, mely a maga jól rekonstruálható történetében eklatáns példáját nyújtaná az agglutináló jelleg már-már flektálóra váltásának — azaz egy olyan történeti tipológiai folyamatnak, amely ugyan hipotetizálható, de nem adatolható az indoeurópai nyelvek őstörténete tekintetében —, ráadásul az észt (egyébként is a Baltikum egyetlen kimaradt államnyelve) éppen a tárgyalattal finnel összevetve adhatna alkalmat illetően következtetések levonására (azaz éppenséggel a legjobb minta lehetne annak felderítésére, hogy „mennyiben hasonlíthatók össze variabilitásuk tekintetében szomszédos és rokon nyelvek”). Másodsor: „szamojéd nyelv” nincsen, csak szamojéd nyelvek vannak, ezek közül azonban legfeljebb a nyenyec nyelvet beszélők egy részéről mondható, hogy az Urál — ott fenn, északon már csak képzetes — vonulatának nyugati részén, azaz Európában él, egyébként a szamojéd nyelvek nem tekinthetők európaiaknak. Ugyanígy hagyományosan a kaukázusi nyelveket sem szokás az európaiak közé sorolni. További kételyek merülnek fel, ha tekintettel vagyunk a mellőzöttek között nem jelzett (de valójában mégsem tárgyalta) nyelvekre is. Hogy mást ne említsünk: a kihagyottak felsorolása a mordvintól és a karéltól eltérően az egyéb finnugor nyelveket (zürjén, votják, cseremis, lapp és egyéb balti-finn nyelvek) nem is említi, holott a finnugorok — az obi-ugorok kivételével — mindannyian az Uráltól nyugatra, azaz Európában élnek. Ugyanígy járt egy sor törökségi nyelv is: a csuvas, a tatár, a baskír stb. A kötet így valójában (ezúttal a fejezetalkotó balti nyelveket is ide számítva) csak a közép- és nyugat-európai nyelveket tárgyalja, kiegészítve a törökkel. Ezt helyesebb lett volna így feltüntetni.

A 34 nyelv leírásából álló kötetnek összesen 33 szerzője van — egyes fejezeteket ketten írtak, más esetekben egy szerző több fejezetet is vállalt —, sorukban ott van két magyar nyelvész is: KISS JENŐ (magyar) és SCHÜTZ J. ISTVÁN (izlandi). Egy ilyen népes gárdát nyilván csak szigorú szerkesztői útmutatások révén lehet nagyjából egységes felfogásra készíteni. THORSTEN ROELCKE erről a következőket írja: Az összehasonlíthatóság kedvéért, és így az egész mű használhatóságát megkönnyítendő, a szerzőknek egységes sémát írtunk elő, amely legalább a következő hét fejezetet tartalmazza: 1. bevezető megjegyzések a nyelvi variációról a történet és a jelen szempontjából, 2. nyelvtipológiai alapvonások a következő szinteken: hangalak (magánhangzó- és mássalhangzó-állomány, prozódia), morfológia (grammatikai kategóriák rendszere, szintetikus és analitikus felépítés az „alapvető morfológiai típusok” keretében és egyéb jelenségek), 3. a leírt hangalaki jelenségek variációja történetileg és a szinkroniában, 4. a bemutatott morfológiai jelenségek variációja történetileg és a szinkroniában, 5. szintaktikai jelenségek variációja történetileg és a szinkroniában, 6. összefoglalás az egyes nyelvekre vonatkozó történeti tendenciákról, valamint regionális és funkcionális jellemzőkről, 7. válogatott irodalom.

Az olvasónak nyilván feltűnik, hogy ez a vázlat, bár világos és logikus, meglehetősen tág teret enged az egyes szerzők számára a tárgyalandó anyag kiválasztásában és elrendezésében, még ha a legtöbb szerző valóban tartja is magát az ily módon adódó fejezetcímekhez és tagoláshoz. De ebben is van kivétel, például CHRISTIAN SCHMITTnek a francia nyelvről írt fejezete először is nem nyelvi szintenként, hanem a francia nyelvtörténet korszakai szerint tárgyalja a jelenségeket (ily módon éppen a „kifordított” ábrázolását nyújtva annak, amit a fenti 3—5. pont kérne), ráadásul mindezt igen erősen nyelvtudomány-történeti megközelítésben (ami e kötetnek voltaképpen nem is lenne tárgya); másodsorban fejezetében a feltűnően részletes változatnyelvészeti — túlnyomórészt dialektológiai és stilisztikai — megközelítés szinte teljesen kiszorítja a par excellence tipológiai kérdéseket.

A szerkesztő THORSTEN ROELCKE részletesebb koncepciójáról nyilván annak alapján a legkönnyebb tájékozódni, amit ő maga írt, nevezetesen a német nyelvről szóló — rögtön szögezzük le: igen színvonalas — fejezetből, amely valóban egy tipológus szemszögéből és a változatokra fókuszálva közelíti meg a német nyelv szinkrón és diakrón jellemzését. A fejezeten a szinkronia és diakronia megkülönböztetésén túl végigvonul egyfelől a hangtan—alaktan—mondattan tagolás, másfelől a variáció történeti és funkcionális értelmezésének elkülönítése, az utóbbin belül ugyan csak elválasztva egymástól a dialektológiai és a szociolingvisztikai momentumokat. Ily módon a kifejtés mögül könnyen láthatóan sejlik ki egy $2 \times 3 \times 2$ (vagy 3) osztatú gondolati háló, mondhatni, térbeli variációs táblázat, melyben az olvasó, ha kívánja, bármely kritériumkombináció szerint megtalálhatja a német nyelv jellemzését (például, ha éppen ez érdekli, „kikeresheti” a történeti hangtani dialektológiai tudnivalókat vagy a szinkrón morfológiai szociolingvisztikaiakat és így tovább). ROELCKE mindamellett — nem egy szerzőtársától eltérően — következetesen a tipológus szemszögéből válaszol az éppen feltett kérdésre. Így például a 2. pontban a hangtan tekintetében a monofongusok és diftongusok, a rövid és hosszú magánhangzók megkülönböztetésének és a labiális palatálisok meglétének tulajdonít tipológiai jelentőséget, a morfológiában — kis tipológia-történetet is nyújtva — a szintetizmus és analitizmus vegyes előfordulására, a szuppletivizmusra és persze a flektáló jellegre hívja fel a figyelmet, a mondattanban pedig a szórendi tipológia szemszögéből vegyes típusúnak minősíti a németet, tárgyalva eközben nemcsak az SVO ~ SOV (avagy VO ~ OV, emisszív versus receptív) felépítés kérdését, de a jelző—jelzett szó, birtokos—birtok, appozíció—főnév sorrendet is — ez utóbbi kérdéseket a kötetben sok tanulmány elhanyagolja (a magyar recenzens öröme az anyanyelvről szóló fejezet nem tartozik ezek közé). A 3., 4. és 5. pontban a hangtan, az alaktan és a mondattan variációit rendre előbb történetileg, majd funkcionálisan jellemzi, mindenütt tipológiai tekintetben (is) — a mondattanban kimutatva például az első szempontból a diakrón szórendi változásokat, a másodikból a birtokos láncok prepozíciós szerkezetekkel való helyettesítődését a köznyelvben stb. Igazán érdekes a mellékmondatok és a körülölelő konstrukciók elemzése is. Nagyon tanulságos a változattipológiai tendenciák számbavétele és az eredmények prezentálása: a szerző mindhárom nyelvi szinten, nemkülönben a regionális és funkcionális változatok tekintetében következetesen a kiépülés—megtartás—leépülés hármasságában osztályozza a megfigyelhető folyamatokat. Summa summarum ROELCKE, a nyelvész mintaszerű és koncepciózus tanulmánnyal vesz részt a kötetben, ami aztán még érthetlenebbé teszi ROELCKE, a szerkesztő elnéző kompromisszumkészségét mások tanulmányaival kapcsolatban, amelyek a maguk részéről nem egyszer persze nem kevésbé kiválóak, de sem koncepcionálisan, sem felépítésük tekintetében nem követik a szerkesztő (eszerint implicit) intencióit.

Tallózva a fejezetek között — teljes recenzióról persze nem lehet szó 34 nyelv esetében — sok helyütt találunk további olyan változattipológiai kérdéseket is, melyeket hasznos lett volna minden szerzőnek felvetnie. Nagyon érdekes például az alapszórendje (VSO) tekintetében csak kelta rokonaival együvé sorolható ír nyelv részletes szintagmatikai—mellékmondati tárgyalása (ARNDT WIGGER), s ha már a kelta nyelveknél tartunk: nemkülönben a breton VSO → SVO váltásának kimutatása (JOHANNES HEINECKE). Figyelemre méltó a baszk nyelv ergatív voltának megkérdőjelezése (felmerül ugyanis a kérdés, nem tekinthető-e ez a nyelv inkább aktív típusúnak; szerző: GEORGES REBUSCH). Ugyanígy novum HARALD HAARMANN-nak a finnről szóló cikkében a greenbergi kvantitatív tipológia alkalmazása (mint kiderül, a finn a morféma/szó arány tekintetében 2,22-vel enyhén szintetikusnak, ellenben a magyar a maga 1,91-ével analitikusnak minősíthető), vagy ugyanitt a finn CxPx morfémarend leírása (aminek szembeállítását a magyar PxCx sorrenddel azonban, sajnos, elmarad). Ha már a finnél tartunk, érdekes összevetést olvashatunk itt e nyelv tagadóigéje és az angol *don't* szerkezet között. Ez a megfigyelés egyébként visszhangzik PETER SIEMUNDNAK az angolról írott cikkében is; igaz, azzal a meghökkentő kijelentéssel, miszerint ilyesmi egyébként egyedül a finnben lenne megfigyelhető a világ nyelvei között (17), hiszen a tagadóige valójában a balti finn nyelveken kívül (a lapot is ideértve) megvan a permi nyelvekben,

a cseremiszbén (nyomokban a mordvinban is), valamint a szamojéd nyelvekben. A holland nyelv elemzése során (WERNER ABRAHAM és TETTE HOFSTRA) olyan kongruencia- és vonzatkérdések merülnek fel, melyeket mások jószerével nem is tárgyalnak. A magyar nyelvről szóló fegyelmezett logikájú, tömören tartalmas fejezet ugyancsak szolgálhatott volna mintául más szerzők számára, bár engedték meg egy — meglehetősen tematikusan elfogult — megjegyzés: tekintettel a vélhetőleg döntő többségében a magyarral közelebbről nem ismerős olvasógardára, magam nagyobb figyelmet szenteltem volna a tárgyias igeragozásnak, amely — különösen a jelen válogatásban, mely, mint említettük, nem tárgyalja az obi-ugor nyelveket és a mordvint — egyenesen „hungarikum” számba megy.

Mindez természetesen nem több, mint majdnem véletlenszerű szemezgetés a kötet elemzéseiből (más recenzens nyilván másokat ragadott volna ki a tanulmányok közül). Azoknak a fejezeteknek alapján, amelyekkel részletesebben megismerkedtem, jó eséllyel állíthatom: minden egyes nyelv szakértője vagy érdeklődő nyelvész olvasója megbízható, jó, egyes esetekben kiváló, tömör összefoglalást és használható válogatott bibliográfiát kap az éppen tárgyalt nyelvről. A kötet igazi kézikönyv tehát — csakhogy, ahogyan a fentiekből is kitűnik, inkább az egyes nyelveké, nem pedig Európa nyelveinek változattipológiai összevetéséé. Szándékolt fő rendeltetésének ugyanis a kötet — legnagyobb sajnálatomra ezt kell mondanom — jelen állapotában nem tudhat megfelelni. Tanulmánygyűjtemény, melyben a cikkek egymás mellett sorakoznak, mindez azonban nem áll össze egységes művé. Az az olvasó például, aki nem az egyes nyelvek leírására, hanem az egyes tipológiai jellemzők alakulására kíváncsi — teszem azt, hogy hol vannak személytelen (alany nélküli) szerkezetek Európa nyelveiben, hogyan épülnek fel a birtokos szintagmák, vagy eltér-e és hogyan az alárendelő mellékmondatok szörendje a főmondatokétól stb. stb. —, tehát akit olyan problémák érdekelnek, amelyek a nyelvek leírásának horizontális végigtanulmányozását igénylik, igen nehézkesen fog (ha egyáltalán) választ találni a kérdésére. Ahhoz, hogy a könyv valóban megfeleljen címének — és az ebből következő komparativisztikai felhasználhatóság igényeinek —, mind tartalmilag–konceptcionálisan, mind módszertani tekintetben sokkal összefogottabb szerkesztői munkára lett volna szükség.

Ami most előttünk áll, végeredményben tehát inkább köztes fázisa, nem pedig eredménye annak a projektumnak, mely a szerkesztői bevezetés tanúsága szerint az európai nyelvek variációnyelvészeti és nyelvtipológiai kézikönyvének létrehozását célozta. A valóban összes európai nyelvre való kiterjesztésnek, és mindenekelőtt a tanulmányok konceptcionális és szerkezeti egységesítésének feladata — például hogy az összehasonlítást elősegítendő, azonos kérdések minden tanulmányban ugyanazon pont, esetleg ugyanazon alpont alatt legyenek (és legyenek!) megtalálhatók — még ott áll a kötet részesei előtt. A „Variationstypologie...” természetesen már jelen formájában is azok közé az enciklopédia típusú kiadványok közé tartozik, amelyeket egy nyelvész szeret állandóan a keze ügyében tartani. Am bizonyos vagyok benne, hogy mindannyian még ennél is nagyobb örömmel üdvözlőlnék néhány év múltán egy átdolgozott kiadást: Európa nyelveinek egy kiteljesített, egységessé szerkesztett, komparatív elemzésekre nemcsak inspiráló, de közvetlenül fel is használható változattipológiai kézikönyvét.

HAVAS FERENC

Szathmári István szerk., A retorikai-stilisztikai alakzatok világa

Szegédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XVIII. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2003. 227 lap

SZATHMÁRI ISTVÁNNAK nemcsak számos nagyszerű, a stilisztika kutatásában és oktatásában nélkülözhetetlen könyve és számtalan tanulmánya, hanem páratlanul eredményes tudományszervező tevékenysége is a magyar stilisztika felvirágoztatásának ügyét szolgálja. Stíluskutató csoportját

az ELTE Bölcsészettudományi Kara Mai Magyar Nyelvi Tanszékének e diszciplína iránt érdeklődő, azt művelő tagjaiból 1970-ben hozta létre, majd 1980-ban kibővítette a többi magyarországi egyetem és főiskola oktatóival, illetve az MTA Nyelvtudományi Intézetének néhány kutatójával. Azóta a csoport taglétszáma egyre gyarapodik, jelenleg mintegy harminc tagot számlál, s örömmel lehet felfedezni benne a magyar stilsztika kiválóságai mellett kivételes felkészültségű és sokat ígérő tehetségű fiatalokat. — A kutatócsoport fő tevékenységi formája a havi rendszerességgel tartott vitautülés — ezeken egy-egy, a tagok által készített műhelytanulmány megbeszélése zajlik le, amellet konferenciák és tanulmánykötetek jelzik a munka eredményeit. A csoport több tagja önálló monográfiával, gyűjteményes kötettel is jelentkezett. (Erről részletesen: SZATHMÁRI, Bevezetés. A kötetről és a stilsztika jelenlegi helyzetéről. In *Stilsztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1998. 7—12; a jelen kötetben: KESZLER BORBÁLA, Köszöntő; SZATHMÁRI, Konferenciánkról.) — Működésének jelenleg folyó ciklusában a kutatócsoport az alakzatok stilsztikai-retorikai kutatásával foglalkozik, megindította „Az alakzatok világa” című füzetsorozatot, s a jelen kötet a 2001-ig elért eredményekből ad ízelítőt a 2001 októberében rendezett konferencia előadásainak, illetve ezek írott változatának közlésével. Ízelítőt, mivel az előadások jó része nagyobb, monografikus igényű, készülöbben levő munkálatok részeredményeit tartalmazza, illetve a konferencia szűk-ségképpen szűkre szabott idejéhez próbál alkalmazkodni.

A konferencia témája meghatározza a kötet homogenitását, ehhez, az alakzatok kérdéskörének vizsgálatához csaknem minden szerző alkalmazkodik; egyébként a csoport munkájában soha nem volt követelmény egységes elméleti alap követése vagy azonos módszertani keret alkalmazása, nincs ezért minden tanulmányban egység a terminológiahasználatban és a fogalomértelmezésben — például a *retorizáltság* esetében — sem; a *komplex alakzat*, *alakzategyüttes*, *alakzattársítás* — és R. MOLNÁR EMMA gondolatébresztő és remélhetőleg megtermékenyítő *alakzattársulás*-a — feltehetően rokon fogalmat hordozó terminusok mindegyike előfordul a kötetben, pontos különbségtétel nélkül. Ez nem jelenti azt, hogy — a kutatók belső készítése és a vitautületek ösztönző hatása folytán — ne törekedné csaknem minden szerző munkájának kellő elméleti megalapozására. S bár a kötet elsősorban elemzéseket tartalmaz, legjelentősebb tanulmányai között vannak szigorú értelemben véve fontos elméleti kérdéseket tárgyaló gondolatmenetek (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, KOCSÁNY PIROSKA, NAGY L. JÁNOS előadása); mások elemzésüket tartalmában és terjedelmében jelentős elméleti körüljárás keretében végzik el (SZATHMÁRI ISTVÁN, GÁSPÁRI LÁSZLÓ, EÖRY VILMA, CS. JÓNÁS ERZSÉBET, PETHŐ JÓZSEF); egy tanulmány fogalom-, illetve tudománytörténeti áttekintést nyújt (CZETTER IBOLYÁÉ), s egy résztema példásan alapos és gazdag feldolgozását végzi el SZIKSZAINÉ NAGY IRMA dolgozata. — A továbbiakban az előadásokat a kötetben alkalmazott alfabetikus sorrendben ismertetem röviden.

BODA I. KÁROLY és B. PORKOLÁB JUDIT „Sajátos jelentésalakzatok Radnóti nyelvében” címmel az „Újhold” című kötet két versét (Mint a bika; Kortárs útlevelére) vizsgálja az adiectio alakzatai — *geminatio*, *reduplicatio*, *radatio*, *chiasmus* — szerepére, a lelki-állapot kifejezésére koncentrálva. Az „Újhold” alapján készített konkordancia lehetőséget nyújt annak vizsgálatára, hogy az elemzett költemények kulcsszavai milyen kontextusokban fordulnak elő. Értékes megfigyelés az alliterációk és a vers zenei komponáltsága összefüggésének kimutatása.

Összehasonlító (kontrasztív) stilsztikai kutatást végez Cs. JÓNÁS ERZSÉBET *Cseho v d r á m á k m a g y a r m ű f o r d í t á s a i n a k* összevetésével. A kognitív nyelvészet és a multidiszciplináris szövegtan elméleti alapján állva kutatási feladatként jelöli ki a drámai művek poétikai szövegtanának és stilsztikájának, a dialógus mint önálló beszédműfaj tipológiájának kidolgozását, a spontán és a művészi szövegbeli dialógus összevető vizsgálatát, majd a dialógus tipikus alakzataival foglalkozik (aszündeton, ellipszis — ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy a grammatikai okból, szintaktikai különbségekből eredő ellipszist a fordítás nem tudja teljesen visszaadni, a gondolatútkröző ellipszist azonban hűen követik a magyar fordítók —, a kommunikatív közbevetések mint adjekciós alakzatok stb.). A társalgási maximák ugyanolyan stílusértékkel épülnek

be a műfordítások szövegébe, mint Csehovéba. Az elemzés — Kosztolányi fordításai kapcsán — foglalkozik az indázó szerkezetekkel mint a szecesszióra jellemző mondat szerkezeti típussal. Elbert János fordítását bőbeszédűnek, Spiró Györgyét szűkszavúnak tartja, a mai színház mozgásra koncentrálo irányzatának megfelelően.

CZETTER IBOLYA az alakzatokkal kapcsolatos fogalom- és tudománytörténeti áttekintése hangsúlyozza, hogy az alakzatok megközelítése inter-, sőt multidiszciplináris: több mint hetven tudományág foglalkozott velük, közülük számunkra a legfontosabbak a pragmatika, a szemantika, a lexikológia, a textológia, a hermeneutika, az interpretációelmélet. A tanulmány összefoglalja az antik (görög, latin), a középkori, a klasszikus francia, a neoretorikai, a magyar retorikai és stíluselméleti szakirodalom figura- és trópuselméletét egészen a kognitív indíttatású metaforaelméletig. A szerző bevallott célja, hogy a történeti megközelítés által követhetővé váljék a folyamat, „amely az alakzatok eszközszerépétől (egyúttal formális vizsgálatától) a szövegben, a nyelvhasználatban betöltött komplex funkciójukig (a használatközpontúságig) vezetett el”.

EÖRY VILMA az explikatív összehasonlító szöveginterpretáció módszerének kidolgozásával teoretikus célt kíván megvalósítani. Prekonceptiója: a retorizáltság mértékével egyenes arányban nő az alakzatok, alakzattársulások szerepe. Retorizált szövegnek a formai sajátosságok szerint konstruált — irodalmi vagy nem irodalmi — szöveget tartja. Az elemzés céljára kiválasztott szövegpéldányok: egy-egy kishír, glossza és prózában írt lírai valóság; utóbbi képviseli az irodalmi szövegtípust. Szövegszinten realizálódó alakzatokat vizsgál, s elemzésével igazolja, hogy a nem irodalmi és az irodalmi szövegek különböznek abban, hogy jellemző-e rájuk az egész szöveget strukturáló alakzatok, alakzattársulások jelenléte. Az irodalmi szöveg — állapítja meg — az alakzatok által nemcsak szerkesztettebbé, hanem többsikúvá is válik.

Nagy Gáspár-költményekhez fűz kommentárokat, a retorikai-stilisztikai konstrukcionális egységek grammatikai szerveződését vizsgálva GÁSPÁRI LÁSZLÓ; melynek során a választott költemények sokatmondó stilisztikai elemzését és interpretációját végzi el. Elméleti megállapítása: az alakzatokat megjelenítő nyelvi struktúrák pragmatikai-kommunikatív tényezők következményei, s a nyelvi megformált komplex alakzategyüttes kijelöli az értelmezés lehetőségeit.

Egy Sinka-kisregényben (Kadocsa, merre vagy?) vizsgálja HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET a zisméltés nyelvi-pragmatikai rétegeit; tanulmánya egy nagyobb elemzés részlete. A dolgozat jelzi a kutatás menetét: a pragmatikai összetevők közé sorolja az antitézis megnyilvánulásait a szereplők közti viszony, a valóság és az álom ellentéte tekintetében, a főhős személye kettősségében, a kettős műfajból (liriko-epikus naplóregény) eredő sajátosságokban; ezeket a szűkebben értelmezett nyelvi és stílári alakzatok elemzése követi. A tanulmány fő kérdése: az ismétlés alakzatai a sinkai írásművészet, esetleg a népies költői stílus fő formateremtő elve-e, vagy még tágabban értelmezhető nyelvi-gondolkodásbeli princípium.

A mondat szerkezetben rejlő expresszivitást kutatja JENEI TERÉZ Bubits Mihály „Odysseus és a szirének” című novellájának vizsgálatával. A lírai novella mondatstilisztikai vonatkozásait a funkcionális stilisztika szemléletmódja szerint elemzi, kvantitatív módszerrel is összevetve a narratív közlésekben, a dialógusokban és a monológokban előforduló mondat szerkezeti típusokat, s megállapítja, hogy a lírai novella mondat szerkezeteiben kimutatható az a szövegbeli kettősség, amely az „odüsszeusi dilemmá”-ból ered: a csábító szirénvilág szövegeiben a laza konstrukciójú, anakoluthiás szerkezetek a meghatározók, míg a Pénélope-szeretet állandósága és folytonossága nyugalmat, kiegyensúlyozottságot áraszt, s ez tirádaszerű periódusok megjelenéséhez vezet a szövegben.

KABÁN ANNAMÁRIA Petőfi „Egy gondolat bánt engemet” című költeménynek részletes és alapos elemzésével a mű gondolati elrendezését és formai megoldásait a vers funkcionális mondatperspektívájának, a mondatok ritmikái és hangsúlyviszonyainak, valamint lo-

gikai szerkezetének összefüggésében vizsgálja. Igazolja, hogy makro-, mezo- és mikroszinten egyaránt az ellentét a költemény fő szövegszervező ereje.

Csoóri Sándor „Kezembem zöld ág” című kötetének ismétléseit kívánja stílári szempontból elemezni KINCSE KOVÁCS ÉVA írása. Makroszinten a fő motívumok ismétlésszerkezetét körforgásszerűnek látja, mikroszinten a kulcsszavak „centripetális és centrifugális” mozgását tartja lényegesnek. A dolgozat bevezetőjében aránytalanul nagy teret szentel a költővel kapcsolatos irodalmi — részben szubjektív — megállapításai kifejtésének.

KOCSÁNY PIROSKA gondolatokban gazdag, „Az enallagé kettős természete” című tanulmánya szintaktikai és szemantikai enallagét különböztet meg. Elméleti igényű és jelentőségű megállapításaival új megvilágításba helyezi nemcsak az enallagé fogalmát és tipizálását, hanem ezt az alakzatot a metafora (szinesztézia) — metonímia megértési stratégiái szerint magyarázza, ezzel kapcsolatot teremtve köztük, illetve új lehetőséget villantva fel az átvitelek finomabb kategóriáinak létrehozásához. Nagyon várjuk a gondolatmenet folytatását.

Az „Országépítő” című Kós Károly-regény alakzatait vizsgálja KORNYÁNE SZOBOSZLAY ÁGNES az archaizálásában betöltött szerepük szerint. A szerző a regény szövegében felfedez jellegzetes alakzattárási formákat (közöls halmazással, ismétlés chiazmus-sal). Fontos kérdéseket fogalmaz meg: az alakzatok egyszerű vagy variációs ismétlésekor figyelembe kell-e venni terjedelmi korlátokat; mely alakzatokkal kapcsolatban lehet felvetni az archaizálás kérdését; feltételezhető-e bizonyos alakzatok genetikai rokonsága stb. A témával a szerző látható élvezettel és lendületesen foglalkozik, a kérdései további kutatásra ösztönöznek.

A hiperkorrekciót mint stílus eszközt vizsgálja MINYA KÁROLY Parti Nagy Lajos „giccsregényében” (Sárbogárdi Jolán: A test anyyala). TOLCSVAI NAGY GÁBOR megállapításából kiindulva („a nyelvprobléma a stílusrétegezettségben megragadható stílusértelem által” válik megfoghatóvá) a szövegek elemzését a kitágított hiperkorrekció-fogalom köré csoportosítja, ide sorolva a helyesírási és nyelvhelyességi hibák hiperkorrekciós lehetőségeit: a magán- és mássalhangzók megnyúlásának hibás jelölését, a hasonulás „téves visszaütését”; a kételemű összetett szavak kötőjeles írását, a hibás nagybetűs kezdést, időzőjelezést, az idegen szavak hibás írását; a *-ban/-ben* hiperkorrekciós használatát, a szóláskeveredéseket, a képzarvart, a stílustörést stb. Bár a tanulmány nem fejt ki, hogyan kapcsolódik az alakzatok kérdésköréhez, mégis hasznos részes a kötetnek: a posztmodern szövegek elemzése fontos és nem is könnyű feladat.

N. LŐRINCZ JULIANNA Petőfi-versekben vizsgálja az alakzatokat és alakzattársításokat, alapos mikroelemzést nyújtva „A téli esték”, valamint „A völgy és a hegy” szövegén; összeveti ezek alakzatait a rokon versek hasonló megoldásaival. Az elemzés utal a Petőfi egész költészetét átszövő motivikus ismétlésekre — túllépve ezzel a mikroelemzésen —, s rámutat, hogy a költő prózai műveiben megjelennek a versekből jól ismert motívumok (az „Úti jegyzetek”-ben: Kárpátok — Alföld). A szerző kutatja a kombinációk lehetőségeit.

NAGY L. JÁNOS „A költői retoricitás fogalmához” címen közreadott gondolatmenete láthatóan egy nagyobb igényű, monografikus mű egyik elméleti fejezete. A szerző a retorizáltság hagyományos és modern irodalomtudományi fogalmából indul ki, s rendszeres feldolgozását végzi el a kérdés elméleti és tudománytörténeti vonatkozásainak. Ezek: az alkotó, a szöveg, a befogadó viszonyának különféle értelmezéseit — az irodalmiság és a retoricitás viszonyát; a szemiotikai textológia interpretációs modelljét — bemutatva szól arról, hogy PETŐFI S. JÁNOSnak mind a dominánsan verbális, mind a multimediális szövegekre kidolgozott elméletében a fizikai jelhordozó formai felépítésére és a nyelvi-jelentéstani formai felépítésére egyaránt jellemzők a retorikai eszközök. Fontos kérdés, hogy meddig terjedhet a multimediális szövegek elemzésében (verbális—zenei; verbális—képzőművészeti stb. elemek együttes előfordulásakor) a nyelvész-filológus kompetenciája. A tanulmány foglalkozik a poéticitás és a retoricitás egymásra vonatkozásával, s végső következtetése: a költői retoricitás egyesíti a költőiséget és a retorikusságot, azaz az irodalmi szövegvizsgálatban — a szerző meggyőződése szerint — „alapozhatunk a poétikainak és

a retorikainak összhangjára, egyenrangúságára és hierarchiájára, a tényezők aktuálisan érvényes(ülő)íthető szerepére”.

N. VARGA ANDREA „A figura etymologica Gyöngyösi István költészetében” című dolgozatában a klasszikus grammatika alapján részletező rendszerezését alakítja ki a szóban forgó nyelvi alakulatnak, s ennek fogalmait nagy biztonsággal használja. Ez a grammatikai és stilisztikai felfogás mindemellett konzervatívabb a jelenleg használatos kézikönyvekénél. A szerző érdeme, hogy a figura etymologica vizsgálatát összekapcsolja más alakzatok elemzésével a vizsgált Gyöngyösi-művekben, s ezzel a XVII. századi költő nyelvi fantáziájának gazdagságát mutatja be.

PETHŐ JÓZSEF Krúdy „Tájékoztató” című írásának szövegstilisztikai elemzéséhez nyújt átgondolt szempontrendszert a koherencia és az adjekció összekapcsolásával. Szilárd nyelv- és stíluselméleti alapból indul ki (funkcionális szemlélet, pragmatika, dialogicitás, szövegek központúság); értelmezi a koherencia fogalmát, majd azt a nem könnyen megválaszolható kérdést teszi fel, mi tekinthető szövegnek, szövegegésznek, illetve autonóm részszövegnek. A tanulmány részletesen vizsgálja a Krúdy-szöveg mezoszerkezeti egységeit, megállapítja, hogy az adjekció Krúdy művészetére jellemző stíléma, s mintát ad a halmazos interdiszciplináris vizsgálatára. Elemzésének eredményeként a „Szindbád ifjúsága” című kötetet összefüggő műnek tartja.

Szomorgy Dezsőnek talán legjobb művében, a „Párizsi regény”-ben elemzi R. MOLNÁR EMMA az alakzattársulásokat és az irónia nyelvi megjelenítését. Az alakzattársulás a szerző által szerencsésen megtalált fogalom és műző; érdemes volna további kutatásokat végezni fogalmával, típusaival, kombinációs lehetőségeinek rendszerezésével kapcsolatban. A tanulmány szerzőjének Szomorgy-elemzése a regény legfontosabb és legjellemzőbb stílári vonásait emelve ki a mű jellegét az irónia és a gúny jelenlétével határozza meg: azáltal válik a mű ma is élvezhetővé, hogy alaphelyzete ironikus. A legjellemzőbb részleteket kiemelve invenciózusán elemzi az alakzattársulásokat, ezzel mutatja be, hogy Szomorgy több dimenzióban képes láttatni az éppen aktuális témát.

SZATHMÁRI ISTVÁN tanulmánya: „Az alakzat mint szövegszervező elv Márai Halotti beszéd című versében” a stilisztikai elemzés mintapéldáját nyújtja. Bevezetéképpen bemutatja, értelmezi, rendszerezi az általa használt fogalmakat, mindig a vizsgált szövegre és szerzőjére való tekintettel. (A stílus tágabb értelmezése: Márai szerint „a stílus világkép is”.) A szövegszervező erő, a stíluskohézió fogalmának tisztázását követően a tanulmány felépítéséről szerzünk információkat: az alakzatok közül a mondaton túlmutató jelenségeket, majd a szöveg egészére kiható eszközöket vizsgálja. A szerző az alakzatok funkciójának részletezését követően megállapítja, hogy az ellentét (antitézis vagy kontraszt) az egész verset átfogó alakzat. Részletesen, sokszínűen elemzi az ellentét típusait és funkcióit s a paralelizmussal való összefonódását. Az ellentét szövegszervező elve is a műnek — állapítja meg —, nemcsak az alapstruktúrában, hanem a nyelvnek minden szintjén fellelhető. Szathmári tanár úr tiszteletre méltó szerénységgel rendszeresen hivatkozik (itt és más műveiben is) a stíluskutató csoport tagjainak — azaz tanítványainak — műveire, eredményeire.

Aprónak látszó résztemában rejlő lehetőségeket fedezett fel és vizsgálta meg a kérdéskört szellemes és rendkívül alapos módon SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, amikor új és önálló kérdésfeltevésel dolgozta ki a „miért”-ek stilisztikáját és retorikáját, folytatva ezzel a tanulmánnyal a retorikai kérdésre irányuló eddigi kutatásait. A tanulmány igazolja, hogy az ilyen, részletező, rendszerező, leíró stilisztikának megvan a létjogosultsága és szükségessége, főként a felsőoktatás vennie nagy hasznát. A dolgozat összefoglalja a *miért* kérdő névmással alkotott retorikai kérdések legfontosabb tudati átváltási műveleteit, implikált ekvivalens jelentéseit. Elemzi a kérdés—felelet kérdésalakzat megjelenését szövegtípusonként, s igazolja, hogy az ilyen kérdések szövegbe épülése struktúráképző elem, a retorikai kérdések halmaza retorikussá teszi a szöveget.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR jelentős elméleti tanulmánya az alakzatok kognitív nyelvészetileg megalapozását dolgozza ki. Kiindulása szerint a nyelvtudomány ma is az ókori — nem egységes nyelvfelfogásra épített — retorikát alkalmazza, a klasszikus retorika alapján az alakzatoknak nincs egységes rendszerük, osztályozásuk ilyen alapon szinte lehetetlen feladat. Ezen az ellentmondáson a pragmatika és a kognitív nyelvészet segíthet, a kérdéskör elméleti alapú újraértelmezésével. Ha az alakzatok vizsgálatába bevonják a kutatók a kognitív keretet, nemcsak a szerkezetre, hanem a műveletre is tekintettel vannak: a kognitív paradigma szerint az alakzat egyszerre művelet és szerkezet. — A szerző az eddigi alakzatrendszeresek fő buktatóit az átalakító eljárások nem pontos jellemzésében és a nyelvi szintek következetlenségében, heterogenitásban látja (például a hang, a szó, a mondat nem azonos alapon megítélhető nyelvi egység; a „gondolatalakzat” kapcsán pedig felmerül, hogy a „gondolat” nem nyelvi jelenség). Az alakzatelméletek többségében strukturális, jelentéstani és pszichológiai szempontok keverednek. Kognitív keretben azonban egyesíthetők a fenti szempontok. LANGACKER szerint a nyelvi egységek feldolgozása két kognitív képesség — az absztrakció/sematizáció és kategorizáció — által válik lehetővé. A szerző leírja a főnév és az ige prototipikus változatát a LANGACKER-féle kognitív keretben. A leírt szemantikai alapelveknek megfelelően jönnek létre a nagyobb kompozitumok, az összetettebb szerkezetek. Az alakzatok jó része összetett kategóriákkal kapcsolatos műveletek eredménye. A kognitív műveletek alakzatformáló jellegének részletesebb vizsgálata — állapítja meg a tanulmány szerzője — folytathatja az általánosabb műveletelméleti kérdések megfogalmazását, illetve az alakzatok klaszrikus megközelítéséből eredő ellentmondások elhárítását.

A kötet sokszínűségéből, a szerzők változatos kérdésfeltevéseiből és problémamegoldásaiból is kiderül, hogy az alakzatok retorikai-stilisztikai szempontú és célú kutatása még nem ért nyugvópontra, bár számottevő eredményei vannak. olyanok, amelyek máris hasznosíthatók a további kutatásban és az oktatásban egyaránt. Bízunk benne, hogy a csoport jelenleg folyó kutatási ciklusában jelentékeny eredményekkel gazdagítja az alakzatokról való tudásunkat mind az alakzatok rendszerét, mind elméleti és gyakorlati megközelítésüket illetően.

V. RAISZ RÓZSA

Szikszainé Nagy Irma szerk., Kossuth Lajos, a szó művésze

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 78. sz.,
Debrecen, 2002. 131 lap

1. „Kossuth Lajos születésének 200. évfordulója egyszerre alkalom az ünneplésre és a XIX. század egyik legnagyobb magyar politikusa életművének a tanulmányozására” — ezzel a gondolattal indítja SZIKSZAINÉ NAGY IRMA azt a stilisztikai-retorikai tanulmánygyűjteményt, amely a Debrecenben 2002. szeptember 17-én megrendezett tudományos tanácskozás anyagát tartalmazza. Valóban: a kerek évforduló az ünnepi megemlékezések mellett arra is alkalmat adott, sőt felszólítást jelentett a különböző diszciplínák kutatóinak, hogy szaktudományuknak a kossuthi életműre vonatkozó eddigi eredményeit szintetizálják, újra- és továbbgondolják. Az évforduló évében, és különösképp a születésnap, szeptember 19. közelében, számos tudományos rendezvénnyel, közleménnyel tette meg ezt a magyar tudományosság.

Az évforduló által ösztönzött tudományos eredmények sorában kétségtelenül kiemelkedő jelentőségű a debreceni tanácskozás résztvevőinek teljesítménye. Mivel is indokolhatjuk ezt az értékelő megállapítást? Mindenekelőtt azzal érvelhetünk, hogy már a konferencia témaválasztása a lényegre ragadta meg, amikor Kossuth stílusművészetének vizsgálatára hívott fel. Hiszen „a stíluson fordul meg minden. De a stíluson az egész az embert kell értenünk: nemcsak a szavak meg-

válogatását, a mondatok kötését, hanem azt az erőt is, amely a szavak és a mondatok mögül sugárzik az olvasó felé” (BENEDEK MARCELLTÓL idézi SZATHMÁRI ISTVÁN, Stílusról, stilisztikáról napjainkban. Bp., 1994. 27). Amikor tehát az előadók Kossuth nyelvi világának a stilisztikán-retorikán belül is sok szempontú megközelítésére vállalkoztak, szükségszerűen Kossuth egész életművének alapkérdéseivel is szembe kellett, hogy nézzenek: a korszakkal mint az egyes embert formáló szociokulturális erővel és kihívással, Kossuth egyéniségével, hatásával stb. A további bizonyítást a kötet részletesebb bemutatására hagyva csak egy érvet hadd említsek még bevezetésként: a szerzők megközelítésmódjainak gazdag sokszínűségét. Ezzel összefüggésben azonban azt is meg kell jegyezni, hogy az elméleti hátterek és a módszerek eltéréseiből adódó különbségek valójában csak egyfajta olvasatban emelik meg jelentősen a kötet értékét, s teszik szinte izgalmas szellemi kalanddá a tanulmánygyűjteménnyel való ismerkedést, mégpedig abban, amelyben az érdekesség alapjává lesz a különféle kutatói alapállások és eljárások, sőt nyelvezetek szinte állandó összevetése. Így olvasva ezt a gyűjteményt a tanulmányoknak az élénk figyelmet fenntartó felhívó funkciója folyamatos, hiszen állandóan tanulságokat ígérő összehasonlításra, a különbségek szembesítésére, mérlegelésre szólitának fel. Másfelől azonban — hermeneutikai kifejezéssel élve — a befogadó elvárshorizontjának megfelelően a szembetűnő elméleti és módszerbeli eltérések értékkülönbségekként is megjelenhetnek, mégpedig attól függően, hogy az olvasó melyik nyelv- és stílusfelfogást, illetve tudományos módszert tartja megalapozottabbnak, hatékonyabbnak. (Természetesen ez a heterogenitás a konferenciakötetek többségére jellemző.)

2. Az első tanulmány szerzője, KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES Kossuth szónoklatainak forrásvidékét nyomozza „Adalékok Kossuth Lajos (retorikai) tanulmányaihoz” című dolgozatában (7—18). A címhez rendelt szerzői lábjegyzetből tudjuk meg, hogy abban „a »Kossuth, a magyar szó művésze« tudományos tanácskozás meghívójában szereplő címhez viszonyítva változás van, amennyiben a **retorikai** jelző zárójelbe került, mert ennek (ti. a retorikai tanulmányoknak — P. J.) többnyire csak közvetett nyomára bukkant” Kornyáné. A módosított cím valóban pontosan jelöli meg a témát: a tanulmány írója Kossuth iskolai éveinek három helyszínéről, illetve időszakáról ad áttekintést egy-egy anekdotikus eset középpontba állításával. Az első a „testi ügyességével kitűnő (sátoraljaújhelyi) kisdíákot mutatja be”, a második, amely az eperjesi éveket idézi, Kossuth „kivételes szellemi adottságait” példázza, a sárospataki évhez fűződő harmadik pedig az „öntudatos és önérzetes Kossuthot állítja élénk”. Az eperjesi három évet tárgyaló részben szól Kornyáné részletesebben a fiatal Kossuth retorikai tanulmányairól, itt — ugyan csak közvetett bizonyítékok alapján, de — meggyőzően érvel amellett, hogy ebben az időben Eperjesen a második retorikai és poétikai osztályban Christopher Gottlieb Ernesti lipcei professzor „Lexikon technologiae Latinorum Rhetoricae” című retorikai munkáját használták tankönyvként. Tanulmánya összegzéseként arra a kérdésre felelve, hogy miként vált a szónoklat művészetének kimagasló alakjává Kossuth, Kornyáné SZATHMÁRI ISTVÁNT (Kossuth és a szónoki beszéd: MNy. 1994: 258) idézi: „Minden biztonnyal a Sátoraljaújhelyen, Eperjesen és Sárospatakon végzett tanulmányai rakják le az alapokat, és a választott ügyvédi pálya ki is jelöli a további irányt. Még nagyobb szerepet tulajdoníthatunk azonban e tekintetben annak a rendkívül mozgalmas és sajátos politikai életútnak, amely a zemp-léni megyegyűlésekkel kezdődik”.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR „Retorikai cselekvés és valóságleképezés a klasszicizmus és a romantika határán” című tanulmányában (19—31) kognitív jelentéstani keretben Kossuth szövegalkotásának, szövegértelem-létrehozásának lényegi jegeit tárja fel. A Kossuth-szövegek elméletileg gondosan megalapozott, meggyőző elemzése még plasztikusabbá válik általa, hogy a szerző Kossuth két analizált szövegét összehasonlíttja a reformkor másik nagy szónokának, Kölcsey Ferencnek két jellegzetes, jól ismert szövegével. Mindkét szerzőtől az egyik felhívó szónoki beszéd, a másik pedig búcsú. A tanulmány elméleti bevezetőjében Tolcsvai Nagy röviden összegzi a kognitív nyelvészet tárgya szempontjából legfontosabb tételeit. Mindenekelőtt azt rögzíti, hogy bár

a szónoki beszéd le- és előírása éppen különös figyelemben részesíti a szöveg általános szerkezetét, a csak szerkezetre irányuló vizsgálat nem lehet elegendő. Határozott különbséget kell tenni ennek a szövegtípusnak a leírásában is szerkezet és művelet között, hiszen „az általános szerkezet a befogadó által ismert szövegtípusok esetében sémaként tárolódik az emlékezetben ..., a szöveg tényleges értelemszerkezete (»jelentése«) ellenben ... bonyolult (párhuzamos, visszacsatoló stb.) elmebeli megértési műveletek végrehajtásával alakul ki a befogadóban, mint a szöveg értelmének valamilyen összetett reprezentációban való elrendezése”. Tolcsvai Nagy ennek megfelelően Kölcsey „A magyar nyelv ügyében” elmondott és a „Búcsú az országos rendektől” címen ismert beszédét, illetve Kossuth híres szegedi toborzóbeszédét és az „Irataim az emigrációból” című munkájához írt előszavát az olvasóban kialakulható értelemszerkezet szempontjából vizsgálja, ezen belül is a szövegtopikokra összpontosít, ezeknek a referencialitására, s ezzel szoros összefüggésben a nézőpontoszerkezetre. „A magyar nyelv ügyében” (1833) elemzése után összegzőként megállapítja, hogy „Kölcsey ... szónoki gyakorlatában továbbra is érvényesíti a pályája elején minden tekintetben elfogadott klasszicista keretű, valójában racionalista eredetű egyetemes nyelvi eszményt”. Az 1835-ben keletkezett Kölcsey-szöveg a nem lényegtelen különbségek ellenére is „az elsővel kapcsolatban megállapított jellemzőket mutatja, egyes pontokon tulajdonképpen felerősítve”. A Kossuth-szövegek viszont más jellegűek, így eltérnek a tudás aktiválásának a módjában: „az aktivált fogalmi sémák nem egy racionalisan felépülő értelemszerkezet fő témáit erősítik vagy fejtik ki kiterjedő aktivációval, hanem több sémát aktiválnak egymással szemben álló tartományokban”. A másik lényeges eltérés az erőteljes szubjektívizáció. (A kognitív nyelvtan szerint a nézőpontoszerkezeten belül el kell különíteni a referenciális központot és a semleges kiindulópontokat, ha ez a kettő megegyezik, akkor beszélünk szubjektívizációról.) Ezek a vonások önmagukban is a romantikához kötik az elemzett szövegek értelemszerkezetét, ám a romantikus jelleget Tolcsvai Nagy még a következőkkel is igazolja: „a képzelet uralkodik (amikor a fikcióképző aktusok megragadhatóvá teszik az imagináriust), az alany és a tárgy közötti határ elmosódik (amikor a végletek beszélőtől független megnevezése azonnal összekapcsolódik a heves érzelmekkel...), a jelkép és a mítosz lényegi szerepet játszik (amikor az egyedi ellentétek konceptuálisan összekapcsolódnak, és együttesen az élet-halál ellentétpárt képezik le)”. Végző összegzésében Tolcsvai Nagy így fogalmazza meg elemzései tanulságát: „míg Kölcsey a szónoki beszédeiben egy világos konceptuális szerkesztésű világleképezésre törekedett, és ezáltal kívánt hatást elérni, addig Kossuth szónoki beszédei és írásai, legalábbis azoknak leginkább hatásos darabjai a fiktív és az imaginárius bevonásával és a beszélő szónok túlzó szubjektívizációjával a retorikai cselekvést állították előtérbe, melynek referencialitása az elérendő hatás érdekében már csak részleges. ... míg Kölcsey inkább mindentudó, realista és racionalista, addig Kossuth önmagát dramatizáló, romantikus és változó nézőpontú”.

Mint a cím, „A romantika főbb stílári sajátságai Kossuth Lajos szónoki stílusában” is jelzi, SZABÓ ZOLTÁN tanulmánya (32—8) számos ponton érintkezik Tolcsvai Nagyéval, ám a két szerző megközelítésmódja alapjaiban eltérő. Szabó Zoltán korábbi munkásságának eredményeire építve (ennek újabb összefoglalásaként lásd például: *A magyar szépirodai stílus történetének fő irányai*. Bp., 1998.) az általa már évtizedek óta eredményesen és jelentős hatással művelt, így akár hagyományosnak is mondható stílustörténeti keretben vizsgálja Kossuth szónoki stílusának romantikus sajátságait. Először is a XIX. századnak, Kossuth „lázás kor”-ának azokat a sajátságait veszi sorra, amelyek szerinte a romantika indítékai, éltetői voltak: „a forradalmiság, a nemzeti múlt, a közönség politikai vágyai, a fokozódó intenzitású függetlenségi törekvések, a polgári haladás”. Ehhez azt is hozzáfűzi, hogy végző soron Kossuth egyéniségének jó néhány vonása — „élnék képzelet, lángoló szenvedély, hangzatos(ság)” stb. —, továbbá eszméisege is a romantikához köthető. A továbbiakban abból a stílustörténeti alaptételéből indul ki, amely szerint az egyes irányzatokat és így a romantikát „alkotó stílári sajátságok és az azokat alakító stíluszeszközök szoros egységet alkotnak”, az irányzat tehát mindig valamilyen szervező — más műszóval: rendező — elv szerint szerveződő „egységes, szerves összetettség: struktúra”. Szabó már korábbi munkáiban is

kifejtett nézete szerint a romantika szervező elve „az összetettség, pontosabban az egy tömbben való sokféleség avagy a sokszerűség, többszólamúság egysége, ... a szemantikai és a szerkezeti polifónia”. A szerző ezután számos példával bizonyítja, hogy a szemantikai összetettség Kossuth szövegei esetében is figyelemre méltó sajátosság, „a képalkotó elemek, valamint az egymáshoz kapcsolt szavak eltérő képzetkörből vannak, több irányban elágaznak”. Ugyancsak jellemző jegy a szerkezetbeli összetettség, gyakoriak „a párhuzamok, ellentétek, kérdések, felkiáltások, valamint az ismétlés önmagában és még inkább a retorikai alakzatok összekapcsolásában”. Igen lényeges kérdéskört érint Szabó, amikor arra is utal, hogy a szerkezetbeli összetettség, nemcsak hasonlít a szemantikaihoz, hanem kapcsolatban is áll vele. A szerző dolgozata eredményeit az összegzésben így értékeli: „feltehetőleg sikerült megmagyarázni és megindokolni azt, hogy Kossuth Lajos szónoki stílusa a ... romantikát képviseli, szónoki beszédeiben az irányzatnak az alakítója”. Ezek után azonban — megnyerő szerénységgel és teljes joggal — arra is figyelmeztet, hogy „mindennek tüzetes, jóval tágabb körű vizsgálatában”, illetve a Kossuth-stílus más összefüggéseinek a feltárásában még „sok a tennivaló, ... a megoldásra váró feladat”.

FEHÉR ERZSÉBET nagy filológiai apparátussal és körültekintő elméleti-módszertani alapozással megírt, „Az ’illőség’ stíluselve Kossuth rétori gyakorlatában” (39—52) című tanulmányában a klasszikus retorika és a modern pragmatika szempontjait ötvözve vizsgálja Kossuth szónoki stílusát. Eljárását azzal indokolja, hogy az intencionalitás mint meghatározó minőség „érintkezést teremt a klasszikus retorika nyelvszemlélete és a nyelvészeti pragmatika mai elméletei között”. Fehér a dolgozat első részében a vonatkozó szakirodalom áttekintésével az illőség kategóriáját járja körül, ezen belül szól az illőség regulatív szerepéről, gyakorlati megvalósításáról, etikai tartalomként való értelmezéséről, az éthosz fogalmával való összefüggéséről. MARTINKÓ ANDRÁS nyomán, aki megkülönböztet „belső” és „külső” illőséget (előbbi a szöveg belső szerkezetére, utóbbi a szöveg és külső, objektív körülményeinek viszonyára vonatkozó kategória), Fehér az éthosz „külsődleges” és „belsőleges” változatát különbözteti meg aszerint, „hogy erkölcsi elvekből fakadó meggyőződés irányítja-e a beszélői attitűdöt vagy csupán az adott szituáció szerepjátéka”. Az éthosz két típusa szerint pedig etikus és manipulatív szándékú vagy öntetszelgő szónokról lehet beszél. Ezután azokból a kortársi véleményekből idéz fel néhányat a szerző, amelyekkel a bírálók Kossuthot az utóbbi kategóriába sorolták. A tanulmány következő pontjában foglaltak azonban ellenérvként szolgálnak: Kossuthnak a polgári átalakulást és a nemzeti önrendelkezést középpontba állító politikai hitvallása „egyen szónoki éthoszának erkölcsi vezérfonala is” volt. A továbbiakban az illőség stíluselvének érvényesülését Kossuth publicisztikai tevékenységében vizsgálja Fehér Erzsébet. Joggal állapítja meg, hogy „az illőség-elv legáltalánosabb megnyilvánulása Kossuth publicisztikai tevékenységében a korszerű sajtóval kapcsolatos igények felismerése, amely egyszerre jelentett újfajta tematikát és megnyilatkozási módot”. Az összegzés tanúsága szerint azonban megállapítható, hogy az illőség valamennyi változata mégis Kossuth szónoklataiban érvényesült a legösszetettebb formában.

BENCZE LÓRÁNT dolgozatának — „A zajos éljenzés kirobantásának művészete” (53—61) — már önmagában az is érdekességet ad, hogy a szerző a többi tanulmányírótól eltérően nem magyar nyelvű szövege(ke)t választ vizsgálatá tárgyának: Kossuth Washingtonban 1852. január 7-én az Egyesült Államok Kongresszusa által tiszteletére rendezett díszebéden elmondott angol nyelvű beszédét, pontosabban annak bevezetését analizálja. A dolgozat bevezetőjében Bencze aktualizálva úgy állítja szembe a „racionálisabb, klasszicista” Kölcsey-féle és a „zajos éljenzést kirobantani képes, romantikus” Kossuth-féle retorikát, hogy ezeknek a legutóbbi időkben kifejtett hatásáról is szól. A washingtoni beszéd bevezetésének első, többszörösen összetett, hosszú mondata alapján először is azt állapítja meg, hogy Kossuth „a captatio benevolentiae hihetetlen mestere volt”. Az exordium folytatása a klasszikus retorika más eszközeinek hatásos alkalmazását mutatja: az amplificatio részeként a szónok az összehasonlítást és a szembeállítást használja fel. Az ókori Rómát és a XIX. századi Amerikát összevető ellentétek nyelvtani és szóhasználati-jelentésbeli szinten is érvényesülnek. A szöveg e rövid egységében ezen a módon „kényszerítő” logikát tud teremteni a rétor.

Kossuth szónoki tudását értékelve Bencze így összegzi elemzése tanulságait: „Kossuth tehát nemcsak a hallgatóság megnyerésének és az érzelmek felkorbácsolásának a mestere, hanem a tömör, kényszerítő érvelésnek és szerkesztésnek is. Értelem és érzelem, vaslogika és indulat nem volt még így együtt Pázmánynak nagy ívű, skolasztikával felépített érzelmeleitől.”

V. RAISZ RÓZSA „Kossuth Lajos körmondatairól” című tanulmányát (62—77) általánosító jellemzéssel indítja, eszerint Kossuth prózájának „legszembeütőbb jegye erőteljes retorizáltsága”, ez a különböző szövegtípusokba tartozó alkotásokra egyaránt érvényes. Az előforduló retorikai alakzatok közül a párhuzamot, ellentétet, ismétlést, halmozást emeli ki, ezek ritmikus prózát teremtenek, és körmondatok alkotásához is vezethetnek. Az említett alakzatok Raisz szerint „a mondaton — esetenként a körmondaton — belül, máskor a szöveg szintjén, mikro- és mezoszerkezeti egységeiben, sőt azokon túl: több bekezdésre kiterjedően lépnek fel”. A körmondat terminus jelentéseinek igen alapos szakirodalmi áttekintésen alapuló bemutatása után Kossuth-mondatok elemzése következik. A szerző vizsgálati anyagát ehhez egy olyan válogatásból gyűjtötte, amely publicisztikai írásokat, szónoki beszédeket, értekezéseket és leveleket tartalmaz. Megállapításainak érvényességi körét még az elemzések előtt maga vonja meg: „Nem a teljes életmű elolvasása alapján állt össze gyűjteményem, így általános megállapítást sem az életműben előforduló körmondatok mennyiségére, sem a fajták szerinti megoszlására nézve nem tehetek.” Feltűnőnek, jellegzetesnek tartja azonban a szövegmondatok szerkezeti és funkcióbeli sokféleségét, a mondatok szerkezetébe grammatikailag szervesen be nem épülő emotív felkiáltásokat, konatív-fatikus megszólításokat. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy „nemcsak a romantikus tirádákban mutatkozik meg a körmondat viszonylag szabadabb kezelése, hanem az egészen kötött formájú körmondatokban is”. Különösen figyelemre méltóak Raisznak azok az elemzései, amelyek a barokkos körmondatok jellemzőit tárják fel. Így például a „Tengerhez, magyar! El a tengerhez!” című, 1846-ban keletkezett publicisztikai írás egyik 26 mondategységből álló körmondatában hiányzik a kettéosztottság, szintén a romantikus tirádatól eltérő a főmondati szinten álló mondategységek egyre tartalmasabbá válása. A romantikus tirádák ismérveként Raisz Rózsa a paralelizmust, a halmozást, a fokozást — a mellérendelő szerkesztést — tartja fontosnak, hozzátéve, hogy a halmozás, fokozás nem racionális lezárással, hanem érzelmi tetőponttal fejeződik be. Úgy véli, hogy Kossuth szövegei alapján empirikusan is igazolható SZABÓ ZOLTÁNNAK az a nézete, mely szerint a romantikus tiráda nemcsak egyetlen mondategész, hanem a körmondatához hasonló szerkezetű nagyobb szövegegység is lehet. A szerző összegzésében Kölcsey és Eötvös körmondatait szembeállítja Kossuth mondataival: míg az előbbieket sokszor mondás értékűek, addig a kossuthi körmondat a szövegnek „nem általános ítéleteket, igazságokat hordozó (rész)konklúzióként is megálló eleme, hanem beépül az írássok folyamatába, ... aktuális megállapításokat, érveket tartalmaz, szerkezete és a benne található szóállomány nyelvi jelek tekintetében is értéktelítő, sokszor nemes pátozzsal, romantikus hevülettel áthatva, mintegy a retorizáltság egyik csúcsát hozva létre”.

A Deák Ferencnek címzett híres Kasszandra-levelet és Kossuthnak Schvarcz Gyulához írt, közoktatási kérdéseket tárgyaló levelét vizsgálja PORKOLÁB JUDIT és BODA ISTVÁN KÁROLY „a ki rossz irányba indul, utat téveszt” (Szövegstilisztikai jelenségek Kossuth leveleiben) című dolgozatában (78—87). A szerzők két kérdésre kerestek választ: „Mi az eltérő és mi a közös a két levél nyelvi megformálásában? Mennyiben befolyásolja a téma a szövegstilisztikai jelenségek használatát?” Közös jellemzőként például azt említik, hogy bár a levelek több vonásukban idézik Kossuth szónoki beszédeit, megtartva az arisztotelészi retorika szabályait, sok tekintetben el is térnek azoktól: „a személyes hang egy-egy egyénhez szól, közvetlenül nem egy közösséghez”, a levelek „hangvétele tragikusabb színezetű és filozofikusabb”. A Deákhöz intézett levelet elemezve megállapítják, hogy abban az ellentéteket emeli ki Kossuth. A Schvarcz Gyulának írt szövegben „megsokszorozódnak a költői képek, mondások, allúziók, metaforák”. Porkoláb Judit és Boda István Károly a két levél összehasonlításakor tett megállapítását, mely szerint a másodiknak „más a szóhasználata, szerkesztése, stílusa” (82), az összegzésben így pontosítja, illetve részletezi: Kossuth

a két írásban „hasonló szövegstiliztikai eszközöket alkalmaz gondolatainak kifejtésére (ellentétek, ismétlések, költői szóképek). A különbség abban található talán, hogy a második levélben több a saját alkotású szó, az elsőben pedig erősebbek a személyes indulatok, több a patetikus kifejezés” (85—6).

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA „Kérdésalakzatok retoricitása és szövegszervező ereje egy Kossuth-szónoklatban és -újságcikkben” (88—105) című tanulmányában elsősorban arra a lényeges kérdésre keresi a választ, hogy a meggyőzésnek a címben foglalt két szövegtípusa azonos, hasonló vagy eltérő retorikai-stiláris-pragmatikai eszközöket feltételez-e, illetve igényel-e. Célkitűzésével adekvát módon két azonos témájú, a haza védelmére buzdító Kossuth-szöveget vizsgál: egy 1848. júliusi cikket és a híres szegedi beszédet. Az elemzés középpontjába a kérdő mondatok retorikáját-pragmatikáját-stiliztikáját állítja, főként arra ügyelve, hogy a szövegalkotó „a szövegnek melyik részére milyen intencióval helyezte el a kérdésalakzatot, azaz a nem valódi információt tudakoló kérdő mondatot mint figyelemirányító, sőt hatáskeltő nyelvi formákban rejlő retorikumot-stiliztikumot; illetve kérdéstípus-választása mennyire függ össze a szövegtípussal”. Megállapítja, hogy az újságcikkben a kérdések az argumentatio részeként kapnak jelentős szerepet. Ez sajátosnak minősíthető, hiszen a kijelentő formájú argumentumok a szokásosak. A kérdésekben azonban jóval erőteljesebb a pátozós érzelmelet megmozgató hatása, retoricitásuknak lényeges eleme továbbá a fokozó jellegű halmozás és az anaphorikus ismétlés. Mivel a feltett kérdésekre maga Kossuth adja meg a szövegben a választ, az érvelést valójában a kérdés és a felelet együtt, subiectióként szolgáltatja. Szikszainé alapos elemzése és érvelése meggyőzővé teszi állítását: „Kossuth »hallotta« az írását, szónokként írta újságcikkét is.” Más típusú és más funkciójú kérdések szerepelnek a Szeged népéhez intézett toborzó beszédben: így communicatio típusú álkérdés, amely azonban az adott retorikai situációban valódi kérdésként is funkcionálhat, tagadó értelmű retorikai kérdés, tünődő kérdés; retoricitásuk hatékonyságának legfőbb bizonyítékát — nyilvánvalóan helyesen — abban látja Szikszainé, hogy azok „a hallgatót be tudják vonni az interakcióba, sőt képesek szóbeli állásfoglalásra készíteni őket”. A példamutatóan alapos retorikai elemzés eredményeit a következőkben összegzi a szerző: míg mindennapi szövegeinkben alapvető az eltérés az élőszóbeli és az írásbeli szövegek kérdései között, addig írásban — a közvetlen visszajelzés elenyésző volta miatt — a pseudokérdésekkel inkább állítunk, felszólítunk, óhajunknak adunk hangot stb. A szónoki kommunikációs helyzet inkább az utóbbihoz hasonlítható abban, hogy hagyományosan egyirányú közlés szokott lenni. A passzív hallgatóság azonban be is kapcsolható az interakcióba, ezt teszi Kossuth is: így szónoklatának egyes kérdései átmenetet jelentenek a valódi és az álkérdés között. Az újságcikknek viszont minden kérdő mondata álkérdés, maga a szövegalkotó ad választ ezekre. „Alapvetően mégis azonos a forrása az államférfi Kossuth szónoki és publicisztikai stílusa kérdésalakzat-használatának: a retoricitásra törekvés és a szövegszervező erő. Az eltérést a különböző szövegtípushoz és a másfajta kommunikációs situációhoz kötődő alkotói szándék eredményezi: az írásban az értelmi meggyőzés, a beszédben pedig inkább az érzelmi megnyerés uralkodik”.

DOMONKOSI ÁGNES „A képszerűség szerepe Kossuth stílusában” (106—17) című dolgozatában Kossuth beszédeit és politikai tárgyú írásait vizsgálva arra keresi a választ, hogy a „fejtegetésekben, érvelésekben milyen szerepei vannak a képszerűségnek. És hogy ezek a funkciók milyen képtípusok, illetve milyen képszerűzetek, az elemi képek milyen összekapcsolódása révén valósulnak meg”. Elemzéseiben Domonkosi a KEMÉNY GÁBOR által kidolgozott nyelvikép-tipológiát alkalmazza, ám jelentős mértékben támaszkodik a kognitív metaforakutatás eredményeire is (LAKOFF, JOHNSON, KÖVECSES). Már a bevezető általános jellemzésben a képszerűség jelentésként lényeglátó, tömör jellemzését sikerül adnia, eszerint Kossuth érvelő, meggyőző szövegeiben világosan elkülöníthető típusokat ismerhetünk fel. „Fölfedezhető egyrészt néhány általános érvényű, vissza-visszatérő ún. fogalmi metafora, illetve metonímia, amelyeket Kossuth különböző mértékben kifejtve használ egyes fogalmak, jelenségek érzékletessé tételére. Másrészt jellemzők a jelentéstartományok egyéni társítására épülő példázatszerű, sokszor allegorikussá növő, nagy szemantikai össze-

tettséget mutató képszerkezetek. Kossuth stílusának legsajátosabb képtípusai tehát nem elszigetelt, elemi képek: a képiség általában a szöveg nagyobb szerkezeti egységeiben érvényesül.” A Kossuth-szövegekben működő fogalmi metaforák közül a szerző ezután a legalaposabban a NEMZET — CSALÁD azonosítást vizsgálja, és több szöveg felhasználásával kimutatja, hogy ennek a konceptuális metaforának egyrészt a megértést segítő, heurisztikus, másrészt emotív szerepe van. A tanulmány második felében Kossuth másik gyakori képtípusát, a példázatszerűen kifejtett, explicit, motivált képszerkezeteket analizálja a szerző: ennek során árnyaltan bemutatja a funkciókat, illetve további altípusokat is megjelöl. Összegzésében megállapítja: a képekről a szemantikai távolság alapján az mondható el, hogy a leggyakoribb a fogalmak (szabadság, nemzet stb.) élőlényként, állatként, emberként, természeti jelenségeként való megjelenítése, és viszonylag ritkább azok tárgyiasítása, mivel Kossuth általában folyamatok, dinamikus jelenségek megelevenítésére törekszik. A tanulmány egészében példásan érvényesített funkcionális megközelítés eredményei pedig így fogalmazódnak meg a zárlatban: „Kossuth stílusában a képszerűség egyrészt a jelenségekhez fűzött magyarázatok eszköze, heurisztikus funkciójú modellalkotó erő, másrészt a fogalmakat az érzékelhető valóságba horgonyzó, a közléseket szuggesztívvé, szemléletessé tevő eszköz. A gyakran nagyobb szövegegyeségekre is kiterjedő képszerkezetek szemantikai összetettsége azáltal válik hatásossá, meggyőzővé, hogy a szövegbeli azonosítások, a jelentéstartományok összekapcsolásában érvényesülő motiváció elfogadása, a merész társítások ellenére is a közlő és a befogadó nézőpontjának közeledését eredményezi.”

SZILASSY ESZTER „Kossuth szavainak hatása” (118—30) című tanulmányának témáját a következőkben jelöli meg: „azt vizsgálom, hogy milyen hatást váltottak ki Kossuth szavai; s azt kívánom bizonyítani, hogy remekbe szabott beszédeivel nemcsak mindenkori hallgatóságát ragadta meg, hanem nemegyszer »történelmet csinált«”. Választott feladatát úgy oldja meg, hogy nagymértékben támaszkodik a kortársak Kossuth személyiségére és szónoki tehetségére vonatkozó megjegyzéseire és a történettudomány idetartozó eredményeire. A dolgozatíró előbb Kossuth néhány nevezetes szónoki sikerét idézi fel, majd azt nyomozza, hogy a beszédek nyelvi megformálásán kívül mi a sikerek magyarázata. A következő főbb okokat nevezi meg: Kossuthnak kitűnő előadókészsége volt, mindig megtalálta az alkalomhoz illő hangnemet, szónoklatai a korban megszokottnál érthetőbbek és rövidebbek voltak, hatott hallgatóira optimizmusával, lelkesedésével, töretlen hitével, kiválóan tudott rögtönözni, remek taktikai érzékkel rendelkezett, jó megjelenése, magabiztos fellépése is segítette hallgatói megnyerésében, ezenkívül kitarásának, nagy munkabírásának is jelentős szerepe volt sikereiben. Vagyis abban, hogy „szónoklataival önmagában is képes volt tömegek befolyásolására, fontos döntések keresztülvitelére, jelentős események előidézésére”.

3. A recenzens bizonyos kettősséget él át, amikor végezetül rövid mérlegelésre készül: hiszen a bevezetőben is említett hangsúlyos szemléletbeli, elméleti különbségekkel szemben ugyancsak fontosnak tartja a tanulmány szerzők számos szinte teljesen megegyező tételét, megfigyelését is. Hogy csak a legfontosabbakat emeljük ki: Kossuth klasszikus retorikai iskolázottságának meghatározó volta, a Kossuth — Kölcsey szembeállítás, a szerkezeti-szemantikai ellentétek nagy szerepének kiemelése, a szónoki és a publicisztikai szövegeknek a retorizáltságban megmutakozó hasonlósága, a szubjektívizáció és általában a romantikus jelleg hangsúlyozása stb. Akár egy megnyugtatóan biztató ígélet is kiolvasható a módszereknek és az eredményeknek e kettősségéből: bár (szerencsére) sok út létezik a nyelvtudománynak ezen a területén is, nem lehetetlen a találkozás.

Zárásként hadd utaljak vissza Szabó Zoltán dolgozatának befejezésére, ahol is a jeles stilisztikus a kossuthi stílus további kutatásának szükségességéről szól. Amellett, hogy ennek igazát maradéktalanul elismerjük, meglegedettséggel mondhatjuk, hogy az ismertetett kötet szerzői a Kossuth-életmű további nyelvészeti kutatását inspiráló, értékes és megkerülhetetlen alapmunkát hoztak létre.

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat kinyomtatva és elektronikus formában is juttassák el szerkesztőségünkbe. A nyomtatott változatban másfeles sorközt, 3 cm-es margót, 12 pontos Times New Roman betűtípust kérünk. A mentés formátuma .rtf vagy .doc legyen. Kérjük továbbá szerzőinket, hogy kéziratukra írják rá a postai és e-mail címüket és telefonszámukat is. Szerkesztőségünk címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em. 234. E-mail: magyar nyelv@c3.hu. A folyóirattal kapcsolatos egyéb információkat l. honlapunkon: <http://www.c3.hu/~magyar nyelv>.

A kéziratok megformálásával kapcsolatban az alábbiak az irányadók. — Kérjük munkatársainkat, hogy a szövegszerkesztés során törekedjenek a helykímélésre, a szöveg szétesésének elkerülésére és a tipográfiai visszafogottságra. Ha valamely formai eszköz, eljárás alkalmazásában bizonytalanok, inkább ne éljenek vele.

A mondanivaló tagolásán a leggyakoribb eszköze folyóiratunknál a félkövér arab szám a szakaszt nyitó bekezdés elejére illesztve: **1., 2., 3.** stb. Az ilyen bekezdés fölött egy sor kimarad. A nagyobb fejezetek megjelölésére alkalmazható félkövér római szám is: **I., II., III.** stb. Az alfejezetek megjelölésére szokásos megoldások — hierarchikus rendben — még a következők: A), B), C); 1., 2., 3.; a), b), c); α), β) γ) stb. (kövérítés nélkül). Ha fejezetcímeket alkalmazunk, ezek oldalcímeként és bekezdéscímeként egyaránt megjelenhetnek, de általában elég a bekezdéscím is. Középre igazított fejezetcímmel — kivételes esetben — csak akkor élünk, ha az oldalcímek és bekezdéscímek lehetőségeit már kimerítettük. A számokkal és betűkkel való tagolás kombinálódhat az alcímek alkalmazásával. A bekezdéscímet gondolatjel választja el az utána következő szövegtől. Az oldal- és bekezdéscímek általában ritkítással (kivételesen kövérítéssel) vannak kiemelve. A ritkítás mértéke két pont. A betűközök beiktatásával történő ritkítás kerüendő, mivel az automatikus sor-elválasztás programja az ilyen betűközöket szövéggként értelmezi, és szabálytalan helyeken, kötőjel nélkül vágja el a szótetet.

A ritkítás az értelmi kiemelés eszköze is. Ugyanakkor ezzel is szerényen kell bánni, mert a túl sok ritkítás zavaró, épp a kiemelő funkciót szorítja háttérbe. Értelmi kiemelésre kurziválást nem használunk, ez utóbbi a nyelvi jelek, jelelemek, jelkapcsolatok kiemelésére van lefoglalva. A kövérítés csak igen ritkán alkalmazható, főleg a számozások kiemelésére szolgáló eszköz. A tudományos véleményt nyilvánító szerzők nevét kiskapitális betűtípussal emeljük ki. Ismertetésekben és tudománytörténeti jellegű cikkeken a kiskapitális kiemelést elégséges a bemutatandó személy első és utolsó említésekor használni.

A jegyzetek szerkesztése során a következőkre kell ügyelni. Törekedjünk a lehető legkevésbé lábjegyzet beiktatására, illetve igyekezzünk elkerülni ezek alkalmazását. A mellékgondolatok jelzésére általában elég a szóban forgó mondat, mondatrészlet főszövegbeli zárójelzése. A kézirat kiadásának előkészítésére vonatkozó általános megjegyzéseket a címhez csillaggal illesztett lábjegyzetben közöljük (pl. a kutatást támogató alapítványok megnevezése, szakmai konzulenseknek, lektoroknak címzett köszönetnyilvánítások). Több számban elhúzódó közlés esetén címhez illesztett jegyzetben adjuk meg a korábban már megjelent egységek lelőhelyét is. A közlemény egyes szakaszaihoz csatlakozó elkerülhetetlen lábjegyzetek folyamatos arab számozást kapnak, felső indexbe emelve. Minden lábjegyzet bekezdéssel indul. Betűméretük a kéziratban 10 pontos, a sor-távolság — a szerkeszthetőség érdekében — a főszöveghez hasonlóan másfeles legyen. Végjegyzetet nem alkalmazunk.

A szakirodalmi hivatkozás legfontosabb tudnivalói a következők. Hivatkozni illik minden olyan tételre, amely a nyelvtudományban alapismeretnek számító, általánosan elfogadott tételeken kívül esik. A hivatkozott bibliográfiai tételt a szövegbe foglaljuk és általában zárójelbe tesszük. Az első említés helyén adunk teljes(ebb) leírást, a későbbiekben csak szerzői családnév, évszám, lapszám jelzi a hivatkozott helyet. Ez utóbbi esetben az évszám helyett állhat „i. m.” (= idézett mű), ill. „i. h.” (= idézett hely), feltéve, ha ez az egyértelmű hivatkozást nem veszélyezteti. A tel-

jes(ebb) hivatkozás szerzői család- és keresztnévet, ettől vesszővel elválasztott műcimet, majd lelőhelyet tartalmaz.

Ha a lelőhely periodika, a cikkcím után kettőspont áll, majd a periodika címe, kötetszáma ponttal, évszáma kettősponttal, valamint lapszáma következik. Az ismert periodikák az ismert rövidítéseikkel szerepeljenek, a rövidítés után ponttal lezárva. A Magyar Nyelvre való hivatkozások a kötetszám elhagyandó, elég az évszám megadása. A lapszámra utalás általában tőlígis: ha az egész közleményre hivatkozunk, akkor a kezdő és záró lapot, ha csak egy szakaszra, akkor az adott lapo(ka)t tüntetjük föl nagyköjtőjellel elválasztva. A kötőjel jobb oldalán levő lapszám megadásakor az ismétlődő számjegyek elhagyandók (pl. 214—221 > 214—21). Ez egyéb típusú hivatkozásokra is érvényes.

Ha a lelőhely gyűjteményes kötet, akkor a cikkcímet pontosvesszővel zárjuk le, majd „in” jelzés után a gyűjteményes kötet címe következik ponttal lezárva. Ezek után „Szerk.” megjelöléssel a kötet szerkesztője következik. Idegen nyelvű kötetek idézésekor meghagyható az eredeti formula (Ed., Hrsg., red. stb.). Ha több szerkesztő van, a neveket nagyköjtőjellel elválasztva közöljük. A szerkesztői nevek is kiskapitális betűvel szedendők. A kiadó feltüntetése elhagyható (inkább a könyv-árusi forgalomba nem kerülő vagy a nehezen hozzáférhető kiadványoknál indokolt), de a megjelenés helye és ideje — ebben a sorrendben — vesszővel elválasztva megadandó. A hivatkozást ebben az esetben is a lapszámok zárják a már említett módon. Az évszám után mindig pont áll, a lapszám(ok) után csak akkor, ha az mondatzáró értékű.

Ha a lelőhely önálló mű, akkor a következő fontosabb megoldások vannak: KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, 2005. 214—21. Több szerzővel: KOVÁCS JÁNOS — SZŐCS ANNA, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, 2005. 214—21. A kiadó feltüntetésével: KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, Unikornis, 2005. 214—21. Több kötetes mű esetén: KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. 1—3. Debrecen, Unikornis, 2005. 2: 214—21. A kötetzámot tehát arab számjegyekkel jelezzük, kivéve, ha az eredetiben római és arab szám kombinációja van: KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, Unikornis, 2005. II/1: 214—21.

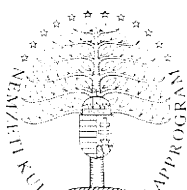
Több tételből álló hivatkozásokban az azonos szerzőtől származó tételek között vessző, a különböző szerzők művei között pontosvessző áll. — Az ismert kézikönyvek, szótárak, nyelvtanok, nyelvatlaszok stb. rövidítéssel is hivatkozhatók. (Bő gyűjteményük található pl. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának első kötetében.) Ha egy rövidítés még nem vált közzé, akkor az első említés teljes bibliográfiai leírásához lehet függeszteni a javasolt rövidítést, szögletes zárójelben. A közlemény további részében már a rövidítés használható. — A kontextusba illesztett címetek idézőjelek különítik el, de a zárójeles hivatkozásokban az idézőjelek elmaradnak.

A kéziratkészítés elvi, etikai kérdéseire, több praktikus vonatkozására (az említettek kivül pl. az adatközlésre, a rövidítésszerű jelekre, a szövegszerkesztésre, korrigálásra stb.) hasznos tanácsok olvashatók a következő művekben: BENKŐ LORÁND, Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához. MNyTK. 129. Bp., 1972.; Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. Szerk. TIMKÓ GYÖRGY. Bp., 1972.; GYURGYÁK JÁNOS, Szerkesztők és szerzők kézikönyve. Bp., 1996.

Folyóiratunknak ezt a számát támogatta:

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

A MAGYAR NYELV MUNKATÁRSAIHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy folyóiratunkba szánt cikkeik formai kialakításában a „Szerzőink figyelmébe” című közleményünket tekintsék irányadónak.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 500 Ft, nyugdíjasoknak 400 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 300 Ft. — A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HEL.P). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HEL.IR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HEL.IR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, 1026 Budapest, Guyon Richárd u. 7. Tel./fax: 200-1153, e-mail: kalmar@hessandras.com. • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Türri Tamás. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em., H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HEL.P). Subscriptions accepted (in Budapest) at HEL.P district offices, by newspaper carriers, and in the HEL.IR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HEL.IR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft. Budapest, Guyon Richárd u. 7., H-1026 Hungary. Tel.: (36-1) 200-1153, e-mail: kalmar@hessandras.com.

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor
LORÁND BENKŐ

Editorial Board
IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor
DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor
TAMÁS FARKAS

CONTENTS

<i>Kiss, Jenő</i> : Before the centenary of the Society of Hungarian Linguistics	257
<i>Róna-Tas, András</i> : Some remarks on Hungarian names of trees	260
<i>Kertész, András — Rákosi, Csilla</i> : Contradiction and plausible inference in linguistics	273
<i>Szabó, József</i> : The linguistic situation in Switzerland, with special regard to linguistic minorities	291
<i>Balácsi, József Attila</i> : Since when do we ride the apostles' mare?	298
<i>Lukács, István</i> : The case of the Rod of Jesse with an Old Slavonic aorist form	313
<i>Tóth, Valéria</i> : Inetymological consonants in early Hungarian place names	321
Minor Contributions. <i>Mózes, Huba</i> : Lines and pairs of lines involving ternary feet. — <i>Szikszainé Nagy, Irma</i> : Equivalence and contrast in rhetorical questions	331
Etymologies. <i>A. Molnár, Ferenc — Kustár, Zoltán</i> : The word <i>gyapjú</i> 'wool' in a translation of Psalm 72. — <i>Büky, László</i> : Jesse. — <i>Rácz, Miklós</i> : A medieval placename near Nagyrév	340
Spoken Hungarian. <i>Bodó, Csanád</i> : Sociolinguistic aspects of the study of Hungarian—Romanian bilingual speech communities. — <i>Szépe, Judit — Gerstner, Károly — Szende, Tamás</i> : Remarks on the suffixation for mood of defective verbs: <i>csuklik</i> 'hiccup', <i>kotlik</i> 'brood', <i>hámlik</i> 'be peeling'	347
Reviews. <i>Havas, Ferenc</i> : Thorsten Roelcke ed., <i>Variationstypologie / Variation Typology</i> . — <i>V. Raisz, Rózsa</i> : Szathmári István ed., <i>A retorikai-stilisztikai alakzatok világa</i> [The world of rhetoric/stylistic figures]. — <i>Pethő, József</i> : Szikszainé Nagy Irma ed., Kossuth Lajos, a szó művésze [Lajos Kossuth, the eloquent speaker]	368

4

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

C.

ÉVFOLYAM

2004.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:
FARKAS TAMÁS

TARTALOM

<i>Hegedűs József</i> : Leibniz és a finnugorság	385
<i>Nyomárkay István</i> : A hangváltozásokról	395
<i>Benkő Loránd</i> : Az ómagyar -j, -aj/-ej helységnévképző	406
<i>Róna-Tas András</i> : Néhány megjegyzés faneveinkről	419
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Újabb szempontok a Halotti Beszéd magyarázatához	439
<i>Tóth Valéria</i> : Az inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben	454
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Hegedűs Attila</i> : A tulajdonnevek szerepe egy különleges szócsoport kialakításában	470
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Mizser Lajos</i> : Vaskapu	472
T u d o m á n y t ö r t é n e t. <i>Voigt Vilmos</i> : A közmondások megnevezésének európai mintái	474
S z e m l e. <i>Pusztai Ferenc</i> : Hoffmann István, Juhász Dezső, Péntek János szerk., <i>Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet.</i> — <i>Honti László</i> : Vékony Gábor, <i>Magyar őstörténet — magyar honfoglalás.</i> — <i>Danilo Gheno</i> : A magyar lenne a mai etruszk? — <i>Bölcskei Andrea</i> : Hoffmann István, <i>Magyar helynévkutatás 1958—2002.</i> — <i>Czetter Ibolya</i> : Tátrai Szilárd, <i>Az 'én' az elbeszélésben.</i> — <i>Balázs Géza</i> : Domonkosi Ágnes, <i>Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban</i>	482
K ü l ö n f é l é k. <i>Bóna Judit</i> — <i>Imre Angéla</i> : International Workshop Dedicated to the Memory of Farkas Kempelen. — <i>†Pásztor Emil</i> : Arany János az <i>ly</i> hangról és betűről	507
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Borzsák István</i> : †Harmatta János	511
L e v é l s z e k r é n y. <i>Koós István</i> írja	512

MAGYAR NYELV

C. ÉVF.

2004. DECEMBER

4. SZÁM

Leibniz és a finnugorság

1. Azt gondolhatnánk, hogy Gottfried Wilhelm Leibniz (1646—1716) nyelvtudományt is érintő munkássága, ennek előzményei és azok hatása meglehetősen távol esik korunk magyar nyelvtudományának valóságától. Tekintettel arra, hogy napjainkban sem kevés azok száma, akik még mindig aggályosnak tartják a finnugor nyelvrokonságból fakadó tényeket, nem hiábavaló ismét visszapillantani arra az időszakra, amikor egyes jelenkori téveszmék egy meghatározó csoportja csírázásnak indult.

Leibniz volt az a kortársait és az elődöket is meghatározóan összefogó erő, amely — egyebek mellett — a szkítáknak és a keltáknak mint ősrégi népeknek saját kora és az utódok számára új értelmezést adott. Köztudott, hogy a „szkíták” egyik jelentős kísérő eszméje volt (és néha még ma is az) a hazai parakomparatív nyelvhasználatoknak. Ugyanakkor Leibniz a finn—magyar nyelvi együvé tartozást is megfogalmazta.

A nyelvtudomány-történészek többségének vélekedése szerint Leibniz nyelvészként is jelentős alakja az általános tudománytörténetnek. Igaz, Leibniz a nyelvet nem a nyelv kedvéért kutatta, mint FERDINAND DE SAUSSURE, hanem az egyetemes nyelv (Universal-sprache) végső gyökereinek feltárása végett, főként annak céljából, miként lehetne akár számjegyekkel is leképezhető olyan fogalmi rendszert megalkotni, amely — túllépve az egyedi nyelvek sokféle esetlegességein — bármely nyelvet beszélő számára értelmes közléské állna össze.

Ismeretes, hogy Leibniz kitűnt tudományos sokoldalúságával: jelentősen hozzájárult a természettudomány fejlődéséhez, így például megsejtette az energia megmaradásának törvényét. Tisztelték kiváló matematikusként is. Filozófiájában azt hirdette, hogy az univerzum végtelen számú, önálló ún. monászból áll össze, amelyek azonban racionális kölcsönhatásba fonódva tartják fenn a világegyetem isteni rendeltetésű örök pilléreit. Ezek a széles érdeklődési tevékenységi körök azonban Leibniznél nem egymástól függetlenül futó párhuzamos vonalak soha-nem-találkozásaként jelentkeztek: hitt egy magasabb rendű, értelmünket meghaladó harmóniában, s így — megítélésem szerint — ez a harmóniakeresés fűzi egybe az egyes, egymástól távolinak tetsző tudományágakat, ekként nyelvészeti kutatásait is. Leibniz felfogása szerint ugyanis a nyelvben is a mathesis universalis, vagyis a harmónia egyik szublimált formája sejlik fel. Azért persze találunk némi ellentmondást is nézeteiben, mert a harmónia mellett (s talán azon túl is) Leibniz a nyelvekben felfedezni vélt bizonyos elkülönítő egyediséget. Kereste ugyanis a nemzeti karaktert és tudatot, a mindenkor jelenvaló és meghatározó vonások együttesét, azt, ami megkülönbözteti a nyelv szellemében az egyik népet a másiktól. E tekintetben HERDER, HUMBOLDT, FR. BOAS, WEISGERBER, SAPIR, WHORF némely nézeteinek előfutárává válik. Ez a minősítés talán túlzás, ugyanis még jóval Leibniz fellépése előtt is voltak ilyen előfutárok (gondoljunk például PLATÓN és a hosszú századokat átívelő követőinek a legkülönfélébb felgásbéli árnyalataira).

Leibniz nyelvészeti tevékenységét a finnugor nyelvhasználat kialakulásában tekintélyes magyar nyelvészek (ZSIRAI MIKLÓS, PÁPAY JÓZSEF és mások) is méltányolták. Az elismerés azonban meglehetősen szűk térre korlátozódik, vagyis nem illeszkedik Leibniz sok részletből összetevődő nyelvészeti koncepciójához, amely bonyolultabb, árnyaltabb annál, semhogy azt egy-két mondatban át lehetne fogni. Továbbá figyelembe kell venni, hogy Leibniz — bármennyire is messzebbre látott kortársainál — mégiscsak korának szerényen fejlett nyelvtudományát képviselte. Mindemellett — szinte látnoki módon — sok olyasmit is megsejtett, amelyhez a nyelvtudomány csak később tudott felnőni. Elődjeinél világosabban látta és meg is fogalmazta, hogy „a nyelvek általában a népek legrégebbi emlékművei, még az írás és a művészetek előtt keletkeztek, a legjobban is mutatják ezek eredetét, leszármazását és vándorlását.” (Újabb vizsgálódások az emberi értelemről. Bp., 1930. 296. Eredetileg Leibniz halála után, 1765-ben jelent meg, franciául.) Korábban (1692.), egyik levelében a következőket írta: „A nyelvek az emberi faj legrégebbi emlékművei és legjobban ezek magyarázzák meg a népek eredetét” (J. T. WATERMAN, Leibniz and Ludolf on Things Linguistic: excerpts from Their Correspondence (1688—1703). Univ. of California Press, Berkeley—Los Angeles—London, 1977. 59). Érezhető, hogy itt hangsúlyosan az eredetről van szó.

A magyar nyelv hovatartozásának szempontjából Leibniznek a legismertebb nyilatkozata a következő: „A finneknek vagy földrészünk északkeleti részének nyelve, amelyet a lappok is beszélnek, a germán vagy inkább a norvég óceántól egész a Kaspi-tengerig terjed (habár meg-megszakítva szláv népektől, akik közéjük ékelődtek), és összeköttetésben áll a magyar nyelvvel, amely azokból az országokból ered, amelyek most részben Oroszország alá tartoznak.” (Újabb vizsgálódások... 291.) Azt, hogy a finn nyelv sok közös vonást mutat fel a magyarral, többször is említi, így például a „Sämtliche Schriften und Briefe” című gyűjteményben (Berlin, 1964. 7: 487. Továbbiakban: LSB.). Azonban ugyanezen az oldalon meglepődhetünk Leibniz e kérdésén: „nem tudom, vajon az erdélyi székelyek nyelve (»lingua Sicularum Transsylvaniae«) magyar-e vagy szláv”. E kérdés kapcsán tudnunk kell, hogy a XVII. század folyamán több külföldi tudós is feltette ezt a minden alapot nélkülöző kérdést.

Ami azonban a Leibniz által érintett magyar—finn nyelvi közelséget illeti, korábban az volt a hiedelem, hogy Leibnizet a hivatkozott állásfoglalásra COMENIUS egy, a két nyelvet érintő megjegyzése ösztönözte. COMENIUS azonban (a XVII. század közepén) mindössze annyit mondott, hogy vannak olyan nyelvek, amelyekben a „segédszavakat” („voculas”, vagyis tulajdonképpen a prepozíciókat, illetve „posztpozíciókat”) nem előre, hanem hátra helyezik (postponunt): az európai nyelvek közül ilyen a magyar és a finn nyelv. VÉRTES O. ANDRÁS megjegyzi, hogy „mai tudásunk szerint ő az első, aki kiemeli a magyar és a finn nyelv egy közös (nyelvtani) sajátosságát”, noha a két nyelv rokonságát szóba sem hozza (Comenius a magyar és finn nyelv egy közös sajátosságáról: NyK. 53. 1952: 290—1). A posztpozicionális jellegről (vagyis lényegében a magyar nyelv agglutináló szerkezetéről) azonban korábbi sejtések is megfogalmazódtak. Így például — bármilyen hihetetlen is — Európában először éppen a magyar SYLVESTER JÁNOS emeli ki a magyar nyelv posztpozicionális (agglutináló) alapsajátosságát, szembeállítva az általa ismert európai (latin, görög, német) és az Európán kívüli nyelvvel (héber) (Vö. J. HEGEDŰS, Joannes Sylvester of Hungary, the First Linguist Publishing on Structure Comparison in 1539: Eurasian Studies Yearbook 66. 1994: 45—51). SYLVESTER nyelvtana azonban a magyarországi vérvivataros időkben sajnálatos módon elkallódott, így külföldön sem ismerhették meg. Ezért is figyelemre méltó B. KECKERMANN epigrammája, amelyet a címzett, SZENCZI MOLNÁR ALBERT latin—magyar szótárában a „Praefatio ad Lectorem”-et követően közzétett (Dictionarium Latinovngaricum. Noribergae, 1604.). Az epigram-

ma lényegi mondanivalója az, hogy miként a héberben, úgy a magyar nyelvben is az igéket és a főneveket affixumok (ragok) követik. Ezt a különös nyelvi sajátosságot KECKERMANN nyomós érvnek tekinti a magyar nyelv héberhez fűződő hasonlóságában (vö. HEGEDŰS, Hiedelem és valóság. Bp., 2003. 51). Igen érdekes, hogy COMENIUS ismertette megjegyzésével nagyjából egyidejűleg ismeri fel G. HORN a finn nyelv kapcsán a poszt-pozicionális (tehát agglutináló) jelleget egy meghökkentő felvetésével, mely szerint a finnek nyelve hasonlít a „brazíliai” nyelvhez, ugyanis e nép és a finnek a prepozíciókat a főnév után helyezik (De Originibus Americanis Libri quatuor. Hagae Comitum... 1652. 166). Elmosódott körvonalakban tehát már felsejlett az agglutináció fogalmi kerete, ez pedig hozzátapadt mind a finn, mind a magyar nyelvhez.

Vitatható azonban, hogy Leibniz a finn és a magyar nyelv rokonságának felismeréséhez egyedül COMENIUS által jutott el, mint ezt többen is sejtetni engedik. Meggyőzőbb az, amit G. J. STIPA állít, miszerint e nyelvrokonság feltevése a svéd G. STIERNHJELM (1598—1672) és főként BENGT SKYTTE (1614—1683) már konkrétabb — szóhasonlításokkal is alátámasztott (pl. finn *pää*, m. *fő*) — kutatásain (vagy inkább szerencsés találatain) alapult (G. J. STIPA, Finnisch-ugrische Sprachforschung. Helsinki, 1990. 141—4). STIPA feltételezte továbbá, hogy mindegyik magyarzatot adhat MARTIN FOGEL hátrahagyott munkáinak (és főként kéziratának) Leibniz által végzett rendezése, katalógizálása. Közben esetleg előkerült „De Finnicæ lingue indole observationes” (1668.) című kézirat. M. FOGEL ebben elsőként fogalmazta meg — grammatikai és szókincsbeli bizonyító apparátussal — a finn és magyar nyelv rokonságát. Ismeres, hogy ez a kézirat elkallódott, csak a XIX. század utolsó harmadában bukkant rá véletlenül a finn SETÄLÄ. Leibniz ugyan többször is szól M. FOGEL könyveinek, kéziratának rendezéséről, de nem utal az említett kéziraatra. Hacsak nem tekintjük sejtetésnek Leibniz Christian Habbeushoz címzett (1676. januári) levelét, amelyben közli, hogy egy nagyon „különös” kéziraatra bukkant (LSB. 1: 343). Sajnos ez a „különös” minősítés nem sokat mond, mert M. FOGEL — mint polihisztor — még matematikával is foglalkozott, ha nem is olyan mélységben, mint Leibniz. Nagy a valószínűsége annak, hogy ez a „különös” kézirat nem finn—magyar nyelvészeti témát érintett, mert akkor Leibniz sokkal markánsabban nyilatkozott volna a finn—magyar nyelvi hasonlóságról.

Leibniz a korabeli tudósoknál jobban érzekelte az általános nyelvészeti érdeklődési körébe vágó nyelvi anyagok hiányát, és nyomatékosan hangsúlyozta a gyűjtési munkálatok alapvető fontosságát. E célból, akitől elvárhatónak tartotta, szorgalmazta különféle nyelvű Miatyánk-szövegek felkutatását, gyűjtését, hogy így rendelkezésre álljon egy közös „összehasonlítási mérték” („ut habemus communem mensuram comparationis”; LSB. 8: 228). 1692-ben még az orosz cárt is felkérte, hogy gyűjtessen Miatyánk-szövegeket az uralma alatt élő népek nyelveiből (LSB. 7: 613). Miatyánk-szövegek már Leibniz fellépése előtt is — egyre nagyobb számban — kerültek ki a nyomdákba. Nyilvánvaló azonban, hogy Leibniz volt az, akinek az ilyen, sok nyelvi alapkérdésre választ adó egyszerű szövegek kapcsán nyelvegybevetési törekvése minden kortársát meghaladó szinten ismerhető fel. Műveiben számos helyen szinte mottóként ismétli, hogy minden nyelv az Urat dicséri („omnis lingua Dominum laudet”; LSB. 8: 564).

Leibniz érdeklődést mutatott nemcsak a magyar nyelv, hanem a magyarországi viszonyok iránt is, s nem kevésbé foglalkoztatta a magyar őshaza kérdése is. 1699-ben hivatkozott a magyar OTROKOCSI FÓRIS FERENC-re, mint „ein gewisser Otrroski” (sic!), aki 1693-ban adta ki az „Origines Hungaricæ” című, magyar őstörténeti és nyelvészeti munkáját (SIGRID VON DER SCHULENBURG, Leibniz als Sprachforscher. Frankfurt am Main, 1973. 64). Megemlíthető, hogy OTROKOCSI mint Fóris (*Franciscus*) már helyet érdemelt ki az 1750-ben megjelent, CHR. GOTTLIEB JÖCHER által összeállított „Allgemeines Ge-

lehrten-Lexicon”-ban (2: 675). OTROKOCsiról Leibniz megértően szelíd iróniával szól, többé-kevésbe olyan hangnemben, ahogyan O. RUDBECK „Atlant eller Mannheim...” (Upsalae, 1681.) című munkáját bírálja. RUDBECK ugyanis egyebek közt azt állította, hogy a mitikus Atlantisz hajdan Svédországban terült el, s itt születtek az istenek is (LSB. 8: 47). Leibniz így nyilatkozik RUDBECK téziseiről: „Nem tudtam megállni, hogy ne nevessek, amikor láttam az argonauták útját úgy, ahogy azt Rudbeck úr leírta. Mégis teljesen velem érzek a tekintetben, hogy a hyperboreusok Skandináviában lehettek, de ami Atlantiszt illeti, abból semmit nem hiszek” (LSB. 8: 418). Leibniz azonban megbocsájtó, mert RUDBECK könyvéből a korára olyannyira jellemző szertelen hazaszeretetet véli kiolvasni. Nagyjából ezt gondolhatta a magyar OTROKOCsiról is.

Leibniz többször is kifejzi azon meggyőződését, hogy a magyarok „szkítiai” őshazája, a Magna Hungaria, valahol a Kaszpi-tenger és a Volga között terülhetett el (LSB. 8: 593), de nem zárja ki a „Pascatir”-ből (Baskíria) való származás lehetőségét sem, mint ahogy erről JOB LUDOLFhoz intézett egyik levelében (1692) nyilatkozott (B. MICHAELIS, Jobi Ludolfi et Godofredi Guilielmi Leibnitii commercium epistolicum. Gottingae, 1755. 60). Ám egy nagy „hírértékű” esemény hatására végül mégis inkább a Kaszpi-tenger—Volga régiója mellett látszik állást foglalni. Az történt ugyanis, hogy egy Rómából Keletre küldött magyar származású jezsuita hittérítőt (XVII. század közepe) a Kaszpi-tenger környékén a törökök elraboltak, majd eladtak a tatároknak. A szenzáció számba menő „hír” azonban nem ez, hanem az, hogy a fogságba esett jezsuita pap megírta Rómába, talált ott — a Kaszpi-tenger környékén — egy magyarul beszélő népet. akik körében apostoli térítő munkát végezhetett (LSB. 7: 534, 614; 8: 228, 351, 361). SAJNOVICS JÁNOS is érinti — némileg pontatlanul — ezt a híradást. KÁLLAY FERENC sem hagyja említés nélkül ezt a különös esetet (Finn-magyar nyelv. Pest, 1844. 10), hasonlóképpen VÉRTES O. ANDRÁSHoz (XVII. századi közlés a Volga-menti magyarokról: NyK. 65. 1963: 411—3). Meglepő az, hogy erre az eseményre még a XIX. század elején a spanyol nyelvész, HERVAS Y PANDURO is felfigyel (Catologo de las lenguas de las naciones conocidas... Vol. III. Madrid, 1802. 243; Reprint: Madrid, 1979.). HERVAS megjelöli a végső forrást is: ADAM SCHALL, Historica narratio de initio, et progressu missionis Soc. Jesu... (Viennae Austriae, 1665. 199).

Lehet, hogy Leibniz az ún. altaji nyelvészet kapujának zárját is próbálgatta? Több figyelemre méltó megjegyzést kockáztatott meg a tatár, török, mongol és főként a kínai nyelvről, és egyebek közt kimondja, vannak hatalmas térségek az ázsiai Szkítiában, ahol a népek a magyarhoz hasonló nyelveken beszélnek (LSB. 8: 597). Igen valószínű, hogy az általa akkor még csak a sejtés szintjén érlelődő fogalomra — az agglutináló nyelvekre — utalt.

Az eddig vázoltak azonban kevésbé világítanak rá egy sokkal mélyebb, szélesebb vonulatra. Számunkra — a magyar nyelv eredeztetése, rokonsága szempontjából — voltaképpen nem az a legfontosabb, hogy Leibniz néhány megjegyzésével rátapintott a finn és a magyar nyelv egy nagyon jellemző általános összefüggésére. A magyar nyelv hasonlítás nehezen kibontakozó kezdeti századai ugyanis arról tanúskodnak, hogy a számunkra is meghatározó (nyugat-)európai háttérben szinte átláthatatlan nyelveredetetési nézetek kaotikusan örvénylenek és ütköznek össze. Megemlíthendő továbbá, hogy a magyar nyelvvel, nyelvrokonsággal összefüggő írások itthon — a korabeli mérvadó európai nézetekhez képest — alig jelentkeztek. Ez következménye volt a török hódoltság nyomán kialakult, századokra negatívan kiható gazdasági és művelődésbeli kényszerű lemaradásunknak. Ahogy KÁLLAY FERENC is megjegyzi (i. m. 8), Magyarországon még a XIX. század elején (és még később is) a könyvtárak igen szegényes állománya miatt a kutatás szerfelett

sok nehézségbe ütközött. Kiemelkedő tudósaink (pl. Gyarmathi Sámuel) csak külföldön (főként nyugati egyetemeken) juthattak hozzá a szükséges forrásokhoz.

A nyelveredetetés, a nyelvhasználat kialakulása, különféle egyedi alakzatokra cserélődése nagyon nehezen átlátható, szinte kaotikusnak tűnő folyamat, s mindez — úgy tűnik — Leibniz korában sűrűsödött össze, ugyanis — feltevésem szerint — a nagy földrajzi felfedezések nyomán (amelynek során az Európától távol eső nyelvek is feltárultak), az addig ismert nyelvi világtér immár elbizonytalanodott. Az igen gazdag XVI—XVII. századi spanyol misszionárius grammatika-irodalom a közép- és dél-amerikai indián (főleg: kecsua és ajmara) nyelvek kapcsán — hasonlóan az afrikai nyelvekhez — erősen megkérdőjelezte a latin szabású grammatika univerzalitását. Gondoljunk például H. BRUICCIOTTO olasz hittérítő gyötrelmeire, miközben egy Kongó-melléki bantu nyelvet próbál a latin grammatika igájába törni (*Regvlae quaedam pro difficillimi Congensium idiomatis faciliiori captu Grammaticae Normam redactae...* Romae, 1659.). És akkor még nem is említettük a kínai nyelvet. Leibniz 1691-ben azt írja Simon de Loubèrnek, hogy az amerikai, a távol-keleti és az afrikai nyelvek olyannyira különböznek egymástól s főleg a mi európai nyelveinktől, mintha azt mondanánk, ezek egy teljesen más állatfaj képviselnek (LSB. 7: 399). Hangsúlyozni szükséges, hogy Leibniz ezt a hasonlatot egyáltalán nem elmarasztaló minősítésnek szánta; célja a hasonlattal az óriási különbség érzékeltetése volt.

2. Leibniz munkássága (beleértve széles körű levelezését) számunkra legalábbis két szempontból lehet figyelemre méltó: 1. (mint már említettük) a finn—magyar nyelvi analógia megsejtése, ami tudománytörténeti szempontból fontos mozzanat, bár hatása nem volt átütő erejű; 2. az ősnyelvek kérdéskörének zűrzavara Leibniz szellemi vezéregyénisége körül sűrűsödött össze. Mindez mélyen befolyásolta a magyar nyelvhasználat indulását és alakulását. Mai szemmel nézve ez az indulás negatív irányú, hiszen innen (a XVII. század második felétől) keltezhető a parakomparatív nyelveredetetés feltűnése, így a heterogén nyelvhasználat is (például OTROKOCSI FÓRIS FERENCnél, 1693.). Persze méltatlan dolog lenne pálcát törni a régi nyelvészek fölött: ne hallgassuk el, hogy a különben éles szemű történész, geográfus és nyelvész, J. EBERHARD FISCHER a „felvilágosodás” századában is úgy tudta, hogy a világ mintegy hétezer éves! (*Sibirische Geschichte...* Erster Theil, St. Petersburg, 1768. 179). Részben ilyen ellentmondásos volt a kor tudományja, miközben azonban a mechanika, asztronómia, matematika stb. terén jelentős felfedezések születtek.

A tárgyalt korszakban olyan fontos nyelvi mozgalmakról van szó, amelyek eszmévilágában a héber ősnyelv (és nyelvi ősrökség, a bábeli nyelvzavar) dominanciája mellett erőteljesen jelentkeznek a következő „ősnyelvek”: szkíta, kelta, szkíta—kelta (vagy kelta—szkíta), indoszkíta, teuton, svéd, belga, holland, német, dán, kínai stb.). Ami a héber ősnyelvet illeti, Leibnizre szokás úgy tekinteni, mint aki „súlyos” csapást mért erre a középkorból áthagyományozott dogmára. Az igazság azonban árnyaltabb. D. DROIXHE szerint Leibniz a héber nyelv ősiségével kapcsolatban békességre és kompromisszumra törekszik; lehetségesnek tartja, hogy a héber a legarchaikusabb nyelv (*Le voyage de 'Schreiten' — Leibniz et les débuts du comparativisme finno-ougrien*. In: Leibniz, Humboldt and the Origins of Comparativism. Ed. TULLIO DE MAURO — LIA FORMIGARI. Amsterdam—Philadelphia, 1990. 22). Mindamellet Leibniz úgy véli, hogy a német több eredeti vonást őriz, mint a héber vagy az arab (SCHULENBURG i. m. 87), sőt úgy hiszi, hogy a héber nyelv tulajdonképpen egy még ősbib és gazdagabb nyelv maradványa, „törmelék” (WATERMAN i. m. 41). Természetesen Leibniz véleményének hatására sem szűnik meg a héber nyelvvel folytatott összehasonlítási buzgalom. Emlékeztetünk kell arra, hogy 1782-ben jelent meg Rómában FR. SALVATORE FILIPO GILII „*Ensayo de historia americana...*” című mun-

kája a karibi nyelvekről. A szerző nagyon ügyelt arra, hogy kijelentse: ezek a nyelvek nem a héberből (és az arabból) származtak, mint ahogy ezt abban az időben gyakran állították (South American Indian Languages. Ed. HARRIET E. MANELIS KLEIN — LUISA R. STARK. Univ. of Texas Press, 1985. 329—30). Egyébként a héber ősnyelvnek — néhány honi nyelvkutatót nem is említve — Európában még a XIX. században is voltak hívei (bármilyen hihetetlen), különben miért írta volna A. SCHLEICHER 1860-ban megrovóan: ha a nyelvtudomány nem fogadta volna el az embernek az első emberpártól való származásának héber mítoszát, akkor „egyetlen tudósnak sem jutott volna eszébe az a kalandos gondolat, hogy a különböző nyelvi organizmusokat teljesen egy nyelvből vezessen le.” (Die deutsche Sprache. Stuttgart, 1860. 38).

Leibniznek és főként elődeinek (és majd egyes prominens utódoknak) kedvelt kutatási területe a szkíta és a kelta (vagy szkíta—kelta, kelta—szkíta) nyelv(ek) őseredetiségére, az európai nyelvekhez fűződő (vélt) szerves kapcsolatára terjedt ki. Felfogására jellemző, ahogy a görög és a teuton nyelveket összekapcsolja: „Bár nem gondoljuk, hogy a teuton a görögből ered, mégis azt tartom, hogy a görög és a teuton egy közös szkíta forrásból származik.” (Leibniz, Opera Omnia. Ed. L. DUTENS. Geneva, 1768. 5: 341—2). Vitathatatlanak tűnik, hogy Leibnizet nagyrészt C. SALMASIUS elmélete befolyásolta, aki szerint a görög nyelvet (és más nyelveket is) a szkíta nyelv mélyrehatóan átítatta (De Hellenistica Commentarius..., Lugduni Batavorum, 1643. 384—93). Az elődök közül megemlíthetjük még — többek között — JUSTUS-GEORGIUS SCHOTTEL(IUS) Leibnizre gyakorolt hatását is. SCHOTTEL — nem mellőzve az ősi szkíta nyelvi hatást — elsősorban a kelta nyelv meghatározó szerepét emeli ki, sőt úgy hiszi, hogy minden nép, amelyet a görögök és a rómaiak keltáknak neveznek, a teuton nyelvet beszélt. Büszkén vallja, hogy az ősapák a német nyelvet nem koldulták, hanem egyenesen Babilonban tanulták meg, s e nyelv a természet remekműve (Meisterstück) (Ausführliche Arbeit der Teutschen Haupt Sprache... Braunschweig, 1663. 34, 144). SCHOTTEL nem hagy ki egy fricskát az angol nyelv kapcsán, melyet „spuma linguarum”-nak (a nyelvek törmeléke, hordaléka) minősít (i. m. 141). A „nyelvek harcában” e sommás minősítést más korabeli nyelvtudósok is alkalmazták.

Talán jobban megértjük (ha nem is fogadhatjuk el) a gyér számú egykorú (de később sokasodó) magyar nyelvkutatók erős vonzódását a szkíta—magyar rokonsághoz, ha arra gondolunk, hogy ez a szkíta (vagy szkíta—kelta) nyelvi vonulat milyen macacsul tartotta magát még Leibniz korában és jóval halála (1716.) után is. Említsünk meg futólag néhány nevet a sok közül. A sorban kiemelkedik ANDREAS JÄGER, aki a „De lingua vetustissima Europae” (Stockholm, 1687.) című nagy hatású könyvét a szkíta—kelta nyelv őseredetisége elemzésének szentelte. A német irodalmi nyelv megteremtője, CHRISTOPH GOTTSCHED (1700—1766.) 1730-ban kifejti, hogy a német nyelv a szkíta—kelta ősnyelvből származik, mint ahogy a svéd nyelv is (A. BORST, Der Turmbau von Babel. 1—4. 1957—63. 1481). 1769-ben JOHANN IHRE (1707—1780.) megjelentette a „Glossarium Suigothicum” című művét, amelyben azt fejtegeti, hogy a héber nyelv olyan ősi, mint a világ, és nyomait a legtöbb nyelv még őrzi. Ám a héber nyelv után a rangsorban — mint ősrokon — mindjárt a szkíta nyelv következik; Scythus mint ő, Jafet vagy Gomer utóda. A szkíták utódai viszont a gótok, géták, svédek, a kelták, továbbá a görögök és a perzsák (BORST i. m. 1461). E. EHRENFELD ZSCHACKWITZ (1669—1744.) 1743-ban publikált írásában így okoskodik: a héber, a föníciai és a görög a német nyelv „leányai”, viszont mindeme nyelvek az ősrégi szkíta nyelvből sarjadtak. Ez szerinte azt bizonyítja, hogy létezett kezdetben egy szkíta—germán ősnyelv (BORST i. m. 1481).

Vannak kutatók, akik — nem is indokolatlanul — a szkíta kérdést úgy tekintik, mint az indoeurópai nyelvészethez vezető kikövezett utat. Így vélekedik például G. J.

METCALF is (The Indo-European Hypothesis in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: Studies in the History of Linguistics... Ed. DELL HYMES. Bloomington—London, 1974. 234—51). Nagy vonalakban D. DROIXHE is egyetért az indoeurópaiság ilyenféle fejlődési hullámvonalával, de hozzáteszi, hogy az európai (főként germán, ill. „teuton”) nyelvészetet ebben a korban a valódi nyelvrokonság és az igéző ősi eredet kettős szorításában a „szkíta”, illetve a „keltománia”, sőt „svédmánia” jellemezte. A francia nyelvszármaztatási vitákban pedig egyenesen a „furia celtica” járta (DROIXHE i. m. 90—8, 118, 124). S. AUROUX nézete szerint a franciákat alig érdekelte az indoeurópai („árja”) nyelvi rokonság kérdése. Az Európán kívüli nyelvek kutatásában is szerény eredményeket értek el; például J.-F. LAFITAU (1681—1740.) azt állítja, hogy az amerindián népek pelazg eredetűek, J. DE GUIGNES (1721—1800.) pedig úgy tartja, hogy a kínaiak Egyiptomból származnak (S. AUROUX, Representation and the Place of Linguistic Change before Comparative Grammar. In: T. DE MAURO — L. FORMIGARI i. m. 221, 228—9). Tény, hogy Leibniz korában a német nyelvészek Európában már domináns pozíciót kezdtek elfoglalni, különösen a történeti összehasonlító nyelvtudományban, nem kevésbé a nyelvszármaztatás és a nyelvfilozófia területén.

A nagy földrajzi felfedezések nyomán látókörbe kerülő népek és az egyre több ismeretlen nyelv feltárulása többeket arra ösztönzött, hogy a már ismert népek (és nyelvek) szétvádlására gondoljon. Elsősorban Amerika benépesedése foglalkoztatta a gondolkodók egy csoportját. Így például H. GROTIUS úgy vélte, hogy Amerika egyes régióiba skandináv népek települtek be, de nem zár ki a migrációból egyes héber törzseket sem (De origine Americanarum dissertatio. [sine loco] 1642.). A korábban már hivatkozott munkájában azonban a szárnyalóbb képzeletű G. HORN elvetette GROTIUS nézeteit, s azt a felfogást képviselte, hogy Amerikát nem a skandinávok (főként nem a norvégek), hanem a szkíták és részben a föníciaiak népesítették be, de nem maradtak ki a hunok, tatárok, törökök sem a migrációs mozgalmakból. Talán valamiképpen a magyarok egy része is részt vehetett (?) e nagy vállalkozásban, mert az egyik szkíta vezért G. HORN *Madyanak* nevezi. (A *madyiák*, *magyák* később *magyarok*-ként tűnnek fel egyes XX. századi fantasztikus magyar őstörténeti írásokban.) Magyar törzsek bevándorlásának feltevésére HORNNak még az a megjegyzése is utal, hogy a „Tzuruki” népek Amerikába vándoroltak; ezeket eredetileg *Iyrkas*-nak nevezte HÉRODOTOSZ (HORN i. m. 184). Meglepő, hogy jóval több mint száz év múlva, 1781-ben az ír JAMES PARSONS szintén azt állította, hogy a szkíták népesítették be Észak-Amerikát (BORST i. m. 1422—3).

De találkozhatunk a szkíták vándorlásának, hódításainak egyéb nyomaival is, éspe-dig a tatárokéval, akik Leibniz szerint szintén a szkíták közé sorolandók. J. WALLIS angol grammatikus felveti, hogy a skótok nem szkíta (esetleg gót) eredetűek-e (Grammatica Linguae Anglicanae... Hamburgi, 1672. Praefatio). Ehhez kapcsolódik a magyar LISZNYAI PÁL meglepő kijelentése, miszerint a „hideg Óceánus” melletti tatárok egykor hosszú hajókra szálltak, Skóciába hajóztak, az országot meghódították, így a skótok tatár eredetűek, mégpedig „Pictusok” (Magyarok Chronicaja... Debrecen, 1692. 20—1). Aligha sejtette LISZNYAI, hogy a piktek megnevezése ismeretlen eredetű (nem indogermán) népet és nyelvet, így semmiképpen sem skótot jelöl.

Itt szükséges megjegyeznünk, hogy a magyar nyelvrokonság századokon át a hasonlottság zűzavaros képét mutatta. Egyrészt régtől fogva élt a hun vagy a szkíta, illetve sokszor csak hun—szkíta származástudat a nemzet (és a nyelvünkről gondolkodók) kollektív tudatában, viszont az emlékezethez nem társult a hun vagy a szkíta nyelv (mivel nem volt található ilyen nyelvemlék). Másrészt egyes grammatikusaink — a külföldi törekvéseket (szinte kényszerűen) utánozva — a héberhez hasonlították a magyar nyelvet. Ebben a relációban ugyan megvolt a nyelvi alap, viszont hiányzott az etnikai eredet hát-

tere. Végül is nagy általánosságban — századokra vetítve — a szkíta, illetve hun—szkíta származás hite győzedelmeskedett. Ne felejtjük el, hogy Leibniz korában a harmadik lehetőség — a finnugor rokonság ígéretes kérdése — határozottan még nem vetődött fel.

Külföldről nézve a hun eredethez való ragaszkodás nem tűnt megkérdőjelezhetőnek. Maga Leibniz is ezt mondja a magyar nyelvről: „lingua hungarica seu hunnica” (DROIXHE i. m. 22). A jeles orientalista, JOANNES PODESTA pedig korábban azt a feltevést kockáztatta meg, hogy a török etnikumú bolgárok gar (ghar) törzse összekeveredett a hunokkal, így alakult ki a *hun+gar* = *hungar* nép (Dissertatio Academica... Viennae, 1677. 72).

Ez a meghasonlottság különösen élesen mutatkozik meg a szkíta-kérdésben, ugyanis van valamilyen meghatározóan elütő jellegzetesség a magyarok által képviselt szkíta-kép és a külhoni felfogás között. Míg a nyugati tudósok a szkítát hol mint egyetlen ősnyelvet a germánság ősvé avatják, hol pedig a szkíták egybeolvadnak a keltákkal, némely felfogásban azonban a kelta megelőzi a szkítákat. A hazai gondolkodásban csupán a szkíta vagy hun—szkíta eredet jelentkezik.

Mint már korábban érintettük, G. J. METCALF szerint a szkíta-nyelvészet vargabetűkkel ugyan, de egyenesen elvezetett az indoeurópai nyelvészet kialakulásához. Sajnos, ez a metamorfózis nem tűnik ilyen egyszerűnek. Az igaz, hogy Leibniz és kortársai szerint a szkíták a perzsákat is magukba foglalják, s ezen a (már korábban is sejtetett) perzsa ősvényen előrehaladva csakhamar kirajzolódik az „árja” (> indoeurópai) nyelvek rokonsága W. JONES, FR. V. SCHLEGEL, FR. BOPP, W. HUMBOLDT és mások nyomdokain. Így az indoeurópai nyelvészet kialakulása után a szkíta nyelvészetnek eo ipso el kellett volna halnia.

Hazánkban azonban a szkíta kérdésnek volt egyfajta specifikus jellege, mely eltért a nyugati felfogástól. Ezt sugallják krónikáink és számos külföldi tudós is, mint A. BONFINI, P. RANZANUS, B. RHENANUS és sokan mások. Azonban már a XVI. századtól kezdve — főleg német nyelvészek — a szkítákat igyekeztek „kisajátítani”. A NEANDER már ilyen szófejtést ajánl: *scythia* < *Schutz* < *schiessen* (és szász germán szólásban) < *skeiten*, azaz a *szkíta* annyit tesz, mint ’nyilaz, lő’ (Chronicon sive synopsis historiarum... Lipsiae, 1586. 138, 141). Később azonban külföldön a szorosabban vett szkíta—magyar etnikai rokonság erős támogatásra talált. HERVAS Y PANDURO például a XIX. század első éveiben szilárdan vallja a szkíta—magyar rokonságot (i. m. 3: 17, 173—80), úgy, hogy a hunokat a szkítákkal azonosítja. Nagyjából ez az a periódus, amelyben már biztos pillérekre helyeződött az indoeurópai nyelvrokonság eszméje a német nyelvészek túlsúlya mellett. És ugyancsak ekkortájt a szkíták már kiléptek a G. J. METCALF által sejtett képből, sőt makacsul túlélő népek bizonyultak. Elég, ha megemlítjük, hogy még a XIX. század közepén is diadalmenetben vonultak régióból régióba a képzelet hadi útjain. H. C. RAWLINSON 1854-ben írt „Notes on the Early History of Babylonia” című tanulmányában felvázolja a szkíták hőskölteményeszerű alak- és névváltozásait (kánaániak, hettiták, etruszkok stb.). RAWLINSON külön hangsúlyozza, hogy a finnugor népek és nyelvek (kivált a magyarok) még ma is a szkíták, s azok nyelvét képviselik. Még számtalan külföldi kutatót is tanúnak hívhatnánk, de szükségtelen. M. A. CASTRÉN (Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker... St. Petersburg, 1857.) nyomán a szkíta népek és nyelvek (a turániakkal együtt) altajivá lényegülnek át anélkül, hogy a róluk alkotott szemlélet lényegbevágóan módosult volna. A különbség annyi, hogy az altaji minősítés konkrétabbnak, megfoghatóbbnak bizonyult, ám évtizedekkel később számos belső elméleti változáson (és válságon) ment át. CASTRÉN idejében dinamizálódik a „turáni” népek és nyelvek gondolata, s ekkor tűnik fel a nyelvi horizonton a sumer nyelv is. Ennek ellenére a szkíták nem szűntek meg létezni egyes eredetmagyarázók számára: akár ezzel a névvel jelölve, akár különös

metemorfózisokat átélve, akár tudományosan követhetetlen eredetmítoszok homályában sodródniak nem kevés honfitársunk tudatában.

De Leibniz is korának embere volt, korán nem léphetett túl, s így nem meglepő, hogy hitt a hangok (hangzók) misztikus-mágikus, természetfüggő mivoltában. PLATÓN „Kra-tülosz”-át — mint korábban sokan mások is — jól ismerte, s szinte változatlanul vette át a főszereplőnek, Szókratésznek az egyes hangzók mélyén rejtőz „természeti” alapfunkciókba vetett hitét. Például az *r* mozgást, gyorsaságot, míg az *l* simaságot, lágyaságot, csúszást képvisel (vö. H. N. FOWLER, *PLATO with an English Translation...* Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press, London, 1963. 145). Kikövetkeztethető, hogy Leibniz és kortársainak „hangmetafizikai” találgatásai hatással voltak néhány magyar nyelvbűvára is. Közéjük tartozik például DR. KOVÁTS FRIGYES 1866-ban publikált díszes, de alumulthatatlan könyvével: „A magyar böltsészet vagy e mindenség alkotásának titka...” (Pest). Ami pedig a görög nyelvben itt-ott előforduló idegenes hangzású szavakat illeti, már PLATÓN is felismeri, hogy például a $\pi\rho$ ’tüz’ nem görög, hanem „barbár” eredetű szó (FOWLER, i. m. 93). Leibniz ezt helyesen a germán *fir*, *feuer* szavakkal azonosítja (vö. SCHULENBURG i. m. 79—80). Leibniz rokonít a germánnal egy sereg kelta szót (főként ír, walesi nyelvből merítve). Feltételezi például, hogy maga a *kelta* szó a német ’held’-ben reinkarnálódott (SCHULENBURG i. m. 281). Leibniz a feltételezett kelta—szkíta ősnyelvet két nyelvág összefolyásának tekinti: a szkíták képviselik az ázsiai ágat (török, tatár, finn, magyar, szarmata, perza), míg a kelta a germán („teuton”), görög, latin nyelveket foglalja magában.

Leibniz nyelvtudományi gondolkodásának egyik fontos állomása az, hogy erősen kételkedik a bábeli nyelvzavar megtörténtében, főleg abban, hogy az egyfajta isteni „átok” következménye. Inkább úgy véli, hogy a nyelvzavart kezdettől fogva az emberi természet nagyfokú különbözősége idézte elő. Különösen valónak látja az emberek, népek és nyelvek közötti különbözőséget, amikor szóba hozza az amerindián, az afrikai nyelvek, továbbá a baszk nyelv jelentős eltérését az európai nyelvi modelltől. Felfogásában ugyanakkor és párhuzamosan egy feloldhatatlan ellentmondás jelenik meg, az tudniillik, hogy kauzális kapcsolatot tételez fel a szavak és a dolgok között, vagyis „a szavak nemcsak a gondolat, hanem a dolgok szimbólumai is” (WATERMAN i. m. 62). Ennek ellenére (vagy talán éppen ezért?) szilárdan hitt az időtlenül távoli, egyetlen ősnyelv (Ursprache) létezésében.

Az ősi bábeli nyelvzavar hite azonban Leibniz kétkedése ellenére is fennmaradt, és ezzel összefüggésben nagyjából a XVII. századtól különféle — sokszor a racionalitás jeleit (is) mutató — elméletek is születtek. Az egyik hosszú életű elgondolás szerint a nyelv összezavarodása szinte a világt teremtéssel egyenértékű felmérhetetlenül hatalmas isteni tett. Ugyanis — ahogy például GELEJI KATONA ISTVÁN elmélkedik — a nyelvek összevarrásával párhuzamosan és ugyanabban a „szempillantásnyi” időben egy teljesen „más idegen nyelvnek kellett a helyett [tudniillik az eredeti nyelv helyett] elmélyekben nyomtatnia” (Titkok titka... Gyula-Fejér-Varatt, 1645. 83—4). Véltetően Leibniz az ilyen villámcsapásszerű hirtelenséggel beálló nyelvzavart utasította el, de közel állhatott hozzá a nagy híró SAMUEL BOCHART érvelése, aki szerint az ősi társadalom széthullott, népekké atomizálódott, mi több — írja BOCHART — „a nyelvzavar még ma is tart és tartani fog a világ végezetéig” (*Geographiae Sacrae pars prior. Phaleg seu de dispersione gentium et terrarum...* Cadomi, 1651. 64—5).

Ma már igen különösen hat, de tény, hogy Leibniz szerint a régi észtek nyelve közel áll a „britanniaihoz” (feltehetően a welsh nyelvre gondol). Ezt a vélekedést Tacitus „Germania”-ja is sugallja, amelyben a római író úgy nyilatkozik, hogy az észtek (aestius) nyelv a „britanniaihoz” áll közelebb (Tacitus összes művei. Bp., 1980. 1: 70). A welsh nyelvből maga OTROKOSCI FÓRIS FERENC is merített egyes hasonlóknak tűnő magyar szavak egybevetésekor (például *Ileian* ’vesztaszúz’ — m. *leány*. *Origines Hungaricae*. 1693. 1:

XVII.). Leibniz egyébként javasolja Job Ludolfnak, hogy szláv, germán és breton (tehát egy másik „brit” nyelv) mellé az észti nyelvet is be kell vonni a hasonlításokba (LSB. 8: 229—30). Azonban az észti nyelv — Leibniz helyes sejtése alapján — nem a szlávhoz, hanem a finn nyelvhez közelít. Azt is sejtí, hogy a lappok, finnek, észtek között nyelvi-népi rokon vonások tűnnek elő.

Feltehetően Leibniz a Miatyánk-szövegekkel kapcsolatban valamiféle szemantikai egyezésre hívta fel a figyelmet, amikor (1692-ben) egyik levelében kifejti, hogy nincs különösebb távolság a szíami *Savang*, a finn *Taiwan*, az angol *Heaven*, a wales-i *nefoedd*, a magyar *mennyegebe* (sic!) stb. jelentések között (LSB. 7: 554).

Leibniz minden kortársánál nagyobb jelentőséget tulajdonított a régi földrajzi elnevezéseknek, különösen a hegyek és folyók ősi neveinek. Ezek alapján úgy véli, hogy a germán nyelvből sok skandináv hegy- és folyónevet nem lehet megfejteni, így feltételezi, hogy ezeket egy régebbi, nem germán nyelvet beszélő nép adta, nagy valószínűséggel a lapp—finn népréteg (SCHULENBURG i. m. 100). Leibniz szerint Európa északi régióját egészen Szibériáig a lapp—finn ősnépesség uralhatta, mint ahogy Európa déli részein (Ibér-félsziget) — talán Afrikából bevándorolva — a baszkok képezték a legősibb népréteget. Így — Leibniz szerint — feltételezhető egy igen korai népvándorlás Európába (SCHULENBURG i. m. 105). Leibniz még 1702-ben is azt írja Job Ludolfnak, hogy a skandináv félszigeten a finnek voltak az őslakók, s csak később, fokozatosan húzódtak fel oda a germán törzsek (WATERMAN i. m. 56). Arra azonban Leibniz már nem ad választ, miként képzei el a finn—magyar nyelvi közelséget ilyen időkeretben és ilyen földrajzi messzeségben. 1706-ban azonban egyik levele szerint feltételezi, hogy a „finnlappok” (Finnolappen) eredeti, ősi kiterjedése Kaledóniától (Skócia) a Kaszpi-tengerig húzódtott (SCHULENBURG i. m. 105). Így már éppenséggel elképzelhető, hogy a magyarság őshazája (a Leibniz által javasolt Volga—Kaszpi-tenger környéke) és nyelvi kapcsolata elvileg beilleszthető ebbe a hatalmas földrajzi térségbe.

Nem tudni, miből, honnan táplálkozhatott Leibniz azon meggyőződése, hogy a finnek Észak-Európa őslakosai. Talán a finnek, észtek maguk gerjesztették ezt a hiedelmet, vagy azok a deákok, akik a XV—XVII. század folyamán német egymeken tanultak. Lehet, hogy BALÁZS JÁNOS (is) valami ilyesmire gondolt? (Finnisch-ugrisches Treffen bei Melanchton. Ural-Altäische Jahrbücher XXXIII/3—4. 1961: 252—4). Mindenesetre különös, hogy ez a meggyőződés — kissé átalakított köntösben — a XX. század második felében is felbukkant és követőkre talált. A külföldön élő észti író, V. EDGAR SAKS például kifejtette, hogy Európa ősnépessége eredetileg finnugor volt, s csak jóval később húzódtak fel ebbe a régióba a germán (skandináv) hódítók, akik fokozatosan egyre inkább észak felé szorították a finnségi népeket, meghódítva településeiket (Esto Europa. A Treatise on the Finno-Ugric Primary civilization. Montreal, 1966.).

A kelet-európai történelem alapos ismerője, O. HALECKI úgy látja, hogy egy nagyon korai időszakban finn törzsek telepedtek meg a Baltikumban. Számos, nagy lélekszámú finn törzs élt — írja — nemcsak a mai Finnország területén, hanem Skandináviában is, mígnem a XII. században a svédek elfoglalták ezt a területet. Szerinte finnek éltek a Volgamedencében, az Északi-óceán és az Urál hegység tájékán is (Borderland of Western Civilization. History of East Central Europe, New York, 1952. 12—3). Amellett, hogy a finnségi népek területi eloszlása kapcsán HALECKI a taglalt leibnizi elgondoláshoz közelít, mellesleg állást foglal a finneknek és a magyaroknak a mongol rasszhoz való tartozása mellett is (i. m. 13, 15), ami — bárhogyan is nézzük — okoz némi meglepetést.

A XX. század záró évtizedében talán még erőteljesebben érvelt néhány finn nyelvész amellett, hogy a finnségi népek nem Ázsiából vándoroltak jelenlegi lakhelyükre, hanem mindig is ott éltek. Többen azt vallják, hogy e népek a cromagnoni ember egyenes

folytatását képezik. Vezető teoretikusuk, KALEVI WIIK, azt állítja, hogy a skandináv-germán nyelvekben (elsősorban a svédben) még ma is áttűnik egy ősi finnugor fonetikai sajátosság. RÉDEI KÁROLY (Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája. Bp., 1998. 119—21) részletesen elemzi és szakavatottan bírálja KALEVI WIIK és követőinek elméleteit. DÉCSY GYULA — anélkül, hogy bármiféle vitába bocsátkozna — kijelenti: „Meglehet, hogy a finnek Finnországban a skandináv-germánok nagy csoportjait asszimilálták a történelem előtti időkben (a Kr. u. 7. századig).” (The Linguistic Identity of Europe. Part II. Bloomington, 2000. 288).

Nyilvánvalónak tűnik, hogy Leibniz, akit joggal tartunk szellemóriásnak, bizonyos mértékig hivatkozási alapja lehet a legújabb vitáknak, elméleteknek akár a magyar nyelvről vagy a magyar őshazáról, akár a finnugor népekről van szó; felfogása egyfajta „közbeeső” állomásként hatott a későbbi korok nézeteire, a teóriák irányaira. Azonban áttételes módon leginkább a szkíta nép- és nyelvvel összefüggésben gyakorolt máig kisugárzó hatást a magyar nyelvhasználat egyik úttévesztő áramlatára; ugyanakkor a magyar és a finnugor nyelvek együvé tartozására is felhívta a figyelmet. Ez a közelség hosszú késéssel ugyan, de genetikai (nyelvi) rokonsággá érett, és ma már joggal uralkodó pozíciót foglal el a magyar történelmi nyelvtudományban.

HEGEDŰS JÓZSEF

Leibniz and the Finno-Ugrians

Leibniz, one of the most prominent scholars of his time, was interested not only in natural sciences, mathematics, philosophy, etc. but in linguistics as well. As is known, he was presumably the first to declare the *close* linguistic connection between the Finnic languages and Hungarian. In accordance with his precursors and contemporaries, he was deeply immersed in the “primeval” Scythian and Celtic (or Scytho-Celtic/Celto-Scythic) languages; he considered them as chronologically distant ancestors of the German(ic) language(s). Lots of words were thought by him to have come from Celtic languages (e.g. *Kelt* > Germ. *Held*). — Leibniz was a determined proponent of the Finlanders and Lapponians being the original settlers populating the Scandinavian Peninsula. Interestingly enough, there are present-day Finnish linguists claiming that the Finnish people have not come from Asia; that they represent the original population living in the same region from times immemorial. — As to the Hungarians, Leibniz was convinced that their original homeland might have been near the vast Volga—Caspian Sea region. Leibniz’s Scythian theories have left deep resonances on Hungarian language comparisons. Even today we find paracomparative writings focusing on the almost mythical Scythian origins of the Hungarian language in spite of the fact that the Finno-Ugrian origins of Hungarian have long been proved.

JÓZSEF HEGEDŰS

A hangváltozásokról

Ha csupán vázlatosan tekintjük is át anyanyelvünk vagy más nyelvek történetét, látjuk, hogy a mai nyelvállapot kialakulása szempontjából különösen fontos helyet foglalnak el benne — amint erre egykor már az újgrammatikusok rámutattak — a hangváltozások, amelyek például a szláv nyelvek fejlődésében jelentős morfológiai és szóképzésművelési következményekkel is jártak. Természetesen nem esetleges vagy véletlen jelenségek ezek, nem is a nyelv(ek) szeszélyei, hiszen, amint annak idején A. LESKIEN is hangsú-

lyozta: „ha elfogadunk tetszőleges, véletlen, egymással semmiféle összefüggésbe nem hozható eltéréseket, ezzel alapjában véve azt állítjuk, hogy vizsgálataink tárgya, a nyelv, nem hozzáférhető a tudományos megismerés számára” (idézi R. H. ROBINS, *A nyelvészet rövid története*. Bp., 1999. 198). A hangváltozások vizsgálatában — úgy tűnik — három szempont érvényesült. Az első a leírás, azaz magának a szóban forgó jelenségnek a bemutatása, esetleg részletesebb dokumentálása. A második a változás terjedésének nyomon kísérése; ezen a területen megbízhatónak tűnő módszerek alkalmazásával érdekes eredményekre jutott a szociolingvisztika, amelynek vizsgálódási és leírási szempontjai természetesen nem mind merőben újak, hiszen a szociológiai megközelítés gondolata már a XIX. század végén felvetődött, elsősorban német nyelvészek munkáiban a mai kutatók megállapításaihoz kísértetiesen hasonló megfogalmazásokkal találkozunk. A harmadik — és minden bizonnyal legérdekesebb — szempont, azaz inkább megoldásra váró tudományos kérdés a hangváltozások okainak, indítékainak felderítése, illetve a kiváltó okok fizikai, pszichológiai és analógián alapuló magyarázata. A klasszikus magyarázatok mellett jelentős érdemei vannak ezen a területen is a szocio- és a pszicholingvisztikának. Alapjában véve igazat kell azonban adnunk ABAFFY ERZSÉBET megállapításának, miszerint a lehetséges okok feltárásával a tudomány máig adós (idézi GÖSY MÁRIA, *Hangtörténeti változások feltételezett okairól*: MNy. 1998: 276). Érdemes persze a korábbi forrásokhoz fordulni, mert jónéhány olyan elgondolás vagy feltevés maradt ismeretlen, továbbgondolatlan s így továbbfejlesztetlen, amelyek korukban, de mai szemmel nézve is előremutatónak modernnek voltak. Egy korábbi tanulmányomban (Nyr. 2000: 86—91) igyekeztem a hangváltozások klasszikus és modern interpretációit összefoglalni, ezúttal kissé részletesebben, több forrás alapján kívánok ismét ezzel a kérdéssel foglalkozni.

Az összehasonlító történeti nyelvészet — mint köztudott — elsősorban a genetikailag rokon nyelveket, valamint a kutatott nyelvekben olykor külső hatás nélkül is bekövetkező különböző változásokat vizsgálja. Tudjuk, hogy egyes nyelvek bizonyos hasonlóságaira már a XVIII. század végén felfigyeltek, SIR WILLIAM JONES szerint „a hasonlóság [ti. a szanszkrit, a görög és a latin között — Ny. I.] olyan nagyfokú, hogy nincs olyan filológus, aki e nyelveket kutatva ne jutna arra a következtetésre, hogy ezek a nyelvek egy közös forrásból erednek, amely természetesen, lehetséges, hogy már nem is létezik” (JOHN LYONS, *Einführung in die moderne Linguistik*. 8. Auflage. München, 1995. 25). (Az idegen nyelvű munkákból vett idézeteket saját fordításomban közlöm; ha az idézet forrása nem eredeti alkotás, hanem német, horvát vagy szerb fordítás, az eredeti cím mellett a fordítás címét is megadom — Ny. I.). Kutatási módszerük eklektikussága folytán azonban az egybevető vizsgálódások akkor még nem vezethettek egzakt tudományos eredményekre. A klasszikus nyelveknek (szanszkrit, görög, latin) elsősorban a germán nyelvekkel való lexikális egyezéseit, illetve hasonlóságait dokumentálták, rendszerbe nem foglalt adalékokkal. Az első ilyen tárgyú módszeres tanulmányt a horvát származású indológus, FILIP VEZDIN írta: „De antiquitate et affinitate linguae zendicae, samscrdamicae et germanicae dissertatio”, s 1798-ban jelent meg (vö. MILAN MIHAJLEVIĆ, *Slavenska porredbena gramatika*. [Szláv egybevető nyelvtan]. Zagreb, 2002. 3). A nyelvcsalád és az ősnyelv (horv. *prajezik*, ném. *Ursprache*) vagy alapnyelv fogalma és rekonstruálhatósága is a szakadatlan változások tényén alapszik. A változások lehetnek gyorsabbak vagy lassabbak, nemcsak a különböző nyelvek egymásra hatásának eredményeként, hanem egyazon nyelv egyes fejlődési szakaszaiban is. A nyelvi változásokat térben jól érzékelteti a hullámelmélet, amely — mint tudjuk — JOHANNES SCHMIDT nevéhez fűződik, bár vannak, akik HUGO SCHUHARDTnak tulajdonítják. A genetikailag rokon nyelvek változásait, a változások folyamatát időben szemléletesebben világítja meg a családfa-modell, amely azt szemlélteti, hogy a későbbi rokon nyelvek egy közös ősnyelvből szétválással alakul-

tak ki. A családfa-modell tehát az egyes nyelvek közötti genetikai kapcsolatokat, valamint elkülönülésük időrendjét is szemlélteti. Az azonos nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek elkülönülésében jelentős szerepet játszottak a hangváltozások. Ezek — mint említettük és látni is fogjuk — egész nyelvekre kiható tendenciák, hiszen „izolált fonetikai változás nem létezik... Az artikuláció egységes rendszert alkot, amelynek elemei szoros kapcsolatban állnak egymással. Ebből következik, hogy ha a rendszer egyik részében valamely változás történik, ez a teljes rendszerben is éreztetni fogja hatását, mivel szükséges, hogy a rendszer koherens maradjon” (GRAMMONT, *Traité de phonétique*. 1933. 153; idézi ÉMILE BENVENISTE, *Problèmes de linguistique générale*. Paris, 1966.; szerb fordítása: *Problemi opšte lingvistike*. Beograd, 1975. 97).

A hangváltozások megfordíthatatlan folyamatok eredményei. A szlávban például — a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint — körülbelül a X. században végbement a nazális magánhangzók denazalizációja ($\rho \rightarrow u/o/, \epsilon \rightarrow e, a$ stb.), ezt követően vokális + nazális konzonáns kapcsolatból nem fejlődött ismét nazális. Ezért szolgál ez a változás megbízható eszközzel a viszonylagos időrend (relatív kronológia) meghatározásában. A hangváltozás tehát „olyan történeti esemény, amely egy hangnak vagy hangcsoportnak más hanggal vagy hangcsoporttal való helyettesítését, felváltását eredményezi” (MIHALJEVIĆ i. m. 7). A hangváltozásokat hangtörvények írják le. A hangtörvény fogalmának klaszszikus meghatározása az újgrammatikusoktól származik. Az iskola legjelentősebb horvát képviselője, STJEPAN IVŠIĆ szerint „a hangtörvény olyan hangváltozás rögzítése, amely meghatározott időben, meghatározott területen és meghatározott feltételek mellett megy végbe” (*Slavenska poredbena gramatika*. [Szláv egybevető nyelvtan]. Zagreb, 1970. 22). A hangváltozásokat megtörténtük esetleges előzményeire való tekintettel két nagy csoportra szokták osztani: 1. feltétel nélküli és 2. feltétel(ek)hez kötött változásokra. A feltétel nélküli változások jellemző jegye, hogy egy adott időszakban környezetre való tekintet nélkül minden hangot érintenek, hacsak egy másik „hangtörvény” nem keresztezi hatásukat. Feltétel(ek)en legtöbbször az adott hangnak a szótestben elfoglalt pozícióját (a szó eleje, közepe, vége), a megelőző vagy rákövetkező hang artikulációs jellemzőit (pl. palatális vagy veláris), valamint a hangsúlyt értik. A feltétel nélküli hangváltozás jellegzetes példája a szláv veláris *i* (*y, v*) palatális *i*-vé válása, illetve e két eredetileg önálló fonéma egybeolvadása a déli szláv nyelvekben, valamint a csehben és a szlovákban.

A nyelv története folyamán bekövetkező hangváltozásokat a könnyebb áttekinthetőség végett feltételezett külső jellemzőik szerint is csoportosítani szokták. IVŠIĆ-nél ez a csoportosítás nagyjából megegyezik az újgrammatikusokéval. MIHALJEVIĆ modern összehasonlító szláv nyelvtana ettől némileg eltérő felosztást alkalmaz, de ez lényegét tekintve alig különbözik az újgrammatikusokétól. IVŠIĆ-nél az analógia kettős szerepe kerül előtérbe, így ő két nagy csoportot különböztet meg: a grammatikai és a fogalmi kiegyenlítő-dést (azaz analógiát). Az analógia tulajdonképpen nem más, mint egy szó vagy szóalak megváltozása egy másik szó vagy szóalak mintájára, tehát az analógia fonetikai (de morfológiai és szintaktikai) változások indítóoka, noha bizonyos esetekben a korábbi alak megőrzésére vagy visszaállítására irányuló hatóerő is lehet. Bizonyos analógiás változások képlettel is szemléltethetők: $a : b = c : x$, amely képletben a meghatározandó új alak az *x*, horvát (szerb) nyelvi példával illusztrálva: $sin : sina = gost : x$ — $sin : sina = gost : gosta$ (MIHALJEVIĆ példája az analógia sorrendje tekintetében történetileg helytelen, mivel a nyelvtörténet tanúsága szerint az analógiás hatás eredetileg nem az *-u-* tövű [*sin* 'vkinek a fia'] és az *-i-*tövű [*gost* 'vendég'] főnevek között ment végbe, hanem ez a két említett típus hasonult az *-o-*tövek ragozásához, helyesebb lett volna, tehát például $rab : raba = gost : gosta = sin : sina$ példasor.) Vannak azonban olyan változások is, amelyek esetében hasonló arányosság nem állítható fel, illetve ha érvényesül, akkor hibás (a stan-

dard nyelvi normától elütő) alakot eredményez, például: *sin* : *sinovi* = *sat* : *satovi* = *dan* : *x*; az így létrehozható **danovi* alak helytelen. Az ilyen alakokat illetik *hibás analógia* elnevezéssel. ROBINS szerint „a W. Scherer által használt ’hamis analógia’ kifejezés azt sugallta, hogy a nyelvi változás ezen oldalának csupán másodlagos jelentőséget tulajdonított” (i. m. 201). Természetesen vannak olyan analógiás változások is, amelyek eredményeképpen egyes alakok ugyanazon paradigmán belül egyenlítődnek ki. Ilyen — sok más mellett — a hsz. *nokat* ’köröm’ nominatívusza, amelybe a *k* analógiás úton jutott, hiszen a nominatívuszban eredetileg *g* állt (vö. or. *ноготь* ’ua.’). A függő esetekhez való hasonulás eredményeként keletkező *k* került a nominatívuszba.

Az analógia fogalma és hatásának elemzése az újgrammatikusoknál akkor került előtérbe, amikor látták, hogy a hangváltozásokat leíró „törvények” nem kivételmentesek, s a kivételeket meg kellett magyarázni. Az analógia hatását, illetve azt a lehetőséget, hogy vele a hangtörvények hatókörén kívül maradt eseteket megmagyarázzák, a latin főnevek bizonyos osztályainak morfológiai viselkedésével illusztrálták. Szemléletes ez például a gör. *génos*, gen. sg. *génous*; szkr. *janas*, gen. sg. *janasas*; lat. *genus*, gen. sg. *generis* esetében. Ezen szavak és a hozzájuk hasonlók alapján a következők állapíthatók meg (vö. LYONS i. m. 32—3): 1. A szanszkrit az ősi idg. *s*-t megtartotta. 2. A görögben az ősi idg. *s* a) mássalhangzók előtt és után, valamint szóvégi helyzetben megmaradt; b) szó elején *h*-vá változott (pl. gör. *heptá*, lat. *septem*, szkr. *sapta*, ang. *seven*); c) magánhangzók között eltűnt (*genesos* — *géneos* — *génous*). 3.. A latinban a) mássalhangzók előtt és után, szóeleji és szóvégi helyzetben megmaradt; b) magánhangzók között *r*-ré változott (**genesis* → *generis*).

A ’tiszelet, tisztesség, becsület’ jelentésű lat. *honor* (gen. sg. *honoris*) korai szerzőknél *honos* nominatívuszi alakban is szerepel, de ennek az alaknak a genitívusza is *honoris*. A *honor* nominatívusz a „szabályszerű” *-(o)r* végű főnevekkel való kiegyenlítődéssel jött létre. Van természetesen több olyan főnév is, amelyek esetében ez az analógia nem hatott, amelyek megőrizték a „szabályos” nominatívuszi alakot, pl. *flos*, *-oris*; *mos*, *-oris* stb. LYONS arra a megállapításra jut, hogy „bizonyos hangváltozások csak néhány szóban vagy kisebb szócsoportban jelentkeztek, amelyeket a szóban forgó nyelvjárás egy másiktól vett át, s ez a változás aztán analógiás úton terjedt ki népesebb szóosztályokra is. Csak ezt a teljes folyamatot figyelembe véve írhatók le »törvényekkel« a változások” (i. m. 33). A hangváltozások ilyen jellemzését mintegy előrevetíti KARL BRUGMANN, amikor azt mondja, hogy azok „helyileg és szociálisan meghatározott körből” indulnak ki (Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg, 1902. 37). Említésre érdemes W. WILMANNNS megállapítása is, amelyet BREMER munkájából idéz (Sammlung kurzer Grammatiken deutscher Mundarten herausg. von O. Bremer. I. Deutsche Phonetik. Leipzig, 1893. In: WILMANNNS, Deutsche Grammatik. Gotisch, Alt- Mittel- und Neuhochdeutsch. Erste Abteilung: Lautlehre. Zweite, verbesserte Auflage. Strassburg, 1897. 12): „A szerves [= elsődleges, kiinduló, lényegi — Ny. I.] hangváltozás helyileg, szociálisan ... személyek kis köréhez köthető... Azok a hangváltozások, amelyek egy egész nyelvre kiterjednek, a beszélők többségénél nem szervesen jönnek létre, hanem valamely kisebb körtől veszik át őket, amellyel a többiek érintkeznek.” WILMANNNS természetesnek tartja, hogy a hangváltozások szűkebb körből indulnak ki, de továbbterjedve szomszédos területeken is gyökeret verhetnek, sőt az is előfordul, hogy sok új sajátosság átvétele folytán dialektushatárok is eltolódnak. Szerinte — amint a továbbiakban ki is fejt — tehát nem is az érintettek körének nagysága, sőt nem is az érintkezés maga lényeges, hanem a változások alapfeltételeinek megléte, azaz fel kell tennünk nagy számú egyénnél ugyanazt a hajlamot, amely aztán egyenlő mértékben jut kifejezésre. Tehát a hangválto-

zások alapoka nem az érintkezés, hanem „azok az előfeltételek, amelyek az egész nyelvterületre érvényesek” (WILMANNIS i. m. 13).

Továbblepve ezen a lényegében pszichológiai magyarázó elven, a tudatosságnak is fontos szerepet tulajdonítva, PAUL 1898-ban a következőket írja: „Tudomásom szerint a különböző nyelvjárásokban vagy az egyik, vagy a másik [ti. artikulációs mód — Ny. I.] elfogadott, de egyiknek a másikba való átmenete aligha magyarázható másként, mint úgy, hogy az ingadozó artikulációt nem korrigálták, mert a hangzás egyes eltérései nem voltak szembeszökőek” (Prinzipien der Sprachgeschichte. Dritte Auflage. Halle a. S., 1898. 59). Más megközelítésben ugyanerről beszél a modern nyelvész is, amikor egyes változások létrejötte vagy létre nem jötte tekintetében mindenféle értékítéletet elutasít: „Az ember azt gondolná, hogy a grammatikusoknak — éppen úgy, mint a szülőknek vagy a tanítóknak — a hamis [vagy annak érzett — az én megjegyzésem, Ny. I.] analógiákat a gyermekek, de a felnőtt beszélők esetében is helyesbíteniük kellene. Amikor azonban a XIX. század folyamán Európa klasszikus és vulgáris nyelveinek történeti és prehistorikus fejlődését behatóbban tanulmányozni kezdték, felismerték, hogy az analógia minden korban a nyelvfejlődés fontos tényezője volt, és jelenségei nem értékelhetők a nyelv hanyatlása vagy romlásaként.” (LYONS i. m. 31). A kutatók folyamatosan vizsgálták és vizsgálják bizonyos hangok artikulációs változatainak kialakulását, illetve terjedését. ECKHARDT SÁNDOR például az uvuláris *r* hangot párizsi *r*-nek nevezte, s megállapította, hogy „a hivatali nyelv útján terjedve ma már [ti. az ő korában — Ny. I.] az egész országban hallható”. (Mai francia nyelvtan. 3. kiadás. Bp., 1988. 42). Megfigyelte ugyanakkor, hogy a párizsi népnyelv „alacsonyabb rétegeiben” a német *ch*-val jelölt hanghoz hasonló veláris spiránst ejtenek, amely persze „hanyag ejtésben” másoknál is hallható (ECKHARDT S. i. h.). Ugyanerről a hangról mondja PÉTER MIHÁLY, hogy „presztízskonnotációja érzelmi mozzanatot is tartalmazhat”, mint a régebbi arisztokratikus raccsolás, amely azonban az *r*-nek ezt az ejtését nem tette általánossá (PÉTER M., A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai. Bp., 1991. 30).

A hangváltozások típusainak lefolyásuk ideje szerinti elemzésében WUNDT lassú, fokozatos változást (Lautwandel) és ugrásszerű változást (Lautwechsel) különböztet meg (Völkerpsychologie. Erster Band. Die Sprache. Leipzig, 1900. 362). Lassú, fokozatos változás olyan esetekben következik be, amelyekben a folyamatban résztvevő hang kisebb artikulációs módosulások, eltolódások szakadatlan folyamatában megy át egy másikba. Ilyen típusú változás — egyebek mellett — az ősi fgr. szókezdő *p*-nek *f*-hanggá változása a magyarban. Ennek folyamatát BÁRCZI GÉZA a következőképpen szemlélteti: „*p*-.....*p*'-.....*pφ*-.....*pf*-.....*f*” (Bevezetés a nyelvtudományba. Bp., 1955. 63). Felhívja azonban a figyelmet arra is, hogy a szókezdő fgr. *p*-nek lehet a magyarban *p*-, sőt *b*-megfelelője is, ami egyfelől ellene szól a hangváltozások kivétel nélküliségének, másfelől felveti a változások időrendjének kérdését is. A változások egymáshoz viszonyított időrendjének, az ún. relatív kronológiának alkalmazásához az újabb egybevető nyelvtanok több meggyőző példát is felsorakoztatnak. Az előbbi változás egyébként az ún. feltételhez nem kötött változások közé tartozik. WUNDT az ugrásszerű változásra is hoz példát, az igd. **penk'e* > lat. *quinque* 'öt' *p* > *qu* fejlődése, amely a hangkörnyezettől függetlennek tekinthető. (Vö. RANKO MATASOVIĆ, Kratka poredbenopovijesna gramatika latinskoga jezika [Rövid történeti egybevető latin nyelvtan]. Zagreb, 1997. 63.)

A hangváltozások típusait bemutatva MIHALJEVIĆ abból indul ki, hogy „a különböző nyelvekben a hangváltozások nagyon hasonló módon mennek végbe, ennél fogva tipológiájuk is megalkotható” (i. m. 13—4). A főbb típusok a következők: gyengítés (ezen belül: aferézis, apokópa, szinkópa, redukció, haplológia), erősítés, hanghözátoldás, hangátvetés, összeolvadás, hasadás, asszimiláció és disszimiláció. A különböző nyelvcsaládokba

tartozó nyelvekben végbemenő fonológiai változások egyes típusairól a következő általános elvek állapíthatók meg: 1. a nazális magánhangzók (mint említettük is) orális magánhangzó + nazális mássalhangzó kapcsolatból fejlődnek, ami az ószlávra éppúgy érvényes, mint a franciára; 2. az okkluzívák gyakran mennek át frikatívákba; 3. a hangsúlytalan szótagokban, különösen a dinamikus hangsúlyozású nyelvekben, a magánhangzók gyakran bizonytalan artikulációjú, meghatározhatatlan hanggá válnak; 4. az apokópa jelensége (hangzó kiesés a szóvégen) gyakoribb az aferézisnél (hangzó kiesés a szó elején) (vö. MATASOVIĆ, Uvod u poredbenu lingvistiku. [Bevezetés az összehasonlító nyelvtudományba] Zagreb, 2001. 92—3).

A változások viszonylagos időrendje az egyes hangfejlődési tendenciák (hangtörvények) érvényesülésének egymáshoz való viszonya alapján határozható meg. Ennek a viszonyoknak MIHALJEVIĆ három fő típusát különbözteti meg: egymás erősítését, „táplálását”, a hatás elleni védekezést, valamint a semleges viszonyulást. Felhozott példája elsősorban a szlavisták számára nagyon szemléletes. Az idg. **aj* diftongus monoftongizálódási folyamata eredményeként keletkező hosszú *ē* elvileg részt vehetne az első szláv palatalizációban, amelynek eredményeként a velárisok (*k*, *g*, *h*) palatalisokká (*č*, *ž*, *š*) váltak. Az idg. **kaina* 'büntetés; érték, ár' ósszláv (közös szláv) **kēna*-vá alakult, amely így — mint mondtuk — alá lett volna vetve az első palatalizáció néven ismert közös szláv hangváltozásnak. Tekintettel azonban arra, hogy a monoftongizálódással keletkezett *ē* esetében a palatalizáló hatás nem érvényesül, hiszen a szláv szó nem **čana*-nak hangzik, hanem *cēna*-nak, megállapítható, hogy az első palatalizáció folyamata időben megelőzte a diftongusok monoftongizálódását (MIHALJEVIĆ i. m. 21). Hasonlóan fontosak a kronológia tekintetében a jövevényszavak is. Ha olyan jövevényszavakat veszünk, amelyek egy átvevő nyelvben ki lehetnek téve A és B hangváltozásnak is, de csak B változáson mennek át, akkor — az imént említett példához hasonlóan — az A változás korábbi a B változásnál. Például a vulg. latin *kers-* (belőle lett később *Cres* sziget neve) ki van téve az első palatalizáció és a likvida-metatézis változásának is. Miután a horvát szóban csak a hangátvetés figyelhető meg, következtethetünk rá, hogy a velárisok első palatalizációja korábbi jelenség a hangátvetésnél, s így ez a szó az első palatalizáció lezajlása után, de a likvida-metatézis tendenciájának érvényesülése előtt került át a szlávba. Hasonló példák sokaságával számolhatunk a magyarban is, lett légyen a magyar az átvevő vagy átadó nyelv. Szláv jövevényszavaink egy részében találkozunk az ósszláv vagy közös szláv nazálisokkal. Ezek a szlávban idg. magánhangzó + nazális mássalhangzó kapcsolatból alakultak (l. fentebb is) az ún. nyíltszótagos tendencia következményeként, de — mint említettük — nazalitásukat körülbelül a X. század végéig elvesztették. Ha tehát a magyarban *abroncs*, *bolond*, *galamb* stb. szóalakok fordulnak elő, akkor ezek még a denalizáció lezajlása előtt kerültek nyelvünkbe. Ugyanígy segítenek az időpont meghatározásában az átadó nyelvben végbement hangváltozások, például a horvát (szerb) nyelvbe átkerült magyar szavak esetében is. A magyar *gyöngy* a horvátba *đund* alakban került át. Az *u* a horvátban a magyar *ü*-t helyettesítő hang, tehát az átvett szó *gyünyg* volt, azaz a magyar *ü* > *ö* nyíltabbá válás előtti forma. Előfordul ugyanakkor *đenděš* szóalak is, amelyben viszont már a magyar *ö* hangot helyettesítő horvát *e* található, ez tehát fiatalabb átvétel (vö. HADROVICS LÁSZLÓ, Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp., 1985. 206—7). A hangváltozásokban igen fontos szerepe van az analógián alapuló kiegyenlítődéssnek, amit példákkal IVŠIĆ és MIHALJEVIĆ alapján a következőkben foglalhatunk össze.

1. Belső grammatikai kiegyenlítődések: a) a névszóragozási esetekben, például ószl. *ногѣтъ*, or. *ноготь*, le. *nogieć*, cs. *nehet*, hsz. *nokat* 'kőröm' (a gen. sg. analógiájára); ószl. *кату-ене*, hsz. *камен-ена*, or. *камень* 'kő', gen. sg. *камня* stb.; hsz. acc. pl. *sinove* 'vkinek a fiait', dat. pl. *sinovima* — vö. ószl. *супѣтъ*, *супу* stb.; b) igealakokban, például

praes. sing. 1. *-m* rag (az ún. atematikus igék mintájára); új inf. alakulása például az aorisztosz analógiájára: *donesti* : *donijeh* 'hozni; hoztam' = *don(ij)eti* : *don(ij)eh*; c) a főnevek ún. *prijeglas* ('hangzóátalakulás, áthangzás; Umlaut) jelenségét is ide sorolhatjuk, amelynek lényege, hogy palatális mássalhangzó után nem állhat veláris magánhangzó, tehát: *selo* 'falu' — *polje* 'mező'; *volovi* 'ökrök' — *noževi* 'kések' stb.

2. Külső grammatikai kiegyenlítődések: a paradigmák analógiás alapon történő egyszerűsödése, melynek következtében például az egykori *-u-* tövű főnevek (pl. a már említett *synь*) beolvadtak az *-o-* tövűek ragozásába.

3. Fogalmi kiegyenlítődések: a) rokon (egy rendszerbe tartozó) fogalmak között; így magyarázható például a 'kilenc' jelentésű számnév szókezdő *d-*-je valamennyi szláv nyelvben (ószl. *devetъ*, hsz. *devet*, or. *девятъ* stb), szemben az idg. szókezdő *n-*-nel (pl. ói. *náva*, ófn. *niun* stb.), a 'tíz' jelentésű *desetъ* analógiájára; b) ellentétes fogalmak között, például hsz. *danju* 'nappal' (a *noću* 'éjjel hatására); *milom* 'szeretettel, kedvesen' (a *silom* 'erőszakkal, erővel' hatására).

A hangváltozások másik gyakori típusa a disszimiláció. Disszimilációról akkor beszélünk, ha „az indukáló hang oly módon hat a vele azonos vagy képzés szempontjából vele rokon indukált hangra, hogy helyette egy új, az indukáló hangtól nagyobb mértékben (több képzésmozzanatban) elütő, kevésbé rokon hang lép fel” (BÁRCZI i. m. 67). A magyarban a disszimiláció több jövevényszó alakjának fejlődésében is megfigyelhető, például ném. *erker* > magy. *erkély*, ném. *vierer* > magy. *fillér*, szl. *ugorka* > magy. *uborka* stb. A szlávban ez a jelenség még az ősszláv korra megy vissza, jellegzetes példája az eredeti **dt* és **tt* változása *st-re*, például **pletti* > hsz. *plesti* (praes.: *pletem* 'fon' (vö. MIHALJEVIĆ i. m. 19).

A hang-, illetve hangalak-változásoknak különleges típusa a népetimológia, amelyet BÁRCZI a belső analógia különös esetének tart: „Különös esete a belső analógiának. Voltaképpen itt is két hasonló hangalakú és jelentésű, tehát erős asszociációs kapcsolatban levő szó hat egymásra, azonban e szavak egyike valamely okból nem elemezhető, pl. idegen szó, amely a nyelvben családtalan vagy már elszigetelődött, esetleg kiavuló félben lévő szó; a másik ezt hatásában magához idomítva mintegy értelmessé teszi, bekapcsolja egy etimologikus rendszerbe” (BÁRCZI i. m. 78). BÁRCZI példái közül néhány: *perenospora* > *fenerosszpora*, *marcipán* > *marcifánk*, *chirurgus* > *kirorvos* stb. Jelentésében HADROVICS LÁSZLÓ is részletesen foglalkozik ezzel a nyelvi változással: „Lényege az [ti. a népetimológiának — Ny. I.], hogy az összecsengés alapján más szó jelentését magyarázzuk bele az illető szóba, és ennek érdekében a szó hangalakját a vélt rokonéhoz igazítjuk.” (Magyar történeti jelentéstan. Bp., 1992. 80). Érdekesek a szláv kölcsönszavakból alakult népetimológiák. A régi magyar *számszerij* egy szl. *samostrělъ* 'magától lövő' átvétele. A magyar szó *szám-szer* részének külön értelme nincs, „de összetételekben azt jelezheti, hogy valami különleges *ij-ről* volt szó” (uo.). HADROVICS megemlíti a *bajtárs* szót is, amelynek *-társ* utótagja a török eredetű *pajtás -tás* képzőjére megy vissza, amelyet a magyarban már nagyon korán *társ*-nak értelmeztek. Az így önállósult *paj*-nak azonban nem volt jelentése, ezért részben a régi magyar *pajk* 'inas, szolga' szóval, részben pedig a katonaságra vonatkoztatható *baj*-jal összehozva alakult a *bajtárs* szó. Népetimológián alapul több helységnév is, például a Győr-Sopron megyei *Hidegség* (horv. *Vedešin, Hidešin*), amelynek eredeti alakja *Hidegséd* 'hideg patak' volt, a *séd* szó jelentése elavult, a nyelvhasználatból kiveszett, ezért az „értelmes” *-ség* képzővel azonosították. Hasonló összecsengéseken alapuló népetimológiák más nyelvekben is kimutathatók. IVŠIĆ több példát is említ. Talán a legérdekesebb a *hodočastvo, hodočašće* 'zarándoklat', *hodočasnik* 'zarándok' példája, amelyekbe a nyelvérzék a *časť* 'tisztesség, tisztelet' alapján 'tisztesség, tiszteletadás' jelentést érzi bele, holott mindössze az egykori *hodok* 'aki megy, jár; utas'

jelentésű főnév derivátumáról van szó, amelynek jelentése egyszerűen 'utazás', illetve 'utazó, utas'.

A hangváltozások okainak kutatásában PAULnak abból a megállapításából indulhatunk ki, hogy minden hangváltozás a kiejtés ingadozásán alapul, ám mivel nincs minden szó egyforma mértékben kitéve a rossz ejtésnek, elvileg elvárható, hogy a beszélők egy része a „normális”, másik része a „romlott” ejtés mellett marad, mindegyik a megfelelő alakok gyakorisága szerint. Ez azonban nincs így, mivel a beszélők számára a „romlott” artikulációjú („eltorzult”) hang is „normálisnak” tűnik. Annak bizonyítása, hogy hangváltozások lehetségesek, sőt szükségszerűek, még nem magyarázza meg az egyes jelenségeket. Ehhez tudnunk kell, mely tényezők okozzák a normális (bizonyos korokban annak elfogadott — Ny. I.) formáktól való eltéréseket. Egyaránt figyelembe kell vennünk a hangok (hangkomplexumok) létrehozásában szerepet játszó fizikai és pszichikai tényezőket: a beszélő hangképző szerveinek működése folytán keletkező mozgásérzeteket, valamint a hallgatóban keltett hangérzeteket. Az ismétlődő mozgásérzetek emlékképeket hagynak maguk után. A mozgás- és hangérzetek nem tudatosak, hanem automatikusak. „Nagy tévedés azt hinnünk, hogy egy szó hangzásának ... felfogásához ... minden egyes hangnak, amelyekből a szó áll, világosan tudatunkba kell hatolnia.” (PAUL i. m. 46—7). Az eleinte tudatosan ható képzetek gyakorlás során érik el az automatikus működés képességét. Ez teszi lehetővé a képzetek gyors egymásutánban való megjelenését, a beszédet. Az automatikus, ösztönös működés persze nem zár ki bizonyos kontrollt sem. Észrevehetjük a megszokottól való legkisebb eltérést még akkor is, ha nem okoz (mint ahogy valóban csak igen ritkán idéz elő) percepcióz zavart. Az eltérések esetleges észlelése nem jelenti azonban egyúttal a szóban forgó változás vagy módosulás természetének és okainak megértését (i. m. 49—50). Az egyes hangok közötti artikulációs átmenet számtalan fokozaton keresztül valósulhat meg. Ha az artikulációs ingadozások rendszeresen egy meghatározott irányban hatnak, akkor percepcióz változást is eredményeznek. BÁRCZI G. ezt a folyamatot a már említett **p*- > *f*- változással szemlélteti.

Korábban amerikai szociolingvisták térképeztek fel néhány hangváltozást. LABOV szerint a változásoknak tizenhárom stádiuma mutatható ki (I. RONALD WARDHAUGH, Szociolingvisztika. Bp., 1995. 183—4). A tizenhárom fokozat közül nyolc ún. alulról jövő, öt pedig felülről jövő változás. Az „alulról jövő” meghatározás azt jelenti, hogy „a beszélőközösségnek a társadalmi ranglétrán alacsonyabb helyen álló csoportja kezdeményezi, amikor e csoport identitástudata meggyengül” (i. m. 183). A változó nyelvi formának gyakran regionális státusjelölő funkciója van. Az illető beszélőközösségbe időközben belépő csoportok e változás(oka)t normaként fogadják el, s adott helyzetben és körülmények között később maguk is újabb változás(oka)t kezdeményeznek. Ha a változást megindító csoport nem rendelkezik megfelelő társadalmi presztízzsel, a magasabb státuszú csoportok az új formát stigmatizálhatják, ami felülről eredő változást indít el. A szociolingvisztikai magyarázat sok mindent megvilágít, de az, hogy miként alkalmazható a régmúltban, például az ómagyar korban vagy az ún. közös szláv korszakban, további kutatást igényel. Tény, hogy a mai szociolingvisztikai interpretációk gyökereit PAULnál, illetve kortársainál kell keresnünk. PAUL szerint a hangváltozások a nyelvnek generációról generációra történő áthagyományozásában gyökereznek. A hallás utáni utánzás — mint említettük — nem annyira pontos, hogy a hallott mintát a legapróbb részletekig képes lenne utánozni. PAUL koncepcióját részletesen is kifejti WILMANNNS (i. m. 8—18). Szerinte a hangváltozások okát a látszólag azonos hangzású kettős alakokban (Doppelformen) kell keresnünk, amelyek között az esetleg csupán árnyalati különbségeket a beszélők nemigen észlelik. (Ez volt — mint láttuk — az újgrammatikusok felfogása is.) A nyelvi tudat a szó „szabályos” alakját (Normalform) őrzi, de ez nem jut mindig kifejezésre. Elvileg elvár-

hatnánk, hogy a beszélők egy része a „szabályos” ejtés mellett marad, másik része pedig a romlott, „korcs” artikulációhoz (entartete Artikulation) igazodik. Ez azonban nem így történik, minthogy a legtöbb beszélő számára a romlott kiejtés is szabályosnak tűnik. Ugyanezt a gondolatot fejezi ki ALEKSANDAR BELIĆ is „Priroda glasova” [A hangok természetéről és a nyelvi fejlődésről]. Beograd, 1958. 283): „Ismeretes, hogy milyen jelentőségük van a nyelvekben az ún. hangtörvényeknek (következetes hangváltozásoknak), és mennyi vita folyik arról, hogy ezek valóban törvények vagy csupán szabályok; mennyiben jelentkezik szabályszerűség az egyes változásokban, honnét erednek a változások... Elegendő-e csupán a nyelvérzékre, annak ingadozásaira, eltolódásaira hivatkoznunk, amelyek természetes következményei a nemzedékváltásoknak, s amelyek következtében apró módosulások sorozata hangváltozást eredményez, vagy helyesebb azt feltételeznünk, hogy minden hang létrejöttének bizonyos határok között szabad mozgásteret van úgy, hogy tulajdonképpen ugyanazon hang variánsai jönnek létre. Az új variánst nem érzik újnak mindaddig, amíg újabb nemzedékek nyelvében nem terjed el egy újabb változat, amely ismét lehetővé teszi a megengedett határokon belüli variánsok kialakulását.”

A hangváltozások, illetve, mint eddig láttuk: ingadozások fő okaként hagyományosan a gazdaságosságra való törekvést említik, azt ugyanis, hogy a beszélszerveknek minél kevesebb munkát kelljen végezniük. „Annak okát, hogy az eltávolodás [ti. valamely hang eredeti, egyedi képzési helyétől vagy módjától — Ny. I.] egyik esetben nagyobb, mint a másokban, aligha kereshetjük másban, mint abban, hogy a beszélszerveknek valamely tekintetben ez *k é n y e l m e s e b b*” (PAUL ritkítása, 53). Számos olyan hangváltozással találkozunk, amelyről mai nyelvérzékünk és hangképző szerveink működése alapján is elmondható, hogy az eredményként létrejövő hang vagy hangcsoport artikulálása a beszélszervek számára kisebb erőfeszítést jelent, mint az indukált hangé vagy hangcsoporté. A lat. *septem, octo* szavak explozíva + *t* hangcsoportja az olaszban *sette, otto* alakká egyszerűsödött. Ebben az esetben (és a hasonlóknban) a kényelem, a kisebb erőfeszítés elve jó magyarázatnak tűnik. Az is lehetséges, hogy ugyanezen az alapon lett az egykori magyar *romt, bomt, himt* szavakból *ront, bont, hint* (BÁRCZI, Magyar hangtörténet. Bp., 1954. 89). Esetleg magyarázó ok lehet a kisebb erőfeszítés elve a *tl* és *dl* hangcsoportok egyszerűsödésére a déli és keleti szláv nyelvekben, például **modliti (se)* → *moliti se* 'imádkozik, kér'. Hasonló okra vezethető vissza már az ósszlávban a hangzóságra való törekvés, amely az ún. nyíltszótagos törvény érvényesülésében nyilvánult meg. H. TÓTH IMRE szerint (Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Szeged, 1993. 93) „az ósszláv nyelvbe és az egyes szláv dialektusokba bekerült jövevényszók gyakran tartalmaztak olyan hangkapcsolatokat, amelyekben a növekvő hangzóság nem érvényesült. Ilyenkor redukált magánhangzók (redukált *i = ɨ* és redukált *u = ʊ*) betoldásával hozták létre a növekvő hangzóságot, illetve *t e t t é k k ö n n y e b b é* az ejtést [az én ritkításom — Ny. I.], például gör. *organon* → szl. *orǫganъ*; gör. *pszálmosz* → szl. *psǫalъmъ* stb.”.

A kényelemre, a könnyebbnek tartott artikulációra való törekvés azonban relatív. Például a szótagalkotó *r* artikulációja a szlávok többségének semmiféle „kényelmetlenséget” nem okoz, szemben a magyar vagy akár a német beszélőkkel, akik az ilyen (több-perdületű) *r* előtt (ritkán utána) valamilyen kíséző vokálist, leggyakrabban *a*-t vagy *e*-t ejtenek. A hangképző szervek számára például horvát vagy szerb anyanyelvüeknél nem okoz ennek a hangnak az artikulációja semmiféle nehézséget, sőt azokat a magyar szavakat, amelyekben az *r*-t magánhangzó előzi meg, evvel a vokális *r*-rel veszik át, például magyar *teher* → hsz. *trh*, magyar *tornác* → hsz. *trnac*, magyar *törköly* → hsz. *trkulj* stb. (vö. HADROVICS, Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp., 1985.).

A fonémarendszer egyszerűsödését, illetve kiegyenlítődsését eredményezhetik a különböző típusú összeolvadások is. Ilyen jelenség az idg. diftongusok monoftongizálódása a szlávban, például *ai* > *ē* (**kaina* → *cēna* ← **kēna*) vagy a nazálisok kialakulása, például **pont-i-s* > *pōtš* stb.

A kényelmi szemponttal, illetve magyarázó elvvel rokon elgondolás az, amelyik az indukált és az indukáló hang közötti csekély képzésbeli különbséget tartja már pusztán léteénél fogva is bizonyos hangváltozások indító okának. (Ez lehet az a bizonyos „hajlam”, amelyre WILMANNNS céloz.). Viszonylag meggyőző IvŠIĆ példája (i. m. 33), noha részletesebb fejtegetésbe nem bocsátkozik: „A latin *fumus* (‘füst’) szóban (gör. *δῦμος*, idg. **dhūmos*) *f* hang szerepel, szemben a mi [horvát [szerb] — Ny. I.] *d* hangunkkal, a gör. *δ*-vel, illetve az idg. *dh*-val. A lat. *f*-et könnyebben megérthetjük, ha tudjuk, hogy a fonetikai folyamat a *dh* > *f* változás mentén zajlott le. A gör. *δ*-t interdentális spiránsként artikulálták, így ejtették az egykori latinban is, amelyben aztán *f*-fé változott, azaz olyan részhanggá, amelyet az alsó ajak és a felső fogsor között képezünk. Ebben az esetben, amelyben interdentális spiráns vált labiodentális spiránssá, szubsztitúcióról, azaz hanghelyettesítésről beszélünk.” (Vö. MATASOVIĆ megállapítását fentebb.) Természetes, hogy a hanghelyettesítés fokozatos, lassú változás eredménye (vö. fgr. *p*- > magyar *f*-), alapfeltétele a képzés helyének hasonlósága. A hanghelyettesítésnek nagy jelentősége van a genetikailag rokon nyelvek bizonyos szavaiban kimutatható szabályszerű hangmegfelelésekben, de a nyelvi kontaktusokban is. IvŠIĆ ennek megfelelően így folytatja: „Ha mindezt [ti. az eddig elmondottakat — Ny. I.] tudjuk, akkor könnyen megérthetjük azt is, hogy az oroszok fülükkel átveve (tkp. felfogva, érzékelve — Ny. I.) a gör. *δ*-t *f*-fel helyettesítik, ezért írnak *Marfa*, *Fjodor*, *kafedra* alakokat [és ejtenek is — Ny. I.] a *Martha*, *Theodor*, *kathedra* megfelelőiként.”

Különösen előtérbe kerül ez a nyelvi kontaktusok olyan eseteiben, amelyekben egy átvett szó valamely hangjának (mint részben fentebb is láttuk) az átvevő nyelvben nincs egyenértékű megfelelője. Ilyenkor érvényesül az az elv, hogy a szóban forgó hangot olyan átvevő nyelvel helyettesítik, amely artikuláció tekintetében a legközelebb áll hozzá. Jó példa az or. *xopouo* — magyar *karasó* esete. Az effajta helyettesítések persze az átvevő vagy utánzó nyelvben nagyon ritkán indukálnak hangváltozást. Meghatározott helyzetben, bizonyos társadalmi és történelmi körülmények között előfordulhat azonban, hogy két nyelv beszélői úgy kerülnek kapcsolatba egymással, hogy nem jön létre ugyan helyettesítés, de az átvevő nyelv hangrendszere gazdagodik, vagy esetleg bizonyos hangok artikulációja az illető anyaországbeli standardtól elütő lesz. A magyarországi szláv nemzetiségek hangrendszerében magyar hatásra helyet kapott az *ö* (*ō*) és az *ü* (*ū*), valamint a magánhangzók időtartam szerinti megkülönböztetése. A horvát vagy a szerb standardtól eltér — egyebek mellett — az *o* vagy az *e* artikulációja is. Hasonló hangváltozások figyelhetők meg (elsősorban német hatásra) a burgenlandi horvátban is. Ezek a hangváltozások intenzív és folyamatos idegen nyelvi hatásra a beszélők kisebb csoportjából indulnak ki, de megmaradnak nyelvjárási vagy regionális irodalmi nyelvi szinten, az adott dialektus vagy helyi nyelv keretei között. Magában az átvevő nyelvben biztosan nem idéznek elő olyan változást, amely általánossá válnék. A standardtól elütő artikuláció eleinte csak a jövevényszavakban jelentkezik. Ezek bizonyos hangjainak jellegzetes, újszerű ejtése megvalósulhat aztán az anyanyelvi szavakban is. Az effajta változások kutatása interdiszciplináris vizsgálódást igényel, amennyiben elsősorban a kísérleti fonetika, valamint — bizonyos fokig — a pszicholingvisztika illetékességi körébe tartozik. Ismeretes olyan felfogás is, amely szerint az egyén „egy fejlettebb nyelvi formatórából (Formenschatz) csak egy részt vesz át, egyidejűleg képes azonban arra is, hogy ezt a részt öntevékenyen gyarapítsa, s az elsajátított minták alapján új szavakat is alkosson.

Ez a képesség a gyermeknyelvben a legszembetűnőbb” (WILMANN S i. m. 17). Ezen az úton keletkezhetnek „hamis analógiák” is (vö. fentebb), amelyek egy része a nyelvi tudat fejlődésével eltűnik, bizonyos részük azonban átmehet a nyelvhasználatba. Nem véletlen tehát, hogy a hangváltozások egyik feltételezett okaként a gyermeknyelvet is megemlítik. Nem valószínű azonban, hogy a gyermeknyelvi artikuláció vagy az ilyen módon keletkező analógiák mélyreható és átfogó nyelvi változásokat eredményeznének. Ugyanígy utalhatunk az életkor szerepére is a nyelvhasználatban, így bizonyos hangképzési és artikulációs sajátosságok tekintetében is (Vö. KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Bp., 1995.; különösen: 95).

A hangváltozások lehetséges oka a beszédtempó gyorsulása: „A tempógyorsulás kétségkívül hatással van az ejtésre (artikuláció), másfelől azonban az észlelésre is. Minél gyorsabb az elhangzó beszéd, annál bizonytalanabban működnek a percepciósi folyamatok, nagyobb a tévedés lehetősége, amely azután forrása lehet a lassú átalakulásoknak, változásoknak.” (GÓSY M. 1998. i. m. 280). Az is igazolt tény azonban, hogy „a tempónövekedés hatással van a feldolgozó rendszer működési sebességére is” (GÓSY M., Pszicholingvisztika. Bp., 1999. 108). Feltehetően hasonló magyarázata lehet az ószláv (és ószláv) *jat* (*ě*) sajátos fejlődésének a horvátban és a szerbben. Ez az idg. hosszú *e*-re vagy — mint láttuk egy fentebb részletezett példában — *ai* kettőshangzóra visszamenő hang, amely az írott emlékek tanúsága szerint diftongikus artikulációjú volt, a különböző dialektusokban *e*, *i* vagy (*i*)*je* hanggá fejlődött attól függően, hogy az eredeti kettőshangzó melyik eleme vált uralkodóvá az artikulációban. Úgy tűnik azonban, hogy a monoftongizálódás nem volt teljes, legalábbis egyes déli szláv nyelvjárásokban, hiszen az *e* és az *i* mellett megmaradt a diftongikus artikuláció is. A beszédtempó gyorsulását egyébként WUNDT is megemlíti, amikor így nyilatkozik: „Ha mindent figyelmen kívül hagyunk is ... van egy körülmény, amely az elmúlt évszázadok folyamán állandóan, kisebb időközökben észrevétlenül, egészében véve azonban feltartóztatathatatlannal változott: ez a beszéd *s e b e s s é g e*” (WUNDT ritkítása — i. m. 418).

A fentiekben megkíséreltem röviden összefoglalni mindazt, amit erről a történeti és leíró szempontból egyaránt fontos jelenségről, főképpen okairól, motívumairól tudunk. Láttuk, hogy az újgrammatikusok a hangsúlyt a tendenciák átfogó voltára, törvényjellegre helyezték. A fonetikusok — főként legújabbban — a hangképzési adottságokban, szokásokban, illetve a beszédtempóban kutatják az okokat. A szociolingvisztika pedig igyekszik híven leírni és feltérképezni az egyes változásokat.

Bizonyosnak látszik, hogy a hangváltozások egyes szavakban következnek be (vö. a többször említett idg. és szláv változásokat), hanghelyettesítésre szókölcsonzések esetében kerül sor. Ugyancsak nagy valószínűséggel állítható, hogy két tényező: a kényelemre való törekvés (WUNDT meghatározása), azaz a hangképző szervek munkájának egyszerűbbé tétele, valamint a beszédtempó gyorsulása is fontos szerepet játszott és játszik a hangváltozások kialakulásában. A probléma ezekben az egyébként reális feltételezésekben az, hogy a kényelem szempontját csak óvatosan lehet alkalmazni, hiszen ami például a szlávoknak „könnyű”, az a magyaroknak vagy a németeknek „nehéz” (l. pl. a szótagalkotó *r* artikulálását), a beszédtempó gyorsulása pedig csak azóta igazolható tapasztalati úton is, amióta hangfelvételekkel rendelkezünk, noha fokozatos, hol erősebb, hol mérsékeltbb gyorsulást a múltra vonatkozóan is feltételezhetünk, ennek eredménye lehet például a szóvégi magánhangzók lekopása a magyarban vagy az úgynevezett gyenge helyzetű redukált hangok kiesése a szlávban. Külön kutatómunkával lehetne kideríteni — egyebek mellett — azt is, hogy egy bizonyos dialektust beszélőknek vagy valamely nyelv nem anyanyelvi területen élő beszélőinek artikulációja hat-e egyáltalán, s ha igen, akkor mennyiben és hogyan, az anyanyelvi területen élők nyelvhasználatára (vö. BAŃCZEROWSKI JANUSZ, Nyelvek a mai

világban. In: Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. KUGLER N. — LENGYEL K. Bp., 1999. 40—3). Ennek részletesebb taglalása azonban már meghaladja a jelen tanulmány kereteit.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

On sound change

This paper discusses various sound changes occurring in the course of the history of a language, especially with respect to their articulatory or psychological motivations. On the basis of some classical and modern approaches, the author lists four main reasons for sound change: ease of articulation, analogy, increased speech rate, as well as some extralinguistic factors. The specific claims are illustrated primarily by Hungarian and Slavic examples.

ISTVÁN NYOMÁRKAY

Az ómagyar *-j*, *-aj/-ej* helységnévképző

I.

1. Folyóiratunk 2004. évi 1. számában (75—9) FEHÉRTÓI KATALIN egy korábbi helynévtanulmányommal (Nyíri-Eml. 29—36; Név és tört. 162—8) foglalkozik. Szerinte ezzel az írással „valójában” az volt a célom, hogy a *Tokaj* helynév korábbi magyarázataát elvessem, magyar eredetét pedig bizonyítsam. Úgy véli, hogy a *Tokaj* névmagyarázataával törekedtem igazolni — tudományos tekintélyekkel szemben is — az ómagyar *-j* helynévképző meglétét és birtokképzőként nyelvünköből eredeztetését, sőt a *Tokaj*-féle magyar nyelvi eredetű névalakoknak — az ómagyar kor hasonló alakú szláv eredetű neveivel szemben — nagy számbeli fölényét vallottam. Véleménye szerint az „úgynevezett »magyar« nevek” szerepének túlhangsúlyozása azért is veszélyes, mert utat nyithat a korábban részemről is kifogásolt „nyelvi babonák” előtt, netalán „a médiákban [sic!] is” szokásos romantikus névmagyarázatok irányába vezethet el. Sajnálatosnak tartja továbbá a szerző, hogy „nagyhatású” tanulmányom megjelenése után „félreértéseken alapuló megnyilatkozások láttak napvilágot”, hogy követőim is akadt, TÓTH VALÉRIA, akit nyomban meg is kritizál — a *Tokaj*-ra hasonlító *Pokaj* név szerinte rossz TÓTH-féle magyarázataát előtérbe helyezve — többek között azért is, mert némely etimonjában a magyar *-j* képzőre is utalást talál.

2. Fehértói Katalinnak cikkem szándékairól vallott fenti sommás megjegyzéseit, amelyek az adott témáról szóló konkrét mondanivalója között itt-ott felbukkannak, magától értetődően nem kívánom sorra-rendre kommentálni. Két vonatkozást azonban a továbbiakhoz előljáróban mégis szóba kell hoznom.

Ami a korai ómagyar kor neveinek magyar—szláv eredetviszonyait illeti, veszélyesnek minősített állításomat a szerző így idézi: a „*-j*, *-aj/-ej* végű nevek zöme más, mint magyar nem lehet” (i. h. 76). Részemről szőrszálhasogatás volna azt kifogásolni, hogy az idézet alanya nem pontos, lényege ugyanis mindenképpen helytálló. Készséggel elismerem: fogalmazásom nemcsak hogy nem pontos, hanem nem is valós. Az idéztem szakirodalomhoz a magam véleményét is hozzátéve azt kellett volna írnom, hogy a Kárpát-medencére vonatkozó ómagyar kori forrásanyagban az *aj/ej* végű tulajdonnevek között

az idegen és ismeretlen eredetűek mellett magyar eredetűek (képzősök) is igen nagy számban vannak. Alighanem a korai ómagyar -aj/-ej helynévképző nagy prosperitására összpontosítva csúszott el tollam a túlzás irányába, ez azonban nem menti pongyolásgomat.

Ami a Tokaj helynév és az ómagyar -aj/-ej helynévképző cikkembeli viszonyát illeti, ott már határozott ellentmondásra kényszerülök. Fehértói Katalin olyan módszerbeli eljárást tulajdonít nekem, mely szerint hiba „Tokaj helynevéünket »magyar« alapszóból, »magyar formánssal« alakultnak tekintenem; és a Tokaj név -j végződéséből mint ómagyar helynévképzőből általánosabb nyelvtörténeti tanulságot levonni”. Még többször is utal arra, hogy az új etimon megadása kedvéért írtam meg közleményemet, a Tokaj-jal akarván igazolni a szóban levő magyar helynévképző meglétét. Ez utóbbit nem cáfolja ugyan expressis verbis, de cikkéből kitetszően erős gyanúval szemléli. Írásommal való szándékomat azonban én talán jobban ismerem, és cikkem egész gondolatmenete tanúsíthatja is: a szerző véleményével éppen ellenkező irányú volt. Közleményemet ugyanis két elsődrendű cél hívta életre: egyfelől az Anonymus *Himesudvar*-ához kapcsolódó korábbi hely- és névazonosítások tévedéseinek helyreigazítása, másfelől arra, a szakirodalmi folyamatban elfelejteni látszó ómagyar formásra való figyelemfelhívás, amelynek megvan a maga fontossága, mind a magyar képzőtörténet, mind a korai magyar helynévadási módok szempontjából. Ebben a keretben az ominózus helynév szemléltető példaként került a képbe, nem pedig mint etimológiai főkérdés. Aki hacsak beleolvasott is cikkembe, láthatta, hogy maga az egzakt „névféjtés”, az etimon több mint hat lapos közleményemből egy lapnál is kevesebbet vesz igénybe, ami talán szintén jelezheti, hogy mondandóm középpontjában ez az ügy nemigen állhatott. Azt azonban nincs okom elkendőzni, hogy ennyit is azért áldoztam rá, mert a magyar -j, -aj/-ej képzőt nem akartam sem a pusztá létéről ordító etimológiákkal (*Gyulaj*, *Uraj*-féle nevekkal) példázni, sem rá a tölem korábban megtárgyalt, már jóval komplikáltabb *Begej* ismételt taglalásával hivatkozni, az anonymusi *Himesudvar*-problémakör viszont éppen a Tokaj korábbi etimójának sablonjával lejárattott, téves névféjtés revidálására is alkalmat adott. De hogy a képző igazolását a Tokaj-ból céloztam volna levezetni, az merő képtelenség.

II.

1. Mint a fentebb mondottakból látható, a Tokaj etimóját nem tartom annyira fontos ügynek, hogy miatta rögvest tollat kellene ragadnom. Különbem sem találtam még rá a bölcsek kövére — nyilván már nem is fogok —, lehet, hogy Tokaj-etimonom sem helytálló. De olvasva Fehértói Katalinnak a tárgyalt témáról végső összegezeként hozzám szóló intelmét, mely szerint ismeretlennek minősítendő névből „nem lehet (nem szabad) végződéséről véleményt nyilvánítani, főleg nem célszerű a végződésben mindenáron egy »magyar formáns«-t felfedezni” (i. h. 79), úgy látom, nem takaríthatom meg, hogy a magyar -j, -aj/-ej helynévképző kérdésére még egyszer vissza ne térjek.

Tárgyalandó képzőnkre vonatkozóan előre kell bocsátanom, hogy ennek kétféleképpen, -j-ként és -aj/-ej-ként is megjelenített formája voltaképpen még mindig csak a szimbólum, mivel alakulása folytán többféle formában is realizálódott. Amellett, hogy az -aj/-ej változat mindig megjelenik a névadatokban (a korai adatok *oy/ey*-es, ritkán *oi/ei*-es írásmódjában az *o* természetesen *a*-nak olvasandó), és mert a képző eredeti szerkezetét tartalmazza (erről l. még alább), azért is alkalmas, mert a leggyakrabban e forma jutott el a máig, és mert hasonló alakú szláv névvégződésekkel is ez vethető össze legjobban. Ide vonatkozóan kell már most jeleznem azt is, hogy képzőnk valójában

történetileg széthasadt variációja az ugyancsak nomen possessiv létrehozó *-i* helynévképzőknek (*Mihályi, Püspöki, Vári* stb.), sajátos problematikája azonban ettől való külön tartását igényli.

Az *-aj/-ej* az *-i* témájától szétválasztva is oly mennyiségű helynevünk életéhez kapcsolódik, hogy teljes körű, különösképpen pedig filológiai apparátussal ellátott, adatszerű bemutatására ez a közlemény sem lehet alkalmas. Hogy a témakör előző cikkem szórványos, csak kiragadott névpéldáihoz viszonyítva szélesebb, de mégis korlátok közé szorított keretekben, szelekció nélkül elének vetíthető legyen, annak lehetősége úgy kínálkozik leginkább, hogy a FNESz. vonatkozó anyagából induljunk ki, ahol a kérdéskörre egyrészt szép számú példa sorakozik etimológiai minősítésekkel, első adatokkal, szakirodalmi összeállítással felvértezve, s amely műre érvelésében Fehértói is bőven hivatkozik. Mivel a FNESz. magától értetődően általában csak ma is élő, ismert helyneveket tesz meg címszóként, a tárgyunkhoz onnan vett példaanyag persze közel sem fedi le szóban levő helynévképzőnk (túlnyomórészt helységnévképzőnk) egész anyagát — gondoljunk csak a középkorban elpusztult helységek neveinek sokaságára —, ez a tény azonban nem jelenti azt, hogy a FNESz.-ben szereplő névanyag ne nyújthatna jó átnézeti képet szóban levő témánk megvilágításához.

A szótárnak a tárgyunkat érintő, alább előhozandó példaanyagában két kiválasztó elvet magától értetődően szigorúan követni igyekeztem: 1. A példatárba csak olyan helyneveket vettem föl, amelyeknek magában a műben az etimológiai minősítése kifejezetten **ma g y a r n é v k é p z é s r e** (helységnévképzésre, bizonyos szükséges esetekben személynévképzésre) utal. E minősítések ugyan azonos névadási folyamatot, azonos névadási típust nem mindig fejeznek ki teljesen ugyanolyan szó szerinti megformáltsággal, de általában világosak, egyértelműek, az egyes névtípusokat többnyire jól megkülönböztetők. A minősítések alábbi csoportosításában némelyik helynév két helyen is szerepelhet. — 2. A példatárba csak olyan helynevek kerültek, amelyek az előbbi kritériumnak is megfelelően szótári címszavukban is *aj* vagy *ej* végződésűek, vagy — a képzőforma változásai következtében — ma ugyan már nem ilyen végződésűek, sőt az adott helyet ma már más néven nevezik, de **t ö r t é n e t i a d a t a i k b a n** ott található az *-aj/-ej* képzőalak; ez utóbbiak nagyobb részét a szótár maga is többnyire első megjelenésként adatolja, más részük a névtörténeti forrásokban jól visszakereshető. Az egyszerűség kedvéért a helynévi példákat a **t ö r t é n e t i a n y a g** ez ügyben kiemelt fontosságára tekintettel nem *aj/ej* végű szótári címszónál is ilyen végződéssel adom meg, de ilyen esetben a szótári címszót persze jelzem.

2. A fenti szempontok alapján a FNESz. etimológiai (morfológiai) minősítései a következők szerint csoportosíthatók.

I. Személynévből kiinduló helynévadás

A) Pusztai személynévből alakult helynevek: 1. A személynévképző minősége nincs megjelölve: a) a helynévvel azonos alakú személynév kimutatható: *Becsej, Csemete*j (*Nagy-csömöte* a.), *Kemej, Kölcsej* (*Kölcse* a.), *Novaj*. b) a *j* végű helynévvel azonos alakú személynév nem mutatható ki: *Csenej* (*Csene* a.), *Etej* (*Ete* a.), *Fülej* (*Füle* a.), *Gerdej* (*Gerde* a.), *Henyej* (*Balatonhenye* a.), *Hobaj* és *Hubaj* (*Hubó* a., vö. *Hobol* a. is), *Hugvaj* (*Érpatak—Hugyé* a.). — 2. A személynévképző minősége meg van jelölve: a) *-j* kicsinyítő-becéző képző: *Apaj, Csobaj, Gyulaj* (vagylagos minősítés); b) birtoklást kifejező *-i* képző: *Gyulaj* (vagylagos minősítés), *Lelej* (*Lele* a.).

B) Személynévből helynévképzővel alakult helynevek: 1. Birtokviszony pusztai tényének említése: *Bozaj* (*Bozzai* a., vagylagos minősítés), *Garaj* (*Garé* a.), *Pocsaj* (bizonytalanságra utaló minősítés). — 2. A birtoklás jelölése képzővel: a) a helynévképzés

puszta tényének említése: *Hövej, Magyaraj* (Buzsák—Magyare, Magyarai a.), *Pataj* (Dunapataj a.), *Pokaj* (bizonytalan minősítés), *Rábaj* (Nagyrábé a., vagylagos minősítés); b) a birtoklás jelölése: -i képzővel: *Csataj, Gelej, Gyántaj* (Nagygyánté a., l. még *Tiszagyenda*, bizonytalanságra utaló minősítés), *Kecsej* (Kecsegepuszta a.), *Ohaj, Semptej* (Sempte a.), *Uraj*. — 3. A birtoklás jelölése -é képzővel: *Tátaj* (Táté a.). — 4. A kicsinyítés jelölése -j képzővel: *Csekej*. — 5. Analógiás fejlemény -j képzővel: *Cselej*. — 6. Analógiás fejlemény -j kicsinyítő képzővel: *Csernej* (Csernely a.).

II. Köznévől kiinduló helynévadás

A) Képzett köznév azonos alakban válik helynévvé: 1. A köznév -aj képzős: *Tilaj*. — 2. A köznév -j kicsinyítő képzős: *Halmaj*.

B) A köznév helynévképzőt kap: 1. Csak a köznévi alap van említve: *Arkaj* (Arka a.), *Gesztej* (Somogygeszti a., l. még *Geszt* a. is, vagylagos minősítés). — 2. A köznévhez -i helynévképző járul: *Aknaj* (Mezőakna a.), *Bozaj* (Bozzai a., vagylagos minősítés), *Ercsej* (Ercsi a.), *Monaj*.

Fontos megjegyezni, hogy az itt közölt példanevek a korai magyar helynévanyagban gyakran nem egyedi mivoltukban jelennek meg, hanem nyelvetterületünk különböző részein ismétlődnek is. Így például többük akár 3—4 helyi előfordulásban is adathozható (*Csobaj, Etej, Gesztej, Gyulaj, Halmaj, Novaj, Pocsaj, Tilaj, Uraj* stb.), ami természetesen e helységnévtípus nagyságrendjét növeli, hiszen a névadás ugyanazzal a nyelvi eszközzel is gyakorta független egymástól.

Ugyancsak itt szükséges szólnom arról, hogy a FNESz. természetesen még számos olyan *aj/ej* végű helységnévet tartalmaz címszóként, amely nem illik bele mostani problémakörünkbe. Ezek ugyan úgynevezett „puszta személynévek” helynévi realizációi, de maguk a személynévek nem magyar, hanem idegen eredetűek, többnyire szláv (*Belzsej, Muzsaj, Völcese* stb.) vagy török (*Tabaj, Tokaj, Tomaj* stb.) minősítést kaptak. Most ezek taglalásába nincs okom belemenni, mint ahogy azt, a szakirodalmunkban régóta meggyökeresedett, tudománytörténeti aspektusú vélekedést sem vitatnám itt — bár ráférne a revízió —, hogy a történeti Magyarország területén csakugyan minden puszta személynévből lett helynév „magyar névadás eredménye” volna. Ide tartozik viszont annak legalábbis az említése, hogy a FNESz. *aj/ej* végű címszavainak etimológiai minősítésében a szláv és a török eredetre utalások aránya nem haladja meg a magyar képzésűeknek tartottakét.

3. Visszatérve mármost az *aj/ej* végű helyneveknek a FNESz.-ben akár személy-, akár helynévi sikon m a g y a r k é p z é s ú k é n t minősített saját, belső problematikájára, az a kép, amelyet a származtatási összeállításból kapunk, meglehetősen egyenetlennek, sőt ellentmondásosnak tűnik. Ehhez a szigorúnak látszó megállapításhoz azonban rögtön hozzá kell tennem a következőket. A javarészt korábbi kutatásokra szükségszerűen építő, akár hazai, akár külföldi, akár köznévi, akár tulajdonnévi tartalmú etimológiai szótárak tele vannak következetlenségekkel, azonosaknak látszó esetek egymásnak ellentmondó minősítéseivel. Az EtSz.-t, a SzófSz.-t nem is számítva, távolról sem mentes ettől — megszenvedett tapasztalatból is mondhatom — sem a TESz., sem az erre mint már egybeállított és több munkafázisban ellenőrzött anyagra támaszkodható EWUng. sem. Az ok többrendbeli: a nyelv lexémaanyagának lazán strukturáltsága; az etimológiai kutatás sokféle tényező mérlegelésén nyugvó, sajátos jellege; a különböző tudománytörténeti időkben, szemléletek szerint, külön-külön kutatók által „kitermelt” etimonok széttartóan befolyásoló volta; az óriási egvedszámú anyagnak az egyeztetési lehetetlensége főleg a számítógépes feldolgozás igénybevétele előtti időkben, de sok tekintetben az után is; stb. Bemutatott anyaga ziláltságát tehát a FNESz.-en számonkérni mindenképpen igazságtalanság volna. A nyújtotta kép azonban mindemellett tanulságos.

Ami a fenti példacsoportosítást, minősítési tipizálást illeti, a FNESz. felfogásának értelmében a magyar névadással, pusztá személynevekből lett *aj/ej* végű helységnevek (I. A) csoport) nem is tartoznának a *-j, -aj/-ej* helynévképzők témakörébe, mert mint személynévképzővel alkotott elemek váltak volna helynevekké. Természetesen mégsem véletlenül, ide nem valóan vettem fel e csoportot minden alkategóriájával együtt, tudniillik mögötte a tárgyalt téma egyik kulcskérdése áll, mivelhogy a vonatkozó személy- és helynévanyag szembesítése általában, illetőleg legalábbis túlnyomórészt itt sem pusztá személynevekből való helynévadásra vall.

Mint az I. A) a) kategória néhány helynévéhez kapcsolódva már jeleztem, a korai ómagyar korból való névanyagunkból is csupán néhány ide csoportosítható, azaz magyar nyelvi képzésű *aj/ej* végű személynév mutatható ki, a későbbi időkben pedig ez a személynévi alaktípus méginkább hiányzik (ilyen szláv személynév-végződések ide persze nem keverhetők). Az más kérdés, hogy a korai ómagyar kornak írva *a/e, y (i)*, kiejtve a legkorábbi szakaszában többnyire még *á/ē, í > a/e, i* végű személynévi possessív (fiúnévi) szerepben *aj/ej* végződésűek jelleményei is lehetnek (l. erről alább is). Ugyancsak más lapra tartozik, hogy a későbbi magyar családnevek *Tamása, Lőrince*, illetőleg *Tamási, Lőrinci*-féle formái képzőjükben minden valószínűség szerint szintén a nomen possessi képző *-aj/-ej* változási következményei. Az I. kategória összes többi helynévének (a FNESz. szerint I. A) 2., I. B) 2—5.) azonban — az *Apaj* kivételével — nem mutatható ki *aj/ej* végű személynévi megfelelője (előzménye), ómagyar személynévanyagunkból hiányzik tehát mind a **Filej, *Pataj*, mind a **Csobaj, *Gyulaj*-féle kiejtésre gyanút adó személynévtípus. Ha ez a tény az előbb mondottak értelmében nem zárja, nem is zárhatja ki *-j, -aj/-ej* képzős birtokneveket (fiúneveket) eredményező személynévek meglétét, a possessívus-képzős személynévek — az ezektől elkülönítendő *-a/-e (< -á/-ē)* kicsinyítő-becéző képzős személynévekről most nem is beszélve (erről is l. alább) —, aligha lehetnek korai magyar személynév-állományunknak oly mértékben meghatározó elemei, hogy ezekből helynevek sorozata alakuljon ki. A nomen possessi tartalmú *aj/ej* végű személynéveknek ez az ómagyar kori viszonylagos ritkasága — szemben a kicsinyítő képzősök nagy számával — sokatmondó körülmény, különösen ha számbavesszük, hogy már a korai ómagyar korból milyen hatalmas méretű személynévanyag áll rendelkezésünkre. Jó okkal állíthatjuk tehát azt, hogy a FNESz. minősítései nek I. A) csoportjába tartozó helységnevek nagyobb része nem pusztá személynévi eredetű kategória, hanem az egybeállítás minden további helynévcsoportjához hasonlóan helynévképző *-j, -aj/-ej* formánselemmel alakult nomen possessi.

A FNESz. alapján egybeállított csoportosítás minősítéseit illetően azt összefoglalásként mindenesetre fontos megállapítani, hogy az egymással sokszor össze nem hangolt minősítéseknek vannak közös sajátosságai: 1. magyar nyelvi képzést jeleznek; 2. ha a képzőt feltüntetik, az *-i* vagy *-j* alakban szerepel; 3. az I. helynévcsoport többségében, a II.-ben teljesen helynévképzésről van szó.

4. Ami a fentebb közölt példatárban szereplő helységnevek képzőjének alaki és funkcionális problematikáját illeti, abban a magyar hang- és morfématörténet néhány fontos részkérdése vetődik föl. Mivel a képző fejlődéstörténete meglehetősen sokrétű, és tudománytörténetünkben bizonyos félreértésekkel is terhes, kissé részletesebben kell róla szólnom.

Helységnevképzőnk az ősi, uráli-finnugor **-k ~ *-γ* lativusragra megy vissza (MÉSZÖLY: MNy. 1918: 259; T. LEHTISALO: MSFOu. 1936: 48, 55; N. SEBESTYÉN: MNy. 1938: 189; GYÖRKE, Wortbild. 31, 32; BÁRCZI: MNy. 1947: 44—5, TA. 192—3, MNy. 1954: 297—8; D. BARTHA, M. szóképzés 121—2). Ez a valamihez, valakihez hozzákap-

csolódási irányt általánosan kifejező morféma még a finnugor együttélés idején *i*-vé vokalizálódott, s az alsó nyelvválású tövéghangzóhoz járulva azzal *-aj/-ej* diftongusos formánst alkotott. Tövéghangzón itt természetesen nem a jóval későbbi magyar abszolút szóvégi, korábban „sorvadónak” is nevezett vokálist kell érteni, hanem azt az alsó nyelvválású magánhangzót, amely a magyarban csak abszolút szóvégen indult meg az alaki redukció útján, de amelyet legősibb, primer formánsaink (birtokos személyjelek, többesjel, tárgyrag, primer képzők stb.) hoztak el, ha tetszik „kötőhangként”, a mába. Ez az *-aj/-ej* formáns az ősmagyarban eredeti lativusi szerepét is megtartva a hozzákapcsolódás tartalmi alapján a possessivumnak a — birtokos személyjelen kívüli — szerepét is magára vette. A possessivum-jelölő formáns további osztódása azonban ezzel nem ért véget: még az ősmagyarban, de talán a korai ómagyarba is átnyúlóan két irányban vált, hasadt szét. Egyfelől funkcionálisan tágabb körben: a birtokjelben, a nomen possessit létrehozó melléknévképzőben, egyes személynévi és helynévi típusok jelölésében realizálódott; alakilag pedig a korábbi diftongusi forma *-é* ($\sim -i > -i$)-vé monoftongizálódott (veláris hangrendű alapszókön is: *apáé, házi, Vári* stb.). Másfelől bizonyos személynévi és helynévi csoportok possessiv formáiban a korábbi diftongus első (tövéghangzó-kötőhangzó szerepű) elemét megtartva második elemében vagy mindig, vagy nagyrészt konsonantizálódott, *-aj/-ej* képzőalakot öltve; nem zárható ki azonban, hogy az egyes helynevek *-aj/-ej* képzőjével váltakozva szereplő *-é* képzőforma itt is egykori diftongus közvetlen monoftongizációja (l. minderről még alább). A helynévi possessivumra l. még: MELICH: MNy. 1914: 156; KNEZSA: MNy. 1949: 100.

A kései ősmagyarban kialakult és a korai ómagyar helynévadásban már működő possessivum-képző *-é* $\sim -i > -i$ változatában az *i* és *-aj/-ej* változatában a *j* elem (még kevésbé persze efféle kicsinyítő képzők) nem keverhetők, nem keverendők össze ősi *ai/ei* diftongus-előzményük *j*-jével. A possessiv *i* azért nem, mert abban a mondottak értelmében már benne van a tövéghangzó is, a *j* pedig azért nem, mert fonetikai, fonológiai és morfológiai szempontból egyaránt konzonáns értékű. Az utóbbihoz vö., hogy az ómagyar *-aj/-ej* helységnévképző — hasonlóan egyébként a *duhaj, zőrej*-féle közneveknek teljesen más származási kategóriába tartozó *-aj/-ej* képzőjéhez — grammatikai-szemantikai oppozícióban van a birtoktöbbséítő jeles *házai, szemei*, sőt még helységnévi viszonylatokban is a melléknévképzős *csabai, lellei* alakok két vokálisos, hiátusos típusú végződéseivel. Számba kell venni továbbá azt is, hogy a tárgyalt helységnévcsoport minden egyes tagjában kimutatható, fő variációnak tekinthető *-aj/-ej* képzős névalakok mind a kiejtésben, mind az írásban *j*-zös formában maradtak fenn és érték el a jelenkort (írásban l. már szinte egyöntetűen LIPSZKY Repertóriumában is). — Természetesen *j*-vel és nem *i*-vel olvasandók a helységneveknek az ómagyar kor írásbeliségében jóval gyakrabban *ay/ey*, ritkán *ai/ei* betűkapcsolatai. Persze azért még mai, hivatalos írásbeliségünkben is megbújik egy-két hiperurbanus megoldás: ma *Bozzai*, Vas megye, de l. 1271: *Bozey*, 1283: *Bozoy*, 1447: *Bozay* stb. (CSÁNKI 2: 738—9); ma *Csernely*, Borsod megye, de l. 1323: *Cherney*, 1332—7: *Teruey* (o: *Cerney*), *Cerney* (GYÖRFFY 1: 768), 1471: *Cherney* (CSÁNKI 1: 170); stb.

A következőkben is közölt helységnévadatok datálásával kapcsolatban szükségem felhívnom a figyelmet a nyelvtörténeti módszertan egyébként közismert tételére: az írásbeli feljegyzés esetlegessége miatt dátumának nem szabad tényleges kronológiai értéket tulajdonítani, illetőleg annak csak előreható értéke van, visszamenőleg viszont akár jóval korábbi élő nyelvi formák rejtőzhetnek mögötte. Ugyancsak itt jegyzem meg, hogy a továbbiakban, egyes részproblémák bemutatásához már a FNESz.-en kívül maradt, jórészt elpusztult helységnevek nagyszámú példatárából is közlök adatokat.

Helységnevekről nyelvünkben nagy valószínűséggel csak a korai ómagyar kortól beszélhetünk, a honfoglalás utáni településszerkezetünk csírái ugyanis legfőképpen a X. század közepétől, utolsó harmadától kezdtek megjelenni, s folyamatuk csak a XI—XIV. század világában bontakozott ki. Ez persze nem jelenti azt, hogy a possessivum-képző akár a személyek, akár a helyek megjelölésével kapcsolatban nem működött már előbb is nyelvünkben, de helyviszonylatokban csak a korai ómagyarban vált kifejezetten helységnévképzővé.

Az ősmagyarból hozott *-aj/-ej* képzőalak nemcsak a formánsnak leggyakoribb és a tárgyalt helységnévcsoporthoz minden tagját összefogó változata volt, hanem a vele alakult helységnevek tekintélyes részében kizárólagosságra is került és jött el így máig: l. pl. 1252: *Chobay*, 1449: *Chobay*, 1450: *Chobay* stb. (CSÁNKI 1: 512), ma is *Csobaj*, Zemplén megye; hasonlóan mindig *Apaj*, *Gyulaj*, *Gelej*, *Kemej*, *Monaj*, *Pataj*, *Tilaj*, *Uraj* stb. Az így rögzült nevekből azonban az *-aj/-ej* képzőalak a szinkrón nyelvérzék számára — az *a/e* képzőtagnak kötőhangként felfogásával — *-j*-ként is hamar realizálódott, és *a/e* végű (*-a/-e* kicsinyítő képzős) alapnevekhez e formában csatlakozott: *Aba* > *Abaj*, *Gyula* > *Gyulaj*, *akna* > *Akna* > *Aknaj* stb. Ezt a névalakulásmódot az ugyanazon névtövek más képzős személy- és helynévi származékai más képzős analógiákkal bőven alátámasztották. Az *Et* > *Etej* típusú képzésre l. 1215 k.: *et*, *etu* szn. (An.), 1366: *Echey* (ϝ: *Ethey*), 1372: *Ethe* stb. (CSÁNKI 3: 230), ma *Etej* hn., Zala m., a *-j* helységnévképző elvonásának lehetőségére vö. *Ete*, *Etes*, *Etéd* stb. szn.-ek és hn.-ek. — A *Geszt* > *Gesztaj* típusú képzésre l. *geszt* 'vadaskert, gyümölcsöskert', 1213/1550: *Geft* (VR. 265.), 1302: *Gweztey* (CSÁNKI 2: 608), ma *Somogyeszi*, a *-j* elvonási lehetőségére vö. *Gesztes*, *Gesztéd* hn.-ek. Sok esetben azonban nem is lehet eldönteni, hogy a possessiv helységnévképzőnek eredetibb *-aj/-ej* vagy elvonódott *-j* variációja kapcsolódott-e csonka, illetőleg teljes (*-a/-e* kicsinyítő-becéző személynévképzős) alapnévhez, vö. 1213/1550: *Bechy* szn. 1214/1550: *Beche* szn. (VR. 145., 289.).

Külön problémakört jelentenek egyes veláris névtöveknek az eredetibb *-aj* képzőváltozat mellett előforduló, sőt egyes esetekben véglegessé is rögződött palatális hangrendű képzőmegfelelései: 1215/1550: *Rabay*, 1271/1284: *Rabei*, 1332—7: *Rabe* (GYÖRFFY 1: 512), ma *Nagyrabé*, Békés m.; 1220/1550: *Gyontoy* (VR. 105.), 1318: *Giontey*, 1460 k.: *Gyanthe* (CSÁNKI 1: 609), ma *Nagygyánté*, Békés m.; l. még *Hugyaj* ~ *Hugyej* ~ *Hugyé*, *Pocsaj* ~ *Pocsej* ~ *Pocsé*, egy-két esetben *-é* nélkül, csak *-aj* ~ *-ej* váltakozással: *Bozaj* ~ *Bozej*, *Csataj* ~ *Csatej*. Van egy helységnévi példa arra is, hogy a korábbi *-aj*-jal csak *-é* áll szemben: 1121/1420: *Mogioroi* (MNY. 1927: 362) és 1423—4: *Magvare* (CSÁNKI 3: 80), Zala megye, elpusztult község neve. Valószínű, hogy a palatális képzőváltozatokat az eredetibb veláris hangrendű helységnevekben bekövetkezett elhasonulás hozta létre, hasonlóan egyes köznevek ilyesféle alakulásához, l. *karaj* ~ *karéj* ~ *karé*, *ganaj* ~ *ganéj* ~ *gané*, l. még *taraj*, *paraj*. Az *-é* képzővariáció létrejöttében bizonyosan szerepe volt az eredetében és alakilag azonos, funkcionálisan közeli rokon birtokjel analógiás hatásának: *Gyánté* tkp. 'Gyánt-hoz tartozó, Gyánt birtoka', vö. a *Gyán*, *Gyánt*, *Gyánd* szn. és hn. Nem lehet azonban itt kizárni az *-ej*-nek *ej* diftongálásán keresztül *-é*-vé monoftongizációját sem.

Elsősorban a palatális hangrendű helységnevekben az *-ej* mellett jórészt máig eljövő *-e* és *-i* képzővariánsokat (névvégeket) találunk; az írásos adatok mögött itt, főként korai időkben, *-é*-s, illetőleg *i*-s kiejtést tehetünk föl: 1215 k.: *Stumptey* (ϝ: *Scumptey*), 1221/1550: *Sumptey*, 1234: *Scemte* (GYÖRFFY 4: 459), ma *Sempte*, szlk. *Sintava*, R. Nyitra m.); hasonlóan *Fülej* ~ *Füle*, *Becsej* ~ *Becse* stb.; 1268/1291: *Kunchey*, 1291: *Kunchey* (GYÖRFFY 2: 169), 1424: *Kench*, 1461: *Kenched*, 1540: *Kijnchij*, 1805: *Kincsi* (SUCIU 1: 142), 1808: *Kincsi* (LIPSKY), ma *Kincses*, N. *Kincsi*, rom. *Chincius*, R. Alsó-Fehér m.,

hasonlóan *Gesztej* ~ *Geszti*, *Ercsej* ~ *Ercsi*; sőt elhasonulásos névvégen is: 1268: *Mogorey* (SZENTP. 1: 480), 1403—4: *Magere* (CSÁNKI 2: 627), ma *Magyari-dűlő* (Somogy m. fn.-ei 106), e helységnév nem tévesztendő össze a fentebb említett Zala m.-i *Magyaréval*. Veláris hangrendben az *-aj* ~ *-a* (R. *-á*) megfelelés ritka: 1268: *Arcay*, 1309: *Arka* (GYÖRFFY 1: 63), ma *Arka*, Abaúj m.; l. még a *Rábaj* ~ *Rábej* ~ *Rábé* mellett hapaxként: 1336: *Raba* (GYÖRFFY 1: 512). A jelenség megítélése problematikus: többféle magyarázata, sőt többféle fejlődési változata is lehetséges. Egyes neveknél fölmerülhet a possessív *-j* képzős helységnév és az alapjául szolgáló, *-j* nélküli, pusztá személynévből lett helységnév váltakozása az adatfeljegyzésben, illetőleg az élő nyelvi használatban. Gondolni lehet korábbi *-aj/-ej* képzőváltozat másodlagos, diftongizációs variánsának *-é*-vé (*-á*-vá) monoftongizációjára; a palatális hangrendű helységnevekben lehetséges a possessívumképzés *-é*-s, *-í*-s megoldási típusának ómagyar folytatása, ahol már ott is vagyunk a helységnévi possessívumoknak végső soron a birtokjellel, illetőleg az *-i* melléknévképzővel való azonosságánál, lényegében már egy más helységnévképzői minőségénél.

5. Ami a *-j*, *-aj/-ej* képző funkcionális problematikáját illeti, e formánsunknak az ómagyar helységnévadásban kifejezetten nomen possessit létrehozó, jelölő szerepe volt, amit sajátosan egybekapcsolódó névhelyzetek egész sora is bizonyíthat. Így a FNEsz. által felhozott anyagban is l. pl.: *Etej*, ugyane hely neve a helynévi possessívum más morfológiai megoldásával: 1487: *Ethetheleke* (CSÁNKI 3: 230). De hogy a szótáron kívüli bő anyagból is idézzek: 1215 k.: partes *beguey* (Anonymus 44.) 'Bega melletti földterület, praedium' <: *Bège*, *Böge*, a folyó régi magyar neve; — 1217/1550: *Ebey* (VR. 208.), elpusztult helység Bihar megyében, a Kissárrét peremén <: *eb(fa)*, *ebe(fa)* 'mocsári fafajta', vö. *ebes* 'mocsaras, vizenyős' (ÚMTsz.); — 1221/1550: *villa Erdei* (VR. 221.) ~ ugyane falu más possessívummal: 1272/1344: *Erdeufolua* (GYÖRFFY 1: 77), 1390: *Erdeutelke* (CSÁNKI 1: 205), ma *Dicházapuszta*; — 1405: *Waray*, 1424: *Waray* stb. (CSÁNKI 1: 566; SUCIU 2: 241), ma népetimológiásan *Váralj*, *Váralja*, rom. *Varoiu* <: (*Kő*)vár, a falu a Lápos menti egykori sziklavár: *Kővár* tartozéka volt, — 1312: *Bechey* (GYÖRFFY 4: 194), ma *Szigetbecse*, Pest m., az Árpád-korban a *Becse-Gergely* nemzetség birtoka volt; — *Csakaj*: 1259: *Chek de Chokoy* (GYÖRFFY 4: 363); stb.

Hogy a *-j*, *-aj/-ej* possessívum-képzővel, illetőleg annak fejleményeivel alakult helységnevek jórészt már a korai ómagyar kor végére viszonylag zárt formánskategóriává tömörültek, jobbára elkülönülve az azonos funkciójú *-i*-től, azt részben éppen az utóbbinak a számbeli előretörése, egyre produktívabbá válása okozta. A két helységnévképző közti fokozatos aránybeli eltolódás „mögött” ugyanis ellentétes rendszerhatások állottak. A helynévi *-i* possessívum mögött ugyanis ott volt a köznévi szférában vele azonos szerepben már bőven funkcionáló *-i* melléknévképző (*házi*, *kerti* stb.), amely erősen érvényesítette hatását a köznévből, valamint a köznévhöz közel álló tisztségnévből, foglalkozásnévből, népnévből alakított helységnevek nagyszámú létrejöttére (*Egri*; *Apáti*, *Szakácsi*, *Nempti* stb.) (Az *-i* helységnévképzős nevek létrejötté társadalmi-történeti körülményeinek mintaszerű összefoglalását l. KRISTÓ: ASzeg. 55. sz. 50—7). Az *-i*-vel szemben az *-aj/-ej* produktivitásának kiterjedése — némi személynévképző szerepén kívül (l. előbb) — a magyar képzőrendszerben nem kaphatott ilyen köznévi háttértámogatást, a *duhaj*, *zörej*-féle onomatopoetikus vonzatú deverbális képződmények ugyanis jóval későbbiek a korai ómagyar kornál. Ennélfogva míg a két rokon képző: az *-aj/-ej* és az *-i* a korai ómagyar helynévadásban számarányában nagyjából még együtt futott versenyt (vö. pl.: 1234/1243: *Holmoy*: GYÖRFFY 1: 91, ma *Halmaj*, Abaúj m. ~ 1217/1550: *Holmy*: VR. 106, ma *Halmi*, Ugocsa m.; 1216/1387: *Wray*: SZENTP. 1: 100, ma *Uraj*, R. Gömör m. ~ 1252: *Wry*: GYÖRFFY 4: 562, ma *Uri*, Pest m.), később viszont a *Halmaj* típust, mely

csak relicumaiban élt már tovább, messze maga mögött hagyta a *Halmi* típus, főként a köznévből képzett helységnév-kategóriában. Az *-aj/-ej* helységnévképzős nevek visszaszorulását a possessivum-képzésben persze nemcsak az *-i* nagymértékű előretérése idézte elő, hanem az a változási körülmény is, hogy a XIII. században hatalmas tömegben kezdtek megjelenni a magyar helynévadásban a *-háza*, *-laka*, *-teleke*, *-falva*-féle összetételes possessivum-típusok.

6. Az *-aj/-ej* helységnévképző kronológiája szempontjából nem érdektelen sajátosság, hogy személynévi alapjai szinte kivétel nélkül a korai magyar világi névadásnak tövénghangzó nélkül egyszótagú alapelemei közül kerülnek ki (pl. *Csataj*, vö. *Csat* :> *Csata*, *Csató*, *Csatka*, *Csatod*, *Csatocs*, korai magyar személynévek), egyházi névadás személynévi termékeiből képzőnkkel alakult helyneveket köztük lámpással is alig találhatni. A *Novaj* (<: *Noé*, *Nové*) mellett netalán még a *Filej* volna előhozható (< *Fil* <: *Filep*), ám sokkalta valószínűbb e helynevének a *fül* ómagyar személynévi realizációival fenálló kapcsolata (vö. PAIS: MNy. 1922: 28). A possessiv *-i*-nek a helységnévadásban növekvő prosperitása viszont egyre inkább kiterjedt az egyházi személynévekre: *Sályi*, *Pályi*, *Péteri*, *Tamási* stb.

Ami a helységnévi nomen possessit létrehozó *-aj/-ej* területi elterjedését illeti, a FNESz. névanyagából vett példák igen nagy többsége a kései Árpád-kori magyar nyelvterületről származik, a Kárpát-medence peremvidékei úgyszólván teljesen kimaradnak e körből. Amellett, hogy a listába vett helységnevek a magyarlakta vidékek teljességében, mindenhol felbukkannak, mégis a Dunántúl az a terület, ahol a leggyakrabban előfordulnak. Ne tévesszük persze szem elől, hogy a FNESz.-en kívül maradt, elpusztult helységek nevei is zömmel ugyanezt a nyelvföldrajzi képet mutatják. Hogy csak a Dunántúltra és ott is csak a palatális hangrendű nevekre szűkítve említsek néhányat: 1247: *Vrkey* (CSÁNKI 3: 510, Komárom m., tévesen *Örkény*-nyel azonosítva), 1269: *Vrsey* (GYÖRFFY 2: 305, Esztergom m.), 1229: *Berey* (CSÁNKI 2: 591, Somogy m.), 1234—70: *Tepey* (CSÁNKI 3: 329, Fejér m.), 1400: *Kerey* (CSÁNKI 2: 496, Baranya m.) stb. Nagyobbrészt a keleti magyar nyelvterület belső vidékeiről való a Váradi Regestrum szép számú *-aj/-ej* képzős helységneve, bizonyosságul egyúttal e típus viszonylag korai elterjedtségének: 1213: *Vrfei* (143.) 1214: *Gurbey* (323.), *Pechey* (307.), 1215: *Rabay* (291.), *Chemey* (219.), 1216: *Guerdei* (242.), 1219: *Kaboy* (2., *Kiskabá*-ra vonatkozik), *Quemey* (96.), 1220: *Giontoy* (105.), 1221: *Erdei* (221.), *Sumptey* (363.), 1226: *Vrbay* (337.). De ha csupán a FNESz.-ből egybeállított helynévi anyagot tekintjük is, tárgyalt helységnévtípusunk magyar nyelvi eredetét nyelvföldrajzi elhelyezkedése csak megerősítheti.

Azoknak az alapneveknek számottevő része, amelyekhez járulva *-j*, *-aj/-ej* képzőnk helységneveket alkot, világos töetimonú: a magyar lexémakincsbe tartozó eredeti vagy kölcsönzött köznévi, illetőleg tulajdonnévi elem: *Apaj*, *Csemetej*, *Ebej*, *Erdej*, *Filej*, *Gesztej*, *Gyulaj*, *Hobaj*, *Hugyaj*, *Magyaraj*, *Örkej*, *Örsej*, *Tilaj*, *Uraj*, *Váraj* stb. Ugyancsak szép számmal szerepelnek így képzett helységneveinkben olyan alapnevek, amelyek magyar köznévi etimonhoz nem vagy csak feltételeesen köthetők, ám a korai magyar személynévkincsben jellegzetesen ősi alaki felépítésükkel tűnnek ki, és kicsinyítő-becéző képzős családoslásuk révén adatok sorával igazolhatók (vö. Rédei-Festschrift 62—3): *Abaj*, *Becsej*, *Berej*, *Csataj*, *Csekej*, *Csetej*, *Csobaj*, *Kerej*, *Pataj*, *Tepej* stb. Alig lehet kétségünk az iránt, hogy mind e helységnevek nemcsak képzőjük révén minősíthetők anyanyelvünk tartozékainak, hanem már kiinduló alapjuk sem keresendő idegen nyelvek körében. Minősítésük részleteitől eltekintve nagyrészt így látja e nevek eredetét a FNESz. is.

A tárgyunkat képező helységnévanyag FNESz.-beli minősítéseiben többször fölmerül kicsinyítő funkciójú *-i* és *-j* névképző szerepe, sejthetően régebbi szakirodalmi véle-

kedésekre hagyatkozásként. Képzőnk mivoltának ilyenén felfogása azonban morfológia-történeti anakronizmus. A bemutatott anyag tárgyalásából egyrészt kitűnhetett az, hogy a képzőalakulás iránya a köznévi és a személynévi képzőkategóriából vezetett a helységnévibe, fordítva nem. Másrészt és főként -j, -aj/-ej possessiv képzős helyneveink aligha keletkeztek az Árpád-kornál későbbi időkben, csupán akkor, a korai ómagyarban (e képző kronológiailag meghatározó értékéről l. már: Név és tört. 119). Márpedig sem a köznévi, sem a személynévi kiinduló alapot tekintve nincs egyetlen biztos adatunk sem bennük kicsinyítő -i előfordulására, ilyesminek tehát nem volt lehetősége a helységnévképzésbe való átmenésre. Hogy az -i kicsinyítő (becéző) képző hiányzik a korai ómagyar kor személynévi képzőállományából, arra már közel egy évszázada rámutatott MELICH JÁNOS (MNy. 1914: 156); BERRÁR JOLÁN (MNyTK. 80. sz. passim) és RÁCZ ENDRE (Népr. és Nytud. 1959—60: 69—84) jeles személynév-tanulmányai pedig kétségtelenül jelzik e hiány abszolút tényének valóság tartalmát. Kicsinyítő -j-ről e vonatkozásban szintén nem beszélhetünk sem az adott időből, sem későbből. Egyébként az a XIV—XV. század óta nyelvünkben rohamosan terjedő kicsinyítő-becéző funkciójú -i képző, amely a keresztnévek rövidült változataihoz (*Feri, Misi, Kati, Mari*) járul, talán nem is belső magyar fejlemény, hanem idegen nyelvekből kölcsönzés, e téma azonban már messze vezet tárgykörünkéből.

III.

1. Fehértói Katalin a *Pokaj—Tokaj* asszociációt előtérbe helyező cikkében jórészt kifejtés nélkül, csupán summázatként megpendít néhány olyan tézist, amely a történeti névkutatás általánosabb kérdéseibe vág. Ezek többsége nézetem szerint reflexiót kíván.

Mindenekelőtt abban látja a hazai névkutatás bajainak gyökerét, „hogy nem ismerjük kellően a történeti személy- és helynévanyagunkat, főleg nem vagyunk tisztában a nevek eredetével”. Ami e vélemény általános alanyát illeti, nem lehet — bár érdekes lehetne — konkrétan értelmezni, ezért nem is időznék körülötte. Az azonban kétségtelen tény, hogy tudományterületünkön manapság azelőtt nem birtokolható adattömeg áll a kutatás rendelkezésére névgyűjtemények különböző rendezettségű állapotában. Ismeretszerzésre tehát e téren bőven van mód. És azt sem lehet elvitatni, hogy ennek az anyagnak a hasznosításában, különféle szempontokból és szinteken, a jelenben sincsen éppen pangás: nem egy műhelyben és számos kutató közreműködésével folyik korábbi időkhöz képest érdemleges munka. Én mindenesetre nem látnám méltányosnak ilyen általános és szigorú ítéletet mondani névtudományunk helyzetéről, illetőleg névkutatóink tevékenységéről.

A hazai névtani kutatások tartalmára nézve az előbbi vonatkozásoknál érdemlegesebb megállapítást hordoz az imént idézett kitétel második fele, hogy tudniillik nem vagyunk tisztában a nevek eredetével. E ponton ugyanis nemcsak a kijelentés önmagában furcsa, hanem az az elvi tartalom, amely mögötte rejtőzhet. Cikkének tárgyából arra lehet következtetni, hogy a szerző ezen ítélete alkalmasint szláv nyelvi eredetmagyarázatok felhasználására értendő, csupán a fogalmazás csúszott félre az általánosítás irányába. Bár abban sem vagyok egészen bizonyos, hogy a szlavisztika oldaláról a szerzőnek kellene ítéletet mondania a magyar névtanosok ide vágó ismereteiről. De ennél az apróságnál a nevek magyarázata tekintetében elvileg jóval exponáltabb az etimon névtani szerepének ez a beállítása. Talán nem volnék gyanúsítható valamiféle etimológia-ellenességgel, mégis azt kell mondanom: túlhaladottnak, a mai kutatási igények tekintetében pedig erősen vitathatónak vélem a névetimonnak ennyire a névkutatás középpontjába, piedesztálra állítását, főként hogy cikkének egészéből kitetszően a szerző etimonon kifejezetten nyelvi ere-

detmagyarázatot és jobbra töetimont ért, megfeledkezvén arról, hogy a képzésekben az adott nyelvhez tartozás etimológiai kritériuma a képző és nem a tő. Valamikor, Trianon után a nyelvi eredetre szorítókozó névkutatásnak, benne a szinte futószalagon gyártott, település- és népességtörténeti célokat, igényeket szolgáló eredetmagyarázatoknak is megvolt a maguk oka és célja, mondhatni kényszerűsége. Ma már azonban nem látom célszerűnek a történeti névtan ilyen szűk utcába szorítását, a nevek eredete vizsgálatának így beállított fontosságát, a nevekkel „tisztában levés” ilyesféle kritériummá emelését. Azt tartom, hogy a nevek élete, története megismerésének útját messze túl kell nyitni az etimon fürkészésénél egyrészt a történeti morfológia és szemantika felé, másrészt és főként a névadás indítékainak, körülményeinek, művelődési, történelmi háttérének felfedése, a történeti források komplexebb szemlélete irányába. A jó etimon természetesen sok mindenre rávilágíthat, mint ahogy a rossz is teljesen félreviszheti az eredményt főként a belőle levonható tágabb következtetések viszonylatában, ám az etimon inkább csak fontos kellék, eszköz a névvizsgálatban, de nem végcél vagy éppen nem egyedüli mérce.

2. Ha már a névetimonoknak és benne a névi eredet megállapításának ügye ilyen nagy hangsúlyt kapott a szerző nézetrendszerében, egy-két további megjegyzést még fűznék a témához.

Fehértói *Tokaj* helynevéinkhöz kapcsolódva JAN SVOBODA cseh történeti névgyűjteményéből seregnyi személynévpéldát idéz *j* végű szláv nevekre, továbbá utal azokra a saját cikkeire, melyekben a szláv és a magyar személynévképzők alaki azonosságára, illetőleg hasonlóságára figyelmeztet. Le is vonja Árpád-kori névanyagunkra a tanulságot: „szinte lehetetlen biztonsággal megállapítani, melyik a magyar és melyik a szláv (képzésű) Árpád-kori személynév”. Eltekintve attól, hogy az etimonoknak a hasonlóság alapján közéletese aligha a nyelvtörténeti módszertan elsődrendű kelléke, a személynév-magyarázat és benne a személynévképzés dolgait annak ellenére sem lehet egybeoszni a helynevekével, hogy a magyarban gyakori a pusztá személynévből való helynévadás. Azért emelem ki a helynevek dolgát, mert ide tartozik, hogy én a *Tokaj*-ban helynevet igyekeztem magyarázni, és éppen hogy elhárítottam a pusztá személynévből keletkezés eshetőségét, csupán személynévből való helynévképzésről beszéltem. Ez pedig lényeges különbség.

Fehértói viszont az ügyet a személynévképzésre tematizálja. Személynévképzési analógiákkal azonban bajos volna helynévképzést magyarázni, a kettőnek más a morfológiai és a szemantikai háttere és rendszere. Szláv személynévképzést magyar helynévképzéssel összevegyíteni meg éppen hogy bajos, többek között azért, mert a magyar helynévképzők viszonylag zárt, szűk körű rendszerének semmi köze nincs a szláv személynévképzéshez. Helynévi alap- (egyelemű) képzőink: *-s*, *-gy*, *-d*, *-i*, *-j* (*-aj/-ej*), *-n* (*-m*) egytől egyig az uráli-finnugor alapnyelvre mennek vissza és általában possessív funkciójúak, nomen possessik és nomen possessorisok létrehozói (a *-d* is már a korai ómagyarban). Még kevesebb helynévi képzőbokrunk: *-sd*, *-nd* pedig belső magyar fejlemény. Mindez alól az egyetlen részbeni, de nem lényegi kivétel a nyelvterületünk északi peremére lokalizálható, szláv „beütésű”, viszonylag kései (nem Árpád-kori!) keletkezésű *-ka/-ke* helynévképző (l. az utóbbira Beszélnek a múlt nevei 176—7).

3. A helynevek történeti vizsgálatának, benne a képzővizsgálatnak megvannak a maga sajátosságai mind személynévi—helynévi, mind szláv—magyar viszonylatban. Hadd emeljek ki ezek közül csupán egyet: a helynevek térbeli és ehhez szorosan rögzülő nyelvi közegbeli erős kötöttségét, bizonyos ellentétben a személynévekével (l. az utóbbiakban a néviselők területi mozgásának lehetőségét vagy az idegen nyelvi divathatások erős érvénye-

sülését). Bár a névetimonnak, benne mind a névtőnek, mind a névképzőnek a nyelvi származásbeli mivoltát sokféle tényező számbavétele befolyásolja, a helynevek esetében különösen nem hiányozhat ezek területiségének a figyelembevétele. A helynévi problematikában, különös tekintettel a helységnévodásra a területiség és a hozzá kapcsolódó nyelviség kérdésköre két síkon vetődik föl: a történelmi Magyarországon belüli és azon kívüli viszonylatban.

A Kárpát-medence Árpád-kori nyelvi viszonyait a helységnévodás szempontjából nem tanácsos sablonosan: szláv névszubsztrátum—magyar névszupersztrátum egységbe vonása jegyében tekinteni. A történelmi névtani, régészeti, település- és népességtörténeti kutatások alapján ma már viszonylag jól meghatározható az a terület, amelyet a magyar nyelvű népesség már a XI—XII. században teljesen vagy zömmel kitöltött. Itt bizonyos számú szláv köznévi és képzett tulajdonnévi helységnévi szubsztrátum megléte, valamint idegen nyelvi, közte szláv személyneveknek helynévképző nélküli alkalmazása (ún. pusztá személynevek) a magyar nyelvű helynévodás jelentékeny túlsúlyának érvényre jutását nem akadályozta: erre helységnévodásunk ősi képzőinek már legkorábbi okleveleinkben sűrű feltűnése ad biztos igazolást. Ugyanakkor a történelmi Magyarország peremterületeinek helyenként széles sávjain az élő nyelv szintjén idegen nyelvi, túlnyomórészt szláv helységnévodás érvényesült; a névrögzítés hivatali igénye, feladata ugyan írott nyelvi szintre, az oklevelezésre hárult, ahol itt-ott tudatos, magyaros névformálásra is sor került, a szláv helységnévodás egészét azonban ez lényegileg alig érintette.

Mindezt azért emeltem ki, hogy hangsúlyozzam: a nevek életének fürkészésében, benne a nyelvi eredet kutatásában nem lehet figyelmen kívül hagyni a helységneveknek, mind az egyedi neveknek, mind a névtípusoknak és bennük a helységnévképzőknek a területi nyelvi helyzetét, nem lehet a Kárpát-medence helységnévanyagát egységbe foglalva szemlélni, eltérő nyelviségű névanyagot egymásra vetítve mintegy egybemosni. Hogy mindjárt aktuális példát említsek a problémára, itt van a Fehértóitól a Tokaj mellé hasonlósági alapon felhozott és azzal összehozott szláv eredetű *Pokaj*. Mint a szerző kimutatja, mind az öt *Pokaj* nevű helység a történelmi Magyarország erősen szláv nyelviségű északi és déli széles peremsávjában található, ellenben a *Tokaj* — mint a tőle nem túl messze eső *Kistokaj* is — a magyar nyelvterület azon részén fekszik, amely a legkorábbi magyar szállásterületek egyike. Aligha véletlen, hogy Anonymus is ide, a Bodrog tiszai torkolatvidékéhez helyezi Árpád legelső központi és huzamos szálláshelyét, ami persze csak mese, de egykori viszonyok hű tükröztetője. Nem lényegtelen továbbá, hogy *Tokaj* helységnevünk legrégebbi adatai, még a XI. századból, *Tokajd* formájúak, ahol egyik legkorábbi és leggyakoribb magyar helynévképzőnk is feltűnik, ugyancsak a terület nyelviségének jelzéseként. — Eltekintve attól, hogy az alaki hasonlóságon alapuló analógiáknak nincs névmagyarozati súlyuk, a *Tokaj* és a *Pokaj* területi nyelvi helyzetének különbözősége arra talán int, hogy nem szerencsés egybekavarni vizsgálati problematikájukat.

Éppen a Kárpát-medence Árpád-kori területi nyelvi helyzetére figyelve, ahhoz is férhet egyébként némi szó, hogy lehet-e, szabad-e e kor névanyagáról, akár személy-, akár helynevekről legyen szó, úgy együttesen Árpád-kori magyar, illetőleg ómagyar nevekről beszélni, az „ómagyar” terminust biztosan szláv nyelvterülethez kötődő, nyilvánvalóan a szláv nyelviség körébe tartozó helységnevekre alkalmazni. Ennek az egybemosó terminológiának, illetőleg ezt takaró névszemléletnek az eredménye, hogy az „ómagyar kor” nevezet, amely kifejezetten a magyar nyelv kronológiai meghatározását kívánja szolgálni — az egész Kárpát-medencére kiterjedő értelművé válik, és magyar—szláv viszonylatban olyan névaránybeli összetevésekre ad alkalmat, amelyek az ómagyar nyelvre nézve föltétlenül t o r z í t a n a k. Mindez azt a témakört is érinti,

amely Fehértóinak abban a némileg dramatizált kérdésében fogalmazódik meg, hogy mi az úgynevezett „magyar” név. Ebbe a néveredetbe és a névhasználatba vágó szociolingvisztikai aspektusú kérdéskörbe nem kívánom magamat beleártani, csupán annyit jegyzek meg, hogy a szerzőtől a *Tokaj*-ra rávetített gömöri, szepesi, illetőleg körösi, váradi, szerémi *Pokaj*-okat nemigen tárgyalnám amazzal egybefoglalóan, különösen nem tenném ezt bármit is bizonyító szándékkal.

Ami a magyarországi helységneveknek a Kárpátokon túli szláv névmegfeleléseit illeti, jó idő óta nem vagyok megbékélve azzal a bevett névetimológiai vonatkozású gyakorlattal, hogy az ún. puszta személynevek helységnevekké válásának mint kizárólagos magyar sajátágként kezelt folyamatnak a keretében olyan szláv személynévanya g szolgálhasson személynévi vonatkozású hazai helységneveink szláv eredetének biztos igazolásául, mely személyneveket a középkori Magyarország területéről nem tudunk kimutatni, holott okleveleink valósággal ontják a személyneveket, köztük — éppen a fentebb szóba hozott területi-etnikai adottságok vetületeként — a szláv nyelviséget hordozókat is. Az említett névfejtő szemléletet teszi magáévá Fehértói Katalin, talán még tovább szűkítve, szigorítva azt, amikor régi cseh személyneveket tartalmazó gyűjteményben (l. előbb) található *j* végű (képzős) személynevek felsorolásával látja igazolhatónak ilyen végződésű hazai helységeink szláv származtatását, illetőleg legalábbis kétli magyar helységnevképzős magyarázatuk lehetőségét. Ennek a cseh személynév—magyar helysége név összevető szemléletnek nem sok konkrét hozadékát tudom felfedezni. Tudniillik csupán a személynevek közti viszonylatnál maradványként is éppen a szerző megjelenés alatt levő Árpád-kori nagy személynévgyűjteményében a cikkében említett cseh személyneveknek a felét sem lelem (a hazai névanyag a tergo összeállítását persze itt is köszönöm Fehértói Katalinnak). De ami az előbbi viszonylatnál jóval fontosabb: a cseh terület régi személynevei és a Kárpát-medence helységnevei közti viszonyra jó és valószínűségeket vetít elénk a FNESz. Itt a Fehértóitól felvetett több tucat cseh személynév között csak három olyan akad, amelynek hazai helységnevi vonatkozásai lehetnek, de csupán egy, a *Blažej* az, amely tárgykörünkkel esetleg közvetlenebbül is érintkezhetne, tekintve a már nyilván magyar ajkakra kialakult személynévi *Balazsaj* megfelelőjét, l. *Bolofoj*, *Bolofoi* (VR. 207., 316.); vö. FNESz. 1: 153: *Balazsér* a. A személynévadás és a helynévadás közti minőségi különbséget szorozzák itt föl a más-más nyelvek közti különbségeket hordozó nyelvföldrajzi-területi tényezők.

BENKŐ LORÁND

The Old Hungarian place name forming suffix -j, -aj/-ej

It has been recognised by scholars for some time now that -j, -aj/-ej is to be considered an obsolete Hungarian place name forming suffix; however, various uncertainties have arisen with respect to its origin and function. These uncertainties are reflected in the Hungarian-based etymological and morphological labels applied to such items occurring as place names still in use today in Lajos Kiss' *An Etymological Dictionary of Geographical Names*. More recently, it has been pointed out that the crucial factor in this issue might be a conversion, with no additional suffixation, of Slavic personal names ending in *j* into Hungarian place names. The present paper, considering obsolete place names as well as those in use today, comes to the following conclusions: 1. Derivational suffixes of Hungarian and of Slavic origin cannot be mistaken for one another since their differences go back to important onomastic, phonological, morphological, as well as territorial criteria. 2. The Hungarian suffix -j (-aj/-ej) goes back to Uralic/Finno-Ugric origins; its function was clearly possessive, without a component of diminutivity. 3. The Hungarian suffix is a specific pro-

duct of early Old Hungarian (10—13th century) place name formation. Its productivity came to an end relatively early on but the number of place names involving it and still recoverable today is substantial. — The paper also raises some more general issues in historical onomatology, especially with respect to etymologies of proper names.

LORÁND BENKŐ

Néhány megjegyzés faneveinkről

(*Bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, gyűrűfa, éger, kőris, mogyoró, tölgy*)*

Tölgy

Tölgy szavunkról, amelynek van *töl*, *tül* alakja is, a TESz. azt írja: „Bizonytalan eredetű szócsalád. Tagjai talán oszét jövevényszavak: vö. osz. K. *tüldz*, Ny *toldzæ* (MSFOu. 151. sz. 330). Az oszét szavak *tül*- ~ *töl*- alapszava a *tölgy* indoeurópai nevével lehet etimológiai kapcsolatban... A *dz* elem főnévképző; vö. osz. K. *sivi*(¹)*ldz*, Ny *sibul-dzæ* 'szilfa' (MSFOu. 151. sz. 330)". Az EWUng. szerint bizonytalan eredetű, talán az alánból, a *tölgy* és a *töl* viszonya nem világos, esetleg két különböző átvétel.

A szó eredete régóta foglalkoztatja a magyar és a nemzetközi tudományt. Már N. SEBESTYÉN IRÉN megállapította: „Im Zusammenhang mit dem Laubbäumen ist die Frage der alten Quercus-Namen das schwerste Problem.” (Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker: ALH. 1. 1951: 324). A kérdést MOÓR hozzászólása (Die Ausbildung des Urungarischen Volkes im Lichte der Laut- und Vorgeschichte: ALH. 6. 1957: 279—341, különösen 329—33) után finnugrisztikai szempontból HAJDÚ zárta le (Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie: ALH. 14. 1964: 47—83, különösen 56—7). Itt HAJDÚ így ír: „Ich halte es für notwendig zu betonen daß Quercus keinen einzigen uralischen, ja nicht einmal finnisch-ugrischen Namen hat” (i. m. 56). Valószínűtlennek tartja, hogy a volgai—finn korból származó finn *tammi* és a magyar *tölgy* bármilyen összefüggésben lenne. Egy hosszú jegyzetben azután foglalkozik a magyar *tölgy* szó kérdésével. Gondolatmenetének lényege, hogy HAJDÚ azokkal ért egyet, akik nem tartják lehetségesnek, hogy a magyar *tölgy* szóvégi *-lgy* hangkapcsolata egy eredeti palatalizált finnugor *l'* hangra menjen vissza. Ugyanakkor egyetért BENKŐVEL abban, hogy a *-gy* nem lehet magyar képző, mert ez a képző csak magánhangzó végű tövek után állhat. Nem fogadja el MOÓR javaslatát sem, amely szerint mind az *-l*, mind a *-gy* képzők lennének. HAJDÚ végkövetkeztetése: „Meines Erachtens dürfen wir ung. *tölgy* seiner Herkunft nach auch weiterhin als ossetisch oder als unbekannt betrachten” (i. m. 57, 6. jegyzet).

ABAEV részletesen foglalkozik a szóval (i. m. 315—6). JOKI véleményéhez csatolkozva elutasítja MOÓR álláspontját, hogy a szó magyar jövevény volna az oszétban. Ugyanakkor rámutat JOKI indoeurópai etimológiájának (amely szerint az oszét szó az indoeurópai **drV-*, **dVr-*, tehát a *tree*, *derevo* stb. rokonságához tartozna, l. fent) gyengéire. Mindekelőtt probléma van a vokalizmussal. ABAEV szerint a feltételezett *-a-* a töben az oszétban nem lesz *-u-* csak egy *u*-epentézissel, de nincs alapunk *-au-*, vagy *-āu-* feltételezésére. Probléma van az *-l*- mássalhangzóval, a *-ʒ/-ʒæ* képzővel is. ABAEV arra mutat

* A tanulmány az MTA és az SZTE Turkológiai Kutatócsoportjában készült, támogatást kapott az NKFP 5/2021 és az OTKA T034955 számú pályázat keretében. A magyar adatok feldolgozásban közreműködött Gulyás Borbála és Bibor Máté. A közlemény első részét l. MNy. 2004: 260—73.

rá, hogy a képző valóban létezik az oszétban, de nem fanevet képez, hanem egy sor más szót is, amely nem fanév. Ez azonban csak annak elutasítását jelenti, hogy a képzőben egy 'fa' jelentésű szót, vagy egy ilyen jelölő képzőt keressünk, de nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a szó az alánban keletkezett belső képzéssel. ABAEV szerint egy **taur(a)ti* alakból lenne levezethető a szó, mert a *-ti*-ből szabályosan lehetne *-z/-zæ*, és az *r > l* magyarázható az utána következő *i* hatásával. Végso fokon a szót egy indoeurópai **teu-*'erős' tőhöz köti, amelyből szerinte levezethetők szavak, amelyek 'erős fa', 'erős állat' stb. jelentésűek. Felhívja végül a figyelmet arra, hogy a szó összefügghet a hovari (khowar) és pamiri idga *tūr* 'hegyi köris' szóval. ABAEV véleményét GAMKRELIDZE és IVANOV (i. m. 529) nem fogadták el, s az oszét szó eredetét etimológiai szempontból homályosnak tartják. Mindenesetre JOKINak (Uralier und Indogermanen. MSFOu. 151. Helsinki, 1973. 330) és ABAEVnak (l. fent) igaza van abban, hogy az oszét szó nem lehet sem magyar, sem finnugor eredetű. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki, hogy a magyar *tül* forma és a prótopermi *tšl'z-* (zürjén *til'*, udm. *tel'*) 'fiatal, sűrű erdő' (l. V. I. LYTGIN — E. S. GULJAEV, *Kratkij etimologičeskij slovar' komi jazyka*. Moskva, 1970. 279) valamilyen formában összetartozhatnak. Itt a 'fiatal, sűrű erdő' > 'tölgy' jelentésváltozás ugyanúgy történhetett, mint azt fentebb láttuk *bükk* szavunk kapcsán a török *meşe* szónál. Hogy a **tül* alak egy harmadik nyelvből került a permi nyelvekbe és a magyarba, az természetesen lehetséges.

H. W. BAILEY (Dictionary of Khotan Saka. Cambridge, 1979. 129) összeveti a magyar *tölgy* szót és oszét megfelelőjét szaka *ttila* 'tree, shrub' szavakkal, tehát végso fokon egy korábbi iráni **talu-* formával, amely az ind *tarú* 'fa' (l. fent) párja lenne, de lehetségesnek tartja, hogy az oszét és magyar szavak egy **tarθrya-* formára mennek vissza, és utal a Henning Memorial Volume 1970. 31—2-re. Ezt a szót azonban nemrég EMMERICK tárgyalta (R. E. EMMERICK — P. O. SKJAERVA, *Studies in the Vocabulary of Khotanese*. Wien, 1982. 51), ahol megállapítja, hogy a szaka *ttila* egy szanszkrit eredetű jövevény (*taila*), jelentése 'olaj' és BAILEY etimológiái elfogadhatatlanok.

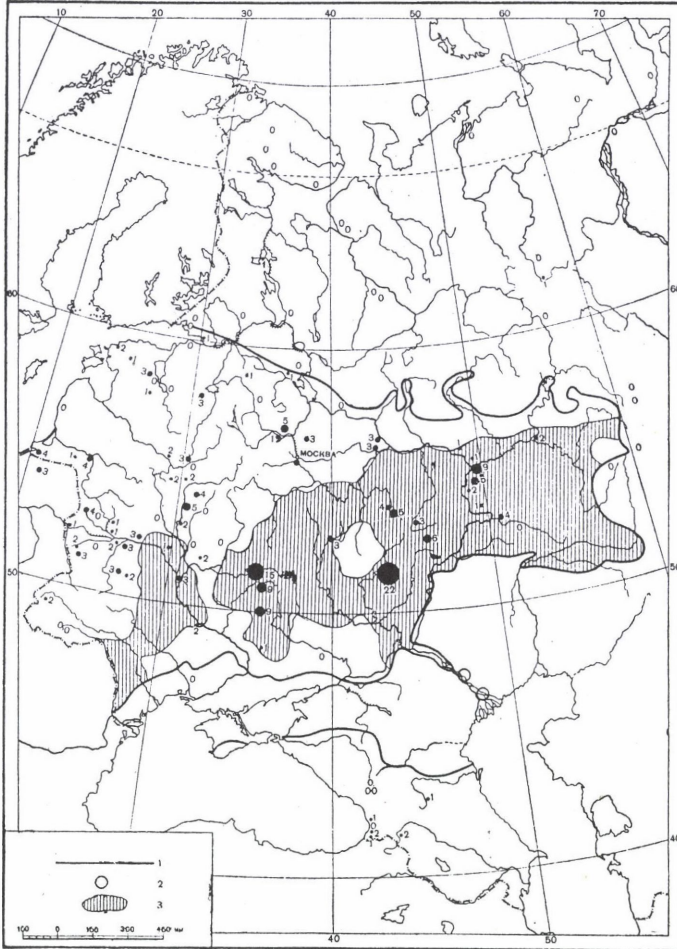
Ez azonban nem oldja meg közvetlenül sem a magyar *tölgy*, sem az oszét *tulz* kérdését. Annyi bizonyos, hogy a két fanév összefügg, és a *tölgy* szó a magyarba nagy valószínűséggel az alánból került, esetleg mind az alánba, mind a magyarba egy ismeretlen harmadik nyelvből. S az is feltételezhető, hogy ezen harmadik, nagy valószínűséggel szintén iráni nyelvből való a magyar *töl*, *tül* és permi társai. Végül a **töl* és a **tölgy* összefüggését csak az alánban lehet elképzelni. Tehát iráni **tülē* (→ magyar, permi) > **tülj* (> oszét *tuldz*, *tulzæ*) → magyar *tölgy*.

Hol vehettük át a *tölgy* szót? — A válaszhoz a nyelvész még egy adalékkal járulhat hozzá. A tölgyfajták másik magyar neve a *cser* (ma: *Quercus cerris*). Ez déli szláv eredetű (← déli szláv *cerb*, részletes tárgyalását l. KNEZSA 1955. i. m. 127—8). A déli szlávba a balkáni latinból került. A magyarság nyilvánvalóan a honfoglalás körül ismerhette meg, még egy olyan korai korszakban, amikor a /c/ hangot nem ismerte, és a szláv /c/-t /č/-vel, azaz *cs*-vel helyettesítette.

Ha vizsgálatainkból kizárjuk a Magyarországon honos hat fő tölgyfajta közül a csak déli elterjedésű kocsánytalan tölgyet (*Quercus petraea*) és az olasz tölgyet (*Quercus Virgiliana* Ten.), és megnézzük a maradék négy tölgyfajta: a kocsányos tölgy (*Quercus Robur*), a csertölgy (*Quercus Cerris*), a molyhos tölgy (*Quercus pubescens*) és a magyar tölgy (*Quercus Farnetto* Ten.) mai elterjedését (l. CSAPODY—CSAPODY—ROTT i. m. 242, 249, 252, 255), egyedül a kocsányos tölgy elterjedése jöhet szóba, mert ennek a Kaukázustól északra fekvő területen is van képviselője. — Jó áttekintést ad NEJŠTADT (i. m. Fig. 202) térképe (2. sz. térkép), amely a kocsányos és a kaukázusi tölgy elterjedését mutatja a volt Szovjetunió határáig. Az egyenes vastag vonal a tölgy későholocén kori

elterjedési határait jelzi, míg a sűrűn vonalkázott terület a tölgy jelenlegi elterjedését rögzíti. Jól látható, hogy az Azovi-tenger és a Kaszpi-tó közötti sávon nem volt a későholocénban és a mai napig sincs tölgy, csak attól délre és északra. Szórványos előfordulást jelző karika a Volga deltájában látható.

2. térkép

A tölgy elterjedése a késő holocénban és jelenleg (NEJŠTADT i. m. 1957. Fig. 202.)

A növényföldrajzi elterjedési térképek alapján *tölgy* szavunkat vándorlásaink szinte minden pontján, esetleg a Kaukázustól északra, a Krímben, de a vándorlási út északi határán vagy a Kárpátok keleti oldalán, s végül a Kárpát-medencében egyaránt átvehettük. Ugyanakkor az oszét szó csak az alánok által korábban lakott vagy az oszétok által lakott területen jelenhetett meg. S mivel *tölgy* szavunk minden valószínűség szerint alán eredetű, az átvétel helye a Fekete-tenger északkeleti partján történhetett (l. alább). A régi *töl*,

tül átvétele kevésbé határozható meg. A TESz.-nek igaza lehet, ez a korai fanevünk a *tölgy* szavunktól független átvétel.

Nem érdektelen *tölgy*, illetve *tül* és *cser* faneveink Árpád-kori elterjedését is szemügyre venni. Az Árpád-kori faneveinkről összeállított adattár (I. fent) szerint a *tölgy* és *tül* adatok az ország minden megyéjében megtalálhatók, míg a *cser* az Árpád-korban többségükben a Kárpát-medence déli területein mutatható ki.

Kőris

Valamivel könnyebb a helyzet *kőris* szavunkkal. Az adatok a következők.

K ő r i s 'ash tree (Fraxinus sp.)', GN 1055 *keurif tue* [kü:riš tü:], 1086 GN *kýris* [küriš], 1171 GN *keurus* [küriš], 1193 *keuref bocor* [küreš bokor], 1270 *kwerus-fa* [kö:riš-fa] | *kőris* < *keürüs* ← *kevrüs* ← **kevrüč* | T *kebrüč* 'ash tree'.

OT *küvrik* <*kwrik*> 'a thorny tree' (AK first syllable unvocalized, read hitherto as *kevrik*, but see Kirg); MT —; NT: *Chuv kavāras, kavrás, kavárs, karás* 'jasen'; NW *koričagač* 'jasen' (Tat cf. *korič* 'stal' < *kurč* 'tough, hard, steel' < *kurč temür*), *koros agas* 'jasen' (Bashk cf. *koros* 'stal'), — (SibT), *küyrök* 'čiliga [borsófa, Caragana frutescens] (Kirg), — (Kaz), — (Kklp), *küyriš* 'jasen', *küyreviš* 'kustarnik' (Nog), *kürüč* <*kyrytsch*> *agač, krjuč* 'jasen' (CrTat KÖPPEN i. m. 1: 588), — (Kar), *güyrüč* 'jasen' (Kum), *kürüč* 'jasen' (Krch), *küyrüč* 'jasen', *klen* [juharfa *Acer*] (Blk); SW — (Tkm), *k'öyriš agaji* 'jasen' (RAz), *g'öyriš* 'jasen' (AzSev), — (Tt), *kürüč, küvrüč* 'bir çeşit ağaç, dayanıklı ve uzun boylu bir çeşit ağaç [tartós, magas törzsű, kemény fa]' (TtD VIII 3047, 3056) — (Khor), — (SOgh); *KH* — (Kh); *T* — (Uzb), — (Turki), — (MUyg), — (Sal), — (YUyg); *S* — (AltL, AltTK, AltQk), — (Hak), — (FY), — (Tuv), — (Tof); *Y* — (Y).

Mong. Literary Kalm. *küirüs* (POZDNEEV apud LIGETI L., A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. i. m. 309, cf. J. R. KRUEGER, Materials for an Oirat-Mongolian to English citation dictionary. Bloomington, 1984. 3: 756: *küyirüs, kü:rüs* 'Esche, Eschenholz' (KalmWB) (← Kipchak). — Oszét *kaerz/kaerzæ* 'jasen'. — KÖPPENél (i. m. 1: 588) még: „Tatarisch im Kaukasus: *Georjusch* [olv. *görüš*], Kasikumükisch: *Gejrjusch* [olv. *gejrüš*]”. Régebbi adatok a Krímről található még PALLASNál és másoknál (I. U. BLÄSING, Pflanzennamen im Kumükischen I. Fraxinus und Acer: Studia Etimologica Cracoviensa 7. 2002: 8, 5. jegyzet).

A fenti adatsorhoz több megjegyzést kell fűznünk. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a szó csak a Volgához átköltözött kalmüköknél és azok irodalmi nyelvében van meg, ott világosan török eredetű, amint ezt már RAMSTEDT (Kalmükishes Wörterbuch. Helsinki, 1935. 250b) — egyébként a csuvas és a magyar adatokra is utalva — megállapította. Nincs tehát semmilyen török—mongol ősi egyezés, amelyre ABAEV hivatkozik. — Az olyan törökországi török adatokat, mint *gür* 'wood, bush, marshy land', *gürgen* 'hornbeam, horn beech (Carpinus betulus, [gyertyán])' (Tt), *gürüz* 'gustoj, častyj (o lese, kustarnike)' (Tt-R), *gür* 'gustoj, pyšnyj', *gürgen* 'grab (Carpinus [gyertyánfa])' (Gag) is le kell választanunk a szócsaládról, ezek összefügnek a Tt *gür* 'abundant, dense, thick' szóval, a gyertyánfa nevénel még visszatérünk rá (I. H. EREN i. m. 157, aki a szó tövét ismeretlennek mondja). A törökországi nyelvjárási *kürüč, küvrüč*, mint erre BLÄSING is utal (i. m. 9) bevándorolt karacsáj-balkároktól származik, valójában tehát nem törökországi török adat. — Noha LIGETI ide vonja (1986. i. m. 308), nem tartozik közvetlenül a szócsaláddhoz a tatár és a baskír adat sem (I. RÓNA-TAS, Loan-words of ultimate Middle Mongolian origin in Chuvash. In Studies in Chuvash Etymology I. Szeged, 1982. 105), ugyanis a tatár *korič*, baskír *goros* mai jelentése 'acél', de eredeti jelentése 'kemény, erős'; őtörök alakja *kurč*; gyakran használták az erős vas jelzőjeként, ezért a jelző önál-

lósult, s számos török nyelvben jelent acélt is vagy csak acélt. Így már csak acélt jelent a Codex Cumanicusban is: *kurč* 'Stahl'. A szó megvan a mongolban is *qurča* 'éles, hegyes (pl. kés) stb.' jelentésben. Itt tehát azt tapasztaljuk, amire ABAEV, GAMKRELIDZE—IVANOV és mások is utalnak, hogy a 'kemény, erős' és a 'fa' jelentések sok helyen egymással összefüggnek. Valójában a kemény és a puha fák szembeállításában válik ki a 'kemény'. A tatárban és a baskírban tehát a kóris a 'kemény' fa. (Ehhez l. a török nyelvjárási adatokat.) Mégsem teljesen véletlen, hogy éppen ez a szó vált itt jelzővé.

Nem régen jelent meg IVANICS MÁRIA és MIRKASYM A. USMANOV kiadásában a Volgavidék egyik legjelentősebb történeti-legendás szövege, a Däftär-i Čingiz-nämä (Das Buch der Dschingis-Legende. Szeged, 2002.). Ebben a több rétegből összeállt XVII. századi szövegben leírják, hogy Dzsingisz kán, amikor birodalmát megalapította, különböző szimbolikus ajándékokat adományozott a legfontosabb törzsi vezetőknek. Ezek között voltak fák is. A szöveg szerint „a te fád pedig legyen...” (*säning agajing ... bolsun*). A szöveg a nagy presztízsű és indiai eredetű szantálfa kivételével a környezet fáit sorolja fel. Nem érdektelen, hogy itt Dzsingisz kán fája a platán, a többi bég pedig a következő fákat kapja: vörösfenyő, almafa, mezei szil, nyír, nyár, szil, vastagfűz, hárs, berkenye, tölgy, juhar, borókafenyő, szantál, kóris és éger (IVANICS MÁRIÁNAK köszönöm, hogy az adatokra felhívta a figyelmemet). A Dzsingisz-name faneveinek vizsgálata egy külön dolgot érdemel, itt most csak arra hivatkoznék, hogy a 'kóris' a szövegben *küyrüč*, *kürüč* alakban szerepel, illetve ennek az alaknak néhány esetben pontatlan vagy hibás változatait tartalmazza (*kübrüč*, *küryü*, *kürüč*, a *č* esetében a három pont helyett sokszor egy ponttal vagy anélkül is). A már nem értett **kürüč* alakot mind a tatárban, mind a baskírban részleges népetimológiával behelyettesítették az 'acél, kemény' jelentésű *kurč* tatár, illetve baskír megfelelőjével, vagyis a magashangú *kürüč* helyébe a mélyhangú *kuruč*, illetve ennek mai tatár és baskír megfelelője *korič*, illetve *koros* került. RÄSÄNEN (Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki, 1969. 245) szerint: „Ob zu *käb-rä-k* 'zerbrechlich'; Ob lat. *Fraxinus* 'Esche' zu *frangere* 'zerbrechen' gehört?“. Erre épített LEVITSKAJA (In: *Étimologičeskij slovar* tjurkskij jazыkov. Obščetjurkskije i mežturkskije leksičeskie osnovy na bukvy „K“). Moskva, 1977. 152), aki szerint ezek a szavak egy **kebrič* formára mennek vissza és összefüggenek a *kebrik*, *kevräk* 'friable, fragile' szóval. A latin *fraxinus* az indoeurópai *b^herH¹* '-nyirfa' tőhöz tartozik (l. fent GAMKRELIDZE—IVANOV 1995. 531—2), tehát az orosz *beresta* rokona egy 'nyír' → 'kóris' jelentésváltozással, és semmi köze a 'törékeny' jelentésű szavakhoz.

A csuvas *-avä-* hangkapcsolat közvetlenül egy *-avu-* vagy *-ävü-* hangkapcsolatra megy vissza, ez utóbbi visszamehet egy *-ebü-* vagy *-egü-* kiinduló alakra: *avär-* 'öröl' < *evür-* < **ebür-* (→ magyar *őr-öl*), *šavär-* 'csavar' < *čävür-* < **čäbür-* (→ magyar *csűr-*), illetve *tavär-* 'visszafordít' < *tävür-* < **tegür-* OT *tegir-*. Ennek alapján a csuvas *kaväras* stb. alakok egy **kebürüč* vagy **kebrüč* formára mennek vissza. Arra viszont LEVITSKAJA joggal mutat rá, hogy a csuvas (és oguz) *-eb-* hangkapcsolatnak a kipscak nyelvekben szabályosan *-üy-* felel meg (l. az *eb* 'ház, jurta' jelentésű szót, amely a kipscak nyelvekben *üy* alakban található). — Mindebből következik, hogy az ócsuvas **kebürüč/kebrüč* és a korai kipscak **küyrüč* fényében az ótörök alakot **kebrüč* formában kell rekonstruálnunk. A magyarba átkerült forma *kevrüč* > *kevrüş*. A török átadó *kevrüş* alak utolsó más-salhangzója esetleg kissé már palatalizált (*kevrüş*), s ez a magyarban *keürüş* > *kóris* alakuláson ment át. Vagyis a magyarba az ócsuvasból került át a szó. BLÄSING (i. m. 12) a különböző magyar helyesírási alakok egy része mögött többféle török átadó alakot vél felfedezni, erre azonban semmi szükség nincsen. — Az ótörök **kebrüč* az ócsuvasban **kevrüş*, kipscak nyelvekben **küyrüč* lett, az azeri **göyrüč* kipscak jövevény, a szó a többi

oguz nyelvből hiányzik. — Mint fentebb kimutattuk, a nyugatmongol adatok a törökből, közelebről a kipszak nyelvterületről származnak.

Teljességgel elfogadhatlan DYBO „altaji” rekonstrukciója (Semantičeskaja rekonstrukcija v altajskoj etimologii. Somatičeskie terminy [plečevoj pojas]. Moskva, 1996. 11), aki a szó „altaji” alakját **k'ewir* formában rekonstruálja, majd ezt két rekonstruált alakkal támasztja alá: ótörök **kävrü-č* és mandzsu-tunguz *χiβagda*. A mandzsu-tunguz alak idevonása hangtani és alaktani szempontból egyaránt elfogadhatatlan, a török alak rekonstrukciója téves, -č képzőt növénynevekben nem lehet kimutatni, ilyen csak rokonságnevekben fordul elő, ahol kicsinyítő, kedveskedő funkciója van (M. ERDAL, Old Turkic word formation. Wiesbaden, 1991. 44—7, l. még BLÄSING 2002. 16).

Az oszét *kaerz* | *kaerzæ* 'jasen' szót ABAEV (1958. 1: 587—8) az oszétban ócsuvas, illetve bulgár-török jövevényszónak tartja, mivel a szó megvan a mongolban is és nincs az oszétban etimológiája. Mint fentebb láttuk, a szó csak kései jövevényszóként van meg a Volgához költözött kalmükben. A szót tehát nem tarthatjuk „altaji” vagy akár őstöröknek. Tipikusan csak nyugati ótörök. Ugyanakkor az oszét alak biztosítja, hogy a szó vég az átdadó formában már szibiláns és nem affrikáta volt, ez utóbbi megőrződött volna, tehát itt egy **kevrüš*, **kevrüš* vagy *kevrüš* lehetett az átdadó alak — a szó akár török, akár végső fokon nem török eredetű. Ugyanis a török -č oszét megfelelése -c, l. török *burč* 'bors' → oszét *burc*, *burcae*. Ennek hangtörténeti jelentősége igen nagy, ugyanis az őstörök /č/ igen sok szavunkban mint /š/ jelenik meg (*sok*, *kos*, *orvos*, *bársony*, *besenyő*, *borsó* stb.), s ugyanez a /č/ a csuvasban /š/ lett. Mivel azonban a korai magyar nyelvjárásokban is feltételeznek egy č ~ š megfelelést (*csillag*, *sajog* stb.), elvileg elképzelhető lenne, hogy a magyar még /č/-t vett át, és az /š/ magyar fejlemény. Ezt azonban ebben az esetben kizárhatjuk. Ezzel török jövevényszavaink hangtana számára egy fontos kronológiai és nyelvjárási kritériumot rögzíthetünk. Így nagy valószínűséggel két török rétegből származik például a *kis*, illetve a *kicsiny*.

Néhány török nyelvben a kőris nevéként a perzsa eredetű *dardar* is szerepel: *dardar aġači* 'jasen' (Tat), *dardar* 'jasen' (Bashk), *dardar* 'jasen' (AzDN-K). Az eredetileg 'szil' jelentésű és talán arab eredetű *dardār* perzsi elterjedéséről részletesebben l. EILERS tanulmányát (i. m. 80). Aligha tartozik ide a türkmén *dagdan aġaji* 'jasen' (RTkm), vö. *dagdan* 'karkas [ostorfa, *Celtis*], kamennoe derevo' (Tkm). A kőrisfa neve a törökországi törökből: *dišbudak aġači* 'ash (Fraxinus ornus)' (Tt), illetve *üvez aġači* 'mountain ash' (TtIz—Hony). A kőris egyéb neveit részletesebben tárgyalja BLÄSING (i. m. 17—21), ezek követése messzire vezetne. — Nem tartoznak ide a következő szavak: perzsa. *kawar*, *kawarz*, *kawarza* 'Capers; kápricserje, kaporna' (Capparis spinosa), *kürüč* 'Reis' (RahmatiHeilkII, p. 406, 38 etc.), *kürüč* 'ris, plov' (Kirg), *küris* 'rice' (Kaz), *guruč* 'ris' (Üzb) etc. (vö. RÄSÄNEN i. m. 311).

A kőrisfának ma Magyarországon megtalálható változatai közül csak a *Fraxinus excelsior* L., a magas kőris (3. sz. térkép) és a *Fraxinus angustifolia*, illetve alfajtája, a *pannonica*, vagyis a magyar kőris (4. sz. térkép) jöhet számításba. A virágos kőris (*Fraxinus ornus* L.) csak a Balkánon és Dél-Európában, a vörös kőris (*Fraxinus pennsylvanica*) csak Amerikában terjedt el (l. CSAPODY—CSAPODY—ROTT i. m. 193—8). — A magas kőris a Kaukázus északi lejtőin, a Krímben és Ukrajna területén terjedt el, de nincs meg a délorosz steppén, míg a hegyeslevelű (magyar) kőris éppen hogy a Fekete-tenger északi partvidékén honos. Itt ismét lényeges, hogy a szó az alánban is megvolt, és ott is török eredetű.

3. térkép

A magaskőrís elterjedése
(CSAPODY—CSAPODY—ROTT 1966, 192. o.)

4. térkép

A hegyeslevelű kőrís elterjedése
(CSAPODY—CSAPODY—ROTT 1966, 194. o.)

Gyümölcs és gyümölcsény

LIGETI csatolta *gyümölcsény* fanevünket török jövevényszavainkhoz (Régi török eredetű neveink: MNy. 1978: 257—74, különösen 271—4). A szó leggyakrabban 'galagonya (Crataegus)'; korábban, még a XIII. században 'egy fa' (*arbor*), és 'erdő' (*silua*, pl. Anonymusnál); később, a XIV. században inkább 'sűrű bokor (*dumus*)' értelemben fordul elő. A XV. században eltűnt a magyar nyelvből, addig bőven van adatolva. Helyébe a déli szláv *galagonya* (első adat 1327/1410, ill. 1369, a magyar adatokat l. LIGETI i. m.) lépett, amely valószínűleg előbb a galagonya bogyóját, gyümölcsét jelölte, majd átvitték a növényre. Az adatok a következők:

Gyümölcsény [d'ümölcšen'] 'hawthorn, a plant similar to the whitethorn, or elder etc.'. 1086 *gemilsen buqur* [d'emilčen'-bukur], 1086 *gymelchenbokor* [d'imelčen-bokor] (GYÖRFFY 1992. i. m. 251, 259). 1255 *ghumulchyn* [d'ümölcšen']. 1386 *Gywmewlchen* [d'ümölcšen']. | *d'ümölcšen* < *d'emilčen* < **jemilšen* {with H anorg. -l-} ← **jemišen* | OT *yem(i)šan* 'name of a fruit which grows wild in the Qifcaq country' {with T NSuff -An} < *yemiš* | OT *yemšen* 'a name of a fruit'.

OT — (R), — (U), — (B), *yemšen* <yimša'n> 'name of a fruit which grows wild in the Qifcaq country'. MT: *yemišan* 'nëfle [naspolya]' (AChag), *yimišan* 'yavšan, bir nevi xafif ot ve giyah dir — Eine leichte Grassart' (AChagSSKunos, recte: 'wormwood (Artemisia), a kind of light (poor) weed and grass'), *yemišen* 'a red coloured fruit like wild cherry called in Pe[rslan] *gumäc* (? [recte: *kühij* 'the Oxyacanth-fruit; a bramble, galagonya-gyümölcs, szeder' apud LIGETI 1986. i. m. 273] and in Ar. *za'rür* ('medlar' [*mespilus germanica*])' (AChagSC), NT *Chuv* — (*šimēs tēvvi* 'zavjaz') (Chuv, ChuvA); NW *jimšan* 'zavjaz, matočnik [magház]' (Tat), *yemišan* 'zavjaz'' (Bashk), *bayar yemeše* 'bojaryšnik, galagonya' (BashkDII,III), — (Kirg), — (Kaz), — (Kklp), — (Nog), — (CTat), — (Kum), — (Krch —Blk), *yemišan* 'Crataegus oxyacantha' („Tatarisch im Kaukasus" KÖPPEN i. m. 1: 373), *SW* — (Tkm), *yemišan* 'iyimiši gızil reŋkli ösümlük — rastenie. Alyč, *yemišan* xämmäsi šu xi:(i)-lä. [egy piros gyümölcsű növény, amely az irodalmi türkmén *alič* fajtajához tartozik]' (TkmDARazkuliev et al. fordítása apud LIGETI 1986. i. m. 273, vö. Tkm *alič* 'bojaryšnik ložnosomnitel'nyj'), *yemšen* 'bojaryšnik turkestaniskij (Crataegus turkestanicus)' (TkmDNikitin), *yemišan* 'bojaryšnik' (Az), 'hawthorn' (Az-EMusaev), — (Tt), *yemišen* 'siyah veya kırmızı tatlıca ufak meyveleri olan dikenli ve yabancı bir ağaç [egy vadon termő tüskés fa, melynek fekete vagy piros, édeskés gyümölcssei vannak] (TtD III,

1513, fordítás apud LIGETI i. h.)', *yemišen* 'kírmızı, ufak yemişleri olan, dikenli yabanıl bir ağaç [l. fent]; küçük elma [apró alma]; igde meyvesi [olajfűz gyümölcse]; aliç [vad-szilva]' (TiD1), *yemişon* 'Crataegus melanocarpa' („Türkisch" apud KÖPPEN i. m. 1: 364, quotes BUHSE) — (Gag), — (Khor), — (SOgh); *Kh* — (Kh); *T* — (Uzb), — (Turki), — (MUyg), — (Sal), — (YUyg); *S* — , *Y* —.

A fenti adatok egyértelműen igazolják LIGETI feltevéését, hogy *gyümölcsény* növénynevünk török eredetű, hogy az a galagonya növény neve volt, és hogy képzővel együtt vettük át. Ugyanakkor a LIGETI által felsoroltaknál gazdagabb adattár azt is lehetővé tette, hogy két további megállapítást tegyünk. Az egyik az, hogy a tatár és a baskír adatokban talált 'magház' jelentés valószínűleg az általánosabb 'ehető bogyó, ehető mag-(ház, borító)', magyar szakterminussal *csontáralma* típusú termés neve. Ez tipikus a galagonyafélék esetében (l. CSAPODY—CSAPODY—ROTT i. m. 104—6). Valószínű, hogy a jelentésváltozás 'ehető bogyó, ehető magborító' → 'galagonya' formában zajlott le. A másik megállapítás, hogy a török **yemişän* 'galagonya' csak a régi keleti törökségnél (Kásgarí, csagatáj) és a mai oguz nyelvekben (türkmén, azeri és törökországi török nyelv-járásokban), valamint KÖPPEN „török" adatában van jelen. Ebből a magyar adat hangtani okokból nem származhatott. A felételezendő **jemičen* alak csuvasos jelleget mutat, bár a mai csuvasban még 'magház' jelentésben sincs meg. Itt szakterminusként: *şimëş tēvvi* 'zavjaz' található, de ez nem népnyelvi. A csuvasban a galagonyának két neve is van: *katārkas* 'bojaryşnik', l. *katirgan* 'bojaryşnik' (Tat) és *pir şirli* 'bojaryşnik' (ez utóbbihoz l. csuvas *pir kēpsi* 'djagil', *pir yivāşsi* 'topol').

Nem kerülhető meg az a kérdés, hogy ha a galagonya neve az oguz nyelvekben *yemişän*, akkor mi a neve a többi török nyelvben. A galagonyát a kipcsak és a szibériai nyelvekben mindenütt megtaláljuk:

**Dolono* 'galagonya':

MT *dolana* 'espèce de prune sauvage apelée aussi *aluča* (l. Tkm)' (AChag) (PdC322); NT Chuv — NW *dülänä* 'bojaryşnik' (Tat), *dulana* (TatD), *dunala* 'bojarşnik' (Bashk még *enäläk* tkp. 'tüskés'), *tulana* 'bojaryşnik' (TatSibTöm, Tob), *dolono* 'bojaryşnik' (Kírg, Judahin sz. iráni), *dolana* 'hawthorn (Crataegus) (Kaz), — (Kklp), *?tulan* 'moh' (Nog), — (CTat), — (Kar), — (Kum), — (Krch-Blk), O: *?domalan* 'trjúfel' pustinñüj' (szarvasgomba) (Tkm), — (Az), — (Tt) — (Gag); T *dulana* 'bojaryşnik' (Uzb), — (Turki), *doluna* 'bojaryşnik' (NUyg), — (Sal), — (YUig), S *tolononiş agaži* 'bojaryşnik' (RAlt), *tolono* 'Wiessdorn' (AltR, Tel), *tolono* 'bojarka, ternovik' (AltQk), *tolan*, *tolana* 'ein Strauch mit Stacheln, bojarka' (ShorR), *dolagana*, *dolāna* (Tuv), *dolagana* (Tof), Y *dologono*, *doloxono*, *dolokuna*, *dolukuna* 'bojaryşnik, ternie', *dölükünä*, *dölüsüön*, 'şçi-povnik' (Pek), *dölöhön*, *dölöhüön*, *dölühüön*, *dölükünä* 'Heckenrose' (Dolg2).

Mong. *dologana*, *dolunu* (olv. *dolono*), l. még perzsa *dülāna* 'a fruit like a red apple' (Steingass), yagnobi *dolóna*, tadzsik *dolana* (cf. DOERFER IV, TMEN 315). — Egyéb galagonyanevek KÖPPENNél (i. m. 1: 373): Kírm: *badaut agač*, *načar agač*, *yapuşhan*, Tatár: *to agač*, *obeskan*, *yubeskan*, Kaukázus: *karaişlya*, Kírgiz: *basarşa*, *tolonna*, *dologa* (ez utóbbi kettő a *dolono* szóhoz tartozik), Kumük: *yabişha*. Ez utóbbihoz l. *yapuşgan* 'bird-lime' (AChagSC), *yapuşgak* 'a spinous plant, with burrs like hazel nuts, which stick to the tails of the horses etc.' (AK) és Krch-Blk alább. — Néhány további galagonyanév a törökben: *kamir agači* 'bojaryşnik' (Tat, tkp. 'tésztafa' *kamir* 'testo'), *katirgan* 'bojaryşnik', *bögen* = *dülänä* 'bojaryşnik' (TatD), *jabişmak* 'bojaryşnik' (R-Krch-Blk), *to* (*agazi*) (HakSagai, Shor).

A szemlézést nyilván még lehetne folytatni. Számunkra azonban az az érdekes, hogy a kipcsak nyelvek egy részében a galagonyát a **dolono* szó megfelelőjével jelölik. Mivel KÁSGARÍ szerint a *yemşen* a kipcsakok országában használt növénynév, egyelőre

csak annyit mondhatunk, hogy erre jelenleg más adatunk nincs, és a szókezdő *y-* egy sor kipszak nyelvet kizár. Ugyanakkor a mongol *dologana*, *dologona* biztosan mongol képzésű szó, s a tuvai, a tofalar és a jakut mongol jövevényszavak (másképp, de helytelenül STACHOWSKI a dolgánról: *Dolganische Wortbildung*. Krakow, 1997. 9). Más a helyzet a **dolono* alakkal. Itt a szókezdő *d-* ugyan mongol eredetre utal, de nem zárhatjuk ki — bár nem is nagyon valószínű —, hogy a szó mind a kipszak, mind a mongol nyelvekben jövevény.

Mivel *gyümölcsény* növényneveünk török eredetű és képzett szó, amely a török 'gyümölcs' jelentésű szóból származik, itt kell tárgyalnunk az alapszót is:

Gyümölcs [d'ümölcš] 'fruit'. ca. 1195 *gimilšfwl* [d'imilš-tü:l], *gimilšben* [d'imilš-ben], 1221 GN *Beseneugumulc* [bešen'e^u-d'ümülč], p. 1372/ca. 1448 *gyewmewlc3ebelew* [d'ömölcč-ē-belö:l]. | *d'ümölcč* < *d'emilč* {with anorg. H -l-} < **jemič* ← **jemič* | OT *yemiš* {with T Suff or Suffixes} < *ye-* 'to eat'.

OT *ye-* 'to eat' (RTonI S: 1), *yemiš* 'eaten' in: *bir kari öküzüg bilin biče kumursğa yemiš* 'an old ox was eaten by ants, gnawing around his belly', *yemiš* '(kept on) eating, was eaten by' (RIrk 38, 46, 46), *yemiš* 'fruit' (HamHouTou), *yemiš* 'fruit' (AK), *yemiš* 'obst' (BK: 4); MT — (UOG), *yimiš* 'yemiš' (UYA 323), — (UHy), — (UHyS), — (UCiv); — (ABF), *yemiš* 'fruit' (AGul), *yemiš* 'meyva, yemiš' (AHMA), — (AHŠ), *yemiš* 'frukt, plod' (AHŠF), — (AIM), — (AIMI), *yemiš* 'fruit(s)' (AKD 194B3, 202B2), *yimiš* '—' (AKD), *yemiš* 'fruit' (AKor), — (AM), — (ANeh), — (ANehF), *yem* 'food' (ARbg), *yemiš* 'frukty' (ATef), — (AYC); *yimiš* 'fruit' (AChag559), — (AChagAb), — (AChagAbA), — (AChagAbV), — (AChagB), — (AChagBL), — (AChagBud), — (AChagG), — (AChagLN), — (AChagMA), — (AChagML), — (AChagR), — (AChagS), — (AChagSC), — (AChagŠS), — (AChagZ); — (LCC), *yemiš* 'Frucht, Obst' (LCCG), — (LCCI), — (AAH), — (AAHI), — (ABul), — (ADur), *yemiš* 'meyve' (AHou), *yemiš* 'meyve' (AKav), — (AMGh), — (ATuh), *yemiš* 'fruit' (AmTr), — (AmD), — (AmCh), — (AmE); — (AOtT); NT *Chuv šiměš* 'eda, kušan'e; bljudo; produkty, prodovol'stvie, s'estnoe; plod (i) plody; ovošč i ovošči' (Chuv); *NW jimeš* 'plod, frukt' (Tat), *yemeš* 'plod, frukt; peren. plod, produkt' (Bashk), *jemiš* 'plod, frukty; jagody; pišča, korm' (Kirg), *yemiš* 'fruit, fruits, results' (Kaz), *žemiš* 'frukty, plody; peren. plody, rezul'tat raboty, dejatel'nosti' (Kkalp), — (Nog), *yemiš* 'frukty; plod' (CrTat), *yemiš* 'frukt, plod' (KarT), *yemiš* 'frukt, plod' (KarH), *yemiš* 'frukty, plody' (Kum), *jemiš* 'jagody, frukty' (Krch-Blk); *SW yimiš* 'plod; frukt' (Tkm), *yemiš* 'dynja; frukty' (Az), *yemiš* 'fruit; fruits; prov. figs' (Tt), *yemiš* 'jagoda, jagody; izjum; sgovor (čas't svadebnogo obrjada s objazatel'nym ugoščeniem izjumom)' (Gag); *Kh yemiš* 'Rosine' (KhT); *T yemiš* 'eda, pišča, sned'; frukty, plody; peren. uprjamyj, neposlušnyj' (Uzb), *yemiš*, *ye.miš*, *yeimiš* 'fruits and sweets, fruit' (TurkiJ), *yām*, 'furaž'; *yimiš* 'jagoda, frukty' (MUyg), *yemiš* 'frukty' (MUygAks, Dolan) *yem* 'nourriture' (SalK), — (YUyg); *S d'imis* 'jeda, pišča' (AltQK), *d'em* 'pišča, eda dobyča' (AltTK), *nimis* 'zerno; jadro (oreha)' (Khak), *yemis* 'fruit' (FY), *čemiš* 'pišča, eda, jadro, zerno, primanka' (Tuv), *čiiškin* 'pišča, eda, korm, primanka pri lovuške' (Tof); *Y sie-* 'est' (Y), *siä-*, *hiä-* 'essen' (Dlg). — Mong *jimis* 'fruit, berries, dates' (L). — Látjuk, hogy az alapszó sokkal elterjedtebb, mint a belőle képzett *yemišen*.

Gyertyán

Gyertyán fanevünket a szakirodalom belső, magyar képzésnek tartja. A TESz. szerint: „Származékszó: a *gyertya* főnévből keletkezett azzal az *-n* ~ *-ny* névszóképzővel, amely pl. *kemény*, *kicsiny*, *sovány*, *vadon*, *vékony* szavainkban is megtalálható. Az elnevezés alapja vagy a *gyertyán* sima kérge és sudár termete, vagy pedig az a körülmény,

hogy vékony gallyait primitív világító eszközül használták (a néprajzi leírások szerint még a közelmúltban is).” Ugyanezt találjuk az EWUng-ban is. Ez a magyarázat, amely már GOMBOCZNÁI is megtalálható (1912. i. m. 79) nem teljesen megnyugtató. Az *-n ~ -ny* képző valójában melléknévképző. Ez még áthidalható lenne. Ugyanakkor a szóban — a régiségben is, a mai nyelvjárásokban is — igen gyakori az első szótag labiális magánhangzója: 1238: *Gurtanfa*, 1299: *chorchyan* (GYÖRFFY 2: 159), *gyortján*, *gyurtyán* (ÚMTsz. 2: 746), a *gyertya* szóban hasonló labializálódását találjuk a zárt *e*-nek. Külön figyelemre méltó az a Szakolyból feljegyzett alak, amely szerint a *gyertyán* ’nádból készített fáklya, nádcsóva’ (uo.).

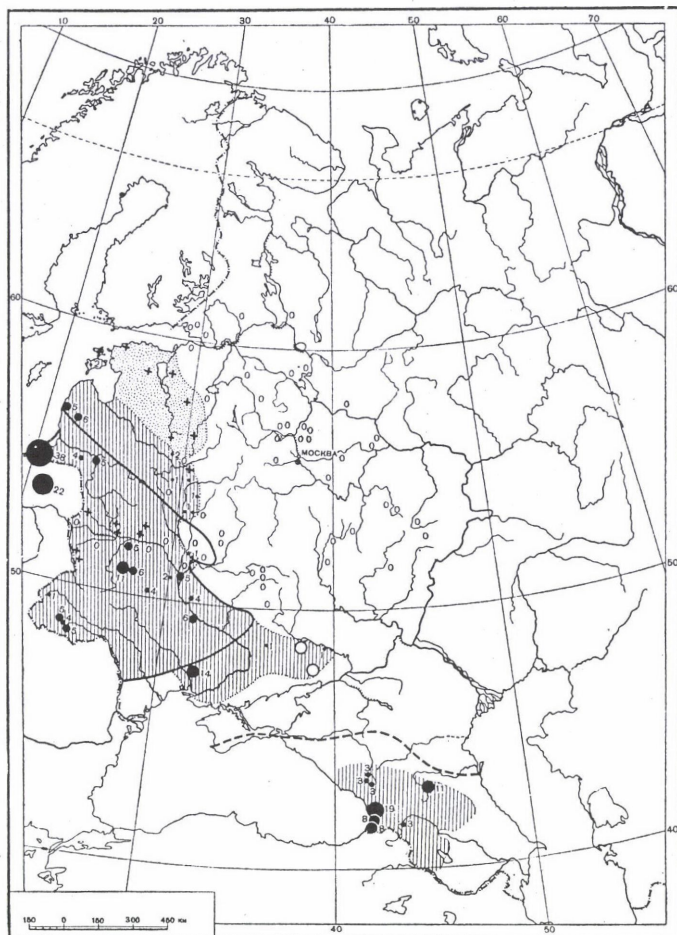
A *gyertyán* török nevei közül érdemes megemlíteni a fentebb már idézett *gürgen* ’hornbeam, horn beech (Carpinus betulus)’, (Tt), *gürgen* ’grab (Carpinus)’ (Gag), szavakat, melyek talán összefüggnek a Tt *gür* ’abundant, dense, thick’, *gür* ’wood, bush, marshy land’ szavakkal, vö. *gürüz* ’gustoj, častyj (o lese, kustarnike)’ (Tt-R). Az orosz—perzsa szótár (OVČINNIKOVA—FURGUJAN—BADI, Russko—Persidskij slovar’. Moskva, 1965. 167 s.v. *grab*) szerint a perzsában a *gyertyán*: (*deräht-e*) *kulkän*, (*deräht-e*) *kurkän*, amely biztosan összetartozik a török szóval. — Más török nyelvekben: *kizil kayin* ’grab’ (R-Kaz), *väläs, ulas* ’grab’ (R-Az), a Krímben KÖPPEN (i. m. 2: 183) szerint: *kok, kok agaisch* (olv. *kök, kök agač*), *baden kok* (olv. *badin kök*), a kaukázusi török nyelvekben *Waljass* (váläs l. Az), *gogomen, kogumon* (olv. *gögömen, kögümön < kök emen*), *kümük gogoman* (olv. *gögömen < gök emen*), vagyis az azeriben ’vörös nyír’, de a többi nyelvben ’kék tölgy’ vagy egyszerűen ’kék fa’, mint a Krímben, vö. még *kök agač* ’grab’ (Krch-Balk). — Az oszétban a *gyertyán* neve *fatqaed* tkp. nyílfa (*fat* ’nyíl’, *qaed* ’fa’ (l. ABAEV 1958. 1: 425).

Mindezek alapján biztosra vehetjük, hogy a *gyertyán* szavunk a *gyertya* szóból képzett fanév. Ezt látszik alátámasztani a fogarásföldi *Kerc* helynév is. Ez a helynév az ottani cisztercita kolostorról volt nevezetes a XIII. században. Neve a német *Kerz*, amelynek latin változata, *Candela* is jelöli ugyanazt a helységet (l. GYÖRFFY 2: 457), vagyis ’gyertya’. Mivel ez azonban egy közeli patak neve is (in rivum ... *Kerch* [*Kurchz*]), aligha valószínű, hogy itt a világító gyertyáról neveznek el egy patakot, sokkal valószínűbb, hogy itt a gyertyánról van szó. A pataknevek igen gyakran származnak a partjukon nőtt fák nevéből. A közelben egyébként egy nagy bükkfa is állt (*fagos quie dicuntur nogebik*).

Képzője lehet magyar, de lehet ugyanaz a török képző, amely a *gyümölcsény* szavunkban is kimutatható, vagyis feltételezhetünk egy török **jartan* ’gyertyán’ alakot, ennek azonban a török nyelvekben eddig még nem sikerült nyomára bukkanni.

Ami a szó kialakulási helyét illeti, elegendő egy pillantást vetnünk NEJŠTADT (i. m.) 185. sz. térképére (l. 5. térkép). A kései holocénban jelen van a Kaukázustól északra. Elterjedése az általunk vizsgált korban kissé visszahúzódott, de elszigetelt és egyedi előfordulásai még a XIX. században is kimutathatók Európa keleti határáig. Ugyanakkor elterjedési területe a Dnyeszteről nyugatra található, a Kaukázustól északra pedig gyakorlatilag nem terjedt túl a Kubán kelet—nyugati folyásán. Figyelembe kell vennünk ugyanakkor, hogy a Kárpát-medencében élt szlávok az ősszláv **grabьl*/**grabьrь* megfelelőjét használták. (l. I. GALABOV, Die bei den Südslaven mit *Gabr-* ’Weissbuche’ gebildeten Ortsnamen und ihre Probleme. Opuscula slavica et linguistica, Hrsg. H. D. POHL. Klagenfurt, 1976. 169, TRUBAČEV i. m. 7. 1980. 99—100). Ennek helyneveinkben elszórt nyoma van, l. a Nógrád megyei *Garáb*, a Tolna megyei *Grabóc*, nyitramelléki *Nyitragaráb*, a szabolcs-szatmári *Garbolc*, a Kassa melletti *Garbócbogdány* (FNESz.⁴). Az a tény, hogy nem vettük át a szláv szót, arra utalhat, hogy a fát a honfoglalás idején már ismertük és magyar szóval különböztettük meg.

5. térkép

A gyertyán elterjedése a késő holocénban és jelenleg (NEJSTADT i. m. 1957. Fig. 185.)

Gyűrűfa

Török eredetű faneveink közé tartozik még a *gyűrűfa*. Az adatok a következők.

Gyűrű ¹ [d'ü:rü:] 'a kind of tree similar to the maple (Acer) or cornel (Cornus = som)' [vörösgyűrű, vörösgyűrűsom (Cornus sanguinea) = gyűrűce, gyűrűkefa, gyűrűkicefa, veresgyűrű, veresgyűrűsom, csontfa, l. CSAPODY V. — PRIESZTER SZ., Magyar növénynevek szótára. Bp., 1966. 207]. 1192 ?GN *Gyreu* [d'ü:re^u], 1193 ?GN *gireu* [d'ü:re^u], 1268 *Gyrowbukur* [d'ü:rü:-bukur], 1499 *Gywreffa* [d'ü:rē-fa] 'a kind of shrub, shrubby tree'. | d'ü:rü: < d'ereu < *jerej ← *jerig | T *yerik* 'alder (Alnus)' (? < *yezik) (? > *yeker* > *yiger* (> *iger*) > H *éger*, dial *jéger*).

OT — (R), — (U), — (AK), — (B); MT — (UOg), — (UYAB), — (UHy), — (UHYS), — (UCiv); — (ABF), — (AGul), — (AHMA), — (AHS), — (AHŠF), — (AIM), — (AIMI),

— (AKD), — (AKor), — (AM), — (ANeh), — (ANehF), — (ARbg), — (ATef), — (AYC); — (AChag), — (AChagAb), — (AChagAbA), — (AChagAbV), — (AChagB), — (AChagBL), — (AChagBud), — (AChagG), — (AChagLN), — (AChagMA), — (AChagML), — (AChagR), — (AChagS), — (AChagSC), — (AChagSS), — (AChagZ); — (LCC), — (LCCG), — (LCCI), — (AAH), — (AAHI), — (ABul), — (ADur), — (AHou), — (AKav), — (AMGh), — (ATuh), — (AmTr), — (AmD), — (AmCh), — (AmE); — (AOtT); NT *Chuv širək* 'ol'ha' (Chuv); *NW zirek* 'ol'ha' (Tat), *yerek* 'zlt. zirek (ol'ha)' (TatD), *žirik* 'ol'ha' (TatKR), *yerek* 'ol'ha' (Bashk), *yörök agac* 'ol'ha' (SibTatTüm) — (Kirg), — (Kaz), — (Kkalp), — (Nog), — (CrTat), — (Kar), — (Kum), *žerk* 'ol'ha' (Krch-Blk); *SW* — (Tkm), — (Az), — (Tt), — (Gag); *Kh* — (Kh); *T zirk* 'barbaris [borbolya, sóskaborbolya (Berberis) = sóskafa, leánysom etc.], barbaris prodolgovatyj', *zirk darahiti* 'ol'ha'(Uzb), — (TurkiJ), *zirik* 'tmin, barbaris' (MUyg), *zirk* 'barbaris' (MUygBask-Nas), *ziriq, qara ziriq* 'barberry (Berberis heteropoda) (MUygSchwarz), *syrik* (olv. *zirk*) 'Berberis vulgaris' (Szárt, Turkesztánban, KÖPPEN i. m. 1: 12) — (Sal), — (YUyg); *S* — (Alt), — (Khak), — (FY), — (Tuv), — (Tof); *Y sisik* 'ol'ha, (*Alnus*); vid' ivy, koru kotoroj upotrebljajut dlja okrašivaniya derevjannoj posudy o kož v krasnyj i buryj cvět; krasnoe derevo, tal'nik s krasnoj koroj' (Y), *sisiktä(:)k* 'Erlen-' (Dlg). — GOMBOCZ 1912. i. m. 83; TESZ.; REUTER, Gyűrű(fa) és sörgye(fa): MNyj. 1969. 99—111; RÓNA-TAS, Az altaji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai. Kézirat, 1970. 416—7; LIGETI 1986. i. m. 21, 78—9; EWUng.

A törökben az égerfa (*Alnus*, orosz: *ol'ha*) neve: **yerik* és a borbolyaé: **zirk* keveredett. (Másként, de tévesen TENIŠEV, Grammatika tjurkskijh jazykov. Leksika. 2001. 130—1). Jól látható ez az üzbégben, ahol a *zirik* 'borbolya, kömény' de a „borbolya-fa (*zirk darahiti*)” azaz 'éger'. Ez utóbbi perzsa eredetű (l. RÓNA-TAS 1970. i. h.; vö. perzsa *zirk* sv. *zarak* 'gold-leaf' (cf. *zar* 'arany'), *zirik* 'barberry and its tree' (Steingass). — A jakut *sisik* egy korábbi **yezik* alakra megy vissza. Ez felveti annak lehetőségét, hogy a **yerik* > **žerik* (vö. csuvas *širək*, tat. nyj. *žirik*, karacsáj-balkár *žerk*) alakok esetleg bulgár-török eredetűek, tehát rotacizmus zajlott le, és az eredeti *z-s* alakot csak a jakut őrizte meg. — Ez azonban aligha valószínű. A jakutban van egy *sisii-* 'krasno okrašivat'; vörösrre festeni' ige, s ez összefügghet a növény vörös színével (l. a magyar *vörösgyűrű* stb. neveket). Mint ezt PEKARSKIJ meg is jegyzi, a fa kérgét színezésre használják. Elképzelhető, hogy végső fokon a **yezik* egy ótörök *yez* 'bronz' szóra megy vissza (vagyis, hogy itt „bronzszínű” lenne a kiindulópont, és egy *yez+i-[O]k* morfológiai szegmentációt kellene elképzelni). A *yez* 'bronz' idegen eredetű az altaji nyelvekben (végső fokon összefügg a szintén indoeurópai eredetű *vas* szavunkkal), és a mongolban *-r-es* formában van meg (*jer* in *jer jebseg* 'fegyver'). Az ótörök **yezik* aligha függ össze az ótörök *yēz* 'egy tövises növény' szóval, amely Kásgarinál 'santonin (egy *Artemisia* fajta) it is a plant that is thinner and more fragile than reed, and it is used by the nomads to make curtains and screens' (DANKOFF—KELLY, Mahmūd al-Kāšyarī: Compendium of the Turcic Dialects [Dīwān Luyāt at-Turk], Duxbury, 1985. 221). Ez a növénynév megvan a perzsában *yaz* 'a thorny plant set around tents as a fence, the plant *sumām* (*thumam* Steingass 1530, l. ez utóbbi szót i. m. 347 'a kind of plant used for the covering of houses'). A török *yez* szót KARA GYÖRGY azonosította a mongol *deresün* 'feather grass, broom grass (*Lasiagrostis splendens*)' szóval (Mongol'skij „*dérésun*” — tjurkskij *jez*: Sovetskaja Tjurkologija 1976/3: 41—3). A jakut szó két magyarázata természetesen kizárja egymást, az első a valószínűbb. Ha az első magyarázatot fogadjuk el, akkor a jakut alak nem tartozik a magyar *gyűrűfa* hátteréhez.

Bármilyen legyen a török szó végső eredete, a magyar *gyűrű[fa]* csuvasos török jövevényszavaink közé tartozik. Az átadó alakot **žerig* alakban rekonstruálhatjuk, a szókezdő

ǰ- és a szóvégi *-k* zöngésülése akkor is csuvasos kritériumok, ha az *-r*- nem *-z*-nek felel meg, vagyis ha a jakut adat nem tartozna ide. Azokban a török nyelvekben, amelyekben nem volt szókezdő *ǰ*- ennek a fanévnek **yerik* felel meg, amelynek van *yerek*, sőt *yörök* alakja is (l. fent). Mindezen szavak jelentése 'éger (Alnus)'.

Éger, eger

Éger fanevünk ismeretlen eredetű (l. TESz.). Változatai *eger*, *jeger*, *jéger*; a szókezdő *j*- a magyarban későn és főleg nyelvjáráásokból van adatolva. Ezért azt a lehetőséget, hogy *éger* fanevünk is ugyanehhez a török szócsaládhoz tartozna, nyitva kell hagynunk. Ugyanis egy metatézist kellene feltételeznünk (**yerik* > **yeker*), majd egy szóközépi zöngésülést, ami lezajlott mind a csuvasban, mind a kipcsak nyelvek egy részében, esetünkben azonban csak kipcsak lehet a *y*- miatt, végül pedig fel kellene tennünk, hogy a magyar *j*-s alakok az eredetiek: *yeker* > *yeger* → magyar *jeger* > *eger*. Bár ebben a szóban a metatézis adatolható a mongolban, ahol a **nigürsü* 'sandal rouge' (J. É. KOWALEWSKI, Dictionnaire mongole-russe-française. Kazany, 1844—1849. 2: 670), 'a species of tree' (Lessing) formát találunk, mégis helyesebb a túl sok hipotézis miatt *éger* fanevünket egyelőre változatlanul az „ismeretlen eredetű” kategóriában meghagyni.

Ami a gyűrűfa, illetve éger elterjedését illeti, a Magyarországon elterjedt két égerfajta közül az egyik, a mézgás éger (*Alnus glutinosa*) egész Európában s a Fekete-tenger mindkét partján elterjedt, míg a másik, a hamvas éger (*Alnus incana* vagy *lanuginosa*) Észak-Európában, a Kárpátokban és a Kaukázusban honos. A havasi vagy zöld éger (*Alnus viridis*) csak nyugati határszéleink szubalpin nyúlványain található.

Dió

Dió fanevünk török hátterének biztos alapját MUNKÁCSI és GOMBOCZ után LIGETI (Dió: NyK. 48. 1933: 242) teremtette meg. Az adatok:

Dió 'nut' GN c1200 *Gyoyg* [d'õ-id'], GN 1221/ *Gyad* [d'a-d], GN 1264 *Gyofa* [d'o-fa], GN 1307 *Dyo-zeg* [d'o-zeg] | *dió* < *ǰiõ* < *ǰiyay* ← **ǰigâq* | OT *yagak*, *yanak* 'id'.

OT *yâgaq* *ǰgač* 'nut tree' (Rlrk), *yâgaq* [qabuǰinča] 'nut [shell]' (UPfahl/CLAUSON i. m.), *yâgaq* 'walnut' (AK), — (B); MT — (UOg), — (UYAB), — (UHy), — (UHyS), — (UCiv); — (ABF), — (AGul), — (AHMA), — (AHŠ), — (AHŠF), — (AIM), — (AIMI), — (AKD), — (AKor), — (AM), — (ANeh), — (ANehF), — (ARbg), — (ATef), — (AYC); *yanâq*, *yanâq* 'noix, noix de coco' (AChag), *yanâq*, *yanâgaq* 'nut' (AChagAb), — (AChagAbA), — (AChagAbV), — (AChagB), *yanâq* 'orex' (AChagBL), — (AChagBud), — (AChagG), — (AChagLN), *ǰigâq* 'nazvanie rastenii' (AChagMA 404), — (AChagML), — (AChagR), — (AChagS), *yanâq*, *yanâq* 'jawz' (AChagSC), — (AChagŠS), — (AChagZ); — (LCC), — (LCCG), — (LCCI), — (AAH), — (AAHI), — (ABul), — (ADur), — (AHou), — (AKav), — (AMGh), — (ATuh), — (AmTr), — (AmD), — (AmCh), — (AmE); *yanâq* 'nut' (AOtT/VELJAMINOV-ZERNOV in CLAUSON); NT *Chuv* [mǰyâr 'orex'] (Chuv); *NW* — (Tat), *yanak* 'greckij oreh' (TatDII), *ǰanǰaq* 'oreh' (TatD SEVORTJAN—LEVITSKAJA, Ètimologičeskij slovar' tjurkskikh jazykov. Moskva, 1989. 59) — (Bashk), *yanâq* 'greckij orex' — (SibTat) *ǰanâq* 'greckij oreh' (Kirg), *ǰanǰaq* 'nut' (Kaz), *ǰanǰaq* 'greckij oreh' (Kkalp), — (Nog), — (CrTat), — (Kar); — (Kum), — (Krch-Blk); *SW* — (Tkm), *yanâq* 'oreh' (TkmD SEVORTJAN—LEVITSKAJA uo.) — (Az), — (Tt), *yanǰaq* 'oreh' (TtD SEVORTJAN—LEVITSKAJA uo.) — (Gag); *Kh* *yâgaq*, *yugâq* 'Nuss, Walnuss' (Kh); *T* *yângâq* 'oreh, greckij oreh' (Uzb), *yanâq*, *yanǰaq* 'walnut' (TurkiJ), — (MUyg), — (MUygE), *yanâq* 'oreh' (MUygMHot), *yanǰaq* 'oreh' (MUygMTur), — (Sal), — (YUyg); *S* — (Alt), — (Khak), — (FY), — (Tuv), — (Tof);

Y — (Y), — (Dlg). — Mong. MMo *ji'aq* 'noix' (ChHy), Monguor *džiağ*, Kalm. *yaŋgağ* 'Walnuss' (← török), l. még LIGETI 1933. i. h.).

A török szó eredeti alakja **yaŋaq*. Alapítalanok azok a kísérletek, amelyek szerint a kiinduló alak *yağaq* lett volna, ugyanis az *ŋ > ğ* változás a törökség számos területén kimutatható (l. J. HAMILTON, *Nasales instables en turc khotanais du Xe siècle*: Bulletin of the School of Oriental and African Studies 40. 1977: 508—21), a fordítottja nem. Ez pedig kizárja az eddig javasolt két etimológiáját a szónak. BANG szerint a török *yağ* 'zsír, olaj', CLAUSON szerint a török *yağ-* 'esni (pl. eső)' lenne a szó töve (l. még LEVITSKAJA összefoglalását: i. h.). Ugyanakkor a magyar szó egy keleti ótörök **jīgağ*, esetleg **jīyağ* átvétele, itt tehát egy *yaŋaq > jaŋaq > jağaq > jīgağ* változás zajlott le. Külön figyelmet érdemel, hogy a magyarba átkerült alak, amely a csuvasban nem mutatható ki, megvan a XIV. századi mongolban *ji'aq* alakban, amely egy korábbi *jīgağ* fejleménye és kínai átírása. Vagyis a feltételezett csuvas és a kimutatható mongol alak ismét közelebb áll egymáshoz, mint a csuvas és a köztörök.

A török szó jelentése általában 'csonthéjú gyümölcs' (l. az orosz *orex* 'mogyoró' és *greckij orex* 'dió'), néhány nyelvben 'dió'.

Mogyoró

A *mogyoró* szavunk már a Tihanyi Apátság Alapítólevelében előfordul *munorau kereku* alakban. BÁRCZI (A Tihanyi Apátság Alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp., 1951. 29) összefoglalja a szóval kapcsolatos korábbi nézeteket. ZSIRAI véleményét fogadja el, aki szerint a szó a *mony* 'tojás' szó származéka. Ez a véleménye a TESz.-nek is: származékszó, a régi *mony* 'tojás' főnévből keletkezett kicsinyítőképző-bokorral, és ezt olvashatjuk az EWUng.-ban is. A magyar etimológiának vannak nehézségei. Ha ez a szavunk a *domború, keserű, homorú* stb. szavainkban lévő képzőbokorral lenne képezve (l. D. BARTHA, A -só, -ső képző eredete: MNy. 1962: 29), akkor **monyorú* alakot várnánk. Ez még áthidalható lenne. De már D. BARTHA rámutatott arra, hogy a *mogyoró* az egyetlen szó ebben a csoportban, ahol az alapszó főnév és nem melléknév (i. m. 29). Legutóbb BENKŐ LORÁND is kételyét fejezte ki a ZSIRAI—BÁRCZI-féle etimológiával kapcsolatban (szíves szóbeli közlés).

Ezt a magyar szót már többen összekötötték a csuvas *măyăr* 'oreh, mogyoró' szóval. A szót a csuvasban magyar eredetűnek tartotta PAASONEN (Mogyoró: NyK. 38. 1908: 271—2) és GOMBOCZ (BTLw. 220—1), míg JEGOROV (Étimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka. Čeboksary, 1964. 130) és M. R. FEDOTOV (Étimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka. Čeboksary, 1996. 346) szerint a magyar szó csuvas eredetű. E kérdés eldöntéséhez a csuvas szó szélesebb hátterét kell megvizsgálunk. — A csuvasban a *măyăr* 'mogyoró', nyelvjárási alakjai még *măyără, măyră, muyăr, muyără, mur'ă, murě, mīr'ă* (l. ChuvA 1935. 8: 235, 256, 257, 275, 290; FEDOTOV i. h.). A csuvas rekonstrukció szempontjából a nyelvjárási adatok két csoportra oszthatók. Azon adatok, amelyek a mai irodalmi nyelvben és az anatri nyelvjárásban az első szótagban egy redukált /ă/ hangot mutatnak, egyértelműen egy labiális magánhangzóra mennek vissza, tehát **moyor(o)* vagy **muyur(u) > măyără, măyră*. Ezt igazolják egyébként a virjál-csuvas *möyör* adatok is (N. I. AŞMARIN, Thesaurus linguae tschuwaschorum. Čebokšary, 1935. 8: 290). Ugyanakkor a többi adat egy első szótagi **/a/* hangra utal, tehát **mayor(o) > muyăr, muyără, mur'ă, murě, mīr'ă*, ahol az eredeti második vokális hangszíne nem rekonstruálható egyértelműen. Egymás mellett élt tehát egy **moyor(o)/muyur(u)* és egy *mayor(o)* alak. A szóvég minden esetben redukált magánhangzó, ami lehet eredeti, de másodlagos belső csuvas fejlemény is. Mivel mindkettőnek azonos a jelentése, valamelyiknek másodlagosnak

kell lennie. — A szót JEGOROV (i. m. 130) összeveti a baskír *muyil*, kazak *moyil* 'čere-muha' szavakkal (l. még mongol *moyil*, *moyilsun* 'bird-cherry'), ez azonban sem hangtanilag, sem jelentéstanilag nem fogadható el.

A csuvas *măyăr*, *muyăr* eddig elszigeteltnek látszott. Van azonban egy növénynev a Volga-vidéken, amely talán egyeztethető a csuvas szóval. A középső tatár nyelvjárási csoporton belüli ún. tarhan alnyelvjárásban (Bua, Kujbisev, Kuznyecsiha körzet, a mai Tatár Köztársaság déli része, a Volga—Káma összefolyásától délre) jegyezték fel a *mayar milăše* alakot (TatDI, 600), aminek jelentése 'baybay agači'. Ez utóbbi más nyelvjárásokban 'buzina krasnaja, Sambucus racemosa' (egy bodzafajta, l. TatDI 590), tehát egy vörös bodzafajta. A *mileš* 'rjabina', vagyis 'berkenye', a *mayar milăše* tehát '„mayar” berkenye, ha tetszik, „mogyoró” vagy „csonthéjú” berkenye, azaz vörös bodza'. A tatár *mayar* szó *bayar* alakban megvan több más tatár nyelvjárásban is: *bayar agači*, *bayar kuwagi*, *bayar šelege* (šölögö) = *quzaq agači*, ami viszont a sárga akác vagy borsófa (Caragana arborescens Lam.) neve. A *quzaq* egyébként 'a mag héja, növényi hüvely (pl. borsóé), becő'. A szó nem ismeretlen a baskír nyelvjárásokban sem. BashkDII: *bayar gölö* 'komnatnaja mal'va, szobai mályva', BashkDII, III *bayar yemeše* 'bojarišnik, galagonya'. A csuvas szavak akkor függhetnek össze hagtanilag ezzel a szóval, ha a csuvas *muyăr* alak az eredeti, és az alapjelentés: 'keményhéjú'.

Aligha függ össze a csuvas szóval a következő baskír növénynev: *yomoro qamiš* 'Butomus umbellatus, susak zontičnyj (virágkaka)' (S. BARANOV — Z. ŠAKIROV, Nazvanija rastenij na latinskom, ruskom i baškirkom jazykah. Öfö, 1932. 1: 9). Ez csak akkor lenne idevonható, ha a baskír szó metatézis eredménye és egy **moyoro* alakra megy vissza. Ez az alak a csuvas *măyără* alaknak felelhetne meg, de a jelentéstani háttér nem világos. Valószínűbb, hogy a 'kerek, gömbölyű' jelentésű **yomor/yomar* tövekkel van kapcsolatban, l. Bashk. *yomarlaq* 'kruglij etc.', *yomortka* 'jajco', amely végső fokon a magyar *gyomor* szó rokona. — Nem tartozik ide a votják *bad'ar* 'klen, juharfa', *bad'* 'iva, füz', zürjén *bad'* 'iva, füz' amelyek a magyar *fagyal* rokonai < *FU *pajz (MSzFE.).

A szókezdő *m-* a csuvasban, ahogy más török nyelvben is (néhány szibériai nyelvjárás kivételével), csak akkor fordulhat elő eredeti szavakban, ha utána egy nazális állt. Ilyen esetekben az *m-* másodlagos, egy *b-* ből alakult az utána következő nazális hatására, l. csuvas *măy* 'nyak' < **boň* (OT *boyun* 'nyak'). Egy palatalizált *-ň-* ből a csuvasban szabályosan *-y-* lesz, tehát egy őstörök **buňur(u)* előbb **muňur(u)*, majd ez utóbbi a csuvasban *măyăr(ă)* lenne, egy őstörök **baňor(o)* viszont a csuvasban szabályosan **maňăr(ă)* > > *muyăr(ă)*.

Elvileg lehetséges lenne, hogy egy magyar **muňaro* ebbe a változásba kapcsolódott volna be. Ez előtt a megoldás előtt azonban kronológiai és bizonyos hangtani nehézségek tornyosulnak. Ami a régi magyar *mony* 'tojás' szót illeti, az egy uráli **muna* alakra megy vissza, és az *-n-* palatalizálódása a magyarban zajlott le, az obi-ugor nyelvekben *-n* van (UEWb. I/3: 285). *A mony és mogyoró* szavak magyar adatai is arra utalnak, hogy az *ny* > *gy* változás viszonylag kései. Nyilván korábbi az *n* > *ny* változás, de kérdés, hogy ez olyan régi-e, hogy már palatalizált *-n-* került volna át a csuvasba, ahol azután lezajlott az *ň* > *y* változás, mint a fenti *măy* 'nyak' < **boň* esetében. Mindenesetre ha a csuvas *măyăr* a magyarból került át, akkor ez csak a VI—VIII. században történhetett. Mégpedig a magyar—bulgár-török együttélésnek abban a korszakában, amely megelőzte a bulgárok felvándorlását a Volga—Káma vidékére. Gondot okoz a magyar szó vége. A szóvégi hosszú labiális régingek látszik, s ha ez nem másodlagos, akkor a csuvasban nem váránk redukált magánhangzót.

Annyit mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy a csuvas *măyăr(ă)* elvileg lehet a csuvasban magyar jövevényszó, s ha az, igen régi, a VIII—IX. századból való, s nem

okvetlenül a későbbi kárpát-medencei honfoglalóknak, hanem azoknak a volgai magyaroknak a nyelvéből, akik a bulgárokkal együtt vándoroltak fel északra, s akiket Juliánusz a mongol támadás előtt, 1235/36 telén a Volga mellett a volgai bulgár birodalomban talált. Ebben az esetben az átadó magyar alak **muňaru* volt, s az átvett alak *muňaru* > *măyără* hangváltáson ment át. A *măyără* alakok pedig másodlagosak. Ennek a megoldásnak nehézsége a magyar szó finnugor etimológiájának bizonytalansága. Elgondolkodtató továbbá, hogy a volgai bulgárok a magyar kíséronéptől ísmerték meg a mogyorót jelentő szót. Végül ez volna az egyetlen egyértelmű magyar eredetű szó a csuvasban (egy másik bizonytalan csuvas—magyar egyezés a *vejsze*, de itt a magyar szó török eredete a valószínűbb). — Ugyanakkor nem tudjuk elhárítani a fordított utat sem. Egy őscsuvas **boňor(o)* vagy **buňur(u)* szabályosan válhatott a régi csuvasban **muňor(o)*-vá, ez bekerülhetett a magyarba, majd a *muňor(o)*- a csuvasban szabályosan lett *măyăr(ă)*-vá. Kérdés, hogy más török nyelvekben kimutatható-e ez az alak.

Szavunk valószínűleg összefüg a következő oguz növénynevekkel: Tkm *boynuz* 'leptaleum nitelistyj, Leptaleum filifolium', Tt *boynuz ağaci* 'Judas tree, Cercis siliquatum; júdásfa', *boynuz otu* 'hellebore Helleborus, hunyor'. Ez a szó az oguz nyelvekben egybeesik vagy azonos a 'szarv' jelentésű szóval, ami a Tt-ben *boynuz*, a Tkm-ben *buynuz*. Ennek őstörök alakja **buŋuz*, egyes nyelvekben a szó a palatalizált *ŋ* hatására magashangú lett, a nazális hatására számos nyelvben a szókezdő *m-*. Az oguz nyelvekben a palatalizált *ŋ*-ből előbb *n*, majd *yn* lett (l. OT *koň* 'juh', Tt *koyun* 'juh', OT *boň* 'nyak', Tt *koyun*), más török nyelvekben az *ŋ* depalatalizálódott (pl. karaim *müñüz*) vagy denazalizálódott (pl. tat. *mögiz*), sőt a *-g-*ből *-y-* lett (pl. balkár *müyüz*, tuva *müyis*), más török nyelvekben a *-g-* kiesett és hosszú magánhangzót találunk (pl. altaji *mü:s*, jakut *muos*) (a legfontosabb adatokat l. E. V. SEVORTJAN, *Étimologičeskij slovar' tjurkskih jazykov*. 1978. 2: 243—5).

Számunkra különösen fontos, hogy a csuvasban a 'szarv' *măyra* (AŠMARIN i. m. 293), *măyraka*, *mıyraka*, *mıraka*, *mıryaka*. A csuvas *măyra* metatézis eredménye egy korábbi **măyar*-ból. Ez egy őscsuvas **muňar* < **buňar* alakra megy vissza. Ez pedig egy őstörök **buŋaz* rotacizmusmal keletkezett szabályos megfelelője. Az, hogy 'szarv' jelentésű szó szerepel növénynevekben, ismeretes a magyarban is; például *szarvasagancsgomba* (*Xylaria hypoylon*), *szarvasagancspáfrány*, *agancspáfrány*, *jávorszarv* (*Platyterium alcicorne*) (CSAPODY—PRISZTER i. m. 176). Az elnevezésnek alaki hasonlóság vagy álg hasonlóság lehet az alapja. A 'szarv' jelentésű török szó megvan a mongolban is (irod. *mögüresün*), jelentése 'porc'. A 'mogyoró' és a 'szarv' úgy függhet össze, hogy mindkettő „csontos”, a mogyoró a csonthéjú növény, míg a szarv a csontkinövés. A magyar *mogyoró* < *muňaró* egy török kicsinyítőképzős alakból vezethető le: *mogyoró* < *moňaró* < < *muňarau* < **muňaray* ← **muňarag* < **muňaraq* < **buňaraq* < **buŋuz* + (A)q.

A török etimológia két problémáját azonban meg kell oldani. Az egyik a 'szarv' jelentésű *măyraka*, *mıyraka*, *mıraka*, *mıryaka* -k-ja, ami mély hangrendű szavakban csak igen későn fordul elő. A csuvasban többször jelentkezik egy -k/q elem, amely a többi török nyelvben nem fordul elő, ez azonban az eredetileg mélyhangú szavakban a csuvasban -χ lett; például 'hold': török *ay*, de csuvas *uyäχ* < **äyiq*. Ebben a szóban azonban nem ez az ősi csuvas -k/q elem van, hanem egy -ka képző. Ez van meg például az *ırxankka* 'sovány' (< *ırxan* < **arqan*) szóban vagy a *măntärkka* 'kövéres' szóban, amely utóbbi cseremiszt eredetű (vö cser. *mindir*). A képzőről l. L. S. LEVITSKAJA véleményét (Istoričeskaja morfoloģija čuvašskogo jazyka. Moskva, 1976. 144), aki a képzőt melléknévképzőnek tartja. A képző kései volta mellett szól, hogy a képző nélküli forma is megvan a csuvasban *măyra* alakban. A másik probléma az, hogy noha a 'szarv' szó, mint láttuk, szerepel török növénynevekben, illetve növénynévként, 'mogyoró, csonthéjú gyümölcs' jelentésben

eddig csak a csuvasban lehetett kimutatni. Ez azonban a csuvas török nyelvek közötti helyzetét ismerve nem szokatlan.

A magyar *mogyoró* a vándorlások korában jelentett minden csonthéjú gyümölcsöt, mogyorót, és — ha találkoztak vele — diót egyaránt. Ha török eredetű, akkor a csuvasra utaló rotacizmus van benne. Ugyanakkor a 6. sz. térkép (CSAPODY—CSAPODY—ROTT i. m. 259) azt mutatja, hogy dióval a magyarság csak a Dnyesztertől nyugatra, tehát Etelközben vagy a Kárpát-medencében találkozhatott. Lehet, hogy egy ideig egymás mellett éltek nagyjából azonos jelentésben ('csonthéjú gyümölcs'), s csak később szűkülhetett le a *mogyoró* jelentése a maira és jelenhetett meg a *dió* a mai jelentésében. A *dió* hangalakja pedig egyértelműen egy csuvasos típusú török nyelvre utal, akkor is, ha a szó ma nincs meg a csuvasban.

6. térkép

A közönséges dió elterjedése (CSAPODY—CSAPODY—ROTT 1966. 259)

II. Török—alán—magyar. kapcsolatok

Nyelvi szempontból török eredetű faneveink csuvasos jelleget mutatnak. Ilyen a *kőr* (\leftarrow **kevrīš* < **kebrīč*), szemben a kipszak *küyrüč*, (>) *küyrüš* alakokkal, az azeri *k'öyrüš* *g'üyrüš* kipszak jövevény), s csuvasos török nyelvből való az oszét *kaerz/kaerze* (< **kaeris* < **kevrīš*) is; a *gyümölcsény* (\leftarrow *jemičen*, szemben a köztörök *yemišen* alakkal és megfelelőivel); a *gyertyán* (\leftarrow **jartan*, vagy ha mégis magyar a képzés, akkor a *gyertya* szó); a *gyűrű(fa)* (\leftarrow *jerig*, szemben a köztörök *yerik*, *yerek* alakokkal, még akkor is, ha a szóban nincs rotacizmus, tehát nem östörök **yezik* a kiinduló alak); *dió* (\leftarrow **jiay* < *jigağ* szemben a köztörök *yağak*, *yağak* alakokkal) és valószínűleg a *mogyoró* (\leftarrow **mońoraq* < **buń'uz*). Itt szeretném megjegyezni, hogy *som* fanevünk is csuvasos török nyelvi eredetre mutat, de tárgyalása részben a török, részben a magyar adatok szerteágazó volta miatt külön tanulmányt igényel. — *Tölgy* fanevünk nem török eredetű, hanem iráni, nagy valószínűséggel alán. Mindezek alapján valószínűsíthetjük, hogy noha semmilyen hangtani fogódzónk nincs, *bükk* szavunk is ugyanebbe a körbe tartozik. A nogajba és krími tatárba is a korábbi bulgár-török vagy kazár nyelvből ott helyben megőrződött forma került. — Mivel a *kőr*is viszont a bulgár/kazár nyelvekből kerülhetett az alánba, igen valószínű, hogy ez a hét (a *som*-mal együtt nyolc) növénynevén olyan régióból származik, ahol egy csuvas típusú nyelvet beszélők, valamint a magyar nyelvet és az alán nyelvet beszélők ősei együtt éltek. Ez pedig a Don és a Kubán közötti terület, a Fekete-tenger északkeleti partja, de nem lehet a Volga—Káma vidéke.

Paleobotanikai szempontból az átvételre elvileg négy hely jöhet számításba: 1. A Kaukázustól északra fekvő terület a Kubán kelet—nyugati folyásáig, 2. a Krím, 3. a Dnyesztertől nyugatra fekvő terület a Kárpátokig, vagyis Etelköz, illetve 4. a Kárpát-medence. A köris a Kaukázus északi lejtőin, a Fekete-tenger északi partvidékén található, természetesen a Krím-félszigeten és a Kárpát-medencében is; a gyümölcsényről, vagyis a galagonyáról nincsenek paleobotanikai adataink; a gyertyán a Volgától a Kárpát-medencéig mindenütt megvan, illetve megvolt; a gyűrűfa, vagyis az éger nemcsak a Kárpátokban és a Kaukázusban, hanem Európa északi részein is elterjedt. A mogyorót mindenütt átvehettük, a dióval a magyarság a Dnyesztertől nyugatra ismerkedhetett meg, de persze a szót ismerhette korábban is tágabb értelemben. — Bár a Krím délkeleti, ma is részben erdős részén a szóban forgó faneveink által jelölt fák nagy része a vándorlások korában kimutatható, ezt a területet mégis ki kell zárjunk azok köréből, amelyekben szavainkat átvehettük. A Krím története jól ismert, délkeleti részén a magyarok legfeljebb mint alkalmi látogatók vagy kereskedők, illetve azok kísérete jelenhettek meg.

Ezzel lényegében kétfelé oszlanak a lehetőségek. Az egyik a Don—Kubán vidéke, a másik a Dnyesztertől nyugatra fekvő terület, tehát Etelköz, illetve a Kárpát-medence. Ha a nyelvi és a paleobotanikai adatokat egymásra helyezzük, akkor a terület bizonyos szavak esetében leszűkül. A török—magyar—alán együttélés helye a vándorlások korában jól kitapintható. — Az V—IX. században az alánok elhelyezkedését eléggé pontosan ismerjük a forrásokból. Az alán kutatások az utóbbi években szerencsére felgyorsultak. A korábbi irodalmat I. HARMATTA, *Studies in the language of the Iranian tribes in South Russia* (Acta Orientalia Hung. 1. 1951: 261—314), UŐ., *Az alánok Kelet-Európában a korai középkorban* (Antik Tanulmányok 22. 1975: 163—84). Az alánokra vonatkozó írott forrásokat kitűnően összefoglalta és tette közzé nemrég A. ALEMANY (*Sources on the Alans. A Critical Compilation. Leiden—Boston—Köln, 2000.*). Az alán régészet és ehhez kapcsolódó kutatások rendszeres összefoglalását adják az Alanica kötetek (I: 1992, II: 1992 és III: 1995, Vladikavkaz), I. még FEJŐS BARBARA tanulmányát (*Az alánok és a kereszténység. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. FELFÖLDI SZ. — SINKOVICS B. Bp., 2001. 36—44.*)

Az alánok kapcsolatai a Krímmel szorosak lehetnek. Egy 193 és 208 közé datálható felirat Penticapaeumból megemlíti egy bizonyos személyt, aki az alánok fő tolmácsa volt (ALEMANY i. m. 111—3). Ugyancsak ismeretes egy bizonytalan dátumú felirat Gorgippiából (ALEMANY i. m. 112), amelyen az *Alanikos* név előfordul. Nagyobb alán jelenlétről a Krím-félszigeten azonban a negyedik század után nem tudunk. S a Krímtől nyugatra vándorolt alánok a hun birodalom felbomlása után Spanyolország felé eltűnnek. A VI. századtól az alánok tartózkodási helye jól adatolható. 531-ben a Szaszanida uralkodó Huszrav Anosirván (531—578) megalapítja Derbendet és megerősíti a Keleti- és Közép-Kaukázus védelmi rendszerét, többek között az alánok ellen (ALEMANY i. m. 440). — Eléggé pontos leírását adja az alánok elhelyezkedésének Menandrosz protektor, akinek a VI. századi munkája Bíborbanszületett Konstantin kivonataiban maradt fent. 569-ben indult a nevezetes Zemarhos-féle követség Szibulusz türki kagánhoz. Hazafelé vezető útjuk részletesen le van írva Menandrosznál. A Volgán átkelve elérkeztek az ugorokhoz (оугуры), akiknek jó kapcsolata volt Szibuluszsal. Ezek figyelmeztették a követeket, hogy a perzsák leselkednek rájuk a Kofén (κωφήν) folyó partján (ALEMANY a Kofént a Kuma folyóval azonosította, a követség valószínűleg a Kumát, majd a Kubánt követte. A Kufisról I. RÓNA-TAS, *Where was Khuvrat's Bulgaria?*: Acta Orientalia Hung. 53. 2000: 11). A követek ezután elérkeztek azon tavakhoz (τὰς λιμνας), amelyekbe, miután más folyókkal keveredett, a Kofén befolyik. Innen jutottak el az alán uralkodó udvarába, aki szívesen fogadta őket, de ragaszkodott ahhoz, hogy a velük érkezett török követek

fegyvereiket lerakják, csak úgy járulhattak elébe. Az alán uralkodó tanácsára a Dareinés hágóin átkelve hagyták maguk mögött a Kaukázust és a Rioni folyó torkolatánál, a mai Potiban szálltak hajóra Bizánc felé. — A kazár—arab háborúk leírása során az alánokat számtalanszor említik, mint akik a kazárok és a Kaukázus között laknak. Így például 725-ben az arab hadvezér, Dzsarrah a Darial szorosnál (vagyis az Alán kapunál) megtámadta az alánokat és adókat vetett ki rájuk. 737-ben Marván nagy kazárelleses hadjárata előkészítéseképpen elhitette a kazárokkal, hogy az alánok ellen vonul, ezzel elaltatta a kazárok éberségét, majd egyszerre támadt Derbenten és az Alán szoroson keresztül. Fő serege az alán területen áthaladva támadta meg a kazárokat (I. RÓNA-TAS 1996. i. m. 168). — Biborbanszületett Konstantin pontosan megadja az alánok elhelyezkedését a maga korában. A besenyőkről szóló fejezetben azt írja, hogy a besenyők négy törzse a Dnyeper tulsó, vagyis keleti oldalán helyezkedik el, s innen Uzia és Kazária öt, Alania hat napi járásra van. A 10. és 11. fejezetben az alánokról mint a kazárok szomszédairól szól a császár, s arra hívja fel a figyelmet, hogy az alánok birodalma a kazárokéval határos, mégpedig azok leggazdagabb kilenc tartományával. Mivel az Alán kapu (Dar al-Alán, Darial) a Kaukázus egyik legfontosabb átjárója volt, s egyben az alánok déli határán, megállapítható, hogy ebben a korban az alán terület az Azovi-tenger (Meotis) keleti partja, a Don és a Kaukázus északi lejtői között terült el.

A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy *tölgy* szavunkat biztosan a Don és a Kubán közötti területen, a kazár—alán—magyar együttélés idején vehettük át, s ekkor kerülhetett az alánba a törökből a *kóris* szavunk eredetije is. A *dió* szavunkat átvehettük itt is, ha a jelentésszűkülés később zajlott le, de átvehettük Etelközben, már a mai jelentésében. Egyelőre nyitva kell hagynunk azt a kérdést, hogy a Kubán vidékén, vagy Etelközben, vagy esetleg a Kárpát-medencében vettük-e át *gyertyán*, *gyümölcsény*, a *gyűrű*[fa], a *mogyoró*, (a *som*) és végül a *bükk* szavunkat. A kubáni átvételt sem hangtani, sem paleobotanikai okok nem zárják ki. Ebben az esetben feltételeznünk kell, hogy a *bükk* eredetileg nem a *fagus sylvatica*, hanem a *fagus orientalis* neve volt. Az Etelköz csak akkor jöhet számításba, ha a magyarságnak ez egyfelől hosszabb tartózkodási helye volt, másfelől e területen bulgár vagy kazár népességet talált, amelytől a faneveket megismerhette. Végül pedig a Kárpát-medence akkor elképzelhető, ha e szavakat egy csuvas típusú nyelvet beszélő nép még őrizte a Kárpát-medencében a magyarok honfoglalása idején.

Faneveink nyelvészeti, paleobotanikai és történeti vizsgálata ezeket a lehetőségeket engedi meg, másokat azonban, köztük a Volga—Káma vidékét, „Baskíriát” vagy más helyeket kizár. Ezzel lényegében új adatokkal és új érveléssel, de eljutottunk a Don—Kubáni őshaza korábban már többek (így GOMBOCZ, ZICHY, HALASI KUN) által vallott elméletéhez. Ez az elmélet eddig elsősorban Onoguria, Kuvrat bulgár-török államának lokalizációján alapult, bár nem nélkülözött életföldrajzi érveket sem (I.: GOMBOCZ, A bolgár kérdés és a magyar hun monda: MNy. 1921: 15—21; HALASI KUN T., A magyarság kaukázusi története. In: LIGETI szerk., A magyarság őstörténete. Bp., 1943. 71—99; J. NÉMETH, Zoltán Gombocz. Ein ungarischer Sprachforscher (1877—1935): ALH. 22. 1972: 1—40, különösen 15). Nemrégiben sikerült kimutatni, hogy Onoguria Kubán vidéki lokalizációja elfogadhatatlan, s Kuvrat Bulgáriáját a Dnyeper vidékére kell helyoznünk (RÓNA-TAS 2000. i. m. 1—22). Erre tehát nem lehet építeni a Kubán vidéki tartózkodás hipotézisét. Ez azonban nem jelenti azt, hogy más érveket nem kell mérlegelnünk.

III. Összefoglalás

A korai magyar—török kapcsolatok fontos tanúi török eredetű növényneveink. Jelenleg több mint negyven török eredetű növénynevet tart nyilván az etimológiai iroda-

lom. Ezek kisebb része nyelvjárási és többnyire kun eredetű. Túlnyomó többségükön csuvasos nyelvi bélyeg van. Különösen fontosak nép- és nyelvtörténeti szempontból faneveink. Hat fanevünk: a *dió*, *gyertyán*, *gyümölcsény*, *gyűrűfa*, *kőris* és *som* csuvasos típusú jövevényszó. A hetedik a *bükk*, biztosan török, nincs rajta ugyan biztos csuvas jegy, de nincs azt kizáró sem. A nyolcadik a *mogyoró*, amely lehet csuvasos török. A *tölgy* alán eredetű, és egyelőre ismeretlen az *éger*. — A *kőris* ugyanabból a török nyelvből került az alán—oszétba, mint a magyarba, és különösen fontos, hogy egy olyan török nyelvi állapotot tükröz, amelyben az ótörök *č* már szibilánssá vált. Egyébként szintén török eredetű az alán—oszétban a *gyékény* (oszét *jegen*) és a *kökény* (oszét *kakon*) megfelelője. — A *tölgy* mellett a magyarban (török közvetítéssel) alán eredetűnek tűnik a *som* és a *körte*. Valószínűleg ezek az alánban végső fokon kaukázusi nyelvekből származhattak, de további vizsgálatot igényelnek.

Ezen a ponton meg kell állnunk. Mindössze egy fontos szempontra kell még felhívni a figyelmet. Fanevek rendszerének átvételéhez több generáció ideje szükséges. Amennyiben faneveinket a Kubán környékén vettük át, s azok egy török—alán—magyar együttélésről tudósítanak, akkor a magyarságnak ott viszonylag hosszabb időn át kellett tartózkodnia, továbbá onnan nem vándorolhatott a magyarság túl lassan az Etelközbe. Ugyanis a két vidék közötti területen a fák egy része nem élt, és hosszabb közbülső tartózkodás esetén nevük kihullott volna nyelvünkéből. Ahogy kihalt nyelvünkéből a *fenyő* szó kivételével az összes többi finnugor eredetű, túlevelű fát jelölő fanevünk.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Some remarks on Hungarian names of trees

The paper discusses the etymology of the following Hungarian tree names: *bükk* 'beech', *tölgy* 'oak', *kőris* 'ash-tree', *gyümölcsény* 'hawthorn, a plant similar to whitethorn or elder', *gyertyán* 'hornbeam', *gyűrűfa* 'a kind of tree similar to maple or cornel', *éger* 'alder', *dió* 'nut', *mogyoró* 'hazel'. The author claims that *tölgy* is of Iranian, more precisely Alanian-Ossetian origin, *mogyoró* is either of Turkic origin or an internal Hungarian development from Old Hungarian *mony* 'egg', while the origin of *éger* is very uncertain. The remaining six and a seventh item, *som* 'cornel' (not dealt with in this paper), are of Turkic origin. — The first part of the paper focuses on the name *bükk* 'beech'. The author discusses its possible Indo-European origin. Further, he summarises the geobotanic background of the borrowing of tree names. He tries to reconcile the available geobotanic data with the linguistic and historical ones. — In search of the Turkic background of the tree names at hand, the author also deals with some other Hungarian, Slavic, Ossetian and Turkic tree names. — Finally, he points to the fact that the geobotanic map of these trees outlines the region where Hungarians may have borrowed the names, and thus this research opens a new type of source for the reconstruction of the early history of Hungarians in the first millennium.

ANDRÁS RÓNA-TAS

Újabb szempontok a Halotti Beszéd magyarázatához*

Ez a tanulmány hasonló című (de 1. sorszámmal jelzett) cikkemhez csatlakozik (MNY. 1997: 207—16), amely, mint alcíme (halal nec ef pucul nec feze. ef mend w neme nec) is jelezte, a HB. és egyben a magyar filológia legvitatottabb szerkezetével foglalkozott. Most a HBK. egy-két kifejezésének nyelvi, művelődéstörténeti és teológiai magyarázatához szólok hozzá, s tanulmányomat hasonló jellegénél fogva az 1997-ben publikált közlemény folytatásának tekintem. Az alábbiakban a HBK. három szerkezetét külön-külön taglalom, kettő közülük más régi szövegeinkben, sőt (ritkábban) a mai nyelvhasználatban is előfordul.

pur ef chomuv (uogmuc). A HB. elején található a magyar nyelvből, sőt a finnugor nyelvcsaládból legkorábbi adathozható szállóige: „Latiatuc feylem zumtuchel mic vogmuc. ýfa pur ef chomuv uogmuc” (vö. pl. BÉKÉS ISTVÁN, Napjaink szállóigéi². Bp., 1977. 1: 19). A Bibliában a *por* szó azokat az apró talajrészecskéket jelenti „amelyeket mindenütt megtalálhatunk, értéket nem képviselnek csak tömeget (1Móz. 13,16). Ez az az anyag, amelyből Isten az embert teremtette (1Móz. 3,19), ezért olykor egyenesen pornak is nevezik (1Móz. 3,19; Zsolt. 103,14; 1Móz. 18,27). Az ember tehát a porhoz tartozik. Ez meghatározó tényező képességeire és lehetőségeire nézve is. Ez az ember engedetlenségével és annak büntetésével függ össze, s egyben határa a verejtékes életnek”. Az Ószövetségben a *hamu* szó (is) „a mulandó és értéktelen dolgok jelképes kifejezésére” szintén szolgálhat (l. Keresztyén bibliai lexikon. Szerk. BARTHA TIBOR. Bp., 1993. 1: 566; 2: 387). A *hamu*-nak ezzel a jelentésével függ össze a hamvazás szertartása is: a nagyböjt első napján, hamvazószerdán a mise folyamán a pap hamut áld meg, amivel az eléje járuló hívőknek a homlokát (a mulandóságra emlékeztetve és bűnbánatra intve) a kereszt alakjával e szavakkal jelöli meg: „Emlékezzél ember, hogy por vagy és porrá leszel” (Ter. [= 1Móz., ill. Gen.] 3,19), vagy a Mk. 1,15-öt idézve: „Tartsatok bűnbánatot és higgyetek az evangéliumban” (l. Liturgikus lexikon. A katolikus egyház liturgiája. Szerk. VERBÉNYI ISTVÁN, ARATÓ MIKLÓS ORBÁN. Bp., 1989. 90; ÉKsz.²).

A *por és hamu vagyunk* tehát egy színónimákból álló mellérendelő szerkezetet tartalmaz. A szállóige értelmezése körül nincs vita: az ember mulandóságát, halandóságát jelenti (l. pl. HADROVICS, Fraz. 88). Érdekes azonban, hogy a HB. latin mintájában-párhuzamában ez a kifejezés így nincs meg, csak később a Sermo közepe fele egy másik változat: „Tandem misericors dominus recordatus est, quoniam *pulvis sumus*. Descendit de caelo ad terram ac per multa tempora perditum hominem quaesivit et invenit, quem et pretioso sanguine suo redemit...” („Végtére a könyörületes Úr megemlékezett arról, hogy *por vagyunk*. Leszállt a mennyből a földre és a sok időn át elveszett embert kereste és megtalálta, kit az ő drágalátos vérén meg is váltott...” (MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 106—7). Korábban nemigen mutattak rá, nemrég magam jegyeztem meg (A. MOLNÁR: Nyr. 2001: 375), hogy ez tulajdonképpen a 103. zsoltár 14. versének egy része: „Dominus ... | recordatus est quoniam *pulvis sumus*” (Vulgata, Psalmi iuxta LXX). Ugyanerre a helyre

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 40. (Készült az NKFP 5/101 és az OTKA T 029146 sz. pályázat támogatásával.) Tanulmányom részben megegyezik a 2001-es jyväs kyläi V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott, később bővítve megjelenő, „A Halotti beszéd néhány kifejezése és azok latin nyelvű háttere” c. előadással (in: Hatalom és kultúra). A két kéziratnak vannak olyan részei, amelyek azonos tárggyal foglalkoznak; ez esetben az itteni szöveg (kissé) bővebb és olykor némileg átfogalmazott. Egyes témákról pedig vagy csak az egyik, vagy csak a másik közleményben írtam.

alludál egyik istenes versének bevezetőjében Rimay János is: [III] Más: „...amely szeretetből bizván az ő [= az Isten] biztató atyai kész kegyelméhez is folyamodjunk, ki az mi vétkeink szerint nem is cselekedik velünk, megemlékezvén, hogy romlott *porból valók vagyunk*” (Rimay János írásai. Összeáll., utószó, jegyz. ÁCS PÁL. Bp., 1992. 80). Vö. ezt a zsolnárból vett bővebb idézettel: „Nem bűneink szerint cselekszik velünk, és nem fizet nekünk a mi álnokságaink szerint. (10. vers) ... A milyen könyörülő az atya a fiakhoz, olyan könyörülő az Úr az őt félők iránt. | Mert tudja a mi formáltatásunkat; megemlékezik róla, hogy *por vagyunk*” (13, 14. vers — revideált Károlyi-féle fordítás, azaz Károlyiék átültetésének 1908 utáni megjelentetése, pl. Szent Biblia... Bp., 1990.; a továbbiakban, ha külön nem jelölöm, a bibliai idézetek innen valók). Egyébként a Rimay-vers harmadik versszakának első két sora pedig a következő: „*Por hamuból* én eredtem, | sok szennyt ezekből rám vettem”. ÁCS PÁL (i. m. 296; Jegyzetek) azt írja, hogy a költemény prózai bevezetőjének idézett része a Préd. 3,20-ra megy vissza: „*porból valók vagyunk*”. E teljes bibliai vers a revideált Károlyi-féle fordítás, illetve az új katolikus fordítás (A Biblia... Bp., 1973.) szerint a következő: „Mindenik ugyanazon egy helyre megy; *mindenik a porból való, és mindenik porrá lesz*”, illetve: „...Minden ugyanarra a helyre jut. *Minden porból lett és visszatér a porba*”. Látható tehát, hogy itt más összefüggésben más, bár hasonló tartalmú kifejezésről van szó. TARNAI ANDOR egy tanulmányában (A Halotti Beszéd retorikája. In: Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Szerk. SZELESTEI N. LÁSZLÓ. Bp., 1989. 44—5) pedig az áll, hogy a HB.-nek megfelelő Pray-kódexbeli *Sermo pulvis sumus* eredete „nem lehet más, mint utalás a közismert bibliai *pulvis es, et in pulvem [pulverem] reverteris*-re (Gen. 3,18 [19])”. A teljesebb szöveg magyarul itt így hangzik: „Orczád veritékével egyed a te kenyeredet, míglen visszatérsz a földbe, mert abból vétettél: mert *por vagy te és ismét porrá leszel*”. A *Sermo pulvis sumus* szerkezete, mint TARNAI írja, „*por és hamu* alakban jelenik meg magyarul, és anyanyelvi szövegekben jóval később is általános”. Mivel pedig ennek latinját a HB. szerzőjének a *Sermo* közepéből kellett kiásnia, hogy beszédje elejére tegye, ez is arra vall, hogy a HB. a *Sermonak* nem közvetlen fordítása, s a *por és hamu* pedig a HB.-be a „népszerű egyházi tanítás” frazeológiájából és szerkezetéből kerülhetett be (i. m. 45, 49; vö. még UŐ., „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp., 1984. 289). TARNAI e megállapításaival részben egyetérthetünk, részben viszont kiigazítandók.

Kétségtelen, hogy a HB. a *Sermonak* nem közvetlen fordítása, hanem szabad viszszaadása, átdolgozása. A *Sermo* és a HB. szövegének a viszonyával behatóan foglalkozik CZEBE GYULA (EphK. 1915: 34—42) és MADAS EDIT (Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig. Debrecen, 2002. 85—102). E helyütt CZEBE eredményeire is támaszkodott HORVÁTH JÁNOS klasszikus könyve (ÍrMűvKezd. 84—5), amelyre TARNAI hivatkozik, s amelyből bővebben idézek: [a HB.-nek a] „latin forrásához való viszonya egészében véve csak reminiscenciászerű. A Beszéd magyar fogalmozója jól ismerte a szóban forgó sermo-t, talán könyv nélkül is tudta; nem tartotta maga előtt a latin szöveget, hanem emlékezetből, szabadon tolmácsolva, a szintén könyv nélkül tudott imádságrészleteket szöve hozzá, szerkesztette meg a maga Beszédét. Ma úgy mondhatnók: fejből dolgozott. Innen ép erőltetés nélküli, hangzatában is jól ható magyarsága, s innen, hogy még az a néhány mondata is, melynek eredetije szövegszerűen feltalálható a sermo-ban, az élő beszéd természetességével olvad bele a gondolatmenetébe”. Mivel ezek a latin (és magyar) szövegek változatokban éltek, variálódtak (CZEBE i. m.; MADAS i. m. 101—2), az szintén lehetséges, hogy a HB.-nek (és más korai szövegeinknek) a fennmaradtaknál volt közvetlenebb latin mintája-„eredetije” is. A HB. (vagy HBK.) Könyörgése, könyörgésre való felhívása latin alapszövegének, a *Monitionak* — amely

pedig kötöttebb, liturgiailag előírt és ezért számos külföldi helyről szintén adatható — ismerjük is (némileg) eltérő változatait. (A Pray-kódexben ugyancsak két variáns található; l. MÉSZÖLY, ÓMSZÖV. 106, 109.) S több változat például még közelebb áll a HBK. Könyörgéséhez, mint a PrayK.-ben a Sermotól külön helyre beírt, a HBK. Könyörgésével jobban egyező Monitio-variáns. S itt a szöveg liturgiailag kötöttebb jellegénél fogva a magyar sokkal szorosabban követi a latint, mint a HB. és a Sermo esetében. (l. pl. LÁSZLÓ VINCE: Irtört. 1926: 152—6). Mindenesetre a HB. szerzője a magyar nyelvű egyházi gyakorlatban általában is élő egy-két kifejezést valóban önállóan ugyancsak beledolgozhatott a szövegbe. A *por és hamu vagyunk* szintén ilyen lehetett; ez azonban nem vagy nem csak a „népszerű egyházi tanítás” része volt, hanem az egyházi irodalom legkülönbözőbb műfajaiban előfordult, s bibliai alapja ugyancsak van, az 1Móz. 18,27-re megy vissza. Ábrahám itt afelől alkudozik Istennel, hogy ne pusztítsa el Sodomát, ha néhány igazat talál benne: „És felele Ábrahám és monda: Immár merészkedtem szólni az én Uramnak, noha én *por és hamu vagyok*. | (28:) Ha az ötven igaznak talán öt híja lesz, elveszed-é az öt miatt az egész várost?”. A Vulgatából szintén idézem a megfelelő részt: „respondens Abraham ait quia semel coepi loquar ad Dominum meum cum *sim pulvis et cinis...*”. (Végül Ábrahám már tíz igazra hivatkozza, de annyi sem találtatik.) A *por és hamu* kifejezésre a Bibliából vö. még Jób 30,19 („A sárba vetett engem, hasonlóvá lettem porhoz és hamuhoz”; Vulgata: „comparatus sum luto et adsimilatus favillae et cineri”); Sirák 10,9 (Vizsolyi Biblia, azaz Károlyi Gáspárék fordítása 1590-ből [ott a 12. vers]: „Miért kevélykedik az föld és az hamu”; Káldi-ford.: „Mit kevélykedik a’ föld és a’ hamu”; új kat. ford.: „Milyen fennhéjázó a por és a hamu”; Vulgata: „quid superbit terra et cinis”); Sirák 17,32. A Préd. 12,9 és a Zsolt. 90,3 az 1Móz. 3,19-hez hasonló gondolatot fejez ki, ezt a bibliaiadásokban az utóbbi textusra való utalások mutatják is. A Zsolt. 90,3-ban a megfelelő mondatban a Károlyi-féle fordításban az 1908-as revízióig az eredeti szöveg alapján a föld, azután pedig — nyilván a fenti kifejezések hatására is — a por szó szerepel, de mindkét esetben csupán egyszer: „Ki az embert semmivé tészed, és ezt mondod: Térjetez a földbe embereknek fiai” (Szent Biblia... Bp., 1901.), illetve: „Te visszatéritez a halandót a porba, és ezt mondod: Térjetez vissza embernek fiai”. Érdekes viszont, hogy a zoltár Szenci Molnár Albert-féle parafrázisa itt az 1Móz. 3,19-nél inkább a következő mondatára alludál (Vizsolyi Biblia: „mert por vagy és porrá kell lenned”), és így a por szó is nyomatékosabban, kétszer szerepel benne: „Az embereket Te meg hagyod halni, | És ezt mondod az emberi nemzetnek: | Legyetek porrá kik porból löttetek!” (90,2; a Szenci Molnár átültette zoltárokat a következő kiadásból idézem: Szenci Molnár Albert: Psalterium Ungaricum. 1607. Szent Dávid zoltári. Gond. MOLNÁR SZABOLCS. Kriterion, h. n., 1996.). Vö. még Zsolt. 137,8: „Babilonnak leánya, te is elpusztítatol”, ugyanez a Szenci Molnár-féle fordításban-parafrázisban: „Te Babilonnak leánya meghiggyed, | Hogy még végre por-hamuvá kell lenned” (137,5).

Az emberi élet mulandóságát tehát a Biblia több olyan kifejezéssel is jelölheti, amelyek azt a porhoz vagy a földhöz, illetve nyomatékosabban, szinonim szavakból alkotott szópárral a porhoz (vagy a földhöz) és a hamuhoz hasonlítják. Ezekből az egyházi latin és a nemzeti nyelvek fráziskészletébe is bekerültek. A HB., a PrayK. Sermoja és más szövegek esetén ugyanakkor pontosan megállapítandó, hogy a vonatkozó kifejezés mely bibliai textusra vezethető vissza. A középkorban ezek a frázisok ott éltek az (egyházi) szerzők tudatában, s átdolgozás, fordítás során is szabadabban alkalmazták őket. Az, hogy a HB. szerzője netán a *pulvis sumus* kifejezés helyett egy hasonló (bibliai) frázist használt, beleillik a középkor fordítási szokásaiba. Annál is inkább, mert az az eljárás, amikor egy latin (vagy magyar) szót egy fordítás vagy egy másik szövegváltozat — kötőszó (és, vagy, avagy, azaz) közbeiktatásával vagy anélkül — egy szinonima hozzátoldá-

sával ad vissza, a középkori írásbeliségben, különösen a nemzeti nyelvekben, a magyarban is igen gyakori. Például: PéldK. 67—8: „erews embereket... *le haytok es le hullatok*” : vitales spiritus... *reflecto* (I. PAPP ZSUZSANNA, A mellérendelő szerkezetek. Sajátos magyarító szerkezetek. In: TNyt. II/2: 490); LobK. 123: „Minden iozagocnac *gokere es fundamentoma*” ~ DebrK. 252: „minden iozagocnac *fundamentuma*” ~ WeszprK. 136: „mýnden ýozagocnak, *fundamentoma*”: *Fundamentum* omnium virtutum (Bonaventura: De perfectione vitae [II/1]. TARNAI pedig a kódexekből épp a latin *pulvis*-nak is hoz olyan visszaadására példákat, amelyek azt a magyarban a *por és hamu* szavakból álló szó párral tolmácsolják: „Temesvári Pelbárt: De tempore I, 3, I: *pulueres seu partes* Érdy-k. 10/a: *porokat hamwyokat*; uo. I, 3, R: *puluerem* omnium = Teleki-k. 246: mindeneknek *porat hamuyaf*” (TARNAI, A Halotti Beszéd retorikája. In: SZELESTEI szerk. i. m. 49; Uő., „A magyar nyelvet írni kezdik” 287—8). Megemlítem még, hogy például Szalárdi János „Siralmas magyar krónikájá”-ban egyaránt előfordul a *porrá tesz/tétet* és a *porrá és hamuvá tesz/tétet* kifejezés: 1662: „Az rabló, égető török, tatár, kurtány ... Kaba városát jó reggel *porrá s hamuvá tette vala*”; „Mindezek a szegény hazának régi szabadsága ellen való és szokatlan rettenetes iga lévén ... az ország is *porrá, hamuvá tétetvén* ... akárki is megítélheti | És így ... az Tiszáig való szép darab föld ... im mostan, ó nagy Isten *porrá és hamuvá téteték*”; „Visket a jeles mezővárost, *porrá tötték vala*”; „Az egész föld pedig ezen alól a Berettyótól fogva a Körösök mellett mindenütt *porrá tétettek vala*”; stb. (I. SzT.).

HORVÁTH JÁNOS (i. m. 135) szóikerítésnek nevezte ezt a fentebb említett, főleg a kódexirodalomban jelentkező és ott szinte már modorosságnak tekinthető halmozási formát. KÁROLY SÁNDOR (Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 289—93), BENKŐ LORÁND (ÁrpSzöv. 374—5), PAPP ZSUZSANNA (TNyt. II/2: 489—92) és mások szintén írtak erről a kérdéstről, újabban pedig leginkább M. NAGY ILONA foglalja közre a témakörrel, az európai összefüggéseket is bővebben vizsgálva (I. pl. Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. 1998—99: 71—80; Sananjalka 2001: 97—109; Kiss Jenő-Eml. 49—55; MNyj. 2003: 445—51). A HB.-del, az ÓMS.-mal és a LaskS.-kal kapcsolatban magam is írtam ezekről az alakzatokról (I. MNY. 1996: 30—1, 1997: 70—1, 210—6, MSFOu. 228. [1998]: 336—40, Abaffy-Eml. 143—5, NytudÉrt. 148. sz. 56—9, Nyr. 2001: 374—7, Új Ember Magazin 2002/8—9: 16—7). Megjegyzendő, hogy az említett kifejezések bővülésére, variálódására mai adataink ugyancsak vannak. Például az „István, a király” című rockopera (zeneszerzője: Szörényi Levente) elején a szövegíró, Bródy János a Gen. 3,19-re alludál, úgy, hogy az ott lévő *föld* vagy *por* szó helyébe a Gen. 18,27 *por és hamu* kifejezését teszi: „*Porból s hamuból* vétettünk, s azzá leszünk, | Megholt hívünkért, Gézáért, könyöröggünk”.

A *por és hamu* (*vagyunk*)-ra idézek néhány példát kódexeinkből is, amelyek — mintegy visszavetítve — szintén erősítik azt a megállapítást, hogy a HB. idején már magyar nyelven is kialakult (s később majd tovább terebélyesedik) egyfajta egyházi fráziskészlet. Először a kiinduló bibliai textus lelőhelyeit sorolom föl: CornK. 65v: „Vgy olvastatik abraham patriaiarcharol. hog mykoron volna vr iftennek. vgy monda. Zolok en vramhoz. mykoron *legyek hamv es por*”: Unde Abraam dixit ad Dominum: Gen. XVIII. Loquar ad Dominum meum cum *sim cinis et pulvis*; ÉrsK. 210: „Mynemő [alazathof — a szövegben fentebb előforduló szó] wolph Abraham ky ezt mongya wala zolok En wramhoz Es En Iftenemhez Myeerth *föld Es hamw legyek.*”; 540: „es Abraham meg wgy monda zollyak en wramhoz ebben yelentetyk zerelmes aytatoffaga Iollehet, *por legyek* ebben yelenyk malaztnak keerefe es, *hamw* ebben yelenyk őnen fogyatkozafanak byzony meg esmerety”; ApMélt. 35: „Mýnt abraham ky vgh mond vala: hōgh merýek en zolnom az vr ýstennek *por hamu lewen*”. MÉSZÖLY GEDEON már korábban kitért erre a szó párra: „A 'por és hamu' két rokonjelentésűt összekapcsolva láthatjuk a XVI-ik századi TihC-

ben (359): »*porrá és hamujá* löttönk vóna«, a DebrC-ben (528 [259]) »Mit kevélködöl, *por és hamu*? Ha ma vagy, holnap nem lész!« (MÉSZÖLY, Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. Szeged, 1942. 25). S hozhatunk még további adatokat is. A DebrK. példájának a megfelelője megvan a LobK. 130-ban, illetve a WespK. 143-ban, ezekből a megelőző részeket bővebben is idézem, LobK. 129—30: „No azért gondoljad meg a’iam fya · hog honnan ivttel · es tvgiad hog az vezedelömnec sarabol · es ez *földnec porabol · es hammabol* vag terömtetven ... || Gondoljad meg tovaab hova meg mert rothatatossagra · mert *por* vag · es *porra kel lennöd* — No azer: *mit kevelködöl por es hamv* · ha ma vag honnap nem lez”, illetve WespK. 143: „Towabba gondold meg howa meegy: merth meg romlandosagra. senvedesre. *hamwa*, letelre: *merth por* vagy: *Es porra leez*: No azért myt kevelkedel feld es [*hamu* — Ez a szó tévedésből kimaradt a kódexből, az zavarhatta meg a másolót, hogy ugyanúgy kezdődik, mint a következő *ha* szó]: ha ma vagy netalantam honnap nem lez”. Az egymásnak megfelelő magyar szövegek Bonaventura „De perfectione vitae, ad sorores” című munkájának II. fejezetéből (De humilitate) valók (l. pl. Lobkowicz-kódex 1514. Közzéteszi, bev., jegyz. REMÉNYI ANDREA. Bp., 1999. 32), s látható, hogy egyes mondataik pedig végső soron az 1Móz.(Gen.) 3,19-re, illetve a Sirák 10,9 mennek vissza. Ez utóbbi helyre hivatkozik még Temesvári Pelbárt is (Pomerium XIV.) Szent László királyról szóló első beszédében: „Másodszor nem egyenes életűek a gőgösök és felfuvalkodottak, hanem görbék, mint a dombos vagy hegyes talaj. *Mit kevélykedsz por és hamu?* (Sir 10, 9) — Harmadszor azok, akik finomkodó és gyönyörteljes életet élnek ... Ezeknek a lelke görbült le a testies bűnök szemetének ölelésére. Bernát elmékedéseiben róluk mondja a következőket: Figyelj föl arra, mi voltál keletkezésed előtt, mi vagy keletkezésedtől elnyugvásodig, és mi leszel elnyugvásod után... *Mit fennhéjázol tehát te, por és hamu*, akinek a foganása bűn, a születése nyomorúság, az élete bűnhődés, a halála szorongás... Világos, hogy Szent László király mindezt jól megfontolta...” (ford. VIDA TIVADAR. In: László király emlékezete. Szerk. KATONA TAMÁS. Bp., 1977. 75). Az 1Móz. 3,19-et idézi a DebrK. 365—6 is, s egy fél évezreddel ezelőtt ugyanazt a bővítést avagy „hibát” követi el, mint Bródy János, a *por* szó mellé a *hamu*-t is beteszi, sőt a vonatkozó bibliai hely bevezető mondata tulajdonképpen a DebrK.-ben másutt (258; s vö. még LobK. 130; WespK. 143, l. fentebb) név szerint is idézett Bonaventura „De perfectione vitae ad sorores” c. művének II. részéből (De humilitate) való: „Mert ugmond moyses elö kőnuenek Harmad rezeben : Emlekozýzel : meg embor : mert *por* uag és *hamu* uag”. Egyéb, kódexekbeli adatok még: CzechK. 85: „ees lassad az o alnoksagokath. Ees az en gyarlosagomath. Mert *por es hamw* vagyok”; VirgK. 25: „Ez zent atya kedig meg vtualan mikepen *hamut es port*. [a pénzt] vete be wtet egi vak ablakba”; ÉrsK. 174—5: „Emlekezyeel megh Merth feld wagyok Emlekezyel megh Merth *Hamw Es por wagyok* agy wrwoffagoth kywel gyogywlylak megh ... || föld leegyen thynekthek hayloktok föld leegyen thynekthek agyathok *por wagy Es porba Ily hamw wagy Es hamwhban eely*”.

A *por és hamu* (vagyunk) bibliai szállóige más nyelvekben is megvan (pl. latin *pulvis et cinis*, angol *dust and ashes*; észt *põrm ja tuhk*; finn *tomu ja tuhka*), s az egyházi szövegek mellett világiakba szintén bekerült. Robert Browning (1812—99) angol költő „A Toccata of Galuppi” (Egy Galuppi-toccata) című verséből idézek: „»*Dust and ashes!*« So you creak it, and I want the heart to scold. | Dear dead women, with such hair, too — what’s become of all the gold” (Vas István fordításában: „»*Por és hamu!*« — ciritpeled. Én szivemmel pörölkök. | És ti drága, halott hölgyek, hová lett a fürtötök?»; l. pl. Száz vers. Összeáll. SZERB ANTAL. Bp., 1957. 182—3). FORGÁCS TAMÁS „Magyar szólások és közmondások” című munkája (Bp., 2003.), amely több adatbázist dolgozott föl, a Magyar Hírlapból hoz egy-egy példát a *por és hamu* (vki/vmi)-ra és a *Porból valók va-*

gyunk/lettünk és porrá leszünk-re; az előbbi idézem: „Hej, de csapkod körülöttünk a tüzes istennyila. Mennyi jeles férfiú, egykor reménysége a honnak, dísze az emberi nemnek, s most íme mind *por és hamu* (1995. aug. 28. 7). Bodor Béla (1954—) „Zsoltár énekhangra és üzenődobokra” című verse az emberi lét értelmének kérdéseit feszegeti, s közben három híres régi magyar nyelvemlék (ÓMS., HB., TA.) sorai intertextuálisan, mintegy összefonódva merülnek fel, köztük a HB.-ből vett szállóigénk: „S kit kinzat keservvel | *Pur és Chomu* Velág? | Kire tiprat reá | Feherwaru mene | Hodu utu reá?” (in: Magyar zsoltár. Vál., szerk. ALEXA KÁROLY. Bp., 1995. 755). Márai Sándor híres verse, A „Halotti beszéd”, illetve Zilahy Lajos „Magyar írógép” című költeménye a magyar emigráció nyelvvesztését, fogyását-pusztulását éppen ennek a szállóigének a HB.-ből idézett formájával is asszociálja. Márainál: „Látjátok feleim szem'tekkel, mik vagyunk. | *Por és hamu* vagyunk. | Emlékeink szétesnek, mint a régi szövetek. | ... | Nyelvünk is foszlik, szakadoz és a drága szavak | Elporladnak, elszáradnak a szájpadat alatt | ... | A gyerekek *Toldi*-t olvasod és azt feleli: *oké*. | A pap már spanyolul morogja koporsónk felett: | »A halál gyötrelmei körülvettek engemet!...« | ... | És elszáradnak idegeink, elapad vérünk, agyunk, | Látjátok feleim szem'tekkel, mik vagyunk? | Íme, *por és hamu* vagyunk.” A Zilahy-versből idézve pedig: „»Az ám | Hazám!« | *Isa pur es chomu* | *vogmuc*” (in: Nyelvvédeanyánk. Vál., szerk. HERNÁDI SÁNDOR — GRÉTSY LÁSZLÓ. Bp., 1980. 130). (Zárójelben megemlítem, hogy hasonló indíttatásból a Halotti Beszéd egy, a szomszédos országokban élő szórványmagyarok problémáit tárgyaló könyv [VETÉSI LÁSZLÓ, Juhaimnak maradéka. Kolozsvár, 2001.] címlapjára is rákerült: „Mi életedben és haláloedban egyetlen vigasztalásod? — hangzik a Heidelbergi Káté első kérdése. És a választ egy édesanya [konfirmáló] gyermekének így írta át mezősegi magyar nyelvre: Oz hoghi mintestestel mindlelchestel ocarelec ocarholoc nem enmagome honem ozen huseges Uromnaca Iesus Christusnoc tuloidono voghioc. — Erdélyi szórványmagyar nyelvemlék, Halotti Beszéd a 20. század végétől”.)

A *por* és a *hamu* szavakról még megjegyezem, hogy ezek a gyással és a bűnbánattal kapcsolatos szövegekben szintén szerepelhetnek. A bűnbánó, a gyászoló port vagy hamut szór a fejére, abban ül, fetreng (KerBiblLex. 1: 566; 2: 387, a vonatkozó bibliai helyek megjelölésével; és vö. a korábban a hamvazkodásról írtakat is). A *porban és hamuban* szópár szintén bűnbánatot fejez ki a Jób 42,6-ban. Jób mondja az Úristennek: „Annac okaért azokat vtáltam az mit mondtottam, és bánom *az porban és hamuban*” (Vizsolyi Biblia); „Az-okáért én magam feddem magamat, *és porban és hamuban* tartok penitentiát” (Káldi-ford.): idcirco ipse me reprehendo et ago paenitentiam in favilla et cinere (Vulgata); „Ezért visszavonok mindent és megbánok *porban és hamuban*” (új katolikus ford.); „Ezért visszavonok mindent, | bűnbánatot tartok | *porban és hamuban*” (új protestáns ford.: Szent Biblia... Bp., 1975). Érdekes, hogy ez a bibliai locus, Jób bűnvalása a TihK. egy prédikációjába úgy épül be, hogy *a por és hamu* szópárból az egyik szó elmarad, 235—6: „iob ... Monda nag || alazatoffaga! ... tudom uriften hog te mindonóket teheç es femi titok tetued el nem eneztethetik. ezert ellenzóm magamat es *hamuba* tartok penitenciat”. Nemcsak az volt tehát lehetséges, hogy egy szó szinonimákat vegyen maga mellé, hanem olykor az is megtörtént, hogy egy szinonimákból álló szópárból elmaradt az egyik tag.

Azért is, mivel a *por és hamu* vagy a *föld és hamu* szerkezetben a *hamu* a *por*, valamint a *föld* szinonimája, előfordulhat, hogy ritkán a *hamu* magában ugyancsak fölveszi a 'por', illetve a 'föld' jelentést. (Ehhez, átvitt értelemben, vö. az ÉrsK. 175-ről való fentebbi példát is.) Így szerintem a *hamu* 'föld' vagy 'por' jelentésben szerepel Zrinyinél a Szigeti veszedelemhez írt Perorationak a negyedik, utolsó versszakában: „De hiremet nemcsak keresem pennámmal, | Hanem rettenetes bajvivó szablyámmal: | Míg élek har-

colok az ottomán hóddal, | Vigan burittatom hazám *hamujával*”. Nem tartom szerencsésnek azt a magyarázatot, megfogalmazást, amely itt a ’haza hamvai’ értelemmel számol (vö. Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem. Szerk., sajtó alá rend., jegyz. KIRÁLY ERZSÉBET. Bp., 1993. 248).

halalnec halalaal holz. Ez a három tagú figura etymologica a HB. következő részében fordul elő: „Heon tilutoa wt ig fa gimilcvtl. Ge mundoa neki meret nū eneyc. ýfa kí nopun emdul oz gimilftwl. *halalnec halaláál holz*”. Már BOTTYÁN JÁNOS (A magyar Biblia évszázadai. Bp., 1982. 12) és TARNAI ANDOR (A Halotti Beszéd retorikája. In: SZELESTEI szerk. i. m. 45) szintén említette, hogy az idézett mondat, mint látható is, bibliai eredetű, vö.: 1Móz. 2,17: „De a jónak és gonosznak tudásának fájának gyümölcsében ne egyél, *tudniillik*, ím e fának gyümölcsében: mert valamely napon abban ejéndesz, *halálnak halálával halsz meg*” (Szent Biblia... Bp., 1901.) A Vizsolyi Bibliában gyakorlatilag ugyanez a szöveg: „... Mert valamely napon abban éiendél, *halálnac halaláual halfz*”. A megfelelő figura etymologica a héberben és a latinban csak kéttagú (vö. pl. lat. *morte morieris*; Káldi így is fordítja: *halállal halfz-meg*), úgyhogy a HB.-ben egy sajátos, részben önálló magyar alakulattal van dolgunk.

A figura etymologicának, igaz, többfajta meghatározása és csoportosítása lehetséges (l. pl. FOKOS: Nyr. 1931: 3—10, 45—53, 103—7, 130—4; 1932: 5—12; VillrLex.; D. MÁTAI: Nyr. 1995: 52—61, MNy. 1995: 411—20), a szakirodalom azonban általában külön is számon tartja a birtokos jelzős szerkezettel, illetve a határozós, köztük a *-val/-vel* ragos módhatározós, fokhatározós szerkezettel kifejezett nyomatékos töszóismétlést. A birtokos jelzős szerkezetben a birtokos általában többes számban áll: *csodák csodája*, *egeknek egei*, *énekek éneke* (vö. pl. lat. *canticum canticorum*), *királyok királya*, *isteneknek Istene és uraknak Ura* (vö. pl. 5Móz. 10,17, 1Tim. 6,15, Jel. 19,16: „Deus deorum et Dominus dominantium”), *Titkok titka* (Geleji Katona István egy könyvének címe) stb. Ritkábban előfordul azonban egyes számú birtokos is, például HB.: *halalnec halaláál (holz)*; ÓMS.: *Vylag uilaga | viragnak uiraga* (vö. lat. *flos florum*); ÉrdyK. 253: *chodanak chodaya; éjnek éjszakáján, erőnek erejével* stb. Vö. pl. „ang. the life of life” (Young, a. m. a legboldogabb élet); my soul’s soul lelke (Bulwer); the heart’s heart (a szívnek legmélye, Shelley)” (SIMONYI, Jelz. 147—8; l. még NySz. passim; FOKOS: Nyr. 1932: 5—6; A. MOLNÁR: Abaffy-Eml. 144—5). A *-val/-vel* ragos határozós szerkezetek között vannak eszközhatározósak, de a nyomatékosítást (mondhatnánk: a fokhatározói jelleget) talán még jobban kifejezik a módhatározósak. Példák: MargL. 35: „Akara es kere... hog a zent *velommal meg velomoztatneek meg feketeeztetneek*”: voluit et petiit, ut sacro velamine... velaretur (M. NAGY: Kiss Jenő-Eml. 52); „Szörnyű *halállal halának*. ÉrdyC. 508. Isteni *imádással imádni*. 588b. *Meg mevetének engemet mevetéssel* : subsannaverunt me subsannatione. Kesztc. 82. *Gyülöléssel gyülölém* vala őket: odio oderam illos. 384. ...” (SIMONYI, Hat. 1: 381; l. még FOKOS: Nyr. 1931: 8); NagyszK. 46: „zamtalan *kenockal kenzatam*”; SzékK. 28: *vezedelemvel vééz*; Zsolt. 139,22: „*Gyülölettel gyülölöm* őket” (vö. KeszthK. 82, l. fentebb); stb. Mint SIMONYI is mondja, az ilyen figura etymologicás szerkezetek részben a Bibliából, részint más idegen kifejezések utánzásából kerültek nyelvünkbe. Ezt FOKOS DÁVID szintén elismeri, de bő példagyűjtés alapján azt a tanulságot vonja le, hogy „a szótóismétlés általános nyelvi jelenség, amely azonban a finnugor nyelvekben különösen kedvelt nyomatékosító és a stílust elevevényebbé tevő szóalakzat. Ha egyik-másik esetben idegen hatás nyomaira bukkanunk is — idegen minták utánzása indogermán nyelvek szótóismétléseinél sem ritka jelenség ... —, a finnugor figura etymologica mégis ősi, eredeti, többnyire az uraltaji nyelvekben is kimutatható szerkezetnek bizonyul; sőt vannak egyes különösen jellemző

fajai, melyek indogermán nyelvekben alig fordulnak elő vagy ott legalábbis kevésbé használatosak” (Nyr. 1932: 11—2).

Ha más nyelveket is olyan alaposan megvizsgálánk, ahogy FOKOS tette a finnugor és az úgynevezett altaji nyelvekkel, bizonyosan árnyaltabb képet formálhatnánk. Magam úgy gondolom — régi szövegeink szintén ezt mutatják (igaz, ezek főleg egyházi jellegűek) —, hogy a figura etymologica a régi magyar (egyházi) nyelvben és a mai használatban is nagyjából a középkori latin egyházi nyelv hatása. Ez pedig, közvetve is, magában hordozza például a héber és a görög befolyását. Ugyanakkor belső magyar örökséggel és fejlődéssel — netán a (finn)ugor korig visszavezethető szálakkal — szintén számolhatunk.

Szerintem a HB.-ben szereplő említett figura etymologica annak a két típusnak a kombinálódásából jött létre, amelyet ez alakzat fajtái közül bemutattam, tehát az egyes számú birtokost tartalmazó birtokos jelzős és a -*val/-vel* ragos mód- és fokhatározós szintagma összerakásával: *halálnak halála x halállal halsz* → *halálnak halálával halsz*. Ezt az alakulást még az is támogathatta, hogy a *hal* igénknek volt, van -*val/-vel* ragos vonzata: ÉrdyK. 534b: „Meg yelentwen, mynemew *halallal volna meghalando*”; VirgK. 103: *Meg halnak hidegel*; Megy 6Jaj. II. 381: „Im *éhel halok meg*”; Káldi: Préd. I. 428: „Némelyek *szomjával meg is halának*”; Helt: Bibl. I. B.: „Semmiképpen *halállal nem haltoc*”; neqamqam morte moriemini” (NySz. [meg]hal a.); DebrK. 400: „zörű *halallal halz*”; ÉrdyK. 225: „zernyw *halallal halanak*”; HorvK. 33: „de te vr isten azt mondad embernek valamely horaban eyendetek ez fanak dymevlchebevl · *halallal haltoc*”; Vizsolyi Biblia : 1Móz. 3,4: „Ackor monda az kígyó az a^zzonyi állatnac: Nem *haltoc meg halálnac halálával*”. A HB.-ben lévőhöz hasonló három tagú kombinált szerkezetre I. DomK. 11: *veragoknak veragawal veragozeek* (vö. IMRE SÁNDOR, A magyar nyelv és nyelvtudomány rövid története. Bp., 1891. 290; NySz.).

Az eddigi szakirodalom is utalt már rá (pl. IMRE i. m. 175; NySz.; FOKOS 1932. i. m. 6), hogy a *halálnak halálával halsz* előfordul több bibliafordításunkban, bibliafordítás-részletünkben, régi szövegünkben. Így az 1Móz. 3,17-ben a JordK.-ben és a Vizsolyi Bibliában, a Máté 15,4 alatt a JordK.-ben és az evangéliumok Pesti Gábor készítette fordításában; s megvan az ÉrdyK.-ben is. Például: ÉrdyK. 136—7: „es ne eenneenek az meg tyllot faanak || Gymelczeeben, merth vala meel’ napon eenneenek ottan *halálnak halalaawal halanak megh*”; 365: „ha ky nem enghedend az fedyelemnek *halálnak halalaawal hallyon*”; PestiNTest. 31b: „walaký attyanak awagy annyának gonozt mond, *halálnak halalawal hallyon meg*”. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a JordK.-ben és Heltai Gáspárék bibliafordításában a 2Móz. 21-ben, illetve a 3Móz. 20-ban is vagy egy tucatszor szerepel ez a kifejezés. Ezenkívül olvasható a JordK.-ben a Birák 9(13),23-ban, Heltai szövegét átvéve Bornemisza Péter Ötkötetes prédikációs könyvében (CCLXXVII), s mint még alább is látjuk, az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” egy köznyelvi adatában, népmesei szövegben és az 1908-ban revideált, ma ugyancsak használt Károlyi-féle bibliafordításban (Ezékiel 3,18) stb. Ez utóbbi eset azért is figyelemre méltó (a kifejezés egyfajta presztízst mutatja), mert 1908-ig a *halálnak halálával halsz* itt nem volt benne a szövegben, a korábban idézett helyet, az 1Móz. 2,17-et pedig a revízió átalakította: „De a jó és gonosz tudásnak fájáról, arról ne egyél; mert amely napon ejéndel arról, *bizony meghalsz*”. (Az új protestáns fordításban itt ez áll: „... de a jó és gonosz tudásnak fájáról nem ehetsz, mert ha eszel róla *meg kell halnod*”. Az új katolikus átültetésben pedig a következő a szöveg: „De a jó és gonosz tudásnak fájáról ne egyél, mert amely napon eszel róla, *meghalsz*”.) A fentebb jelzett helyekről néhány példát mutatok be: JordK. 56 (2Móz. 21,16): „Vala ky embert wrzand, es el adangya *halálnak halalawal hallyon*”; 106 (3Móz. 15[3: 20],2): „Vala meely ember ... aldozandyk az molok Balwannak *halálnak halalawal hallyon*”; HeltaiBiblia A4: „De a Ionac es Gonofznac tudafjanac fayarol jem-

miképpen ne egyel: Mert valamel nap arról ejszel *Halálnac halalával half*”; HHh3a (3Móz. 20,9): „Valaki az ő atyanac, a vagy anyyanac gonofjt mōdand *halálnac halalával halyon*”; 1592: „mely dologh ha bizonyos lett volna *halálnac halalával* kellett volna *megh halno(m)*” (SZT.); Ez. 3,18: „Ha ezt mondom a hitetlennek: *Halálnac halalával halsz meg...*”. Variánsként folklórszövegben is előfordul ez a kifejezés: „Jó estét, ides szülém. — Aggyon Isten neked is kedves fiam. Szerencséd, hogy így szólítottál, mer különben *halálok halálávó hász meg*” (MagyNéprLex., *halálnac halalával halsz* a.). A népmesei előfordulás bizonyára nem eredeti, a népnyelvből az egyházi frazeológiából szállhatott alá.

A *halálnac halalával hal* kifejezésről summázva annyit állapítanék meg, hogy ez a magyar nyelv belső sajátosságaihoz is kötődve, mint említettem, valószínűleg két, a latinban (is) meglévő figura etymologica-típus kombinációjával keletkezett, már a HB. korban ismert lehetett, és különösen a régi magyarban formulának tekinthető.

mend w ſzentii ef unuttei cuzicun. A HBK.-ban ez a szerkezet a Könyörgésben, a következő mondatban fordul elő: „Scerelmeſ bratým uimagguc (javítás fölötté: omuc) ez ſzegin ember lilki ert ... hug ur uvt kegilmehel abraam. ýaac. iacob kebeleben helhezje. hug birfagnop ivtua *mend w ſzentii ef unuttei cuzicun* iov felevl iochtotnia ilezie wt”. A pap a Könyörgésben (is) arra hívja föl a gyászolókat, imádkozzanak azért, hogy a temetendő halott (lelke) a mennybe kerüljön, s az utolsó ítéletkor pedig ő és a jelenlévők Krisztus jobb keze felől állva az üdvözülendők, Isten szentjei és „ünüttei” között támadjanak fel. Amint alapvető kézikönyvében, az ÁrpSzöv.-ben (312—3) BENKŐ az *unuttei* szó problematikáját összefoglalva és mérlegelve megírja, ez a szó régóta vitatott: leginkább egy föltehető *önik* ’felnövekszik’ vagy ’felemelkedik’ ige származékának gondolták (RÉVAI MIKLÓS, LEHR ALBERT, PAIS DEZSŐ), vagy az *ő* névmás *-n* és *-tt* locativusragos kikövetkeztetett alakjával próbálták összekapcsolni, az *ünütté*-t a *bennetté*-vel állítva párhuzamba, és az *unuttei*-nek ’övéi’ jelentést tulajdonítva (MÉSZÖLY). Egyébként PAPP ISTVÁN szerint MÉSZÖLY véleménye a legvalószínűbb (Unkarin kielen historia. Helsinki, 1968. 31). A szakirodalom nagyobb része (l. pl. TESZ. *önik* a.; EWÜng. *önött* a.) és BENKŐ is mindkét elgondolást bizonytalannak tartja. Egy *önik* ’felnövekszik’ vagy ’felemelkedik’ igére például nincs adatunk, MÉSZÖLY elgondolása pedig alaktanilag problematikus. A Könyörgés egy liturgiailag kötöttebb szövegnek: a Pray-kódexbe a Sermoval nem is egy helyre beírt Monitionnak, illetve annak egy változatának a fordítása, amelynek a latinját, mint a szakirodalom alapján magam már fentebb szintén említettem, a magyar átültetés igyekszik pontosan visszaadni — nem úgy, mint a Sermo szövegét igen szabadon követő-kezelő Beszéd. Így tehát az *ünüttei* szó magyarázatokor főleg a (*mend*) *w ſzentii ef unuttei cuzicun*-nek megfelelő *inter sanctos & electos suos* szerkezetre támaszkodhatunk, amely az Európa-szerte elterjedt latin szövegben általában (a Pray-kódexben is) megtalálható (l. pl. LOVAS i. m.; MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 106, 109). Ezért s az *unuttei* és a *ſzentii* szavak párhuzamára tekintve BENKŐ azt mondja, „bármi is legyen a magyar igei alapszó etimonja”, az *ünüttei* az *electos suos* „szolgai” átvétele. E felfogását saját HBK.-értelmezésében is tükrözteti: „...hogy amikor az ítéletnap számára [a halottnak] elérkezik, valamennyi *szentje és kiválasztottja* (változat: üdvözültje) között jobb felől való odaállítás végett keltse életre őt!” (i. m. 57; l. még uo. 313).

Az *ünüttei* szó magyarázatakor szerintem (is) abból indulhatunk ki, hogy az *w ſzentii ef unuttei cuzicun* a latin *inter sanctos et electos suos*-nak megfelelő, mégpedig formulaszerű kifejezés: két szinonimából álló szópár, ugyanolyan típusú, mint a *por és hamu*, a *föld és hamu* vagy a HB.-ben is előforduló *halalnec ef puculnec* (a *pokol* itt ’holtak házája, alvilág’ értelmű, s tulajdonképpen az előtte álló *halál* szó jelentését erősíti; erre l. A. MOLNÁR: MNy. 1997: 210—6, MSFOu. 228. 1998: 337—8, Abaffy-Eml. 143—4).

Hasonlóak a KT.-ben lévő *Tudýuc, latiuc; fursíte, mufia; etety, ýmleti*, valamint az ÓMS.-beli *Syrolmom, fuhatatum* is. E helyütt tehát a korabeli egyházi nyelv, a pap egy akkoriban különösen elterjedt stílusesszközt használt szinte szokásszerűen, illetve a mondanóját nyomatékosítandó. A *szentii (szentjei) és ünüttei* interpretálásakor arra szintén külön figyelni kell, hogy a *szent* szónak itt 'elhívott, kiválasztott, hívó' az értelme, ami a mai egyházi nyelvben is megvan és igen elterjedt, noha szótáraink erről nem nagyon vettek és vesznek tudomást. Így használjuk e szót a Credoban is: „hiszem a *szentek* egyes-ségét” (= közösségét). A KerBibLex. a *szent* szócikkében (2: 257; szerzője V[LADÁR] G[ÁBOR]) például többek között ezt írja: „6. Az ÚSZ [= Új szövetség]-ben *szentek* azok, akik Uruk-nak vallják Jézust. A szentség itt elsősorban nem etikai fogalom, hanem az »elhívott« (Róm 1,7; 1Kor 1,2; 2Kor 1,1), a »kiválasztott« (Róm 8,33; Kol 3, 12) és a »hívó« (Kol 1,2) szinonimája”. A Bibliikus teológiai szótárban (Szerk. JEAN DUPLACY. Bp., 1986.) pedig ilyen megállapításokat olvashatunk: „A kiválasztás *célja* az, hogy *szent, Jahvé-nak odaszentelt népet hozzon létre... (MTörv 26,19) ... Természetesen az, hogy a keresztények, tudatában lévén annak, hogy a »sötétségből meghívottak« »egy választott faj ... szent nép« létrehozására (1Pét 2,9), egyszerűen »választottaknak« nevezik magukat (Róm 16,13; 2Tim 2,10; 1Pét 1,1) ... A sémi *qôdêš* szó, szent dolog, szentség, amely kétségkívül a nagyon is sokat mondó »elvágni, elkülöníteni« igék tövéből származik ... Kiválasztva és elkülönítve a többi *nemzettől, Izrael Isten különleges birtokává, *papok népévé, »szent néppé« válik... (Kiv 33,12—17) ... Az ÚSZ-ben a »szent« a keresztényeket jelöli” (l. a *kiválasztás* és a *szent* címszavakat). Végül a HERBERT HAAG-féle Bibliai lexikonból (Bp., 1989.), annak a *kiválasztás*, a *meghívás* és a *szent* címszavaiból idézek: „Izr. kiválasztása szorosan összefügg a → *szövetség* gondolatával, amely épp azt tanúsítja, hogy Isten Izr.-t szabad elhatározásából *tulajdon* népéül kiválasztotta (MTörv 14,2) ... Az Egyh. jelenti *Izr.* → *maradékát*. ... a keresztények közössége azért »választott nemzetség, királyi papság, szt. nemzet, Isten tulajdonul kiválasztott népe« (1Pét 2,9; vö. 1,1; 1Kor 1,1; 2Tim 2,10; Tü 1,1; 2Pét 1,10) ... Isten a nevét adva magáénak mond valakit, azaz meghívja, hogy az övé [!] legyen ... A keresztények egész egyszerűen *meghívottak* (1Kor 1, 24; Zsid 9,15), Jézus Krisztus meghívottai ([Róm] 1, 6); meghívásuk a szentségre szól (1,7) ... Mint az ÓSZ-ben, az ÚSZ-ben is szerepel egy nép, amelyet mint egészet kötelez a szentség (1Pét 2, 9. vö. Kiv 19,6); itt azonban már nincsenek nemzeti korlátok, és a szentségnek sem a régi szövetség az alapja, hanem a Krisztussal való kapcsolat (Róm 15, 12 kk.), így válik Isten népe »a Szentlélektől megszentelt«-té ([Róm]15,16; 1Kor 1,2). Ez az új közösség, amely zsidókat is, pogányokat is magában foglal, annyira köteles a szentségre, azaz a szentül élésre, hogy tagjai egyszerűen szenteknek nevezhetők (Róm 1,7; 15,25; 1Kor 1,2; 16,1 stb.) ... úgyhogy a *szentek* (= a keresztények), arra kapnak meghívást, hogy részesei legyenek a szentek (= az üdvözültek) örökségének (Ef 1, 18; Kol 1,12; 2Tesz 2,14; 1Pét1,15)”.

Látható tehát, hogy a *szent*, a *kiválasztott*, a *meghívott* vagy *elhívott* (és még egy-két szó) sokszor a mai egyházi nyelvhasználatban is rokon értelmű szavak és fogalmak, s nyilván azok a hivatkozott bibliai textusokban, szentleckékben is. Például: 3Móz. 20,26: „És legyetek *nékem szentek*, mert én az Úr, szent vagyok, a *ki kiválasztottalak* titeket a népek közül, hogy *enyém* legyetek”; 5Móz. 7,6: Mert az Úrnak a *te Istenednek szent népe* vagy te; téged *választott az Úr*, a *te Istened*, hogy *saját népe* légy néki, minden nép közül e föld színén”; 14,2: „Mert *szent népe* vagy te az Úrnak, a *te Istenednek*, és az Úr *választott* téged, hogy légy *néki tulajdon népe* minden nép közül”; új prot. ford. Róm. 1,7: „Mindazoknak Rómában, akik *az Isten szerettei*, akiket *ő elhívott* és *megszentelt*: Kegyelem néktek és békesség Istentől, a mi Atyántól, és az Úr Jézus Krisztustól”; 1Kor. 1,2: „*az Isten gyülekezetének*, amely Korinthusban van, a *Krisztus Jézusban meg-*

szentelteknek, azoknak, akiket ő elhívott és saját népévé tett” [RevKárolyiford.: *elhívott szenteknek*]; Kol. 3,12: „Öltetek tehát magatokra — mint Isten választottai, szentek és szeretettek — könyörületes szívvel, jóságot, alázatot, szelídséget, türelmet”; 1Pét. 2,9: „Ti azonban választott nemzetiség, királyi papság, szent nemzet vagytok, Isten tulajdonba vett népe, hogy hirdessétek nagy tetteit annak, aki a sötétségből az ő csodálatos világosságára hívott el titeket, akik egykor nem az ő népe voltatok, most pedig Isten népe vagytok”. A mai katolikus miseliturgiában szintén megtalálható ez a tanítás és a hozzá kapcsolódó szóhasználat: „Ő [Krisztus] tegyen minket neked szentelt örök áldozattá, hogy elnyerhesük az örökséget választottaiddal: elsősorban Isten Anyjával, a Boldogságos Szűz Máriával, szent apostolaiddal, a dicsőséges vértanúkkal, (Szent N.-nel: napi vagy védőszent [itt kurziválás az eredeti szövegben]) és minden szenttel együtt” (A mise 8 nyelven. Bp., 1991. 36). Egyházi énekekben ugyancsak van hasonló szóhasználat. Szenci Molnár Albert zoltárainak említett, MOLNÁR SZABOLCS által gondozott kiadásából, illetve a mai, ilyen összeállításban először 1948-ban kiadott, de korábbi énekeket is tartalmazó magyarországi református énekeskönyvből (Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Bp., 1995.) idézek. Szenci Molnár zoltárszövegei mellett zárójelben többször közlöm a megfelelő bibliai szöveget is (itt a revideált Károlyi-féle fordítást), a Vizsolyi Bibliára ő általában szintén tekintettel volt. Példák: „Istenes hívek és szentek, | Az Úrnak énekeljete” (30. zoltár [ének], 3. vers; RevKárolyiford. 30/5: „Zengedeztetek az Úrnak, ti hívek”); „Nosza, istenfelő szent hívek, | Örvendeztetek az Úrnak” (33/1); „Féljétek az Urat | Mindnyájan, hívek és szentek” (34/5; RevKárolyiford. 34/10: „Féljétek az Urat, ti szentje”); „Mert ezt a szent hegyet [a Bását] az Isten | Elvásztá jókedvében | Önön lakóhelyének” (68/8; 68/17: „Ezt a hegyet választotta Isten lakóhelyéül”); „Én meghallgatom, mit szól Isten | Az ő népének és szentinek”; (85/3); „Uram rólam emlékezzél meg | Népedhez való kedvedért ... Hogy jovaival élhessek | Te választott híveidnek” (106/2—3; 106/4—5: „Emlékezzél reám, Uram, népedhez való jószágodért; jöjj el hozzám szabadításoddal, | Hogy láthassam választottaidhoz való jóvoldodat, és örvendezhesek néped örömeben”); „Valakik az Úrnak választott szenti vagytok” (216. dicséret [ének], 6. vers — Szilvasújfalvi Anderkó Imre, †1615 u.); „Még rólad mit sem tudtam én: tulajdonodda tettél; Még meg sem formált szent kezed, Már elvásztál engemet” (329/2 — Paul Gerhardt, 1607—76; németből később fordítva); „Ó, Istennek választott kedves népe, Kit ékesít szentséges lelki képe” (444/1 — Losonczi István, 1709—80); „Uram, bocsásd el népedet békével ... Már ő miénk, mi vagyunk az övé” (446/1 — Szentgyörgyi Kemény János, 1806); stb. Láthatjuk, az is előfordul, hogy Szenci Molnár — vagy Ambrosius Lobwasser, akinek a német zoltárparafrazisaira Szenci elsősorban támaszkodott — a bibliai szöveg egy-egy vonatkozó szavát többször szinonimákból álló szópárral adja vissza. Szenci Molnárnál leggyakrabban a *hívek és szentek* (illetve toldalékos alakjaik) szerepelnek, e szerkezetnek lényegében ugyanaz a jelentése, mint a *szentek és választottak*-nak.

A kiválasztás, az elhívás gondolatából, a velük kapcsolatos bibliai, egyházi tanításból is következik, hogy akiket Isten kiválasztott, el- vagy meghívott (magának), azok az övéi, azokat sajátjává, tulajdonává fogadta. Ezt a fenti, lexikonokból vett idézetek ugyancsak mutatják. Az előző bibliai textusokban, a miseszöveg-részletben, valamint a mutatóként hozott egy-két egyházi énekből az erre vonatkozó szóhasználatot pedig kurziváltam is. Úgyhogy jelentéstanilag és dogmatikailag nyilvánvalóan nem megalapozatlan, ha a HBK. *unuttei* (*ünüttei*) szavát a régi nyelvből adatható ’övéi’ jelentésű *önnei*, *ön-nön(e)i* szóval kapcsoljuk össze. Probléma itt a hangalak oldaláról jelentkezik, ami úgy oldható fel, ha az *unuttei*-ben íráshibát teszünk föl *ununei* helyett. (Mint említettem, az *ünüttei*-t már MÉSZÖLY is jó érzékkel ’övéi’ jelentésűnek gondolta, és az *ő* (~ *ü*) név-

másból származtatta. (ÓmSzöv. 229—30). Gondolatmenetének további részét azonban, miszerint a névmáshoz genitívusi funkciót kapott *-n*, majd *-tt* locativusrag járult, s az így létrejött alak főnevesült, aligha lehet elfogadni. Ilyen alakokra nincs adatunk, s két locativus raggal ellátott személyes névmás főnevesülését is nehéz elképzelni. (A személyes névmások nyomatékösítő szerepű *-n* toldalékja általános vélemény szerint névmás-képzőre vezethető vissza.) Persze, íráshibát feltenni bizonyos szempontból önkényes dolog. Olyankor azonban, ha egyéb megoldásra, még csak nagyjából elfogadható hipotézisre sincs lehetőségünk, miért ne számolhatnánk vele, amennyiben ezáltal a szöveg jól értelmezhető lesz, a másolási hiba elkövetése pedig — ami nem ritka régi szövegeinkben — paleográfaiilag lehetséges. Ez utóbbi tényről egy HB.-értelmezésem lábjegyzetében röviden a következőket említettem: „A HB. faksimiléjén (l. pl. BENKŐ i. m., a 32. lap után; BÁRCZI, HBEL., a 8. lap után) is látszik, hogy a szóban és általában a HB.-ben a *t* szára nem hosszú, csak például az *u* vagy az *e* magasságát éri el. A függőleges szár tetején nyugvó vízszintes vonás két egymás mellett álló *t* esetében egybefut(hat), s akkor a mellettük lévő betűhöz kapcsolódva, a betűformálástól függően az *n*-hez hasonló alakot vehet föl, illetve a dolgot megfordítva: ezért egy *n*-ről elképzelhető, hogy tévedésből *tt*-nek olvassák. Egy más mellett álló *n* és *t* egybekapcsolását, összesimulását meg lehet figyelni a HB. *fszentii* szavában is” (Nyr. 2001: 377). Azóta ilyen, illetve hasonló esetekre találtam is példákat. A GömK. 306-ban egy, a *vewttel* szóhoz csatlakozó lábjegyzet azt mondja, hogy a *tt* betűkön feltehetően *n*-ből való javítás nyomai láthatók. A DöbrK. 21-en az *ellensegimnek* szó második *n*-je a lábjegyzet szerint javított betű, s én úgy látom, hogy a korrigálás *t*-ből történt, illetve először *t*-t kezdett el írni a scriptor. Hasonló hibára utalhat a HorvK. 195-ön lévő *marianak* szó, ebben „Az *a* és az *n* betű között egy tévesen leírt, de nem törölt betű (feltehetően *t*) szára látható”. A KulcsK.-ben több, az általam feltett betűtévesztéshez kapcsolható adat is van: 111: *vtanna* („Az első *n* betűt tévesen megkezdett [esetleg *t*] betűszárból folytatta a scriptor.”), *zenrent* („A második *n* betűt tévesen elkezdett [esetleg *t*] betűszárra írta rá a scriptor.”), 359: *jelenteed* („Az *n* *t*-ből javított betű.”). A LázK. 133-on pedig a „balgatag ezelen kaba embor mitt gondolod tennen magadrol ezt” mondatban a *mitt* szóról írja a lábjegyzet, hogy a két *t* javított betű. S a faksimilét nézve, illetve a *gondol(kodik)* egyik vonzatát (*valamin*) tekintve, én leginkább az *n*-ből való javítást tennem fel. A *tt* betűkapcsolatnak az *n*-nel való összetévesztésére természetesen eleve kevesebb példát várhatunk, mint amikor egy-egy betű összecserélése történik meg. A HB. *unutte* szavában az *n* → *tt* betűtévesztést az talán szintén segíthette, hogy a latinban a megfelelő szó világosan egy főnevesült befejezett melléknévi igenév, a másoló pedig egy általa tévesen olvasott és így teljesen nem is igen értett, (az adott összefüggésben is) ritkább használatú *ununei*-t eleve hajlamos lehetett úgy alakítani, hogy *-tt* képzővel ellátott igeneves formát hozzon ki a szóból.

Mint tudjuk, az igen szépen és jó magyarsággal leírt HBK.-ben azért akad néhány írás- vagy másolási hiba: *zen* (∅: *zent*), a *maria*t szó után álló *ef* nehezen olvasható *e* betűje fölé egy kis *e*-t írtak (E. ABAFFY: MNy. 1990: 125), a *uimagguc* szó fölött a helyes *omuc* toldalék olvasható, s téves lehet a *ivtua* (∅: *ivtua*; E. ABAFFY i. h.). Másolási vagy fogalmazási hiba a *Menyi milostben* kezdetű mondatból az alany, az *Isten* szó kihagyása és később a *turcucat* írása *turcat* helyett (l. pl. BÁRCZI, HBEL. 41; BENKŐ i. m., passim; E. ABAFFY i. h.; A. MOLNÁR: Folia Uralica Debreceniensia 3. [1994]: 80—1). Úgy gondolom, abban is bizonyosak lehetünk immár, hogy a sokat vitatott *feze* íráshiba *feye* 'kezdetete' helyett, pedig ez a szó a HB.-ben fontos helyzetben fordul elő (l. A. MOLNÁR: MNy. 1986: 169—90, FUD. 3. [1994]: 79—83, MNy. 1997: 207—16, Nyr. 2001: 374—7). Utóbbi cikkemből idézek egy adatot, amelyet CSORBA DÁVIDTÓL kaptam: „Mondafj: *Hogy lehettünk mi is mind vakocka az egy Adám vaksága miat?* Fel. *Mert az Adám nem*

magános hanem közönfegyves személy lévén nem csak *természet* szerint, hanem *sovetség* szerint is. *Feje es Gyökere* volt az egész emberi nemzetcségnec: azért valami jó néki adatott miénk is volt az; és valami jót el-vefzetet, mi tőlunc is éppen elvefzet az, Róm 5. 12” (Csúzi C. Jakab: Edom ostroma... Debrecen, 1682. 270). A *feje és gyökere* itt a ’kezdet’ jelentését kifejező, más nyelvekben is meglévő szópár, ugyanolyan típusú, mint a *por és hamu* vagy a *szentii és ünüttei* (valószínűleg *o: ününei*). CSORBA DÁVID tanár, volt magyar irodalmár PhD-hallgató egyébként azóta még talált két hasonló adatot, amelyeket most már majd ő fog először közölni. A *feje* (*o: feye*) íráshiba föltevését MADAS EDIT ugyancsak elfogadja (i. m. 90, [98]; Uő., Halotti Beszéd. Die Grabrede. Bp., 2002. passim). Úgyhogy abban, hogy — jobb megoldás híján — a HBK.-ben még egy másolási hibával számolok, nincs semmi különös. Az íráshibák, mint ismeretes és mint említettem, régi szövegeinkben elég gyakran előfordulnak. Az — igaz, hanyagabb és kurzív írású, de rövidebb — ÓMS.-ban például jóval több van, mint a HBK.-ben. Ha az *unuttei* szó másolási hiba, az tovább erősíti azt a szakirodalom többsége által vallott véleményt, miszerint a HBK. másolat. A HBK. szövegének másolása pedig némi adalékkal szolgál a HBK. elterjedtségéhez, szintén arra mutat, hogy azt többféle használták, tehát (bizonyos mértékben) „a magyarországi sermo-minta — a XII. században legalábbis — valóban állandósult” (vö. MADAS, Középkori prédikációirodalmunk történetéből 115, 119).

Nézzük meg más oldalról röviden azt is, mit ír a TNyt. az *ön(ön)*-ről és a többi „nyomatékosító szerepű és *-n* toldalékos személyes névmásról”. Az ősmagyar és a korai ómagyar kort (i. e. 500—1000 — 950 körül, illetve 950 k. — 1350 k.) tárgyaló fejezetben SIPOS PÁL azt mondja, hogy ezek a névmások valószínűleg már ekkor kialakultak. A „kései ómagyar kori adatok nagy száma, s a tény, hogy két, alakilag elkülönült, azonos funkciójú, párhuzamos rendszer él egymás mellett (*ën ~ ënën, tën ~ ténën* stb.), arra mutat, hogy a két sor elemeinek kialakulása korábbra tehető” (SIPOS, A névmások: TNyt. 1: 373). Ezt a Gyulafehérvári Sorok *vnū zaiāual* és *Vnun tonohtuananac* adatai is alátámasztják, amelyek már a tovább toldalékolt formára példák (de vö. pl. SzabV.: *wn*). Az *ün(ün)* és az *ön(ön)* szavaknak, illetve egyéb változataiknak a magánhangzóiban lévő különbség jól magyarázható, például nyíltabbá válással. A TNyt.-ben G. VARGA GYÖRGYI a bővebben adható kései ómagyar kori (1350 k. — 1533 k.) fejezetben ugyancsak tüzetesen tárgyalja ezeket az *-n* toldalékos névmásokat. Fejtegetéseinek egy rövidebb részéből, a névmások főnevesült alakjairól mondottakból idézek. Olykor „az *-n* toldalékos névmás kiválik megszokott környezetéből, főnevesült önálló elemként főnévi toldalékokat vesz föl: a) Birtokos személyjel és többnyire birtoktöbbsesítő jel is kapcsolódik hozzá: MünchK. 96ra: »a · iuhok nē tulaidon *onne* [*propriae*]«, 85ra: »Tulaidon onnebē iot ɾ *onnēi* otēt nē fogattac«: in propria venit, et sui eum non receperunt; JordK. 623: »Twlaydon enneebe yewe es *hw eenney* hwet be nem fogadaak«; ÉrdyK. 113: »*ewnnōny* ewteth bel nem fogadaak«; ÉrsK. 1: »*eeñey* ewtet bee nem fogadaak«. Mindegyik adat ugyanannak a szövegrészletnek más-más módon való fordítása, és az *onnēi, eenney, ewnnōny, eeñey* jelentése: ’hozzátartozói, szűkebb közössége, népe’, s voltaképpen *ővei* értékü. Így találjuk egy másik fordításban: DöbrK. 272: »ñnōn tvlaidoniba iōth: es ʋtet *ōvei* bel nem fogattac«. Ugyanez a jelenség E/1.-ben: FestK. 11: »*enneym* nē leendnek wralkodook«; T/2.-ben: MünchK. 40ra: »mēel te hazadba a: *tennēidhēz* [*ad tuos*]«” (G. VARGA, A névmások: in TNyt. II/1: 478). A határozóragos *tulajdon onnébe*-féle szerkezeteknek pedig az a jelentése, hogy ’saját tulajdonába’. Ezeket a megállapításokat más adatok és a Ján. 1,11 második felének egyéb (rég) fordításai is megerősítik: GömK. 48: „*enen tulaydonyban* iwt es ewtet *ewey* nem fogattac”; Pesti NTest. 183: „*lewe az tulaydony kewzybe*, ees az *ewey* ewtet nem weuek”. Az ÉrsK. (382) még egyszer idézi ezt a locust, s akkor már így: „*kykrewl wgy mond zent yanos ew twlaydonaban yewe* Es az

ewwey nem fogadak be *ewt*”. S idézem még a revideált Károlyi-féle átültetést, az új protestáns, valamint az új katolikus fordítást: „Az *övéi* közé jöve és az *övéi* nem fogadták be őt”; „*saját világába* jött és az *övéi* nem fogadták be őt”; „A *tulajdonába* jött, de *övéi* nem fogadták be”. A fenti példák értékelésekor most elsősorban arra figyeljünk, hogy a TNYt. szerint is az *önnei*, *önnön(e)i* jelentése ’hozzátartozói, szűkebb közössége, népe, övéi’. A *hw eenney*-nek (JordK. 623, l. fentebb is) az NySz. szintén jelöli a ’sui’ értelmét, az *önnöni*-t pedig ’sui, övéi’ jelentésben külön is felveszi, s erre, a már fentebb idézett ÉrdyK.-beli adaton kívül, még egy ide vonható hoz: „Az *ewnnenyt* inkább neuely, a tieydet kegyg el hagyja (Pesti: Fab. 7b)”. A főnevesült névmásnak ezek a jelentései pedig teljesen jól megfelel annak, amit az *unuttei*-nek — mint a *szent* szó szinonimájának és a latin *electos suos* fordításának — már kikövetkeztettünk. Hiszen a *szentek*, a választottak Isten saját, tulajdon népe, közössége, az *övéi*. A HBK. fordítója tehát, ha eredetileg tényleg az *ününei* szót használta, jól adta vissza a latin mintát, legfeljebb nem szó szerint fordított. Lehet, hogy az el- vagy kiválasztás, a meghívás teológiai problematikáját még a szóhasználat szintjén sem óhajtotta érinteni. Mint tudjuk, a HB. sokat egyszerűsít a Sermo szövegéhez képest, elhagyja bibliai utalásokat, bonyolultabb-összetettebb fejtegetéseket stb. S ekkor még a keresztény egyházi terminológia egyes elemei sem szilárdulhattak meg véglegesen. Szűz Máriát például *ŷzen [!] achŷcin Maria*-nak mondja a HB., az utolsó ítéletet pedig a Könyörgés *birfagnop*-nak, s ezekre a megnevezésekre későbbről egy adatunk sincs. Azt, hogy az adott teológiai összefüggésben az *önön(ei)* és alakváltozatai a *szent(jei)* és a *választott(jai)* szavakkal (is) rokon értelmű, ezekkel szinonimákból álló szópárokat alkothat, illetve azonos jelentésben használható, kódexbeli adatokkal szintén illusztrálható: DöbrK. 41: „vr iduezeitotte *qnqn* kristusat *Qnqn zent* meñnybelql meg halgatt’a ötöt”, 212: „Mert vr *maganak valasztotta* iakobot: *qnqn qrqkenek* israelt”; CzechK. 98: „*tulaydon qnqn zent* werewel”.

Térjünk ki még arra a hangtani problémára is, hogy a HBK.-ba feltett *ününei* szóban az első *n* is rövid, az *önnei*-nek vagy az *önnön(e)i*-nek, illetve változataiknak egy-két idézhető és fentebb hozott, főnevesült, birtokos személyjellel ellátott alakjában viszont az mindig hosszú. Az *ön* és az elemisméltéses *önön* névmási formáknak, valamint az első és második személyben használt hasonló névmásoknak ezek az *n*-jei azonban eredetileg intervokalikus helyzetben is nyilván rövidek voltak, s ott csak később nyúlhattak meg. Az *n(nn)* toldalék ugyanis etimológiailag az általában nyomatékosító, testesítő funkciójú rövid **n* névmásképzőre vezethető vissza, és például az *ünün*, *önön* korai alakjaiban az első *n* is sokszor rövid: GyS.: *vnū, Vnun*”; JókK. 37: *ewnenmaga*; BécsiK. 15: *onon maga*; SzékK. 8: *önön*; DebrK. 282: *önön ziveben*; Kesztk. 13: *wnen labok*, s l. még DöbrK. 240: *tenön zolgaidot*; DebrK. 276: *minen* stb. A TNYt. törzsanyagában az *-n* toldalékos névmásokban az intervokalikus helyzetben lévő rövid és a hosszú *n*-ek aránya 16 : 16 (l. G. VARGA i. m. 476). A HBK.-beli feltett *ününei* első rövid *n*-je épp az adat koraiságát igazolná.

Az *ön(n)ei*, *ön(n)ön(e)i*-féle főnevesült alakok (és társaik) később kivesztek a nyelvből. Amint G. VARGA írja, „a főnevesülésnek e példái szűk körű, múltékony jelenségnek látszanak, nem lett folytatásuk, nem született *enn* vagy *önn* főnév” (G. VARGA i. m. 478). Valóban, aztán majd e szerkesztben, néha szűkebb jelentéskörben, a latinak szó szerint is megfelelő *választottjai* és *szentjei*, illetve a *szentek* és *választottak* válik általánossá, vö. FestK. 62: „ees *zenthý ees walazthatthay* ýstennenk”; CzechK. 87: „az sok *zentokwel. ees walasztottakwal* egyetomben”; HorvK. 184: „ha egyeb *zentek es walasztottak*”; LobK. 254: „mínd *ate zentýddel es walaztýddal*”; GömK. 128: „es tegyed. hogy en *te zentýduel. es walasztotaydual* évzue évrevlhések” (vö. még ui. 130); ÉrsK. 217: „Es Iaryatok ty mykkeppen Iftennek *walasztottay Es zenty*”; stb.; s l. még pl. GyöngyK. 46: „az aldoth is-

tennek irgalmassága zamlaylilon engemeth az ev vallazthoth zenthi kezibe: kiketh kezdet-helfogua zerzed az vtholso itellethen mind thesthekbe lelkekbe meg bodoghýthanýa”; stb.

Úgy gondolom tehát, hogy a *szentjei* (*szentii*) és *ününei*, valamint a *szentjei és választottjai* lényegében azonos jelentésű szerkezetek, csak az első még magán viseli a latintól függetlenebb formálás, a szóbeliség erősebb jegyét, a másik viszont már jobban kötődik a latinhoz s az írásbeliséghez. Ebből pedig az következik — ismétlem —, hogy az *unuttei* íráshiba lehet *ununei* helyett.

Tanulmányom summázataként azt állapítható meg, hogy a HBK. tárgyalt formulái, szerkezetei a XII. századi magyar egyházi nyelvhasználatnak is részei. Lényegében megfelelő latin kifejezésekre mennek vissza. Olykor azonban már a latintól (részben) függetlenül, és önálló magyar nyelvi megoldásokat is alkalmazva használják őket. Később szintén tovább él(het)nek, alakulhatnak, s majd némelyek világi szövegekbe is bekerülnek.

A. MOLNÁR FERENC

Additional remarks on the explanation of *Sermo super sepulchrum*

This paper is a sequel to an earlier one published in the same journal (1997: 207–16), containing linguistic and cultural-historical commentaries on certain expressions in the earliest extant Hungarian-language document known as *Sermo super sepulchrum* (Halotti Beszéd és Könyörgés, abbreviated as HB., respectively HBK.) that has survived as copied into Pray Codex, a Latin codex from around 1195. First, it deals with the expression *pur el chomuv (uogmuc)* ‘(we are) dust and ashes’, occurring early on in HB. and referring to the transience of human life, man’s insignificance as compared to God. The expression is a set phrase of Biblical origin (cf. Gen. 18. 27); it has a number of versions and can be set in parallel with other Biblical or religious expressions, too. The paper then discusses a particular three-part *figura etymologica* known in Hungarian mainly from HB. The Lord says to Adam (Gen. 2. 17): “for in the day that thou eatest thereof [of the tree of knowledge of good and evil] *thou shalt surely die*”. (The sentence is also found in HB., with the phrase corresponding to that italicised above being *halalnec halaláál holz* [lit. ‘you will die a death of death’].) This formula must also have become a set phrase by the time of HB., and it can also be quoted from later texts such as various points of the first Hungarian translations of the Bible, as well as from other early ecclesiastical or even secular texts. Finally, the author discusses the expression *mend w szentii ef unuttei (cuzicun)* ‘(among) all his saints and chosen ones’ from HBK., corresponding in Pray Codex to *inter sanctos et electos suos*. The author claims that the word *unuttei*, otherwise unknown in Hungarian, is probably a copying error for *ununei* (read *ününei*) ‘his own ones’. This is supported by theological reasoning, by citing similar Biblical or ecclesiastical expressions, and a few cases attested in early Hungarian codices where *n* and *tt* were mixed up during copying. The discussion of the three expressions shows that, by the time of HB., Hungarian ecclesiastical usage had acquired a set of phrases based on Latin texts but used (partly) independently of them, too.

FERENC A. MOLNÁR

Inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben*

4. A mássalhangzós környezetben felbukkanó inetimologikus mássalhangzók bekerülése többféle okkal magyarázható: szerepet játszhatott a folyamatban az analógia, a hasonulás, de befolyásolhatták bizonyos hangfiziológiai folyamatok is. Ezekre a magyarázatokra az egyes hangok tárgyalásakor látszik célszerűnek kitérni, hiszen más-más tényezők indukálhatták a különböző fonetikai helyzetekben az egyes inetimologikus hangok viselkedését.

A) A feldolgozott adatállomány alapján a mássalhangzós környezet, főképpen a magánhangzó + mássalhangzó struktúra a helynevekben leginkább az *l* hang betoldódásának kedvezett. A szakirodalom az *l* betoldódását és kiesését egymással szorosan összetartozó hangtani folyamatoknak tekinti (LOSONCZI: NyK. 50. 1936: 240—51; NYIRKOS, InetMsh. 135), s mint alább látni fogjuk, nincs ez másként a helynevekben sem. Tárgyalásukat épp emiatt csakis együttesen tartom elképzelhetőnek, noha nagyobb hangsúlyt a betoldódásra igyekszem fektetni. Akár egyik, akár másik irányú folyamatról szólunk is azonban, utalnunk kell arra, hogy az *l* mozgása általában nem hagyta érintetlenül az előtte álló magánhangzót sem: a kiesése a magánhangzó nyúlásával, a betoldódása pedig (amennyiben hosszú volt) a megrövidülésével járt együtt. Ez alól a szabályszerűség alól akad ugyan kivétel, ezek száma azonban elenyésző.

Az *l* bekerülése szó belsejében elsősorban középső nyelvállású magánhangzók (*ó*, *ő*, *é*) mellett tűnik a leginkább általánosnak. Az ilyen helyzetű inetimologikus *l* hangot leginkább téves visszaütés magyarázza (vö. NYIRKOS, InetMsh. 127—30), és nem csupán a közszavakban, hanem a helynevekben is: a *Garbóc* > *Garbolc*, *Csegőd* > *Csegöld* típusú nevek kapcsán KISS LAJOS hívja fel a figyelmet arra, hogy „más szempontból az efféle változás minősíthető téves visszaütésnek vagy reciprok hangfejlődésnek is” (FN NyFejl. 19).

A középső nyelvállású magánhangzó utáni pozíció nem egyforma mértékben érzékeny az *l* betoldódására, illetve kiesésére: az adatok igen nagy többségében ez a mozgékonyság a mély hangrendű *ó* ~ *o* mellett figyelhető meg. Noha az inetimologikus *l* a közszavakban is az *ó* helyébe lépő *ol* hangkapcsolatban a leggyakoribb (NYIRKOS i. m. 127—30, 134), közel sem olyan nagy mértékű itt a fölénye, mint a helynevekben. Annak az okát, hogy az *l* miért az *ó* mellett jelenik meg a helynevekben leggyakrabban — az adatokat szemlélve —, könnyen megérthetjük: az *l* betoldódásának leginkább szláv eredetű nevekben lehetünk szemtanúi, mégpedig túlnyomórészt olyan szláv nevekben, amelyek az *-ovъ* képzőt (l. ŠMILAUER, PrSI Top. 28—9; KISS LAJOS, Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 109) tartalmazzák. Ennek a szláv képzőnek a magyar helynevekben *-ó-* felel meg.

Ami előtt az *ó* > *ol* (illetve *ol* > *ó*) változásnak, annak általánosabb törvényszerűségeinek a bemutatására rátérnénk, röviden említsük meg az *l* más magánhangzók melletti betoldódásának szórványos eseteit is. Az *ő* > *öl* változást a helynevekben leginkább a bennük található köznevek kapcsán figyelhetjük meg: *hőgy* > *hölgy* (1310: *Heulgku*, Veszprém vm.: FNESz.), *bőcs* > *bölcs* (1263/272: *Bulch*, Abauj vm.: Gy. 1: 71) vagy talán *vőgy* > *völgy* (1330: *Narrasweulg*, Bars vm.: Gy. 1: 413, 428). (A közszavak etimológiájához l. TESz., EWUng.) Másutt (azaz tulajdonnévi lexémákban) alig-alig találjuk a nyomát, de ilyen például a végső soron a szláv *Bukovicá-*ból eredeztethető Heves megyei *Bekölce* ([1300 k./340/382: *Bukulche*: Gy. 3: 71, 1405: *Bekewlche*: FNESz.) vagy a *Csegő* személynév (1252: *Chege* szn.: FNESz.) *-d* képzős származékából alakult Szatmár

* L. MNy. 2004: 321—31.

megyei *Csegőd* (1332—4: *Chegud*: Cs. 1: 472, ill. MEZŐ—NÉMETH, SzabSzatm. 39) helynév későbbi-mai *Csegöld* hangalakja. Az *l* ideiglenes betoldódása *e + l* hangkapcsolatot hozott létre a *Csengő ~ Csenge* személynév (1302: *Chenge* szn.: FNESz.) -*d* képzős származékából való mai *Csengőd*, régen *Csengeld* (1408/438: *Chengeld*, Fejér vm.: Cs. 3: 322) helynévben. Alsó nyelvválású magánhangzó mellett végképp csak elvétve találunk inetimologikus *l* hangot: a közszói előzményű Komárom megyei *Ács ~ régen Álcs* (1297: *Alch*: Gy. 3: 402, illetve ugyanezen megyében, de más hely nevéként 1392: *Alch Thezer*: Cs. 3: 103) vagy a Zala megyei szláv eredetű *Rigyác ~ régen Rigyalc* (1411: *Rygyalch*: Cs. 3: 98) < szl. *Rđavac* hn. példája azonban jelzi ennek a lehetőségét.

A korábbi *ó* (néha *o*) hang helyén az *l* betoldódása következtében *ol* hangkapcsolat keletkezik. Ez a jelenség tömegesnek látszik ugyan a helynevek körében, ám az esetek mintegy felében csupán ideiglenesen következnek be. Ezt láthatjuk például a szláv eredetű *Bakóca* régi *Bakolca* (1332: *Bokolcha*, Baranya vm.: FNESz.) < szl. *Bukovica* hn. vagy a hasonló etimológiai előzményből származó *(Ida)bukóc* régi *Bakolc* (1347: *Bakolch*, Torna vm.: FNESz.) < szl. *Bukovec* hn. helynévben, a *Dobódél* régi *Doboldél* (1386: *Dobodel*, Torna vm.: Cs. 1: 238) < szl. *Dubodiel* hn., a *Dobóca* régi *Dobolca* (1323>336: *Doboulcha*, Gömör vm.: Gy. 2: 494) < szl. *Dubovica* hn., a *Harnóc(puszt)* régi *Harnolc* (1472: *Harnolch*, Borsod vm.: Cs. 1: 172) < szl. *Hranovec* hn., az *(Alsó)hunkóc* régi *Hunkolc* (1409: *Hunkolch*, Ung vm.: FNESz.) < szl. *Hunkovce* hn., a Gömör megyei *(Gömör)lipóc* és a Sáros megyei *(Kecer)lipóc* régi *Lipolc* (1413: *Lypolcz*: Cs. 1: 140; 1367: *Felselipolch*: FNESz.) < szl. *Lipovec* hn., az *Ócsárd* régi *Olcsár* (1247/412: *Olchar*, Baranya vm.: Gy. 1: 351) < szl. *Ovčary* hn., a *Práznóc* régi *Preznolc* ([1183]/313/390: *Preznulch*, Nyitra vm.: Gy. 4: 447) < szl. R. **Preznovci* hn., a *Ratkóc* régi *Ratkolc* (1388: *Ratkolch*, Nyitra vm.: FNESz.) < szl. *Ratkovci* hn., a *Varbóc* régi *Varbolc* (1346: *Veorbolch*, Torna vm.: FNESz.) < szl. *Vrbovec* hn., a *Veskóc* régi *Viskolc* (1331: *Viskolch*, Ung vm.: FNESz.) < szl. *Viškovci* hn. helynevekben, a ma csupán völgy nevében *(Bitóci-völgy)* élő egykori *Bitolc* (1496: *Bytholcz*, Pilis vm.: FNESz.) < szl. *Bitovec* hn. településnévben, a személynévből alakult *Csábóc* régi *Csábolc* (1393: *Chabouch*, Zemplén vm.: FNESz., 1410: *Chabolch*: Cs. 1: 344) < *Csabó* (1237—40: *Chobov*: ÁKSz. 88) szn., *Csákóc* régi *Csákolc* (1463: *Czakolecz*, Hont vm.: FNESz.) < *Csákó* (1332: *Chakou*: FNESz.) szn. vagy esetleg *Čekovce* hn., *Gócs* régi *Golcs* (1470: *Golczpathaka*, Gömör—Kis-Hont vm.: FNESz.) < *Gócs* (1250 k.: *Gooch*: FNESz.) szn., *Ónod* régi *Olnod* (1296: *Olnod*, Borsod vm.: Gy. 1: 796) < *Ónod* (1211: *Vnud*: ÁKSz. 362) szn., *(Mária)pócs* régi *Polcs* ([1280 k.]: *Polch*, Szabolcs vm.: Németh, Szab. 155) < *Pócs* (1275: *Pouch*: FNESz.) szn., *Ramocsaháza* régi *Ramolcsaháza* (1283: *Romalchahaza*, Szabolcs vm.: NÉMETH, Szab. 161) < *Ramocsa* (1266: *Ramacha*: FNESz. *Ramocsa*) szn. névalakulatokban, a ma pusztá nevében *(Barócs)* fennmaradt egykori *Barolcs* (1231: *Burulch*, Bars vm.: Gy. 1: 429) < *Barócs* (1219/550: *Boroch*: ÁKSz. 60) szn. településnévben, vagy a román eredetű *Rosztócs* régi *Rasztolcs* (1439: *Rasztolcz*, Arad vm.: Cs. 1: 743) < rom. *Rostoci* hn. helynévben.

Máig őrzi az inetimologikus *l*-et ugyanakkor a szláv eredetű *(Tisza)bábolna* (1215/550: *Bobona*, Borsod vm.: Gy. 1: 754) < szl. *Babina* hn., a *Dabolc* (1323: *Debouch*, Ugocea vm.: FNESz.) < szl. *Dubovec* hn., a *Kartolc* (1156: *Kortouc*, Nyitra vm.: Gy. 4: 404, 1349: *Karholc*: uo.) < szl. R. **Krtovci* hn., a *(Tunyog)matolcs* (1326: *Mathuch*, Szatmár vm.: MEZŐ—NÉMETH, SzabSzatm. 129) < szl. *Motučina* hn., a *Piskolt ~ régen Piskolc* (1329: *Piskolch*, Szatmár vm.: FNESz.) < szl. *Piškovec* hn., a *(Nagy)rajtolc* (1334: *Ratolch*, Szilágy vm.: FNESz.) < szl. **Ruchitovъь* hn., a *Rakolc* (1324/326: *Rakolch*, Zólyom vm.: Anjou-Oklt. 8: 163/320) < szl. *Rakitovec* hn., a *Varsolc* (13[41]: *Worsolch*, Kraszna vm.: Gy. 3: 522) < szl. *Vršovice ~ Vrševac* hn. helynév, illetve a személynévből alakult *Old*

(1406: *Old*, Baranya vm.: FNESz.) < *Ód* (1292: *Ood*: FNESz.) szn., *Olgya* (1256: *Ouga*, Pozsony vm.: FNESz.) < *Ógya* (1237: *Ouga*: uo.) szn., *Szolnok* (1075/+124/+217: *Zounuk*, Szolnok vm.: DHA. 216/17. sor) < *Szónok* (1213/550: *Zounuc*: ÁKSz. 320) szn.¹ névalak és a szláv helynévből vagy személynévből egyaránt magyarázható *Csaholc* (1387: *Chaholch*, Szatmár vm.: MEZŐ—NÉMETH, SzabSzatm. 38) < szl. R. **Čachovъci* hn. vagy *Csahó* szn. településnév.

Névhasadást eredményezett az *l* végleges, illetve ideiglenes betoldódása a szláv eredetű *Garbolc* (1339/348: *Gorbolch*, Szatmár vm.: Anjou-Oklt. 23: 119/232) és *Garbóc* (*bogdány*) (1229/550: *Garbuc*, Torna vm.: FNESz., 1337/437//558: *Garbolch*: uo.) < szl. *Grabovec* hn. vagy a *Ragyóc* (1260: *Redyolcz*, Szepes vm.: FNESz.) és *Ragyolc* (1246/383: *Ragiank* [o: *Ragiauc*], Nógrád vm.: Gy. 4: 288, 1439: *Radocz* ~ *Ragyowcz*: Cs. 1: 105) < szl. *Rъдзавъць* névpár esetében.

Nem dönthető el az inetimologikus *l* folytonossága a korai ómagyar kori *Papolc* helynévben (1302/390: *Popolch*, Abaúj vm.: Gy. 1: 129), a település ugyanis később ilyen néven nem szerepel. Feltétlenül megjegyzendő továbbá, hogy a névnek többféle etimológiája is lehetséges. Amennyiben egy szláv *Popovec*-féle helynév átvételeként magyarázzuk, a *Papóc* > *Papolc* változás a magyarban szabályosan ment végbe, s ez esetben az *l* valóban inetimologikus hang lehet. Amennyiben viszont egy szláv *Popelice*-féle név lehetett a kiindulópontja, benne az *l* etimologikus hangnak minősül. (L. mindehhez részletesebben TÓTH VALÉRIA, Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2001. 115—6.)

Az *l* betoldódása nemcsak az előtte álló magánhangzó minősége szempontjából lehet tanulságos: érdemes utalni arra is, hogy milyen (általában névvégi) mássalhangzó elé került be a szóalakba. Az inetimologikus *l*-et tartalmazó összes adat több mint felében (60%-ában) *-olc* ~ *-olcs* névvégződéssel találkozunk, azaz az *l* bekerülése a korábbi *-óc* ~ *-ócs* hangkapcsolatot bontotta meg. Elvéve akadhatunk viszont csupán *-olt* (1321>345/726: *Germolth*, Győr vm.: Gy. 2: 589) vagy *-old* (1386: *Doboldel*, Torna vm.: Cs. 1: 238) kapcsolódásra, s többnyire nem is névvégi helyzetben. E mögött a megoszlás mögött bizonyára elsősorban nem fonetikai okok rejlenek, azaz nem az artikulációs erőfeszítés mértéke befolyásolhatta azt, hogy az *l* a *c* elé gyakran, a *t* ~ *d* elé pedig alig-alig került be. Hiszen ha így lenne, akkor a közsavak körében is ugyanezzel a megoszlással kellene találkozunk. Ott azonban ennek lényegében az ellenkezőjét tapasztaljuk: az *ó* > *ol* módosulás az esetek több mint felében (54%) éppen a *t* ~ *d* előtt következett be, *c* ~ *cs* előtt ugyanakkor alig néhány szóban s csupán átmeneti vagy nyelvjárási alakként láthatjuk (vö. NYÍRKOS, InetMsh. 127—30). A fonetikai okok helyett a helynevek eredetbeli jellemzőire kell hivatkoznunk: az *l* inetimologikus betoldódása — amint ezt a fenti példaanyag szemléletesen jelzi — legnagyobb számban szláv eredetű helyneveket érintett, s a szlávban igen jellegzetes és gyakori helynévképző formáns — különösen az *-ovъ* képzővel együtt képzőbokrot alkotva — a *-ьць* (~ *-ьца* ~ *-ьце*) (l. ŠMILAUER, PrSITop. 28—9), illetve a birtoklást kifejező *-ovitjo* ~ *-ovitji* (uo. 30). És minthogy az e képzők révén létrejövő szláv *-ovec* ~ *-ovci* stb. névvégeknél a magyarban szabályosan *-óc* felel meg, máris

¹ A *Szónok* személynévnek is vannak *Szolnok* adatai (vö. 1180 k.: *Zolnic* szn.: FNESz.), ami azt jelzi, hogy az inetimologikus *l* a személy- és a helynévbe egyaránt betoldódhatott. Meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy a személynévnek a magyar *szó* főnévből való származtatása (ehhez l. FNESz.) mellett figyelembe vehetjük az esetleges szláv eredetet is: a személynév alapjául talán egy a *soľь* 'só' főnévből a *-nikъ* képzővel alakult foglalkozásnév ('sóbányász') szolgálhatott. E magyarázat szerint pedig a személynév *l* hangeleme etimologikus lehet, s nem az itteni sorban, hanem az *ol* > *ó* változás ideiglenes esetei között tartandó számon.

érhető, hogy miért a *-c* előtti (és az *ó* utáni) pozíció a legmegterheltebb az *l* betoldódását illetően is. Itt érdemes tenni egy fonológiai szempontú megjegyzést is: úgy vélem, az *-olc(s)* szóvéget — gyakorisága és egyúttal a közszókinszbeli ritka jelentkezése okán: a VégSz. szerint *-olc* végződésrel mindössze három lexémában (*piskolc, polc, nyolc*), *-olcs* végződéssel pedig csupán egyetlen tőszóban (*gyolcs*) és ezek összetételeiben találkozhatunk — jellegzetes helynévi fonológiai típusnak tarthatjuk.

Az adatok alapján az *l* bekerülésének kronológiai viszonyaira vonatkozóan is le-
szögezhetünk néhány megállapítást. Azok a helynevek, amelyeknek az elsődleges *l* nél-
küli és a másodlagos *l*-s hangalakja is adatolható (például 1393: *Chabouch*, Zemplén vm.:
FNESz. > 1410: *Chabolch*: uo.; 1156: *Kortouc*, Nyitra vm.: Gy. 4: 404 > 1349: *Kartholc*:
uo.; 1229/550: *Garbuc*, Torna vm.: FNESz. > 1337/437/558: *Garbolch*: uo.; 1113/337:
Turmuch, Nyitra vm.: Gy. 4: 474 > 1307>411: *Tarnulch*: Anjou-Oklt. 2: 70/145) éppen
úgy az *l* viszonylag későbbi (XIV—XV. századi) bekerüléséről árulkodnak, mint azok,
amelyeknek csupán az *l*-es formája dokumentálható az ómagyar korból (például 1347:
Bakolch, Torna vm.: FNESz., 1387: *Chaholch*, Szatmár vm.: MEZŐ—NÉMETH, SzabSzatm.
38, 1411: *Rygyalch*, Zala vm.: Cs. 3: 98 stb.). Korábban alig néhány névben jelentkeznek
az adatok alapján az inetimologikus *l* (például [1243]: *Olcha*, Pest vm.: Gy. 4: 534,
1247/412: *Olchar*, Baranya vm.: Gy. 1: 351, [1280 k.]: *Polch*, Szabolcs vm.: NÉMETH,
Szab. 155, 1296: *Olnod*, Borsod vm.: Gy. 1: 796). De lényegében nincs ez másként a köz-
szavaknál sem, sőt: néhány viszonylag korai jelentkezés mellett, amit például a *bő* vagy
a *bölcs* korai személynévi előfordulásai ([1200 k.]/XIII.: *Beuldu* szn.: TESz., 1211: *Belch*
szn.: ÁKSz. 45) vagy a *boldog* évszázadokig egyedülálló 1263/466/476: *Boldogazzon-
kezy*, Bács vm.: Gy. 1: 224 adata mutathatnak (a helynevek alapján ugyanis ez utóbbi
lexémában az *l* csak az ómagyar kor végén honosodik meg, amit az is alátámaszthat,
hogy a szót igen gazdagon adatoló Jókai-kódexben egyetlen egyszer sem fordul elő a má-
sodlagos, az *l*-et tartalmazó hangalak; vö. JAKAB LÁSZLÓ, A Jókai-kódex mint nyelvi
emlék. Debrecen, 2002. 52—3), többnyire az ómagyar kor utolsó századaiban vagy még
később bukkan fel az adatokban az *ó*, *ő* és *é* melletti, téves visszaütés eredményeként
betoldódó szervesen *l* hang (a köznevek adataihoz l. NYIRKOS, InetMsh. 127—31).
A kronológiai viszonyok tehát nemigen mutatják korábbiak az *l* közszavakba való be-
toldódását a helynevekbeli megjelenéshez képest, sőt: az adatok többsége alapján éppen
ennek a fordítottját gyaníthatjuk. Talán nem tévedünk sokat, ha feltesszük: az *l* inetimo-
logikus jelentkezése (néhány szórványos adatot nem tekintve) tömegesen a helynevekben
következett be először, mégpedig a középső nyelvállású *ó* (megrövidülve: *o*) utáni pozí-
cióban. Ezt a feltevést támogathatja az is, hogy a másodlagos *l* jelentkezése mind etimo-
logiaailag, mind (a szövegeket tekintve) hangszerkezetiileg nagyon is homogén csoportot
érint: nagy tömegében ugyanis — emeljük ki újfent — a szláv eredetű és a szlávban
-ovec, a magyarban *-óc* végű helynevekben következik be. Az ily módon először a hely-
nevekben jelentkező *-óc* > *-olc* változás aztán modellt teremt a helynevek más hangkap-
csolódásainak, illetve a közszavak hangtestének a módosulásához is. Mindez azonban
egyelőre nem több alapos gyanúnál. Egyfajta bizonyosságot a közszókinsz nagyobb adat-
állományának (például a kódexek szóanyagának) áttekintésével szerezhetünk. Ehhez jól
használató forrásanyagot nyújthatnak a JAKAB LÁSZLÓ irányításával megjelenő Számító-
gépes Nyelvtörténeti Adattár sorozat darabjai. Az idő szűkössége miatt erre itt nem
vállalkozhattam, ám úgy vélem, egy ilyesfajta összevetésre a későbbiekben feltétlenül sort
kell keríteni.

Az azonban, hogy a fonetikai okok is szerepet játszhatnak a mássalhangzók betol-
dódásában és főképpen kiesésében, igazolódik az előbbivel ellentétes irányú *ol* > *ó* vál-
tozásban. Az *l* kiesése (vagy másképpen: az előtte álló magánhangzóba való beleolvadása)

természetesen nem csupán az *o* melletti helyzetben figyelhető meg, hanem bekövetkezhet — igaz, a betoldódásnál látottakhoz hasonlóan ritkábban — minden olyan magánhangzó után, amely mellé bekerülhetett.

Középső nyelvválású magánhangzó mellől esett ki az *l* a szláv eredetű (*Vásáros*)*béc* (1332—7: *Belch*, Somogy vm.: FNESz.) < szl. *Bélec* ~ *Bielec* hn., (*Ipoly*)*szécsényke* (1243: *Zelchen*, Hont vm.: Gy. 3: 251) < szl. *Selčany* hn., a közel azonos etimológiai előzményre visszamenő *Szöc* (1272: *Zelch*, Veszprém vm.: Cs. 3: 112) < szl. *Sedlec* ~ N. *Selc* hn. és *Szöce* (1286: *Zelche*, Vas vm.: FNESz.) < szl. *Sedlce* ~ N. *Selce* hn. helynevekben (ez utóbbiak végső hangalakjának kialakulásában a labializáció is szerepet játszott), a *telkes* melléknévből alakult *Tékes* (1510: *Thelkes*, Baranya vm.: Cs. 3: 454) településnévben, valamint a személynévből származó *Béna* (1341: *Belna*, Gömör vm.: Gy. 2: 487) < szl. *Belina* szn., *Vékény* (1451—4: *Welkeny*, Baranya vm.: Cs. 3: 457) < ném. *Willekin* szn. ~ szl. *Vlken* szn. és *Vök* (1260/346: *Welk*, Pozsony vm.: FNESz.) < ném. *Welk* szn. névalakulatokban (utóbbi esetében ugyancsak számolnunk kell labializációval is), illetve a *Bölcs* (1263/272: *Bulch*, Abaúj vm.: Gy. 1: 71) < *Bölcs* (1211: *Belch*: ÁKSz. 45) szn. és a *Tengőd* (1138/329: *Tunguldi*, Somogy vm.: SZABÓ, DömAd. 14, itt Tolna megyeinek lokalizálva) < ném. R. *Thingold* szn. helynevekben. A *Bölcs* helynévhez egy további megjegyzés is kívánkozik. Az alapjául szolgáló személynév végső forrása a *bölcs* közszó. Hangtani érdekessége, hogy a magyar nyelvbe bekerülő ótörök jövevénytiszta bizonyára **biŷyüči* alakú volt (a párhuzamos török alakokhoz l. LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 57), amiből a magyarban szabályos hangfejlődéssel **bücsi* > *bücs*, majd másodlagos *l* betoldódással *bülcs* ~ *bölcs* alakult (vö. TESz.). A szó tehát elsődlegesen nem tartalmazta az *l* hangot, de bekerülve a közszó esetében állandósult, míg a személynévi áttételen keresztül belőle alakult helynévben idővel a *Bölcs* hangalak rögzült. A XV. század második felében már találunk példát *l* nélküli, hosszú magánhangzós alakra: 1460: *Kysbewch* (Cs. 1: 344).

Elszórta felső nyelvválású magánhangzó mellett is megtörténhet az *l* elmaradása, amint ez a szláv eredetű *Múcsony* (1219/550: *Mulchun*, Borsod vm.: Gy. 1: 791, 1275: *Muchun*: uo.) < szl. *Miličín* ~ N. *Milčín* hn., illetve a személynévből alakult *Kamut* (1295/423: *Kamawlth*, Békés vm.: Gy. 1: 508) < tör. *qamuldi* töből és a *Sarud* (1261/271: *Saruldeghaz*, Heves vm.: Gy. 3: 130) < *Sarolt* ([1200 k.]/XIII.: *Saroltu*: FNESz.) szn. helynevekben látható.

Alsó nyelvválású magánhangzó mellett maradt el az *l* a szláv eredetű *Gács* (1347: *Galch*, Nógrád vm.: Gy. 4: 243) < szl. *Galič* hn. és *Kánó* (1272/303: *Kalnou*, Gömör vm.: Gy. 2: 513) < szl. *Kalinov* ~ *Kalinovo* hn. vagy a személynévi eredetű *Bádon* (1323: *Baldun*, Kraszna vm.: Gy. 3: 509) < ném. *Baldun* (1283: *Baldun*: FNESz.) szn. és *Vát* (1226: *Wald*, Vas vm.: FNESz.) < ném. R. *Walt* ~ *Wald* szn. helynevekben.

Névhasadást eredményezett az *l* eltérő viselkedése a személynévi eredetű *Bucsu* (1236/XIX. sz.: *Bulchu*, Vas vm.: FNESz.) és *Bulcsu* (1321: *Bolchouu*, Bereg vm.: Gy. 1: 536) < *Bulcsú* (1138/329: *Bulsu*: ÁKSz. 71) szn., valamint a *Falkus* (1290—300: *Folkus*, Zemplén vm.: FNESz.) és *Fakos*(*puszta*), (*Kis*)*fakos* (1356: *Folkusy*, Zala vm.: FNESz.; 1307/358: *Folkus*, Zala vm.: Anjou-Oklt. 2: 130/290) < *Falkos* (1158 k.: *Folcus*: FNESz., 1310: *Folkus*: Anjou-Oklt. 2: 445/1029) szn. helynevek esetében.

A zártzótagi *l* leggyakrabban tehát középső nyelvválású magánhangzók után esik ki, de — amint azt a fenti példák is jelzik — felső, valamint alsó nyelvválásúak után sem példátlan (a közszavak vonatkozásában l. még NYIRKOS, InetMsh. 134). Az előbbieken látottakat azonban jócskán meghaladja azoknak a helyneveknek a száma, amelyekben az *l* elmaradása *ol* > *ó* változást okoz a hangalakban. Kellően nagy számuk okán így ismét

lehetőség adódik arra, hogy a zártszótagi *l* kapcsán általánosabb szabályszerűségeket fogalmazzunk meg.

Az *l* hang kiesése (vagy beolvadása az előtte álló magánhangzóba) jóval gyakrabban eredményez végleges hangalakot, mint a szavakba való bekerülése. Mindössze néhány olyan helynevet említhetünk — mint a személynévi előtagot tartalmazó Zemplén vármegyei *Kolcs*(hosszú)mező (1376: *Kochhozyumezew*: ComZempl. 48 *Dlhé Klčovo* alatt) < *Kolcs* (1342: *Kolch*: FNESz.) szn. vagy a *folt* 'rész, darab; embercsapat' főnévből származó Hunyad megyei *Folt* (1321: *Folth*: Gy. 3: 293) helynév —, amelyből csupán időlegesen tűnt el a likvida. Ez utóbbi névnek azonban ismert a névhasadás révén elkülönült, *l* nélküli változata is: *Fót* (1353: *Folth*: Gy. 4: 517) Pest vármegyéből. Nem tartozik ugyan szorosan ide, de hasonló ehhez az a változás, amelynek során a *j* olvad be az előtte lévő magánhangzóba. Helynevekben jelentkező példái a következők: *Bócsa* < *Bojcsa* (1436: *Boychazállás*, ? Kunság: FNESz.) < *Bojcsa* szn., *Dócs* < *Dajcs* (1392: *Nog-, Kisdaych*, Nyitra vm.: FNESz.) < szl. *Dojč* hn., (*Hernád*)*vécse* < *Vejcse* (1234/243: *Weytha*, Abaúj vm.: Gy. 1: 154) < szl. *Vojča* szn., *Véke* < *Vejke* (1245/447: *Weyka*, Zemplén vm.: ComZempl. 209 *Vojka* alatt, 1265: *Veyke*: uo.) < szl. *Vojka* szn. stb.

Az *l* kiesése a többi helynévben véglegesnek látszik, legyen az szláv eredetű, mint a *Dóc* (1488: *Docz*, Csongrád vm.: Cs. 1: 680) < szl. *Dolac* ~ *Dolce* hn., a *Marócsa* (1332—5: *Morocha* ~ *Morolcha*, Baranya vm.: Gy. 1: 338) < szl. *Marolče* hn., a *Pócsa* (1332—5: *Polche* ~ *Poche*, Baranya vm.: Gy. 1: 370) < szl. *Poljče* hn. vagy (gyakorta német eredetű) személynévből származó, mint az *Ágóc* (1329: *Agolch*, Zemplén vm.: ComZempl. 8) < *Agolc* (1268: *Agolch*: FNESz.) szn., a *Bertót* (1320: v. *Bertholdi*, Sáros vm.: Cs. 1: 290, 1340: *Berthoth*: uo.) < ném. *Berthold* (1211: *Bertoldo*: ÁKSz. 51) szn., a *Bócs* (1274: *Bolchhyda*, Bihar vm.: Gy. 1: 604, [1291—4]: *Bolch*: uo.) < *Bócs* (1253: *Bolch*: FNESz.) szn., a (*Borsod*)*bóta* (1281/524/792: *Boltha*, Borsod vm.: FNESz.) < *Bolta* (1278: *Boltha*: FNESz.) szn., a *Bótrágy* (1270/272/476: *Boltrag*, Bereg vm.: Gy. 1: 535) < szl. *Boljedrąg* szn., az azonos etimológiai előzményből magyarázható *Csót* (1488: *Cholt*, Veszprém vm.: Cs. 3: 226) és *Csóta*(puszta) (1319: *Cholta*, Veszprém vm.: Cs. 3: 226) < *Csolt* (1295: *Chowlt*: FNESz.) szn. ~ *Csót* (1211: *Chot*: ÁKSz. 89) szn., a *Fotos*(martonos) (1407: *Fothos*, Háromszék vm.: FNESz.) < *Foltus* (1361: *Foltus*: FNESz.) szn., a (*Nagy*)*gyimót* (1260 k.: *Gymolt*, Veszprém vm.: FNESz., 1367: *Nog Gymolt*: uo.) < *Gymolt* (1216/550: *Gyomolth*: ÁKSz. 148) szn., az ugyanarra a személynévi alapszóra visszavezethető *Girót*(fa) (1468: *Gyrolthfalwa*, Baranya vm.: Cs. 2: 486), *Gyirót* (1156 k./1412: *Gerolth*, Sopron vm.: FNESz.) és (*Bakony*)*gyirót* (1237—40: *Gyrolt*, Veszprém vm.: FNESz.) < ném. *Gerolt* ~ *Gerold* (1138/329: *Gerolt*: ÁKSz. 140) szn., a *Hahót* (+1234/XIV.: *Hoholt*, Zala vm.: FNESz.) < ném. R. *Hoholt* (1237/484: *Haholth*: FNESz.) szn., a (*Nagy*)*könyi* (1312: *Kulni*, Tolna vm.: Cs. 3: 438) < R. *Kolin* (1278: *Kolyn*: FNESz.) szn. -*i* képzős származéka, a *Kóp*(háza) (1429: *Kolphaza*, Sopron vm.: Cs. 3: 615) < ném. *Kolb* szn., a *Lipót* (1377: *Lypolthfalwa*, Pozsony vm.: KÁZMÉR, Falu 290) és *Lipót*-*falva* (1334: *Lypothfalua*, Vas vm.: Cs. 2: 771) < *Lipót* ~ *Lipolt* (1237—40: *Lypolt*: ÁKSz. 210) szn. < ném. *Leopold* szn., a *Póda*(fa) (1384: *Poldafalua*, Pozsony vm.: KÁZMÉR, Falu 264) < szl. *Polda* szn. < ném. *Leopold* szn., a *Radnót* (1300: *Renolth*, erdélyi Fehér vm.: Gy. 2: 181) < ném. *Rénold* (1283/365: *Renoldus* [lat. végz.]: FNESz.) szn. és (*Nemes*)*radnót* (1334/392/XIX.: *Radnotfalva*, Gömör vm.: Gy. 2: 537) < *Radnót* (1334/392/XIX.: *Radnoldi*: Gy. 2: 537) szn., a (*Gyula*)*rátót* (1283: *Nog Ratold*, Veszprém vm.: FNESz.) és (*Vác*)*rátót* (1219/550: *Ratolt*, Pest vm.: Gy. 4: 554) < ném. R. *Ratold* ([1283 k.]: *Ratoldus* [lat. végz.]: Gy. 4: 554) szn. ~ *Ratolt* szn., a *Rumpód* (1534: *Rompolth*, Vas vm.: FNESz.) < ném. *Rumpold* szn., a *Sótony* (1254: *Solcon*, Vas vm.: FNESz.) < R. *Solt* (1221/550: *Solt*: ÁKSz. 316) szn. -*ny* képzős származéka, a *Szomód*

(1225: *Zumuld*, Komárom vm.: Gy. 3: 456) < R. *Szomol* (1232: *Zumul*: FNESz.) szn. -d képzős származéka, az ugyanabból a személynévi alapszóból eredő *Tabód* (1332—7: *Tobold*, Tolna vm.: FNESz.) és *Tibód* (1566 e.: *Thijboldh*, Udvarhely vm.: FNESz.) < ném. *Teobold* (1111: *Thebaldus* [lat. végz.]: DHA. 383/41. sor) szn. vagy a *Zsibót* (1278/318: *Sybouth*, Baranya vm.: Gy. 1: 409) < ném. *Sibolt* ~ *Sibold* (1228/229: *Sibolth*: FNESz.) szn.

Eltérő hangalakokat eredményezett az *l* kiesése és megmaradása az azonos etimológiai előzményből származó (*Vár*)*kudu* (1392: *Koldow*, Szolnok vm.: FNESz.) és *Kuldó* ([1269 k.]/272: *Kuldu*, Fejér vm.: Gy. 2: 392) < szl. *Kulda* ~ *Kolda* szn., illetve a *Póca* (1343: *Poulcha*, Somogy vm.: FNESz.) és (*Tornyos*)*pálca* (1366: *Palca*, Szabolcs vm.: NÉMETH, Szab. 149) < szl. *Polica* hn. helynevekben.

Bizonyára a népetimológia, az etimológiailag nem áttetsző nevet mintegy megértelmesítő szándék (vagy etimológiailag áttetsző lexémákkal való azonosítás) is szerepet játszott a Vas megyei *Óbér* helynév hangalakjának változásában: a német *Alber* személynévből alakult településnév az ómagyar korban *Alber* (1281, FNESz.) és *Olber* (1271, FNESz.) alakban szerepel. A *al* ~ *ol* névkezdetbe az *ó* 'régí' melléknév beleértését az is elősegíthette, hogy a korai ómagyar korban nemegyszer *ol* hangalakban is szerepel ez a lexéma (vö. például 1245: *Olwar*, Hont vm.: Gy. 3: 224, 1266: *Olwar*, Nógrád vm.: Gy. 4: 282).

Az adatok áttekintése után néhány megjegyzés. Az *l* zártszótagi kiesésével kapcsolatosan éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk több szempontból is annak, mint amit a betoldódása kapcsán megfigyelhettünk. A legjelentősebb eltérés a helynevek hangalakjának végleges vagy ideiglenes módosulásában látható: míg az *l* bekerülése a helynevekbe az esetek több mint felében csupán időleges, addig a kiesése a nevekből csaknem kivétel nélkül időtálló változást hozott. Ennek feltehetőleg ugyanolyan okai lehetnek, mint a mássalhangzó-torlódásokat megszüntető inetimologikus magánhangzók különböző pozíciókban megfigyelhető eltérő stabilitásának. Azaz: az inetimologikus *l* a szóvégi mássalhangzó elé kerülve mássalhangzó-kapcsolatot hozott létre névvégi helyzetben, az *l* kiesése névvégi mássalhangzó elől pedig megszüntette ott a torlódó mássalhangzókat. Az utóbbi változás jobban megfelelt a magyar nyelv szótagszervező szabályainak, s az így létrejött alakok állandósultak, az előbbi viszont idegen volt attól, az *l* betoldódása emiatt csupán átmenetileg életképes hangalakokat teremtett. Az már más kérdés — s jelenleg nem is tudom megválaszolni —, hogy vajon miért mutatkozott a nyelvünkben (a helyneveinkben) hajlam az ómagyar korban a névvégi mássalhangzó-kapcsolat kialakulására, mi eredményezte — még ha csupán átmenetileg is — az *l* hangnak a mássalhangzók elé toldódását.

De nézzük tovább a különbségeket! Noha az *l* mindkét irányú mozgása főképpen a név utolsó szótagjának *ó*, illetve *o* + mássalhangzó kapcsolatát érinti (azaz: *-ó* + C hangkapcsolatba lép be *-ol* + C formát eredményezve, illetve *-ol* + C kapcsolatot bont meg a kiesése *-ó* + C formát eredményezve), abban azonban már lényegi eltérések mutatkoznak, hogy milyen mássalhangzók elé kerül be jellegzetesen, illetve milyen mássalhangzók elől esik ki. Az előbbi változás, a bekerülés nagyrészt *c* ~ *cs* hangok elé történik: *-olc* ~ *-olcs* névvégeket teremtve, az utóbbi, a kiesés ugyanakkor alig-alig érinti az *-olc* ~ *-olcs* hangkapcsolatot, annál tekintélyesebb számban láthatunk viszont *-olt* ~ *-old* > *-ót* ~ *-ód* változásokat. Az előbbi az *-óc* ~ *-ócs* végű nagy számú szláv eredetű helynévben okoz főképpen hangtani átalakulást, az utóbbi ezt az eredetbeli kategóriát alig néhány név erejéig érinti csupán. Az *l* kiesését ugyanis igen nagy hányadban személynévi eredetű helynevekben láthatjuk, mégpedig főképpen *-ld* ~ *-lt* végű német személynévből alakult helynevekben. Az *-ld* ~ *-lt* hangkapcsolatot helynevek végén kevésbé tűrte meg a nyelvünk,

s megszüntetésére nem a bontóhanggal történő feloldást alkalmazta, hanem az egyébként is igen mozgékonyak látszó *l* kivetését, amely egyidejűleg az előtte álló magánhangzó megnyúlását is eredményezte általában. Ehhez a változáshoz (mint egyfajta reciprok hangfejlődéshez) minden bizonnyal éppen az *l*-es betoldódások teremthettek modellt, analógiát.

E ponton vissza kell utalnunk arra a hiátustöltő mássalhangzók tárgyalásakor feltett kérdésre, miszerint mi magyarázhatja, hogy egy ómagyar kori rendkívül gyakori hangváltozás (mint amilyen például az intervokalikus helyzetű β kiesése) csupán időleges hangalakot eredményez, míg a jóval ritkább, ellentétes irányú folyamat (például a *v* betoldódása két magánhangzó közé) véglegesen módosította egy-egy lexéma hangalakját? Az *l* betoldódása és kiesése kapcsán az ellenkezőjét látjuk az ott tapasztaltaknak: az *l* betoldódása általában ideiglenes, a kiesése viszont jórészt végérvényes változást okozott. A magyarázat — különösen így együtt látva a két jelenséget — önként adódik: a hiátust a magyar nyelv nem kedveli, így ha egy hangváltozás hiátust teremt, az csupán átmeneti lehet, ha azonban megszünteti azt, olyan hangalakot hoz ezáltal létre, amely jobban illeszkedik a magyar nyelv hang- és szótagszerkezeti sajátosságaihoz. Az *l* névvégi mássalhangzó elé toldódása mássalhangzó-torlódást eredményez a név végén, a kiesése viszont megszünteti azt. Érthető, hogy az előbbi módosulás kevésbé van „inyére” a névvégi torlódást elkerülni igyekvő magyar nyelvnek, mint az utóbbi. Mindkét jelenség mutatja ugyanakkor azt is, hogy a nyelvben felbukkanó változás — noha esetleg az adott nyelv hangtani sajátosságaitól alapvetően el is tér — modellt is teremt egyúttal, s nagy számú további hasonló változást indít el más lexémákban. Azt azonban, hogy ez a változás mennyire lesz tartós, már a nyelv általános és alapvető törvényszerűségei határozzák meg.

B) A mássalhangzós környezet az *l* mellett további két mássalhangzó inetimologikus betoldódásának is kedvezett: az *n* és a *p* ugyancsak nagy számban került be másodlagosan az ómagyar kor helyneveibe, az *l* hanggal ellentétben azonban e hangoknak a nevekből való kiesése jóval kevésbé, lényegében alig-alig figyelhető meg. Részletesen emiatt erre nem is kívánok kitérni, csupán szemléltetésül álljon itt néhány példa. Az *n* kiesésének lehetünk tanúi a német *Henning* személynévből származó régi *Henningfalva* (1271: *Hennengfalva*, Sáros vm.: KÁZMÉR, Falu 289) > mai *Hönig*, a német *Gunther* személynévből származó régi *Guntorfölde* (1270: *Gunturfelde*, Zala vm.: FNESz.) > mai *Gutorfölde* vagy a szláv *Łędzane* helynév átvételeként a magyar régi *Lengyén* (1233: *Lengen*, Hont vm.: Gy. 3: 215) > mai *Ledény* nevekben, a *p* elmaradása pedig például a szláv *Kropla* hn. magyar régi *Korompla* (1364: *Kurumpla*, Komárom vm.: Cs. 3: 239) > mai *Koromla* megfelelőjében figyelhető meg. A inetimologikus *n* és *p* hangok helynevekbeli előfordulása között is megfigyelhető ugyanakkor egy lényeges különbség, amit feltétlenül előre kell bocsátani: míg az *n* az *l*-hez hasonlóan nagy általánosságban magánhangzó és mássalhangzó közé ékelődik be, addig a *p* szinte kizárólagosan a két mássalhangzó közötti helyzetben tűnik föl.

Az inetimologikus *n* hangot tartalmazó helynevek az *l*-es betoldódásúaknál lényegesen heterogénebb csoportot alkotnak: eleve sokszínűbb az a fonológiai, fonetikai környezet, amelyben az *n* szervesen mássalhangzóként feltűnik, illetőleg többféle magyarázata lehet a lexémákba történő bekerülésének is.

Leggyakrabban *-d* (olykor *-t*) hang előtt jelenik meg a helynevekben az anorganikus *n*, álljon az a név belsejében vagy a név végén. Pusztá személynévi eredetű helynevekben eredményezi az *n* betoldódása a mai hangalakot a *Dalmand* régi *Dalmad* (1138/329: *Dalmadi*, Tolna vm.: SZABÓ, DömAd. 29) < ném. *Domald* szn., a *(Mária)kéménd* régi *Kéméd* (1280: *Minori Kemud*, Baranya vm.: Gy. 1: 323) < *Kéméd* (1216/550: *Kemedu*: ÁKSz. 188) szn., a *Kicsind* régi *Kecsed* (1262: *Keched*, Esztergom vm.: Gy. 2: 296) <

Kecsed (1211: *Keched*: ÁKSz. 187) szn. helynévben, illetve a *Körmend* (1238: *Curmend*, Vas vm.: FNESz.) esetében akkor, ha az egy korábbi *Körmöd* (1300: *Kurmod*: FNESz.) formából alakult. Az ugyancsak személynévi előtagot tartalmazó *Bödörfa* a régiségben *Bederfalva* (1421: *Bederfalua*, Zala vm.: KÁZMÉR, Falu 255) és *Benderfalva* (1420: *Benderfalua*: uo.) formában is szerepelt egyidejűleg, ám az *n*-es alakja átmenetinek bizonyult. A szláv eredetű (vö. szl. *Nedraž* hn.) mai *Nandrás* a régiségben a település nevéhez alapul szolgáló elsődleges víznévként *Nadrás* (1243/335: ad caput *Nadras*, Gömör vm.: Gy. 2: 528) és településnévként az *n* betoldásával létrejött *Nandrás* (1318: v. *Nandras*: uo.) hangalakban is előfordul, a mai *Barslédec* szláv eredetű *Lédec* utótagja (1253: *Leduch*, Bars vm.: Gy. 1: 457; vö. szl. *Ladice* hn.) pedig a régiségben átmenetileg *Lendec*-ként (1253: *Lendoch*: FNESz.) is feltűnik az oklevelekben (GYÖRFFY GYÖRGY az adatot *Leuduch* formában azonosítja; vö. Gy. 1: 457, s ez természetesen kétségesé teszi az *n* betoldódásának a feltevését). A *kácsa* közszó *-d* képzős származékából alakult *Kácsád* (1304/382: *Kachud*, Zemplén vm.: Anjou-Oklt. 1: 291/585) helynév inetimologikus *n*-nel bővülve *Kácsánd* (1304/382: *Kachond*: uo.) formájúvá lett, s máig ebben az alakban őrződött meg. Nem hagyhatjuk ugyanakkor figyelmen kívül, hogy a betűhív formák inkább egy ómagyar kori *Kácsud* ~ *Kácsond* hangalakot mutatnak, s ezek — véleményem szerint — talán egy *Kács*-féle személynévvvel (vö. 1138/329: *Kacu* szn.: ÁKSz. 185, 1235: *Kach* szn.: FNESz.) tartoznak inkább össze. Ez azonban az inetimologikus *n* hang ügyét nem érinti. Az *ölyv* madárnév *-d* képzős származékából alakult Hont megyei mai *Kis-* és *Esztergom* megyei *Nagyölvéd* a régiségben — igaz, csak átmenetileg — *Öl(y)vend* (1282: *Vluend*: FNESz.) alakban is látható. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy GYÖRFFY-nél ez az adat nem szerepel; vö. 3: 225, illetve 2: 304.) Az egyaránt a szláv eredetű *Bozeta* személynévből alakult (*Nagy*)*bozinta* (1383: *Bozytha*, Szatmár vm.: FNESz.) és *Buzita* (1262: *Bozita*, Abaúj vm.: Gy. 1: 73) településnevek alaki elkülönülését egyrészt az *n* betoldódása, másrészt az eredeti hangalak megtartása eredményezte. Ugyanígy névhasadásról beszélhetünk az *Ikol* (1237: *Icol*: FNESz.) személynév *-d* képzős származékaként keletkezett Torda megyei *Ikland* (1372: *Iclund*: FNESz.) településnév esetében, amely éppen az *n* végleges betoldódása következtében különült el az ugyanilyen morfológiai szerkezetű Pest megyei *Iklad* (1352: *Iklad*: Gy. 4: 521) vagy a Zala megyei *Iklód*(*bördőce*) (1379: *Iklod*: Cs. 3: 63) településnevektől.

Lényegesen ritkábban találkozunk inetimologikus *n*-nel *-c* ~ *-cs* előtti pozícióban. A szláv eredetű *Nőtincs* régi *Nőtics* (1317/329/347: *Neutyeh*, Nógrád vm.: Gy. 4: 281) < szl. R. *Netyčb* hn. és a *Rohonc* (1259—73: *Ruhoncz*, Vas vm.: FNESz.) < szl. *Orehovec* helynévben láthatunk erre példát. Az utóbbi kapcsán azt kell megjegyeznünk, hogy a korábbiakban már több ízben is emlegetett szláv *-ovec* > magyar *-óc* megfelelés értelmében ez a helynév a magyarban — a szókezdő *o* elmaradása mellett — szabályosan *Rohóc* ~ *Rahóc* formájúvá alakult volna (l. ehhez pl. a Baranya megyei mai *Orahovica* régi *Rahóca* alakját; 1258: *Rohocha*: Gy. 1: 372). Az *n* tehát csakis szervesen járulékhang lehet benne. De a szintén szláv *Kelecsény* (1299: *Kelechen*, Abaúj vm.: Gy. 1: 109) helynév régi *Kerecsény* (1300>XVIII.: *Kerechen*: uo.) alakváltozata vagy a román *Saçel* helynév átvételének tartott *Szacsal* (1453: *Zachal*, Hunyad vm.: Cs. 5: 134) a régiségben ugyancsak feltűnik *n*-es *Kerencsény* (1273>425: *Kerenchen*: Gy. 1: 109), illetve *Szencsel* (1444: *Zenchel*: Cs. 5: 134) alakban. A *Becs* (1211: *Bech*: ÁKSz. 45) személynévből alakult (*Szamos*)*becs* régi *Bencs* (1314/499: *Bench*, Szatmár vm.: Anjou-Oklt. 3: 378/857, ill. MEZŐ—NÉMETH, SzabSzatm. 113), valamint a szintén személynévből származtatható *Debrecen* számos adata között mindössze egyszeri előfordulása *Debrecen* (1311: *Deb-runchun*, Bihar vm.: Anjou-Oklt. 3: 71/147) alakváltozata is *n* járulékelemet tartalmaz. Az ugyanitt említhető *Daronc* (1332—5/Pp.Reg.: *Doronch*, Borsod vm.: Gy. 1: 769)

különlegességét pedig az adja, hogy ugyanannak a *Daróc* (1332—5/Pp.Reg.: *Doroch*: uo.) helynévnek az alakváltozata, amely *Darolc* (1332—5/Pp.Reg.: *Dorolch*: uo.) variánsa révén az inetimologikus *l* kapcsán is „érintve van”.

Míg a közszavak körében a legnépesebb csoportot ebben a kategóriában a *k* ~ *g* elé történő betoldódások adják (vö. NYIRKOS, InetMsh. 154—6), a helynevekben csupán néhány másodlagosan létrejött *-nk* ~ *-ng* előfordulásra bukkantam. A *g* elé történő betoldódás rendre szóvégi helyzetben álló *g* esetében következik be részben közszavak, részben tulajdonnevek hangtestében. Az előbbire a nevekben is gyakorta előforduló *ördög* lexéma *ördöng* (1295/403: *Vrdungsfev!*, Baranya vm.: Gy. 1: 389, 1298/392: *Vrdunggata*, Borsod vm.: Gy. 1: 785) — az *ördög* szó ismeretlen eredete miatt azonban az *n* másodlagos volta nem igazolható —, a *boldog* (régén *bódog*) melléknév *bódung* (1289/374: *Bodunghazunfolua*, Bodrog vm.: Gy. 1: 708) vagy esetleg a *megy* 'meggy' növénynév *mengy* (1303: *Mengkerek*, erdélyi Fehér vm.: Gy. 2: 173) alakváltozatát, az utóbbira pedig az *Ecseg* helynév *Ecseng* (1332—5/Pp.Reg.: *Echeng*, Borsod vm.: Gy. 1: 771 — amennyiben nem íráshiba) vagy (*Szász*)*vessződ* régi *Veszeng* (1379: *Veseng*, Küküllő vm.: FNESz.) adatát hozhatjuk példaként. (Az utóbbi helynévben az *n* inetimologikus betoldódása mellett *-d* > *-g* képzőcsere is történt.) A *k* elé toldódott be az *n* hang a *Gyök* személynévből (1389: *Gyuk*: FNESz.) alakult *Gyönk* (1313: *Gyunk*, Tolna vm.: Anjou-Okt. 3: 236/525) településnévben vagy a szláv eredetű *Makranc* régi *Mankranc* (1329/406: *Monkronch*, Abaúj vm.: Gy. 1: 117) < szl. R. *Mokranc* hn. alakjában. Talán ugyanerről lehet szó az *Urukang(y)* ([1237—40]: *Vrucang*, Győr vm.: Gy. 2: 625) > *Urun kang(y)* (1266: *Vrun kang*: uo.) név esetében is, ám ez az etimológia bizonytalanságai miatt kétséges: a helynév talán az *Urkony* ~ *Örkény* személynévből (vö. 1280: *Urkun* szn.: FNESz. *Örkény*) magyarázható, s ez esetben szerepelhet benne inetimologikus *n* hang.

A mai *Ledény* ~ régi *Lengyén* (1233: *Lengen*, Hont vm.: Gy. 3: 215), *Berente* (1322/323: *Berenthe*, Borsod vm.: Gy. 1: 758), *Rendve* (1297/412: *Rendwe*, Bars vm.: Gy. 1: 468), *Pankota* (1219/550: *Ponkata*, Arad vm.: FNESz.) típusú szláv eredetű, illetve szláv személynévből származó helynevekben a nazális mássalhangzó ugyan másodlagosan, a magyar nyelvben került be a névalakokba a *t*, a *d*, illetve a *k* hangok elé, mégsem tekinthetjük őket inetimologikus alakulásúnak. E nevekben ugyanis az *-en*, *-an* hangkapcsolatnak van etimológiai előzménye: mégpedig az *e*, *o* szláv nazális magánhangzók (vö. szl. *Lędzane* hn., szl. R. **Boreta* szn., szl. R. **Ređivojъ* szn., szl. R. **Pokata* szn.; mind ehhez l. FNESz.). E hangok helyettesítésére szolgált a magyarban a magas, illetve mély magánhangzó és a nazális mássalhangzó kapcsolata. Ezeket a helyneveket tehát külön kell választanunk az inetimologikus hangot tartalmazó nevektől, s tárgyalásukra e helyütt természetesen nem is kell ennél részletesebben sort kerítenünk.

Az *n* másodlagos bekerülésének a helynevek hangsorába többféle magyarázata lehet. A legnagyobb arányban fonetikai-hangfiziológiai okok játszhattak ebben szerepet (részleteihez l. NYIRKOS, InetMsh. 162): erről lehet szó a *t* ~ *d*, a *k* ~ *g* és a *c* ~ *cs* előtti jelentkezések legtöbbszörében. De több helynévben számolhatunk emellett a névben etimologikusan meglévő másik nazális úgynevezett távolsági hasonító hatásával is (a közszavak vontakozásában l. NYIRKOS uo. 161—2). Az asszociatív hangváltozásoknak e típusa is okozhatta a *Debrecen* > *Debrencen*, a *Makranc* > *Mankranc*, az *Urukang(y)* > *Urun kang(y)* vagy a *Kerecsény* > *Kerencsény* helynevekben az *n*-es alakváltozatok létrejöttét. És szerepet játszhatott végezetül az analógiás változás is (a közszavaknál l. NYIRKOS uo. 162): a *Kecsed* és a *Kémed* személynévből alakult településnevek hangalakja a *kicsiny* melléknév és a *kémény* főnév alaki besugárzása miatt bővült végérvényesen inetimologikus *n* elemmel: *Kicsind*, *Kéménd*. Részben a névben lévő másik nazális, részben a rokon hangzású *András* személynév hatására (azaz kettős analógia révén) kerülhetett az *n* járú-

lékhang az eredetileg *Nadrás* hangalakú szláv eredetű helynévbe, létrehozva így módon a *Nandrás* változatot, amely máig őrzi az inetimologikus hangot.

Sajátos jelenség, hogy a *-g* elé másodlagosan betoldódik *n* révén keletkezett *-ng* szóvégek ugyancsak hatással lehettek más nevek hangalaki módosulására, azaz analógiát szolgáltattak további *-ng* végű alakok létrejöttéhez. Nem az *n*, hanem a *g* másodlagos bekerülése figyelhető meg talán a Bihar megyei *Sáránd* helynév korai ómagyar kori *Sáráng* (1219/550: *Sarang*: Gy. 1: 658) alakjában, amely pusztá személynévből alakult (vö. 1202—3/500 k.: *Scarandi* szn.: AKSz. 300), s az alapjául szolgáló személynév az ótörök *šaran* 'ponty' szóból származik. A *-g*-t a név végén a FNESz. inetimologikusnak minősíti, s analógiaként a *rozmaring*, N. *bojtorjáng* szavakat említi. Magam inkább más (az előbb említett *-ng* végű) helynevek analógiás hatását vélem erősebbnek.

C) Az inetimologikus *p* a vizsgált korpuszban egyetlen kivételtől eltekintve — a Somogy megyei mai *Töröcske* (vö. *Durugsa* szn.: FNESz.) ~ régen *Terecske* > *Terepcske* (1492: *Therepchke*: Cs. 2: 651) — kizárólag két mássalhangzó közötti helyzetbe toldódik be, ahol az első mássalhangzó minden esetben *m*, a második pedig lehet *-t*, mint a *német* népnév *-i* képzős származékából alakult igen nagy számú *Nemti* (1227: *Nemti*, Nógrád vm.: Gy. 4: 276, 1230/285: *Nemty*, Borsod vm.: Gy. 1: 792, 1276: *Nimthi*, Bars vm.: Gy. 1: 463 stb.) > *Nempti* (1246/274/293: *Nympti*, Hont vm.: Gy. 3: 221, 1261/271: *Felnempti*, Heves vm.: Gy. 3: 118, 1275: *Nempty*, Bars vm.: Gy. 1: 463, 1285: *Nempty*, Borsod vm.: Gy. 1: 792, 1291: *Nymphy*, Hont vm.: Gy. 3: 221, 1297/332: *Nympty*, Gömör vm.: Gy. 2: 529, 1330/439: *Nempty*, Hunyad vm.: Gy. 3: 297 stb.), a *szántó* 'földműves' foglalkozásnévre visszavezethető *Szántó* ~ *Számító* (1219/550: *Zamtou*, Bihar vm.: Gy. 1: 665, 1275: *Zamthou*, Abaúj vm.: Gy. 1: 142, 1294/457: *Zantho*, Pilis vm.: Gy. 4: 696) > *Számptó* (1299/467: *Zampto*, Pilis vm.: Gy. 4: 696, 1239: *Zampto*, Komárom vm.: Gy. 3: 454), a személynévi alapszóból származó mai *Dörömtű* ~ régen *Deremti* (1486: *Deremthy*, Somogy vm.: Cs. 2: 600; vö. 1279: *Dermthych* szn.: FNESz. < szl. *Drēmotichъ* szn.) > *Derempti* (1506: *Deremphy*: Cs. 2: 600) vagy a szláv eredetű *Lontó* > *Lomptó* (1236: *Lumptov*, Hont vm.: Gy. 3: 217, 1276: *Lomptou*: uo.; vö. összl. *лѡтъ* 'fiatal hársfa' tő) helynevekben. Betoldódhat a *p* továbbá az *m* és *l* hangok közé, ahogyan ezt a növénynévi eredetű *Komló* > *Kompló* (1256/410: *Complov*, Baranya vm.: Gy. 1: 328), a szláv eredetű mai *Kalnik* ~ régen *Kemlék* (1243: *Kemluk*, Kőrös vm.: FNESz.; vö. szl. *Kamnik* hn.) > *Kemplék* (1428: *Kemlek*: FNESz.) vagy az azonos szláv alapszóból származó *Zemlén* ([1200 k.]/XIV.: *Zemlin*, Zemplén vm.: FNESz.; vö. szl. *Zámlyni* hn.) > *Zemplén* (1217/XIV.: *Zempen*: FNESz.) és (*Nagy*)*zomlin* (1215/550: *Zomlun*, Bihar vm.: Gy. 1: 691) > *Zomplin* (1470: *Naghzamplen*: Cs. 1: 628) nevekben láthatjuk. A *Köncsög* ~ régi *Kencseg* (vö. *Kuncheq* kun nemzetségnév: Gy. 3: 528—9) > *Kempcseg* (1436: *Kempceg-zallas*, Pest vm.: FNESz.) vagy a *Nemcsény* (vö. szl. *Nemčín* hn.) > *Nempcsény* (1258>382: *Nempchen*, Bars vm.: Gy. 1: 463) helynevek a *p*-nek a *cs*, a *Semse* ~ régen *Szemse* (1280: *Scemse*, Abaúj vm.: Gy. 1: 138; vö. 1211: *Zemse* szn.: AKSz. 384) > *Szempse* (1318: *Scempse*: Gy. 1: 138) az *s*, a *Szemdi hida* (1293: *Zemdyhyda*, Baranya vm.: Gy. 1: 278) > *Szempdi hida* (1281: *Zempdyhyda*: uo.) a *d*, a *Szentimre* > *Szentimpre* (1427: *Zentempreh*, Sáros vm.: Cs. 1: 311) az *r*, a *Jemnik* (1255: fl. *yemnik*, Szepes vm.: FNESz.; vö. szl. *Jamnik* hn.) > *Jempnik* (1277: *Jempnik*: FNESz.) az *n*, a *Tömpös* ~ régi *Tembes* (+1247/+284//572: *Thembes*, Csanád vm.: Gy. 1: 874) > *Tempbes* (1409: *Thempbes*; FNESz.) név pedig a *b* elé történő bekerülésére szolgáltat példát. Ez utóbbi kapcsán mindazonáltal arra is utalnunk kell, hogy a *Tömpös* helynév etimológiája bizonytalan: amennyiben a *Tompos* (1367: *Thompos*: OklSz. 999) személynév magas hangrendű változatával hozható kapcsolatba (vö. FNESz.), *p* elemét etimologikusnak kell tartanunk, s a *b* toldódhatott be a névbe másodlagosan.

Az inetimologikus *p* hang létrejöttének számos magyarázata lehet ugyan (l. NYIRKOS, InetMsh. 34—7), ám a helynevek hangtestébe — a megvizsgált adatállomány alapján legalábbis úgy tűnik — kizárólagosan fonetikai-fiziológiai okok miatt kerülhetett be. Ezt tartja meghatározónak NYIRKOS is: „A szóbeljei *p*, *b* kialakulása nagyrészt hangképzésbeli sajátosságokkal magyarázható, bár felmerült az (*m* >) *mm* elhasonulásának lehetősége is, mely *mp*, *mb* hangkapcsolatot eredményezett volna” (uo. 36). Ez azonban a közzavak esetében is kevésbé valószínű, hiszen — ahogy NYIRKOS jelzi — nem mutathatók ki a régiségből a feltett **csommó*, **bommó* alakok. Nem merül föl ez a lehetőség a helynévi példákban sem, hiszen mint láttuk, ott két mássalhangzó közé került be a *p* hang, s nem vokális + *m* + vokális kapcsolatát bontotta meg. Ilyen fonetikai helyzetben pedig az *m* geminációjával, majd az *mm* elhasonulásával az *mp* létrejötté nem magyarázható, hiszen ez mássalhangzós környezetben nem következhet be.

Míthogy a ma is élő névformákban csaknem kizárólag a *p* nélküli alakot találjuk (l. mégis: *Zemplén*), ez a változás pusztán ideiglenes lehetett, de jól mutatja, hogy bizonyos időszakban erős hajlam mutatkozott a névbelseji hármas mássalhangzó-torlódás kialakulására. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a *p* jelentkezése a bilabiális *m* után és bizonyos mássalhangzók (mint például *t* ~ *d*, *b*, *cs* stb.) előtt hangfiziológiai szempontból lényegében törvényszerű: a képzésnek mintegy „mellékterméke”-ként jelentkezik (az *m* ejtésének mássalhangzó előtti módosulásaira l. ELEKFI LÁSZLÓ, A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai. Bp., 1992. 15—6). Arra, hogy ezzel a jelenséggel számolnunk kell a fenti helynevek kapcsán is, az ómagyar kori oklevelek (sok esetben idegen ajkú) scriptorainak a kiejtést tükröztető lejegyzése a biztosíték. Ezekben a nevekben a kiejtésben az *m*-et alkotó zár felpattanása úgy érzékelhető, mint egyfajta *p* hang, ám a helyesírásban ezt éppúgy nem jelöljük, ahogyan a *tea*, *dió* stb. szavakban hangzó *j* hiátustöltő hangelemet sem. A fenti példák közül több szempontból is különleges a *Nempti* helyzete. Ennek kialakulása ugyanis többlépcsős hangtani folyamat eredménye volt: az elsődleges *Németi* névalakból a kétnyíltszótagos tendencia működéseképpen *Nemti* alakult, a *Nempti* formákat pedig az *e* hangváltozás következményeként egymás mellé került *m* és *t* bilabiális, illetve zárhang jellegének (azaz a fonetikai környezetnek) a fiziológiai következményeként a *p* behallása eredményezte. E változás révén a helynév az asszociativitás tekintetében elszakadt közzsói alapjától, a *német* népnévtől.

D) Az *r* járulékhangként (közzsói előfordulásaihoz l. NYIRKOS, InetMsh. 138—45) névvégi mássalhangzók előtt éppúgy megtalálható, mint név belseji mássalhangzók előtt, ám ez utóbbi fonetikai helyzetben talán valamivel kevésbé jellemző. Ezzel számolhatunk ugyanakkor a *Csőle* (1482: *Chewle*: FNESz.) személynévből alakult *Csőrle* (1274: *Churle*, Pozsony vm.: FNESz.) ~ mai *Csőlle*, a *Csőmög* (1257 k.: *Chemeg*: FNESz. *Illye*) személynévből alakult *Csőrmög* (1550: *Chyermewk*, Bihar vm.: FNESz. *Illye*) ~ mai *Csőmög* (puszta), a *Káliz* (1213/550: *Kaluz*: ÁKSz. 185) személynévből alakult *Kárlóc(falva)* (1408: *Kalozfalwa*, Zala vm.: Cs. 3: 67, illetve KÁZMÉR, Falu 260 > 1720: *Karloczfa*: KÁZMÉR, Falu 260) ~ mai *Káloc(fa)* vagy — amennyiben nem elírás — a *Gecse* (1237—40: *Gecha*: ÁKSz. 137) személynévből alakult *Gercse* (1315: *Gerche*, Abaúj vm.: Gy. 1: 86) ~ mai (*Hernád*)*gecse* helynévben. A *Gercse* hangalak mindazonáltal más úton is létrejöhett: a *Gecse* helynévnek ugyanis van *Geccse* (1323/330: *Gecche*: Gy. 1: 86) változata is, amely a *cs* intervokalikuss helyzetű geminációja következtében alakult ki, s ebből a *Gercse* elhasonulás eredménye is lehet. Minden bizonnyal inetimologikus *r* hangot tartalmazhat az ismeretlen etimológiájú előtaggal álló *Vejmür foka* (1212/397/405: *Veymurfuca*, Bodrog vm.: Gy. 1: 706) > *Vejmür foka* (1212/397/405: *Veymurfuca*: uo.), *Vejmür tava* (1211: *Veymur taua*, Bodrog vm.: Gy. 1: 706) név is. A csupán időlegesen létező *Vármos* (1273>435: *Varmus*, Borsod vm.: Gy. 1: 815) településnévben ugyancsak név-

belseji inetimologikus *r* gyanítható abban az esetben, ha a név a *vámos* melléknévvel hozható etimológiai kapcsolatba. Az *r* bekerülése minden itt említett példában csupán átmeneti változást eredményezett.

Valamivel gyakrabban toldódik be másodlagosan az *r* névvégi mássalhangzók elé, s ez a mássalhangzó lehet *-d*, mint a R. *bik* 'bükk' fanév és a *szád* 'nyílás' földrajzi köznév összetételeként magyarázható régi *Bikszád* (1394: *Bygzaad*, Pozsony vm.: FNESz.) > mai *Bikszárd* (1773: *Bixard*: FNESz.), a *Lozsád* (1138/329: *Lusadi*: ÁKSz. 209) személynévből alakult *Lozsád* (1279: *Lusad*, Doboka vm.: Gy. 2: 78) > *Lozsárd* (1570: *Losard*: FNESz.), a személynévként is alkalmazott *sas* állatnév (1288/291: *Sas* szn.: FNESz. *Mezősas*) *-d* képzős formájából alakult *Sasad* (1256: *Sasad*, Pilis vm.: Gy. 4: 694) > *Sasárd* (1236/286//504: *Sassard*: uo.) stb. helynevek esetében, lehet *-s*, mint a *Bas* (1211: *Bas*: ÁKSz. 61) személynévből származó *Bas(falva)* (1392: *Basfalwa*, Zala vm.: Cs. 3: 33, illetőleg KÁZMÉR, Falu 255) > mai *Bors(fa)* (1696: *Borsfa*: KÁZMÉR, Falu 255) névben, vagy lehet *-c ~ -cs*, mint a *Géc* személynévből való *Géc* (1280: *Geech*, Szatmár vm.: MEZŐ—NÉMETH, SzabSzatm. 76, 1454: *Nagh Gycz*: Cs. 1: 475) > (*Kis*)-*géc* (1477: *Kysgerch*: ComSzathm. 112) ~ mai *Kis-* és *Nagygéc* helynevekben. A *Kécs* (1211: *Keyci*: ÁKSz. 193) személynévből alakult régi *Kécs* (1234/243: *Keech*, Abaúj vm.: Gy. 1: 111) > mai (*Fuló*)-*kércs* (1427: *Keerch*: ComAbTorn. 30, 1796: *Fuló Keres* [*o*: *Kerts*]: FNESz.) településnév változására bizonyára a közelben fekvő, törzsnévi eredetű *Kér* és *Kércs* helynevek hangalakja lehetett hatással. Az ismeretlen eredetűnek tartott Bodrog vármegyei *Tökör**cs* (1211/252: *Tukurch*: Gy. 1: 731) helynév etimológiájára is javaslatot tehetünk, inetimologikus hangot tételezve föl a névben: talán a *Tök* személynévből (vö. 1211: *Thec* ~ *Tek* szn.: ÁKSz. 333) *-cs* kicsinyítő-becéző képző hozzákapcsolásával alakult személynévvvel hozható összefüggésbe. Az elsődleges (ám adatokkal nem igazolható) *Tököcs* hangalakú helynévbe az *r* eszerint másodlagos járulékhangként toldódott be. Analógiát e változáshoz az *-rcs* végű helyneveink szolgáltathattak: *Barcs*, *Pércs*, *Tercs*. Figyelemre méltó, hogy noha mássalhangzó-torlódást eredményez a név végén, az *r* betoldódása többnyire állandósult a fenti helynevekben. Ez alól csak egy-két kivételt adódik: a (*Nagy*)-*géc* és a *Sasad* nevekben a változás időleges volt csupán. Talán egy-egy helynév esetében az *r*-es hangalak állandósulását az azonos etimológiai előzményből származó másik helynévtől való elkülönülés is befolyásolhatta: a *Lozsád* (Hunyad vm.) — *Lozsárd* (Doboka vm.), *Bikszád* (Szatmár vm.) — *Bikszárd* (Pozsony vm.) névpárok esetében például felmerülhet ennek a lehetősége is.

Míg a közszavak körében leggyakrabban talán hangfiziológiai okok miatt és affrikáták elé kerül be az *r* (l. NYIRKOS i. h.), a helynevekben ilyesfajta dominanciát nemigen állapíthatunk meg. Arra viszont az adatok alapján talán joggal következtethetünk, hogy az *r* betoldódása nemegyszer csupán az ómagyar kor utolsó időszakában vagy azon túl következett be.

E) Az áttekintett adatállomány — mint reprezentatív minta — alapján az egyéb mássalhangzók inetimologikus megjelenése a helynevekben szórványosnak mondható. Bemutatásukkor épp ezért többnyire nem is vagyok tekintettel az egyes fonológiai pozíciók szerinti elkülönítésre: együttesen adom meg a VC, a CV és a CC kapcsolatot megbontó előfordulásokat.

Az *Enyed* személynévből (amely az *Egyed* személynév mellékalakja; vö. 1138/329: *Egid* szn.: ÁKSz. 111) keletkezett *Enyed* (1293—301: *Enud*, erdélyi Fehér vm.: Gy. 2: 141) helynév *Enyegd* (1293/323: *Enugd*: uo.) változatában a szóvégi *d* elé inetimologikus *g* toldódott be. Az *Enyegd* alak nem csupán a településnévben, hanem a belőle alakult *Kis-Enyegd* (1299/XIV.: *Kysenegd*: Gy. 2: 100, 141, 177) víz-, illetve *Nagy-Enyegd-fő* (1299/XIV.: *Nogenugdfeu* Gy. 2: 100, 141) forrásnévben is felbukkan. A *g*

másodlagos bekerülése e helynévbe minden bizonnyal a $k \sim g$ végű szavakból $-d$ helynévképzővel alakult nevek mintájára következett be, azaz a *Balogd*, *Budagd*, *Homorogd*, *Szunyogd*, *Ürögd*-féle helynevek indukálhatták. A közszavak körében a másodlagos — többnyire hangképzésbeli okok miatt bekerülő — $g \sim k$ a nazális melletti pozícióban jellegzetes leginkább (vö. NYIRKOS, InetMsh. 50—60, de különösen: 57), a helynevekben azonban a nazális mássalhangzónak nincs ilyesfajta fölénye. Az n utáni pozícióba került be átmenetileg az inetimologikus g a már korábban említett bihari *Sáránd* régi *Sáráng* változatába, vagy a német *Lankräck* helynév átvételeként magyarázható szebeni *Lángkerék* (1402: *Langkerék*: FNESz.) \sim mai *Lámkerék* helynévbe, ez utóbbi esetben minden bizonnyal az idegen hangalak megértelmésítésének a szándéka is szerepet játszott.

Az inetimologikus k megjelenése éppúgy $c \sim cs$ melletti helyzetben figyelhető meg elsősorban, mint ahogyan az etimologikus k elmaradása is: a *Becs* (1211: *Bech*: ÁKSz. 45, 1213/550: *Bechy*: ÁKSz. 42) személynévből való *Tiszabecs* a régiségben *Tiszabekcs* (1476: *Tizabekch*, Szatmár vm.: Cs. 1: 471, illetve MEZŐ—NÉMETH, SzabSzatm. 119) alakban is látható. A (*Pusztá*)*bábocka* (1433: *Babochka*, Békés vm.: FNESz.) a *Bábica* \sim *Bábuca* szláv személy- vagy helynévből magyarázható tulajdonképpen végződéscterével (l. ehhez a település régi adatait is: 1138/329: *Babusa* \sim *Babisa*: Gy. 1: 502). A *Lack* (1290: *Lachk*: FNESz. *Kiskunlacháza*) személynévből alakult *Lackháza* (1420: *Laczkhaza*, Pest vm.: Cs. 3: 337) ugyanakkor ma (*Kiskun*)*lacháza*-ként, a *Bekcsény* személynévből alakult *Bekcsényhely* (1354: *Bekchunhel*, Zala vm.: Cs. 3: 19) pedig *Becsehely*-ként, azaz mindegyik k nélküli alakban szerepel. És végezetül: a *Vezekény* (1265: *Vezecken*, Bars vm.: Gy. 1: 485) egyedi előfordulású *Vezekény* (1295: *Wezecken*: uo.) adata talán elírás eredménye, de a z a k hang elé betoldódhatott a névben előforduló első z hasonító hatására is.

A *Szecse* (1324: *Zeche*, Bars vm.: Gy. 1: 474) településnév *Szedcse* (1310: *Zedche*: uo.) alakja a d másodlagos bekerülésével, illetőleg a *Szeccse* (1325: *Zecche*: uo.) formából elhasonulással egyaránt magyarázható. A *Felicián* (1138/329: *Feliciano* [lat. végz.]: ÁKSz. 127) személynévre visszamenő *Földszintelke* (1304/XIX.: *Földszintelke*, erdélyi Fehér vm.: Gy. 2: 197) településnév d hangeleme szintén másodlagos, minden bizonnyal a *föld* lexéma asszociációs hatására került a helynévbe. A *Szendrő* (1312: *Zundreu*, Borsod vm.: Gy. 1: 806) névalakban is feltehetünk inetimologikus d -t abban az esetben, ha a *Szemere* személynévből (*Szemere* $>$ *Szemre* $>$ *Szenre* $>$ *Szendre* fokozatokon keresztül) magyarázzuk (ehhez és más, valószínűbb magyarázatához l. FNESz.). Fonetikai okokra mehet vissza a szláv eredetű *Breznica* (+1228/423: *Breznicha*, Baranya vm.: Gy. 1: 274; vö. szl. *Březnice* hn.) víznév *Bresznice* (+1228/383/407: *Brezthnyche*: uo.) alakváltozatának létrejötte: a t inetimologikus bekerülését hangképzésbeli sajátosságok magyarázhatják. A t -nek a helynevekbe való bekerülése lényegesen ritkább jelenség lehet, mint a kiesése onnan: a *Szent*- lexémát tartalmazó patrocíniumi helynevek körében például — ha a szentnév mássalhangzóval kezdődik — gyakran találunk olyat, amelynek t nélküli lejegyzésű adata is van (vö. például 1209: *Zengurg*, Pozsony vm.: MEZŐ, Templomcím 82, 1329: *Zengurgy*, Kolozs vm.: Gy. 3: 371, 1347: *Iga[n]tewscengurg*, Keve vm.: Gy. 3: 316, 1352: *Zengurgh*, Heves vm.: Cs. 1: 70, MEZŐ, Templomcím 80, 1377: *Zengwrg*, Hunyad vm.: Gy. 3: 299; 1304: *Scenpetur*, Sáros vm.: MEZŐ i. m. 187, 1303 u.: *Ozdszenpet[ur]*, Kolozs vm.: Gy. 3: 373, 1312: *Zenpetur*, Doboka vm.: Gy. 2: 90; 1345: *Senkryal*, Kolozs vm.: Cs. 5: 407; 1329: *Zenmartun*, Kolozs vm.: Gy. 3: 372; 1341: *Zenmihalteluke*, Kolozs vm.: Gy. 3: 372 stb. — további adatokhoz l. MEZŐ i. m.), s a t elmaradása olykor további módosulást is eredményezett: $np > mp$ képzés helye szerinti részleges hasonulást láthatunk például a *Szempéter* (1369: *Zempeturfalua*, Vas vm.: Cs. 2: 799), $nm > mm$ teljes hasonulást pedig a *Szemmiklós* (1333/497: *Bekasemmiklos*,

Győr vm.: Gy. 2: 582) hangalakban. Ez azt is jelzi egyúttal, hogy nemigen fogadható el maradéktalanul az az előzetes gyanúnk, mely szerint az etimológiailag nem áttetsző lexémákat érinti leginkább a hangalaki módosulás, hiszen e példákban éppen a közszoói névelem hangalakja módosult, az általában személynévi utótag változatlan maradt. Ez bizonyára azzal az általánosabb fonológiai szabállyal függ össze, amely összetételben (és ugyanígy szókapcsolatban, ragos alakban is) általában csak a szóvégi mássalhangzó kiesését engedi meg, szókezdő mássalhangzóét soha (l. még ELEKFI i. m. 67).

A szóbeljeji inetimologikus *m* hang rendre a bilabiális *p* ~ *b* hangok mellett tűnik fel, s megjelenése elsősorban fonetikai okokkal magyarázható (l. NYIRKOS i. m. 150 is). A *Dobsza* (1504: *Dobsa*: FNESz. *Alsódobsza*) személynévből való *Dobsza* (1275: *Dobza*, Abaúj vm.: Gy. 1: 77) ~ *Dopsza* (1332—5/Pp.Reg.: *Dopsa*: uo.) a régiségben *Dompsza* (1332—5/Pp.Reg.: *Dompsa*: uo.) változatban is adatható: a bilabiális *p* elé az ugyancsak bilabiális *m* másodlagosan került be, a *Nempti*, *Szempse*-féle, korábban tárgyalt alakokhoz hasonló fonológiai struktúrát hozva létre. Ugyanez játszott közre a szláv eredetű *Járembina* (1329: *Jarubina*, Szepes vm.: Cs. 1: 258 > 1799: *Járembina*: FNESz.; vö. szlk. *Jarabina* hn.) vagy a mai (*Tarca*)*dobó* (1423: *Dobow*, Sáros vm.: Cs. 1: 293; vö. szl. *Dubov* hn.) régi *Dombó* (1278/348: *Dombomezew*: FNESz.) hangalakjának létrejöttében. Megjegyzendő azonban, hogy a szláv nyelvekben található *Dubov*-féle helyneveknek a töve a **dǫbъ* 'tölgy' szó, s amennyiben a szláv nazális magánhangzók denazalizációja előtt került át a helynév a magyarba (s a két hangalak kronológiai viszonyai talán ezt támogatják inkább), *m* hangeleme hanghelyettesítés miatt elsődlegesnek, etimologikusnak tartandó. A fonetikai okokon túl további kettős asszociáció is elősegíthette a szláv *Zabokreký* átvételeként a magyarban megjelenő *Zsábokrék* (1282: *Zabakrek*, Turóc vm.: FNESz.) helynév *Zsámbokrét*-té (vö. 1534: *Sambok Reth*: FNESz.) alakulását: az ismeretlen eredetű, de igen korai adatolású *zsombék* (és másrészt a *rét*) köznévvon mellett a személynévi eredetű *Zsámbék* ~ *Zsámbok* helynevek alakjával is feltétlenül számolnunk kell.

A hiátustöltőként jellegzetes *h*, *j* és *v* hangok inetimologikus megjelenése mássalhangzós környezetben sem példátlan, noha lényegesen csekélyebb mértékű, mint az intervokalikus helyzetben való feltűnésük. A *h* betoldódása a vizsgált névállományban mindig mássalhangzók után következett be, s minden esetben közzavak analógiás hatása magyarázhatja: a szláv eredetű *Vulkasz* (1226: *Vulcaz*) személynévből alakult Bars megyei *Valkász* (1231: *Wolcaz*: Gy. 1: 483, 1252: *Walkaz*: uo.) helynév a mai névrendszerben *Valkház*-ként szerepel, a Zala megyei mai *Keszthely* név a szláv *kostel* szóból származó helynév átvétele, s régi *Kesztely* (1247: *Keztel*: Cs. 3: 21) hangalakja a szláv előzményhez áll közel, a Veszprém megyei mai *Mencshely* régi *Mencsel* (1269: *Menchel*: Cs. 3: 242) változata német személynévből (vö. ném. *Mentzelin* szn.: FNESz.) alakult. Az első példában a *-ház*, az utóbbi kettőben pedig a *-hely* közzzó (s mindegyik esetében az ilyen utótagú nagyszámú helynév) analógiája eredményezte és tartotta fenn máig a *h* betoldódását. (Ez a jelenség a közzzavaknál is megfigyelhető; vö. NYIRKOS, InetMsh. 101.)

A *j* mássalhangzós környezetben inkább mássalhangzók után jelentkezik szervesen hangként, de ritkán azok előtt is felbukkan (ugyanehhez a közzzavaknál l. NYIRKOS i. m. 78—81, 92—4). Utóbbira az *észak* > *éjszak* (1864: *Éjszakhegy*: FNESz. *Észak-hegy*) közzzót vagy a *Keme* (1138/329: *Keme*: ÁKSz. 188) személynévből *-cs* képzővel alakult *Kemecs* (1323/XIV.: *Kemech*, Abaúj vm.: Gy. 1: 109) > *Kemejcs* (1335: *Kemeych*: uo.) helynevet hozhatjuk példaként. Az előbbi láthatjuk ugyanakkor például a helynevek *nyárfajgy* (1237—40: *Naryhag*, Veszprém vm.: FNESz., 1478: *Mezewnaryagh*, Borsod vm.: Cs. 1: 176) vagy *fűzjes* (1320: *Fizieschergeteg*, Bihar vm.: Gy. 1: 622) közzzói, illetőleg a *Keszű* (1232>347: *Kezew*, Gömör vm.: Gy. 2: 515, *Kezupataka*: Gy. 2: 458, 515)

> *Keszjú* (1323: *Kezyw*, Gömör vm.: Gy. 2: 516, *Kezywpotoka*: uo.) vagy esetleg a *Tisza* (1075/+124/+217: *Tiza*: Gy. 1: 881) > *Tiszja* (+1037/[1240 e.]/+330: *Tyzya*: Gy. 1: 898) tulajdonnévi lexemáiban. Jegyezzük meg mindemellett, hogy a *Tyzya* lejegyzés mögött nagyobb valószínűséggel gyaníthatunk latinos alakot [ticia] olvasattal: a *Tisza* víznév korai adatai között ugyanis feltűnő a latin nyelvűek dominanciája (l. HA. 1—2.).

A *v* betoldódására mássalhangzós környezetbe meglehetősen bizonytalan példák említhetők csupán: talán idetartozhat a mai *(Temes)ság* régi *Svág* (1332—7: *Swag*, Temes vm.: FNESz.) alakváltozata, amennyiben nem elírás, illetőleg a *Medes* (1290/303/479: *Medus*, Nógrád vm.: Gy. 4: 209) > *Medves* (1341: *Medues*: uo.) helynév, amennyiben alapszava a *med* 'száraz' lexéma. A látszólag ideiglenesen *v* betoldást mutató *Régeny* (1313: *Regun*, Bihar vm.: Gy. 1: 656; vö. 1180 k.: *Regun* szn.: FNESz. *Regöly*) > *Régvény* ([1177/1202—3]/XV.: *Reguen*: Gy. 1: 656), *Seregélyes* ([1272—90]>340: *Seregelyses*, Fejér vm.: Gy. 2: 403) > *Seregvélyes* (1258/520 k./XVII.: *Seregelwts*: Gy. 2: 403), illetve *Zebegény* (1280: *Zebegen*, Nógrád vm.: Gy. 4: 226) > *Zebegvény* (1295: *Zebe-guen*: Gy. 4: 261) adatok mögött inkább helyesírási kérdést kell gyanítanunk: a *g* hang *gu* betűkapcsolattal való jelölését, amely a kancelláriai helyesírásban palatálisok előtt nem ritka (vö. Kniezsa István, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp., 1952. 51). Elmaradt ugyanakkor a *v* név belsejében a *Gardván* (1275: *Garduan*: FNESz.) személynévből való *Gardánfalva* (1424: *Kardanfalwa*, Közép-Szolnok vm.: Cs. 1: 557, ill. Kázmér, *Falu* 165), a *Pervény* (1219/550: *Peruen*: ÁKSz. 271) személynévből való *Perény* (1220/550: *Puruen*, Abaúj vm.: Gy. 1: 131 > 1299: *Peryn*: uo.), illetve speciálisan név elején a német *Wigman* személynévből alakult régi *Vigmán* (1233: *Wigman*, Komárom vm.: Gy. 3: 423) > mai *Kis- és Nagyigmánd*, a *Visabor* személynévből alakult *Visabor* (1238: *Vysobur*, Zala vm.: FNESz.) > *Isabor* (1232: *Ysobur*: uo.), vagy a szláv *Vidrany* átvételeként magyarázható (*Novaj*)*idrány* (XV.: *Idrány*, Abaúj vm.: FNESz.) helynévben (ehhez l. még Kiss, FNNyFejl. 24 is).

A mássalhangzós környezet által előhívott inetimologikus mássalhangzókról *ö s s z e - f o g l a l ó a n* a következőket jegyezhetjük meg. A legnagyobb arányban ez a fonetikai helyzet az *l*, illetve az *n* és a *p* hangoknak kedvezett. Más mássalhangzók — mint az *r, g ~ k, d ~ t, m, h, j, v* — lényegesen ritkábban tűntek fel másodlagos, inetimologikus hangokként a helynevekben, így általánosabb megállapításokat csak az előbbiekre kapcsán nyílt módunk tenni. Az *l* betoldódása jórészt szláv *-óc ~ -ócs* végű jövevénynevek hangtestét módosította (változást idézve elő az előtte álló magánhangzó hosszúságában is), s főképpen az ómagyar kor utolsó századaiban. Megkockáztathatjuk annak a feltevését is, hogy az *l*-nek éppen a helynevekből felbukkanása szolgáltattott mintát a közszavakbeli inetimologikus megjelenéséhez is. Míg a betoldódás nagyjából ideiglenes, az ellentétes folyamat, az *l* kiesése csaknem kizárólagosan stabil hangalakot hozott létre. Főképpen személynévi eredetű helyneveket érintett ez a módosulás, elsősorban is *lt ~ ld* végű német személynévi eredetű helyneveket. Azt, hogy időleges vagy végleges változást hoz-e egy-egy inetimologikus mássalhangzó, az adott nyelv általános (hangszerkezeti) törvényszerűségei határozzák meg. A mássalhangzók végleges betoldódása vagy csupán időleges megjelenése (itt és más hangoknál egyaránt) számos esetben névhasadást, alaki elkülönülést idézett elő az azonos etimológiai előzményből magyarázható helynevek között.

Az anorganikus *n* megjelenése *d ~ t* mellett a leggyakoribb, de *c ~ cs*, valamint *k ~ g* melletti felbukkanására is szép számmal vannak adatok. A *p* másodlagos betoldódását meglehetősen homogén fonetikai környezet hívta életre: szinte kizárólag két mássalhangzó közötti helyzetbe kerül be, ahol az első mássalhangzó az *m*. Megjelenése ebben a pozícióban lényegében fonetikai szükségszerűség, inetimologikus hangként tehát valame-lyest másképp viselkedik az előzőekhez képest.

Inetimologikus mássalhangzók megjelenésének mássalhangzós környezetben többféle magyarázata lehet. Legnagyobb arányban hangfiziológiai-fonetikai okok hívják életre őket, de számolhatunk emellett az analógia hatásával vagy az asszociációs változás lehetőségével is.

5. És végezetül még egy általános megjegyzés. Az egyes hangoknál, jelenségeknél bemutatott példák száma tovább szaporítható, és nem csupán újabb és újabb adatok bevonása révén, hanem a meglévő ismeretlen vagy bizonytalan eredetűek etimológiájának a tisztázásával is. Az etimológia bizonytalanságai miatt ugyanis számos esetben nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy egy szóban, egy névben van-e anorganikus hang. Ez persze más oldalról azt is jelzi, hogy „Az anorganikus hangok vizsgálata szoros összefüggésben van az etimológiai kutatásokkal: megállapításai függenek az eddigi eredményektől, de vissza is hatnak amazokra.” (ZELLIGER: MNy. 1996: 482).

TÓTH VALÉRIA

Inetymological consonants in early Hungarian place names

Inetymological sounds are surplus vowels or consonants that are added to the etymon, or the original sound structure of a word, in the course of its historical development. Their occurrence in Hungarian common words has been discussed in two monographs by István Nyirkos, but their role in proper names has not been studied so far in a comprehensive manner. This paper investigates the appearance of inetymological consonants mainly in the place name material of 11—14th-century documents. — The most frequent cases, as with common words, involve hiatus resolution. Sequences of two adjacent vowels are often broken up by *j*, *v*, or *h*. In consonantal environments, it is *l*, *n*, and *p* that are most often inserted, but *r*, *g* (~ *k*), *d* (~ *t*), *m*, *h*, *j*, *v* also occur. The paper deals with the phonetic contexts of inetymological consonants in detail, it tries to reveal the phonetic reasons, as well as some extraphonetic ones, for these sound changes.

VALÉRIA TÓTH

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A tulajdonnevek szerepe egy különleges szócsoport kialakításában

Bodri, beszari, betoji, becsali, csali, csücsöri, csihi-puhi, facsari, habari, hadari, hányaveti, hunyori, játszi, kupori, lesipuskás, lóti-futi, maradi, rátarti, szájtáti, ugrifüles, tutyimutvi, vicsori, vigyori, zsugori. — Mi a közös ezekben a szavakban? Az, hogy ha szerkezetüket tekintjük, a következőképp tagolhatók: igető + képző. De milyen képző az *-i*? RUZSICZKY ÉVA szerint (A szóképzés: MMNyR. 1: 386) kicsinyítő jelentésű, tréfás vagy gúnyos színezetű melléknévképző. Ha azonban a TESz.-ben nézzük meg például a *zsugori*-t, ezt találjuk: „az igetőnek igenévi származéka a *zsugori*”. Hova soroljuk tehát ezt a HORGER által „névszóvá vált igealakok”-nak nevezett csoportot (A magyar igeragozás története. Szeged, 1931. 75): a melléknévek vagy az igenevek közé? Lehet-e egyáltalán *-i* képzős melléknévi igenév?

Az igenevek csoportja a mai magyarban jellegzetes kategória, jellegzetes képzőkkel, jellegzetes funkciókkal. Arra, hogy az igeneveket és az igéből képzett melléknéveket egymástól elkülönítsük, a szakirodalom több szempontból álló rendszert dolgozott ki (ennek legutóbbi összefoglalása: SZILASSY ESZTER, Melléknévi igeneveink mondatbeli szerepéről: MNyj. 41. 2003: 597). E szempontrendszer szerint a fent megnevezett szavak inkább melléknévi tulajdonságokkal jellemez-

hetők, mint igenévvél. A történeti nyelvtan azonban ismer *-a/-e* képzős melléknévi igeneveket, melyek ma már melléknevesültek, sőt főnevesültek is, eredetükben azonban *γ*-ra visszavezethető igenevek (*csusza, szüle*, vö. GyS. *eleeknek, walcnok*). Hangtörténetileg tehát nincs nehézsége egy *-γ > -i* igenévképző kialakulásának sem. A JÁSZÓ ANNA szerint (Az igenevek: TNYT. 1: 325) „a diftongus fejlődése *i* hangot is eredményezett — így keletkezett *i*-n keresztül az *-i* képző: *vigyori ~ vigyoré* —, ám az *-i* képzős igenévre csak a korai ómagyar végéről van adatunk.” Közöl is egyet: „1453: *Sarkantys* szn.” [ez az évszám persze csak jóindulattal nevezhető korai ómagyarnak].

Ha azonban szemügyre vesszük a TESz. és még inkább az EWUng. minősítéseit, már elbizonytalanodunk: az EWUng. jelen idejű melléknévi igenévképzőnek tartja a *csih-puhi*, a *tutyimutyi -i* képzőjét, szintén effélének a *hányaveti -i*-jét, ugyanakkor megjegyzi: „Zum PartzBSf *-i* in spielerischer Funktion vgl: *játszi* (→ *játszik*) ...”, tehát kiemeli a képző játékos szerepét. Hasonlót ír a *lesipuskás*-ról is: játékos szerepben álló igenévképzőnek tartja itt is az *-i*-t. „Spielerisch-scherzhafte Funktion” jellemzi a *rátarti* igenévképzőjét, s szintén igenévképző van az EWUng. szerint az *ugrifüles ugri*-jában. „Spielerische Wortschöpfung”-ként jellemzi az EWUng. a *vigyori* alakulásmódját, bár képzőjét igenévképzőnek tartja. A *vigyori* szócikkében utalást kapunk a *zsugori*-hoz, ám ott a szótár a képzőt csupán játékos kicsinyítő képzőként határozza meg, elvonva tőle az igenévi jellegét. Szintén kicsinyítő képzőnek tartja a szótár a *kupori* képzőjét, zárójelben azonban ez áll róla: „(urspr PartzBSf)”. S hogy még kevésbé legyen egyértelmű a dolog, a TESz. ekképpen jellemzi a szót: „a *kupori* játszi képzésű szavakban szokásos *-i* igenévképzővel jött létre”. A két képzői funkció egybemosására példa a TESz. fogalmazása a *habari* és a *hadari* kapcsán: „a *habra*, *habri* stb. melléknév a *habar*-nak az igeneve, illetőleg ennek játszi továbbalakítása” és „Az igenévi jellegű, illetőleg játszi képzésű *hadra*, *hadri* szavakra vö. *habra*, *habri*.” (Az illetőleg „okos” köztöszó. Akkor használjuk, ha nem tudunk vagy nem akarunk egyértelműen állást foglalni valamiben.) Ezek a megfogalmazások alátámasztják azt az érzésünket, hogy a csoport tagjai köztes helyet foglalnak el az igenevek és a melléknevek között, s létükkel igazolják LENGYEL KLÁRA megállapítását: „Valószínűleg bele kell nyugodni abba, hogy a melléknévi igenevek és a melléknevek között van egy viszonylag széles sáv, amely az átmeneti szóegyedeket tartalmazza.” (Az igenevek helye a szófaji rendszerben. NytudÉrt. 146. Bp., 2000. 43).

Bizonytalanságunkat fokozza az a tény, hogy a szócsoport tagjainak első adatai nem túlságosan régiek. Csupán a *csali* adathozható a XVI. századból, a *hadari* és a *játszi* a XVII.-ből, néhány a XVIII. század végéről, de legtöbbjük XIX. századi.

Jellegzetességük továbbá, hogy több tagjuk keletkezésénél, létrejötténél ott találunk egy tulajdonnevet. A *bodri* első adatában (1790.) mint állatnév jelenik meg, s 1793-ban Gvadányinál is „Bodri kuvaszt” találunk (az irodalmi adatok származási helye a Nyelvtudományi Intézet nagyszótári elektronikus korpusza), a *rátarti* Arany Jánosnál „Rátarti Mózes uram”-ként jelenik meg, a *zsugori* Fejér Györgynél (a dráma címe: Az öreg fősvény) „Zsugori uram”-ként. Külön kis tanulmányban mutatja be a *maradi* létrejöttét MIKESY SÁNDOR (MNY. 1955: 227—8): egy költött, a szóban hordott tulajdonságot kifejező családnév mint beszélő név jött létre, s vált rövid időn belül közzszóvá (Jókai 1867-es műve, A köszívű ember fiai már közzszóként tartalmazza). A képzett szóban rejlő „beszélő tulajdonság” még a közelmúlt szépirodalmában is létrehozott ilyen neveket: *Ugri Miska*. *Csali Pista* Urbán Ernőnek az 50-es, 60-as években írt műveiben.

Hogyan valószínűsíthetjük mindezek ismeretében a képzett szóalak létrejöttét? Úgy vélem, az *-i* képzős igei alapú szóalakok többféle analógia együttes hatása érvényesülésének következtében alakultak ki. Mint fentebb idéztük, *-i* képzős melléknévi igenevek a korai ómagyar kor végén kialakulhattak. Szintén a korai ómagyar kor végén, a kései ómagyar kor elején jelentkezik az *-i* kicsinyítő képző. Ennek eredete több feltételezést enged meg, hadd idézzem hosszabban SZEGFÜ MÁRIÁT: „A XIV. sz. közepén bukkannak fel az első *-i* becéző képzős származékszavak, de a kései ómagyar kor végéig egészen ritkán kerülnek elő: 1348: *Mary* [...]. A képző eredetét illetően nem tudunk egyértelműen állást foglalni. Az bizonyos, hogy nem lehet azonos a korai ómagyar nyelv-

emlékekben sűrűn előforduló szövegi: TA: *Opoudi* [...], illetve szóbelseji, általában valamely képzőt megelőző *i*-vel: DömAAd.: *Babisa* [...]. Annak azonban van valószínűsége, hogy a fenti származékszavakban az *i* hangban is érezhettek funkciót. Különösen jelentős szerepet kaphattak ebben a *-di*-re végződő alakok, egyrészt, mert a *-d* képző után az átlagosnál hosszabb ideig megmaradt a tövégi vokális, másrészt az *i* egyalakúsága is kedvezhetett annak, hogy képzőnek értékeljék. [...] Azt is számításba kell vennünk, hogy *i* hangalakú becező képző szinte minden nyelvben létezik, ami hangszínének, hangulatának folyománya, így a magyarban is hangulatfestő jellege miatt válhatott képzővé. Az említett tényezők egymást erősítve segíthették az új képző létrejöttét egy eredetileg funkciótlan hang jelentésmódosító tartalommal való feltöltésével” (A névszóképzés: TNYT. II/1: 278—9). Továbbá a becező jellegű rövidítéses továbbképzés példáihoz sorakozik lényegében azonos időben egy másik *-i* képző is, melynek egyetlen funkciója családnevek létrehozása volt (uo. 315).

Az előbb említett becező, kicsinyítő *-i* képzőt alkalmazta számos esetben az ún. játszi szóképzés kapcsán a népnyelv. Ha végignézzük LACZKÓ GÉZA tanulmányának (Játszi szóképzés: Nyr. 1907: 295—310) deverbális *-i* képzős alakulatait, túlnyomó számban tulajdonnévi példákat találunk (*Botoli, Cselecsali, Csurgi, Dönti, Emeli* stb.) gúnynévi vagy csúfnévi megjelöléssel (uo. 307). Több ágból folyó hagyománya volt tehát az *-i* képző alkalmazásának, s ehhez járult egy új elem, az ún. „beszélő nevek” divatja a XVIII. század végén, a XIX. század első felében. E beszélő nevek az alapszó közszoji jelentésének besugárzása révén jellemeztek, vagy bizonyos képzeteket igyekeztek előidézni, s így alakult ki kétségtlenül a már említett *maradi* szavunk (MIKESY i. m.). Sajátos közszo—tulajdonnév-viszonyt találunk tehát ezen *-i* képzős szavak jó részében: a meglévő *-i* képzős közszo szavak mellé az *-i* képzős tulajdonnévi forma analógiahatása, mintaadó szerepe (vö. HOFFMANN ISTVÁN, Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993. 21) járult, s hozott létre új neveket (*Maradi, Rátarti*), majd e nevek egy része köznevesült.

KIEFER FERENC szerint a strukturális szemantikát elsősorban a tulajdonnevek köznevesülésének problémája érdekli „és azoknak a funkcióknak a jellemzése, amelyeket a tulajdonnév a különböző nyelvi kontextusokban betölthet” (Jelentélmélet. Corvina, Bp., é. n. 163). Egy korábbi tanulmányomban (Tulajdonnév-jelentés strukturális szemantikai keretben. In: Kontrasztív szemantikai kutatások. Szerk. GECSŐ TAMÁS. Bp., 2001. 143—7) bemutattam, hogyan alakulhat a formuláriszűz vált egykori tulajdonnév új tartalommal kibővülve ismét tulajdonnévvé. A *maradi* és társai esetében viszont egy fordított folyamat figyelhető meg: az egykori igealak egy képző segítségével névvé válik, majd e név — az ige eredeti jelentését őrizve — elősegíti újabb közszo létrejöttét. Ugyancsak a hivatkozott tanulmányban megpróbáltam kimutatni, hogy az aktuális nyelvhasználatban köznevesülő tulajdonnév esetenként grammatikailag is átmeneti formákkal jellemezhető. A *maradi* és társai alapján ezt a megállapítást úgy bővíthetjük, hogy a tulajdonnév esetenként új, sajátos szófalalkító szerepben is részt vállalhat.

HEGEDŰS ATTILA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Vaskapu. TAGÁNYI KÁROLY „Gyepű és gyepűelve” című tanulmányában ezt olvashatjuk: „A kőkapukon kívül helyneveinkben gyakran előfordul a *Vaskapu* név is, mely minden bizonnyal közszo is volt, mit a latin »porta ferrea« vagy »claustra ferrea« kifejezések is bizonyítanak, de ilyen vaskapun természetesen nem csakugyan vasból készült, hanem csupán erősen védett vas, vas erejével vetélkedő erejű kapukat kell értenünk” (MNY. 1913: 99—100). Szükségesnek tartott lábjegyzetet is írni hozzá: „Énnélfogva a többi *Vas*- jelzővel ellátott helyneveink is, ha csak valóban vasbányászatra nem utalnak, nevüket ilyen megerősített helyeknek köszönhetik”. HEFTY GYULA ANDORNak más a véleménye: „Azt a helyet, ahol az út sziklák közt visz el, kapunak nevezik. Ide-

tartoznak az egész ország területén előforduló *Vaskapu*-k” (NyF. 66. sz. 1912. 24). Ő 14 megyét sorol fel, s ezeket másokkal is ki lehet egészíteni. PESTY FRIGYES helynévtárában is találhatunk néhányra. Közülük csak azokat hozom, amelyek mellett magyarázat is van.

Vásárosnamény (Bereg megye): „*Vas kapu* hajdani ország út két homok domb között a homok föld kezdetén...” (MIZSER LAJOS, Bereg megye Pesty Frigyes helységnévtárában. In: Levéltári Évkönyv, Nyíregyháza, 11. 1995. 487). Hosszúmező (Máramaros megye, ma: Cîmpulung la Tisa): „*Vaskapu*, hol régen az út északi részén a’ Tisza vize folyt, dél felől egy magas hegy rengeteg erdővel állott ’s mint ily szoros hely, hol az ellenség nemigen törhetett át — neveztetett el *Vaskapunak*” (kiadás alatt). Sokkal régebbi adatok is vannak erről a helyről: 1389: „... inde inter plagas orientalem et meridionalem eundo, annectit quendam locum *Vaskapu* vocatum” (MárDipl. 92), 1406: „...unde ad eandem plagam annectit *Waskapu* apellatum” (uo. 138). Ehhez a közzétévő APSAI MIHÁLYI JÁNOS lábjegyzetben szükségesnek látja hozzáfűzni a következőket: „*Vaskapu* [én emeltem ki — M. L.] hegyszoros Hosszúmező és Szarvasszó közt a Tisza elhagyott medre mellett; régebben megerősített hely volt, mikép nemcsak neve mutatja, de azon 6-7. mély gödör is, mely közvetlen közelében látható” (uo.). Nagyfalú (Tisza-, Szabolcs megye): „*Vaskapu*, egy hosszan nyúló ’s csaknem hegyet képező halom, jelenben szőlővel beültetve, nevét a’ hagyomány szerint onnan vette, miszerint egykor a’ fel villongások vagy talán a’ török ’s német had járatok alkalmával azon részen, hol jelenleg a’ Tokaj — Nyíregyházi ország út rajta keresztül vonúl, szintén át lévén metszve, a’ közlekedés nehezítése illetőleg meggátlása tekintetéből egyik hadviselő fél által a’ másik ellen át törhetetlenül eltorlaszolva, vagy éppen vaskapuvál elzárva volt” (MIZSER, Szabolcs megye Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában. In: A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 42. 2000. 242). Komorzán (Szatmár megye, ma: Cămărzana): „meg említést érdemel a’ falú keleti részén lévő szórós — mely *vas kapunak* is nevezetik, mivel tsak ezenn az egy hejen lehet Tartotzrol Kómorzánban be hatolni ’s menni” (MIZSER, Szatmár vármegye Pesty Frigyes 1864—1866. évi helynévtárában. Nyíregyháza, 2001. 155). Erdőbénye (Zemplén megye): „*Vaskapú*: köves átjárás a Tállyai határba” (kiadás előtt). Makkoshotyka (Zemplén megye): „*Vaskapú*, két hegy közötti szorosságban — keskenyen elnyúló helyiség, mely is a’ szemléltet bűmálatra bírja”. HOFFMANN ISTVÁN és KIS TAMÁS is nagyjából ezeket tapasztalta Bihar megyében: Bagamér: „*Vaskapu*, két hegy közti szoros, hol az ellenségeknek könnyen ellene állhattak” (Pesty Frigyes kéziratosa helynévtárából 1864. Bihar vármegye 1—2. Debrecen, 1996—1998. 62), Debrecen: „*Vas kapú* — A H. Pályi útba. két domb közti elkeskenyedés” (uo. 152), Nagyléta: „*Vaskapú* hegy, hol szoros út van, két szekér nem térhet egymás mellett” (uo. 390). A FNESz. a dunai Vaskapu kapcsán megemlíti: „A magyar helynévanyagban előforduló *Vaskapu* nem ritkán az egykori gyepűvédelemnek lehet az emléke: a hegyszorosokat, átjárókat egykor valóban kapuvál zárták el” (2: 471). Erre céltzott éppen MOLNÁR LAJOS, a fentebb említett Nagyfalú jegyzője 1864-ben.

Eddig a vaskapuról metaforikus értelemben szóltunk. Am arról is szólnak a leírásaink, hogy a vasból készült kapu mesterséges akadályt képezett. Mátészalka (Szatmár megye): „Ezen pusztán Sándoron van egy tály úgy nevezett *vas kapu* nevét onnan vette hogy hajdan a Vár kertnek egész vidéke lápos posványos hely lévén, egy útja volt csak melyen a várhoz juthatni lehetett, ezen útát el zárta egy erős vaskapú erről a kapúról neveztetett el ’s tartja ma is Vas kapú nevét ezen hely” (MIZSER 2001. i. m. 242). Tisztaberek (Szatmár megye): „A mi illeti a’ nevezetesebb helyek megemlítését van ugyan egy fojód mely *Vas kapunak* nevezetik,— ez onnan eredettnek képzelik vagy inkább állítják hogy ez előtt több száz éveknekis úgy hiszik Bathory fejedelem alatt Veress Övü barátok lakták volna a helyiséget és ezeknek volt egy Vas kapujok melyen a’ Klastromba be jártak légyen, s ezért a mai napig is nevezetik” (uo. 351). Hasonlóra gondolt KÁLNÁSI ÁRPÁD is a *Vaskapu* helynév elemzése kapcsán: „A név eredetileg erős (vasalt) falukapukra vonatkozhatott, ma zömmel határrészt jelöl” (Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Debrecen, 1996. 194). Ilyenre azonban a PESTY-féle gyűjtésben nem akadtam.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

A közmondások megnevezésének európai mintái*

A magyar közmondások és szólások tudományosnak is nevezhető összegyűjtése, rendezése és felhasználása nálunk is már évszázados múltra tekint vissza. BARANYAI DECSI JÁNOS „Adagiorvm græcolatinovngaricorum...” című szólásgyűjteménye (Bártfa, 1598.) a kor legfejlettebb közmondásoktatási és -közlési módszerét, ERASMUS latin és görög bölcs mondásokat tartalmazó kötetét követi.¹ A mintegy 5000 (magyar, latin, ritkábban görög) szólásszöveget csakugyan tartalmazó könyv nem ad magyar nyelvű terminológiát, ám a címlap az *adagium*, a latin nyelvű előszó ezen kívül a *proverbium* és a *paræmiæ* szavakat is használja — jelezvén ezzel, hogy a nemzetközileg használt megnevezések sem voltak egységesek. Nálunk mindmáig sem mindenütt világos, mi is a különbség a *közmondás* és *szólás* (sőt egyéb megnevezések) között. A nemzetközi szóláskutatás (leginkább *parömiológia* névvel szokták nevezni) átfogó terminusként a *proverbium* szót, illetve ennek nemzeti nyelvű megfelelőit szokta használni. Érdekes módon a nemzetközi parömiológia olyan klasszikusai, mint B. J. WHITING, ARCHER TAYLOR és mások nem sorolták fel a szólások sokféle nemzetközi elnevezésének rendszerét. OTTO E. MOLL nemzetközi bibliográfiája sem utal külön erre. A mai nemzetközi szóláskutatás legjelentősebb képviselője, WOLFGANG MIEDER korai műveiben, noha használja a sokféle *proverbium*-megnevezést (például *sententia*, *szárnyas szó*, sőt *aforizma* és *slogan*) — voltaképpen nem foglalkozik azzal, milyen elnevezésbeli szabályszerűségek figyelhetők meg a korai, nemzetközi parömiológiában (l. pl. L. RÖHRICH — W. MIEDER, *Sprichwort*. Stuttgart, 1977.). Rögtön hozzátehetjük, hogy a parömiológiához legközelebb álló kutatási terület, a nemzetközi *frazéológia* sem dolgozta fel a maga nevezékatanának történetét (l. pl. a RÖHRICH és MIEDER áttekintéséhez párhuzamként készített kis könyvet: KLAUS DIETER PILZ, *Phraseologie*. Stuttgart, 1981.). Pedig itt is igazán érdekes elnevezéseket találunk, mint például *frázis/frazéologizmus*, *idióma/idiotizmus*, *sztereotípiá* stb.

Noha érdemes lenne akár a közmondások korai görög, majd latin elnevezéseinek történetét végigkísérni — különös tekintettel e megoldások folytatódására a közös európai művelődéstörténetben, legkivált a középkorban —, most csupán a magyar nevek európai hátterére kívánunk rámutatni, főként abban a tekintetben, milyen „nemzeti” *proverbium*-elnevezések miként váltak használatossá.

A magyar közmondásgyűjtemények történetét nyelvészeink foglalták össze. TOLNAI VILMOS (1909 tavaszán tartott) akadémiai székfoglaló értekezésének tárgya „A szólásokról. Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez” (l. MNyTK. 12.) volt. Itt sorra veszi a *proverbium*ok műfaji csoportjait, áttekinti és méltatja a régebbi közmondásgyűjteményeket — azonban ezeket modern szakkifejezésekkel értelmezi. TOLNAI szerint a „közmondás, példabeszéd, szólásmód, közszólás, szólásmondás, szójárás” megnevezések gyűjtőneve a *szólás*. Mindezek a nevek azonban újabbak, és a szerző külön nem is mutatta be a ’*proverbium*’-elnevezések történetét a magyar nyelvben.

* Köszönettel kell nyugtáznom, hogy dolgozatom az MTA — ELTE BTK Folklor Szöveg-elemzési Kutatócsoport munkája során és az OTKA NRZ T 037900 pályázata keretében készült.

¹ Ezzel kapcsolatban l. a 2000. július 21—22-én az Országos Széchényi Könyvtárban rendezett nemzetközi tudományos szimpózium előadásait (Acta Ethnographica Hungarica 45. 2000/3—4: 253—441). Szerencsés módon ennek most könyv alakban megjelent új, bővített kiadása, amely tartalmazza a Könyvtárban akkor rendezett időszaki kiállítás képanyagának legfontosabb részét is (BARNA GÁBOR — STEMLER ÁGNES — VOIGT VILMOS szerk., „Igniculi sapientiae” János-Baranyai-Decsi-Festschrift. Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag des Erscheinens der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek. OSZK, Bp., 2004.).

O. NAGY GÁBOR „A magyar frazeológiai kutatások története” című könyve (NyudÉrt. 95. Bp., 1977.) már a szerző váratlan halála után jelent csak meg. Ő évtizedeken keresztül foglalkozott a magyar szólások értelmezésével. Nagy, áttekintő, „Magyar szólások és közmondások” című kézikönyvében vizsgált műfaji és terminológiai kérdéseket is, ám ő maga is végül elég tág, megengedő módon használ különböző megnevezéseket. Tüzetes tudománytörténeti áttekintésében mind a régi gyűjteményeket, mind a tudományos értekezéseket számba veszi, és időről időre megemlíti, hogy a szerzők által használt proverbium-megnevezések milyen eredetűek lehetnek. Mint-hogy a felhasznált művekben sem egyetlen magyar szó felel meg a ’proverbium’-nak, ha a szerző különbséget tesz ezek között, ezt is idézi. Voltaképpen azonban csak egyetlen „képes” megnevezés eredetével foglalkozik tüzetesebben. Már korábban is észrevételezték, hogy NOSZKÓ ALAJOS „Virág szó-tár” (Pest, 1791.), majd BARÓTI SZABÓ DÁVID „A’ magyarság’ virági” (Komárom, 1803.) című könyveikben a ’proverbium’ megnevezésére a *virág* szót használják, nyilván a latin *florilegium* átköltésével. O. NAGY ehhez azt teszi hozzá (i. m. 59—60), hogy ez a képes kifejezés már a romantikus stíluseszemély felé mutat (ami egyébként nem valószínű). Kár, hogy ehhez hasonló megjegyzést ritkán olvashatunk a könyvben, amely csak a ’szólás’ értelmezésének történeti fejlődését vázolja, mégis megfeleldez a megnevezések történeti-lexikográfiai vizsgálatáról. (Noha a szerző kézirata befejezetlenül maradt ránk, nem hiszem, hogy egy tervezett, összegező zárófejezetben erre a kérdésre kitért volna.) O. NAGY GÁBOR többször is hangsúlyozza, hogy a közmondáskutatás nyelvészeti kutatásterület. Elődeit is annak megfelelően értékeli, hogy mennyire „csupán” nyelvészeti témakörnek tekintették a parömiológiát. Szerencsére a maga vizsgálataiban ennél engedékenyebb volt és szívesen utal folklorisztikai, művelődéstörténeti összefüggésekre is.

HADROVICS LÁSZLÓ kiváló „Magyar frazeológia. Történeti áttekintés” című könyve (Bp., 1995.) abból a felismerésből indul ki, hogy a frazeológiai egységek (frazémák) idővel sokat változnak. Nyelvtudományi rendszerbe illeszti gazdag példatárát, amelyen belül külön csoportba (i. m. 220—45. §) veszi az általa *közmondások*-nak nevezett valódi proverbiumokat. Történeti adattára nemcsak nyelvészeti, hanem irodalmi, sőt művelődéstörténeti forrásművekre is kiterjed. Annál feltűnőbb, hogy éppen a ’proverbium’-megnevezések történeti változásaira nemcsak hogy példát sem hoz, hanem — úgy látszik — ez a kérdés eszébe sem jutott. (Kötetvégi irodalmi utalásai-ban viszont elismeréssel említi az akkor modern magyar folklorisztikai parömiológia eredményeit is.)

A magyar folkloristák számára viszont éppen ez a kérdés fontos volt. SZEMERKÉNYI ÁGNES voltaképpen már az 1960-as évek második felében készített dolgozataiban külön is foglalkozott a magyar proverbiumok egyes műfajainak vagy csoportjainak megnevezéseivel. Legutóbbi diszsertációjának („Közmondás nem hazug szólás”. A proverbiumok használatának lehetőségei. Bp., 1994.) elején külön is érinti e kérdést. Felsorolja, mely régebbi magyar közmondásgyűjtemények milyen megnevezéseket használtak (főként címeikben). A teljesség igénye nélkül néhány jellemző (magyar nyelvű) példát innen idézek (természetesen, ahol ez szükséges volt, pontosabban és némi kiegészítésekkel). BENICZKI PÉTER (1728.): *példa-beszéd*; SZAITZ LEÓ (1788.): *közmondás* és *szép magyar mondás*; FÖLDI JÁNOS (1790.): *példabeszéd* és *közmondás*; KOVÁCS PÁL (1794.): *magyar példa* és *közmondások*; BARÓTI SZABÓ DÁVID (1803.): *szólás, köz- és erkölcsi mondások*; PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM (1819.): *köz-mondás* — *példa-beszéd* — *idiotizmus*; DUGONICS ANDRÁS (1820.): *közmondás* — *példabeszéd* — *példa-mondás* — *jelesmondás* — *példaszólás*. Megjegyezhetjük, hogy e felsorolás nem teljes, nem is betűhíven pontos, és szinte minden esetben további filológiai kommentárt igényelne. Gyakran az sem biztos, a könyvcímben vagy bevezető szövegekben szereplő szó vagy kifejezés valóban terminusként volt-e használatos, vagy csak a különböző proverbium-csoportok megkülönböztetésére szolgáló, esetleg alkalmi jellegű magyarázat vagy akár idegen példákat követő fordításkíséret volt. Már említettük, hogy BARÓTI SZABÓ egész könyvének címe nem is *szólás*, hanem a *magyarság virágai* volt, amit leginkább ’magyar nyelvű proverbiumok’ kifejezéssel értelmezhetünk. PÁLÓCZI HORVÁTH kéziratainak már címében is megemlíti a *hathatós jelesmondások*-at, másutt *nyomós* és *közmondások* kifejezést használ. DUGONICS közmondásgyűjtemé-

nyét már nem is maga rendezte sajtó alá, ám a több, előzetes kéziratból talán annyi bizonyos, hogy a *magyar közmondások* cím nem lehetett a szerző ellenére.

Nem tartalmazta ez a felsorolás a nem magyar nyelvű megnevezéseket, noha ezek elég sokáig ismertek voltak Magyarországon is, aligha elválaszthatóan a kor nemzetközi tudományos nevezéktanától. Néhány ilyen példa: KIS VICZAY PÉTER (1713.): *Adagia*; SZIRMAJ ANTAL (1804., kibővítve: 1807.): „Hungaria in *Parabolis*, sive commentarii in *Adagia* et *Dicteria* Hungarorum”; GAAL GYÖRGY (1830.): *Sprüchwörterbuch*. Itt is egyenként tudnánk kommentálni a szerzők szóhasználatát. Szerencsére a magyar népköltészeti kutatás klasszikusa, ERDÉLYI JÁNOS már felismerte e problémát és pontosan kommentálta is a furcsa, gyakran indokolatlan terminus-variálódást (Magyar közmondások könyve. Pest, 1851. 438—9). Az ő felfogása szerint „A magyar »közmondás« szó inkább a német *Sprichwort* és görögös paroemiára ütött... A »példabeszéd« szó, mely a közmondásnak legerősebb vetélytársa, szorosabban véve ugyanegy a példázattal (*parabola*) ... De nyelvszokásilag is »példabeszéd«, példázódás, példázat nem lehet egyéb...” ERDÉLYI végül is úgy dönt, hogy tudományos fogalomként a *közmondás* szót fogja használni. Hangsúlyozza viszont, hogy maguk a proverbiumok használói más megnevezéseket mondanak: „megjegyezvén, hogy irodalmon kívül, életben hallunk ily elnevezéseket is: »közbeszéd, példaszó«, míg Pázmánynál igen gyakran »aggszó«...”; és így említi még a *példabeszéd* szót is (i. m. 439). ERDÉLYI szóhasználata mindmáig befolyásolta a magyar folklorisztikai kutatást, úgyhogy az innen merítő, későbbi, „tudományos” hivatkozásokat nem is kell megadnom.

Figyelemre méltó, hogy a XIX. század közepére kialakult magyar proverbium-terminológiában — európai, főként latin mintára — a *parabola* szó is nemcsak ’példabeszéd’, hanem ’proverbium’ értelemben is használatos volt. Ennek következtében kialakultak további, hasonló szavak, például a *példaszó*. Többször is kiemelték a magyarul fogalmazók, hogy a *proverbium* valamilyen széles körben ismert „köz”-mondás (köz-beszéd). Ez ugyanazt a felfogást tükrözi, mint az európai parömiológiából jól ismert, régi *proverbia communia* elnevezés.² Az *adagium* és *parabola* szavaknak nem volt egyetlen, közmegállapodást kifejező magyar fordítása. Nem találjuk meg a *proverbium* vagy a *Sprich-Wort* szavak szerkezetének, felfogásmódjának pontos magyarra fordítását sem.

Az elnevezések pontosabb értelmezéséhez szükséges nemzetközi párhuzamokat idézni. Mégpedig olyan nyelvekből, amelyekben nem a latin *proverbium* név (és) rokonai terjedtek el, és ahol folkloristák nagy, nemzeti közmondásgyűjteményeket tettek közzé, amelyek bevezető részeiben a szakemberek foglalkoztak a maguk „proverbium-terminológiájának” évszázados kifejlődésével. (Minthogy az idézett művekben pontosan adatolták az egyes történeti forrásokat és nyelvi példákat, ezekre egyenként nem térek ki.)

A méltán világhírű lengyel parömiológia klasszikus műve volt SAMUEL ADALBERG 1894-ben kiadott nagy közmondás-szövegkiadása, amely a *przysłowie* szót használta ’szólás’ értelemben. Ez évszázadok óta közismert lengyel kifejezés volt, amelyhez gyakran hozzátettek más, kiegészítő szavakat is, mint a ’szólás(szerű) elbeszélés’ vagy a ’szólásszerű kifejezés’. ADALBERG könyvének eredeti címében (Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich) hivatkozik

² A *köz szólás* megnevezés európai története egyébként igen érdekes, külön figyelmet érdemlő téma. 1480-ra datáljuk a „*Proverbia communia sive seriosa*” gyűjteményt, amely a legelső önálló proverbiumgyűjtemény valamilyen germán nyelven. A vezérszavak ábécérendjében holland proverbiumokat ad, és ezekhez versebe szedett latin megfelelőket közöl. A parömiológusok véleménye szerint a holland gyűjtemény mintája egy „közép-almémet” gyűjtemény lehetett. (A. TAYLOR, *Selected Writings on Proverbs*. Helsinki, 1975. 23. — FF Communications 216.) A valószínűleg egyéni felfogást tükröző latin cím ’közönséges és komoly proverbiumok’ jelentéssel fordítható. Arra utal a szerző, hogy a proverbiumok jó része népnyelvi, szókimondó — ám mély értelmű, bölcs és komolyan veendő proverbiumok is szép számmal ismertek. Ugyanezt a jelentéstartományt tükrözi a magyar *közönséges* szó két értelme is: 1. ’széles körben elterjedt, a „közép” által használt’, 2. ’durva, nem finom’.

is ezekre. Amikor a modern lengyel parömiológia klasszikusa, JULIAN KRZYŻANOWSKI 1969 és 1978 között négy kötetben közzétette a lengyel proverbiumok nagy, akadémiai szótárát, bevezetőjében foglalkozik azzal, mi is volt a lengyel *przysłowie* elnevezés története. A megnevezést a német *Sprichwort* megfelelőjének tartja, noha a szó felépítése inkább a latin *proverbium* szó felépítését követi. KRZYŻANOWSKI professzor hivatkozik arra (i. m. 1: X), hogy a lengyel *przysłowie* viszonylag későn nyert polgárjogot, voltaképpen ANDRZEJ MAKSYMILIAN FREDRO 1658-ban nyomtatásban megjelent szólásgyűjteménye címéből terjedt el. Korábban LUBLINI BIERNATTÓL (*Żywot Ezopa Fryga mędrca obyczajnego i z przypowieściami jego*”, 1522.) SALOMON RYSIŃSKI-IG (*Proverbiorum polonicorum a Salomone Rysinio collectorum*, 1618.) a latin *adagium* és *proverbium* mellett a lengyel *przypowieście* megnevezés volt használatban, amelynek értelme a ’szólászerű elbeszélés’, és amely a *fabula* és *parabola* megnevezésekhez állt közel. KRZYŻANOWSKI arra a közismert tényre is felhívja a figyelmet, hogy a ’proverbiumszerű szólás’ megkülönböztetése a ’proverbium’-tól sem lengyel találmány. Ő olasz és angol szakkönyveket említ, ám ezek számát mind időben, mind a nyelveket tekintve meg is sokszorozhatnánk.

A különösen a XVI—XVII. században a magyarhoz igencsak közel álló lengyel művelődési minta tehát ugyanonnan — görög és latin forrásokból — meríti a proverbiumok iránti érdeklődést. Itt is csak később válik általánossá a lengyel megnevezés, amely azonban sokkal inkább uralkodó jellegű, mint a magyar *közmondás*, sőt ez utóbbi létrejöttére vonatkozóan semmiféle tanulsággal sem jár.

A közelmúltban indult meg a litván közmondások nagyszabású, összegező kiadása, a sajnos időközben elhunyt kiváló parömiológus, KAZYS GRIGAS vezetésével. A „Lietuvių patarlės ir priežodžiai” első kötetében (Vilnius, 2000.) GRIGAS részletesen bemutatja a litván közmondások megismerésének, gyűjtésének, közlésének történetét. Ez a XVII. századtól (amikor is prédikációgyűjteményekben, a Szentírás szövegeinek fordításaiiban olvashatták a litván proverbiumokat) a XX. század nagyszabású folklorisztikai gyűjtésének bemutatásáig terjed. Voltaképpen itt is kései a két litván megnevezés általánossá válása. Közülük a második (*priežodžiai*) nyilvánvalóan a lengyel *przysłowie* hatására terjedt el és ez is a *proverbium*-hoz hasonló szóösszetétel. Ám — legalábbis a tudományos kiadványokban — jelentése nem a voltaképpeni ’proverbium’, hanem a ’proverbiumszerű szólás’. (Körülbelül úgy, mint ahogy ezt az orosz „második” proverbium-megnevezésben: *ногоровка* is megtaláljuk.) A régi közlések, kézíratos feljegyzések, szótárban, nyelvkönyvben vagy másutt ránk maradt XVII—XVIII. századi litván szólások, találós kérdések, bölcs megfogalmazások anyagát egyébként a kiváló nyelvtörténész, JURGIS LEBEDYS 1956-ban külön kötetben tette közzé. Noha ő is hangsúlyozta a régi egyházi és általában a vallásos szövegek fontosságát a litván parömiológia szempontjából, ezt a forrásanyagot azonban önálló parömiológiai kötetben eddig még nem gyűjtötték egybe. LEBEDYS szövegközlése pontos, GRIGAS erre építő történeti rendszerezése is meggyőző; mindazáltal az egyes litván terminusok más nyelvi (latin, német, lengyel) előzményeivel és párhuzamaival eddig a kutatók önálló témaként mégsem foglalkoztak. Egyébként a ’proverbium’ értelmű közhasznú litván *patarlė* szó alapjelentése körülbelül ’jótanács, bölcsesség’. Ez a megoldás sem társtalan az európai parömiológiában.

A másik balti nép, a lett proverbiumairól a legújabb, kiváló, komparatív tanulmányokat ELSA KOKARE készítette (*Latviešu sakāmvardu un parunu publicēšana un pētīšana*. In: Krišjāņa Barona piemiņai. Rīgā, 1962. 100—29). Ő foglalta össze a lett parömiológia történeti forrásaira vonatkozó ismereteinket is. Itt is (Latgale területét kivéve, ahol csak a XIX. század végétől kezdve ismerünk közmondás-feljegyzéseket!) a XVII. század közepétől jegyezték fel, illetve közöltek közmondásokat. FÜREKER (a XVII. század második fele), LANGIUS (1685.) és mások német—lett szótáraiban is találunk ilyen példákat. Még ennél is korábbi adatok vannak a kiváló filológus és evangélikus lelkész, GEORG(IUS) MANCEL(IUS) műveiben: „Lettisch Vademecum” (1631.), az első lett szótár: „Lettus, das ist Wortbuch...” (1638.), prédikációgyűjteményében: „Lang-gewünschte Lettische Postill...” (1654.). Tudjuk, hogy a „nép nyelvén való példázatok” segítségével prédikált. A „Die Sprüche

Salomonis” (1637.) is ilyen célú kiadvány volt. A parömiológia szempontjából legfontosabb műve a „Phraseologia Lettica” (1638.). Noha e művek mind német nyelven íródtak, bennük mégis mintegy 200 lett proverbium szövegét találjuk meg. Nála és követőinél természetesen a proverbium-megnevezések német hátterét találjuk. Tanulságos, hogy amikor a XIX. század első felében a lett nyelvet a régi indoeurópai nyelvekkel vetik össze (ugyanilyen tanulmányokat ismerünk a litván nyelvről is) a közmondások szövegét is ilyen bizonyítéknak veszik. B. BERGMANN „Über den Ursprung der lettischen Sprache” című dolgozatában (1838.) 432 lett proverbium található. Ő ezeket *lettische Denksprüche* néven is említi, vagyis a gondolati tartalmat, a bölcsességet hangsúlyozza bennük. A ma használatos két legfontosabb terminus: *sakāmvārds* és *paruna* közül az első ’találó, tetszetős szó’ <m. *jeles mondás*>, a második pedig, csakúgy, mint az orosz *нозоворка* körülbelül a ’beszélgetés’ <m. *szólás*> jelentésekkel írható körül.

Számunkra természetesen még érdekesebb a harmadik balti nép, a finnugor nyelvű észtek parömiológiai nevezéktana, annál inkább, mivel nemzedékek szorgos munkája, az utóbbi évtizedekben pedig ARVO KRIKMANN akadémikus munkássága eredményeként ma a világ egyetlen olyan folklorja az észtek, ahol tudományos kiadásban közzétették a teljes (!) proverbium-adattárat. Az „Eesti vanasõnad” (három szövegkötetben, mutatóval, orosz és német kommentárokkal, 15 140 proverbium, természetesen mindegyik változataival) több mint 400 nyomtatott műből és millió lapnyi kéziratból merített. Itt is protestáns egyházi művek (STAHL, 1637.; SALEMAN, 1655—66.), nyelvkönyvek (GÖSEKE, 1660.; kiváltképpen pedig THOR HELLE, 1732.) adják az első, összesen több mint 600 proverbiumot. Már tudatos gyűjtés eredménye található meg F. J. WIEDEMANN észtek néprajzi monográfiájában (1876.), és ez a munka máig folyik. INGRID SARV (Eesti vanasõnade ja kõnekäändude publitseerimise ning uurimise. In Eesti rahvaluulest. Tallinn, 1964. 97—125) és mások külön is foglalkoztak a régi észtek proverbium-forrásművek feltárásával, ám a megnevezésekre külön nem fordítottak figyelmet. Az észtek folklorisztika sajátossága, hogy voltaképpen egyetlen terminust használnak: *vana sõna*, ami voltaképpen ’öreg szó’ jelentésű <m. *agg szó*>. E megnevezés eredetét is ismerjük, az Ószövetségben Salamon példabeszédeit már a korai észtek fordítások is *Wannad Sannad* alakban említik. Az olykor használt másik észtek szó, *kõnekäänd* nyilvánvalóan tudós szakkifejezés, értelme ’beszéd-fordulat’.

Az észtek elnevezések még érdekesebbek, ha összevetjük őket a többi balti-finn nép proverbium-neveivel. (E szempontra részletesen nem tér ki e terület alapvető fontosságú összehasonlító parömiológiai áttekintése: *Proverbia Septentrionalia*. Ed. MATTI KUUSI. Helsinki, 1985. — FF Communications 236.) Erre itt most nincs módunk, és a finn példákat is igen röviden idézzük. Az köztudott, hogy a finn folklorisztika — elsősorban MATTI KUUSI professzor idejében — a nemzetközi parömiológia nagyhatalma volt. A finn folklorisztika a proverbiumokat általában két névvel illeti: *sanamlasku* és *sananparsi*. Az utóbbinak van *puheenparsi* alakban is párja. Az előbbi értelme körülbelül ’szóejtés’, az utóbbié ’szóalak’, illetve ’beszédalak’. Jól látszik, ezek tudós elnevezések, és a *parsi* szó körülbelül ’forma, figura’ jelentésben terjedt el. Amikor azonban KUUSI az 1544 és 1826 közötti időkből megtalált finn proverbiumok antológiáját adta ki külön kötetben (Vanhan kansan sanamlaskuviisus [A régi emberek szójtésének bölcsessége], 1953.), ennek már alcímében is további terminusok szerepelnek: „életszabályok, népi aforizmak, repülő mondatok, élcek (tulajdonképpen ’meredek beszédek’)”. E kötet elején KUUSI maga említi, hogy a tudós terminusok elhatárolását 1952 körül végezték el a finn szakemberek, noha a finn proverbiumok egyes fajtáinak körülhatárolásával már a XVIII. század végén is foglalkoztak. KUUSI könyvében tematikus csoportosításban, vagyis nem a forrásművek szerint közli a „régii finn” proverbiumokat, viszont könyve végén terjedelmes és pontos áttekintést ad a finn parömiológia első három évszázadáról. Még olyan műveket is említ, amelyekről tudjuk, hogy megvoltak, ám időközben elvesztek vagy elpusztultak, mint H. G. PORTHAN „Proverbiale Fennicum” c. gyűjteménye, amely az 1827-es turkui tűzvészben semmisült meg. Már a finn reformáció vezető képviselője, a finn irodalmi nyelv megteremtője, MIKAEL AGRICOLA 1553-ban kifejti véleményét a proverbiumok fontosságáról.

Evangélikus papok generációi, főként a nép nyelvén szólván használták is ezeket, még feljegyzéseikből is maradt ránk. 1702-ben jelent meg HENRIK FLORINUS könyve „Wanhain Suomalaisten Tawaliset ja Suloiset Sananlaskut...”, címe szerint a legrégebbi finnek közönséges és ékes *sananparsi* hagyományából gondosan összegyűjtve.

Ezt a munkát később is generációk ismerték és folytatták. A gondos finn folklórtörténészek azt is tudják, hogy az ilyen szövegeket *prowa.*, vagy éppen *proverbiale* megjegyzéssel látják el, ami jelzi a latin szó ilyen, pontos értelemben való használatát. Később a svéd *ordspråk* 'szó-beszéd' = 'proverbium', ritkábban pedig a svéd *ordstäf*, körülbelül 'szó-jegyzés' kifejezés is felbukkan irataik között. PORTHAN, GANANDER és a finn folklór első tudós gyűjtői szinte mind foglalkoztak a közmondásokkal is. Minthogy proverbiumgyűjteményeket másoltak, állítottak össze, készítettek elő kiadásra, voltaképpen egész évszázadon át sokan használták a megnevezéseket, és általánossá vált a két megnevezés (*sananlasku*, *sananparsi*). E megnevezések eredetét, külföldi párhuzamait vagy mintáit azonban külön nem vizsgálták, még C. H. ASP sem, aki pedig talán már 1806 és 1808 között foglalkozott a két finn terminus tartalmi—parömiológiai megkülönböztetésével. Nem találunk ilyen részt még K. A. GOTTLUND 1831-es gyűjteményében sem, amelyben melyben pedig több mint ezer szöveg olvasható.

Az a széles körű és huzamos érdeklődés, amelyet az immár önálló tárgykörnek felfogott finn proverbiumok iránt tapasztalhattunk, a maga idejében nem volt társtalan. Európában máshol és másutt is voltak olyan időszakok, amikor megélnéknél e rövid s velős mondások iránti érdeklődés. Feltűnő, hogy noha a finnek ismerték a skandináv, német, latin nevezéktant, nem ezt, hanem a maguk önálló terminológiáját követték. E nevek lényegesen különböznek már az észti parömiológia fentebb említett megnevezéseitől is.

Az eddigiekből tanulságként azt vonhatjuk le, hogy az európai népek proverbiumainak észrevétele, publikálása, majd kutatása sok hasonlóságot mutat. Ha a középkor utáni korszakot nézzük, itt az antik hagyományra visszautaló, „humanista” felfogás jelenik meg, és az oktatás szolgálatába állítják a proverbiumokat, amelyeket már nyomtatott könyvek terjesztenek. Voltaképpen ebből az irányzathoz keletkezett maga a tudományos parömiológia is. Az egyház a korábbi korszakokhoz képest is fokozottabb figyelmet fordít a képes kifejezésekre; a bibliai „példabeszédek”, Jézus „példázatai” nemcsak a különböző nyelvekre való fordítás révén, hanem követendő műfaji és stilisztikai példaként is hatnak. A fentebbiekben bemutatott parömiológia-történeti példákban jól megfigyelhetjük, hogy a népi nyelv, nemzeti nyelv felismerése, majd kiművelése szempontjából is évszázadokon át is fontos volt a közhasználatból ismert szólások összegyűjtése. A nép, sőt egyáltalán az emberek „mindennapi világnézete” is megnyilvánult ezekben. A „nép bölcsességét” látták a proverbiumokban.

Amikor meg kellett nevezni a proverbiumokat, sőt ezek egyes fajtáit egymástól is meg akarták különböztetni, kétféle úton haladhattak az ezzel foglalkozók. Vagy a nemzetközi terminusokat (*proverbium*, *parabola*, *phrasis* stb.) fordították le a kialakuló nemzeti nyelvekre (több-kevesebb ügyességgel és hatékonysággal), vagy a mindennap használt szavakat (*szó*, *mondás*, *beszéd* stb.) értelmezték át (pl. 'jeles mondás', 'bölcshöz beszéd', 'szó-ejtés' stb.). Éppen ezért parömiológiai szempontból nem az egyes terminusok etimológiája vagy — minden alaposabb háttérismeret nélkül — nyelvtörténeti adatolása igazít el a közmondások történeti múltját illetően. Az, hogy a finn *sana* szó finnugor eredetű (sőt, a magyar *szó* is rokona), még nem bizonyíték a finnugor proverbiumok meglétére. Az a tény, hogy a finn *parsi* eredeti jelentése 'gerenda, deszka, különösen padlógerenda, például istállóban' még semmit sem árul el arról, miért is éppen a *sananparsi* szóval értelmezték a proverbiumokat. (Egyébként a karjalai finnben maga a *sana* szó önmagában is jelölhet 'proverbium'-ot.

A nyelvtörténeti adatokat persze jó ismerni. A magyar *közmondás* szót például HELTAI GÁSPÁR Dialógusából ismerjük (1552.), ahol a mai, parömiológiai értelemben fordul elő. Még ennél is régebbi a magyar *közbeszéd* szó, amelyet a latin *commune proverbium* kifejezéshez illesztett a Ser-

mones Dominicales kódex glosszáírója (1456 körül). Mindez fontos műfaj történeti tény is, ám ugyancsak a Sermones Dominicales glosszái között megvan a *közbeszéd* 'tréfa' értelemben is. (Az adatokat l. TESZ. 2: 631, köz- a.) Ám érdemes megnézni, milyen sokféle szóhasználat is található egy-egy forrásban, még az önálló parömiológiai szemlélet megjelenése előtt!

A már említett Sermones Dominicales különböző részeiben, amelyek a prédikációk latin szövegének legfontosabb fogalmait magyarázták (az adatokat l. GMGL. 111, *beszéd* a.) a következő egyeztetéseket találjuk (a helyesírást olykor korszerűsítettem): *beszéd* (= verbum) nec verbo = beszéddel; *példa beszéd* = ... parabolam ... i. e. hunc sermonem similitudinarium vel exemplarem — ... dixit per similitudinem i. e. per parabolam vel per exemplum aut per sermonem similitudinarium ... parabola i. e. iste sermo similitudinarius ... multas parabolam ... in parabolis i. e. in similitudinibus vel exemplis; *közbeszéd* = commune proverbium; *közbeszéd* = leviter sc. in joco; *jeles beszéd* = verbum sententiosum; az 1560 körüli Gyöngyösi Szótártörökében ez olvasható: *csúf beszéd* = Adagium: dictum est proverbium quod facetis hominibus adscribitur: *pakocsa*; VERANCICS FAUSTUS, Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum (1595.): *példa beszéd* = Adagium: ein spruchwort ... Parabola: Gleichniss ... Proverbium: Spruchwort. Noha nem sok, de további példákat is említhetnék. Ám ezekből is nyilvánvaló, hogy az egymáshoz közel álló magyar és nemzetközi terminusok megfeleltetése még egyazon forrásmunkán belül sem volt egyszerű dolog. Szerencsére itt a többnyelvű szótárak nemcsak latin—magyar, hanem más nyelvek esetében is fontos forrást jelentenek. (Mínthogy a nemzetközi parömiológia tudtommal ezt a forrásanyagot szinte meg sem említi, kár, hogy most, terjedelmi okokból nem tudok e témával tüzetesebben foglalkozni.)

A proverbiumok nyilvánvalóan nemzetközi elterjedtségűek. Egy-egy nép közmondáskincsében sok-sok ezer az átvett proverbium (ugyanakkor sok-sok ezer helyben született kifejezés is proverbiummá válhat), és innen is akár ezerszáma terjedhetnek tova proverbiumok. Az ókori és középkori parömiológia is felismerhette ezt, a modern parömiológia pedig kezdetétől tudott erről. SARTORIUS (1563.) flamand, TAPPIUS (1539.) német, MONOSIUS (1604.) olasz proverbiumokat vett össze az antikvitásból ismert változatokkal. Spanyol, portugál, francia és olasz proverbiumokat vetett egybe GUZMAN NUÑEZ (1555). MATRAS (1633.) francia, dán, olasz és német közmondásokat többhasábos szedésben hoz egymás mellett. A magyar filológia mindig is tudta, hogy GEORG VON GAAL könyve (Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen, deutsch, englisch, latein, italienisch, französisch und ungerisch. Wien, 1830.) ezer proverbiumot vet össze, ha nem is minden esetben hat nyelvből vett párhuzamokkal. Azt viszont szinte sosem említik, hogy GAAL négyszer ekkora (!) gyűjteményt készített elő, és — noha nem teljesen — a további háromezer proverbiumhoz is gyűjtött párhuzamokat. Ezek a feljegyzései a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában megtalálhatók. GAAL biztosan könyvekből is dolgozott, ám adatainak fontos része az akkor többnyelvű Bécs születési és szellemi arisztokráciájának köreiből származik.

E soknyelvű parömiológia korán vált komparatív parömiológiává. BARANYAI DECSI könyve anyagában már ilyen. Ami pedig a terminológiát illeti, itt is a filológusnak is nagyszerű SZENCI MOLNÁR ALBERTÉ a kezdeményezés érdeme. Szótárának magyar—latin részébe (az 1611-es kiadásba) vett fel az iskolai oktatás szempontjából hasznosnak ítélt proverbiumokat, mégpedig éppen BARANYAI DECSI könyvéből. SZENCI MOLNÁR ezeket a szótárban *proverbium* jelzéssel látta el. (Ő tehát ezt tartotta a legfőbb terminusnak, szemben BARANYAI DECSI *adagium* megnevezésével.) Bevezetőjében a latin terminusokkal való egyeztetésre is kitér: „Item Dictiones Ungaricae ... collectae ... Quibus interspersa sunt usitatoria Proverbia Ungarica, cum adjectis aequipollentibus adagiis Latinis...” Köztudott tény, hogy SZENCI MOLNÁR ismerte a korábbi magyar filológia eredményeit, szótára pedig PÁPAI PÁRIZ FERENC szótárában folytatódik (aki ugyan kihagyta a proverbium-példák mintegy tizedrészét), sőt ennek BOD PÉTER által készített további kiadásában (1767.) a szótár szavainak rendjében közölt magyar proverbiumoknak nemcsak latin, hanem német fordítását is megadja. Ily módon ez az 1598-tól 1767-ig terjedő időszak hozta létre a magyar parömiológia alapjait, amely természetesen nemzetközi távlatban értékelhető igazán.

Ezt a folyamatot a következőképpen foglalhatjuk össze. BARANYAI DECSI nyilván külföldi mintákat követett könyve összeállításában, ám műve előszavában maga hivatkozik arra, hogy korábban már SIKLÓSI MIKLÓS is egybegyűjtött proverbiumokat. Erről ma mit sem tudunk. Az újabb magyar parömiológia feltárta,³ hogy HELTAI GÁSPÁR alighanem felfigyelt a proverbiumok fontosságára. Bibliafordításokban, az ezópusi mesék magyarul közzététele során, vagy a „Salamon és Markalf ... tréfabeszédei” című népkönyvben (1577.) is több példájukat találjuk. Ezekről BARANYAI DECSINEK is nyilván volt valamelyes tudomása.

BARANYAI DECSI könyvének szövegei hatottak az utókorra, noha a szerzőt magát később ilyen értelemben elfelejtették. Már SZENCI MOLNÁR is egy nem teljes címlapú példányt használt, később sem idézték pontosan a könyvet — még a szőláskutatók közül is sokan nem is látták. Voltaképpen csak az 1850-es években tisztázódott BARANYAI DECSI szerzősége. Minthogy — BARANYAI DECSI nevének említése nélkül — KIS VICZAY PÉTER „Selectiora adagia latino.hungarica. In gratiam & usum scholasticæ juventutis collecta” (Bártfa, 1713.) ebből válogatott az iskolai oktatás számára, ezt a munkát használta az utókor. KIS VICZAY könyvében három előszó (a harmadikat MARTINUS CHLADENIUS wittenbergi teológus-professzor írta) hangsúlyozza a proverbiumok ismeretének fontosságát, utal hazai és nemzetközi szóláskiadásokra. Noha a könyv címében csak az *adagia* szó olvasható, az előszavakban a *proverbium*, *sententiae*, sőt még az *exemplum* megnevezéseket is megtaláljuk. Vagyis az olvasó terminológiai különbségeket is észrevehet. Egyébként CHLADENIUS előszavának legelső mondatában szerepel a „proverbia sacra ... profana” szembeállítás is. Azt azonban nem tudjuk meg, KIS VICZAY végül is mely magyar szót tekintette a *proverbium* megfelelőjének.

Ha ugyanezt a kérdést tesszük fel SZENCI MOLNÁR — PÁRIZ PÁPAI — BOD PÉTER szótárával kapcsolatban, egyértelmű, érdekes képet találunk. A latin—magyar szótárrészben: *adagium* (és *adagio*) = *Köz-példabeszéd*, *proverbium* = *Példa-beszéd*. Néhány más latin szónak nincs *proverbium*-szerű magyar megfelelője. Az *exemplum* egyszerűen *Példa* — viszont a *parabola* is egyszerűen *Példa-beszéd*. A szótár feltünteti az *abagio* = *Példa-beszéd* megfelelést is. A magyar—latin szótárrészben a *beszéd*, *mondás*, *szólás* szavaknak nincs proveriális megfelelője. Nem meglepő, hogy a *példa* = *exemplum*. A parömiológiai legfontosabb említés a *példabeszéd* = *Proverbium*, *Parabola*, *Sententia*, *Abagio*, *Adagio*, *Adagium* = *ein Sprichwort*, *sinnreicher Spruch*. Megtaláljuk azonban a *Közbeszéd* = *Proverbium*, *Sermo vulgaris*. *Ein Sprüchwort*, *gemeine Rede* szócikket is.

Mindebből úgy gondoljuk, a XVIII. század második harmadában a korábbi *proverbium* = *példabeszéd* egyeztetés helyére már megjelenik a *köz-beszéd* = *proverbium* egyeztetés, amely aztán, a XIX. század közepétől a ma is használt *közmondás* szót teszi a *proverbium* legfontosabb megfelelőjévé. Ez a folyamat természetesen a magyar parömiológia újabb — a XVIII. század végétől jelentkező — korszakának eredménye. Természetesen e korszaknak is ismerjük nemzetközi parömiológiai távlatait. Viszont azt sem kell elfelejtenünk, hogy a *Sermones Dominicales* meg HELTAI GÁSPÁR fentebb már idézett nyelvtörténeti adatainak ismeretében ez az „új” magyar *proverbium*-megnevezés egy „régí”, gyakorlatilag még középkori megoldást idéz vissza. Csak közben évszázadok teltek el és a magyar parömiológia, noha lassan, mégis kibontakozott.

VOIGT VILMOS

³ Erről l. legutóbb PACZOLAY GYULA kitünő összegezését (Az első magyar közmondásgyűjtemény és szerzője, Baranyai Decsi Csímor János: *Ethnica* III/3. 2001: 81—90, különösen 83—4).

S Z E M L E

**Hoffmann István, Juhász Dezső, Péntek János szerk.,
Hungarológiai és dimenzionális nyelvszemlélet
Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson**

Debrecen—Jyväskylä, 2002. 389 lap

A Jyväskylában 2001. augusztus 6-a és 10-e között megrendezett V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus „Hatalom és kultúra” címmel megjelölt központi témaköréhez több nyelvészeti szimpózium is kapcsolódott. Ezek közül háromnak az előadásai közös kötetben jelentek meg. A „Név és kultúra” című Hoffmann István, „A történeti szociolingvisztika és a dialektológia kérdései” tárgykorút Juhász Dezső, a „Nyelvi presztízs, kérdések a kisebbségi kétnyelvűségben” témáját pedig Péntek János vezette, illetőleg előadásukkal ők vezették be. A nyelv társadalmi, kulturális beágyazottsága (5) következtében a névtan, a szociolingvisztika, a dialektológia és a kisebbségi kétnyelvűség természetesen, sőt szükségszerűen kötődött az átfogó témakörhöz. Ennek a viszonynak, viszonyhálózatnak a kifejeződése az is, hogy szemléletileg erős nyomatékot kapott a nyelvhasználat — nemcsak a leíró érdekű, adatbázisú előadásokban, hanem a történeti irányultságúakban is. A viszony viszonyhálózatát tágitásának indokoltságát a három szimpózium elhatárolása is bizonyítja. Tudniillik amennyire világos a megnevezett szaktudományok, szakágak (szimpóziumok szerinti) megkülönböztetése, annyira érthető az is, hogy az elhangzott előadások (az előadások témájában, szemléletében, módszerében) erősen közelítenek, sőt nemegyszer át-áthajlanak egymásba.

A magyar névtanról teljes joggal állapítja meg HOFFMANN ISTVÁN, hogy „az egyik legdinamikusabban fejlődő magyarságtudományi diszciplína” (9). Állításának nagy ívű, tömör illusztrálása, példázása után azonban az elmaradásokra, a teendőkre, a tudománytörténeti távlatú ösztönzésre fordít nagyobb figyelmet. Vitathatatlanul helyesen. Az összefoglaló kézikönyvek, újabb szintézisek, köztük egy valóban régóta várt korszerű tudománytörténeti monográfia; egy nem teljes, de legalább „egy teljességre törő névtani bibliográfia” (16) vagy egy névtani terminológiai szótár szorgalmazása egyaránt indokolt, megvalósításra megérett és arra alkalmas feladat. A terminológiai szótár egyébként a magyar nyelvtudomány egészének, minden részterületének közös adóssága, egyre láthatóbb, mindjobban érezhető hiánya. A magyar nyelvű értelmező szótárak örvendetesen gyarapodó, folyamatosan megújuló szakszótári családjában a nyelvtudományiak is meg kell jelennie. A nyelvtudomány és a nyelvhasználat érdekében egyaránt. (Ehhez legfeljebb azt fűzhetjük hozzá, hogy nyelvtudományunknak előbb-utóbb el kell kezdenie a tudománytörténet fontos, hatásos műveinek a kritikai kiadásait is.) Szerencsére arra is van példa, hogy HOFFMANN ISTVÁN cselekvésre sürgető panaszá részben máris orvoslásra talált. Az Osiris tankönyvek sorozatban ugyanis megjelent HAJDÚ MIHÁLYnak az a terjedelmes kötete (Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Bp., 2003.), amely egy tervezett kötetpár első részeként a személynevekről szól. Van már tehát az egyetemi, főiskolai szakos képzés számára is — tankönyvül szolgáló — szakkönyv.

Nem csak személyes meggyőződés vagy csupán érzelmi azonosulás alapján osztozhat bárki HOFFMANN ISTVÁN „álmában”, miszerint „talán az sem tartható elérhetetlen álomnak, hogy a [javasolt] közös kutatási programokból idővel kinőjön egy Kárpát-medencei névkutató intézet is” (19). Olyan tudománytörténeti szakaszban vagyunk, amikor a magyar nyelvtudomány mind több területén történik meg (azaz bontakozik ki) programszerűen, kezdeményezésekben is a Kárpát-medencei léptékre való átváltás. A Kárpát-medencei névkutató intézet józan terv tehát. Már csak azért is kijelenthetjük ezt, mert a hozzá vezető úton nem ezután kell elindulni. A kongresszusi előadásokból is többszörös bizonyítékra hivatkozhatunk. ZAICZ GÁBOR például (igaz, a kisebbségi kétnyelvűség előadásai között) a Kárpát-medence egészében vizsgálta a helységnévhasználat és a kultúrpolitika

összefüggéseit az 1950 és 1980 közötti, majd az 1980-as évekbeli és a rendszerváltás utáni időszakban (155—61); HORVÁTH KATALIN pedig Kárpátalja (Névdívat Kárpátalján, 73—7), VÖRÖS FERENC meg Szlovákia (Nyelvváltás és -tartás a keresztnévhasználat tükrében két Nyitra környéki községben, 139—53) magyar nyelvi keresztnévhasználati, -választási szokásait és változásait elemezte.

Közismert tény, hogy a névkutatás különösen adatigényes. Ezért a korszerű technikák alkalmazása, számítógépes adatbázisok kiépítése, elemző programok megszerkesztése valóban szorgalmazandó (9). Természetesen ez csak akkor nem lesz pusztán kíváncsi és óhaj, ha támogatandónak is tekinti mindenhol mindenki, aki (pénz)eszközöket birtokol. Az előadók közül anyagának átfogó és részletes elemzését lehetővé tevő nagyobb korpusz szükségességét BÉNYEI ÁGNES (Az *-i* helynévképző az ómagyar kori helynevekben, 23—9) fogalmazta meg; PÓCZOS RITA (Nyelvi kölcsönhatások a helynévrendszerekben (99—106) pedig nagy számú adat összegyűjtésével tartja lehetségesnek hipotézise bizonyítását.

A névkutatás új, illetőleg jobban kimunkálendő területei közül kiemelendő — a követhető finn gyakorlattól bátorítva — az alkalmazott névkutatás: a névtervezés és névgondozás (16). A kötetben két, utcanév-változtatásokkal foglalkozó előadás kapott helyet (BÍRÓ FERENC — KALCSÓ GYULA, Városaink főbb utcanév-változtatási tendenciái a XX. század végén, 31—42; SZULOVSKY JÁNOS, A helynevek politikumához, 107—19). Az utcanevreke irányuló hivatalos-politikai figyelem és szándék érthetővé teszi a szakmai érdeklődést, annál is inkább, mert a névtervezés, névgondozás számára a továbbra is várható változtatások nemcsak elemzési feladatot, de gyakorlati „névművelést” is jelentenek. Nem kevésbé fontos azonban annak mérlegelése, világos megjelölése sem, hogy milyen tervezési, gondozási területek veendőek számban először, tehát itt és most a magyar névállományban.

A *névhasználat* terminus két előadásban jelenik meg hangsúlyosan. Az egyik HAJDÚ MIHÁLYÉ (Névléktan, 43—72): „A névhangulat kialakulásának oka nem mindig nyelvi, hanem sokszor társadalmi, *névhasználati* [a kiemelés tőlem — P. F.]. Attól függően, hogy mikor és kik körében válik egy név gyakorivá, jellemző is lesz arra a csoportra; kialakulnak a sajátosságok, egyes vallásokra, vidékekre, társadalmi rétegekre utaló nevek” (57). A másik KECSKÉS JUDITÉ (Név és kultúra összefüggésének vizsgálata a miskolci görög katolikus és ortodox közösségben: 79—86), aki vallásokhoz köthető névhasználati és névadási szokásokat vizsgált. Bizonyos, hogy a közeljövőben többször találkozunk a *nyelvhasználat* és a *névhasználat* szembesítésével, e kategóriák egyező és különböző jegyeinek számbavételével — amiként a *névhangulat* és a *szóhangulat* kettősével is, mert a *névhangulat* sem szóalakutáncsa csupán a *szóhangulat*-nak.

TÓTH VALÉRIA két előadással (két szimpozionban) is szerepel. „A helynévmodellek nyelvföldrajzi vizsgálata a korai ómagyar korban” (127—38) címűben a névadási szabályszerűség megragadására ajánlott helynévmodelleket nyelvföldrajzi keretbe, pontosabban ilyen helyzetbe, szerepbe illeszkedve vizsgálja. Minthogy ezúttal vizsgálati anyagát a növény- és állatnevekből alakult helynevekre korlátozza, világosan megfogalmazza, hogy az ajánlott új „irányvonal” (137) „csakis a magyar nyelvterület egészére, valamennyi helynévfajtára és valamennyi helynévtípusra kiterjedő” (uo.) vizsgálattal vezethet a szabályszerűséget deklaráló eredményre. Másik előadásában (A dialektológiai-névföldrajzi vizsgálatok ómagyar helyneveink tükrében: 295—302) azokhoz a témákhoz csatlakozik, amelyek a névtant más nyelvészeti diszciplínákkal kapcsolják össze — rendre meggyőzően. Kötetünkben ilyenek még az alaktanhoz, szóalkotásokhoz kötődők: TAKÁCS JUDITNAK „Az ige képzés egy sajátos esete: keresztnévekből alkotott ige” (91—7) című és NEMES MAGDOLNÁNAK az előadása, amely az új leíró grammatikák ösztönzésére tett kísérletet az összetétellel alakult földrajzi köznevek alaktani vizsgálatára (91—7).

JUHÁSZ DEZSŐ szimpozionvezetői előadása (Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések, 165—72) több nyelvészeti kérdést ítél (teljes joggal) időszerűnek, tisztázandónak és érvényesítendőnek. Azt aligha kell különösebben bizonygatni, hogy előadása címében a nyelvjárástörténet nem a (meghaladni kívánt) múlt, s a történeti szocio-

lingvisztika pedig nem a (diadalra egyedül érdemes) jövő szembesülése. Ellenkezőleg: ezúttal a köztük levő s szemléletileg is hangsúlyos — itt is. A szociolingvisztika a leíró és történeti nyelvjárástanra, valamint a leíró és történeti nyelvészetre egyaránt hatással van, vagy inkább lett, s főként lesz. A történeti szociolingvisztika fő feladata „a nyelvi változási folyamatok rekonstrukciója olyan módon, hogy a folyamatokat a maguk társadalmi beágyazottságában tárja fel” — írja ZELLIGER ERZSÉBET (304). Nemcsak logikailag várható, hanem tapasztalható is, hogy a történeti szociolingvisztika (vagy akár a szociolingvisztika) értelmezésében kettős hibát követhetünk el: az is hiba, ha azt állítjuk, hogy nincs benne semmi új, de az is, ha azt, hogy teljesen új. Nemrégiben GOMBOCZ ZOLTÁN nevezetes 1931-es közgyűlési előadására polemikus tónusban utaltam (Nyr. 2003: 368), GOMBOCZ ugyanis a nyelvtudományt és a nyelvhelyességet szembeállította egymással: „A nyelvhelyesség a szociális nyelv, vagy ha tetszik, a nyelvészociológia problémája” (MNy. 1931: 11). A mostani összefüggésben arról tanúskodik ez az idézet, hogy ha másért nem, legalább a nyelvészociológia nyelvtudományi státusának megváltozása, nyelvtudománnyá válása miatt sem állíthatjuk, hogy nincs semmi újdonsága. De teljesen hamis vélekedés volna és lenne az, ha tudománytörténetileg előzmény nélküli, gyökértelesen szaktudományként láttatnánk. Nem szójáték tehát, ha összefoglalóan azt mondjuk: a történeti szociolingvisztika történetiségének tudománytörténeti beágyazottságában is meg kell mutatkoznia.

A kötet címében is kiemelt új szemléletű kategória a dimenzionális nyelv szemlélet. „*En dimenzionális nyelv szemlélet*-nek nevezem azt a nyelvészeti látásmódot, amelyben szerves egységbe épül a nyelvi működés három fő dimenziója, a térbeli, az időbeli és a humán dimenzió... Mindhárom dimenzió a nyelv lényegéhez tartozik, működő nyelv tér, idő és beszélő nélkül elképzelhetetlen, ezért bármelyikük negligálása elméleti szempontból kifogásolható” (166) — írja JUHÁSZ DEZSŐ. (Az itteni „tér, idő, humán [dimenzió]”, ill. „tér, idő és beszélő” háromság P. LAKATOS ILONA és T. KÁROLYI MARGIT szerint „tér, idő, társadalom” [233].) A megnevezett dimenziókhoz egyértelműen rendelhetők nyelvészeti szaktudományok, szakágak. A humán (beszélő, társadalom) dimenzióhoz a humán nyelvészet (166) sok megnevezett tagja (szocio- és pszicholingvisztika, neurolingvisztika, folklórlingvisztika) és meg nem nevezett is, mint a (történeti) pragmatika. Szemléletileg természetesen nem a lajstromozható szakágak bőségére teendő hangsúly, hanem ezek és főként a három dimenzió egységére, együttlétére — állapotban és változásban egyaránt. Ahogy JUHÁSZ DEZSŐ írja: „szerves egységbe [kiemelés tőlem — P. F.] épül a nyelvi működés három fő dimenziója” (l. fent).

A magyar nyelv történetében is kitüntetett jelentőségű folyamat a nyelv kétváltozatúra tagolódása, illetőleg kétváltozatú állapota. A legutóbbi tudománytörténeti szakaszban egyik jellemzője (természetesen a szociolingvisztikai és művelődéstörténeti irányultság megerősödésétől nem függetlenül) a beszélt nyelv és írott nyelv történetének feltárása és leírása. A fő módszertani nehézség köztudottan abból fakad, hogy írott szövegekből kell kibontani az egykori beszélt nyelvet. A „régí szövegek szóbeliségének közvetett megragadása olyan szövegeken keresztül [sikerülhet a legnagyobb eséllyel], amelyek rögzítői tudatosan törekedtek az előbeszéd visszaadására” (JUHÁSZ DEZSŐ, 172), tehát jegyzőkönyvek, periratok, misszilisek, naplók szövegeiben. A beszélt nyelvi sajátosságok (mint például a mindennapi élet szavai, az emotív elemek, a képszerű kifejezések, a frazémák [189]) feltárásában B. GERGELY PIROSKÁNAK köszönhetünk a legtöbbet. Kongresszusi előadása (A közéleti és beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben, 187—99) különösen fontos tanulmányai sorában, mert éles fényvel világít rá arra, hogy nem két tömbösödött nyelvváltozat, a beszélt és az írott nyelv viszonyáról van szó: a „nyelvhasználat ugyanis eleve többretű, többféle belső nyelvtípus elemei szövődhetnek össze benne. Különösen áll ez a mindennapi ún. beszélt nyelvre, melynek még a nyelvhasználat írott változataival is sok átfedési pontja, sávja van” (188—9). Külön kibontható lenne akár ennek az idézett résznek is számos eleme, így a nyelvhasználat belső nyelvtípusainak ténye és rendje, az összeszövődés értelmezése, a mindennapi és egy (vagy több) „nem mindennapi” beszélt nyelv viszonya, a nyelvhasználat írott változatának

többsége („írott változatai”) stb. Előadásának tematikus nevezetessége éppen az, hogy egy sajátos, több szempontból nevezetes írott nyelvi változatot vizsgál a kétváltoztatóság történetébe illesztve: az erdélyi fejedelemség (sajnos páratlan, társtalán) városi közéleti, hivatali nyelvét a XVI—XVII. századi erdélyi fejedelemségben. A korabeli mindennapok szóbeliségéből a közéleti (írásos) nyelvhasználatba átemelt szavak és kifejezések felismerése, elkülönítése önmagában számos buktatót rejt magában, de további kérdéseket is felvet. Például azt, hogy megragadható-e, s ha igen, miként a beszélt nyelvi elemek hivatalosodása, azaz van-e olyan „pontja, sávja” a két nyelvváltozat érintkezésének, ahol (és amikor) a korabeli nyelvállapotban is érezhetően réteget váltottak, közéleti státusúak, hivatali presztízsiűek lettek?

Aligha pusztá véletlen, hogy a kongresszuson mások is éppen a jogi szaknyelv körében vizsgálták a beszélt és írott nyelvi sajátosságokat. B. KOVÁCS MÁRIA boszorkányperekben a középnyelvi beszélt nyelvre jellemző fordulatokat s a jogi szaknyelv terminológiájának megmagyarosodására utaló adalékokat (A középnyelvi kori jogi szaknyelv és terminológia főbb jellemzői: 225—31); NÉMETH MIKLÓS egy magisztrátusi írnok és egy bírósági lejegyző írásának egybevetéséből következtetett az írott és beszélt megkülönböztetésére és az írott nyelvi standard erősödésére (Kései középnyelvi adalékok egy változáshoz: az inessivusi és illativusi eset jelölése az írnoki nyelvben, 253—60); MIZSER LAJOS pedig Pesty Frigyes helynévtárában közreműködő leírók (jegyzők, tanítók, lelkészek, bírók) hivatalos stílusának és nyelvjárási (beszélt nyelvi) vonásainak együttélését dokumentálta (Népnyelvi adalékok az 1864. évi helynévtárból, 249—51).

PÉNTEK JÁNOS előadásából (Státus, presztízs, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelése, 311—6) két mozzanat emelkedik ki. — Az egyik a mondanivaló alapjaként, szándékaként fogalmazódik meg: „azt óhajtom demonstrálni, hogy a státus és a presztízs nem eleve elrendelt és minden elemükben befolyásolhatatlan jellemzői a nyelvnek, hogy tehát vannak lehetőségei és esélyei a státustervezésnek és a presztízstervezésnek, és hogy ez lassíthatja, megállíthatja vagy éppen vissza is fordíthatja a kedvezőtlen irányú nyelvi folyamatokat” (311). Nyilvánvalóan nem csak a kisebbségi nyelvváltozatok értékelésében, azok státus- és presztízstervezésében, tehát nem csupán az ottani kedvezőtlen irányú nyelvi folyamatokban van lehetőség és esély a „befolyásolásra” vagy a „tudatos és igényes nyelvhasználat” bátorítására (316). A megfogalmazott tétel tágabb sugarú hatóköre miatt másutt is, általában is — értelmében és vitában — érvényesnek kell tartanunk. — A másik mozzanat azért emelendő ki, mert más előadásokban is hallhattuk némi „visszhangját”, anélkül, hogy köztük valamilyen előzetes összehangolódást, kapcsolódást kellene vagy lehetne feltételeznünk. A magyar nyelv regionális és kontaktusváltozatairól szólva azt állapítja meg PÉNTEK JÁNOS, hogy „nem a szétfejlődés, az eltávolodás, hanem a leépülés, a hiány jellemző rájuk” (313). A visszhang azért érdemel idézőjelet, mert a rokon tematikájú, problematikájú előadások kulcsszavai jórészt mások, s ezért kérdéseket fakasztanak. A nyelvvesztés, a „részrendszerek felbomlása”, a (funkcionális) nyelvjárásvesztés (Cs. NAGY LAJOS, A nyelvjárásvesztés jele és oka a felvidéki Medvesalja nyelvjárárásában, 349—55), a (fokozatos) nyelvváltás (KOVÁCS MAGDOLNA, Hatalom és nyelv: fokozatos nyelvváltás az ausztráliai magyarok körében, 339—47), a félnyelvűség (POMOZI PÉTER, Az anyanyelvtől a félnyelvűség felé: a nyelvvesztés egy sajátos formája ellen, 357—66) vagy a „grammatikai és kommunikációs normák” fellazulása (KÁDÁR EDIT, Nyelvvesztés — nyelvmegtartás. Egy dél-erdélyi nyelv- és nyelvjárássziget példája, 317—28; SÁNDOR ANNA, Változó világ — változó kölcsönnyelvi. A Nyitra-vidéki magyar atlasz néhány térképlapjának kontaktológiai vallomása, 273—81) milyen viszonyban van a fentiekkel? Bizonyára többféle válasz adható, sőt adandó. PÉNTEK JÁNOS két kategóriaszava, a leépülés és hiány azonban önmagában is választ érdemel: szaktudományit, elemzőt is, de státustervezőit, cselekvőt is.

Vékony Gábor, Magyar őstörténet — magyar honfoglalás

Nap Kiadó, Budapest, 2002. 223 lap

A kötet tagolódása: „Bevezetés” (5—8), „A magyar őstörténet kutatásának előzményei” (9—39), „A magyar nyelv rokonsága” (40—90), „Az őstörténeti kutatás módszerei” (91—130), „Az ugor korszak története” (131—55), „A »sötét kor«: a korai ősmagyar kor története” (156—71), „Az ősmagyar kor kései szakaszának története” (172—97), „A honfoglalás kora” (198—214), „Adattár” (218—21). A kötet címe nem utal közvetlen módon arra, hogy nyelvészeti kérdésekről is szólni kíván a régész szakképzettségű szerző, de a tartalomjegyzék már elárulja, hogy bőséges fejtegetéseket tartalmaz a nyelvrokonságról is.

Én — a szerzővel ellentétben — tartom magam a „suszter, maradj a kaptafánál!” népi bölcsességhez, ezért alapvetően a könyvnek csak a nyelvészeti vonatkozásaihoz szólok hozzá, a kompetenciámon kívül eső kérdésekkel kapcsolatosan előadottakkal csak akkor foglalkozom — és persze kellő óvatossággal —, ha a megbízhatónak tűnő forrásokból szerzett információimmal nincsenek teljesen összhangban.

A bevezetésben közli a szerző: „Mivel magam Kniezsa Istvánnal azt vallom, hogy egy ilyen munka csak a nyelvészeti adatok elsődlegességével írható meg, ugyanakkor egy ilyen munkát történésznek kell megírnia, a következőkben főként nyelvi adatok sorakoznak majd” (5). Továbbá tisztázza a szerző, hogy a magyarság őstörténete, azaz etnogenezise nem azonos az őstörténettel, lévén „Az őstörténet valójában az emberiség legrégebbi története” (6). A tudománytörténeti áttekintésben önálló alfejezetekben esik szó a magyar—zsidó nyelvhasonlításról, a magyarokról szóló történeti feljegyzésekről és a finnugor rokonítgatás kezdeteiről, valamint a tudományos finnugor nyelvészet és őshazakutatás állomásairól.

A magyar nyelv rokonságát bemutató részben is bőségesen találunk tudománytörténeti eszmefuttatásokat, valamint szerzői véleménynyilvánításokat is. Ez utóbbiak közül sokkal nem érthetőket egyet vagy éppen nem tudok mit kezdeni velük. Értelmezést, indokolást kívánt volna például a következő kijelentés: „Igazából két rokon nyelv minden egyes megfelelése külön magyarázatot igényel, mint ahogy a megfelelések hiánya is” (41). Ezt követően etimológiailag egymásnak megfelelő finn, magyar és vogul testrészneveket sorol fel. Köztük: fi. „*kesi* (ragos: *käden*)”, m. *kéz*, vog. *kät* 'kéz'. Az ún. „külön magyarázat” így szól: „Vannak a felsoroltak között hangalakra is szinte azonos szavak, mint a *kéz* és megfelelői esetében, e szónak az eredetibb harmadik hangja azonban *t* volt, amit csak a vogul őrzött meg példánkban, a finnben az eredeti *t* (*ti* hangkapcsolatban) *s* (magyar *sz*), a magyarban pedig *z* hanggá alakult át” (41). Megjegyzéseim: a) a finn szó helyesen: *käsi*; b) ennek ragozási töve *käte-*, ritkábban *kät-*, a szerző által közölt ragos (genitivusi) alakban látható *d* a *t* helyén jelentkezik zárt szótagban, tehát másodlagos tőalternánsról van szó; c) ha valaki tisztában van a tárgyalt nyelvek történetével és a rokon nyelvek közti hangmegfelelések rendszerével, nem vélheti szükségesnek, hogy „külön magyarázatot” fűzzön a három nyelv e szavának hangtani viszonyához, az ugyanis tudja, hogy a magyarban az intervokális *t* törvényszerűen *z*-vé lett, a finnben régi szavakban a *t* **ti* hangkapcsolatban *s*-zé lett, egyébként megörződött, és zárt szótagban *d*-ként jelentkezik; d) ugyanezt a hangmegfelelést látjuk többek között a fi. *kota* 'kunyhó' ~ m. *ház* szavakban is, ezen finn—magyar szópárnak egyébként nincs megfelelője a vogulban, ott ilyen jelentésben a *kol*, *kol* stb. használatos (finn megfelelője: *kylä* 'falú'), de a szerzővel ellentétben nem lenne szükséges megmagyarázni azt, hogy a fi. *kota* ~ m. *ház* szavaknak miért nincs megfelelőjük a vogulban, illetve hogy a fi. *kylä* ~ vog. *kol*, *kol* nem rendelkezik magyar megfelelővel, az ugyanis a nyelvészetben közhely, hogy szavak kihalnak (erre utal a szerző is, vö. 40). Ha egy ilyen igen egyszerű szócsalád kapcsán ennyi megjegyzést kell tennie a recenzensnek, nyilván a szerző nyelvészeti ismereteiben vannak komoly hiányosságok.

„...a *kettő* és a *három* [finn, magyar és vogul nyelvi; H. L.] alakjainak eltérései ... a finnugor alapnyelvből meglévő nyelvjárási különbségekre utalnak” (43). Az én ismereteim szerint a '2' jelentésű, uráli alapnyelvi számnév mai folytatói nem teszik szükségessé a finnugor alapnyelvi nyelvjárási különbségekre való hivatkozást, továbbá a '3' esetében sem teszik ezt meg a nyelvészek — okkal. A szerző kifejtette volna, miféle különbségeket és hogyan magyaráz alapnyelvi nyelvjárással operálva. Az sem világos, miféle jövevényszót gyanít a finn-permi nyelvek '7' számneve esetében. Az ugyan igaz, hogy a '9' jelentésű számnevet szubtraktív módon (a 10-hez viszonyítva) fejezik ki a finnugor nyelvek, de a m. *nyolc* nem ilyen.

„Az egyes szám első személyű személynévmások különbsége e táblázatban látványos: nem függenek össze egymással közvetlenül” (44). Az én etimológiai és hangtörténeti ismereteim szerint ezen névmások közvetlenül megfelelnek egymással, csak ismerni kell hang- és alaktörténetüket. Meglehetősen merész, nem az uráli nyelvtudomány ismeretanyagán alapuló kijelentés a következő is: „A személynévmások egyéb alakjai eltérésének az az oka, hogy eredetileg (ez az uráli alapnyelvre érvényes) egyes és többes számban ezeket nem különböztették meg egymástól, s a megkülönböztetést később különböző formákkal oldották meg” (44—5). Sokkal inkább arról van szó, hogy az uralisták vélekedése nem egyöntetű ebben a kérdésben. Még megjegyzendő, hogy az egyes és többes számon kívül volt az alapnyelv(ek)ben kettős szám is, amely több uráli nyelvben is megőrződött.

„A török és a magyar alapszókincse, eredeti nyelvszerkezete különbözött egymástól, rokonságukról tehát nem beszélhetünk” (46). Az igaz, hogy a magyar—török (vagy uráli—altaji) nyelvrokonságra nincsenek bizonyítékok, ezt igazolja az alapszókincs különbözősége, de a „nyelvszerkezet”-tel kapcsolatos megjegyzés megint olyan, amellyel képzett nyelvész aligha kezdhet valamit. Ha a szerző ezt úgy érti, hogy a morfológiájában nincsenek közös elemek, akkor igaza van. De a „nyelvszerkezet” topológiaiilag sok rokon vonást mutat a finnugor és a török nyelvcsaládban. A szerző is tud a finnugor és a törökségi nyelvek közös „nyelvtani-nyelvszerkezeti” vonásairól, az ilyen vonások „azonban messze túlterjednek a finnugor és a török nyelvcsaládon” (47), de a szerzővel ellentétben ezek nem a magyar—törökségi vagy finnugor—törökségi kapcsolatok következtében alakultak ki, hanem e nyelvek topológiai jellemzői. Egyébként a magyar nyelv tudománytalan rokonítási kísérleteit joggal utasítja el (47—8).

Az uráli alapnyelvek további alapnyelvekre és „ősnyelv”-ekre (pl. „ősmagyar”-ra) való felbomlását helyesen szemlélteti (49—51). A legnyugatibb csoport, a „közfinn” sémája azonban nem reális, mivel ott két stádiumot kell megkülönböztetni, a korai és a kései ősfinnt. A mai lapp nyelvjáráások előzménye, az őslapp ugyanis az előbbiből vált ki (erre azonban utal a szerző a 72. és a 74. lapon), míg az ősfinn, az őszést stb. az utóbbinak a leánynyelvei. Ezt még az sem menti, hogy a lapok esetleg nyelvcserevel jutottak volna finnugor nyelvűkhöz (vö. 61, 73 kk.), e népcsoport esetleges nem uráli genetikai csoportból való eredete nem játszik szerepet abban, hogy nyelve uráli (miképpen például az angol indogermán eredetét sem kérdőjelezi meg az a körülmény, hogy számos afrikai és ázsiai származású ember is anyanyelveként beszéli...).

Az 52—77. lapokon a ma is uráli nyelveket használó népekről és nyelvekről szól a szerző. Itt minimális néprajzi, gazdasági, történelmi, földrajzi információk találhatóak, szól a szerző a népcsoportokról is (bár az utóbbiak kapcsolatos kutatásokat és a hatalmas szakirodalmat alig ismeri; példaként megemlítem, hogy a *zürjén* népnevet RÉDEI KÁROLY tisztázta [MNyTK. 140. 187—9], de ennek nyomát sem találom a könyvben, vö. 56—7).

A nyelveket veszített finnugor népekről szóló részben említett „venedek”, „basztarnák ~ poikinok”, „akatirok” finnugorsága számomra újdonság, s gondolom, nem vagyok ezzel egyedül a szakmában. Szakirodalmi hivatkozások nélkül ez nekem teljesen légből kapott állításnak tűnik, ámbar azt is meg kell jegyezni, erősen kétlem, hogy komoly szakembertől rendelkezésre állna ilyen értelmű nyilatkozat...

„Az uráli nyelveket beszélő népek egy része az i. e. V—IV. évezredben és az azt követő időszakban is a hagyományos zsákmányoló életformát folytatja, miközben másik részük megismerkedik az állattartással és a földműveléssel” (83). Az i. e. V—IV. évezredben uráli nyelveket beszélő népekről szólni súlyos anakronizmus, hiszen ez még az uráli alapnyelv kora (hasonló tévedés lenne pl. klasszikus latin kori újlatin nyelvű népeket emlegetni)! Később (103) a szerző mégis helyes álláspontot képvisel: „Az uráli kor az az időszak, amikor a mai szamojéd és finnugor népek ősei még egy közös, legfeljebb nyelvjárásilag tagolt nyelvet beszéltek, az i. e. VI—V. évezredre helyezhető”.

„Az őstörténeti kutatás módszerei” fejezet címének inkább így kellene hangoznia: „Az őstörténeti kutatás módszereinek alkalmazása az uralisztikában”, de még így is igen soványka lenne. Nem derül ki, milyen recens régészeti szakirodalom alapján dolgozott, nem találok nyomát HAJDÚ PÉTER paleobotanikán alapuló nyelvészeti fejtegetéseinek (ez utóbbiakra csak „Az uráli és a finnugor korszak története” című fejezetben tér ki a források megnevezése nélkül, holott itt lett volna aktuális ezeket ismertetni). A szerző által hivatkozott (97—9) glottokronológiai vizsgálódások — az én ismereteim szerint — már idejüket múlták.

„Az uráli és a finnugor korszak története” fejezet túnyomó részét kitevő eszmefuttatások nem ide, hanem az előző fejezetbe kívánkoztak volna. Az ősi szókincs és az indogermán—finnugor lexikális egyezések és a finnugorba bekerült indogermán szavak az életmódra és a gazdálkodásra engednek következtetni, a finnugorság voltaképpeni történelméről (pl. a migrációkról) vajmi keveset árulnak el. Számomra meglepőek és ezért megemlítendő kijelentések a következők: a) a *m. vas* szó elődjének „forrása nem lehet más, mint a mai északkelet-kaukázusi nyelvekkel rokon kisázsiai hurri nyelv *oskhu, uskhu* szava, amely ezüstöt jelent” (124, l. még 140). b) „a finnugorok »főthús-evők« voltak: l e t e l e p e d e t t n é p e s s é g” (125; én emeltem ki, H. L.). c) Én nyelvészként nem tudom értelmezni a „labilis nyelvhasználatú” (120) nép kitételét — vajon mit érthet ezen a szerző? d) Teljességgel ellentétes eddigi ismereteinkkel a következő közlés: „az uráli népség egy része, a későbbi finnugorok elődei, életmódot váltott, az addigi zsákmányoló, nomád életmódról áttért a termelő, földműves-állattartó életmódra” (120, l. még 134, 142—3); a 122. lapon mégis arról szól, hogy a finnugor kori földművelésről alig tudunk valamit, de a szerző által említett haszonnövények nevének ismerete az etimológia tanúsága szerint a finnugorság nyelveinek csak egyes szűkebb csoportjaira korlátozódik, vagy az egyes csoportok szavainak összetartozása fölöttébb bizonytalan (fi. *pellava* 'len'). e) A finnugor korban „nem következtethetünk valami igen fejlett lótarásra. Fejlettebb volt a marhatartás...” (122); ha ez igaz lenne, korszakos felfedezés lenne, ezért kár, hogy nem közli forrását (ehhez mégis vö.: „A szöveg egy-egy mondata mögött esetenként kötetnyi irodalom van. Az adott részletkérdés specialistáinak ezek azonosítása különösebb gondot nem okozhat” [218]). f) A *m. arat* és a votj. *arat-* 'arat' (123) esetleges kapcsolatát illetően a szerzőnek tájékozódnia kellett volna az utóbbi kb. 30 évben megjelent etimológiai szótárakban, illetve egyáltalán azt megelőzően, hogy az uráli nyelvek szókincséről nyilatkozott volna. g) Meghökkenítő, hogy a szerzőnek tudomása van finnugor kori katonai akciókról, a had és az uraság intézményéről, a szervezett körülmények közötti többlettermelésen alapuló adóztatásról, fejedelmekről, szerződött harcosokról (127). Nem világos, minek az alapján jutott a szerző ilyen következtetésekre, forrásait ugyanis egyáltalán nem jelöli meg, az én ismereteim szerint ezek legfeljebb légből kapott állításnak minősülnek; nem szívesen írom le, de az én szakirodalmi ismereteim alapján ezek a kijelentések legfeljebb a science fiction világába tartoznak.

Az ugor korszak történetében szereplő nyelvészeti állítások nagyrészt az eddig bíráltak színvonalán állnak, például: „Hogy azonban a sertés nem lehetett elhanyagolt állat, arról *loll, lolu* szavunk vall, amely a disznó sonkáját jelöli, s a magyarban kimondottan a sertéssel kapcsolatos szó” (142); ez a kijelentés is igen gyenge lábakon áll: tudtommal nincsen bizonyíték arra, hogy a disznó ismerete ugor kori lenne, a magyar nyelvjárási szó jelentése pedig specializálódás, ún. jelentésszűkülés eredménye, vogul megfelelője ugyanis bármilyen élőlény (pl. az ember) lábát jelenti. A gazdasági viszonyokról is az előzőkhöz hasonlóan meglepő mondatokba ütközünk, például: „Jelen-

tősnek kell tartanunk a kerti növény-, illetőleg a gyümölcsstermesztést is” (143); ez is szöges ellentétben áll minden eddigi ismeretünkkel.

„A »sötét kor«. A korai ősmagyar kor története” című fejezetben közölt nyelvészeti, pontosabban az etimológiai megjegyzések gyakorta ismét arról árulkodnak, hogy a szerző nem ismeri az ilyen témájú kutatási eredményeket.

Az ősmagyar kor kései szakaszának történetét tárgyalva a szerző természetesen a történeti források értelmezésének, valamint az ősmagyarok és a bolgár-törökök közti kapcsolatoknak juttatott központi szerepet, ezekről nem kívánok részletesebben nyilatkozni, csak megjegyzem, hogy az itt előadottakat nem tudom összhangba hozni a magyar—törökségi kapcsolatokat vizsgáló *t a n u l t n y e l v é s z e k* eredményeivel. Egy súlyos ellentmondásra azért rámutatok: „Vannak adataink arra is, hogy milyen nyelven beszélhettek a honfoglaló magyarok... a honfoglaló magyarok egy nem bolgár-török, hanem köztörök nyelvet [sic!; H. L.] beszéltek... a honfoglaló magyarok nyelvét a baskírok nyelvével kell rokonnak tartanunk” (185). Korábban azonban így nyilatkozott: a) „A török és a magyar alapszókinccse, eredeti nyelvszerkezete különbözött egymástól, rokonságukról tehát nem beszélhetünk” (46). Vajon a honfoglaló magyarok magyarul vagy (köz)törökül beszéltek-e? Ha nem magyarul beszéltek a honfoglalók, akkor miképpen beszélhetünk mi ma magyarul? b) „Végeredményben megállapítható, hogy az összehasonlító nyelvészet módszereinek alkalmazásával a magyar nyelv csak azokkal a nyelvekkel rokonítható, amelyeket finnugor és szamojéd nyelveknek nevezünk” (49). Nos, ha a honfoglalók (köz)törökül beszéltek, akkor a többi finnugor nyelv és a szamojéd nyelvek is (köz)török nyelvek lennének a mű 185. lapjáról idézett mondat értelmében?

Az „Adattár” című részben közöl a szerző a téma terjedelméhez mérten nyúlfarknyi bibliográfiát. A fentebb már idézett megjegyzésével ellentétben bizony hogy gondot okoz az olvasónak a hiányos irodalomjegyzék, hiszen jó volna tudni, hogy számos nyelvészeti tévedését, meglepő östörténeti vonatkozású kijelentéseit kiknek az írásaiból merítette. Egyébként az „adattár” terminus nem ezt takarja, amit a szerző itt ad, tudniillik némely etimológiai megállapításokat kritizál, és kis bibliográfiát közöl (az *adattár* értelmezését l. pl. az *ÉKsz.* 5. lapján).

A mű minden téves kijelentésére lehetetlen kitérni, hiszen akkor terjedelmes nyelvészeti bevezetőt, uralisztikai alapismereteket sűrítő munkát kellene írnom. Erre nincs szükség, mivel a tájékozódni kívánóknak bőséges szakirodalom áll rendelkezésre, továbbá az egyetemi bevezető kurzusok során is megismerkedhetnek az érdeklődők az alapfogalmakkal és a legfontosabb kutatási eredményekkel.

Filológiaiilag a munka gyenge: nincsenek a szövegen belül utalások (pl. miről hol szól részletesebben), igen kevés kivételtől eltekintve hiányzanak az irodalmi hivatkozások, ha olykor van is ilyen, lapszám nélkül áll, pl. „Aulis J. Joki 1959, Erkki Itkonen 1960, László Gyula 1961” (38), de ezek közül is csak LÁSZLÓ könyve került be a bibliográfiába.

Összegzésül azt kell leírnom, hogy a könyv nyelvészeti megnyilatkozásai dilettáns színvonalúak, ZSIRAI MIKÓS kifejezésével élve: nagyjából a csodabogarak kategóriájába sorolhatók. A régészeti háttérismereteket igénylő, a hajdani gazdasági viszonyokra és életmódra vonatkozó megállapítások szöges ellentétben állnak az általam megismert szakirodalmi közlésekkel. Csak azt ismétlhetem meg, amit fentebb már leírtam: legfeljebb science fiction értékű könyvről van szó, amelynek ismeretése tudományos folyóiratban azért szükséges, mert a szerző egy bizonyos tudományágban fejlette ki tevékenységét, továbbá a könyv a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának (!) támogatásával jelent meg, s így a gyanútlan olvasó azt hihetné, valóban tudományos értékeket közvetítő munkát vett a kezébe. Nagy kár, hogy a nevezett minisztérium illetékesei kompetensnek tekintik magukat tudományos kérdésekben; nyilván valamelyik hivatalnok vélte úgy, hogy támogatandó műről van szó, lektora ugyanis nem volt a kéziratnak. Lehet, hogy ennyire gazdagok vagyunk, hogy tévészmetet terjesztő kiadványokra kell költeni a pénzt...?

A magyar lenne a mai etruszk? (Mario Alinei könyvéről)

Etrusco: una forma arcaica di ungherese. Il Mulino, Bologna, 2003. 491 l.

A finnugor nyelvcsaládon kívül a magyart legalább hatvan nyelvvel vagy nyelvcsoporttal hozták rokonságba, amelyek közül a legfontosabbak: altaji nyelvek, angol, baszk, dravida nyelvek, etruszk, görög, héber, hettita, japán, kínai, latin, maori, munda nyelvek, óegyiptomi, örmény, perzsa, sumér, szanszkrit, tamil, tibeti. Ha valaki bővebb listát szeretne, elég fellapoznia ZSIRAI MIKLÓS „Östörténeti csodabogarak” című tanulmányát (in: A magyarság östörténete. Szerk. LIGETI LAJOS. Bp., 1943. 266—89); ebben a szerző 57 nyelvet nevez meg (269), és jóízű leírást nyújt arról, hová vezethet a rekonstrukciós játszadozásban az önkényes etimologizálás (267). Sajnos, ma is aktuális szimbolikus értéke miatt érdemes teljességében idézni ezt a részt.

„Egy magyar úriember Kecskemétre utaztában Ócsán a kocsmában kénytelen meghálni. Unalmában etimologizálni kezd. Mi is lehet az Ócsa név eredete? *Ó-csa*; az első tag világosan azt jelenti 'régi, ősi', de mi lehet a különben ismeretlen második tag? Mi van Ócsán régi, ősi, ami a község elnevezésének alapjául szolgálhatott? Hopp, megvan: a templom. E szerint *Ócsa* = régi templom. Kétségtelen, hogy az ősmagyarban csakugyan *csa* volt a templom neve, később azonban a latin eredetű *templom* szó kiszorította a használatból. Ha mármost volt templom jelentésű *csa* szavunk, annak egybeült is nyomai maradhattak. Maradtak is, nem is egy, hanem számtalan tulajdonnévi meg községi összetételben: *Kalocsa* (első része, a *kal* azt teszi 'fő', v.ö. *kalap*, *kalász*) = fő-ó-templom; *Csanád* = nádmelleti templom; ... *Pécs* (< *öt-csa* = *Quinque Ecclesiae*); ... *csacsogás* (*csa-csogás* = templombeli tanítás, prédikáció)”.

Mindazonáltal mostanáig összességében az volt a tendencia, hogy a magyart a finnugornál nemesebb ősanától származtassák, ez ugyanis a XVIII—XIX. század magyar értelmisége számára túlságosan halszagúnak tűnt. A múlt század 30—40-es éveiben például POGRÁNYI-NAGY FÉLIX egy sor tanulmányban igyekezett bebizonyítani az etruszk és a magyar közti rokonságot úgy, hogy mindkettőt a sumérból eredeztette (vö. pl. POGRÁNYI-NAGY, *Per quale ragione devono occuparsi gli Italiani della preistoria ungherese e gli Ungheresi dell'etruscologia... Accademia d'Ungheria, Roma. 1942. 29.* Idézi ALINEI i. m.). Most azonban — azt hiszem, első ízben — felmerült egy olyan elképzelés, amely az eddigieket homlokegyenest az ellenkezőjére fordítja: nem a magyarok származnak esetlegesen az etruszoktól, hanem az etruszok a magyaroktól. Ezt állítja és szándékozik bizonyítani is MARIO ALINEI (i. m.).

Az olasz nyelvész elmélete a magyar honfoglalást nem kevesebb, mint háromezer — nem pedig kétezer, mint ő maga állítja (430) — évvel korábbra vetíti vissza, jóllehet annak hagyományos dátuma Kr. u. 895—896: ezt az évszámot ismeri el a magyar kutatók tábora, beleértve RÓNA-TAS ANDRÁST is (I. A honfoglaló magyar nép. Bp., 1996.), akit ALINEI igen nagyra értékel, bár művét az angol változatban idézi. Éppen RÓNA-TASSAL — aki az utolsók között foglalta össze meggyőző módon a kérdést — említjük, hogy a magyarok, miután a Kr. e. VIII. és V. század között különváltak vogul és osztják közvetlen rokonaiktól (RÓNA-TAS i. m. 246), a Kr. u. 600-as évek elején még nem hagyták el az Urál hegység déli részét, az Urál folyó környékét (256). Később javarészt beleolvadva a kazárok uralta nyugati törökök politikai szervezetébe, innen kezdtek meglehetősen gyorsan nyugat felé nyomulni, olyannyira, hogy 670 körül letelepedtek a Dnyeper és az Alsó-Duna között, Etelközben. A különböző háborúskodások és a népvándorlások a magyarokat mindinkább a Kárpát-medence irányába kényszerítik, mígnem az Árpád vezette néptömeg első próbálkozásra 895-ben, majd 896-tól kezdődően végérvényesen megveti lábát a jelenlegi Magyarország területén (260—4). — Mit feltételez ezzel szemben ALINEI, aki mindent a saját, axiómaként elfogadott folytonosság-elméletéből vezet le?

Az uráli népek ősi székhelye a „jégolvadást megelőzően”, az őskőkorszak végén, Kelet-Európa középtáján volt (ALINEI i. m. 405). Talán jobb lett volna, ha azt mondja: Dél-Oroszországban (l. a MILTON NUÑEZTől átvett, Kr. e. 13 000-re vonatkozó térképet a 404. lapon), a Dnyeszter és az Urál hegység között. A magyaroknak erről a vidékről már csak viszonylag rövid utat kellett volna megtenniük, hogy eljussanak mai hazájukba. De a Kárpát-medencébe való közvetlen bemenetelük „főként nyelvészeti” okokból „nem alátámasztható”: éspedig a magyar nyelvnek az (obi-ugor) vogullal és osztjakkal való kétségtelen közeli rokonsága, valamint a türk nyelvekkel való őskori kapcsolatai miatt (410).

Mint hogy az ősmagyar nyelv földművelő-pásztori szókincsének jelentős része türk eredetű, magától értetődik, hogy a magyarok a földművelést és az állattenyésztést „türk néptől” vették át (418), amelynek akkoriban bizonyára Európa határán volt a székhelye. Ha így van, a magyarság „nem lehetett jelen Közép-Európában az V. évezredben, amikor a második, újkőkorszaki végérvényes hullám [értsd elsősorban: földművelés és állattenyésztés], a Lengyel-kultúra ... formájában ... közvetlenül behatolt a Balkán felől” (uo.). Mi is történt tehát? Ahogy a jég folyamatosan feljebb húzódott Észak-Európában, az uráli népekkel együtt a magyarok is elkezdtek „Kelet-Európa középtájáról” észak felé vándorolni, de miközben a nyelvrokonok egy része a Baltikumnak vette az irányt, „az ősmagyarok valószínűleg az Urál hegység felé indultak”, ahol aztán érintkezésbe léptek a földművelésben és pásztorkodásban igen jártas „dél-keletről szomszédos türk népekkel” (419).

Ami a magyaroknak az obi-ugor népekkel való kapcsolatait illeti, ennek jelei mutatkoznak a szókincs egyéb területein kívül a lótenyésztés terminológiájában. És tekintve, hogy ez csak a „khal-kolitikum”, azaz a rézkorszak „kezdeté utáni időszak” tehető, a magyaroknak a türk földművelési terminusokról mit sem tudó obi-ugoroktól való különválása, majd Magyarországra érkezése (amit megelőzött egy újabb nomadizálásuk Dél-Oroszországon keresztül, tisztem hozzá én) csakis „a khal-kolitikum kezdeté után és a bronzkor kezdeté előtt” történhetett: az említett eseményeknek nagyjából „a Kr. e. IV. évezred és a II. évezred harmadik negyede közti periódusban kellett végbemenniük” (422; kurzívan ALINEITől). Feltételezhető, hogy a magyarok áttelepedése „azzal a türk néppel szimbiózisban folyt le”, amely előbb bevezette őket a földművelés rejtelmeibe (422—3). Tudjuk másrészt, hogy a nomádságban a ló — különösképpen a hátasló — használata alapvetően fontos volt, és az első, amely ezt magas szintre emelte, a Dnyeper és a Don közti sztyeppen virágzó Srednij Stog-i kultúra (sredne-stogovskaja kul'tura) volt: ebből fejlődött aztán ki a kurgán-műveltség, amely „a III. évezredben elindított Délkelet-Európa felé egy sor terjeszkedési hullámot, melyeknek egyike elérte a Kárpát-medencét is” (423). E kultúra hordozói között ott voltak a magyarok is, akik még a III. évezredben megtelepedtek „az eurázsiai sztyepp legtváolabbi szegélyén Európában, azaz a magyar pusztán” (423—4). „A kurgán magyarjai [ott] szláv toponomasztikát találnak...; természetesen magukkal viszik ősi nyelvüket és kultúrájukat, de türk politikai szerkezetüket is” (424—5). A századok során egyrészt a magyarok egy töredéke leereszkedik Itáliába, ahol a Kr. e. VIII. sz. táján mint etruszkok tűnnek fel a történelem színterén, másrészt fő csoportjuk (ez meg is tartja egykori nevét) nyilvánvalóan a Kárpátoktól körülrzárt alföldön marad, ahol jelenleg is él.

ALINEI rekonstrukciója kétségtelenül megnyerő, és természetesen bővelkedik — látszólag — körültekintően kiszemelt nyelvtani és lexikális párhuzamokban. Mielőtt azonban ezekre rátérnék, egy kérdést tennék fel magamnak. Hogyan lehetséges, hogy ókori történet- és földrajzírók, polihistorok véletlenül sem említik a magyarokat, vagy legalább egy velük azonosítható népet — esetleg egy *mex* típusú név alatt, amely ALINEI számára az etruszkok önmegnevezése, és amit a magyar *magy-* kezdő tagjával lehetne szembevetni (35—7) —, ha már a Kr. e. III. évezredtől fogva Európa kellős közepén éltek?

HÉRODOTOSZ (Kr. e. 484 k. — 425 k.) művének I. és VI. könyvében említi ugyan az etruszkokat (mint *Τυρσηνοί*), valamint csaknem mind a kilenc könyvben a trákokat (*Θρηίκες*) más közeli népekkel egyetemben, de a „kortárs” magyarokról mélyen hallgat. Az észak felé élő budinokon (*Βουδινοί* = ?permiek) és thüsszagétakon túl idézi talán az ugorokat (*Ίούρκαι*), amely „ugorok”

— jegyezzük meg — a Kr. e. V. században lovon vadásznak (IV, 22: 2—3). TACITUS (Kr. u. 55 k. — 120 k.) a „Germania” XLV., ill. XLVI. fejezetében minden valószínűséggel megnevezi az észteket (*Aestii*) és a lappokat (*Fenni*), akik a Mare Suebicum, azaz a Balti-tenger keleti partján élnek, de amikor Pannóniáról és a vele szomszédos területekről beszél (XXVIII. és XLIII. fejezet), az itt felsorolt népeknek — *Aravisci*, *Osi* és *Cotini* —, úgy tűnik, semmi köze a magyarokhoz, bár az *Osi* révén korábban (XXVIII. fej.) megjegyzi, hogy ők „Germanorum natione”, majd (XLIII. fej.), hogy „Osos Pannonica lingua coarguit non esse Germanos”. JORDANES (megh. 552 u.) a „Geticá”-ban a „Scanzia insulá”-ról szóló fejezetben (III.) megemlíti a *Crefennae*-ket (talán a *Σκριθιφίνοι* PROKOPIOSZnál = ?lappok) és a *Finni mítissimi* népét; továbbá az *Arctoe gentes* (északi emberek; XXIII. fej.) között felsorolja az alábbiakat: *Vasin* (= ?vepszék), *Merens* (= merja), *Mordens* (= mordvinok), *Imniscaris* vagy *Caris* (= ?cseremiszek) — az utóbbi három volgai finnugor nép; tárgyalja a hunokat, akik közé tartoznak (V. fej.) az *Aviri* (= ?szabírok) és a *Hunugari* (= onogurok, török törzsek csoportja, melynek nevéből származik az *ungar* név), valamint, a XXXV. fejezettől kezdve Attila vállalkozásait is, de a magyarokról nem ejt egy szót sem. PAULUS DIACONUS (720 k.—799) is beszél „Historia Langobardorum” című művében (I, 5) *Scritobini* formában a *Σκριθιφίνοι*, azaz — úgy tűnik — a lappok népéről, és még az I, 27-től a Pannóniában lakó avarokról (akiket a hunokkal azonosít), magyaroknak azonban nyoma sincs nála. — De térjünk át ALINEI etruszk—magyar nyelvészeti érvelésére.

Az első meglepetéssel a „Főbb etruszk bírósági terminusok türk és magyar eredete” című kezdő fejezetben találkozunk. Úgy látszik, hogy az etr. *zila* 'princeps civitatis' (ALINEI 16) azonos a m. *gyula* 'oberster Richter oder Heerführer der landnehmenden Ungarn' címmel (TESz. 1: 1137; I. ALINEI 20—2), etr. *canthe* 'rex' (ALINEI 16) = m. *kende* 'Großfürst des Bundes der ungarischen Stämme vor der Landnahme' (TESz. 2: 441; I. ALINEI 22—3), valamint etr. *maru* 'földmérő' = m. *mérő* (földmérő) (ALINEI 23—5), etr. *lauzum-/luxum* (lat. *lucumo*) 'lovag' = m. *lőhim* (!) (vö. 27—8). — Nem nyilatkozhatom a bírósági párhuzamok történeti-jogi korrektsége dolgában, mivel nem vagyok szakértője az etruszk történelemnek, sem az etruszk nyelvnek. De kezdetnek elég kiindulópontul vennem a *maru* = *mérő* párost, hogy ennek alapján rámutassak ALINEI nyelvi fejtegetései jó részének magyar oldalról való gyengeségére. — Etr. *maru* = m. *mérő* a szemantikai egybeesés valószínűségén túlmenően (*mérő* nem egyéb, mint az először Kr. u. 1372 körül feljegyzett *mér* [EWUng. 4: 965], főnévi használatra is alkalmas jelen idejű melléknévi igeneves alakja), ellenkezik a magánhangzó-illeszkedés törvényével, amely „alapvető jellemzője az etruszkknak” (ALINEI 256), ugyanígy a magyarnak is. Világos, hogy *maru* -u-ja kifejezheti a labiopalatális [ü] ~ m. *ő* hangot is, mivel az etruszk ortográfiai rendszer, ugyanúgy, mint a latin, nem volt képes az efféle magánhangzók ábrázolására, de -a- semmi esetre sem felelhet meg egy [e]-nek, tekintve, hogy az etruszkban ez egyértelműen a mi nagy *E* betűnk tükörképéhez hasonló jel. Másrészt egy esetleges **máro* : *mérő* hangilleszkedéses pár veláris magánhangzós tagja a magyarban nem létezik. Mindent figyelembe véve az etr. *maru* = *mérő* egyenlet nem fogadható el.

A magánhangzó-illeszkedés terén maradva más, szintén valószínűtlen megoldások a következők. Az etr. *tezan* aligha lehetne egy 'tegyen' jelentésű E/3. szem. alakja a *tes* igének, amely a m. *tesz*-ben él tovább (81): a magyarban az alanyi ragozás felszólító mód E/3. személyű alak *tegyen*, etruszkban tehát várhatóan **tezen* kellene legyen. Egy etr. *tva* még *teva* formára feloldva sem „hasonlítható a m. *tesz* gerundialis adverbiumi [sic = határozói igeneves] *téve* alakjához” (194), mert ha így lenne, az egyetlen elképzelhető forma etruszkban csak **teve* lehetne. — A tévedések néhol a magánhangzó-illeszkedéshez kötődő történeti alaktan csféráját érintik. Az etr. *nac*-ról ALINEI azt állítja (108), hogy a magyar *neki* 'rá, fel, felé [sic]', *-nak/-nek* 'dativus' adverbium/suffixum esetrag/névutó [sic]' megfelelője. Etr. *nac* nem lehet a „dativusi esetrag”, mint ahogyan ALINEI feltételezi, azon egyszerű oknál fogva, hogy a kérdéses elem első dokumentált feljegyzése a magyarban csak a magas hangrendű változatot igazolja: vö. HB. (1195 k.) *halalnec* (kétszer) → ma *halálnak*; *puculnek* → ma *pokolnak*; *muga nec* → ma *magának* stb. Ha tehát a Kr. u. XII. szá-

zadban a dativusi ragnak kizárólag csak a palatális változata volt meg, az etruszk korban ugyanennek nem létezhetett veláris formája. — Mielőtt azonban az alaktannal folytatnánk, lássunk még egy téves fonetikai kijelentést. Az etr. *puia* szóról ALINEI (75, 295) azt gondolja, hogy jelentése 'feleség, menyecske': nyilván félreértette a 'Frau'-t, ami az EWUng.-ban (1: 146) a m. *bulya* „(c. [b'uia])” (ALINEI 76) megfelelőjeként szerepel; ha meg tudta volna érteni a TESz. magyarázatát (1: 387: „török nő/türkische Frau”), helyesen 'török nő'-nek értelmezte volna. Ennél súlyosabb mindenesetre a 295. lapon olvasható állítás: „A *-ly-* digráf /y/-vé alakulása, ami a magyarban normális jelenség, úgy látszik, már az etruszk stádiumban végbement”: ezzel szemben a palatalizált / frikativizációja magyarban rövidebb a Kr. u. XIV. században jött létre, és nem is a teljes nyelvterületen (vö. BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 137).

Az etr. *tular-* jelentése 'határ' lenne, és állítólag a m. *túl* „határozószó és névutó”-val kapcsolódna (vö. 83—4). „Főnevesült formában és rendszerint birtokraggal (pl. *tuli* [sic], E/3. szem.), a lexéma jelentése 'a másik oldal, a túloldal’” (84). ALINEI-nek ez utóbbi kijelentése két félreértést is tartalmaz: az EWUng. (6: 1559) a *túl* 'jenseitiger Teil' értelmezését 1519-re datálja mint „Subst [haupts mit PossSf]”, ma ez a szó ismeretlen főnévi minőségben; a *tüli* — hosszú *ú*-val — *i*-je nem E/3. szem. birtokrag, hanem melléknévképző; valójában tehát melléknév, jelentése 'túl levő' (vö. ÉKsz.² 1377). — Meglepő az etr. *katekril* értelmezése, amelyet ALINEI (92—3, 207) a m. *hazakerül*-lel hoz összefüggésbe; az etruszkban *mi* 'én' áll előtte, ennek folytán az igealaknak a jelentése 'hazamegyek, hazaérek'. ALINEI szerint tehát az etruszk, azaz a magyar még nem fejlesztette ki a kijelentő mód E/1. személyű ragját: *katekril* ~ *hazakerül* a csupasz tő Ø raggal. Márpedig ez furcsa, mivelhogy az uráli nyelvekben a Ø rag épp a kijelentő mód E/3. szem. jellemzője (alapforma); furcsa pedig azért is, mert ALINEI szerint az etruszkban léteztek már E/1. szem. ragos (pl. 199, 348: etr. *ixeme* = m. *igyam*), E/2. szem. ragos (pl. 109—10: etr. *nesl* = m. *nezzel* [sic = *nézzél*]) és E/3. szem. ragos (pl. már id. etr. *tezan* = m. *tegyen*) imperativusi formák. Inkább anakronisztikus, mint furcsa az etr. *kate-* = m. *haza-*, úgyszintén az etr. *vis-* = m. *vissza-* (vö. etr. *viscri* = m. *visszakér* [128]) igeikötő előfordulása, miután köztudott, hogy a HB.-ben a későbbi magyar igeikötőknek csak a még nem prefixált határozószós használatára van bizonyíték: *mige zocostia vola*, mai átírásban *megszakasztja vala*.

Az etr. *ure* alakkal kapcsolatosan, amelynek tövét a m. *úr*-ral azonosítja (127), ALINEI ezt a magyarázatot adja: „A szóvégi *-e* itt valószínűleg E/3. szem. magyar birtokrag” (201). Nem lehet azonban „E/3. szem. birtokrag”, ami az *úr* esetében szabályosan *-a* lenne, hanem esetleg az ún. birtokjel (ném. *Besitzzeichen*), vagyis *-é*: csupán ez esetben lehetne az etr. *ure* fordítása 'az úré (vagyok)' (uo.). Ennek az *-é* = ? etr. *-e* birtokjelnek kellene szerepelnie az etr. *mi Larθia* szintagmában is, ha értelme 'én Larθé' lenne (196), mert ha az *-(i)a* — a magyarhoz hasonlóan — „az E/3. szem. egy birtokosra és egy birtokra vonatkozó ragja” lenne (uo.), az egész azt jelentené: 'én az ő Larθja'. — Az etr. *θapicum* terminus ALINEI szerint egy m. *top* tőhöz kötendő, amelynek egyik elavult jelentése 'földre dob, összenyom'; morfológiailag „egy *-ik* passzív képzős és *-n* végződésű felszólító mód E/3. szem. igealak lehetne 'legyen összenyomva' jelentéssel” (213). De ha valóban egy magyar ikes igével van dolgunk, az *-ik* után másik morféma nem állhat: ha feltételezésként egy *topik* szóból indulnánk ki, az alanyi ragozás E/3. szem. imperativusa *topjék* lenne (szabályos formában), vagy *topjon* (köznyelvi formában), de semmi esetre sem **topikon*.

A m. *rola* egyenes megfelelőjeként feltüntetett etr. *luri* kapcsán (vö. 105, 219—20) a *luri mlace* szintagmát a szerző passzív szerkezetként magyarázza, 'általa volt ajándékozva' jelentéssel (220). Mindazonáltal a magyarban nem elképzelhető, hogy a *-ról-ről* delativusi szuffixum fejezze ki az esetleges cselekvőt, hanem legfeljebb a *-tól-től* ablativusrag, úgyhogy ennek alapján az etruszkban a *luri* helyett egy a m. *tőle* formához közel álló változatot várhatnánk. — A 229—30. oldalon az etr. *mi ma...* kopula nélküli kapcsolat értelmezése 'én (vagyok) a hely...' (*mi* 'én', *ma* 'hely' [vö. finn *maa* 'föld, ország']). A magyarban a kopula csak a kijelentő mód jelen idő harmadik személyeiben marad el, elsőben és másodikban nem.

De ha a mondattan terén a fentiekén kívül nem sok kifogásolnivaló akad, nem mondhatjuk ugyanezt a jelentésanról. A 99, 233, 292. lapon olvassuk: etr. *fulu* = m. *fűlō* 'fütő', „m. *fül-* 'füt, éget, gyújt'-ból...” (99) → m. *fűlik* ~ ritk. *fűl* többek között 'melegszik', *fűlō* jelen id. melléknévi igenév. — A 131. lapon és másutt: m. *felső* 'északi, fenti' → 'fenti' (vö. TESz. 1: 878); esetleg *fel-* prefixumként 'északi' is (ÉKsz.² 355). — A 170. s két másik lapon: m. *napkeltekor* 'naplementekor' → 'hajnalban'. — 177. lapon: *nagybácsi* 'nagy bácsi = a nagybácsi apja' → 'nagybácsi' (ÉKsz.² 2003: 959). — 213. lapon: m. *munka* 'kínzás' → rég. 'szenvedés, kínzás, kín', ma (már 1372-től fogva [TESz. 2: 976]) 'munka'. — 269. lapon: m. *hegy* 'fenn' → 'hegy'. — 248. lapon és másutt: etr. *ati* 'anya' = *éd, édes* 'anyu, mama' → magyarban egy önálló *éd* soha nem létezett (vö. **ipse* uráli alapforma [l. többek között MSzFE. 2: 331]), hacsak nem mint az *édi* (1803.) ~ *éde* (1874.) stb. becéző formáknak a XIX. sz. végén itt-ott felbukkanó rövidítése, „als liebkosende Anrede haupts für die Mutter” (EWUng. 2: 294); *édes* melléknév, majd — elvonás útján az *édesanya* vagy *édesapa* szóból, „besonders als Anrede”, a XIX. sz. második felétől (!) — 'mama' vagy 'papa' jelentésű főnév (TESz. 1: 708; *édes* < *íz*: vö. uo.). — A finnben is adódnak félreértések (más nyelvekről nem is beszélve), l. a 104. lapon: „finn *lienen* '-hat'” → 'lehetek'.

Az olasz összehasonlító nyelvész számára nem egészen világos az uráli nyelvek — kiváltképp a magyar — szavainak vagy alkotóelemeinek jellegzetes sorrendje, amely az alapnyelv valószínű SOV típusára vezethető vissza (vö. ALINEI 253), „ahol a *regens*-t megelőzi a *rectum*” (257). Az alább következő idézet-csokor előtt meg kell jegyezni, hogy az etruszkból fennmaradt írásos emlékek nagy többsége sírfelirat, a többi részt képaláírások, egyezmények, formulák stb. teszik ki (vö. 141—4), csupa olyan szöveg, amelynek nyelvezete alapvetően nélkülözi a „költőies” stílusfogásokat, mint például fordított szórend, appozíció, szókihagyás és hasonlók. — A 34. lapon és más helyeken az etr. *tular rašnal* szókapcsolat fordítása 'a vidék, a terület határa', ahol *tular* 'határ, határok' a m. *túl* határozószó-névutóval lenne társítható, a *rašnal* (-s-szel való átírásban is) pedig azonos lenne a régen 'vidék'-et is jelentő m. *rész*-szel; alaktani szempontból a *tular r*-je „(nem többesszámú) főnévképző” (290), a *rašnal*-ban, a *raš-* = *rész* tövön túl, „a *-na* képzőnek névszói [= főnévi] vagy melléknévi értéke lehet” (34), míg az *-l* ugyanúgy szolgálhatna genitívusi esetrágként, mint melléknévképzőként (338—9; a 338. lapon: „*rašnal* 'területi, regionális'”). Bármilyen is az *-l* funkciója, következésképpen a *rašnal* vagy főnévi, vagy melléknévi kategóriája, a szószereket sorrendje egy uráli nyelvben szükségszerűen **rašnal tular* kellene legyen, ahol a modifikátor (*rectum*) megelőzi a fejet (*regens*). Ugyanez a szabály érvényes a jelzői szerepű melléknévekre: a 46. lapon *apa nacna* a szerző értelmezésében annyi, mint 'nagy apa' (*apa* = m. *apa*; *nacna* = m. *nagy*), de a 'nagyapa' jelentéshez az etruszk szintagmában **nacna apa* sorrendet várnánk, máskülönben fordítása 'az apa nagy' lenne. — Az összetett szavak esetében is modifikátor + fej a kötelező sorrend. Urali szempontból tehát logikátlan az etr. *munistas* és változatainak a 69. lapon nyújtott elemzése mint „nézni való mű', 'műemlék'”, ha az a *mu* = m. *mű* és a *nis* = m. *néz* tövek együttese: az egyetlen lehetséges értelem ilyesmi lehetne: 'a mű tekintete' (ehhez hasonló félreértelmezési hibát követ el ALINEI, amikor [uo.] kijelenti, hogy „a mai magyarban *műemlék* [sic = *műemlék*] szó szerint 'emléknek [készített] mű'”, vagyis m. *emlékmű*).

Egy uralista számára ugyanígy elvetendő az etr. *semnišsi* interpretációja mint 'szemek, amelyek látnak' (116) vagy 'szemek, amelyek néznek' (209). És itt célszerű szöveg szerint idézni ALINEIT (116), mert eszmefuttatása — mint gyakran — alapot ad olyan bírálatra, amely túlmutat az alkotóelemek sorrendjén és az idevágó szemantikai problémán. „Magyar vonatkozásban [*semnišsi*] két szóra bontható: m. *šem...*, amely melléknévek előtt prefixoidként is előfordul (mint az angol *eye-*): pl. *szemalakú* (vö. ang. *eye-shaped*); és *nézésű* (< *nézés* + *-ű* összetett névszóból melléknév képzésére szolgáló participiális végződés [= melléknévi igenévképző]): ez főnév után attributív szerepben ma is használatos 'amely néz' értelemben, *néz* igéből”. Először is az elméletileg ugyan elképzelhető, jelentésánilag viszont nyakatekert *szemnézésű* magyar szóösszetétel jelentése nem lehetne más, mint 'a szem tekintetével rendelkező', 'amelynek szemtekintete van', ugyanis az ösz-

szetételben a *szem* képviseli a nomen possessorist, *nézés* a nomen possessit, míg az *-ű* egyáltalán nem igenévképző (hogyan is lehetne az, ha egyszer főnév végén áll?), hanem melléknévképző, amelynek jelzős szerkezet utótagjához járulva „jelentése: valamivel rendelkező, valamihez hasonló, valamire nézve valamilyen” (KERESZTES LÁSZLÓ, Gyakorlati magyar nyelvtan. Debrecen, 1992. 79). Hogy aztán a *szem* prefixoidként állna melléknévek előtt, teljesen képtelen állítás, elsősorban azért, mert egyszerűen nem más, mint az *-ű/-ü*-vel ellátott főtag melletti attributív tag (egyébként a *szem* mintájára az *alakú* szó elé számtalan ún. prefixoidot kapcsolhatnánk: például *ház|alakú, kéz|alakú, kalap|alakú* stb.), másodsorban pedig azért, mert *alakú* vagy *nézésű* vagy bármely más ehhez hasonló alak önmagában véve nem melléknév, hanem az *e l é j e* helyezett kötelező attribútummal közösen melléknévvé változtatja az *e g é s z* szintagmát. Az „attribútum” pedig lehet melléknév (pl. *rokonszenves külsejű*), főnév (pl. *vaskezű*), számnév (pl. *hétfejű*), melléknévi névmás (pl. *mi-lyen nemzetiségű?*) (vö. KERESZTES I. h.; TOMPA JÓZSEF, Ungarische Grammatik. Bp., 1968. 131). Amiből végül és döntő módon megerősítést nyer, hogy *nézésű* nem lehet „főnév után attributív szerepben ma is használatos ’amely néz’ értelemben”. — Ezen a ponton ideje visszaidézni ZSIRAI kis történetét, mert ALINEI etruszk lexikális rekonstrukciói gyakran emlékeztetnek a magyar utazó igencsak fantáziadús módszerére.

Az olasz nyelvutató merész megoldásainak indoklására megerősíti azt a feltevést, miszerint ortográfiai síkon „az ún. etruszk szinkópa ... valójában nem más, mint az etruszk írások ügyes fogása, hogy munkájukat a rendszer megkárosítása nélkül gazdaságosabbá tegyék a beszélők irányában” (277). Ezzel magyarázható „a magánhangzók szinte teljes elhagyása az ábécé olyanféle használata révén, ami igyekszik azt a sémi nyelvekhez hasonló mássalhangzós vagy fél-mássalhangzós ábécévé alakítani” (276).

Íme egy lista ALINEI etruszk-magyar párhuzamaiból magyarázat nélkül, vagy csak a lényegre szorítkozva. — Etr. *spur-* ’földbirtok, gyarmati uralom, állam’ = m. *össz(e)* (etr. *s-!*) + a) m. *pór* ’paraszt, hűbéri szolga’, „a ném. *Bauer*-ből, amely az új kronológiák szerint ... minden bizonnyal jelen volt germán területen már a neolitikumban a kfn. [= középfelnémet] *būr* formájában” (78) vagy + b) vog.-osztj. *por* ’egyik [a társadalmilag alacsonyabb] a két obi-ugor frátria közül’ (uo.); az etruszk alak jelentése a) esetben: ’parasztok együttese’, „az etruszk ’gyarmati uralom’ a földek és a leigázott latin földművelők fölött” (uo.), b) esetben: „a latinok képviselnék az etruszk népesség negatív ’frátria’-ját” (uo.). — Etr. *trutnvt* ’haruspex, sámán’ = m. *táltos* töve: „az *-l-* és az *-r-* felcserélődése ... kellőképpen bizonyított”, „ugyanúgy bizonyított *tult/turt* metatézise” (82); az *-n*-t ALINEI magyarázat nélkül hagyja (az osztják [= északi osztják] *tol(t)e(n)* ’varázserővel, varázssal’ formában, amelyet a 82. lapon idéz, *-n* eszköz—társhatározó szerepű locativusis rag); a *-vt/-ut* kapcsán a 149. lapon megállapítja, hogy „egy, mint általában hiperkarakterizáló, *-t* névszóképzőhöz lenne hasonlítható”. — Etr. *krankru* ’hosszúörmű’: „magyar olvasatban tipikus *Zwillingwort*-ként (m. *ikerszó*) lehetne felfogni” [TOMPÁNÁL *Zwillingswort*], azaz „lehetne *karom* és *köröm* [sic = *köröm*] összetétele”, a „szokásos magánhangzó-kihagyással a két <kr> torlódásban” (95). *Karom* és *köröm* azonban nem *ikerszók*, hanem a magánhangzó-illeszkedéssel szópárokhoz hasonló szóhasadás (ném. *Wortspaltung*) útján létrejött azon sorába tartoznak, amelyeknél a mély hangrendű tagnak (l. *karom*) eredetileg tágabb, intenzívebb, nyomatékosabb jelentése volt, mint a magas hangrendű tagnak (l. *köröm*) (vö. TOMPA I. m. 151—2); ezeknek a pároknak mindkét tagja önállóan használatos, sohasan együtt. Az *ikerszók* esetében ugyanakkor a két tag, amelyek többféle fonetikai változás folytán különböznek egymástól (pl. *dimbes-|dombos, girbel|görbe, ici|pici, tarka|barka* stb.), mindig együtt jár, ezek az összetételek ugyanis egy valójában létező és egy másik, nem létező szóból állnak össze, ahol az egyik tag a tö deformálásával a másiknak az ismétlése. Ritkábban ugyan, de még az is lehetséges, hogy az *ikerszó* egyik tagja sem él önállóan, azaz csak az *ikerszó* lexikálódott: pl. *cók|mók* (vö. TOMPA I. m. 139—40).

A hasonló példák tovább sorolhatók. — Etr. *ril* ’lélek, szellem, lélegzet’ > ’kileheli a lelkét’ = m. *lélek* töve „(-k kicsinyítő képzővel)”: „a likvidák felcserélődésére (ez esetben *l - l* elhasonulás

útján) számos bizonyíték van mind a magyarban, mind az etruszkban” (113). — Etr. *sce* 'evett': feltételezve „a magánhangzó [itt: a kezdő magánhangzó] ... szokásos elhagyását *es-ce* 'evett' formát kapunk, amely a [m.] *eszik*-ből származtatható, *-sz* gyakorító képzővel és *-ik* igeképzővel” (115). — Etr. *θra* 'tejből készült': „a mássalhangzó-torlódás szokásos feloldásával annyi mint m. *tej* + *-ralre* sublativusrag...: 'tejjel/tejből készült' [sic]” (124). — Etr. *pepn* (olvasd: *pe[pe]n*, „a *pe* megkettőződésével és a közönséges *-n* képzővel” [146]) = m. *fő* vagy *fej* 'testrészt', *fő* (de nem *fej*) melléknévként 'fő, fontos': „kettőzött formában *fő-fő* ... szuperlatívuszi értéke van, jelentése tehát 'a fő, a legkiválóbb, a legfontosabb’” (uo.). — Etr. *cleva* 'alapító okirat, oklevél' (I. 94): „mindenekelőtt fel kell oldani a kezdő mássalhangzó-torlódást, amely összegegyeztetetlen a magyarral, ezúttal a kezdő magánhangzó kiesését feltételezve: olvasása így lehet m. *oklevél*” (177) rég. 'hivatalos irat'; összetevői: *ok* rég. 'bizonyíték, igazolás' és *levél* rég. 'hivatalos irat' is. Az *oklevél* szó igazolt módon először Kr. u. 1504 táján tűnik fel, és hivatalos iratok — alapítóokmányok, adománylevelek, örökösödési okmányok stb. — megnevezésére szolgált (vö. TESz. 2: 1071); ezeknek korábban szokás szerint latin neve volt: például „A tihanyi apátság alapítólevele (1055.), lejegyzőjének definíciója szerint »cartale testamentum« (»sub cartali testamentum«) (vö. MOLNÁR—SIMON, Magyar nyelvemlékek. 1977. 15, 17). — Etr. *tusnutnie*: „magyar olvasatban ... *tüz* [sic = *tűz*] ... és talán *nótt* összekapcsolódása ..., *-n* melléknévképzővel ellátva. Értelme tehát ez lenne: 'tűzzel teli’” (208).

A túl merész és önkényes összevetéseken és rekonstrukciókon kívül ALINEI munkájában találunk helytelen interpretációkból és a források elavultságából következő filológiai, nyelvtani és nyelvtörténeti tévedéseket is. — A HB. kapcsán szerzőnk észrevételezi, hogy „a szövegben használt összes <o> valójában a mai magyar <a>-jának felel meg” (267); ha ez sok esetben így van is (HB. *vogmuc* = *vagyunk*, HB. *chomuv* = *hamu*, HB. *oʒ* = *az* stb.), néhol az *o* megmarad *o*-nak: HB. *uolov* = *való*, HB. *iarov* = *járó*, HB. *bovdug* = *boldog* stb. — A kettős magánhangzókra nézve „másik alapvető jellemzője a magyar nyelvnek az, hogy a finntől és egyéb uráli nyelvektől eltérően kiküszöbölte a rövid és hosszú mássalhangzók ellentétét” (267); vö. ezzel szemben a következő ellentétpárokat: *felel* : *fellel*, *megyek* : *meggyek*, *orom* : *orrom*, *várom* : *várrom* stb. — A magyarban egy valamiféle „Lautverschiebung” hatására „a zárhangok összessége feltétellel vagy feltétel nélkül a megfelelő réshanggá alakult át” (268); a *t-* nem, ez változatlan maradt: pl. m. *tél* ~ finn *talvi*, m. *tanul* ~ erza mord. *tonadoms* 'tanulni; megszokni', m. *tesz* ~ finn *tehädä* stb.

ALINEI állítása szerint a magyarban létezik egy *fel* 'fent' határozószó és egy *föl* 'felső' melléknév (286): *fel* és *föl* ugyanannak a határozószó-igekötőnek tájnyelvi, a köznyelvben is elfogadott variánsai; a főnevesült *föl* jelentése 'tejföl', míg a főnevekhez prefixumként csatolt *fel-* azt jelenti: 'felső', valamint — a beszélt nyelvben — 'északi' is (vö. ÉKsz.² 355, 415). — „És a magyar *-k* többesjel is elszigetelt jelenség az uráli panorámában” (322); egy *-k* többesjel megtalálható a norvégiai lappban (polmaki variáns) mint névszók többes nominativusa: pl. *manna* 'kisgyerek' — *mānak* 'kisgyerekek', *guolle* 'hal' — *guolek* 'halak', *suolo* 'sziget' — *suuluk* 'szigetek' stb. (vö. LAKÓ GYÖRGY, Chrestomathia Lapponica. Bp., 1986. 54—61). — Napjainkban nincs olyan uralista, aki azt vélné, hogy a magyar *-t* tárgyrag „egy eredeti *-m* + *-sa* *-sā* E/3. szem. birtokrag (amelynek eredménye *-t*)” lehetne, mint ahogyan azt BJÖRN COLLINDER „Comparative grammar of the Uralic languages” című, 1960-ban írt munkájából ALINEI (326) kikövetkezteti; a magyar *-t* feltehetőleg inkább egy hajdani determinatív *t* elem (l. pl. finn *tämä* 'ez', *tuo* 'az') esetraggá alakulásának a következménye (az egész kérdéskört illetően vö. HAJDÚ PÉTER, Az uráli nyelvészet alapkérdései. Bp., 1981. 138—41).

ALINEI közli, hogy a magyarban szokás „a mutató névmást (és a névelőt) egyeztetni az utána álló névszó esetével: *ezekért a sértésekért*” (327; kiemelés ALINEItől). A mutató névmás nemcsak az esetben, hanem a számban is egyezik a hozzá tartozó főnévvel, mint ahogy a felhozott példa mutatja, de amelyben a vastag betű egy látszólagos **-ként* esetragot emel ki, míg viszont az *-(e)k* a többes szám jele, az *-ért* pedig ok-célhatározói rag (a helyes kiemelés ez lett volna: *ez-ek-ért a sértés-ek-ért*); ezenkívül a névelő *a* (~ *az*) soha nem egyeztetendő semmivel. — Erősen kétségbevonható, hogy létezett egy **-tta/-ttä* morféma, amelyet ALINEI úgy mutat be, mint „második locativust”

(a protouráli *-na/-nä* után); szerinte ez a morféma, amely közel áll egy etruszk raghoz, rekonstruálható lenne a finnugur alapnyelvre (340): a II. locativusi rag a mai feltételezések szerint egy *-t* volt (l. már DÉCSY GYULA, Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden, 1965. 157); egy *-ta/-tä* az uráli alapnyelvtől fogva ablatívusi szerepet töltött be (HAJDÚ i. m. 136). — „Ennek a [z etr. *-ce* ige]toldaléknak van egy részleges megfelelője a régi magyar alakokban, ahol a szóvégi *-é* az imperfectum [inkább: elbeszélő múlt] végződése [sic! = jele] volt” (350): véghangzóként az *-é* és variánsai csak az iktelen igék E/3. személyű alakjaiban fordultak elő, máskülönben személyrag állt utánuk (pl. *kérek, kérék* stb.) (vö. KERESZTES i. m. 44).

Vagy téves, vagy leegyszerűsítő értelmezésen alapszik a „Tendencia az alárendelésre és a mellérendelés hiányára” című alfejezet (259—60). Ha ugyan nincs kifogásolnivaló abban, hogy „mennyire fontos volt az etruszkban az alárendelés, a mellérendeléssel szemben is” (259), egy akármilyen finnugrisztika vagy uralisztika szakos hallgató igencsak elképedne, ha valaki ezt a kijelentést az uráli nyelvekre alkalmazná. Mindannyian felfogtuk azt, amit HAJDÚ ekképpen összegez: „A mondat központi verbum finituma köré csoportosított igeneves szerkezetek széles körű elterjedtsége ... alapján úgy véljük, hogy az alapnyelvben kötőszós alárendelő mellékmondatok nem voltak. Valószínűleg léteztek azonban kötőszó nélküli alárendelő összetett mondatok..., de az alárendelő összetett mondatok helyett leggyakrabban minden bizonynal igeneves szerkezetekbe tömörítették közölnivalójukat” (HAJDÚ i. m. 168; kiemelés tőlem — D. G.). Tehát az igeneves szerkezetek túlsúlya az alárendelés elkerüléséhez vezetett. Ez az, amit ALINEI — HAJDÚ-nál is határozottabban — elismer, amikor önmagát megcáfolva írja: „Az uráli alapnyelvben ugyanúgy, mint a különböző uráli nyelvekben az IE [= indoeurópai] nyelvek alárendelt mondatait ... az ige nominális alakjai adják vissza” (259). Ennek illusztrálására a vogulból hoz fel egy ma élő szerkezetet: „A manysiban ... egy olyan mondat, amelynek IE nyelvekben ez lenne a felépítése: 'nem tudja, hogy sokáig gyalogolt', ahol a *hogy* vonzza az alárendelt mondatot, így hangzana: 'nem tudja hosszú gyaloglását'" (259—60). Ennek ellenére nem sokkal ezután újra megerősíti: „Az alárendelésre való hajlamnak természetes velejárója a mellérendelés hiánya vagy gyenge volta” (260). HAJDÚ szerint ugyanakkor: „Mellérendelt mondatok a PU-ban [= uráli alapnyelvben] már léteztek, de ezek valószínűleg kötőszó nélküli formálódtak” (HAJDÚ i. h.); amit ALINEI e módon erősít meg: „A mellérendelés kötőszókihagyás útján történt” (260). Egyfolytában az igen és a nem között ingadozunk, annyi azonban bizonyos, hogy az alfejezet címét meg kellett volna fordítani.

Túlzott magabiztossága ALINEI-t más felületes és leegyszerűsítő következtetésekre is ragadtatja. A szórendet illetően meggyőződése, hogy fölösleges „megjegyezni, hogy a magyarban ugyanúgy, mint minden uráli nyelvben — lévén ezek agglutináló nyelvek — a mondattani szerkezet SOV-típusú” (257). A magyarban megőrződött a SOV-ra való hajlam, de a rokon nyelvek egy részében, mint a balti finn nyelvekben és a lappban, SVO a szórend (vö. finn *hän* (S) *ottaa* (V) *taksin* (O) 'ő taxira száll'). — ALINEI a tő utáni morfémák sorrendjének kérdésében is egy modellt feltételez. „Az agglutinációs alakban klasszikus példája az etruszkban ... *clen-ar-a-si* 'a gyerekekre vonatkozó', ahol *clen-* ['vkinek a gyereke'] a tő, *-ar-* a többes szám jele, *-a* kötőhang, *-si* pedig az ún. 'pertinentív' esetragja... a morfémák egymásutániságának rendje erősen közelít az uráli nyelvek szigorúan kötött sorrendjéhez: tő, többesjel, birtokrag, esetrag” (258). Ez valóban a magyar sorrend (pl. *háza-i-m-ban*, azaz *ház(a)-tő, -i-* többes sz. jele, *-m* E/I. szem. birtokrag, *-ban* inessivusi rag), de nem így van a finnben és más rokon nyelvekben (pl. finn *talo-i-ssa-ni* 'házaimban', vagyis *talo-* tő, *-i-* többes morféma, *-ssa* inessivusi rag, *-ni* E/I. szem. birtokrag).

ALINEI munkájának bírálatát a végtelenségig lehetne folytatni. A terminológiai következtelenség sem könnyíti meg az olvasását. Az uráli nyelvekben — tudvalevően — léteznek esetragok, amelyeknek ott, ahol érvényes a magánhangzó-illeszkedés törvénye, több variánsuk is előfordulhat, melyek — pontosan emiatt — „illeszkednek” a tő vagy veláris, vagy palatális magánhangzóihoz; az esetragok táborát önálló, nem ragozott viszonzások bővítik ki, amelyeket névutóknak nevezünk: ezeknek csak egy alakjuk van, amelyet nem befolyásol a kapcsolatos névszó magánhangzójának

hangrendje. Nos, az esetragot ALINEI hol 'formánsnak' („a *-re* formáns [= sublatusi rag]”; 61), hol 'szuffixumnak' („a *-nak* dativusi szuffixum”; 64), hol 'esetragnak' („a m. *-vá* translatusi/műveltető/latusi [elég lett volna: translatusi] esetrag”; 67), hol 'adverbiális névutónak' (?) („*-ben* adverbiális névutó inessivusi locativusi értékkel”; 95), hol egyszerűen 'névutónak' („a m. *-kor* időhatározói névutó”; 96), még máshol 'végződésnek' („a *-ról, -ről* ablativusi [sic = delativusi] végződés”; 298) nevezi.

Hanyagság látszatát kelti, hogy a szerző — az egész kötetten át — tetszés szerint írja a hosszú magánhangzókat a magyar szavakban, függőben hagy egy mondatot a „cfr.” [‘vö.’] után, magyarnak könyvelni el az *acnanas* 'életben maradtak' alakot (223), az ol. *file* 'sorok' többes számú alak helyett a *fila* tkp. 'szálak' formát használja (430) stb.

Végül kifogásolható, hogy egy nem uralista nyelvész, aki információinak túlnyomó többségét angol nyelvű forrásokból merítette, s mondhatni semmit magyarul, finnül és oroszul írt művekből — elhanyagolva még értékes olasz nyelvű tanulmányokat is —, kételkedés nélkül kijelentse, hogy az ún. uráli folytonosságelméletet „ma már az uráli [nyelvű] országok specialistáinak teljesége” elfogadja (404).

DANILO GHENO

Hoffmann István, Magyar helynévkutatás 1958—2002.

A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen, 2003. 281 lap

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén HOFFMANN ISTVÁN vezetésével több éve magas színvonalú, nagyszabású névtani kutatómunka folyik. Az egyre lendületesebbé váló kutatások igen szerteágazóak. Nemcsak a főként Árpád-kori helynévanyag nyelvészeti szempontok szerint rendezett, könnyen kezelhető számítógépes adatbázisának a kiépítésén fáradoznak a tanszék névtanos oktatói és kutatói, hanem az egyes ómagyar kori megyék makro- és mikrotoponimáinak monografikus bemutatására, a helyneveknek a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott elemzési rendszerben történő vizsgálatára is vállalkoznak, nemegyszer PhD-értekezés keretei között. A történeti helynévkutatás új eredményeinek publikálására indította meg a tanszék 1997-ben a Magyar Névarchívum Kiadványai című, HOFFMANN ISTVÁN által szerkesztett sorozatot. Ugyanakkor a helsinki egyetemmel együttműködve a tanszék önálló kutatóprogramot hívott életre a különböző uráli nyelvek névkutatói által elért eredmények közkinccsé tételére is: a 2001-ben indított idegen nyelvű Onomastica Uralica című sorozat (a szerkesztőbizottság elnökei NYIRKOS ISTVÁN és RITVA LIISA PITKANEN) ezt a célt szolgálja. A tanszéken folyó sokoldalú névtani kutatómunka sikerességének biztosítása megkívánja egyrészt a szemléleti egységesség megteremtését, másrészt a tudománytörténeti előzményekhez való viszonyulás tisztázását. A kutatóprogram szellemi vezetőjeként HOFFMANN ISTVÁN mindkét feladatot magára vállalta: „Helynevek nyelvi elemzése” című munkájában (1993.) egy minden helynévtípusra alkalmazható lehetséges helynévelemzési modellt dolgozott ki, „Magyar helynévkutatás 1958—2002” címmel írott könyve pedig az utóbbi közel fél évszázad helyneveket tárgyaló szakirodalmának igen alapos, értékelő-elemző ismertetése.

HOFFMANN ISTVÁN utóbbi műve, mint erre az „Előszó”-ban utal is a szerző, nem pusztán tudománytörténeti összefoglalás. A helynévkutatás korszakokonként változó tudományos és társadalmi megítélésének a felvázolásával, a jelentős munkák mellett az apróbb eredmények részletező bemutatásával, az egyes dolgozatok ismertetésén túl azok értékelésével tartja a szerző megvalósíthatónak a kitűzött célt: „munkámat egyfajta kézikönyv pótlásának is szánom, amely segít eligazodni a helynévkutatásban felvetődött számtalan kérdés, probléma között” (8). Kiválóan szolgálja ezt a célt helynévkutatásunk elért eredményeinek témakörök szerinti tárgyalásmódja is. Könyvében

HOFFMANN ISTVÁN a magyar nyelv helyneveit nyelvészeti szempontból elemző tanulmányokat vizsgálja. Figyelme kiterjed mind a hazai, mind pedig a határainkon túli kutatók munkáira, emellett mindvégig utal a magyar és a külföldi helynévkutatás megfelelő kapcsolódási pontjaira is.

Az első, „Bevezetés” című fejezetben (11—9) a szerző először a vizsgálat időhatárainak megválasztását indokolja (A vizsgálat időhatárai: 11—2), majd a megjelölt korszakról eddig megjelent, részben vagy teljes egészében névtani témájú tudománytörténeti áttekintéseket, bibliográfiákat veszi számba (Kutatástörténeti háttér: 12—4). Röviden kitér a helynévkutatás XIX. századot, illetve a XX. század első felét jellemző helyzetének, a két korszak legjelentősebb alakjainak, irányzatainak bemutatására, kiemelve azokat a legfontosabb eredményeket, amelyekre az általa vizsgált időszak kutatói támaszkodhattak (Előzmények: 14—9).

A második fejezet „A helynévkutatás tudományos környezete” címet viseli (21—39). Ebben először a névtan helyét a társadalomtudományok között eltérő módon értékelő felfogásokat ismerhetünk meg (A névtan helyéről: 21—5), HOFFMANN ISTVÁN azonban hangsúlyozza: „Művelői a tudmányszak helyét — az erről szóló elvi állásfoglalásoktól valójában függetlenül — munkáikkal egyértelműen kijelölték: elsősorban a történeti tudományok síkján, egyfajta tudományközi területen” (23). Ezután arról olvashatunk, hogyan hatottak névtudományunkra a külföldi névkutatás eredményei (A magyar helynévkutatás nemzetközi kapcsolatai: 25—31). Szó esik itt kutatóink nemzetközi névtani rendezvényekről szóló beszámolóiról (25—6), a fontosabb nemzetközi névtudományi folyóiratok (27), kézikönyvek (27—9), monográfiák és tanulmánykötetek (29—30) recenzióiról és a nemzetközi viszonylatban is számottevő finn névkutatás eredményeit ismertető összefoglalókról (30—1). A fejezet harmadik része névtudományunk megjelenési lehetőségeit veszi számba (Fórumok: 32—9). A hazai névtani konferenciák, névtudományi tanácskozások értékelő bemutatásakor a szerző szól a rendezvények szakmai színvonaláról, a helynévkutatás konferenciabeli részesedéséről (32—3). Felhívja a figyelmet HOFFMANN ISTVÁN arra a sajnálatos tényre is, hogy az ELTE Névkutató Munkaközösségének laza csoportosulásán kívül a magyar névkutatóknak önálló szakmai testülete nincs (33). A névtani témájú dolgozatok megjelentetésére született sorozatok (Magyar Névtani Dolgozatok, Névtani Értesítő) arculatának, jellegének, szakmai megítélésének bemutatása (33—6) után az egyéb publikációs fórumok számbavetele következik (36—8). A legújabb kezdeményezés e téren a már említett Magyar Névvárhívó elektronikus változata (szintén HOFFMANN ISTVÁN nevéhez köthető), melynek egyik célja, hogy „a névtannal foglalkozó szakemberek eszmecseréjének, gyors tájékoztatásának a színtere legyen” (38). A szerző megfigyelése szerint a névtani tematika egyre erősebben van jelen a felsőoktatásban is, újabban főként a doktori iskolák egyik programjaként (38—9).

A harmadik, „Általános névtan” című fejezet (41—55) arról ad képet, hogy milyen elemekből áll össze, hogyan alakult ki mai tudásunk a tulajdonnév (és ezen belül a helynév) természetéről. A fejezet első egységében HOFFMANN ISTVÁN lényegre törő és pontos bemutatását nyújtja annak, hogy a tulajdonnévi kategória megragadására tett kísérletek, a különféle tulajdonnév-definíciók, illetve a tulajdonnevek jelentésével foglalkozó tanulmányok miként épülnek, építenek egymásra. Kirajzolódik az olvasó előtt, hogy a tulajdonnévi kategória elméleti megközelítésében milyen irányzatok állnak egymással szemben és mely elméletek támogatják egymás megállapításait. A szerző következetesen szembeesíti az egyes irányzatokat, felfogásokat a szellemi előzményekkel és az esetleges belső következetlenségekkel is (Névelmélet: 41—50). A következő részből kiderül, hogy a tulajdonnév definiálásának problémái hogyan befolyásolják a névfajták meghatározásának a kérdéseit, és itt olvashatunk az eddig született helynévfajta-rendszerekről is (Névfajták: 50—3). A fejezet harmadik egységében a szerző megmagyarázza, hogy miként alakult ki a helynévtani terminológia mai sokszínűsége, s felhívja a figyelmet az ebben rejlő veszélyekre is. Utal arra is, hogy a szakki-fejezések egységesítését egy terminológiai szótár oldhatná meg (Terminológia: 53—5).

A negyedik fejezet „A helynevek gyűjtése és közzététele” címmel (57—89) a megyékben zajló élőnyelvi helynévgyűjtések történetét mutatja be. Képet kapunk arról is, hogyan jött létre

a tudományos érték biztosítására az élőnyelvi gyűjtésekkel szemben mára felállított követelményrendszer, hogyan alakult ki lépcsről lépcsőre a helynévgyűjtés és -közreadás ma használatos módszertana, s hogy nyelvészeink közül kiknek van mindebben kiemelkedő szerepe. HOFFMANN ISTVÁN szemléletesen érzékelteti, miként vált a 60-as—70-es években a helynévgyűjtés fontos tudományos és társadalmi üggyé (Háttér: 57—60). A szerző elmondja, milyen célok és milyen munkamódszerek jellemezték kezdetben a gyűjtéseket (Fellendülés: az 1960-as évek: 60—2). Ezután számba veszi a helynévgyűjtések kapcsán felmerült legfontosabb elméleti és gyakorlati-módszertani kérdéseket a rájuk adott válaszokkal együtt, több ponton is szembeállítja a VÉGH JÓZSEF által vezetett gyűjtések technikáját a debreceni egyetem és a nyíregyházi főiskola oktatói által szervezett gyűjtések módszereivel (Módszertani kérdések: 62—9). Az egyes helynévtárak értékelő bemutatása kapcsán a munkák nagy forrásértékét, magas színvonalát hangsúlyozza (A legeredményesebb évek: 69—73). Választ keres HOFFMANN ISTVÁN arra is, hogy miért fulladt ki a helynévgyűjtő-mozgalom a 80-as évek közepére (Elakadás, visszacsés: 73—5), majd megvizsgálja, hogy milyen módszertani újításokat hoztak a 80-as—90-es években megjelent helynévtárak a 60-as—70-es évek gyűjteményeihez képest (Újítások és újabb módszertani problémák: 75—9). Ezután a szomszédos országok magyarlakta területein készített helynévgyűjtések publikációinak ismertetése következik (A határon túli helynévkutatás: 79—82). A fejezet záróegységében a szerző alapvetően pozitívan értékeli az élőnyelvi gyűjtések által elért eredményeket, de figyelmeztet a gyűjtemények kisebb hibáira (így a névszociológiai szempont érvényesülésének hiányára) is. Becslést készít arról, hogy a magyar nyelv élőnyelvi helynévanyagának mekkora hányada látott már napvilágot névtárak formájában. Megkísérli feltérképezni a gyűjtések jelenlegi elakadásának belső, szakmai okait, és nyelvészeink idevágó véleményével egybehangzóan igyekszik kijelölni a jövőbeli célokat, feladatokat e tudománytérben. Követendő példaként a finn helynévgyűjtés munkamódszereit ajánlja (A jelenlegi helyzet és a távlatok: 83—9).

A szerző személyes érdeklődésének megfelelően a leíró és a történeti helynévkutatást áttekintő fejezeteket tette meg dolgozata központi részének, itt a teljességre törekvés jellemzi munkamódszerét: az apróbb eredményeket hozó tanulmányokat is részletesen elemzi. Az ötödik, „Leíró helynévkutatás” című fejezetről (91—120) kiderül, hogy a helynevek leíró szempontú vizsgálata, a magyar nyelvészeti kutatások szinkron érdeklődésének kiteljesedésével összhangban, éppen a vizsgált korszakban kap erőre. Kutatóink legmesszebbre a helynevek szerkezeti elemzése terén, illetve a névalkotó szókincs vizsgálatában jutottak. HOFFMANN ISTVÁN először a helynevek alaki sajátosságait tárgyaló tanulmányokat veszi számba (Alaki elemzés: 95—109). Mivel a helynevek fonológiai jellegzetességeit vizsgáló (nem túl nagy számú) tanulmány nagyobb hányada a tulajdonnevek sajátos, a köznevektől eltérő fonológiai jellegét hangsúlyozza, a szerző szorgalmazza az ide vágó további kutatásokat (95—6). Megtudhatjuk, hogy morfofonológiai téren kutatóink főképp a helynevek tónai viselkedését vizsgálták (96—8). A névszerkezeti vizsgálatok kezdeményezésében HOFFMANN ISTVÁN kiemelkedő jelentőséget tulajdonít INCZEFI GÉZA (a könyvben egyébként több szempontból bírált) munkásságának. Kirajzolja a szerző a helynevek szerkezeti leírása kapcsán született írások fő ellentmondását is: az elemzés során kutatóink egy része a köznevek és a tulajdonnevek szerkezetének azonosságából indul ki, míg mások az egyező vonások elismerése mellett az eltéréseket hangsúlyozzák. E részben olvashatunk a ritkább alaki szerkezetű helyneveket bemutató tanulmányokról is (98—109). A szókinccsani elemzések közül a szerző vizsgálja a földrajzi köznevek problémáit tárgyaló írásokat és az egyéb tematikájú helynévi szókinccset feltáró cikkeket is (A helyneveket alkotó szókinccs: 109—14). Ezután a helynevek hangalakja és jelentése közti mennyiségi összefüggéseket bemutató tanulmányok ismertetése következik (Jelentéstan elemzés: 114—7). Végül megtudjuk, hogy a grammatikai kérdések közül leginkább a hely(ség)nevek határozóragos alakjainak viselkedését, a helynevek melletti névelőhasználat eseteit, a helynevek szintaktikai szerepét és az egyeztetés problémáit tárgyalták kutatóink (A helynevek grammatikája: 117—20).

A hatodik, „Történeti helynévkutatás” című fejezet a legbővebb (121—204). Bevezetéként HOFFMANN ISTVÁN képet ad arról, miként változott a korszakon belül többször is a történeti helynevek kutatásának jelentősége, hogyan jött létre belső keletkezésű helyneveink tipológiai vizsgálatának egységes szempontrendszere a 90-es évekre a korábban külön úton haladó két kutatási irány — a történeti helynév-tipológiai és a névélettani elemzési irány — egybeforrásával (121—30). Ezután a helynévtörténeti kutatások forrásául szolgáló legfontosabb adattárakat, történeti földrajzokat, oklevél-publikációkat, régi térképeket ismerteti a szerző (Források: 131—9). Történeti helynévkutatásunk legkiemelkedőbb ágának a névfejtést tartja HOFFMANN ISTVÁN (Helynév-etimológia: 140—60). A szerző bemutatja, hogy e téren milyen problémák foglalkoztatták nyelvészeinket a FNEsz. megjelenése előtt (140—5), s külön szakaszban világítja meg KISS LAJOS etimológiai szótárának szakmai és társadalmi jelentőségét (146—50). A szerző megfigyelése szerint az újabb etimológiai kutatások az elavult, tarthatatlan etimológiák helyesbítésére törekszenek (elsősorban BENKŐ LORÁND érdeméből), s főként az Árpád-kori névanyagot vizsgálják (150—8). Majd az etimológiai kutatásokban segítséget nyújtó fontosabb szótárak, földrajzi köznevekkel foglalkozó szótárak írások számbavétele következik (158—60). Tanulmányként a részfejezetben HOFFMANN ISTVÁN több helyütt kiemeli jeles etimológusainknak a helynévfejtés metodikájára vonatkozó általános érvényű megjegyzéseit; így az etimológia és a névtörténet elválaszthatatlanságának tételét (PAIS DEZSŐ, BENKŐ LORÁND), a magyar etimon előtérbe helyezésének szükségességét (BENKŐ LORÁND), az általánosítási lehetőségeket is kínáló etimológiák fontosságát (SZABÓ T. ATTILA), a névrendszertani megközelítés jelentőségét (KISS LAJOS, BENKŐ LORÁND). Különösen érdekesek a KISS LAJOS és BENKŐ LORÁND névfejtő módszereit elemző szakaszok (128—9, 146—52). A helynévtörténeti tanulmányok egy része azt tárgyalja, hogy a magyar nyelv idegen nyelvi kapcsolatai hogyan tükröződnek helynévállományunkban (Nyelvi kapcsolatok és helynévkutatás: 160—8). HOFFMANN ISTVÁN többször hangsúlyozza, hogy mai magyar névrendszerünk alapjai lényegében az Árpád-korban jöttek létre, így régi helyneveink kutatása kitüntetett fontosságú (A régi magyar helynévadás vizsgálata: 168—91). Az ide vonatkozó tanulmányok alapján bemutatja, hogyan módosította a vizsgált időszak névkutatása a klasszikus történeti helynév-tipológiát (169—79), miként élénkült fel a helynévkincs egészének kronológiai szempontú elemzése a 90-es években (179—84), ismerteti az Árpád-kori magyarság területi elhelyezkedéséről szóló műveket (184—8), értékeli BENKŐ LORÁND Anonymus-tanulmányait (188—91). A fejezet végén a tárgyalt korszakban született helynévleírási rendszerekkel ismerkedhetünk meg (Névélettani vizsgálatok: 191—204), amelyek vizsgálhatják a helynevek keletkezéstörténetét (192—8), de a nevek változásának típusait (198—204) is.

A kötet utolsó fejezetei három, a magyar helynévkutatásban nagy hagyománnyal nem rendelkező helynévtudományi részdiszciplína eredményeit gyűjtik csokorba. A hetedik, „Helynévföldrajz” című fejezetben (205—10) azok a tanulmányok kerülnek elő, amelyek a helynevek alapján a nyelvhasználat területi jellemzésére tesznek kísérletet. HOFFMANN ISTVÁN a magyar névföldrajzi kutatások alapművének KÁZMÉR MIKLÓS „A »falu« a magyar helynevekben” (1970.) című monográfiáját tekinti. Innen veszi át, némi módosítással, a névföldrajz belső felosztását tükröző rendszerezését is, amely alapján a helynévföldrajzi tematikájú írásokat ismerteti. Előbb a névföldrajz tágabb értelmezésének megfelelően azokat a tanulmányokat veszi számba, amelyek a neveknek mint nyelvi jeleknek a hangtani, illetve szókincsbeli jellegzetességeit vizsgálják területi vonatkozásban jelenkori vagy történeti anyagon, majd a névföldrajz legszűkebb értelmezésének képviselőiben azoknak a dolgozatoknak az eredményei következnek, amelyek azokat a jegyeket vizsgálják területi szempontból, amelyek mint helynevet jellemzik a tulajdonneveket.

A nyolcadik fejezet „Helynév-szociológia” címmel (211—6) a helynevek használati kérdéseit tárgyaló tanulmányokat gyűjti össze. HOFFMANN ISTVÁN kiemeli, hogy az ide kapcsolódó terminusok jelentésének tisztázásáért a legtöbbet MEZŐ ANDRÁS tette. Hangsúlyozza a szerző azt is, hogy bár a szocioonomasztika még csak az alapok lerakásánál jár, néhány helynév-szociológiai problémát (így az egyén helynévismeretét befolyásoló tényezők kérdését, a nevek stílushatásának

és használati körének összefüggéseit, a nyelvészociológiai szempont szerepét a tulajdonnév definiálásában) már tárgyalt a szakirodalom.

A kilencedik, „Alkalmazott helynévkutatás” című fejezetben (217—28) HOFFMANN ISTVÁN azokkal a területekkel foglalkozik, ahol a névtudomány eredményeit a gyakorlatban is hasznosítani lehet(ne). Az első részfejezetben a szerző, részben MEZŐ ANDRÁS nyomán, a magyarországi hivatalos helynévadói tevékenység történetét tekinti át a legújabb korig, felpanaszolva, hogy az országos törzskönyvbizottság megszűnését követően településneveink kikerültek a hivatalos szakmai-tudományos kontroll alól. Itt szól a szomszédos államok magyar helynévhasználatát tárgyaló írásokról, valamint a fontosabb helységnev-azonosító szótárakról is (A hivatalos helységnevadás: 218—22). Ezután a térképkészítés névtani vonatkozású problémáit hazai és nemzetközi viszonylatban tárgyaló tanulmányokról esik szó (Térkép és név: 222—4). A következő részfejezet számba veszi utcanév-gyűjteményeinket, valamint a történeti, közelmúltbeli, illetve jelenkori utcanevokről szóló tanulmányokat (Az utcanévadás: 224—7). Végül a névtani ismeretek tanítását szorgalmazó dolgozatok és az ezt lehetővé tevő névtani tankönyvek szemléje következik (Név és iskola: 227—8).

A kötetet bőséges irodalomjegyzék (229—74) és pontos névmutató (275—81) zárja.

Könyvében HOFFMANN ISTVÁN biztos kézzel vezeti végig az olvasót jó négy évtized névtani eseményei között, mindvégig utalva az összefüggésekre, a kapcsolódó eredményekre és a még elvégzendő feladatokra. A dolgozat erénye a szakirodalom problémacentrikus feldolgozása, amely bárki számára lehetővé teszi a gyors és pontos ismeretszerzést. Helynévkutatásunk eddig elért eredményeinek értékelő megközelítése nemcsak a tájékozódást segíti, hanem friss szellemiséget is kölcsönöz a munkának. HOFFMANN ISTVÁN műve hiánypótló alkotás, amelyet haszonnal forgathatnak a szakemberek és az érdeklődők egyaránt.

BÖLCSKEI ANDREA

Tátrai Szilárd, Az 'én' az elbeszélésben A perszonális narráció szövegtani megközelítése

Argumentum, Budapest, 2002. 168 lap

Az elbeszélő szövegek kutatása az utóbbi évtizedben látványos eredményekkel gazdagította a nyelv- és irodalomtudományt. Egymás után láttak napvilágot az interpretációelmélet és az elbeszéléskutatás, a dekonstrukció és a modern retorika vagy az elbeszélés és a metaforikusság összefüggéseivel foglalkozó tanulmányok, monografikus igényű munkák.

Tátrai Szilárd kötet az első könyv terjedelmű áttekintése a narratológiában az első személyű elbeszélés terminussal jelölt jelenségcsoportnak. A téma és a feldolgozás újdonsága, tudományos jelentősége többek közt abban rejlik, hogy a kérdés, amellyel eddig nagyobb részt az irodalomtudományi szövegvizsgálat foglalkozott, most a nyelvtudomány nézőpontjából új megvilágításba került. Tátrai Szilárd megközelítése ugyanis szigorúan a nyelvészeti szövegkutatás keretei közt maradva — ám az interdiszciplinaritás jegyében, az irodalomtudományi elbeszéléselemélet eredményeit szem előtt tartva — tárja fel a perszonális narráció nyelvi szerveződésének problémáit. Az elemzésre választott szépirodalmi műveket nem mint esztétikai tapasztalatot hordozó műalkotásokat vizsgálja, hanem a nyelvi működés, a használat, a funkcionális aspektus foglalkoztatja. A dolgozatban „az érdeklődés középpontjába az a kérdés kerül, hogy milyen nyelvi lehetőségei vannak egy történet elmondásának, és ebben milyen szerepet játszanak az egyes szám első személyű formák mint deiktikus nyelvi elemek”, tehát „nem a történettel, hanem a narrációval kapcsolatos kérdésekre helyeződik a hangsúly” (19).

Tátrai Szilárd könyvének elméleti forrásanyagát a nyelvi tevékenységből kiinduló szövegmagyarázatok (HUMBOLDT, BAHTYIN) adják, a szerző hangsúlyozottan a kommunikáció-központú szövegfelfogás elkötelezettje, pragmatikai, kognitív szempontból közelít a narratívákhoz.

A hiánypótló könyvben előbb a szaktudós analízáló precizitásával az alapfogalmak tisztázására kerül sor, amely eljárás mintegy megalapozása, előkészítése kíván lenni a nagy körültekintéssel, igényességgel megírt elemző egységeknek. A műnek minden egyes fejezete önmagában is zárt egység, amely beépül a következő részbe. Általában az a jellemző a feldolgozásra, hogy a szerző koncentrikusan táguló körökben mutatja be, bontja ki a témát. Következétesen, szisztematikusan, feszes gondolatmenetben, logikusan halad előre lépésről lépésre.

Három nagyobb témakör követi egymást: „Az elbeszélés aktusa a narratív nyelvi kommunikációban”, „A perszonális narráció nyelvi működése”, „Perszonális narráció Ottlik Géza Iskola a határon című regényében”; az első két egység után invenciózus elemző tanulmányokban mutatja be a szerző, miképpen alkalmazhatók a konkrét szövegpéldányokon az elméleti megállapítások: „Kosztolányi Dezső: Esti Kornél, kilencedik fejezet”, „Faulkner: Megszületik augusztusban / Light in August”. Meggyőzően bizonyítja, hogy az elméleti nyelvtudomány eredményei és azok gyakorlati hasznosíthatósága között nincs áthidalhatatlan szakadék.

Már a kötet első fejezetében feltűnik, hogy Tátrai Szilárd komoly tudományos apparátussal dolgozik, szorosra szőtt fogalmi hálóján fennakad minden tisztázatlanság, megoldatlanság. Integrálja a hazai és a nemzetközi kutatások eredményeit, sőt, továbbgondolja, finomítja, önálló észrevételekkel gazdagítja az eddigi teorémákat. Figyelemre méltó többek közt az a megállapítása, hogy a narráció és a narratív diskurzus között célszerű lenne különbséget tenni. Az előbbi fogalom ugyanis a szövegben nyelvilag realizálódó narratív közvetítésre vonatkozik, az utóbbin pedig azt a situációt kell értenünk, amelyben a beszélők között a történet átadása, létrehozása végbemegy. „Narratív diskurzusról tehát olyan szépirodalmi vagy nem szépirodalmi, fikcionális vagy nem fikcionális verbális (szóbeli vagy írásbeli) szövegek kapcsán beszélhetünk, ahol a beszélő a világról való ismereteit a narratív distancia alkalmazásával közvetíti, azaz önmagától elidegenítve egy történet keretében közli, pontosabban ahol a konkrét diskurzus során e **narratív közlésmód** dominánsnak mondható” (23; a szerző kiemelése). A finom különbségtévesztés, az alapos mérlegelés Tátrai Szilárd dolgozatában feltűnő szerepet kap: pregnánsan elkülöníti például az implikált szerző és a narrátor fogalmát (38), ugyanígy a fikcionalitás és a szépirodalmiság árnyalt megkülönböztetésére hívja fel a figyelmet (39). Talán épp a probléma összetettsége, a minuciózus vizsgálódás kelti időnként azt a benyomást, hogy a szerző az érények terén már-már túlzásokba esik, tömör stílusa nehézkesnek, körülményesnek hat: „Az elbeszélő szövegek fikcionáltságának komplex problémamegyüttesét érintve témánk szempontjából olyan megközelítés tűnik kézenfekvőnek, amely a nyelvészeti pragmatikához kapcsolódva értelmezi a fikcionáltság kérdéskörét, s azt mint befogadásspecifikus jelenségét határozza meg, másképpen szólva a fikcionalitás fogalmát egy sajátos recepciós vagy kommunikációs mód jelölésére alkalmazza.” (41); illetőleg: „Következésképpen a címszereplő azonosságából adódó tematikus és a fikcióba beágyazott elbeszélő helyzet azonosságából adódó módális kapcsolaterendszer, továbbá az egyes fejezeteknek a novellaműfajhoz kapcsolódó elvárások alapján való megközelíthetősége egy rendkívül szoros, intertextuális dialógusviszonyt felismerő, illetve megteremtő olvasói beállítódás alapján tűnik magyarázhatóknak” (50).

„A perszonális narráció nyelvi működése” című részben az elbeszélő én kerül az értekezés centrumába. Jogosan jegyzi meg Tátrai, hogy az egyes szám első, illetve harmadik személyű elbeszélés közti különbség nyelvi háttérét a szakirodalom nem tárta fel, s mivel a terminológiában dúló zavart reális veszélynek tekinti, a tisztább kategória, az egyértelmű fogalom alkalmazását javasolja: a *perszonális* és *imperszonális narráció* kifejezéseket. A GENETTE által használt *homodiegetikus*, *heterodiegetikus narráció* terminusok helyett valóban adekvátoknak, a magyar narratológiában is használhatóbbnak tűnik föl e fogalmak bevezetése. A későbbiekben, a 60. oldalon világosan leírja a két típus jellemzőit, abból kiindulva, hogy az elbeszélő eljárásra jellemző-e a beszédeseményben

részt vevő személyekre utaló nyelvi elemek deiktikus használata: „Ha a résztvevői szerepek nyelvi-
világ explicitté válnak az elbeszélő szövegben, **perszonális narrációról**, ha viszont a résztvevői
szerepekre nem történik deiktikus utalás, **imperszonális narrációról** beszélhetünk.” A dolgozat
egyik értékes fejezete e kategóriákhoz kapcsolódva a deiktikus funkciójú személyes névmásoknak
a nyelvi szerveződésben betöltött szerepét vizsgálja, s a tipizált narrációs eljárásoknak egy olyan
értelmezési módozatát teremti meg, amellyel a narrációban rejlő prototipikus lehetőségeket is ma-
gyarázni tudja.

A narráció perszonalitásának jobb megértéséhez segítenek hozzá a további fejtegetések,
amelyek az első és a második személyű személydeixisekből kiindulva értelmezik a perszonális
narráció nyelvi működését a fikcionális, illetőleg a nem fikcionális elbeszélésekben. Igen körülte-
kintően jár el itt is Tátrai, csakúgy, mint másutt, amikor a lehetséges narrációs megoldások elkülö-
nítésére kísérletet tesz. Szempontrendszere gazdag, citált példái meggyőzőek: az implicit és az
explicit elbeszélő-én, valamint a nyílt vagy a rejtett narrátor kategóriák ugyanolyan logikusan vé-
gigvitt gondolatmenetben válnak érthető, világos fogalmakká, mint az 'én' elsődlegesen tranzaktív
és elsődlegesen interaktív használatáról mondtak. Az értekezésben választ kaphatunk arra is,
hogy milyen mértékben határozza meg a narráció nyelvi szerveződését az a lehetőség, hogy az 'én'
jelölheti a történet egyik szereplőjét is. A szöveg-, illetőleg a műfajtipológiai kutatások szempont-
jából gyümölcsöző eredményt hozhatnak azok a következtetések, amelyek a kutatás további lehet-
séges irányait jelzik: az 'én' centrális vagy perifériális helyzete ugyanis szerepet játszhat abban,
hogy az egyes szövegfajták, amelyeknek közös vonása éppen az én-elbeszélés, könnyebben külön-
választhatóvá legyenek. Ilyen a tanúvallomás vagy a beismerő vallomás, az önéletírás vagy az em-
lékirat, hogy csak a legszembeütőbb példákra hivatkozzunk. Jelentős megállapításnak tartjuk az
én-elbeszélés referenciális természetéről mondtakat is (73), tudniillik felhívják a figyelmet a fo-
galomhasználattal kapcsolatos veszélyekre. A dolgozat a narratológiai szakirodalom fontosabb ter-
minusait (például *fokalizáció*, *elbeszélő*, *elbeszélte én* stb.) tüzetesen megvizsgálja, szintetizálja az
eddiggi eredményeket, a problémákat azonban a maguk állandóan elmozduló mivoltában tárgyalja:
innen adódik talán a lezáratlanság érzete, amely feszültségben tartja az egyes fejezeteket, s ezáltal
a befogadó aktív figyelmére számít.

A nyelvészeti pragmatika és az irodalomtudomány kapcsolatának egymást gazdagító voltára
épp a perspektíva kategóriájának tisztázása hívja fel a figyelmet. Az elméletalkotók közül sokan az
elbeszélő nézőpontot a narrációhoz viszonyítva tárgyalják, a deiktikus nyelvi elemek szerveződé-
sének vizsgálati eredményei azonban a két fogalom szétválasztását teszik szükségessé. „A deikti-
kus kivetítésnek nevezett jelenség az elbeszélő szövegek értelmezése szempontjából azért rendel-
kezik olyan nagy fontossággal, mert a történet világa általában nincs közvetlen kapcsolatban a be-
szédesemény situációs kontextusával, és emiatt gyakran előfordul, hogy a fokalizáló szerepét nem(csak)
az elbeszélő tölti be, hanem a történet egyik szereplőjének adja át a fokalizáló szerepét” (76). A fo-
kalizációnak két típusáról beszélhetünk: külső és belső nézőpontról. Joggal állapítja meg BARTHES
nyomán Tátrai, hogy nem mosható egybe a fokalizáció a narráció személyességével, hiszen az ő-el-
beszélés is alkalmazhat egy szereplőre összpontosító belső nézőpontot, viszont a perszonalitás nyil-
vánvalóan kihat a fokalizáltság alkalmazási körülményeire.

Tanulságos az elbeszélő személyének a történethez való viszonyát taglaló fejezet, hiszen rá-
világít a deiktikus elemek kulcspozíciójára: azokban az elbeszélésekben, „amelyekben a történet-
mondónak nincs szándékában reális kapcsolatot teremtenie a saját és a történet világa között, az
elbeszélőt lényegében mindentudónak tartjuk... Ekkor a történetmondás nem realiztikus motivált-
ságáról beszélhetünk.” A realiztikus motiváltságú történetmondásnak viszont az a jellegzetessége,
hogy a beszédesemény és az elbeszélte esemény közötti reális kapcsolatra történik utalás. A nyelvi
jelzések között lehetnek faktív predikátumok, episztemikus modalitást kifejező nyelvi jelzések stb.
E kérdéskör szemléltetésére egy konkrét szövegrészletben, Faulkner „Megszületik augusztusban”
című művében kerül sor.

A dolgozat harmadik nagyobb fejezetében az elmélet próbáját egészében végzi el Tátrai Szilárd. A mostanában oly sokat elemzett Ottlik-regényben veszi sorra a perszónális narráció probléma-együttesét. A vizsgálatba bevonja a „Továbbélők”-et és a „Hajnali háztetők” című kisregényt is. Előbbit a narrációs megoldások különbsége, utóbbit pedig a hasonlóságok okán. A korábban elemzett Kosztolányi-mű és az Ottlik-regény narrációs technikái bizonyos vonatkozásban egymásra mutatnak, a könyv egyes fejezetei ilyképpen egymást erősítik: mindkét alkotásban hangsúlyos az elbeszélő tevékenység összetett volta, az elbeszélés aktusára utaló nyelvi jelzések, feltűnik a sajátosan alkalmazott kettős nézőpont. „Az *Iskola* elbeszéléstechnikai újszerűsége ... nem egyszerűen a kettős (belső) nézőpont alkalmazásában fogható meg, hanem abban, hogy mindez egy perszónális narrációval jellemezhető én-elbeszélésben válik lehetővé” (144).

„Az ’én’ az elbeszélésben” Tátrai Szilárd első önálló kötete. Olyan munka, amely a modern narratológiában való tájékozódás fontos dokumentuma, megkerülhetetlen azok számára, akik tudományos alapossggal, körültekintéssel e témával kívánnak foglalkozni.

CZETTER IBOLYA

Domonkosi Ágnes, *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79. sz.
Debrecen, 2002. 248 lap

A megszólítások (vokatívusz, address form, verbális érintés) kutatása, a leginkább ún. fatikus, JUHÁSZ JÓZSEF szerint allokutív, NYOMÁRKAY ISTVÁN szerint adresszatív beszédaktus funkciójú, a modern szövegtanban, pragmatikában szociális deixisként fölfogható, hierachia- vagy szolidaritáskifejező, illetve udvariasságinak is nevezett nyelvi tények vizsgálata fontos kutatási területe a szemiotikának (gondoljunk csak R. HÍDASI JUDIT e témában remek úttörő munkájára), a nyelv tudományának, azon belül a nyelvtörténetnek, a nyelv művelésnek, újabban a szociolingvisztikának. Kiváló tanulmányok születtek e témakörben, ezek közül sok szempontot magyar anyagon még nem érvényesítettek. A megszólítások világa ráadásul folyamatos átalakulásban van, a magyar megszólítás, verbális érintés (FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE kifejezése) sok esetben „konfliktusos” (vallja a kommunikációkutató, BUDA BÉLA), amely társadalmi odafigyelést, gondoskodást, segítséget igényel. Nagyon hiányzott egy olyan megbízható fölmérés, amely napjaink magyar nyelvhasználatának valós megszólítási világát mutatja meg, hogy segítségére legyen a társadalomnak, pontosabban a szervezett cselekvésnek.

DOMONKOSI ÁGNES a nyelv tudomány legjobb, leginkább kipróbált módszereivel tárja elénk a témát, vagyis a magyar nyelvhasználatban a megszólítások, a beszédpartnerre utaló elemek világát. Munkájának alapvető módszere filológiai, azaz tárgyát alapos filológiai ismeretekkel, feltárással és kritikával adja közre. Másik, önálló kutatási módszere szociolingvisztikai: kvantitatív fölmérés (kérdőív) és ennek feldolgozása. A legjobb kutatási elveknek megfelelően nem elégszük meg a mennyiségi fölméréssel, hanem azt kiegészíti egyéb, az értelmezést segítő (sőt sokszor módosító) „puha” módszerekkel (passzív, tallózó adatgyűjtés, megfigyelés, irányított interjú). A gyűjtés kiterjed a megszólítások legújabb színtereire, például az internetre is.

Könyvének fő része a fölmérés eredményeként kialakított kép: a megszólítások a közvetlen, a közvetett és az átmenetinek nevezett kommunikációban (jellemző közösségek, helyszínek, szövegtípusok szerint). Ezt követi két funkcionális fejezet: a kapcsolattartási csatornákat jellemző megszólításmódokról, valamint a mai magyar megszólítási rendszer főbb jellemzőit bemutató fejezet. Végül a megszólítás-kutatás felhasználási lehetőségeiről ad vázlatos képet a szerző.

A kutatástörténeti fejezetben példamutató összefoglalását olvashatjuk a megszólítás-kutatásnak: a rendszeryelvészeti és a szociolingvisztikai jellegű kutatásoknak. A magyar nyelvtudományban megjelenési-fejldései sorrendben tárgyalja az egyes munkákat, a történeti nyelvészettől kiindulva a mai pragmatikai, szociolingvisztikai, antropológiai nyelvészeti munkákig. Nem feledkezik meg a nyelvművelő jellegű kutatásokról sem. Főlhívja a figyelmet az újabb kutatások, a nyelvstratégia számára elengedhetetlenül szükséges kvantitatív, rétegződésvizsgálatokra. A korábbi kutatások egy részétől eltérően Domonkosi Ágnes nem használ szépirodalmi korpuszokat, mint írja, a „megfelelő szépirodalmi korpusz hiánya miatt” (57). Ennek magyarázata lehet véleménye szerint az, hogy a szépirodalomban az utóbbi évtizedekben megjelenő nyelvi fordulat eltávolította a nyelvhasználatot a közvetlen, valóságképező modellektől, a szépirodalom pedig nemcsak mint nyelvi minta, hanem mint valóságra vonatkozó nyelvi tényeket szolgáltató forrás is megszűnt.

Domonkosi Ágnes könyvének legnagyobb érdeme, hogy a fölmérések eredményeként most már végre nemcsak filológiai, hanem megbízható, bizonyított adataink vannak napjaink nyelvi normaváltásának erre a szeletére. Valójában mindannyian tudtuk, hogy a családon belüli megszólításokban alapvető változás történt az elmúlt 50 évben (a magázódásról tegeződésre váltottak át a magyar családok), sejtettük ennek irányait is (város → vidék), de valódi adataink nem voltak rá. Most olyan részletekre is fény derült, mint az *édesanyám* megszólításforma statisztikai visszaszorulása az *anyu* javára. Hadd hívjam föl a figyelmet egy különösen a különböző korosztályok között terjedő nyelvi zavarra. A szülők megszólításából a *mama*, *papa* kiszorul, és átmegy a nagyszülők megszólítására. Ha idősebb ember kérdezi a kisgyereket, hogy „Hol van a mamád”, az idősebb ember az édesanyára, a gyerek a nagymamára gondol. Persze ebben további táji eltérések is lehetnek.

Domonkosi Ágnes terminológiai újítása az ún. nézőpontváltó megszólításátvitel: „Az interjúban a családosi adatközlők túlnyomó többsége, 86,1%-a beszámolt arról, hogy gyermeke születése után saját szüleit a nagyszülőknek kijáró megszólítással kezdte el szólítani: *nagyi*, *nagymama*, *nagyapa*, *tata*, *mama*, *papa*. Az interakcióban gyakran részt vevő harmadik személy, a gyerek nézőpontjának beemelése a megszólításba több viszonylattípusban is általános jelenségnek számít: a gyermek születése után például gyakran az anyós és az após megszólítása is a nagyszülői szerepek megfelelően módosul.” (81).

A szülők „letegezésének” általánossá válása szerintem nem egyszerűen csak a szolidaritástudatnak, a bizalmasabb kapcsolatnak tulajdonítható (82), érdemes lenne ezt a kérdést tovább boncolgatni. Talán valamilyen antropológiai-nyelvi univerzálé is formálódik itt, amely általában a szlengetés és/vagy a pejoratívizáció terjedését is mozgatja. De lehet, hogy nincs igazam. — Domonkosi Ágnes kutatásainak köszönhetően bizonyított megállapítás most már az is, hogy a nagyszülők tegezése ütembeli különbséggel követi a szülők tegezését (89). Hasonló irányzat figyelhető meg a nagynénik, nagybácsik tegezésében is (102). Szomorú és elgondolkodtató demográfiai tény is meghatározza, korlátozza a kutatást: a nagymamákra vonatkozó adatok száma nagyobb, mint a nagyapákra vonatkozóké, a dédszülők megszólítására csak 25%-nyi adat jött be, mert az adatközlők 75%-a nem ismerte a dédszüleit. — Igen nagy a megszólításkeverések száma, különösen vásárlási, vendéglátási helyzetben (150). Ez a beszédes adat is a széles körben használható megszólításformák hiányára figyelmeztet. A megszólításkeverés egyik oka a nők megszólításának a problematikája. Fontos tényföltárás az is, hogy a fiatalok nem magáznak és inkább az önzés felé fordulnak.

Csak dicsérni tudom a szerzőt, hogy a megszólításformák olyan új színtereire is felfigyelt, mint az internet s annak új kommunikációs csatornái.

Domonkosi Ágnes föltétlenül tiszteli a nyelvi tényeket, azokat a lehető legnagyobb tudatossággal és tudományossággal tárja elénk, körültekintő az értelmezéssel és kritikával. A téma kiemelt fontossága, az emberi kapcsolatokat „szabályozó” volta miatt e kutatásokra alapozva elengedhetetlennek tartom a megfelelő következtetések levonását és a nyelvstratégiai javaslatok megtételét.

KÜLÖNFÉLÉK

International Workshop Dedicated to the Memory of Farkas Kempelen

200 éve, 1804. március 6-án (más források szerint március 26-án vagy 31-én) halt meg Kempelen Farkas. Halálának kerek évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Fonetikai Osztálya az ELTE Fonetikai Tanszékével együttműködve nemzetközi tanácskozást rendezett 2004. március 11—13. között Budapesten. A háromnapos rendezvény a program címének — „Múlt, Jelen, Jövő” — megfelelően lehetőséget nyújtott napjaink kutatóinak arra, hogy a jelenleg legfejlettebb eszközökkel végzett kutatások mellett megismerhessék, illetve felidézhessek a korai fonetikai és beszédtechnológiai vizsgálatokat, s egyben láttassák a jelen eredményeit és a jövő elvárásait. A workshop hivatalos megnyitásaként a Magyar Tudományos Akadémia nevében Kenesei István és Gósy Mária köszöntötte a résztvevőket, azt követően pedig meglepetés várta a hallgatóságot. Kempelen a beszélőgéphez sokáig kereste a megfelelő hangot, s mikor egy sétája során duda hangjára lett figyelmes; azonnal tudta, hogy megtalálta, ami után kutatott. A megnyitóra eljött egy igazi dudás, bemutatta a hangszert és annak történetét, még egy kis dalsokrot is rögtönzött.

A beszélőgép elméleti, majd gyakorlati kidolgozását Kempelen már 1769-ben megkezdte, mégis a bemutatóra csak több mint 20 évvel később, 1791-ben kerülhetett sor. Ez volt a világ első mechanikus beszélőgépe. Az eredeti Kempelen-gép később megsemmisült, de az MTA Nyelvtudományi Intézetének Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratóriumában 2001-ben elkészült a beszélőgép hiteles, működő másolata. NICKLÉCZY PÉTERREL közösen végzett munkájukról OLASZY GÁBOR számolt be (Kempelen's speaking machine from 1791. Possibilities and limitations). — BERND POMPINO-MARSCHALL (Németország) előadásában áttekintette Kempelen azon elméleti és gyakorlati eredményeit, amelyek a mai fonetikai tudomány alapjait képezik (Von Kempelen's contribution to the theory of acoustic articulation). — Történelmi fonetikai eszközöket gyakran használnak oktatási célokra. A Drezdai Műszaki Egyetem kutatói (DIETER MEHNERT, RÜDIGER HOFFMANN, R. DIETZEL, U. KORDON) bemutatták az Akusztikai és Beszédkommunikáció Intézetének gyűjteményében található Wethlo-féle larynx modellt, majd beszámoltak a modellel végzett akusztikai kísérleteikről. — HANS GRASSEGER Ausztriából bemutatta Kempelen 22 éves kutatásának összegzéséeként 1791-ben megjelent „Mechanismus der menschlichen Sprache...” című könyvének azon fejezetét, amely a fiziológiai fonetika fejlődésével foglalkozik, de nyomon követve Kempelen elődeinek a beszéd fiziológiájával kapcsolatos munkásságát is (Von Kempelen and the physiology of speech productions). — GRAHAM PULLIN angol tervező olyan mobiltelefont fejlesztett ki, amely mindössze 5 fonémát hoz létre, és ezzel a telefon használója csak az *igen-nem-eh-ó* szavakat állíthatja elő (angolul), de ezeket egy modulátor segítségével tetszőleges intonációval láthatja el, ezzel emocionális különbségeket kifejezve. Az előadó a szünetben bemutatót is tartott, nagy tetszést aratva ezzel a nézők körében (Kempelen and the speaking mobile phone).

Három francia kutatócsoport a beszéd modellezésével foglalkozott. LOUIS-JEAN BOË, PIERRE BADIN és DENIS AUTESSERRE 10 beszélő /i/, /a/ és /u/ magánhangzóinak kiejtése alapján létrehozott egy adatbázist, és egy anatómiai modell segítségével azt vizsgálta, vajon a neandervölgyi ember képes lehetett-e beszélni. (From skull and jaw to soft tissues of the vocal tract: a lineal model of prediction). — J. M. GERARD (Franciaország) és szerzőtársai (Y. PAYAN, P. PERRIER, R. WILHELMUS-TRICARICO, P. BADIN) Kempelen szellemében olyan háromdimenziós, biomechanikus nyelvmodell létrehozásán dolgoznak, amely a beszéd motorikus kontrolljának tanulmányozásához használható és további lépést képvisel egy antropomorf beszéd szintetizátor létrehozásához (Speech production with a 3D biomechanical tongue model). — A harmadik francia kutatócsoport (LUCIE

MÉNARD, LOUIS-JEAN BOË, JEAN-LUC SCHWARTZ, CHRISTIAN ABRYS a magánhangzók képzését vizsgálta különböző életkorokban (Vowel prototypes for ortogenesis).

Kempelen mint az első mechanikus beszélőgép megalkotóját jól ismerjük. Szinte teljesen ismeretlen viszont Bánó Miklós, akitől valószínűleg az első elektromechanikus beszélőgép ötlete származik 1916-ból. NÉMETH GÉZA előadásában az ő munkásságával ismertette meg a hallgatóságot (A text-to-speech invention from 1916). — Több kutató munkájának eredményeként újabb, az oktatásban eredményesen felhasználható beszédszintetizátort ismerhettünk meg. ANTÓNIO TEIXEIRA és kollégái (R. MARTINEZ, L. SILVA, LUIS M. T. JESUS, F. VAZ) 1995 óta az Aveirói Egyetemen olyan szintézisrendszeren dolgoznak, amelynek segítségével bővíthetjük tudásunkat az európai portugál nyelv artikulációs és akusztikai szerkezetéről, de az általuk kifejlesztett segédeszköz a későbbiek során a szerzők szándékai szerint jól felhasználható mind az oktatás, mind a beszédterápia eszközeként (Articulatory speech synthesis of Portuguese). — Hasonló céllal készült a BME kutatói (BŐHM TAMÁS, NÉMETH GÉZA, KISS GÉZA) által kifejlesztett program, melynek segítségével a formások változtatásai követhetők nyomon, s jeleníthetők meg az elemzések során (A visual tool for the demonstration of formants in speech).

Több előadás foglalkozott az egyes hangok artikulációs és akusztikai vizsgálatával. A magyar [a:] hang képzéséről már Kempelen Farkas könyvében is olvashatunk, mint a legegyszerűbb hangról, amelynek képzéséhez nem szükséges, hogy a beszélőnek legyenek ajkai, nyelve vagy fogja. A mostani fonetikák ezt a hangot veláris magánhangzóként tárgyalják. KOVÁCS MAGDOLNA vizsgálataiból azonban megtudhattuk, hogy a nyelv vízszintes mozgása [a:] hangunk képzésekor többféle lehet (Pros and cons about Hungarian [a:]). — BRENNER KOLOMAN prezentációjából a nyugat-magyarországi német dialektusok explozívainak akusztikai tulajdonságait ismerhettük meg (Plosives of the German dialects in Western Hungary). — JANA BRUNNER Németországból (szerzőtársai: HYEON-ZOO KIM, SUSANNE FUCHS és PASCAL PERRIER) a koreai nyelv /g/, /k'/ és /kh/ hangjainak artikulációs és akusztikai összevető elemzését mutatta be (An articulatory and acoustic study of the contrast in Korean /g, k' and /kh/. — Ugyancsak Németországból érkezett SUSANNE FUCHS (szerzőtársa: JOHANNA CREUTZBURG), akinek előadásából a sutogott és a normál beszédben ejtett zöngétlen obstruensek akusztikai jellemzői közötti hasonlóságokat és különbségeket ismerhettük meg (Voiceless obstruents in normal and whispered speech). — GÓSY MÁRIA a sva különböző megjelenési formáit és funkcióit vizsgálta előadásában (The manifold function of schwa in speech). A sva a különböző európai nyelvekben különböző funkciókkal bír, van, ahol önálló fonémája a nyelvnek, esetleg a gyors beszéd vagy fiziológiai kényszer következményeként jön létre stb. Az előadó a semleges magánhangzó tíz különböző funkcióját és megjelenését mutatta be.

A magyar szupraszegmentumok kutatásának történetével foglalkozott MARKÓ ALEXANDRA (The description of Hungarian suprasegmentals — a historical outline). A történeti áttekintésből kitűnt, hogy nyelvünk szupraszegmentális jellemzői folyton változnak, s ezek a folyamatok napjainkban is zajlanak. A legfontosabb változások a beszédtempó felgyorsulásában, a hangsúlyok eltolódásában és a kiegészítendő kérdések intonációs struktúrájának különböző megvalósulásaiban érhetők tetten. — C. GÓSI-GREGUSS ANNA és munkatársai (I. BÁNYAI ÉVA, JÓZSA EMESE, SUHAI-HODÁSZ GÁBOR, VARGA KATALIN) hipnotizőrök beszédének akusztikai szerkezetét vizsgálták (Voice analysis of hypnotists). Az alaphangmagasság, az intonáció és az intenzitás főként egyénre jellemző változásokat mutat a hipnózis során, amelyek mindig az adott szituációtól függően értelmezhetők.

Több előadást hallhattunk a mentális lexikon működésének vizsgálatáról is. HOFFMANN ILDIKÓ egy Wernicke-afáziás és egy Alzheimer-kóros beteg mentális lexikonát vizsgálta képnevezési és szóaktiválási tesztek segítségével (Characteristics of word-finding in Wernicke-aphasia and Alzheimer's disease). Az esettanulmány arra kereste a választ, hogy milyen stratégiákat használnak a betegek a szókeresés folyamán, illetve milyen különbségek találhatók a kétféle betegség-

ben szenvedők mentális működései között. — LACZKÓ MÁRIA az anyanyelvi és az idegen nyelvi spontán beszéd jellegzetességeit vetette össze a beszéd folyamatosságát megakasztó tényezők szempontjából (Fluency and disfluency of spontaneous speech in the mother tongue versus second [foreign] language). Az előadás 18 éves magyar anyanyelvű diákok magyar és angol beszédprodukciónak hasonlított össze a hezitációk, a néma szünetek és a megakadásjelenségek szempontjából, rámutatva az anyanyelvi és az idegen nyelvi tervezési stratégiák közötti különbségekre. — MARTON KLÁRA (USA) a nyelvi zavarokkal küszködő gyermekek beszédpercepciója, szókincsfejlődése és munkamemóriája közötti összefüggéseket vizsgálta előadásában (Interaction among speech perception, lexical development & working memory in children with specific language impairment). — NAVRACSICS JUDIT kétnyelvűek beszédtervezési stratégiáit elemezte képpel irányított spontán beszédük során (The question of control in bilingual speech production in different language modes). A kutatás annak feltérképezésére irányult, milyen stratégiák szerint aktiválják a kétnyelvű személyek mentális lexikonjukat, illetve mikor használnak az egynyelvű modellre jellemző stratégiát.

Két előadó is MRI vizsgálatok eredményeit ismertette. MÁDY KATALIN nyolc német ajkú, nyelvműtéten átesett, szájdaganatos beteg műtét előtti és műtét utáni beszédének akusztikai és artikulációs jellemzőit mutatta be a /z/, /j/, /x/ és /l/ hangok vonatkozásában (A real-time MRI evaluation of consonant production after oral tumor surgery). GABRIEL POLIQUIN (USA) pedig egy stroboszkópos artikulográfiával végzett vizsgálatról számolt be, amely során a kanadai francia felső nyelvállású magánhangzóinak és zöngés spiránsainak koartikulációjáról készítettek felvételeket (The use of MRI motion pictures in the study of articulation). Az új eljárás nagy előnyei a képalkotás minőségében, a különböző artikulációs mozgások idejének pontos mérhetőségében keresendők, ráadásul a vizsgálat alatt a kísérleti személy nincs kitéve veszélyes sugárzásnak. — BÓNA JUDIT egy magyarul beszélő külföldiek kiejtését vizsgáló kísérletről számolt be előadásában (On the predictability of L1 from foreign accent). A vizsgálat arra kereste a választ, hogy felismerhető-e az akcentus alapján a magyarul beszélő idegen ajkúak anyanyelve, illetve befolyásolja-e a felismerés arányát az akcentus mértéke, a hallgató idegennyelvtudása és hogy hivatásszerűen foglalkozik-e a nyelvvel. Az eredmények azt mutatják, hogy nyelvtudástól és szakmától függetlenül az akcentus alapján a magyarban nem állapítható meg a beszélő anyanyelve.

A sakkozó török és a beszélőgép — ennek a két találmánynak a híre az egész világot bejárta. A XVIII. század embere a technikai szerkezetek bővületében élt, így Kempelen nevét szinte mindenki ismerte. Azt már kevesebben tudják, hogy ez a sokoldalú ember állami hivatalnokként, kutatóként és az élet más területén is jelentőset alkotott. KASSAI ILONA előadásában méltatta Kempelen nyelvészeti érdemeit (Farkas Kempelen, an early theoretical and clinical linguist), IMRE ANGÉLA áttekintést nyújtott Kempelen életútjáról (On the personality of Farkas Kempelen), ALICE REININGER (Ausztria) pedig arra hívta fel a figyelmünket legújabb kutatásai alapján, hogy az általunk ismert Kempelen-életút néhány ponton hiányos vagy téves információt tartalmaz (Wolfgang von Kempelen).

Az előadások résztvevőit az első este állófogadás várta, ahol két zeneakadémista Bartók-darabokkal örvendeztette meg a vendégeket, a második nap délutánján pedig mindenki megtekinthette a Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium állandó kiállítását. Az érdeklődés alapján ez méltán számított a nap fénypontjának, hiszen látható volt többek között a Beszédkutató Laboratórium munkatársai által rekonstruált beszélőgép is.

A háromnapos tudományos programot Gósy Mária azzal zárta, hogy 3 év múlva az MTA Nyelvtudományi Intézete újra otthont adhat a következő Kempelen Workshopnak.

Arany János az *ly* hangról és betűről

A mai olvasó is sok érdekes és tanulságos cikket találhat Arany Jánosnak az 1860-as években megjelent folyóirataiban (a Szépirodalmi Figyelőben és a Koszorúban). Ezeknek Arany volt a felelős szerkesztője és kiadója, s a közölt cikkek egy része is tőle származik, bár nem szerette feltüntetni e saját hetilapjaiban, hogy a kisebb-nagyobb cikkek, tanulmányok, glosszák stb. közül mit írt ő maga.

Összes műveinek kritikai kiadásában a „Prózai művek” három nagy terjedelmű kötete 1962—1968 között jelent meg (Arany János összes művei. X., XI. és XII. kötet. Szerk. KERESZTURY DEZSŐ. Akadémiai Kiadó, Bp.). A költő folyóirataiból a XI. és a XII. kötetet sajtó alá rendező NÉMETH G. BÉLA azt válogatta be az ÖMűv.-be, ami biztosan Arany János tollából származik, s a többi hatalmas anyagból is olyasmit szemelgetett, amiről valószínűnek gondolta Arany szerzőségét. (Az utóbbiak közlését zárójeltek közé tett kérdőjellel zárta.) Nem vette azonban fel azt az *ly* hanggal és betűvel foglalkozó szerkesztőségi megjegyzést, amely szerintem kétségtelenül Aranytól való. NÉMETH G. BÉLA ott — a Koszorú című folyóirat „Vegyes” rovatában — ennek a névtelen kis cikknek talán nem tulajdonított jelentőséget.

Az alábbiakban betűhíven közlöm ezt az *ly*-es cikkecskét, a Koszorú második (1864-i) évfolyamának 25. számából, az 599. lapról, ahol Arany a Pesti Naplóban akkor folyó nyelvi vitához szól hozzá:

„A »P.N.« tárczájában érdekes vitát folytatnak Nyakas és Csalomjai urak egyes magyar szavak leírása fölött, támaszkodva az élő nyelvre. Különös érdekű az *ly* fölötti vita, melynek egyszerű vagy összetett voltát, ancepsségét [= kettős, kétoldalú voltát] stb. leginkább az *élő nyelvből* szándékoznak kifejezni. De vajon (vajjon, valyon, vallyon) nem szörszálhasogatás-e az egész? Van-e vidék, hol az *ly*-ra valami *különös* hang volna? Tisza-Duna közt, Tiszántúl, Erdélyben egyszerűen *j*-nek hangoztatják, Dunántúl *lj*-nek vagy *ll*-nek vagy egyszerű *l*-nek is, a hangzót ez utóbbi esetben meglágyítván (így Tiszántúl jány, Nagy-Körös vidékén lány, Dunántúl leány; juk, luk, lik stb.). Így a *mely* szót mej, melj, mell-nek ejtik különféle vidékek szerint, de valami *különös hangot* sehol sem mondanak. Bajos e részben az élő nyelvre támaszkodni, — minthogy abban semmi szükség nincs reá, s egyszerűen mellőzni lehetne, — csak a hagyományos orthographiában kell megnyugodnunk, ha már egy erős forradalommal ki nem törülhetjük — a mint hogy nem törülhetjük — az összetett betűket (cs, gy, ty stb.) nyelvünkben, hogy egyszerű egyes jegyeket hozzunk helyökbé. Fejet kell előttök hajtannunk, mint az angolnak az ő *th*-i stb. a francziának *ch*-ja, *eaux*-ai, a németnek *sch*-i előtt.”

Arany János mint szerkesztő gondosan ügyelt folyóirataiban a helyesírásra, de az *i—í, u—ú, ü—ű* hangok rövidségének-hosszúságának jelölése általában a nyomdától, a szedőktől függött.

Milyen érvek szólnak amellet, hogy az idézett kis cikket (vitatózó megjegyzéseket) valóban Arany János írta?

1. Arany rendszeres olvasója volt a kor legjelentősebb napilapjának, a Pesti Naplónak. NÉMETH G. BÉLA meg is jegyzi, hogy nagy költőnk a történésekre élénken figyelő ember volt, aki első pesti éveiben minden este fölment a P. N. szerkesztőségébe, Kemény Zsigmondhoz az időszerű eseményekről hallani, meghányi-vetni azokat (Arany János ÖMűv. XII, 358). Ott az újságban az *ly* hangról és betűről folyó vita is szóba kerülhetett.

2. Arany a magyar nyelv és helyesírás kérdéseivel mindig szívesen foglalkozott. Emlékezetes „A »vajon« kérdéséhez” című írása (ÖMűv. XI, 517—20), melyben ezt a kérdőszót nem *vallyon, vallyon, vajjon* stb., hanem a legegyszerűbb *vajon* alakban javasolja írni; így találjuk ezt az idézett szerkesztőségi vitázó megjegyzésben is.

3. Arany János prózai műveire nagyon jellemző, hogy író kortársaitól eltérőleg aránylag sűrűn él az aláhúzásos (nyomtatásban dőlt betűs) kiemelések eszközével. Nos, a tárgyalt szerkesztőségi megjegyzésben tizennégy ilyen kiemelést találunk.

4. Arany szerzősége mellett szól a Nagykörös vidéki nyelv említése is, hiszen költőnk kilenc évig volt nagykörösi lakos. (A palóc vidék *ly*-ezéséről nincs szó a vitacikkben, de azt Arany nem-igen ismerhette.)

Az idézett kis helyesírási cikk fő mondanivalóját abban látom, hogy helyesírásunkban nem kell mindig „az élő nyelvre támaszkodni”, meg kell tartanunk a több száz éves *ly* betűnket, és ha már eddig jól éltünk vele, „a hagyományos orthographiában kell megnyúgodnunk”.

† PÁSZTOR EMIL

TÁRSASÁGI ÜGYEK

†Harmatta János
(1917. okt. 2.—2004. júl. 24.)

*Quis desiderio sit pudor aut modus
tam cari capitis? ...*

Horatius így siratta el tiszta lelkű barátját, a Iustitia, Fides és Veritas megtestesítőjét abban az (I 24.) ódájában, amelyet nagy-, de hovatovább már csak déd-, sőt úkapáink idézettek különösen kedves halottjuk eltávozásakor. A folytatás is szívhez szóló:

*Multis ille bonis flebilis occidit,
nulli flebilior, quam tibi, Vergili, —*

azaz: sok jó ember siratja az elköltözöttet, de senki annyira, mint a költő-barát, Vergilius. Ne ke-
ressünk most párhuzamot az Augustus-kori Róma és a XX—XXI. századi Magyarország tollfor-
gatóinak galériája között: akkor is voltak „csillagsorsok”, voltak találkozások, a zűrzavaros események
torlódásában manapság is akadnak néha az egyéni különbségek ellenére elvitathatatlan párhuzam-
osságok, egy rövidnek mondott, de tragikusnak mondható században — hét évtizeden át — együtt
megfutott pályák és mindvégig melengetett barátságok.

Harmatta János három évvel később kopogtatott be az Eötvös Collegium kapuján, mint e so-
rok írója. Felvételi kérvényét az öregkollégista, Csépké Andor ajánlásával még Gombocz Zoltán-
hoz intézte 1935 tavaszán, de vele személyesen (1935. május 1. után) már nem találkozhatott.
Nemcsak a céhbeli nyelvészek figyelhetnek fel a jelzett dátumokra: a vásárhelyi diák mintegy arra
volt hivatva, hogy a l e g n a g y o b b t ó l vegye át az örök *lampadéphoria* fáklyáját. Harmatta
János méltó stafétaváltónak bizonyult.

Görög—latin—magyar szakosnak jelentkezett, de madáchi „tudványát szakhoz nem kötö”.
Az új igazgatónál a legelső napokban azzal jelentkezett, hogy a Collegium kincsházából nem
e g y, hanem rögtön e g y n y a l á b könyvet vihessen fel a szobájába. Nem tudhatom, csak sej-
tem, hogy a marcona Szabó Miklós mit szolt elképedésében. Tény az, hogy az ifjú bölcsészhall-
gató kezdettől fogva nem érte be e g y könyvvel, e g y szaknyi tudománnyal, hanem „átpillantá-
sát vágyta az egésznek”. Eldicsekedhetem azzal, hogy senior koromban, 1936 őszén, az akkor
másodéves Harmatta Jánost is hallgatóim közt tudhattam, akinek azonban nem jelentett különö-
sebb nehézséget a horatiusi epódoszok nyelve: az alapvizsgáig már a kisujjában volt a szakvizsgai
anyag is, úgyhogy harmadéves korától kedve szerint kalandozhatott egyre távolabb tájakon. Latin-
professzorunk már ekkor „volgai lovasnak” emlegette. Hamarosan azonban a Volgán is túl szágul-
dozott — egészen a kínai nagy falig vagy még távolabb. Így tudhattam meg tőle később, szibériai
hadifogságomból hazaverődve, hogy az *Iszjet* folyó, amelyben 1946 nyarán alkalmam volt meg-
mártóznom, nevében máig a hérodotoszi *Issédones* népének emlékét őrzi. És ez csak e g y életpá-
lyáink találkozási pontjai között.

Hosszú évtizedeken át gyakran adódott alkalom a kölcsönös számvetésre. Nemrégiben, nyolcvanötödik születésnapján egy Horatius-levél baráti tréfalkozásának felidézésével érzékelttem kettőnk kapcsolatainak ősiségét és elválaszthatatlanságát. Akkor is, másszor is elmondtam, hogy nincsen olyan szak, amely Harmatta Jánost csak úgy kisajátíthatná. Igenis, egy személyben volt ő klasszikus filológus, történész, régész, néprajzos, zeneértő; indoeurópai, magyar és általános nyelvész; iranista, indológus, Kelet-kutató; otthon volt Belső-Ázsiában. sőt azon is túl, csakúgy, mint a nyugati gótok történetében, finnugor atyáinkfiainak északi tájaitól Dél-Arábiáig, de a Gangesz partjai mellől is hazavágyott a Tisza mellé, gyermekkorának színhelyére. Nemcsak volgai lovasként száguldozott a keleti sztyeppéken, hanem törekeny alkata ellenére tüzerként is megülte a lovat és szobatudósi mivoltára rácáfolva nem alaptalanul emlegette oly lelkesen katonaeveit, helytállását „minden körülményben”.

Illetékesség híján a magyar nyelvészet kutatása során elért eredményeit nem részletezem. Annyit azonban bizton állíthatok, hogy a Magyar Nyelv munkatársai és olvasói is felnézhetnek Reá, és joggal mondhatják magukat a bőségesen gazdag Harmatta-életmű haszonélvezőinek.

BORZSÁK ISTVÁN

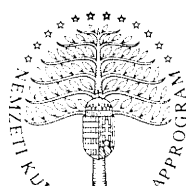
LEVÉLSZEKRÉNY

Koósz István írja: Tisztelt Szerkesztőség! Mint a japán kultúra iránt érdeklődő nagy figyelemmel és élvezettel olvastam a folyóirat 2003. évi 2. és 3. számában SENGÁ TORU „Dzsúdsucu és dzsúdó” c. kétrészes tanulmányát. A magyarországi japán recepcióról sajnos nagyon kevés közlemény jelenik meg, ezért is nagy öröm a szerző ezirányú cikkeit olvasni. (Ilyenből már eddig is voltak, remélhetőleg még továbbiakban is lesznek.) Jelen esetben ugyan nagyrészt a téma szélesebb kifejtéséről van szó, de a 2. részben a szerző a magyar vonatkozásokra is kitér. Ehhez szeretnék egy kis adalékkal hozzájárulni. — A 3. szám 316. lapján azt olvassuk, hogy a Rozsnyai gyors nyelvmenterei sorozatban „1905 táján 15.-ként a »Japán« is napvilágot látott”. SENGÁ TORU azt írja, hogy a szerző neve nincs feltüntetve. Ha ez így is van, a szerzőt azért ismerjük. GULYÁS PÁL „Magyar írók élete és munkái” (Új sorozat. I. kötet. Bp., 1939.) című művének 319—20. hasábján AKANTISZ VIKTOR (1864—?) nevénél megtaláljuk e művet is a nyelvkönyvsorozat többi részével együtt. A kiadás éve itt: 1906. Akantisz Viktor nevét a könyv- és könyvtártörténetben járatosak bizonyára ismerik, hiszen ő a múlt századelő nagy könyvgyűjtőjének, Todereszku Gyulának (1867—1918.) volt mindegyike, gyűjtőmunkájában segítője. A nyelvmentesorozat kiadója, Rozsnyai Kálmán (1872—1948.) is a kor ma már elfeledett színes egyénisége. Külön kutatást igényelne annak kiderítése, hogy miért éppen a japán nyelvet választották ki, milyen forrásokat használtak stb. — Magam csak azt tartottam fontosnak, hogy az első magyarországi japán nyelvkönyv létrehozóinak neve megemlítődjék. — Mind Sengá Torunak, mint az egész szerkesztőségnek további eredményes munkát kívánok!

Folyóiratunknak ezt a számát támogatta:

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

A MAGYAR NYELV MUNKATÁRSAIHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy folyóiratunkba szánt cikkeik formai kialakításában a „Szerzőink figyelmébe” című közleményünket tekintsék irányadónak. Olvasható az interneten, folyóiratunk honlapján: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 500 Ft. nyugdíjasoknak 400 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 300 Ft. — A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkszámájára.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, 1026 Budapest, Guyon Richárd u. 7. Tel./fax: 200-1153, e-mail: kalmar@hessandras.com. • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em., H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft, Budapest, Guyon Richárd u. 7., H-1026 Hungary. Tel.: (36-1) 200-1153, e-mail: kalmar@hessandras.com.

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor

TAMÁS FARKAS

CONTENTS

<i>Hegedűs, József</i> : Leibniz and the Finno-Ugrians	385
<i>Nyomárkay, István</i> : On sound change	395
<i>Benkő, Loránd</i> : The Old Hungarian place name forming suffix -j, -aj/-ej	406
<i>Róna-Tas, András</i> : Some remarks on Hungarian names of trees	419
<i>A. Molnár, Ferenc</i> : Additional remarks on the explanation of <i>Sermo super sepulchrum</i>	439
<i>Tóth, Valéria</i> : Inetymological consonants in early Hungarian place names	454
Minor Contributions. <i>Hegedűs, Attila</i> : The role of proper names in the formation of a special group of words	470
Etymologies. <i>Mizser, Lajos</i> : <i>Vaskapu</i> 'iron gate' as the name of various gorges	472
History of Linguistics. <i>Voigt, Vilmos</i> : European patterns of terms for proverbs	474
Reviews. <i>Pusztai, Ferenc</i> : Hoffmann István, Juhász Dezső, Péntek János eds., <i>Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet</i> [Hungarology and a dimensional approach to language]. — <i>Honti, László</i> : Vékony Gábor, <i>Magyar őstörténet — magyar honfoglalás</i> [The ancient history of Hungarians and the Hungarian Conquest]. — <i>Gheno, Danilo</i> : Hungarian as the Etruscan of today? (On Mario Aliniei's book). — <i>Bölcskei, Andrea</i> : Hoffmann István, <i>Magyar helynévkutatás 1958—2002</i> [Hungarian place name research 1958—2002]. — <i>Czetter, Ibolya</i> : Tátrai Szilárd, <i>Az 'én' az elbeszélésben</i> ['Ego' in narratives]. — <i>Balázs, Géza</i> : Domonkosi Ágnes, <i>Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban</i> [Terms of address and of reference to the interlocutor in Hungarian]	482
Miscellaneous. <i>Bóna, Judit</i> — <i>Imre, Angéla</i> : International Workshop Dedicated to the Memory of Farkas Kempelen. — † <i>Pásztor, Emil</i> : János Arany on the letter <i>ly</i> and its pronunciation	507
Society News. <i>Borzsák, István</i> : †János Harmatta	511
Letters to the Editor. <i>István Koósz</i> writes	512